VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

TIZENHARMADIK KÖTET.

XVI. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN

ÖSSZEEGYEZTETVE A VIII. KIADÁSSAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

EGERBEN,

NYOMATOTT AZ ÉRSEKI LYCEUM KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1873.

XIII. Kötet Tartalma.

XVI. Könyv.

Lap.

XIV. Lajos. — Gallikanusok és jansenisták. — Az angol és franczia irodalom aranykora. — Angolországi forradalom. — Spanyol örökösödési háboru. — A törökök leveretése és Oroszország fölemelkedése. — Olaszországi nyomoruságok. — A positiv tudományok haladása.

ELSŐ FEJEZET. Általános áttekintés . . . 1

MÁSODIK FEJEZET. Franczia ország. — XIII. Lajos és Richelieu.

(Medici Maria. A hugenották első háboruja. Richelieu jelleme. A hugenották második háboruja. Harmadik háboru a hugenottákkal. József szerzetes. Cinq-Mars összeesküvése. Az Akademia. XIII. Lajos vége.) 8

HARMADIK FEJEZET. Regenség. — Mazarin. — A Fronde.

(Mazarin. A parlament. Retz bibornok. A Fronde. A nagy Condé. Condé és Turenne. Pyrenaei béke.) . 26

NEGYEDIK FEJEZET. XIV. Lajos kormányzása. — Colbert. — Nemzetgazdászat.

(Pénzügy. Colbert. Colbertismus. Politikai nemzetgazdászat. Franczia ország jóléte. Postaügy. Törvények) 47

Lap.

ÖTÖDIK FEJEZET. Háboruk. — Hollandia.
(Louvois. Változások a hadi taktikában. Erődítések. Vauban. Tengerészet. Renau Bernát. Jean Bart. Hármas szövetség. Hollandia. Hollandi pártok. A Wittek. A Wittek vége. A nymwegi békekötés) . . 66

HATODIK FEJEZET. Uj háboruk. — A bombáztatások. — Ryswicki béke.
(Colbert vége. A berberek. A Hogue melletti csata. Catinat) 90

HETEDIK FEJEZET. A király, az udvar és a társadalom.
(Épületek. Szerelmi viszonyok. Vallásosság. Rambouillet-palota. Az udvar. Parókák. Halhéjas szoknyák. Madame de Sevigne. Megtérések. La Longueville. Ninon. Brinvilliers asszony. Becsületbeli dolgok.) . . 98

NYOLCZADIK FEJEZET. Egyházi ékesszólás és politika. Bossuet és Fénélon. A quietismus.
(Bourdaloue. Massillon. La Rue. Bossuet. Fenelon. Quietismus. La Guyon.) 148

KILENCZEDIK FEJEZET. Viszályok a római udvarral.
(A regaliák. Az 1682. declaratio. A mentelmi jog) 167

TIZEDIK FEJEZET. A nantesi kibocsátvány visszavétele.
(A camisardok.) 176

TIZENEGYEDIK FEJEZET. A jansenisták.
(Jansen. Az öt tétel. Saint-Cyran. Port-Royal. Arnauld. A probabilismus. Pascal. De Sacy bibliája. Racine. Quesnel. Az „Unigenitus“ bulla.) . . . 186

TIZENKETTEDIK FEJEZET. A keresztény vallási viták.
Jurieu. Bayle. Pascal. Huet. Bossuet.) . . 220

TIZENHARMADIK FEJEZET. A franczia nyelv és irodalom.
(Balsac. Voiture. Bartas. Benserade. Chapelain. Paul Scarron. Az akademia. Jean Baptista Rousseau. La Fontaine. Boileau. Moralisták. Saint-Evremond. La Rochefoucauld. La Bruyére. Saint-Simon. Fontenelle). 237

Lap.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. Holt nyelvek. — Itészet.

(A latinisták. A feliratok és széptudományok akademiája. Hirlapok. A régiek és az ujak. Dacier). 260

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. A színház.

(Komikusok. Corneille. Racine. Moliére.) . . 269

TIZENHATODIK FEJEZET. Angolország.—I. Károly.

(I. Károly. Bukingham. Presbyterianusok. Polgárháboru. Hosszu parlament. Irhon. A függetlenek. Cromwell.) 288

TIZENHETEDIK FEJEZET. Angol köztársaság.

(A protectoratus. Cromwell Rikhárd.) . . 323

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Az angol restauratio.

(II. Károly. Quakerek. Penn Vilmos. Oates Titus. Shaftesbury. A Habeas Corpus. Whig-ek és Tory-k. II. Jakab. Oraniai Vilmos. Marlborough.) . . . 337

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. III. Vilmos.—Anna.

(III. Vilmos. Anna. Angol bank. Keletindiai társaság.) 358

HUSZADIK FEJEZET. Angol irodalom. — Jogtudósok.

(Milton. Dryden. Swift. Addison. Pope. De Foe. Harrington. Hobbes. Locke.) 371

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. Németország.

(Morva-testvérek. I. Leopold.) 392

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Törökország.

(III. Amurat. III. Muhamed. Uskokok. Erdély. Zsitvatoroki béke. I. Mustafa és II. Otman. IV. Amurat. Maroniták. Drúzok. Fakr-eddyn. Perzsia. Thamasp. I. Nagy-Abbas. IV. Muhamed. Candiai háboru. Szentgothárdi csata. Vasvári béke. Bécs ostroma. Sobieski. II. Soliman. II. Mustafa. Savoyi Eugen. Karloviczi béke. Ragusa. Pétervároradi csata. Passaroviczi béke.) . . 403

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Magyar- és Erdélyország.

(I. József.) 428

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Spanyolország és Portugal.

Lap.

(IV. Fülöp. Portugal. IV. Braganza János. VI. Alfonz. II. Péter. II. Károly.) 436

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. A spanyol örökösödés.

(V. Fülöp. Fridlingeni és hochstetti csata. Utrechti béke. Rastadti béke. 451

HUSZONHATODIK FEJEZET. XIV. Lajos végnapjai. 467

HUSZONHETEDIK FEJEZET. Skandinavia.

(Svédország. Krisztina. X. Károly Gusztáv. Roeskildi béke. XI. Károly. Dánia. Dán alkotmány. Svéd alkotmány.) 477

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. Lengyelország.

(Lubomirski zavargásai. Sobieski (III.) János.) 492

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. Oroszország.

(A Romanowok. III. Iván. IV. Vazul. IV. Iván. Kozákok. Siberia. I. Fedor. Boris. II. Godounof Fedor. III. Romanow Mihály. Michelovics Alexius. Szakadárok. III. Fedor. Orosz alkotmány. Bojárok. Városiak és parasztok. Papság. Zsófia.) 498

HARMINCZADIK FEJEZET. Nagy-Péter és XII. Károly.

(XII. Károly. Narvai csata. Mazeppa. Pultavai csata. XII. Károly halála. A megváltoztatott svéd alkotmány. Görtz halála. Nystadti béke. Péter intézkedései. Nemesség. Egyház. Alexius. Péter második utazása. Péter Halála.) 521

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET. Olaszország. — A spanyol uralom.

(Lombardia. A két-siciliai királyság. Campanella. Ossuna herczeg. D'Arcos herczeg. Masaniello. Ragály) 550

HARMINCZKETTEDIK. FEJEZET. Velencze.

(Uskokok. Bedmar összeesküvése.) . . . 580

HARMINCZHARMADIK FEJEZET. Savoya. — Valtellina. — Genua. — Mantuai és monferrati örökösödés.

(Savoya. Emanuel Filibert. I. Károly Emanuel. Valtellina. Genua. Mantuai örökösödés.) . . . 586

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET. Pápai állam.

Lap.

(X. Incze. VII. Sándor. IX. Kelemen. X. Kelemen. XI. Incze. VIII. Sándor. XI. Kelemen. . . . 600

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET. XIV. Lajos befolyása. — Messina és Genua. — A Barbettik. — Spanyol örökösödés.

(Messinai lázadás. A Barbettik. A spanyol örökösödési háboru. Utrechti békeszerződés.) . . . 611

HARMINCZHATODIK FEJEZET. Toscana . . . 625

HARMINCZHETEEIK FEJEZET. Olasz irodalom.

(Tasso. Marini. Metaphorák. Egyházi szónokok. Grammaticusok. Bartoli. Pallavicino. Segneri. Magalotti. Boccalini. Salvini. Tassoni. Bracciolini. Chiabrera. Arcadia. Filicaja. Guidi. Menzini. Szinház. Maecenások.) 634

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET. Szépmüvészetek.

(A Caraccik. Domenichino. Albani. Caravaggio. Guido. Guercino. Lanfranco. Pier de Cortona. Ribera. Giordano. Salvator Rosa. Florenczeiek. Fresco-festők. Távlat. Cremonaiak. A Campik. A Procaccinik. Milanóiak. Genuaiak. Piemontiak. Velenczeiek. Szobrászat és épitészet. Bernini. Maderno. Fontana. Borromini. Spanyolok. Velasquez. Murillo. Németalföldiek. Rubens. Hollandiak. Bamboccio. Németek. Angolok. Jones. Wren, Francziák. Poussin. Callot. Lesueur. Lebrun. Mignard. Puget. Girardon. Perrault. Lemercier. Blondel. Hardouin. Le Notre. Zománczozás. Müvészet-történelmek.) . 1 . . . . . 671.

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET. Bölcsészet.

(Gassendi. Descartes. Huet. Malebranche. Spinosa. Locke. Clarke. Leibnitz. Thomasius.) . . . 714

NEGYVENEDIK FEJEZET. Társadalmi tudományok.

(Puffendorf. Nevelésügy. Nemzetgazdászat. Politika. Jogtudomány. Van Espen. Leibnitz. Domat.) . 750

NEGYVENEGYEDIK FEJEZET. Történelmi tudományok.

(Földleirás. Keleti irodalom. Régészet. Kortan. Tudományosság. Bianchini. Magliabecchi. Hardouin. Történelem. A történet bölcsészete. Bossuet. Vico.) . 765

Lap.

NEGYVENKETTEDIK FEJEZET. Természettudományok és mennyiségtan.
(Torricelli. Accademia del Cimento. Viviani. Borelli. Külföldi akademiák. Vegytan. Boyle. Természettörténet. Állattan. Boncztan és Élettan. Gyógytan. Füvészet. Földtan. Mennyiségtan. Erőmütan. Láttan. Csillagászat. Newton. A Cassinik.) 791
ZÁRSZÓ 832

Felvilágositó jegyzetek

a XVI. könyvhez.

A) A társadalom a Fronde után 841
B) XIV. Lajos jogigényei a spanyol monarchia több államára 854
C) A gallikán szabadságok 861
D) Türelmetlenségi törvények Irlandban 866
E) Harrington 871
F) Mohammed, III. Amurat fiának körülmetéltetési ünnepélye 1582-ben 881
G) Török ünnepélyek 1675-ből 892
H) Spanyol örökösödési háboru 898
I) Fenelon levele XIV. Lajoshoz 955
L) Conti-nak lengyel királylyá választatása . . . 963
M) Ossuna herczeg kormánya 965
N) Bedmar összeesküvése 973
O) Messina odahagyása 984
P) Genua és XIV. Lajos 988
Q) Flórenczi szok ásváltozások 1600-ban 996

Vége a XVI. könyvnek.

TIZENHATODIK KÖNYV.

Tartalom.

XIV. Lajos. — Gallikanusok és jansenisták. — Az angol és franczia irodalom aranykora. — Angolországi forradalom. — Spanyol öröködési háboru. — A törökök leveretése és Oroszország fölemelkedése. — Olaszországi nyomorúságok. — A positiv tudományok haladása.

ELSŐ FEJEZET.

Általános áttekintés.

A harminczéves háboru európai polgárháborúnak tekinthető, mellyből uj politikai és jogrendszer fakadt. A katholikus párt, a helyett hogy diadalmaskodott volna, egy uj, az övétől különböző vallásgyakorlatot talált maga mellett; a két hatalmat, legfőbb támaszait, elerőtlenitve; a pápai felsőbbséget világi dolgokban alig többnek mint olly kérdésnek, hogy felette hittudorok vitázzanak. A tudományban és politikában az anyagi eszmék elfoglalták a vallásiak helyét; s mindezek daczára a kedélyek mégsem voltak annyira megnyugtatva, hogy megengedjék a türelmességet; s a vallás nevében még üldözéseket s vérontást fogunk látni a katholikusoknál és protestánsoknál, mert azon pártnak, mellynek sokat kellett félnie, sok boszulni valója is van.

Ausztriát, melly mértéktelen nagyravágyásával veszélyeztette az európai függetlenséget és nagy visszahatást idézett elő, a westpháliai béke megakadályozta, hogy egész Németországot a katholikus vallásban egyesitse, s ellentéteül Poroszországot alkotta; Elsass-szal elragadta tőle a tehetséget, hogy a lothringeni és többi fejedelme-

ket a Rajnánál függésökben fentartsa, elismervén két régi hübéresének függetlenségét, s kérdésbe helyezvén felsöbbségét Németországban. Nem maradt tehát egyéb számára, mint saját alattvalóit fékezni s megerösiteni otthon uralmát.

Mig e béke a többi országok nemzeti egységét megszilárditotta, Németországét több önálló államra szétdarabolta; a monarchiai hatalom megoszlott a nagy hübéresek között, kik független fejedelmekké lönek, alattvalóiknak nagyobb elnyomására, s nem lévén korlátolva gyakran ezek kárára egymással szövetkeztek. A szervezet, mellyet a birodalom nyert, kicsinyben mintaképét nyujtá az uj politikai jognak, meghatározván s biztositván minden egyes fejedelemnek kötelmeit; a birodalmi gyülés, a nemzeti képviseleteknek csirája, szerveztetett; minden egyes állam viszonylatai a többiekhez és saját tagjaihoz határozottan megállapittattak; minden fejedelemnek biztosittatott a területi felsöbbség; az egyháziak alárendeltettek a politikai hatalomnak; a császár meggátoltatott az önkényes számüzetésekben; a lelkiismereti szabadság jogilag s tettleg elismertetett, a nyilvános vallásgyakorlat mindazoknak, kik annak már birtokában voltak, s az otthoni mindenkinek biztosittatott; a különböző vallásfelekezetek között polgári egyenlöség hozatott be; a politikai szabadság nem volt többé kiváltság, hanem elv; a magánbirtok az amnestia által biztosittatott, a politikai tulajdon pedig a kárpótlások és visszaadások által elismertetett; minden állam szabadon köthetett szövetségeket; s végre valamennyien viszonosan kötelezték magukat, hogy kötelmeiknek eleget fognak tenni.

Ezek voltak az elvek; de a szervezet ezen bonyolodottsága a mozgásra anélkül is lassu nemzetnek haladását akadályozta; s ha a kis fejedelmek függetlenségére elönyös volt a császár ellensulyoztatása, azon körülmény, hogy ezen szolgálatot Svéd- és Franciaország tevé, csak irigységet és szünetlen zavarokat szült.

Spanyolország nem volt képes még a fellázadt Portugált sem engedelmességre téríteni, s kénytelen vala segélyért Németalföldhöz folyamodni, melly hasonlóan fölszabadította magát uralma alól.

Ezen utóbbiban a fejedelmi hatalom, rövid idejü tartam után, sem a kis nemességgel, sem a községekkel szemben nem tarthatta magát, s foederativ oligarchia fejlödött. Belátó hazafiak azt tanácsolták, hogy Németalföld tartsa magát távol a szárazföld ügyeitől, ellenben a tengeren erösitse magát s a kereskedés elönyeit ügyekezzék kizsákmányolni. S ez valóban nagy fontosságot nyert; a westphäliai

béke megszabadítá békóiból; mert habár a tengeri hajózásról nem is volt benne szó, mindazáltal a Rajna-hajózás határozatai könnyen alkalmazhatók voltak reá; de ha a népek előbb területekért keveredtek egymással harczba, midőn tudnillik minden vagyon a földbirtoktól függött, mostantól már a kereskedés is okot szolgáltatott ellenségeskedésekre, miután bebizonyult, hogy épolly sőt még nagyobb előnyöket nyujt.

Olaszország semmi, vagy kevés érvénynyel birt, miután a pápák annyi népet vesztettek; Nápoly és Milano, e szerencsétlen tartományok, alig merészeltek ollykor följajdulni, hogy kenyérért esdekeljenek; Velencze, a tengeri uralom jogarát kezeiből kiejtve, erőlködni volt kénytelen, hogy magát az ozmánok ellen megvédje; Genua saját egyenetlenségei s a szomszédok kapzsi birvágya ellen küzdött; Savoya, helyzeténél fogva fontos Ausztriára és Francziaországra, megrövidítését volt kénytelen türni birtokainak, a mennyiben egyrészről a schweiziak egy részt elfoglalva tartottak, másrészről pedig a franczióknak egy részt átengedett, kik tetszésök szerént benyomulhattak az ország szivébe.

A schweiziak, mentek saját nevökre vezetett háboruktól, másokért harczoltak mindenfelé, mindazáltal különös hajlammal Francziaországhoz, féltékenységből hajdani uraik iránt. Francziaországgal tartott Svédország is, melly fontos állást biztosított magának a német birodalomban azáltal, hogy Bremát, Werdent, Pomeraniát és Zweibrücken-t birtokába kerítette s a westpháliai békekötésnek egyik biztosítójaként érvényesíté magát.

Minden a legkedvezőbben látszott tehát alakulni Francziaország nagyobbodására, melly Cuneoban és Pignerolban Olaszország, Elsass és Lothringen váraiban Németország és Németalföld kulcsait tartá kezeiben, Angliát pedig Dünkirchenből és Mardikból fenyegette. Megszabadulván polgárháboruitól és az olaszországi hadjáratok vésztteljes dicsvágyától, mig a közvélemény által a westpháliai békekötés szerzője s a németek szabadságának védfalaként ünnepeltetett, benn javitá pénzügyeit s megerősité a királyi hatalmat. Francziaország királyai előbb győzedelmeskedvén a nagy hübéresek, később a nemesség s végre a magistratura felett, nem elégedtek meg azzal, hogy az ellenállást bizonyos határok közé szoritsák, de teljesen leigázták valamennyit s kényurakká lőnek.

Angolországban ellenben a hatalom meg volt osztva a fejedelem és az aristocratia között, mindkettő egyaránt lévén érdekelve a közjó előmozdításában. Hogy azonban a megosztás egyenlő legyen,

az országnak két forradalmon kellett átesnie; mellyeket a reformatio már előkészített, de az előbbi királyok erélye elnyomott.

Dániában a királyi hatalom megszilárdul; Svédországban absolutismussá lesz, melly rövid időn egy hiányos alkotmánynak ad helyet. Lengyelországban a választások szerencsétlen rendszere folytán fejetlenség és egyenetlenség uralkodnak, mig a törökök és oroszok fenyegetik. Liefland a skandinavokkal érintkezésbe hozza az oroszokat, kik nem tartoznak többé egyedül Ázsiához; s az európai politika szálai kinyulnak ezentul Északra és Keletre is.

Ezen országokban, mellyek nem mentek keresztül a feudalismuson, hiányzottak az ebből fejlődő intézmények. Skandináviában a felsőbb osztályokból országos rend képződött; Svédországban a többi osztályok meghatározott rendek által képviseltettek; Oroszországban a nagyok hatósági jogokat gyakoroltak birtokaikon, de politikaiakat nem; személyes jogokkal birtak, de nem feudalis felsőbbséggel. Sem itt, sem az egész Eszakon nem volt érezhető a jogtudósok befolyása, melly másutt a római jog ismeretében gyökerezve, az önkényt a tudományos formával helyettesíteni, a feudalis hatalmat és a külön törvényhozásokat egyetlen hatóságban összpontosítani, és a társadalmi elemeket egy közös jogban összeolvasztani ügyekezett.

A musulmanoknál, kiknél egy vallási könyv képezi a kormány alapját, a törvényhozási és birói hatalom nem független a fejedelemtől, mindazáltal a szent könyvből meríti erejét; nagyok és kicsinyek egyenlők a jogokban; az örökösök egyformán osztoznak az örökségben; az egyén nincs a talajhoz kötve: de az élet és vagyon feletti határtalan önkény, mellyet még a közvélemény sem fékez, szomoru következményekkel birt.

A császári és pápai hatalomnak hiányosan kijelölt határai a megelőzött évszázadokban egyenetlenségeket okoztak és ártottak a két hatalom méltóságának. A feudalismus uralma alatt a hübérnökség viszonyai nem függtek a népek akaratától vagy jövőjök érdekeitől; sőt inkább, mivel a földbirtok a személyek jogaihoz volt kötve, egy házasság, egy örökség megváltoztatták a legbensőbb viszonyokat; a tartományok, természetes központjaiktól elszakitva, idegenek tulajdonaivá lettek; s a nemzetiségek önkényes határozatoknak feláldoztattak.

A pápáknak sikerült megóvni Európát a musulmanok, a házasság és család méltóságát a fejedelmek mértékletlensége, az egyházi fegyelmet a nemesi hatalom tulkapó befolyása ellen. Közbenjárólag lépvén föl fejedelmek és népek között, oltalmazták az igazságot, olly-

kor megakadályozták a háborut s mindig enyhitették annak kegyetlenségét; azonban nem sikerült megállapítaniok a viszonylatokat állam és állam között, miután minden állandóság megegyeztethetlen volt a feudalismussal s az egyáltalán harczias századok erkölcseivel.

Az igazságok és országok felfedezései, mellyek az embert szokásaitól eltávolitván eltávoliták őt eszmekörétől is; az ó-kor tanulmányozása, mellynek fénye a jelent halványnak tünteté föl; egy, egészen más mint keresztény forrásokból merített irodalom; a római jog, melly a hazai és történelmi intézményeket kicsinylé, olly tényezők voltak, mellyek a vallási eszméket háttérbe szorították; s mig V. Károlyig a pápák, zsinatok és nemzeti képviseletek határozataiból eredő katholikus közjog uralkodott, most ennek helyét symbolismus nélküli politika foglalja el, melly csupán gyakorlati ügyességen alapszik, ingadozás a vallásban és morálban, romlottság s az egység hiánya.

A vallási reform tehát politikaira vezetett, s azon korszak jelleme, mellybe lépünk, a csupán önkényes szerződésekre fektetett népjog átalakítása. Nem képezi ennek alapját többé a minden nemzetiségnek saját jog eszméje, s nem sérthetlenebb annál, mellyet minden család vagy egyén saját javának előmozditására lehetőleg alkalmaz; de föltétel, hogy az államok mozdulatlanok maradjanak, hogy erejök egyenlőségének arányában rendezkedjenek, s az egyensuly legyen a gyöngék biztositéka. Ezen rendszer különösen Olaszországban már gyakorlatba jött, azonban megmaradt valami fensőbb: a császárság az egyházi felavatással. Illy felsőbbség azonban, melly inkább érzelmi volt mint tényleges, sérteni látszott azon függetlenséget, mellyre a fejedelmek törekedtek, s közös erőlködéseik benn és künn, és pedig a vallás ürügye alatt, annak elnyomására irányultak. Az ebből fejlődő hosszas küzdelem sokféle belső és külső egyezményt szült; a gyöngéket oltalmazni akarták az erősek ellen; a vallási elv alárendeltetett a politikainak, elannyira, hogy Francziaország a protestansok védhatalma lett; és igy keletkezett az anyagi egyensuly rendszere, melly a franczia forradalomig fenállott.

Ezen egyensulynak alapja nem az igazság és jog, hanem a tény, mert a mi fenálló, az jognak tekintetik; nincs föltétlen és örök elve, hanem megakadályozni ügyekszik, hogy egyes állam tulhatalmassá ne lehessen. Egészen különbözik tehát azon politikai rendszertől, melly mások jogainak tiszteletben tartásával, az általánosan elismert jog birtokában magát fentartani ügyekszik. Ezen rendszer a békét keresi, amaz folytonosan támadó helyzetben áll, nem a lelkismere-

tekben gyökerezik, sem nem helyezi magát isteni oltalom alá; örökösödésekkel, családi viszonyokkal foglalkozván, a közjognak magánjogi formákat kölcsönzött s a diplomatákból az ügyvédeknek egy nemét alkotta; végre annyi háborut okozott, mennyit megakadályozni lett volna feladata. [1])

Azon szokásjog, melly a polgári, köz- és népjogban a positiv törvényt mindenütt megelőzi, addig érvényben álló szabályul szolgált; önkényes, gyakran barbár szokásokat szült, de a vallás helyreigazította azokat s erkölcsi hatalommal ellensulyozta az anyagit. Megtörvén az egység, az érdekek ellentéte ezek kiegyeztetését parancsolta, s a jogi elvek alkalmazást nyertek az államok közötti viszonylatokra, miből a szerződésszerü népjog keletkezett. A hatalommá lett tudósok azon fáradoztak, hogy alapot találjanak számára a tanultságban inkább mint az idő különös körülményeiben és a történelemben; az általok fölállított törvényeket megsérteni csakhamar szégyennek tartatott. Az államtudomány is észszerü lett, sőt azonosíttatott még a természetjoggal is, különösen az angol forradalmárok s a XVIII. század bölcsészei által, kik kikiáltották a tömeg souverainitását.

Ha ezen korszakokat leirandottuk, kérdezni fogjuk, melly igazságtalanságokat gátolt meg ezen egyensuly-rendszer? milly hasznos vagy szerencsés eszmét hagyott örökségül az utókornak? Látni fogjuk, hogy teljesen fölforgattatik s a fegyver erejével ismét visszaállíttatik; egy nagy férfiunak, minő XII. Károly, II. Frigyes vagy Napoleon, váratlan föltünése elégséges annak fölforgatására; nem veszi számitásba a népek természetes mozgását s azok haladását; a béke egyedül a fegyvereken s az ellentéteken nyugszik, ami a fegyveres béke feltalálására vezetett; ha egy nemzet igazságtalanságot követett el, a többiek mindjárt kényszerítetteknek mondják magukat annak utánzására, mert ezt követeli az egyensuly fentartása. Mindenre, mi az egyensulyt megzavarhatta, valamennyien vigyáztak, s ez természetesen ürügyet szolgáltatott beavatkozásokra, háborukra, szövetségekre és közbenjárásokra; gyakran az önzés bő táplálékot talált itt, s az erősebb határozta el, milly értelemben kelljen magyarázni az egyensulyt: a békekötések nem a győztes tetszése szerént

---

[1]) Richelieu azt mondá, hogy *il faut négocier sans cesse de près et de loin*, s ez okból mindenfelé állandó követségeket alapított. Rómának azonban már a XIV. és XV. században voltak követségei; épigy Flórenczuek is, azért mondja Segni *Storie fiorentine* czimü munkájának I. könyvében: „A városnak érdekében állott amaz állammal (Siena) a jó viszonylatot fentartani, s *ez okból* követet tartott ott.“

történtek, hanem több állam beleegyezésétől függtek, s egyetlen állam sem volt biztos szerzeményére nézve, mig valamennyi vagy a legnagyobb rész nem helyeselte; a népek elosztattak, megszámittattak, kicseréltettek mint a csordák, anélkül, hogy érzelmeik, ohajaik és nemzetiségök figyelembe vétettek volna. A népek közötti kapocs nem volt egyéb mint a fejedelmek örökösödési joga, a népek, mint valami jószág, a fejedelmi családok tulajdona; a népjogok alapelveire fölváltva hivatkoztak, s megsérték azokat, amint érdekeik kivánták, daczára és szégyenére annak hogy nyilván hirdették; s mig a bölcsészek fenhangon hirdették a nép souverainitását, a miniszterek a teljes béke közepett fölosztottak egy országot; a népjog megsértésének illy példája egész sorát vonta maga után hasonló igazságtalanságoknak.

Ezek elkerülhetetlen következményei voltak a rendszernek s ha közvetlenül nem jöttek, a közvéleménynek tulajdonitandó. A művészet egyesült a tudománynyal a társadalmi bajok orvoslására, együtt fentarták a szellem tevékenységét még a járom alatt is, orvoslák a háboruk által ütött sebeket, mérséklék az embertelen pénzsarolásokat, a fejedelmek pazarlását; szelidíték az erkölcsöket, szaporíták az élvezeteket és viszonylatokat a hosszu időn át egymástól elkülönített osztályok között; a születési aristocratia ellenében az ész aristocratiáját állíták fel, melly küzdött a nagyok tekintetnélkülisége s a hatalom visszaélései ellen, végre a közvéleményt teremté, Ez, mellynek hatalma folyvást növekedett, s az ész, melly mindinkább felszabadítá magát a békókból, megakadályozták, hogy a köz és a nemzetközi jogban az erőszak legyen az egyedül uralkodó.

Az egyensuly elmélete elnyomta a népek szavát és érdekeit s otthon a fejedelmek önkényének engedte át. Ezért történt, hogy a nép akarata csak a legritkább esetben nyilatkozott s minden kezdeményezés az udvaroktól indult ki. Az anyagi jóllétre irányzott törekvések is megszorították a nemzetek és egyesek szabadságát azon ürügy alatt, hogy azok az ő javokat czélozzák: s minthogy annak elérésére más eszközöket nem ismertek, ollykor a legképtelenebb nemzetgazdászati kisérletekhez folyamodtak, mellyeknek olly közvetlen káros következményei voltak a népekre. Az egyetlen gazdagságnak tekintették a bevitelt s azon államot gazdagnak, melly több árut vitt ki, mint a mennyit vett. Eszerént azon állam a jóllét legmagasb fokán állott volna, melly semmit sem vásárolt; s illy nézetekkel a kereskedés teljesen megsemmisíttetik vala, ha szerencsés kö-

vetkezetlenség folytán ezen rendszer külön szerződések kötése által meg nem sértetik.

A nyereség és a munkás közé torlódtak a pénzügyek, s hogy ezeket virágzókká tegyék, a kormányok ügyeskeztek a kereskedelmet és ipart emelni; később ezzel sem boldogulván, a pénzügy-tudományt abban vélték föltalálni, hogy nem keresték többé, mennyit van joguk a polgártól az állam javára követelni, hanem hogyan lehet őt kizsarolni, anélkül, hogy teljesen megsemmisíttessék. A legfőbb tudomány tehát abban állott, hogy az adók fölemeltessenek; s igy a polgárok többet fizettek, de nem voltak azért gazdagabbak. Az állam bevételeit fölemésztette az udvarok fényüzése, a hadseregek, a bonyolodott közigazgatás: s ez a papirpénz behozatalára s az államadósságokra vezetett, mellyek alkalmas segédeszközök ugyan, de a kényurak kezeiben vészteljesekké lettek, s a javak és termények értékét önkényes ingadozásoknak tették ki. Mint átmeneti időkben történni szokott, a régi bajokból sok maradt fen s egyesült az ujakkal. A kiváltságos állást, melylyel előbb az egyháziak birtak, a katonák magukhoz ragadták; az egyháziak befolytak még ugyan a politikai ügyekbe, de ollykor ravaszsággal kellett élniök, mint annak, ki elveszté a hatalmat. A vallási üldözések alább hagytak, de megmaradt az elkeseredettség s a theologiai vitatkozások. A magasb osztályok felhagytak kevélységökkel, de közönbösek s léhák lettek. Amerika uj s India elterjedt készitményei, a föld- és kézipar javitásai, a mindinkább terjeszkedő fényüzés szaporította a tömeg élvezeteit; de együttesen föl is izgatták a szenvedélyeket, különösen a népek és forgalom nagy központjaiban, hol a szegény érintkezvén a gazdaggal, elsajátította annak büneit is, s lealacsonyította magát, ügyekezvén őt mindenben utánozni.

Illyen Európának állapota, mellyet haladásnak neveznek.

MÁSODIK FEJEZET.

Francziaország. — XIII. Lajos és Richelieu.

Medici Mária.

IV. Henrik halálakor (1610 majus 14.), melly külellenségeire olly kedvező volt, hogy az ő művök látszott lenni, neje, Medici Mária, erőlködött férje halála folytán szomorunak látszani, s d' Épernon her-

czeg kardja által az alig kilencz éves XIII. Lajos helyett regensnőnek kiáltatván ki, megsemmisitette mindazt, mit férje tett vagy előkészített. Henrik féltékeny volt a flórenczi Concino Concini irányában, s Mária összeházasította őt Galigaj Leonorával, ki embuga volt és meghittje; Henrik Spanyolország iránt nagyon ellenséges indulattal viseltetett, Mária pedig békére nyujtá kezét eljegyezvén a fiatal királynak III. Fülöp leányát, s egyik nővérét az asturiai herczegnek; Henrik bizalmával ajándékozta meg Sullyt, Mária pedig kényszerítette őt a visszalépésre, ki 1641-ig a közügyektől visszavonulva élt s ezen időt arra használta, hogy szeretett urának emlékeit megirta.

Francziaország a feudalis és protestans párt által szétszakgatva lévén, mellyek ellenségei voltak a párizsi összpontosításnak és a monarchiának, a regensnő a politikai egység egyetlen lehetőségét talán csak a katholikus egységben látta. S valóban az uralomra és zsákmányra vágyó királyi herczegek megujították a IV. Henrik által elnyomott zavarokat s kicsinyes ármányokat szőttek, a nélkül azonban hogy a bün erélyét képesek lettek volna kifejteni; a pártfők jutalmak, hübérek, helytartóságok s méltóságok után vágytak, s törekedtek a megkezdett munkát a második dynastia alatt ismét elővenni, hogy a tartományi helytartóságok örökségével helyettesitsék a nagy hübérek örökségét. [1]) Azonban durva kapzsiságuk akadályozta őket, hogy politikai jelentőségre vergődjenek; Mária, szellemre és lelkületre egyaránt középszerü, ajkain mosolylyal s szivében keserüséggel kielégítette és megnyugtatta őket, roppant összegeket pazarolván a közjó kedveért.

Az elégedetlenek azaz nagyravágyók által sürgetett s pár nappal a királynak nagykoruvá történt kikiáltatása után egybehitt rendi gyülés (1614. oktob.) szép beszédekkel, bókokkal s üres vitákkal pazarolta idejét; a három rend közötti féltékenység, mellyet Concini ügyesen tudott éleszteni, megakadályozta, hogy hasznos rendszabályok jöhessenek létre. A polgári helytartó, a harmadik rend egy küldöttségének élén, a kamrában egybegyült nemesi rendhez e

[1]) Milly gyönge volt a királyi hatalom a tartományi főnemesség fölött, előadja Montaigne: „Tekintsünk szét az udvartól messze eső tartományokban, vegyük például Bretagnet, a visszavonult s otthon lakó nagy ur háztartását, hozzátartozóit, tisztjeit, foglalatosságait, szolgálatát és szertartásait, s tekintsük képzelődésének röptét is, ebben nincs többé semmi királyi; uráról évenkint csak egyszer kell beszélni, mint Perzsia királyáról, s nem ismeri azt mint legfölebb némelly régi ságorságokból, mellyeket titkára tart világlatban.“

szavakat intézvén: „Bánjatok velünk ugy mint őseitekkel és mi tisztelni és szeretni fogunk titeket" ez annyira fölingerlé a nemeseket, hogy Senecey főúr a nemesi osztály nevében más nap tiltakozott: „Fölség, a harmadik rend, melly az utolsó helyet foglalja el, annyira megfeledkezett saját kötelességeiről, hogy velünk párhuzamba teszi magát. Pirulok ismételni Fölséged előtt azon szavakat, mellyekkel bennünket meggyaláztak, Fölséged államát három fivérből álló családhoz hasonlitván, kik közől elsőszülöttül az egyházi rendet, másodikul a mienket s harmadikul magukat mondják. Hová hanyatlottunk mi, ha e szavak igazak? Emlékezet óta tett szolgálataink, örökölt nemesi becsületünk s méltóságaink a helyett, hogy fölemeltek volna, inkább lealacsonyitottak annyira, hogy a köznéppel a legszorosb társadalmi viszonyban legyünk, melly csak létezik az emberek között, azaz testvériségben? Hozzon, oh Felséged, itéletet; s igazságteljes határozatával utasitsa őket vissza kötelmeik körébe, hogy ismerjék el, kik vagyunk mi s melly különbség van közöttünk. [1]" Illy fenhangon beszélt a nemesség! a sok beszédnek s irásnak semmi eredménye sem volt s a népnek nem volt belőle más nyeresége, mint hogy a követeket fizetnie kellett. A rendek szétoszlottak, hogy egészen más eszmékkel, csak az 1789-iki évben gyüljenek ismét össze [2]).

Az államkormányzat az özvegy királynő kezeiben hagyatott. Kényuri hajlamai voltak, de egyedül nem tudott kormányozni, s valamint boszuállásaiban ugy a barátságban állhatatos lévén, magát egészen Concini önkényének veté alá. Ez megvásárolta magának Picardiában a d'ancrei marsallságot s több helytartóságot kapott; Máriát hatalmasan támogatta a királyi herczegek és nagy hübéresek elleni küzdelmeiben; elhitette, hogy Ausztriát barátul kell megnyerni, miután nem lehet vele megküzdeni; minthogy a protestansok el nem üzhetők, gyengiteni kell őket; s mert a nagyokat nem lehet megsemmisiteni, hizelegni kell nekik. A legfontosabb ügyek nem az államtanácsban, hanem azon értekezletekben intéztettek el, mellyeket ő a

[1]) *Procés-verbal de la noblesse aux états du* 1614. 113. lap.

[2]) Thierriat *Traité de la noblesse* czimü 1606-ban megjelent munkájában azon törvényt, melly szerént a plebejusnak ötévi iskolai tanulmányt kellett végeznie, hogy a polgári vagy egyházi jog tudorává lehessen, mig ellenben a nemesnek három évi folyam elegendő volt, ekkép indokolja: „A törvény bennünket sokkal alkalmasabbaknak tart a tudományok megszerzésére mint a nemnemeseket, mert nekünk meg lévén engedve a vadászat, mi több foglyot és más finom vadat eszünk mint ők, s ez nekünk sokkal élesebb elmét és értelmiséget ad, mint a millyennel azok birnak, kik marha és disznóhussal táplálkoznak." 47. l. 40. sz.

királynéval esténkint tartott. A királynő kegyenczét mindenki gyülölte, gőgös szerencsefinek csufolták őt, marsallnak, ki sohasem viselt fegyvert, miniszternek, ki az ország törvényeit nem ismerte, s tékozlónak, ki a IV. Henrik által megtakaritott negyven milliót elpazarolta. Az aristocraták nem szivelhették ezen eszes férfiut, ki saját érdemeinél fogva s nem születése folytán jutott e magas polczra, kinek még párbaja sem volt soha; sértve érezték magukat, hogy mig Galigajnak szabad bejárása volt az udvarnál, előttök el volt zárva a királyi kabinet ajtaja; elhatározták tehát magukat, hogy a protestansokkal egyesülnek: képtelen szövetsége a feudalismusnak a reformatióval. Czéljok volt XIII. Lajos királyt hatalmukba keriteni, ki épen ez időben kelt össze Anna d' Austria spanyol herczegnővel, s vele a hadsereg élén kellvén visszatérnie, a fölkelők puskaropogásai között vonult be Párizsba (1615).

A helyett hogy velök ellenségeskedésbe bocsátkoznék, Concini azt tanácsolta, hogy vezérökkel, Condé herczeggel, alkudozzék s ügyekezzék őket hivatalok, pénz és méltóságok osztogatása által lekenyerezni; kijelentetvén a királylyal, hogy a lázadók a közjó érdekében ragadtak fegyvert. Condé, ki nem volt olly nagyravágyó, elég vakmerő volt az udvarnál megjelenni, azon reményben, hogy Concinit megbuktatja s talán a királyt trónjától megfosztja, de ott elfogatott. Az udvar ezen lépése szikrát dobott az aknába; az elégedetlen herczegek fegyvert ragadnak, a regensnő hasonlót tesz: Concini ajánlatot tesz, hogy sajátjából hétezer katonát állit ki, s ura maradván a helyzetnek, uj ministeriumot alakit (1616), mellynek tagjává lett Armand Jean du Plessis (szül. 1585) lugoni püspök, kinek később atyjáról öröklött Richelieu néven meg kellett oldani azon feladatot, mellynek sulya alatt Concini összeroskadt.

Mária és meghittje a király mellé egy fiatal aragoniai apródot, de Luynes Albertet adták azon reményben, hogy használható eszközük lesz; ez azonban saját érdekeinek előmozditására s önfölemelésére gondolt; megnyerte Lajos szivét annyira, hogy ennek gyermekségét időn tul kiterjesztették; közlötte vele a Mária ellen intézett gunyiratokat; gyanut csepegtetett szivébe, hogy meg akarja őt anyja mérgezni, kit méregkeverők s olasz büvészek környeznek; végre folyvást izgatta, hogy a marsallt távolitsa el s legyen valóban király. Lajos nem zárta el füleit e sugallások elöl; Concini meggyilkoltatott s holt teste a néptömeg által az uteczákon gyalázatosan végig hurczoltatott (1617. april 24); Vitry, ki őt meggyilkolta, jutalmul a marsallbotot nyerte, valamint Themines Condé herczeg elfogásá-

ért [1]); Concini vagyonát, kinél két millionyi kincstárjegy találtatott s lakásán ugyanannyi készpénz, Luynes kapta; ő lett Franciaország ura, melly a nemesség diadalának a nép és a király fölött vakon ujongott. Ancre marsall neje ellen egy badar s alávaló per indittatott, mert zsidókat, büvészeket s csillagjósokat hozott Franciaországba; talizmánokat, jelképeket, óvszereket készített; kakas- és galambvért használt gyógyszerekül; olasz szerzeteseket lélekidézésekre s ördögüzésre alkalmazott s a királynőt bájitalokkal saját akaratának eszközévé tette. „A bájital, felele a vádlott, azon fölény, melylyel a fensőbb szellem bir a gyöngébb fölött“ s nemes állhatatossággal védelmezte magát a nevetséges vádak ellen s szenvedte a gyalázatos halált.

Az özvegy királynő Blois kastélyba, Richelieu Avignonba számüzetett, hol a theologiáról irt. Luynes czélul tüzte magának a protestans és municipalis elem elnyomását, hasonlón d'Ancre marsallhoz, ki a feudalis párt leküzdésén fáradozott; azonban csakhamar mindenekfelett tulnyomó lett azon törekvése, hogy magát és fivéreit hivatalokkal, fizetésekkel és házasságok által gazdagitsa; herczeggé, pairré és mindenhatóvá lőn (1619). Ez ujabb elégedetlenséget szült; Mária ismét szabaddá lőn s a polgárháboru kitörése küszöbön állott. Luynes „ki azt sem tudta, milly sulya van a kardnak“ connetable-lá neveztetett, azonban kényszeritve látta magát Richelieuhöz fordulni, ki a békét helyreállitotta, s Máriát reá birta, hogy vonuljon vissza bevárandó a jobb időt. Luynes visszaadván Condénak szabadságát támaszt keresett benne, s ez hü is maradt a királyhoz, de épen ezen tény s a kegyencznek gőgje ujabb nyugtalanságokat idézett elő; Mária királynő leginkább szitotta a nyugtalanságot, azonban fegyver által legyőzetett; sok nemes megfosztatott birtokaitól, Richelieu pedig, kinek e győzelem köszönhető volt, a bibornoki kalap elnyerésére való kilátással jutalmaztatott.

Azonban a látszólag vallási, alapjokban mindazáltal politikai háboruk teljes elnyomása nem volt olly könnyü. A tartományok egykedvüen nem nézhették, hogy Párizs lesz központja a politikai életnek; s a Gueusök győzelme Hollandiában fölébreszté a hajlamot példájok követésére, hogy kezet nyujtva egyrészről ezeknek, másrészről a genfi-

---

[1]) Bouillon herczeg annyira megboszankodott azon, hogy Franciaországban a marsallbot poroszlóknak s orgyilkosoknak osztogattatik, hogy a magáét visszaküldte.

cknek a monarchiát községek szövetséges köztársaságává fölosztlassák. A hugenották, kiket a nantesi edictum a souverainitás egy nemével fölruházott, máris majd Montaubanban, majd Castresben, majd La Rochelleben tartották gyüléseiket, hol valamennyi egyházak követein, a consistorium tagjain s a legidősbeken kivül az angol király, Genf, Holland és a német fejedelmek titkos képviselői is megjelentek. Elejénte Genf democraticus községrendszerét akarták utánozni, azután Hollandia társadalmi rendszerét behozni azaz kerületek szerént rendezett vallási köztársaságot szervezni; minden kerületnek lett volna tartományi gyülése, melly kormányoz s a nagy tanácsba képviselőket választ; Rohan Henrik herczegnek, Sully vejének azon szerep jutott volna, mellyet Hollandiában az oraniai herczeg vitt. A gyülésekben tehát nem vallási és lelkiismereti dolgok tárgyaltattak, hanem politikával, hübéri kérdésekkel, municipalis jogokkal foglalkoztak s Francziaország szétdarabolásáról álmodoztak; az udvari párt üzelmeibe avatkoztak; de Bouillon herczeg s még inkább Rohan mindig résen álltak, hogy minden kinálkozó alkalmat fölhasználjanak: az északiak Angliával, a déliek Spanyolországgal álltak titkon összeköttetésben. Azonban a pártfők az udvari élethez szokva, vagy részben elöregedve, nem igen voltak hajlandók a tábori életre, mint ezt a párt ohajtotta volna; a franczia nép nem érzett hajlamot a respublikai eszmék iránt, mig a nemesség a király iránti hüséget, mint czimerét s nevét öröklé; s midőn fegyvert ragadott ellene, ez is csak azon szándékból történt, hogy megszabadítsa öt a zavaroktól; a francziák monarchicus szellemének tehát végre mégis diadalmaskodni kellett.

A hugenották első háboruja.

Midőn azonban a király elrendelte (1620), hogy Bearn a koronához csatoltassék, s hogy a katholikusoknak a protestansok által elfoglalt javaik visszaadassanak, az utóbbiak fellázadtak s daczára Sully és Mornay intelmeinek La Rochellebe gyülést hirdettek, hogy függetlenségöket kikiáltsák. Háborut kellett tehát ellenök inditani, s a hadsereg vezetése Luynesre bizatott; hadvezéri szerencsétlensége azonban sulyosabbá tette lázát, mellyben szenvedett s ennek áldozatává lett (1621). A clerus pénzsegélyei s Condé herczeg vitézsége helyreütötte az első vereségeket, s Montpellierben megerősíttetett ugyan újra a nantesi szerződés (1622), de egyuttal kiköttetett a hugenották összes erődeinek lerombolása La Rochelle és Montauban kivételével.

Richelieu jelleme.

Az anya-királynő Luynes halálával visszanyervén ismét befolyását, Richelieut a miniszteri tanácsba helyezte, ki abból csakhamar mindenkit eltávolitott, ki utjában állott, [1]) s jóval felülhaladván valamennyi minisztert az államügyeknek uj életet adott, mert ő birt egyedül tiszta fogalommal a monarchiáról s annak szükségéről, hogy elvonja vele a franczia egységet a fenállását fenyegető kicsinyes nagyravágyás elől. Lajos nem szivelte őt, s igy szólott anyjához: Ne beszélj nekem e férfiuról; ő nagyravágyó, ki meg fogja enni királyságomat. Azonban az ő nagyravágyása nem volt azonos egy Conciniéval és Luynesével, kiknek példája neki intésül szolgált. Tekintete komoly volt, mozdulataiban nemes tartás, kifejezéseiben világos és keresetlen, az irásban határozott és megfontoló, gyors fölfogással és fogalmazással, a cselekvésben határozott anélkül, hogy kiméletlen lett volna, egyaránt ügyes a nagy tervek készitésében és a kis ármányok szövésében; szerette a valódi dicsőséget, de hódolt a hiuságnak is; minden akaratot a magáénak alárendelt, nem véve ki a királyét sem; daczol a félelem által fölkorbácsolt gyülölség veszélyeivel; a félelem, mellyet felsőbbsége hivataltársaira gyakorolt, előre biztositá javaslatainak helyeslését s elfogadását. [2]) Ugyanazon czélra a legkülönbözőbb eszközöket használta, mert értett hozzá, hogy valamelly gondolatot rendszeresen kövessen s azért a tényekkel is kialkudjék. Gyülölte a két

---

[1]) Ezen időkre ujabb világot vetettek emlékiratai, „*Mémoires du Cardinal de Richelieu*“ (Petitot gyüjteménye, 2. folyam XXVII. kötet 1823.) mellyek 1611—1638-ig terjednek. Ezen emlékiratok hitelességét hasztalanul vonták kétségbe némellyek, mint például Voltaire a *Politikai végrendeletét.*

[2]) Motteville asszony az itéletnek a kortársaknál ritka emelkedettségével irja Richelieuről: „Daczára hibáinak meg kell vallani, hogy korának első embere volt, s a mult századok nem tudnak senkit fölmutatni, ki őt fölülmulná. Elve a nevezetes zsarnokoké volt; terveit, gondolatait, elhatározásait az államczél és a közjó vezérlé, s ez egyjelentőségü volt nála a hatalom szilárditásával s a király kincstárának gyarapitásával. Azt akarta, hogy a király uralkodjék a nép fölött, és ő maga a király fölött uralkodott. Az emberek életével és halálával nem törődött, legfölebb amennyiben az a király hatalmának és nagyságának érdekeit érinté, mellytől, nézete szerént, egyedül függött az állam hatalma és nagysága. Azon ürügy alatt, hogy az egyiket a másik által megtartsa, nem habozott mindent föláldozni, hogy saját állását megóvja... Az első kegyencz volt, ki bátorsággal birt a herczegek és nagyok hatalmát megtörni, melly olly bátrányosnak bizonyult királyainkra, és a ki, hogy egyedül kormányozhasson, talán mindent megsemmisitett, ami a királyi tekintélyt rövidithette.“

ausztriai házat, s mégis közeledett hozzájok, mihelyest a sürgető érdek kivánta, hogy a monarchiai egység utjából minden akadályt elhárítson s a trónt a veszélyektől megóvja. Illy ösvényen csak az járhatott, kinek nem volt szive, ki az áldozatokat nem számította. Nem találván magával szemben sem nagy nevet, sem nagy eszmét, hanem csak középszerüséget vagy anarchiát, ez keblét ellenségei iránt megvetéssel tölté el, melly őt gyakran visszaélésekre csábította; önmagát e szavakkal jellemezte: „Nem merek valamire vállalkozni anélkül, hogy előbb jól megfontolnám; de ha egyszer elhatároztam magam, egyenesen a czélhoz török; mindent fölforgatok, mindent átvágok, de azután mindent befödök vörös ruhámmal.“ Illett tehát hozzá, hogy asztalán a breviarium mellett Macchiavelli feküdt. Szövetséges-társait eszközökül használta, hogy föláldozhassa őket, mihelyt hasznukat nem vehette. Midőn Mária őt (1622) bibornokká neveztette, Richelieu igy szólt hozzá: „A bibor, mellyet Felséged kegyelmének köszönök, mindig emlékeztetni fog tett fogadásomra, hogy véremet Felséged szolgálatában öntsem ki.“ Mindazáltal a királynőnek csakhamar alkalma volt meggyőződni, mennyire csalódott, midőn azt hitte, hogy segélyével kormányozni fog, s eléje tartá később ezen nyilatkozatot, mintha a háladatosság valaha feltartóztatott volna egy nagyravágyót borzasztó ösvényén.

Hogy ezen haladhasson, hogy megszilárdithassa benn a rendet és a nemzetiséget, az aristocratiát és a kalvinistákat meg kellett aláznia, a feudalis multtal szakitania s a republicanus jövőt lehetlenné tennie. Az utolsó béke még csak véget sem vetett a viszályoknak, mellyeknek mindaddig fen kellett maradniok, mig a kalvinisták anarchicus közigazgatási és katonai előjogaikat megtartották. 1621-ki gyülésökben egy függetlenségi nyilatkozatot tettek közzé, nyolcz kerületre osztván Francziaország hétszáz reformatus templomát, szabályozván a katonaállitást és adószedést, szóval, formaszerü protestans köztársaságot alapitván, sőt Lesdiguiéresnek százezer tallért igértek, hogy álljon élökre, ki azonban már 80 éves lévén s egy kis herczegséggel birván Dauphiné-ben nem akarta elvállalni ezen ingatag állást.

A hugenották második háboruja.

Ha Luynes a protestansok vagyonának elvételére gondolt, Richelieu váraikat akarta kézrekeriteni; e czélra előbb megnyerte egyetlen barátaikat, Angolországot és Hollandiát; s mint a protestansok szövetségese ezek hajóin vitette királyi katonáit a protestáns Rochelle elleni támadásra (1625—26). A legyőzött hugenottákkal

békét kötött, nem gondolva azzal, hogy őt a kalvinisták pápájának s az istentagadók patriarchájának nevezték, csakhogy az ország ujabb szükségein segithessen.

Ezalatt Németországban a harminczéves háboru javában folyt. Valtellina, egy kis völgy-terület Lombardia, Graubünden és Tirol között, mellyet Ausztria mint összekötő kapcsot olasz- és németországi birtokai között mindig birni ohajtott, az általunk már előbb előadott (XV. könyv. 662 lap) forradalom folytán Graubündentől Spanyolország birtokába került volna, ha Lajos ellenzéki alapján egyelőre át nem engedtetik VIII. Orbán pápának. A bibornok azonban észrevevén, hogy Spanyolország szeretné reá tenni kezét, a protestansokkal egyesülve, csapatokat küldött a pápa ellen, hogy „őt kevésbbé ingataggá és Spanyolországot alkalmazkodóbbá tegye"; Rohan herczeg által megszállatja a völgyet, melly a Mongonban Franczia-, Spanyolország és Róma között kötött szerződés folytán visszaadatik a protestans graubündenieknek. Ennyire emancipálta magát a politika a vallási eszmék alól!

Ezután ismét háboru tört ki Olaszországban Mantua öröksége miatt, mellyet a Neversi herczegnek Savoya és Spanyolország átengedni nem akartak. Az ország forrongott; XIII. Lajos mint győztes kétszer vonúlt át az Alpeseken s maga Richelieu is lovagöltözetben jelent meg; végre a cherascói és millefleursi békekötések véget vetettek az ellenségeskedéseknek (1631), s a mantuai herczegség a Neversi herczeg birtokába ment át, mig Savoya Pignerolt kapta, melly a francziáknak nyitva tartá a bemenetelt Olaszországba (L. a harminczharmadik fejezetet).

Harmadik háboru a hugenottákkal.

I. Károly, Angolország királya, kedvenczét, a könnyelmü Buckinghamot küldte követül a franczia udvarhoz. Ezen államférfiu merészkedett avval fitogtatni magát, hogy szerelmes a királynéba, minek következménye az lett, hogy az udvartól elküldetett s a viszonylatok megszakittattak. Buckingham, hogy magát megboszulja, a királyt felingerlé Francziaország ellen, s ebből egy harmadik háboru keletkezett a hugenottákkal (1627). La Rochelle, utolsó védbástyájok, bizva Angolország segélyében, föllázadt s Guiton átvette a vezényletet „olly feltétellel, mondá, hogy nekem szabad legyen e tőrt annak szivébe döfni, ki első merészel a megadásról szólani; s ti is ugyanezt tegyétek velem, ha az átadásra gondolnék." A tőr a nagytanácsterem asztalán maradt a háboru végeig. Richelieu személyesen megjelent az ostromlásnál, de a nemesek nem a legjobb kedvvel en-

gedelmeskedtek, jól tudván, hogy ha a bibornok egyszer erről az oldalról szabad kezet nyert, az ő megaláztatásuk fog bekövetkezni; a hugenották az éhség borzasztó rémei között bámulatos vitézséggel védelmezték magukat. Az angolok engedve az ismételt szólításoknak mozogni kezdettek, de nagyon határozatlanok voltak; mig Richelieu, mint Nagy-Sándor Tyrusnál, a kikötőt az Oceán felé egy 4450 láb hosszuságu töltéssel elzárta. A hugenották, kik éhségöket kiásott hullákkal voltak kénytelenek csillapitani s kik huszonhat ezerből ötezerre olvadtak, végre megadták magukat. Guiton az erőd kulcsait e szavakkal nyujtotta át: „Sire, sokkal dicsőségesebb reánk nézve olly királynak engedelmeskedni, ki városunkat meg tudta hódítani, mint annak, ki nem tudott annak segélyére lenni.“ La Rochelle erődítvényei, mellyek két század óta védelmezték az utolsó municipalis függetlenséget, lerontattak; a többi fölkelőket Spanyolország támogatta, megfeledkezve katholikus nevéről; de végre a büszke Rohan[1]) herczeg is megadta magát, s a protestansok meg voltak fosztva az erődített helyektől, mellyeket nekik IV. Henrik szükségből vagy nagylelkü eszélytelenségből engedélyezett.

Még hátra volt, hogy Richelieu diadalmaskodjék az udvar fölött s megalázza a herczegeket és nagyokat, kik tartományaikban függetlenséget szenvelegve a királyi palotát ármányaikkal körülhálózták, azután következett a legmagasabb főknek a jog tekintélye alá való hajtása. E czélra, mintegy a közvéleményt megkérdezendő, Richelieu 1627 ben egybehivta a nemeseket, elejök terjeszté a pénzügy szomoru helyzetét s módokat annak javitására. Ezen módok főleg a magas koronaméltóságok eltörlésében, az olcsó áron elpazarolt királyi javak visszavásárlásában, a nyugdijak megtizedelésében s az országban levő erődített helyek lerombolásában állottak; mindez a nemesek ellen intézett csapás volt, kik ellene följajdultak: Richelieu azonban engedni látszott az egyhangu akaratnak. Csak egy pontban

[1]) Midőn a királyi tábor St.-Jean d'Angely város előtt, mellyet Rohan-Soubise herczeg (Henrik testvére) védett, elhelyezkedett, a hadi hirnök a liliomokkal megjelent a kapuk előtt s a király nevében De Soubise herczeggel beszélni kivánt. A herczeg a várfalakon hallgatá a hirnököt, ki ekként szólt: „Rohan Benjamin, királyod s királyom azt parancsolja neked, hogy nyisd ki a kapukat; s ha nem teszed azt, oh Rohan Benjamin, én felségsértőnek nyilatkoztatlak téged, paraszt leendesz te és utódaid, házaid s azokéi, kik veled harczolnak, le fognak romboltatni.“ Rohan födött fővel hallgatta őt s kis idő mulva ezt felelteté neki: „Legalázatosabb szolgája vagyok a királynak, de parancsait teljesiteni nem függ tőlem.“

talált ellenmondásra, s bizonyosan az ő intésére; mert előterjesztvényére, melly az államvétségekre kimondott büntetések enyhitését czélozta, a királyhoz folyamodás intéztetett, hogy tartsa fen a régi szigort, s Richelieu ugy tünt föl, mintha e tekintetben is hódolna a nemzeti akaratnak.

A párbajok, a magán harcz ezen utolsó menedéke s a nemesség nyomorult előjoga, már meg voltak tiltva; azonban a tilalom semmit sem használt, mert alig husz év folyása alatt nyolcz ezer kegyelemlevél adatott ki olly nemeseknek, kik párbajban ellenfelöket megölték. Richelieu a legnagyobb szigorral végrehajtatá a törvény által meghatározott büntetéseket, s Chapelles gróf és Bouteville herczeg s más főrangu nemesek minden kimélet nélkül kivégeztettek. Egy különös törvényszék a pénzhamisitókra s *más különös vétségekre* eszközül szolgált Richelieu szigorának vagy kegyetlenségének. Saját oltalmára egy testőrcsapat rendeltetett s a nemesség és Mária királynő ellen tanusitott szilárd magatartásának jutalmául a király kinevezte őt első miniszterének (1629). Néhányan, kik őt pillanatnyira kegyvesztettnek hitték s ellene föllépni merészkedtek, keserüen lakoltak, másoknak intő példájára és egész Franczia ország örömére. Mária még az udvarnál volt, kinek jelenléte őt örökösen figyelmeztette hálátlanságára. A bibornok reábirta a királyt, hogy börtönöztesse be Máriát, azután segédkezet nyujtott neki a menekülésre Brüsselbe, mi által Mária önmagát számüzte Franczia országból (1631).

Gaston, orleansi herczeg, a király fivére, együgyü s amellett nagyravágyó herczeg, egy párttöredék által engedé magát elcsábittatni azon reményben, hogy megnyeri a trónt; azonban d'Ornano ezredes, a herczeg nevelője, ki őt e lépésre birni akarta, a vizsga szemü Richelieu parancsára hirtelen befogatott s csakhamar meghalt a börtönben. A felbőszült Gaston körül egy uj párt gyült össze (1632) Vendôme lovag, Franczia ország nagyperjele, és Chalais gróf vezetése alatt; azonban fölfedeztetvén, ez utóbbi lefejeztetett, mi az összes franczia nemességet nagy rémületbe ejté, az orleansi herczeg pedig elveszté egész népszerüségét, miután olly tehetlennek bizonyult, hogy még a vérpadtól sem volt képes megmenteni saját embereit. A herczeg, ki a királylyal soha sem akart kibékülni, a lothringeni herczeg leányával egybekelt s a herczeggel uj polgárháborura készült; Richelieu azonban azt meghiusitotta. Gaston menekült anyjához Brüsselbe, s mindkettő felségsértőnek nyilvánittatott.

II. Henri de Montmorency herczeg és paír, kinek ősei között

négy connetable és hat marsall volt, utolsó ivadéka volt ezen nemes család idősb ágának, vitéz és nemes lelkü ifju, ki az avianói csatában a marsallbotot kiérdemelte, föltette magában, hogy véget vet a királyi családban a botrányos egyenetlenségeknek Richelieu megbuktatásával. Languedocban tehát kitüzte a lázadás zászlaját; Gaston csatlakozott hozzá maroknyi hiveivel; de a protestánsok annyira ki voltak merülve, hogy részvétlenek maradtak; a városok elzárták előtte kapuikat; a parasztok nem hittek állitólagos megszabaditóiknak, kik Castelnaudarynél megverettek. III. Károly lothringeni herczeg mint Spanyolország és Ausztria szövetségese, kénytelen volt országát Francziaországnak átengedni, melly határait egész a Maasig és a Rajnáig kiterjesztette. A lothringeni nemzet elveszett. Az orleansi herczeg megadta magát; Montmorency herczeg megsebesülve elfogatott és bár sokan kérelmeztek élte megmentéséért mégis elitéltetett s lefejeztetett.

A kiontott királyi vér mutatta, hogy a hajthatlan minisztert sem rang, sem vagyon, sem érdemek nem tartoztatták vissza. Jól tudta ő, hogy Francziaország bővelkedik katonai erényekben s hogy a nemesek között a bátorság ép olly közönséges mint amilly ritka tulajdon volt az engedelmesség. De ő épen az utóbbit akarta s abban lelte tetszését, hogy a legmagasb fők meghajoljanak, hamindjárt a hóhérpallos alatt is. Az állam volt főczélja, a kegyelet és könyör iránt siket maradt s a bakó kezeivel épitette föl a monarchiát; az engedményeket, mellyeket IV. Henrik és Mária kénytelenek voltak a vallásnak, hübérrendszernek és a tartományoknak tenni, eltörölte; a nemesi és tartományi szellemet, melly Francziaországnak életelemét képezte, kérlelhetlenül kioltá.

Érezte, hogy mennyire gyülölt, s ezért ügyekezett hatalmának gyökereit jobban megszilárditani. A connetable halála után nem nevezett ki utódot; Montmorencytól egy millión megvette az admiralságot; mint a kereskedelem és tengerészet főfelügyelője ezek fölvirágoztatásán fáradozott; s mig előbb toscanai hajókat kellett bérleni, hogy Máriát Francziaországba szállitsák, s később Angolországtól kölcsönözni de Rochelle ostromlására, Richelieu két év alatt 23 hadihajót fölszereltetett, mellyek között La Couronne 72 ágyujával csodaként bámultatott. A közigazgatásnak csak két ága birt előtte becsel, a hadügy és a diplomatia; a többire nézve gazdálkodást hozott be s a költségeket kimélte.

Benn is ügyekezett a rendetlenségek és nyugtalanságok okait megszüntetni; nem türte a naptárakban az ijesztő jóslatokat; a

könyveket censura alá vétette; a korcsmák kiszabott órában bezárattak; a fegyverviselést eltiltotta; az élelmiszerek, a kocsik, a tisztaság ellenőrzés alatt állottak. A kincstárt kimeritve találván, hogy a pénzügyet rendbe hozza, rendkivüli intézkedésekhez nyult; a clerust ismételve reá birta vagy kényszeritette az adózásra; 1629-ben 30 soldo adót hozott be minden font dohányra, melly nem a franczia szigetekről hozatott be. Martiniqueben, Guadeloupe-, Tortola- és Canadában kedvezményekben részesitette a gyarmatokat; a kereskedelmi társulatokat támogatta, mert akkor még nem tudták, hogy a kereskedelem fölvirágzására mindenekelőtt annak szabadsága szükséges; az államhitel becsületét megszilárditotta az által, hogy szigoru rendet hozott be a számvételben; az állampénzek pazarlása és sikkasztása ellen olly erélyes rendszabályokat léptetett életbe, hogy La Rochelle ostrománál a kiadások egy harmadrészszel kevesebbet tettek mint Montaubannál, daczára annak, hogy a hadsereg létszáma jóval nagyobb volt.

Megszabadulván a háboruk, az udvari ármányok, a királynő szeszélyei, a nemesség nyugtalan szelleme által előidézett zavaroktól, Richelieu nem tökélyesité ugyan, de megkezdé a közigazgatás tökélyesitését; eddig nem ismert gyorsaságot hozott az államgépezetbe; ollykor tévedett ugyan az eszközök megválasztásában, mindazáltal mindig Francziaország nagysága lebegett szemei előtt, s ezt az államháztartásban gazdálkodás és rend által ügyekezett elérni [1]). Soha hatalom nagyobb erélyt nem fejtett ki, hogy ma-

---

[1]) „Midőn Felséged, mond maga Richelieu (*Narration succincte des grands exploits du roi*) elhatározta, hogy államtanácsába lépjek, s egyszersmind bizalmával nagy mértékben megajándékozott a közügyek igazgatásában, elmondhatom valóban, hogy a hugenották az államot megosztották Felségeddel, hogy a nagyok ugy viselték magukat mintha nem is lettek volna alattvalói, s a leghatalmasb tartományi kormányzók mintha maguk souverains-ek lettek volna hivatalaikban. . . Mondhatom, hogy mindenki merészségébe helyzé az érdemet . . . . és hogy a legvállalkozóbbak a legbölcsebbeknek tartattak s leggyakrabban a legszerencsésebbek voltak. Mondhatom még, hogy a külföldi szövetségek nem becsültettek, a magán érdekek a közügyek elé tétettek; szóval, királyi Felséged méltósága annyira le volt szállitva . . . . hogy alig lehetett reá ismerni."

Azután a helyzet különbségéről szól az 1635–1640 háboru alatt: „Az utókor alig fogja hinni, hogy Francziaország ezen háboruban képes volt hét szárazföldi s két tengeri hadat fentartani, nem számitván ide szövetségeseinek seregeit, mellyeknek tartására nem keveset adózott. S mégis igaz, hogy egy huszczer gyalog s hatezer lovasból álló hatalmas seregen kivül, mellyet Felséged Picardiában állitott föl, hogy ellenségeit leküzdje, ugyanött még egy tizezer gyalogosból s négyezer lovasból álló hadsereg volt a határok védelmére. Igaz továbbá, hogy

gához ragadja a társadalmi eröket, legyőzve mindent, mi ellenállt, Ausztriát, a királyi családot, a nemeseket, felhasználva eszközül háborut, tengerészetet, irodalmat. Igy egyengeté Richelieu az utat XIV. Lajos absolut monarchiájának, de egyuttal a forradalomnak is előfutárává lett: mert az udvari nemesség által háttérbe szoritván a vitéz tartományi nemességet elveté a fölforgatások magvát; vak engedelmességet követelvén a kötelesség érzetének elnyomása által fölkelésekre adott okot; eltávolitván a királyok akarata elől minden akadályt nem hagyott fen semmi korlátot önkényöknek, minek okvetlenül reactióra kellett vezetnie; a minisztert mindenhatóvá tette, kinevezését és elbocsátását azonban a király szeszélyére bizta, kire nézve nem létezett többé sem korlát kicsapongásaiban, sem alap az alattvalók sziveiben vagy érdekeiben. Szóval, Richelieu a monarchiát a legnagyobb fenséggel ruházta föl, de nem vette észre, hogy mögötte a gondolat, a bölcselmi öntudat hatalma emelkedett, melly sokkal félelmesebb ellenség volt a legyőzötteknél, mert nem lehetett megfékezni.

József szerzetes.

Richelieu XIII. Lajos felett uralkodott, de neki is volt ura, J ó z s e f capucinus, a hires Tremblay családból (1577—1638). Rendkivüli tevékenységét, ügyességét és éles eszét megismervén, a bibornok őt magához vette s jobb kezének nevezte, a közvélemény azonban s z ü r k e e m i n e n t i á n a k hivta. Megbizta őt a legnehezebb küldetésekkel Olaszországban, Schweiz és Németor-

---

Champagneban mindig az utóbbihoz hasonló erejü serege volt Felségednek, egy nem kisebb létszámú Bourgogneban, egy épolly nagy Németországban, egy tekintélyes had Olaszországban s egy Veltlinben bizonyos idő alatt.

„Ámbár Felséged elődei annyira figyelmen kivül hagyták a tengert, hogy a boldogult király, Felséged atyja, egyetlen hajóval sem rendelkezett, Felséged nem mulasztá el a Közép-tengeren ezen háboru egész tartama alatt husz gályát és husz hajót tartani, az Oceánon pedig több mint hatvan jól fölszerelt járművet.

„Mi több, Felséged, minden évben tizenkétszázezer livressel segélyzé a hollandokat s gyakran nagyobb összeggel is; Savoya herczegét egy milliónál többel; a svéd korona hasonló összeget kapott; a hesseni tartománygrófot kétszázezer Reichsthaler segélyben részesité s több más fejedelmet kisebb-nagyobb segélyösszegekben, a mint a körülmények kivánták.

„Ezen rendkivüli terhek okozták, hogy a háboruk ötévi tartama alatt, mellyeket Franczia ország viselt, a kiadások évenkint meghaladták a hatvan milliót; s ami legbámulatosabb, e költségek fedeztettek a nélkül, hogy meg kellett volna vonni a tisztektől fizetéseiket, a magánosok jövedelmeihez nyulni vagy a clerustól valamit elidegeniteni: mindolly rendkivüli eszközök, mellyekhez elődeink a legkisebb háborukban kénytelenek voltak nyulni. stb.“

ságban. Richelieu azt szokta róla mondani: „Senki sem tud az én capucinusom szakállához férni, pedig jó hosszu.“ Hazája iránt egész odaadással, politikai eszméiben nagy, e szerzetes azon gondolkozott, hogy Görögország felszabaditására egy keresztes hadjárat szerveztessék; óriási terveket terjesztett a király és a miniszter elé, kinek lelkét a csüggetegség perczeiben fölemelé; mert mint szerzetes mindent mint kötelmet és küldetést fogván föl, a rosz kimenetel vagy a hálátlanság leverő következményeire nem gondolt. Halála óráján, midőn a bibornok e szavakkal közeledett hozzá: „Bátorság, atyám, Breisach a mienk!“ szeme még egyszer fölvillant; midőn elhunyt, Richelieu fölkiáltott: „Elvesztém vigaszomat, egyetlen támaszomat, meghittemet, barátomat!“

Illyenre pedig szüksége volt az ellene mindinkább ismétlődő összeesküvések között, mellyeknek feje az orleansi herczeg volt, ki még élete ellen is tört. Mig Richelieu a harmincz éves háboruban, hogy Ausztriát megalázza, Németországban támogatta a protestansokat, kiket Franczia országban levert, a spanyolok betörtek Picardiába, Burgundba és Guiennebe (1636); Párizs reszketett; Richelieu bátorsága hanyatlani kezdett s engedve a közelégedetlenségnek már a lemondásra gondolt; József atya azonban ismét bátorságot öntött belé s reá birta, hogy lóra üljön s lovagoljon végig Párizs utczáin, mintha semmitől sem félne. A bibornok e rettenthetlensége megnyerte a népet, melly őt tetszésnyilvánitásaival kisérte. Visszatérve az erélyes szerzetest keblére szoritá, s ez fölkiáltott: „Nem mondám önnek, hogy ön egy megfürösztött csirke s hogy ön némi bátorsággal s nyilt homlokkal a dolgokat ismét kerékvágásukba téritи.“

Cinq-Mars összeesküvése.

S valóban ellenségeit ismét visszarettenti; az orleansi herczeg kibékül vele; az uj adók által előidézett fölkelések szigorral elnyomatnak; azonban a Cinq-Mars marquis, Ruzé Henrik, egy sokkal komolyabb összeesküvést forralt ellene (1642). Richelieu által a király oldala mellé fölovászmesterül neveztetvén, hogy őt szórakoztassa s távol tartson tőle minden roszakaratu embert, megunta végre a kémkedés hivatalát, s érezvén hatalmát s befolyását, melylyet a királyra gyakorolt, azon eszme szülemlett agyában, hogy állását felhasználja; kibékiti tehát a királyt az ellenzékiekkel s ezekkel Richelieu megbuktatására s a feudalis párt befolyásának visszaállitására szövetkezik. Gaston, a könnyelmű s ingatag orleansi herczeg, ki az általa korcsnak nyilvánitott dauphin születése foly-

tán reményeiben csalatkozott, csatlakozott hozzájok; Olivares spanyol miniszter megigéri támogatását. Richelieu betegen feküdt, azonban kémei által, kik mindig résen álltak, értesült Cinq-Mars szövetkezéséről Spanyolországgal. Elfogatá öt s lefejezteté de Thou történész fiával (szept. 12); a gyáva orleansi herczeg bevallja bünét s a lealázó bocsánat lesz büntetése; Richelieu hatalma ez ujabb diadal által még inkább növekedett, s a nemzet tekintélye csak nyert az idegenek ármányainak meghiusitása folytán.

A külpolitikában is fényes eredményt vivott ki, hogy IV. Henrik tervét ismét fölvehette, melly abban állott, hogy a reformatio által megtört egységet a politikai egyensulylyal helyettesitse, kiragadni Ausztria kezeiből a felsőséget, melly Franczia országot megfosztotta volna a szellemi kezdeményezéstől, kiengesztelőként lépni föl a german és római genius között, ezek voltak az indokok, mellyekért Spanyolország ellen háboruskodott s beavatkozott a harminczéves háboruba, olly békét készitvén, melly visszaadná Franczia országnak a belső egyenetlenségek által megingatott tekintélyét [1]).

Richelieu korának legnagyobb embere volt, ha a tettek megitélésében a czélt s nem az erkölcsösséget veszszük mérlegül; a miniszternek valódi mintaképe, ha elégséges erre éles itélet, lángelme, tehetség nagy dolgok tervelésére, és rendithetlen kitartás azok kivitelében a sziv gyöngeségei, az erény aggályai nélkül s hiányával minden tekintetnek a morálra, a közvéleményre. Halálos ágyáról e szavakat irta a királynak: „Sire, fegyverei Perpignanban vannak s ellenségei meghaltak.“ Midőn gyóntatója intette, hogy bocsásson meg ellenségeinek: „Nem voltak más ellenségeim, mint azok, kik az államéi,“ felelé neki. Medici Mária csak két nappal előbb hunyt el. (1642 decz ember 4.) Politikai Végrendeletében igy irt: „Megigértem a királynak, hogy egész szorgalmamat s a hatalmat, mellyet reám ruházni méltóztatott, arra fordítom, hogy megsemmisitsem a hugenotta-pártot, megtörjem a na-

[1]) Richelieu *Politikai Végrendeletében* azt mondja, hogy mindig az európai emancipatióért küzdött; beavatkozott Olasz-, Németország s Németalföld ügyeibe? nem más volt czélja, mint fölmenteni a *spanyol elnyomástól*, az *ausztriai ház zsarnokságától*, mellyet *telhetetlen kapzsisága* általánosan félelmessé s a *kereszténység nyugalmának ellenségévé tesz*; meg akarja akadályozni *bitorlásait*; vissza akarja adatni azt, mit Schweizban vagy Olaszországban *bitorolt*, biztositani *egész Olaszországot* ennek igazságtalan elnyomása ellen, őrködni *egész Olaszország* jólléte fölött stb.

gyok gőgjét, alattvalóit mind visszatéritsem a hűségre s kötelességteljesitésre, s a külföldiek között azon pontra emeljem nevét, melly megilleti.“ Illy világos nézletével birt annak, mit végrehajtott, s végrehajtott akadályok, ármányok és ellentörekvések között. Legnagyobb ellenségei voltak a megalázott nagyok s az összes protestansok; s épen ezért a büntetések, mellyeket a szigoru törvényesség értelmében és szükségből a nyugtalankodó nemesek és zavargó hugenották elnyomására alkalmazott, személyes boszuknak látszottak.

Szerelmi kalandjaiban, mellyek számtalan adoma tárgyát képezik, ki tudná a valót a hazugságtól megkülönböztetni? Ügyekezett tetszeni ausztriai Annának, mert a politikát még a szépte-vésbe is beleszőtte [1]), s visszautasittatván távol tudta őt mindig tartani a királytól. Roppant vagyonát jó embereinek hagyományozta; a királynak a bibornoki palotát, melly később Palais-Royal név alatt a fényüzés, romlottság és ármányok központjává lett. Könnyen irt, comicus költeményeket szerzett, s tőle eredettnek mondják Mezeray történelmét és Mirame tragicomoediát, melly a király és királyné előtt előadatott, gépekkel, „mellyek a nap fölkeltét, a holdat s távolban a hajókkal födött tengert tüntették elő“ (**Marolles**). Theologiai munkákat is hagyott hátra, Emlék-

[1]) Életmódjáról néhány részletet közöl **Petitot** (X. kötet 2. sor. 100. lap): Tizenegy órakor feküdt le s három vagy négy órát aludt, azután magához hozatá a sürgönyöket s válaszokat tervelt vagy tollbamondott. Hat óra felé ismét lepihent, nyolczkor fölkelt. Elvégezvén imádságát, titkárai jöttek a fogalmazványokért, azután felöltözött, fogadta a minisztereket, kikkel 10—11 óráig foglalkozott. Ezután misére ment; s ha az időszak megengedé, a kertekben sétált, hol kihallgatást adott azoknak, kiknek engedélyök volt hozzá járulni. Délben teríttettek az asztalok: az első 14 teritékkel, mellynél ő ült, a második 30 teritékkel a meghivott nemeseknek; egy nagyobb asztal az apródoknak s házitiszteknek; az utolsó végre a szolgáknak és szakácsoknak stb. Étkezés után egy ideig társalgott meghitteivel és a tudósokkal; a nap hátralevő részét munkával töltötte, vagy a követekkel és nagyokkal értekezett. Este ismét sétált, s e közben kihallgatásokat adott; azután visszatérve többé államügyekkel nem foglalkozott, hanem zenével, olvasással vagy más szórakozással töltötte idejét, azt mondván, hogy lefekvés előtt nem kell sem igen vig sem igen szomoru dolgokkal foglalkozni. Misét ritkán mondott, de minden héten gyónt s vasárnap, mihelyt fölébredt, alvótermében megáldoztatta magát káplánja által; azután ismét lefeküdt s a szokott óráig pihent. A pápa fölmenté őtet a breviarium elmondásától a nap különböző óráiban. Kedvelte a jónevű egyházi szónokokat, s magához hivatá őket, hol szobájában egyedül hallgatá szentbeszédeiket, s ha tetszettek neki, püspökségekkel s javadalmakkal jutalmazá.

iratokat s a Politikai Végrendeletet, a kabineti ármányok kézi könyvét.

Az Akademia.

Az irodalmat pártfogolta vagyis inkább néhány tudóst, kik hirdették az ő dicsőségét s fentartották azt az utókornak, miután sokan vannak, kik megöregedve szükségét érzik a dicsőség tömjénének. Conrart Bálint kálvinistánál, ki csak annyiban volt tudós, hogy magának e nevet igényelte, néhányan össze szoktak volt gyülni s a politika és irodalom felett beszélgetni. A mindenben gyanakodó Richelieu védszárnyai alá vette e gyülekezetet azaz a kormány felügyelete alá helyezte; és habár a czélt mindenki látta, mégsem merték sem ezen kör tagjai, sem azok, kiket a bibornok abba meghivatott, a védnökséget visszautasitani. Igy keletkezett az akademia (1635), melly által az irodalom s tudomány is, mint minden más, a monarchiai fegyelem alá helyeztetett. Tagjainak száma negyvenben állapittatott meg és hogy annál függőbbé legyen, az országos méltóságok is beválasztattak. A nyelv volt kiváló foglalatossága e körnek, melly a legjobb szótárt adta ki; de nem kevésbbé szolgált a miniszter hajlamainak s akaratának is, kinek zsarnok elveit több tag irataiban védelmezte. Ekkor irta Naudé Gábor Államcsinjait, mellyekben Macchiavelli módjára védelmezi a szükséges gonoszságokat, s bizonyitgatja, hogy a czél szentesiti az eszközt; még mások is védelmezték éles elmével ezen morált; Balzac a Fejedelem-ről irt könyvében azt állitotta, hogy a király mindent tehet mit akar, s puszta gyanura is befogathat mindenkit, melly tétel a jezsuíták tana ellen volt intézve [1]).

Az egyházat is szerette volna Richelieu az állam mindenhatósága alá hajtani; iratokban és különféle fogásokkal megtámadta a pápai suprematiát s ügyekezett kivenni a szentszék kezeiből a püspökök kinevezésének jogát; s mint látni fogjuk, nem rajta mult, hogy Francziaország nem lett schismaticussá.

XIII. Lajos vége.

A mit Richelieuről mondottunk, fölment, hogy XIII. Lajosról szóljunk, ki kevéssel utána meghalt, 42 éves korában 1643. máj. 14. Magábazárt és buskomor volt, nem ismeré sem a nagyság élveit, sem a magán élet kényelmeit; barátait és kedvesoit sajnálat

[1]) „Qu'on laisse crier une vieille théologie dans les écoles et dans les chaires, oú elle enseigne qu'un petit mal est défendu, quand il en devrait naitre un grand bien: si le mónd ne se peut conserver que par un pêché, n' est-elle pas d' avis qu' on le laisse perdre?“

nélkül elhagyá; szüksége volt, hogy uralkodjanak felette s mégsem tudott az uralomnak engedni. Daczára mások ármányainak és saját ellenszenvének megtartá azon minisztert, kit nem nélkülözhetett és ki elfedé az ö semmiségét azáltal, hogy Franczia országot annyi ellenségei között nagygyá tette. Az erkölcstelen udvar közepett az ajtatos lelkület mérséklé Lajosban a szépnem iránti hajlamot; s kegyenczn6re volt inkább szüksége, ki különös gonddal viseltetett személye iránt, mint minisztere, ki helyette az ügyeket végzé. A szerénytelen Hautefort nem tudta magát fentartani kegyeiben, mig az erényes és szeretetreméltó Lafayette lebilincselé öt. Ausztriai Annát annyira nem szerette, hogy már lemondtak ezen házasság termékenységéről; de midön a királynő terhessége nyilvánossá lön, egész özöne merült föl a jóslatoknak, s egy pásztor a többi között azt állitotta, hogy neki szent Anna megjelent s kinyilatkoztatta, hogy a királynő szombaton, szeptember 4-én (1638.) fog szülni. S valóban azon este a királynénál beálltak a szülési fájdalmak, de csak 6-ikán szült, körülvétetve ereklyékkel, mellyek között a boldogságos Szüz öve is. Igy született XIV. Lajos, egyetlen és beteges sarjadéka a Bourbonoknak, és mégis arra hivatva, hogy befejezze azon épületet, mellyet IV. Henrik tervezett s mellynek alapját Richelieu fáradhatlan tevékenységgel előkészitette.

HARMADIK FEJEZET.

Regensség. — Mazarin. — A Fronde.[1]) 1643—1661.

XIII. Lajos egy regensségi tanácsot nevezett ki végrendeletileg, Condé herczeg elnöklete alatt; azonban ausztriai Anna, ki most

---

[1]) **Bruzen de la Martiniére.** *Histoire de la vie et du régne de Louis XIV.* Hága 1740; igaz és független.

Reboullet *Hist. du régne de Louis XIV.* 1746. Jézustársasági.

F. V. Luchesini, *Historiarum sui temporis libri XIV.* Róma 1779.

Voltaire, *Hist. du siécle de Louis XIV.* hiányos és könnyü munka.

Lemontey *Monarchie de Louis XIV.*

Saint-Aulaire *Hist. de la Fronde.*

Eugéne Sue a *Histoire de la marine francaise* (Paris 1835, 5 köt.) czimü munkában az undorig túlzott regényes alakban igen sok érdekes és becses okmányt közöl ezen időből.

feledni látszott ifjuságát, szépségét s szerelmeit, hogy a hatalmat, mellyre vágyott, magának biztosithassa, igen ügyesen hizelegni tudott a két vetélytárs, Condé és Orleans ellenkező reményeinek; magatartását a parlamenttel, mellyet Richelieu teljesen mellőzött, összhangzásba látszott hozni akarni, s ez sietett is viszszanyert tekintélyét ismét érvényesiteni, megsemmisitette a megboldogult király végrendeleti intézkedéseit, magát a király gyámjának nyilatkoztatta, s a regensséget az özvegy királynőre ruházta. Megnyittatván a parlamenti palota ajtai, Anna a kis Lajost kezénél fogva vezetve megjelent a nagyszámmal egybegyült nemesek között, kik térdelve hódoltak a királynőnek.

Mazarin.

Giulio Mazarino Piscinában az Abruzzókban született (1602); a jézustársaságiak növendéke, később mint pápai csapatparancsnok Valtellinában, vitéz és bátor katona, csakhamar bizonyitványát adá fényes tehetségének az alkudozások vezetésében, s harmincz éves korában már diplomatiai küldetésekkel bizatott meg. Richelieu megbizta őt a franczia érdekek képviselésével Olaszországban, hol a cherascói szerződést kötötte, melly által Franczia ország Pignerol birtokába jutott. Az egyházi pályára lépvén, melly Romában az egyetlen volt arra nézve, ki előlépni ohajtott, csakhamar avignoni vice-legatussá lőn, majd bibornokká XIII. Lajos ajánlatára, ki a dauphin keresztségénél őt bizta meg a keresztapasággal s a regensségi tanács tagjává nevezte. Anna, ki iránta mint Richelieu kegyencze iránt elejénte nem viseltetett hajlammal, csakhamar szük-

---

Capefigue *Richelieu, Mazarin, la Fronde et le régne de Louis XIV.* Párizs, 1835—36, 8 köt. Sok uj okmányt tartalmaz.

Priorato, *Istoria del ministero del cardinale Mazarino*, 1668.

Bazin *Hist. de France sous le ministére du cardinal Mazarin* 1842.

Oeuvres de Louis XIV. Párizs 1806, 6 köt. Itt közöltetnek először teljesen azon történelmi és politikai emlékiratok a király első tiz uralkodási évéről, mellyeket fia számára szánt.

Tableau du ministére de Colbert. Amsterdam 1774; és **Pelissery** *Éloge politique de Colbert;* Lausanne 1775, gyönge művek.

A sok nemzetgazdász, kik a Colbertismusról irtak.

Nagy az emlékiratok száma, mellyek között a legfontosabbak azok, mellyeket de Retz bibornok, Saint-Simon herczeg, Bussy-Rabutin, Guy-Joly, Montpensier kisasszony, Nemours herczegnő, Motteville asszonyság, Montglat, Aguesseau, La Rochefoucauld készitettek; Estrades emlékiratai igen fontosak a diplomatákra, mert e mü magában foglalja az akkor kötött szerződések történetét.

ségesnek találta öt mind szivére [1]) mind politikájára, mert nem bizhatott a franczia nemesekben, kik ismét visszanyerni törekedtek elvesztett hatalmukat. Ügyes, ravasz, éles értelemmel az emberek és dolgok mély ismeretét párositva, Mazarin nagyon jól tudott szükség esetén a körülményeknek és embereknek engedni, de csak azért, hogy kedvezőbb alkalommal a félbehagyott müvet ismét megragadja; képtelen volt kislelküségre, meg volt győződve, hogy az emberi szellem a szerencsének alapját megvetheti s az erély azt szolgálatába hajthatja; ez okból mindenkit, mielőtt valamelly küldetéssel akarta megbizni, kérdezett: „Szerencsés?" Jelszava volt: „Az idő és én;" személyes hajlamot és ellenszenvet alárendelt az állam érdekeinek; a szenvedett sértéseket nem vette figyelembe, csak a sikert tekintette. Szokása volt mondani: „Hagyjuk őket beszélni, ha csak ők bennünket cselekedni hagynak."

Richelieu iskolájában nevekedve folytatta ennek munkáját s megalázására tört mindannak, mi a monarchia tekintélyével ellenkezhetett; azonban mint külföldi a hajthatlan szigor helyett kénytelen volt ügyességgel s ravaszsággal eljárni. Az üldözöttek, Richelieu halála után, visszatértek az udvarhoz, más érdemre nem tudtak hivatkozni, mint hogy a miniszter ellenségök volt, s összetartásuknak is ez volt egyetlen kapcsa; a királynő ravasz hizelgései által elbizakodva, azt hitték, arra vannak hivatva, hogy a társadalmat kormányozzák, pedig csak eszközei voltak a ravaszoknak s gunytárgya az eszélyeseknek, kik őket a *hatalmasok ármányának* hivták. Képtelenek a jó eszközlésére, mindig hajlandók voltak annak meggátlására s a növekedő hatalommal dicsekedtek, mig Mazarin csöndben megerősité saját hatalmát, titkolva azt, mig nem érzé magát elég erősnek, hogy vagy fogságba vagy számüzetésbe küldje azon párt fejeit, a többit pedig megfélemlithesse.

Négy évi béke következett (1643—47) most Franeziaországra, s ez időt aranykor gyanánt üdvözlé, mellyben az ország Richelieu politikájának gyümölcseit élvezte, anélkül hogy annak nyomását éreznie kellett volna; királynője szép és kedves volt, minisztere nyájas, nemessége gazdag, irodalma termékeny; a véletlen ugy akarta, hogy a magas ranguak legnagyobb részt fiatalok voltak, s igen számosak a szépek. De ez csak mulékony csalkép volt. A franczíák

[1]) Ez iránt alig foroghat fen többé kétség, mióta a levelek, mellyeket a királynéhoz intézett, közzé vannak téve (*Bulletin de la Société de l'Histoire de France*. Párizs, 1834).

nem tudták Mazarinnak megbocsátani mindenekelőtt olaszos kiejtését [1]), azután azon tulságos gazdálkodását, melly Richelieu fényüzésével szemben fukarságnak tünt föl s anélkül, hogy a zilált pénzügyeken valamit lenditett volna. Már az előbbi kormány alatt megingatta az államháztartásban az egyensulyt azon szükség, hogy benn úgy mint künn pénzzel vesztegetni kellett. Anna elejénte még roszabbul gazdálkodott, tele marokkal szórta a kegyeket s a legkülönczebb kérelmeket teljesitette; Mazarinnak egész ügyessége nem volt képes a pénzügyeket rendbehozni. A lyoni Particelli Mihály, Emery ura, ki a pénzügyi osztály élére állíttatott, azt mondá, hogy a becsületesség a kereskedőknek való, a pénzügyi felügyelők pedig azért vannak, hogy mindenki átkozza; s ez okból nem riadt vissza semmitől, csakhogy pénzt tudjon teremteni; tizenöt százalékot engedett azoknak, kik a bérletösszeget előlegezték, s nagyon természetes, hogy tőkepénzesek készséggel siettek az illy nyereséges vállalatokat hasznukra fordítani: a testőrség mindazáltal s az alsóbb hivatalnokok mégsem kapták meg rendesen fizetéseiket, s a seregnek a legkedvezőbb alkalmakat használatlanul el kellett szalasztani.

II. Henriknek rendelete, melly a külvárosokban az épitkezéseket bizonyos határok közé szoritotta, feledésbe ment, Emery ismét hatályba léptette azt, hogy az áthágók megbüntetése által pénzt szerezhessen. Ez zavargásokra vezetett, s ő azzal felelt, hogy a beviteli adót fölemelte s uj terheket rótt a lakosságra; mignem a parlament közbelépett s lejebb szállitá az uj adókat. Midőn a király később uj vásárolható hivatalok felállitását hozta javaslatba, Omer Talon főügyész, egyike a legtiszteletreméltóbb hatósági tisztviselőknek, korának legszebb józan elméje, ki a parlamentben addig is a legmérsékeltebb nézeteket képviselte, igy szólt: „Tiz éve már, hogy a földipar romokban hever, a paraszt oda jutott, hogy szalmán kénytelen alunni, butorai eladattak, hogy megfizethesse a roppant adókat; Párizs fényben uszik, a milliók ártatlanul korpa- és zabkenyérre vannak kárhoztatva, nem várhatva segélyt senkitől mint saját tehetetlenségöktől; e szerencsétleneknek csak lelkeik maradtak meg, mert el nem árverezhetők. Oh, asszonyom! gondoljon szive bensejében ezen köznyomorra, ma este elmélkedjék imolájának magányában a felett, milly fájdalom, keserüség s levertség között nyomorog-

[1]) Azonban ő azt mondta: „Ha beszédem nem is franczia, de franczia a szivem? (*Corresp. d' Angleterre*, LIX. köt.)

nak az ország hivatalnokai, kik mindennap várhatják, hogy mindenök elkoboztatik, anélkül, hogy valamit vétettek volna; számitsa hozzá a tartományok nyomorát, mellyekben a béke reménye, a nyert csaták becsülete, a meghóditott országok dicsősége nem elégséges arra, hogy táplálja azokat, kiknek nincs kenyerök s a mirtust, pálmát és borostyánt nem tekinthetik a föld gyümölcsének.“ [1])

Szép szavak, de mit használtak, ha nem segithettek a bajon? Mazarin azt hitte, hogy a parlamentet összeütközésbe hozza a többi felső itélőszékekkel, ha kedvezésből felmenti alól, hogy fizetését az államnak négy évre kölcsönképen felajánlja, melly áldozatot a többiektől megkivánta; azonban a parlament minden áron el akarván feledtetni a régi megaláztatást, 1648-ban egy egyesülési decretum-ot bocsátott ki, mellynek alapján a többi itélőszékekkel egyesült s központjává lett a bibornok valamennyi ellenségének: összegyültek, hogy az állam minden ügyei felett tanácskozzanak. A nép, melly azt hiszi, hogy mindenki az ő érdekében cselekszik, mihelyt a kormánynyal szemben ellenzéket képez, ujjongva üdvözlé őket, mint védangyalait, kik megmentendik Mazarin zsarnokságától.

A parlament.

Már másutt [2]) szólottunk a parlament alakitásáról s követeléseinek keletkezéséről. Azon korban, melylyel foglalkozunk, a parlament több s különböző illetőségü kamrákra osztott testületet képezett. A nagy kamra, melly a magas bárók udvarát képviselte szent Lajos korában, állott az elnökből, kilencz à mortier elnökből, kiket mozsáralaku fövegeik után neveztek igy, husz világi és tizenkét egyházi tanácsosból; tagjai voltak ezenkivül a királyi herczegek, a herczegek, a birodalmi pairek, a kanczellár vagy pecsétőr, az államtanácsosok, négy referendarius (maitres des requêtes), a párisi érsek és a cluny-i apát. Ezen törvényszék elé tartoztak a felségsértési bünök, a pairek ügyei, az egyetem, a kórházak s a korona nagytisztjeinek perei. A vizsgáló kamra (des enquêtes) polgári s bünfenyitő ügyekben a fölebbviteli törvényszéket képezte, öt senatusra oszlott, mindegyik két elnökkel és huszonöt tanácsossal, többnyire fiatal, fondorkodó egyénekből állott, kik féltékenységből a nagy kamra iránt mindig készek voltak pártokat vezetni vagy azok eszközeiül szolgálni. A bünvádi ügyekben fölebbviteli székül a to-

---

[1]) Lásd *Emlékiratait.*

[2]) XIII. könyv. 194. lap.

ronyka-kamra szolgált, melly azért neveztetett igy, mert székhelye a palota kis tornya volt. A palota két vizsgáló kamrája, mindegyik három elnökkel és tizenöt tanácsossal, mint első foku bíróság olly ügyekben hozott itéletet, mellyek közvetlen királyi rendelettel hozzá utasittattak. Azon pörök, mellyek a kalvinistákat illették, az edictum-kamra illetékességéhez tartoztak; ez nevét onnan vette, mert a béke-edictumok által állíttatott föl A szünidő alatt, melly september 9-ikétől Mártonnapig tartott, a sürgős esetek a szünidö-kamra által intéztettek el.

Ha királyi edictumok voltak bevezetendők, vagy ha politikai ügyek forogtak fen, akkor valamennyi kamra összeült. A közigazgatásban előforduló visszaélések fölött zárt ajtóknál a közügyvédek egyike, ki mint államügyész müködött, ugy nevezett mercurialé-t tartott, vagy pedig a királyt képviselő és a fegyelem felett őrködő főállamügyész végezte. A függetlenség, melly a hivatalvásárlásból eredett, gyakran okozta, hogy királyi tisztviselők, kiknek a parlament elé egy királyi edictumot kellett terjeszteni, kimutatták annak minden hiányait, mindazáltal annak beiktatását inditványozták [1].

A lajstromozás ezen formasága a törvényhozás ellenőrzésévé fejlödött: ezen okból és mivel a parlament az igazságszolgáltatás érdekében gyakran kénytelen volt a miniszterek és kegyenczek ellenében föllépni, habár csak tulajdonképen birói hatóság volt, igényt tartott a nemzet képviselésére, és valóban a nép megszokta a parlamentet a kormány tulkapásai ellen oltalmul tekinteni. A királyok mindazáltal habár bele is egyeztek, hogy a parlament kicsinyben mintegy a rendigyülés szerepével birjon, csak visszatetszéssel fogadták azon merészségét, hogy a rendeleteket megtámadja; a fejedelem azonkivül, hogy az elnököket és tanácsosokat elmozdithatta és számüzetésbe küldhette, joggal birt arra nézve is, hogy az egész parlamentet trónja elé idézze (lit de justice), hol királyi hatalmának teljes fényével parancsolhatta a megtámadott rendelet beczikkelyezését: a parlament pedig engedelmeskedni volt köteles.

Ezen ellenszegülésnek igen nagy fontosságot tulajdonitott az encyclopaedisták iskolája, melly mint az egyháziak és nemesek ellensége, nem ismervén a népet, a parlamentben akarta föltalálni azon szabadságok eredetét és hagyományát, mellyekre törekedett.

---

[1] **Petitot**, *Collection des Mém. relat. à l' Hist. de France*, Tomo IX., *Notice sur Omer Talon.*

A testületi szellem mindig a függetlenség szelleme, s a kényuri közigazgatás csak a testületek megsemmisitése után lett a forradalom által lehetségessé; mindazáltal téves lenne azt hinni, hogy a parlament közjó érdekében képezett ellenzéket. A község a lakosok összetartásából nyeri erejét, a földesur földbirtokaiból: de a parlament nagyon egyenetlen elemek vegyüléke volt, biztos határok nélkül; ellenállási hatalma arra szoritkozott, hogy kedve szerént vagy ellenére beczikkelyezze a királyi rendeleteket: ezért mondhatta aztán neki Maupeou kanczellár, miszerént „azon engedély, hogy a kormányt figyelmeztethesse, nem ad jogot a kormány megtámadására.“ Kétszer volt a parlament a közhatalom birtokában, a Liga és a Fronde idejében; s mit teremtett, mi állandósággal birt volna? milly erélyt fejtett ki? Ellen akart állani, de nem mert föllázadni, mintha a forrongásban e kettő külön lett volna választható; izgatott, de nem végzett semmit; fölkorbácsolta a szenvedélyeket, azután panaszkodott a következmények miatt. Bármit mondjanak, e testület a szabadságot nem mozditotta elő, s eltünt anélkül, hogy sajnálta volna valaki.

Az oppositio, melly a Ligában a hübérnököknél nyiltan mutatkozott, most a parlamentek árnyékába menekült, mellyek azt vezetni hitték, holott általa vezettettek, midőn az a parlamentet a regensség ellen a sorompóba vitte; azt képzelték, hogy az angol parlamentet utánozzák, nem gondolván meg, hogy a hatalmat csak a királytól nyerték, hogy hivatalaikhoz nem a nép választása de a vásárlás utján jutottak, és hogy jó idő óta a királyok szeszélyeinek engedelmes eszközök voltak. Azokat, kik e testületekben tiszta szándékkal és magasabb értelemmel birtak, az erőszakoskodó és fiatal tanácsosok magukkal ragadták, mivel ez utóbbiak a közjó ürügye alatt egyedül a zavarosban halászni, fölemelkedni vagy boszut állani ohajtottak.

Retz bibornok.

Ezen párt Jean Paul de Gondi (1614—79), a párizsi érsek coadjutorának befolyása s vezetése alatt állott, ki később Retz bibornok néven lesz ismeretes. Fiatal, határtalanul nagyravágyó ember azzal kezdé, mint Talleyrand korunkban, hogy bensőleg mindent gunyolt; elragadó ékesszólásával megnyeré az embereket változékony és szilaj terveinek. Vonzó de szemérmetlen vallomásai vallástalannak s erkölcstelennek tüntetik őt föl. Róma vérengző hőseiért rajongva magasztalólag leirta Fiesco összeesküvését; szerette magát kis Catilinának hivatni, kit utánzott azzal, hogy zsebében félig kikandi-

káló tört hordott; valamint Caesart is utánzá az adósságcsinálásban. Azt szokta volt mondani, hogy csekélyebb tulajdonok kivántatnak a világegyetem feletti uralomra, mint arra, hogy valaki egy pártot kormányozzon; s ezen feladatot választotta magának, nem ugyan nagy czélok elérésére, azonban kimerithetlen eszközökkel s éles és gyors felismerésével mindannak, mit érdekében tennie vagy elmulasztania kellett.

A Fronde.

Igy lett ő lelke az uj pártnak, melly egy gyermekjátékról Fronde-nak nevezte magát s rendkivül elterjedt, mivel divattá lön [1]). Az ellenpártot a mazaristák, a miniszter hivei, képezték; a mérsékeltek ügyekeztek az egyensulyt fentartani s megnyugtatólag hatni. Ez utóbbiak feje volt Matthieu Molé, az első elnök, épolly rendithetlen az emberekkel és eszmékkel szemben, mint a milly ingatag volt Retz. Már Richelieu kényuraságával szemben megmutatta, mit képes tenni olly férfi szava, ki nem hajol meg a koronázott igazságtalanság előtt; most a veszély perczeiben a nemzeti eszmét választja vezércsillagaul, ovást tesz a király akarata ellen, de engedelmeskedik; hallja a nép panaszait, de nem támogatja erőszakoskodásait; valamint Richelieu alatt védelmezte a nép jogait, ugy most oltalmazza a király kiskoruságát; ellenáll mindenkinek, ki a közjó ellen cselekedni látszik; „egész ember egy darabból (mondá ellenfele), s aki mindenekelőtt az állam javát akarja.“

A király azon kérdést vetvén föl „hogy jogositottnak érzi-e magát a parlament a királyi hatalom korlátozására“, a parlament a kérdést alapos vizsgálat tárgyává tette s daczára a rendeleteknek nem szünt meg a régi monarchiában keresni azt, mi az ujat mérsékelje: lármázott, panaszolt, ellenállt. Mig az ágyu hirdette a győzelmet, mellyet Condé herczeg Lensnél Lipót főherczeg felett vivott (1648 aug. 20), a kormány, minden kedvező eredménynél vakmerőbb, elfogatja Blanc-Mesnil és Charton elnököket s Broussel tanácsost, az ellenzék fejeit. A nép azonban erre felbőszülve a diadalünnepélyt megzavarja, az utczákon mindenfelé torlaszokat emel (aug. 26); „mindenki fegyvert ragad; öt-hat éves gyermekek törrel jelennek meg, mellyet maguk az anyák hoznak

[1]) „Ce nom devint tellement à la mode, qu'il n'y avait rien de bien fait, qu'on ne dit être à la Fronde; les étoffes, les rubans, les dentelles, les épées, et presque généralement toute sorte de marchandises, jusqu' au pain. Rien n'était ni beau, ni bon, s' il n' était à la Fronde; et pour exprimer un homme de bien, il n'y avait pas d'expression plus énergique que celle de bon Frondeur.“ *Mém. de Guy de Joly.*

nekik; két óra alatt kétszáznál több torlasz emelkedik (Retz). Molé a parlament élén követeli a befogottak szabadonbocsátását; a nép, saját erejét ismerni tanulván, Anna asszonyt káromolja, ki a királylyal és Mazarinnal Párizsból távozik (1649. jan. 6.) A parlament, támogatva Francziaország főuraitól, a minisztert a király ellenségeül s hivatalvesztettnek nyilatkoztatja; a frondeursök csapatokat szerveznek, s bár előbb fellázadtak mert fizetni nem akartak, most önszántukból tiz milliónál többet adakoztak; a czéhek sem akartak elmaradni, s követik példájokat. Retz, ki Emlékirataiban mindig önmagát dicséri, s el akarná hitetni, hogy ő volt ezen fölkelés okozója, sajátjából egy ezredet állitott, s a Fronde-háboru kitört. Egészen uj neme volt ez a háborunak, csupa ármány, nagy nevek, csekély eredmények; a rendetlenség és féktelenség kora ellentétben Richelieu szigoru kormányával. A vidéki nemesség, mellyet Richelieu hatalmától megfosztott, nem vesztette el a küzdelemre és udvariasságra hajló jellemét. A közlekedési eszközök gyarapodása előmozditotta a forradalmi eszmék terjesztését Francziaországban; az angol alkotmány, a nápolyi nyugtalanságok, a westphaliai békeszerződés által elismert két köztársaság fölkelték a centralisatio megtörésének eszméjét; s máris a hanyatló monarchiát s a köztársaságot kezdték emlegetni.

Azonban nem annyira fegyverrel, mint inkább szóval és ármányokkal küzdöttek; az udvar legkisebb eseményei, a botrányok s az ármányok szájról szájra járnak; kicsinyes nagyravágyás pártokat szült, mellyek az ármány jellemén tul nem terjedtek; mulatságból polgárháborut folytattak; az érdekek s még inkább a szeszély elégséges volt arra, hogy valaki zászlót és irányt cseréljen.

A Fronde kiváló jelleme volt, hogy nők és szellemdus férfiak játszák benne a főszerepet. Az utóbbiak fontossága növekedett azon időben, midőn az iratok és iromák nagy befolyást kezdtek gyakorolni; azonban nagyszerüség és becs helyett, mi ezeknek tulajdonuk, a froudeursök irataiban csak a szellem és a képzelet élénksége volt föllelhető. Valamint a nemesek ügyöket az ököl erejére bizták, épugy azon irók, kik nem viselték a királyi egyenruhát, csak röp- és gunyiratokkal küzdöttek; hogy a Fronde-pártot igazolják és győzelemre juttassák, a nemesek csatlakoztak hozzája s fölvették szokásait s magukévá tették nézeteit, ugy hogy a kard és a toga nemessége mellett egy toll-aristocratia képződött. A sajtó rendkivüli hévvel dicsért és gyalázott; a parlamentek s az udvar tanácskozásaikban feszültséggel gondoltak arra, mit fog Renaudot

Mercur-ja és Gazette de France-a mondani, habár a regensség és a parlament, melly a sajtót felügyelete alatt tartotta, érezvén annak hatalmát, szigoru büntetések által ügyekezett a röpiratok szerzőit megfélemliteni. Conti herczeg, a nagy Condénak fivére, „egy semmi, ki csak annyiban birt értékkel, hogy herczegi vérből való volt," s növére, Longueville herczegnő, kedvesének, La Rochefoucauldnak befolyása alatt, átveszik a Fronde vezetését; a herczegnő ölében döntetnek el a csaták, valamint kevéssel később Montpensier kisasszony két marsallnővel egy hadsereget vezetett. Élczek kisérték és jellemezték a liga ezen parodiájának minden eseményét. Beaufort herczeg, a nép bálványa, a csarnokok királyának neveztetett; s Retz ezrede korinthi ezred nevet viselt, mivel ő Korinth czimzetes püspöke volt; az első vereség, mellyet ezen csapat szenvedett, a korinthiakhoz szóló első levél elnevezést nyerte. Midőn a király minden hatalma az orleansi herczegre ruháztatott, Catinat e szavakat mondá: „Ne feledjék el azt is, hogy a görvélyt gyógyithassa." Midőn Montpensier herczegnő a királyi csapatokat ágyukkal lövette, Mazarin felkiáltott: „Ő megölte saját férjét." E szavakkal arra akart czélozni, hogy a király nem fogja elvenni, mint a herczegnő remélte, ki XIV. Lajos kezére vágyott.

A szenvedély epigrammokat készitени s minden eseményt kigunyolni a tényeket gyakran ferde helyzetbe hozta s a Fronde-ot ugy tünteté föl, mintha nem volna olly komoly mint valóban volt [1]). Tagadhatlan egyébaránt, hogy a királynő és Mazarin eljárása folytán, kik mindketten külföldiek voltak, némi jogosultsággal birt az oppositio; azután olly nagy városban mint Párizs, mellynek 350,000 lakosa negyedekre volt osztva főnökökkel, polgár-katonasággal és pénztárakkal, rendezett czéhekkel, mellyeknek élén elüljárók és tanácsosok álltak, minden eszmének, melly a nép rétegeibe jutott, okvetlenül nagy horderőre kellett vergődnie. De hiányzott az egység ezen mozgalmakban, s a vig és könnyelmü francziák nem értettek ugy a forradalom vezetéséhez mint az angolok. A parlament dicsekedve római senatusnak vagy a nép képviselőinek nevezte magát, mintha rendelkezhetett volna a koronával vagy elitélhette volna a

[1]) Capefigue roszalja azon közszokást, melly a Fronde-ot tréfának veszi; — szerinte komoly eszmék következménye volt az, daczára Retz bibornok frivolitásainak. Bazin ez utóbbit gyalázza s Mazarint fölöttébb dicséri, ki a királynővel (mindkettő idegen) Francziaország valódi érdekeit képviselte.

minisztereket; de habár népszerü is volt hatalmának ezen fitogtatása, nem volt támasza sem a monarchia régi intézményeiben, sem megelőző példákban; ereje csak abban összpontosult, hogy az elégedetlenek mind hozzá csatlakoztak. Molé, ki a szabadságot az udvar ellen védelmezte, elveszté bátorságát, midőn látta, hogy a lázadás veszi kezeibe ezen tisztet, s ennek most ellenségévé lőn azon hatalomnál fogva, mellyet neki a visszaélések elleni ellenállás kölcsönzött. Ami a polgárokat illeti, ezek szokás szerint bátoritották a tömegek első mozgalmait, azonban csakhamar elborzadtak előttök s ügyekeztek a panaszaik által felizgatott népet zabolázni.

A parlament alkudozott Spanyolországgal, melly a pillanatot kedvezőnek tartotta, hogy Francziaországba betörjön; miért is a felségárulás miatt bünösnek nyilvánittatott, s Condé Lajos, hogy a játéknak véget vessen, Párizst ostromzárolta. A párizsiaknak nem tetszett, hogy a szójátékharcz illy komoly fordulatot vett, s ez a froudeursök és királyiak között Rueil-ben közeledést hozott létre (1649. marcz. 11); Mazarin a királyt és az anyakirálynőt a fővárosba visszavezette (april 18.) s hajlandónak mutatkozott a békére, mellyet azonban mindenki csak pillanatnyinak tekintett.

A nagy Condé.

Condé Lajos (1621—86), kit nagynak neveztek s ki még mint ifju kitüntette magát Rocroynál a spanyolok felett vivott győzelmével, valamint Thionville, Freiburg és Dünkirchen ostromával, az udvar védelmére sietett, azonban határtalan nagyravágyása nem talált kielégitést. Mint huszonnyolcz éves ifju, ha nem is szeretője de barátja a nőknek, hangadó szerepet vitt a párizsi előkelő férfivilágban, melly megvetést és gunyt negélyzett az akkoriban divatos gyöngéd enyelgésekkel szemben [1]) s kik piperkőczök (petits maîtres) elnevezéssel a frondeursök ellen fölléptek, mi örökös párbajokat és viszálkodásokat szült. Az utóbbiak élesztették benne az ellenszenvet a miniszter ellen, kit megmentett de soha sem szeretett, s végre reá birták, hogy nyilt ellenségképen lépjen föl ellene; Mazarin azonban elhiteti vele, hogy a froudeursök meg akarták őt ölni s kocsijára lőttek, mire Condé megszakitotta min-

---

[1]) Egy hölgy panaszkodik e miatt: „Ils avaient des airs si moqueurs, disaient des choses si offensantes .... faisaient paraître un ennui si dédaigneux, que personne ne les pouvait souffrir .... Ils trouvaient que c'était se donner un ridicule que de témoigner quelque attention à se faire aimer.“ *Mém. de la duchesse de Némours.*

den összeköttetését a Fronde-dal. Mazarin ellenben közeledni kezd hozzá, mert szükségesnek tartja, hogy az udvar, mellyet a királygyilkos Anglia példája megrettentett, ezen párttal kibéküljön; Retz igyekezett fölhasználni a kedvező alkalmat, hogy pártja és saját befolyását biztositsa s fontossá tegye, s igéretet kapott a bibornoki kalapra: Mazarin most már erősnek hivén magát Condé és Conti herczegeket valamint sógorukat Longueville herczeget befogatja (1650 jan. 18.); s az a nép, melly nemrég két hatósági személy bezáratása miatt fegyvert ragadott, most tapsolt.

A froudeursök csakhamar ellepték az udvart, s ellenfeleik háttérbe szorultak; de Longueville herczegnő és az orleansi herczeg spanyol pénz segedelmével mozgásba hozzák a tömegeket a herczegek megszabaditására; kisérletök nem sikerült, azonban egy uj Fronde alakult Gonzaga Anna pártfogása alatt. Retz, látván hogy reménye a bibornoki kalapra messze van a teljesüléstől, a régi és az uj Fronde között alkudozásokat kezdett, s a parlament csakugyan fenhangon sürgette a herczegek szabadon bocsátását, s Condé valóban szabadon bocsáttatott (1651), a nép épolly örömujongva kisérte, mint elzáratásakor. Mazarin a népgyülölettől s a parlamenti rendeletektől üldöztetve Kölnbe visszavonult (febr.), honnét a királynak irt, hogy igazolja magát s elpanaszolja „hogy neki azon országban, mellynek határait mindenfelé kiterjesztette, nincs többé menhelye.“ Innen figyelemmel kisérte az eseményeket s vezette a regensnőt; látja a két Fronde-ot összeveszni, Retzet és Condét viszálkodásban, mert egyaránt nagy dicsvágyuk nem tudott egymással megférni, s az elsőt nagy veszélyben, midőn a parlamentben majdnem meggyilkolták; az utóbbit pedig, ki győzelmei folytán felfuvalkodva azt hitte, hogy a katonák a nép s hogy ezzel épugy parancsolhat mint azokkal, szerencsétlen kisérletek által kiábrándulva, ki a froudeursök által izgatva, Párizsból eltávozott, hogy az országot föllázitsa, végre hazája ellen, mellyet egykor megmentett, árulást követ el, a spanyolokat hiván segitségül tervei valósitására.

XIV. Lajos hadat indit é nagy tábornok és rosz politikus ellen; s Mazarin, ki saját költségén 8000 katonát toborzott össze, mint a nemzet megmentője tér vissza Francziaországba (deczemb.); a király és kiřálynő tárt karokkal fogadják, habár a parlament ellene kibocsátott decretumait ujra megerősitette s 150,000 livrest tüzött fejére. Turenne vicomte, fiatal, alig 32 éves, marsall, ki a spanyolokhoz átpártolt, most visszatérvén s hűséget fogadván, a királyi

csapatok parancsnokságával bizatott meg, s Condé kénytelen volt Bléneaunál fegyverei előtt hátrálni (1652 april.). Mig a froudeursök a lothringeni herczeget fizették, hogy Francziaországot nyugtalanitsa, Mazarin megfizette őt, hogy vonuljon el vérengző csapataival, mellyeket tizenöt éven át tartott fen az országban rablás- és gyilkolással [1]); a vitézség szine alatt minden aljasság és ármány volt; az egyetlen szeplőtlen jellemek voltak Molé, Bailleul és Jaques Ancelot.

Turenne a royalistákkal, Condé a frondeursökkel ostromolják Párizst (julius 2), s a király és a polgárok szemei előtt egy csata fejlődik, mellyben ugyan kevés harczos vesz részt, de annál mesteribb a küzdelem; Condé elveszett volna, ha Párizs vagyis inkább Orleans herczegnő, ki őt megnyerni ohajtotta, nem nyitja meg neki a kaput s nem lövet a royalistákra. Párizsban a legnagyobb zavar következett be; Retz, végre bibornok, az érseki palotában eltorlaszolta magát; mazarinisták helyett buzgó frondeursök is meggyilkoltattak. A herczegek, kik talán a koronára vágyakoztak, ügyekeztek a zürzavart kizsákmányolni, s Orleans herczeg az ország helytartójává neveztette magát, Condé generalissimusnak, mig a spanyolok és a lothringeni herczeg ügyekeztek velök egyesülni. A kevés tagból álló parlament Molé elnöklete alatt Pontoiseba tette át székét, s azon volt, hogy az ügyek menetébe valahogy rendet hozzon, mig maguk a párizsiak, megunván az örökös hullámzást, hallgatni kezdtek azon kevesekre, kik megtartották eszméletöket s fölismerték, hogy a köznyomor csak néhány nagyravágyónak szolgál előnyére. A királyhoz kérelmet intéztek (oktob. 21), hogy hivja vissza Mazarint, ki ismét visszavonult. Condé, ki csak a csatatéren volt nagy, de rosz polgár és rosz barát, jellem és méltóság nélkül, csak szolgálni született, a spanyoloknak felajánlotta mindig csak személyes vitézségét, s a parlament kimondta reá a halálbüntetést. Orleans herczeg Bloisba, a herczegnő falura küldetett; Retz, minden rosz szitója, ki mindenkit megcsalt, börtönből börtönbe vándorol, később kiszabadulván, daczára a jezsuiták támogatásának nem foglalhatta

---

[1]) Conrart Bálint, hitelt érdemlő iró, beszéli, hogy Károly, lothringeni herczeg, azon kérdésre, milly módon élelmezte tizenöt napon át katonáit, melly idő alatt nem volt kenyere, komolyan azt felelte, hogy körülbelül 10,000 embert megettek; egy napon két fogoly apáczából levest főztek; egy sebész, ki egy tisztnek karját volt kénytelen levágni, váll-lapoczkájánál metszette le, hogy nagyobb darab hust kaphasson. Mindenesetre nehezen hihető.

el többé a párizsi érseki széket, végre lemondott, s az évekkel megtért esze is. Meghalt Párizsban. Hátrahagyott Emlékiratai nem keltenek iránta tiszteletet, legfelebb némi ingerrel birnak az ő nyugtalan jelleme miatt, melly majdnem elhitetné, hogy egy nagy ember áll előttünk, kit a körülmények magukkal sodortak; szemérmetlen őszinteséggel beszéli el, mit mondott és tett, mintha nem is kételkednék annak erkölcsösségében, mit tőn, mintha azt hinné, hogy az ő állásában bármelly nagy ember máskép nem beszélhetett vagy cselekedhetett volna.

Mazarin ünnepélyesen visszatért Párizsba (1653 febr.), hol őt a béke helyreállitójaul üdvözölték ép azok, kik őt elébb annak hátoritójaként káromolták; mert a nép belátta, hogy az ő zsarnoksága még mindig többet ér, mint az erőszakos szabadság; az értelmesek tudták, hogy egyedül ő nem lett hütlen magához ezen fegyveres tréfában, mellyben annyi különben szép jellem szenyfoltot kapott. És Francziaország valódi érdekeit, mellyeket a nép mint a parlament, Condé valamint Turenne veszélyeztettek, ki védelmezte legjobban? Mellőzzük a sok gyanus adomát [1]), s látni fogjuk, hogy Mazarin bátran haladott az előde által nyitott ösvényen, szükség esetén önmagát is feláldozva.

Ezen háboruban, melly öt éven át erős szenvedélyek nélkül, de képtelen nagyravágyók által folytattatott, nagy volt a mozgalom, azonban hullámai a trónig nem emelkedtek; a minisztert akarták megbuktatni, de a koronát tiszteletben tartották; mindent megtámadtak, de semmit sem távolitottak el, mindenkit állomásán hagytak; és minthogy senki sem bukott meg, egyetlen hiuság sem sértetett meg, az ország hamar kiheverte a válság következményeit. Minthogy azonban a Frondeban mindent kinevetni tanultak, az intézmények és személyek elvesztették minden tekintélyöket, egyedül a trón maradt tiszteletben, melly annál fenségesbnek tünt föl, mivel semmi sem környezte; amilly mértékben növekedett a népben az ellenállási szellem, épolly arányban ébredt föl a királyban a despotismus szelleme; Mazarin hatalma nagyobb lett mint valaha, s XIV. Lajos, ki annyi ideig szemtanúja volt a törvénytelen ellenállásnak, megszokta a szabadságot gyülölni [2]).

---

[1]) A *Mazarinades*-ok guny- és röpiratok gyüjteménye Mazarin mellett és ellen 1649—1652. A teljes gyüjtemény nem kevesebb 14, negyedrét kötetnél.

[2]) Egy nő igen nevezetes megjegyzést tesz a nevelőknek „J' ai souvent remarqué avec étonnement, que, dans ses jeux et ses divertissements, ce prince

Azonban a trón érezte, hogy el van szigetelve s nincs támasza sem a nemesekben, sem a hatóságokban, sem a népben, mert valamennyi megsértetett. Olly helyzet ez, melly ha egy ideig tartható is olly erélylyel, minő XIV. Lajosé vagy Napoleoné volt, de később okvetlenül be kell következnie a válságnak [1]).

Az uj király, kinek főczélja látszott lenni a parlamentet megalázni, egy rendeletet intézett hozzá (1655), melly megtiltja, hogy a kormánynyal, a pénzügyekkel vagy a miniszterekkel foglalkozzék. Egy nap értesülvén, hogy a parlament egybeült s bizonyos pénzügyi rendeletek registrálását akarja megtagadni, vadász öltönyben, sarkantyus csizmával és lovagvesszővel [2]) bement a kamrába, az elnököt és a parlamenti tagokat nyers hangon megtámadja; később megtiltotta a parlamentnek, hogy előterjesztéseket tegyen nyolcz nap lejárta előtt a rendeletek beczikkelyezése után, s megsemmisittette mindazon rendeleteket, mellyek a lefolyt zavaros időkben, mint a királyi tekintély ellen intézettek, beczikkelyeztettek. A parlament tehát, melly lassankint kiszoritotta kebeléből a nemességet, elvesztette az előterjesztés jogát; 1667-ben, midőn arról volt szó, hogy beczikkelyeztessék azon ordonnance, melly a despotismust szentesitette, megtiltatott minden megvitatás; Miron elnök, az ellenzék feje, hiába mondá, hogy valamint Istenhez könyörgések intéztetnek, mellyeket ollykor meghallgat, hasonló joggal lehet a királyok irányában is birni, hallgatást parancsoltak neki. A parlament ezután csak a birói hatáskörre szoritkozott, de XIV. Lajos még e tekintetben is meg akarta neheziteni állását, olly szigoru rendeleteket bocsátván ki, mellyek a nép jellemével össze nem fértek.

A trón nyert ugyan fényében, de vesztett erejében, midőn a közrendek (Generalstaaten) ezen képmását elnyomta; mert ez ellenséges szellemet öltvén roszakaró birálgatás s ellenséges remények ingatag ösvényére lépett. A községek szabadságai a polgárháboruk alatt majdnem mind elvesztek; XIV. Lajos megsemmisitette az összes politikai és municipalis szabadságokat azáltal, hogy intendansokat

---

ne riait guere. Ceux qui avaient l' honneur de l' approcher, lui disaient trop souvent, ce me semble, qu' il était le maître. La reine mère voulait toujours qu' il fût obéi et il semblait qu' elle aurait désiré le pouvoir respecter autant qu' elle l' aimait."

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* A) alatt.

[2]) „Démarche plus digne d' un Tartare que d' un roi de France." **Lemontey.**

nevezett ki s a polgármesteri hivatalokat vásárolhatókká tette s az élethez kötötte. A tartományok elveszték minden fontosságukat s parlamentjeik hallgatásuk által feledésbe merültek.

A belső nyugtalanságok nem vonták el Mazarin figyelmét a külügyektől. A harmincz éves háboruban, mellyet Richelieu a protestansok támogatásával ápolt, Mazarinnak csak a megkezdett gombolyagot kellett legöngyöliteni s folytatni a katonai és diplomatiai ellenségeskedéseket az ausztriai ház két ága ellen; de biztosítani akarván azt, mit előde a háboruban szerzett, buzgóan s tevékeny részt vett a westphaliai békeszerződés létesitésében. Francziaország e békekötésnél az európai érdekek kibékitőjeként szerepelt, saját területét nagyobbitotta, uj politikai rendszert állapitott meg a módositott német alkotmány fölött, s mint a béke kezese biztositotta magának az eszközöket s ürügyeket, hogy Németország ügyeibe beavatkozhassék.

Ennyit az ausztriai ház német ágára vonatkozólag; ami a spanyol ágat illeti, a rokonsági viszonyok nem gátolták a háboru folytatását Németalföld és a Pyrenaeusok határain, valamint Olaszországban; a rocroy-i csata (1643 máj. 19.) XIV. Lajos kormányának kezdetét a spanyol gyalogság helyrehozhatlan megsemmisitésével jelezte, melly Európának réme volt. A westpháliai békekötés Francziaországot egyedül hagyta Spanyolország ellen, melly a Fronde nyugtalanságaiban bizva vonakodott ezen békéhez csatlakozni. Mindkét fél elkeseritve a nem becsületes eszközök által, mellyeket használtak, hogy egymásnak ártsanak, mihez különösen az izgatók és elégedetlenek viszonyos pártfogása tartozott, a harczot folytatták; a békekötés folytán hazabocsátott katonák növelték Spanyolország hadseregét, melly a Fronde nyugtalanságai alatt Dünkirchent, Flandria legfontosb erősségét, visszahódította (1652), Barcellonát s Monferrat kastélyt, melly három ostromot (1629—30—40) állott ki, megvette.

Cromwell, ki I. Károly meggyilkoltatása után magát Angolország protectorává tolta föl, elejénte ellenséges állást foglalt a franczia irányában, kiknél II. Károly menedéket talált; Mazarin azonban jónak látta a protector előtt magát megalázni, s kivitte (1655), hogy az angolok megtámadták a spanyolok amerikai gyarmatait; a tenger előlök elzáratott; Dünkirchen ostrom alá vétetett s a homokhalmoknál (Schlacht in den Dünen) vivott csata után megvétetett s az angoloknak átadatott (1658. junius 14); ezalatt a francziák diadalmasan egész Brüsselig nyomultak.

Ezen győzelmek Turenne marsallnak voltak köszönhetők, ki szakitva a Fronde-dal az idegeneket vezető Condéval állott szemben; s igy kölcsönösen mindkét fél győzelmeit a francziák nemzeti jó hirök nevében igénybe vehették.

Condé és Turenne.

Turenne marsall és Condé herczeg kis hadseregekkel nagy dolgokat vittek végbe. Különböző iskolákban képezvén magukat, vala mint jellemre ugy különböztek a hadviselés módjára is; Condé vakmerőbb, Turenne meggondolóbb volt; amaz szembeszáll az akadályokkal, ez kikerüli; Condé, született tábornok, saját sugallatait követi; Turenne észleletei s tapasztalatai által lesz azzá, és amit Condé nem tett, ő a hadtudományt előmozditotta a csapatok alkalmazásában felállitott uj rendszer által; az ő haditervei, marsai, különféle csatái a strategicusok bámulatát kiérdemelték. Condé születésénél fogva s még inkább azért, mert Richelieunek unokaöcscse volt, magas állásra látta magát kiszemelve; még fiatal korában a hadseregek élére állitva dicső tetteket vitt végbe, mielőtt azok okai felett elmélkedhetett volna; midőn azután a cselekvéssel az elmélődést egyesitette, az akkoron már hanyatlóban levő spanyol hadaknál másodrangu állást foglalt el; iskoláját tehát csak személyes tapasztalásokból merithette. Turenne a németatföldi háboruk iskolájában növekedett nagybátyjai, a nassaui herczegek vezetése alatt; ő előbb tanult engedelmeskedni mint parancsolni; az embert a katonában jobban becsülvén mint bármelly más hadvezér, azt lehetőleg kimélte, a franczia katonától azonban mindent várt; ez volt a helyes ut a hadseregek reformálására. Megtanitotta az idegeneket a háboruban az udvariasságra; a francziák könnyelmüségét és türtelenségét ügyesen föl tudta használni s egyszersmint mérsékelni; megtanittota őket, hogy a fáradalmakat zugolódás nélkül türjék; s ezzel megtörte azon véleményt, mintha a francziák nem volnának képesek hadviselésre. Condé ellenben alkalmazta a csapatokat amint voltak s alkalma sem volt soha megszerezni magának a türelmet s a meggondolás azon élénkségét, melly Turenneben olly nagy volt; nagyobb lévén lángesze mint hadtudománya, inkább ihletés mint számitás által győzött; nem kimélte a vért, s a mi napjaink hőse által ismételt embertelen könnyelmüséggel mondá a seneffi csata (1674) után, hogy egy éj Párizsban helyrehozza azon veszteségeket.

Turenne azon korszak legnagyobb hadvezérének tartatik, habár többször vereséget szenvedett s nem vivot sem olly csatákat, mellyek egy nemzet sorsa felett határoznak, sem fényes hóditásokat

nem vitt véghez. Őszinteséggel s bámulatos egyszerüséggel beszéli el vállalatait, nem szépiti hibáit, s győzelmei nem teszik hiuvá. A győzelmet, mellyért Anna királynő neki az egész udvar előtt szerencsét kivánt s őt a király és az állam megmentőjének nevezte, egy utóiratban jelentette. A homok halmoknál vivott csata után irá: „Az ellenség hozzánk jött; megvertük; dicsőség érte Istennek. Én napközben kissé fáradt lettem.“ Komoly és meggondoló, nehezen határozta el magát, de a kivitelben annál határozottabb volt. Condé az ellenséggel személyesen daczolt, éles áttekintése volt s combinatióit a küzdelem közepett rögtönözte; fölismerte, hogy a tábornok ereje nem abban áll, hogy sok zászlóalja legyen, hanem hogy tekintélyes erőket vessen egy pontra, ezáltal döntendő el a csata sorsát: s ezért Napoleon őt eléggé tanulmányozta, mint ez olaszországi hadjáratából látszik. Condé előhaladott korában elővigyázóbb, Turenne vakmerőbb lett; szokás volt mondani, hogy Condénál legbiztosabb lenni a csata után, Turenne-nél pedig a hadjárat után.

A szellemdus Saint-Evremond irja rólok: „A herczegben feltaláljátok a lángész hatalmát, a bátorság nagyságát, élénk, tiszta, mindig tevékeny megismerést; Turenne a hidegvér előnyeivel, nagy képességgel, hosszu tapasztalattal, biztos bátorsággal bir. Az elsőnek tevékenysége a szükséges dolgokon tul terjed, hogy semmi el ne kerülje figyelmét, mi hasznos lehet: a másik kellőleg tevékeny, nem tesz semmi fölöslegest. A herczeget, ki büszke mint parancsnok, egyaránt szeretik és félnek tőle: az engedékenyebb Turennenek engedelmeskednek, nem annyira tekintélye miatt, mellyet magának kivivott, mint inkább azon tiszteletnél fogva, melylyel iránta viseltetnek. A herczeg kegyesebb aziránt, ki neki tetszeni tud, keményebb aziránt, ki neki nem teszik, szigorubb a hibázó s elismerőbb aziránt, kivel elégedett. Turenne, a meggondolóbb, elnézi a hibákat mint szerencsétlenségeket, azonban gyakran a legnagyobb érdemet a rendes kötelességteljesités egyszerü dicséretével jutalmazza. A herczeg lelkesül a nagy dolgok iránt, hiuság nélkül élvezi dicsőségét s a hizelgést nem utasitja vissza. Turenne egyaránt fog nagy és kis dolgokhoz, aszerint mint terveibe illenek. Bármillyenek legyenek a csapatok, a herczeg mindig egyenlő biztossággal vezeti csatáit; mintha saját tulajdonságait az egész hadseregbe beléönthetné, vitézsége, szellème, saját tevékenysége biztosítani látszanak neki a sikert minden egyes részéről. Turenne sok csapattal, mellyekben nem bizhatik, födözetről gondoskodik; kevés de jó csapattal, melly kinyerte bizalmát, bátran s mint könnyü dologhoz fog, mi előbb kivihetlennek

látszott. A győztes herczegnek a győzelem legnagyobb fénye; a szerencsétlen herczegre nincs szégyen soha, talán hátrány az ügyekre, de soha az ő hirnevére. Turenne hire többnyire az ügyek jó kimenetelétől függ; tetteiben nincs semmi, mi azokat különösen kiemelné, épen azért, mert mindig öszhangzók és szakadatlanok; mindaz, mit mond, ir vagy tesz, a titokszerü jellemével bir az előtt, ki nem eléggé éleselmü; a természet megáldotta őt nagy értelemmel, tehetséggel, az érdem minden lényegével, de megtagadta tőle a lángész azon tüzét, a szellem azon szabadságát, melly ennek fényét és varázsát képezi; el kellett őt veszteni, hogy becsét igazán megismerni lehessen, s életébe került, hogy igazságos és teljes méltánylatra találjon. A herczeg értékének nem kevesebb fénye mint ereje, de hiányzik benne azon következetesség s összefüggés, melly Turennenél található; az egyik alkalmasabb dicsőségesen befejezni tevékenységét, a másik előnyösen végezni egy háborut" [1]).

Pyrenaei béke.

Spanyolország, miután Amerikától nem kapott többé hadihajókat, s Portugal fellázadt, kénytelen volt békére gondolni, melly felett az alkudozásokat Mazarin és Luis de Haro, a két ország főminisztere, vezették (1659). Ezen értekezleteknél jöttek alkalmazásba azon kicsinyes formaságok, mellyek azóta a diplomatiában olly nagy szerepet játszottak. Mazarin egy aranyozott, nyolcz öszvértől vont kocsiban érkezett fényes kisérettel, mellyben nemesek, marsallok, herczegek, érsekek vettek részt. A fáczán-sziget Bidassoában egy épület által két részre volt osztva, mellynek egyike spanyol, másika franczia területnek nyilvánittatott. Két oldalt egymáshoz mindenben hasonló lakosztály készittetett, középen egy teremmel, melly a két állam között meg volt osztva, két ajtóval szemben, mellyen át a két miniszter egészen a középre hatolhatott: itt két szék és két asztal állott egymás mellett olly formán, hogy a miniszterek egymással beszélhettek, irhattak, sőt sugdosódhattak is anélkül, hogy uraik területét el kellett volna hagyniok.

Spanyolország követelte Condé megkegyelmeztetését, azzal fenyegetőzvén, hogy különben egy független souverain herczegséget ad neki a németalföld-franczia határokon, honnét Francziaországot majdan nyugtalanithatja s melly az elégedetleneknek menhelyül szolgálhat. Francziaország kénytelen volt tehát engedni, s Condé ismét

---

[1]) Vesd össze **Ramsay**, *Hist. du vicomte de Turenne.* Párizs, 1735.

megjelent az udvarnál, bocsánatért esdett hibáiért s győzelmeiért s fényesen jóvá tette a haza ellen elkövetett méltatlanságait.

A békeszerződés (november 7.) létrejött százhuszonnégy czikkelyben, számos kölcsönös visszahelyezéssel: Lothringen herczege és a Monacói herczeg visszahelyeztettek, Francziaország megtartotta Artois és Németalföld tekintélyesb részeit s a Pyrenaeusok felé Roussillont; XIV. Lajos és Mária Terézia, IV. Fülöp spanyol király leánya között házassági szerződés köttetett, az utóbbinak azonban le kellett mondani az örökösödés jogáról.

Ezen békekötés, melly Francziaországot jól védhető határokkal látta el s Európában első rangra emelte, megerősítette Mazarin hatalmát, kinek a béke létrehozásában főérdeme volt; s ez nagy befolyást kölcsönzött neki Lajos király elhatározásaira, mignem a halál, ötvenkilencz éves korában, végett vetett életének (1661.marcz. 9). Hibául róják fel neki, hogy százmilliónál több vagyont szerzett a hivatalok és javadalmak eladása által. Mi nem akarjuk mentegetni őt s még kevésbbé a rendszert, melly illy romlottságot lehetővé tett. Nyájassága, mellyet elejénte mutatott, később gőggé fajult „s az égben fészkeket keresett unokahugainak;“ mindazáltal az ő tanácsára mondott le a király azon szándékáról, hogy unokahugainak egyikét, Mancini Máriát nőül vegye. Mint államférfiu bámulatra méltó. Tevékeny, élénk, rábeszélő, fáradhatlan, nem boszuálló, habár kiméletlen azok irányában, kikre sem szüksége nem volt, sem tőlök félnie nem kellett; sokat igért, keveset adott, s legfölebb olly kedvezményeket osztogatott, mellyek semmibe sem kerültek; az eszközök megválasztásában ollykor kicsinyes volt, ellenben nagy nézeteiben, s mindig szerencsés. Mint a közigazgatásban járatlan, nem becsületes és tehetség nélküli embereknek megengedte, hogy a leggyülöletesebb vagy legügyetlenebb eszközökhöz nyuljanak pénzszerzés végett; de mint nagy politikus mindig igazságos tudott lenni elődе iránt anélkül, hogy osztozott volna az államférfiak azon szokásában, kik a fenálló rendszer változtatásában keresik föladatuk megoldását, s azon elvet állitá föl, hogy a viszonylatok az államok között a vallástól és kormányformától függetlenek. Nem birt Richelieu tehetségével, de jobban tudta azt alkalmazni; ösvényén nem kevesebb akadálylyal találkozott, de kegyetlenséget nem lehet szemére vetni; Richelieut gyülölték ellenségei, Mazarint kinevették. S valóban nem csekély érdem ellenállani a franczíák nevetésének, valamint Retz ármányainak s a csöcselék morgásának; mérséklettel haladni előre, a benső nyugtalanságot elfojtani, s befejezni az elődе által előidézett háborukat, visszahátrálni

a közvélemény támadásai elől, hogy a vihar után ismét a kormányrudnál legyen. Miniszteri kötelességének tartván pártfogolni az érdemet, Menage által kijelölteté magának azon derék férfiakat, kik megjutalmazásra méltók voltak; a Hollandiába visszavonult Cartesiusnak 1000 tallérnyi nyugdijt utalványozott; Olaszországból számos színészt hivatott Francziaországba, a többi között Tiberio Fiorellit, és Domenico Biancolellit; behozta az operát [1]). De meghonositotta egyszersmint a koczkajátékot, melylyel maga is tölté estéit; az udvaronczok követték példáját s elhanyagolták a testgyakorlatokat.

A jelentékeny vagyonon kivül, mellyet unokahugainak [2]) hagyott, a pápának 60,000 lirát hagyományozott a törökök elleni háborura; a királynak tizennyolcz gyémántot, mellyek Mazarinoknak neveztettek, festvényeit és pompás Raphaeli szönyegeit; a négy nemzet collegiumának, mellyet azért nevezett ugy, mert azt az általa Francziaországba kebelezett négy tartomány: Elsass, Artois, Roussilon és Pignerol ifjai számára állitotta föl, gazdag könyvtárát és 800,000 tallért. Lelkismeretességből általános örökösévé a királyt

---

[1]) Perrin költő egy öt fölvonásos pastoralét készitett előszóval, melly nagy tetszés között adatott Issyben és Vincennesben (1659.) Később még más hasonló darabokat adatott elő Párizsban s az udvarnál, s szabadalmat nyert egy szinház fölállitására zeneakademia elnevezés alatt (1669.) Ő egyházi volt; Cambert, ki a zenét irta a darabokhoz, a St. Honoré káptalan orgonásza; az énekesek a székesegyház zenészei voltak; a gépész Sourdeac marquis; Beauchamps a ballettek szerzője. Kevéssel ezután (1672) Lulli szabadalmat nyert az operára Párizsban s egész Francziaországban.

[2]) Ezek között Mancini Hortensia egyike volt azon kor leghiresebb nőinek a galanteriában. II. Károly kétszer kérte kezét mint practendens s midőn királylyá lett ismét megkérte, de a miniszterek ellenezték. A savoyai herczeg is kérte, de a bibornok Francziaország királynéjává akarta őt tenni. E nőt, kinek kezére királyok vágytak s ki husz milliónyi hozománynyal birt, de la Meilleraye marsall vette el, együgyü, fösvény, ki őt boldogtalanná tette s magát megbecstelenitette. Hét évi szenvedés után, férfiruhába öltözve megszökött, Olaszországba ment „mint valódi regényhős, sok ékszerrel és fehérnemü nélkül“ huszonnégyezer frank évi járadékkal, mit a király férjétől részére kifizettetni rendelt. Chamberyben egy ideig régi kérőjének pártfogása alatt állott s ennek halála után másik kedvesének, II. Károlynak udvarához ment, s az udvaronczok ügyekeztek őt Portsmouth herczegnő helyett a fejedelem kegyenczévé tenni. A királytól 4000 font sterling évi kegydijt kapott, s ezzel olly házat vitt, hol az élvezetek, játék, szellem egyesülve voltak, udvarlók környezék őt, ezek között az őszhaju Saint-Evremond is. Még ötvenhárom éves korában, midőn meghalt (1699), anélkül hogy szépségéből valamit vesztett volna, a szerelem csodájának hivták.

tette, ki azonban megelégedett azzal, hogy a hagyatékból királyi hatalmának teljét kivegye.

NEGYEDIK FEJEZET.

XIV. Lajos kormányzása. — Colbert. — Nemzetgazdászat.

A tulsuly, mellyet erős szellemek környezetökre természetszerüleg gyakorolnak, Lajos királyt Mazarin irányában engedékenynyé tette; mindenben hozzá fordult; ha vele beszélnie kellett, hozzá ment, ki őt csak mint magán személyt fogadta; halálakor azt mondta: „Egy barátot vesztettünk," és sirt. A francziák ebből azt következtették, hogy Lajos király gyönge ember, kinek vezetésre van szüksége; de midőn a miniszterek kérdezték tőle, hogy kihez forduljanak az elhunyt helyett, ő azt felelé: „Hozzám;" mindenkinek parancsot osztogatott és semminek sem volt szabad tudta nélkül történnie. Ezután nem volt miniszterelnök, hanem a teendők az összes miniszterek között meg voltak osztva; és ámbár Lajos tulajdonképen mindig befolyás alatt állott, ugy tünhetett föl, mintha minden általa történt volna uralkodásának hetvenkét éve alatt, melly időtartam alatt csakugyan ő volt lelke az európai ügyeknek. Miután kezdetben IV. Henriknek osztrákellenes politikáját sok szerencsével követte, mindinkább elragadtatni engedte magát a mérték nélküli dicsvágytól; nem elégedett meg azzal, hogy az utóvilág előtt mint a tudomány és müvészet előmozditója s pártfogója tünjék föl, hanem a harczi babérokra is vágyott, mi őt komoly bonyodalmakba keverte s birodalmának jóllétét koczkáztatta: Európa összes hatalmasságainak féltékenységét maga ellen sorompóba idézte, s vereségek által kellett tapasztalnia, hogy mennyivel jobb lett volna, ha inkább alattvalóinak szeretetét biztositja magának a helyett, hogy az absolut monarchiát megalapitotta.

„Gyermekéveimtől kezdve, mond, utálatot keltett bennem a tunya királyok és udvarmestereik puszta neve.... A tevékenység csak a gyönge lelkekre visszariasztó; s ha valamelly szándék előnyös és igazságos, gyöngeség lenne azt nem valósitani. A király röstsége épolly ellentéte a bátorság nagyságának mint a gyávaság; s az uralkodó, kinek a közérdekek fölött kell őrködnie, nagyobb gáncsot érdemel azáltal, ha a hasznos tevékenységet kerüli, mint azál-

tal, hogy elzárja szemeit a fenyegető veszély előtt; miután a veszélytől való félelem eszélyességnek magyarázható, mig ellenben az erőfeszitéstől való irtózás mindig menthetlen elpuhulás. A király feladata főleg abban áll, hogy müködni engedi a józan emberi észt, melly természetszerüleg fáradság nélkül végez. Ami bennünket foglalkodtat, ollykor kevésbbé nehéz, mint az, mi csak mulattatna. A hasznosság mindig követi a királyt; bármilly belátók s ügyesek legyenek is miniszterei, mégis azonnal felismerhető, ha ő öncselekvőleg a gépezetbe nyul... Sokan azt hitték, igy folytatja, hogy az én buzgalmam a munkánál csak szalmatüz; de az idő felvilágositotta őket, s engem mindig ugyanazon ösvényen láttak járdalni, ki mindenről tudomással akartam birni, hallani legutolsó alattvalóim folyamodásait és panaszait, tudni katonáim számát, váraim állapotát, az idegen miniszterekkel közvetlenül érintkezni s alkudozni; a sürgönyöket magam fogadom s olvasom, a válaszokat részint magam készitem, részint én adom hozzájok az eszméket titkáraimnak; szabályozom az állam bevételei s kiadásai közötti egyensulyt, közvetlenül számot adatok magamnak azoktól, kiket fontos hivatalokra kinevezek, ügyeimet titokban tartom, a kegyeket saját választásom szerint osztogatom, az egész hatalmat kezeimben tartom, s azokat, kik nekem legjobban szolgálnak, szerény állásban tartom, melly távol van az első miniszterek hatalmától."

XIV. Lajos kormánya ezen szavakban jellemezve van, mellyek bővebb kifejtése az ő hires mondatának: Az állam én vagyok. „Semmi sem biztositja a tartományok nyugalmát és szerencséjét — mond ő, — mint a hatalom egyesitése a souverain személyében; ha bármilly kevéssé is gyengittetik, komoly bajok következnek.... A dolgok rendje fordittatik fel, midőn a határozás az alattvalóknak adatik s a fejedelemé csak a beleegyezés. Egyedül az államfőt illeti meg a megfontolás és elhatározás; az állam többi tagjai engedelmeskednek.... Egy első miniszter végre is saját választásod szerinti ember, kit tetszésed szerint részesitesz a hatalomban s ki csak azért birja ügyeidben teljes bizalmadat, mert szivedben az első helyet foglalja el. Ha magához ragadja javaidat s hatalmadat, megmarad legalább szivében a hála és tisztelet személyed iránt.... Nem igy van a hatalommal, mellyet az egyesült nép tulajdonit magának; mennél többet engedsz neki, annál többet követel; mennél jobban hizelegsz neki, annál inkább megvet; s amit ez kivivott, azt annyi kar tartja, hogy legvégső erőszak nélkül nem lehet többé kiragadni kezeiből.

„Az, ki a királyokat adta a népeknek, azt akarta, hogy tiszteljék őket mint helytartóit, magának tartván fen megitélni magukviseletét: az ő akarata az, hogy mindenki, ki alattvalónak született, vakon engedelmeskedjék [1]) Azon lealázás, melly az uralkodót azon helyzetbe hozza, hogy alattvalóitól törvényeket kénytelen elfogadni, a legnagyobb szerencsétlenség, melly ranguukbeli embert érhet. [2]) Az angol monarchiának lényeges hiánya, hogy a fejedelem nem vethet ki rendkivüli adókat a parlament beleegyezése nélkül, sem a parlamentet nem tarthatja együtt tekintélyének lényeges megröviditése nélkül. [3]) Minden, mi államaink területén van, bármillynemü legyen, egyenlő joggal a mienk; a pénznek, melly magán szekrényünkben van s annak, mi pénztárnokaink kezeiben marad, mit népeink üzletforgalmában hagyunk, általunk egyenlő módon kell kezeltetnie [4]). Légy tehát meggyőződve, hogy a királyok korlátlan urak, s ez oknál fogva teljes szabadsággal rendelkezhetnek az egyházíak és világiak birtokában levő javakkal, hogy azokat bölcs gazdálkodással önhasznukra fordítsák“ [5]).

Még tovább megy, s miután az alattvalók vagyonát a koronának tulajdonította, magának igényli a jogot azok életére is, melylyel azonban saját érdekében kiméletesen fog bánni; „mivel az alattvalók élete a fejedelem tulajdona, annál nagyobb gondot kell fordítnia annak fentartására“ [6]).

Ez volt a despotismus eszménye, melly után a fejedelmek vágyakoztak azon mámorban, melly a feudalismus fölötti győzelmöket követte. Mi hiányzik arra, hogy illy elvektől áttérjen valaki az absolutismus elveire? [7]) Igy jutott ide a nagy király is, habár azt

---

[1]) *Oeuvres*, T. II. 336 lap. 1816. kiadás.

[2]) U. o. II. 26.

[3]) I. 174.

[4]) II. 93.

[5]) II. 131.

[6]) II. 301.

[7]) Lemontey (*Monarchie de Louis XIV; Oeuvres* V. köt. 15 l.) közli a burgundi herczeg számára szerkesztett közjogi rendszer elejét, mellynek első tételei következőleg hangzanak: La France est un État monarchique dans toute l'étendue de l'expression. Le roi y représente la nation entiére, et chaque particulier ne représente qu, un seul individu envers le roi. Par conséquent toute puissance, toute autorité résident dans les mains du roi, et il ne peut y en avoir d' autres dans le royaume que celles qu'il établit. Cette forme de gouvernement est la plus convenable au génie de la nation, à son caractére, a ses goûts et à sa situation. Les

nem használta XI. Lajos vagy II. Fülöp módjára; sőt birodalmát olly polczra emelte, hogy nem csak azok bámulatát vivta ki, kik a valódit a hamistól megkülönböztetni tudják, nem csak kibékítette magával a nemzetet, hanem sokakat azon meggyőződésre vitt, hogy az absolutismus jó.

A vallásháboruk a monarchiától ismét elvonták azt, mi XI. Lajos óta nyerve volt, amennyiben az aristocratiának s a tartományoknak fontosságuk ezáltal némileg ismét növekedett; a nantesi edictum elfojtotta ugyan a protestansok ellenállását, de nem semmisítette meg. Richelieu a politikai és vallási egység visszaállítására törekedett s ha utóbbi tekintetben eredményt nem is vivott ki, a hugenottákat mégis megzsibbasztotta, valamint a tartományok jelentőségét teljesen megsemmisítette, előkészítette Ausztria megaláztatását, mellyet később Mazarin befejezett. Ez megtörhette a parlament hatalmát is, valamint a nemesség veszekedési hajlamát, s a királyi herczegeket megalázhatta; midőn XIV. Lajos a kormányt átvette, Franczia ország már megunta a belső nyugtalanságokat, a nép kiábrándult azokra nézve, kik neki a szabadságról és közjóról fecsegtek: a kereskedelem és ipar, melly napról napra mindinkább fejlődött, u gy hozta magával, hogy a biztositott békének előnyt adtak még az uj hóditásokat kilátásba helyező háboru felett is. A nemesség és a magistratura meg volt alázva a Frondenak rosz, és ami még roszabb, nevetséges vége által; az ország rendeinek alig élt már emléke; a községek szabadságai a polgárháborukban elmerültek. A gallikán egyház szabadságának nevezték azt, mi tulajdonképen a trón szabadsága volt; az 1516-iki edictum a javadalmakat a király kezeibe adta, ki azokkal tett szolgálatokat jutalmazott, s a praelatusi méltóságokat nemeseknek, az ő hiveinek, adományozta, kik a böjtöt és az imát a szerzetesekre bizták s a javadalmakat maguknak tartották. A klerus, melly a testületi képviseletnek árnyékát megtartá, minden ötödik évben testületi tanácskozásra gyült össze, melly azonban csupán az adó megszavazására szorítkozott, s ezt XIV. Lajos türte, mert pénzre volt szüksége. A nagy hübérek nem birtak többé fontossággal, s a megváltozott hadi taktikának a személyes bátorságra nem volt olly nagy szüksége; a hadsereg, a fegyelem, a várak, a fegyvergyárak uj rendszerénél veszélyes pártalakulások nem voltak többé lehetsé-

---

lois constitutives de l' État ne sont pas écrites; ou du moins le plus grand nombre ne l'est pas. La nation ne fait pas corps en France; elle réside toute entiére dans la personne du roi etc."

gesek; a két előbbi miniszter hatalmas tengerészetet teremtett, s Dünkirchen, Brest, Toulon, Havre és Rochefort erődített kikötőkkel birtak; a fényes udvartartás, a tudományok pártfogolása uj fénynyel övezték a trónt, mellynek fontossága és fénye annál inkább növekedett, mennél inkább valósította XIV. Lajos az absolut királyságról való meggyőződését. Az ujonan szerzett tartományokban is elnyomott mindent, mi népszerü volt, még a plébánia-templomok kezelésében is.

Lajos a hires utazót, Bernier d'Angers Ferenczet, a nagymogul udvarához küldte, másokat Törökországba és Perzsiába, hogy az absolutismus példáit és hagyományait összegyüjtsék; de azért az övé nem volt soha hasonlitható a keletiek szeszélyes önkényuralmához, ezzel nem fértek össze a nép szokásai, a király lovagias eszméi és a vallás. Francziaország, kifáradva a küzdelmekben, igen könnyen belenyugodott a despotismusba, mellyet nyugalmára szükségesnek tartott, annyival is inkább, mivel Lajos kora a franczia civilisatio virágzásával esik össze, elannyira, hogy megszokták az előbbi korszakot s ekként a hübérurak, községek és testületek függetlenség utáni törekvéseit barbárnak tekinteni. Lajos maga ügyekezett uj kormányformának fensőbb szentesitést adni azáltal, hogy a passiv engedelmességet mint vallási dogmát állította fel akként, hogy minden kétség és vizsgálat nem csak lázadás, hanem istentelenség is; de a despotismus ezen religiója csak pillanatnyira öltheté magára a katholicismus öltönyét, melly sokkal magasabban áll mint a politika ingatag esélyei. A hivatalnok tevékenységét általában a polgár buzgalma fölé helyezte, a közszellemet elölte s helyébe a despotismust oltá be; de ezen közigazgatásnak meg volt azon érdeme, hogy az államgépezet szabályos és rendes mozgásba jött, mi által a később elfogadott elv lön felállítva, hogy a legjobban igazgatott ország egyszersmint a legjobban constituált; s végre fölöslegessé tette az államcsinyeket.

Pénzügy.

Az ezen korbeli államok legnagyobb zavarát a pézügyek képezték; miután tudniillik eltöröltetvén a feudalismus, melly a közigazgatást, az igazságszolgáltatást s a hadiszolgálatot személyes kötelességgé tette, a korona mindezek ellátását magára vállalta, a költségek tulhaládták a kormányok segélyforrásait, mellyek akkoron még nem értették azon mesterséget, hogy a népek adóképességéből lehetőleg legtöbb hasznot huzzanak, a sikkasztásokat meggátolják, a közigazgatás költségeiben gazdálkodjanak; s ezen kivül akkoron még

ismeretlen volt a hitel varázsa. Miután a hosszas háborukban és kegyosztásokban sokat elpazaroltak, a növekedő szükségeket nem tudták máskép fedezni mint uj adók teremtésével. Ezek jövedelme azonban nem volt állandó, mivel előre eladták a bérlőknek, hogy rögtön nagy tőkéhez jussanak, vagy pedig a városokkal és tartományokkal, mellyek az uj adónem alól magukat fölmentetni ohajtották, a váltságdij iránt megalkudtak; az ezáltal teremtett tőke elköltése után uj segélyforrásokról kellett gondoskodni.

Sully eszélyes közigazgatását csakhamar meghiusitották a bekövetkezett zavarok; és a nemzet türelme kemény próbára tétetett ki a kettős, hármas adók által, mellyekről a király gyakran semmit sem tudott, mellyek csak a miniszteroknek s helytartóknak zsebeibe folytak, s az adószedők csordája által, kiknek kérlelhetlensége fölkeléseket idézett elő, kiméletlenül behajtattak. Az állam kénytelen volt kölcsönhöz folyamodni s 30-as kamatot fizetni. 1660-ban 30 év óta a vámok 60 százalékkal emelkedtek s mégis kevesebbet jövedelmeztek mint azelőtt; az adók, bár husz millióról ötvenhét millióra emelkedtek, két évre előre beszedettek; mindazok, kik az államkincstárhoz hozzáférhettek, nem tartották lelkiismeretes dolognak a közvagyon megrablását, s más példákon kivül elég legyen hivatkoznunk a Mazarin által összeszerzett óriási vagyonra. A főintendans az állampénzek felett egyszerü aláirásával rendelkezett, mit felhasználva Fouquet Miklós kizsebelte az államkincstárt s hamis számadásokkal rászedte a királyt, hogy Mazarint s magát meggazdagitsa; tizennyolcz milliót adott ki egyetlen birtok (Vaux) megszerzésére s szépitésére, mellyhez fényre és diszre nem volt hasonló palota vagy kéjlak Francziaországban [1]). Midőn Lajos szemei megnyiltak, félve hogy Fouquet barátai s kegyenczei, kik nagy számmal voltak, rögtöni elfogatás esetén föllázadhatnának, elfogadta Fouquetnak meghivását egy ünnepélyre, hol ez egyetlen ebédre százhuszezer frankot költött; viszonzásul a király meghivta őt Nantesbe s ott elfogatta (1661). Pör indittatván ellene, Fouquet örökös számüzetésre itéltetett, s Lajos e büntetést örökös börtönre változtatta, nehogy Fouquet az államtitkokat fölfedezhesse [2]).

---

[1]) Megengedve, hogy Scudery asszonyság előadásában Fouquet pazarlásait illetőleg tulzás is van, ismeretes dolog, hogy Villars herczeg, ki 100 évvel birta Fouquet után Vaux kastélyt, a vizvezetéki ólom csövekért 490,000 frankot kapott.

[2]) Azon föltevés, hogy Fouquet volt a vas álczáju hires férfi, nem alapos.

Colbert.

Fouquet helyébe Colbert ker. Jánost (1619—83) Rheimsból, mint főellenőrt nevezte ki; ki egyedül érdemei által emelkedett, s kit Mazarin a királynak mint legjobb ajándékot ajánlott, melylyel kedveskedhetett. Szigoru, elhatározásaiban nehézkes, makacs, goromba, veszekedő, érzéketlen férfi volt, s nem türt nézetei ellen semmi ellenmondást; sajátkezüleg megbotozta fiát; mindemellett jó szivü volt s patriarchalis családatya. Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy a legaljasabb eszközöktől sem riadt vissza Fouquet megbuktatására, hogy mindent elkövetett övéinek nemesitésére, hogyan szerzett leányainak magas házasságokat, fiait a legkövérebb hivatalokba helyezte, s óriási vagyont hagyott hátra, mellyet maga tiz millióra becsült. Az állam pénzügyeinek vezetője ezt akkoron könnyen tehette, anélkül, hogy a becsületes férfiu nevét elveszitse. De mint államtitkár kimondhatlanul szorgalmas volt, sajátkezüleg igen sokat irt össze, mert mindent följegyzett s mindenben bámulatos rendet tartott. Az ország közjóllétének egyetlen elemét sem hagyta fölhasználatlanul; mindenekelőtt Fouquet s bünrészesei vagyonának elkobzásával kártalanitá az államkincstárt; több ügyes pénzmüvelet, a fölösleges hivatalnokok elbocsátása, és általában a kiadások kevesbitése, az adóbehajtás egyszerüsitése, rend és becsületesség a közigazgatásban sokat lenditettek a pénzügyeken; ugy hogy 1662-ben már 45 millió fölösleg mutatkozott. Egyébaránt Colbert gazdálkodási elve nem annyira abban állott, hogy a kiadás minél kisebb legyen, mint inkább abban, hogy kellő időben és kellő módon történjék. Erre vonatkozólag igy ir a többi között a királynak: „A szükségtelen dolgokban meg kell öt soust gazdálkodni s milliókat kidobni ott, hol Felséged dicsősége követeli. Fáj szivemnek egy fölösleges ebédért 3000 livrest kiadni; de ha aranyban milliókról van szó Lengyelországért, eladnám mindenemet, elzálogositanám nőmet és gyermekeimet, egész életemben gyalog járnék, hogy Felségednek e pénzt előteremtsem.“

Szemrehányásokat is tett a királynak pazarlásaiért, szokatlan őszinteséggel, melly éles ellentétben volt az udvaronczok s az aristocratia hizelgéseivel: „Esedezem Felségednél, engedje meg nekem őszintén kijelenteni, hogy Felséged békében és háboruban soha nem vette számba pénzügyeit, midőn a kiadásokat kellett megállapitania; rendkivüli s valóban példátlan dolog; és ha Felséged visszapillantani kegyeskednék s összehasonlitaná az időket és elmult éveket azon huszonöt év óta, mióta szerencsém van Felségedet szol-

gálni, látni fogná, hogy bár a jövedelmek jelentékenyen szaporodtak, a kiadások azokat mégis jóval tulhaladták; s ez talán meggyőzné Felségedet annak szükségéről, hogy a tulságos kiadásokat mérsékelni s a bevételt és szükségletet egyensulyba kell hozni.“ A ki illy őszintén és szabadon szólt az absolut királyhoz, annak mélyen meg kellett győződve lennie rendszabályai jelességéről, s nagyon természetes, hogy azokat minden akadályokon keresztül foganatositani törekedett olly szivóssággal, melly nem ritkán makacssággá s türelmetlenséggé fajult [1]).

A kereskedelemre s tengerészetre vonatkozó rendeletei hiresek maradtak. Az utóbbi emelésére javaslatba hozta: 1) hogy minden nemü hadiszer nagy mennyiségben gyüjtessék egybe s munkások képeztessenek, hamindjárt külföldről is kellene azokat hozatni; 2) hogy arsenálok épittessenek ezen hadszerek gondos megőrzésére; 3) hogy bizonyos számu hajók épittessenek, azután tisztek, tengerészkatonák s más tengerészekből erős testület alkottassék, kik szigoru fegyelem alá vetve legyenek s gyakori vállalatok által tevékenységben tartassanak, emellett azonban különösen tekintet legyen a kereskedelemből folyó haszonra [2]). És csakugyan számos uj kikötő épittetett, a régiek kijavittattak, s egyedül a Rocheforti kikötő kiigazitása 20 millióba került; a tengerészet százkilenczvennyolcz hadihajóból állott hatvanezer tengerésszel. Az angoloktól csakhamar eltanulták a győzelmek titkát; s azáltal hogy a halászat kedvezményekben részesittetett, eltekintve a gazdag eredményektől, kitünő tengerészeket nyert az állam. Colbert harmincz hadihajót talált s százhatvanhatot hagyott hátra, azonkivül hatvannyolczat épülőfélben, és harminczkét gályahajót, a tengerészetnél 1045 ágyu volt, midőn a kormányt átvette, s 7623-at hagyott hátra s ennek megfelelő egyéb készlelet a kikötőkben.

---

[1]) XIV. Lajos panaszkodott emiatt s egyszer igy irt neki: „Eléggé mérsékeltem magam, hogy eltitkoljam ön előtt, mennyire fájt nekem, midőn ugy hallottam hozzám szólni egy férfiut, kit én jótéteményeimmel elhalmoztam, mint ön tette. Sok barátsággal viseltettem ön iránt s mit tettem, ez mutatta. Még most is jó indulatlal vagyok ön iránt s ugy hiszem elégséges bizonyitékát adom ennek, midőn mondom önnek, hogy csak ön iránti tekintetből tartóztattam magam, de csak pillanatnyira. Ne merészeljen többé engem ingerelni, mert miután már hallottam ön és társai fölhozott okait s nyilatkoztam követeléseik felett, nem akarom önöket tovább hallani.“ Ezen büszkeség még inkább emeli a miniszter érdemét.

[2]) A terv olvasható **Sue** *Histoire de la marine francaise* czimü munkájának I. köt. 288. lapján.

Korán fölismerte, hogy a közjóllétet semmi sem képes inkább előmozditani mint az egyesek jóllétének támogatása s a termelés fejlesztése. Sully szükkeblü nézetei a kereskedés és ipar hitelét tönkre tették; de a gyakorlati emberek, a kereskedők, mondák a királynak: „Sire, a tapasztalás tanusitja, hogy a tulságos adóztatás nem növeli az állam jövedelmeit, mert nagyban elvész az, mit kicsinyben nyerni lehet. Csak az ipar és kereskedelem szerzi meg az aranyat és ezüstöt, melly a hadsereg fentartására szükséges; ha a belföldi munkások iparukból hasznot huznak, ez csak a külföld segélyével történhetik, melly a belföldi durva gyapju helyett finomat, festő anyagokat, füszert, czukrot, szappant és bőrt szállit, mi benn az országban nem termeltetik és mégis nélkülözhetlen. Hogy a kölcsönt nekünk visszaadják, a külföldiek nem fogják elmulasztani ezen áruk vámdiját fölemelni, ugy hogy mi nem vehetjük meg többé azokat, vagy pedig ők meg fogják tagadni készitményeinktől a bevitelt, s igy a franczia iparosok foglalkozás nélkül fognak maradni, s a henyék és koldusok száma szaporodni fog.“

Az észszerü igy tört magának utat az elmélet előtt. Illy ösvényeken járt Colbert, ki a következő nézeteket érvényesitette: 1) hogy oly czikkeket, mellyeket Franczia ország termelhet, egyáltalán nem kell importálni, a többiek bevitelét pedig lehetőleg kerülni, vagy csere által megszerezni, hogy a pénz az országban maradjon; 2) a fölösleges vitessék ki s oda kell törekedni, hogy az idegenek a franczia készitményeket keressék s ezáltal tőkéik az országba vonassanak; 3) ezen czél elérésére sok gyárt kell fölállitani s azokat virágzásba hozni, nem kiváltságok, de a nyers czikkek beviteli vámjának leszállitása s biztos és könnyü közlekedés teremtése által, az állam adjon előlegezéseket, hamindjárt azon veszélynek teszi is ki magát, hogy a kölcsönt vissza nem fizetik, a gyárak nagyobb tőkélyre emeltessenek, végre a kereskedelemnek nagyobb lendület adassék. Franczia ország egység nélküli államcsoportot képezett, hol huszonhét főfelügyelőségen kivül tartományok (Bretagne, Languedoc, Auvergne, Roussillon, Perche, Elsass, Franche-Comté, Artois), herczegségek (Lothringia, Burgundia, Bar) és végre különös vidékek (Bugey, Gex, Bresse) voltak; s ezek mindegyike különböző adórendszerrel, különös kivételekkel (exemptio) birt s mindegyik különös vámvonallal volt elzárva. Artois nem fizetett sem adót sem vámot, s majdnem állandó ostromállapotban volt, hogy a szomszéd kerületek ezen kiváltságokból hasznot ne huzzanak. A Valenciennes-ben gyártott kelme-darabért, hogy Bayonneba vites-

sék, Picardiában beviteli, Poitouban kiviteli vámot, Bordeauxban a „contablie“t, Landesban a „traite d' Arras-“t s Bayonneban a „contume-“t kellett megfizetni [1]).

Colbert egyszerüsitette a beviteli s kiviteli vámokat s a legterhesebbeket, amennyire lehetett, eltörölte [2]); e tekintetben a kereskedők tanácsával élt, oda törekedett, hogy becsületes foglalkozás felé terelje azon elharapózott hajlamot, melly minden cselekvés nélkül a hivatalokban tengette életét [3]); mérsékelte a vámdijakat, mellyek az áruforgalmat akadályozták, s külföldre szállitottaknak szabad átmenetet engedett; érezvén a közlekedések fontosságát, a két tengert Riquet Pál terve szerint a languedoci 125,435 toise hosszuságu csatorna által összeköttette, s más hasonló terveket készittetett vele; tökélyesitette a levélpóstát s életbe léptette a belső kis póstát; gondoskodott róla, hogy a kereskedők idegen országokban gyors igazságszolgáltatást nyerjenek; eltörölte az esendőséget; vásárokat állitott fel, kijelentette, hogy a tengeri kereskedés megfér a nemességgel, a nyugatindiai kereskedelmi társulatot alapitotta ötven évi kiváltsággal az afrikai és amerikai kereskedésre, s nemsokára a keletindiait. Gyarmatokat alapitott Madagascarban, Cayenneben és Canadában; fölállitotta a kereskedelmi tanácsot, melly az ipar szükségleteinek volt megfelelendő; evégre kinevezett felügyelők őrködtek a gyártás felett, kiknek kötelességök volt arról gondoskodni, hogy az ipar különböző ágaiban eddig titokban tartott előnyök és javitások közvagyonná váljanak. Azon meggyőződésből indulva ki, hogy az áruk jó minősége a legjobb eszköz a külföldi verseny megakadályozására, szigoru büntetéseket szabott a vegyészi és gépészeti hibákra, mintha erkölcsi vétségekről lett volna szó. A vámdijszabályzatot módositotta, hogy ezáltal a belkészitmények védve legyenek, mi ellene azon vádra adott alkalmat, hogy a kizárási rendszert ő hozta be, mellyet róla colbertismusnak neveztek.

Colbertismus.

Ezen kereskedelmi rendszer már előbb ismeretes volt, s ő ko-

---

[1]) **Boulainvilliers**, *État de la France*. Párizs, 1728.

[2]) A lyoni harminczad kényszeritette a délen vagy keleten érkező vagy kivitt árukat, hogy utjokat Lyonon át vegyék, hol eltekintve az ezáltal keletkezett alkalmatlanságoktól, roppant vámdijakat kellett értök fizetni. Hasonló volt ehhez a viennei harminczad, s Colbert nem volt képes azokat megszüntetni.

[3]) Kitünt, hogy 45,000 család élt hivatalokból, holott ezek betöltésére 6000 személy elég lett volna.

ránsem alkalmazta azt olly terjedelemben mint utódai tették, kik az ő tekintélyével takaróztak, mi nagy baj volt, de a gyárosoknak kedves, mert az árak folyvást emelkedettek maradtak. Az akkori nemzetgazdászok majdnem egyhangulag az ipari elszigeteltség mellett nyilatkoztak, anélkül hogy észrevették volna, hogy ez némi hasznát elveszti az által, mihelyt általánossá lesz; és ha mindenki csak eladni akarna s nem venne, rögtön megszünnék minden kereskedelem. A munkások feláldoztattak a gyárosoknak, s igy történt, hogy a látszólagos gazdagodás mellett az alsóbb néposztályok nyomora napról napra növekedett; a nyugalmas és állandó munkát a mesterséges termelés kiszoritotta, melly általánosan szabadalmakra volt fektetve; a közigazgatás számos akadályt teremtett, mellyek részben még ma is fenállanak, mert dogmatikai formákba öltöztetvék. Azt mondták: a gazdagság a pénzben áll, s aki ezzel bir, az rendelkezik azzal, kinek pénze nincs; a kormánynak tehát feladata a nemzetnek annyi pénzt szerezni, mennyit csak lehet. A pénz azonban valamelly országban csak a fokozott és javitott bányászat vagy bevitel által szaporodhatik; a nemes érczet vagy a föld gyomrából lehet nyerni, vagy pedig kivülről kapni áruk kivitele által; ennek folytán összehasonlitott táblázatokat készitettek a behozott és kivitt árukról, hogy ezen mérlegből következtetést vonjanak valamelly ország gazdagodására vagy elszegényedésére.

Colbert csalódott, midőn a készpénznek tulságos hatalmat tulajdonitott, melly tévedés Spanyolországban keletkezett a felfedezések korában; ő nem vette észre, hogy az ország mindig saját terményeivel fizeti meg azt, mit idegen földről behoz, történjék bár ezen fizetés készpénzben vagy áruban. Igy okoskodott: Spanyolországnak vannak bányái, Franciaországnak pedig nincsenek; ennek tehát a szükséges ezüstkészletet azáltal kell megszereznie, hogy árukat viszen oda ki s csak ezüstöt hoz be. Ha egyébaránt hajlandó volt sok rendeletet bocsátani ki, ezzel nem azt akarta, hogy a kereskedelem csak kevés kézre szoritassék, vagy örökös egyedáruságok alapittassanak; s midőn az idegen áruk irányában a legnagyobb szigort kifejtette, ezt ugy tekintette, mint háborut Hollandia ellen. Azonban a franczia gyárosok megszokták a kiváltságok által engedélyezett kizárásokat jognak tekinteni, s ezáltal a gyáriparral foglalkozó nemzetek ellenségeskedésének eszméje érvényre kezdett jutni, ez háborukat szült, s a népekben és a fejedelmeknél ferde nemzetgazdászati nézetek vertek gyökeret. Ennek következtében minden nemzet csak olly gyártmányok készitésére

szoritkozott, mellyeket a külföldnek tőle vásárolnia kellett; s ha más népnek eszébe jutott hasonlóképen illy árukat gyártani, megtiltották a nyers termények kivitelét. Tilalmak korlátolták a bevitelt, tilalmak a kivitelt, s azon egész nyomorult apparatust, melly a vámokat mai napig fentartotta. Ebből következtek a válságok; ennélfogva lett mindaz a legdrágább, minek legnagyobb bőségében voltak; s a rosz még roszabbá vált volna, ha a nemzetgazdasági elvek nem ismerését a csempészet nem mérsékli, melly a távolabbit közelebb hozta, a tulságos árakat lejebb szállitotta s a vámdijak szigorát kijátszotta.

Politikai nemzetgazdászat.

Mig Franczia ország a nemzeti jóllétet megszoritás által ügyekezett megalapitani, Hollandia azt a szabadságban kereste: mindennel bővelkedett, anélkül hogy valamit termelt volna; piaczaira akkor is özönlött a gabna, midőn másutt szükséget szenvedtek; magának annyi hajója volt, mint az összes Európának; s kereskedői meggyőzték a kormányt arról, hogy az ország virágzásának lényeges elemét a politikai, kereskedelmi és vallási türelem képezi.

Az angolok ezen fölvirágzást a hajózási acta által akarták ellensulyozni, melly a brit hajóknak szállitási egyedáruságot adott s idegen hajóknak roppant vámdijakkal majdnem lehetlenné tette a versenyt. Franczia ország támogatta Angolországnak ezen ellenséges magatartását 1664-ki tariffájával, s igy kezdődött a vámok harcza s a törekvés egymásnak kölcsönösen ártani. Mintegy a népjog elvévé lett, hogy egy nép haszna csak a többiek kárán alapszik, s a kereskedelmi társulatok a legbadarabb, s nem ritkán legaljasabb eszközökkel éltek, hogy megakadályozzák versenytársaik concurrentiáját. Illyesmit nem lehet igazolni, s nem volt ez másnak tekinthető mint a politika sugallatának, melly épolly kevéssé gondol a népek jóllétével és javával, mint a moralitással. Mindazáltal ama nézetek s az ezekre épitett eljárás az ipar felvirágzását szülte s a kiváltságolt kereskedelmi társulatok annak olly nagyszerü lendületet adtak, hogy a rendelkezésre álló tőkék nem voltak többé elégségesek, s a bankok alapitásához kellett folyamodni. Igy keletkezett azután a hitel.

Nem szabad felednünk, hogy a politikai nemzetgazdászat mint tudomány még a gyermekség bölcsőjében volt. Némelly államférfiak csak alkalmilag foglalkoztak vele; mások csak egyes részeiről szóltak, mint a kereskedelemről, a nemes érczekről. Olaszországban helyes eszméket fejtegetett Serra; utána a modenai Montanari, ki

a vert pénzröli tant jobban tárgyalta mint az előbbi irók, midőn olly tételeket állitott föl, mellyek ma ugyan elvitázhatlanok, de akkoron a gyakorlattal ellentétben álltak. Németalföld, bár egész létele a kereskedelmen alapult, tudományosan nem foglalkozott a nemzetgazdászattal; Anglia ellenben kedvtelést talált ezen tanulmányokban azon arányban, amennyiben ezt kereskedelmi fejlődése követelte, anélkül azonban, hogy olly irókat mutatott volna fel, kik ezen tudományt philosophia-formában tárgyalták. Mun Tamás a kereskedelmi rendszer angol apostola [1]) azon tételt állitotta föl, „hogy a közönséges eszköz a gazdagság gyarapitására a külkereskedelem, melly azon czélt tüzi magának, hogy az idegeneknek többet adjon el, mint amennyit fogyaszt az ő terményeikből.“ Ezért tehát olcsón kell árulni; de hogyan lehessen az ipar terményeit alacsony árakon olly országban eladni, hol nagy pénzbőség van? Mun ezt nem mondja meg. Sir Josias Child ugyanezen rendszer alapján egy értekezést irt a kereskedelemről (1670). Az érczpénz-hiány nagy zavarokat okozott III. Vilmos alatt; ezzel tehát sokat foglalkoztak, s Locke közzétette Nézeteit a kamatláb leszállitásának s a pénzérték fölemelésének következményeiről (1691), valamint egyéb iratait a kereskedelem elméletéről; ő egyébaránt kevés fontosságot helyzett a nemes érczek birásába s csak annak tekinté azokat, amik valóban, tudnillik változó, cserélhető nemzeti vagyon, mellynek értéke abban áll, hogy meg nem emészthető s mindig keresztetik. Lehetlenségét látta annak, hogy a kamatláb törvény által határoztassék meg, valamint hogy a vertpénz kivitele megtiltassék, a pénznemek névértékének fölemelését pedig lopásnak nyilatkoztatta.

Colbert e tudományból alig értett annyit, mint most a kezdők tudnak belőle; a hitelről nem birt fogalommal; azonban a gyakorlati értelem olly intézkedéseket sugalmazott neki, mellyek legalább akkor rendkivül előmozditották Franczia ország jóllétét. 1661-ben, midőn a pénzügyek vezetését átvette, az adósságok 52 millióra rugtak, az ország 53 millió adót fizetett, miből azonban csak 31 millió rendelkezhető jövedelem maradt, a többit elnyelték a kezelési költségek s az adószedők nyeresége. 1683-ban, midőn Colbert meghalt, az adók 35 millióra, az adósság 32 millióra szállott, a jövedelem ellenben 84 millióra emelkedett; az egész államjövedelem tett 116,837,476 livrest, miből az adósság levonásával, az államnak

[1]) „Anglia kincse a külkereskedés által“ 1664.

93,498,202 livresje maradt [1]), mig a költségek nem haladták meg a huszonhárom milliót. Az igaz, hogy illy eredményre csak despotismus által lehetett jutni; a községek kénytelenek voltak octroijövedelmök felét az államkincstárba beszolgáltatni; hivatalok s fizetések önkényüleg megszüntettek; az államadósság kamatai leszállittattak s az államhitelezők, kik panaszkodni mertek, börtönbe vettettek; de egyszersmint rend hozatott be, amennyire csak lehetséges volt a kiváltságok különféleségében. Egyébaránt nem szabad feledni, hogy az államjövedelem behajtása akkor sokkal nehezebb volt mint a mai 1700 millióé; és meggondolni azt is, hogy a lakosok száma nem haladta a 20 milliót s ezek között igen sok a kiváltságos.

Ha Colbert kiválóbb figyelemmel volt a kereskedés mint a földipar iránt, ugy ezt azon körülményből kell kimagyaráznunk, hogy a kereskedelem a nép kezeiben volt, a földbirtok azonban a gazdagoké, a nemességé volt, mellyet tulajdonának javitása által nem akart még gőgösebbé tenni. Ő nem is mert azon törvényeken változtatni, mellyek a gabnakivitelt nehezitették; s mellyeknek forrása a földmivelés elsatnyulásában, támasza a tömeg előitéleteiben volt. Minthogy még az is meg volt tiltva, hogy a gabnát egyik tartományból a másikba ki lehessen vinni, a termelést egészen elhanyagolták. Egyébaránt czélja volt neki a növekedő iparnak olcsó áron táplálékot szerezni, hogy az iparos lakosság mindenfelé gyarapodhassék a földmivesnek hátránya nélkül, mert ennek sem ismerte félre fontosságát; erről is gondoskodott számos rendeletben, mert érezte, hogy a földmivelés soha sem vész el, ha egyideig elhanyagoltatik is. A fejadót leszállitotta, s annak elosztását s beszedését kevesebb önkénynek tette ki; a sóadót kevesbitette, mocsárokat szárittatott ki, gondoskodott a lovak és szarvasmarhák nemesitéséről, rendeleteket adott ki az erdőkre és vizekre vonatkozólag, a földnépénél előmozditotta a házasságokat, azon parasztnak, ki husz éves korában megházasodott, 5 évre, tiz gyermek atyjának pedig élethossziglan elengedte a fejadót; az urbért is el akarta törölni s általános catastert behozni; szóval Colbert, midőn ezer módon kisérleteket tett azon végnélküli problemákkal, mellyek illy egészen uj tárgyak felett keletkeztek, a dolgozó osztály és Franczia-

[1]) Egy márka ezüst, mellynek jelenleg 54,29 frank az értéke, akkor 27, 13 ért, ugy hogy az értékemelkedést hozzá számitva a 84 millió jelenleg 168 milliót tenne.

ország jólléteért többet tett, mint amennyit XIV. Lajos ronthatott volna.

Franczia ország jóléte.

A szükség, hogy fejedelme tulságos követeléseit s igényeit kielégithesse, Colbertet nyomasztó kisérletekre, sőt daczára határozott ellenszenvének a kölcsönök iránt, még adósságcsinálásra is kényszeritette [1]). És mindennek daczára Colbert rendszerének közvetlen eredménye jobb nem lehetett; minden finom posztó-szövőszék nagy előlegeket kapott, s 1669-ben negyvennégyezerkétszáz dolgozott; a sedani gyárak s az aubussoni szőnyegszövőszékek ismét emelkedni kezdtek; a franczia csipkék vetélkedtek a brabantiakkal [2]); a savonneriei szőnyegek semmiben sem álltak a török és persza készitmények megett; a selyemipar is gyarapodott, Lyon és Tours megtanultak aranynyal és ezüsttel szőni; az angoloktól megvásárolták a harisnyaszövés titkát; a bádogot, az aczélt, a porczellánt nem kellett többé külföldről behozni. A Gobelin-család a 15. században egy festőgyárt állitott a Biévre mellett s 1655-ben a hollandok ugyanezen épületekben nagyszerü vászongyárt rendeztek be. Colbert ezt megvette, s a tökély legmagasb fokára emelve átadta vezetését Lebrun festésznek. Egy tükörgyárat is vett, mellyben Luc de Nehor feltalálta a nagy tükörlapok olvasztásának mesterségét; tizenkét láb magas és öt láb széles tükrök készittettek: királyi di-

---

[1]) Colbert Párizs és más városok legelőkelőbb kereskedőit egybehivta, hogy tanácskozzék velök eszközökről a kereskedés emelésére; a kereskedők hivására megjelentek, azonban egyik sem merte száját fölnyitni, mindegyik azt várta, hogy más törje meg a jeget. „Uraim" mond végre a miniszter, „némák önök?" — Nem, monseigneur, felelt Hazon, orleansi élénk jellemü kereskedő, de attól tartunk, hogy megsértjük, ha olly szó találna ellebbenni ajkainkról, melly nem tetszenék. — „Csak rajta, mond a miniszter, beszéljenek nyiltan, a ki legszabadabban fog beszélni, a királynak legjobb szolgája lesz s nekem barátom." Hazon erre megragadva a szót igy folytatta: Monseigneur, miután parancsolja s megigéri, hogy kegyesen fogja fogadni, amit szerencsénk lesz előterjeszteni, nyiltan kimondom, hogy midőn kegyelmességed a miniszteriumba lépett, a szekeret felforditva találta, s azóta fölemelte ugyan, de csak azért hogy a másik oldalra forditsa.' A szabad szólás ezen metsző nyilatkozatára a miniszter tűzbe jött s ingerülten mondá: „Hogy beszél ön itt barátom?" — Monseigneur, felele Hazon, legalázatosabban bocsánatot kérek kegyelmességedtől azon badarságért, mellyet elkövettem, hogy igéretében biztam; nem fogok többé beszélni.' — A miniszter parancsolá a többinek, hogy beszéljenek, de egyik sem szólott s az értekezletnek vége lett. — **Amelott de la Houssaie**, *Mém. histor. et polit.* T. II. pag. 99.

[2]) Az aristocratiai fényüzés bizonyitékaul elég legyen megemlitenünk, hogy 60,440 posztó munkás, s 17,300 csipkecsináló volt.

szitmény, melly a magánosok házaiba is behatolt. Az uj gyártmányok nagy ára meggazdagitotta a vállalkozókat s növelte a tőkéket, Európa pedig Francziaország adózójává lett. Azonban a külföld sem maradt sokáig tétlen néző.

„Szakadatlanul a polgárok jóllétével foglalkozva, mond Necker Colbertről, nem akarja szigorral s nehéz nélkülözésekkel juttatni virágzásra Francziaországot; mert jól tudja, hogy természeténél fogva az élvezésre van hivatva s ő ovakodik ennek ellenállani. A kávé és czukor utáni vágy általános kezd lenni Európában; ő nem tiltja meg ennek élvezését, hanem inkább ügyekszik annak eleget tenni a gyarmatok lakosságának szaporitása, a gyarmati kereskedés kiterjesztése és élénkitése, s a gyarmatoknak az anyaországgal való szorosb összeköttetésbe hozása által. Uj szükségletek keletkeznek, China theáját s India mousselinejét akarják? Colbert nem tiltja el, de megmutatja az utakat és eszközöket, mellyek azoknak olcsó beszerzését lehetségessé teszik. Colbert mindenütt ott van kész gondolatával: mielőtt a kormányzást átvette volna, ugy látszott, hogy Francziaország nem akar másképen érintkezni más nemzetekkel mint tüz és kard által; Colbert magasabb dicsőségre törekedett, mert érezte, hogy az emberek között nemesebb összeköttetési mód is van, tudnillik az, mellyet a természet jótéteményei s az ipar gyümölcsei nyujtanak.“

Habár az irodalomban kevés jártassággal is birt, ismerte azon köteléket, melly a tudományt és irodalmat a közjólléttel összeköti, s jól tudta, hogy Molière és Racine mestermüveinek előadásából még ma a az ipar is hasznot huzhat, mert a megszokás által kiképzett tehetség a kellem és czifraság, egyszerüség és hanyagság, nagyság és tulzás közötti határok felismerésében okvetlenül jelentékenyen hatott azon izlés kifejlődésére, melly a franczia gyártmányokat a többiek fölé helyezte. Támogatta a Richelieu által alapitott akademiát s egyesitette vele a feliratok és széptudományok és a tudományok akademiáját, hogy a nyelv tanulmányával egyenlő lépést tartson a történelem és természettudomány is; végre ő alapitotta a szépmüvészetek akademiáját és a római iskolát. A minden oldalról meghitt tudósokat ösztönözte, kitüntetésekben, évdijakban részesitette [1]).

---

[1]) Az évdij-jegyzéken előfordulnak: „Mézeray, a király történetirója 4000 livres; Denis Godefroy, történetiró 3600 livres; Corneille Péter, a *világ első drámairója* 2000 livres; — Racine, *franczia költö* 800; Chapelain, *a legnagyobb fran-*

Colbertnek s másoknak kell köszönni sok kitünő intézkedést, mellyet XIV. Lajosnak tulajdonitanak. Párizsban egy menedékház állittatott, hová a szegények fölvétettek „mint Jézus Krisztus élő tagjai, nem mint az államnak haszontalan tagjai"; kórházakat állittatott föl az ország minden városában s mezővárosában a betegek és árvák részére, hogy ez utóbbiak mesterségeket tanulhassanak; a kézmüveseknek, kik árva lányt vettek nőül az irgalmasság zárdájából, jutalom biztosittatott; lelenczházak alapittattak; s a koldulás megszüntetésére minden lehető mód igénybe vétetett.

Postaügy.

Az első postákat Franczia országban az egyetemek hozták be a tanulók leveleinek elszállitására. Ezen alkalmatosságokkal csomagok, pénz és egyéb, a közönség által reájok bizott holmik is szállittattak, de a XVI. század közepe táján életbe léptek emellett a királyi posták is, mellyek a megyékből az alsóbb törvényszékek periratait a felsőtörvényszékekhez szállitották. D' Alméras főpostaigazgató, kire a király az összes postahivatalokat bizta, 1622-ben azon gondolatra jött, hogy a magánleveleket is a királyi posták által szállittassa; e czélra több futárvonalat állitott fel, mellyeken a posták bizonyos napokon s órákban megérkeztek, éjjel nappal s oránkint két mérföldet (lieues) utaztak s minden állomáson az oda és környékére szóló csomagokat átadták. A szállitási dij, melly kezdetben önkényes volt, csakhamar meg lőn állapitva s dijszabályzat által rendezve, a suly és távolság alapján; a király minden városban taksálókat és postapénzszedőket nevezett ki s ezzel a közhivatalok száma szaporodott. Alméras idejében egy levelért Párizstól Lyonig két soust kellett fizetni; az 1644-iki postadijszabályzatban négy sousra emeltetett a dij, s 1676-ban még fölebb. Az egyetemek hiában emeltek panaszt, hogy megfosztattak kiváltságuktól. A posták 1672-ben, midőn Patin Lázár bérbe vette, közjövedelmi forrást képeztek, melly az államnak már két millió livrest adott.

Ezen időtájban keletkeztek a fiakerek és a társaskocsik, mellyek később omnibus nevet kaptak, az utóbbiak mindazáltal nem tudták még akkor fentartani magukat. Emellett a hordszékek is használatban maradtak.

---

czia költő, ki valaha létezett, s a legkomolyabb itéletü 3000 liv.; Molière, *kitünö vigjátékiró* 1000 liv.; Benserade, *igen mulattató franczia költö* 1500 liv.; Fénelon, mint a dauphin nevelője 12000 livrest huzott évenkint.

Törvények.

A törvényhozás javitását a király Seguier cancellárra és több más parlamenti tanácsosra bizta. Legelőször is a polgári ordonnance jelent meg, azután a viz- és erdőtörvény, rendeletek a gyártmányokat illetőleg, a bünfenyitő ordonnance, a kereskedelmi codex, a hajózási törvény, melly sok tekintetben az angolokéhoz van idomitva, a fekete codex a gyarmatok rabszolgáira nézve; mindez az absolut monarchia formái közt és szellemében.

Az ő rendeleteiről el lehet mondani, hogy szent Lajoséi óta az elsők voltak, mellyek köztörvényhozási jellemmel birtak, mert nem csak valamelly esetleges nehézség megszüntetése volt czéljok, hanem egy időre a jövőről gondoskodni. Mindaz, mit a jogtudomány, a statutumok, edictumok és rendeletek mint elfogadottat és megpróbáltat tartalmaztak, rendszerbe hozatott és pedig olly, habár nem is tökéletes, de mindenesetre azon időhöz képest bámulatos módon, midőn még a tartományok kiváltságai ellen kellett küzdeni, s Lajos király nem egyszer kénytelen volt fegyverrel és bakóval engedelmességre szoritani az ellenszegülőket.

A miniszterek mindegyikének külön osztálya volt; de hatalmuk, melly elejénte korlátlan volt, most már a király akarata alá volt rendelve. A katonai helytartóságoknak és a parlamentek befolyásának ellensulyozására felállittattak a királyi intendaturák. Egy lelkismereti tanács, melly három, feddhetlen jellemü praelatusból állott, vizsgálta azok igényeit, kik egyházi javadalmakért folyamodtak. Egy tanács az igazságszolgáltatás, kereskedelem, tengerészet és rendőrség ügyeivel foglalkozott. Minthogy az igazságszolgáltatás csak bebizonyított vétségeket büntet s a törvények hézagai sok gonosztevőnek lehetővé tették a büntetés elöli menekülést, Lajos király a rendőrséget ügyekezett erősiteni, s azt egészen a velenczei mintájára szerveztette. Már előbb fenállott ugyan, de csak mint az igazságszolgáltatás kisegitője; ő függetlenné tette, katonai s birósági szervezettel, hogy oltalmazza a gazdag élveit, a szegény jóllétét, s valamennyinek nyugalmát; titkosan örködött a politikai elégedetlenek felett, feltörte a leveleket, önkényüleg bebörtönözött, s mindazon gyalázatos és erőszakos eszközöket alkalmazásba hozta, mellyekről többé nem lehet leszokni. A nép nem nézte rosz szemmel, mert a sötétség elvonta vizsgálódásai elől, másrészről pedig örvendett, hogy megakadályozta a büntetteket, a zsebmetszőket és rablásokat, megbüntette a csalásokat.

Egészben véve, igen egyszerü volt XIV. Lajos államszerkezete, mint általán minden, mit a despotismus alkot. Korlátlan király, Isten kegyelméből; nemesség, mellynek az udvarnál a méltóságok s a háboruban a legelső veszélyek voltak fentartva; anyagi érdekeiben védett s kielégitett polgárság; az igazságszolgáltatásra szoritott parlament; clerus, mellynek egyedüli feladata az volt, hogy Isten igéjét és az engedelmességet hirdesse. Sem egyes ember, sem testület nem volt jogositva a király lépteit gátolni, ki egyedül Istennek számolt tetteiről, s kit a zsarnokság kitünő administrativ rendszerrel mentett, s azon kor nagy civilisatiójához méltó fénynyel vett körül.

Mig azonban Lajos csak a pompában látta saját nagyságát, Colbert csak Francziaország javáért lelkesült; erre irányult minden törekvése s vállalata, mellyekben Lajos saját fényét kereste; mig Lajos király az ipar és földmivelés virágzásában csak ujabb jövedelmek forrását látta, Colbert, ablakából gyönyörködve a kastélya körül viruló mezők fölött, fölkiáltott: „Oh! vajha boldoggá tehetném ezen országot; s távol a királytól, segély nélkül, hitel nélkül fü lepné el udvaraimat!“

Lajos király megtiltván a párbajt, nem annyira a vallás és igazság érzetéből, mint inkább azért, mert abban a polgárháboru és pártviszály nyomait látta, nem feledkezett meg arról, hogy a nemesség harczi kedvének foglalkozást nyujtson hadjáratok- és ostromokban. A tartományi nemesek, a polgárok, kik egykoron jogokkal birtak, a politikában ármánykodó urhölgyek elég illusiót találnak a királyi palotában vagy mulatságot Molière megfizetett muzsájában: s hogy ne legyen idejök politikai pártcsinálásokkal foglalkozni, Lajos király ünnepélyből ünnepélybe vezeti öket; nagy dolgok, nagy nevek, s a nemzeti tevékenység ezerféle föllobbanásai: a fény, a dicsőség annyira s olly kábitóan hatnak, hogy még gondolni sem engednek arra, hogy egykoron jogokkal is dicsekedtek s hogy ezeket követelni is lehetne. A nemesek, az udvarhoz édesgetve, melly egyedüli ut volt a méltóságokhoz és élvekhez, odahagyva a tartományokat, hol hatalmasok voltak, elvesztik öseik független büszkeségét; a parlamentnek, melly az államban negyed rangra sülyedt, nem volt egyéb teendője mint egyszerüen regestrálni; a polgárok kereskednek és dolgoznak; a municipalis hatóságok királyiakká lesznek; a clerus egy bálványkép, a harmadik rend egy kézipar; a nép tapsol a látványosságoknak; az irók ahelyett hogy szigoru birák lennének, hizelegnek; azon egyformaság lép életbe, melly a despotismusnak czélja; minden a királyi és miniszterialis egységet tüzi központul;

az absolut monarchia diadalmaskodik s a királyi palota nem kénytelen többé hajlongni a nemes udvara előtt.

Félelem s bámulat lehetővé tették XIV. Lajosnak, hogy valósitsa ismeretes jelmondatát: Az állam én vagyok; magáévá tette azon nagy férfiak dicsőségét, kiket találni szerencsés volt s kiket alkalmazni ügyességgel birt; ő igen jól értett ahhoz, mit a király mesterségének nevezett [1]). Francziaország pedig, melly magát a külföld által anynyira tiszteltetni s a népek által utánoztatni látta; melly a froudeursök zavargásaitól megszabadult; midőn egy fényes irodalom csak a jelent magasztalta, a multat pedig ócsárolta, — az aranyozott lánczot dicsőség gyanánt fogadta s maga is azt hitte, hogy az állam csakugyan a király.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Háboruk. — Hollandia.

Francziaországra nagy szerencse lett volna, ha Lajos király dicsvágya s Európában felsőségre való törekvése e virágzó állapotot nem veszélyezteti. Ausztriát megalázván a westphaliai és pyrenei békeszerződésekben, Francziaország a közvélemény előtt nagy tekintélylyel birt, s az európai béke védhatalmasságaul tekintetett; a a német birodalmi fejedelmek, kiknek szabadságát és függetlenségét biztositotta, hivei voltak XIV. Lajosnak; Angolország barátja volt, s ennek segedelmével szerezte meg Dünkirchent és Mardikot; Schweizzal megujitotta a szövetséget; a Közép-tengeren megsemmisitette a kalózokat.

Azonban a hizelgők folyvást azt hangoztatták füleibe, hogy neki, ki nagyobb a többi királyoknál, egyesitenie kell Nagy-Károly birodalmát; s Colbert apát a clerus nevében igy szólt hozzá: „Oh király, ki a tengernek és a szárazföldnek törvényeket szabsz, ki ha tetszik villámként csapsz le Afrika partjain, ki elnyomod a népek gőgjét, s ha akarod, kényszerited fejedelmeiket, hogy térden állva ismerjék el jogarod hatalmát s könyörületért esedezzenek. . .“

Louvois.

Leginkább sarkalta ezen irányban a királyt a párizsi Louvois Ferencz (1641—91), hadügyminiszter, rendkivül tevékeny, de erő-

[1]) *Oeuvres*, vol. II. p. 455.

szakos, gőgös, makacs férfiu, ki nagy befolyást gyakorolt a fiatal király lelkére, s személyes ellensége lévén Colbertnek és fiának Seignelay tengerészügyminiszternek, tönkre akarta tenni az általok rendezett pénzügyeket; megsemmisiteni a tengerészetet, melly alattok olly szépen virágzott; ellenségeskedéseket akart minden áron. Mig Colbert a pénzt és megvesztegetést csak eszköznek, célul pedig egy méltóságteljes, nagyszerü és gazdag békét tekintette, Louvois, hogy ellenkezzék vele s kellemetlenségeket okozzon neki, háborura törekedett, s célt is ért, mert a királyt megbarátkoztatta azon eszmével, hogy magát a század Marsának tekintse, s elhitette vele, hogy a hatalom jele, ha szövetségesei nincsenek: „A legszebb jelszó Felségedre egyedül valamennyi ellen.“

Francziaország mindencsetre a legkedvezőbb helyzetben volt, hogy a birói szerepet a hóditóéval cserélje föl. Hadseregekkel rendelkezett, mellyek Rocroy, Freiburg, Nordlingen, Sommershausen, Lens mellett és a homokhalmoknál győzedelmeskedtek. A közkatonák nem fogták föl a haza eszméjét, de élénk nemzeti öntudattal birtak, s megszokták a fáradalmakat s örömmel hallgatták a vallásháboruk történeteit. A nemes ifjak szerették a háboru veszélyeit; s bár az élvek puha párnáin töltötték a telet, ez nem akadályozta, hogy butoraikat s birtokaikat elzálogositsák, s a nélkülözésekkel nem törődve a haza ellenségei ellen hősökként küzdjenek. „A vitézek nagy száma (irja Lajos király), kiket szolgálatomban lelkesülni láttam, arra látszott engem sarkalni, hogy folyvást alkalmat szolgáltassak vitézségöknek. A flandriai háboru első hirére udvarom egy pillanat alatt nagy számu nemessel telt meg, kik tőlem alkalmazást kértek.[1])“ Elhitették vele, hogy Francziaország királyának folyvást kivont kardot kell kezében tartania; annyival inkább olly királynak, ki 1688-ban igy irt Villars tábornagynak: „A nagyobbodás a legméltóbb és leghálásabb foglalkozása a fejedelemnek.“ Másrészről a hatalom egyesitésének s összpontositásának célját semmi sem mozditja jobban elő, mint a katonai erő; melly elem azon időben a király kezeiben volt összpontositva s a polgári társaságtól egészen különválasztva, hogy benn az elnyomásra, künn pedig az ellenség leküzdésére szolgáljon.

Változások a hadi taktikában.

Ezen korban kezdett a háboru tudományos formát ölteni. A középkorban állandó hadseregek nem léteztek; de a vitéz nemesség ijászaitól környezve jelent meg a csatatéren, s a taktika abban állott,

[1]) *Oeuvres*, vol. II. p. 274.

hogy ember ember ellen, csapat csapat ellen küzdött. A liga idejében Spanyolország, csapatainak mesterséges mozdulataival nem kis dolgot adott a bearni hős könnyü lovasainak. A németalföldi háboru nagyban előmozditotta az ostrom-tudományt, a tüzérség és a strategiai combinatiók tudományát, s Gusztáv Adolf megmutatta, hogy a háboruban a hadseregek erkölcsi ereje többet képes tenni az anyaginál; a rendes zászlóaljak s a tudós számitás mesterségének keletkezése ezen időre esik.

Három hadviselési rendszer volt. A német nagy tömegekben alkalmazta a vértes lovasságot, mellyet azonban az ágyu tüze igen könnyen megsemmisitett; a spanyol elfogadta a németek zárt csatarendjét, de kevesebb lovasságot használt, szerette az elsánczolásokat s a lándsás négyszögeket, mozdulatai azonban igen ovatosak voltak, az összeütközést kerülte, hacsak bizonyos nem volt a sikerről. Szép napjai eltüntek, s a franczia fölényben voltak, kiknek hevességét, melly nem egy vereségöknek volt oka, Turenne bölcsesége annyira mérsékelni tudta, hogy Rocroynál a franczia gyalogságnak biztosította a diadalt a spanyolok fölött. A reformok Lajos alatt mindenre s igy a hadseregre is kiterjedtek; mindenekelőtt a polgárháborukban fegyelmetlenséghez szokott katonák nagyobb és szigorubb fegyelem alá helyeztettek; minden ezred egyenruhát kapott; a névleges katonák, kik csak a névsorban szerepeltek s hiába élvezték a fizetést és szabadalmakat, az ezredektől eltávolitattak; elejénte minden századnál négy gránátos, később minden gyalogez rednél egy gránátos század állittatott föl; egy huszárezred és tüzércsapat alakittatott, a dragonyosok szaporittattak, a lovasezredek számára ménesek állittattak, tüzériskolák hozattak be, s a hadmérnöki kar keletkezett. A szurony használata általános lett.

Magától érthető, hogy a tiszti rangot csak nemesek nyerhették; azonban nagy befolyásuk, mellyet a legénységre gyakoroltak, s fölcsigázott önérzetök megakadályozta, hogy a király a hadsereget a hütlenség vagy a zsarnokság eszközévé törpitse. Az egyenruha behozatala a tiszteknél igen fontos lépés volt a nemesség gőgje ellen, kik mint tisztek a tábornokokkal egy rangba helyezték magukat s még Turenne-vel is igy akartak bánni, mivel a társadalomban nem állott felettök. Az ezredes-tábornoki (colonel-general) rang, mellytől addig a kinevezések függtek, eltöröltetett, s a király lett a hadsereg valódi feje. A vitézség megjutalmazására a szent Lajos-rendet alapitotta; gondoskodott a katonák öreg napjairól, s a hadastyánok részére egy nagyszerü intézetet állitott, fiatal tisztek képzésére pedig

hadapród-századokat alapított. 1688-ban harmincz ezred polgárkatonaságot állitott, mellyet a községek ruháztak és fegyvereztek; ezen ezredek otthon gyakorolták magukat, saját kerületeikben. Illy intézkedések folytán 450,000 jól fegyelmezett fegyveres emberrel rendelkezhetett. Egyidejüleg számos raktárt állított s bámulatos várakat épittetett.

Erődítések. Vauban.

Ezen várak épitése Vauban Sebestyén (1633—1707) érdeme volt. Ő Burgundban született, s a királyi hadseregeknek Mazarin szerezte meg, ki kitünő emberismerő volt. Vauban a hadseregekkel müködvén az ostromoknál, csakhamar fölismerte, hogyan kell a várak védelmét és ostromát jobban szervezni, s a király főmérnökévé lett, kinek uralkodása alatt harminczhárom uj várat épittetett, háromszáz régit kijavittatott, ötvenhárom ostromot vezetett s száznegyven haditényben vett részt. Nem volt ő feltalálója egy uj mesterségnek, mellyet az olaszok már nagyon kifejtettek s melly a flandriai háboruban szerzett tapasztalatok folytán tökélyesbült; de a javitásokat fgen ügyesen tudta alkalmazni; anélkül, hogy taktikai munkát irt volna, még a későbbbi javitások is az ő nevének tulajdoníttattak, s iöérdeme abban van, hogy az erődités mesterségét a strategiával összekötötte. Dicsérettel emlitendő, hogy ő mindig a katonák és a békés polgárok életének kimélésére törekedett; s ennek elérésére irányult a parallelák és a fegverhelyek rendszere, mellyek gyakorlatilag először Mastricht ostrománál jöttek alkalmazásba. Erre vonatkozó eszméit a várak védelméről és ostromáról irt munkájában fejtette ki.

Lajos király a nagyság egyik jelének tartotta, hogy nem csak sok, de fölösleges vára legyen; s Vauban hiában ügyekezett őt meggyőzni arról, hogy ezáltal, eltekintve a roppant költségtől, a hadseregnek aránytalanul nagy része nem lesz rendelkezhetővé. A várak egyébaránt arra is szolgáltak, hogy a városokat féken tartsák, hogy fölkelésekkel ne követelhessenek olly jogokat, mellyeket a törvény lázadásoknak nyilatkoztatott; másrészről pedig a helytartók is megszüntek a tartományokban pasák lenni.

Tengerészet.

A hadi tengerészet is nagy fontosságot nyert; a tüzérségi tudomány borzasztó ujitásai alkalmazásba jöttek a tengerészetnél s előre lehetett látni „hogy Neptun szigonya a világ jogara leend.“ A tengerészet magvát a gályák képezték, mellyeket emberek mozgattak, mint mai nap a gőz. Elitélt gonosztevők vagy foglyokká lett berberek,

kik Afrika pusztáin vagy Európa rengetegeiben féktelen szabadsághoz voltak szokva, a hajók födelzetén padokhoz voltak lánczolva s mint lassu, gépies mozgató erő alkalmazva; a munka borzasztóan erőfeszitő és fárasztó volt, anélkül, hogy megfosztotta volna őket a nyugalomtól, melly a veszélyt fölismeri; hogy a veszély perczében aggodalmas kiáltásaikkal a vezényletet ne zavarják, a harcz alatt betömték szájokat. Ha a kapitány türelmetlenségének nem tudtak eleget tenni, bikacsökkel ütlegelték, hogy erejöket megfeszitsék; az ellenséges tüzet nem láthatták, mellynek golyói megsebesitették, anélkül hogy a küzdelem lelkesedését ismerték volna, anélkül, hogy a kivivott diadal jutalmakban vagy a zsákmány vad örömében részesitette volna őket.

Renau Bernát.

Renau Bernát (1652—1719), bearni születésü, alapos elméleti képzettséggel, mély tanulmány tárgyává tette a hajóépités legnagyobb nehézségeit s mintegy esetleg a legügyesebb combinatiókat állitotta föl, mellyeket igen természetes dolognak tartott, csodálkozván afölött, hogy azokra már előbb más nem gondolt. Théorie navale czimü munkájában javaslatba hozta, hogy a hajó elő- és hátrésze egészen könnyüvé tétessék s a nehézkes castell-ek eltávolittassanak, a hajótest kevésbbé gömbölyü alakkal birjon; különösen hogy a hajóágyuk egyenlő öblüek legyenek s azáltal a töltényeknek gyakori zavarokra alkalmat szolgáltató különbözősége megszüntessék. Minden egyes hajóépitész saját épitési titokkal dicsekedett, mellyről lemondani senki sem akart; Renau azt javasolta Colbertnek, hogy egy nyilvános hajóépitészeti iskolát és egy mérnöki kart állitson föl, melly végre megszüntette e téren az egyedáruskodást s eszközlé, hogy a hajóépitésnél a természettani és mathematikai tudomány alkalmazást nyert.

Jean Bart.

Dünkirchen hires volt kitünő tengerészei s merész kalózai által, kik mindig gazdag zsákmánynyal tértek haza. Itt született Jean Bart (1651—1702), ki Ruyter alatt tanulván s kezdvén meg pályáját a Francziaország és Hollandia között kitört háboru alkalmával hazament s saját költségén egy hajót szerelt fel. Rettenthetlensége és belátása által annyira kitüntette magát, hogy a király őt szolgálatába fogadta. Bart neve népszerü maradt, Francziaország nagyságát képviselte a tengeren, mint Bayard a lovagiasságét. A népből származván nem tagadta soha eredetét s a hallatlan vitézség által kiérdemelt magas polczon is megtartotta a tengerész egyszerüségét s

nyerseségét a finom müveltségü nemes urak között, kik szerencsé jöknek tartották, hogy hajóhadában szolgálhatnak, eltürték rosz szokásait s a legmerészebb ütközetekben készséggel engedelmeskedtek parancsainak. Ha az udvarnál megjelent, nem törődött vele, hogy fényes udvaronczok és udvarhölgyek körülvették, bámulandók a medvét. Egy alkalommal, midőn a király őt az előteremben várakoztatta, elővette pipáját s rágyujtott. Még a királylyal szemben is a maga nyers modorában beszélt. „János, mondá neki egyszer a király, hajóhadparancsnokká neveztelek ki téged.“ „Sire, helyesen cselekedett“ felelé Bart. Az udvaronczok hahotára fakadtak, a király azonban, hogy megmutassa, miszerint érti a nagyságot, e szavakkal utasitá őket rendre: „Nem értettétek őt. Ez olly férfiu válasza, ki érzi saját értékét s becsét, s ki nekem arról ujabb bizonyitékokat akar adni.“ Az ő rendkivüli tettei határosak a regényessel, de egyiknek sem voltak rendkivüli eredményei s azért joggal mondták róla, hogy csak hajóján nagy. Mindig kalóz, soha sem hátrált a nagyobb erő előtt, készebb volt megölni mint megadni magát. A hollandoknak s angoloknak réme. Hét fregatteval harmincz hajójokon keresztültört, mellyek Dünkirchen kikötőjét bezárolva tartották, s másnap négy angol hajót fogott el gazdag zsákmánynyal (1691). Ezen háboruban nyolczvannál több hajót perzselt föl, Newcastleben partra szállt, kizsákmányolta s másfél millió martalékkal tért haza; három hajóval szétverte a Balti-tengeren a hollandok gabonával terhelt hajóhadát s tizenhat kereskedelmi hajót foglalt el; megakadályozta az ellenséget, hogy magát élelmiszerekkel lássa el, a barátságos hatalmasságok kikötőibe tartó élelmezési hajókat pedig támogatta.

Vetélytársa, ki hasonlóképen a népből vette eredetét, Duguay-Trouin (1673—1736) a merészséget tanulmánynyal párositotta, mellyet Jean Bart teljesen elhanyagolt.

Richelieu nem találván Franczia országban egyetlen nagy hajót sem, Brest halászvárost hadikikötővé alakitotta s vett, vagy csináltatott 35 hajót és 10 gályát. A Fronde idejében a tengerészet ismét alláhanyatlott, azonban de Lionne gondoskodása és buzgósága ujra fölemelte, ki hajókat és hajószereket vásárolt és készittetett, Amsterdamban ágyuöntődét állitott, Hollandiából hajóépitészeket, Svédországból ácsokat és kovácsokat, a Balti-tenger partvidékeiről vitorlakészitőket és kötélverőket hitt az országba; uj kikötők nyittattak, a régiek megnagyobbittattak; s 1666 ban Beaufort herczeg az angolok ellen harmincznégy hajóból álló flottát vezényelt tizezer ötszázötvenhat emberrel; a következő évben a franczia tengerhad ötvenkilencz

hajóból állott, mellyek között kettő 80, öt fregát 14—20 ágyuval volt felszerelve, hat kisebb fregát, kilencz kalóz-hajó, tizenhárom gyujtóhajó, öt hadi és kereskedelmi hajó 10—40 ágyuval, 3 galeotta; ezenkivül nagyszámu apróbb jármüvek, egészben 110 hajó 3713 ágyuval s 21915 főnyi legénység, a tiszteket ide nem számitva [1]).

Illy hatalomra jutott lassankint XIV. Lajos, s ezt már jókorán kezdték sejtetni vele azok, kik mint ő nem vették számitásba a nép szenvedéseit. A király Európa legharczedzettebb seregével, nagy vezérekkel, kik közől elég legyen emlitenünk Condét és Turennet, kitüntetés után szomjazó nagyszámu nemes ifjusággal, kiknek sorából emelkedtek ki a Catinat-k, Vendôme-ok, Villars-ok, a legügyesebb mérnökökkel, mint Clairville, Merigny, Choisy, Vauban, elvakittatni engedé magát, s Európát négy háboruba keverte, mellyek közől az utolsó Francziaországot az örvény szélére vezette.

A westpháliai, pyrenei és olivai békeszerződések véget vetettek a viszályoknak Európa közepében, délen és északon, gyengitvén Ausztriát, Spanyolországot, Dániát és Lengyelországot Franczia és Svédország érdekében, meghatározván a területeket és a nemzetközi jogot; egy résznek nem volt oka az ellenségeskedéseket megujitani, másoknál hiányzott erre az akarat vagy a hatalom. Nehéz volt tehát a békét megzavarni; Lajos király azonban megragadta az első ürügyet, melly kinálkozott. Azzal kezdte, hogy elsőséget követelt magának olly hatalmasságokkal szemben, mellyek eddig vele egyenlő tiszteletben részesültek. A spanyol követ Londonban nem akarta átengedni az elsőséget a franczián: szakitásra került, s Lajos fenyegette IV. Fülöpöt (1662), ki azonban elégtételt szolgáltatott s elismerte Francziaország elsőségét. A franczia követ Rómában olly egyéneket tartott szolgálatában, kik a lakosságot zaklatták, s ismeretes gonosztevőknek menhelyet adott palotájában; a korzikai testőrség végre megunván a bántalmazásokat, mellyekben ezen oldalról részesült, körülfogta a franczia követ palotáját és tüzelt, egy apród halva maradt, több szolga megsebesült. XIV. Lajos elégtételt követelt, s mivel azonnal nem nyert, megszállotta Avignont, a nunciust kiutasitotta, s 18,000 emberrel Olaszországba akart indulni. Hiába végeztette ki VII. Sándor pápa a bünösöket; Ausztria és Spanyolország közönynyel nézték a hatalmasabbnak viszszaélését a gyöngébb ellen;

---

[1]) Lásd **Mignet** *Success. d' Espagne* czimü munkájának II. köt. 49. lapján az okmányokat.

s a pápa csapatok nélkül kénytelen volt a franczia gög előtt megalázni magát; saját fivérét, kit ama tett részességével vádoltak, számüznie kellett, s Chigi bibornokot Versaillesba küldte, hogy a királytól bocsánatot kérjen; a korzikai testőrséget feloszlatta s egy piramist kellett emeltetnie, mellyen az elkövetett sértés és az elégtétel volt feljegyezve, végre kénytelen volt még abba is beleegyezni, hogy a parmai és a modenai herczegeknek területeket engedjen át.

Ezek csak előjátékát képezték messzebb terjedő igényeknek. Két hatalmasság állott XIV. Lajos utjában: Spanyolország, melly ellensége volt örökségképen, ezt ügyekezett a szárazon megalázni; s Hollandia, mellyet vetélytársának tekintett a tengeren.

Midőn IV. Fülöp meghalt (1665), elérkezettnek hitte a kedvező pillanatot, hogy terveit valósitsa, s nejének, Mária Teréziának, nevében atyja örökségét igényelte. A királynő lemondott volt az atyai örökségről; a szerződést azonban most érvénytelennek nyilvánitották, mivel a kiházasitási összeg nem fizettetett ki. Ezenkivül Flandria egyes részeiben szokásban volt, hogy ha az özvegy, férfi vagy nő, második házasságra lépett, a birtokjog az ingatlan vagyon felett az első házasságból származó gyermekekre szállott, az atya vagy az anya pedig csak annak élethossziglani élvezésjogában részesült. XIV. Lajos ezen magán szokást most a közjog esetére akarta alkalmazni; s miután II. Károly IV. Fülöp második házasságából származott, Mária Terézia pedig az elsőből, XIV. Lajos király a háramlandóság alapján (jus devolutionis) követelte Brabantot, Mechelnt, Antwerpent, Obergeldernt, Namurt, Limburg, Hennegau, Artois, Luxemburg, Cambresis grófságokat, Franche Comtéet és Flandriának egy részét, daczára annak, hogy Spanyolország alaptörvényei a monarchia oszthatlan ágát biztositották. Ez haszontalan ürügy volt egy már elhatározott vállalatra, s mégis voltak védői a tollharczban, melly ennek folytán fejlődött [1]).

„Meg lévén győződve, hogy fontos eredményekhez jutni a legbiztosabb ut az, hogy ellenségeimet gyorsaságom által meglepjem s rájok rontsak, mielőtt képesek lennének nekem ellenállani, minden szükségest előkészitettem, hogy e hadjáratot a szokottnál ko-

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Fölvilágositó jegyzeteket* B) alatt. — A XIV. Lajos *reuniói* ellen intézett iratok legnevezetesbike d' Andrea Ferencz nápolyi jogtudósé ily czim alatt: *Dissertatio ex successione ducatus Brabantiae*, o *Risposta al trattato delle ragioni della regina cristianissima sopra il ducato del Brabante con altri Stati della Fiandra.* 1668.

rábban megkezdhessem; minden várban gabnát, lisztet, takarmányt, löport, golyókat, ágyukat s egyéb hadiszereket összehalmoztam; különös gondot fordítottam a közelemben levő csapatok kiképzésére, hogy a tisztek példámon okulva a parancsuk alatt álló katonák kimüveléséről hasonlóképen gondoskodjanak“ [1]). Csakhamar Colbert és Louvois buzgalma folytán jól felszerelt három hadsereg becsapott Flandriába a király fővezérsége alatt, ki Turenne iskolájában tanulni akarta a hadvezérséget. A spanyolok, mig Európát panaszaikkal és gyanusitásaikkal eltöltötték, nem tettek semmit a franczia fegyverkezésekkel szemben, sem seregeket, sem pénzt nem gyüjtöttek, sem szövetségesekről nem gondoskodtak, elannyira, hogy Lajosnak nem is kellett harczolnia, hanem csak diadalmaskodott; Vauban a meghóditott várakat az uj rendszer szerint megerősitette, s Lajos király ünnepelten tért vissza, dicsekedve mérsékletével, hogy diadalai közepett megállapodott.

Spanyolország képtelen lévén saját erejéből ellenállani XIV. Lajosnak, ügyekezett a többi hatalmasságokat meggyőzni a veszély közösségéről, s hogy érdekök követeli, hogy segitségére siessenek. Francziaország tervei mindenekelőtt Leopold császár érdekeit sértették, ki igényt tartott IV. Fülöp örökségére, s Hollandiát, melly Spanyolország németalföldi birtokaiban korlátot látott maga és Francziaország között. XIV. Lajos ügyekezett a hollandokat megnyerni, javasolván Németalföld fölosztását, s Ausztriát akadályozni, reábir-

---

[1]) *Mém. de Louis XIV.* tom. II. 263. Reiffenberg *Archives philologiques* czimü munkájának 4-ik kötetében egy igen érdekes irat közöltetett illy felirattal: *Avis secret donné par le conseil d' État au roi* (XIV. Lajos) *et á la reine de France sur les maximes et règles à garder en la conquête des Pays-Bas.* Az első részben az államtanács a hóditás módjára utal: mérsékletet kell tanusitani, a szokásokat tisztelni, a kiváltságokat oltalmazni. Ha a *tettetés ideje* elmult, akkor az országot *önkényesen* terhelni lehet adókkal épugy mint Francziaországban; *sőt megkettőztetni is lehet olly arányban, hogy ki legyen az egyenlítve, mit a tettetés megelőzött idejében tulajdonképen fizetni kellett volna.* Minthogy azonban, ha magukat elárulva látnák, könnyen *lázadásra hajlandók* lehetnének, szükséges lesz, eltekintve a *várak és bastille-ok zablájától, a népek szellemét lassankint elsatnyítani;* az egyházi rendet a praelaturák és javadalmak feletti rendelkezéssel lealacsonyitani; a nemességet megalázni azáltal, hogy minden hivataltól távol tartassék; a polgári rendet tönkretenni a kereskedés- és közlekedésben eléje gördítendő akadályok által; s mindenkit elzárni az érintkezéstől kifelé; csapatokat kell ott tartani, mellyeket az ország lásson el; ügyekezni kell *egyenetlenséget* szítani, nevezetesen a vallási eretnekségeket, *hogy a szakadás folytán semmi olly tervet szöni ne lehessen, melly napvilágra ne kerülne.*

ván a birodalmi fejedelmeket, hogy tagadják meg a császárnak a birodalmi segélyt.

Hármas szövetség.

De Witt, Hollandia minisztere, már foglalkozott azon eszmével, hogy Spanyolországtól Németalföldet elszakitsa s köztársasággá alakitsa, ezáltal megakadályozni akarván a háboru kitörését: most Francziaország veszélyes szomszédsága által fenyegetve, arra birta a hollandokat, hogy féltékenynyé lett Angliával és Svédországgal szövetségre lépjenek (1668), mellynek czélja odairányult, hogy Spanyolországnak megovják németalföldi birtokait: igy szövetkezett három protestáns hatalmasság a katholikus Spanyolország érdekében, ugyanazon okból, mellynek ma Törökország fenállását köszöni.

Lajos király keserüen érezhette terveinek ezen megakadályozását, s másrészről nem merte fiatal tengerhadával fölvenni a harczot Anglia és Holland ellen, ezenkivül alkudozásba bocsátkozott Leopold császárral a spanyol monarchia megosztása iránt azon esetben, ha II. Károly örökösök nélkül halna el. Május 2-ikán Aachenben békét kötött vele, mellynek alapján Francziaország visszaadta Franche Comtéet, megtartván magának Charleroit, Binchet, Athot, Douait, Cominest, Tournay-t, Oudenarde-ot, Lillet, Armentierest, Courtrayt, Bergaest és Furnest, Németalföld kulcsait, ugy hogy Spanyolországra előnyösebb lett volna Franche Comtéet is elveszteni. A háramlandóság ürügye olly haszontalan volt, hogy e békeszerződésben Mária Terézia jogai meg sem emlittettek. Ezen szerződésben megsértetett a közjog s a birtokállapot, miután egy tényleg igazságtalan követelés elismerést nyert; s habár az egyensuly pillanatnyira előnyt is meritett belőle, a jog biztonsága lábbal tapodtatott, s a népek ki voltak téve egy uralkodó szeszélyeinek, vagy a fegyverek hatalmának.

XIV. Lajos nem tulajdonitott nagyobb fontosságot a szerződéseknek mint a nyájas szólamoknak, mellyekkel az ember egészen mást mond mint amit gondol; s ezt nyiltan tanusitotta, midőn, a békeszerződés daczára, a Spanyolország ellen fellázadt Portugaliát segélyben részesitette. Lehetett-e tehát remélni, hogy meg fogják öt akadályozni leghőbb ohajtásainak kivitelében, Németalföld meghóditásában, s hogy Hollandián boszut álljon?

Hollandia.

Hollandia kitartó bátor erőfeszitések után elszakadt Spanyolországtól, meggazdagodott ennnek romjaiból, elfoglalván indiai gyarmatait, kizsákmányolván saját érdekében Belgiumot, s miután szá-

razon csak szük körre volt szoritva, tengeren nagyobbodott. Otthonos lévén az Occánon, anélkül hogy földjei lennének, a világ magtára volt; nem termelve semmit általános kereskedelmi raktárrá lett; bányák nélkül az egész világ bankára volt. A tüzelőanyag szüke a kéziparra kényszeritette; a kender, len és a gyapju kitünőleg földolgoztatott s a többi között Hollandia a legjobb papirt készitette; a gyártás minden ágát tökéletesitették; s Európa növekedő polgárosodása az áruknak uj fogyasztási csatornákat nyitott. A héring és bálna-halászat gazdag jövedelmet hajtott; a hollandi hajósok a többi nemzetek szállitói voltak, különösen az Északi-tengeren. A gyarmatok szerzésében sem volt Hollandia meggondolatlan, hanem mindig tekintettel saját területére és népességére.

A hollandok, hogy Spanyolországnak Amerikában is eredménynyel árthassanak, a nyugatindiai társulatot alapitották (1602), melly igen gazdag zsákmányokat szerzett; Braziliát, mellyet meghóditottak s szerződésileg biztositottak maguknak, feladták ugyan (1654), de más helyeken alapitottak gyarmatokat, mellyek a csempészetre kedvezők voltak. Ázsiában a holland-indiai társulat ügyekezett mindenütt biztositani magának az egyedáruságot egyetlen versenytársaival az angolokkal szemben. Batavia volt folyvást működéseiknek középpontja, s ott volt székhelye a gyarmati kormánynak is, melly kiterjeszkedett Malabarra, Ceylonra, Coromandelre, s befolyása egész Chináig és Japánig terjedt, honnan a hollandok a portugalokat teljesen kiszoritották. A Jóreménység fokának megszerzése sokkal fontosabb lett volna, ha ahelyett, hogy ott egyszerü hajóállomást állitottak, földmüvelő gyarmatot alapitottak volna. Haaga ugyszólván az európai politika mühelye volt; mihelyt Európában háboru tört ki, Hollandia annak hatását a legtávolabb fekvő tengerekre vitte, s valamelly módon mindig hasznot huzott belőle, ugy hogy egy második társulat is alakult az ázsiai kereskedelem emelésére (1621).

Frigyes Henrik, oraniai herczeg, ki még halála előtt látta békéért folyamodni az ország régi urait, méltóságait (1647 máj. 14) huszonegy éves fiára, II. Vilmosra ruházta, ki alatt a nagybátyjának vitézsége és atyjának eszélyes állhatatossága által előidézett westphali béke köttetett. Ezen békeszerződés biztositotta a hollandi közrendeknek Flandria, Brabant és a maasi terület meghóditott részét; melly azonban nem vétetett föl az Unióba, hanem egy főkormányzó alá helyeztetett, ki maga az oraniai herczeg volt.

A hét tartomány egy szövetségi kormányt képezett, mellynek

képviselői állandóan Haagában székeltek s közügyekben egyhangu határozatokat hoztak ; egy államtanács, egy admiralitási kamara, és egy számviteli kamara vezette a közigazgatást. A törvényhozási hatalmat azonban tulajdonképen minden tartomány gyakorolta, mert a köz-rendek a tartományi rendek beleegyezése nélkül mit sem tehettek ; az egész alkotmánynak alapját tehát a kevés polgári családra szoritott municipalitas képezte.

Hollandia, valamennyi között a legfontosabb s a legnagyobb városok birtokában, olly tulsulylyal birt, hogy stathoudere (helytartója) valamennyi többi államnak, vagy tanácsfője (granpensionario) az egész Uniónak feje volt, aszerint amint a katonai vagy polgári párt uralkodott. A stathouder, a végrehajtóhatalomnak élethossziglani első hivatalnoka, vezényelte a hadsereget és a tengerhadat, s kormányozta a tartományt; üléssel birt a köz-rendek gyülésében, inditványokat tehetett, de nem volt döntő szavazata. A tanácsfő a pecsétek és levéltárak őre volt, előkészitette a tanácskozásra az anyagot s elnökölt, a nézeteket kiegyeztette, az idegen miniszterekkel értekezett, gondoskodott a háboru szükségeiről, rendelkezett a titkos pénzalapokkal ; s bár csak öt évre választatott, hivatalát addig viselte, mig valamelly közbejött rendkivüli esemény által megbizatása meg nem szünt. Majdnem lehetlen volt elkerülni az összeütközéseket hét illy csaknem souverain testület gyülekezetében, szemben egy más souverain testülettel s miután az államjogi viszony egymás irányában nem volt világosan körülirva: olly gépezet volt az, melly nem volt elővigyázattal berendezve, csak a körülményekből fejlődött.

Hollandia, hogy az államadósság terhén könnyitsen, a hadsereg leszállitását akarta, de az oraniai herczeg, mint főkapitány, ezt ellenezte; s hosszas vita fejlődött a hatáskör és hatalom fölött; midőn azonban II. Vilmos huszonnégy éves korában meghalt (1650 nov. 6.), Stuart Henrika Mária nejét terhes állapotban hagyván hátra, a néppárt győzött és a stathouderség eltöröltetett. Ezen párt élén a dordrechti De Witt testvérek, Kornél és János állottak, mindkettő tengerész, a feudalismusnak ellensége s a szabadság legönzetlenebb szeretete által lelkesitve.

A köz-rendek az angolokkal vitába keveredtek, kik azon különös jogot proclamálták, hogy a szigetöket környező tenger egyedül az ő birtokuk. Hugo Grotius megczáfolta őket Mare liberum czimü iratában, Selden ez ellen irta Mare clausumját. I. Károly (1636) megtiltotta a külföldieknek a halászatot a bri-

tanniai partokon; Cromwell megujitotta az illető billt (1652), s azt követelte, hogy a hollandok az angolok felsőbbségének elismeréseül az angol hajók előtt leereszszék lobogóikat s saját hajóikat engedjék átvizsgáltatni. Ebből három háboru keletkezett (1652—65—72) melyekben a hollandi tengerészet, különösen Tromp Kornél és Ruyter Mihály tengernagyok kitüntették magukat.

Ruyter, ki fokonként lépett elő, mély és gyakorlati ismeretével birt a tengerészet minden részének; a kikötők, szirtek, homokzátonyok, sekélyek, áramlások ismeretesek voltak előtte mint saját házának zugjai. Fáradhatlan tevékenysége örökösen a hajó födélzetére bilincselé, hol személyesen ellenőrizte parancsainak teljesitését; a hajósok szerették s jó atyjoknak nevezték őt. Meg lévén győződve arról, hogy „Isten segélye nélkül nem lehet győzedelmeskedni“ és hogy „mint győztes vagy legyőzött csak Isten akaratának eszköze“, ezen érzelem mérsékeltté tette a szerencsében s nyugodttá a balsorsban. 1667-ben fölhatolt a Themsén s Chatamba érve, az ottani kikötőben fölperzselte a hajókat, mi London városát páni félelembe ejté.

A nép, melly mindig a születési nemesség fényének hódol s megveti a saját kebeléből kiemelkedett férfiakat, nem rokonszenvezett a Wittekkel s visszakivánta az oraniakat; de azon párt, melly e háznak ellensége volt, midőn Cromwellel a westmünsteri békekötés felett alkudozott (1654), kikötötte, hogy sem az orániai herczeg, sem pedig örökösei nem választhatók a stadthouderségre. Cromwellnek titkos czélja volt megakadályozni, hogy az oraniai herczeg, az angol király veje, ne lehessen az Unio fejévé s hogy mint illyen ne veszélyeztethesse az ő usurpatióját. Néhány állam elvetette ezen kizárást, miből igen heves szóbeli s irásban folytatott vita keletkezett, mellyet most a philosophiai factiók épolly elkeseredetté tettek, mint egykoron a theologusoké.

Hollandi pártok.

A genfi reformatusok elfogadták a scholasticától megtisztitott peripateticus tanokat, és Beza Tivadar magát Aristoteles tanitványának vallotta: Ramus ellenben részben félretette Aristotelest s helyette saját logicáját alkalmazta, mellyet ismét Scaliger József ellenzése kizárt Hollandiából. Azonközben Cartesius bölcselme, ki 1629-ben menhelyet talált Hollandiában, nagy tekintélyre vergődött; de Voetius Gisbert megtámadta, kihez az orthodoxok csatlakoztak, azon nézetből indulván ki, hogy Cartesius rendszeres ketségének istentagadásra kell vezetnie; mig ellenben Cock János (Coccejus)

Brémából, védelmezte Cartesiust, azt állitván, hogy a biblia magyarázatánál az észnek és philosophiának a főszerepet kell vinnie, s minthogy a természetes értelem nem elégséges, szükséges behatolni a titkosba és rejtelmesbe.

A voetianusok az oraniai ház pártfogásának örvendtek; a coccejanusokat a Wittek támogatták, mivel a tény souverainitásának védői voltak: azonban a dordrechti zsinat (1656) azt határozta, hogy a philosophiának a theologiától elkülönitve kell maradnia; a biblia, az utóbbinak alapja, nem engedi meg a bölcseleti elvből levont magyarázatokat. Ezzel kizáratott az iskolákból Cartesius tana; mindazáltal a coccejanusok és a hollandi rendek védszárnyai alatt mindinkább terjedt, és a voetianusok a tanszékekről és a hivatalokból kiszorittattak, ugy hogy theologia, philosophia és politika összekeveredtek. Midőn a lelkészek által nyilvánosan elmondandó imák mintáját kellett megállapitani, a pártok összezörrentek, nem tudván, kié a souverainitás, azaz kiért kelljen imádkozni; a coccejanusok megragadták az alkalmat, hogy a hollandi rendek által kinyilatkoztassák (1663). miszerint a souverainitás a tartományi rendek gyülekezetében székel, melly Isten után az egyetlen legfelsőbb hatóság; a többi rendek tagadták, hogy Hollandiát illetné meg a jog a közimát meghatározni, mindazáltal kénytelenek voltak végre engedni. Minthogy néhány képviselő ez alkalommal igen szabadon nyilatkozott, üldöztetéstől tartva, inditványukra egy indemnitási törvény hozatott, mellynek erejénél fogva, ha valakinek a kormány érdekében tett javaslatokért személyében, vagyonában vagy becsületében szenvednie kellene, az az állam költségein kárpótolandó.

A Wittek.

A hollandi politika eközben nagy szerepet játszott Witt János vezetése alatt, kiről, mint a pártoskodások idejében rendesen történni szokott, különbözőképen itéltek, s főleg mivel maga is mint pártvezér ennek minden hibáival s erényeivel birt. Tudós férfiu volt, becsületes hivatalnok, jeles pénzügyér, egyenes és nemes jellem, hüséges, hallgatag, félelem nélkül, szerény és mégis tekintélyes, ismerte az embereket, kik fölött nagy értelem, őszinteség, állandó mérséklet tulsulyával birt, ugy hogy ezen mozgalmas időkben nem lehetett egyetlen kétes értelmü cselekvényt szemére vetni; nem tántorithatták el XIV. Lajos megvesztegetési mesterkedései, ki nem egy erény fölött diadalmaskodott s ki ezért neki engesztelhetlen ellenségévé lett. A jogban és mértanban nagy jártassággal birt, s az algebrát a kereskedésben alkalmazta; senki sem ismerte ugy mint ő

a különböző államok érdekeit, senki sem birt olly mély és éles belátással; s ez okozta, hogy daczára az oligarchia által eléje gördített akadályoknak a korlátlan miniszter gyors elhatározásával tudott eljárni; szabad őszinteséggel tanácskozott, meghallgatta a javaslatokat, s mindaddig kérdezősködött, mig valamelly dolgot teljesen át nem értett. Szerette a köztársaságot mint a régiek, s nemzeti hadsereget ohajtott; azt hitte, hogy mint Cincinnatus, kit az eke mellől szólitottak elő, a kereskedői irodából a hadsereg élére állhat, s azon hiusággal birt, hogy katonai öltönyt viselt. S ez volt a legnagyobb szemrehányás, melylyel őt ellenségei illethették; mi hozzátehetjük, hogy a tengerészetet tulságos kedvezményekben részesitette, s a várakat egészen elhanyagolta, midőn a szomszéd hatalmasságok iránt bizalommal nem lehetett.

A párizsi szerződést kötötte (1662 apr. 27) Franciaországgal, melly ez utóbbinak annyira kedvező volt, mig a hollandok törekvése egyedül oda irányult, hogy az egyes államok birtokait kölcsönösen biztositsák. XIV. Lajos király azonban sokkal nagyobb kényur volt, hogysem megbocsáthatott volna ezen republikanusoknak, kik vele daczoltak, terveit kijátszani vagy roszalni merték. Az aacheni békeszerződést megelőző alkudozások alkalmával egy franczia e szavakat intézte egy amsterdami tanácsoshoz: „Hogyan! ti nem biztok a király szavában?“ s a hollandi igy felelt: „Én nem tudom, mit akar a király, hanem azt veszem tekintetbe, mit tehet.“ Colbert még inkább ápolta a király ellenszenvét ezen iparos köztársaság ellen, mellynek emelkedését hasztalan ügyekezett ellensulyozni; Louvois röpiratokat iratott a király és politikája ellen, s azt hazudta neki, hogy azok Hollandiából jőnek, hol a hirlapok mindenesetre más szellemben voltak szerkesztve mint Franciaországban: azt beszélték, hogy egy érmen a belgiumi oroszlán jelképe látható, körmei között egy ágyut tartva s alatta ezen félirat: Sic fines nostros tueamur et undas; egy másik érem pedig Hollandiát Jozsue alakjában tüntette föl, amint a napot megállitja [1]).

Ámbár ezen állitólagos sértésekért a köz-rendek elégtételt szolgáltattak, Lajos boszut akart állani ezen kereskedőkön, kik merészkedtek egy királylyal mérközni; négy éven át épolly kitartással és

---

[1]) Később XIV. Lajos egy érmet veretett egy fenyegető Neptunnal s Virgilből e jelszóval: *Quos ego!* A hollandok azonban, mint tudós kereskedők, ennek ellenében egy más érmet készittettek, mellynek feliratát hasonlóképen Virgilből vették: *Maturate fugam, regique haec dicite vestro, Non illi imperium pelagi.*

ügyességgel folyvást eszközöket keresett kiirtásukra. Mindenekelőtt oda irányult törekvése, hogy a hármas szövetséget fölbontsa; s ez könnyü dolog volt, mivel II. Stuart Károlynak soha sem volt komoly szándéka azt fentartani, Svédország is csak pénzspeculatiót akart azzal Spanyolország rovására. Henriettet, orleansi herczegnőt, II. Károly nővérét, hozzá küldték [1]); neki kellett igénybe venni fivére szeretetét, de más csábitási eszközöket is alkalmazott; névszerint egy igen szép fiatal leánykát vitt magával, ki rövid idő mulva portsmouthi herczegnőnek kiáltatott ki. Károly megigérte, hogy katonákat s hajókat állit, sőt még hogy katholikussá is lesz, s mindezt csak azért, hogy pénzt kapjon, melylyel a parlament igen fösvénykedett [2]), és azon reményben, hogy a németalföldi köztársaság elnyomása diadalra juttatja a despotismust az angol alkotmány felett. Svédország csatlakozott a szerződéshez, szintugy a rajnai fejedelmek is; a diplomatia még soha sem volt illy tevékeny; mig azon államok, mellyeknél XIV. Lajos vagy semlegességet, vagy szövetséget, vagy házasságokat keresett, nem adhattak visszautasitó választ, mivel gyöngébbek voltak.

Mivel lothringeni Károly a hollandokkal alkudozásokba bocsátkozott, a király ezt ürügyül használta arra, hogy elfoglalja területét, mi a Németalföld és a Franche Comté közötti viszonynak megszakitását vonta maga után; Hollandia pedig teljesen elszigeteltetett. Ez utóbbinak haditengerészete Ruyter buzgalma folytán kitünő s virágzó állapotban volt, de szárazföldi serege és a várak el voltak hanyagolva, az ország pártokra szakadva. A hollandok Spanyolország királyával és a brandenburgi választófejedelemmel véd- és daczszövetséget kötöttek. II. Károly, Anglia királya, ki a parlamenttől pénzt kapott, hogy a hármas szövetség folytán fegyverkezzék, ugy intézte a dolgot, hogy a hollandok egy angol hajót bántalmaztak. A nemzet becsületére ez kihivás volt; Anglia a hollandoknak háborut üzent (1672), mig ugyanazon időben a francziák Németalföldre bevonultak. A franczia hadsereg 110,000 főből állott, csupa válogatott csapatok, mellyeket Louvois a legkisebb részletig mindennel ellátott; Vauban gondoskodott félelmetes tüzérségről; a tábornokok kitünőek voltak.

---

[1]) Személyesen ment Doverbe, s onnan történt visszatérte után hirtelen meghalt (1670 jun. 29), mint a nép beszélte, méreg által, az orvosok szerint pedig kolerában. Bossuet egy halotti beszédben örökitette meg emlékét.

[2]) Lingard közzétette az eredeti szerződést.

XIV. Lajos átkelt a Rajnán s a védtelen határokon (junius 6.). Tapasztalatlan tisztek, hirtelen összeszedett lovasság, minden katonai szellemet nélkülöző s roszul felszerelt csapatok állván vele szemben, gyorsan egész Amsterdamig hatolt. Witt, miután minden eszközt megkisérlett a veszély elháritására, hasztalanul kérte honfitársait, hogy vitézül s bátran szembeszálljanak a veszélylyel, s semmisitsék meg a Rajnánál összehalmozott készleteket: illy elhatározás nem volt várható olly zilált gyülekezettől, mellyben sem az oraniai párt nem szünt még meg létezni, sem a köztársasági párt nem lett még uralkodóvá. Váratlanúl megtámadva s elszigetelve, a hollandok készeknek nyilatkoztak, Lajossal alkudozásokba bocsátkozni a legszerényebb föltételek alatt; de miután a király, ki őket megalázni akarta, azt követelte, hogy a katholikus egyház kebelébe visszatérjenek, az alkudozások megszakittattak; heringes és pénzes hordóikkal inkább ki akartak költözni Batáviába, s ötvenezer család számára elegendő hajójok lett volna; mindazáltal a kétségbeesés bátorságával készültek az ellenállásra.

Az ármányok és a szerencsétlenségek felizgatták a kedélyeket annyira, hogy minden szerencsétlenség okát Witt Jánosnak tulajdonitották. Ő előre látta, hogy az oraniak ujra kezökbe veszik az uralmat, ügyekezett ennélfogva szükebb határok közé szoritani a hatalmat az örök edictummal (1667) és a Harmoniá-val (1670), melly törvények folytán a stathouder és a fővezér méltósága egy személyben egyesitve nem lehetett. A jelen szerencsétlenségek közepett azonban a közhangulat az orániai herczeget kivánta, ki fővezérnek és tengernagynak megválasztatott (febr. 25). Beteges ifju volt, a fegyverforgatásban tapasztalatlan; ki e mellett igen kevés katonával rendelkezett; de heves nagyravágyás és hajthatlan bátorság voltak főbb jellemvonásai, mellyek őt képessé tették, hogy Nagy-Lajossal megmérközzék.

A Wittek vége.

De Witt Jánost, ki tizenkilencz éven át olly önzetlen szeretetet tanusitott a szabadság iránt, azzal vádolták, hogy bünrészese a franczia invasiónak; ezen szigoru becsületességü embert, ki évenkint mindössze háromezer livre évdíjt huzott, ki visszautasitotta honfitársainak elismerését és XIV. Lajos kisértéseit, ki csak egy szolgát és egy szolgálót tartott, gyalog járt, midőn a király minden udvarnoka fényes fogatokkal pompázott, e férfiut azzal vádolták, hogy a közkincset elsikkasztotta; a szószékekről izgatták ellene a néptömeget, melly mig előbb őt ugy tekinté mint boldogságának alkotóját,

most átkozta őt mint a szerencsétlenségek okozóját. Megkisérték ő és fivérét Kornélt, ki putteni r u a r t vagyis tartományfőnök volt, meggyilkolni, s midőn tervök meghiusult, azt hozták ürügyül, hogy az oraniai herczeget akarták meggyilkoltatni. Kornél, ki annyi véres ütközetben rendithetlen férfiu gyanánt viselte magát, nem csekélyebb bátorsággal türte negyedfél órán át a legborzasztóbb kinvallatást. A tanácsfőt ravaszsággal reá birták, hogy látogassa meg fivérét a börtönben, honnét a két fivért a nép véres boszuállása ragadta ki, melly vadságában annyira ment, hogy a szerencsétlen áldozatokat darabokra szakgatva testök részeit pénzért árulta [1]). A

[1]) — Két tiszt és négy polgár fölmenvén a Wittek szobájába, a tanácsfő annyi erélylyel és szeretettel adta elő fivérének ártatlanságát s az igazságtalanságot, mellyet a nép elkövetett, midőn ellenök fölkelt, hogy megigérték szabadságba helyeztetését kieszközölni. Más polgárok is jöttek, s megnézték, hogy a két fivér a szobában van-e. Az ügyész néhány tisztviselővel s öt vagy hat polgárral belépett a szobába; az ügyész azt mondá a ruartnak, miszerint szükséges, hogy ezek a polgárok mellette maradjanak, felelendők a nép előtt az ő jelenlétéről. Witt ur azt hivén, hogy ez egyedül a ruartra vonatkozik, ujból megkisérlé kimenni a szobából, de a polgárok visszatartották. Az ügyész visszavonult, kérvén a két fivért, hogy lenne türelmök, mig a zaj lecsendesül, s ott hagyta őket a polgárokkal, kik meghivták a két fivért, hogy velök ebédeljenek. Fölkelvén az asztaltól, a kinzatás folytán rendkivül elgyengült ruart hálóköntösben az ágyra heveredett, s fivére melléje ülvén, kezébe vette a bibliát s néhány fejezetet fölolvasott.

Öt órával a Tilly lovasság elvonulása után, a polgár-katonaság égszin lobogós százada, melly a Pleyn-térről való elindulása előtt bort, sert, pálinkát kapott frissitőül, mire szüksége nem volt, hogy fokozza dühét, négy órakor délután az udvar felé nyomult; onnan kettőzött ordítozással a börtön ajtaja felé mozogtak, Van Banchen által fölizgatva, kit a fölkelők vezetőjöktül tekintettek, s kényszeriték az ajtónál őrt álló századot az elvonulásra, azt mondván, hogy nincs más szándékuk mint a két testvért az orániai herczeghez vezetni, hogy itéljen felettök. A fölkelők nem szüntek meg lődözni a börtön ajtaját; s nem törhetvén föl annak zárját s vasreteszeit puskaütésekkel, Veroef aranymüves, a legdühösebb vezetők egyike, egy kovácstól egy nagy kalapácsot hozott s ezzel verte az ajtót. A lázadók, kik dühösek voltak, hogy az ajtót be nem törhették, borzasztó káromlások között meggyilkolással fenyegették mindazokat, kik a börtönben vannak, ha azt föl nem nyitják nekik. A börtönör megrémülve vagy talán inkább megnyerve, fölnyitotta az ajtót, s a fölkelők csakhamar csoportosan fölmentek a lépcsőn s benyomultak a szobába, hol a két fivér volt.

A ruartot háló-köntösben az ágyon találták, s fivérét mellette ülve bársony köpenyben, ki a szentirást olvasta. A tanácsfő ügyekezett emberi érzelmeket ébreszteni ezen dühönczökben; de nem hogy mérsékeltetni engedték volna magukat, sőt inkább kényszeritették a ruartot és őt, hogy a szobából kimenjenek, azt mondván, hogy oda fogják őket vinni, hol a bünösök felett itéletet hoznak. A két testvér gyöngéden elbucsuzott egymástól a lépcsőn; és a ruart, ki nagyon gyenge

közrendek általános amnestiát hirdettek, s a stathoudernek teljhatalmat adtak, ki ennek erejénél fogva elfojtotta a szabadságot.

---

volt, fivérére támaszkodva ment le a lépcsőkön, ki a közelálló nagy veszélyben rendkivüli nyugalmat tanusitván, szeliden inté a polgárokat, hogy ne feledjék kötelességöket. „Barátim, mondá nekik a lépcsőn lefelé haladva, mi lesz mindebből? mi ártatlanok vagyunk, nem vagyunk árulók. Vezessetek bennünket, hová akartok és indítsatok ellenünk pert.“ Durva bántalmazásokkal válaszoltak neki, ordítozva: „Előre, előre; mindjárt meg fogod látni, mi történik.“

Egy kovács már meg akarta őt ölni ágyán, s meg is ölte volna, ha az ellene intézett csapást az ágyfa föl nem fogja. Leszállván ágyáról egy zavargó hátba ütötte őt egy asztallal s az ajtóig hurczolta, hol fölemelték s hajánál fogva húzták a börtönnel szomszédos folyosóig, melly a vesztőhelyhez vezet. A tanácsfő, kinek kalapja a lépcsőre esett, födetlen fővel lépett ki a börtönből, szemeivel keresve már meggyilkolt fivérét. E közben egy Van Soenen nevezetü jegyző arczon vágta őt, melly ütés nem akadályozta, hogy a kátonák sorai mögé vonuljon, hol fivérét találni remélte; de a polgárok, midőn ezt észrevették, elzárták utját. Ekkor Veranghuen Péter rálőtt, de fegyvere nem sülvén el Witt Jánosnak ugy a fejére ütött, hogy azonnal összerogyott. Mindazáltal volt még annyi ereje, hogy térdeire emelkedett és kiáltá: *Fivérem*, mire bizonyos Van Valen őt nyakon ragadta, a földre teritette, egyik lábával a mellére hágott s pisztolylyal főbelötte, kiáltván: *Ime a gonosz, ki hazáját elárulta.*

Meghalván a két fivér, a polgárok hulláikhoz tódultak s lődöztek rájok; azután ruháiktól megfosztották, mellyeket ezer és ezer darabra szaggatva a közel falvaknak osztogattak. Csak a tanácsfő köpenye maradt egészben, egy postaszolga magával vitte s Vyverbergben áruba bocsátotta e szavakkal: *Ime a nagy János rongyai.*

A legnagyobb méltatlanságokat követték el a két fivér hulláján s azután a sárban meztelenül a bitófáig vonszolván fölakasztották, kötelek hiányában puskakanóczokat használva. Az, ki a hóhér teendőit végezte, Simousson hazai lelkésztől kérdezte: *Lelkész ur, elég magasra vannak függesztve? Nem*, mondá a lelkész, *nem*; *akaszd azt a gazembert feljebb.* Witt Jánost értette.

A düh még itt sem érte határát. A tanácsfőnök két ujját, mellyel az örök edictumra esküdött s mellyel azt aláirta, levágták; azután levágták mindkettőnek orrát, füleit, láb- és kézujjaikat s testök más részeit, mellyeket 10 egész 30 soldojával árultak. Veroef aranymives fölhasitá testeiket s kimetszé sziveiket, mellyeket egy ideig megtartott s pénzért mutogatott. Ezen őrültek egyike a ruhrtnak szeméremtestét kivágta; egyik pedig kivágta szemét s lenyelte; egy harmadik Jánosnak czombjából egy darabot kivágott s azt mondta: *Megsütöm s megeszem Tichelaar barátommal, hamindjárt meg is dögleném bele* .... Basnage *Annales des Provinces Unies.*

Barneveldtnek két fia megesküdött, hogy boszut állanak a helytartón. Fölfedeztetvén, egyikök megszökött, a másikat megfogták s halálra itélték. Anyja Móriczhoz ment, hogy kegyelmet kérjen számára, s ez csodálkozását fejezte ki a felett, hogy fiaiért megalázza magát, holott férjeért ezt nem akarta tenni: „Nem kértem kegyelmet férjem szamára, mondá a nő büszkén, mert ártatlan volt; fiamnak kegyelmet koldulok, mert bünös.“

XIV. Lajos keze müködött mindezekben, de ezzel csak maga alatt vágta a fát. Egyik törvénytelen leányát nöül ajánlotta az oraniai herczegnek, de ez azt felelte neki, hogy az ő családjából származó herczegek a legnagyobb fejedelmek törvényes leányaival szoktak házasságra lépni. Lajos ezen sértést nem feledte el soha, s Vilmos ezáltal halálos ellenségévé lett. A Wittek bukása után Vilmost stathoudernek kikiáltották, s ő minden nagyravágyását, minden vitézségét és kitartását, családjának ezen örökségét, a mérlegbe vetette, hogy véget vessen hazája szenvedéseinek. Ruyter, a Wittek dicső barátja, hetvenkét hadihajóból álló hajóhadával, ezek között 60 fregatte és gyujtó hajó, a tengeren győzedelmeskedett (1673); de a szárazon a véderők gyengék voltak; és habár az oraniai herczeg a háborut győzelmekkel felérő visszavonulásokkal folytatta, a franczia borzasztó kegyetlenségekkel árasztották el az országot.

„Swammerdam és Bodegravé falvak, hatszáz ház, hamuvá lettek, s véletlenül egyetlen ház lett megmentve a katonák dühétől és a tüztől. Kötelességnek tekintették, mellyet a vallás parancsol, lerombolni az eretnekek templomait, nem kiméive egyetlen egyet sem. A középületek, az igazságszolgáltatás és a rendőrség lakai hasonló sorsban részesültek. A katonák, kik ezen vad tetteket végbevitték, kanóczokkal és gyulékony anyagokkal fegyverezték fel magukat; az atyát és anyát gyermekeikkel bezárták a házba, hogy egy egész családot egyszerre végezzenek ki; s midőn a hamut s a házak romjait eltakaritották, alattok nagy mennyiségü elektelenitett hullát találtak, s megégett gyermekeket azok karjaikban, kiktől az életet nyerték. Egy elaggott világtalan anya négy fia szemeláttára végeztetett ki s velök együtt a lángokban találta sirját, mellyek megemésztették. A kegyetlenségnek nem volt hossza vége s azt mindenféleképen megkisérlették. Egy anya, kinek hasonlóképen négy fia volt, saját szemei előtt látta legyilkoltatni gyermekeit s azután ő is áldozatul esett. Az oraniai herczeg, két nappal később érkezett ezen helyekre, számos gyermeket talált levágott karokkal és lábakkal, és más megcsonkitott hullákat, mellyeket egy ideig eltemetetlenül hagyott, hogy az arramenők lássák, mit várhatnak a franczióktól. A katonák azzal mulatták magukat, hogy az ártatlan gyermekeket lábaiknál fogva megragadták s a magasba röpitve lándzsáik és kardjaik hegyével fölfogták; szerencsések voltak, kik azonnal meghaltak, miután az élőket a lángokba vetették vagy ujabb s más kinzást gondoltak ki számukra. A lányokat anyjaik, a nőket férjeik szemei előtt megfertőztették; s azon katonák, kik nem találtak elég

nőt, hogy kielégitsék baromiságukat, aljas szenvedélyöket ugyanazon személyen olták huszan s többen is, azután megkimélték öt attól, hogy tulélje a szégyen fájdalmát, s a vizbe vagy tüzbe dobták. A kegyetlenséggel párosult kapzsiság a tiszteket épugy magával ragadta mint a közkatonát; az embereket felakasztották házaik kéményeibe s tüzet gyujtottak alájok, hogy a füst és a láng fojtó s égető kinjai kényszeritsék elrejtett kincseik bevallására, kiknek gyakran semmijök sem volt, s illy módon lettek áldozataivá az ocsmány és barbár képzelődésnek.

„A közönséges kinzások és kegyetlenségek nem elégitvén ki a katonák dühét, ujakat találtak ki. A megfertöztetett lányokat és nöket megfoszták ruháiktól s meztelenül elüzték a mezökre, hol megfagytak. Egy schweizi tiszt két jó házból való leányt talált ezen szomoru állapotban, reájok adá köpenyét s ellátta öket némi fehérruhával, azután állomására menve egy franczia tiszt gondjaira bizta, ki oltalom helyett visszaélt velök s azután a közkatonáknak engedte át, kik a legvégső bántalmazások után kivágták emlőiket, s megsütötték puskavesszőiken, azután a meztelen hullákat a Bodegraveből Woërdenbe vezető töltésen hagyták. Másoknak levágván emlőiket a sebet borssal, sóval s ollykor lőporral behintették, azután meggyujtották, hogy haláluk annál kinosabb legyen. Ezen gonoszak egyike, ki Bodegraveban azon kegyetlenséget követte el, hogy egy nőnek, ki gyermekágyban feküdt, emlőit levágta s borssal behintette, a nymwegi kórházban örültségi rohamban halt meg, mellyet lelkiismereti furdalatai idéztek elő, szemei előtt látván szüntelen ama szerencsétlen teremtményt, kinek fájdalmas jajait hitte hallhatni. Másokat hajaiknál vagy hónukaljánál fogva felakasztottak a fákra, hogy szégyenletes meztelenségökben a zord idő minden bántalmának kitéve legyenek. Egy hajóst kezénél fogva hajójának árboczához szegeztek, s nejét szemei előtt megfertöztették, s mivel pillanatra elforditá szemét, hogy ne legyen tanuja ezen aljas látványnak, halállal lakolt. Más férjek hasonló sorsban részesültek s botozás és kardlapozás közt kényszerittettek tanui lenni illy bántalmaknak. Még a hullákat sem tisztelték; két hullát temetés alkalmával, megfosztottak a lepedőtől s az egyiket a tüzbe dobták, a másik pedig a vizben lelte sirját“ [1]).

A francziák megerösitett állásokban vitézül harczoltak, de a nyilt csatatéren nem voltak képesek sokáig kiállani a tüzet; XIV.

[1]) **Basnage**, *Annales des Prov. Unies.*

Lajos ez okból jobban szerette az ostromharczot, azért is mivel ennél elég a kitartás és a rendszer, mig a csatákban lángész és szerencse szükséges s a vezérnek életét kell veszélyeztetni, a király pedig nem akarta személyével az országot a csaták szerencséjének koczkájára tenni [1]). De Condé és Turenne sürgették az összes hollandi várak lerombolását, mivel hóditásokat nem helyőrségekkel, hanem csak hadseregekkel s gyors menetekkel lehet tenni s mindössze egy vagy két várat akartak megtartani, mellyek visszavonulás esetén támpontul szolgáljanak. Turenne azt mondta, ha Spanyolország királya összes katonáit s a pénzt, mellybe a várak és ostromok kerültek, nyilt csatákra alkalmazta volna, olly hatalomra vergődik, mellynek párja nem lett volna. Louvois, ki miniszteriumának befolyására féltékeny volt, nem hallgatott rájok, s ez Hollandiát megmentette. Az ország a védgátak átvágása által vizzel elárasztatott. XIV. Lajos gátolva lévén a könnyü győzelemben, odahagyta Németalföldet s visszatért, hogy diadalt üljön s tapsokat arasson, mielőtt azokat megérdemelte.

A féltékenynyé lett hatalmasságok végre készületeket tettek az ellenállásra, s az oraniai herczeg, ki Francziaország ellen kiolthatlan gyülölettel viseltetett, egy nagy coalitio szervezésével foglalkozott Károly, Anglia királya, ki saját országának érdeke és akarata ellen cselekedett, kénytelen volt békét kötni (1674 jan. 19). Spanyolország és a császáriak, fölismervén érdekeiket, Hollandia részére álltak s Montecuccoli Rajmund képesnek találtatott arra, hogy a franczia tábornokokkal megmérközzék. A francziák kényteleuek voltak Hollandiából kivonulni, hogy a coalitióval, mellyhez Dánia és több német fejedelem csatlakozott, szembeszállhassanak. XIV. Lajos királynak azonban azon nagy előnye volt, hogy hadseregét egy akarat vezette, hogy jól védett határai voltak s mindenfelé ügynökökkel és kémekkel rendelkezett. Csapatai betörvén Franche Comtéba Besançont elfoglalták, melly tartomány azóta folyvást Francziaországé maradt.

Ezen hadjáratokban az uj hadtudomány hires csatákat és fényes fegyvertényeket mutatott föl, anélkül hogy a jövőre nézve valami hasznosat teremtett volna. Washington kilencz évi háboru alatt

---

[2]) „Je veux avoir ce mérite de plus à la guerre, et faire voir que je sais embarasser mes ennemis par ma seule présence.“ *Oeuvres*, IV. 84.

„Si quelque roi doit avoir ces considérations, c'est assurément celui qui voit consister á sa seule personne tout le bonheur ou la perte de son État.“ II. 426.

nem nyert egyetlen hires csatát sem, s a jövő nemzedékeket felszabaditotta. A szív elszorul, ha e tudós és embertelen háboruk indokaira gondolunk. Lajos király a velenczeieknek a candiai háboruban segitséget nyujtott, hogy két védencze számára megnyerje a bibornoki kalapot, s hogy megrémitse a protestansokat; s ámbár Candia átadása a Portával titokban már előre meg volt állapitva, mégis folytatták a háborut, mellyben a francziákat a kard és a pestis pusztitotta, csupán csak azért, mert a politika ugy kivánta, hogy az ostrom halasztassék. Ami a Hollandia elleni háborut illeti, ennek indokaul ezen államok surprénantes hauteurs-jét hozták föl; s nemsokára látni fogjuk, miszerint Louvois más háborukat idéz elő, nehogy egy ablakot más helyre kelljen alkalmazni, mivel a király azt az arányon kivül állónak találta.

Turenne marsall, ezen hadjárat hőse, 64 éves korában Salzbach ostrománál egy ágyugolyó által találva elesett (1675 jul. 27), s mint du Guesclin a királyi sirboltban tétetett örök nyugalomra. Katonáinak atyja s a népeknek ostora, hideg s legkevésbbé sem lovagias jellem volt; az emberiség kötelmeit feláldozta a háboru törvényeinek s a hadvezér kötelmeinek; miről a pfalziak legtöbbet beszélhettek, kiket borzasztó módon kipusztitott. A háboru közte és Montecuccoli között a szó szoros értelmében nem volt egyéb mint mügyakorlat, a ravaszság, türelem, a tevékenység versenye, mellyben az egyik nem számithatott a másik hibáira, hanem egyedül arra, mit annak helyén cselekedett volna. Montecuccoli folytatta győzelmeit, mignem azokat Condé herczeg meggátolta. Ez utóbbi erre letette a fővezérséget, hogy életét visszavonultságban fejezze be; Montecuccoli is kilépett a szolgálatból, mert, mint ő mondá, az, ki Köprili Ahmed, Condé és Turenne ellen harczolt, nem mérközhetik másokkal, hogy babérjait koczkára tegye [1]).

A háborut akkor marsokkal és ostromokkal lassan folytatták; az eldöntő események a tengeren történtek. Midőn Messina Spanyolország ellen fellázadt, Ruyter hajóhadával a Közép-tengerre indult, hogy a kötött szövetség alapján a várost engedelmességre kényszeritse; azonban Duquesne franczia tengernagy Liparinál megtámadta (1676 apr. 26) s megmérközött vele, mert annyira emelkedett a franczia tengerészet a reá forditott gondoskodás folytán; s midőn Ruyter

[1]) Bármit mondjon Ugo Foscolo, Montecuccoli azt javasolta, hogy az ellenséget ugy kell megkárositani, hogy *táborát ragályos betegségekkel kell megrontani.*

elesett, a francziák elüzték a hollandokat a Közép-tengerről: ez volt az első vereség, mellyet a hollandok a tengeren szenvedtek. A francziák, kik ekkor Siciliát meghódithatták volna, megutáltatták magukat megszokott szeszélyes föllépésök és nem becsületes, ármánykodó eljárásuk által; hozzájárult még az is, hogy Louvois Colbert iránti féltékenységből, az eredmény elérésére szükséges eszközöket elő nem készitette; minek folytán csakhamar kénytelenek voltak a Közép-tengerről elvonulni.

A hadviselő felek egyike sem gondolt a nemzet érdekeivel, valamennyinek az önfentartás nehézségeivel kellett küzdenie; a császár Magyarország elnyomására czélzó törekvéseivel s intézkedéseivel a nemzetet a forradalom szélére terelte; Spanyolország napról napra jobban sülyedett; a birodalom viszonyai mindinkább ziláltakká lőnek, hiányzott az egyetértés az elhatározásban s az erély a kivitelben; Hollandia tönkre tette kereskedelmét az anyagi segélyekkel, mellyekben szövetségeseit részesitenie kellett; a teljesen kimerült Francziaország végre háboruk által akart pénzügyein segíteni. Károly angol király Francziaországtól pénzbeli segélyt kapott; azonban, miután Vilmos oraniai herczeg York Máriával házasságra lépett, meghült az ő barátsága is, mig a hollandokat ezen összeköttetés szabadságuk iránt aggódóvá tette.

A nymwegi békekötés.

A föntebbieknél fogva tehát különféle alkudozások kezdettek, mellyekben XIV. Lajos király különválasztani ügyekezett azokat, kiket Vilmos az európai szabadság érdekében szövetkezésre birt; és valóban, ennek daczára, sikerült Lajos királynak Anglia közbenjárásával a nymwegi békekötést létrehozni (1678—79). Daczára a nehézségeknek, mellyeket a hollandi áruknak Francziaországból való kizárása szült, mégis sikerült megegyezni a hollandi rendekkel, miután Mastricht s a többi meghódított területek visszaadattak. Miután egyszer Hollandia a nagy szövetségből ki volt szakitva, Francziaország föltételeket szabhatott a többi hatalmasságoknak; Spanyolországgal visszaadatta Franche Comtéet és több németalföldi erősséget, ellenben viszont átengedett többeket azok közől, mellyeket az aacheni békeszerződés folytán vagy ezen háboru folyama alatt szerzett. A császárral szemben nem volt olly engedékeny, s ez kénytelen volt neki Freiburgot, Németország kulcsát átengedni. Brandenburg és Dánia, ujabb harczok után, lemondott a Svédországban tett hóditásokról, s mindketten békét kötöttek mind ezzel, mind Hollandiával. Lothringiai Károly visszahelyeztetett; de olly megalázó fel-

tételek alatt, hogy inkább el sem fogadta azokat. A hollandoknak nem volt más veszteségök, mint a roppant háborui költségek. Spanyolország, mellynek a háboruban nem volt semmi érdeke, megfizette a békét, anélkül, hogy valamelly garantiát nyert volna, minélfogva megmaradt németalföldi birtokainak biztositására Angolországgal szövetségre lépett.

Francziaország nemtelen boszuból s vak nagyravágyásból kezdte a háborut s dicsőséggel tetézve fejezte azt be; de ha XIV. Lajos a Witteket leverte, ezek helyébe sokkal hatalmasabb vetélytársat emelt föl maga ellen. Francziaország tulsulya azon tényben is nyilatkozott, hogy mig harmincz év előtt Osnabrückben a franczia nyelvet csak kevesen értették, most már mindannyian beszélék, melly ez időtől kezdve a diplomatia nyelvévé lőn[1]). A mindenfelé diadalmas Lajos jobban biztositá az ország határait, vezéreinek vitézsége dicső volt, annál gyalázatosabb az ő kielégithetlen kapzsisága és hasztalan kegyetlensége, s mégis a nagy névvel tisztelték meg.

HATODIK FEJEZET.

Uj háboruk. — A bombáztatások. — Ryswicki béke.

Colbert vége.

És Colbert? 1670 körül a kereskedelem és ipar érdekeit a külpolitika egészen háttérbe szoritotta; Louvois Colbert fölé kerekedett, és a pénzügyminiszternek mindenekelőtt az volt feladata, hogy a háboruhoz, mindegy bármelly uton, eszközöket szerezzen. Ohajtandó lett volna, hogy Colbert hivatalát, mellyet becsülettel tovább

[1]) *Newton* püspök Angliát illetőleg Cromwell alatt igy nyilatkozik: „Sem a köztársaság, sem Cromwell nem akarták magukat megalázni, s bármelly nemzetnek azon hódolattal adózni, mellyben rendesen Francziaország királya részesül t. i. hogy a diplomatiai ügyeket ezen fejedelem nyelvén vezetik. Ők ezt gyávaságnak és egy szabad nemzethez nem méltónak tartották; ennél fogva elhatározták, hogy csak latin nyelven, ezen közös nyelven, irott leveleket küldenek s fogadnak el. Jó lett volna, ha a következő fejedelmek ezen példát követik, mert igen bölcs férfiak nézete, miszerint a franczia nyelv általánosságának a franczia uralom általánossága lesz következménye.“

nem vihetett, letegye; de azon kor hősiessége csak ritkán tudott odáig jutni, hogy a királynak ellenszegüljön; s nekünk el kell ismernünk, hogy bátorság kellett ahhoz, kitartani olly állomáson, hogy még nagyobb szerencsétlenségeket megakadályozhasson, midőn kitette magát a nép átkainak, melly az adók óriási terhe alatt görnyedezett, s türte, hogy az általa előszeretettel és eredménynyel ápolt intézetek saját nevében semmivé tétettek s katonák foglalták el azon helyeket, mellyeket ő a tudomány és ipar ápolásának szentelt. Lajos király vele mindazáltal kiméletlenül bánt, sőt még szemrehányásokat tett neki dicsérettel említvén Louvois gazdálkodását a flandriai várak épitésénél. Ennek Colbert nem birt ellent állani s meghalt (1683. szept. 6). Midőn a király hozzá küldött s egészségéről kérdezősködött, halálos ágyán fölkiáltott: „Ne beszéljetek nekem többé a királyról; hagyjon ő engem legalább békében meghalni. Ha ezt, mit érte tettem, az Istenért tettem volna, lelki üdvösségem biztositva lenne. Igy azonban nem tudom, mi lesz velem.“

Sully után Colbert volt Franeziaországnak leghasznosabb ministere; s hozzá hasonlót nem szült többé Francziaország. Louvois most annál biztosabban sarkalhatta urát nagyravágyásának s gőgjének kielégitésére; s miután a lefegyverzés által befolyását veszélyeztethette volna, fiscalis háborut tanácsolt neki, melly azután valódi háborura szolgáltatna okot. Reábirta a királyt, hogy visszakebleztési kamrákat (Reunion) állitson fel azon feladattal, hogy a westphali, aacheni és nymwegi békeszerződések által eszközölt átengedések és dependentiák pontos terjedelmét meghatározzák; és pedig két, vagy egészen uj, vagy tisztán franczia jogelv felállitásával: először a lex salica szerint azon terület, melly egyszer a koronáé volt, többé nem vehető el tőle; másodszor, hogy azon fejedelmek, kik a Franeziaország királyának átengedett püspökségekből hübéri birtokokat kaptak, kötelezetnek a franczia király souverainitását ezen birtokok felett elismerni. XIV. Lajos ezzel sokkal nagyobb területekre terjeszté ki igényeit, mint a mennyit a háboru által szerzett, s hogy ezen igényeit támogassa, seregét hadi lábon tartá, mig a többi fejedelem lefegyverkezett. Alig itélt tehát a kamra oda a királynak valamelly dependentiát, Louvois azonnal csapatokat küldött az itélet végrehajtására, illy módon szerzé meg Strassburgot, a Rajna kulcsát (1681), hol 900 darab ágyut talált a fegyvertárban.

A berberek.

A tenger lőn most a hatalmasságok mérközési tere, s XIV. Lajos kedvét lelte abban, hogy gondosan ápolt tengeri erejét mutogassa.

Az afrikai négy berber állam folyvást fenyegette Europa kereskedelmét s déli partjait. 1516-ban Hassan Ahmed, ki a profétától való származással dicsekedett s ennek vallását követte, Maroccóban mint vallásujító lépett fel, fölvette a sherif czimet (1519), melly név alatt fiai Fez-t is elfoglalták s birodalmukat egész Guinea határáig kiterjesztették. Később, 1672-ben Muley Ismael fölvette a császári czimet s a Portától függetlenné tette magát. Ezen uralkodók határtalan zsarnokságot gyakoroltak, melly a politikai s vallási hatalom összevegyitéséből származott.

Algier, Tunis, Tripolis a nagyur felsősége alatt bizonyos katonai-köztársasági kormányformának örvendett. Tunisban és Tripolisban mindazáltal a helytartók vagy bey-k valóságos kényurakká lőnek. Algier megtartá régi alkotmányát egy dey azaz anyai nagybátya kormányzása alatt, ki ezen korszakban rendkivül hatalmassá lőn; nem csak a Közép-tengert nyugtalanitotta, hanem egész Madeira-ig, Irlandig és Islandig kalandozott; 50 hajót tartott készen, midegyikét 300—400 kalózzal. Több mint 20,000 keresztény sinylett bagnóiban; a hollandi hadi foglyokat felakasztatta, a spanyolokat megégettette, megtorlásul az auto-da-fékért. Holland egy szövetséget hozott javaslatba, hogy a tengeri rablásnak vége vetessék. Azonban e javaslat épugy nem talált viszhangra, mint később az 1815-ki bécsi congressuson. XIV. Lajosnak kedve jött a vállalatot megkisérleni, s hajóhadával Tripolist fenyegetteté s Algiert megtámadtatá (1682—1683).

Az első bombákat, mint hiszik, bizonyos Malhus alkalmazta La-Rochelle ostrománál, de minden irányzás nélkül; később Galilei és Toricelli tanitotta azok használatát Tartaglia módszere szerint, s ekkor lőnek a bombák veszélyesekké. Renau Bernát, kiről fönebb emlékeztünk (70. lap.) könnyü gályákat tervelt, mellyeknek bombái, mint állitá, elég biztosan fognának löni s partraszállás és futó-árkok nyitása nélkül is halált- és pusztitást okoznak a várakban. Az első kisérlet ezen hajókkal Algier előtt történt és pedig olly fényes eredménynyel, hogy a deyt megadásra kényszeritette. A hadjárat mindazáltal tulajdonképen eredménytelen maradt, amennyiben mindössze is 100 évig terjedő szerződésre s a keresztény foglyok visszaadására terjedt (1684. apr. 25.), mihez Tunis és Tripolis is járult; a franczia gyarmat, melly Bugia mellett telepitetett, nem sokára meg lőn semmisitve. A hires renegat Mezzomorto, ki ekkoron a berber hajóhad parancsnoka volt, ez alkalommal felkiáltott: „Ha uratok nekem csak

felét ide adta volna annak, mit e háborura költött, Algiert saját kezeimmel légbe röpitettem volna."

Jobban sikerült XIV. Lajosnak Genua ellen intézett nemtelen támadása. Azon ürügy alatt, hogy a genuaiak az algieri deyt lőkészlettel látták el, valósággal azonban azért, mert Spanyolországhoz huzódtak, Lajos király egy hajóhadat küldött ellenök s a várost kegyetlenül bombáztatta (1685), s megalázó föltételek elfogadására kényszeritette.

Alattvalói azonban, kiket Lajos drága dicsősége tönkre tett, hangosan kezdtek zugolódni; a bretagne-ok nyiltan fölkeltek, jelszavuk volt: „Éljen az adó nélküli király!" s egy herczeget választottak maguknak; azonban elnyomták őket és szigoruan megfenyitették a nélkül, hogy az elégedetlenséget megszüntették volna. A hatalmasságok aggódván bitorlásai miatt, ujra fegyvert ragadtak: Svédország és a hollandi rendek a szerződések védelmére szövetséget kötöttek, mellyhez a császár, Spanyolország és több birodalmi kerület is csatlakozott (1682). Azonban a szövetségesek a szokásos lassusággal és hanyagsággal jártak el; a császárnak nemcsak Magyarországot, hanem Bécset is kellett a törökök ellen védelmeznie; Spanyolország ki volt merülve; valamennyien féltek Francziaország nagy hatalmától vagy lekötve voltak kezeik a megvesztegetések által, mellyek egész a királyi paloták termeibe merészkedtek: igy történt aztán, hogy egy 20 évre terjedő szerződés jött létre (1684. aug. 16), melly Francziaország legujabb rablásait helybenhagyta.

Azonban a béke fentartására, vagy hogy a háboru ellen biztositsák magukat, a császár, Spanyol- és Svédország királyai, a bajor választó fejedelem, a szász uralkodó házak, a frank és a felsőrajnai kerületek, az oraniai herczeg kezdeményezései folytán Augsburgban uj szövetséget kötöttek (1686. jul. 9); s a következmény csakhamar megmutatta, hogy előrelátásuk nem volt fölösleges. Alig mult négy éve a Regensburgban kötött huszéves szerződésnek, midőn XIV. Lajos király a császárt nyiltan azon szándokkal vádolta, hogy Francziaországot meg akarja támadni, mihelyt békét kötött a Portával; ezenkivül azt állitotta, hogy sógornője az orleans-i herczegnő öröködési joggal bir a férfi ágon utód nélküli pfalzi választófejedelemségre, habár mind a birodalom törvényei, mind egy végrendelet ezen igényeknek utjában állottak; végre hogy őtet megsértették, mivel az általa ajánlott jelölt mellőzésével bajor Kelement

tették kölni választó-fejedelemmé. Ez okoknál fogva háborut üzent s a birodalmat azonnal megtámadta.

Ezen, részint hazug, részint semmis okoknak kellett a valódi indokot elleplezniök, melly nem volt más mint oraniai Vilmos megalázása. Ez örökös helytartóvá neveztetvén, Hollandiát ismét virágzóvá tette; benn megszüntette a pártüzelmeket, kifelé pedig döntő befolyást szerzett az állam viszonylataiban. E nagy politicus és vitéz harczos czélul tüzte magának XIV. Lajosnak „ezen békeháboritónak s a kereszténység közös ellenségének“ tulsulyát korlátozni. Richelieu s Mazarin Francziaországot az oraniai házzal egyetértésben tudták volna tartani. XIV. Lajos azonban aljas féltékenységből eltaszitá azt magától és a Stuartok pártjára állt, meg akarván akadályozni, hogy Vilmos Angolország trónját elfoglalja, mellyhez neki jogos igényei voltak s mellyre egy párt meghivta. Az europai hatalmasságok azonban megboszonkodva vagy megijedve Augsburgban (1688) ujra szövetkeztek s fegyvert ragadtak; Vilmos oraniai herczeg Angolország királyává lett; Savoyai II. Viktor Amadé, ki Francziaországban az egyetlen akadályt látta, hogy Olaszország leghatalmasb fejedelmévé lehessen, Spanyolországgal egyesült. Hasonlót tőnek Dánia királya s a birodalom fejedelmei, s Angolország is, melly most Hollandiával azonos politikát követett. A szövetségeseknek 222,000 embert kellett fegyverbe állitaniok. XIV. Lajos a helyőrségeket az ujonan szerzett németországi erősségekből visszahivta, meghagyván nekik, hogy mindent pusztitsanak el, egy pusztaságot hagyva Francziaország és ellenségei között. Az egész Pfalz, a trieri választó-fejedelemség egy része, a badeni őrgrófság s több rajnai terület tüzzel s vassal pusztittatik, a hidak légbe röpittetnek, a pénztárak kiraboltattak; Mannheim, Vorms, Speyer földig romboltattak; ez utóbbi városban még a császárok sirjait sem kiméltek meg; s meg vala tiltva a Maas folyón innen és tul négy mérföldnyire (leghe) a földet müvelni. Két esztendeig tartottak ezen pusztitások, mellyeket a vérszomjas Mélac marsall vezetett, s ezt mondta: „Jól tudom, hogy én nem vagyok az ördög, mint mondják; megtettem mindent, hogy vele összeköttetésbe lépjek, de nem sikerült.“ Créqui herczeg, midőn tőle mint főparancsnoktól kérdezték, hogyan türheti a kegyetlenségeket ezen városok ellen, azt felelé, „hogy a király akarja igy“; s egy névsort mutatott, mellyen 200 város és falu volt a fölperzselésre kijelölve.

S ha igaz is lenne, hogy a király minderről nem tudott semmit s a rendelet Louvoistól eredt, ez nem szolgálhatna mentségül az

elkövetett kegyetlenségekért, mellyek czéltalanok is voltak, miután a háborunak főtámpotjait Nagy-Britannia s Vilmos király képezték; Franeziaországnak tehát a Stuartokat kellett volna támogatnia s tengeri háborut viselnie. Azonban valamint Seignelay, Colbert fia, ki alig vette át a tengerészügyi miniszteriumot, hogy magának tekintélyt szerezzen, Genua bombáztatását hozta javaslatba, ugy vetélytársa Louvois sürgette a háborut a szárazföldön s el is érte czélját. Ezen, örökösen háborut tervelő miniszter határozott befolyással birt a királyra és pedig nem azáltal, hogy engedett volna neki mint a többi miniszterek, hanem azáltal hogy makacsul ellenszegült neki; sőt annyira ment, hogy elsikkasztotta a királyhoz intézett sürgönyöket, a többi közt a savoyai herczeg levelét is, meg akarván azáltal akadályozni, hogy a királyt közvetlen felvilágositások más politika követésére birják. A király azt mondta, hogy a Trianon kéjlak egyik ablaka nincs arányosan elhelyezve, Louvois az ellenkezöt állította s mivel az eszközölt mérések meggyőzték a minisztert tévedéséről, azt mondotta, hogy a királynak olly zavarokat fog szerezni, hogy nem lesz ideje gondolni az ablak kiigazitására. És sikerült. Más alkalommal kétszer parancsolt el egy őrcsapatot azon helyről, hová azt maga a király rendelte. A Pfalz elpusztittatása után Triert is föl akarta perzselni, s ezt annyival is inkább sürgette, mivel a király vonakodott beleegyezni; végre egy napon a király kabinetébe ment s azt mondta neki, ha a királyt lelkiismereti aggályok akadályozzák abban, hogy e várost fölperzseltesse, ő magára veszi a felelősséget, s a parancsot azonnal el is küldte. Lajos erre annyira fölindult, hogy a kandalló mellett lévő harapófogó után nyult s a miniszterre akart ütni; végre azzal bocsátotta el, hogy a fejével játszik.

Illy körülmények közt előbb utóbb el kellett vesztenie Louvoisnak a király kegyét, s a parancs tényleg már ki volt adva, hogy Louvois a Bastilleba zárassék, midőn egy heves kólika véget vetett életének (1691). XIV. Lajos örült miniszterének halálán, ki fölötte uralkodott. Louvois nagy miniszter volt, egyike a legnagyobbaknak s a legroszabbaknak, neki köszönhette XIV. Lajos dicsőségét, Europa a nyomort s Franeziaország jólétének megsemmisitését.

A Hogue melletti csata.

A háboru ezalatt folyt; azonban a Stuartoknak tett igéret beváltására XIV. Lajos csak gyönge készületeket tett a tengeren, s a hajóraj, mellyet II. Jakab rendelkezésére bocsátott, hogy Irlandban

partraszállást kisérelje, eredményre nem vezetett. Uj hajóhadat szereltetett tehát föl s azon hiedelemben, hogy az angolok a trónkövetelő mellett fognak nyilatkozni, parancsot adott Tourvillenek, hogy az ellenséget támadja meg, „legyen az bár erős vagy gyönge s történjék bármi.“ Tourville 43 hajóval 99 angol és holland hajót támadott meg La-Hoguenál (1692. máj. 24); az egyesült hajóhadat Russel Eduárd tengernagy vezényelte. A francziák vitézsége nem akadályozhatta meg, hogy az esztelen parancs folytán megkezdett csata el ne veszszen, s XIV. Lajosnak éreznie kellett a vereség keserüségét s a lelkiismeret furdalásait, hogy a parancsot erre maga adta. A benyomás a franczia tengerészekre borzasztó volt, kik már azt hitték, hogy az ellenség a tengerparti vidékeket azonnal megszállja.

Catinat.

A szárazföldön is Németország ügyekezett megtorolni a szenvedett bántalmakat, mig a háboru Olasz-, Spanyolországban, Németalföldön s a Rajnánál uj pusztitásokat vitt végbe. Lajosnak egy uj nagy tábornoka támadott Catinat Miklósban (1637—1712), első a polgári elemből, ki Franczia ország marsalljává lett s pedig egyedül érdemei folytán. A finom udvari szokásokat nem ismerte, de ép olly ment volt az előitéletektől, a nélkül hogy negélyezte volna azok megvetését; a harczi zaj s a magas polcz daczára, mellyre lépett, mindig bölcsészi jellem maradt, s katonái őt „a gondolatok atyjának“ nevezték; az udvartól nem kért, sem nem kapott kitüntetéseket; Lajos király kérdezvén őt egykor, hogyan állnak ügyei, felelé: „A szükségesekkel rendelkezem. — „Ime ez a első — kiálta föl a király — ki hozzám igy szól.“ A savoyai hadjárat után, midőn a nehéz hegyi háborut eredménynyel befejezte, Louvoistól a következő sorokat kapta: „Habár ön a királynak ezen hadjáratban rosz szolgálatokat tett, ő Felsége mindazáltal méltóztatik önnek fizetését megengedni.“ Mig Luxembourg marsall Fleurusnél (1690. aug. 18.) ama hires diadalt kivivta, Catinat Olaszországba ment, Staffardánál győzedelmeskedett s II. Viktor-Amadétól a főváros kivételével az egész országot elfoglalta. Midőn azonban a herczeg szövetségeseitől segélyt kapott, támadólag lépett föl, a francziákat az Alpeseken át visszaüzte s nyugtalanitotta a határokat, mignem serege Marseillenál (1693 okt. 4.) megveretvén e háboruban többé tevékeny részt nem vett. Catinat ezen győzelem után a csatatéren elaludván, midőn fölébredt, győzelmeinek diadaljeleivel látta környezve magát.

Luxembourg marsallt a Notre-Dame kárpitosának nevezték el

azon nagyszámu zsákmányolt lobogókért, mellyekkel a párizsi székesegyházat diszitette. A fegyverek győzelme azonban a kimerült Francziaországnak semmit sem használt. Kölcsönhez kellett folyamodni, élethosszra hivatalokat áruba bocsátani, végre a fejadót behozni. A nagy férfiak, kiket az előbbi kormány nevelt XIV. Lajosnak, lassankint eltüntek. Lyonne, a hires diplomata, ki képes volt éles tekintetével egész Európát vezetni, kinek merészsége urának tapasztalatlansága fölött uralkodott s ki a nehézségeket, valamint azok legyőzésére az eszközöket már távolról felismerte, 1671-ben meghalt, s azon pillanattól kezdve XIV. Lajos ügyes politikájának helyébe a szenvedély lépett. Luxembourg is meghalt (1695); a király többé nem állt a hadsereg élére; s kedveseinek ármányai alkalmatlan embereket toltak a miniszteriumba. Az ipar senyvedett, miután Angolország megtiltott minden kereskedést Francziaországgal nem csak saját alattvalóinak, hanem az idegeneknek is. Francziaország adta először a példát a bombázásra, s ezen uj pusztitó hadieszközt az ellenség most ellene forditotta; az angolok ügyekeztek a franczia révpartokat tönkre tenni, mellyekből a nagy számmal ki-kitörő kalózok nekik annyi kárt okoztak. St. Malo ellen egy pokolgépet bocsátottak vizre, melly azonban igen kevés kárt okozott; nem több eredménynyel bombáztatták Dieppet, Havret, Calaist s Dünkirchent.

Egyébiránt Angolország is megunta végre az erőfeszitéseket s áldozatokat, mellyeknek nagysága nem állott arányban az eredménynyel [1]); másrészről a spanyol királynak mindennap bekövetkezhető halála azon fejedelmeknek, kik az örökségre igényt tartottak, okul szolgált arra, hogy a további háboruktól óvakodjanak s készen legyenek. XIV. Lajos tehát ismét ravaszsággal élt, hogy a szövetségeseket a ligától egyenkint elvonja s azt ekként feloszlassa. Viktor-Amadén kezdette, kinek visszaadta a tőle elvett területeket; egyik leányát megkérte a burgundi herczeg számára s követeit a királyi követekkel egy rangba helyezte. Hasonló külön alkudozások a többi szövetséges társakkal is végre a ryswicki congressust eredményezték Hollandiában, mellyen (1697. szept. 20.) békeszerződés köttetett Anglia, Spanyolország, a hollandi rendek s Francziaország között.

A feltételek mérsékeltek voltak: Spanyolország visszakapta a Cataloniaban és Németalföldön elvesztett erősségeket, sőt némely-

[1]) 1200 kereskedő hajót vesztettek, mellyeknek értéke 30,000,000 font sterling volt.

lyeket még a visszakeblezetteknek nyilvánitott helyekből is; Anglia és Francziaország kölcsönösen visszaadták a meghóditott területeket; Lajos elismerte királyul Vilmost, legnagyobb ellenségét, s nem törődött többé Jakabbal; Hollandia visszaadta a franczia indiai társulatnak Pondicheryt. A német birodalomból biztositotta magának XIV. Lajos Strassburg, Kehl, Philippsburg és Breisach birtokát, a visszakeblezett területekről azonban lemondott; az orleansi herczegnő átengedte jogait Romának 300,000 romai tallérért.

Ezen szerződés nem ujitotta meg a nymwegi, westphali és pyrenei békekötéseket, azonban megszilárditotta az államok függetlenségét, mellyeknek veszélyeztetése három háborut idézett elő; az egyensuly szükségét jobban fölfogták, s Anglia részt vett a szárazföldi politika vezetésében mint Francziaország vetélytársa.

HETEDIK FEJEZET.

A király, az udvar és a társadalom.

A tények bizonyos fokig megismertették velünk XIV. Lajost, kinek jellemét azonban igazságosan megitélni fölöttébb nehéz, a mennyiben egyaránt mérték nélkül dicsérték és gyalázták. Természettől középszerü észtehetséggel levén felruházva, nevelése annyira el volt hanyagolva, hogy a hivatalos latint is csak nehezen értette. Jószivü volt, személyes boszu nem vezette tetteit s halálos itéleteket csak igen ritkán hajtatott végre. Méltóság- és kellemteljes, magaviseletében komoly és udvarias, nagy mértékben önkényes volt de ösztönből inkább s minden erőszak vagy gonoszság nélkül, nem volt sem jeles hadvezér sem mély belátásu államférfi, azonban a szó betüszerinti értelmében nagy király, fölruházva mindazon tulajdonságokkal, mellyek vakitanak, azaz a középszerüekkel, s ismerte mindazon mesterségeket, mellyek szükségesek e tulajdonságok feltüntetésére s a roszak elpalástolására.

Richelieu s Mazarin olly módon előkésziték neki az országot és a rendszert, hogy ha régebben a királynak a kortársak felett kellett állani, reá nézve elég volt, hogy azok alatt ne álljon. Németországot apró államokra felosztva találta, Ausztria felhagyott felsőségi igényeivel, Angolországban a polgárháboru dult, Spanyolország hanyatlóban volt, Hollandiában forrongás, Olaszország szétdarabolva. Francziaország ezekkel

szemben kivivta területének s joghatóságának egységét; a feudalismus, melly az előbbi királyok alatt az országot szétszaggatta, s a calvinismus, melly azt egy foederativ köztársasággá átalakitani remélte, le volt győzve; a nemesség, a clerus, a municipiumok s a parlament kiváltságai tiltakozhattak még ugyan a despotismus kicsapongásai ellen, képesek azonban nem voltak azt megakadályozni; XIV. Lajos tehát korlátlanul uralkodhatott, megszilárdithatta a törvények tekintélyét, Francziaországot absolut monarchiává alakithatta, melly egységénél fogva Europa központjává lett.

Szerencsétlenségére a hizelgők elhitették vele, hogy a hóditó dicsősége szép, s az első igazságtalan háboru a hollandok ellen, kiket mint eretnekeket, mint kereskedőket, mint republicanusokat gyülölt, a háboruk egész sorába sodorta, mellyek őt dicsőséggel és átkokkal egyaránt tetézték. Az egyetemes monarchiára okszerüleg többé nem lehetett törekedni, miután a nemzetek rendezték magukat s a kereszténység két féltékeny táborra volt osztva; annál kevésbbé tehette ezt olly király, kinek kezében a fegyver csak fényüzés volt. Azonban a semmis ürügyek, mellyek alatt ő a békét zavarta, a szerződések és mások jogai megvetése, a dicséret, melylyel hizelgői épen azon cselekvényeit tetézték, mellyek erre legérdemetlenebbek voltak, a félelem elkeseredését keltették fel ellene; a birodalmi fejedelmek, kik előbb iránta mint szabadságuk biztositója iránt hűséggel és odaadással viseltettek, azon politikai egyensulyt, melly Ausztria megszoritására volt föltalálva, ellene forditották; a tengeri hatalmasságok, mellyek absolut tulsulyuk folytán a tengeren Europa birái voltak, széttépték az ő babérait, s az, mi a gyülölet és frivol féltékenység harczának látszott, elvi harczczá lőn.

Politikájáról s a szerződések iránti hűségéről maga ad nekünk felvilágositást a dauphin számára irt oktatásai-ban: „Egy gyöngéd hurt érintek; távol vagyok attól, hogy önt hütlenségre tanitsam, de ezen dolgokban szükséges megkülönböztetni tudni. Francziaország és Spanyolország koronáinak helyzete egy idő óta ollyan, hogy az egyik nem emelkedhetik a másiknak bukása nélkül; ebből olly féltékenység keletkezik, mellyet én lényegesnek mernék mondani; egy neme az állandó ellenségeskedésnek, mellyet a szerződések elleplezhetnek, de nem irthatnak ki, mivel annak oka fennáll; s mivel az egyik, ha a másik ellen müködik, nem annyira annak ártani, mint inkább magát fentartani hiszi: ez olly természetes kötelem, melly minden mást fölülmul. És hogy nyiltan szóljak, ezen szándék nélkül soha sem jönek egybe azok, kik szerződést kötni

akarnak . . . Ez oknál fogva mondhatni, hogy, midőn az egyezmények betűszerinti megtartása alól fölmentjük magunkat, szoros értelemben nem cselekszünk ellenök, mert azok szavait nem vették betü szerint, hanem csak azért alkalmazták, mivel másokat nem találtak, épugy mint az ember a bókokkal tenni szokott, mellyek az együttélésre föltétlenül szükségesek és mégis sokkal kevesebbet érnek mint hangzásuk. Igy volt a Spanyolországgal kötött szerződésnél is; mennél rendkivüliebbek voltak a záradékok, mellyek nekem megtiltották Portugaliát támogatni, mennél többször ismétlődtek, mennél óvatosabban voltak szerkesztve, annál inkább bizonyitották, miszerint nem hitték rólam, hogy én azokat meg fogom tarthatni, s ez oknál fogva nem is tartottam“ [1]).

Ha sem a szövetségesek, sem az ellenségek nem bizhatnak valamelly fejedelem szavában, a háboruknak örökösöknek kell lenniök, s ezek kevésbbé veszélyesek, mint a ravasz békék. Hol a ravaszság nem használt, ott XIV. Lajos a megvesztegetést használta, melly soha olly szemtelenül és rendszeresen nem üzetett, mint ezen korszakban. Ő és miniszterei ismerték minden idegen fejedelem vagy miniszter, a kegyenczek és a kegyenczek kegyenczeinek árát, s a diplomatia főmestersége ezen megvesztegethető szivességek megvásárlásában állott. Az embruni püspök Madridból, hol követ volt, igy ir: „Én ajándékokat adok, mellyek jelentékeny összegekre rugnak, hogy bizonyos koros urhölgyekkel becsületes összeköttetést tartsak fenn, kik ez összeköttetést fiaik leányai számára adott ajándékokkal fizettetik meg maguknak, kiket nem látni“ [2]). Graat, hollandi követ Svédországban, következőleg irt kormányának: „Franczia ország királya R. K.-nak egy alkalommal 60,000 forintot adott azon ürügy alatt, hogy fiának keresztapja; s bármilly becsületes is legyen, mégsem hiszem, hogy Angolország irányában fösvényebb legyen. Ez oknál fogva szabadságot vettem magamnak kijelenteni, hogy a királynőnek, kit én e tekintetben magán személynek veszek, igen nagy örömet szereznének, ha őt egy yachttal megajándékoznák“ [3]). Midőn Lajos a brandenburgi választó-fejedelem szavazatát német császárrá leendő megválasztatásához s az engedélyt 10,000 ember kiállitásához megvásárolta, Colbert következőleg irt: „A király igen szép ajándékot küldött a választó-fejedelemnőnek: egy

---

[1]) *Oeuvres de Louis XIV.* 1. k. 63. 66. l.

[2]) Disp. 1664-ki deczemb. 29. **Mignetnél.**

[3]) 1668-ki decz. 8.

egész szobát ágygyal, székekkel, szőnyegekkel, egy tükörrel és két ezüst asztalkával; ön tehát látja, miszerint ő Felsége megelőzte az ön által említett azon szükséget, hogy a fejedelemnőt drága ajándékkal lepje meg. A mi a kiosztandó pénzt illeti, a kellő utasitást de Lyonne urtól fogja nyerni“ [1]).

Lyonnenak más alkalommal igy ir Colbert: „Schwerin ur biztosit, miszerint jelentette önnek, hogy a jó igéretek, mellyeket a szerződés kötése végett nekem tőn, ő Felségét arra birták, hogy elrendelje hathatós módon eszközlendő tanusitását annak, hogy menynyire becsüli személyét, midőn neki 10,000 tallérnyi ajándékot ajánl. Nem ismétlem önnek a bókokat, mellyeket nekem ezért tőn. Kissé több óvatossággal hasonlót tettem az anhalti fejedelemmel, ki végre elfogadott 12,000 tallért. A mi a választó-fejedelemnőt illeti, miután az emlitett két ur, az ő mindene, értésemre adta, hogy egy 10,500 tallér értékü gyémánt nagyon kedvére volna a fejedelemnőnek, Schwerin urat megkerestem, hogy utasitson hozzám egy ékszerészt, ki a brandenburgi háznak szállitója, hogy keressen ezen áron egy gyémántot s ha, mint mondják, található, vegye meg; ha nem, a pénzt ollyasmire fogom forditani, mi a választó-fejedelemnőnek tetszésére leend. Ha az ajándék, mellyről nekem irnak, meg is érkezett volna, mégsem gazdálkodhattam, mert nagyon rosz benyomást tett volna itten illy fösvénykedés, miután jól tudják, hogy e czélra 100,000 tallérnál többel rendelkezem. És ha a másik ajándék a választó-fejedelemnő részére megérkezik, ez nagy bőkezüség tanujele leend s egyesülve azon tisztelettel, melylyel czen udvarnál, valamint egész Európában a mi nagy fejedelmünk iránt viseltetnek, csak hasznára lehet a szerződés megkötésének, mellyet, mint remélem, önnek rövid időn megküldhetek“ [2]).

Maga a király igy irt: „Nem feledtem el ajándékokkal megvásárolni az anhalti fejedelmek és Schwerin ur szavazatait, kik elsők a brandenburgi udvar tanácsában, s 22,000 scudoért, mellyeket köztük elosztattam, utóbb ugy szolgáltak nekem, hogy az ügy reám nézve ohajtott kimenetelt nyert“ [3]). S más alkalommal: „Követemnek utasitást adtam, hogy az Egyesült-tartományok legelőkelőbb képviselői között és az egyes városokban is pénzt oszszon ki, hogy határozataik s magistratusaik választásának urává legyek, miután

---

[1]) Lásd **Sue** *Histoire de la marine*, I. 79.

[2]) **Sue** I. 82.

[3]) *Oeuvres de Louis XIV.* II. 43. l.

érdekemben állónak hiszem, hogy az oraniai herczeg hiveit minden nyilvános hivataltól eltávolitsam, mert ugy ismerem őket, hogy az angol király akaratának hű szolgái“ [1]). Hasonló módon adott Sidneynek 200,000 livres-t, hogy a republicanus pártnak támogatása által Angolországban oraniai Vilmost a tróntól távol tartsa; II. Károlynak és Stuart Jakabnak évpénzt fizetett, s okmányok léteznek, mellyekben az angolországi ellenzék tagjai közt kiosztott pénz-ajándékok följegyezvék.

Nem rég egy nevezetes jegyzék tétetett közzé, mellyben mindazon ajándékok föl vannak sorolva, mellyeket Lajos király 1669-től 1714-ig kiosztatott. E jegyzékben meg van az érték, a személy, gyakran a tárgy is nevezve; bibornokok, miniszterek, fejedelmek, herczegnők, tábornokok, tengerészek, költők, kamarások és énekesnők fordulnak elő. A pápai nuntius, a nymwegi békeszerződés közbenjárója, egy gyémánt keresztet kapott, mellynek értéke 9125 livresre van téve; Pietro Ottoboni bibornok (később VIII. Sándor pápa) egy gyémánttal kirakott 24,677 livresnyi értékü burnótszelenczét; a spanyolországi nagy-inquisitor egy gyönyörü rózsaszinü gyémántos s 18,510 livresnyi értékü gyürüt. Midőn Lajos háborura készült, nemcsak fegyvertárait rakta meg fegyverekkel, hanem ékszerszekrényeit is ellátta ékszerekkel, s ezek valának csapatainak előfutárai; 1671-ben, midőn Hollandia ellen fegyverkezett, az ékszerek röpültek az idegen területekre; tallér és gyémánt hullott a savoyai nagykövet nejének kezeibe; a nagykövet ezüst asztali készletet kapott, a kölni választó-fejedelem egy keresztet 12 gyémánttal; a neuburgi herczeg drága kövekben 120,000 livrest; a mainzi választó-fejedelem rokonai és titkárai gyürüket és szelenczéket, a münsteri püspök 20,000 livrest, s igy tovább. A háboru tartama alatt roppant drága ajándékokat osztatott ki Anglia hatalmasai közt, Arlington lordnak egy gyémánttal kirakott 12,890 livresnyi értékü arczképet, s egy 36,000 livres áru gyémántos gyürüt; a hires Buckinghamnak egy 28,000 livresnyi értékü szelenczét; Monmouth herczegnek egy 38,000 livresnyi értékü kardot, Sunderland grófnőnek egy 10,000 livresnyi értékü karpereczet, férjének pedig egy 17,000 livresnyi értékü szelenczét.

Talán szerényebb, mindamellett nem kevésbbé megvesztegető ajándékokat kaptak a köztársaságok, s a Giustinianik, Contarinik, Durazzok neveihez sorakoznak schweizi és hollandi nevek. Az első

---

[1]) *Mém. hist. de Louis XIV.* 1666. 41. l.

moszkvai nagykövet, Potemkin, egy nyomorult 3000 livresnyi értékü szelenczét kapott, de egyuttal gobelin-függönyöket, 12 szőnyeget, 12 aranynyal áttört mellényt és négyet skarlát posztóból, mint a törökök viselték; a második egy szőnyeget, néhány zseb- és ingaórát; a siami király drágakövekkel kirakott fegyvereket; a megtéritett canadai vad emberek arany érmeket, egy afrikai fekete törzsfőnök gyémántokkal kirakott szelenczét [1]).

Képzeljük el, mennyi ajándékot kaphattak számos barátnői, azok gyermekei és unokatestvérei, a szülésznők, a sebészek, dajkák

---

[1]) Lásd *Journal des Débats* 1842. jun. 2. sz.

A nagy ajándékok akkor nem voltak ritkák. Midőn Fouquet befogatott, egy szekrénykét találtak nála tele hálairatokkal az ajándékokért, mellyekkel annyiak lelkiismeretét elhallgattatta. Egy úrhölgy köszönetét fejezi ki neki egy házért, mellyet gazdag ajándékaiból vett magának; egy másik 30,000 liráért, melyeket neki ajándékozott, azon megjegyzéssel, hogy gyöngyei nincsenek; a királynénak egy udvarhölgye 50,000 scudoért; Brancas herczeg 600,000 liráért; Richelieu herczeg 200,000 liráért; Créquy marquis 100,000 liráért; a királynő első komornája 100,000 liráért; Scarron költő évi 12,000 liráért.

A romai udvarnak is szokásban volt régi idők óta értékes ajándékot adni; Voigt *Poroszország történelmében* mondja, hogy a XIV. században a pápának 4000 aranyat ajándékoztak; Fargis bibornoknak, a pápa unoka-öcscsének, 100 doppiát; Albano bibornoknak huszat; a többi udvari személyzetnek összesen 487 aranyat és 25 doppiát. A követ mindig nagy csecsebecse készlettel volt ellátva. Di Felde János, midőn követnek ment Romába 1391-ben, 25 ezüst tálczát, 15 ezüst tányért és sok gyürüt vitt magával. Ugyanazon Voigt irja, hogy a német-rend X. Leo pápának 12 arany apostolt ajándékozott; közli azon ajándékok jegyzékét is, melyeket a XV. század nem tudni mellyik évében karácsonkor adtak át a pápai udvarnál. Az akkori árak érdekességénél fogva közöljük e jegyzéket:

1.	A pápának egy kék bársonyért	83 ar.
2.	Ugyanannak egy aranyozott pocalért	64 „
3.	Ugyanannak egy hermelin köpenyhez való béllésre . .	14 „
4.	13 darab ezüst csésze a pápa kamarásainak	117 „
5.	A rend védnökének	110 „
6.	A bibornokoknak kiosztott confect-ekre.	70 „
7.	Az uditoroknak ugyanerre.	31 „
8.	Két ügyvédnek	24 „
9.	Két procuratornak	20 „
10.	A pápai lovászmesternek	3 „
11.	Az ajtónállóknak	30 „
12.	Egy ajándéklóért	30 „
13.	Nyereg ezen ló számára	1 „

14. A rend védnökének, a novarai bibornoknak, Dwerg Hermann protonotariusnak, mindegyiknek egyegy paripa; az udvarnoknak, ki a pápához a jelenkezőket be szokta vezetni, 2 paripa.

és komornák; a parlamenti tagok és hatósági személyek lakodalmat és keresztelőt nem is tartanak az ő ajándéka nélkül; eltekintve azoktól, kik a királyhoz fordulnak, hogy adósságaikat leróhassák vagy házaikat helyreállithassák.

A megvesztegetésnek egy másik, természetesen kevésbbé gyalázatos neme volt irodalmárok és müvészek segélyezése. Mint Napoleon, mint valamennyi kényur, ő sem türte, hogy valaki hatalmának körén kivül maradjon, teljesitette kérelmeiket, sőt megelőzte azokat, és jaj volt annak, ki kegyeit visszautasitani merte volna. A Ligában és a Frondeban az irók nem csekély szerepet játszottak, mert megszokták figyelemmel kisérni a kormány cselekményeit s azokat birálni; azonban Richelieu belebujtatta őket is a livréebe, behozta a hizelgés rendszerét; XIV. Lajos ügyekezett magánpénztárából fizetett nyugdijak, az akademiában kiosztott helyek által elhallgattatni őket, s ekként az ellenzékiekből panegyristákat csinált, kikről Colbert azt mondá, hogy „az értelmiség a fejedelemnek hizelgő dicsérettel adózott.“ Nem elégedvén meg a nemzeti tudósok nagy seregével, ügyekezett az idegenek s leginkább az olaszok közt is számos barátot szerezni; évdijakat utalványozott Vivianinak, a gonosz történésznek Sirinek, Bernini épitésznek; évi 100 scudot a tudós Datinak; a milanoi Ferrari Octaviusnak egy dicsiratért 500-at, Grazianinak 150 doppiát; ugyanannyit Achillininek egy dagályos odáért; Torelli di Fanot megbizta, hogy gépezetet készitsen szinháza számára; egy olasz jezsuitát arany éremmel jutalmazott meg egy latin költeményért; Baba ur aranylánczot kapott egy a király mellszobrára irt költeményért; Saint-Martin piemonti gróf egy 1500 lirányi értékü szelenczét kapott az eretnekség megsemmisitéséről irt költeményért; marchese di Natta arany lánczot és érmet egy thesisért, mellyet a királynak ajánlott; Bonamici latinistát megbizta Mahon bevételének leirásával; bárki jött legyen Olaszországból, üdvözöltette általa Magliabecchit; s hálául mindenkitől tapsot és dicséretet kapott, mit ő nyiltan meg is követelt [1]).

[1]) Midőn Colbert Gronoviusnak egy évdijt küldött, Chapelain által a következőt iratta neki: „Jót állottam e nagy miniszternél azon hálás érzületért, mellyel ön illy kitüntető kegy iránt viseltetni fog, s biztositottam őt, hogy ön nemcsak megfelelni fog annak, mit ő felsége öntől vár, hanem ön eszközöket is fog keresni az ő bőkezüségét meghálálni az által, hogy az ő többi nagy erényeit is, mellyekkel dicsteljes élete fénylik, illően dicsőiteni fogja, s nem hagyja magát e tekintetben fölülmulatni azok egyike által sem, kiket ő bőkezüségében részesitett s kik olly ékesszóló módon vetélykedtek hálájukat nyilvánitani.“ *Lettres et pièces rares ou inédites, publiées par* **M. Matter**. Paris, 1846.

Egyébiránt ő jobban hizelgett a középszerüeknek, mint a legkitünőbbeknek; Le Sueurs ecsetét nem foglalkoztatta, hanem Le Brunt támogatta; korának mély elméi közt ellenzékre talált; s azon évben, mellyben az irodalom és tudomány irányában legbőkezübb volt, a francziáknak 52,300, idegeneknek pedig 14,000 lira évdijt, az egyes ajándékokkal együtt mindössze 100,866 lirát adományozott; mi Lajos pazar bőkezűségéhez képest csekélység volt [1]).

Illy érdekelt pártfogolás csak azon méltóság rovására történhetett, melly annak részese volt, s azonnal keserüséggé kellett változnia, mihelyt valamellyik merészkedett a fejedelemnek nem tetszeni; mert ezen tudós és gondolkozó fők felett a Damocles kardja függött. Ha Mezerai merészkedett igazat mondani, évdiját elveszté; midőn szóba hozatott, vajjon Fenelon Telemaque-jával az udvarra czélzott-e, a jeles főpap püspöki székhelyére számüzetett; a királyi billet-ek magas rangu személyeket is évekre bezárattak a Bastilleba, a nélkül, hogy a világ, sőt ollykor maguk az illetők a bezáratás okát tudták volna. Boileau a gunyor ostorával csapkodott mindenkit, ki a királynak nem tetszett; Cassagne abbé megbolondult, mert ez őt gunyorával ostorozta; Racinet a bu megöli, mert elveszti a király kegyét, sőt maga a rendületlen Fenelon is szerencsétlenségnek nevezi a távollételt az udvartól.

Lajos olly korba esik, melly hajlandó volt a dicséretet szórni; s ezen dicséret- pazarlás az ephemer alkotásokra, a dicséretnek ezen legközönségesebb, inkább semmit mondó mint alávaló formulái utálatot keltenek. Corneille a Pompejus halála-hoz irt ajánlatában Mazarint „ember feletti embernek“ nevezi s azt mondja, hogy Pompejus, Augustus, s Horatiusok jellemzésénél észrevétlenül az ő képe lebegett előtte; — ezt Corneille mondja, egyike a legkevésbbé szolgai jellemeknek: képzeljük már most, mennyire örültek a többiek, hogy egy királyt találtak, ki illy hizelgésekben tetszését lelte s azokat megfizette! Azért nem is volt iró azon korban, ki illy hizel-

---

[1]) „A legközépszerübb fejedelem biztos lehetne, hogy nagy férfiuként fog ünnepeltetni, ha különféle nemzetek iróinak 8—10 évdijt biztosít. Ezek a dícsérő gépek nem nagyon drágák. Kiváncsi voltam Colbert irataiból kifürkészni azon évdijak állását, mellyeket XIV. Lajos franczia vagy idegen iróknak rendelt. Az egész összeg mindössze 66,300 livresre rug t. i. 52,000 livres a francziáknak, 14,000 az idegeneknek. Mindazok, kik e kegyelemben részesültek, e fejedelmet minden nehézség nélkül „Nagy Lajosnak“ elismerték. Allatius Leo könyvtárnok a Vatikánban büszkén visszautasitotta a neki szánt 15,000 lirányi évdijt, mivel akkor Roma Franczia országgal feszült viszonyban volt.“ **Duclos** Mém. I. 224.

gésekkel nem adózott volna neki; költészet és festészet, márvány és bronz nem látszának elégségeseknek a király történetének dicsőítésére; az irodalom egészen kicsapongó lesz a dicsőítésben, hol a győzelem nemeslelküség nélkül, a dicséret mérséklet s gyöngédség nélkül lép föl.

A Rocroy, Nördlingen, Lens melletti nagy győzelmeket nem csak a Gazette de France-ban megénekelték, de romai szokás szerint érmek által is megörökitették. Ezen fényüzés Lajos kiskoruságában vette kezdetét, ki, mint a tornák idejében, elméjét jelmondatokban és jelvényekben gyakorolta; s a nap, a kéz a karddal, a csillagos éjek, a fa árnyában növő liliomok, a hullámzó tenger, melly a folyóhoz leereszkedik, már akkor ismétlődtek; azonban, midőn ő uralkodott, a numismatica följegyezte ércz-lapjaira az ő legcsekélyebb eredményeit is; ollykor hazudott is. A hollandi háborura, ugy látszik, nem tudtak elég dicsformulát találni; az Olympus és Krisztus, pogány allegoriák s bibliai symbolumok, Boileau gunyora s Bossuet szónoklata egyesültek, hogy azt az egekig magasztalják. Midőn a diadaltéren fölállitott emléket fölavatták, De la Feuillade marquis ezredének élén háromszor körüllovagolta azt s hajlongott előtte, mint a pogányok hajdan császáraik előtt szoktak, s viaszgyertyákat égettek ezen emlék előtt, mint az oltárokon. A király öregségében panaszkodott, hogy nincsenek fogai, s d' Estrée bibornok felkiált: „De Fölség! kinek vannak még fogai a szájában?“ Egy egyházi szónok beszédében fölkiáltván: „Mindnyájunknak meg kell halni“, midőn a királyhoz fordult, kiigazitotta szavait s ezt mondá: „Majdnem mindnyájan meghalunk.“ Lajos királynak legnagyobb hibája a dicsvágy volt, mellyet egész a gyermekségig üzött. Hang- és zeneismeret nélkül gyakran énekelte az ő dicsőitésére szerzett dalokat; hadi szemléket, ostromgyakorlatokat rendeztetett, magán kivül volt, ha hallotta szép külsejét, méltóságos magatartását, könnyed ülését a lovon, fáradhatlan erejét dicsértetni; szünet nélkül hadjáratairól és csapatairól beszélt, s mivel igen jól tudott elbeszélni, mindig elbeszélni akart. A ryswicki békekötés után, melly nagy pénzbe került, Compiegne-nél a hires hadi szemlét tartotta, melly annyiba került mint egy háboru, ugy, hogy még husz év mulva is több ezred el volt adósodva [1]). Harminczkét éves koráig maga

[1]) *Les détails qui font connaître la Cour, sont une partie essentielle de l' Histoire des monarchies.* **Sismondi.** Hist. de France XXVII. 136.

is tánczolt a balletekben, s az egész udvarnak bámulnia kellett tagjainak mozgékonyságát.

Épületek.

Ezen időtájban emelkedett Levau terve szerint a collegium Mazarinum. Bernini, ama korszak leghiresebb építésze, ki meghivást kapott a Louvre befejezésére, fényesen fogadtatott s 72,000 lirával jutalmaztatott. Azonban közcsudálkozásra Claude Perrault tervének előnyt adtak az övé fölött (1666). Le Nôtre készité a tervet a Tuileriák kertjéhez; az elysei mezők egyesiték a falu kellemeit a város diszével; Libeul Bruant készité a tervet a hadastyánok palotájához, mellyre Jules Mansard tette föl a bámulatra méltó kupolát, mellynek átmérője 50 láb s magassága 123 láb. Blondel Ferencz épitette a st. Denisi és Bulet Péter a hármas nyilásu st.-Martini diadalkaput; a Vendôme-tér 1683-ban nyittatott meg s adatott át a városnak, melly azt 1701-ben befejezte; a Perrault által épitett csillagdában Cassini Domokos alkalmaztatott a csillagászati munkák vezetésére. Akkor épittetett a Pont-Royal és a Tournelle-hid, a Victoria-tér, a Boulevard-ok, a St.-Roche és az Assomption-egyházak, a Vall de Grâce, a Salpetriere és a Hospice de Quinze-vingts.

Párizs azonban mindig a nép városa volt [1]), és Lajos király, ki-

---

[1]) A mit Lajos király Versaillesre és egyéb kedvtöltéseire költekezett, azt nagyon tulozva adták elő. Guilleaumot, a királyi épületek építésze, 1801-ben fáradságot vőn magának a jegyzékeket áttekinteni, s positiv adatokat gyüjtött, mellyeket a parizsi tudományos társulatnak átadott. Ezekből kitűnik, hogy a Versaillesi kastély és kert, a Notre-Dame és Recollectek temploma ugyanott, a Trianon, Clugny, St.-Cyr, a Marlyi palota, kertek és gépek, a Maintenoni vizvezeték, a munkálatok az Eure folyón, a Noisy és Moulineusei kastélyok huszonhét év alatt 1664-től egész 1690-ig, a telkek, festvények, érmek, kristályok, agátok sat. vételárával együtt csak 187 millio lira kiadást vettek igénybe. Már ez maga sok, mindazáltal nem 1200 millio, miről Mirabeau a szószéken beszélt. Guilleaumot kiszámítja továbbá, miszerint Lajos király egyéb épületekért és művekért az állam hasznára vagy becsületére 307 milliot adott ki, azaz:

A Louvre-ra és Tuileries-re	21,217,938
St.-Germain en Laye	12,911,123
Fontainebleau	5,547,493
Chambord	2,451,403
A st.-Antoinei diadaliv	1,027,511
A csillagda	1,150,248
Az invalidusok palotája	3,420,664
A Vendôme-tér és a capucinusok conventje	4,125,395
Val-de-Grâce	740,567
Annonciades de Meulan	176,825

nek a Fronde korában onnan menekülnie kellett, azt egy mesterkélt fővárossá akarta átalakitani, hol udvaronczait, midőn bámultatnak, ne zavarják a fény után nem kapkodó emberek, és hol a monarchia tényleg azon napig székelt, mig „a nép királyát vissza nem hóditotta“, hogy őt a guilotine-on kivégezze. Levau, utóbb Mansard vezetése alatt Versailles a legremekebb királyi palotává lett, melly körül egy város keletkezett; Lajos azonban, hogy az Eure folyó vizét gépek segedelmével, mellyek akkor bámulatosak voltak, odavezesse, nem gondolt vele, hogy ezen folyó völgye a kiszáritás folytán terméketlenné lett, s a csatorna épitésénél szép gyalogságát alkalmazta, melly a rosz légben odaveszett, mignem a háboru kényszerité a munkával fölhagyni [1]).

Mindez nem volt üres fény, hanem a királyi kastélyban összpontosult a bámulat és az állam hatalma. Párizsba ügyekezett minden nevezetesség, minden nagyság: Krisztina svéd királynő, ki visszakivánkozott a trónra, mellyről önkényt leszállott; Nagy Péter, ki a civilisatiot ohajtotta zord éghajlata alá átültetni; a Stuartok, kik Anglia jogarát nem hitték végleg elvesztettnek mindaddig, mig Lajos mosolygott feléjök. A hitküldérek jelentik Chinából, hogy Lajos nevének dicsősége odáig hatol; Afrikából vadak érkeznek, kiket ő a kereszténységnek meghóditott; egészen a távol Siamból tudtak ügyesen egy követséget létrehozni, melly eléje járult. Melly

---

A Languedoci csatorna	15,473,111
Gobelins és Savonnerie	7,291,896
A provincialis kéziparra	3,959,930
Iróknak évdijak és jutalmak	3,414,297

Itt egy márka ezüst 52 lirára van téve, holott akkoron, mint már emlitettük, nem volt több, 27. 13-nál.

[1]) Parizs fontossága kitünik már azon utasitásból, mellyet Colbert fiának adott, *hogy hivatalának első feladatát jól teljesitse.* (Kézirat a királyi könyvtárban 16. oldal. 17. szám): „Miután Párizs a királyság fővárosa s a királyok tartózkodási helye, bizonyos, hogy az egész többi királyságnak mozgalmat kölcsönöz, hogy minden ügyek benn nála kezdődnek, azaz, hogy minden rendeletek, nyilatkozatok és más fontos ügyek mindig a párizsi testületektől indulnak ki s azután küldetnek a királyság többi testületeihez, és hogy ugyanezen fontos ügyek hasonlókép ugyanezen városban fejeztetnek be, bizonyos, hogy mihelyt a király akarata ott teljesittetik, bizonyos, hogy az mindenütt végre fog hajtatni és hogy minden nehézség, melly valamelly kivitelnél keletkezik, mindig a párizsi testületeknél veszi kezdetét. Ennek köteleznie kell fiamat, hogy tanulja jól ismerni ezen nagy város közrendjét, miután ott majdnem egyetlen tanácskozási nap sincs, midőn szükséges nem lenne arról beszélni, vagy mutatni, vajjon van-e az embernek valamiről tudomása vagy nincs.“

fő tudott volna ennyi tömjén részegitő ereje fölött uralkodni! A lelkesedést, mellyet ő előidézett, tanusitja azon körülmény, hogy minden frivolitását följegyezték, hogy érdemül számitják föl neki azt, mit utánozni másnál bünnek tartanának, hogy az emberek vagyonukat, szellemöket, véröket sőt becsületöket is készek voltak érte föláldozni. Sőt még többet. Kortársai dicsérték az ő magas alakját, mignem a forradalom megszentségtelenitette sirját, s hulláját egy csatornába dobta, miután megmérte volna, s ugy találta, hogy még a rendes nagysága sem volt meg, annyira csalt a fény, melylyel magát körülvette. A hizelgés a miniszteréknek határtalan hatalmat szerzett, s minden alkalmat felhasználtak, hogy Lajost tömjénezzék s neki szünet nélkül ismételjék, hogy ő a legnagyobb vezér, a legbölcsebb államférfiu és a világ legélesebb criticusa. És ő azt hitte hogy mindnyájan engedelmeskednek neki, mert ő mindazt, mit reá erőszakoltak, saját eszmévé tette; ő azt hitte, hogy miniszter nélkül cselekszik, mert az okmányokat sajátkezüleg irta alá: s a miniszterek mindent tehettek, hacsak el tudták hitetni a királylyal, hogy ő tesz mindent.

Csoda-e tehát, ha Lajos nem látott egyebet, csak magát, s mindent egyedül saját személyére vezetett vissza. Ezért volt ő féltékeny minden magasabb érdemre; s mig a souveraineket megalázva, az alattvalókkal egyenlővé tette, azt akarta, hogy minden igazságosság, minden kitüntetés egyedül tőle jöjön, s minden csekélységben erre indokokat keresett. Ötszáz személy van jelen, midőn borotválkozik vagy nadrágát huzza föl; az egész városnak szabad bemenete van, hogy lássa őt étkezni; a nagyok jelenlétében használja a hashajtót és hánytatót. Utazások, ünnepélyek, séták folyvást alkalmat szolgáltattak neki, hogy kitüntetéseket osztogasson, vagy valakivel kegyvesztését éreztesse; a valóságos kitüntetéseket később idealisokkal helyettesitette, a mennyiben minden egyes cselekvénye által féltékenységet és reményt tudott kelteni; midőn a czimek és földiszitések ki voltak meritve, egy különös szabásu frakkot talált föl, melylyet csak királyi engedély alapján volt szabad viselni; a kitüntetés az inget reáadni, a pálczát átnyujtani, a kalapot vagy a gyertyát tartani midőn imádkozott, a kalapnak különböző magassága és gyüremei, mindez ki volt számitva, s mindenki vadászta e kegyet. És ő akarta is, hogy azt vadászszák; ezért gondosan felügyelt arra, ki volt jelen reggeli udvarláson, a kihallgatásokon, ünnepélyein; a ki nem látogatta ezeket szorgalmasan, az nem remélhetett semmiféle állást; ha valaki ezért folyamodott, azt válaszolá: „Ha önt soha se látom!“

Bámulatos volt az ő modora az ajándékozásban, a kedves dolgok mondásában s a kellő időre való mosolygásban. Midőn Bossuet hiressé kezdett lenni, Lajos iratott atyjának s szerencsét kivánt neki illy fiuhoz. Még szemrehányásaiban is igen finom tudott lenni; midőn Lezun az ő jelenlétében kardját ketté törte s esküdött, hogy nem akar többé igazságtalan királyt szolgálni, Lajos király minden válasz helyett saját botját az ablakon kidobta fölkiáltván: „Ne mondják soha, hogy egy nemes embert megbotoztam.“ Ez volt azon finom hang, melly az akkori társadalmat jellemezte.

„Az ünnepélyeknél és szemléknél senki sem volt Lajoshoz hasonló: utánozhatlan volt minden legkisebb mozdulata, járása, tartása; kimért, méltóságteljes, nemes és mégis természetes föllépése, mellynek a szokás s az ő egész személyiségének hasonlithatlan s egyetlen előnye nagy könnyüséget kölcsönzött; fontos ügyeknél, a nagykövetek audientiáin, a szertartásoknál könnyen zavarba hozta az embereket, s hozzá kellett szokni hangjához, ha nem akarta valaki magát azon veszélynek kitenni, hogy hozzá intézett beszéde közepén fenakadjon. Válaszai szabatosak, találók, teljesek voltak, ritkán valami udvariasság nélkül, sőt ollykor hizelgők is, ha a beszédek azt megérdemelték .... A tisztelet, mellyet jelenléte előidézett, mindent elhallgattatott s egy nemét a meglepetésnek vonta maga után“ [1]). Azért mondta Scuderi kisasszony, hogy még a billiardnál is meglátszott a királyon, hogy a világ ura.

Az udvarnál tizenkét asztalnál étkeztek a házi tisztviselők és meghivott idegenek, s ebédjök olly fényes volt, mint másutt a királyi asztaloké. A marly-i apró palotákban a hölgyek szobáikban valamennyien találtak egy kis asztalkát, mellyről egyedül a gondolat hiányzott. A hadi szemléknél személye mindennel fel volt diszitve, mi annak kecsét és méltóságát emelhette: a nagy király ruhájának ujjai és melle gazdag arany paszamánttól csillogtak, s ollykor drága gyöngydiszitmény volt rajta, mellynek értéke 8—10 millióra rugott. A fényüzés és a szellem élvei egyesültek; csarnokok, szinházak, amphitheatrumok rögtönöztettek; a lovagkor carousselle-jei az uj idő drámáival váltakoztak, a pogány istenségek a személyesitésekkel. A versailles-i ünnepélyeknél 1664-ki májusban 600 udvari személy tartatott királyi költségen egész kiséretével s a hozzátartozó szolgaszemélyzettel. Az első napon szemle tartatott azok fölött, kik-

---

1) *Mém. de* **St.-Simon**. Bizonyosan a legsajátságosabb könyv ezen korszakra vonatkozólag.

nek a tornában küzdeniök kellett, hirnökökkel, apródokkal, páizshordókkal, devis-ekkel és paizsokkal, mellyeken Perigny-, Benserade- és másoktól versek voltak alkalmazva, mellyek finomság, élcz és szerencsés czélzás tekintetében, mint akkoron szokásban volt, kivánni valót nem hagytak fönn. A király lóháton jött, fején gyémánttól csillogó koronával; a vonatot a nap magas kocsija zárta be környezve a négy évszak-, a négy életkor-, a Horák és az állatkör jegyei által; trombita, síp és hegedü szólottak. Azután következtek, kik a királynéra verseket szavaltak, ki háromszáz hölgygyel egy diadaliv alatt állott, hogy lásson és bámultassék. Midőn a torna s a nap be volt fejezve, 4000 darab fáklya világitotta meg az ünnepélyek és szerelem szinhelyét; asztalok terittettek kétszáz személyre, kik Faunusokat, erdei isteneket, Dryadokat, évszakokat, pásztorokat, szüretelőket és aratókat személyesitettek. Pan és Diana egy mozgatható hegyen állottak, mellyről leszálltak, hogy az asztalra tegyék mindazt, mit erdő és mező válogatott terményekben szolgáltatott. Azután az asztalok mögött hirtelen egy félkör alaku szinház tárult föl tele énekesekkel ezüst lámpák által világitva és egy aranyozott korlát által elzárva. Nem akarom az egész hét-napi ünnepélyeket leirni, mellyeken Lajos király négyszer nyert dijat a harczi játékokban, mellyet ő azután a többi lovagoknak engedett át további küzdelemre. Moliére Elisi herczegnője ezerszeres czélzásaival mulattatta a jelenlevőket.

Ezen fényüzéssel szemben a hollandok egyszerüségének boszantóvá kellett lennie, kiknél a nagy Wittnek csak egy inasa volt; hol Ruyter tengernagy, midőn nagyszerü győzelmeiről visszatért, poggyászát maga vitte a hajóról; biboröltönyben őt soha senki nem látta. Ennek annyival inkább visszatetszőnek kellett Lajosra nézve lennie, mivel az olly emberek, kiknek kevés igényeik vannak, nem hagyják magukat olly könnyen megvesztegettetni, s Witt csakugyan szilárdul ellenállott Lajos fényes csábitásainak.

De a király érdeme, hogy a kormányzási tudomány egy részét az udvar finomságára s a nemzet méltóságára alapitotta s hizelegvén a képzelődésnek czélját érte, hogy büntetlenül feláldozza a nép érdekeit s a nemes uraknak nélkülözhetlenné tegye a királyi lakot, mellyért ezek odahagyták kastélyaikat, hol az ellenállás emlékei még éltek. „Mit csinálnak, mit mondanak az udvarnál?“ ez volt az általános kérdés; ott volt minden ármány központja s a finom udvariasság előképe; ott talált minden kor és nem szórakozást s mulatságot; ott tették nevetségessé a családi erényeket s a falusi egy-

szerüséget, kigunyolták vigjátékokban és álczás menetekben a falusi nemességet, s a szemtelenség servilismussá lett. Számüzetések és kegyosztások elégségesek voltak a kicsinyes ármánykodásokra szoritott ellenzéki szellemet megfojtani. A nagyok, kik régebben az udvart megrettentették, ha jószágaikra visszavonultak, most engedelmesen bementek a Bastilleba a miniszter rendeletére; a nagy urak elfeledték hajdani függetlenségöket az udvari tisztségekért; a nagy kiadások pedig megtizedelték vagyonukat s ezzel tekintélyöket. Hogy ezt helyreállithassák, rokonsági összeköttetést kerestek azokkal, kiket előbb megvetettek; a gazdag polgárok kezet nyujtottak a nemességnek, s az általános fényüzésben eltünt minden rendi különbség.

Mind e szegény nemeseket segélyezni kellett, s Colbert vigasztalhatlan volt e miatt; Lajos király azonban a nagyravágyás eszközévé tette öket: szaporitotta a hivatalokat, s a hadsereget lejebb szállitotta; megnyitotta nekik a tengeri kereskedést, az előitélet azonban nem tudott azzal megbarátkozni; ezáltal keletkeztek azután az iparlovagok. A nemesség czimeket és évdijakat koldult, rendszabályokat hozott be, mellyek a népet elnyomták; a kölcsönzött fény s a mesterkélt hatalom között elvesztette minden erejét mint politikai testület, mert hiányzott a két összekötő kapocs: az országrendek és a király fölhivása a háborura. A hadseregbe beolvadván megszokta a hódolást, mellyet mint hübéres megtagadott; s a szolgálati időnek alárendelte a nemzetség régiségét.

Mindenkinek szabad volt a királylyal beszélni, azonban csak akkor, midőn a misére ment vagy onnan jött, vagy ha egyik szobából a másikba átment, ugy, hogy az ember csak két szóra volt szoritva, mit az elkerülhetlen válasz követett: „Majd meglátjuk!“ Ezzel mindent a miniszterekhez utasitott a reservált leveleket sem véve ki. Ha valakinek nagy ritkán sikerült a királyhoz jutnia, kiváncsinak találta őt az igazság megtudására, egyszersmind késznek az előitéletek félrevetésére s az ellenmondás meghallgatására, de épen azért mindent elkövettek, hogy tőle mindenkit távol tartsanak, nehogy környezetének tulságos hatalma meggyöngittessék.

Azonban a korlátolt szellemeknek sajátos öncsalódásban azt hitte, hogy önállólag cselekszik, holott csak másoknak engedett; gyakran ismétli: a kormányzás munkába kerül; a király feladata abban áll, hogy a józan észt müködni engedi; a királynak magának kell elhatározni, mert az elhatározás erős szellemek tulajdona; és olly esetekben, hol az észtől többé tanácsot kérni nem lehet, az ösz-

tönökben kell bizni, mellyeket Isten az emberekbe, különösen pedig a királyokba oltott“ [1]). Sajátságos gőg azt hinni, hogy az uralkodók számára külön sugalmazás van föntartva! A kicsinységeket tehát, mellyekkel az időt vesztegette, kitartó munkásságnak hitte: az államtanácsosoknak roppant fontosságot tulajdonitott, mintha ők kormányoznák a világot; azonban tényleg, távol Richelieu és Mazarin mély belátásától, jobbára szeszélyei és szenvedélyei szerint cselekedett. Részletességekkel bibelődve képtelen nagyszerü tervekre, nem ismerve azon mérsékletet, melly az erőnek egy neme, miniszterceinek és titkárainak választásában egyedül saját izlését követte s nem ollyanokat választott, kik szellemre nagyok voltak, hanem legszivesebben ollyanokat, kik tudatlanok levén tőle kellett tanulniok. Le Tellier kanczellár szerint husz ügy közöl, melly eléje terjesztetett, tizenkilenczet a miniszter akarata szerint erősitett meg; de hogy megmutassa királyi méltóságát, egyet fenntartott magának az ellenmondásra minden észrevehető ok nélkül, legfölebb, ha ollykor jobb indokolását sürgette az ajánlott ügynek.

Minden haszontalanságról, minden kalandról s csekélységről tudomással akart birni s ez okból egész sereg kémet tartott, kik neki számtalan adomát beszéltek el, s ő eszerint osztogatta kegyeit vagy vonta meg valakitől; ez volt döntő elhatározásaiban az egyesekre nézve, s minden előterjesztés haszontalan volt egyszer kimondott határozatának megmásitására, hamindjárt meggyőződött is utóbb annak igazságtalanságáról. Mindaddig, mig a Mazarin által hátrahagyott nagy emberek körülötte voltak, eszélylyel számitott, pontosan kivitt mindent, előkészitette az eseményeket ahelyett hogy bevárta volna, s eszközölni tudta, hogy az emberek, az idő s a körülmények közreműködjenek saját czéljainak elérésére; de hogy az elsők választása csak véletlen volt, azt az utóbbiak rosz kiszemelése mutatta. S valóban, egészen ellentétben más uralkodókkal, fiatal korában ravasz politikája oda irányult, hogy a békét fentartsa s szép tengeri hadát ne veszélyeztesse; midőn azonban megöregedett, egész dühhel háborukba keveredett, mellyek teljesen indokolatlanok voltak, s Francziaország iránt gyülöletet s bizalmatlanságot keltett, melly azelőtt Ausztriára sulyosodott. Mindennek a miniszterek voltak okai; s a versengés Louvois és Seignelay között Francziaországnak sok vérébe került. XIV. Lajos nem türte, hogy mások tehetségei mellette tündököljenek; nagyravágyását bántotta a születés,

[1]) *Mém. de Louis XIV.* tom. I. pp. 19, 21, 43.

dicsőség és tehetség minden személyes tekintélye ; eltávolitotta a herczegeket tanácsaiból, s utóbb a csapatok vezérletétől is; féltékeny volt Colbert és Lyonne ügyességére, valamint Condé és Luxembourg vitézségére; s ez okból azok, kik reá befolyást gyakoroltak, ravaszul el tudták palástolni szellemöket s a hatalmat, mellyet felette gyakoroltak, amelly Lyonneban bölcs tanácsok eredményének, Louvoisban hizelgésnek s Maintenon asszonyban szerelemnek látszott.

Szerelmi viszonyok.

Midőn a király többé nem csak az első volt a hatalmasok között, hanem a társadalom minden elemeit összpontositotta magában, magánélete fontos lőn, mert az emberi természet gyöngéit átvitte az államra. Neje, Mária Terézia, a legerényesebb nő volt, de igen gyönge szellemü; nem lévén képes magának egy kört alakitani s féltékenysége által nevetségessé tévén magát, nem tudta lekötni a király szivét, ki azt barátnőinek ajándékozta, kik közöl többen olly hiresekké lőnek, mint ő maga. Louise Françoise le Blanc de la Baume (1634—70) szerelmes lett Lajosba, s titkos szerelmében visszautasitotta sokak kezét és szerelmét, kik megkérték, mignem Lajos észrevette szerelmét, viszonozta azt s legyőzte a szerelmes becsületét s szerénységét, ki azonban becsületének elvesztése után is megtartotta szemérmetességét, s visszautasitván a hódolatokat, gyöngeségének ezen jutalmát, keblének bensejében ápolta azon érzelmet, mellyért annyi szenvedéssel kellett lakolnia. Midőn az emberek beszélni kezdtek róla, egy zárdába vonult, Lajos azonban értesülvén erről, kihozatta őt onnan s la Vallière herczegnő czimmel ruházta fel, de sem a gyermekek, mellyekkel a királyt megajándékozta, sem kelleme és kedvessége nem volt képes Lajos ingatag szivét lebilincselni. Csakhamar háttérbe szoritotta őt Montespan asszony s midőn emiatt panaszkodott, Lajos hidegen felelte, miszerint őszintesége nem engedi, hogy ezt tagadja, s tudnia kell, hogy egy király mint ő, nem türhet bilincseket. La Vallière ismét Istenhez fordult, kitől egy hajlam vonta el, mellyben a nagyravágyásnak csak igen kevés része volt. Falura akart visszavonulni, a király azonban nem engedte meg, nehogy megházasodván, gyermekei elveszitsék a gazdag ajándékokat, mellyekkel őket elhalmozta. Egy karmelita-zárdába vonult tehát, Bossuet kitünő szentbeszédet tartott, és Lajos sajnálta őt, de elfeledte. Ekkoron negyven éves volt s hetvenöt éves koráig élt e szigoru rendben, mellynek tagjai koporsókon aludtak. Midőn jelentették neki, hogy fiát megölték, fölkiáltott: „Születését jobban kell siratnom, mint halálát!“

Utóda, Mortemart Francziska, Montespan marquis neje (1641—1707), egészen ellenkező jellem volt. Szép és szellemdus, ki nem annyira kecsei mint inkább csipős ötletei által bilincselte le Lajos király figyelmét. Elejénte ügyekezett menekülni a király üldözései elől, de férje által nem támogattatván, hálóba került; s kettős házasságtörésnek nyolcz gyermek lett a gyümölcse. Montespan azonban kevésbbé ügyekezett azok születésének gyalázatát eltitkolni, mint inkább jövőjöket biztositani; egyébaránt, mit la Vallière nem tőn, ő beavatkozott az államügyekbe, megjelent az államtanácsban, hol véleményét gyakran nyilvánitotta; emellett elég eszélyes volt, hogy türje királyi kedvesének hütlenségeit, kinek az udvar, melly a bünt megjutalmazta, nagyon is könnyü hóditásokat nyujtott. Colbert ügyekezett urának kegyét magának azáltal is biztositani, hogy de la Vallière törvénytelen termékenységét lehetőleg titkolta s Montespan ármányainak kezére járt [1]). Illy szolgálatokra használta minisztereit a nagy király!

Montespan titokban böjtölt s midőn d' Uséz herczegnő e felett csodálkozását nyilvánitotta, azt felelte neki: „Tehát mivel egy bünt követek el, a többit is mind el kell követnem?“ Lelkismerete nem engedé nyugodni, s a király is kezdett engedni a szerelem és ajtatoskodás váltakozó érzelmeinek. A kötelesség és szenvedély évekig küzdelemben volt nála. Montespan fölébresztette vagy ápolta XIV. Lajosban a pompa iránti szeretetet, finomitotta izlését, kedvezett az igazán érdemes iróknak és költőknek s gyakran jó tanácsokat adott a királynak. Nem annyira a vonzalom mint a hatalom tartotta bilincseiben, mellyet a király fölött gyakorolt s mellyet mutatni szeretett; azért mondhatták jogosan: La Vallière szereti L a j o s t, Montespan a k i r á l y t.

---

[1]) A következő levél olvasható a nagy király munkái közt (V. köt 576. l.)

„Colbert urnak.

„Saint-Germain en Laye, 1678. junius 15.

„Hallom, hogy Montespan indiscret fecsegéseket enged meg magának. Ez bolond, s ön szives lesz a dolognak végére járni. Hogy ne legyen ürügye Párizsban maradni, beszéljen ön Novionnal, hogy siettesse a parlamentet tanácskozásainak befejezésére. Tudom, hogy Montespan fenyegette nejét, hogy meg fogja látogatni; miután ő erre képes lenne s a következményektől félni lehet, bizom önben, hogy ezt megakadályozza. Ne feledje ezen ügy részleteit s főleg azt, hogy Montespan mielőbb távozzék Párizsból.“

Malden lord, parlamenti tag, és a hires Fox hasonló szolgálatot tettek IV. Györgynél, s ez nem volt gyalázat reájok nézve, mivel a király érdekében cselekedtek. Lásd mistriss Robinson *Emlékiratait.*

E két nő az által lett hires, hogy megadta magát a királynak; volt azonban egy, kinek élete egész regény, s ez arról lett hiressé, hogy ellen tudott állani a szenvedélynek. d'Aubigné Franciska (1635—1719) a niorti börtönben született, hol atyja, egy reformatus, adósságok miatt zárva volt; három éves korában atyja magával vitte őt Martinique szigetre, hogy vallását ne változtassa. Franciaországba visszatérve ragyogó szépsége és szelleme által tünt föl, előbb kalvinista, utóbb kényszerüségből katholikus lett. Nagy szükségben s minden nélkül lévén, barátai reávették Scarront, hogy ragadja ki e szép szerencsétlent a nyomorból. Scarron, kit a szerelemféltés tett költővé, a kicsapongás nyomorékká és tehetlenné, hitvestársa lett d'Aubigné Franciskának, de nem férje. Bevezetve egy feslett társaságba, mellyet Scarron házánál fogadott, és pedig olly korban, midőn a szüzeség olly szemérmes, hogy zavarban van magát sértettnek mutatni, olly időben, midőn az erkölcsök nem csak szabadok, hanem teljesen romlottak voltak, Scarron neje szelleme és modora által tündökölt; de emellett féltékeny lévén jó nevére igen tartózkodó volt magaviseletében, hogy senkit föl ne bátoritson s a rosz nyelveknek ürügyet ne szolgáltasson a rágalomra [1]); és a midőn a nőkről csak a legnagyobb könnyelmüséggel beszéltek, Scarronnéról semmi kétértelmü megjegyzést nem hallani, s mindenki csak szépségét és szigoruságát tudja magasztalni [2]). A haldokló Scarron (1660) e szavakat intézte hozzá: „Vagyon nélkül hagylak; az erény nem ad vagyont; de azért maradj mindig erényes“ [3]). Férje

---

[1]) Élte vége felé saint-Cyri elmélkedéseiben ezeket irja: „Les femmes m'aimaient parce que j'étais douce dans la société, et que je m'occupais plus des autres que de moi-même; les hommes me suivaient parce que j'avais de la beauté et les grâces de la jeunesse. Le goût qu'on avait pour moi, était plutôt une amitié générale que de l'amour.“

[2]) Scarron még utolsó perczeiben is tréfált. Erős csuklás vette elő elanynyira, hogy halálát várták, s ő közben felkiáltott: „Ha megszabadulok, egy szép satyrát irok a csuklás ellen.“ Midőn barátait ágya mellet sirni látta, mondá nekik: „Nem ríkatlak meg titeket annyira soha, mint amennyire megnevettettelek.“ Siriratát maga készitette, melly igy hangzik:

Passants, ne faites pas de bruit
De crainte que je ne m'éveille;
Car voilà la première nuit
Que le pauvre Scarron sommeille.

[3]) A már vén Ninon de L'Enclos azt mondta róla, hogy „ifjuságában szellemszegénységből volt erényes; szerettem volna őt meggyógyitani, de nagyon istenfélő volt.“

halála után a házi barátok elmaradoztak, magára hagyták cselédjével egy szobában a szegény özvegyet, ki a község alamizsnájára volt utalva; mindazáltal a legnagyobb szükség és nélkülözés közepett féltékenyen meg tudta óvni legdrágább kincsét, jó hirnevét, az elmaradhatlan kisértésekkel szemben. Ekként ir maga: „A szemrehányás nélküli magaviselet a legdrágább kincs; .... Én nem akartam senki által különösen szerettetni, de ohajtom, hogy mindenki dicsérettel s tisztelettel emlitse nevemet, s hogy a becsületes emberek helyeslésével találkozzam.“ Férjének érdemeire támaszkodva hasztalan fáradozott abban sok ideig, hogy nyugdijat kapjon; barátai akként segitettek rajta, hogy bevezették őt nagyobb házakba, hol bizonyos apró házi szolgálatokat teljesitett, gondoskodott, hogy tüzifa szereztessék be, hogy a hintó a megrendelt időre előálljon, hogy az asztalnál pontosan fölszolgáljanak [1]); s mivel meg kellett tanulnia magát kellemessé tenni, megszerzette magának egyuttal az előkelő világ könnyed érintkezési modorát. Végre Montespan asszonytól meghivást kapott nevelőnőül gyermekeihez (1669), mit azonban csak a király kivánatára fogadott el s mivel az ő gyermekei voltak. Ezután nem került megerőltetésébe alávetni magát a titkolózás minden kellemetlenségeinek; hogy társas körben el ne piruljon, érvágással élt; s a királyi ajándékok csakhamar azon helyzetbe hozták, hogy megvehette a maintenoni jószágot, mellyről ezentul Maintenon aszonynak nevezte magát.

Lajos király elejénte rosz szemmel nézte ezt az önelégült nőt, kinek szellemétől félt; midőn azonban Maintenon oda törekedett, hogy jobb utra téritse mind a királyt, mind ágyasát, vissza tudta egyuttal utasitani az utóbbi szeszélyének és szenvedélyességének kitöréseit; amiért a király, ki sokat szenvedett ezek miatt, mindinkább rokonszenvezni kezdett vele, s bizalmasabbá lett irányában. Montespan asszony, ez az uraskodó szépség, ki nem tudott megbarátkozni avval a gondolattal, hogy uralkodása hanyatlóban van, féltékenynyé lett; nehezére esett, hogy kénytelen volt eltitkolni a szerelmet, melylyel azelőtt dicsekedhetett; minek az lett következménye, hogy a király napról napra hidegebbé lett irányában, mig ellenben Maintenont annál inkább becsülte s azt mondta róla: „Ez tud szeretni, szerencse lenne általa szerettetni“ [2]). Az igaz, hogy Montespan szemrehányásai s Maintenon leczkézései nem tartóztatták vissza Lajost, hogy ne kezdjen uj

---

[1]) Csengetyük nem voltak használatban.

[2]) **Caylus**, *Deuxième entretien de Saint-Cyr.*

szerelmi viszonyt de Fontanges kisasszonynyal; de midőn ez meghalt (1681), Montespan asszony befolyása meg volt semmisitve, s Maintenon asszonyt a király megbizta, hogy értesitse versenytársnőjét elbocsáttatásáról.

A gögös nőre borzasztó csapás volt, hogy oda kellett hagynia az udvart, mellynél tizenhárom évig uralkodott. A vallásban keresett megnyugvást s egy zárdába vonult, vezeklésre s a jótékonyság müveinek gyakorlására adván magát; sőt férjét is szerette volna megengesztelni s bocsánatért esdekelt nála, ki azonban ezt megtagadta tőle most is, valamint akkor, midőn gyalázatos engedékenység fényes pályát biztosithatott volna számára.

XIV. Lajos király megfogyott erejét s eltompult érzékeit fürdők használata által ügyekezett ujra fölfrisiteni, melly czélra egy külön kiválasztott férfiu tanácsaival élt. Maintenon asszony Istentől hivatottnak tekinté magát arra, hogy a királyt a bűn karjaiból kiragadja; és valóban sikerült is neki a király becsülését s érzelmeit annyira megnyerni, hogy ez őt nőül vette, és habár nyilvánosan megtagadta is tőle a királynőt illető kitüntetést, bizalmas körben annak vallotta őt. Az esküvőnél Louvois miniszter volt a tanu, s a király megigérte neki, hogy azt soha nyilvánosságra nem fogja hozni; midőn azonban később ennek daczára a király az egybekelést nyilvánosan közzé akarta tenni, Louvois térdre borult előtte s kérte, hogy inkább ölje meg őt. Ezek a szigoru miniszterek s praelatusok, kik némán nézték Lajos házasságtörő életét, elviselhetlen gyalázatot láttak abban, hogy Scarron neje, Ninon egykori hálótársa, a Capetingek trónjára üljön; s a történészek, kik magasztalják a házasságtörő XIV. Lajost, nem bocsátják meg neki, midőn önmagát megalázva áldást kér egybekelésére egy független nővel.

Maintenon asszony előtt nem voltak államtitkok s kabinetjében tartattak az értekezletek. A folyamodóknak azt szokta volt mondani, hogy ő nem tehet semmit; a király előtt pedig, ki őt gyakran kérdezte: „Hogyan vélekedik erről az ön alapossága?“ azzal mentegetőzött, hogy nem ért ezen dolgokhoz; azonban a miniszterrel már előre megegyezett, hogy a király akaratját azon tárgyra vagy személyre vezesse, mellyre ő akarta. A miniszterekuek sok tekintettel és különös figyelemmel kellett iránta lenniök, mert a király szüntelen körülötte lévén s hallgatván reá, csak tőle függött, hogy kedvező alkalommal megbuktassa őket. A királylyal szemben mindazáltal bizonyos tartózkodással kellvén lennie, ovakodott határozott akaratot mutatni s ezért hajlandó volt cselszövényekre; ha a királynak

eszébe jutott töle valamit megtagadni, csak sirni kezdett vagy betegnek tette magát, s mindent keresztül vitt. A magas polczra jutás egyébaránt Maintenonra inkább magányba vonulás volt, mert alig látott egy két hölgyet s azokat is csak ritkán s másokat még kevésbbé fogadott. Maisonfortnak irá: „Miért nem adhatom önnek az én tapasztalatomat! Miért nem mutathatom önnek az unalmat, melly megöli a nagyokat, s a fáradságot, mellybe kerül, hogy napjaikat kitöltsék! Nem veszi ön észre, hogy meghalok a szomoruságtól azon szerencsében, mellyet remélni őrültség lett volna? Fiatalon és szépen megízleltem az örömeket; mindenütt szerettek; az érettebb korban néhány évet a szellemi foglalkozásnak szenteltem; a szerencse kedvezéseinek magas fokára emelt, és én biztositlak, édes leányom, hogy minden állás irtózatos ürt hagy hátra“ [1]).

Lajos szerette Maintenont, szerette leányait, szerette menyét, de valamennyit csak önmagáért és csak azért, hogy terveit és örömeit semmiben ne akadályozzák [2]). Azt akarta, hogy mindazok, kik körülötte voltak, mindig egészségesek, vigak, s minden fáradalomra készek legyenek mint ő; betegség, gyöngélkedés, terhesség nem mentették föl az udvarhölgyeket, saját leányait, kedveseit azon kötelesség alól, hogy az udvarnál megjelenjenek szük ruhákban, tánczolni, enni, kocsikázni, tekintet nélkül az időjárásra, amidőn csak neki tetszett. Maintenon asszonynak, ha fejgörcse vagy láza is volt, a hangversenyen meg kellett jelenni, sőt szükség esetén az államtanács is ágya előtt tartott gyülést, s miután a király a fris levegőt

---

[1]) A következő itélet olly tollból ered, mellyet nem lehet elnézéssel vádolni: „Hogy Maintenon asszonyt megitélhessük, ovatosaknak kell lennünk az irók majdnem általános szenvedélyességével szemben, midőn róla beszélnek. A régi monarchiában annyira ment *XIV.* Lajos király tisztelete, hogyha ollykor szemrehányást kellett volna neki tenni, ügyekeztek a vádat másra háritani. A hugenották Maintenonban üldözőjöket látták, a philosophusok szenteskedőnek tartották; quietisták, jansenisták őt vádolták minden szenvedéseikért, csakhogy a királynak ne lehessen tulajdonitani egyetlen bajt sem. Saint-Simon herczegi és pairi gőgjében nem tudja megbocsátani Scarron özvegyének, hogy Franczia ország királyának felesége volt; ami egyébaránt a nemességet illeti, IV. Henrik barátjának s bajtársának unokája születésre több volt, mint XIII. Lajos lovászmesterének fia. Levelében lefesti Maintenon önmagát: a szerénység, hiánya minden nagyravágyásnak, a tartózkodás, részrehajlatlanság, a folytonos ovatosság hogy senkiről se mondjon roszat, ellenkeznek azon előitéletekkel, mellyeket ellenségei ügyekeznek ellene fölhozni.“ **Sismondi**, *Hist. des Français*, tom. XXVII. 187.

[2]) V. Fülöpnek irja: Ne viseltessék soha senki iránt ragaszkodással.

szerette, az ablakokat föltárta. Egy tervezett kirándulást nem volt szabad semmi szin alatt elhalasztani, s szeretett menyét még előrehaladottt terhessége sem menté föl, hogy otthon maradhasson; minek csakugyan az lett eredménye, hogy kora szüléssel gyermekét elvesztette; az udvar, midőn ennek hirét vette, megijedt s aggódni kezdett, hogy a herczegnő nem fog többé szülni. Mire ez (nem merem mondani ez az ember) következőleg felelt: „És ha igy lenne, mit bánom én? Nincs már egy fia? S ha ez meghalna, nincs Berry herczeg már azon korban, hogy megházasodjék? Ha koraszülése volt, hát legyen. Én nem akarok háborittatni utazásaimban vagy abban, mit tenni akarok, orvosi tanácsok vagy asszonyi fecsegések által. Járni kelni fogok amint nekem tetszik, s hagyjanak engem békével“ [1]). Az udvaronczok remegtek.

Lajos szerelmeiben is király volt, s az udvarnak fejet kellett hajtania törvénytelen gyermekei előtt; a botrány királyi kiváltságként szerepelt, másoknak titkolózni kellett vele. S ugy látszik Saint-Simon igazat mond: „hogy a királyt a kereszténység kebelében isteniteni kezdték“; mert tévedéseit épugy tisztelték mint őt magát; kortársai tisztelettel voltak az iránt, mit maguk különben nem utánoztak volna; Sevigné asszonynak nincs egy kárhoztató szava. A király szerelmi kalandjai a szinpadon szerepeltek hősi alakokban nem csak Moliére, de a vallásos Racine müveiben is; s ezzel kortársai részeseivé lettek az ő hibáinak, mellyeket helyeseltek.

Vallásosság.

Kortársai többet gondolván a vallás dogmatikai mint moralis oldalával, az erényre és kötelességre kevesebbet adtak, mint a külsőségekre. A kereszténység az akkori életmódnak kiegészitő részét képezte mint valami szertartás, mellynek bizonyos órák voltak szentelve s melly csak időtöltésül szolgált; az egyházi szónoklatra épugy jelentek meg, mintha csak szinházba mentek volna [2]). Colbert, ki

---

[1]) Saint-Simon.

[2]) Sévigné asszony igy ir: „Bourdaloue atya prédikált; jó Isten! érdemével nem ér föl semmi dicséret. — Mascaron és Bourdaloue fölváltva *élveket* és *kielégitést* szereznek nekem, mellyeknek engem szentté kellene tenniök. Én ez alkalommal csak futólagosan dicsérem egy kissé magamat, s ezért bocsánatot kérek Mascarontól és Bourdaloue-tól. Minden reggel egyiket vagy másikat hallgatom; nyolczadrésze azon csodadolgoknak, mikot mondanak, szentté tehetne. — Molliérenek egy kis dalmüvébe megyek, melly Pelissari házában adatik, s zenéje bámulatos . . . . Az egész farsang alatt csak egy vagy két bál van Párizsban; néhány álarczost lehetett látni, de csak keveset. Igen nagy melancholia

olly vallásos volt, hogy családja számára egy breviariumot nyomatott s az uton is abból imádkozott, pillanatig sem habozott La Vallière asszonyt a chailloti zárdából megszöktetni, hogy Lajos karjaiba vigye. A vallásosság az udvarnál nagyon kedves dolog volt (régibb időről beszélek); a böjt alatt egyházi hangversenyek, carrousselek, szini előadások tartattak, s gyakran a mulatság szentbeszéddel végződött. Midőn XIV. Lajos szenteskedő lett, az udvar ügyekezett őt utánozni, s a kicsapongás a képmutatás köpenyébe burkolózott.

Saint-Simon irja, hogy XIV. Lajos életében csak egyszer mulasztotta el a misét; mellyet mindig térdelve hallgatott, az evangeliom kivételével. A szent-olvasót imádkozta, mert más imádságot nem tudott. Szigoruan megtartotta a böjtöt, s a nagyböjt kezdete előtt intelmet tartott udvarának s megtiltotta, nehogy valakinek husételt adni merjenek. 1666-ban igy nyilatkozik: „Tekintettel arra, hogy semmi sem hozhatja meg annyira az ég áldását nekünk s államunknak, mint ha gondoskodunk, hogy a szent parancsok megtartassanak, s megbüntettessenek mindazok, kik annyira megfeledkeznek, hogy káromkodnak, hiában esküsznek s Isten szent nevét megvetik", s miután látta, hogy parancsait nem követik, még szigorubb rendszabályokat adott ki azok ellen, kik káromkodnak, „vagy a szent szüz és a többi szentek nevét tiszteletlenül emlitik. Akarjuk, mond, hogy az, ki ezen bünt elköveti, először vagyonához és a káromkodás sulyához mért pénzbirsággal büntettessék, melly birságból két rész a kórházak és templomok javára, egy rész pedig a feladónak esik. A konok ellenszegülők másodszor, harmadszor és negyedszer kétszeres, háromszoros és négyszeres pénzbirsággal büntettetnek; ötödszörre pelengérre állittatnak ünnepnapon reggeli nyolcz órától délutáni egy óráig; hatodszori vétségnél a bitófa alá vezettetnek, s felső ajakuk tüzes vassal átszuratik; hetedszer hasonlóképen a bitófa alatt alsó ajakuk szuratik illy módon át. A megátalkodottaknak nyelvök kivágatik. Ami a borzasztó káromkodásokat illeti, mellyek Isten elleni hütlenséget foglalnak magukban, az ő jóságát, tulajdonságait gunyolják, akarjuk, hogy azok a legsulyo-

---

uralkodik. . . . Bourdaloue atya egy szentbeszédet tartott, melly az egész világot lelkesedésre ragadta, s olly erőteljes volt, hogy az udvaronczok reszkedtek. Evangeliom hirdetője még soha illy magasztosan és illy hangosan nem hirdette a keresztény igazságokat. Azt bizonyitotta, hogy minden hatalomnak a törvény alá kell vetve lennie, a mi Urunk példája szerint, ki a templomba vitette magát. Mondhatom neked, édes leányom, hogy ő a tökély legfelsőbb fokára emelkedett s hogy bizonyos helyeket ugy fejtegetett, mint ezt sz. Pál apostol tette volna."

sabb büntetésekkel illettessenek, a bün nagyságához képest a birák itélete szerint.“ Szigoru büntetéseket szabott azokra, kik a böjtöt megszegték, valamint a plebánosokra, kik a szentbeszédek tartását elhanyagolták, vagy misékért, keresztelésekért s temetésekért tulságos dijt követeltek. A hitküldéreket Levantéban kedvezményekben részesitette, s támogatta az által, hogy őket gyakran konzulokká nevezte, s védelmezte őket minden sértés ellen: Salonichban nyilvános templomot eszközölt a keresztények részére, Bethlehemben visszaadatta a templomot; megakadályozta a keresztények elüzetését Chiosból s neki volt köszönhető, hogy Aleppóban hitküldérek telepedhettek le, s mások ismét Siamban működhettek.

Harmincz évig volt a királynak gyóntatóatyja La Chaise jézustársasági atya, kinek halála után Telliert valasztotta ugyanazon rendből, ki egyébaránt nagyobb hajlammal volt a despotismus iránt mint elődе. Miután a király nem engedte meg többi környezetének a közeledést személyéhez, ezáltal azok befolyásának, kik vele folytonos lelki érintkezésben voltak, természetesen igen nagynak kellett lenni. Az ajtatosság jó cselekedetek nélkül csak üres látszat, s ezért panaszkodik gyakran leveleiben Maintenon asszony, hogy a királyban nem találja azon benső vallásosságot és érzelmet, melylyel ő bir: „La Chaise atya nyilvános és átalános elve, hogy az ajtatosak nem érnek semmit“ irja Maintenon [1]). „A király legfőbb vallása, mondja Duclos, a királyi hatalom hitében állott. Mint járatlan a hittan dolgaiban, minden valódi vagy képzelt eretnekséget engedetlenség gyanánt büntetett s azt hitte, hogy saját vétkeiért mások büntetésével bünhődik. Az egyház fegyelmére törekedett s ami a szabályoktól eltért, azt lázadásnak tekintette s mint ollyat büntette: azt szerette volna, hogy senkinek kételyei ne legyenek, senki ne lelkesedjék, vagy kutatni ne akarjon; azt követelte hogy rendes életet éljenek azok, kiknek ő olly rosz példákat adott.“

S ezen készségesen elviselt és tisztelt despotismus sulya alatt csak is a vallás juttathatta az igazságot a királyig. Bármilly gyöngéknek is látszanak ma Bossuet beszédei, mellyeket az udvarnál tartott, hol a gyülölet a szentszék iránt a legélénkebb volt, mégis mély benyomást kellett azoknak tenniök. „Oh szent gallikán egyház, te tudományokban, erényekben tündöklő, erőteljes egyház, remélem, te soha, soha nem fogod megkisérleni azon szerencsétlenséget, hogy elszakadj a római anyaszentegyháztól. Azon légy, hogy az utóvilág

[1]) De Noailles bibornokhoz intézett levél 1693. decz. 29.

ollyannak lásson mint az elmult századok, a kereszténység diszének, a világ világosságának, hogy mindig egyike légy azon örökkévaló egyház legerőteljesb és legdicsőbb részeinek, mellyet a feltámadott Krisztus alapitott az egész földkerekségen“ [1]).

A nagyravágyó fejedelemnek pedig más alkalommal, bár hizelegve neki, ajánlá a szükséges mérséklést [2]): „Ragadja meg Felséged azon üdvös fegyvereket, mellyekről szent Pál beszél, a hitet, az imádságot, a buzgóságot, az alázatosságot, mellyekkel ezen élet mulandóságai és szorongattatásai között a győzelmet biztosithatjuk magunknak. Mint a világ birájának, kinek maga a szerencse szolgálatában áll, ha a szerencse általában valamit ér, csak egy ellenségtől kell félnie Felségednek, s ez Felséged maga, Felséged győzelmei, Felséged dicsősége, azon határtalan hatalom, melly annyira szükséges az állam vezetésére, annyira veszélyes, hogy az ember önnönmagát vezesse. A ki mindent tehet, nem tehet eleget; a ki mindent tehet, hatalmát rendesen önmaga ellen forditja; midőn a világ mindent megenged nekünk, nagyon nehéz valamit megtagadni magunktól. De a nagy dicsőség, a nagy erény azon tudományban rejlik, hogy az ember, mint Felséged, tudjon magának határokat szabni s a szabályok korlátai között maradni, hamindjárt a szabály nekünk engedni is látszik.“

Nem tartozik munkám feladatához Bossuet többi leveleivel behatóbban foglalkozni vagy azon tanácsadások elősorolásába bocsátkozni, mellyeket a királynak ad illy czimü iratában: Millyennek kell lenni a király ajtatosságának; azt csak Isten tudhatja, hogyan hozta XIV. Lajos összhangzásba mindennapi kicsapongásait és számtalan, titkos és mulékony szerelmeit azon vallásossággal, mellyet mutatni szeretett. Mi örültünk a felett, hogy egy szegény pap találkozott, ki husvétkor megtagadta Montespantól a feloldozást. A királyt ez ingerültségbe hozta; hivatta azonnal a pap plébánosát, hivatta Bossuet-t; azonban mindketten kijelentették, hogy a pap csak kötelességét teljesitette. „Bossuet olly erélylyel beszélt, mond Maintenon asszony, olly ügyesen tudta a vallást és dicsőséget beszédében egymás mellé állitani, hogy a király, kinek csak az igazat kellett megmondani, megindulva kelt föl e szavakkal: „Nem fogom őt látni többé!“ [3]) — Bossuet utasittatott, hogy bo-

---

[1]) *Oeuvres de Bossuet* (Beaucé Rusand kiadása) IV. köt. 340. l.

[2]) Ugyanott, 349 l.

[3]) Maintenon ezeket irja Saint-Gerannak: Je vous l'avais bien dit que M. de Condon jouerait dans cette affaire un personnage de dupe. Il a beaucoup d'esprit,

csássa el öt, s egy időre eszközölte is eltávolitását. A szigoru Bourdalouehoz, ki a királyi udvarnál a házasságtörésről szónokolt és David „Tu es“ szavainak idézésével rémülésbe ejtette az udvaronczokat, a király igy szólt: „Atyám, ön velem most meg lesz elégedve; madame Clagnyban van“; a rendithetlen jezsuita azonban igy felelt: „Isten jobban meg lenne elégedve, ha Clagny Versaillestól nyolczvan mérföldnyi távolságra lenne.“

Bossuet pedig ezeket irja a királynak: Nyugtalankodásom Felséged üdve miatt naponkint növekszik, mert mindinkább látom a veszélyeket, mellyek Felségedet fenyegetik. Kérem, parancsolja meg La Chaisenek, hogy irjon nekem valamit azon állapotról, mellyben Felséged van; — én valóban boldog leszek, ha hallhatom, hogy az elválás és a foglalkozás meghozták, mint vártuk, az udvös hatást.... Parancsa szerint gyakran meglátogatom Montespan asszonyt s meglehetősen nyugodtnak találom öt. Sokat foglalkozik jó cselekményekkel, s igen megindultnak látom őt, valahányszor eléje tárom az igazságokat, mint Felségeddel szoktam tenni. Vajha a Mindenható azokat mindkettőjöknek mélyen szivökbe oltaná, s munkáját befejezné, hogy annyi könyek, annyi erőszak, mellyet magukon tettek, hiába ne legyenek“ [1]). Számos barátai, kiknek ő közvetitőül szolgált, hogy a királyhoz férjenek s tőle kegyeket nyerjenek, fel tudták ujra éleszteni az uralkodó szenvedélyét; Bossuet sietett a királyt lebeszélni, de Lajostól e választ nyerte: „Ne beszéljen nekem többet. Parancsot adtam, hogy Montespan számára a palotában egy lakosztályt rendezzenek be.“ Végre ujra elüzte őt az udvartól; azonban bünbánásnak senki sem fogja mondhatni azt, mit a szenvedelmek változása idézett elő [2]).

---

mais il n'a pas celui de la Cour. Avec tout son zèle, il a fait précisément ce que Lauzun aurait eu honte de faire. Il voulait les convertir, et il les a raccommodés. C'est une chose inutile, madame, que tous ces projets: il n'y a que le père La Chaise, qui puisse les faire réussir. Il a déploré vingt fois avec moi les égarements du roi; mais pourquoi ne lui interdit-il pas absolument l'usage des sacrements? Il se contente d'une demi-conversion. Vous voyez bien qu'il a du vrai dans les *Petites Lettres*. Le père La Chaise est un honnête homme; mais l'air de la Cour gâte la vertu la plus pure, et adoucit la plus sévère.

[1]) *Oeuvres de Bossuet*, 41. k. 166. és k. l.

[2]) „A király nem egyszer folyamodott kételyeiben Bossuet tanácsaihoz, ki nagy befolyással volt reá, s Bossuet nem egyszer szólott hozzá az egyház első századaihoz és püspökeihez méltó nyiltsággal. Ollykor megakasztá a feslettségnek folyamát s elég bátorsággal birt üldözőbe venni azt, ki őt kerülte. Végre si-

Bossuet egyébaránt nem csak a király lelki üdvével, de a népek érdekeivel is törődött; a többi között igy ir a királynak: „Az igazságosságnak rendkivüli szeretete, eléggé nem becsülhető jóság és szelidség Felségednek született tulajdonai: ezen dolgokba helyezte Isten Felséged kötelmeinek legnagyobb részét .... Felséged trónját Istentől nyerte; az ő helyét foglalja el rajta s az ő törvényei szerint kell uralkodnia. A törvények azonban, mellyeket Isten adott, azt parancsolják, hogy Felséged hatalma csak a gonoszokra legyen félelmes és hogy a többiek engedelmességben Felséged iránt, békében és nyugalomban élhessenek ... Jól tudom én, milly nehéz Felségednek, hogy népét mindazon könnyitésekben részesitse, mellyekre szüksége volna, mi majdnem lehetlen egy háboru közepett, melly Felségedet rendkivüli kiadásokra és áldozatokra kényszeriti, hogy megtarthassa szövetségeseit; de a háboru azon kötelmet is rója Felségedre, hogy népét ne engedje elnyomatni, mert egyedül ennek segitségével viselhet háborut. Lehetlen, hogy azon sok rosz, mi az államot elsülyeszthetné, gyógyitható ne legyen; mert ha ez igy volna, akkor minden el volna veszve; de az eszközöket csak a legnagyobb gonddal és sok türelemmel találhatni fel. Nem feladatom azokról beszélni; de azt egész bizonyossággal tudom, hogy ha Felséged határozottan kijelentené, hogy valamelly dolgot akar, ha .... értésül adja, miszerint ezen dologban nem akarja magát ámittatni s hogy csak alapos és hathatós szolgálattal van Felséged akaratának elég téve, ugy azok, kikre parancsainak kivitelét bizza, akaratához alkalmazkodni s ügyekezni fognak, hogy e legigazságosabb akaratnyilvánitásnak eleget tegyenek. Egyébaránt legyen Felséged meggyőződve, hogy bármilly jók is legyenek azok eszközei, kik Felségednek szolgálatot tesznek a népek terheinek könnyitésében, ezek akarata soha sem lesz egyenlő Felségedével ..... Ismételve azt hozzák föl a királyoknak, hogy a népek természetöknél fogva hajlandók panaszkodni, hogy lehetlen őket kielégiteni, bármit adjanak is nekik: anélkül azonban, hogy a századok történelmében messze visszanyuljunk, a mi jelen szazadunk látta IV. Henriket állhatatos és találékony jóságával a gyógyszerek fölkeresésében az állam bajai ellen s az eszközök föltalálásában a népek kielégitésére, hogy érezhesse s elmondathassa velök, miszerint boldogok“ [1]).

---

került neki megszüntetni minden szerelmi összeköttetést, s ezen nagy művét azon erőfeszitéssel koronázta, melly Montespan asszonyt végképen kizárta az udvarból.“ **Saint-Simon.**

[1]) **Oeuvres**, 1675. II. köt. 170 s köv. lap.

Milly fényes udvarnak kellett egyébaránt annak lennie, hol Turenne, Condé, Colbert, Vauban a templomból, mellyben Mascaron és Bourdaloue utólérhetlen ékesszólással mennydörögtek a szinházak ellen, oda siettek, hogy Corneille, Molière, Racine remekmüveinek tapsoljanak; hol a társaságokban Bouileau kritikáit, La Fontaine czélzásait, Arnauld és Pascal vitáit, La Rochefoucauld csipős maximáit lehetett hallani, hol Lulli dallamait, Poussin és Le Sueur remek festvényeit, Perrault épitményeit lehetett bámulni; hol a legkitünöbb tudósok nézték át s rendezték sajtó alá a dauphin neveléséhez szükségelt és csupán evégre irt tankönyveket; hol az „Értekezés az egyetemes történelemről" és „Telemaque" irattak! Versailles erdőiben, hol a csábitás és kéj egyesültek, volt egy „bölcsészek utja," mellyen Fénelon, Fleury, La Bruyère, Pelisson és mások sétáltak „és ott lehetett látni Bossuet-t, midön valamelly iró munkájában előforduló nehézség iránt fölvetett kérdéseket megoldotta, a dogmát magyarázgatta, beszélt valamelly történelmi tény vagy bölcselmi problema felett. Teljes szabadság uralkodott ott, mindenről tartózkodás nélkül lehetett nyilatkozni: a vallás és a bölcsészet nehéz kérdései mellett beszéltek az irodalom uj figyelemreméltóbb termékeiről, mellyek a közönséget foglalkoztatták; s Bossuet elragadtatva minden nagy és magasztos iránti lelkesedésétől, gyakran elszavalta csalhatlan emlékezettel ujabb és régibb irók munkáiból a legszebb helyeket" [1]).

Illy környezettel jelent meg XIV. Lajos király kortársai előtt, igy jelenik meg az utókor előtt; és ámbár mindezen nagy férfiakat a megelőző forradalom teremtette s azon korban nyerték kiképeztetésöket, a dicsőség mégis azé, aki parancsol, s nem azé, ki tanácsot ad; — és XIV. Lajos nagyon szeretett dicsekedni minisztereivel, hadvezéreivel, korának költőivel és müvészeivel, mintha mindannyian az ő müve s királyi szellemének kifolyása lettek volna; sőt saját dicsőségét látta megröviditve, ha valaki az ő támogatása nélkül részesült kitüntetésben.

Rambouillet-palota.

Egy nemzetbeliök azt mondta, hogy „a francziák szeretik a livréet viselni"; s illy izlés mellett igen természetesen azok tisztelteinek legjobban, kiknek livréejök legszebben és leggazdagabban van himezve. Akkor bizonyult valónak, mint soha, azon mondat, hogy „az egész világ a király példája után indul." IV. Henrik, ka-

[1]) Le Dieu.

tona testtel lélekkel, a finom modort, melylyel maga sem birt, nem olthatta a nemességbe, de megkedveltette velök a szerelmi kalandokat. XIII. Lajos alatt e ledér hajlam az ajtatoskodás fátyola alá rejté magát, a Fronde alatt azonban nagyszerü erkölcstelenséggé fajult, tört és mérget fogadván szolgálatába; magas születésü, de kicsapongó és ármányos hölgyek adtak irányt a társaságnak, melly ellenmondásból állott, és csipös beszédeivel s gunyolódásaival a legkomolyabb és legszentebb dolgokat sem kimélte, hol az izlést a tulzással, az erkölcsöket a nevetségessé tétellel, a jó érzést a szenvedélyekkel megrontották. Ezen romlottságot akarták korlátozni a „precieuses"-ök; kik mindenesetre megérdemelték Molière kiolthatlan gunyolódását; azonban megitélésöknél tekintetbe kell vennünk, hogy az emberi természet gyöngesége magában hordja a veszélyt, hogy valamelly hibának javitásánál az ellenkezőbe esik. Hiresekké lettek ezen időben ama társaskörök, mellyeket Vivonne Katalin gyüjtött palotájában maga köré. E nő, Pisani ur és Savelli asszony leánya, Rambouillet marquis XIII. Lajos király főruhatárnokának özvegye volt. Ezen kör Medici Katalin udvarának maradékaiból, az ország legnevezetesb és legszellemdusabb férfiaiból állott, minök Richelieu, Condé, Corneille, és ollyanokból, kiknek egyedüli érdemök az volt, hogy fényes név örökösei voltak, vagy élénk szellemmel birtak. A társaság disze és csillaga d' Angennes Julia volt, a Medici család örököse, épolly szép mint szellemdus és müvelt, s mindenki által szeretett, kik a szellemet és szeretetreméltóságot becsülni tudták. Tizenkét évig udvaroltatott magának Montosier herczeggel, mignem végre hervadni kezdvén férjhez ment hozzá; a herczeg egy Julia-bokrétát nyujtott át neki hódolata jeléül, mellynek minden levele egy költeményt tartalmazott az ő dicséretére.

Ezekből s a következőkből láthatjuk, a divatnak, a gondolatoknak s a viseletnek milly negélyzése uralkodott ama társaságban; hol mindazáltal nem tettek egyebet, mint segédkezet nyujtottak a királynak, ki Franczia-ország haladásán fáradozott nyelvének és szokásainak tisztitásával, a mult idők viharai által hátrahagyott durvaságok simitásával s a szellemek és társalgás finomitásával. Az első precieuses-ök egyébaránt különböztek az utóbbiaktól, kik tulzásaikkal nevetségessé tették magukat. Első követelésök volt az erkölcsös magaviselet, azután finom modor a társalgásban, élénk, pezsgő szellem, s csin a beszédben. Nem volt például szabad mondani: „szeretem a görögdinnyét", hanem azt mondták: „tisztelem"; ügyekeztek a kiejtéssel megegyezőbb helyesirást hozni be, hogy a nők

is képesek legyenek olly hibátlanul irni, mint az akademikusok; s valójában nem egy általok behozott javitás lön általánosan elfogadott szabálylyá a helyesirásban [1]).

Illy módon nyerte vissza a franczia társaság az elvesztett gratiát és elegantiát, miben szerelmi kalandok, az oppositiónak némi maradéka és másrészről bizonyos vallásossági forma szolgáltak némileg segélyül; épugy mint a forradalom után Staël és Récamier asszonyok salonjaiban. A szellemi élvezetekben közremüködött Francziaország szine java; Voiture itt a fölött vitatkozott, hogy muscardin használandó-e vagy muscadin, számüzessék-e a használatból a car kötszó vagy nem; Corneille remegve olvasta Cidet vagy Poliutto-t; Molière uj erőt meritett, midőn egyvalaki közbekiáltott: „Bátorság! ez az igazi komikus!“; Bossuet tizenhatéves korában késő éjjel tartotta első beszédét, s Voiture e szavai: „Soha sem hallottam még, sem illy korán, sem illy későn szónokolni,“ hiressé tették őt. Ezen társas körökben olvasták Racine Athalie-ját vagy Benserade legujabb sonettjét, Bourdaloue szentbeszédeit vagy La Rochefoucauld maximáit; ott mérlegelték ezek értékét s az ott kimondott itéletek megdönthetleneknek tekintettek s alapját képezték azon szabályoknak, mellyeket Boileau Art poétique-jában megörökitett. A nemesség is szeretett volna a tudósok sorában tündökölni s mindentudást kezdett negélyezni, anélkül hogy a tanulmány fáradalmainak alávetette volna magát. A negélyzés tehát megelőzte a jóizlést; azonban a törekvés müvelt szellem által tündökölni azon jót eredményezte, hogy a nemesség, melly tudomány és müveltség tekintetében teljesen el volt hanyagolva, a tudományokkal komolyan foglalkozni kezdett.

De ezen irányzat csakhamar tulzásba csapott át s nevetségessé lett; gyönge tehetségek versenyezni akartak ama szellemmel és modorral, s negélyzökké lettek. Ezen hamis precieuses-ök bizonyos szabályokat állapitottak meg a szólásban, mellyek épolly szigoruan megtartandók voltak, mint a lovagiasság törvényei; régi és uj irókból minden lépten idézeteket kellett használni a beszédben [2]); keresztneveket az akkoriban annyira kedvelt terjedelmes regényekből kölcsönöztek; az eredeti valódi kifejezések helyett körülirásokat

---

[1]) Mint *tête, prône, sûreté, âge, avis, avec*, ehelyett: *teste, prosne, scureté, aage, advis, avecque.*

[2]) Midőn Mignard panaszkodott, hogy leányának nincs emlékező tehetsége: „Ön szerencsés, felelé neki Ninon, legalább leánya nem fog idézni.“

használtak [1]); minek az lett következménye, hogy az önalkotta nyelvbábelt maguk is alig tudták megérteni, s Ménage ezen nyelvrontás ellen irta a „Requète des Dictionnaires“ czimü satyraját.

A kizárólagos világ ezen hölgyei a nap nagy részét az ágyban töltötték, ott fogadták a látogatásokat s folytatták a társalgást; sőt szokásban volt még az is, hogy az uj házasok gazdagon fölpiperézett ágyakban virágok és illatszerek közé temetkezve fekve fogadták a tisztelgők szerencsekivánatait. Egy r o n d e a u, egy talány, vagy egy szellemdus billet szolgált bevezetőül az irányadó körbe; a bevezetett ezen pillanattól kezdve precieux lett s szavai, mellyeket ajkain kiejtett, precieuses-ök. Epigrammok, sonettek, levelek, szójátékok képezték e kör szellemi eledelét, mellynek mindent kellett tudni [2]) s a dolgok alapját ismerni [3]), akár tanulmányozták azt vagy nem. A lovagkorból visszamaradt nyom gyanánt szokásban volt még ekkor, hogy az ifjakat valamelly hölgyre bizták: e kör hölgyei is mindnyájan választottak maguknak egy-egy kedvenczet, kit minden alkalommal kitüntettek, de csakis a kitüntető czim volt az egyetlen kegy, miben részesitették, mert a legcsekélyebb t e s t i gondolat, mint ők mondani szokták, elég lett volna arra, hogy valakit ezen Olympból kizárjon; az o b s c é n i t é szó mindig ajkaikon volt, s ha valaki az exclusiv körön kivül kevésbbé válogatott társaságba elegyedett, arról azt mondták, hogy bepiszkolta magát („encanaillé“). Voiture, ki annnyi szenvedélyteli levelet irt d'Angennes Juliának, azért mert egy nap karját merészkedett megcsókolni, az örökös kegyvesztés veszélyében forgott. Az önzés e körökben a többé kevésbbé hamis érzelem álczájába öltözött; minden badarság fontosságra vergődött; két-soros levélke, egy szerencsésen választott mondat százszorosan ismételtetett, magyaráztatott és utánoztatott; La Sablièrenek egy madrigálja, Benseradenak egy négy-soros verse nagy eseménykénti üdvözöltetett; s e körök hölgyei közől számosaknak van életrajza vagy emlékirata átadva az utókornak.

Az udvar.

Ezután jött az udvar uralma, mellynek példájára mindenkit

---

[1]) Moliére szerint a „szolga“ helyett „*szükségest*“ használtak; a „székek“ a „*társalgás kényelmei*“ voltak; a „hálósipka“ a „*hazugságok ártatlan bünrészese*“ az „olvasó“ „*szellemi láncz*“, a „viz“ „*égi tükör*“; s igy szóltak: „*Ne legyen ön kegyetlen ezen szék iránt, melly ön felé nyujtja karjait;*“ vagy: „*Attachez sur ces gans la réflexion de votre odorat.*“

[2]) *Les gens de qualité savent tout sans avoir rien appris.* **Moliére.**

[3]) *Savoir le fin des fins.*

szerelem és ajtatoskodás, heroismus és irodalom foglalkodtatott. A házassági hüség nevetség tárgyát képezte Molière vigjátékaiban s kigunyoltatott a király élete által, ki a nemes cselekedet köpenyével akarta kicsapongásait takarni. Miután a király hintajában nyilvánosan mutathatta magát a királynővel, Montespan és La Vallière aszszonynyal s törvénytelen gyermekeit a parlament által törvényesithette, illyesmiben nem botránkozhattak meg azon kor erkölcsi nézetei; s alig ismerte el a király természetes gyermekeit, azonnal a versaillesi udvarhoz siettek az összes fejedelmek törvénytelen gyermekei. Az udvaroncz pazar volt a játékban, fogatokban, vadászatokban, egyáltalán mindenben, mi a fényüzéshez tartozott; könnyelmüen és feltünő módon szórta pénzét, mert a fösvénység megbocsáthatlan bün lett volna; egyedül a király felé fordult minden tekintet. Csipkékkel és szalagokkal boritva, hősökként mentek a halál elé; a fiatalság a harcztéren kezdte pályáját; az ifju urak könyveiket magukkal vitték a harcztérre, s a tábori sátrakból kerültek ki Saint-Evremond, Cartesius, Vauvenargues, Bussy a franczia Petronius [1]); Algier bombáztatásának, a Rajna melletti csaták s a candiai tüzaknák veszélyei között a franczia szellem élczekben tört ki, s a harczosok enyelegve haltak meg.

Parókák.

Az udvarnál, hol az általános fényben a különbség elenyészett [2]), még a férfiak is festették arczaikat, fölcsipkézve, himzésekkel és szalagokkal megrakva, csinos karddal oldalukon, kimért taglejtésekkel [3]) és óriási parókákban jelentek meg. Czélzással a legnagyobb

---

[1]) *Histoire amoureuse des Gaules* (1665) czimü munkájában leirta az udvar botrányait, s ezért számüzték.

[2]) Az akkori fényes életmód nem volt szük körre szoritva, miután Maintenon asszony 1680-ban kiszámitotta, miszerint fivére 9000 livres jövedelemmel Versaillesban jó házat bérelhet, tarthat tiz inast, négy lovat, két kocsist s naponkint jó asztalt.

[3]) Marini, ki, Franczia országban kitüntetve azon nagylelkü fogadtatással, mellyben a charlatanismus az érdem rovására részesülni szokott, bohózatokkal fizette vissza a meg nem érdemlett kitüntetéseket, Callot ecsetének segélyével közli a bizarr öltözéket, a borzasztó bohóságokat, az örökös változásokat, a szüntelen polgári háborukat, a mértékletlen kicsapongásokat, verekedéseket, veszekedéseket, zavarokat, „mellyeknek tönkre kellene tennie, s ehelyett fentartják Franczia országot. A nők férfiak szerepét viszik, a férfiak nőkét; ezek kormányozzák a házat és mindent, amazok bitorolják a női csint, fényt és a galanteriát. Ezek halványak ügyekeznek lenni, mintha negyednapos hideglelésök lenne, tapaszt raknak arczukra, s hajaikat belisztezik annyira, hogy egészen véneknek látszanak, abroncsot

könyvalakra in-folio-parókáknak nevezték azokat, mellyeknek fürtjeik a vállakra és mellre hullottak s mellyeket (1630-ban) De La Rivière abbé hozott divatba; az udvari parókák ollykor $2^1/_2$ fontot is nyomtak; a legkeresettebbek voltak a szőke hajak, s az illy szinü hajnak unciáját 50 egész 80 livres-vel fizették, ugy hogy egy paróka nem ritkán 3000 frankba is került. Képzelhetjük, mennyibe jött annak fentartása! [1]) A hölgyek is nagy parókákat viseltek [2]); s midőn 1714-ben két angol hölgy jelent meg Versaillesban, hogy a királyt vacsorálni lássa, az udvaronczok között susogás és meglepetés keletkezett alacsony hajfodrozatuk miatt: a nagy király azonban megtudván e mozgalom okát, a hölgyeket magához hivatá, s minthogy szépek és szép termetüek voltak, megdicsérte őket, megjegyezvén, miszerint az udvarhölgyek is, ha belátásuk volna, épugy fésülködnének. Ez elegendő volt arra, hogy a nők egész éjet parókájok átigazitására forditsák s a három emeletből kettőt levegyenek az egész sodronykészülékkel, melly azt összetartá; másnap a misén

---

viselnek, mi nagy terjedelmet kölcsönöz nekik. A férfiak még a legcsikorgóbb hidegben is ingben járnak, melly alatt azonban más ruhát viselnek; mindig sarkantyus csizmát hordanak, habár istállójukban egyetlen lóval sem birnak; piros köpenyben és mellényben ugy néznek ki mint a bibornokok; azután tarkák mint a festéktábla, s hosszabb tollat viselnek mint a rókafark, fejükön azonkivül egy második fejet, mellyet parókának neveznek.

„Ha látnátok engem! (folytatja) nadrágomból, melly alig tapad csipőmre, az ing kilóg; két röf csipke kell lábszáraimra; fejem csalánszövetbe gőngyölve egészen mereven áll. Lyoni barna nemez-kalapom a marokkói fejedelemnek is elég árnyékot adna s hegyesebb a toronynál: szóval, itt minden hegyes, kalap, mellény, csizma, hajviselet, fej s még a házak födelei is. A nemes urak éjjel nappal sétálgatnak, s a légy repülése elég, hogy gyanuból párbajt vivjanak. Barátok között annyi a bók, hogy az embernek előbb a tánczmesternél kell órákat venni, hogy meghajtani tudja magát, s a társalgás formaszerü balettel kezdődik. A nők nyilvánosan elfogadják a csókot, és a pásztor pirulás nélkül magáénak vallhatja a nimphát. Játékok, bálok, mulatságok, álczázmenetek s teritett asztalok mindenfelé napirenden vannak; a vizet árulják, mint a kapornát és sajtot. A bor patakként foly s a palaczk mindig kézben van.

[1]) Vilmos Frigyes porosz király adót vetett a parókákra, mellynek minimuma fél tallér volt s melly annak rangjához képest emelkedett, ki parókát viselt. Ez a beszedésben nagy zavart okozott, minek folytán az adó a gyárosokra és kereskedőkre rovatott, később azonban ismét átment a parókaviselőkre, s öt osztályból állott.

[2]) Sévigné asszony leányának kisebb terjedelmü parókákat ajánlt, csak attól félt, hogy fogainak ne ártanának! Sok gutaütést is idéztek elő akkoriban a parókák.

már csak egyemeletes parókákkal jelentek meg. S midőn egymást a szokatlan hajfodrozatban meglátták, alig tudták a nevetést elfojtani, a király azonban megdicsérte ezen ujitást, s nem kellett több, hogy a párizsi nők azonnal utánozzák az uj divatot.

Halhéjas szoknyák.

Az angol nők hajfodrozata által előidézett feltünés egészen elvonta a figyelmet egy más ujitástól, melly a szoknyák kifeszitésére használt nagy halhéjabroncsok viselésében állott. Csak akkor vették ezt észre, midőn a hölgyek megjelentek bennök először az udvarnál s csak nagy veszekedéssel tudtak a nagy tömegen keresztül hatolni, a rendőrség közbejöttével. Ez az eset közbeszéd tárgya lett, s a hölgyek kezdték a halhéjas szoknyákat a szobákban viselni, nem győzvén eléggé dicsérni, milly kellemes ezen viselet a nagy hőségben (1716 nyarán); s miután nappal nem merték magukat mutatni, esténkint mentek sétálni, kerülvén a bejárást a rendes ajtókon. Lassankint hozzászokott a szépnem s miután kényelmességét mindenfelé hirdették, a divat általánossá lett. Mesnières elnök, kinek jegyzeteiből meritjük ezen adatokat, azt mondja, hogy az ő idejében (1733) a legszerényebb hölgyek körfogata három röf volt s tiz röf selyem kellett egy szoknyához: a jansenista halhéjas szoknyák csak térdig értek [1]).

Ezen viseletnek megfelelő az akkori idő külső jellege, valamint belső jelleme a társaság és a társadalmi érintkezés szellemében nyilvánul finom érzékével az illemes és nevetséges iránt, s a kifejezés keresettségével; ezen jellem ad természetesen az irodalomnak is életet; s Sevigné asszony, Molière és La Fontaine másutt nem is születhettek volna.

Madame de Sevigné.

Ezen kor számos emlékiratai élénk képet nyujtanak nekünk az udvari körről, mert nincs egyetlen személy, kinek életéből több vonás és adoma följegyezve nem volna, összegyüjtve az Anná-ban is. Egyike a legkitünőbbeknek Marie de Rabutin (1627—96), leánya Chantal bárónak, egy hires vasgyurónak, ki husvét napján a misét ott hagyta, hogy tanu lehessen egy párbajnál, s kinek egyik fia párbajban esett el. Sévigné marquishoz menve férjhez, fölkiáltott: „Sévigné tisztel engem, de nem szeret; én azonban szeretem őt, de nem tisztelem;“ mire Ménage azt felelte neki: „A legnagyobb szerencsétlenség, melly Sévignét érhette az, hogy önt nőül vette,

[1]) **Le Noir**, *Musée des monuments français.*

miután mindenki azt mondja: Vétek, hogy illy nő illy férfiunak jutott. Férje egy epicureus nő miatt párbajban elesvén, Marie fiatalon özvegy maradt. Szellemdus és ismeretekben gazdag nő volt, nyilt és közlékeny jelleme nem középszerü itélő tehetség, hanem a hideg, számitó természet kifolyása volt, ki szerettetett anélkül hogy viszont szeretett volna, s az erényes nő büszkeségével dicsekedve, szenvedélyeket tudott kelteni anélkül hogy azokat viszonozni ohajtotta volna. Benserade költő, Fouquet pénzügyminiszter és Conti herczeg voltak udvarlói; Ménage, ki olasz madrigalokat irt számára s ki utóbb meghittjévé lett, ezt mondta neki: „Miután már voltam az ön martyrja, most már confessor-ja vagyok.“ S ő erre igy felelt: „Én pedig az ön szüze.“ Enyelgéseivel meghiusitja Bussy-Rabutin és Saint-Evremond finom csábitási kisérleteit; józan esze megóvja a finom társaság trivialis tulzásai és szenvedélyei elől; bámulja Scudéry asszonyt, de természetesen ir, tollának gyeplüt vetve nyakába, melly mutatja, mennyire tulajdona volt a választékos szólásmód; nagyrabecsüli Maintenon asszonyt, de óvakodik utánozni szemérmeskedéseit és szenteskedését; vallásosan van nevelve, mindazáltal olvassa Montaigne és Rabelais munkáit; megsiratja Retz bibornokot és Port-Royalt; de a király fényüzése nem zavarja meg fejét; a jansenistáktól megtanulta alávetni magát a Gondviselés határozatainak, anélkül hogy panaszkodnék, vagy töprenkednék; szereti a falusi életet, habár akkoriban olly ritka volt a természet szépségei, az ábrándos és a magány iránt az érzék; s megvénülvén, öreg korának menhelyére e szavakat vésette: Szent szabadság!

Nem volt más szenvedélye, mint leánya iránti szeretete, kiről azt mondta, hogy Franczia országnak legszebb leánya. Egyedül érette jelent meg a társas körökben, érette lett szerző, emlékmondatait ismételte, csak az iránta való tekintetből pazarolja a nyájasságot a látogatókra; midőn meg kellett leányától válnia, hogy férjhez adja de Grignan urhoz, a távollétet azzal vigasztalta, hogy szakadatlan levelezést folytatott, a postás érkezésének perczeit számitotta, s ha késedelmezett, már azt hitte, hogy szerencsétlenség történt; azon napokat, mellyeken nem várt levelet, azzal töltötte, hogy folyvást azon napra gondolt, mellyen levelet kell kapnia [1]). Ezen levelekben beszédes melegséggel, édes bizalmassággal és tiszta gyöngédséggel lefesti saját életét, szokásait, olvasmányait s a

[1]) XIV. Lajos király alatt kezdték a leveleket feltörni a póstán.

társaság szeszélyeit, mellyben élt, és pedig annál nagyobb természetességgel, mennél kevésbbé gondolt valaha arra, hogy azokból könyv legyen; az ő legnagyobb ékessége, hogy mindig igaz, a keringő vélemények és nézetek hü visszhangja, mellyeket utólérhetlen kellemmel tudott mindig fölvenni s tovább adni. Habár levelei csak a pillanat tárgyaival foglalkoznak, azért még ma is mindig kedves olvasmányul szolgálnak nem csak az irmodor és előadás miatt, hanem különösen mint kimeríthetlen forrás az akkori társaság megismerésére.

A fiatalság még nem feledte el a mult század orgiáit, de bizonyos elegans mázzal takarta el a bünt s a könnyelmü fecsegésben töltött életet. A rokonsági kötelékek, az érdekek s a közhivatalok a nemességet összefüzték; s mig egymás között bizalmasabbakká lettek, annál gőgösebbek voltak a polgári osztály iránt, miután igen nagy megkülönböztetés uralkodott az udvar, mint mondák, és a társadalom között; minden állásnak megvolt a maga öltözete; a tanárok, birák, orvosok, kereskedők fekete többé kevésbbé hosszu öltözete megkülönböztette őket az udvaronczoktól, kik rövid és gazdagon ékitett ruhát viseltek; s ezeknek arcza is elárulta, hogy parancsolni szoktak, mig amazokén visszatükröződött az engedelmeskedés és türés; a mesterembernek nem volt szabad posztóba öltözni mint a polgárnak, sem a polgárnak selyembe, melly csak főbb ranguak számára volt fentartva; a mesterember neje nem viselhetett tafotaruhát, melly csak a polgárok nejeit illette meg, ezeknek pedig nem volt szabad egyedül az urhölgyeket megillető bársonyt fölvenni. A précieuses-ök eltüntével még nem jutottak azon komoly társalgáshoz, melly Fontenelle befolyása alatt állott, s mellyben elmegyakorlat, a gondolkozás élesitése volt a tudományok feletti vitatkozás vagy beszélgetés. A fecsegés volt az uralkodó szenvedély, a végnélküli beszélgetések mint Sévigné asszony mondá; s a legfőbb gond az volt, hogy a beszéd fonala félbe ne szakadjon s hogy a legcsekélyebb dolgot is érdekessé tudják tenni. Ehhez szellem és tehetség kellett s mindkettőt igen nagyra becsülték; az epigrammokat szerették, s miután a kormány ellen nem intézhették vagy nem merték intézni, az udvar botrányait vették czéltáblául.

Ha Sévigné asszony gyakrabban beszél észszel mint szivvel, ő még ebben is tükre az akkori társaságnak. Ő nevet a bretagnei véres forradalom felett, s tréfálva emliti, hogy a legyőzött fölkelőket keréken törették [1]); csipkedi barátját, Vivonnet, a messinai hőst,

[1]) „Avant-hier on roua le violon qui avait commencé la danse et la pillerie

s leányának bizalmasan beszéli, hogy rohadt testtel s lélekkel halt meg [1]). Midőn hallja, hogy Bossuet lemondott a püspökségről, mellyet nem tudott elnyerni, s megelégszik egy sovány apátsággal, fölkiált: „Oh a szegény ember!“ Midőn megjelent Exposition de la foi czimü munkája, leányának ezeket irja róla: „Beszélik nekem, hogy Bossuet egy könyvet irt, mellyben azt állitja, hogy elég ha az ember a mysteriumokban hisz; s roszalja az oltáriszentség feletti minden szőrszálhasogatásokat, mellyek nem egyéb eretnekségnél. Ime, a te eseted.“

Megtérések.

Az elemi nevelésnél becsepegtetett vallás nem halt ki a keblekből; a vallásos nevelés, mellyben akkoron mindnyájan részesültek, mintegy óvszer volt a romlott világ ellen, mellyben szükség volt örökös alkudozásban élni az elvek szigora és a tények lazasága között. Azonban sokan érezték a komoly vallásosság szükségét, s akkoron még nem szivárgott át Angolországból az ugynevezett szabad gondolkozás divata. Bossuet hosszasan beszél azon férfiak utolsó pillanatairól, kiket dicsér, különösen Condéról; Fontenelle maga is, midőn az elhunyt akademikusok felett emlékbeszédet tart, egészen profán gyülekezet előtt, soha sem feledkezik meg megemliteni rólok, hogyan teljesitették utolsó vallási kötelmeiket. Igen gyakran történt, hogy a legkicsapongóbb életmód után visszatértek az eltévedtek Istenhez, miután e tévedések érzékiségből eredtek, anélkül hogy a rationalismus vagy a sarcasmus fagyán mentek volna keresztül. Port-Royal történetében gyakran fogunk érdemes és tehetséges egyének példájára bukkanni, kik zárdába vagy magányba vonultak vissza. Itt csak Gonzaga Anna palota-grófnőt (Pfalzgräfin) emlitjük, ki a Fronde korában főszerepet játszott, azután Istennek szentelte magát, s Bossuet őt egy dicsbeszédre érdemesnek tartotta. La Sablière, egy szellemdus polgárnő, a főranguakat elvonta a ma-

---

du papier timbré: il a été écartelé, et ses quatre quartiers ont été exposés aux quatre coins de la ville. On a pris soixante bourgeois et l'on commence demain à pendre. Cette province est un bel exemple pour les autres (3. oct. 1675).“ És másutt: „Vous me parlez bien plaisamment de nos miséres: nous ne sommes plus si roués: un en huit jours pour entretenir la justice.“

[1]) Montespan asszonynak fivére volt, rendkivül kövér, s Sévigné asszony őt a nem igen diszes *Groscrève* névvel ruházza föl. Lajos király szerette őt elmés ötletei miatt, marsallá tette, s fiának házassági ajándékul egy milliót adott. Egy alkalommal kérdezte őt a király, mi haszna van az olvasásnak: „Sire, felele, az olvasás hizlalja a szellemet, mint Felséged foglyai az én arczomat.“

gas köröktől, hogy saját társaságába lebilincselje; egy tudományos és nyelvtani hibát fedezvén föl Boileau munkájában, ez ellenségévé lőn s egy satyrában nevetségessé tette őt; La-Fontainet nagylelküen támogatta; s midőn egy szigoru rokona szemrehányásokat tett neki, hogy minden lépten változtatja kedveseit, holott még az állatok is csak egyszer szeretnek egy esztendőben, azt felelte neki: „Épen azért teszik ezt, mert állatok.“ Ő is végre a vallás vigaszához fordult, s a szegények segélyzésében keresett megnyugvást. Pensées chrétiennes czimü munkája méltó helyet foglal el azon kor számos épületes iratai között.

La Longueville.

Anna Geneviève (1619—79), a nagy Condé nővére, családjának régibb szerencsétlenségei folytán már kora ifjuságában komoly nevelésben részesült, s habár a világi érdekek iránt fogékony érzelemmel birt, mindazáltal elhatározta, hogy zárdaszüzzé lesz; midőn e helyett anyja bálba vitte őt, elragadó volt szépségben és öltözetben, de az alatt vezeklőövet viselt. Ezen ótalom azonban elégtelen volt annyi kisértés ellen, mellynek ő csakhamar áldozatául esett; a Rambouillet-kör diszévé lőn, hol a legelegansabb férfiak, költők epedeztek utána, nagy urak bársonyban s biborban hódoltak neki. Az indulatok kielégithetlen szüksége egyik szerelmi viszonyból a másikba üzte; Longueville herczeghez ment férjhez, majd ott hagyta őt, utóbb pedig maga járt utána, hogy védje nem erényét, de jó hirét, mi egyébaránt nem szolgált akadályul, hogy jobban hódoltak neki, mint egy királynőnek. Az anyaság sem tudta megnyugtatni, s csak a Fronde erőszakos viharai s fölizgató ármányai tudták kielégiteni. Saját akarata szerint vezette fivéreit, Conti herczeget s a nagy Condét, valamint Retz bibornokot: a néptől az egekig emelve, a torlaszokon és az ostromokban ő vezérelte a harczosokat; ausztriai Annával, mint egyenlő egyenlővel békét köt, melly fivéreinek helytartóságokat s neki magának egy bált szerez. A szerencse azonban hamar megfordult, s ő kénytelen álruhában barangolni, mignem a tengert eléri; itt megtalálja Turennet s vele régi szerencséjét; még egyszer azon helyzetbe jut, hogy ő intézi Francziaország sorsát; s a parlament ártatlannak nyilvánitja őt, ki egyedül „a megsértett szerelemben bünös.“

Azonban még a nagyravágyás és kéj mámorában is visszatérnek ifjuságának első gondolatai, s a carmelita szüzek fejedelemasszonyának igy ir: „Leghőbb vágyam, hogy e háborut befejezve lássam s önökhöz vonulhassak vissza bevégzendő életemet távol a

világtól. De ezt nem tehetem mielőtt a béke meg nincs kötve. Ugy tetszik nekem, hogy életem csak azért van, hogy érezzem annak sulyát és keserüségét; mindaz, mi engem hozzá füzött, össze van törve vagy inkább morzsolva. Irjon nekem gyakran; s éleszsze bennem folyvást az undort, melylyel ezen földi zarándoklás iránt viseltetem.“

Igy ir az ünnepelt nő, a hódolat és köztisztelet tárgya, ki Francziaországban az első szerepet vitte! Harmincznégy éves korában visszavonult a közéletből, azonban nem a zárdába, de férjéhez, kinek ő s ki neki megbocsátott; — férje halála után nagy összegeket adott jótékony czélokra, azon sebek gyógyitására, mellyeket a Fronde ütött; kilenczszázat szabaditott ki az adósok börtönéből; ezer személy volt feljegyezve a névsorban, kiket alamizsnákban részesitett; gyermekeinek szerencsétlenségében saját bünhödését látva, leveleiben és emlékirataiban az utókornak épületes emléket hagyott hátra.

La Vallière is egy zárdában vezeklett szerelmeiért. Montespan asszony a szent Józsefről czimzett apáczáknak egy szép házat épittetett fiatal leánykák nevelésére, hová maga is visszavonult bukása után. Nemes vetélkedésből Maintenon asszony Saint-Cyrben emeltetett egyet szegény nemes leánykáknak, mint maga volt, s midőn királyi férje meghalt, éltének hátra levő részét ott fejezte be. A husvéti ünnepek előtt az egész magasabb világ zárdákba vonult, mint Sévigné asszony mondá, „hogy Isten iránti szeretetből unatkozzanak.“

Igy fejthető meg azon érdekeltség, melylyel ezen társadalom a kegyelem feletti viták, Guyon asszony mysticismusa és Fénelon tiszta szeretete iránt viseltetett; s igy fejthető meg, hogyan lehettek Pascal Lettres provinciales-jai divatos olvasmánynyá.

S ennyi finomultság közepett a bon ton megengedett bizonyos bünös hajlamokat, miután a morál igenis gyakran alkalmazkodott a divat uralmához vagy a társadalmi megkülönböztetésekhez. A csalás nem volt szégyen a játékban, mellynek szenvedélye Mazarin óta uralkodó lett; a nemesre nem hozott gyalázatot, ha szöktetés vagy erőszak elkövetése miatt vád alá helyeztetett; adósságot csinálni s hitelezőit ki nem elégiteni, a kincstárt csempészet által megröviditeni jó modornak tartatott; s Lajos király minden lépten osztogathatott vagy halasztási engedélyt vagy pénzt adósságok fizetésére azoknak, kik hozzá folyamodtak [1]). Maga is szeretett

[1]) A játék alkalmat nyujtott sajátságos nagylelküségekre. Voiture egy este

nagyban játszani, szintugy leányai is, s még jobban fivére és a dauphin. Hogy lelkiismeretöket megnyugtassák, a hölgyek a játék végével rendesen azon kisegitő eszközhöz nyultak, hogy a nyert összegeket kölcsönösen egymásnak odaajándékozták. Csalók és hamisitók mint ügyes játékosok szivesen látottak voltak a társaságban. Mások ismét, hogy pénzt szerezzenek maguknak, az eretnekek és öngyilkosok elkobzott jószágai után jártak, vagy a feladók mesterségét üzték.

A hölgyekkeli érintkezést frivolitás jellemzé; a romlottság látványa nem keltett undort a becsületes lelkekben, de közönyösséget a szilárd elvek iránt, kétséget a tisztelt vélemények felett, semmit nem kimélő maró gunyt és cynizmust szült; a legtöbb nőt nem az érzékiségre való hajlam, de a hiuság ejtette meg. Milly romlottak voltak az erkölcsök, mutatja Molière müveiben a kifejezések meztelensége; Amphitryon-jában a házasságtörést nem csak menti,

---

elveszit ezernégyszáz louisdort s ez összeghez kétszáz darab hiányozván, Costarnak igy ir: „Kérem önt, küldjön nekem sietve kétszáz darab louisdort, mellyekre szükségem van, hogy kiegészitsem azon ezernégyszáz darabot, mit tegnap este vesztettem. Ön tudja, hogy nem csak saját becsületemre játszom, de az önére is. Ha nincs önnél annyi, vegyen valahol kölcsön; ha nem talál senkit, ki önnek kölcsön adna, adja el, mi a kezébe akad, mert okvetlenül szükségem van ez összegre. Barátságom szól illy parancsolólag, mert erős; az öné, melly gyönge, igy szólana: Esedezem önnek, kölcsönözzön nekem kétszáz louisdort, ha teheti megerőltetés nélkül. Bocsásson meg, hogy illy bizalmas vagyok.“

Costar, hasonlóképen szellemdus férfiu, igy felelt: „Sohasem hittem volna hogy illy olcsón olly nagy szerencsében részesüljek. Miután ön az én becsületemre játszik, egy alapot fogok rendelkezésére tartani, hogy azt megóvjam. Ezenfelül biztositom önt, hogy egy rokonomnak mindig van ezer louisdorja, melylyel ugy rendelkezhetem, mintha az a mi szekrényünkben lenne: ezzel azonban nem szeretném önt valami jelentékeny vesztésnek kitenni. Egy barátom mondá nekem tegnap, hogy az ő ex-vagyona a legjobb barátja volt a világon, vigyázzon tehát ön is a magáéra. Visszacsatolom önnek kötelezvényét, csodálkozván, hogy ön velem illy üzletet csinál azután, amit ön a napokban Balzaccal csinált.“

Balzac Voiturehöz küldött s négyszáz tallért kért tőle kölcsön, ki leolvasván a szolgának a pénzt, a kötelezvény alá ezt irta: „Alulirt elismerem, hogy Balzacnak nyolczszáz tallérral tartozom azon szerencséért, mellyben engem részesitett, midőn tőlem négyszázat kért kölcsön.“ Más alkalommal Pisani marquis elvesztvén minden pénzét és poggyászát játékban Thionville ostroma alatt, Voiture száz doppiát küldött neki ezen sorok kiséretében: „Azon föltevésben, hogy ön értem épen ugy játszott Thionvilleban, mint én önért Narbonneban, s az én nevemben megkettőztette a tételt, küldök önnek száz doppiát azon összeg fedezésére, melyet értem veszthetett.“

de igazolja is s profanálja a házasság titkait; a vallásosságot ostromolván, előmozditja a romlottságot, midőn álszenteskedőkként tünteti föl azokat, kik nem usznak az általános feslettség árjával. La Rochefoucauld azt mondta, hogy „kevés becsületes nő van, ki mesterségét meg nem unta;“ La Bruyère pedig, hogy „sok nő jobban lenne szeretőinek mint férjének nevéről nevezve“ és hogy „az ajtatosak atheisták lesznek egy atheista király alatt.“ A feslettség olly fokig fejlődött, hogy már a nőket is megunták volt, és Bourdaloue kénytelen volt olly bün ellen mennydörögni, „mellyet a szentirás megemliteni sem akart“ s melly még a másik nemnél is el volt terjedve.

Ninon.

E közben Ninon de Lenclos (1616—1706) hiressé lön. Egyike volt ő azon szépségeknek, kiket az idő meg nem visel, alapos müveltséggel az irodalomban, ki emellett ugy tánczolt mint egy Gratia, s a lyrát ugy pengette mint egy Múzsa; finom érzéke a nevetséges iránt, vidám és egyenlő jelleme csakhamar bámulat tárgyává tették az egész társaságban. Atyja, egy tourainei nemes, a könnyelmü epicureismus elveiben nevelte föl őt, s halálos ágyán igy szólt hozzá: „Használd a drága időt s élveidnek ne mennyisége iránt, de megválasztásukban légy töprengő.“ Illy elvekben növekedve, melylyekhez heves vérmérséklet is járult, a szerelmet nem tekintette érzésnek, csupán ingernek, melly sem bánatot, sem elismerést nem hagy maga után. Tizenötéves korában önrendelkezéssel birván vagyonát, hogy állandó jövedelmet biztositson magának, évi járadékban helyezte el, visszautasitott minden házassági ajánlatot, valamint az udvartól kinált állást; tultéve magát nemének s a szokásoknak minden illemi tekintetein, csak az élvezetekre gondolt, számos hódolóinak hizelgéseit fogadva könnyü kegyekkel jutalmazta azokat, kiknek elsőbbséget adott, emellett ugy tudta viselni magát, hogy mindig keresett volt anélkül hogy aljassá lett volna. A Tournelles-utcza, hol Ninon lakott, ellentéte volt a Port-Royal szigoru moráljának és a Rambouillet-kör czifra platonismusának. A Gassendi által fölélesztett epicureismusnak elméletileg s gyakorlatilag hódolva kedveseit változtatta, mindegyiknek a szenvedély egész hevével engedvén át magát, hogy csakhamar ujjal cserélje föl: egyiknek közölök a többi között igy ir: „Remélem, hogy három hónapig szeretni foglak, ez reám egy örökkévalóság!“ a kicsöppentnek hüségesen kijelentette, hogy uralmának vége van, mellyről mindenki tudta az átvételkor, hogy csak rövid tartamu lesz; az elbo-

csátott kedveseket barátaivá tette, s ezen érzelemben a leghübb volt, segélyezte, támogatta őket, vagy hivatalaikban előmenetelt szerzett nekik. La Châtre egy levelkét ohajtott volna tőle birni, mellyben mondaná ki, hogy örökké s egyedül őt szeretni fogja; Ninon megirta azt neki, de nem sokára már egy másiknak karjaiban fölkiáltott: „Oh a szép levélke, mellyet La Châtre őriz!“ Midőn anya lett, szeretői koczkát vetettek az atyaság eldöntésére, miután ezt ő maga sem tudta meghatározni. Mig a Rambouillet-palotában a kifejezéseket megrostálták, az eszméket kificzamitották, tulzott bókokat kerestek, Ninonnál minden természetes volt, ment az eröltetéstől, itt nem voltak akademikusok, sem töredelmes arczok; itt az édes tévedéseket nem nevezték bünnek, s a kényes bünöket élveknek mondták. Ninon kedveseit fizetőkre, szenvedőkre és kegyenczekre osztá; mindazáltal ritkán fogadott el ajándékokat, legkevésbbé pedig azoktól, kiket legtöbb kegyben részesitett.

Nagy kegynek tartatott fölvétetni Ninon társas köreibe, mit szükségesnek tekintettek a nevelés befejezésére s az elegans társalgás elsajátitására; az anyák utána jártak, hogy fiaik oda bejuthassanak; a legelőkelőbb és legszőrszálhasogatóbb hölgyek, sőt még azon szenteskedők is, kiket ő a „szerelem jansenistáinak“ nevezett, barátnőjöknek mondták öt; Maintenon, kit szerencsétlenségében segélyzett, midőn XIV. Lajos nejévé lett, ügyekezett őt az udvarhoz vonni; svédországi Krisztina azt mondta, hogy egyetlen franczia nő sem tetszett neki annyira, mint a h i r e s Ninon, s mindent elkövetett, hogy őt magával vihesse Rómába. A legkitünőbb szellemek megosztak dicséreteiket közte s Lajos király között; Molière munkáinak szerzésénél tanácsaival élt, s az ő hosszas tapasztalatait vette igénybe egyes jellemek és jelenetek földolgozásánál; a szépségéről és kedveseinek nagy számáról hires d'Olonne grófnő, az elegiairól dicséretesen ismert la Suze grófnő, Waller költő, Mazarin és Mancini asszonyságok, a szellemdus Saint-Evremont, az éles elméjü la Rochefoucauld, ki a régi társaságot megunva odahagyta, Lafayette asszony, Gourville és mások hódoltak „a gallusi Athene könnyelmü bölcseire nézve uj Aspasiának és uj Thaisnak.“

A vallás dolgában épolly szabadelvü volt mint a morálban, s a jezsuiták és a port-royalisták hasztalanul fáradoztak, hogy őt megnyerjék; csak nevette a molinistákat és jansenistákat, kik lelkeért veszekedtek, mint kedvesei testeért; Saint-Evremont irányában mindazáltal igy nyilatkozott: „Minden este hálát adok Istennek szellememért, s kérem őt minden reggel, hogy ovjon meg szivem

esztelenségeitől.“ Igy élt egész kilenczven éves koráig, nem vesztvén el sem szellemének ruganyosságát, sem nem szenvedvén hiányt kedvesekben: hogy egy szerelmes ifju tolakodásai elől menekülhessen, azt mondta neki, hogy anyja, mire a szenvedélytől elvakult magát Ninon keblén megölte.

Brinvilliers asszony.

Feltünő jellemvonása az ezen kori társadalmi müveltségnek, hogy olly gyakran emlittetnek mérgek, csillagjósok és büvészek. Angolországi Henriette mérgezés következtében halt meg; állitólag megmérgezés által mult ki a két dauphin, a burgundi herczegnő, Louvois és mások. De Brinvilliers Marie marquisnő szerette a fiatal Sainte-Croixt, ki a férj sürgetésére a Bastilleba záratván ott megismerkedett egy Esili nevezetü olaszszal, kiről azt mondták, hogy X. Incze pápa uralkodása alatt Rómában ötszáz embert végzett ki méreg által. Sainte-Croix megtanulta tőle a méregkeverés mesterségét s midőn a Bastilleból kiszabadult, megtanitotta kedvesét a méregkészitésre, ki elhatározta, miszerint egész családját kivégzi, hogy az ifjunak nejévé lehessen. Legelőször a kórházban fekvő betegeken tett kisérletet, kiknek nyalánkságok alakjában mérget adott, azután néhány év alatt megölte két fivérét, egy nővérét s atyját; férjét nem végezhette ki, mert Sainte-Croix ellenmérget adott neki be, miután elhatározta magában, hogy a bünös asszonyt nem veszi nőül. Azon kor emlékirataiban föl van jegyezve az is, hogy Brinvilliers értesülvén egy leánynak a zárdában történt erőszakos letartóztatásáról, megigérte neki, hogy segitni fog rajta, s a leány szülei rövid időn meghaltak. Sainte-Croix a méregkészités közben megfult (1670); hátrahagyott holmijai között egy szekrényt találtak, melly Brinvilliers nevével volt jelölve s mérgeket és leveleket tartalmazott, a többi között Brinvilliers asszonynak teljes vallomásait saját életéről, ki ennek következtében lefejeztetett s megégettetett (1676); Sainte-Croixnak egy szolgája pedig, kit a bünrészesség gyanuja terhelt, keréken töretett [1]).

Daczára ennek, a mérgezések nem szüntek meg; s a grófnő vallomásai, mellyeket halála előtt tőn, alkalmat szolgáltak, hogy minden hirtelen halált vagy különös betegséget gonoszságnak tulajdonitottak; az örökösödési pör tréfás elnevezés rejtélyes borzalmat idézett elő, s a kormány, hogy a nép izgatottságát megnyug-

[1]) Lásd Sévigné asszony levelezéseit és a „*Causes célèbres*“-t. Brinvilliérs asszonyt a törvényszék előtt Nivelle parlamenti ügyvéd védelmezte.

tassa, kénytelen volt külön törvényszéket felállitni, melly csupán e nemü bünténeyk vizsgálatával foglalkozott (1679). A fővádlott La Voisin asszony volt, ki mint szülésznő, kártyavető s keritőnő szép vagyonra tett magának szert s meglehetősen fényes házat volt képes vinni. Mint méregkeverőnő több bünrészesével befogatván, talán hogy ezáltal magán segitsen, sokakat nevezett meg a felsőbb körökből, kik vele érintkezésben álltak, névszerint: Bouillon herczegnőt, de Luxembourg marsallt, de Soissons grófnőt Savoyai Jenő herczeg anyját; kinpadra vonatván s szembesittetvén az utolsó pillanatig határtalan szemtelenséggel tagadta tetteit; megégettetett (1680) [1]). Egyik fivére, La Vigoureux, Lesage pap, mindhárman mint bünrészesei különféle büntetésekre itéltettek; s ezeknek talán egész bünök abban állott, hogy az aranykészités mesterségének pora után kutattak.

Becsületbeli dolgok.

Ezen időkornak egyik jellemvonása még a boszúk, mellyek nem az első fölhevülés perczeiben hajtattak végre, hanem kötelességből, bizonyos szabályok szerint vitettek végbe, mellyeket az ugynevezett point d'honneurs (becsület dolga) parancsolt, s mellyben az egész rokonság, az egész osztály, ollykor az egész ország résztvett. A nemesnek azt saját kardjával kellett teljesiteni, s igy keletkezett egy specialis tudomány, a lovagiasság, mellynek szabályait valamint a legkitünőbb vivómestereket Olaszországból importálták; sajnos, hogy Olaszország 50 irónál is többel dicsekszik, kik kizárólag e tárgygyal foglalkoztak, többnyire jogtudósok, kik ezen párbajszabályokra a jogtudomány elveit alkalmazták. Könyveikben értekeznek az eszközökről, hogyan kell a vitát keresni, megváltoztatni, növelni, megállapitani, abbanhagyni; a dilatorius és peremtorius kivételekről; ki tekintendő győztesnek, ha a párbajvivók mindkettője meghal; a megszégyenitő indokokról; melly fegyver elvesztése megbecstelenitőbb; ötven különböző formulát állitottak föl, mellyek kihivásoknál irányadásul szolgálnak, s meghatározzák, hogyan kell a kihivást fölállitani, visszautasitani, elvetni; kutatják, vajjon nem-nemesek kihivásai is elfogadhatók-e, vagy csak egyenlők között vivható párbaj; vajjon a fegyverválasztás s a küzdhely meghatározása s kijelölése a kihivót vagy kihivottat illeti-e

[1]) „Azt állitják, hogy gyóntatóatyja mondja, miszerint a tüzben *Jézus Mária* nevét kiáltotta. Talán szent.“ **Sévigné**. Brinvilliérs asszonyt is szentnek tartotta a nép.

meg; mellyek a lovagias fegyverek. Ezekhez járulnak a becsület fogalmának finom megkülönböztetései s vajjon a becsület a tisztelőben vagy a megtiszteltben van; nem különben a sértés vizsgálata minőség, mennyiség, viszony, tényállás, szenvedély, helyzet, hely, arczkifejezés, mozgás, vagyon tekintetéből; minek folytán a sértések: intézettek, visszaintézettek, kiegyenlitettek, megketőzöttek, visszautasítottak, viszonzottak, kényszeritettek, önkénytesek, önkénytesenkényszerültek, vagy vegyesek.

Ezután következik a vádolásról szóló tan azaz a kötelezettség megsértettnek lenni, viszonozni, visszautasítani, el nem fogadni, bizonyítani, megróni. Azután meghatározása az ellenségeskedésnek, haragnak, boszunak, fölmentésnek, kihivásnak, megfenyitésnek, előny nek, rászedésnek, gyilkosságnak, közvetett utnak, rosz eszköznek, árulásnak, hütlenségnek; meghatározása annak, mikor alkalmas másért sikra szállani; vajjon a sértést más hasonló sértés eltörli-e? A Becsülettükör egész sereg bekövetkezhető esetet sorol fel „elhallgatván száznál és ezernél többet, mellyek még előszámlálhatók lennének.“

Hát még a meghazudtolás, melly egyik sarkpontját képezte ezen tanulmánynak! A meghazudtolás állitó, tagadó, általános, különleges, föltételes, föltétlen, magán, tevőleges, nemleges, határtalan, bizonyos, ostoba, sajátságos; általános a személyre, általános a sértésre, általános mindkettőre nézve; vonatkozik az akaratra, az állitásra, a tagadásra; érvényes, érvénytelen, megvető, megalázó, gyanitó, korlátolt, födött, hiu, semmis, botrányos, igaz, igazán fölállitott, hamis, hamisan fölállitott; ezután következnek a jogos, a szemtelen, a nevetséges, a rendetlen meghazudtolások, a különleges ügy általános meghazudtolásai s az általánosnak különleges meghazudtolásai. Ezenkivül szabályok voltak, hogyan kell megkülönböztetni az érvényes meghazudtolásokat az érvénytelenektől, a meghazudtolt sértő vádlót a bünös hazug megsértettől, a kihivót a kihivottól! Azután, hogyan kell bizonyitani, fentartani; szabályok szóltak továbbá a párbajvivóról, ki vádlottnak tetteti magát, a magyarázó föllépőről, ki a kárpótlás kivételeit hozza föl, a föllépőről, ki a kifejezéseinek formája miatt kihivott vádlott szerepét játszsza.

Azon esetre, ha a vita kiegyenlitésére került a dolog, akkor az elégtétel, az általános vagy különös, külső vagy benső, természetes, polgári, nyilvános, házi béke kérdései jöttek vitatás alá; a különbségek béke, kiengesztelődés vagy szinlett béke között; az elégtétel és visszahelyezés, büntetés és fenyités, elismerés, megbánás és meg-

alázás, megbocsátás és könyörület között; végre a sértés visszavételének hat neme.

Illyen volt az a tudomány, mellyben az olaszok, Galilei, Torricelli és Baco kortársai elméjöket gyakorolták! [1]) S ezen olasz irók nem csak Aristotelesre, nem csak a római jogászokra, de a szentatyákra, söt még azon evangeliomra is hivatkoznak, mellyben irva van: Ha valaki arczul üt, tartsd oda neki a másikat is! Possevin még egy oremust is szerzett, melylyel, ki azt a párbaj előtt imádkozza, „rendkivüli erőt szerez magának;" s mellyben a párbajvivó Istennek azt az igéretet teszi, hogy „nagyon fogja fájlalni," ha ellenfelét megöli!

A többi nemzetek s különösen a francziák csakhamar megszerették a becsületkérdés illyetén elintézését, főleg miután a franczia királyok a párbajt tiltották. Láttuk a XVI. század két legnagyobb fejedelmét párbajt vivni egymással, V. Károlyt I. Ferenczczel, ki azt állitotta, hogy csak egy korcsszülött fogadhat el meghazudtoltatást, anélkül, hogy megboszulja magát. II. Henrik egész udvarával, a connetable, Francziaország marsalljai s a tengernagy kiséretében jelen volt azon párbajnál, mellyben La Chätaignerayt Jarnac megölte, ki a párbaj után rokonának vérétől párolgó kezeit ég felé emelve fölkiáltott: „Hála legyen, oh Uram, nem vitézségemnek, de a te szent nevednek!" (1547). Henrik megesküdött, hogy nem engedi meg többé senkinek a párbajt; mindemellett olly dühvel folytatták, hogy a nemességnek több vérébe került, mint a polgárháboruk. IX. Károly ügyekezett a párbajdüht mérsékelni s egy becsületbiróságot állitott föl, melly itélendő volt a becsülettörvények ellen elkövetett sértések felett. IV. Henrik halálbüntetést szabott a párbajvivókra, mindazáltal az ő uralkodása alatt 14,000 illy nemü bünténytért kellett kegyelmet osztani, habár csak igen kis számu nemesnek volt megen-

---

[1]) Igy halhatlanitották magukat Paride del Pozzo, Muzio, Giovan da Legnano, Lancelotto Corrado, Giulio Ferretti, Attendolo, Possevin, Baldi Camill, Aquaviva Belizár, Bernardi della Mirandola Antal, a milanói Birago, Parisio, Castiglio Jakab, Pigna, Albergati, Gessi, Ansidei, Fausto, Romei, Pescetti Orland, Tonnina, Mantica Márk jogász dialogjával, mellyben száznál több kérdés döntetik el. Megemlitendők még: Olevano *Cinquanti casi*-ja, a *Specchio d' onore, Pace in prigione, Mentita in giudizio, Conclusioni del duello e della pace, evangelisti dell umana reputazione, le cui parole servono ad empire di tanti dogmi di fede, d'onore i margini delle cavallersche scritture.*" A franczia müvek között hires volt: *Discours du point d' honneur, touchant les moyens de le bien connaître et pratiquer*, par **Rivault**, sieur de Fleurance, Parizs 1599.

gedve a fegyverviselés: de maga a király is meggyalázottnak tekintette volna azt, ki a szenvedett sértésért fegyverrel nem vett magának elégtételt, s Provence helytartójává egy Guiset nevezett ki, aki két nappal előbb Rheims utcáin ellenfelét, Saint-Pol grófot megölte; — s Montaigne azt mondta: „Helyezzetek három franciát Libya pusztáira, s egy hónapig nem lesznek együtt, anélkül hogy párbajuk ne legyen.“ A rodezi püspök IV. Henrik élete czimü munkájában mondja: „hogy a nemesség béke idején és saját keze által több vért vesztett mint a csatákban;“ Chevalier hozzá teszi, hogy egyetlen tartományban hét hónap alatt százhusz nemes életett meg; Brantôme dicsér egy nemest Franche-Comtéből, ki ellenfelét párbajban egy templom csarnoka alatt szurta le, s két más nemest, kik a templomban vivtak párbajt, eldöntendők, ki legyen kettőjök közül előbb tömjénnel füstölve; örömét találja abban, hogy gyakran beszélhet „azon szép vágásokról, mellyeket csak a kéz gyakorlásának kedveért ejtettek;“ egy nápolyit egekig magasztal, ki egy reggel hármat ölt meg, aztán „Isten oltalmára bizta eltemettetésöket.“ A hölgyek vetélkedtek a legvitézebb párbajvivókért, kiknek kezét legtöbb vér fertőztette.

A párbajdüh a Fronde idejében nagyon elterjedt, midőn Retz bibornok maga is gyakran példát adott rá; s még általánosabbá lön, midőn nem csak a kihivottaknak kellett megvivni, de a segédeknek, a harmad s negyed foku tanuknak is, kik ollykor nem is ismerték egymást. 1604-ben százhusz nemes életett meg egyedül Limousin tartományban, s egy 1606. augusztus 6-ikáról kelt hirlapban ez áll: „A mult héten Párizsban négy gyilkosság és három párbaj történt, de nem törődtek vele;“ — 1509—1608-ig hétezer kegyelemlevél osztatott ki párbajügyben; XIV. Lajos király kiskorúságának nyolcz évi tartama alatt négyezer nemes esett el.

Magasztalják ezen kor vitézségét és becsületét, melly az ujból fölélesztett lovagiasságban nyilatkozott; de ami az elsőt illeti, ha csak divat, nincs értéke, s kárhozatos, midőn nem a közjóért van; ami pedig a másodikat illeti, szabályai szigoruak voltak, mellyeket azonban tényleg megsérteni nem volt gyalázat. Brantôme egy szóval sem kárhoztatja Entraguest, ki Quelust egy elrejtett törrel orvul meggyilkolja; bizonyos Malcolm, megölvén ellenfelét, segédének védelmére siet; Saint-André marsall, egy volt tiszt által lefegyvereztetvén, midőn ez udvariasan fölemeli s kezébe adja a fegyvert, meggyilkolja őt. Brantôme mint Franczia ország példánytükrét állitja elénk Duprat kanczellár fiát, ki már kora ifjuságától

kezdve hirhedt vasgyuró volt. Soupez báró egy lakománál egy gyertyatartót vág fejéhez, Duprat megöli őt, s női ruhában menekül; azután megölte IX. Károly király fólovászmesterét, ki az ő tizenöt éves fivérét meggyilkolta; másik fivéreért, kit egy rokona ölt meg, két bérelt orgyilkos segélyével állott a gyilkoson boszut; a törvényszék üldözései elől mindig ügyesen menekülni tudott, mignem végre kegyelmet nyert. Egy vitéz tiszt ellenezte a megkegyelmezést, s ő egy csoport orgyilkossal rárontott a tiszt házára s megölte őt, „mit általánosan igen merész tettnek tekintettek.“ Ujra megkegyelmeztetvén, a meggyilkoltak egyikének fivére párbajra hivta őt s „testszin páncélba öltözve,“ megölte. „Igy halt meg Francziaország példánytükre, kinek hire elterjedt Lengyel-, Spanyol-, Német- és Angolországban; s minden idegen, ki az udvarhoz jött, látni akarta őt. Habár ellenségei azt állitották, hogy nem volt a párbajban loyalis, a főpárbajmesterek és különösen az olaszok véleménye szerint cselt csel ellen használni szabad, anélkül hogy ezzel a becsület csorbát szenvedne [1]).

Fölösleges ismételnünk, hogy az egyház a párbajokat mindig ellenezte; a spanyol egyház kényszeritve látta magát egy régi canont emlékezetbe hozni, melly tiltja a püspökök és kanonokok kihivatását; a tridenti zsinat kiközösitett császárokat, királyokat, herczegeket, marquisokat, grófokat és más urakat, kik megengedték, hogy a keresztények között párbajok vivassanak; a párbajvivókat és segédeiket becsteleneknek nyilvánitotta s kizárta őket a megszentelt temetőből.

Az egyház példáját követve a fejedelmek is megszigoritották a büntetéseket; V. Károly kiterjesztette minden birtokára; Portugaliában vagyonelkobzással és deportatióval büntették a párbajt; Svédországban halállal. Francziaországban e tekintetben elég rendelet adatott ki, s a jogtudósok megelégedtek a törvényekkel, melylyek lábaik elé hurczolták a nemes párbajvivókat, s kegyetlen hiusággal sulyosbitották a szigort. De láttuk, hogy mit használt mindez; s daczára annak, hogy Richelieu szigora nem kimélte a legkitünőbbek fejeit, mégsem volt képes a párbajdüht elfojtani.

XIV. Lajos 1679-ben halállal s becsület- és vagyonvesztéssel fenyegette a párbajvivókat, még akkor is, ha a párbaj alig kezdetett volna meg, királyi szavára fogadván, hogy senkinek sem fog meg-

---

[1]) Lásd ere vonatkozólag az „*Edingburg Review*“ 1842. folyamának egy czikkét.

kegyelmezni. Ez némileg elnyomta ugyan, de nem szüntette meg a párbajokat; hisz maga a király, ki a törvény hozásában olly szigoru volt, az alkalmazásban kegyelmet gyakorolt s ha valamelly tiszt becsülettel nem végzett egy vitát, nem ellenezte, hogy az ezredből elbocsáttassék. A praeventiv törvények sokkal alkalmasabbak voltak, valamint a becsületbiróság ujbóli felelevenitése, melly a korona főméltóságaiból lévén alakitva, hivatva volt határozni minden becsületbeli ügyben, békéltetni, büntetéseket szabni, befogatni azokat, kik meghazudtolás, vagy más sértés által okot szolgáltattak a párbajra. Már Paulai szent Vincze sürgette a szentszéket, hogy brevét bocsásson ki a párbaj ellen; Fénelon marquis, hires párbajvivő, kezdeményezésére nemesekből egy társulat alakult az ő elnöklete alatt, melly esküt tett le, hogy sem nem hiv ki, sem nem fogad el párbajt.

Lajos gyönge utódai alatt a párbajok ujra gyakoriabbakká lőnek mint uj élvezetek s még a nők között is elterjedtek; Maussin énekesnő párbajban három férfit ölt meg s Brüsszelbe menekült; utóbb a bajor választó-fejedelem barátnőjévé lett. Angolországban is ügyekeztek a királyok ezen visszaélést elnyomni, különösen pedig Erzsébet királynő, de kevés eredménynyel. Baco kanczellár a csillagos kamra által szigoruan megbüntetteté a bünösöket, nem bitófával mint Francziaországban, hanem börtönnel és pénzbirsággal. Cromwell a kihivót hathónapi börtönnel, s a megölést mint szándékos gyilkosságot büntette. A restauratio alatt a párbajok igen elszaporodtak, még a kanczellár is kapott kihivást vám- vagy törvényhozási kérdések miatt; az orvosok is vivtak; párbajt vivtak kávéházakban, nyilvános téreken, szinházakban.

A visszaélés egész a mi napjainkig is leszállott örökségképen; s a moralisták és törvényhozók még ma is tanakodnak, hogyan irtsák ki ezen társadalmi csapást s hogyan ovják meg az igazi becsületérzést, melly a modern civilisatiónak jelleme.

XIV. Lajos korában a lovagiasság nem volt többé a gyöngének védelme az erős által, hanem mesterség a törvényeket kijátszani s a védtelen gyöngét elnyomni; a becsület csak az ebbe vágó erköl csökkel foglalkozott, mig minden egyebet elfeledett, a kötelmek teljesitésében elfojtván azon alázatosságot, melly egyedül kölcsönöz azoknak erőt. Saját ügyeit rendben tartani, a tőkét gyarapitani, gazdálkodni aljas dolog volt, mig ellenben a becsületnek nem ártott, ha valaki szavát nem tartván adósságaival magát s hitelezőit megrontotta; — becsület a kötelesség eszméje nélkül képtelenség!

A bon ton részvétet parancsolt képzelt vagy haszontalan bajok iránt, mig ellenben az igazi- és sulyosaknak megvetését; dicsőségnek tartatott szépen öltözködni; s hogy bizonyos formák és előitéletek megtartassanak, szabad volt megsérteni a morált, a törvényhozást, a vallást és a közérzületet.

Azoknak, kik nem tartoztak a kiváltságos osztályhoz, tisztelni kellett a morált és a törvényeket; az alsóbb osztályban a legszigoruabban büntették a házasságtörést, mig a felsőbb körökben türték, sőt dicsérték is; a nem nemes és a honoratior elviselhette becsületvesztés nélkül a sértést, melly a nemest vagy katonát lealázta, s ez utóbbiak ismét jogositva voltak amazok kihivását visszautasitani. Két különböző vélemény uralkodott tehát, a nemesség megtartotta a german elvet, melly a többi osztályokban nem birt érvénynyel.

Mi mindeddig csak a kiváltságos osztályról szólottunk; miután egyedül ez van leirva azon kor irataiban, mellyek csak az udvarral és törvényszékekkel foglalkoznak. A harmadik rend erejét Lajos nem ismerte, ki ahelyett, hogy annak tevékenységét igénybe vette volna, azt inkább elnyomni s megalázni ügyekezett; ujra életbe léptetett korhadt rendeleteket, mellyek csak nemes katonáknak engedték meg a félköpeny viselését; s ekként szitotta a népben a gyülöletet, melly utódai alatt mint a mult tagadása nyilatkozott, minden hatalmat csapásnak, minden rendet zsarnokságnak, s minden alárendeltséget megaláztatásnak bélyegezvén.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Egyházi ékesszólás és politika. Bossuet és Fénélon. A quietismus.

XIV. Lajos uralkodásának fenséges egysége, a lelkek vallásos buzgalma, a fontosság, mellyet a társadalmi és politikai viták közepett a vallási kérdések kivivtak, megfejtik azon nagyságot, mellyre a szószék ékesszólása emelkedett. Miután ez nem karolta föl többé a társadalom minden érdekeit mint a középkorban, hanem a dogmára és a morálra szoritkozott, formái, mellyek különbözők, szabadok, természetesek voltak, scholasticai szabályokhoz alkalmazkodtak; szent és profan idézetek-, theologiai közhelyektől áradoztak a beszé-

dek, s az ékesszólás a tudományosságban és rátartásban elveszett. Következett a tizenhetedik század első éveinek rosz izlése, s a szószékek nevetséges szóvirágoktól és izetlen czifraságoktól visszhangzottak. André Valladier atya, kinek hire olly nagy volt, hogy a párizsi udvar szónokává választatott s meghivatott, hogy IV. Henrik király felett halotti beszédet tartson, olly dagályos és nevetséges, millyet még képzelni is alig lehet. Böjt első vasárnapján a többi között igy szólt: „Dicső férfiak és dicső nők, jertek ide; hadd hintsek hamut fejeitekre. Kisasszonyok, mit tesztek ti egyebet a hiuság venusi felczifrázásával, mint vallomást hiuságtok- és nyomoruságtokról Isten előtt, megterhelvén és meghamisitván hajatokat hamuval és porral, bekenvén arczaitokat krétával és sárral, testeiteket selyembe öltöztetvén, melly férgek ürüléke, mellyek olly apró tojáskákból bujtak ki mint a por. Látjátok, hogy minden tettetek nem egyéb gőgnél, nagyravágyásnál, kevélységnél, képmutatásnál, azaz minden hamu és por? Azt akarjátok, hogy higyek hamuszinü hajatoknak: képmutatás, utálatos hazugság! nem egyéb mint flórenczi por, mint cyprusi por stb. El akarjátok velem hitetni, hogy ez a szin a tietek: képmutatás, hazugság! nem egyéb mint máz, mint karmin, mint kréta! Nagyoknak akartok látszani, és hazudtok; törpék vagytok s czipőitek sarka az, mi magasra emel: képmutatás és kiállhatlan hazugság! stb.“ Beszédeinek gyüjteménye (1612.) Medici Mária királynénak van ajánlva, egy hosszadalmas levéllel, mellyben bibliai stylben leirja a nyilvános és rejtett szépségeket, nem a legilledelmesb módon [1]).

Nem kevesebb nevetségest találunk Besse, limousini atya beszédeiben, ki XIII. Lajos szónoka volt; valamint Bosquier de Mons [2])

---

[1]) Lásd **Peignot**, *Predicatoriana* Dijon 1841, 137.

[2]) *Académie des pécheurs, bastie sur la parabole du prodigue évangelic.* Ugyancsak ő adta ki a következőket is: *„L'etit rasoir des ornemens mondains;“ „Fouet de l'académie des pêcheurs* stb.

Jean Pierre Camus, belloyi püspök 1609-ben, egy predikációban igy szólt: „Száz uj szentet adnék egy régiért“ és „Après leur mort les papes deviennent des papillons, les sires des sirons, et les rois des roitelets etc“. — *La Dominicale* czimü müvének előszavában ezeket irja: „La plume des écrivains est volontiers portée par l'aure de la publique faveur, comme sur l'aile d'un aimable Favonius. C'est ici du biscuit sec, mais succulent; serré, mais substantieux: peu de chair de discours, mais prou de nerfs, de cartilages et de moëlle de concepte. Vous trouverez en ce petit volume des eaux alambiquées et éteintes par l'empreinte d'un parler concis . . . navire de mirmécides, qui fait voir toutes les pièces d'un grand vaisseau sous l'aile d'une mouche.“

atya ötvenkét beszédében a tékozló fiuról. Hires volt a tréfás és szójátékokban gazdag egyházi szónokok között André atya is. Magyarázván a parabolát arról, ki a szőlőt a vétel után tekinti meg: „Bolond vagy, kiált föl, előbb kellett volna menned megtekinteni, mielőtt megvetted.“ Egy napon hivei könyörületességének ajánlt egy leánykát „kinek elég vagyona van, hogy szegénységi fogadalmat tegyen“ azaz hogy apáczává legyen. Jobban bámulta mint magát Krisztus csodáját szent Ferenczét, ki két röf vászonnal (az általvető) minden nap annyi szerzetest táplál. Igazságos-Lajos halálakor a halotti beszédben igy kiáltott föl: „Valódi tartózkodás az örömöktől, kelő nap az örvényekben, teljesség az ürességben; manna a pusztában; száraz gyapju, hol minden nedves, nedves gyapju, hol minden száraz; kiszáradt test, mellyben az örömek elmerülhetnek, örömektől áztatott test, mellyet a szigor kiszárit stb.“ Egy másik szónok ügyekezett bebizonyitani, hogy szent Péter épületkő, tüzkő és égető kő volt [1]). A halotti beszéd, mellyet Bening jézustársasági atya 1615-ben Avignonban a vitéz Crillon fölött tartott, egyike a legmulatságosabbaknak [2]); a szóvirágok egész özönével, mellyek legnagyobb részét a paizstól kölcsönzi, ügyekszik hőse nagylelküségének magasságát, mélységet, szélességét és hosszát föltüntetni, s végre igy szól: „Isten veled Crillon, Isten veled; Isten veled csodák kapitánya; Isten veled kapitányok csodája; Isten veled hősöm, Isten veled hős Crillon, Isten veled hősök hőse .... mivé lett ez a nagy hős! mennyire le van alacsonyitva a vitézség ezen magassága! mennyire meg van röviditve ez a hosszuság! mennyire meg van keskenyitve ez a szélesség! mennyire ki van egyenlitve ez a mélység!“

Midőn Olaszországról szólandunk, nagyon is gyakran lesz okunk sajnálkozni ezen grotesk izlés felett; de egyáltalán nem fölösleges ismételve kijelentenünk, hogy a francziák e tekintetben elüljártak; s nem hallgathatjuk el, hogyan vannak egyikében a legbecsesb könyveknek, mellyekre itt a criticát kiválólag ki kell terjesz-

---

[1]) A jezsuiták könyvei között, mellyeket Pascal a „Provinciales“-ban nevetségessé tesz, illyenek fordulnak elő: *Fusil de pénitence pour battre le caillou de l'homme. — Petit pistolet de poche pour tirer aux hérétiques. — La douce moëlle et la sauce friande des os savoureux de l'Avent.*

[2]) Ily czim alatt jelent meg: *Bouclier d'honneur, ou sont représentés les beaux faits de trés-généreux etc. . . appendu à son tombeau pour l'immortelle mémoire de sa magnanimité, par un père de la Compagnie de Jésus etc.* lásd **Peignot** 237. l.

tenünk, a „Philothée"-ban egymásra halmozva apró történetkék, példák és czélzások. A szent szerző Glycère virágárusnőn kezdi, ki a virágok természetét és csoportozatát ugy meg tudta változtatni, hogy Parrhasiust is bámulatra ragadta; azután jő a Palma Christi magva, mellyet semmiféle állat nem mer megizlelni; a gyöngyházak, mellyek a tengerben élnek, anélkül hogy egy csepp vizet befogadnának; a tüzmadarak, mellyek a lángok közt repkednek anélkül, hogy szárnyaikat megégetnék; a boldog-arabiai fahéj, melly jószaguvá teszi azt, ki hordja; a nöstény tigris, melly az uton találván a vadászok által hátrahagyott kölykét, hogy őt késleltessék, azt magával viszi bármilly nagy legyen; Apelles, ki Sándor parancsára festvén Campaspét belészeret; Rebekka, ki itatván Izsák tevéit, érdemessé teszi magát, hogy őt nejéül válaszsza, s karpereczeket és függőket kap, mint maga a szent iró is reményli, hogy Isten szent szeretetének aranyos szavait fogja lelkének füleibe aggatni s karjaiba erőt öntend, hogy parancsait helyesen végrehajthassa. És mindez négy lapocskán van előadva.

Annál nagyobb dicséretet érdemelnek azok, kik szakitván a kor rosz izlésével, föltárták a valódi nagyság titkát, melly az igaz érzelmek s az egyszerü styl egyesülése. A világi szónokoknak nem volt terök személyes érzelmeik kifejtésére, s csak azon eszmék értelmében nyilatkozhattak, mellyeket állásuk hozott magával. A pap, ki egyedül áll a társaság frivolitásain kivül, isteni szavakat hallat, s az igazi szónoklat tökélyeinek tetőfokára juthat, azon szónoklatnak tudnillik, melly a sziv mélyéből jő, midőn a halálról, az erényről s az örökkévalóságról beszél.

XIV. Lajos korában a vallás, azonkivül hogy a meggyőződésben gyökerezett, még a törvény tekintélyével is birt; uralkodó volt a közügyekben, s a nagy egység elömozditására is közremüködött; másrészről pedig a vallásügygyel foglalkozni annyira divatossá lett, hogy az előkelő körökben a vallási kérdéseket vitatták s azon munkákat, mellyek ezekre vonatkozólag megjelentek, felolvasták. Szükséges volt tehát, hogy az egyházi szónok beszéde is ékesszóló legyen, s a válogatott kifejezések hangja türhetővé tegye a fejedelmek füleinek az igazságot, miután a templomi szószék volt az egyetlen hely, hol szabadon lehetett szólani; és habár nem is hiányoztak az egyházi szónokok között sem a hizelgők, mégis voltak feddő szavaik a hatalmasokra nézve, kik visszaéltek jogaikkal; vigaszt találtak beszédeikben az elnyomottak, s intelmet mindenki. Dubois, Cicero és szent Ágoston munkáinak gyönge fordítója, az egyházi

szónoklat ellen irt; Arnauld megczáfolta őt Réflexions sur l'éloquence des prédicateurs czimü munkájában; de a gyakorlat legjobban megmutatta, hogyan lehet egyesiteni az igaz és a szép jogait, hogyan lehet az ember az eszme királyává a földi királyok mellett, s uralkodhatik a közvélemény felett mint ők, sőt nagyobb hatalommal mint ők. Az egyházi szónokok egyetlen nemzetnél sem birtak annyi befolyással, mint Franczia országban, mert sehol sem voltak a nemzettel jobban összeforrva.

Ohajtandó lett volna, hogy ezen kitünö szónokok hagytak volna föl azon szokással, mellynél fogva mindig valamelly textus fölött prédikáltak; s dicsőségnek tartatott olly textust találni föl, melly egy szerencsés czélzást tartalmazott, miként az az érmeken megkivántatott [1]). A scholasticismussal sem mertek fölhagyni, s ez talán szükséges is volt olly népnél, melly megszokta vitatkozni a tanok fölött, hogy azok alapjára hasson: azonban egyesitvén az igazság hatalmát a csinteljes világossággal s a styl fenségével; a szentirásból vett idézeteket akként alkalmazván, hogy azok nem kölcsönzöttek nek tetszettek, inkább a szivből látszottak jöni; a dogma szinvonalának fenségét megtartván; a szenvedélyeket a sziv tömkelegeiben megragadván s egész meztelenségökben a megrémült hallgatóság elé tartván vagy a szivek leggyöngédebb érzelmeit fölkeltvén mindig rokonszenves és érzelemteli visszhangra találtak a hallgatóságban s a franczia egyházi szónoklatot az összes jelenkori nemzetek egyházi szónoklata fölé emelték.

Mascaron (1634—1703) még a régi iskolából való volt s a keresett szóvirágok nála még küzdöttek a valóban szép kifejezésekkel. Fléchier (1632—1710) már tisztább és hibátlanabb, ő a szószék Isocratese, mint Bossuet annak Demosthenese. Higgadt a vallás dolgában, nem tulzó, sem szenvedélyes, könnyed gunyor vonul át elmélkedésén, s türelmes a tévedés iránt; Fléchier nem merész röptü s nem emelkedett azon fenséges magasságra, mellyen Meaux püspöke állott, sem azon vallásos ünnepélyességre, melylyel ez fölemelte a királyokat és hősöket, hogy rögtön szembeállitsa az emberi nagyságok semmiségét; sőt inkább mesterileg elrejti a fenségest az elegantiában, a magasságot a közönséges szinvonalra szállitja le, keresi a körmondatok összhangzását s a kifejezések parallelismusát; de a

[1]) Jeremiás szövege, Larque atya által a burgundi herczeg fölött tartott halotti beszédben alkalmazva, bámulatra ragadott. Midőn Bossuet a regensnő előtt a *depositum custodi*-t hangoztatta, a helyeslés moraja keletkezett.

megcsonkitott szólamokban nagy eszméket rejt el, s világosakká tudja tenni a mély gondolatokat épugy mint a közönségeseket.

Bourdaloue.

Valamint Cheminaist (1652—89) Racinehoz, ugy Bourdaloue (1632—1704) jézustársasági atyát Corneillehez hasonlitották. Magaviseletében egyszerü volt mint az igazság, példás mint maga az erény, talán az egyetlen érdemteljes férfiu, kinek ellenségei és rágalmazói nem voltak; sőt egyik kortársa azt mondta róla, hogy az ő élete a legjobb czáfolat a Lettres provinciales-ra. Isten igéjét egyaránt hirdette a nagyoknak és szegényeknek; a szószékről lelépve, hol egy fényes udvar hallgatta divatból és szokásból inkább a jeles szónokot mint szentet, a haldokló koldus ágyához sietett; őszinte az előkelőkkel szemben, szelid és elnéző az alsóbbak iránt, kevésbbé volt szüksége mint bárki másnak félénk tekintetekre. Nem engedi magát soha át a képzelődésnek, hanem csupán az oktató modort használja, s ezért ollykor egyhangu és rendszeres, ritkán ékesszóló, de soha sem gyönge; a hallgatót meggyőző érveléssel ügyekszik meghóditani, melly mindig valamelly kötelességet vesz alapul, s teljes erkölcs- és hittani rendszert fejt ki, ámbár ollykor hódolva azon korszak irányzatának a cartesianusok módjára a dogma fölött elmélkedik. A nyelvvel nem sokat gondol s nem használ olly czikornyás szólamokat mint Fléchier, sem nem keresi a költői ecsetelést mint Bossuet; de határozott, szigoru, rövid és éles kifejezéseiben, az érvelésben világos és szilárd, egyesiti a keresztény egyszerüséget az eszme fenségével, mellyet a nép fölfogásához tud idomitani, az erélyt az épületességgel, a szabadságot a határozottsággal, nagy buzgalmat nagy megvilágositással. Habár, mint a legfelsőbb körök romlottságával szemben ohajtandó lett volna, a királyok homlokait nem is ostorozza, kivételt a keresztény törvény előtt azért nem enged meg; lassan de ellenállhatlanul lebilincsel egy rejtélyes hatalom által, s nem ritkán ejt csapásokat, mellyek megtörik a legmerészebb és leggőgösebb szellemeket is.

„Hány nagyság fog elkárhozni épen olly dolgok miatt, mellyek nekik a népek bámulatát vagy tapsait szerezték meg! Dicsértettek vállalataik miatt, s e vállalatok gyakran a legborzasztóbb igazságtalanságok voltak; hircsekké lőnek hóditásaik által, s ezen hóditások rendesen nem voltak egyebek nyilvános rablásnál.“ Bourdalouenak ezen szavai [1]), szent Ágoston tekintélyére alapitva, nem téveszthették el hatásukat XIV. Lajos király udvaronczaira.

[1]) *Sur l'état du péché.*

Massillon.

Hyèresi Massillonnál (1663—1742) a kifejezés gyöngéd szépségei nem engedik gyakran észrevenni, hogy a szerkezet nagysága hiányokban szenved. XIV. Lajos fénykora hanyatlóban volt s ez lehetett oka, hogy ő nem akarta, mint Bossuet, az emberek minden véleményét és minden akaratát egy igába hajtani. Ékesszólása nem volt gyujtó, ő inkább fokozatosan vezet meggyőződésre, lépésről lépésre hat a szivekbe s meghóditja, nyelvezete virágos és tiszta, de sokkal szerényebb, mint Francziaországban szokásban volt. Az 1699. év adventjében a szószékről komoly igazságokat tárt hallgatósága elé egész meztelenségökben; s a választottak kis számáról tartott beszédére hallgatói megrémülten keltek föl ülőhelyeikről. Az 1717. kis böjt alatt szavait az udvarnál uralkodó finnyás hanghoz alkalmazza, a dogma helyett a moralt veszi beszédeinek tárgyaul, fenyegetés helyett sohajt; azonban nem ugy tesz mint Bossuet s a királyok korlátlan uralma helyett azok atyai kötelmeiről szól. A fejedelem sirjánál, ki a századot elvakitotta, fölkiáltott: „Csak Isten nagy!“ s ha az alattvalókat engedelmességre inti, a fejedelmet is figyelmezteti, hogy azt a nemzet jogainak tiszteletével kell kiérdemelni.

La Rue.

Ezeknél alantabb áll La Rue atya (1643—1725), kinek egyébaránt erkölcsi beszédeiben (Discours moraux) és halotti beszédeiben (Eloges funébres) igen szerencsés inspiratiói és patheticus gerjedelmei vannak; csakhogy nagyon szerette a tulzó kifejezéseket. Ezért mondta neki egy udvaronez: „Atyám, addig mig ön érveket ad elénk, hallgatni fogjuk szivesen; de ne akarjon szellemdus lenni. Nem egy közöltünk több szellemet képes egy versszakba beszoritani, mint amennyit némelly szónok egész böjtidején kifejteni tud.“ Különösen dicsérték gyönyörü előadását; mindazáltal ő is azt akarta, mint Massillon, hogy a szentbeszédek felolvastassanak, hogy ekként a könyvnélküli betanulásra forditott időt meggazdálkodni lehessen.

Ezen nagy szónokokkal szemben Olaszország csak az egyetlen Segnerit tudja fölmutatni, s az egybehasonlitás által ez is veszit. A protestansok között, az ember a praedestinatio szigorának terhe alatt sokat veszit a szeretet, az akarat és a cselekvés tekintetében, s ez okból nem létezhetik ékesszólás, csak összeszedett, hideg szóhalmaz, melly legfölebb gyülöletre és haragra izgatja föl az embert, mint Saurinnál (1677—1730), kinél hiányzik a kenetesség vagy pedig midőn azt vadászsza, üres, erőltetett és siránkozó szóla-

mokba megy át. Az angolok dicsérik Barrowban szellemének erejét, az erkölcsi mélységet, a terjedelmességet üres bőbeszédűség nélkül. Nyolcz beszéde a nyelv feletti uralkodásról teljesen bölcselmi, s csak okszerü sőt világi érvekre van alapítva. South népszerü szónoklatával tett hirre szert; eszméi ollykor nem mindennapiak, beszéde az érvelésnek bizonyos formái által szurós; szólamaiban természetes, szeret bizalmas kifejezéseket használni, mellyek később igen közönségesekké lesznek. Tillotsont (1630—94) jobban olvasták; bőbeszédü de minden erő nélkül, végtelen hitvitákba téved a katholikusok és kálvinisták ellen, a természeti vallás elveit nem csak alapjaul veszi a kinyilatkoztatásnak, hanem azonegy jelentőséget tulajdonit nekik a kereszténységgel. Az angolországi protestánsok megbotránkoztak rajta, mert a jó cselekedeteket a jó vélekedés felé helyezte.

Bossuet.

Nem ismervén olly német vagy spanyol egyházi szónokot, kiről érdemes lenne e helyen említést tenni, szólunk arról, kit az ékesszólás fejedelmének tekintenek. Dijoni Jaques Bénigné Bossuet (1627—1704), meauxi püspök, ékesszóló volt kiterjedt tevékenységének minden ágában, a vitatkozásban, a támadásban, a theologiában, a politikában, az igazság nyilvánitásában vagy a tévedés czáfolásában; ellenállhatlan volt hatalma saját benyomásainak másokkal való közlésében, olly meggyőző tudott lenni előadásában. S ezen szónoki hatalomnak a legszebb tér volt nyitva: egy nagy királyt a tapsok kábitó zajában figyelmeztetni a dicsőség hiuságára; egy La Vallière-t vigasztalni; egy Fénelont megczáfolni; a protestansokkal a küzdelmet fölvenni; egyházi szabadságokat meghatározni; a babérok, mellyeket Turenne aratott, őt is diszitették, ki azt megtéritette; Francziaország vigaszt talált szenvedéseiért azon reményben, mellyet az általa nevelt dauphinba helyezett; Condé győzelmei, az angol királyi család szerencsétlensége bő anyagot szolgáltattak neki magasztos elmélkedésekre és megható tanulságokra.

Ezen feladatok fontosságának Bossuet mindig megfelelt s soha emberi szó nem egyesitett annyi szabályosságot olly erővel, olly hevességgel és annyi diszszel. Saját meggyőződése szilárdult, látván milly bámulatos összhangzás van a szent atyák szellemében, kiknek fönségét megérteni senki sem volt képesebb nálánál; a magányban megszerezte magának, mit az, erőben és sajátságban adhat; azután a világ zajába lépve s a közügyeknek szentelve magát, mint egykoron Cicero a haza fönségét, mindig a nemzeti egység nagy eszméjét tartja szem előtt; s nyugodtan és biztosan mint az a meg nem

támadott souverain méltóságával beszél; nemes az egyszerüségben, s ez teszi nagyságát, meggyőz, mert maga is meg van győződve, megindit, mert maga is meg van indulva. S tegyük hozzá, hogy soha semmit nem tett másképp közzé, mint parancsra vagy kötelességteljesitésből. Csak hatvan év mulva halála után láttak napvilágot Egyházi szentbeszédei, valódi mestermüvek, ha nem volnának még sokkal jelesebb gyászbeszédei is (Oraisons funèbres)" [1]). Ezen a téren, mellyen nem voltak mintaképei a régiek között, a trónnal és a sirral szemben, mindig a legnemesb képeket, a legelterjedtebb eszméket alkalmazza, mellyek a templomok vegyes hallgatóságához inkább illők, mert ez nem érti meg a mélyebb jelentőségüeket és eredeticket; ötletei élénkek és igazak, a részek és az egész összhangzatos összefüggésben vannak, kifejezéseiben nem keresett, nem elméneczkedő; ha fejtegetéseiben ollykor tovább megy mintsem az isteni ige megengedni látszik, magának a tárgynak nemében található föl érte a mentség. Századának és királyának hasonlithatlanul nagyszerü fénye közepett nem mulasztja el soha, hogy ismételve vissza ne térjen a földi nagyságok semmiségére, mit ollykor lealacsonyitó példák idézésével tesz; koronák, bölcseség, vitézség, szépség előtte nyomorult haszontalanságok a közös sir komolyságával szemben.

Milly megragadó látvány Bossuet, az erényekben gazdag ősz pap, Condé sirjánál, midőn a mulékony dicsőség magasztalását föláldozza a halhatatlanság dicséretének! Itt mutathatott, mint sehol jobban, Isten kezére, melly titkos utain vezérli az embereket és népeket; s ezen igazság feletti komoly elmélkedése képezi mestermüveinek zárkövét. Különösen foglalkozik ezzel Discours sur l'histoire universelle czimü müvében, egyikében azon szép könyveknek, mellyeket a nevelésére bizott dauphin számára irt, valamint Isten és önmaga megismeréséről (De la connaisance de Dieu et de soi-même) irt értekezésében s a Szentirás politikája (Politique de la sainte Ecriture) czimü dolgozatában, melly utobbi a szent atyákból vett szövegeknek rövid mondatok általi összeállitása, s bámulatos utánzása

---

[1]) Miért nem bámulja egyetlen kortárs sem Bossuetnek mint egyházi szónoknak ékesszólását? Miért nem hasonlitják őt egybe Bourdaloueval? Miért nem mond róla Sévigné asszony semmit? Ezen kérdéseket veti föl Bausset bibornok *Histoire de Bossuet* (Paris 1814. 4. köt.) czimü nevezetes munkájában, anélkül azonban, hogy azt megoldani tudná.

eszméiknek és előadásaiknak. Ezen irataiban Bossuet nem a világ titkait, de az örök igazságokat fürkészi; nem korlátozza a királyok hatalmát, de aláveti azt Istennek; a népek kötelesek engedelmeskedni nekik, de a királyok is kötelesek azokat igazságosan és szeretettel kormányozni. Az Isten és önmaga megismeréséről irt értekezésében rövid vonásokban kifejti korának bölcselmét; megállapitja a különbséget az ész és az értelem között, mit Locke követői összezavartak; az érzelem és itélet között, mit később Condillac összetévesztett; az értelem és a képzelet között, mellyeket Reid és Stewart összezavartak.

Fenelon.

A dauphin nevelését, melly feladatról annak, kit megbiztak vele, számolni kellett Európa és az utókor előtt, kétségkivül nem bizhatták jobb kezekre. Azonban XIV. Lajos uralkodása olly hosszu volt, hogy a dauphin megöregedett mielőtt trónra jutott volna, sőt ennek fia, a burgundi herczeg is, kit a fiatal dauphinnak neveztek, szintén férfiuvá lett. Ezen herczeg nevelését vezette egy főpap, ki méltó, hogy Bossuet mellé állittassék. François Fenelon de Quercy (1651—1715) elejénte mint hitküldér Canadába akart menni, utóbb a keleti elszakadt népek között apostolkodni; de Franciaországban maradt, hogy tanitsa az uj-katholikusokat s az egyház kebelébe visszatéritse a cevennesi protestánsokat. Beauvilliers asszony számára irt egy értekezést a leányok neveléséről (De l'Éducation des filles); érthető világossággal irt mű ez, átlengve azon gyöngéd szellemtől, melylyel a nőnemről szólani kell. Értekezése a külföldi missiókról s a kölni érsek számára irt munkája fényes és vonzó ékesszólás példányai; de Fenelon még azon különös adománynyal is birt, hogy szeretetté tudta magát tenni mindenkinél; nagyok, kicsinyek, fejedelmek, nők, papok, katonák egyaránt szerették.

A fiatal dauphin nevelésével bizatván meg, egész nagy jelentőségében fölfogta ezen feladatot; nyugodt figyelemmel kiséri növendékének félrelépéseit, mellyekre a heves vérmérsék ragadja, s a tévedésből üdvös tanulságokat von le; a körülményekhez képest ma egy mesét, holnap egy halott-beszélgetést, kivonatokat, elbeszéléseket ir, s mindezt tekintettel a leendő királyra. Az Isten létéről (De l'existence de Dieu) irt értekezésében, a végokok bizonyitékával élve, átengedé magát a leiró képzelőtehetségnek, anélkül hogy kizárná az átható logikát. Ha Bossuet királyi növendékében az absolut király örökösét látta, Fenelon a magáéban a

mérsékelt monarchia leendő fejét tekintette, s ez okból föltette magában, hogy a bomladozó absolutismus helyébe az alkotmányos monarchia fölállitására fog közremüködni, hol minden törvények szerint s a nemzet megkérdezésével történik; ezért beszélt olly gyakran a szabadságról, melly visszaállitandó lenne, s a régi fejedelmeket a legkedvezőbb szinekben tüntette föl, mint az erények ugyanannyi példánytükrét.

Ez volt a Telemaque czélja. Ezen münek simaságra a XVII. században nem volt párja, valamint nem a XVIII-ban merészségre. A tudálékosság divatának hódolva, Homer nyomdokait követi, azonban aprólékosságokban tulhaladja őt, mert nem versekben ir; s a számos bonyodalmak, mellyek mindig valami csodálatos módon nyernek megoldást, nem igen illenek a görög eredeti egyszerüségéhez; a mü tul van terhelve beszédekkel és mondatokkal; tagadhatlanul különösnek tetszik, Francziaország gyermekeit Calypso és Eucharis szerelmeinek elmesélésével oktattatni látni; a keresztény, ki az Olympot akarja leirni, a pap, ki szerelemről beszél, lehetlen hogy előadásában hideg ne maradjon. De bármint legyen is, nem a formát, de a könyv czélját kell tekintenünk, s ez nem más, mint az országnak egy jó fejedelmet nevelni, kinek régi hösök nevei alatt az igazság és szilárdság tanait hirdeti, s őt az uralkodótól egészen különböző nemzetgazdászati rendszerrel ismerteti meg, egyuttal pedig annak szükségét bizonyitja be, hogy a népnek befolyást kell engedni a hatalomba; — meg lehetett volna akadályozni a forradalmat is, ha a fejedelmek felismervén annak szükségét, megadták volna azt, mit az uj kor visszautasithatlanul követelt. Egy másoló, ki elég értelmes volt fölismerni a könyvnek jelentőségét, s másrészt elég indiscret, hogy abból magának hasznot huzzon, a munkát kinyomatta 1699-ben Hollandiában a szerző beleegyezése nélkül. Ezen megjelenési mód sokban előmozditotta azt, hogy a müben az udvar ellen intézett satyrát vélték találni; a hiu és fényüző Sesostris alatt XIV. Lajost keresték, épugy Idomeneusban is, ki Salentust a fényüzés által elrontja, mig a szükségest elhanyagolja; Protesilasban, ki ellensége azon tábornokoknak, kik inkább az államnak szolgálnak mint a miniszternek, Louvoist látták; a valódi vagy állitólagos czélzások elfeledtették a rhetoricai előadásokat, a hosszadalmas elbeszéléseket, az összefüggés nélküli kalandokat, a fölösleges leirásokat; a szellő, melly engeszteléken ységet és mérsékletet hozott, tetszett a fáradt Európának; a Telemaque a legolvasottabb könyvvé lett. S XIV.

Lajos király dicsőségének megsértését látta az alattvalója iránt tanusitott általános hódolatban.

Azonban Fénelon politikájára nem szabad egyedül a Telemaque-ból vonni következtetést vagy azt hinni, hogy ő a kis Salentus intézményeit egy nagy birodalomra akarta volna alkalmazni. Midőn királyi növendéke meghalt, a király és Maintenon szobáikba zárkoztak, hogy elégessék azon iratokat, mellyek a herczeg nevelésére voltak készitve; mert attól tartottak, hogy az azokban foglalt szabad eszmék, mellyeknek czéljok volt más jövőt alkotni, a jelen kormánynak elitéléseül szolgálhatnának. Némellyek azonban mégis elkerülték az öreg király zsarnok féltékenységének figyelmét, a többi között a Lelkismereti vizsgálat az uralkodás kötelességeiről (Examen de conscience sur les devoirs du règne) czimü munkája, mellyben Fenelon megfontolásul ajánlja a burgundi herczegnek az elője tárt igazságokat, intvén őt a tanulásra, a példás életre, az igazságosságra, s figyelmeztetvén őt a csalódásokra, mellyek a fejedelmet környezik. Midőn utóbb XIV. Lajos csillaga halványodni kezdett, Fénelon, távol az udvartól s annak fénye által többé nem vakitva, több Emlékiratot [1]) szerkesztett, mellyekben az ország sebeit föltakarta s az alkalmas gyógyszereket előadta, hogy a háborut Spanyolországgal meggátolja, vagy ujból bebizonyitsa annak igazságtalanságát, valamint a béke szükségét; főleg azt sürgette, hogy adassanak vissza a nemzetnek lábbal tapodott jogai, s békittessék ki a nép a királylyal a rendek egybehivása álta ; ez az egyetlen menekülés a fenyegető katastrófa elől, miután a despotismus igen gyenge a látszólagos erő mellett [2]): ez talán megakadályozhatta volna az 1789. forradalmat szomoru következményeivel. Meg kell mindazáltal vallani, hogy gyakran jár agyrémek után; látja a jót, de elkerülik figyelmét az akadályozó körülmények;

---

[1]) Montesquieunek tulajdonitják az érdemet, hogy ő volt az első, ki a törvényt, az egyetemes természetre való kiterjedésében s alkalmazásában, meghatározta. Azonban az *Essai politique sur le gouvernement civil* czimü munkában, mellyben Ramsay lovag Fénélon beszélgetését közli az angol praetendenssel, a III. fejezet igy kezdődik: *La loi en général n' est autre chose que la règle, que chaque être doit suivre pour agir selon sa nature. C' est ainsi que, dans la physique on entend, par les lois du mouvement, les règles selon lesquelles chaque corps est transporté nécessairement d'un lieu dans un autre; et dans la morale, la loi naturelle signifie la règle, que chaque intelligence doit suivre librement pour être raisonnable.*

[2]) Látni fogjuk a XXV. fejezetben.

a titkos föladókat, kik ezen foglalkozásokat mesterségből üzik, szeretné számüzni, s azt akarja, hogy ezen hivatalt becsületes emberek viseljék.

Maintenon asszony hallani akarta saját hibáit Fénelontól; s ő ezen kényes feladatnak kielégitő, habár kiméletes őszinteséggel felelt meg. A következő passust idézzük erre vonatkozólag: „Miután a király nem annyira szilárd és következetes elvek szerint cselekszik, mint inkább környezetének befolyása alatt, lényeges dolog tehát el nem mulasztani, hogy erkölcsös személyek alkalmaztassanak közelében, kik kegyeddel közösen oda müködjenek, hogy a király kötelmeit, mellyekről nincs fogalma, teljes és valódi kiterjedésökben teljesitse... A födolog ostromolni őt, miután ezt ő is igy akarja, kormányozni őt, miután kormányoztatni akar. Az ő lelkének üdve attól függ, hogy őszinte és önzetlen emberek környezzék. Kegyednek tehát feladatává kellene tennie, hogy békeszeretetet öntsön belé, s főleg elveket a népek sorsának könnyitésére, mérsékletet, igazságot, bizalmatlanságot a szigor és erőszakosság tanácsadásai ellen, utálatot az önkény cselekvései ellen, végre szeretetet az egyház iránt s törekvést, hogy annak jó pásztorokat adjon [1]).

Fénelon sokkal jobban gyülölte az általános hizelgést, hogysem a királynak tetszhetett volna, kit már az is bántott, hogy Fénelon öt évig volt a dauphin nevelője anélkül, hogy kért volna valamit, sőt midőn cambrayi érsekké neveztetett (1694), kikötötte magának, hogy egyházmegyéjében székelhessen s csak a szünhónapok alatt kelljen az udvarnál megjelennie. A gyülölet Lajos részéről még nagyobb lett, midőn a Telemaque megjelent, habár Fénelon erősitette, hogy a közlés tudta nélkül történt s nem volt munkájában czélzás senkire.

A szelid lelkü Fénelon el tudja türni mint a galamb az ellene elkövetett sértéseket, de egyuttal nagy ügyességgel bir ellenségeinek visszaverésében; az embereket jobban szereti, mint ismeri; tiszta elemben él, de nem tud elég biztossággal mozogni; képei vonzóan szépek, eszméi szabatosan vannak kifejezve, irályában azonban hiányzik azon tökély, melly mellett lehetlen a gondolatra emlékezni a kifejezés nélkül, mellybe burkolva van. Igen gyöngéd arra, hogy erős legyen; a hegy oldalán megáll, mig Bossuet a tetőn terem, ki fenséges és magasztos, népies és őszinte, tudja a királyok, a poli-

[1]) **Bausset**, *Histoire de Fénélon*; Versailles 1817, I. 225. l. Lásd **Gosselint** is, *Histoire littéraire de Fénélon*. Párizs 1816.

tikusok, a katona, a nép, a tudós, a pór, az iskola, a szenthely, a törvényszék nyelvét; használja kifejezéseiben a fenségest és köznapit, az elavultat és ujat; eszméi mint kifejezése különfélék, magasztosak és egyszerüek. Fénelon a bölcseség, Bossuet a tekintély szava; ez sujtja a makacs bakokat, amaz legelteti az eltévedt juhokat; az egyik a jó izlését sugalja, a másik azt mint szükséget reánk parancsolja; Fénelon utánozva feladatául tekinti a keresztény talajba pogány eszméket elvetni; Bossuet, nagy mert egyetlen, mindenben nyilvánitja a katholika egyház nagyságát, a tudományban ugy mint az életben, a történelemben ugy mint a vitatkozásban; ezért marad eredetisége érintetlenül még akkor is, midőn a régiek ösvényén járdal.

Quietismus.

Ez a két nagy férfiu a quietismus felett egymással összetüzött. Molinos Mihály, Saragossából (1627—96), egy nagy tekintélynek örvendő áldozár, kitől a legnehezebb lelkismereti kérdésekben tanácsot kértek, Romában egy *Lelki vezér*-t adott ki, mellyben mysticus theologiát tanitott, azaz hogy az Istentől egészen áthatott lélek nézlet által igazságokhoz juthat, mellyek az észre és a dogmatikára nézve elérhetlenek; s hogy megszabadulva a büntől a benső nyugalommal és az imával Isten trónjáig emelkedhetik. Az imának, tanitá Molinos, nem szükséges szavakban kifejezést adni, sőt inkább a szent hallgatás Istenhez vezet; az illyen ima szabad müködésében és a képzelőtehetség fölemelkedésében. Ennek teljesitése végett a keresztény ne forduljon sem Istenhez, sem teremtményeihez; ne gondoljon azzal, mit mivel Isten benne, nehogy azon csalódásban legyen, hogy maga is közremüködött a jóra, hanem csupán szenvedőlegesen fogadja be az isteni világosság benyomását, a szeretet, imádás vagy ajtatosság tényének teljesitése nélkül. Illy *nyugalomban* (quietudo) a lélek nem kiván semmit, még az üdvösséget sem; nem fél semmitől, még a pokoltól sem; más érzelmet nem ismer, mint a teljes átengedést Isten akaratának. A *tökéletes contemplatio* ezen állapotába jutva a léleknek nincs szüksége szentségekre és jó cselekedetekre; a legbünösebb képzelmek érinthetik a lélek sensitiv részét, anélkül hogy azt bemocskolnák, s anélkül hogy fensőbb részéhez jutnának, hol az értelem és az akarat székel. Isten azt szellemi vértanuságnak veti alája, midőn nagy kisértéseknek teszi ki, hogy megtisztitsa s öntudatra ébreszsze saját elvetemültségéről; azonban nem kell megijedni ezen kisértésektől, hanem inkább meg kell azokat vetni, ami a gőgösség szellemének azaz az ördögnek

legborzasztóbb. Az ördögöt tehát engedni kell saját tetszése szerint müködni azonképen, hogy az ember maga nyugodtan marad; mert ha tisztátlanságba esik is az ember, az csak a lélek tisztitására és megvilágitására fog szolgálni. Aki aggódik bukása felett, az büszkeséget tanusit; s nem tudja, hogy Isten vezérli az embert az üdvösségre, nem csak az erényekkel, hanem a bünökkel is, s nem annak ad előnyt, ki többet munkálkodik vagy jobban szeret, hanem annak, ki többet szenved.

Az isteni kegyelem kérdését a molinisták még nagyobb mérvben tulvitték, mint a jansenisták; mert egész odáig mentek, hogy az embernek minden tehetségét meg kell semmisitenie, miután a tevékenység Isten megbántása, ellenszegülés a valódi tökélyesülés ellen, mellyet ő véghez vinni akar bennünk a mi közremüködésünk nélkül; és hogy imádkozni annyit tesz, mint követelni, hogy érdekünkben mondjon le változhatlanságáról.

A jezsuiták éles szeme Rómában csakhamar észrevette illy tanok veszélyességét; és miután Molinos a szentség hirében állott még magánál XI. Incze pápánál is, Lajos király gyóntatóatyjának, La Chaisenek támogatását vették ellene igénybe; ki is eszközölték hatvannyolcz tételének kárhoztatását (1685), minek folytán Molinos haláláig az inquisitio börtöneiben lön letartóztatva.

La Guyon.

Molinos halálával nem enyészett el tana is; sőt proselytákra talált több felé. Igy a többi között Siciliában volt egy Teresa (Teréz) nevü testvér, ki állitólagos sugalmazás és a magasból nyert megvilágitás folytán elhiteté, hogy ő a Szentháromság negyedik személye és megváltótársnő; sok hivőre talált, mignem végre börtönbe került [1]). Mások Francziaországban hirdették e tant, mellyet egyébaránt megtisztitottak a különcz és istentelen formáktól; François Le Combe, egy savoyai barnabita, lett apostola, az Analyse de l'oraison mentale szerzője. Jeanne-Marie Bouvières de la Mothe Guyon (1648—1717), mysticus szerelemből fiának fogadta öt, vagy mint ő mondá, nemzette öt, s tiz éven át barangoltak Olasz- és Francziaországban szellemi bensőségben, melly a gyönge hitüeket megbotránkoztatá, mig a kinyilatkoztatások, mellyeknek részese volt,

[1]) Ugyanezen időben Rómában Agostino Gabrini, Bresciából, egy fanaticus társaság fejévé lett, melly magát az Apocalypsis lovagjainak nevezte, azon hivatással, hogy az egyházat megvédje az antikrisztus ellen, kinek győzelme közel van.

az alamizsnák és egyéb segélyek, mellyekkel a szükölködőket eliátta, sok hivet szereztek neki. Párizsban közzétette „Az ima rövid és igen könnyü eszközé"-t (Moyen court et très-facile pour l'oraison, 1681), és az Énekek énekének magyarázatát; Vercelliben az „Apocalypsis megfejtését" (Explications del' Apocalypse); azután Párizsba visszatérve, számos hiveket talált, kik tanait követték, ezeket a „Belső utakra" (Les voies de l'interieur) oktatta (1686); ő prédikált is mysticus vonzó alakban a hallgatás imájáról, a puszta hitről, a gyermekség állapotáról; mig erkölcseit még ellenségei sem gáncsolhatták, előadásai saját életéről s az Apocalypsis magyarázata a kicsapongás visióival vannak átszöve. A barnabita bezáratott (1688), la Guyon a visitandinák zárdájába tétetett; de az urhölgyek, kik a divatnak hódolva, partját fogták neki, s főleg Maintenon asszony kieszközölték szabadon bocsáttatását, alighogy visszavonta tanait.

Tanának alapja Isten tiszta és önzetlen szeretete, minden félelem és remény nélkül. A szeretetnek egyetlen cselekménye elégséges a lelket szemlélődésre emelni, melly az Isten akaratának való teljes átengedéssel a legfelsőbb tökélyt idézi elő. Fölöslegesek tehát az üdvösség elnyerésére a külső penitenciák, ajtatossági gyakorlatok, szabályok vagy rendeletek; még a szentségekre sincs szükség, elég hogy a lélek megnyugodjék Istenben olly módon, hogy ne gondoljon sem a halállal, sem az üdvösséggel vagy kárhozattal. Az ember önmaga iránti szeretetből cselekszik, mig azon tökéletes szeretetnek oka, mellynek őt hevitni kell, kivüle van; azonban szükséges, hogy egy fönsőbb hatalom müködjék benne folyvást, hogy őt maga fölé emelje s eszközölje, hogy a szeretet változhatlan törvénye szerint szeressen. Ezt az imával lehet elérni; s a legtökéletesebb ima szenvedőleg befogadni Isten benyomásait. A személyéből ekként kivetközött léleknek nincs aztán magában mit kárhoztatnia, mivel akarata Isten akaratával összevegyül; s ez okból nincs többé gyónni valója sem.

Guyon asszony több régi és ujkori mysticus tekintélyére hivatkozott és illyekre talált különösen Bonaventurában, szent Terézben, Gersenben, Bona bibornokban; tanitotta továbbá, hogy a kereszténységnek három korszaka volt: az Atyáé a megtestesülés előtt, a Fiué, és végre a Szentléleké, ki az embereket megszállván eszközlendi, hogy teljesitsék Isten akaratát miképen mennyben, azonképen a földön is. Azt is állitotta vagy legalább elhitette magával, hogy felülről csodatevő hatalmat nyert a testek és a szellemek felett, és

hogy belát a szivek rejtekeibe; élénken szenvedett a bünösökért, mig azokat az ő jegyesének nem szülte volna; melly szenvedések és rángások között a kegyelemnek nagy bőségét nyerte, s közölte azt mindenkivel, ki hozzá közeledett, sőt a távollevőkkel, kik azáltal élénken érintettek s akaratlanul is folyamodtak hozzá mint anyához.

Illy érzés fogta el őt, midőn először látta Fénelon apátot, s élénk vágy, hogy szivét az övébe öntse: „De én (mond Guyon) nem találtam viszonzásra, s ezért sokat szenvedtem, különösen éjjel.“ Fénelon, midőn a burgundi herczeg nevelőjévé lett, gyakran látta Guyon asszonyt, kinél sokszor kerestek titkos mannát az udvar kiszáradt lelkei; kissé ábrándos és szelid természete vonzotta őt ezen nőhöz, ki őszintén erényességre törekedve, heves képzelemmel és borzasztó érzülékenységgel, azonban erős kötelességérzet által fékezve, érzékeit leigázhatni hitte az által, hogy föllengéseit az ajtatosság mezébe öltöztette. A tiszta erényü és szellemdús Fénelonnal azonban a rajongás és visiók terén nem találkozhatott, de komoly dolgokról komolyan értekezett vele s ekként sikerült őt meggyőzni szentségéről. Az ő közbenjárására Maintenon asszony fölvette Guyont az általa nemes és szegény lányok nevelésére alapitott st. cyri növeldébe, azonban a chartresi püspök megrémülve vette észre, milly nagy volt a növendékek ragaszkodása az uj tanhoz, s elmozditotta őt. La Guyon igazolandó magát iratait és imáit Bossuet elé terjesztette, ki akkoron a legnagyobb tekintély volt; ez azonban a protestánsokkal való küzdelmében a mysticismussal nem foglalkozott s kijelenté neki, hogy az illy kinyilatkoztatások és csodák csupán az önzés csalódásai; eltiltotta őt a szentségektől is, de e tilalmat csakhamar visszavette, miután La Guyon elismerte tévedéseit.

A kérdés az Isten szeretetének gyakorlása körül forgott; Fénelon és Bossuet egyetértettek a mysticismus természete fölött, annak gyakorlati értékére nézve azonban elágaztak véleményeik. Issyben Bossuet, Fénelon és mások között értekezlet tartatott (1695), hol Guyon iratai legkülönösebb tételeinek is orthodox magyarázatot adott, elannyira, hogy kijelentették, miszerint a hit dolgában feddhetlen, s távol áll a Molinos félrevetendő tanaitól; egyszersmind a tiszta szeretetről és az Istenben való megnyugvásról felállitott tan harmincznégy tételben lőn megállapitva. Guyon asszony ismételve és teljes alázattal alávetette magát ezen tételeknek; megnyerte a legtekintélyesb személyek tiszteletét; fölváltva bezárva, szabadon bocsátva, menekülőben, végre számüzetésben csöndes és hallgató ajtatosságban fejezte be életét. Bossuet irt utóbb egy értekezést illy

czim alatt: „Utasitás az ima állapotairól“ (Instruction sur les états de l'oraison), mellyben a kérdést kimeritőleg tárgyalta, és Guyon asszonynak több véleményét, mellyeket előbb maga föloldott, mint molinisticust elvetette; — Fénelon helybenhagyását azonban nem tudta kieszközölni, habár megkisérlette.

A világ tudni akarta, hogy Bossuet azért nem szerette Fénelont, mivel ez olly ifjan jutott nagy irodalmi, mocsoktalan hirre s mindenki szeretetét birta; és mert cambrayi érsekké neveztetvén minden egyéb javadalomról lemondott s kikötötte, hogy az udvarnál csak a szünhónapok alatt tartózkodjék. Bármint legyen is, annyi áll, hogy itt kezdődik a két jeles férfiu, valamint Bossuet csodálói és Fénelon barátai között a viszály. Az utóbbi az uj mysticusok védelmére magyarázatokat ir az issyi tételekhez, hivatkozva egyházi tekintélyekre; s a „Szentek elvei a benső életről“ (Maximes des Saints touchant la vie intérieure. 1697) czimü munkájában azt mondja, hogy a keresztény tökély a szenvedőleges imában áll, és a szemlélődés az Isten tiszta és tökéletes, félelem és remény nélküli szeretetében: tulzás, melly azonban minden esetre becsületére válik annak, ki magát arra képesnek hiszi. Ez botrányt szült, mintha Fénelon a tiszta quietismust és a lélek üdvössége iránti közönyösséget hirdette volna. Bossuet, ki őrködő szemmel kisérte a tan minden tévedését, bebizonyitja, hogy a személyes üdvösségünkre való legfőbb figyelem a moralis theologia szempontjából tekintve általános és elkerülhetlen föltétel a társadalomra való befolyáshoz, melly nélkül az tétlenségbe merül: azonban a vita hevében, illetlen összehasonlitással, azon nyilatkozatra ragadtatja magát, hogy az uj Priscilla megtalálta Montanusát, s a buzgalom és az ékesszólás egész sulyával rohanja meg ellenfelét. Fénelon válaszol, csupa szeretettel és szelidséggel, mindazáltal nem minden csipősség nélkül; s még azok is, kik különben szemére vetették, hogy a Maximes des Saints czimü munkájában messzement [1]), érzelmeinek s igazhi-

[1]) Maintenon asszony közzétett több levelet és iratot, mellyeket Fénélon intézett hozzá, ki emiatt joggal panaszkodott; de szándékairól fényes bizonyságot tesz azon levelezés, melly ennek folytán köztök keletkezett. A többi között Fénélon igy ir: „Quand vous le jugerez à propos, j'expliquerai à fond les cas, dans lesquels les maximes de mes écrits, quoique vraies et utiles en elles-mêmes pour certaines gens, deviennent fausses et dangereuses pour d'autres, à l'égard desquelles elles sont déplacées. Je marquerai aussi les bornes qu'elles doivent avoir pour les personnes mêmes, à qui elles conviennent davantage. Pour peu qu'on

tüségének igazságot szolgáltatnak. Bossuet a király lábaihoz borult és bocsánatot kért, hogy eltitkolta előtte az álczázott molinisták tévedéseit; és Lajos király, ki Fénelon iránt különben sem viseltetett rokonszenvvel, elborzadt, hogy gyermekeinek nevelését egy eretnekre bizta, számüzte őt egyházmegyéjébe s rokonait hivatalaikból elmozditotta. Az udvaronczok természetesen mind gyalázni kezdték őt, senki sem mert vele levelezni, sőt a burgundi herczeg is csak titokban sirathatta egykori nevelőjét [1]).

Az ügy Róma itélőszéke elé került; a tiz theologus, kiket XII. Incze pápa az ügy megvizsgálásával megbizott, két felé oszlott s öt volt mellette, öt ellene; minthogy azonban XIV. Lajos olly türelmetlen volt, hogy a szentszéket egy jegyzékben még fenyegette is, mellytől, mint hinni szeretnék, Bossuet keze és befolyása távol állott, az érintett könyv huszonhárom czikkének kárhoztatása ki lön mondva, nem mint istenteleneké vagy eretnekeké, hanem csak egyszerüen mint tévesek. Lajos király sajátkezü levélben mondott köszönetet a pápának. Fénelon sokkal nagyobbnak tünik föl mint ellenfele, mert alázatos alávetéssel fogadja a pápa itéletét; maga olvassa föl a szószéken a pápai brevét minden megjegyzés nélkül; s ezzel vége szakadt ezen nem épületes vitának.

---

les poussent trop loin, ou les rend pernicieuses, et on en fait une source d'illusions . . . Les personnes faibles ne prennent de ces vérités que certains morceaux détachés selon leur goût, et elles ne voient pas que c'est s'empoisonnner soi-même que de prendre pour soi le reméde destiné à un autre malade d'une maladie toute différente, et de n'en prendre que la moitié. Quand on ne prendra que la liberté de ne réfléchir point sur soi-même sous prétexte de s'oublier et de se renoncer, on tournera cette liberté en libertinage et égarement; le *qu'importe?* étouffera tous les remords et tous les examens; si on ne tombe pas dans des maux affreux, du moins on sera indiscret, téméraire, présomptueux, irrégulier immortifié, incompatible et incapable d'édifier son prochain . . . Qu'importe pour les réflexions vaines sur soi même, par lesqueiles l'amour-propre voudrait troubler la paix de l'âme? Rien n'est si vrai et si bon que ce *qu' importe?* mais il peut devenir faux, insensé et scandaleux; il n'y a qu'un pas á faire, et ce pas jette dans l'égarement. Mais l'erreur de ceux á qui le *qu' importe?* ne convient pas, et qui en abusent, n'empéche pas qu'il ne soit vrai et bon en lui-méme quand il est pris dans toute l'étendue de son vrai sens par ceux á qui il convient etc. (1693. november 26.)

[1]) A burgundi herczeg 1701. decz. 22. ezt irta Fénélonnak: Enfin je trouve une occassion favorable de rompre le silence, oú j'ai demeuré depuis quatre ans. J'ai souffert bien des maux depuis; mais un des plus grands a été celui de ne pouvoir point vous témoigner ce que je sentais pour vous pendant ce temps, et que mon amitié augmentait par vos malheurs au lieu d'en être refroidie.

Fénelon most még jobban visszavonult az udvartól; mindazáltal nem szünt meg sajnálni a királyt szerencsétlenségei miatt, melylyeknek orvoslására alkalmas eszközöket ajánlt; s midőn a franczia hadsereg, megveretve és éhesen, püspökségében táborozott, saját magtáraiból élelemmel látta el; tulélte üldözőit és tanitványát; s még azok is szeretettel viseltettek iránta, kik egykoron ellene küzdöttek.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Viszályok a római udvarral.

XIV. Lajosnak nem maradt egyéb hátra mint még az egyházat is hatalmának alávetni. A nagy iskolák, mellyek a mult században a vallás elvei ellen harczra keltek, uj gyakorlati iskoláknak adtak már helyet, s a vallási eszme csak lepelül szolgált a souveranitás kérdéseihez, mert arról volt szó, vajjon a világnak a független egyháztól kell kormányoztatnia, vagy vajjon Krisztus oldalánál a császár uralkodjék; s az első esetben monarchia legyen-e az egyház, vagy respublica. Luther, hogy a középkort, mellyben az egyházi tekintély fölénynyel birt, gyökereiben kiirtsa, megszüntetett minden különbséget egyházi (spirituale) és világi (temporale) között; minden laicust pappá tőn azáltal, hogy a bibliát kezébe adta: a katholikus egyház kebelén kivül tehát a kérdés a világi hatalom érdekében lőn eldöntve. Az egyházban, mig a reformatusok elleni küzdelmek tartottak, az egyezménynek egy neme jött létre a fejedelmek és a pápa között, hogy az egységet az ellenséges táborral szemben fentartsák. A trienti zsinat nem döntötte el, vajjon a pápa a zsinat fölött áll-e vagy nem, azaz vajjon a pápa független-e ettől és csalhatlan-e elhatározásaiban; azonban világos, hogy miután katholikus zsinat csak az, mellyben a pápa elnököl, ennélfogva a pápai elhatározás nem felebbezhető a zsinathoz. A nyugalom ismét helyreállván, ujból fölmerült a vita, hogy fér meg egymás mellett az egyház és az állam, a világi és a pápai hatalom. A theologusok a trienti zsinat azon határozatait, mellyek az egyházat saját korlátai közé szoritják, diadalul tekintve, igényeket akartak megujitani, mellyek jogosak és méltányosak voltak olly időben, midőn különben minden csak rendetlenség és törvénytelenség volt. Másrészről a jogtudósok és hivatalnokok nem voltak képesek megérteni a katholikus egység nagyszerüségét

ugy mint az egyház értelmezi, sem azt, hogy a pápai hatalom ezen egységnek szükséges feltétele; s ezen kérdést eszközül használták arra, hogy czélba vett ujitásaikat keresztül vigyék.

Francziaország, hol a reformatio külsőleg el volt nyomva, de a szellemekben uralkodott, ezen vitáknak szinhelyül szolgált; annyival inkább, minthogy ott a monarchiai egység területi, közigazgatási és irodalmi tekintetben élesebb kifejezést nyert. Mig a reformatio által fitogtatott teljes szabadság vissza lett utasitva, ajtatos és bölcs férfiak azt hitték, hogy a katholikus egység megingatása nélkül nemzeti egyházat alakithatnak, melly a pápát elismeri ugyan rendes fejéül, de a dogma kérdéseiben legfőbb hatóságul az általános egyházi gyülekezet állitandó fel; állami tekintetben a gallikan egyház, ellentétül ahhoz, mellyet ultramontánnak neveztek el, a közigazgatásnak egy ágát képezné, élén a királylyal s a nemzetgyüléssel mint birákkal. Az utat ezen kérdésben a régi gallikan szabadságok egyengették, mellyekről másutt emlékeztünk [1]) s mellyek többé kevésbbé uralkodók lévén, megszoritások a szentszék ugynevezett tulkapásai ellen, s oda irányulnak, hogy a pápák nem avatkozhatnak Francziaország világi dolgaiba, az egyháziakban pedig korlátolva vannak a régi zsinatok canonjai és rendeletei által. Ezzel a clerus tényleg a világi hatalom alá vettetett, s megvonatott tőle azon támasz, mellyet egy külföldi és független hatalom nyujtott.

Ezen szabadság védelmére Dupuy Péter és Jakab, egy nem annyira theologiai mint inkább tudományos munkát [2]) tettek közzé, mellyben kiemelték és védelmezték mindazon vivmányokat, mellyeket a világi hatalom lassankint kivivott az egyházi felett. Ezen munka felett a nuntius sürgetésére a kárhoztatás ki lőn mondva, Richelieu nagy boszuságára, ki azt védelmezte és támogatta, s ezért egy névtelen munkát [3]) elitéltetett és a bakó kezc által megégettetett mint lázitó müvet, melly a schisma szándékának föltevésével a király és a miniszter ellen izgat: négy iró által ezen munkát meg is támadtatta, kik között Rabardeau [4]) jézustársasági atya bizonyitgatta, hogy egy patriarcha kinevezésében Francziaország részére nincs semmi schismaticus tény s nem is szükséges hozzá Róma

[1]) XII könyv. 215. lap. és XIII könyv. 198. lap.

[2]) *A gallikan egyház jogai és szabadságai.*

[3]) **Optati Galli**, *De cavendo schismate liber paraeneticus. Hersant Károly tudortól.*

[4]) *Optatus Gallus, De cavendo schismate, benigna manu sectus.*

beleegyezése, valamint nem volt arra szükség, midőn a konstantinápolyi és jerusalemi patriarchatus alapittatott. Az inquisitio ezen tételeket elvetette.

A két hatalom határai még nem voltak kijelölve; a vallás érdeke és a méltányosság sürgették a lelki és a világi hatalom kiegyezését a kétes pontokban, hogy ekként eleje vétesssék a viszályoknak. Francziaország királyai mindig igy cselekedtek, nem azonban a parlamentek, mellyek, mint láttuk, miután a királylyal szemben tehetlenek voltak, mindig azon voltak, hogy legalább egyházi dolgokban gyakorolják hatalmukat. Elejénte kedveztek a reformatiónak s miután ezt a nép akarata megbuktatta, azt mondták, hogy Francziaország királyának hatalommal kell birnia saját országában az egyház felett. A katholikus egységet tehát szakadás fenyegette, nem többé az emberi szabadság, de a világi despotismus nevében.

Richelieu VIII. Orbán pápával elégedetlen volt, mivel nem engedte meg, hogy unokaöcscse Francziaország bibornok-protectorává nyilatkoztassa magát, sem abba nem egyezett, hogy a király az ujonan szerzett touli, verduni és metzi püspökségekben az egyházi javadalmak adományozási jogát gyakorolja. Rómában d' Estrees tábornagy szolgáját meggyilkolták, s a hatóság nem tett semmit a gyilkos megbüntetésére. Midőn de la Vallette bibornok Piemontban a hadsereg élén meghalt, a pápa nem engedte meg, hogy a harczias főpapért a szokásos exequiák megtartassanak. Mindez csak a viszálkodás fokozására szolgált. Richelieu később hizelgett magának, hogy Francziaország patriarchájává lesz, s egyelőre csak azt kérte, hogy legatussá tegyék, mint egykoron d' Amboise bibornok, de a válasz tagadó volt; különböző rendekben apáttá választatta magát, de a külföldiek megtagadták töle az elismerést: mindez elég ok volt ezen nagyravágyó férfiu felingerlésére. Azzal kezdte a visszatorlást, hogy megtiltotta az irodai szükségekre pénzt küldeni Rómába; megpendittette a követelést az évjáradékok megszüntetésére vagy megszoritására, sürgette a nemzeti zsinat egybehivását Róma tulkapásainak visszautasitására s a concordatum eltörlésére; több főpap támogatta őt ebben, sőt maga a király is, anélkül, hogy belátta volna a dolog fontosságát. Habár Richelieu minden alkalmat megragadott, hogy kellemetlenséget okozzon, a pápa mégis tudta mérsékletével megakadályozni a fenyegető schismát, mellynek veszélye Richelieu halálával elenyészett.

Azonban csakhamar uj viszályok keletkeztek; az absolutisticus gazdálkodás tetszett XIV. Lajosnak, ki miniszterei és tanácsosai,

nemkülonben saját hiusága által sarkalva folyvást háborgatta az egyház békéjét. Már emlitettük, milly szörszálhasogató erélylyel boszulta meg a római franczia követ szolgájának meggyilkoltatását; s a ki azt hozná föl mentségére, hogy ezt az ország méltóságának megóvása végett tette, annak azt jegyzem meg, hogy ugyanazon időben a szultán megsértette a franczia követet, a panaszra, melly emiatt emeltetett, ujabb sértésekkel felelt, s Lajos király mindezt eltürte; amiért VII. Sándor pápa méltán panaszkodhatott, hogy a legkeresztényebb fejedelem nem olly érzékeny a pogányok irányában.

A regaliák.

Régi szokásnál fogva Francziaország királyai gyakorolták a regale-jogot, azaz ők igazgatták a megürült püspökségeket, huzták azok jövedelmeit s adományozták az azoktól függő javadalmakat. Sok egyház, kiváltságánál fogva, s a később szerzett országrészek egyházai egyáltalán nem voltak ezen jognak alávetve, mignem Lajos 1673-ban kijelentette, hogy a regaliák jogát az ország összes egyházmegyéiben ő gyakorolja. Nem volt senki, ki a zsarnoknak ellen mert volna állani, kivéve az alet-i és pamiers-i két jansenista püspököt, kik valamint ellenezték a föltétlen alávetést a pápa minden intézkedéseinek: épugy védelmezték jelenleg a pápát a királyi hatalom ellen, s a király által kinevezetteket kizárták a káptalanból [1]). Pamiers püspöke számüzetett: olly érv, mellyet Lajos király gyakran alkalmazott, az alet-i püspököt öregsége mentette meg a számüzetéstől. XI. Incze pápa támogatta az ellenállást ismételt levelei által, mellyeket a királyhoz intézett, sürgetvén őt, hogy hagyjon fel követeléseivel, mellyek a szentszék jogait sértik, mert ha be is bizonyitható, hogy a regalia-jog a legrégibb időktől fogva gyakoroltatik, mindazáltal visszaélés marad annak kiterjesztése az uj egyházmegyékre; s nem érvén czélt a pápa, fenyegette a királyt, hogy alkalmazni fogja ellene az Istentől nyert fegyvereket (1679). A parlament ellenszegült a brevéknek s az azokat terjesztő jezsuitáknak; más szerzetesek majd az egyik majd a másik párttal tartottak, aszerint, amint a pápa vagy a király által sértve érezték magukat. Lajos király azzal akart véget vetni a viszálynak, hogy egybegyüjté

[1]) Bausset bibornok *Hist. de Bossuet* czimü munkájának VI. k. 5 fejezetében magasztalván ezek erényeit, azt mondja, hogy vannak esetek, midőn a *keresztény bölcseség szabályai* némely követelések föláldozását tanácsolják és hogy a többiek engedékenysége igazolva volt Lajos király *ismeretes* mérséklete által.

a franczia clerust Párizsban, meghallgatandó annak véleményét (1681-ben). Ezen gyülekezet nem lehetett más mint szolgai. Mindössze nyolcz érsek, huszonhat püspök s harmincznyolcz egyházi képviselő vett részt e gyülekezetben, mellyet Bossuet, akkoron meaux-i választott püspök, egy hires beszéddel [1]) nyitott meg, mellyben az egyház szépségét és egységét magasztalta épen azon tényben, mellyről többen inkább az egyház megingatását várták; s a regale-jog csakugyan elismertetett, egyedül annak gyakorlása lőn szabályozva.

Az 1682. marcz. 19. declaratio.

A pápa ezen eljárást a clerushoz nem méltó félelem eredményének nyilatkoztatván, megsemmisitette a törvénytelen gyülekezet határozatát. Ezen gyülekezet a pápai jogra vonatkozólag nyilatkozni akart, utóbb azonban észre térvén azon hires declaratio kibocsátására szoritkozott, melly a gallikan egyház symbolumául tekintetett, tényleg azonban nem volt egyéb canonjogi végzésnél. Ezen declaratio igy hangzott:

1) Hogy szent Péter és utódai, valamint az egyház, Istentől hatalmat nyertek a lelki dolgok, de nem a világi ügyek felett, miután Krisztus országa nem e világról való, s ő azt parancsolta, hogy adassék meg a császárnak a mi a császáré; a fejedelmek en-

[1]) „Milly szép ezen, tudományban és erényekben g azdag gallikán egyház! milly szép egész teljében, melly a katholikus egyház; milly szép a szent és sérthetlen, egyesülésben, fejével azaz sz. Péter utódával! Legyen ezen egyesülés háboritatlan, ne zavarja meg semmi ezen békét és egységet, mellyben Isten lakozik! . . . A béke képezi ezen gyülekezet tárgyát. A megoszlásnak legkisebb hirére megrémülve sietünk, hogy egyesitsük teljesen az egyházat, az atyát és a fiakat, a főt és a tagokat, a papságot és a királyságot . . .

„A segelynek legvilágosabb jele, mellyet a római anyaszentegyház, az összes egyházak ezen anyja, a Szentlélektől nyer, abban áll, hogy dogmái örökké változatlanok maradnak . . .

„Milly nagy a római anyaszentegyház, melly az összes egyházakat fentartja, mindazok terhét viseli, kik szenvednek, fentartja az egységet, megerősiti a hitet, megköti és feloldja a bünösöket, megnyitja és bezárja a mennyet! Milly nagy, midőn sz. Péter, az összes zsinatok hatalmának teljénél fogva ép olly erélylyel mint méltányossággal végrehajtja az üdvös rendeleteket! Romai anyaszentegyház, anyja az összes egyházaknak s az összes hiveknek, Isten által választott egyház, a végre, hogy egyesitse fiait ugyanazon hitben, ugyanazon szeretetben! mi mindig hivek fogunk maradni egységedhez lelkünk mélyéből. Romai egyház, ha valaha elfelednélek, feledjem el magamat, nyelvem száradjon el és merevüljön meg számban, ha te nem leszesz mindig első emlékezetemben, ha tégedet nem foglak mindenek felett magasztalni.“ *Sermon d'ouverture de l'assemblée, sur l'unité de l'Eglise.*

nélfogva világi dolgokban nincsenek alávetve semmi egyházi hatalomnak; sem a pápák nem tehetik őket le sem közvetve sem közvetlenül, sem nem menthetik föl az alattvalókat a hűségi eskü alól.

2) A szentszék hatalma a lelki ügyekben nem terjed tul a konstanczi zsinat IV. és V. üléseinek állapitmányain; a gallikán egyház nem hajlandó ezen határozmányokat azáltal gyöngiteni, hogy azok vagy nem egészen hiteleseknek, vagy nem megerősitetteknek vagy pedig csak schisma idejéhez illőknek nyilatkoztassanak.

3) Az apostoli hatalom gyakorlásának az egyháztörvények értelmében kell szabályoztatnia s a francziaországi egyházban átöröklött jogoknak és szokásoknak fen kell tartatniok.

4) A vallási kérdésekben a primatia a pápát illeti s az ő határozatai minden egyházra együttesen és egyenkint kötelezők, az ő itélete azonban nem változhatlan, kivévén ha az egyház beleegyezése járulna hozzá.

Ez a gallikan szabadságok declaratiója, mellyek egyik legbuzgóbb védőjöknek nyilatkozata szerint egyes pontokban valódi szolgaságot [1]) állapitanak meg. Az ezekből levont főbb tételek: Franczia ország nem fogadja el az inquisitio hatóságát; a pápai bullák csak az államkormány előleges helybenhagyása mellett tehetők közzé; a franczia király alattvalói nem idézhetők meg az ország határain kivül megidézés, fölebbezés, törvényszéki eljárás ürügye alatt; a nuntius az országban nem gyakorol joghatóságot. Bossuet, azon beszédében, mellyet a gyülekezetben tartott, mintegy biróul lépvén föl az egyházi és világi ügyek közé, az egyház nevében szólva kikiáltja a király mindenhatóságát, kit egyedül a lelkismeret korlátoz, mellynek, mint ő reméli, a fejedelem engedelmeskedni fog. Ez a rendszer kibékiteni látszott mindent s mégsem békitett ki senkit, a gallikán egyházat állitván föl szemben a rómaival s a püspöki aristocratiát a pápai monarchia mellé; a pápa nem csalhatlan, de egyháza nem tévedhet. Bossuet elhallgatta fényes beszédében azon eshetőséget, hogy okvetlenül a schismának kellett volna bekövetkeznie, ha a francziaországi főpapok valamelly kérdésben egyetértésre nem tudván jutni, a dissidens püspökök Rómához for-

---

[1]) **Fleury**, *Discours sur les libertés de l'Eglise gallicane, Nr. 24.* Maga Sismondi szólván Valois Fülöpről ezt irja: Le clergé s'empressait á flatter le monarque, et nommait libertés de l'Église gallicane le privilége d'être soumis sans partage á l'autorité civile. Lásd e könyv végén a *Fölvilágositó jegyzeteket* C) alatt.

dultak volna [1]). Illy módon egy egyetemes római egyháznak s egyuttal ugyanannyi külön egyháznak kellett volna fenállania, amennyit a királynak tetszett volna alakitani; olly rendszer volt ez, melly ellenmondásokon alapult s melly csak rövid ideig tarthatott, bukásában pedig a legmagasztosabb dolgokat magával ragadta volna.

Lajos azonnal elrendelte, hogy a declaratio czikkelyei államtörvények érvényével birjanak; megtiltotta az ellenkezőt tanitani; a theologia tanárai kötelezték a czikkelyeket aláirni; a licenciatust vagy doctoratust csak ugy lehetett elnyerni, ha az illető a declaratiót feladványainak egyikében védelmezte; végre ezenfelül még a legügyesebb toll bizatott meg a nyilatkozat védelmezésével. Incze pápának nem tetszett sem az ügy sem az eljárás; a „Paternae charitati" brevében sajnálkozását fejezi ki a fölött, hogy Franczia országban megszünt az ősi tisztelet a szentszék iránt; elvet minden eljárást a regáliákra vonatkozólag s inti a clerust, hogy vonja meg az ügytől támogatását; mindazáltal egyedül arra szoritkozott, hogy megtagadta a Franczia országban ezentul kinevezett püspökök megerősitését.

A két ellenkező nézet számos vitairatban lelt kifejezést s különösen afelett vitatkoztak, meddig lehet haladni a püspöki intézmény nélkül, melly alapját képezte a pápai hatalomnak. Dupin [2]) ügyekszik bebizonyitani, hogy az egész pápai hatalom nem egyéb bitorlásnál; az egyház a IV. században a tökély fokára jutott, s az állam vezesse azt oda vissza, amennyiben a viszonyok megengedik: de magok a gallikánok is bevallják, hogy tul ment a határon.

A mentelmi jog.

Ismét szőnyegre jött a franczia patriarcha kinevezése, ezen kérdést azonban még jobban elmérgesitette a mentelmi jog kérdése. A követek Rómában azon jogot nyerték vagy bitorolták, hogy palotáik és a közel fekvő házak a római hatóságok törvénykezése alól föl voltak mentve. Ez kezdetben előnyös lehetett biztonság tekintetéből idegen országban, utóbb azonban nagy rendetlenségekre ve-

---

[1]) Bossuet *az angol királynéra mondott beszédében* igy nyilatkozik: „Mi a püspökség, ha az egyháztól, melly mindene, s a római szentszéktől, melly központja, elszakad, hogy természete ellenére csatlakozzék a fejedelemséghez mint fejéhez? Ezen annyira különböző két hatalmat nem lehet összevegyiteni, mert kölcsönösen egymást zavarják, valahányszor összevegyittetnek. A vallás meggyengül s elveszti azon bizonyos egyensuiyát, melly egyedül képes a népeket fentartani."

[2]) *Az egyház ős fegyelme.*

zetett, amennyiben a gonosztevőknek menhelyet szolgáltatott; s miután a Rómában székelő követek száma nagy volt s palotáik terjedelme jelentékeny, majdnem az egész város föl volt mentve a törvényhatóságok alól; annyival inkább, minthogy bibornokok és herczegek hasonló jogokat követeltek maguknak. Melly rendezett állam tűrhetett illy visszaélést? A bölcs belátású XI. Incze pápa elhatározta ezen visszaélésnek véget vetni s egy követet sem fogadott el, ki az immunitásról le nem mondott (1688). Lengyel-, Spanyol-, Angolország és a császár készséggel engedtek a pápa jogos követelésének; azonban XIV. Lajos, nem tűrvén semmi ellenmondást, azt felelte, hogy „ő nem alkalmazkodik mások példájához“ s megtagadta beleegyezését. A pápa mindazáltal souverain jogával élve eltörölte a visszaélést.

A természetnél fogva zsarnok király és a lelkismeretét követő hajthatlan pápa között kemény volt az összeütközés; — Lajos király hatalmának érzetében, melylyel hajlandó volt visszaélni, meghagyta követének, Lavardin marquisnak, hogy nyolczszáz fegyveres emberrel vonuljon Rómába, kikkel elfoglalta és megszállotta a franczia követségi palota környékét, éjjel nappal őriztetvén magát. A pápa megtagadta tőle a kihallgatást, s miután makacsul megmaradt eljárása mellett, őt interdictum alá vetette. Lavardin saját jelenlétében misét mondatott a szent Lajosról czimzett egyházban, mellyet a pápa ezért interdictum alá helyezett; a franczia követ erre erős kisérettel szent Péter egyházába hatolt, honnan a papok azonnal kimentek. Lajos király, az eretnekek üldözője, nem türte a római udvar szilárdságát s elfoglalta Avignont és Venaisint, azzal fenyegetőzvén, hogy sereget küld Olaszországba, érvényesitendő a Farnese-k követelését Castro iránt; de a pápa rendithetlen maradt. VIII. Sándor pápa, ki őt szent Péter székén követte, (1689) szintén megtagadta a püspökök megerősitését s elvetette a négy pontot.

A büszke király, kinek mindenki engedett, kénytelen volt végre maga is engedni. Annyi egyház volt főpásztor nélkül, hogy szakadástól lehetett tartani, s a király, ki megtiltott minden függést Rómától, meghagyta az 1682 óta kinevezett harminczhét püspöknek, hogy irjanak a pápának s jelentsék ki alávetésöket (1693), s különösen azt, hogy semmit, ami ama papi gyülekezetben az egyházi hatalom és a pápai tekintély körül határoztatott, kötelezőnek el nem ismernek („quidquid in iisdem comitiis circa ecclesiasticam potestatem et pontificiam auctoritatem decretum censeri potuit, pro non decreto habemus et habendum esse declaramus“). A pápa erre meg-

erősitette a püspököket. Ezzel azonban nem lettek megszüntetve a gyülekezet határozatai; Lajos király egyedül azt irta a pápának: hogy nem követeli rendeleteinek teljesitését. Az iskoláknak megengedtetett a tételek melleti és ellen vitatkozni, s a közbéke ujra helyreállott.

Ezen eljárás mondatta Condé herczeggel a következő szavakat: „Ha a királynak eszébe jutna protestanssá lenni, a papság lenne az első, melly őt követné.“ Maga Bossuet, ki ha nem is volt szerzője, de védelmezője ezen államvallásnak, láthatta annak következményeit a bonyolult nehézségekben, mellyek XIV. Lajos király utolsó napjait megzavarták. Guizot szemére veti Bossuetnek, hogy éles logikája nem párosult józan fölfogással; mint ügyes és tüzes szónok, az elv végső következményeit látva, ostorozta annak ellenzőit: de a kivitelben ingatag, habozó volt s egyezkedett. Midőn eszméivel egyedül és szabadon rendelkezett, merészen követte röptüket, nem gondolva a bonyodalmakkal; midőn azonban kivitelre került a dolog s a valóságban szabályozni kellett a viszonyt a két hatalom között, a királyi ügyek, a társadalom valódi állapota megbénitotta szárnyait elannyira, hogy bölcsesége hasonlitott a szolgaisághoz. Fénelonnal folytatott vitáiban Bossuet nem a gallikán egyházhoz, de Rómához fölebbezte az ügyet, azzal mentegetőzvén, hogy a vita különben véget nem ért volna. Utóbb, megrémitve a fejedelmi mindenhatóság által, érezte saját munkájának tökélytelenségét. Midőn Pontchartrain kanczellár megküldte neki a rendeletet, melly tiltja bármelly munka közzétételét, mielőtt egy theologiai tanár vizsgálatán keresztülment volna, hasztalanul sürgette a püspökök részére a jogot, hogy előleges vizsgálat nélkül nyomathassák ki főpásztori leveleiket. „Hogyan van az, hogy mindenki kinyomathatja védelmét, hogy a bíráknak kioszsza, és az egyház nem fogja kinyomathatni utasitásait és az imákat, hogy kioszsza azokat fiainak és szolgáinak? Én merem remélni, hogy Felséged az egész katholikus egyházzal hivén, miszerint a püspökök Jézus Krisztus tanainak letéteményesei és a papok főnökei, nem fogja akarni őket alávetni azoknak, kiket a Szentlélek az ő hatalmuk és kormányuk alá helyezett.“

Hitte-e ő talán, hogy támaszt fog nyerni az ő gallikán egyházában? Halljuk, mit ir Noailles bibornoknak: „Én könyörgök Maintenon asszony támogatásaért, kinek nem merek irni. . . . Az idő föl fogja a valót deriteni, de tartok tőle, hogy ne legyen késő, midőn a rosz már nagyon előre haladott. Ez a félelem zaklatja keblemet.“ A nagy Bossuet nem mer irni a király kedvesének, nem meri őt

kérni, hogy a főpásztorok szózatai a hivekhez föl legyenek mentve a revisio alól!

TIZEDIK FEJEZET.

A nantesi kibocsátvány visszavétele.

A vallás dolgában mindenható XIV. Lajos királynak a protestansok terhére voltak. A nantesi kibocsátvány nem csak eltürést biztositott nekik, hanem tényleg megkülönböztetett testületté alakitotta őket sajat alkotmánynyal, gyülésekkel, hadsereggel, várakkal, s joggal „consistoriumok, colloquiumok, tartományi és nemzeti zsinatok tartására", mig mindez a katholikusoknak meg volt tiltva. Ezek mindazáltal ezt ellenezték; a parlamentek megtagadták a beiktatást, mignem IV. Henrik királyi hatalmánál fogva azt el nem rendelte. „Kiadtam a kibocsátványt, akarom, hogy megtartassék. Az én akaratom elég ok; s egy engedelmes államban nem is szabad azt a fejedelemtől soha kérdeni. Király vagyok, mint király szólok hozzátok s azt akarom, hogy engedelmeskedjetek" [1]). Az állam testében tehát még egy köztársaság volt; a gazdag protestansok, nem jogilag de tényleg ki lévén zárva a közhivatalokból, tőkéiket a kereskedelemben helyezték el s még jobban meggazdagodtak: többször volt ellenök seregekre szükség; a köztársasági eszmét soha nem tették le; vallási egyetértésnél fogva Angolországgal és Hollandiával tartván, megujithatták a polgárháborut s támogathatták volna az idegen invasiót azon időben, midőn Spanyolország ellenséges viszonyban volt Franciaországgal, Törökország pedig fenyegetőzött.

La Rochelle elestével a hugenották elvesztvén erődeiket és kiváltságaikat, megszüntek külön politikai testület lenni, s egyedül a szabad vallásgyakorlatot tartották meg; a Fronde zavargásai alatt nyugodtan maradtak, s XIV. Lajos nem háborgatta őket; azonban érezte, hogy lételök ellenkezik egységes kormányának zsarnok természetével. Lassankint visszavezetni ohajtván őket az egységre, erőszak alkalmazása nélkül s elődei engedményeinek megtartása mellett ügyekezett megjutalmazni a hajlékonyokat s támogatta a missiókat.

[1]) *Mém. de Sully* T. I. p. 583.

Ezen eljárás gyümölcse nem is volt végre csekély. A nemesség, melly IV. Henrik idejében még felerészben protestáns volt, most már egészen katholikus volt. D' Aguesseau [1]) kanczellár beszéli, hogy atyja, Languedoc tartomány intendansa, 6000-nél több protestánst látott három nap alatt vallását megváltoztatni, a központi tartományokban már alig volt protestans; aki közöttök meggazdagodott, katholikussá lett, hogy nemességet és hivatalt kapjon. Ez megkönnyiteni látszott a vallás egységének visszaállithatását, miután a kormányzásban az egység megállapitása már sikerült.

A vallási türelem az akkori idők szellemének még nem felelt meg, katholikus és protestans egyaránt kiméletlen volt egymás irányában. Hollandia tele volt menekült fanaticusokkal, kiknek csak a hatalom hiányzott arra, hogy üldözőkké legyenek. Az Egyesült tartományok vallon egyházainak Amsterdamban 1690. augusztusban tartott zsinata kijelenti, hogy ezen tétel: A hatóságnak nincs joga hatalmával élni a bálványimádás leverésére s az eretnekség terjedésének meggátlására hamis, botrányos, veszélyes tan, mellyet a zsinat kárhoztat, számüz s megtilt minden egyházi vagy világi férfinak a legszigorubb büntetés terhe alatt [2]) stb. Hollandia is megtagadta a katholikusokkal olly liberalisan bánni, mint ezt Lajos király a protestansokkal szemben igérte. Ez utóbbiak, Angliában uralkodván, megtagadták II. Jakab királytól a jogot, hogy a katholikusokat velök jogilag egyenlőkké tegye. A jó Fénelon nem egyszer mondja Guyon asszonyhoz intézett leveleiben, hogy „ha tudná, hogy nem orthodox, sajátkezüleg égetné öt meg.“ A franczia clerus ötödéves gyüléseiben megadván az annyira szükséges adókat, mindannyiszor követelte, hogy viszonzásul törölje el a protestansoknak egy-egy kiváltságát, s a parlament határozataival támogatta ezen követelést. Végre a nantesi kibocsátvány százötvennyolcz czikkelyének legnagyobb része már el volt törölve: mi a kibocsátvány ellenzőit bátoritotta, hogy annak végleges eltörlését annál inkább siettessék s az idő és reábeszélés munkáját erőszakolják.

XIV. Lajos királynak a többi között két gyönge oldala volt, a hatalom és az ajtatosság, ezt zsákmányolták tehát ki, bizonyitgatván előtte, mennyire méltó hozzá befejezni azt, mit elődei nem mertek, tudnillik a katholikus vallást és a monarchiát diadalra juttatni.

---

[1]) *Mémoires* T. XIII. p. 55.

[2]) *Tableau du Socinianisme*, p. 565

ngadozva barátnői és gyóntatója között, aszerint amint egyik vagy másik volt fölényben, XIV. Lajos király türt, vagy üldözött. Nem öreg korában, mint állitják, sem Maintenon sürgetésére, de 1669. február 1-ről la Vallière idejében, adta ki az első kibocsátványt a protestansok ellen; la Fontanges befolyása alatt megtiltotta a protestans nőknek, hogy szülésznők lehessenek. Az 1675. év nagyhetében, midőn Montespantól elvált, elrendelte, hogy a megürült egyházi javadalmak jövedelmeinek egy harmadrésze a megtérésekre fordittassék; s a hizelgő clerus sietett azonnal névsort küldeni neki a megtértekről s a költségekről, mellyekbe a megtérések kerültek; mennél jobban növekedtek e czélra az összegek, annál inkább szaporodtak a megtérések; Lajos ennek folytán azt hitte, hogy a kalvinisták csak gyöngén ragaszkodnak vallásukhoz. Miután azonban a roszul megtértek a misét csakhamar ott hagyták az ő urvacsorájokért, egy szigoru törvény hozatott, melly a visszatévedteket vezeklással, börtönnel és vagyonelkobzással bünteti; később a protestansok kizárattak a parlamentekből, a vegyes házasságok eltiltattak, polgári jogaik mindinkább megszorittattak; végre Lajos király elhatározta magát, hogy megsemmisiti őket, kiket keveseknek és ingadozóknak hitt.

Louvois, ki mindig háborura vágyott s kit a hosszu fegyverszünet megrémitett, egész hévvel fogott ezen vállalathoz, a maga modora szerint, s csapatokat küldött (1681.) azon tartományokba, hol legtöbb reformatus volt, azon utasitással, hogy a protestansoknál szállásoltassanak be mindaddig, mig meg nem térnek. Ezen fegyveres missio épen akkor indult el, midőn a király a püspöki gyülekezetnek igy felelt: „Ajánlom figyelmökbe, hogy a protestansok irányában szelidséggel járjanak el s csak érveléssel ügyekezzenek őket az igazságra vezérelni.“ Louvois sem gyilkoltatta őket; de boszantásokkal vagy igéretekkel kierőszakolta belőlök a vallási professiót. Ha visszaestek, azonnal kéznél volt a fönebb emlitett törvény; ha emigrálni akartak, megakadályozta a kivándorlási törvény; felszólamlásaik pedig nem találtak meghallgatásra.

A montpellieri templom leromboltatása rémületbe ejtette a hugenottákat, kik 1683-ban Toulouseban egyesültek, azon elhatározással, hogy minden módon ügyekezni fognak lételőket biztositani. Az egyesülésből bátorságot meritettek, az elnyomott istentiszteletet ujra gyakorolni kezdték s fegyverkezéshez láttak. A délfranczia-országi összes protestansok egyetértése megrémitette a katholikusokat, s ez okból a királyi edictumok érvénye annál nagyobb erélylyel tartatott

fen Louvois csapatai által. Egy hadsereg, melly Bearn tartományban volt elhelyezve, hogy Spanyolországot tartsa féken, megtéritette ama tartományt erőszakkal (1685), azután Bordeauxba és Montaubanba vonult, hogy ott hasonlót müveljen. A dragónok által elért eredmény a legnagyobb örömmel töltötte el a szenteskedő Lajos királyt, ki azt hitte, hogy már most egész birodalma katholikusokból áll. Hogy a protestansok ujra el ne szakadjanak, el kellett üzni a predikátorokat és eltörölni a nantesi edictumot. Louvois biztatta a királyt, hogy ennek kivitele egy csöpp vérbe sem fog kerülni; ő tehát távolról sem aggódva, hogy ellenszegülésre találhat, vagy hogy megcsalhatják, aláirta az edictum eltörlését (okt. 22), miután az fölöslegessé lett, amennyiben a protestansok legnagyobb része visszatért a katholikus egyház kebelébe. Megtiltott tehát nekik minden nyilvános isteni tiszteletet; predikátoroknak nem volt szabad többé működni; megtiltatott a kivándorlás gályarabság büntetésének terhe alatt, hanem az országban kellett maradniok, hol csak tűrve voltak.

Ezen intézkedések azonban keveset eredményeztek s a dragónok ujra hozzáfogtak téritési munkájokhoz. Louvois ezt irta: „A király parancsolja, hogy mindazok irányában a legnagyobb szigorral kel eljárni, kik nem akarják az ő vallását fölvenni; akit az őrült gög makacscsá tesz, a végsőkig üldöztessék.“ A parancs teljesittetett s az üldözések megkezdettek, mellyek, bármennyire tulzottan legyenek is előadva, annál nagyobb gyalázatára válnak egy társadalomnak, hol a katholicismus csak forma és külsőség volt s a minisztertől és a királyi kedvestől függött; hol mindenki látta, hogy tulajdonképen nem a vallásról de a hatalomról van szó, nem az egyház hanem a király elleni engedetlenségről, ki ugy találván, hogy ezen szöglet az általa körvonalzott alak keretéből kiáll, azt el akarta távolitani.

Állitják, hogy Maintenon [1]) asszony a királynak azt tanácsolta volna, hogy a protestansok gyermekeit erőszakkal vétesse el s katholikusokká neveltesse. Ez olly gondolat, melly csak annak jöhetett agyába, ki soha sem ismerte az anyai örömeket és fájdalmakat. Maintenon asszony inkább határozottan roszalta az üldözéseket és következőleg irt fivérének: „Panaszokat hallottam felőled, mellyek nem válnak becsületedre, hogy tudnillik roszul bánsz a hugenottákkal. Légy könyörületes ezen inkább sajnálatra méltó mint gonosz

[1]) **Rulhière** *Éclaircissemens historiques sur la révocation de l'édit de Nantes.* 1788.

emberek irányában: ugyanazon tévelyben vannak, mellyben mi is voltunk s mellyből az erőszak bennünket sem ragadott volna ki soha. Ne üldözd tehát őket; az embereket szelidséggel és szeretettel kell meggyőzni [1]." Ő a királynál is közbenjárt, de Ruvigny, a hugenották képviselője az udvarnál, túlzott buzgalmával megzavarta őt. „Ruvigny ügyetlen ember; azt mondta a királynak, hogy én született kálvinista vagyok s az maradtam is, mig az udvarhoz nem kerültem. Ez kényszerit engem, hogy helyeseljek olly dolgokat, mellyek érzelmeimmel egyáltalán ellenkeznek" [2]. S az edictum visszavétele után egyik rokonának, De Villette urnak igy irt: „Ön megtért; ne siessen megtéríteni másokat is. Megvallom önnek, hogy nem szeretem sem Istennel szemben, sem a király irányában ezen megtéréseket magamra vállalni."

Az akkori, legnagyobb mértékben royalisticus társadalom nem maradhatott közönbös azok üldözésében, kik vele egyet nem értettek; ezen üldöztetések megegyeztek az akkori érzelmekkel. „Soha esemény nagyobb lelkesedéssel nem üdvözöltetett; .... költészet, ékesszólás, márvány-, bronz-szobrászat vetélkedtek az ujkori Constantin és Theodosius [3]) megörökitésében; a többi között egyik szobor a király lábai alatt megdermedő hydrát tüntet föl s minden téren voltak láthatók a hizelgésnek emelt szobrok. A tanszékek, akademiák és collegiumok visszhangozták a kiraly magasztalásait; s a miniszter halála után, ki őt az eszközök megválasztásában tévutra vezette, a közhizelgés tovább tartott, hogy tévutra vezesse őt az eredményre nézve is ... elannyira, hogy a nemzet meggondolatlan tapsainak s általánosan szórt magasztalásainak tulajdonithatja nagy részét azon szerencsétlenségeknek és bajoknak, mellyeket olly szigorral vet XIV. Lajos királynak szemére" [4]).

Az edictum a parlamentek által minden ellenmondás nélkül registráltatott; a rendek szerencsekivánataiknak adtak kifejezést; s gyöngeségül rótták föl a királynak, hogy még megengedte a protestansoknak a magán istenitisztelet tartását.

---

[1]) 1672-ben kelt levél.

[2]) 1681. augusztus 24. levél.

[3]) A feliratok akademiája készitett egyet, melly a Vendôme-téren volt felállitva. Sévigné asszony, a párizsi közvélemény organuma, ezeket irja Grignannak: „Vous aurez vu sans doute l'édit .... Rien n'est si beau que tout ce qu'il contient, et jamais aucun roi n'a fait et ne fera rien de plus mémorable."

[4]) *Éclaircissemens sur l'état des Protestants.*

A király azt hitte, hogy sikerülni fog a calvinismus kevés gyökerét teljesen kiirtani, ha valódi missionariusokat küld ki az országba; ezek között volt Fleury a történész és Fénelon, ki a Lelkészek hivataláról irt munkájában szeretetteljes mérséklettel czáfolja az eretnekeket [1]). Nem akartak beleegyezni, hogy katonai erő kisérje müködésökben, s Poitouban legjobb példáját adták annak, hogyan lehet jósággal és szelidséggel téríteni. A reformatusok nem látták bennök a gőgös praelatusokat, kikről annyit beszéltek, de jó pásztorokat láttak, kik részvéttel voltak szegénységök és szenvedéseik iránt, s szeretni kezdték azon vallást, mellynek ezek apostolai voltak. Fénelon később igy irt: „Oh pásztorok, ne legyetek szükkeblüek. Nem tudtok semmit, ha csak parancsolni, szemrehányásokat tenni, fenyiteni s a törvényre mutatni tudtok. Legyetek atyák: nem elég; legyetek anyák, szenvedjétek a szülés fájdalmait és erőlködéseit, hogy Jézus Krisztust a szivben meghonositsátok.“

Sajátságos ellentéte volt ez a dragonadesoknak és szigoru üldözéseknek, mellyek a visszaesettek irányában alkalmaztattak s még azokra is kiterjesztettek, kik halálos ágyukon azon vallás vigaszát vették igénybe, mellynek elveit gyermekkorukban szivták lelkökbe.

Az edictum, melly keletkezése előtt nem közöltetett azokkal, kiket legjobban illetett volna, tudnillik a püspökökkel, a predikatorokat számüzte, a protestansokat mindazáltal meghagyta összes polgári jogaik gyakorlatában; a legfontosabb polgári cselekvényről azonban, a házasságról nem gondoskodott; s ez egy évszázadon át a legnagyobb zavarul szolgált, mert a papok kénytelenek voltak engedményeket tenni s kiszolgáltatni a házasság szentségét ollyanoknak, kik azt nem ismerték el, a törvényszékek pedig kénytelenek voltak elismerni a protestansok létezését, mig a törvény erről tudni nem akart.

---

[1]) „Les restes de cette secte vont tomber peu à peu dans une indifférence de religion pour tous les exercices extérieurs, qui doit faire trembler. Si on voulait leur faire abjurer le christianisme et suivre l'Alcoran, il n'y aurait qu'á leur montrer des dragons. Pourvu qu'ils s'assemblent la nuit, et qu'ils résistent á toute instruction, ils croient avoir assez fait. C'est un redoutable levain dans une nation. Ils ont tellement violé par leurs parjures les choses les plus saintes, qu'il reste peu de marques, auxquelles on puisse reconnaître ceux qui sont sincères dans leur conversion. Il n'y a qu'á prier Dieu pour eux, et qu'á ne se rebuter point de les instruire.“ **Fenelon**, 1686. márczius 8-án Bossuethez intézett levelében.

A főpapság kitünő erényekben tündökölt, az alpapság ellenben a még uj seminariumokban roszul volt nevelve [1]); a lelkészek legnagyobb részt világi védnökök zsoldjában állottak s teljes függésben voltak tőlök, kik őket tetszésök szerint elbocsáthatták, s azt fogadták föl, ki olcsóbban lépett szolgálatba. A püspökök tehát nem találtak támogatásra a protestansok megtérésében, vagy azon megtértekre voltak utalva, kikben nem mindig lehetett megbizniok; nemkülönben missionariusokra kellett támaszkodniok, kik nem voltak olly buzgók és békeszeretők mint kiket fönebb emlitettünk, s csak ideiglenes kisegitők.

A kálvinisták ezalatt tömegesen kivándoroltak; számukat némellyek félmillióra teszik, mig mások csak hatvanhétezerre. Colbert Franeziaország iparának és népességének emelésére sokat fáradozott, s most mindkettő ismét hanyatlani kezdett. III. Orániai Vilmos látván milly hatályos háboru ez ellensége ellen, a menekülőket pártfogásába vette, nyugdijakat és alkalmazást adott a predikatoroknak, reábirta a közrendeket, hogy a kivándorolt franczia tiszteknek százezer forintot utalványozzanak. Kezdettől fogva a bársonynemüeket Utrechtből, a damaszt Genuából, a selymet Nápolyból, a tükröket Velenczéből, a szőnyegeket Flandriából és Angolországból, a posztót Hollandból és Spanyolországból, a bibort Hollandból, a vásznat Angliából s a diszmüárukat Németországból vitték be Franeziaországba; tévedés tehát azt állitani, hogy a kálvinisták vitték ki a müvészeteket s mesterségeket Franeziaországból. Az ipar tökéletesitését kivihették, valamint tevékenységet és szorgalmat is vihettek magokkal, mert ez tulajdona szokott annak lenni, kinek uj hazát kell alapitania. Az ipar által meggazdagodott idegenek Franeziaországot bilincsekbe verték, mellyeket Colbert készitett számára, s az országnak csak romlására voltak ujitásai, mellyektől annak fölvirágzását várta. A menekültek boszujoknak szabad folyást engedtek s a királyt gyalázták s irtak ellene, épugy mint hivei magasztalták. Az utódokra nézve nagyon nehéz az igazságot ezen ellentét között megállapitani [2]), mig a kor-

[1]) Bausset bibornok bevallja ezt *Hist. de Bossuet czimü munkájában.* XI. 17.

[2]) Krisztina svéd királynő, ki akkoron Rómában élt visszavonulva, Terlon lovaghoz, Franeziaország svédországi képviselőjéhez, 1686. február 2-án a következő levelet intézte:

„Miután ön ohajtja hallani őszinte és egyenes véleményemet az eretnekség kiirtása felől Franeziaországban, nagyon örülök, hogy azt önnek megmond-

társak között az elégedetleneknél a gyalázó iratok visszhangra és tetszésre találtak.

Annyi bizonyos, hogy az edictum a protestansok magán vallás-

---

hatom. Midőn kijelentem, hogy sem nem félek, sem pedig hizelegni senkinek sem akarok, nyiltan megvallom önnek, hogy nem igen vagyok meggyőződve ezen nagy vállalat jó kimeneteléről és épen azért nem örülhetek rajta, mert nem tartom azt szent vallásunkra nagyon előnyös dolognak; sőt ellenkezőleg előrelátom a bajt, mellyet ezen új eljárás mindenfelé maga után fog vonni. Mondja meg, meg van-e ön győződve ezen uj megtértek őszinteségéről? Ohajtom, hogy engedelmeskedjenek Istennek és a királynak, de félek megátalkodottságuktól, s nem kivánnám lelkiismeretemet terhelni azon szentségtörésekkel, mellyeket ezen katholikusok elkövetni fognak, kiket a mi szent titkainkkal nagyon is könnyelmüen eljáró missionáriusok erőszakoltak az áttérésre. Furcsa apostolok a katonák, s én alkalmasabbaknak tartom őket gyilkolásra, rablásra és erőszakolásra, mint arra, hogy valakit érvekkel meggyőzzenek; értesüléseink után nem is kell kételkednünk, hogy missiójokat szokás szerint teljesitik. Sajnálom azon szegényeket, kik a katonák discretiójára vannak bizva; sajnálom azt a sok tönkre tett családot, azon sok koldusbotra jutott becsületes embert; elszorul szivem, midőn látom, mi történik ma Franciaországban. Részvéttel vagyok ezen szerencsétlenek iránt, hogy a tévelyben születtek; s azt hiszem, hogy inkább könyörületet érdemelnek s nem gyülöletet; s mig a világ uralmáért sem akarnék az ő tévelyökben osztozni, oka sem akarok szerencsétlenségöknek lenni. Nekem ugy tetszik, hogy Franciaország hasonlit a beteghez, kinek karjait vagy lábait levágják, hogy betegségéből gyógyitsák ki, holott egy kis türelem vagy szelidség különben is meggyógyította volna; vajha a szikra, melly a hamu alatt lappang, lángra ne lobbanjon, vajha az elálczázott eretnekség veszélyesebbé ne váljék. Igen dicséretes a szándék eretnekeket és hitetleneket megtéríteni akarni, de a mód uj; s miután a mi Urunk nem élt ezen móddal a világ megtérítésére, az nem lehet a legjobb. Bámulom és nem fogom föl ezen buzgalmat és politikát, tulhaladja mindkettő képességemet, de örülök is rajta, hogy föl nem foghatom. Azt hiszi ön, hogy a jelen korszak alkalmas a hugenották megtérítésére, s hogy lehet őket jó katholikusokká tenni olly században, midőn Franciaországban olly látható mérényletek követtetnek el a tisztelet és engedelmesség ellen, mellyel vallásunk egyetlen és állandó alapja, a római egyház iránt tartozunk, mellynek a mi Urunk azon igéretet tette, hogy a pokol kapui nem diadalmaskodnak rajta? A gallikán egyház botrányos szabadsága soha sem állott közelebb a forradalomhoz mint jelenben; a franciaországi clerus által aláirt és közzétett utolsó nyilatkozatok nagyon alkalmasok arra, hogy az eretnekség diadalának látszatával birjanak; — a protestantismus bámulatának óriásinak kell lenni, midőn üldöztetve látja magát ugyanazok által, kik vallásunknak ezen alaptételét illetőleg az övéikkel megegyező dogmákat és érzelmeket vallottak. Ime, ezért nem tudok én megbarátkozni a protestánsok kiirtásával. Az egyház közös érdeke szivemen fekszik mint saját életem, de épen ezen érdek miatt fájdalmat érzek annak látásán, mi jelenleg Franciaországban történik; s megvallom önnek, hogy eléggé szeretem Franciaországot, hogy sajnálhassam olly szép birodalom pusztulását. Szivemből ohajtom, hogy családjam jóslataimban, és hogy minden Isten és az ön királyának nagyobb dicsőségére jól végződjék. Meg vagyok győződve,

gyakorlatát érintetlenül hagyta, s az erőszak alkalmazását is kikerülte [1]); a tény utóbb megmutatta, hogyan lehettek a kálvinisták veszélyesek a köznyugalomra. Sok protestans lelkész maradt elrejtve Franciaországban, álöltözetben, az erdőkben élve s vigaszaikkal buzditva a honnmaradtakat. Ezek azután az erdőkbe vonultak, hogy prédikácziót hallgassanak s az urvacsorához járuljanak, s megszokták daczolni a törvénynyel s bevárni az alkalmas időt és helyet a boszuállásra. Ez az időpont megérkezettnek látszott a spanyol örökösödési háboru kitörésekor (1701).

A camisardok.

A Cevennek lakói föllázadtak. A fölkelők camisardoknak hivták magukat az ingről (camigia, chemise), mellyet járataikban használtak. Próféta-iskolák keletkeztek, mint Izraelben, s Bábel elpusztulását és Jerusalem ujbóli fölépülését prédikálták; a gyermekeknek elömutatták az evangelium eme szavait: Midőn hárman vagy négyen együtt lesztek az én nevemben, én veletek leszek; — A hit megmozditja a hegyeket; a Szentlelket rálehellés által közölték; az ezen iskolákból kikerültek apostolkodni és prédikálni mentek. Midőn feleletre vonattak, azt mondták, hogy a Szentlélek megszállotta őket [2]), s nekik nem sza-

hogy ön nem kételkedik ohajtásaim őszinteségében. Roma, 1686. február 2. Krisztina.

[1]) Torcynak egy levele a püspökökhöz, 1700. nov. 1. kelettel, megtiltja a bántalmazásokat: „Ő felsége azon meggyőződésre jutván, hogy az oktatás és szelid bánásmód gyakran nagyobb eredményeket szülnek mint más egyéb, ohajtja, hogy ez szolgáljon zsinórmértékül az eljárásban. Főleg kerülni kell a kényszert, s nem szabad senkit arra szorítani, hogy a misét látogassa.

[2]) A *Théâtre sacre des Cevennes* Londonban 1707-ben jelent meg s a menekült camisardok vallomásait tartalmazza. Durand-Fage igy szól ezen vallomásokban: „Minden, mit általános vagy külön magunkviseletére nézve tettünk, mindig a Szentlélek rendeletéből történt: engedelmeskedtünk a legegyszerübb gyermekek inspiratióinak, különösen midőn extasisban voltak, taglejtések és beszéd által kölcsönösen kisérve, s mivel többen ugyanazon dolgot mondták. Azon községben, mellyben én voltam, vezetőink s különösen Cavalier ur rendkivüli kegyelmekkel volt megajándékozva; ezért választattak meg, habár nem is értettek a hadviseléshez, semmás egyébhez. Ha valamelly ügy forgott fen, mellyre nézve az inspiratio még nem nyilatkozott, hozzá mentek s igy szóltak: *Cavalier testvér, ez és ez történik, mit kell tenniink?* Mire ő azonnal elmélkedésbe mélyedt s miután lelkét Istenhez fölemelte, a Szentlélek megszállotta öt. Egy kissé izgatottnak látszott s megmondá, mit kell tenni. Bámulatos volt őt látni a csatákban karddal kezében, lóháton s a léleknek bizonyos izgalmai között mindenfelé száguldni, bátorítva, lelkesítve, parancsokat osztogatni, mellyek gyakran megleptek, azonban végrehajtattak s csodálatosan sikerültek."

bad a hit letételényét hallgatással elárulniok, utóbb azonban bebizonyulván, hogy egyetértettek a savoyárdokkal és angolokkal, kiket az országba behivtak, ezért elitéltettek.

„A protestans gályarabot meztelenül egy padra fektették; két vagy négy ember kezeinél és lábainál tartotta, mig a legerősebb matróz egy kátrányba mártott és tengervizbe áztatott kötéllel teljes erejéből ütötte. A test az ütések sulya alatt föl-fölugrott, a hus darabokra szakadt, s a szerencsétlen háta egy seb volt, mellyet ecettel és sóval mostak. Azon ezerhatszáz protestans gályarab közől, kiknek névsorát birom s kik állhatatosan ragaszkodva vallásukhoz vonakodtak megjelenni a kathol. istentiszteleten, kevesen kerülték ki ezen borzasztó büntetést. Sokat megnevezhetnék, ki rövid idő alatt négyszer is kiállotta ezen kinokat, s ki egyszerre százhusz ütést kapott; félholtan emelték föl a padról s kórházba vitték, hogy kimerült erejét visszanyerje, mellytől ujra megfosztották ujabb botozás által [1]).“

Langlade du Chaila Ferencz, lavali perjel, a gevaudani missio felügyelője és cevennei esperes, egyike volt, mint mondják, a legkegyetlenebbeknek, ki a foglyokat minden kigondolható módon kinoztatta; szőreiket egyenkint kitépette, vagy izzó szenet tétetett markaikba, vagy olajba mártott vászonnal göngyöltette be ujjaikat, mellyet meggyujtatott s addig égetett, mig a meztelen csont nem látszott [2]). Végre a camisardok elfogták és megégették.

A camisardok Baville, languedoci intendans által a végletekig gyötörtetve végre föllázadtak. Egy kenyérsütő vezette a fölkelőket vetélkedve Franeziaország tábornokaival a kegyetlenkedésben, mint ez vallás- és polgárháborukban rendesen történni szokott. Montrevel tábornagy, Villars, Berwick mindenfelé győzedelmeskedtek rajtok (1702—4). „Láttam, irja Villars, hogy a bünösök ellen könyörület nélkül a legkegyetlenebb büntetéseket alkalmazzák, s ez azon meggyőződésre vezetett, hogy épen ezen hajthatlan szigor ragadja őket a kegyetlen tettekre, mellyek miatt vádolva voltak, s ezért tették ki

---

Ezen improvisált sugallatoknak még egy gyüjteménye jelent meg Londonban 1707-ben illy czim alatt: *Avertissements prophétiques d'Élie Marion, l'un des chefs protestants, qui avaient pris les armes dans les Cévennes, ou Discours prononcés par sa bouche sous l'inspiration de l'Esprit-Saint, et recueillis fidèlement pendant qu'il parlait.*

[1]) *Hist. des Camisards*, I. köt. 1. könyv. 19. lap kiadva **Court de Gébelin** által. **Alain 1819.**

[2]) Ugyanott 25. lap.

kiméletlenül a csaták tüzének életöket, mellyre menthetlenül a legnemtelenebb és legkegyetlenebb sors várt. Föltettem magamban, hogy más eljárást kisérlek meg s bucsút véve a királytól, igy szóltam hozzá: ‚Ha Felséged megengedi, más, a használtaktól eltérő módokat fogok alkalmazni, s ügyekezni fogok mérséklettel és szelidséggel véget vetni a szerencsétlen polgárháborunak, miután ugy látom, hogy a szigor nem csak haszontalan, de káros is.‘ A király igy felelt: Szabad kezet engedek önnek, gondolja meg jól, hogy jobban szeretem népem fentartását mint elpusztulását, mi elkerülhetlen lenne, ha ez a szerencsétlen lázadás még tovább tartana“ [1]).

Százezerre teszik a háboruban elveszettek számát, ezeknek egy tizedrésze tüz, kerék és kötél általi halállal mult ki, elkövetett kegyetlenségek vádja miatt, ami mindig gyanus, ha a győző áll vele elő, kinek igazolni kell saját eljárását. Akik megmaradtak, a királytól amnestiát nyertek és engedélyt a kivándorlásra.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A jansenisták.

A pápai felsőség és az egyház s az állam közötti viszony kérdésén kivül még egyet hagyott a trienti zsinat megoldatlanul, a kegyelem természetének kérdését. (L. XV. könyv. 602. l.) Az ész és a vallás ezen talányának titkát Isten magának tartotta fen.

Az egyházban ezen kérdés már Pelagius (L. VII. könyv. 353 l.) korában keletkezett, ki tagadta, hogy az ember örökölte a bünt, s azt hirdette, hogy az saját természeti erőinél fogva is szentté lehet. Szent Ágoston Pelagius ellenében védte az eredendő bünt s azt állította, hogy a gyermekek, ha a megkeresztelés előtt halnak meg, elkárhoznak; némelly lelkek praedestinálva vannak az örök dicsőségre, s ezekben a kegyelem ellenállhatlanul és legyőzhetlenül nyilatkozik [2]). Ezen véleményhez közel állott aquinói szent Tamás tana: az ember nem teljesitheti az isteni parancsokat, ha a kegyelem erőt nem kölcsönöz akaratának, sem nem érdemelheti ki az örök üdvösséget,

---

[1]) *Mém. de Villars*, XIX. köt. 139. lap.

[2]) Lásd, hogyan értelmezi szent Fulgentius és a theologusok a szentnek ezen szavait, párhuzamba téve az ő többi munkáival.

ha a kegyelem nem vezérli az akaratot, hogy méltóvá tegye magát a természetfölötti világosság befogadására. Duns Scot ellenmondott neki, azt vitatván, hogy az ember képesitve van némely hajlamokkal és vonzalommal a jóra: egy neme a semipelagianismusnak, melly az Atya Isten jóságára s a Fiu könyörületességére támaszkodott.

A trienti zsinat kijelentette, miszerint a megigazulás a Megváltó Krisztus által történik, kinek kegyelme által indíttatva és támogatva, önérdemök nélkül, de szabadon beleegyezve és közremüködve, az emberek nem csak büncik bocsánatát nyerik, de ezen felül a lélekhez tapadt szentséget és szeretetet. A kegyelem tehát szükséges az embernek, nem csak azért, hogy érdemszerző cselekvényt végezzen, hanem hogy ohajtsa is azt tenni; eszerint a kegyelem csak ajándék, nem a jó hajlamoknak jutalma. Az ember a bünnel elvesztette természeti szabadságát, s Krisztus vére sem adta vissza neki ártatlanságát; de kárpótlásul Isten mindenkinek annyi kegyelmet adott, mennyi az örök üdvösségre elégséges (gratia sufficiens). Azt tehát igasságosan bünteti, ki azzal nem él; minthogy azonban az ő magas akaratától függ, milly mértékben adja azt, kifürkészhetlen okoknál fogva némellyeket kitüntetőleg részesit abban, kiknek hathatós kegyelmet (gratia efficax) ad, melly ellenállhatlanul vonza a jóra, melly velök gondolkozik, megismer, szeret és hat. Mindnyájan szabadok tehát a jó cselekvésében; némellyek nem szabadok a rosz elkövetésében. Igy magyarázzák a theologusok, de vannak közöttök elágazó nézetüek.

A dominikanusok, kik ugyanazon zsinat rendeleténél fogva a Római katekizmust szerkesztették, a thomisták és scotisták között foglaltak állást, mindazáltal inkább az elsőkhöz hajlottak; s a spanyol Bannez Domonkos a physicai ösztön (praemotio physica) és a határozó parancsok (decreta determinantia) rendszerét állította fel, mellyekkel ő ezen legmagasztosabb titkot az emberi értelemnek megfoghatóvá ügyekezett tenni. Montemajor jézustársasági atya, salamancai theologus, a trienti zsinat által kárhoztatott tanokhoz való közeledést vélt ezen magyarázatban felismerhetni. Már Bajus Mihály, II. Fülöp követe azon zsinaton, s a praedestinatio védelmezője a löweni egyetemen, a szent ferenczieк által vádolva volt, s V. Pius pápa elvetette hetvenhét tételét (1567. oktob. 1.). Ő, bár nem hitte, hogy tévtanok lennének müveiben, könyveit nem nyomatta ki többé; de, mint állitják, hogy a jezsuitákat megboszulja, kiknek tulajdonitotta saját munkáinak censuráját, 1589-ben kieszközölte Lessius Leonhard tételeinek kárhoztatását.

A jezsuiták a scottistákhoz hajlottak, s Molina Lajos (1535—1601), evorai tanár [1]) azt tanitotta, hogy az emberi akarat a kegyelem támogatása nélkül képes erkölcsileg jó cselekményeket végezni s természeti állapotban a kisértéseket visszautasitani, a hit, remény, szeretet, töredelem cselekményeihez fölemelkedni; Isten azután kegyelemben részesiti őt Jézus érdemeiért; ezen kegyelem által nyeri el a megszentülést, anélkül, hogy a szabad akarat elvesztené tevékenységét, tőle függvén, hogy a kegyelmet, mellyben Isten mindenkit elégségesen részesit, hatékonynyá tegye. A praedestinatio sulyos; de Isten az egyszerü tudás előrelátása által (praevisio simplicis intelligentiae) tudja az eshető dolgokat; a föltételes jövő előretudása által (scientia futuri conditionalis) látja előre, ami az adott esetekben történendett; a választottakat érdemeik szerint praedestinálta; és a kegyelem, melly által érdemeket szerzendenek, magában nem hatékony, de azzá lesz, amennyiben részesei nem szegülnek ellene.

A kegyelemnek a szabad akarattal való ezen kiegyeztetési módja világos volt anélkül hogy a dogmát sértette volna, azonban ujitásnak látszott s ellenmondásnak szent Ágoston tanával; ezen theologiai liberalismus, melly megfelelt a politikai liberalismusnak, mellyért a jezsuitákat megtámadták, forrását képezte a jezsuiták és dominikanusok közötti állandó ellenségeskedésnek; s miután az utóbbiak az inquisitio által Spanyolországban hatalmasok voltak, a jezsuiták kárhoztatása el nem maradhatott volna, ha Róma az eldöntést magához nem ragadja. Az itélet megállapitására a dominikánusok között, kik azt vitatták, hogy a kegyelem magából (ab intrinseco) és a jezsuiták között, kik azt tanitották, hogy a kegyelem külső állapotok által (ab exstrinseco) lesz hatékonynyá, mindenekelőtt meg kellett volna határozni a hatékony kegyelem természetét, mit az egyház nem tön. VIII. Kelemen pápa ennek vizsgálatát egy „de auxiliis divinae gratiae“ congregatióra bizta, s személyesen részt vett hatvanöt ülésében, azonban meghalt mielőtt eldöntés hozatott volna. Azt mondják, a kárhoztatástól abbeli félelme tartotta vissza, hogy elkedvetleniti a jezsuitákat, s hogy V. Pál pápa ugyanezen okból feloszlatta ama congregatiót, megtiltván ezen ügy felett a további vitatkozást.

Ezt könnyebb volt megtiltani mint a tilalmat meg nem szegni: minthogy azonban Bajus tanát kárhoztatás érte, s Molinát, ki az

[1]) *De liberi arbitrii cum gratiae donis Concordia, Lissabon.* 1588.

ellenkezőt tanitotta, hasonló sors fenyegette, jobbnak látszott ezen tárgyat az egyház és szent Ágoston szavai szerint magyarázni.

Az egyház által elfogadott tan terén áll-e azonban szent Ágoston? Ha az ember megigazulásának kezdete az ő szabadságában és akaratában áll, olly módon, hogy ő maga kezdeményezheti saját ujjászületését s önnön jó akaratának gerjelme által érdemelheti azt meg, akkor ő nincs menthetlenül elveszve s Krisztus általi megváltása sem olly elkerülhetlenül szükséges.

Illy kételyek uralkodtak sok helyütt, különösen Hollandiában. A hollandi Jansen Kornél és a gascognei Duvergier János a löweni egyetemen tanulván, hol a legszigorubb tanok tanittattak s hol még visszhangzottak Bajus és Lessius tételei, azon véleményben voltak, hogy a jezsuiták, a mérsékeltebb tan képviselői, a keresztény morált lazává tették, s szükséges ennélfogva öket figyelmeztetni s inteni, hogy az emberi természetnek kevesebb engedményeket tegyenek [1]). Az egyik az elméleti, a másik a gyakorlati uton készült visszavezetni az eltévedt tant eredeti lényegéhez, s mint ők mondák, ujra fölvenni a szentségek és a penitenczia valódi benső tanát.

Jansen.

Jansen (sz. 1585), hazája által politikai alkudozások vezetésére alkalmaztatván, mellyekben jártas volt, fölleplezte Richelieu kárhozatos politikáját, s javasolta a brabanti tartományok egyesitését a köz-rendekkel, azok nagy megbotránkozására, kik nem helyeselték, hogy katholikus országok protestánsokkal egyesittessenek. Éles elméjével s élénk szellemével behatott a dolgok mélyére, alaposan átgondolván és ismervén saját nézeteit, mellyeket megállapitani s az ellenkezőket, mellyeket megtámadni akart, ismerni akarván azok eredetét és látni legtávolibb következményeit, szent Ágostont tizszer egészen elolvasta, értekezéseit a pelagianusok ellen pedig harminczszor, és a szenvedélyes tudós előszeretetével ragaszkodott hozzá. „Augustinus"-a ezen szentatya egyes helyeinek egész szövedéke, olly rendbe és áttekintésbe sorozva, hogy mintegy rendszert képeznek a semipelagianusok és molinisták ellen. Az első részben előadja a pelagianus vitát eredeti formájában, azután a marseillei és lerinumi iskolák módositásaival; ez igen nevezetes egyháztörténelmi mü. A másik két részben kifejti szent Ágoston tanát, czá-

[1]) „A jansenisták sokat vettek el a teremtés jótéteményéből, hogy annál többet adjanak a megváltás jótéteményéhez; elveszik az Atyától, hogy a Fiunak adják." **Jobert**.

folja Lessiust és Molinát s megjegyzéseket tesz V. Pius bullájához Bajus ellen. Ugy vélekedik, hogy a kegyelemről szóló tételeket az aristotelesi rendszerek összezavarták és meggyöngitették, holott szent Ágoston minden más szent atyánál helyesebben megállapitotta a kereszténység fődogmáit, a Fiu istenségét az arianusok ellen, a katholikus egyház igazságát, ismertető jeleit s kegyelemkincseit; a keresztség igazságát, egységét, szükségét és hatékonyságát a donatisták ellen. Ezen mü, habár ellenséges szellem sugallta, mély bölcselmi belátás és a legvilágosb következtetések fényével tündököl; szigoru meggyőződés és tetterő nyilatkozik benne, melly Isten szeretetében összpontosul; azt akarja, hogy a jót nem a büntetéstől való félelemből, hanem az igazság szeretetéből cselekedjük.

Az ember két különböző állapottal bir, mellyek mindegyikének külön kegyelem felel meg. Az ártatlanság állapotában az ember szabadságnak örvendett, mellynek a kegyelem alá volt rendelve; s habár ő enélkül nem cselekedhetett jót, az nem is inditotta őt a jó cselekvésére; az ember használhatta a kegyelmet vagy nem, épugy mint az angyalok. A bukás után az ember gyógyithatlan hajlamba esett a bünre, s bün minden cselekmény, mellyet ezen állapotában teljesit; az egyetlen gyógyszer ez ellen a kegyelem, melly egyedül képes az akaratot jóra vezérelni, s az embert a bünre való hajlamból, melly őt leláncolva tartja, kiragadni. Ezen kegyelem nem adatott mindenkinek, egyedül azoknak, kiknek Isten adni akarja; igazságossága az általános kárhozat, mig a praedestinatio kifürkészhetlen titok, melly által Isten azt, kit akar, a kárhozatból kiveszi, részesitvén őt ezen adományban, melly mindig ajándékozott s okvetlenül győzedelmeskedő. Ezért tulajdonitottak a jansenisták olly fontosságot azon állitásuknak, hogy a keresztség nélkül meghalt gyermekek elkárhoznak, mig ezen az ajtatosabb keresztények megbotránkoztak.

A hatékony (efficax) kegyelem, mond Jansenius, lelki édesség, melly az akaratot annak akarására határozza, mit Isten rendelt; önkénytelen gerjedelem, mellyet Isten sugallt az akaratnak s melly által az ember szereti és keresi a jót [1]). A jót, mond továbbá, nem a büntetéstől való félelemből, hanem az igazság (justitia) szeretetéből kell cselekedni, és az igazság (justitia) maga az Isten; Isten az örök igazság (veritas), mellyből a többiek származnak; Isten az örök igazságosság, melly benne mint eszme, mint magasztos megsérthetlen

[1]) Cap. III. lib. I. 2; IV. 1.

szabály uralkodik. Ki szereti az igazságot (justitia), szereti Istent; Istent szeretni erény; s ezen szeretetben áll az akarat fölszabaditása, mert ezen szeretet kimondhatlan édessége megsemmisiti a bünre való hajlamot, előidézi az önkénytes szükséget, hogy nem vétkezünk.

Jansen másfél évig volt ypresi püspök s alig fejezte be „Augustinus"-át, 1638-ban pestisben meghalt. Meghagyta munkájának kinyomatását, kijelentvén: „Ha mindazáltal a szentszék azon valamit változtatni akarna, én engedelmes és alávetett fia vagyok, valamint az egyháznak, mellynek kebelében éltem halálom órájáig." Értekezését is igy fejezte be: „Ember vagyok s alávetve a tévedésnek és csalódásnak ... Ha mindazáltal valamiben csalódtam is, abban az egyben legalább bizonyos vagyok, hogy nem a katholikus igazságot (veritas) akartam megállapitani, hanem csupán szent Ágoston véleményét visszaadni; mert nem azt tanitottam, hogy mi igaz vagy téves, mit kell megtartani vagy visszautasitani a katholikus egyház tana szerint, hanem csak azt, mit sz. Ágoston tanitott, hogy hinnünk kell."

Jansen nézeteinek ellenzői sejtettek valamit könyvéről s ügyekeztek annak kiadását megakadályozni. Daczára azonban az akadályoknak a munka megjelent és elterjedt (1640); s habár terjedelmes volt, latinul irva és theologiai tartalmu, hihetlen fogadtatásban részesült, s másfél századon át számtalan irat és vita tárgyát képezte [1]).

Habár Jansenius magát alávetette s mesterének tekintélyére hivatkozott, munkája mégis kifogásra talált a tomistáknál, a jezsuitáknál és Rómában; a buzgóknak nem tetszett, hogy uj ellenvetésekkel izgatja azokat, kik már különben is hajlandók voltak hinni, hogy a kereszténység meg nem egyeztethető a gyakorlati világgal; Rómában, Löwenben növekedett miatta a zaj; Párizsban egyre folytak felette a vitatkozások, szaporodtak a röpiratok, munka munkát ért, a theologiai világban egyre növekedett az izgatottság, a pro-

[1]) **Ellies du Pin**, *Hist. ecclésiastique du XVII. siècle.*
Gerberon, *Hist. du Jansénisme.* Amsterdam 1703
Leyderkker *Hist. du Jansénisme.*
Mémoires pour servir à l'histoire de Port-Royal. Utrecht 1742.
Dom-Clémencet, *Histoire générale de Port-Royal.*
Hermann Reuchlin, *Geschichte von Port-Royal.*
Der Kampf des reformirten und des jesuitischen Katholicismus Lipcse 1839.
Saint-Beuve *Port-Royal.* Paris 1840, és többen.

testansok pedig nevettek. VIII. Orbán pápa kárhoztatta Jansenius könyvét (In eminenti), megujitván ellene V. Pius és XIII. Gergely constitutióit s V. Pál pápa tilalmát a kegyelem tárgyalását illetőleg: a löweni és más németalföldi egyetemek védelmezték Jansenius tanait; végre mégis engedelmeskedtek, mig ellenben Franciaországban a jansenismus gyökereket vert. Habert, theologus a Notre-Damenál Párizsban (1642), mennydörgött a szószékről Jansenius, a fölmelegitett kálvinista ellen; utóbb Cornet Miklós (1649), ugyanazon theologiai kar syndicusa, a Sorbonnenek bejelentett öt tételt, mellyek az „Augustinus"-ban előforduló tévelyeket magukban foglalták:

Az öt tétel.

1) Istennek némelly parancsait az igazak, habár azokat erejökből teljesiteni ohajtják is, nem teljesithetik, ha hiányzik erre a kegyelem, melly azt reájok nézve lehetővé tegye.

2) A megromlott természet állapotában az ember soha sem áll ellen a benső kegyelemnek.

3) Hogy az ember a bünbe esett természet állapotában érdemet veszitsen vagy szerezzen, arra nem szükséges a cselekvés szükségességétől ment szabadság, elég, ha ezen szabadság kényszernek nincs alávetve.

4) A semipelagianusok megengedték, hogy megelőző és előbbi kegyelem szükséges különösen (in particulari) minden cselekményhez, még a hit kezdetéhez is, de tévedtek, midőn azt állitották, hogy az emberi akarat képes ezen kegyelemnek ellenállani vagy engedelmeskedni.

5) Semipelagianismus azt állitani, hogy Krisztus meghalt, vagy vérét ontotta az egész emberiségért.

A harczra tehát a jelszó ki volt adva, s nyolczvanöt püspök egy levelet irt alá, mellyben a pápa elhatározását kérik. X. Incze pápa, egy saját habozásai által hosszura nyult vizsgálat után (1653) kárhoztatta az első tételt mint vakmerőt, istentelent és eretneket; a másodikat és harmadikat mint eretneket; a negyediket mint hamist és eretneket; az ötödiket mint hamisat, vakmerőt, botrányosat, istentelent, gyalázatost, eretneket. Mindazáltal ugyanezen pápa, ki azt mondta, hogy a theologiát nem tanulmányozta s a keresztre mutatva hozzátette: „Ime az én tanácsadóm," a legszivélyesebben fogadta a küldötteket, kik szent Ágoston azaz Jansenius ügyét mentek hozzá védelmezni; a kihallgatáson áldását és bucsut adott nekik, s miután kijelentették neki, hogy nem hiszik, miszerint rendeletével a haté-

kony kegyelemnek, vagy pedig szent Ágoston tanának praejudicáln akart volna, ezt felelte: „Oh ez bizonyos!“ Ez is olly kétértelmü kifejezés volt, mint annyi egyéb más ezen szerencsétlen vita folyamában, melly leginkább kétértelmüségekben és szőrszálhasogatásokban találta megoldását.

Egy sajátságos kérdés lett volna azonban mindenekelőtt eldöntendő: előfordult-e az öt tétel Jansenius könyvében vagy nem? Sokan nem-mel, mások igennel feleltek: a jogi kérdéshez a tény kérdése járult. Semmi sem látszott egyszerübbnek mint ujjal rámutatni a nyomtatásban megjelent munkára; de mikor szokták az emberek a vitákban a legrövidebb megoldási utat keresni? VII. Sándor pápa erősitette, hogy saját szemeivel olvasta azon tételeket a munkában, és a jansenisták, nem akarván a pápát meghazudtolni, föltették, hogy a jezsuiták egy külön kiadást rendeztek, mellybe a kifogásos tételeket belecsusztatták; XIV. Lajos megbizta Grammont grófot, hogy győződjék meg ezen észrevehetlen eretnekségek létezéséről, s ez e nagy felelősséggel járó megbizatás alól ezen válaszszal vonta ki magát: „Ha benne vannak, akkor meg kell vallanunk, hogy a legnagyobb incognitóban vannak ott.“ Ezen nyilatkozat tetszéssel találkozott s szaporitotta az élczeket, mellyek e vitára vonatkozólag keringésben voltak; az emberek pedig, kik a formaságokon nevettek, megtanultak lassankint nevetni a lényeg fölött is.

Midőn Párizsban 38 egybegyült püspök a ténykérdést, valamint azt, hogy a pápa által kárhoztatott öt tétel Janseniusé, eldöntötte (1656), a jansenistáknak, kik a pápa tekintélyét nem vonták kétségbe, a csomót megoldottnak kellett volna tekinteniök; ők azonban ehelyett kedvencz fegyverökhöz nyultak, azt vitatták tudnillik, milly czéljai voltak a pápának vagy milly czéloknak kellett őt vezetniök.

Azt mondák, hogy a jansenismus mérsékelt calvinismus. Calvin azt tanitotta, hogy Isten parancsai mindig elérhetlenebbek, mint az igazak törekvései. Jansenius ezen tételt oda módositotta, hogy: „bizonyos parancsok, bizonyos pillanatokban elérhetlenek az igaz bármelly törekvésére, miután nem bir a kegyelemmel, melly azokat kivihetökké tenné.“ Az alaptétel mérsékelve volt, de a következtetés ugyanaz maradt, tudnillik, hogy az embernek nincs hatalmában nem vétkezni, és hogy vannak a kárhozatra praedestinált lelkek. Illy módon gunyolták az emberiséget, midőn gonoszabbá akarták azt tenni mint valójában volt. Az óvszereknek tehát rendkivülieknek kelle lenniök; ez okból nem tagadták a szentségeket, de olly magasra helyezték, hogy elérhetlenekké legyenek. A morálnak

és szabályainak ezen tulzása mutatta, hogy a jobb gyakran a legroszabb ellensége a jónak; miután saját erényei az ember ellen fordultak, elvesztvén őt a tulságos tökély vágya által. Midőn a jót olly magasra helyezték, hogy az ember azt nem érhette el, egy örvény tárult föl Isten között és közötte, s az ember arra volt kárhoztatva, hogy válaszszon a kétségbeesés és hitetlenség között. Ime a tulságosan szigoru egyház; a szentségeket inkább nehezen elérhető jutalmul adja, mint eszközül a keresztény tökélyre; a természet mintegy megcsonkittatott, elfojtatván benne a sziv és a képzelődés, tudnillik a tehetség, hogy a szépet érezhesse s a jót izlelhesse, nem hagyván neki egyebet mint kiváncsi, nehéz, makacs értelmet, kétkedő és ellenkező szellemet.

Saint-Cyran,

Franczia ország tehát két táborra volt oszolva; az egyik tagadta Isten jóságát, a másik sértette igazságát (justitia) és szeretetét. Duvergier (1581—1642), ki, mint emlitettük, Janseniussal tanult, tevékeny ember volt, s mint az uj talaj, melly töviseket is szokott teremni, de Jansenius becsületes szándékain s kifogástalan erkölcsein kivül még gyakorlati ügyességgel is birt. A Berry tartományban fekvő Saint-Cyran apátság elnyerése után, az emlitett elméleteket leginkább a penitenciatartás szentségére alkalmazta, azt tanitván, hogy a keresztény élet az alázatban, szenvedésben s Istentől való függésben áll: midőn Isten valakit megtériteni akar, bensőleg kezd reá hatni; a bünös ekkor megbánja büneit s penitenciát tart; a gyóntatónak csak a kegyelem müvét kell támogatni. Miután Duvergier ezen rendszerrel megegyezőleg mindig bevárta a benső hajlamot magában valamint másokban, bámulatos eredményeket vivott ki általa. Buzgón müködve, de emellett visszavonulva, rendkivül boszantotta Richelieut azzal, hogy nem segitett nagyobbitani az ő kitüntetéseit, s olly theologiai véleménynek volt terjesztője, melly teljesen eltért a bibornok által vallott elvektől a bünbánat tényére nézve: sőt ellenkezőleg megnyerte a püspökök barátságát, midőn Petrus Aurelius-ában (1631) az egyházi fegyelem reformjának szükségét hirdette a szerzetesek és a jezsuiták ellen. Az ő tanitása szerént az egyház aristocratia a püspökök vezetése alatt, kikhez ő közel állitotta a lelkészeket, s ebben eltért a gallikán egyháztól, amennyiben azt akarta, hogy a papok válaszszák püspökeiket: „fájdalmát nyilvánitotta azon seb felett, mellyet a franczia egyházon a X. Leo pápa és I. Ferencz király között kötött concordátum ejtett, megfosztván azt azon jogtól, hogy tetszése szerént válaszszon magának pásztorokat; és azt

vette észre, hogy azóta Franczia országnak egyetlen püspöke sem lön szentté nyilvánitva [1]).“

Mint lelki igazgató Duvergier rendkivüli befolyást nyert magas állásu és miveltségü személyek felett, miután távol minden más gondolattól, önzetlenül éreztette fölényét a lelkek felett, mellyek szivesen reá bizták magukat, ki azt tanitotta, hogy féljenek s nyugodjanak meg: tartózkodjanak a titkos nagyravágyástól, melly a lelkek felett uralkodni akar s sokkal veszélyesebb mint a királyok nagyravágyása, kik magukhoz ragadják a javakat és testeket; és bármilly nagyok legyenek is az emberek, kik bennünket vezetnek, a világosság csak Istentől jöhet. Az ember vétkezett s az ő sebét csak Jézus Krisztus gyógyithatja meg: az, mi erre vezet, üdvös, könnyü és megszentelő; a többi téves és gonosz. Ez volt tana, ez volt gyakorlati rendszere ezen reformatornak, ki a methodisták szigorát a szentségekben s különösen a penitenczia tartásban és az áldozásban való mély hittel párositotta. Egyébiránt nem türte a tulzást; nem volt szabad érzelmeket fitogtatni, mellyeknek valódi benső alapjok nem volt; alázatosság, nem azért, hogy az ember azt higye, hogy képtelen nagy tettekre, hanem hogy bünösnek érezze magát, ki csak Isten segélyével képes azokat végrehajtani; ez okból Isten parancsait a kegyelemben és imában kell várni. Az alázatosság ollyan mint az árnyék, mellyet nem lehet szaladással utolérni. Az igaz, ki le tud mondani a földi javakról és kivánságokról, nagyobb mértékben bir kincseket az Istentől neki ajándékozott kegyelemben; melly kegyelem ugy definiálható, mint az összes világi dolgok feletti birodalom és souverainitás. Ezen eszme kölcsönzi az egész dicsőséget, mellyet az alázatos keresztény szegénység megenged.

Irataiban is azt akarta, hogy az ember Isten eszközének tekintse magát, mint a gyermek, kinek kezét a mester vezeti s kitől mást nem követelünk, mint hogy engedje magát vezettetni. Azt mondta, hogy csak háromféle könyvek épületesek az egyházra és a hivekre: a szentirás; a zsinatok és a szentatyák; végre azon ajtatosoké, kik Isten előtt feltárták keblök érzelmeit munkájok készitése által. A többiek, bármilly szent legyen tárgyok, melylyel foglalkoznak, szellemre pogányok [2]). Ő nem olvasta egyetlen eretnek munká-

[1]) *Mém. de Lancelot*, tom. II. pag. 105.

[2]) A jansenismus ellen irt munkák közől legkönnyebben megszerezhető **Bérault-Bercastel** *Histoire du Christianisme* (1778) czimü müve, s ide utaljuk azokat, kik szigorubb itéletet akarnak hallani ezen vallásfelekezet vagy párt felett.

ját sem, mielőtt abból a rosz szellemet ki nem üzte volna. Andillynak igy ir: „Az önök beszédei nem egyeznek meg az eszmék, a cselekvények, a gerjedelmek azon ékesszólásával, mellyet az isteni igazság (veritas) ad annak, ki azt ismeri és szereti.“ Nem hizelgett a világ nagyainak, sem a hatalmasoknak és a tudósoknak; önmagában elég erős volt, nem kellett erőt mástól kölcsönöznie. Midőn Richelieu parancsára bebörtönöztetett, egy asszonyságnak levelet irt, hogy adja el könyveinek egy részét s az ekként nyert pénzen vegyen ruhát Beausoleil bárónak s nejének, kik szintén be voltak börtönözve. A levél a többi között igy hangzik: „Kérem kegyedet, válaszszon szép és jó kelmét, hozzájok illőt. Kegyed jobban tudja nálamnál, millyennek kell lennie; de ha jól emlékszem, valaki azt mondta nekem, hogy az ő állásukbeli urak és urhölgyek nem jelenhetnek meg társaságban aranyos paszományok és selyem ruha nélkül. Ha e tekintetben nem roszul értesitettek, sziveskedjék a legjobból venni, anélkül, hogy a tisztes szerénység határait tullépné. Legyen rajta, hogy minden jó legyen, hogy egymást látván legalább pillanatnyira feledhessék a börtönt.“ Ritka gyöngédség illy szigoru lélekben!

Port-Royal.

Fülöp August király (igy beszélik) a vadászaton egyszer eltévedt, s Páristól nyugatra mintegy hat mérföldnyire halva találták. Azóta ezt a helyet Port-Royalnak nevezték. Sully Odo, párisi püspök, 1204-ben ezen a helyen egy czisterczi rendü apáczazárdát alapitott, mellynek eredeti szigoru fegyelme azonban csakhamar nagyon meglazult. Ezen apáczák résztvettek mindenféle időtöltésben, s igy történt, hogy Arnauld Antal (1560—1619), hires ügyvéd s a jezsuitáknak nagy ellensége, tizéves leánykáját kineveztethette ezen szerzet fejedelemasszonyává, valamint második még fiatalabb, alig öt és féléves leányát saint-cyri fejedelemnővé neveztette, eltitkolván az éveket és körülményeket, hogy Rómából az engedélyt megkaphassa: az egyik Angelika testvér, a másik Agnes testvér név alatt volt ismeretes. Az első akarata ellenére kényszerittetvén az általa nem választott pályára, résztvett mindazon mulatságokban s élvezetekben, mellyeket a zárda megbomlott fegyelme megengedett, remélvén, hogy kiléphet majdan a szerzetből; de szigoru atyja, ki öt valamint többi nővéreit is mind a zárdaéletre szánta, letétette vele 1608-ban a fogadalmat.

A szerző azt mondja, hogy „St.-Cyran munkái az ostobaságok halmaza .... magukon viselik az ostobaság és nevetségesség jellegét .... A nevetséges olly nagy mérvben található benne, hogy az maga elégséges ellenmérgül.“

Végre a kegyelem győzött, s Angelika a legszigorubb életrendhez szoktatva magát, visszahozta a zárdába a szigoru szabályokat, kizárván onnan még magát meglepett atyját is. „Mennyiszer ohajtottam én futni száz és száz mérföldre, távol mindenkitől, hogy ne lássam többé atyámat, anyámat, rokonaimat, bármennyire is szerettem őket! s hogy elkülönözve éljek mindentől ki nem Isten, ismeretlenül az emberek előtt, alázatban, elrejtve, egyedül a teremtő által látva, azon egyetlen ohajtással, hogy neki tessem!“ — Meg lévén maga szentelve, a többi apáczákat egyenkint mind megjavitotta, anélkül hogy sok rábeszélésre lett volna ssüksége, csupán jó példája és türelme által. Salesi Ferencz által lelkesitve a maubuissoni zárda fegyelmének helyreállitásán is fáradozott [1]); a könnyelmü zárdaszüzek kicsapongásaival szemben szigoru magaviseletet tanusított, türve önkénytes megaláztatást, anélkül hogy megfélemlítette vagy fölingerelte volna az ellenkezést, melly fegyveres ellenszegülésben is nyilatkozott; látván továbbá, hogy sok leánykát nem fogadtak be szegény-

---

[1]) Maga Angelika fejedelemnő különös képét nyujtja a maubuissoni zárdaszüzek rendetlenségeinek. A többi között igy ir: „Elles ne savaient pas même se confesser, mais elles se présentaient pour le faire á un religieux bernardin, qui leur servait de confesseur et qui en effet n'en portait pas le nom en vain, puisque c'était toujours lui qui disait seul leur confession, et leur nommait les péchés qu'il voulait qu'elles dissent, quoiqu'elles ne les eussent peut-être pas faits. C'était même tout ce qu'il pouvait faire que de les résoudre á prononcer un *oui* ou un *non*, sur lequel il leur donnait l'absolution, sans autre enquete. Mais enfin, s'étant ennuyées des reproches que ce *Pater* leur faisait de leur ignorance, elles crurent avoir trouvé une excellente méthode pour se bien confesser: c'était de composer toutes ensemble, avec beaucoup d'étude, trois sortes de confessions, une pour les grandes fêtes, une pour les dimanches, et une pour les jours ouvriers, lesquelles ayant écrites dans un livre, elles se le prêtaient pour aller se confesser l'une après l'autre: ce qu'elles auraient aisément pu faire toutes á la fois, puisqu'elles ne répétaient que la même chose.

„Tout le reste allait de même ... Elles passaient tout leur temps hors de l'office á se divertir en toutes les manières qu'elles pouvaient, ... á jouer des comédies pour réjouir les compagnies qui les venaient voir. Plusieurs d'entre elles avaient leurs jardins particuliers, oú il y avait des cabinets pour donner la colation. Et ce qui prouve plus que toute chose que le déréglement dans cette maison n'était pas personnel, mais passé en une coutume bien établie, c'est que les jours d'été qu'il faisait beau temps, après avoir dit vêpres et complies tout de suite, le plus à la hâte qu'elles pouvaient, la prieure menait tout le couvent hors de l'abbaye se promener sur les étangs qui sont sur le grand chemin de Paris, oú souvent les moines de Saint-Martin de Pontoise, qui en sont tout proches, venaient danser avec ces religieuses, et cela avec la même liberté qu'on ferait la chose du monde oú l'on trouverait moins a redire.“

ségök miatt, visszatérve magával vitte őket Port-Royalba, a szegénységbe és szigoru életbe, hol a salezi szent sugallatait követte [1]).

A port-royali zárdaszüzek száma nagyon megszaporodott s a szük és egészségtelen zárdából többen egy párisi zárdába tétettek át (1625), melly szintén Port-Royal elnevezést nyert. A lelki igazgatást ezen zárdában a st-cyrani apát vezette, ki titokban bevitte oda maximáit, okos szabályokkal vezetvén az intézetet. Le Maistre Antal (1608—58) államtanácsos és Angelika unokaöcscse, hirneves törvényszéki szónok, elannyira, hogy a templomok üresen állottak olly napokon, midőn ő a törvényszéknél szónokolt [2]), huszonhét éves korában lemondott fényes pályájáról s 1636-ban a régi Port-Royal mellett egy kis lakásban megvonult, mellynek ő volt első remetéje. Az ő bolondsága nagy feltünést okozott a társaságban s megbotránkozást szült, ő azonban a támadásokat állhatatossággal s a vallás nemes érzelmeivel viszonozta. De Sacy Izsák (1612—82) Le Maistre öcscse, már pap volt s csatlakozott hozzá, utóbb pedig másik fivére, De Sericourt Simon, a katonai szolgálatot odahagyva hozzájok társult a port-royali remeteségben. Csakhamar ujabbak is csatlakoztak, s azon vidék számos előkelő származásu remete által lett benépesitve. A saint-Cyrani apát azon ritka adománynyal birt, hogy másokban a hivatást, tehetséget, kegyelmeket, miket ő Isten szándékainak nevezett, fölismerni és előkésziteni tudta, azt akarta, hogy a tanulmányokon kivül mindenki még külön foglalkozásnak is szentelje magát: ennél fogva némellyek azzal foglalkoztak, hogy a szentirásnak nagyon elhanyagolt ismeretét terjesztették, mások iskolai tankönyveket irtak, mellyek még ma is nagy becsben állnak, a gyöngébbek és a nők azon munkák lemásolásával foglalkoztak, mellyeket sajtó utján még nem lehetett közzétenni; azután bünbánó és örömtelt kebellel zsoltárokat énekeltek, mi sajátságos ellentétet képezett a külvilág feslettségéhez.

Ez volt a talaj, mellybe a jansenismus magva letétetett. Sőt azt mondják, hogy Jansen, Duvergier, Arnauld és még egy negyedik Bourgfontaineben összejöttek s egy hadi tervet készitettek a keresz-

---

[1]) Arrigone bibornok a pápa rendeletéből irt salez. szent Ferencznek s kérte véleményét a jansenisticus kérdések iránt. A szent, ki ezeket irta: „Nem képzelhetitek, milly szépek vallásunk igazságai annak, ki azokat nyugodt lélekkel tekinti," kitért a theologiai dilemma elől, azt felelvén, hogy nehézségeket talál mindenütt, mellyek elrémítik; s jobb használni a kegyelmet, mint vitákat folytatni, mellyek mindig ártanak a szeretetnek.

[2]) *Le Maistre aurait eu la réputation d'Hortensius, s'il n'eut point fait imprimer.* **Tallemant**

ténység megrontására, a következő négy módon: először azáltal, hogy a szentségek gyakorlását annyira megnehezitik, hogy a hiveket egészen elidegenitik tőle; másodszor, a kegyelem hatalmát annyira fokozzák, hogy egyedül attól függ minden cselekvés, hogy az ellenállhatlan, s Krisztus halálával nem szerezte meg az embernek a kegyelem azon mértékét, melly szükséges a vallás törvényeinek megtartására; harmadszor, azokat, kik nem csatlakoznak, rágalmazni fogják; végre negyedszer, az egyház látható fejének megtámadása által, kinek csalhatlanságát az egyetemes zsinatra szoritják, hogy ekként mindig a zsinatokra fölebbezhessenek, ha kiközösitéssel sujtatnának.

Higye, ki akarja, illy megegyezés létrejöttét; az emlitett pontok következtetését mindazáltal a jansenisták magatartása megengedni látszott. Illy unio nem tetszhetett Richelieunek, ki már különben sem volt rokonszenvvel a st-cyrani apát iránt, kiről József ismeretes capucinus atya igy nyilatkozott: „Az apát rajongó, ki a gőzöket, mellyek fejébe szállnak, dogmákká és oraculomokká alakitja.“ Richelieu tehát befogatta őt (1638) s iratait lefoglaltatta, azonban bármennyire kutattak bennök, még ellenségeinek haragja sem volt képes valami bünöst fölfedezni bennök. Párizst ezen, habár megszokott, önkényes eljárás ingerültségbe hozta; magas állásu személyek vetették magukat közbe, s különösen Róbert Arnauld d' Andilly (1589—1674), Angelika fejedelemnő fivére, kinek Richelieu ezt irta: „Ha Luthert és Calvint elfogják, Franczia-országban és Németországban nem folyt volna félszázadon át annyi vér“; egy herczegnek pedig, ki az apátot pártfogásába ajánlotta, azt mondta, hogy „veszedelmesebb mint hat hadsereg.“ S Richelieu őt a várfogságban hagyta; alig halt azonban ő meg, Anna regensnő szabadságba helyezte a st-cyrani apátot, ki éltének hátralevő részét a lelki igazgatáson kivül arra szentelte, hogy Calvin ellen irt, mignem a halál hirtelen utólérte. Ereklyéit nagy tiszteletben őrizték; csodákról beszéltek, mellyek sirja fölött történtek volna; s ez a remetéknek és a népnek különös tisztelet tárgyául szolgált, mig az ellenfél megbotránkozott rajta.

Arnauld.

A st-cyrani apát hivei közt legnevezetesebb volt Arnauld Antal (1612—94), Robert fivére, nagy hirben álló tudós, ki pappá és tudorrá lett. Haldokló anyja igy szólt hozzá: „Az igazságot védeni kell, ha száz életbe kerülne is“; mestere pedig azt mondta, hogy „menni kell, hová Isten vezérli az embert és semmit sem kell félig tenni“; ezen tanácsok emléke és befolyása alatt nyolczvankét éves koráig olly hévvel küzdött tanai mellett, melly őt gyakran a határon tul ragadta.

Egy urhölgy, ki a st-cyrani apát lelki vezérlete alatt állott, nem akart bálba menni, mivel az nap áldozott, s ez alkalomból egy jézustársasági atya az ellenmondás viszketege által sugallt tulzással a könynyelmü ajtatosság elveit hirdette. Ezek ellen irta Arnauld a Gyakori áldozásról szóló munkáját (1643), mellyben előbb fölállitván az incriminált tételt, azután azt érvekkel és tekintélyekre való hivatkozással lerontja. Ez volt első theologiai munkája, melly ment volt minden erőltetett okoskodástól s erélyes és világos érthetőséggel czáfolta meg a szőrszálhasogatásokat. Ezen munka, gyakorlati értelemben, hathatós támaszul szolgált a jansenisticus elveknek ; hirdette a bünbánat és a szigoru vallásosság megujitott tanát, melly Port-Royalban titokban tanittatott, s a világiak is megérthették azt világos és magvas előadásában. Egész iratözön keletkezett mellette és ellene, minek a viták szokott baja lett az eredménye, hogy tudnillik a vitatkozó feleket az ingerültség tulságokra ragadta.

A probabilismus.

A jezsuiták azon hirben állottak, hogy a paradicsom utját igen megkönnyitették, az emberi természet gyöngeségeinek hizelegvén, midőn a probabilismust hirdették. Probabilis, valószinü, véleménynek mondatik az, melly a bizonyosság ereje és jelleme nélkül, hinni készt, hogy valamelly cselekvény megengedett vagy tiltott; a józan ész azonban azt mondja, hogy a becsületes embernek jól meg kell fontolnia, mielőtt két vélemény között választ, mellyek mindegyike érvek által van támogatva. Antonio di Cordova, spanyol ferencz-rendü szerzetes 1571-ben azt irta, hogy „theologusok összhangzó nézete szerént mindig a biztosabb véleményt kell követni, valahányszor az ellenkező szintén valószinü s annál inkább ha valószinübb;“ Bartolomeo di Medina, domonkos, 1577-ben legelső állitotta fel ezen tételt: „nyugodt lelkismerettel eléje tehetni a kevésbbé valószinü véleményt a valószinübbnek;“ ezen elvet 1584-ben Bannez, domonkosrendü szerzetes, szent Terézia gyóntató-atyja is vitatta, s számosan elfogadták annyira, hogy Salonius ágostonrendü atya 1592-ben kijelentette, miszerént „számos kitünő theologusnak, különösen szent Tamás iskolájából, az nézete, hogy két valószinü vélemény közől a kevésbbé valószinüt nyugodt lelkismerettel el lehet fogadni.“ Hat évvel később Vasquez jezsuita ezen tant nyiltan vallotta, mellyet probabilismus-nak neveztek el. A jezsuitáknak tulajdonitották ezen tant, mivel közülök számosan vallották, habár mint láttuk, nem tőlök eredt s nem volt iskoláikban általános, sőt ott a legerélyesb ellenzőkre talált; 1608-ban s a következő évben Comitilo és Rebello jezsuiták megtámadták azt, s

Tirso Gonzales a rend főnöke 1694-ben egy terjedelmes munkát irt ezen rendszer ellen.

A probabilismusnak azonban csak olly véleményekre kellett vonatkoznia, mellyekre nézve az egyház nem nyilatkozott, s következkezésképen nem vonatkozhatik arra, mi közvetlenül érinti a morált vagy az isteni és egyházi parancsokat, mindenesetre azonban olly véleményekre, mellyek tekintélyekre támaszkodnak. Azt mondták e tan hivei „hogy olly vélemény, melly a szentirás szavaival, az egyház határozataival, a szentatyák egyező nézeteivel ellenkezik, probabilisnak nem tekinthető.“ Az emberi akarat szabad azon pontig, hol Isten határt vet eléje a törvény által; ott tehát, hol ez nem gátolja az embert, szabadon cselekedhetik. Midőn törvény, midőn határozott eset áll előttünk, kötelességszerüleg a szerént kell alkalmazkodnunk; de a bizonytalan törvény nem foszthat meg szabadságunktól, miután a kétes törvény nem törvény. Ezen megszoritások mellett könnyen megfogható, hogy olly kitünő theologusok mint Bellarmin, D' Aguirre, Pallavicino a probabilismussal megbarátkozhattak. De, hogy Bossuet szavait idézzük: „világi papok és minden rendü és szinezetü szerzetesek, nem irthatván ki különben a világ növekedő rendetlenségeit és hibáit, azon téves kisegitőhöz folyamodtak, hogy ügyekeztek azokat mentegetni vagy palástolni, azt hivén, hogy Istennek kedves szolgálatot tesznek, ha megnyerik neki a lelkeket hibás elnézés által.“ [1]) A probabilismus tanát annyira vitték e tulságban, hogy azt mondták, miszerint elégséges egy iró állitása, hogy valamelly vélemény probabilissá legyen, minek az lőn eredménye, hogy a casuisták egész serege olly tételeket állitott fel, mellyeket a kereszténységgel öszhangzásba hozni nem lehetett (L. XV. könyv. 931. lap). Az egyház elvetette azon tant, hogy lehet valamely véleménynek hódolni, ha még olly kevéssé is probabilis, mihelyt az nem szünt meg probabilis lenni, hamindjárt csak egyetlen egy és pedig ujabb moralista is tartotta volna fenn.

Mig egyrészről az egyházat türelmetlenséggel vádolták, másrészről a jezsuitáknak tulságos tolerantiát vetettek szemökre; mig zsarnokságnak látszott volna a szinházakat és bálokat roszalni, laza erkölcsiségnek mondták, hogy azokra nézve mentséget kerestek.

A jezsuiták ellen, kiket a laza moral vádjával illettek, főleg Arnauld lépett sikra, ki azt akarta, hogy a benső megtérés előzze meg a külsőt, az igazi bünbánat és vezeklés a föloldozást, csak a bünbánat

---

[1]) *Emlékirat XIV. Lajos királyhoz* az 1700-ki gyülés számára.

gyakorlása után lehessen az ur asztalához járulni; ebben leginkább borromaei szent Károlyra támaszkodott. Könyve, melly az előkelő világban s a nők között nagy elterjedésnek örvendett, rendkivüli hatást idézett elő, melylyel szemben azonban élénk ellenzés is fejlödött; a szószékekről megtámadták, röpiratok és sértegetések napirenden voltak s egyes mondatokat kiragadtak belöle, hogy kárhoztassák; Arnauld kénytelen volt álnév alá rejtözni s rejtekéből folytatni egész életében a harczot. Roma azonban nem kárhoztatta öt, s a gyóntatók akaratlanul is szigorubbak kezdtek lenni a föloldozásban, anélkül azonban, hogy Arnauld tulzásaira engedték volna magukat ragadtatni.[1]).

Könyve azt eredményezte, hogy az előkelő világból számosan, kik szerelmi kalandokhoz, párbajokhoz „szellemi játékokhoz és galanteriákhoz" voltak szokva, a port-royali remeteségbe vonultak vissza elmélkedni, dolgozni, vezekleni, anélkül hogy megtagadták vólna régi szokásaikat; s midön a Fronde zavargásai a biztonságot teljesen megingatták, elövették ujra nyugalomba helyzett lovaikat és kardjaikat s megerősitették Port-Royal vidékét Luynes herczeg vezérlete alatt; Sacy mindazáltal azon kérdésre, szabad-e a támadókra tüzelniök, azt felelte, hogy másképen nem mint csupán vaktöltéssel [2]).

Az új hivek közöl megemlítendők Claude Lancelot, jeles iro-

---

[1]) Bossuet egy gyászbeszédben, mellyet Cornet felett tartott, igy jellemzi a két pártot: „Deux maladies dangereuses ont affligé en nos jours le corps de l'Église: il a pris a quelques docteurs une malheureuse et inhumaine complaisance une pitié meurtrière, qui leur a fait poster des coussins sous les coudes des pécheurs, chercher des convertures à leurs passions .... Quelques autres, non moins extrêmes, ont tenu les consciences captives sous des rigueurs trés-injustes; ils ne peuvent supporter aucune faiblesse ... ils détruisent par un autre excés l'esprit de la piété, trouvent partout des crimes nouveaux, et accablent la faiblesse humaine en ajoutant au joug que Dieu nous impose. Qui ne voit que cette rigueur enfle la présomption, nourrit le dedain, *entretient un chagrin superbe et un esprit de fastueuse singularité*, fait paraitre la vertu trop pesante, l'évangile excessif, le christianisme impossible?

[2]) Angelika ezen alkalomból igy ir: „Áldom az Istent, hogy az erőd-tornyok készen vannak s kérem öt, hogy a szegény evangelikusok menhelyeivé legyenek. Ha a herczegnek tetszik, nagyon örülnék, ha az elsőt az Oltáriszentségnek, a másodikat a Boldogságos szüznek, a harmadikat szent Józsefnek .... a hatodikat szent Péter és Pálnak, a nyolczadikat szent Lajosnak ... szentelnék. Ha Isten Luynes herczegnek más sugalatot ad, én azt is épugy szeretni fogom. S miután készen vannak, ohajtanám, hogy Sacy áldaná meg. Jó lenne a pavillon csucsára egy keresztet alkalmazni, hogy rémitse el a látható és láthatatlan gonoszokat."

dalmár; Antoine Singlin, ki lelkiigazgató lett; Nicoles Fontaines, ki a port-royali memoirok-at irta, olly részletességgel, hogy Froissart leirhatta utána a várbeliek életét. A központot az Arnauld-család képezte, melly husz testvérből állott; kik közöl hat nö letette a fogadalmat, két fivér és az unokatestvérek a remeték között voltak elhelyezve [1]). Ezek anyja, midön értesült, hogy legifjabb fia Verdun ostrománál elesett, hálát adott az Istennek, hogy megóvta fiát a párbaj-haláltól, miután az akkori időkben, midön a párbajok olly gyakoriak voltak, mindig aggódott fiáért; s midön haldokló ágyánál a nagynak nevezett Arnauld végezte az utolsó szolgálatot, s fia Sacy volt gyóntatóatyja, fölkiáltott: „Hogyan érdemeltem én meg Istentől, hogy illy fiacskám legyen!“ Robert d' Andilly, Arnauld ügyvéd elsöszülött fia, az udvarnál nagy befolyással biró férfiu s a felsőbb körök disze, kiről Balzac azt mondá, hogy „nem pirul a keresztény erényekért s nem hiuságból erkölcsös“ Port-Royalba vonult, mellynek patriarchájaként szerepelt. Megirta saját emlékiratait, mellyek élénken visszatükrözik az akkori udvarias vagy inkább udvari szokásokat, mellyeknek hagyományait a port-royali remeték között is megtartotta. A mocsárokat kiszárította, a kertet szépitette, ritka oltványokat ültetett, mellyeknek gyönyörü gyümölcseit Racine költeményeiben megénekelte. Ezen gyümölcsök a szegények javára eladattak, az első terméssel azonban a nagyoknak kedveskedtek, hogy enyhitsék haragjokat, vagy annak elejét vegyék. Összeköttetései megnyerték ezen irigyelt remeteségnek a Rambouillet palota irodalmi körét s az előbbkelő társaság részéről is látogatásokat vonzottak oda; tanácsokat kértek tőle a nyelvkérdésekben, miután ő főleg fordításokkal foglalkozott. Isaac Louis Sacy, öcsese Le Maistre Antalnak, igazgató és gyóntató, épolly tudós mint a többi remete, de nagyobb tehetség náloknál, szilárd jellem hevesség nélkül, Port-Royalnak ajándékozta egész örökségét, nem tartván meg magának csak csekély évpénzt, mellyet a szegények között osztogatott ki; határozott nézetekkel biró férfiu volt, ki nem szerette a vitát s viszálkodást. A lelki vezetése alatt állóknak általános gyógyszerül a szentirás olvasását ajánlotta az a feletti elmélkedéssel; „minden arra szolgált neki, hogy öt Istenhez vezesse s hogy másokat is oda vezessen.“ Mások az oktatásnak szentelték magukat; az általok fölállított *kis* iskolákban mindent el akartak lehetőleg távolitani, mi

[1]) Azon szörszálhasogatások között, mellyek ezen kérdést képezték, nem érdektelen a következő genealogia: *Paulus genuit Augustinum, Augustinus Calvinum, Calvinus Jansenium, Jansenius Sancyranum, Sancyranus Arnoldum et fratres eius.*

az akkori módszerekben fárasztó és száraz volt; nagy fáradsággal versekbe szedték a nyelvtant, a prosodiát, a földrajzot, a görög gyökszókat, a legnehezebb tárgyakat, hogy ekként az emlékező tehetségnek könnyebbséget szerezzenek; azután egy gondolkodástant készítettek, melly egyike a legjobbaknak, s fölösleges mondani, hogy elleneztek minden testi szigort [1]). Mások ismét imakönyveket készítettek, elhagyva a régi formákat.

Igy egyesítették ezen férfiak a lyceumi foglalkozást Thebais szigorával. Lemondván a dicsőségről, névtelenül adták ki munkáikat, egyik a másikat minden irígység nélkül támogatta, Saint-Cyran tanításai szerént, ki „nem akarta, hogy egyes szók felett okoskodjanak s azokat latolgassák mint a fösvény aranyát, mert semmi sem alkalmasabb a Szentlélektől nyert gerjedelmet lassítani, kit pedig követnünk kell.“ S hozzátette, hogy „a szók ezen keresettsége inkább akademikusokhoz illő, mint az igazság védőihez, elég, ha az irályban nem fordul elő ollyas, mi az illemet sérti-“ (**Lancelot**). Jansenius is a bünbeesés eredményei között a többi bünök forrásának mondta a kivánságot, mellynek három nemét említi: az érzékek kivánságát, a tudás kivánságát, és a mások fölötti kitünés vágyát [2]). És a tudás ezen viszketegében, melly nem ismer magasabb czélt, sokat vétkeztek a tudósok s azok, kik a szépre törekedtek csupán azért, hogy abból élvezetet vonjanak [3]).

Ezen tanokhoz alkalmazkodva, a port-royali remeték főleg az erkölcsi hasznosságra törekedtek; nem féltek a hosszadalmasságtól; maga Arnauld, ki elmésség és buzgalom által tünt ki, az általa hátrahagyott negyvenkét kötetben nem mint iró szól hozzánk, a szigoru szabatosságnak feláldozza a színezést, s ezért megrendít s meggyőz, de nem indit meg soha.

---

[1]) A port-royali nevelésről és oktatásról **Saint-Beuve** hosszu értekezést irt.

[2]) *Libido sentiendi, sciendi, excellendi* c. VII. l. 2. *De statu naturae lapsae.*

[3]). Ezen tárgyra vonatkozólag igy irt a jansenista Andilly:

Ceux qui du seul éclat des vérités chrétiennes
Repaissent leur esprit sans passer plus avant,
Et, quittant la vertu pour embrasser du vent,
Ont les discours chrétiens et les âmes païennes,
Ressemblent á celui qui, parmi les clartés,
Verrait distinctement les plus rares beautés,
Et remplirait ses yeux d' une image brillante;
Mais qui, manquant d' un coeur qui le put animer,
Serait comme un miroir, dont la glace luisante
Recevrait ses objets sans les pouvoir aimer.

Illy kitünő férfiak egyesülésének feltünést kellett okoznia; kezdtek zúgni a „negyven toll ellen, mellyeket ugyanazon kéz metszett"; vádolták eretnek tanokkal, hogy nem akarnak sem szenteket, sem ereklyéket, sem madonnákat, sem szentelt vizet, hogy a rémület vallását hirdetik, melylyel szemben a bünbocsánat és a föloldozás eretnekségek. Még inkább ócsárolták őket, midőn nyíltan bevallották, hogy Jansen dogmáinak védelmezői.

Arnauld a „Gyakori áldozás" czímü munkájának előszavában kimondá, hogy „Szent Péter és szent Pál az egyháznak két feje, kik egyet képeznek." Utóbb Második levelében egy herczeghez és franczia országi pairhez (1655) ezt irja: „A szent atyák szent Péter személyében egy igazat mutatnak nekünk, kit a kegyelem, melly nélkül semmi sem lehetséges, egy alkalommal elhagyott, midőn nem lehetne mondani, hogy nem vétkezett." Az első tételt Róma, a másodikat a Sorbonne kárhoztatta; Arnauld eretneknek lőn nyilatkoztatva s ezen vád vele együtt valamennyi társát érte; Port-Royal ügye a jansenismus sorsára jutott.

A jezsuiták azon diadalt, mellyet X. Incze pápa bullájával kivivtak, hirdetendők, egy könyvet adtak ki illy czím allatt: A jansenisták veresége és zavara. A czimlapon egy allegoricus kép volt, mellyen a pápa a galamb alatt a keresztet tartó vallás és a sisakot viselő egyházi hatalom között ülve, kiátkozza Jansent, ki ördögi szárnyakkal, könyvével Calvinhoz menekül, ezáltal tárt karokkal fogadva. Nem volt a legválogatottabb tréfa, de alkalmas arra, hogy hasson az érzékekre; a jansenisták a maguk részéről kötelességöknek tartották a választ, és Sacy a Jezsuiták almanachjának miniature-jaival felelt négysoros rimekben, mellyek nagyon eltértek a port-royali józan és szigoru szellemtől. Ezen tréfák nem tetszettek a higgadtabb és komoly köröknek, annál nagyobb tetszésben részesültek azonban a könnyelmü elökelő világnál, melly nevetni szeretett az irodalmi botrányok és theologiai vitatkozások felett. Egy emelkedettebb szellemü iró azonban csakhamar egészen más szellemi táplálékot nyujtott ezen köröknek.

Pascal.

Blaise Pascal de Clermont-Ferrand (1623—62) emelkedett szellemü atyja által már gyermekségétől kezdve hozzá volt szoktatva, hogy a dolgoknak okait fürkészsze, hogy ne elégedjék meg a szavakkal hanem minden dologról világosan fogalmat szerezzen magának. Illy módon fejleszté tehetségeit. Atyja megigérte neki, hogy a mathesis-

ben is oktatni fogja ötet, ha a többi ismereteknek már birtokában lesz; azonban egy egyszerü utmutatás elég volt arra, hogy Pascal magától, tíz éves korában, Euclydes 32-ik tételeig haladt. Midőn ezen tudós munkáját elolvasta, tizenhat éves korában egy értekezést irt a kúpmetszésekről; tizenkilencz éves korában egy számoló gépet talált föl: vizsgálatai az ür és a légmérő fölött bámulatra gerjesztettek fölfogásának mélysége, éles emlékező tehetsége, könnyü és beható előadási képessége iránt. Azonban a megfeszített munkásság megrontotta egészségét s tizennyolcz éves kora óta, mint maga bevallja, mindig gyöngélkedett.

Néhány könyvet kapván Port-Royalból, azok olvasása azon ismeretre vezette, hogy az emberi kiváncsiság nem egyéb hiuságnál s egyedül az ember és az erkölcsi világ tanulmányozása érdemes a fáradozásra. A küzdelem, melly kebelében keletkezett az előbbi fürkészetek iránti hajlam s az új tanulmányok között, egészségét annyira megrontotta, hogy alig birta magát fentartani s csak levest ehetett nagy kinok között. Az orvosok rendeletére szórakozást keresett a felsőbb körökben, mellyekhez tartozott, s kedvencz tanulmányaiban: egy napon azonban, midőn kikocsikázott, lovai elragadták s majdnem a Szajnába vitték. Ezen pillanattól a kegyelem megszállta öt; gyakrabban kezdte látogatni nővérét, ki Port-Royalba vonult, lemondva a tapsokról, mellyben a világ ezen ritka költészi tehetséget részesité; Singlinnek egy beszéde a pazar élet ellen végleges elhatározásra bírta őt, s visszavonult Port-Royalba az ő vezetése alatt. Itt önkényt aláveté magát a legalsóbb szolgálatoknak, elmélkedett, kitartással sőt örömmel türve szenvedéseit, ugy vélekedvén, hogy „a bün után a betegség a keresztények természeti állapota, mellyben meg kell nyugodniok, miután ezt a szükség parancsolja.“ Sacy, ki mindenkivel tudott beszélni kedvencz tanulmányáról, hogy öt Istenhez vezérelje, Pascallal a bölcsészekről értekezett, minek eredménye lőn a Beszélgetések Epictet és Montaigne fölött, a bölcsész, ki fölemeli az emberi természetet, s a skeptikus, ki azt leveri, föltárván gyöngeségeit, nem hogy sajnálkozzék fölöttök, hanem hogy kigunyolja: s ezen irásbeli beszélgetés bevezetésül szolgált Pascal philosophiai nagyságához.

Illy nagy nyereség s Pascalnak kitünő barátai, kik öt követték, s kik közöl elég emlitenünk Domat jogtudóst, igen alkalmasak voltak arra, hogy Port-Royal kiemeljék azon helyzetből, mellybe az üldözés és az eretnekség vádja taszitotta. Azon vitatkozási szellem, melly az egyetemeken a scholasticismus, a vallásban a liga, és a politikában a

Fronde korszakában nyilatkozott, most a kegyelem kérdésére szoritkozott, a rágalom és a sértegetések egész táborával. A port-royali remeték épolly kevés kimélyt tanusitottak mint ellenfeleik, kik könyvekben s a szószékről mennydörögtek az *őrült szüzek* vagy az *álczázott kálvinisták* ellen; collégiumaik szinpadain s az álczás-menetekben Jansenius kárhoztatását s az elégséges kegyelem diadalait adták elő.

Azonban még élesebb fegyvereket kezdtek alkalmazni. A pápai bullát a király és a parlament a szokásos fentartás nélkül elfogadta; a hires canonista De Marca egy rendeletet irt, mellyet a püspököknek ki kellett hirdetniök s melly tovább ment magánál a bullánál is, amennyiben azt mondta, hogy az öt tétel valósággal Jansenius munkájából vonatott ki; ezenkivül egy formulát kellett minden papnak aláirnia, melly igy hangzott: „Lelkismeretileg kötelezettnek tekintem magamat engedelmeskedni X. Incze pápa 1653. május 31-kén kelt itéletének s szivből és szóval kárhoztatom Jansenius öt tételének tanát, mellyeket Augustinusában fölállitott s mellyeket a pápák és püspökök kárhoztattak, ez nem szent Ágoston tana, Jansenius azt roszúl magyarázta, ellenkezőleg az ő valódi értelmével. „A jansenistáknak nem volt tehát többé sem jogilag sem tényleg menedékök [1]); megparancsoltatott, hogy ezen nyilatkozatot minden pap és szerzetes irja alá, azok, kik vonakodtak aláirni, egyházi javadalmaikat elvesztették s csak ollyanok nyerhettek javadalmat, kik a nyilatkozatot aláirták. A port-royali iskola megtagadván az aláirást, Lajos király elrendelte annak bezáratását (1656).

A hatalom által elitéltetvén, Port-Royal a közönséghez fordult, s ekkor jelent meg a *Lettres á un provincial*“ [2]). Párizsban egy idő óta nem beszéltek másról mint az elégséges és diadalmaskodó kegyelemről, a közel és távoli hatalomról, és a Sorbonne vitáiról, anélkül, hogy mindebből valamit értettek volna; „a nők, mondá Mazarin, csak fecsegnek róla, habár épannyit értenek az egészből mint magam.“ Meg kellett tehát ezen kérdéseket magyarázni a kiváncsiaknak s a vitát a theologusok és a hatalom köréből átvinni a néphez és a közvéleményhez, annak be bizonyitására, hogy nem a vallás alapjai

[1]) A szőrszálhasogatások midőn legjobban folytak, Sévigné asszony igy nyilatkozott: *Condensez-moi un peu la religion, qui à force d' être subtilisée finit par s' évaporer.*

[2]) Utóbb illy czim alatt jelentek meg: *Lettres écrites par Louis de Montalte á un provinciale de ses amis et aux révérends péres jé-uites, sur la morale et la politique de ces péres.*

forognak kérdésben, hanem csak kifejezések fölött foly a vita ; theologusok vitáznak, de nem theologia felett. Ezt tüzte feladatul Pascal leveleiben, mellyek időközönként (1656—7) jelentek meg, névtelenül, szembeszállva és harczolva a kormány rendeletei és a kíváncsiság mohó fürkészései ellen. Pascal ezen leveleiben a közönséges beszédmodorral élt s az irálynak olly hatalmát tünteté föl, mellyet addig maga sem ismert, mert nem tön vele kisérletet; gondolatait könynyen érthető alakba öntötte, ugy hogy az olvasónak fáradság nélkül meg lehetett különböztetni a világosságot a ködös kérdések chaosában. Az igazság szeretete vonul végig munkáján; haragját nem a boszuállás, mondhatni inkább az emberszeretet vezérli; a szellemet az itélet mérsékli; mindaz, mi a franczia izlésének kedves, a nevetséges, a tiszta és élénk beszéd rendkivüli finomsággal és ügyességgel kifejezést nyer leveleiben. A közönség nevetett s megérteni vélte, mi a közeli hatalom és az elégséges de nem diadalmas kegyelem. Ez bátoritásul szolgált a szabad gondolkozóknak, kik nem mondhatván magukat protestansoknak, legalább mulathattak a katholikusok rovására.

Sokkal könnyebb volt leáczázni a nép előtt a casuisták moralját, föltüntetve szellemteli és szigoru modorban annak nem egy botrányos állitását, mintsem megértetni a kegyelem nehéz kérdéseit. A jezsuiták öt elfogadhatlan tételt mutattak ki Janseniusban a kegyelemről, Pascal kimutatja a laza moral veszélyes alkalmazásait. Ebben tullépett a kitüzött czélon, mert támadóvá lőn, de Port-Royal védelmezésében czélt ért, amennyiben szigoru és kérlelhetlen moralját állitotta amazoké ellenében. Az előkelő köröket ez mulattatá, melly élvezetet talált az iró szellemében, mitsem törődve azzal, hogy elferdítette Escobart, Busembaumot és más nagy morálistákat, hogy nevetségesekké tegye öket. Ez határozott csapás volt a jezsuiták ellen, kiket nem aszerént itéltek meg többé, hogy mik voltak, vagy mit irtak vagy tettek, hanem aszerént, amit Pascal mondott rólok; az ő mondatai megmaradtak az emlékezetekben még azután is, midőn ezek a halhatatlan hazugok a körülményekkel elvesztették érdemök felét s csak kevesek által olvastattak, habár mindenki beszélt rólok [1]).

[1]) Tout le livre des *Provinciales* portait sur un fondement faux. On attribuait adroitement á toute la Société les opinions extravagantes de plusieurs Jésuites espagnols et flamands. On les aurait déterrées aussi bien chez des Casuistes dominicains et franciscains: mais c' était aux seuls Jesuites qu' on en voulait ; on tachait dans ces lettres de prouver qu' il s avaient un dessein formé de corrompre les moeurs des hommes; dessein qu' aucune secte, aucune société n' a jamais eu et ne peut avoir. Mais il ne s' agissait pas d' avoir raison : il s' agissait de divertir le public. **Voltaire** *Siécle de Louis XIV.* cap. 36.

A Lettres à un provinciale-t Nicole de Chartres (1625—95) latin nyelvre forditotta Wendrock álnév alatt, jegyzeteket csatolván a munkához, mellyek azt még jobban megmérgezték, kiméletlenül és személyesen sértegetvén a jezsuitákat [1]; mit nyiltan kezdtek roszalni, s a provencei parlament megégettette a munkát, a király pedig a hóhér által széttépette. Illy könyveket sokkal könnyebb megégetni, mint felelni reájok; a jezsuiták ezt későn is, roszul is tették. Perrot atya A casuisták védelme a jansenisták rágalmai ellen czimü munkájában ügyekezett igazolni a legkülönczebb véleményeket; ez olly tulzás volt, mi csak Pascal támadásainak igazolásaul szolgált s mit a pápa elitélt. Ez diadal látszott lenni a jansenistákra, s még inkább az, hogy VII. Sándor pápa 45, XI. Incze pápa pedig további 65 tételt kárhoztatott azon ledér moralból, mellynek legtöbb tételét Pascal leveleiben összemorzsolta. Csak 1696-ban vállalkozott Daniel jézustársasági atya kimutatni Pascal számos támadásának tisztátlanságát, s hogy a jezsuitákat olly mesterfogásokról vádolták, mellyek a jansenisták hibái, s hogy egyesek véleményeit az egész testületnek tulajdonították; s hogy a probabilismus tanait sem ők nem találták föl, sem rendök azt különösen nem tanitotta.

Szóval, a két párt versenyezve dicsekedett erényekkel és szigorral. Ugy látszott, hogy a jezsuiták azáltal, hogy a paradicsom utját megkönnyitették, a lelkismereteket kevésbbé szigoruakká tették, és hogy a jansenisták, megnehezitvén azt, a lelkeket bizalmatlanokká tették Istenhez, s bátorságuktól megfoszták az erények gyakorlásában. A jezsuiták sokkal józanabb és gyakorlatibb tanokat látszottak vitatni, ellenfeleik inkább a tekintélyre támaszkodtak; amazok udvariasak, hajlékonyak s a világon mindenütt elterjedve, emezek remeték, gunyolódók, kérlelhetlenek; a jezsuiták a theologiát a kor tudományos szinvonalára akarták emelni, Port-Royal hitt a kinyilatkoztatásokban és a csodákban. Annyi bizonyos, hogy Pascal nem sejtette, miszerént ő szellemdus és sophisticus, személyes ellenszenv által sugallt és szőrszálhasogató álokokkal támogatott iratával számos irónak utmutatója lőn, kik ezentul többé nem a theologusokat, hanem a theologiát, nem csak a jezsuitákat, hanem magát Jésust támadták meg [2]. Ezen diadallal kezdődött azonban Port-Royal hanyatlása.

[1] Nevezetes, hogy érveit Comitilus jézustársasági atya munkájából meritette, ki ötven évvel előbb a probabilismus ellen harczolt.

[2] „Az illy könyvek sokszorosítása csak elkeseríti a lelkeket, mellyeknek a szeretet kapcsa által kelleno egyesítve lenniök. Ezen könyvekben az egyik kigunyolja a másikat, s csak az eretnekek és féktelenek nyernek általa.“ Igy ir Mich.

Saint-Cyran szigoru szelleme gunytárgyává lön; a tiszteletre méltó remeték kénytelenek voltak ármányokat szőni s titkos eszközökhöz nyulni, hogy ezen leveleket kinyomassák és terjeszszék; a legtöbb proselyta, kiket a jansenismus szerzett, az elökelő világhoz tartozott, kikkel alkudozni kellett a hajdani szigorra nézve; a szigoru kereszténység ujjászületése csak párt-ügy lett, melly ki volt téve a nők és társaságok fecsegéseinek és vitáinak.

A közvélemény mindig azok pártján van, kik itéletét kikérik s akik az ellenfélt törvényszéke elé vonszolják; azonban a Lettres à un provincial legkevésbbé sem volt alkalmas a kedélyek megnyugtatására és az üldözés eltávolítására. Erőszakhoz nyultak, hogy a port-royali remetéket magányokból kiüzzék, de a királyi lelkismeretet meginditotta az ott előforduló csodák látványa. Pascalnak egy unokahuga szembajban szenvedett s bajától megszabadult a szent tövis érintése által; s ezen csodát megerősitették azon kor legnagyobb ügyvéde, legnagyobb tudósa, legmélyebb gondolkozója, Arnauld, Le Maistre, Pascal. Midőn azonban már azt hitték, hogy a jansenisták kénytelenek lesznek meghajolni az olly határozott formulare előtt, a legélesebb logikát alkalmazták, hogy kivonják magukat azon elv következményei alól, mellyet maguk sem támadtak meg; sőt maga a pápai kárhoztatás eszméket ébresztett a pápai hatalom határai fölött. Jansenius már maga mondta, hogy a szentszék ollykor roszal valamelly tételt csupán a béke kedvéért, anélkül hogy szándéka lenne azt hamisnak nyilvánitani: most hozzátették, hogy a pápa csalatkozhatlansága nem terjed ki tények feletti itéletre; a jansenisták tagadták, hogy a vádolt tételek Janseniusban fordulnak elő. Négy püspök vette pártfogása alá ügyöket: Arnauld Henrik, Robert fivére, angersi, Pavillon Miklós

---

Germain a **M. Valery** által 1846-ban Párizsban kiadott *Correspondance inédite de Mabillon et de Montfaucon* czimü gyüjteményben.

Saint-Beuve Port-Royalról irt munkájában (III köt. 154. l.) előadván a támadás és védelem módjait, mellyek mindkét részről sajnálatosak, a következő igazságnak ad kifejezést: „C' est Voltaire, qui en définitive hérite le plus clairement de tout cela;" s 217. lapon: „Pascal (il n' y a pas á se le dissimuler) fit plus qu' il n' avait voulu: en démasquant si bien le dedans, il contribua á discréditer la pratique; en percant victorieusement le casuisme, il atteignit, sans y songer, la confession même, c' est-à-dire le tribunal qui rend nécessaire ce code de procédure morale, et jusqu' à un certain point, cet art de chicane."

Gibbon *Memoirjaiban* mondja, hogy a *Lettres provinciales*-t minden évben olvasta „s ezekből tanultam, hogyan kell alkalmazni a gunyort komolyan és mérsékelten, alkalmazni még az egyházi dolgok ünnepélyességéhez is." — Hitte volna-e Pascal, hogy illy tanitványa lesz?

aleti, Caulet Ferencz pamiersi, Choart István Miklós beauvaisi püspök; néhány káptalan is csatlakozott hozzájok s védelmezték a jog- és ténykérdés közötti megkülönböztetést.

Péréfixe párizsi érsek (1662) mindent megtőn, hogy ezen szakadást megszüntesse; a lelkismeretek megnyugtatására kijelentette, miszerént a ténykérdést illetőleg a pápa csalatkozhatlansága nem az isteni hit, hanem az emberi hit erejénél fogva fogadandó el; ez uj megkülönböztetés volt, melly mint a többi ujra viszályokat idézett elő. A szemrehányások egyszerü előadása, mellyeket az apáczáknak tőn, maga után vonta mindazt a gunyt, melly érni szokta egy magas méltóság viselőjét, ha ez a szenvedélyek által kicsinyeskedésekre engedi magát ragadtatni. A port-royali apáczák redíthetlenül vonakodtak erősíteni, hogy a tételek egy könyvben létezzenek, mellyet ők nem olvastak [1]); ha azt mondták nekik „a pápa határozta", azt felelték: Liberius és Honorius pápák is tévedtek; ha azt bizonyítgatták nekik, hogy ők igen kevesen vannak a hivők egyetemes közönségével szemben, azt felelték, hogy kezdetben a tanitványok is csak egy maroknyian voltak; midőn fenyegették, hogy megvonják tőlök a szentségeket, azt felelték, hogy a szent remeték is nélkülözték azokat és hogy a lélek éltet nem a test; „tiszták mint az angyalok, kevélyek mint az ördögök" mondák rólok ellenségeik; fölebbezték ügyöket a parlamenthez, melly őket az egyházi hatalom elleni lázadás bünében elmarasztalta; a pápa csalatkozhatlanságáról kiadott röpiratokat hóhér keze által égettették meg.

A rendőrség azzal vetett véget ezen vitának, hogy sok apáczát áttett más zárdákba: Angelika anya, magas korának és betegeskedésének terhe alatt, kénytelen volt 1664-ben régi menhelyét odahagyni s a párizsi Port-royalba vonulni, hogy ott meghaljon; de ott is katonákat és tiszteket talált, kik az ujonczokat, a növendékeket és azokat, kik a fogadalmat még nem tették le, onnan kiüzték. Fájdalmasan kellett látnia, hogy ragadják el tőle tanitványait, egyiket a másik után, s hogyan viszik el ezek növendékeit: „A mi jó urunk, mond, azt akarta, hogy fosztassunk meg mindentől, mink még megmaradt; atyák, növérek, tanitványok, fiatal leányok, mind elment: legyen áldott Isten szent neve?" Azonban Anna királynőnek egy levelet irt, melly halála után volt a királynőnek kézbesitendő s mellyben panasz és gyöngeség nélkül „kifejtvén őszintén testvérületének alapelveit, nem

[1]) A hires Malebranche megvallotta, hogy a formularet aláirta, anélkül, hogy Jansenius könyvét olvasta volna, amiért is Istentől és emberektől bocsánatot kért.

azért hogy a királynő könyörületét fölébreszsze, hanem, hogy igazságot nyerjen azok számára, kiket a világon hagyott.“ Midőn a levelet bezárta, felkiáltott: „Most be van fejezve az emberi munka“ s azontul csak a halálra gondolt; a testvérület fejei elbujkáltak, némellyek közülök bebörtönöztettek, közöttök Sacy. Midőn ezt elfogták s iratait átkutatták, a gondolatok felett szokott képtelenséggel okoskodtak [1]); a király átolvasván a vizsgálatot, azt mondta, hogy Sacy szellemdus és erényes férfiu, de azért két évig mégis a Bastilleben tartotta őt.

De Sacy bibliája.

De Sacy, ki már befejezte az uj szövetség fordítását, hozzáfogott börtönében a ó szövetség fordításához is, s megelevenítette magányát az eszme és érzelem azon életével, mellyet a zsarnokok el nem rabolhatnak. Port-Royal igénybe vette azon jogot, hogy a hivek olvashassák a bibliát és a szertartási könyveket a nép nyelvén, a régi fordítások azonban nagyon elütöttek a nyelv fejlődési fokától, mellyre emelkedett. De Sacynak ezen uj fordítása nagy nehézségekbe ütközött, azonban szerencsére a censor kötelességévé tette, hogy magyarázatokat adjon hozzá, s ezáltal a munka nyert értelmezésében. Sacy nem értette a héber nyelvet, kénytelen volt ennélfogva magát a Vulgatához tartani, mellynek nyelvezetét a kor izléséhez alkalmazta, anélkül, hogy azt gyöngítette volna [2]).

Az üldözés, melly négy évig tartott, a kedélyeket haragra lobbantá a hatalmasok ellen, kik annak eszközei voltak, s érdeklődést keltett az eltévedt, de tiszteletreméltó áldozatok iránt, kik még a halál pillanatában is készebbek voltak nélkülözni a vallás vigaszát, mintsem meggyőződésökkel ellenkező esküvel megjelenni Isten előtt. „A király, mondák, korlátlan hatalommal bir: püspököket s bibornokokat nevezhet; miért nem csinálhatna vértanukat is?“

Valamint a Frondeban, ugy ezen kérdésben is a nők nagy sze-

---

[1]) Társainak egyike igen szép irással lemásolta Gombervillenek bizonyos verseit, mellyek igy kezdődtek:

Loin de la Cour et de la guerre,
J' apprends à mourir en ces lieux, etc.

A másoló az *L* betüt kihagyta, mert szinezni akarta, a biztos azonban azt állitotta, hogy a másoló *Foin*-t akart irni, s kevésbe mult, hogy bünvádi kereset nem indittatott ellene.

[2]) Több más fordítást is eszközölt, a többi között *Jézus Krisztus követését* s aranyszáju szent János *Homiliáit;* neki köszönhető több classicus kiadása is, kiknek müveit megtisztitotta az illetlen helyektől.

repet játszottak. Különösen Longueville herczegnő, a Fronde hősnője, vállalkozott a béke helyreállítására a vallási pártok között s IX. Kelemen pápának, ki, sokkal szelidebb lelkületü lévén VII. Sándor pápánál, a lángot eloltani s nem szítani ügyekezett, egy méltóságteljes védiratot nyujtott be Port-Royal érdekében; fölhasználta régi ügyességét, hogy legyőzze azon nehézségeket, mellyeket a király gőgje s tanácsosainak roszakarata utba gördítettek. A négy püspököt tehát rábirták, hogy a formulaét aláirják (1671), s egy érem örökítette meg az egyház békéjének emlékét.

Pascal már nem élt; Sacy, börtönéből kiszabadulva, folytatta munkáit; Arnauld és Nicole a protestansok ellen fordultak A vallás örökkévalósága és az Erkölcsi értekezések cimü bámulatos müveikkel. Le Nain de Tillemont megirta az egyház első hat századainak történetét, melly munkával egész életén át foglalkozott; ő visszautasította a magas állomásokat, mellyekkel tehetségeit és erényeit megjutalmazni akarták; „egyedül élt, mond Fontaines, s nem volt más tanúja mint Isten, ki őt soha sem hagyta el, s kit ő minden dologban látott.“

Racine.

A jansenisták szemrehányást tettek a jezsuitáknak, hogy collegiumaikban meghonositották a szinielőadást mint a finom modor terjesztő eszközét; ezáltal a szinmüvészet tényleg bejutott a házakba, hol Moliere és Le Kain képezték magukat, és a st-cyri collegiumba, hol Racine (1639—1699) megszentelé a tragoediát. Midőn Nicole az Álomlátók-ban (Les visionaires) a szinmüirókat „a lelkek közméregkeverőinek“ csufolta, Racine igen élesen felelt vádjaira; azonban csakhamar megbánta tettét s nem csak visszatért régi mestereihez, de lemondván a szimmüirásról, hozzáfogott Port-Royal történetének leirásához; ő csak erényeket látott azokban, kiket nekünk mások mint gőgös rajongókat tüntetnek föl [1]). Esther és Athalie mindazáltal elnézést találtak a szivekben, miután a szellemeknek bámulniok kellett azokat; s a remek jelenetek, mellyekben a világ rémei és hizelgései helyet adnak az Istenbe vetett teljes bizalomnak, lefegyverezték a remeték szigorát.

Racine igen érzékeny volt s mindig sirt valahányszor látta, hogy fiatal lányok apáczákká lettek; fiához, midőn ez már férfi volt,

[1]) Amint Port-Royalban valaki meghalt, nevét magasztalással följegyezték: sajátságos gyüjteménye volt ez az épületes életirásoknak, mellyek a jellemek finom ecsetelésével gyakran emlékeztetnek arra, hogy mindez St-Simon és de La Bruyére idejében történt.

leveleket irt, ifjui hévvel tele; fiának szerencsés utazását a család imáinak tulajdonitotta; s midőn egyik leánykája apáczává lőn, Fénelonnak kellett őt vigasztalni. Ezen rendkivüli érzékenység sok gondnak volt oka; emiatt félt családja az irói pálya dicsőségétől, s midőn Lajos fia verselni kezdett, atyja megfedte őt s Boileaut fölkérte, hogy beszélje rá, hogy hagyjon fel a költészettel. Ugyanezen fia irta meg Racine életét, tele megragadó egyszerüséggel és kellemmel; rendkivüli jó neje soha egy verset nem olvasott tragoediáiból, mellyeket annyiaktól hallott magasztalni. „Emlékszem, irja Racine Lajos, hogy gyermekkorunkban körmeneteket rendeztünk; növéreim voltak a clerus, én a lelkész, és Athalie szerzője énekelt velünk s a keresztet vitte.“ Ezen kedves egyszerüség mellett sajnálnunk kell, hogy Racine szükségesnek hitte fényt kölcsönözni onnan, honnan mások is meritettek, tudnillik az udvartól, hol a királynak felolvasója volt; midőn azonban a szomoru napok beálltával Franczia országban egy emlékiratot szerkesztett, mellyben előadja a módokat, hogyan lehetne a párizsi éhező szegényeken segiteni, boszankodva fölkiáltott a király: Azt hiszi-e, hogy mindenhez ért, azért mert szép verseket ir; miniszter akar lenni, azért mert költő?“ S elmozdítá őt magától. Mélyen leveretve a kegyvesztés folytán, Maintenon asszonyhoz fordult, ki megigérte neki, hogy segitni fog rajta, midőn egy hintó közeledése hallatszott. „A király! a király! bujjék el!“ s Racinenak el kellett buvni a király érkezésekor, kinek uralkodását dicsőitette. E feletti szivfájdalmának nem tudott sokáig ellenállani s meghalt.

Eközben Sacy Port-Royal des Champsban egyesitette azokat, kik az elmélkedés és bünbánat szükségét érezték, kiknek sziveit a szenvedések megtörték vagy a gögös örömek tulterhelték. Oda vonult vissza Conti herczeg, hogy jó cselekedetek által jóvá tegye azon bajokat, mellyeket mint lázadó okozott; Longueville asszony, rohamos a szigoruságban, mint amillyen volt az örömekben, bünbödésként fogadván fiainak szerencsétlen végét, a visszavonultságban keresett vigaszt, mellyet a megtört szív a magányban nem hiába szokott keresni, s épületes akart lenni az utókornak is Levelében és Vallomásai-ban. A megtérések gyakoriak voltak olly időben, midőn a tévedések az érzékiségből eredtek, nem pedig bölcsészi hidegségből vagy gőgös istentelenségből [1]: ez okból tudósok, követek, mi-

[1] Többek közől csak Rancét hozzuk föl, ezen, szelleme és finom modora által kitűnő férfiut, ki az élveknek barátja volt s a port-royali remetékkel összeköttetésben állott. Rancé hirtelen visszavonul a társaságból, lemond még a szellemi

niszterek Port-Royalba vonultak s azon fénynyel árasztották el ezen helyet, mellyet földi nagyságok kölcsönöznek a vallásnak, midőn előtte meghajolnak; és milly szerencse lett volna az egyházra nézve, ha ezeket a veszélyes féltékenység helyett, nemes versengés lelkesitette volna!

Azonban Harlay, az uj párizsi érsek, ki épolly hive volt a királynak, mint a király Maintenonnak s ez a jezsuitáknak, csakhamar kivitte, hogy a remeték magányokból kiüzettek s tanitványaik elszélesztettek. Arnauld kénytelen volt a rendőrség zaklatásai elől menekülni, anélkül hogy a küzdelemről lemondott volna; és miután Nicole, ki szelidebb és szerényebb volt, beléfáradt az örökös tollharczba és pihenni akart, Arnauld ezt kérdé tőle: „nem lesz-e ideje pihenni az egész örökkévalóság alatt?“ Végre Német-Alföldre menekült, hol 1694-ben nyolczvankét éves korában meghalt. Nagy tiszteletben tartották még a pápák is; X. Kelemen pápa egy példányt kért tőle munkáiból; XI. Incze pápa nyilvánosan kijelenté iránta tiszteletét s bibornoki méltósággal szándékozott őt megtisztelni, mit ő azonban megköszönt; VIII. Sándor pápa alkalmakat keresett, hogy vele kegyét éreztesse [1]), s midőn halálának híre Rómába érkezett, hol a Sapienzában épen egy ünnepélyes beszédnek kellett tartatnia, a szónok Arnauld dicséretét vette beszéde tárgyául, s azt mondta róla, hogy nagyobb az összes régi és uj kori íróknál. És valójában neki soha eszeágában sem volt a katholikus egységtől különválni; Elmélkedések az egyház ügyei felett Franczia országban czimü munkájában Rómával egyetértőleg lépett föl a franczia klerus declaratiója ellen. Pascal is elismerte annak szükségét, hogy az egyház fejével egyesülve kell maradni, melly nélkül a test nem él [2]); s

élvezetekről is, s Normandia határszélére megy, hol trappistává lesz. Ezen rend zárdája akkoron lakatlan volt (1662), ő a rendet ujra életbe lépteti, egész szigorával: szegényes táplálék, szigoru böjt, semmi felérnemü, ágyul szalmazsák, gyakori sanyargatások, nyolcz órai kar-ima fenszóval; az idő többi része alatt megszeghetlen hallgatás és a testet leverő munka. Rancé mindamellett rokonszenvvel viseltetett a port-royali remeték iránt, habár később feledni látszott őket.

[1]) A bizonylatok Baylénél olvashatók. Azon hevességet, mellyel ellenfelei ellenében élt, egy értekezésben mentegeti, mellyben a szentirásból és a szent atyákból bizonyitja, hogy az szabad. Sajnálatos, hogy ennek példája és érvei a theologusok és metaphysicusok között mai napig nem vesztették el erejöket.

[2]) Pascal véleménye a pápát illetőleg, Roannes kisasszonyhoz intézett levelében világosan ki van fejezve: Je loue de tout mon coeur le petit zéle, que j' ai reconnu dans votre lettre pour l' union avec le pape. Le corps n' est non plus vivant sans le chef, que le chef sans le corps; quiconque se sépare de l' un ou de l' autre,

ha az első jansenisták a pápa határozatainak ellenszegültek, azon jogfentartással, hogy azokat bizonyos megszoritásokkal értelmezhessék, ezt csak azért tették, hogy annál nagyobb erélylyel harczolhassanak az egyház mellett, melly iránt nagy tiszteletet tanusitottak.

Quesnel.

Pascal Quesnel (1634—1719), hires párizsi egyházi szónok, ezen időtájban tette közzé „Erkölcsi elmélkedések az Apostolok Cselekedeteiről és Leveleiről" czimü művét s ezután Nagy-Leónak kiadását, Roma ellen nyilatkozván s sürgetvén ellenállásra a tekintély ellen az engedékenység látszata alatt; munkájában bibliai nevek alatt czélzott az akkori üldözésekre, a pápára és a királyra. Ez a titokban és közösen folyvást ápolt jansenismus uj föléledésének látszott, s ez okból az üldözések ujra megkezdődtek. Quesnelnek Franczia országból menekülnie kellett, s Német-Alföldön mint pártfőnök folytatta tanainak hirdetését; elfogatván s börtönbe vettetvén, módot talált a megszökésre; Amsterdámban a malinesi érsek kiközösitette, ő azonban folytatta tevékenységét mignem nyolczvan éves korában meghalt.

Midőn Noailles 1695-ben párizsi érsekké lőn, ki már előbb melegen ajánlotta Quesnel munkáját, a lelkismeret esetének kérdése ismét szőnyegre került. Az volt a kérdés, vajjon olly egyházi férfiutól, ki elvetette az öt tételt mindazon értelemben, mint az egyház, meg lehet-e tagadni a föloldozást, ha azt hitte, hogy a tiszteletteljes hallgatás elégséges a ténykérdés felett, vagy pedig vajjon köteles-e ugy vallani a tételeket amint azok az utolsó constitutiókban kifejezve voltak. Negyven theologus azt állitotta, hogy elégséges a tiszteletteljes hallgatás; Rómából, tett kérdés folytán, ezen válasz érkezett: „a tisztelletteljes hallgatás nem felel meg az apostoli constitutiók iránti tiszteletnek" (Vineam Domini Sabaoth). Erre azután a decretumnak határozott alávetést követeltek s a port-royali apáczák aláirták azt azon záradékkal, hogy ezáltal nincs szándékukban a IX. Kelemen pápa által engedélyezett békeczikkelyek érvényét gyöngiteni. Ezt ujabb szigoru rendszabályok, ujabb kiközösitések követték; a tiszteletteljes

---

n' appartient plus à Jésus-Christ. Je ne sais s' il y a des personnes dans l' Église plus attachées à cette unité du corps, que ne le sont ceux que vous appelez notés. Nous savons que toutes les vertus, le martyre, les austérités, toutes les bonnes oeuvres, sont inutiles hors de l' Eglise, et de la communion du chef de l' Eglise qui est le pape: je ne me séparerai jamais de sa communion; au moins je prie Dieu de m' en faire la grâce, sans quoi je serai perdu pour jamais.

hallgatás nem elégséges; az ügyvéd és a tudós összes tudományát a küzdtérre viszik ezen cselekvény ellen, s lépésről lépésre küzdenek a vitás térért, mindig az engedelmesség látszatával. XIV. Lajos királyban, ki ez időtájt buzgóbb volt mint valaha, a legnagyobb ellenszenvet tudták fölébreszteni a jansenisták ellen, s igy könnyen ki tudták tőle nyerni a zárda elnyomását (1709) és a hosszu vitának a királyi katonaság véget vetett. Marquis d' Argenson lovasság élén megjelent Port-Royal des Champsban s előmutatta az apáczáknak a kiutasítási rendeletet, kiket mint rosz nőket elhurczoltak [1]). Midőn egyiket a másik után kocsikra ültették, a környék lakossága, melly az apáczák oktatásának jótéteményeiben s egyéb segélyben részesült, sohajtozott és boszankodott. Daczára ennek elhurczolták őket a börtönbe, pedig némellyik közülök már nyolczvan éves volt, némellyik betegeskedő; egynémelyikök kiállotta a két évig tartó magánbörtönt, könyvek nélkül, a vallás vigasza nélkül; a legnagyobb rész meghalt föloldozás nélkül, s egyikök sem temettetett el megszentelt földben. És miután régi menhelyök a köztisztelet tárgya maradt s ajtatos bucsujárás helyévé lőn, elrendeltetett a zárda lerombolása (1710); részeg katonák lerombolták a czellákat, fölszakgatták a kriptákat, szétszórták a csontokat; csak a környék maradt egészséges és szép, mivé a remeték tették.

Az ‚Unigenitus' bulla.

XIV. Lajos folytonos sürgetése folytán Roma határozott itéletet mondott Quesnelre, százegy tételét kárhoztatván az Unigenitus bullában, s eltiltván „Erkölcsi elmélkedéseit" s minden könyvet, melly védelmére iratnék (1713).

Ki hitte volna, hogy a jansenismus, illy nagy számu tételeiben elitélve, képes leszen fejét fölemelni? Mindazáltal mégis lármáztak az engedékenységből kibocsátott bulla ellen, mellyből másolatot igért a pápa a királynak a hivatalos közzététel előtt, s mellyből kihagyatott minden formula, melly a királyt vagy a gallikán papságot sérthette volna; a párizsi érsek nem akarta azt elfogadni, nevetséges semlegességet szenvelegvén a pápa és Quesnel irányában; egy rész elfogadta a bullát, a másik nem; a Sorbonne előbb az elfogadók között volt, azután visszautasította; nem volt ház vagy társadalmi kör, mellyben nem az Unigenitus bulla képezte volna a beszéd tárgyát; iskolák, családok, káptalanok megoszlottak felette. Lajos király megöregedett, az enge-

[1]) *Comme on enléve des créatures publiques d' un mauvais lieu.* **Saint-Simon.**

delmesség meglazult irányában, s halálos ágyán talán némi aggályai keletkeztek, miután igy szólt gyóntató-atyáihoz: Ha elámitottatok, akkor nagy bünt követtetek el, mert én jó hitben cselekedtem és őszintén kerestem az egyház békéjét.“ Halála után az orleansi herczeg, a regens, a számüzötteket visszahivta, és püspöki székekbe ültette, kik azonban ezáltal elbizakodottakká s üldözőkké lettek; fölebbezték ügyöket a jobban értesült pápához és a jövendő zsinathoz. XI. Kelemen pápa a Pastoralis officii brevében kárhoztatta a fölebbezést (1718) s mindenkit, ki az Unigenitus bullát elfogadni vonakodott; de a parlament elnyomta a brevét, mint a melly a gallikán szabadsággal ellenkezik. Noailles appellált a zsinatra a Sorbonneval és a parlamentekkel, mellyek Róma elleni régi ellenszenvöknél fogva a jansenismusnak állandó védnökei voltak: a regens unta a vitatkozásokat, mellyek víg lakomáit zavarni kezdték s megtiltotta a vita-iratok kinyomatását, azonban hallgatást lehetlen volt eszközölni. Negyven püspök egy, Noailles által szerkesztett tantétel-summariumot irt alá, mellyben minden pont bizonyítékokkal az Unigenitus bullára volt alapitva. Noailles azonban halála előtt visszavonta tételeit és a Valerian- hegyre vonult vissza, hogy imájával az Ég akaratát fürkészsze: a regens megparancsolta (1720), hogy a Rohan érsek által magyarázott bulla általánosan fogadtassék el, megtiltotta az eltérő tanitást, eltörölte a fölebbezést, s nem volt szabad használni az ujitók, eretnekek, jansenisták vagy hasonló elnevezéseket. A megkérdezett püspökök valamennyien elfogadták többé kevésbbé határozottan a bullát; de az appellálók megkülönböztetést tettek az elszórt és az egyesült egyház között s azt mondták, hogy az első nem csalatkozhatlan.

A harcz tehát folyt az elfogadók és az appellánsok között, a részleteket azonban mellőzzük, miután minden párt ugyanazon fegyvereket használja a küzdelemben ellenfele ellen s az eszközökben nem szokott válogatni. Miután igen sok pap interdictum alatt állott, megkülönböztetést kellett ismét tenni a lelki igazgató és a gyóntató között; ez uj zavart idézett a lelkismeretekben. Soanen János, (1740) senezi püspök, tiszteletreméltó nyolczvan éves férfiu és buzgó jansenista, megtagadta az alávetést, amiért hivatalától fölmentetett és számüzetett; kilenczvenhárom évig élt s állhatatos maradt haláláig. Jézus Krisztus foglyának czimezte magát s pártfelei a cultus egy nemével tisztelték. — Páris Ferencz (1727), szintén jansenista és diaconus a szent Medárdról czimzett templomban Párizsban, ujra föl akarta éleszteni Port-Royalt a főváros

legszegényebb külvárosában és a Trappához hasonló remeteséget akart ott alapítani, a szentségekhez csak akkor járulni, midőn azok iránti ajtatos kivánat szállja meg keblét, s ez okból évekig volt nélkülök s midőn az utolsó szentséget fölvette, tiltakozott a bulla ellen. Testének sanyargatásai folytán halván meg, az általa képviselt ügynek vértanuja lett; híre terjedt, hogy sírján csodák történtek; sánták járókká lettek, betegek meggyógyúltak, mindkét nemü személyek, midőn sírjához közeledtek, convulsiókba estek, mellyek közben átkozták az Unigenitus bullát s meggyógyultak. S ez az orleansi herczeg és Voltaire Párizsában történt; s azok hittek bennök, kik a jezsuiták csodáit Indiában kicsufolták! A kormánynak a temetőt be kellett záratnia, s a meggyógyulások és csodák még inkább szaporodtak [1]).

A jansenismus kérdése egy ideig még tartott, de nyugodtan folyt és az iskolákban, ahonnan soha sem kellett volna kilépnie: nem is lépett volna ki, ha nem létezett volna az ellenzék, mellynek segedelmével a jansenismus ellenfelei hatalomra törekedtek. A jansenisták, kiknek lénye immár a jezsuiták elleni gyülöletre szorítkozott, az elnyomott sectáknak egy önzetlenséggel kezelt pénztárával rendelkeztek. Szándékuk volt egy holsteini kis szigeten letelepedni, utóbb mint Penn Amerikában, Holland is ajánlott föl nekik „menhelyet az emberi szabadság tagadására", és 1761-ben magában Amsterdamban hat templom volt hatezer jansenistával.

Az egész viszály, melly a foglalkozás nélküli tevékenység korszakát tünteti föl, csak azokra lehet érdekes, kik abban egyetlen menhelyét látják a szabad vizsgálatnak a legkorlátlanabb király alatt, ki semmi más forma alatt nem türt volna fejtegetéseket és oppositiót: a gondolkozók a jansenismust eszköznek tekintették a katholicismus, a protestantismus és a bölcsészet között, melly az ellenállással a politikában, a harczczal a laza moral ellen a modern átalakulást elősegítette, s a gyakorlati életet megszabadította az idealismus vádjától. Ezen társaság, mellynek tagjait a hit és nemes önmegtagadás egyesítette, olly korszakban, midőn csak az érdek és nagyravágyás világi társulata volt feltalálható, részvétet kelt, mint episodja a tizedik századnak XIV. Lajos századában. Ma, midőn a jansenismus gyakorlati jelentősége megszünt, jobban méltányolják

[1]) Egy erre vonatkozó azon időbeli satyra igy szól:

De par le roi, défense à Dieu
De faire miracle en ce lieu.

(A király megtiltja, hogy Isten e helyen csodát müveljen).

annak tárgyát; és a történetíró egyikét látja benne azon lépteknek, mellyek nem hagytak maguk után nyomot, mellyek által azonban az emberiség előbbre haladott; a politikusok kezdetét látják benne a parlamentaris ellenállásnak, melly előkészité a forradalmat.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A keresztény vallási viták.

A protestánsok örülhettek illy elkeseredett viszálynak a katholikus egyházban, melly a tan egységével mint legfőbb jellegével dicsekedett. Mindazáltal ezen viszálkodások egyes vitás pontok felett egészen más természetüek voltak, mint a nemkatholikusok közötti mély szakadások, mellyek a socinianismusban a szabad vizsgálódással már Krisztus istenségének tagadásaig jutottak.

Hollandiában az arminianusok nyugtalankodtak, s midőn a dortrechti zsinat (1618—19) kárhoztatta őket, tekintélye ellen ugyanazon érveket állitották föl, mellyekkel a protestansok a trienti zsinatot visszautasiták; a válasz erre ugyanaz, a példák ugyanazok voltak, mellyekre a katholikus theologusok támaszkodtak. Az arminianusokat a türelmetlen protestans papság pogányoknak tekintette, ez azonban nem akadályozhatta irataik terjedését. Courcelles Genfből utóda lett Episcopiusnak, kevesebb észbeli tehetséggel, de annál több ismeretével az egyházi régiségeknek; Limborch Fülöp, Episcopius unokaöcscse, 1686-ban Theologia christiana czimü munkájában teljes ismertetését adta az arminianus tannak, amennyiben ez lehetséges egy symbolumokhoz nem kötött egyházról. Le Clerc János, Courcelles unokaöcscse, hódolt ezen nézeteknek az Uj szövetségről irt magyarázatában. Ezen nem annyira mély mint inkább széles körü tudományossággal irt munkában szenvedélye kizárólag a római katkolikusok ellen fordult; s miután az irodalmi kritika hatalmát ismerte, Általános, válogatott, régi és uj könyvtárá-val (1686—1730) borzasztó terrorismust gyakorolt a vélemények felett. Valamint tagadta, hogy Mózes a Pentateuch szerzője, s a csodákat természetes alapokra vezette, épugy megtámadta azon helyeket, mellyek Krisztus istenségét s a Szentháromságot tanitják; Limborchval és talán a hirdedt Van Dale orvossal a tanszékről és az ujságokban terjesztette ezen tanokat. Má-

sok Hollandiában és Angolországban vagy tagadták Krisztus születéselőtti létezését, vagy pedig azt állitották, hogy csupán kiváltságos teremtmény volt.

A socinianusok Lengyelországból 1660-ban történt számüzetésök után Hollandiában találtak menhelyet azon egyedüli fentartással, hogy nyomtatványaikat Eleuteropolis, Irenopolis, Freystadt vagy hasonló helynevekről keltezzék. Sikerült nekik néhány proselytát nyerniök. Nagy diadalnak tartották, hogy Courcelles és Petau a Dogmata theologicá-ban kimutatták, mennyire el volt terjedve az arianus tan a nicaeai zsinat előtt az egyházi atyák között; nagyon idején jelent meg tehát Bull Defensio fidei nicaenae czimü müve (1685), ki az arminianus vita előharczosa volt Angliában. Sancroft a Fur praedestinatus-ban (1651) egy párbeszédet közöl egy halálra itélt tolvaj és az őt ellátó prédikátor között, mellyben az első állitja, hogy ő az örök életre van praedestinálva, s nagy ügyességgel tud hivatkozni a calvinismus legfőbb tekintélyeire, nem mellőzve Zwingli, Beza, Zanchi, Luther érveit s visszautasitva minden modern tekintélyt. A royalista anglikán papság, mint Barrow és South, üldöztetve a calvinista sectariusoktól, az ellenkező vélemények mellett harczolt; az arminianismus mindazáltal terjedt, s a fiatalság a Latitudinariusokhoz csatlakozott, kik visszautasitottak minden egyezkedést a pápával, a philosophiában jártasabbak voltak mint a szent atyákban, a természeti vallásnak hódoltak, s a kereszténység alapelveit szélesb értelemben magyarázták, mint az első századokban történt.

Igy léptek Episcopius theologiai institutiói Calvinéi helyébe; és sokkal hevesebben vitatkoztak mint a jansenismusban szent Ágoston felett, kit az egyik rész a szentirás eltérő magyarázataival, a másik a természettörvény magasztalásával s a moralis kötelmek hangsulyozásával megtámadott. Bull Harmonia apostolicá-ja (1669), melly szent Pál és szent Jakab tanításának összhangzását volt kimutatandó egy pontban, mellyre nézve eltérni látszottak, azon tételt állitja föl, hogy az elsőt a második által kell magyarázni és nem megfordítva, mivel az ujabb tekintélyé az elsőség, miután föl kell tenni, hogy fölvilágositotta azt, mi még homályos volt. Megczáfolták őt nem csak a presbyterianusok, hanem azok is, kik Lutherrel a hit általi megigazulást hirdették. Hammond az Uj-szövetség paraphrasisában szent Pál leveleit Bezától s a XVI. század többi theologusaitól eltérő módon magyarázta s ezáltal nagy tekintélyt vivott ki magának. Pearson az Apostoli hitvallás magyarázatában (1659) a

természetes értelmen kivül, az igaz hit legnagyobb részét az érvek és tekintélyek ismétlésével tárgyalja. Taylor elvetett mindent, mi a szentirásban nem volt található, s kétségbevont mindent, mi az egyház eredeti tanában nem fordult elő. Dodwell szent Cyprian feletti értekezéseiben a vértanuk számát a legcsekélyebbre szállitotta, a szentatyákat könnyenhivőséggel vádolta s azt állitotta, hogy az evangeliomok Traján idejében compiláltattak.

Burnet Gilbert salisburyi püspök, szenvedélyes politikai pártember s XIV. Lajos ellensége, megirta a Reformatio történetét, mellyet Bossuet megczáfolt. Burnet Tamás, III. Vilmos titkára, irt egy Szent elméletet a földről, melly tele volt rajongással; a Bölcsészeti régiségtanban a genesis betüszerinti értelmezését támadta meg, a Holtak és föltámadottak állapota czimü munkájában pedig a kárhozat örökkévalóságát, azt állitván, hogy az egész emberi-nemnek végre üdvözülnie kell. Leslie Károly püspök egy rövid s igen nagyrabecsült rendszert adott ki a deisták megczáfolására.

Megemlíthetnők még Stilingfleet, Wacke, Clarcke predicatort, metaphisicust és controversistát, s több más hires irót az egyházi tudományok terén. Azonban a szabad gondolkozás jogánál fogva a socinianusok, arianusok, latitudinariusok, deisták nyiltan felemelték fejöket; s az anglicanismus kénytelen volt megengedni mindenkinek, hogy higye azt, amit akar, nem lévén képes többet tenni a külső cultusformák fentartásánál az érzékek kielégitésére. Wilkins illy engedményekkel kezdte s Tillotson érsek befejezte a Természetvallás elveit és kötelmeit (1691), ügyekezvén a moralis kötelezettséget a vallástól elkülöniteni; Chillingworth Vilmos (—1644) ezt rendszerbe öntötte, mellynek Locke philosophiai formákat kölcsönzött; végre elvetették a kereszténységet is, mint Hobbes és Spinosa.

A németek sem maradtak tétlenek a küzdtéren, s védelmére keltek a katholicismusnak, vagy ellene síkra szállottak. Fabricius János Albert Lipcsében mély tanulmányokat tett közzé a szentirás és az egyházi irók fölött lutheranus szellemben; hasonlóképen Mayer János Frigyes, Meelfuhrer, Olearius János és fia Gottfried, ki megtámadta a socinianusokat, Frank Hermann Ágost Lübeckben, ki Lipcsében értekezéseket tartott a szentirásról, s Halléban egy árvaházat alapított. Götze pásztor Lübeckben mintegy százötven vitairatot hagyott hátra; Jäger Stuttgartban egy egyházi történetet és Spinosa, Grotius és Puffendorf véleményei feletti vizsgálatokat tett közzé.

Simon Rikárd oratorianus, kitünő hebraista, egyike a legnagyobb franczia tudósoknak (1638—1712), az Ó-testamentom kritikai történelmében (1678) eltagadja Mózestől az öt könyvet s azt állitja, hogy Esdras korabeli irástudók állitották azt össze. Megtámadták őt Bossuet és Le Clerc; a protestansok vádolták, hogy a szentirást lealacsonitja, hogy a hagyományoknak annál nagyobb tekintélyt kölcsönözhessen; a katholikusoknak ugy látszott, hogy ő csak azért ismeri el annyira a hagyományokat, hogy a destructiv itészet szemrehányásától megóvja magát. Az iratok egész záporával szállt szembe jól felfegyverkezve; az Uj testamentom főmagyarázóinak kritikai történelme (1689) czimü munkájában nagyon könnyen bánik el a zsinatokkal és a szent atyákkal, különösen pedig szent Ágostonnal, az unitáriusok felé hajolván. Csak a mindennapi szellemekre gyakorolhatott benyomást paradoxonjainak merészségével s azon maximájával, hogy a vitákban mindig föl kell ismerni az előnyt az ellenfél felett s ezt defensiv állásba kell szorítani.

Jurieu.

A XIV. Lajos király üldözései folytán Francziaországból számüzött protestansok sokkal merészebbek és hevesebbek voltak irataikban. Jurieu Péter (1639—1713) Orleansból, A franczia clerus politikája czimü munkájaért Francziaországból számüzetvén s rotterdami pastor rá lévén, számos munkát irt hitfelekezetbelieinek érdekében és hogy kiveszekedje magát katholikusokkal és protestansokkal: haragos, engesztelhetlen, gyakran rajongó volt, azt állitotta, hogy a pápa igazi antichristus, jósolgatott s szitotta Francziaországban a szakadásokat. Látván, miszerint a protestantismus szükségképen a rationalismusra vezet, kétségbeesett kisérletet tett a fő dogmák megmentésére, azáltal, hogy azokat az emberi öntudatból vezette le. Az ember önmagában találja az eredeti bün érzetét; következésképen Isten annak kárhozatát követeli; és miután Istent csak véghetetlen érdemek elégithetik ki, szükséges egy isteni személynek föláldozása; ebből következik mind a személyek többsége az egy Istenben, mind ezen személyek egyikének megtestesülése. Valóban gyönge csoportositása a lehozásoknak, mellyeknek alapjára akarja állitani a világot és a hitet! Bossuet fölkiált: „Annyit tesz mint gunyt üzni az emberiséggel, elhitetni akarni vele, hogy igy értendő a Szentháromság és a megtestesülés.“

Vitába keveredett Jaquelot Izsákkal (—1708), ki Az ó és az uj testamentom igazságáról és inspiratiójáról egy értekezést adott ki. Beausobre Izsák (—1738), Niortból, ki Hollandiába

és Németországba menekült s utóbb mint a franczia congregatiók felügyelője Berlinben lakott, A manicheismus kritikai történelmé ben nagy jártasságot tanusított az egyházi régiségek terén s nyolczvan éves koráig szerepelt mint polemicus iró és szónok. Tagja volt a kivándorolt tudósok társulatának, kik névtelenek-nek hivták magukat s a Német bibliothecát adták ki. Tagjai voltak e társulatnak: Formey, Lacroze, Mauclerc és Lenfant, a Hussiták és a konstánczi zsinat történelmé-nek szerzője.

Roueni Basnage Jakab (—1725), kinek atyja sok jegyzetet irt Baronius Annales-eihez, Hollandiában élt mint menekült a nagypensionariusnak, Heinsiusnak védszárnyai alatt; tanítványa utóbb ellensége volt Juriennek, kit becsületességben és loyalitásban jóval felülmult. Több munkát hagyott hátra, mellyek között kiemelendők: Az egyház történelme és A reformált egyházak története. Bearni Abbadie Jakab (—1727), a berlini református egyház lelkésze, utóbb Angliában, különösen ismeretessé lett Értekezés a keresztény vallásról és Jézus Krisztus istenségéről czimü müve által, mellyben megtámadja az atheusokat, deistákat és socinianusokat olly érveléssel, melly a katholikusok tapsaival is találkozott. Ezek ellen adta ki aztán A reformált keresztény vallás igazsága és Elmélkedések a realis jelenlét felett czimü s ezen kivül több vitairatot.

Bayle.

Fölemlíthetők lennének még a mistikus Poiret, La Placette, Martin, Naudé, Saurin, az Angliába menekült Alix, valamint Dubourdieu, Grostête, Le Duchat és mások; azonban csak Bayle Péterről (1647—1706) akarok szólani, kiben kitünöen egyesült a bölcselem a tudománynyal. Hugenotta szülőktől származott; született Carlatban Foix grófságban. Annyit olvasott, hogy megbetegedett. Kedvencz irói Plutarch és Montaigne voltak. Toulouseban tanult a jezsuitáknál, katholikussá lett s a nyilvános vitatkozásnál, mellyet nagy fénynyel tartott, a tételeket a Boldogságos szűznek ajánlotta fel; ezen bálványozás az atyának megkeresité fia diadala feletti örömeit. Szülői nem sokára ellenvetéseket tettek neki a katholikus vallás ellen, minek folytán azt ujra odahagyta; ismerni tanulván mindkét vallást, egyik mellett sem lelkesedett s a megvetéssel határos közönyösségben maradt, ami egyébaránt megóvta öt attól, hogy nem lett belőle üldöző, mint százada. Genfben nagy hirre s tekintélyre vergődött; Basnage, Pictet, Leger megbarátkoznak vele, tanárrá lesz s engedélyt kap, hogy ezen minőségben Párizsba menjen. Basnage,

ki Sedanba ment az egyetemre, hogy ott a reformatus theologiát hallgassa, ajánlotta őt Jurieunek, s ez kieszközölte, hogy Bayle-t meghivták a sedani egyetemre bölcsészettanárnak. Itt különböző iratokban, mellyeket majd saját neve alatt, majd névtelenül adott ki, rendkivüli tudományosságot tanusitott, melly az ő bölcsészi éleslátásának legkevésbbé sem ártott. Az 1680. évi üstököst nem csak a köznép tartotta szerencsétlenségek s csapások előjelének, de sok tudós is állitotta, hogy Isten már többször használt illy eszközöket a vallás megváltoztatására. Bayle ennélfogva azon kérdést tette értekezése tárgyává: „vajjon az atheismus roszabb-e a bálványimádásnál és szükséges oka-e a bünöknek“ és: „vajjon akarhatja-e Isten, hogy a világ az ő ismerete nélkül maradjon inkább, vagy bálványimádásba merüljön, mi megtörténnék azon esetre, ha az üstökösök jövendő szerencsétlenségeket jeleznének.“ Illy értekezések által megszokta merészen átengedni magát dialecticája fonalának, s hidegen fölvenni a kérdéseket vagy a következtetéseket. Illynemü iratokat csak azután közölhetett, midőn a nantesi edictum visszavétele folytán a sedani egyetem eltöröltetvén, Rotterdamban nyert tanári széket, hol hirben növekedett, annyira hogy Jurieu ellensége lett, ki mindenkitől irigyelte a dicsőséget, ha őt fényben felülmulta.

Még nagyobb föltünést szült ‚Általános kritika Maimbourgnak A kalvinismus történelme czimü munkája felett‘ czim alatt megjelent s két hét alatt készült irata, mellyben a jezsuita atyát nem nyomról nyomra, de általános elmélkedésekben czáfolja. Miután ezen munka Francziaországban erősen elterjedt, Maimbourg kieszközölte megégettetését, Bayle barátai pedig az itéletet háromszáz példányban utánnyomatták s a falakra kiragasztatták, minek eredménye lőn, hogy a munkát még jobban kezdték keresni, melly uj bővitett kiadásban megjelent, szerzője hosszu ideig ismeretlen maradván. Bayle csodálkozott, hogy Hollandiában annyi tudós férfiu és teljes sajtószabadság mellett senkinek sem jutott eszébe lapot kiadni, minek fontosságát ő annyira érezte, hogy elhatározta magát lapot alapitani, mire egy párizsi journalista elleni haragja is birta, ki a legérdemesb férfiakat megtámadta. 1684 ben megindította tehát a Nouvelles de la république des lettres czimü folyóiratot, mellyben az uj müvek feletti bírálatok, s rövid tudósitások jelentek meg mérsékelt kritikai jegyzetekkel és tulságos magasztalásokkal. Látván azonban, hogy a közönség jobban szereti az ócsárlásokat, elkezdett satyrákat irni; ezáltal nagy tekintélyt szerzett magának, annyival is inkább, minthogy lapja

Francziaországból kitiltatott [1]). Boszuból Louvois üldözni kezdte fivérét s egy iszonyú börtönbe záratta őt, hol meghalt; Bayle annál erélyesebben megtámadta a vallási türelmetlenséget s a magasztalásokat, mellyekkel a franczia szolgalelküség a nagy Lajost elhalmozta. „Mivé lett az egész katholikus Francziaország Nagy-Lajos uralkodása alatt“ czimmel egy röpiratot irt, mellyben igen komor képét rajzolja az egyháznak és clerusnak, melly szerinte utálat tárgyává tette a keresztény nevet.

Ezen időben tényleg csak két út állott nyitva, vagy erősen hinni az egymással harczoló vallások egyikében s ekként a másiknak üldözőjévé lenni; vagy pedig mindkettőben egyaránt keveset hinni s proclamálni a türelmességet. Sokan, és nem csak katholikusok, azt állították, hogy a fejedelemnek joga van az alattvalókat a vallás egységére kényszeriteni. Jurieu azt hitte, hogy a protestantismus diadala rövid időn bekövetkezik, s gyülölte XIV. Lajos királyt mint az igazi vallás és egész Európa ellenségét; hitéből a nép-souverainitás eszméjét vonta le, mint ezt Beza, Milton, Buchanan, Duplessis-Mornay és annyi más hires protestans tette; valamint az angolok, kik annak nevében halálra itélték királyukat. Illy fanatikus szemében a mérsékelt türelmességet hirdető nyugodt Bayle, ki a reformatio után általánossá lett rendetlenséget megszüntetni törekedett, természetesen veszélyes egyénként tünt föl; Bayle a gondolat szabadságát követelte s azt a calvinismus által békókba verve találta épugy mint az inquisitio által; a „Coge eos intrare“ evangeliomi szavakhoz irt magyarázatában tagadta, hogy szabad lenne vallási okokból az üldözés, mert mindenkinek szabadságában áll a szentirást saját belátása szerint magyarázni.

Jurieu, kinek jóslatait Bayle kigunyolta, törvényszéki keresetet indított ellene, s Baylera nézve, ki mindkét párttól elpártolt, kit a katholikusok megégettek, a protestansok megtámadtak, nem maradt egyéb hátra mint a philosophiai türelmességet hirdetni. Nem az a türelmesség volt ez mindazáltal, mellyet egy század óta a socinianusok és arminianusok hirdettek, kik az övéket vallási eszmékre s az általános keresztény megtérés hitére alapitottak, mig Bayle a magáét azon scepticus érvre fektette, hogy senki sem bir saját hitének azon bizonyosságával, hogy az ellenkezőért mást ül-

[1]) Basnage Henrik, Jakabnak fivére utóbb folytatta *Histoire des ouvrages des avants* czim alatt.

dözhessen. Ez látszik alapeszméje lenni az ő Történelmi kritikai szótárának (Dictionnaire historique et critique (1697) is. Azon látszatot adja magának, mintha Moreri szótárának hiányait akarná pótolni; minek azután az lett az eredménye, hogy saját munkája a folytonos polemia miatt hiányos és unalmas lett; néhány sornyi szöveghez hosszu fejtegetéseket s jegyzeteket tesz s azokban a legváratlanabb kérdéseket tárgyalja. Gazdag adomákban, kedvét találja kétértelmüségekben, de senki sem tagadhatja meg tőle roppant tudományát, szellemgazdagságát s értelmes megjegyzéseit. Folytonos enyelgéssel, azon szabad és világos eszmékkel, mellyekkel kérlelhetlenül ostromolja az előitéletet, élvezhetővé tudta tenni a mult század tudományosságának összegét; hizelgett a felsőbb körökben még lappangó léhaságnak azáltal, hogy olvashatóvá tette magát daczára tudományosságának; csiklandozta az önzést azáltal, hogy a tények bizonytalanságát, a vélemények döreségét, a nagyok csekélységét kellő világitásba helyezte, minden bizonyosságot megrendített, minden dicsőséget elhalványított. Finom dialecticus volt, fáradhatlan gyüjtő, mindazáltal igen jól ismerte az emberi szivet; a politikai szabadsággal nem sokat törődött, annál többre becsülte a bölcselmi szabadságot. A támadásnak ezen uj modoránál, melly olvasottakat elbeszélő alakba öltözött, látszólag arra szorítkozván, hogy előadja, mit mások mondottak, a kételyt nem eszközül, hanem czélul használta; mindent mérlegelt; ha egy roszul támogatott véleményt talált, azt részéről megerősitette, hogy megmutassa, miszerint a legképtelenebb tévelyeket és eretnekségeket is olly érvekkel lehet támogatni, mellyek a legügyesebb dialecticusokat elhallgattathatják. Kimutatta továbbá, miszerént az emberi ész épolly erős a czáfolásban, mint a milly gyönge akár az erkölcsi akár a történelmi igazságok bizonyitásában. Ezen szomoru törekvés sebzi az ember szivét, kinek hitre és szeretetre van szüksége; a józan ész elfordul ezen, soha zavarba nem jövő gunyolódástól, midőn látja, hogy az igazság szeretete, valamint a becsületes törekvés annak keresésében teljesen hiányzik; maga sem titkolja különben a manicheusok iránti hajlamát, s dogmatikussá lesz, midőn gunyolja a dogmatikusokat és azokat, kik mások véleményét kinevetik.

Az 1702-iki uj kiadásban figyelembe vette az ellene emelt számos ellenvetést s végül bevallotta, hogy a vallás ellen lehet érveket fölhozni, mellyeket az emberi ész nem képes megczáfolni, de a jó keresztény, ki a hitre támaszkodik, ezeket nem veheti

tekintetbe. S ekként csak a kételyt engedte meg, mellyet föleg a gonosz eredetére és a büntetések örökkévalóságára alkalmaz; fölhozza ugyan az ellene és mellette szóló érveket, de ezt nem részrehajlatlanságból teszi, mint inkább azért, mert tetszését találta abban, hogy megrendítse a theologusok, bölcsészek, természettudósok, történészek állítólagos biztonságát. Polignac bibornok azon kérdésére, hogy milly vélemény- vagy felekezethez ragaszkodik, Lucretiusnak egy mondatával felelt; s midőn a bibornok őt tovább faggatta, csak azon kijelentésre szorítkozott, hogy ő protestans, amivel szintén mitsem mondott; még határozottabb válaszadásra sürgettetve, türelmetlenül felelé: „Igen, uram, én jó protestans vagyok a szó teljes értelmében, mert lelkem mélyéből tiltakozom minden ellen, amit mondanak vagy tesznek [1]).“ Más alkalommal mondá: „Nekem hajlamom kételyeket támasztani, de ezek nem egyebek kételyeknél [2]);“ s végre ezen scepticismussal halt is meg.

Mint a hitetlenek elöharczosának, még azon országokban is, hol szabad vallásgyakorlat uralkodott, álczázottan kellett föllépnie; saját neve alatt csak Szótárát adta ki, melly telve uj és merész eszmékkel, csillogó paradoxonokkal, csábító külsővel, utódainak fegyvertárává lett, kik távolról sem bírván annyi tudománynyal mint ő, következtetéseket vontak le az ő összefüggetlen állításaiból, mellyek gyöngesége azonnal szembeötlővé lesz, mihelyt az eredetivel öszehasonlíttatnak. Bayle ekként azon láncszemet képezé, melly a XVI. század protestansait s a XVIII. század bölcsészeit egybefüzé.

Az ismét fölmerülő ujítások által megrémített iskola visszautasította ollykor magát a valódi tudományt, s a régi veszekedő scholastica védfalai mögé vonult, melly részben tagadó, részben képtelen volt az igazán keresztény tudományra. Maguk a legjobb

---

[1]) **Foucher**, *Histoire du comte de Polignac*, I. 410.

[2]) Az ő vallási kételyei, mondhatni, egybefoglalvák a *Réponse aux questions d' un provincial, 129* fejezetének következő szavaiban: *Partout je me suis réduit á montrer, que les objections philosophiques contre ce que la théologie nous enseigne sur l' origine et les suites du péché, sont si fortes, que notre raison est trop faible pour les résoudre, et qu' ainsi nous devons comporter, quant au mystére de la Prédestination, tout comme quant aux autres mystéres; les croire sur l' autorité de Dieu, quoique nous ne puissions ni les comprendre, ni les faire cadrer aux maximes des philosophes. Si j' ai répandu dans mon* Dictionnaire *quelques autres difficultés, elles sont toutes marquées au même coin.* S tényleg a föltétlen praedestinatio protestans dogmája volt támasza s kálvinisták türelmetlenségének.

hirü iskolák is vagy az elavult rendszerekhez, vagy Cartesius uj tanához ragaszkodtak s nem látták be, hogy nem minden uj tévely egyszersmind uj tan is. Azonban mióta a kétely, mellyet a bölcsészek a többi tudományokba bevezettek, a theologiára is alkalmaztatott, s az uj nemzedék, anèlkül hogy sokat tanulmányozott volna, mindenről itélni akart, s mindenre alkalmazta merész kritikáját, a vitatkozásnak eddig szokatlan, egészen uj módját követelte, kevesebb idézet, tényleges bizonyíték és fölvilágositó jegyzetekkel s a népnyelv alkalmazásával. Ezt tüzték maguknak feladatul a katholicismus elöharczosai, kik között a legjelesebbek nagy része Franczíaország szülötte volt.

Pascal.

Pascal (205 lap.), Port-Royalnak legnagyobb disze, ki hajthatlan szigor által tünt ki, mindenben a legszélsőbb határozottságot s kimerítő világosságot követelte, s ugyanezt akarta a vallási kérdésekben is; de a hit szükségessége s a bizonyítás szüksége közé helyezve fölemészté magát s ábrándokba esett. Azonban a vallás nem lehet csupán az ész dolga vagy a tudományos vitatkozás tárgya; benső érzelem és élénk hit föltételezik azt; s amilly téves volt Grotius törekvése, ki azt jogtudományi themaként tárgyalta, épolly hibás volt Pascalé, ki abból mértani tantételt csinált, s hamindjárt ez utóbbi nem hagyta figyelmen kivül az erkölcsi érzelmet, ügyekezett bizonyítani, miszerént a kereszténység dogmái nem kevésbbé világosak az axiomáknál. Egymaga s az öt környező dolgok iránt közömbös ember észlelni kezdi saját valódi természetét, szükségeit, hajlamait, viszonyait, elmélkedni kezd természete és rendeltetése fölött, őszintén ohajtva a szükséges fölvilágositást. A bölcsészekhez fordul, de nem talál nálok egy ebet mint ellenmondást és határozatlanságot; végig tekint a régi és az uj vallásokon, de nem lát mást mint balgaságokat s rajongásokat: egyedül a zsidók vallása ad neki fölvilágositást az emberi természet fölött, ennek tökéletlensége, a roszra való hajlama fölött, s a jóslatokkal előkészíti öt a kereszténységre.

Ez látszik eszmemenete lenni azon munkának, mellyet Pascal a vallásról irt; de nem maradtak belöle csak összefüggés nélküli töredékek, mellyeket barátai önkényüleg rendeztek, sőt még módositani is merészeltek. E töredékekben a szellem sokkal fensöbb mint a Lettres provinciales-ban; a kifejezés tömör, erélyes, fönkelt; egyes vonások kitörülhetlenül nyomódnak a lélekbe; az irály tele nagysággal tulzások nélkül, szenvedélyes és

mérsékelt egyaránt, személyes önzés nélkül, egyszerü és mégis merész kifejezéseiben, kerülve minden oda nem tartozó czifraságot s csupán a maga tiszta egyszerüségére szorítkozva, azonositja magát a szerző lelkével. Mint Montaigne, ki mindig kezeinél van, épugy ismeri ő is az emberi nyomoruságokat, sőt szereti azokat sötétebb szinekben ecsetelni; de míg emez mindig önmagáról beszél, Pascal ugy vélekedik, hogy a társadalmi müveltség s a keresztény ajtatosság nem engedik meg, hogy a becsületes ember magát megnevezze; mig Montaigne a tréfás scepticismusnál marad, Pascal, nem bízva az észben azon kétségbeeséssel kapaszkodik a kinyilatkoztatott igazságokba, melylyel a hajótörést szenvedő megragadja az utolsó deszkaszálat, s ezekkel ügyekszik lelkismeretének szükségeit megmagyarázni s kielégiteni: az eredendő bün dogmája neki elkerülhetlen követelmény a világ talányának megfejtésére, valamint föltárni előtte az ember nagyságát, ki képes érezni saját bukását. Érzi, hogy a természettől nem helyeselt kétely s az ész által nem helyeselt vak állítás között az emberben tehetlenség van a bizonyításra, mit semmi dogmatismus nem képes legyőzni, és az igazság eszméje, mellyet semmi scepticismus nem tud kioltani; s a romok legnagyobbszerüje fölötti mélabus elmélkedéssel a hit szükségességéhez jut.

Ismervén tehát Cartesius rendszerének hiányait, melly kétségbe vonja a hit eredeti igazságait, megtámadja az észt, melly jogot tulajdonít magának az elv föllálítására s erőt az eredeti igazságok bebizonyítására; belátta mindjárt a rationalismus születésénél, mennyire föl fogná ez forgatni az igazi viszonyokat az ész és a vallás között. Cartesiustól eltérőleg Pascal számot vet saját hitével, midőn magát a tények közé helyezi, eléje tévén a rationalis bizonyítékoknak a történelmieket valamint az erkölcsi nagy megfontolásokat, s a vallást nem valamelly metaphysicai rendszerre, hanem a józan ész és az egyetemes tapasztalat széles alapjára fektetvén.

Ő kitünő logikai tanácsokat is ad, s a helyes gondolkodás példájaul a geometriát veszi, melly mindig hü a gondolat valódi oeconomiájához; olly dolgokat, mellyek már magukban annyira érthetők, hogy semmiféle kifejezés jobban meg nem világíthatja, nem kell meghatározni; egyetlen nem világos kifejezést sem szabad meghatározás nélkül hagyni; a meghatározásnál ismert és elfogadott szókat kell használni; egyetlen szükséges elvet sem szabad mellőzni e kérdés nélkül, hogy el van-e fogadva; axiomául csak ollyasmit fölál-

lítani, ami magában világos; be kell bizonyítani mindazon tételeket, mellyek csak legkevésbbé is homályosak, s e czélra csak kétségbevonhatlan igazságokat vagy elfogadott tételeket használni.

A katholikus hit-vita tehát szélesebb körre terjedett, azon feltevésből indulván ki, hogy az ész magára van hagyatva, de képtelen a kétely és az ellenmondások tömkelegéből kibontakozni átmenet nélkül a természetfölötti állapotba; valamint az akarat hatálytalan a kegyelem nélkül. Pascal hitte, hogy csupán a zsidók részesültek a kinyilatkoztatásban, s következésképen a többi népek az értelem bizonytalanságában s az akarat tehetetlenségében maradtak.

Huet.

A jansenisticus elveket, mellyekre ezen dogmák vonatkoztak, a caeni Huet Daniel (1630—1721) avranchei püspök nem osztotta, ki *Demonstratio evangelica* (1679) czimü munkájában nagy tudományosságot fejt ki, s annyi axiomát, meghatározást és tételt állít föl, hogy ollykor szem elől téveszti magát a kitüzött czélt is. Az *emberi szellem gyöngeségéről* irt müvében, bizonyítván, mennyire képtelen ez hit nélkül az igazság fölismerésére, távol attól hogy a pogányokat kivétel nélkül vakoknak tartaná, ügyekszik keresni hagyományaikban az eredeti kinyilatkoztatás nyomait; de őt is tévutra vezeti a cartesiusi bölcselem, melly az egyéni észt az igazság forrásaul állítja föl, azt mondván, hogy ennek képesnek kell lenni a kinyilatkoztatást megismerni; s nem veszi észre, hogy az emberben két elem létezik, saját gondolatainak s az emberi gondolatoknak ismerete.

A problema megoldásához uj segédforrások járultak. A középkorban nem voltak elégségesek az anyagok a történelem megértésére; a tudományok ujjászületésének korszakában az irókban inkább az alakot keresték mint az igazságot. A protestansok és katholikusok közötti harcz azonban fölveté azon kérdést, vajjon a bálványimádás az eredeti kinyilatkoztatás ösvényéről való félretévedés vagy pedig fokozatos haladás volt-e az eredeti vadságból. A protestansok s különösen Beausobre, azt állitották, hogy a régi pogányok megtarták az egy Isten eszméjét, és a sok isten tisztelete valami viszonylagos volt ahhoz, mi a keresztények korszakában a szentek tisztelete; sok katholikus ellenben azt állítá, hogy az Isten valódi fogalma már megszünt, midön Krisztus megjelent e földön. Másrészről a mindinkább szélesebb körre terjedő viszgálódások kifejték, hogy az igazság ős elve a változékony formák között állandó

és egyetemes maradt; a jézustársasági atyák Chinában ős vallást találtak, megtisztult erkölcstant, minden bálványozástól ment szertartásokat; sőt többen közölök azt állították, hogy ott az igaz Isten fogalma több mint két ezer év óta fentartotta magát, hogy ennek áldoztak a legrégibb templomban, s a legjobb moralist, a szeretetet ápolták. A Sorbonne elvetette ezen állításokat; de tudorainak egyike (Coulau) nem csak nyilvánosan ellenmondott társainak, de még azt is állította, hogy a régi perzsák is az igaz Istent imádták. Bossuet ezen állításokat veszedelmeseknek tartotta, miután nézete szerént azok a vallások közönyösségére s a régiek iránti hamis könyörületre vezetnek, kik néhány hivő kivételével valamennyien sötétségben voltak. Mindamellett a perzsák törvénykönyvében ott áll: Aki azt mondja hogy egy Istennél több van, az halállal lakoljon [1]).

Bossuet.

Bossuet (155. lap.) mint controversista legkitünöbbek közé tartozik; sophismák s fogások nélkül mindig csak egyeztetni s meggyőzni akar; őszintén keresi s kifejti az igazat; tételei egyszerüek, a tárgyat kimeritők minden csalészlet nélkül; szigoru az elvekben, de szeretetteljes minden keserűség nélkül s a tárgy szárazságának ékesszólása kellemet kölcsönöz.

A keresztény polemia azonban nem tudott eredményre jutni mindaddig, mig az egyes pontok megvitatására szorítkozott, melyekben a reformátusok tőlünk eltérnek. Mihelyt azonban az egyház tekintélye megállapittatik, a külön és vitás vélemények önkényüsége azonnal elenyészik. Némellyek már állást foglaltak is ezen korlátok mögött, mint például Nicole, ki Jogosult előítéletei-ben igy szólt a protestansokhoz: „Mindenekelőtt egyezzetek meg egymás között; fejtsétek ki nekünk, miben áll a ti közös hitetek, s akkor majd vitatkozandunk felette; mindaddig azonban, mig minden fej

[1]) Ezen kérdés a bölcsészek korában ujra fölmerült, midőn az atheisták azt állították, hogy az ember kezdettől fogva nem birt a vallás alapismereteivel, a deisták pedig magasztalták a régiek vallási elveit, ebből azt akarván bebizonyitani, hogy a kinyilatkoztatás nem volt szükséges. Bergier azt állította, hogy az embereknek kellett az igaz vallást ismerniök tekintély és hagyomány által; de a helyett, hogy ebből azon következtetést vonta volna, miszerént a hagyomány folyvást életben volt, megengedte, hogy az századokon át félbe volt szakítva; mi ellenmondást szült a bizonyítás és történelem között. A tudós és szerény Bullet az atheismussal, a fatalismussal, a materialismussal az emberek állandó megegyezését (consensus perpetuus) állította szembe; e tant La Mennais ujra fölvette s épolly erővel mint ékesszólással védte, mi számos hatalmas gondolkodót elcsábitott.

saját véleménynyel birhat, az egyház nem köteles minden egyessel vitába bocsátkozni.“ Ezen egyetnemértés szolgált neki hatalmas fegyverül „A katholikus vallás állandósága az Eucharistiát illetőleg“ és „Az egyház egysége“ czimü munkájában Jurieu megczáfolására.

Ezen határok között maradt Bossuet. A reformatusokkal és a neophytákkal való gyakori érintkezéséből azon meggyőződést merítette, miszerént tévelyeik főleg onnan erednek, hogy nem birnak tiszta fogalommal a katholikus tanról. Elhatárzá tehát arról határzott Értekezést (Exposition) készíteni, melly magában foglalja az egyháznak világos és határozott itéletét az akkori hitviták felett, mellőzve a theologusok magán s külön véleményeit, a könnyenhivőség vagy ajtatosság minden járulékát, söt a szertartásokat és szokásokat, habár általánosak s az egyház törvényei által szentesitvék is; nem használ semmi kétes kifejezést, azon szabatossággal szól, mellyet az egyház szokott használni zsinati határzatainak kimondásánál, azonban azon követelő hang nélkül, mellyet az ellenmondás idéz elő a meggyőzés mellőzésével. E könyv igen nagy hatást idézett elő, és a protestansok azt állitották, hogy ő eltért a római tanoktól, elannyira, hogy alig különbözik tőlök; annál nagyobb volt azonban boszankodásuk, midőn az egész egyház helyeselte az egyetemes tan egyszerü és világos kifejtését. Annyi igaz, hogy ő különválasztotta a positiv hitet azon élő hittől, melly a nép mindennapi cultusában van megtestesülve.

Ezen munkájában tehát csupán a trienti zsinat apologiájára szorítkozott, miután elégségesnek tartotta a katholikusokra, hogy bebizonyitsa, miszerént dogmáik évszázadokon át mindig ugyanazok maradtak. Igaz, hogy ellenvetések és kételyek támasztattak ellene egyes pontokban; de lehetett-e komolyan vitatkozni olly emberekkel, kik tiltakoztak minden tekintély ellen? Vállalkozott tehát ellenök általánosságban harczolni „A protestáns egyházak változékonyságának története“ (1688) czimü munkájában [1]) melly tárgy az ő hevének és kérlelhetlen sarcasmusának legjobban megfelelt. „Ti hitről, ti tanról beszéltek! mondá nekik. „Van tanotok, van hitetek? Az olly hit, melly változik, nem hit; nem az Isten szava, miután ez változhatlan!“ Föltárta az ellenmondást symbolumaik és hitvallásaik között, az örökös változékonyságot, nem

[1]) Ezen munkájában különösen az épen akkor Genfben megjelent „*Syntagma confessionum*“-ot használta alapul.

csak egyháztól egyházra, de időről időre ugyanazon egyházban, holott mégis mindegyik hitvallás magáról azt állitotta, hogy a szentirásban letett isteni szónak tiszta és változhatlan kifejezése. A hosszas és bonyolodott pernek ezen összefoglalásában a tényeket épolly ismerettel, mint világossággal és becsületességgel adja elő, a tárgy unalmasságának élénkséget kölcsönözve ékesszólása s a reformatusok mesteri jellemzése által; nem kicsinyli őket, de kiforgatja állásaikból ellenmondásaik föltárásával, mik az ihlet (inspiratio) eszméjével meg nem egyeztethetők.

Maguk a reformátusok nem értették meg teljesen feladatukat; emellett megrémültek, midőn látták, hogy mennyi felekezet keletkezik hitvallásukból, s kárhoztatták azokat. Nekik pedig, saját lényegökhöz képest, nem lehetett igényt tartaniok a csalhatlanságra, s elfogadhatták volna Bossuet szemrehányásait mint a mindenkinek megengedett szabad értelmezés bizonyitékát, miáltal kényszeritették volna őtet, hogy taktikáját megváltoztassa s magasabb elv terére álljon. Azonban Bossuetnek modora csak annak föltüntetését czélozta, hogy bizonyitsa be, miszerint az ő fölkelésök nem volt egyéb zavaros rohamnál, mellyben mindenki különböző fegyverrel harczolt, anélkül, hogy a czélra vagy eszközökre nézve megegyezés létezett volna; hogy az ágostai hitvallástól a dordrechti zsinatig folytonos ingadozás uralkodott, még a fő hitczikkekre nézve is. Igen kezeügyére szolgált Bossuetnek a „Tanács a menekülteknek“ czímü mü, mellyben Bayle vagy másvalaki a reformatusok tanainak állhatatlanságát bizonyitja. Ügyesen felhasználta Luther, Melanchton és Bucer a hesseni határgróf kétnéjüségének érdekében hozott hires itéletét is, minek hire már átszivárgott volt a közönség közé, de hitelesen csak akkor tétetett közzé [1]). Illyképen bemutathatta az ujitók tanainak erkölcstelen következményeit; megjósolta, hogy mindezek végre a socinianismussal azaz Krisztus tagadásával fognak végződni; s azt állitotta, hogy teljes csalódás azt hinni, hogy a reformatusok fejei nem tettek egyebet, mint hogy vissza akarták idézni a kereszténység tisztaságát.

Azok közől, kik őt megczáfolni ügyekeztek, csak a tudós Basnage érdemel megemlitést, kinek azonban szintén harag és gyalázás voltak ezen vitában fegyverei. A fanaticus Jurieu gyakori heves pásztori leveleiben nem törekedett Bossuet czáfolására, de gyengi-

[1]) Károly Lajos rajnai választó-fejedelem tette közzé, hogy igazolja magát amiatt hogy neki is neje és ágyasa is volt.

teni ügyekezett az ő ékesszólásának hatását. Azt állította, hogy „az isteni igazságokat az ember csak darabonkint ismerte meg.“ Bossuet erre a „Tanácsok a protestansoknak“ czimü munkájával felelt, mellyben bebizonyitja, hogy az egyház mindig azt tanitotta, miszerént a kinyilatkoztatás kezdettől fogva teljes volt, s az egyház minden utóbbi határzatainál azt használta kiindulási pontul. És miután Jurieu a socinianusok ellen kikelt, megmutatta Bossuet neki, hogy ezek ellene fordíthatják mindazon érveket, mellyeket ő a katholikusok ellen használt.

Egyébiránt nem hiányoztak a protestansok között sem theologusok, kik őszinte becsületességgel törekedtek az igazság után, illyen volt Claude János, felekezetének oraculuma, a charentoni consistorium elnöke, szellemben és erényekben gazdag férfiu. Duras kisasszony Turenne unokahuga, kinek valamint nagybátyjának s többeknek [1]) megtérésére a „Histoire des variations des églises protestantes“ adott alkalmat, kivánta őt hallani Bossuet-vel vitatkozni, s ezen vitatkozásokból keletkeztek a később kiadott Conferentiák (1670), mellyek ellen azonban mindkét fél azon kifogást tette, hogy nem voltak híven visszaadva.

Különösnek tetszhetik, hogy mig a katholikus egyház kebelében a kegyelemről, a tiszta szeretetről, a pápai primatusról vitatkoztak, anélkül hogy megegyezésre juthattak volna, mégis azon reményt táplálhatták, hogy a dissidenseket visszatérítsék az egyház kebelébe. S ezen remény mégis élénk volt a jók keblében s sokkal könnyebben valósulhatónak látszott, midőn a kölcsönös gyülölség keserüsége lecsendesült, s az emberi érdekek nem képeztek többé akadályt, s tiszta jellemü és kitünő férfiak, kik egymást kölcsönösen tisztelték, e feladat megoldásán fáradoztak. A genuai Spinola Kristóf neustadti püspök tárgyalásokba bocsátkozott Molanus (Walther Van

[1]) A Bossuet által megtérítettek között, kiknek névsora *Történelme* II. kötetének végén olvasható, a bloisi Papin Izsákot (1657—1709) említjük, ki előbb számos iratban védelmezte a protestantismus ügyét s megtérése után Jurieu által üldöztetett. 1690-ben, több conferentia után Bossuet kezeibe letette hitvallását s azután számos iratot tett közzé a kathol. egyház védelmére, a többi között: „*A két ellentétes ut a vallás dolgában.*“ „*A részletes vizsgálat és tekintély*“ „*Az eretnekek ügye a jog szempontjából tekintve és megvilágitva.*“ — „*A tudományok hiusága*“ czimü müvében Pascallal egyetértőleg állítja az emberi ész tehetlenségét. — A Fénélon által megtérítettek között a legkitünőbb Ramsay Mihály (1686 1743), hires skót tudós, ki megírta Fénélon életrajzát, *Cyrus utazását* a *Telemaque* mintájára s a szabadkőmivesek meghonosításán fáradozott Franczia országban, kiknek ő nagykancellárjok volt,

der Muelen) tudorral, lockumi apáttal, a lutheranusok legjelesebb és legmérsékeltebb férfiával, s kölcsönös engedményekben állapodtak meg, mellyeket utóbb Bossuet, és Németország legnagyobb bölcsésze Leibnitz Gottfried elfogadtak. Mig a kehelyről, a papok házasságáról, és más illyes engedményekről volt szó, könnyü volt a közeledés; de szükséges volt, miszerént a lutheranusok elismerjék, hogy az egyház nem tévedhet, s hogy fogadják el teljesen a trienti zsinat határozatait; ebben Bossuet sem engedhetett nekik egy hajszálnyit sem.

Habár Leibnitz a legtürelmesebb volt a lutheranusok között, a Molanus tudor által jól megindított kérdésben nehézségeket és szőrszálhasogatásokat használt, s meglehet, hogy a hannoverai egyház iránti tekintetből, melly engedékenységével eljátszotta volna az angolok barátságát, nem folytatta loyalisan a megkezdett vállalatot s miután nagy ügyességet és jártasságot tanusított saját ügyének védelmében, kicsinyeskedő és boszantó nehézségekkel állt elő. A szászgothai herczeg is megújította ezen szándékot, s XI. Kelemen pápa megbízta Bossuet-t, hogy előterjesztést tegyen az unióra vonatkozólag, mi azonban a bekövetkezett háboru folytán eredmény nélkül maradt.

Az bizonyos, hogy Leibnitz sok pontra nézve katholikus érzelmü volt, s iratai között találtatott egy „Systema theologicum“, mellyben nyiltan védelmezi a Transsubstantiatiot és a pápák Supremátiáját. Hogy milly közel állottak a lutheranusok az unióhoz, kitünt, midőn a helmstadti egyetemen azon kérdés tétetett föl: „hogy egy protestans herczegnő, ha katholikushoz kell férjhez mennie, katholikussá lehet-e lelkismereti aggály nélkül.“ Brunswick-Wolfenbüttel Erzsébet Krisztináról volt szó, ki VI. Károlynak volt eljegyezve. 1707. april 28-ikán lutheranus tudorok a következő határozatot hozták: „Mi meg vagyunk győződve, hogy a katholikusok egyetértenek a protestansokkal s ha némi vita mégis van közöttök, az nem egyéb puszta szavaknál. A vallás alapja a római kath. egyházban megvan, ugy hogy abban mint igazhivő, mint Istennek tetsző élhet, meghalhat és üdvözülhet az ember. A wolfenbütteli fenséges herczegnő tehát, férjhezmenetele érdekében felveheti a katholikus vallást.“ Nagy megbotránkozást idézett elő ezen határozat Hollandiában és Angolországban.

Azonban habár nem olly lármás, de annál nagyobb következményü eretnekségek keletkeztek, s Bossuet előre látta azokat, midőn

Fréjus püspöknek írá: „A hitetlenség szelleme mindennap növekszik a világon;“ s másutt: „A vallási közönyösség a mi századunk mániája; észrevehetőleg Angliában és Hollandiában uralkodik, sőt a katholikusok közé is nagyon kezd becsuszni;“ s tovább ujra: „Előre látom, hogy az erős lelkek elveszthetik befolyásukat, nem a vélemények iránti utálat miatt, hanem mivel az emberek, az élvezet és üzlet kivételével, minden iránt közönyösek lesznek [1]).“ Midőn a keleti utazásokból szent könyveket hoztak be, mellyek széttörék azon kört, mellyben a mi szentirásunk védői megerősítették magukat; midőn a jezsuiták Chinában igen régi történelmet, bölcs moralist és ritusokat találtak, mellyekhez a miénket alkalmazandóknak hitték; midőn ugyanazon püspök panasza szerint „a hamis bölcseség bizonyos tudós szellemekben azon hajlamot ébreszté föl, hogy az igazi vallást nem csak az Isten választott népére szoritsák, s azt képzelték, hogy ezáltal az Istenséget kisebbítik; mert nem tudták Isten titkos és kifürkészhetlen akaratát reszketve imádni;“ midőn a kereszténység ahelyett, hogy önmagában kereste volna saját alapját, a cartesianus rendszerekhez fordult; midőn az egyházi szentbeszédekre még a legjobbak is azon érzelmekkel mentek, mint a szinházba vagy bálba szokás járni, s Bourdaloue megragadta őket egyaránt mint Corneille: akkor a jansenisták szigora, a molinisták lanyhasága, a quietismus csalódásai egészen más jelentőséget nyertek; és Jurieu megett már Voltaire és Dupuis gunymosolya volt látható.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A franczia nyelv és irodalom.

Immár szólanunk kell a franczia irodalomról, mellynek csillagairól már megemlékeztünk. Ama visszatérés a pogánysághoz, mellyet az eszmékre nézve nem kevésbbé mint a formákra a mult században észleltünk, visszaidézte Franczíaországban a mythologiát s az ókort, melly a nyelven is észrevehető volt, miután Ronsard iskolája a görög és római formákhoz ragaszkodott. Malherbe kezdte a reactiót a költészetben, visszaadván annak nemzeti jellegét, s megtisztítván azt az idegen czifraságoktól: ugyanezen teendő maradt még

[1]) 2-ik Szentbeszéd advent II. vasárnapjára.

fön a prózára nézve, hogy megszabadíttassék egyrészről az arcaismustól másrészről a déli népek irodalmához való szolgai viszonytól. Különösen az olasz irodalom nagy elterjedést nyert volt Francziaországban az olasz classicusok tanulmányozása, a gyakori politikai érintkezések által s azon körülmény folytán, hogy a Medici-házból származó királynők az udvart elolaszosították, elannyira, hogy az előkelő világ franczia formákba öntött olasz és spanyol szólamok vegyülékét beszélte. Duvair ügyekezett a fensőbb dolgokban nemesebb és hibátlanabb irályt hozni be, s e czélból egy értekezést irt a franczia ékesszólásról (1607), főleg a törvényszéki szónoklatot tüzvén e munkájában feladatul.

Balzac.

Balzac (Jean Louis Guez), angoulême-i származásu (1594 -- 1655), ki két évi Rómában való tartózkodása alatt irt leveleivel hirre tett szert, a levél-irály nemesítését tüzé ki magának feladatul, melylyel a prózának megadá azon fejlettséget és nemességet, mellyet Montaignenél még hasztalan keresünk. A provincialismust, az olasz szólásformákat, a spanyol dagályosságot kerüli ő is mint Malherbe, s udvaroncz lévén mint ez, az irodalmi nyelvet az udvarihoz alkalmazza; a szókat müvészileg rendezi, gondot fordít a gördülékenységre, a körmondatok tömörségére, a beszédben bölcs oeconomiát követ; tiszteli a régiek rhetoricáját, azonban nem tartja azt alkalmazhatónak az egészen franczia nyelvre, melly képes a classicusokéval vetekedő nagy munkák alkotására. Egyébaránt a mondottak csak a külső formákra vonatkoznak, mert Balzacnál csak közönséges gondolatokat, fél-igazságokat találunk, mélység nála nem keresendő, nagyszabásu tárgyak feldolgozására képtelen; véleményeiben ingadozik, mint ollyanokkal történni szokott, kiknek hirét nem vitatják el; merész mondatokban szól, az értelemmel nem törődik annyit mint azok jó hangzásával, s nem fogja föl, hogy az irálynak ezen neme kevésbbé türi a mesterkéltséget, mint bármellyik. Azon levelekkel szemben, mellyeket női kezek a következő században olly utánozhatlan kellemmel irtak, az ő hyperbolicus levelei, mellyek mindegyikén hónapokon át cziszolt és faragott, önmagával foglalkozva, egészen élvezhetlenekké lesznek. Midőn azonban levelei megjelentek, mindenki sietett azokat megszerezni, s mindenfelé olvasták: „Ez a lárma, ez a hir, (mond az ő szerénységében) milly alkalmatlan lesz azon férfiura nézve, ki csöndet és nyugalmat keres! Ő czéltáblája a kereszténység összes rosz bókjainak, nem is említve a jókat, mellyek még több alkalmatlanságot szereznek neki. Üldöztetik, megrohantatik az udvariasság által, melly a világ négy részéből özönlik feléje. Tegnap

este irósasztalán ötvennégy levél feküdt, mellyek valamennyien választ sürgetnek, de ékesszóló választ, olly választ, mellyet mutogatni, lemásolni, kinyomatni lehessen [1])." Minden nagy magasztalásnak ellentéteül nem hiányzanak a gyalázások is, s Balzacnak is kijutott ezekből; de nem azon hibákért támadták meg őt, mellyeket az utókor szemére vetett. Midőn az ellene támadt vihar hullámai magasra csaptak s ő nem tartá tanácsosnak hallatni magát, birt elég bátorsággal, hogy a világ elől elvonuljon, s az ajtatosság és könyörület gyakorlásának szentelte magát; amint azonban hire ismét emelkedni kezdett, gondoskodott róla, hogy azt ujabb levelek és erkölcsi iratok által ápolja.

Voiture.

Vincent Voiture amiens-i származásu (1598—1648) az ő vetélytársa volt, ki mesterileg értett hozzá leveleiben kecses alakban s az ujság ingerével semmiségekről elfecsegni, az odaadás vagy fájdalom érzelmeit tulozni, s szellemdus bókokkal végezni. Azon képzelődésben, hogy a társaságban mindig szellemdusnak kell lenni, nem volt képes komoly dolgokat komolyan tárgyalni.

Mindkettő csillaga volt a Rambouillet-palotának, honnan valamelly mü vagy szerző hire kiindult; ez volt az izlés birója s a lángész zsarnoka, mert senki sem fogott valamelly munkához, mielőtt számot nem vetett volna magával arra nézve, milly hatást fog müve ezen körre elöidézni. Mint rendesen történni szokott, valahányszor a szellemdusság elengedhetlen követelmény, s a kiváltság az irodalmi babér osztogatásában egy körre szorítkozik, itt is a való helyét a conventionalis foglalta el, a tulzás finomságnak tartatott, a szellem a legfőbb érdemnek tekintetett.

Bartas.

Ezen hiba nem volt azonban uj Franciaországban, s már a mult században a legjelesebb költők közé sorozták a monforti Guillaume du Bartas-t (1544—90), s munkáit latinra s több nyelvre lefordították. S még Göthe is panaszkodott, hogy Franciaország nem

---

[1]) Racan (—1670) igy énekli meg Balzacot:

Divin Balzac, qui par tes veilles
Acquiers tout l' honneur de nos jours;
Grand démon, de qui les discours
Ont moins de mots que de merveilles ....
Quoiqu' espére la vanité,
Il n' est point d' autre éternité,
Que de vivre dans tes ouvrages.

méltányolta érdem szerént ezen költőjét, holott Németország nagyra becsülte költeményeit s különösen La Semaine czimü munkáját, azaz a világ teremtését, melly Tassónak utánzása, s hat év alatt harmincz kiadást ért. Tagadhatlan, hogy szépségek nem hiányoznak benne, de tele van trivialitásokkal s oktalan szóvirágokkal, mellyek utóbb nevetségessé tették a tizenhetedik század olasz iróit. A Gascogne hegyeiről azt mondja, hogy az örökös hó lisztjével vannak befödve; a nap a gyertyák herczege; a szelek Aeolus póstalegényei; Isten az elemek viharában a mennydörgés ijásza, főtábornagy, ki az alaktalan anyagba szellemet föcskendez. Más helyen a gazdához hasonlitja öt, ki a vendéget nem vezeti előbb a terembe, mig sajátkezüleg azt föl nem diszitette, s a csillagos bolthajtás alatt föl nem halmozta a legválogatottabb ételeket [1]), vagy a tájfestőhöz hasonlítja öt, ki gyönyörrel szemléli saját festményét, majd egy tekintetet vetve a viruló rétekre, majd orrával beszivva azok illatát, majd hallgatva a tollas dallosokat [2]); utánozza a lódobogást [3]) s a madarak csevegését [4]).

De Thou, ki magasztalta Bartast, ezen tévedéseket azon körülménynek tulajdonítja, hogy a városoktól és a müvelt emberektől távol lakott; mindazáltal az ő modora nemsokára a jó társaságokban kedveltté lön.

---

[1]) Le sage ne conduit la personne invitée
Dans le lieu du festin, que la salle apprêtée
Ne brille de flambleaux, et que les plats chargés
Sur le linge flamand ne soient presque rangés:
Ainsi notre grand Dieu, ce grand Dieu qui sans cesse
Tien ici court ouverte.....
Ne voulut convier notre aïeul à sa table
Sans tapisser plus tôt sa maison délectable,
Et ranger libéral, sous les pôles astrés,
La friande douceur de mille mets sucrés.

[2]) Et bref l' oreille, l' oeill le nez du Tout-puissant
En son oeuvre n' ouït rien, ne voit, rien ne sent,
Qui ne prêche son los.

[3]) Le champ plat bat, abat détrappe, grappe, attrappe
Le vent qui va devant.

[4]) La gentille alouette avec son tire-lire
Tire l' ire aux fâchés; et d' une tire tire
Vers le pôle brillant.

Benserade.

Benserade Izsák, lionsi származásu (1612—91) kiválóan udvari költő, husz évig verseket irt, mellyeket a király előtt a balletekben urak és hölgyek énekeltek, finom czélzásokkal azokra, kiknek alkalmi dicsőitője lenni a költő nem vonakodott. Epigrammjait, élczes ötleteit mindenfelé ismételték; Ovid Metamorphosisait rondeaux-ban lefordította, rondeaux-ba szedte az előszót, az ajánlást, a nyomatási engedélyt, sőt még a sajtóhibákat is. Egy sonettje, mellyet Voiture Uraniá-jával párhuzamba állítottak, a párizsi köröket két pártra osztotta, mellyek olly élesen állottak egymással szemben, mint a Fronde-pártok, s szintén élökön egyrészről Longueville asszonyság, másrészről Conti herczeg állott, s Gobelin és Uranin néven egymás ellen sok szellemmel harczoltak.

Chapelain.

Ezen bírák ítéltek minden ujszülött vagy születendő irodalmi mü felett, mellyek között legnevezetesebb volt a párizsi származásu Jean Chapelain (1595—1674) „Pucelle d'Orleans"-ja. Ezen fölöttébb szeretetreméltó férfiu [1]), ki a szabályokat a legkisebb részletekig ismerte, ezer tallért kapott évenkint Longueville herczegtől mig költeményét be nem fejezte; s ez okozhatta talán, hogy annyi évig késett annak elkészítésével, hogy a Rambouillet-kör hölgyei türelmöket vesztve fölkiáltották, hogy ez a szüz vén leánynyá lesz mielőtt megszületnék. Midőn aztán megjelent s rövid idő alatt hat kiadást ért, Longueville asszonyság ásitozva azt mondta reá: „Igen szép, de igen unalmas." Az előkelő világ magáévá tette ezt az ítéletet; Boileau versekben örökitette meg a költő ezen elitélését, ki magasztalt többi kortársainál nem volt alábbvaló és (engedjék meg nekem) az epikai alakitásban Voltairenál jóval magasabban állott.

Paul Scarron.

Nem volt ez a komoly dolgok és nemzeti érzelmek korszaka. A Fronde idejében a Mazarinade-ok majd komolyságot negélyző, majd trivialis, cynicus módon tréfás s a legkomolyabb dolgokat is nevetséges alakba öltöztető költészetet hoztak divatba. Berni olasz költő burlesk irálya, mellyet a párizsi Scarron Pál (1610—69) a Tifone és a travestált Aeneis (1612) fordításával ültetett át Franczia-országba, gyorsan elterjedt, s még a classicusokat is parodizálták;

[1]) Malherbetől tanácsot kérvén azirántt, hogy mikéut irjon legjobban, ez ezt felelte neki: „Olvassa ön a nyomtatásban megjelent könyveket s ne szóljon arról semmit, amit azok mondanak." **Tallemant des Réaux.**

ez egy neme volt a Frondenak az idegenek utánzása ellen; s annyira mentek, hogy Krisztus szenvedését is tréfás versekben megirták [1]). Scarron egyébaránt ezen burlesk modorban csak testi szenvedéseinek keresett enyhülést s azt mondá: „kész vagyok bárki előtt aláirni, hogy mindaz amit irok, csak rongyos papiros.“ Jobban sikerült Comicus regénye, spanyol utánzás, mindazáltal eredeti, erőteljes és ügyes szinezéssel, azonban közönséges népies irályban [2]) s ez okból az olasz e nemü költemények mögött maradt, habár az irányra nézve azokat felülmulta.

Rabelais tréfás-gunyoros regénye (Roman drolatique) az erkölcsök finomulásával leszorult; habár azonban elismerték, hogy azon érzelmek, mellyek az abban szereplő hősöknek tulajdonittatnak, nem egyeznek meg távolról sem a középkor jellegével, épolly kevéssé voltak igazak a helyettök alkalmazott phantastikus pásztorok, fecsegő szerelmesek, a fenséges nagylelküségek, a kibonyolithatlan ármányok, mellyekben egy történelmi név előtérbe állitásával, nem tekintve a valót a részletekben, a jellemekre és szokásokra vonatkozólag, a költő gondtalanul haladt előre az események lebonyolitásával; a személyek mindig párizsiak voltak, bármilly öltözetben voltak, vagy bármilly nevet viseltek legyen. A marseille-i származásu Urfé (—1625) Astreá-ja, egy 5500 lápból álló pásztori regény, félbeszakitásokkal tiz évig jelent meg számos kötetben, tele arkádiai izetlenségekkel és egyhangusággal, mellyet alig szakitanak félbe azonkori vonatkozások; s ezen müvet mégis egekig magasztalták. A párizsi származásu Gomberville (—1647) „Polexandré“-je hatezer oldalt tölt be csupa ábránddal. A sarlati születésü La Calprenéde-nek (—1663) is ez volt erős oldala, ki Cassandrát irta tiz kötetben, Pharamundot tizenkettőben, Cleopatrát huszonháromban; daczára annak, hogy hosszadalmas, dagályos volt, s az izlés árán az elmésségnek akart előnyt adni, éltében hir és dicsőség környezé. A havre-i Scudéry Magdolna (—1701) kisasszony a Rambouillet-palotában az örökös negélyzés és a pedans

---

[1]) Au mépris du bon sens, le burlesque effronté
Trompa les yeux d'abord, plus par sa nouveauté:
Mais de ce style enfin la Cour désabusée
Dédaigna de ces vers l'extravagance aisée,
Distingua le naif du plat et du bouffon,
Et laissa la province admirer le Typhon.
Boileau.

[2]) Retz bibornoknak ajánlotta ezen szavakkal: *Au coadjuteur. C'est tout dire.*

udvariasság mesterségét rendszeresítette „Grand Cyrus"-ával és „Cleliá"-jával, mellyek mindegyike tiz kötetből áll; hősei a legunalmasb alakok, az iróné a történelem tekintetében roppant tudatlanságot tanusit, s nem látszik egyébre igényt tartani mint a szépelgésre; nem egyebek ezek végtelen párbeszédeknél, félbeszakitva elbeszélések által, mellyek az akkori müizlés mesterségével vannak irva. Folytonosan a Tenero folyón hajókáz, a szerelem minden esemény oka, mint a Fronde idejében, szünet nélkül a szerelemről beszélvén mysticus kifejezésekben s udvarias casuistikával, mellyet igen messze visz.

Ezen tiszta és szellemi szerelem jelenetei a romlottság századában az ellenkezőjét képezték a mi időnknek, mellyben sokkal jobbak vagyunk, mint amillyeknek a regényekben ecseteljük magunkat. Az okos apák és anyák mindazáltal megtiltják gyermekeiknek a jelenkori regények olvasását; amazokat Fléchier ajánlotta egyházmegyebelieinek „hogy az erényesek épüljenek rajtok, s hogy azoknak jó példát adjon, kik a moralist predikálják." Fléchier, ezen finom izlésü, komoly főpap d'Angennes Julie felett tartott halotti beszédében nem habozott őt a hasonlíthatlan Artenice-nek nevezni, mint a melly néven a Grand Cyrus-ban előfordul, mi a mü népszerüségét és erkölcsi tisztas ágát bizonyítja Mascaron hitszónok ezeket irta Scudérynak: „Az ön könyvei reám mindig az ujság ingerével birnak; olly sok dolgot találok bennök, mellyek alkalmasak a világ reformálására, hogy az udvar számára készített beszédeimben ön gyakran előfordul szent Ágoston és szent Bernárd mellett." Megjegyzendő, hogy Scudéry nagyon rút volt [1]); egyébaránt tulélte jó hirét, azon szerencsében azonban mégis részesült, hogy már nem hallhatta Boileau gunyos kifakadásait.

Midőn a józan ész és a nevetséges, az előke lő világ ezen félelmes fegyverei, eltemették ezen regényeket, másnemü kalandokra tértek át, mellyek ugyan még mindig különösek voltak, de mellyekben a szerelem sem olly kizárólagos, sem olly lepárolt többé nem volt, s az erkölcsök a természethez jobban alkalmazkodtak. Lafayette (—1693) asszonyság, La Rochefoucauld asszony testi lelki barátnő-

[1]) Erre vonatkozólag a következő csinos epigrammot irta:

Nanteuil, en faisant mon image,
A de son art divin signalé le pouvoir;
Je hais mes yeux dans mon miroir,
Je les aime dans son ouvrage.

jének „Zaide“-jában az események, habár kevés valószinüséggel birnak, s az érzelmek benne tulzottan festvék, hibás félbeszakitásokkal, eléggé érdekesek és változatosak; a „Clevesi herczegnő“-ben kevesebb negélyzéssel s több érzéssel, kevesebb képzelődéssel s több józansággal [1]) ecseteli legyőzhetlen de tiszta szenvedélyét egy férjes nőnek, a valóságnak megfelelő erkölcsökkel s ügyes bonyodalmu eseményekkel, mellyek a mese természetében gyökereznek. Cyran de Bergerac (—1655) a képzelődés országában mozog, s az Utazás a holdba és a Nap birodalmának története czimü müveihez az eszmét aligha nem Lucianus Valódi történetéből merítette, mit utóbb Swift és Voltaire sokkal mesteribb modorban utánoztak. Sok utánzója volt Charles Perraultnak (—1703) a tündérmesékben, ezen uj s hamar népszerüvé lett modorban, mellyben gyermek-meséknek bámulatos kellemet tudott kölcsönözni, szelid gunyorral s könnyen érthető erkölcsi tanulságokkal, s olly rövidséggel, melylyel utánzói nem dicsekedhettek.

Az Akademia.

Ezek voltak örömei a Rambouillet-palota társaságának, melly a rhetorika iskolájának egy nemét képezte, hol a nyelv végleges kiképzését nyerte. Boisrobert apát, ki Richelieut a párizsi ujdonságokról értesiteni szokta, jelentést tett neki egy társaságról, mellyben több jóbarát össze szokott gyülni, hogy az irodalomról eszmecserét folytassanak. A miniszter, ki szerette a közfigyelmet a közügyektől elterelni s még a tudományokat is a királyi hatalom alá helyezni, hogy befolyást gyakorolhasson a szellemekre és véleményekre, elhatárzá, hogy e társaságot nyilvános intézetté alakitja át. Az említett barátok, kik ezen szándék horderejét azonnal fölfogták, kezdetben ellenszegültek; azonban utóbb engedve a hiu dicsvágynak, beleegyeztek, hogy társaságuk királyi rendelettel franczia Akademia elnevezéssel (1635) intézetté alakittassék; a parlament két évig huzta-halasztotta a rendelet beiktatását csupa féltékenységből az akademiának adott kiváltságok és méltóságok miatt. Az Akademia egy elnökből, egy cancellárból, egy titkárból és negyven fizetéses tagból állott; mérsékelt számu s a legtöbbnyire helyes választásu tudós kör. Feladatuk a nyelv tökélyesitésére s az eléjök terjesztett könyvek birálatára szoritkozott; az akademikusok ennélfogva nagy gondot fordítottak

[1]) Azt szokta volt mondani, hogy minden körmondat, melylyel valamelly könyv megrövidíttetik, egy louisdorral s minden kitörült szó husz sousval emeli annak értékét.

arra, hogy hibátlanul irjanak, s latra vetették a modort, irályt s minden egyes szót; egy tag inditványozta, hogy esküt tegyenek le arra nézve, miszerént olly szót nem fognak használni, melly szavazattöbbséggel elvettetett. A heti ülésekben tartott beszédeket, mellyek épolly haszontalanok s üresek voltak mint az olasz akademiában, csakhamar elhagyták, hogy a nyelvtannal s a szótárral foglalkozzanak. Chapelain készité ez utóbbihoz a tervet, Vaugelas (—1650) vitte a felügyeletet s mintául a flórenczi Academia della Crusca szótárát vette: de hogy a munka nagyon terjedelmessé ne legyen, elhagyták a példákat, támaszkodva csupán mintegy huszonhat prózairó s husz költő tekintélyére; még helyesebb volt azon eljárás, mellynél fogva a szokástól kértek tanácsot arra nézve, milly szókat és szólamokat kelljen elvetniök, hamindjárt iróknál elő is fordultak, vagy elfogadniok, habár irók nem is használták; s ezzel megszerzék maguknak azon érdemet, hogy szótáruk általánosan a nyelv tettleges oraculumaul lőn elfogadva [1]).

Vaugelas azon időben ötszáz negyvenhét jegyzetet [2]) tett közzé, nem valami nagy hibák vagy ollyanokról, mellyek kitünő íróknál nem fordulnak elő; és amellyek mintául „az udvar legegészségesebb részének beszédét veszi összhangzásban az azonkori irók legegészségesebb részének irásmódjával;“ a jó nyelvhasználat pontos meghatározására tagadhatlanul az irókhoz kell fordulni, de, nézete szerént, az udvar jóval több hasznot tesz még e tekintetben mint a könyvek, miután ott sok ollyasmit beszélnek, mi az iróknál nem fordul elő; az irásban nagy segitségül szolgálnak a classikusok, de még nagyobb szolgálatot tesznek azok, kik jól tudnak beszélni is. Ami öt illeti, bevallja, hogy a nyelvet az udvarral való hosszas érintkezés által tanulta meg. Az „insulter“ (sérteni) szóra vonatkozólag irja: „Nagyon uj szó, de igen kitünő annak kifejezésére, amit

[1]) Bossuet akademiai székfoglaló beszédében igy szólt: „A szokást helyesen nevezik a nyelvek atyjának; a jogot azok megállapitásában vagy szabályzásában a néptől soha senki sem tagadta meg; de ha ezen szabadság nem türi a bilincseket, eltüri a vezetést; s a franczia akademia ugy tekintheti magát mint rendezett és örökös tanács, mellynek tekintélye a közhelybenhagyásra alapitva, elnyomhatja a szokás bizarságait s mérsékelheti ezen nagyon népszerü birodalom rendellenességeit. — A franczia nyelvnek azon merészséggel kell bírnia, melly az itéletből és kiválasztásból eredő tartózkodással párosult szabadságot megilleti. A szabadság szabályok által kíván megszoríttatni: önök azonban ovakodni fognak, nehogy tulszigoru szabályosság, vagy tulságosan lágy finomság kioltsa a szellemek tüzét, vagy ellankaszsza az irály erélyét.“

[2]) *Remarques sur la langue française.* Párizs, 1647.

jelent. Coëffeteau kevéssel halála előtt látta e szót keletkezni, s emlékszem, hogy az annyira tetszett neki, hogy hajlandó volt azt használni; azonban nem merte azt tenni a szó nagy ujdonsága miatt; annyira lelkismeretes volt, hogy nem fogadott el szót, melly nem volt közönséges használatban. Szerencsés jövőt jósolt neki s ugy történt, mint előre megmondta.“ Igy latolták az egyes szókat a nagyon lábrakapott neologismus ellensulyozására! Igy vizsgálta, vajjon lehet-e mondani: affable, envicillir, insidieux, inconduite, minutie, s vajjon nemtelen kifejezés-e: rebrousser chemin. Ménage Originos-ében nagyon ragaszkodik a régiekhez, ami egy élő nyelv természetével nem egyezik meg. Lancelot Nyelvtana inkább értekezés a nyelvek philosophiájáról általában.

Habár félni lehetett, hogy a nyelv illy megrostálásánál a polyvával sok értékes mag is vesztébe megy s a tisztaság hátrányára lesz az eredetiségnek, mégis épen ez volt, ami a legkitünőbb szellemeket emelkedésökben fentartotta; a nyelvtan és az izlés szabályai változhatlanoknak tekintettek, mint a természet törvényei; tisztaság, világosság, könnyedség, egyszerüség követeltetett, s hogy a jó iró az anyanyelv szabályaitól soha se térjen el. Ezt lényegesen előmozdították a számos fordítások, mellyekben Amyot példájára, nem annyira a hüséget keresték, mint inkább azt, hogy megadják a fordításnak az eredeti könnyedségét és kellemét.

Montaignenál a franczia nyelv még keverve van latin, olasz, görög, gascogne kifejezésekkel, s ő küzd, hogy azt nyelvi méltóságra emelje; Malherbe törekedett a franczia nyelvet dégascognisalni azaz megtisztítni a különböző tájszólásoktól s csupán a párizsi beszédmódot honosítani meg az irásban; Vaugelas szabatosságot, Balzac elegantiát adott a nyelvnek; mindazáltal a munka befejezésére nem grammatikusok, hanem gondolkozók kellettek, mert az irás mestersége a gondolkozás mestersége. Cartesius, ámbár gondos és világos kifejezéseiben, még nagyon vontatós irályában, s összehalmozza a kötszókat. La Rochefoucauld Maximái, ha Voltairenak hitelt adunk, „megszoktattak gondolkodni s a gondolatoknak élénk, határozott s finom fordulatot adni, mi Európában a renaissance után uj érdem volt.“ Pascal tökéletesen ir, elannyira, hogy munkája még akkor is vonzó maradt, miután tartalma elveszté érdekét. Daczára hosszas és gyakori átdolgozásainak [1]), vádolták irályi hibák-

[1]) *Lettres provinciales*-nak egyikét tizenháromszor dolgozta át. Sacynak

kal; szerette az irályban a természetességet s kerülte a mesterkélt rhetorikát. „A természetes irály, mond, az embert meglepi, megragadja.“ S tényleg az övében a tartalom és az alak elválaszthatlanul egyesítve van, akképen hogy az igaz és a szép egy egészet képez; kifejezései világosak, festőiek minden tulzás nélkül, inkább határozottak mint fényesek, szenvedélyes erélylyel párosítva, midőn nagy eszméket s nem mindennapi dolgokat tárgyal. Még nagyobb Pascal Gondolatai-ban (Pensées), mellyekben a nyelv pompája emelkedik szellemének föllengése által s a hatás ellenállhatlan varázsát idézi elő [1]).

Arnauld szóbősége nagyon is tuláságos; Nicole csinteljes és kellemes; a többi portroyali irók józan és egészséges irálylyal birnak, melly a dolog mélyére hat, habár nem olly csinos és igen hosszadalmas, s mellőzi a részleteket, csupán az egészséges hatást tartva szem előtt.

Illy módon lett a franczia nyelv minden oldalról megállapítva; és habár a jó izlés utáni törekvésben képek, kifejezések s életrevaló sajátságok tekintetében sokat vesztett, ehelyett természetes, világos, szabályzott, határzott, komoly s általános lett. Bouhours atya igy kiált föl: „A francziák föltalálták annak titkát, hogyan kelljen a tömörséget a világossággal, a tisztasággal és simasággal egyesíteni. A spanyol nyelv hasonlít azon mindig magasállásu és hullámzó folyókhoz, mellyek medrükből zavaros vizökkel gyakran tulcsapnak a roszul védett partokon; az olasz, azon patakocskákhoz, mellyek kedvesen és szelíden csörgedeznek a sziklák között, kigyóznak a

---

elég bátorsága volt a biblia fordítását kétszer elülről kezdeni, először azért mert nagyon virágos volt, másodszor mert nagyon egyszerű. Vaugelas husz évig dolgozott Quintus Curtius fordításán.

[1]) Ezek Pascal eszméi az irályról: *Il faut se renfermer le plus qu' il est possible dans le simple naturel; ne pas faire grand ce qui est petit, ni petit ce qui est grand ..... Il faut qu'il y ait dans l' éloquence de l'agréable et du réel; mais il faut que cet agréable soit réel ..... Quand on voit le style naturel, on est tout étonné et ravi; car on s'attendoit de voir un auteur, et on trouve un homme ... Les meilleurs livres sont ceux que chaque lecteur croit qu'il auroit pu faire. La nature, qui seule est bonne, est toute familière e commune ..... Je haïs les mots d' enflure* — S ismét: *Ce qu'on appelle parler naturellement, quand il ne s'agit pas d'un mouvement immédiat et d'un cri de passion, mais d'une expression aussi fidèle que vive dans une longue suite d'idées et de verités, doit s'entendre d' une nature déjà trés-travaillée et rectifiée. Il y a nécessité pour l'homme de travailler en ce sens comme en toute chose s'il veut ressaisir le plus possible de sa nature d'autrefois: il lui faut reconquérir la parole; j'entends toujours cette parole fondée á la pensée à la verité.*

virágos partok hosszában, de ollykor mégis megdagadnak s clöntik a réteket; a franczia azonban egyike azon folyamoknak, mellyek megtermékenyítik a helyeket, mellyeken át haladnak, és sem lassud sem sebes folyással méltóságteljesen hömpölygetik hullámaikat mindig rendes pályájokon. A spanyol nyelv gögös nő, ki komoly arczot vág, szereti a fényt és tulságost mindenben; az olasz, egy mindig czifra hölgyecske, festett arczczal, ki csak tetszeni akar s kicsiségekben leli örömét; a franczia becsületes de kecses hölgy, darabosság és rátartás nélkül. A franczia elveti a kicsinyzők legnagyobb részét, nem türi a rimek összehalmozását, vagy a merész szóvirágokat sem versben sem prózában; a költői nyelv nem sokat különbözik a közönségestől; minden negélyzés vagy erőlködés ellenkezik a jó irálylyal; és a ki jól akar beszélni francziául, annak nem szabad nagyon jól akarni beszélni; nem türvén a tulságos ékességet, a mi nyelvünk az egyszerüség szereteténél fogva ugyszólván majdnem csak meztelen szavakat szeret, s csak annyiban ölt ünnepi mezt, amennyiben azt a szükség és illem parancsolja" [1].

Illyen volt az irodalom müszere Lajos századában. A tizenhatodik század előtt tudománynak és irodalomnak kevés befolyása volt a közügyekre, s a forradalmak a fejedelmek és a népek szenvedélyeiben s érdekeiben találták indokaikat; mig a tudósok kevés alkalmazhatót nyujtván munkáikban, a közönséggel csupán könyveik által érintkeztek. A politikusoknak s államférfiaknak kevés idejök maradt arra, hogy doctrinákkal foglalkozzanak, s az irodalom nem tekintetett mint hatalmas eszköz, hanem csupán mint kellemes időtöltés. Richelieu kezdé a tudományt az életbe bevezetni, s ő ezért gondoskodott arról is, hogy azt befolyása alá kerítse: mindazáltal kezdetben meg tudták óvni függetlenségöket azok, kik a hatalomnak engedelmeskednek anélkül, hogy hizelegnének neki. A Fronde idejében az irodalom fegyverré lett; azonban csakhamar a nyugalom szeretete s az elismerés aziránt, ki azt biztosította, dicsőséget talált abban, hogy a fejedelem dicsőségét gyarapítsa; s még azok is, kik nem hizelegtek neki, magasztalták őt.

---

[1]) *Ariste és Eugen beszélgetése az irodalomról.* 1671. Bouhours ugy találta, hogy a jansenisták, kik Balzacot vették mintaképül, nagyon szerették a kerekded körmondatokat és a csipős szólamokat; Barbier d' Aucourt azonban megfelelt neki s fölsorolta irályának hibáit, mellyben csakugyan hiányzik a melegség és emelkedettség. Egyébiránt finom izlésről ad tanuságot *Manière de bien penser* czimü munkájában, mellyben ostorozza az affectatiót.

A pedánsan kezdett franczia irodalom, melly a régiek és idegenek utánzásának föláldozta a nemzeti érzelmeket és hagyományokat, összeolvasztá utóbb a tényleges élet eszméit a kölcsönzöttekkel, épugy mint a király hősi fegyverzetére reá tette a parókát; az irály legfőbb kellékeül tekintetett a természetesség és az igazság Bossuet oratorius, mindazáltal fesztelen fönkeltségében épugy mint Sévigné asszony szeszélyesen kedves irmodorában; a dagályos Balzac s az izetlen Voiture után következtek Lambert asszonyság erkölcsi értekezései, Motteville emlékiratai s Molière és Lafontaine bámulatos könnyedsége. A nők befolyása, kiknek minden író munkáját, mielőtt közzétette volna, birálata alá bocsátá, kétségtelenül sokat tett ezen fejlődés elömozdítására. Illy módon tehát egy saját nemzeti irodalom keletkezett, mellynek eredetisége a formák javitása s némi reminiscentiák által nem szenvedett semmit; miután a középkor hibáit, az értelem munkájában a scholasticus- bilincseket, a képzelőerő alkotásaiban a phantasticust lerázta magáról, megszabadult minden akadálytól és fölöslegestől s megnyeré az általános jó izlés tetszését.

A tett haladást, vagy mellyet tennie kellett volna a franczia irodalomnak, Fenelon 1693-ban az Akademiába történt fölvételekor tartott beszédében, daczára némelly tulzásoknak, igen jól ecseteli: „Mióta tanult és józanitéletü férfiak az igaz szabályokhoz visszatértek, többé nem történik, mint egykor, visszaélés a szellemmel és a szóval; egyszerübb, természetesb, rövidebb, tömörebb és határozottabb irmodor lett elfogadva. A kifejezést az iró csak azért tanulmányozza, hogy gondolatainak teljes erőt kölcsönözhessen; csak igaz, alapos s a tárgyra nézve döntő gondolatok nyernek kifejezést. Az egykoron annyira pompázó tudományosság csak ott lép föl, ahol szükséges; a szellem elrejti magát, miután a tökély egyedül abban áll, hogy az iró a természetet utánozza, maga a természet legyen .... Belátták, hogy a virágos irály, bármilly édes és kellemes legyen is az, a középszerüségen felül nem emelkedhetik, és hogy valóban fönséges csak az egyszerű lehet .... Belátták, hogy ugy kell irni, amint Rafael, Caracci, Poussin festettek, kik nem csodás ötletekben keresték a müvészetet, hogy ecsetök játékában bámultassák phantasiájokat, hanem csupán abban, hogy a természetet adták vissza festményeikben. Belátták azt is, hogy a beszéd szépségei hasonlítanak az épitészet szépségeihez .... nem szabad egyetlen részt sem csupán diszitésül használni, de mindig szem előtt tartva a szép arányokat, az épület föntartására szükséges összes részeket díszszé kell alakitani. Illyformán kell eltávolítani a beszédből mindazon mester-

kélt czifraságokat, mellyek nem szolgálnak sem a homályosság megvilágítására, sem annak élénk festésére, mit szem elé akarunk állítani, sem valamelly igazság bebizonyítására az értelmet élénkítő fordulatok által, sem a szenvedélyek fölizgatására, melly utóbbiak egyedül képesek a hallgatót lebilincselni és meggyőzni; mert a szenvedély a szó lelke."

Ő maga egy, az Akademiához intézett levélben, habár a classikai tisztasághoz, melly ezen kornak jelleme volt, szegődött, újítóként merészel föllépni mint a politikában; az irodalom művészetének nem csak multjával, de jövőjével is foglalkozik; panaszkodik, hogy a correctség a merészséget megsemmisítette, és hogy amilly illő az a tudósok értekezéseihez, a képzelet alkotásaiban épugy megszorítja a nyelvet: fölvétetni kíván ujra némelly kifejezéseket, mellyeket mint elavultakat elvetettek, daczára annak, hogy alkalmasak és szükségesek, nemkülönben a kicsinyítő és a gyöngédség-kifejező szókat; kijelöli, mi a teendő a nyelvtanban, szónoklatban, költészetben, történelemben, nem hagyván figyelmen kivül semmit, mit azóta a legmerészebbek keresztül vittek [1]).

Mi, kik előtt a költői czím egyike azoknak, mellyeket az ember megbocsáthat magának, egyáltalán nem tudjuk elképzelni, hogyan ismételhette Arnauld d'Andilly háromszor egymásután Boileau által a rimre vonatkozó satyráját; hogyan lehettek la Fontaine, Molière és mások lázas feszültségben, mintha valamelly világesemény megoldása forgott volna kérdésben, amiatt, hogyan fogja a költő megtalálni a rimet ezen versre: „Dans mes vers recousus mettre en piéces Malherbe", s midőn a megfelelő rimet rámondta: „En transposant cent fois et le nom et le verbe", hogyan kiálthatott föl la Fontaine egész elragadtatással: „Remek! Oh ön boldog! legjobb mesémet adnám érte, ha e verset én csináltam volna!" Nem értjük, hogyan lehetett az udvarnál, a társaságokban, az Akadémiában hosszasan vitatkozni a felett vajjon: „De Styx et d'Achéron peindre les noirs torrents" mondandó-e vagy pedig: „Du Styx, et de l'Achéron peindre les noirs torrents."

Miután a correctség a legfőbb érdemnek tekintetett, nem szabad csodálkoznunk, ha a génie háttérbe szorult s az irodalomban

---

[1]) Rapin, jézustársasági atya jó, ámbár túlszigoru critikát irt *„az ékesszólásról és költészetről szóló értekezéseiben"* (1672), mellyekben gyakran rosz példákat idéz Tassóból, szemére hányván neki, hogy nem birt a komoly és fenséges érzékével, melly a hősköltemények egyik főkelléke.

az enthusiasmus helyett a művészet, az erőteljesség helyett a gratia lett uralkodóvá; a legvirágzóbb század egyetlen hőskölteményt sem hozott létre, miután a középkor és a kereszténység hagyományai, mint kevésbbé alkalmasak a csillogó külsőhöz, egyszerüen félrevet tettek; a látványos nyugalomban hiányzott az ihlet, melly egykoron a trovére-ket és troubadourokat, daczára faragatlanságuknak, lelkesítette. A természet érzéke nélkül, midőn csak az elvont világot nem a valóságot, az általános alakokat nem pedig az egyéneket tartották szem előtt, hogyan lehetett volna várni, hogy a lyra magasságára emelkedjenek?

Jean Baptiste Rousseau.

Rousseau Ker. János párizsi születésü (1670—1741) csinosan s művészileg, a legkülönbözőbb mértékek szerént irt ódákat, mellyekben azonban hiányzik az enthusiasmusnak még árnyéka is. Parancsra irt szent hymnuszokat, s parancsra illetlen epigrammokat, mellyeket ő amazok „gloria patri“jának nevezett; a kávéházakban s elöszobákban forgott, mindent az erőködésből s nem a lelkesedésből meritett; Brossethez intézett levelében azt mondja, hogy „egyedül a kifejezés teszi a költöt, nem pedig az eszme, a gondolat, melly a bölcsészeknek és szónokoknak való.“ Kora őt nagynak nevezte, a mienk pedig a legkevésbbé lyrai korszak legkisebb lyricusának tekinti; nem tudott felemelkedni, hacsak mások eszméire nem támaszkodott, mellyeket szabad kézzel magának elsajátitott. Legjobb költeményei a vallásiak; egyébaránt utóbb mint pasquill-iró a törvényszék elé idéztetett, s tanúk megvesztegetése miatt elitéltetett. Számüzetéséből harmincz év után a halál szabaditá meg.

La Fontaine.

Ama kor legnagyobb költője talán Jean La Fontaine de Château-Thierry (1621—95) volt. Középszerü képzettséggel birván, kisérleteket tett az irodalom különböző ágaiban; Fouquet pénzügyminiszter évi ezer frankot utalványozott számára, hogy ezért minden negyedben egy költeményt készitsen; ezáltal megszokta az alkalmi költést, s irt költeményeket, énekeket és drámákat. Ezen jutalmazott inspiratiók különben öt csakhamar az előkelő körök kedvenczévé tették; finom, jószivü volt, szerette a nőket s a kényelmet. Fouquet bukásával vége lett az ő kenyelmes életének is, s ekkor hozzáfogott a meseköltéshez. Az első gyüjteményt negyvenhárom éves korában adta ki. Olvasva e meséket, ki ne tartaná azokat ifjukori tüz szüleményének, irva a legnagyobb könnyedséggel? Pedig kéziratai bizonyitják,

hogy La Fontaine igen sokat törlött és javitgatott; A Róka, a Legyek és a Tövisesdisznó első eredeti szerkezetéből alig maradt két vers meg, mikor azokat közzétette. Ezek is csak kisérletek voltak mint a többiek, mellyekkel idejét és tehetségét pazarolta, s nem birt jelentőségének tudatával. Azonban hü maradt a meséhez, látván, hogy az minden nemnek s minden iránynak megfelel; az erkölcsi tanulságot nem az utolsó versszakba helyezte, hanem az nála mindig magából a mese tárgyából önkényt folyt. Nagy érdeme az irály, habár gyakran halvány, kitérésektől, unalmasságtól nem ment; eredetiségre nem tartott igényt, sőt inkább összes meséi s ezeknél sokkal gyöngébb elbeszélései másolatok; de észlelte saját tapasztalásaiból az ember természetét, kit állatok és növények alakjában szerepeltet, föltüntetvén öt minden oldalról, comicus gonoszsággal, kedves gunyorral, melly annál csipősebb, minthogy az együgyüség hangját veszi föl; nevet s mégis megindit; tréfál és mégis könyörületre indit, vagy nemes megvetésére azon társadalmi igazságtalanságoknak, mellyek irányában a megszokás közönyössé tesz. Őszintesége öt utánozhatlanná teszi; népszerü kifejezései, s az igazságoknak közmondásokba öltöztetett előadása öt mindenkinél népszerübbé tették. Százada nem becsülte öt valódi értéke szerént; Sévigné asszony alig emliti, Boileau soha; Molière azonban azt mondá: „Ne nevessük ki ezt a becsületes embert, ki talán tovább fog élni mint mi.“ Öregségében nem vetközte le ifjukori cynismusát, mig végre d'Hervart asszonyság nem vitte öt arra, hogy vezekeljen.

Boileau.

Boileau (Nicolas Despréaux, 1636—1711) volt kortársainak kritikusa; ő tökélyesitette Malherbe harmonicus modorát; senki által meg nem támadott dictatorként ült a parnassuson, mig a költészet hü maradt a classicismushoz. Az ő költészetében nincs soha érzelem; okoskodik, gunyolódik, szereti a körülirásokat, de nem ismer soha rokonszenvet, gyöngédséget, nagylelkűséget; tetszésre, ollykor bámulatra ragad, de meginditani nem tud. Müvészete a részletekben áll, pontról pontra, szakaszról szakaszra halad, de összefüggés nélkül; minden phrasis végén megnyugszik nemcsak a vers, de az érzelem is; az ő inspiratiója ugyszólván nehézlélekzetü. Maga megvallja, hogy nem irt egyfolytában, hanem minden vers között időt engedett magának, s kicsinyes gondossággal törte fejét, hogyan fejezze be a félverset. Ollykor másoktól kölcsönzé a vers egész tartalmát, mellyet aztán a maga módja szerént szőtt korának eszméivel és irályával földiszitve. A természet nem ragadja lelkesedésre, s az

erdőben csak azért jár, hogy megtaláljon egy elszalasztott szót; [1]) a zárhang, a rim, a metszet az erdő mélyében is üldözi őt. [2]) Mindazáltal negyvenéves korában kimerült s életének többi harminczöt éve alatt hallgathatott [3]) vagy lassanként simitgathatta verseit, mellyeket közzé nem tenni elég óvatos volt. „Lutrin"-je, mellyben még legtöbb költészet van, habár a classicus helyek szerencsés alkalmazását, a kivitel correctségét és finomságát tekintve a Sechia rapita (az elrabolt veder, Tassoni Alessandro költeménye) felett áll, conceptióban mögötte marad, mert nem lehet egy chorusi kérdés felett egy-

---

[1]) *Je trouve au coin d' un bois le mot qui m' avait fuit.*

[2]) *Dans ces tranquilles bois pour eux* (a költőkre) *plantés exprès,*
La cadence aussitôt, le rime, la césure,
La riche expression, la nombreuse mesure,
Sorcières dont l' amour sait d'abord les charmer,
De fatigues sans fin viennent les consumer.

[3]) „Boileaut föl kell auteuili magányában keresnünk, hogy megtanulhassuk őt jobban ismerni, s látnunk mit tett és mit nem tett majdnem harminez év alatt, magára hagyatva, beteg testtel ugyan de egészséges lélekkel, egy mosolygó mezei lakban, hogy annál több igazsággal s bizonyossággal megitélhessük az ő előbbi munkáit s kijelölhessük az ő értékének határait. Ezen hosszu falusi élet alatt, betegeskedése, melly lelkét teljesen épen hagyja, mélaságra és szemlélődésre hangolja őt s elfoglalja, egy beszélgetés, egy sornyi levél, egy vers nem jelenik meg töle, melly visszatükrözné Boileaunak gyöngéd megindulását, őszinte s igaz érzelmét a természet és a falusi élet kellemei felett... Egészségét ápolja, barátait megvendégeli, koczkát játszik; ha ivott, fecseg az udvari és az akademiai hirekről ....; ir Racinenak, hogy említse őt meg a királynál és Maintenon asszonynál; jelenti neki, hogy egy ódát készit *mellyben sok uj dolgot merészel s még a király kalapjának fehér tolláról is beszél*" ....

„Boileau nem költő, ha ezen czimet az erős lelkü s gazdag képzelődésü szellemeknek akarjuk fentartani; mindazáltal „*Lutrin*"-ja mutatja, hogy van telhetsége az inventióra, egyes festői szépségü maximákra. Érthető, finom szellem, sima és egyszersmind csipős, kevésbbé termékeny, kellemes komorsággal: szigoruan ragaszkodik a jó ízléshez, szabatos a versirásban, alapos correctséggel, szellemes vidorsággal; az udvarnak és az akkori irodalomnak oraculuma, ki tetszeni akart egyidejüleg Patrunak, De Bussynak, Aguesseaunak, Sévigné asszonynak, Arnauldnak, Maintenon asszonynak, parancsolni a fiatal udvaronczoknak, kedvökben járni az öregeknek, becsületes és érdemteljes embernek tartatni. Ő költő, ki tud a társaságban forogni és élni, de azért igazmondó, a hamis eszméje haragra lobbantja, az igaz lelkesíti, s ollykor az irodalmi becsületesség érzelménél fogva a moralis elérzékenyülés egy neme fogja el. mint Racinehoz intézett levelében. Ez XIV. Lajosnak és udvarának simulékony, kéjvadászó oldalait képviseli; Boileau a tartozkodó komolyságot, a nemes szilárd becsületes érzetét, s a jellemes rendet stb." **Saint-Beuve**, *Critiques et Portraits*

mással hajbakapó kanonokokkal érdeket kelteni, s em változtosságot találni hőseinek tunya és féltékenykedő szokásai közepett.

Boileau tehát az eszességet képviseli nagyság nélkül, ami elégséges a saty rára és tanulságosra. A Frondenak inkább fárasztó mint veszélyes mozgalmai és viharai a satyrának szelidebb nemére szoktattak, s Boileau nevet szerezhetett magának gunyoraival, mellyek nem annyira a gonoszságot, mint a nevetségest ostorozták. Az ő első hét satyrája nagy mesternek bizonyitotta őt a verselésben, mellynek azonban ő nem áldozta fel a kifejezés világosságát, azon közvetitő irmodort használván, melly a kritikának érdességét elveszi s nem engedi meg, hogy sokat követeljünk. Art poétique-jában harczol az uralkodó irodalmi hibák ellen. S valójában semmisem olly alkalmas tárgya a satyrának mint az enthusiasmus és a képzelődés; Boileau a józan észre hivatkozván, a költészetet az egyformaság hangjára szoritotta, segittetvén ebben kortársainak iránya által, kik az udvar légkörében élve, elsajátitották a sima középszerüséget. Tehetségtelen költőcskéket, ez örökké epedő [1]) versfaragókat ostorozta, talán csupán azon czélból, hogy mulattassa ezek rovására a királyt és az előkelő társaságot; mi mindenesetre elég szomoru feladatnak mondható. Chapelainnél, Benseradenál, Scudérynél kimutatja a valódi hibákat, anélkül hogy azok eredetét kutatná, vagy azok javitására az eszközöket elősorolná. Ezek rosz költők, tehát csak a régiek lehetnek jók s ezek utánzói; előtte az egész középkor nem létezik, sem az olasz irodalom ujjászületése; emlékeztet, hogy a franczia dráma azoktól indult ki, kik a mysteriumokat adták elő, s örvend afelett, hogy végre ezen „ajtatos esztelenségekkel" fölhagytak, és hogy „ezen küldetés nélküli mestereket elüzték és helyettök Hector, Adromache és Ilion ujra megjelent"; és mégis Polyeucte legszebb drámája az ő korának. Itéleteiben zsarnok, szabályaiban ollykor önkényes; el fogja veled hitetni, hogy a második verset előbb kell megcsinálnod mint az elsőt, hogy ne látszassék hozzá alkalmazottnak; mindig tagadó kritikája megjelöli a hibákat, de nem érez mélyen, nem heviti a képzelmet; egy szerencsés rim őt jobban elragadja, mint a legfenségesebb gondolat, s a tréfa helyettesiti nála a szép érzetét. Szabatosabb mint

---

[1]) *Faudra-t il de sens froid et sans être amoureux*
Pour quelque Iris en l'air faire le langoureux,
Lui prodiguer les noms de soleil et d'aurore,
Et toujours bien mangeant, mourir par métaphore?

Sat. IX.

Horácz, de az átmenetek biztosságában jóval mögötte áll. Horáczban játszi könnyedség van, Boileaunál érezhető a fáradságos munka, de nem kevésbbé a részrehajlás is, mert mig Lafontaineről nem beszél, és Corneillet összetéveszti Chapelainnel, Racinet azzal vigasztalja, hogy a közönség nem érti Athalie-t és Phaedrá-t, Moliéret lelkesiti, biztositván őt, hogy igéző őszintesége örökké tetszeni fog.

A politikai szónoklat jóval az egyházi szónoklat mögött maradt. Tele izléstelen tudákossággal, mythologiai czélzásokkal, hosszadalmas leirásokkal, verses idézetekkel, folyvást a megszólitás hangján, a taglejtés és hang összes segédeszközeinek igénybevételével tartotta előadását. Dicsérettel emlitik Pellisson három beszédét Fouquet mellett, jogi és politikai kitérésekkel Ciceró modorában, de nél külözve a római szónok mesteri szépségeit. Patru Olivér szép védbeszédeket tartott magánügyekben, Demoshenest, Lysiast s főleg Isäost véve mintául; ezen beszédek minden rhetorikai ékesség és szóvirág nélkül, a patheticus mellőzésével, egyenesen a dolog velejére térnek; miután a parlamentben beszélt, tehát tudós és minden ügyvédi fogással ismerős egyének előtt, a főculyt jólrendezett, világos, az emphasist és az élénk taglejtéseket kerülő előadásra fektette. Annál több található ezekből Le Maistre Antal beszédeiben, ki Port-Royalnak egyik kitünősége volt; ki főleg hallgatóságát és dicsőségét tartván szem előtt, a tényeket jól adja elő, de sokat idéz, értekezik, kitér, elfeledve, hogy az erő az egyszerüségben rejlik. Egyébaránt nem szabad szem elöl tévesztenünk, hogy ezen szónokoknak épen az hiányzott, mi nélkül az ékesszólás lehetetlen, tudniillik: a nép.

Moralisták. Saint-Evremond.

Ezen korszak rajzát leginkább a moralistáknál keressük. Saint-Evremond Károly (1613—1703) normandiai nemes, azon időszak minden háborujában résztvett; hosszu élete alatt nagy becsülésben állott Franczia ország és Anglia előkelő köreiben, udvarolt a divat által ünnepelt hölgyeknek, különösen Mancini Hortensiának, Mazarin herczegnőnek, s daczára agg korának, nem tette magát nevetségessé. Ennek inkább mint belső értékének tulajdonitható munkáinak hire, mellyek frivolak ugyan, de világosság és józan ész uralkodik bennök. Finom, de hiányzik nála a phantasia és az érzelem, nyugodt egykedvüségbe merül, gúnyolja az Akademiát, mert ez saját nyelvet akar alkotni, finom gúnynyal ecseteli a nemesség hiuságát s nevetségessé teszi a jansenisták és jezsuiták végtelen veszekedését, olly szellemi függetlenséggel, minő az ő korában ritkán volt található.

Elbeszéli, hogy egy nemes a jansenisták pártjára áll, mivel egy jezsuita félretolta pisztolyát, midőn azt egy vetélytársára akarta elsütni, azután szakit amazokkal, mert egy apát udvarol egy hölgynek, kibe ő szerelmes volt. Gúnyja gyakran megtámadja a legszentebb dolgokat, anélkül azonban, hogy a hitetlenség határáig menne, s azt mondja: „hogy a legajtatosabbnak sem sikerül mindig hinni, sem az istentelennek sohasem hinni.“ A római nép különböző geniusáról irt elmélkedéseiben a nagy nemzetről szokatlan őszinteséggel s merészséggel nyilatkozik. Szóval, ő az akkori izlés egyik képviselője; gúnyolódásai azonban sok kellemetlenséget szereztek neki, mellyeket stoicus nyugalommal elviselt.

La Rochefoucauld.

Rousseau azt mondja Francois La Rochefoucauld (1613—80) Maximáiról, hogy „szomoru és vigasztalan könyv, főleg az ifjuságra melly nem szereti soha az embert ollyannak látni, miut a mi valójában.“ Az élénk tevékenység, melylyel résztvett a Fronde ármányaiban, a kicsinyes ambitió ezen üzelmeiben, a nemes vonásokat nélkülöző ezen áldozatokban, ama nagy szavakban, mellyek alatt tulajdonképen a legnyomorultabb és személyes érdekek lappangtak, hoz. zászoktatta őt aljas czélokat és indokokat látni mindenütt, még az erényben is; igy szállott ő alá ifjuságának lovagias eszméitől Maximáinak hideg moraljáig, melly örökösen ezen thema körül forog: minden cselekedetnek önzés a rugója. Egyike lévén a legkitünöbb férfiaknak XIV. Lajos udvarában, sok megjegyzést irt össze pedanteria nélkül, mellyeket minden összefüggés nélkül ad elő; ami a bölcsészt arra birja, hogy lánczolatot keressen bennök, mellyet ő mellőzött; a világfinak tetszik bennök megszokott szellemi közönye; az irodalmár bámulja a kifejezés elevenségét, a határozottságot és világosságot, mi a benyomást rendkivül élénkiti, s amellett az olvasó értelmének mégis sokat fenhagy a megfejtésre; igaz, hogy a tömörségre való törekvése gyakran homályossá teszi, s az epigramm alatt, közelebbről tekintve, gyakran haszontalanságot találunk. Habár egyébiránt nagyon szeret általánosságban beszélni s az emberi lélek titkának tartja azt, mi tulajdonképen a pártok titka; mindazáltal nem boszant mint Hobbes, mert az erényt csak akkor támadja meg, midőn azt tettetésnek hiszi, s ha az ember egy bizonyos kort elért, nagyon is hajlandó felkiáltani: La Rochefoucauldnak igaza van.

Az emberi romlottság ezen eszméje másoknál is feltalálható vallási okokból; Pascal Gondolatai-ban olly szigorral itél az emberről, mellyet embergyülöletnek is lehetne mondani, ha gyógy-

szerül nem mutatna mindjárt a kegyelemre. Hasonló jansenisticus szigorral nyilatkozik Nicole is, ki ostoroz anélkül, hogy tanácsot adna, okoskodik anélkül, hogy meginditana; de Jugements téméraires, Moyens de maintenir la paix és Accord entre l'amour-propre et la charité czimü müveiben sok csinnal és finomsággal tárgyal néhány uj pontot s behat a sziv legmélyebb redőibe.[1])

La Bruyére.

Ha La Rochefoucauld rágalmazza az emberi nemet, Jean de La Bruyére de Dourdan (1644—96) ugyanazt teszi, Jellemei-t a legsötétebb szinekben ecsetelvén, azonban minden sarcasmus nélkül. Eléjök teszi Theophrastos Jellemei-t, kétségkivül ezáltal csak éreztetni akarja, mennyivel magasabban áll ő amannál; a görög iró (tekintet nélkül a politika, a vallás, a házi társaság különböző állapotaira) csak könnyedén vázol s többnyire csak tömegeket inkább mint egyes élesen kifejezett jellemalakokat; La Bruyére ellenben ollykor egyéneket fest inkább, mint typusokat, de mindig szerencsésen, hizelegvén a gonoszságnak azáltal, hogy sokszoros és mindig uj alkalmazásokat találtat föl vele. Józan gondolkodásu és jó izlésü mint többi jeles kortársai; irályának élénkségével, a kifejezés gyorsaságával, a tömörséggel, a meglepő ellentétekkel megragad, mig másrészről ébren tudja tartani a szellemet azon változatosság által, melylyel az emberi érzelmek meghatározhatlan árnyalatait ecseteli és osztályozza.

A moralisták közé sorozandó azon számos Memoir-iró, kik utánozhatlan szellemmel tükrözik vissza ama társadalmat. A már megnevezetteken kivül Retz bibornok emlékiratait, mellyekben maga főszereplő, élénk jellemfestés, éles megjegyzések, ifjui tüz, s a kifejezések eredetisége jellemzik.

Saint-Simon.

Saint-Simon herezeg (1675—1755), maró és mély szellem, hatvan évig észlelte az udvart és a társadalmat; mig a többiek XIV. Lajos kormányának bámult rendességét tüntetik elénk, ő megmutat-

[1]) „Jamais le coeur humain n'a été mieux anatomisé que par ces messieurs." **Sévigné**, 82. levél. Gyakran szól erről, például a 94-ben: „Voyez comme il fait voir nettement le coeur humain, et comme chacun s'y trouve, et philosophes et Jansénistes et Molinistes, et tout le monde enfin; ce qui s'appelle chercher dans le fond du coeur avec une lanterne, c'est ce qu'il fait; il nous découvre ce que nous sentons tous les jours, et que nous n'avons pas l'esprit démêler; ou la sincérité d'avouer.

a nekünk annak árnyoldalait, a zavart mozgalmat, midőn a régi alkotmány meg volt szoritva, de nem volt megsemmisitve, s a formák tulélték a kioltott szellemet. Anélkül, hogy magát a király által elvakittatni vagy a regensség által megvesztegettetni engedné, szereti a jansenistákat, de nem óhajtja őket a parlamentben látni; borzad az absolutismustól, de nem ismer más mint aristokratikus szabadságokat; ő csak az udvart látja, s azt hiszi, hogy egyedül vele s általa lehet a nemzet boldog. Szeret visszaemlékezni rája, hogy Voltaire az ő atyja jegyzőjének fia volt, s hogy gyakran vitt hozzá okmányokat aláirás végett: mindent kiváncsi figyelemmel vizsgál; s bizonyos gonoszsággal találja el a valót, még ha nagyit is; bámulatra méltó képek egész sorát tárja elénk, a királytól kezdve az egyenruhás szolgáig, a tábornoktól a gyóntató-atyáig, az ajtatos Fénélontól kezdve egész a trágár Duboisig; vegyit minden szint, és mégis valamenynyit láttatja, és annál nagyobb merészséggel fest, mivel nem szándékozott emlékiratait életében közzétenni [1]).

Ez Franciaországnak valódi regénye, története; mert végre is, ha Bossuet-t kivesszük, kevés jeleset tudott e korszak felmutatni e nemben, valamint a képzelődés műveiben.

Fontenelle.

Ezen korszak legutolsó képviselője a roueni születésű Le Bovier de Fontenelle (1657—1757) volt; leghosszabb életü az ujkori irók között, kortársa három nemzedéknek. Nem elsőrangu irói tehetség, s habár nem esik az előitéletek és szenvedélyek hibáiba, nem képes nagyszerű mű alkotására. Legjobb munkája az Elogesok, mellyeket mint az Akademia titkára az elhunyt tagok felett irt; s habár ő sem ment a bámulás azon ragályos betegségétől, melly az akademiákban uralkodik, mégis előadásában elég őszinte majdnem az igazmondásig; nem annyira mély mint széles ismeretekkel bir, mellyek szükségesek az ő hivatalához, s a jó érzék megvan benne a mások által elkerülhetlennek tartott fitogtatás mellőzésére. Fénélon az elhunytakról irt párbeszédeiben (Dialogues des morts) első sorban a moralt tüzte föladatul, s nem takargatta az elhunyt királyok hibáit, ezekkel akarván javitani az élő fejedelmeket. Fontenelle z övéiben hizeleg a váratlannak és paradoxonnak; ő is mint Lucian, sőt inkább mint ez, szereti az ellentéteket, s egymás mellé állit

[1]) Az első kiadás 1789-ben jelent meg londoni nyomdaczég alatt, 3 kötetben, válogatott darabokkal, mellyeket 4 pótkötet követett. 1829—31 között jelent meg Párizsban egy teljes kiadás 21 kötetben 8-rét.

jellemeket, mellyek az életben legtávolabbról sem hasonlítanak egymáshoz, csupán azért hogy a legnagyobb különbségeket összeegyeztethesse s uj mentségeket találhasson; mi gyakran a logica és a jóizlés rovására történik.

Megelőzte a következő századot azáltal, hogy megkedvelteté az elökelő világgal a tudományokat, melly kevés idővel és kevés fáradsággal szeretett volna megismerkedni a természet és az ókor titkaival; mi nézetünk szerént veszélyes követelés, miután a tudományos munkák egyedüli disze a világosság, a rend és a szabatosság. Az Histoire des oracles czimü munkában, élvezetessé teszi a tárgyat, mellyet Van Dale olly unalmasan dolgozott föl. Entretiens sur la pluralité des mondes czimű müvében egész hévvel harczol egy nézet mellett, mellyet már nem csak Campanella hirdetett, de Cusa bibornok is állitott.[1]) A cartesiusi tanokra támaszkodik, habár már nagyobb igazságok is hirdettettek, s lépésről lépésre enged a keletkező scepticismusnak. Hasztalanul keresnök nála Galilei Dialogusai-nak mélységét; ő azonban vonz a különös és csodálatos által, s hozzáférhetökké teszi a megoldhatlan dolgokat; ez mindenesetre könnyü mód tudósnak látszani, de ezt akarta a tunya hiúság. A tudomány és a galanteria vegyüléke azon kornak uralkodó izlése volt; s a bókok, mellyeket a hölgyhöz intéz, badarságok lennének, ha ez nem ügyekeznék azokat megérdemelni helyes ellenvetéseivel, mellyeket tesz.

Hire napról napra növekedett, amint a jelesek lassankint elhaltak s a szellem pótolta a lángészt. Annyi bizonyos, hogy, bár az ő itélete az érzelem és a képzelődés müveiben szerencsétlen, mindazáltal ő egy uj iskolát alapitott, melly nagy befolyást gyakorolt a későbbi nemzedékre, midőn alkalmazta az irás mesterségét a tudományokra s bevezette a bölcselmi kétkedést a szépirodalomba. Sajátságos, mit magáról mondott: „Francziának születtem, száz esztendeig éltem, s azon vigasztalással halok meg, hogy a legcsekélyebb erényt a legcsekélyebb nevetségessel soha be nem szennyeztem.“

---

[1]) *Suspicamur, in regione solis magis esse solares claros et illuminatos intellectuales habitatores, spiritualiores etiam quam in luna, ubi magis lunatici, et in terra magis materiales et crassi; ut illi intellectualis naturae solares sint multum in actu et parum in potentia, terreni vero magis in potentia et parum in actu, lunares in medio fluctuantes etc.* **Cusanus** apud Wilkins, pag. 103 (1802. kiadás).

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Holt nyelvek. — Itészet.

Néhány iró tehát átengedi magát a természetesnek s illy módon ügyekszik ecsetelni a társadalmat; mások nagy és nem elpalástolt gondot forditanak irályukra; mindazáltal valamennyien megegyeznek a régiek tiszteletében, és egyetértve a művészet elveire nézve, nem vitatkoznak a követendő minták fölött, de tanulmányozzák azokat; az ész uralkodik a képzelő erő fölött s törvényeket szab neki; a művészet pedig abban áll, hogy a legáltalánosabb eszmék a legtökélyesb nyelven nyerjenek kifejezést. Habár az élő nyelvek föllendülése a holtakat az itészet terére visszaszoritotta, mindazáltal nem hiányoztak, kik nagy szorgalommal tanulmányozták a holt nyelveket.

A latinisták.

A latin nyelv tanulmányozása, tekintettel a classikusok utánzására, Petrarcával kezdődött; azonban mind az ő századában, mind a következőben eléggé csekély eredménynyel, miután hiányoztak az eszközök arra nézve, hogy a tiszta nyelvet a barbár kifejezésektől elkülönitsék. Politian kora e tekintetben már szerencsésebb volt, több classikus irót kezdtek ismerni, ezeket jobban tanulmányozták, mignem Bembo, Sadoleto, Manutius idejében még nagyobb előhaladás történt, kiknek munkái Robert István és Nizoli müveivel a kifejezésnek nagyobb correctséget és finomságot kölcsönöztek. Famianus Stradának a flandriai háború történelme valamint a bergamói Maffeinek India történelme czimü müveikről már tettünk említést, s ez utóbbiról elmondottuk, hogy a latin nyelv tisztaságának megóvása végett engedélyt eszközölt ki magának arra nézve, hogy a breviariumot görögül mondhassa. Azonban az ő és Muretus halálával, daczára Lipsius, Scaliger, Grotius fáradozásainak, visszaesés állott be; s milly eltérés történt az előbbi század latinságának szigorától, eléggé bizonyitják Freinsheim (—1660.) Supplementa Titus Liviushoz.

A latin nyelvet az akkori idők számos controversiáiban használták, de különösen divatozott a verselésben, s majdnem valamennyi azon korbeli költő kisérletet tett ezen a téren. Maseniusról már másutt szólottunk. Ceva és Sergardi olasz irókról is megemlékeztünk, ez utóbbiról azt mondják, hogy alig lehet megkülönböztetni a latin satyrikusoktól; megemlithetjük még Averanit Flórenczből, Cappellarit és Strozzit, ki a csokoládét megénekelte.

Azon időben jöttek ismét divatba az acrostic honok, az alakot képző versek, a talányok stb. nehéz gyermekes játékai. Baldassare Bonifazio kiadott egy Musarum liber ad Dominicum Molinum (Velencze, 4-rét) czimü művet, mellynek 26 oldala nyomtatott, 22 pedig metszetekkel van ellátva s a következő tárgyakat tartalmazza: Turris, clypeus, columna, calaria, clepsydra, fusus, organum, securis, scala, cor, tripus, cochlea, pileus, spathalion, rastrum, amphora, calix, cubus, serra, ara. Még bővebb Caramuel gyüjteménye (Roma, 1663, ivrét), nyolczszáz harmincznégy oldal, mellyekből huszonnégy metszvényekkel van ellátva, illy czimmel: Primus calamus ob oculos ponens metametricum, quae variis currentium, recurrentium, adscendentium, descendentium, nec non circumvolantium versuum ductibus, aut aeri incisos, aut buxo insculptos aut plumbo infusos, multiformes labyrintos exornat. Nyolcz részből áll: Prodromus, Apollo arithmeticus, Apollo cetricus .... anagrammaticus, ... analexicus, ... centonarius, ... polyglottus .... sepulcralis. Egy jezsuita olly szerencsés volt, hogy a következő verset csinálta:

Tot tibi sunt dotes, Virgo, quot sidera coelo,

mellyet a versmérték hátránya nélkül 3312 változatban lehet visszaadni; illy combinatiókkal Ericius Puteanus négy oldalt tölt be.

Franczia ország dicsekszik Claude Quillet Callipaediá-jával (1655). Ménage, Fraguier, La Rue, Polignac bibornok csinnal irtak; jelesebb René Rapin, ki a Kertek-et (Les jardins) 3000 versben megénekelte Virgilius modorában (1665); rimei összhangzásban vannak a tárgygyal, mellyet ő tekintve a leirás változatosságát sokkal vonzóbban dolgozott föl mint Delille; Santeuil (—1697) megénekelte a nagy király győzelmét s felirásokat szerkesztett emlékszobraira.

A feliratok és szép tudományok akademiája.

A feliratok szerkesztésére a miniszterek a tudományos akademia tagjai közöl négyet szoktak volt kijelölni, kiknek feladatuk volt az érmek és a versaillesi udvari ünnepélyekhez szükséges feliratokat is készíteni. 1701-ben ezen müködés szabályoztatott, a tagok száma negyvenre emeltetett, s az uj intézet a feliratok és a szép tudományok akademiája elnevezést nyerte. Ezen akademia lényeges érdemeket szerzett a classikai tanulmányok elömozditása körül.

A nyelvtani itészet Sciopius Gáspár (Schopp) és Vossius Ger-

hard munkái által igen magas polczra emelkedett. Az első (1576—1649), háboruban az egész világgal, a protestansokkal, akiktől elpártolt, a jezsuitákkal, akikhez nem akart csatlakozni, erejét satyrákban és veszekedésekben pazarolta el; Cicerót szigoru critica alá vette; Milanóban kiadott Grammatica philosophica czimű munkája a czimen kivül nem tartalmaz semmi bölcselmit, s nem is különbözik a többiektől másban, minthogy a gerundiumokat és supinumokat nem teszi az igék közé. Strada ellen, kit hire miatt gyülölt, irta Infamia Famiani czimü művét, mellyben számos barbár szót sorol föl az ő munkájából; Judicium de stylo historico czimü iratában szemére veti a barbarismusokat Lipsiusnak, De Thounak, Casaubonnak s más német és franczia iróknak, nem kimélve Manutiust és Maffeit sem. Vossius (1577—1649) valamennyinél jobb nyelvésze korának, a correctséget elömozditotta Aristarchus, sive de arte grammatica czimü munkájával és a modern irók által használt de nem classikus kifejezések repertoriumával (De vitiis sermonis et glossematis latino-barbaris); kiadta még a Falso-suspectá-t, mellyeket ő daczára a pedansoknak, elfogadott; ebből látni, mennyi kifejezést és szót visszautasitottak csupán azért, mert Ciceróban nem fordultak elő.

A jezsuiták tisztán irtak latinul, habár könnyen beleestek a szónoklásba; ez a hiba igen elterjedt ama rendnél, s talán onnan eredt, hogy már kora ifuságuktól a tanitással foglalkoztak. Számos tankönyveik között különös megemlitést érdemel Famiano Strada Prolusioni czimü könyve, melly rhetorikai szabályokat és példákat tartalmaz s ezek között azon nehéz kisérlet is előfordul, hogy a szerző egy akademiát képzel magának, mellyben a mult század legjelesebbjei egy szerzeményt adnak elő, utánozván a legnagyobb latin költök egynémellyikének modorát. Giano Parrasio utánozza Lucanust, Bembo Lucretiust, Castiglione Claudianust, Ercole Strozzi Ovidiust, Andrea Navagero Virgiliust; Querno X. Leo tudományos örömeinek eszköze tréfát üz. E kisérlet, tekintetbe nem véve az eredményt, mindenesetre a szerző rendkivüli jártassága mellett bizonyít a classikai irodalomban, mert csak igy vala képes feladatát megoldani.

A port-royali jansenisták e tekintetben is akartak a jezsuitákkal vetélkedni, s Lancelot latin és görög nyelvtanai általánosan azon elismerésben részesültek, hogy legjobban vannak berendezve, legczélszerübbek, kitünő példákat tartalmaznak, habár nem hibátlanok is.

Ily eszközökkel már lehetséges volt a régi classikusokból jobb

kiadásokat rendezni. Németország, melly utóbb a többieket tulszárnyalta, a classikusokat akkor franczia fordításokban olvasta; s alig dicsekedhetik a genfi Spanheim Ezechiellel (—1710), ki Julianus „Imperatores"-eit fordította. Angolország másodrendü tehetségek mellett Bentley Richárdot (—1742) szülte, e rendkivül mély tudományu férfiut, ki élénk és finom, ollykor, hol szükséges, vig irmodorával megzavarta az illy erélyes és egyszersmind loyalis harczhoz nem szokott kortársait. Hollandiában ezen tanulmányok virágoztak, hol Heinsius Dániel (—1655) az itészetet nagy tudománynyal és szigorral gyakorolta. Grotius is sok kiadást rendezett, ki rendkivül ügyes volt abban, hogy egyik szerzőt a másik segedelmével magyarázta. Barth Gáspár az Adversaria-ban, habár minden összefüggés nélkül, számos észleletet irt le.

Hirlapok.

Már előbb tettünk említést az irodalomnak egy uj neméről, melly rövid időn nagy fontosságra vergődött és pedig nem csupán az irodalomban. Denis de Sallo, a párisi parlament tagja, 1665. január 5-én adta ki a „Journal des Savants" első számát; ő ebben a tudományok és az irodalom haladásáról tett jelentést, rövid és többnyire magasztaló czikkekben. Mindazáltal csakhamar ellenségei támadtak dictatori hangja s véleményeinek merészsége miatt, s miután lapjának censura alá kellett volna vettetnie, ebbe nem akarván beleegyezni, átengedte azt Gallois apátnak. Ez utóbbi nem annyira az irodalommal, mint inkább a tudományokkal foglalkozván, Donneau de Visc 1672-ben alapitotta a Mercure Galant-t főleg a költészet és szinház számára. Csakhamar kedveltté lön az iróknál a közönséggel való illyetén folytonos társalgás, mellyben összefüggetlen gondolataikat ugyszólván minden előkészités nélkül eléje tárták.

A XVIII. század kezdetén Franciaországnak az előbb megnevezetteken kivül még két lapja volt: a Journal de Trévoux és a J. de Verdun, mellyek havonkint egyszer jelentek meg; e lapok azonban távolról sem hasonlithatók a harczoló irodalom jelenkori képviselőivel. Kiváltságaik alapján a hatóságok közegeinek tekinték magukat, s hogy meg ne sértsék a szerzőket, kiknek munkáiról szóltak, megelégedtek azzal, hogy azokról lehetőleg tárgyilagos tartalom-áttekintést adjanak, kerülve saját itéletök kimondását, s legfölebb azon udvariassági szólamokat alkalmazták, mellyeket a szerző hiu önszeretete dicséretnek magyaráz a maga részére. Különösen mi a drámai munkákat illeti, az itélet kimondását a szerzői tu-

lajdonjog megsértésének tartották volna; legtöbbnyire a lap csak a szerző által beküldött analyzist közölte, s jelentést tett azon itéletekről, mellyeket a társaság ezen munkákra vonatkozólag nyilvánitott. Ezen udvariasság unalmassággá fajult.

Rómában 1668-ban indult meg a bergamói Francesco Nazzari vezetése alatt a Giornale de' letterati, melly 1679-ben félbeszakadt, s 1686-ban Benedetto Bacchini di Borgo San-Donnino által ujra megindittatott, ki ezen lapot majdnem egészen maga irta, a legváltozatosabb tartalommal. 1671-ben uj lap indult meg Velenczében, innen veszik eredetöket a politikai lapok is, mellyek az értök fizetett pénzről Gazzette nevet nyertek [1]).

Németországban 1682-ben indultak meg a Lipcsei okmányok, de latin nyelven s inkább a multtal, mint a jelennel foglalkoztak; a Tudós Mercur Amsterdambau rövid életü volt; a tizenhetedik században Németországnak mindössze még két lapja volt, Angliának három. A tudósok nem tudtak azzal megbarátkozni, hogy kevésbbé jelentékeny emberek itéletet mondjanak felettök, s emiatt veszekedések s harczok támadtak; voltak azonban, kik belátták az előnyös befolyást, mellyet a hirlapok az irodalomra gyakoroltak. Különösen Hollandiában ezen lapok több tudományosságot tartalmaztak, mint jelenleg sok, kötetekre terjedő munka, s hogy nagyobb elterjedést nyerjenek, leforditották franczia nyelvre. Bayle 1684-ben megindituttа a Nouvelles de la république litteraire-t, mellyek széles ismeretek, finomság, elmeél, éléukség s különösen az itélet azon merészsége által tüntek ki, melly a féltudósoknak parancsol. Le Clerc Amsterdamban versenyzett vele Bibliotéque universelle-jével, 1686-tól 1693-ig, ezt követte a Bibliotéque choisie 1703—1713-ig. Ezekben gondos gyüjtemenyeket, loyalis elemzéseket, jó és helyes itéleteket találunk, midőn azok vallási előitéletek vagy elfogultság által megzavarva nincsenek. Morhof Polihistor-ja (1689) és Baillet Jugements des Savants-ja (1685) a kritikával foglalkoznak, habár mindkét folyóiratban a számos kölcsönzés miatt az eredetit alig lehet föltalálni. Az utóbbi folyóirat Bevezetései majdnem teljesen átmentek a Diction-

[1]) Marsand *Olasz kéziratok a párizsi királyi könyvtárakban* czimü munkájában a 869. szám alatt idéz „egy ujságkedvelőt, ki 1571-ben leirata azon ujságok vagy hirlapok czikkeit, mellyek Olaszország különböző városaiban megjelentek"; s azt állitja, hogy kilenczszáz példány ujság van a királyi könyvtárban. Állitásának nem lehet hitelt adnunk.

naire encyclopédique-be, még pedig a forrás megnevezése nélkül.

Mindinkább gyakoriabbá kezdtek lenni az irodalmi miscellaneák is, mellyek mint a társalgásra s időtöltésre alkalmas anyagot nyujtók, jobban tetszettek az elökelő világnak a rendszeres könyveknél; ép ugy voltak ezekkel mint az emlékiratokkal, levelekkel, utazási leirásokkal, párbeszédekkel. Az Anà-k jeles emberek mondatait tartalmazzák, minök Scaliger, Perron, Pithée, Naudée, Casaubon. Ezen korszakban a legismertebbek Ménage mondatai (Menagiana), mellyekhez még más különböző eredetüek is járultak, valamint a történelmi és irodalmi Miscellaneák Vigneul de Marvilletól, melly név alatt d' Argonne carthausi szerzetes rejtözött; ki az anonymitás köpenye alatt szabadabban mozoghatott s széles irodalmi ismereteket fejtett ki. Jóval fölülmulta a többi critikusokat s egyszersmind mintájuk lett Claude Saumaise (Salmasius —1658). Rendkivüli emlékező tehetséggel birt, melly a magányban szerzett ismereteket megtartotta; azonban épen ezen nagy ismeretgazdagság öt felületes és sok irásra csábitotta. A Plinianae exercitationes-ben (1629) azt mondja, hogy Pliniust hosszasan tanulmányozván, s a mezőt nagyon terjedelmesnek találván, megelégedett Solinussal, a Plinius compilatorával; ama fényes czim alatt tehát csak üresség rejlik. Miltonnal polemiája volt, kivel azonban nem mérközhetett.

Mint critikus legközelebb állott hozzá Gronovius Frigyes János (—1671) Hamburgból. A hollandiai egyetemben tanulván, főleg latin classikusok szövegkritikájával foglalkozott; a Variorum kiadásaihoz a jegyzeteket ő irta; ezen kiadások a tudományosság classikus hazájában jelentek meg 1660-tól kezdve, kiválasztván a régibb kiadásokból a legjobbakat, azonban nem mindig lön az itéletben a kellő határ megtartva; emellett a kiadók kicsiségnek tekintették az értelem magyarázatát. A naumburgi Grevius György (—1703) szintén támogatta ezen kiadásokat; utóbb ketten egyesülve roppant fáradsággal összegyüjtötték a különféle szerzök értekezéseit, a görög és római régiségekről, mellyeket Gronovius fia Jakab tett közzé.

XIV. Lajos a dauphin használatára Montausier herczeg tanácsa és Huet választása szerént kiadásokat készittetett; ezen kiadások folytonos magyarázatokat tartalmaztak a költökhöz és jegyzeteket, mellyek segitségül szolgáltak a középszerü fölfogásu tehetségnek. Sok fölösleges fordul elő bennök, mindazáltal nem lehet tagadni, hogy közhaszonnal birtak. Igen becses kiadásokat rendezett a caeni

Tannegui Lefèbvre (Tanaquillus Faber) (—1672) ki mint önérzetes férfi nem félt attól, hogy paradoxnak fogják tartani. Henri Valois (Valesius. —1676) Ammianus Marcellinushoz és másokhoz kitünő jegyzeteket irt; Louis Cousin (az elnök, — 1707) a nyelvészeti tanulmányok terét kiterjesztette a byzanti birodalom iróira.

Francziaországban olly nagy volt a classikus buzgalom, hogy minden jelesebb iró szivesen hasonlittatá magát valamelly régibb classikushoz, és ügyekezett azt utánozni. Molière Lucretius után képezte magát s Plautust és Terentiust vette mintául; Rousseau Pindáron lelkesült; Boileau Horatius szabályait alkalmazta a franczia irodalomra s az erkölcsöket Juvenalis szellemében birálta; Racine Teagenes és Cariclea szerelmeit mintázta; La Fontaine Platot és Plutarchot tanulmányozta s Phaedrust utánozta s azzal dicsekedett, hogy Horatiust, Homert, Ariostot és Tassot mindig tanulmányozza [1]). Mindamellett valemennyinek megvan a maga jellege; ők tulajdonképen, ha lehet igy szólni, eredeti utánzásokat eszközöltek, s Bossuet nem Chrisostomus, Racine nem Euripides, Boileau nem Horatius.

A régiek és az ujak.

A régiek cultusa egy sokat vitatott kérdésre vezetett, arra tudnillik, vajjon a régieket vagy az ujabbakat illeti-e meg az elsőség. A tudományokat és a bölcselmet illetőleg e tekintetben csak a pedánsok között foroghatott fenn kétség; de a szép formák, az ékesszólás, a költészet tekintetében mutathattak-e fel az ujabbak egyenlő versenytársakat? Desmarets de Saint-Sorlin boszankodva amiatt, hogy Boileau nem kedvezőtlenül itélt Clodovis-a (1657) fölött, egy értekezést irt illy czim alatt: „A franczia nyelv és költészet összehasonlitása a göröggel és latinnal," mellyben Virgilt és Homert leszólja, s magát Tamerlanhoz, Bajazet legyőzőjéhez hasonlitja. Perrault épitész egy „Párhuzam a régiek és ujkoriak között a művészetek és tudományok tekintetében" (1686) czimü művet adott ki, ügyesen kidolgozott s bő ismereteket tanusitó párbeszéddel, mellyben Versaillest épületek tekintetében Athen, az ujkori festészeket a régiek fölé helyezi, s Virgilt, Horatiust, különösen pedig Homert kicsinylőleg emliti. Mint minden illy munkában, ő is csak a hibákat veszi tekintetbe, a szépségekről megfeledkezik s emellett összehason-

[1]) *Térence est dans mes mains, je m' instruis dans Horace ;*
Homère et son rival sont mes dieux du Parnasse . . .
Plein de Machiavel, entêté du Boccace . . .
Je chéris l' Arioste, et j' estime le Tasse ;

litásainál csak fordításokat vesz alapul; ezzel ő egyébiránt csak a kor szellemének hódolt, s hizelgett a franczia hiuságának.

Tényleg ezen kérdés csak addig volt vitatható, mig csupán arról volt szó, vajjon a régiek vagy modern utánzóik jobbak-e; midőn még kevés remekmü volt s ezek még nem részesültek az utókor elismerésében; mig végre csupán a forma forgott szem előtt, a vallási momentum nélkül, mellyre nézve a két társaság egymástól lényegesen különbözik. Ez óknál fogva mindkét rész tulzásokba tévedt, s teljesen figyelmen kivül hagyá azon körülményt, miszerént valamelly költő vagy iró nagyságának főfeltétele, hogy korának szellemét tükrözze müveiben vissza; az ókor ellenei a régieknek hibául rótták föl, hogy koruk szellemében irtak, ezek hivei pedig azt állitották, hogy a régiek tanulmányozása azok utánzásában s ez az utáncsinálásban áll. Fontenelle jó izléssel, de az opportunitás érzete nélkül támadja meg a régieket, mindazáltal megkülönböztetést tesz az irodalmi és tudományos érdem között. Le Bossu Homer védőjeként lép föl, kiemelvén szépségeit a többi költőkkel szemben; mig Rapin „Párhuzam a régi nagy irók között (1668)" czimü müvében Ciceronak, Virgilnek, Liviusnak adja az elsőséget Demosthenes, Homer és Thucydides felett, feláldozván az eredetiséget a bevégzettségnek. Boileau XIV. Lajos udvarát Agamemnonéval teszi párhuzamba, Homert Racinehez, Achillest Condéhoz hasonlitja. La Fontaine védelmezi a régieket, azt mondja, hogy az ujkornak nincsenek Platói, mig Görögország hemzsegett a Platóktól [1]); továbbá, hogy az óda a franczia kezeiben nem lehet fenségessé, mivel tüzesek s az óda nyugodtságot kiván [2]). Fénélon tudta tisztelni „a régiek kenetteljes könnyedségét" s Homerból, Xenophonból és Platóból vette Telemaqueját. Patin orvos annyira bálványozta az ókort, hogy aszerént öltözködött is, az ujkori orvosok fölfedezéseit s különösen az antimoniumot és khinát nem fogadta el.

A kutatás legtöbbnyire a szavakra szoritkozott, s Boileau azt mondja, hogy a közönséges szók elaljasitják a kifejezést. Perrault erre számos illy szót födöz föl Homerban s amaz csak az egyszerü tagadással tud menekülni. Racine fölfödözi, hogy Halicarnassusi Dyonisius Homert azzal vádolja, hogy tele van a legközönségesebb és legaljasabb kifejezésekkel, s ezen passust Boileau

---

[1]) *La Grèce en fourmillait dans son moindre canton.*

[2]) ..... *L'ode qui baisse un peu,*
Veut de la patience, et nos gens ont du feu.

elé tartva, hozzáteszi: „Elmélkedtem a felett, miszerént a helyett, hogy azt mondja, hogy a szamár szó a görögben a legnemesebb, inkább azt mondhatná, hogy semmi sem aljas, miként nem a szarvas, ló, juh; ama „legnemesebb" nekem egy kissé erősnek látszik."

Dacier.

Tanuegui Lefébvre, ki a régiéknél mindent igazolni akart, még Sappho kicsapongásait is, egyetlen leányát férjhez adta (1683) kedves tanitványához André Dacier de Castres-hez (1651—1722). Az uj házaspár katholikussá lett, számos kedvezményben részesült, s a tudományos foglalkozásnak szentelte magát: „azonban szellemi termányeikben (mondá Boileau) a nő volt az atya." Dacier asszony, habár a latinban, görögben, a régészetben és a kritikában sokkal tudósabb volt férjénél, nem volt mégsem pedans és boldoggá tette őt. Sokáig ellenállott a hires emberek azon kinzói egyikének, kik pár sornyi emlékért zaklatják a nagy embereket, végre albumába nevét beirván, Sophocles ezen mondatát irta hozzá: „A hallgatás a nőnek dísze." Ezen nyelvészi pár, örökségképen, a görögök és a rómaiak védelmezője lett az ellenök intézett támadásokkal szemben. Dacier asszony a megromlott izlés ellen olly élesen kelt ki, hogy modorát alig igazolhatja őszintesége.

A párizsi Lamotte Antal (1672—1731), azon kor sokat emlegetett, de az üres és czifra formáknak igen hódoló középszerü költője, megtámadtatván általa, Réfléxions sur la critique czimü irattal válaszolt, melly higgadtan volt irva, anélkül azonban, hogy a dolog mélyére hatolt volna. Lamotte utóbb önmaga elrontotta saját hirnevét azáltal, hogy Homert fordította, kihagyván belőle mindazt, mit saját nézete szerént rosznak és hibásnak tartott. A Dacier-pár a tudomány terén nagy eredményeket mutatott föl: a férj lefordította Horatiust, Aristotelest, Sophoclest, Platot és Plutarchot, neje pedig az Iliast, az Odysseát, Terentiusnak és Plautusnak több vigjátékát.

Egy évszázaddal később La Harpe ismét föleleventette az említett vitakérdést, azonban daczára az előhaladásnak, mellyet azóta a critika és a tudományosság tön, ő az ókorban nem látott egyebet csak görögöket és rómaiakat, az ujkorban pedig csak franczíákat, kiknek érdemök szerénte abban állott, hogy követték a görögöket; a németek és az angolok előtte barbárok, azért mert németek és angolok.

A port-royali remeték különös és magasabb szempontból te-

kintették a kérdést. Midőn Saint-Cyran szabadonbocsáttatása után meglátogatta Le Maistret, ez megmutatta neki Cicero De officiis könyvének az ő ajánlatára eszközölt fordítását; Saint-Cyran sajnálni látszott, hogy előbb ezt tanácsolta Le Maistrenek; mindazáltal okokat hozott fel, mellyek erre birták, különösen mondá, hogy Isten a malaszt rendjének minden igazságával (veritas) épugy nyilvánult a természet és a társadalom rendjében mint Mózes törvényeiben. A De officiis czimü értekezésben a papi hatalmat illetőleg egy igazság megmutatta neki, hogy egy pogány esze jobban fölismerte, mint azóta az iskolák, mi tulajdonképeni alapja minden polgári és vallási hatalomnak, melylyel Isten az embert fölruházta. Ezután igy folytatta: „El kell tehát ismerni, miszerént Isten akarta, hogy az emberi ész minden erejét megfeszítse a kegyelem törvényének ismerése előtt és hogy nem lesz több Cicero, sem több Virgil.“

Ezen vitatkozásokban nem jutott senkinek eszébe az irodalomtörténetet visszavezetni egész a Kalváriahegyig, hogy megkülönböztetést tehettek volna a szép országa között, melly az igazságét megelőzte s ezé között, melly amazt követte; senki sem fedezte föl, hogy az egész kérdés tulajdonképen csak az emberi tökélyesség körül forgott. Mindazáltal Port-royalból egy nemes hang igy hallatá magát: „Nem csak az egyes ember gyarapszik minden nap a tudásban, hanem valamennyi ember együttvéve folytonosan halad; ollyformán, hogy az egész emberiséget annyi évszázadokon át egyetlen embernek kell tekinteni, ki mindig él és mindig tanul; ezen egyetemes embernek öregségét nem születéséhez közel kell keresni, hanem távolabb. Azok, kiket mi régieknek nevezünk, valóban ujak voltak minden dologban; s miután mi az ő ismereteikhez az egymásra következett századok tapasztalatait csatoltuk, bennünk keresendő azon régiség, mellyet mi másokban tisztelünk“ [1]).

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A szinház.

Ha a régiek iránti tisztelet a formák tökélyesítését előmozditotta, tagadhatlan, hogy másrészről hátrányára volt az eredetiségnek s ollykor fegyverül szolgált a középszerüségnek azok megtáma-

[1]) Pascal.

dására, kik az általa kijelölt ösvényről letértek. Saját erejökből a francziák két irányban vergődtek jelentékenységre: az ékesszólásban, mellyről már említést tettünk, s a drámai költészetben. A szinház a mysteriumok [1]) előadásától vette eredetét; melly utóbb, midőn társulatok vették át az előadásokat, üzletté vált s megszünt müvészet lenni. A XVI. század közepe körül a Basoche-testvérület és az Enfans sansouci még előadták a mysteriumokat és moralitásokat; de XII. Lajos után a politikai és vallási zavarok folytán megtiltattak az illyféle előadások, miután a satyránák szabad tért szolgáltattak. Ez okból különféle rendeletek adattak ki, mellyek a Francziaországban keletkezett szintársulatokat szabályozták s megtiltották a személyek megnevezését. Midőn I. Ferencz Paviánál megveretett s fogságba esett, a vigjátékok előadása teljesen eltiltatott, mivel attól tartottak, hogy a nézők összesereglése fölkelési nyilatkozványokra s tüntetésekre adhatna alkalmat. XIII. Lajos 1641-ben egy szigoru rendeletet adott ki, melly megtiltja a szinpadon a kétértelmü vagy trágár kifejezések használatát; s kijelenti hogy az, ki magát a szinpadon illedelmesen viseli, nem becstelen. 1538-ban volt már szinházi censura; elrendeltetett tudniillik, hogy minden vigjáték, tizennégy nappal előadása előtt, a parlament elé terjesztendő.

Komikusok.

1625 előtt Párizsban nem voltak rendes szinészek, de, mint Olaszországban, különféle szinészek vonultak városról városra, kiknek a költők darabjaikat rendesen 10 tallérjával eladták. Párizsban az évenkint tartatni szokott két országos vásár alkalmával a szinészek megkisérlették szinházat állitani föl, s a nép, melly kedvelte az előadásokat, nagy zajt ütött, midőn a hatóság megtagadta erre az engedélyt. Bizonyos Brioché a XVII. század közepe felé Párizsban egy marionette-szinházat állitott föl; később jöttek azután kötéltáncosok, büvészek s lassankint a tulajdonképeni szinészek. Emiatt panaszt emeltek a kiváltságolt szinházak vállalkozói; minélfogva a bohózati szinpadok kénytelenek voltak a pantomimikára szoritkozni, a szinészeket parodizálva és értelem nélküli szótagokat szavalva versek alakjában, nehogy megsértsék a kiváltságot. Minthogy a közönség nem tudta megérteni ezen előadásokat, valamint jelenleg librettók nélkül nem képes megérteni a mi tragikai balletjeink badarságait, azon szokás jött divatba, hogy papir-szeletekre

[1]) Lásd XI. könyv. 144. 145. lap.

nyomattak néhány sort annak megmagyarázására, mit a mozdulat megértetni nem volt képes; minden színész el volt látva illy papirszeletekkel s azokat a közönség közé szórta. Később ezek helyett versszakok jöttek divatba ismert dallamokkal; a zenekar játszott, a szinpadon fölállított személyek énekelte k s a közönség velök együtt szintén énekelni kezdett, mire általános hangverseny keletkezett. Ezen szokás lassankint tovább fejlödött s tökélyesbült, ugy hogy utóbb a versszakok fölülről egy készülékről legöngyölödtek s minden jelenlevő helyéről könnyen olvashatta azokat.

Az olasz szinészek 1577-ben telepedtek le Párizsban s habár a parlament 10,000 livres büntetés terhe alatt eltiltotta öket, rendkivüli részvét mellett játszottak s a belépti dij négy soldo volt. Az olaszok Mazarin bibornok pártfogása alatt behozták az operát is 1645-ben. A tizenhat éves XIV. Lajos Thetis és Peleus lakodalmá-ban tánczolt a királyi családdal és az udvarral, utóbb pedig a Fölfegyverzett Hercules-ben saját lakodalma alkalmával a királynéval. 1672-ben Lullinak átengedték az opera számára a Palais-Royal termét, melly e czélra szolgált az 1763-iki tüzvészig. Midőn Moliére halála után Marais társasága a palais-royalival egyesült s állami subventiót nyert, a szinészek társadalmi állása is emelkedni kezdett. 1697-ben a szinészek kiutasíttattak, mivel a Fausse prude-ben Maintenon asszonyt szinpadra vinni merészkedtek; tizenkilencz év mulva visszahivatván, tizenötezer livresnyi segélyösszeget kaptak; 1762 ben egyesíttettek az opera comique-vel; 1779 ben megszüntek az olasz előadások, nevök azonban megmaradt egész 1793-ig.

Minden szinház tartozott megmaradni a maga szakmája mellett s nem volt szabad a mások játéknemébe avatkoznia. A szerzői jogok nem igen voltak biztositva [1]; a darabokat eladták a társulatoknak [2]. utóbb azonban igazságosnak találtatván, hogy a szerző fáradsága s az eredmény aránya szerint részesüljön a jövedelemben, törvény által korán lön biztositva részére a bevételnek egy része, mignem ez bizonyos minimumot nem ért el. Ezen minimum a téli estékre egyezer-

---

[1]) Molière a *Précieuses ridicules* elöszavában emiatt következőleg fakad ki: *C'est une chose étrange, qu'on imprime les gens malgré eux; je ne vois rien de si injuste, et je pardonnerais volontiers toute violence plutôt que celle-lá.* Két század mult azóta s most is ott állunk, ahol akkor.

[2]) *Attilaért* és *Bereniceért* Corneille 2000 livrest kapott; *Salamistre* Molièrenek 1000 livrt jövedelmezett, a *Coin immaginaire* 1500-at, *Don Garzia* 968-at, *Le misanthrope* 1100-at.

nyolczszáz, a nyáriakra egyezerháromszáz livresben volt megállapitva.

Olaszország és Anglia példájára a szinházat nők elejénte nem, azonban előkelő s müvelt emberek látogatták, minek folytán a szinpad megtisztult a trivialis és durva kétértelmüségektől; midőn később Richelieu a szinpadot pártfogása alá vette, a decorumra több figyelmet kezdtek forditani, a drámai múzsa a régi classikusokban kereste mintaképeit, a cselekvények szabadságát megszoritották s a szó az illem határai között mozgott. A legkedveltebb darabok mindazáltal még mindig az olasz bohózatok vagy kis vigjátékok voltak, mellyek az előadóknak több alkalmat nyujtottak tehetségeik kifejtésére, mint a szerzőknek. A szinpad minden készülék és illusio nélkül volt; a diszitmények a jelenetváltozásoknál is mindig ugyanazok maradtak: az előkelő ifjak s a divathősök a szinpadon ültek, s abban lelték legnagyobb mulatságukat, hogy a közönséget boszantották s nevettették azáltal, hogy utánozták a szinészek mozdulatait és szavait, tapsoltak és fütyöltek [1]).

Jodelle iskolája megujitá a vigjátékot, de méginkább a tragoediát azáltal, hogy különválva a társulatoktól, a görögök nyomaiba lépett. Alexandre Hardy (1560—1631), comicus és a második párisi szinház dráma-irója, bámulatos könnyüséggel kezelte a dialogust és a verset, s mintegy 600 drámát irt össze, valamennyit Plautustól, vagy Cervantestől kölcsönözve s az eredetit legfölebb annyiban módositva, hogy megtoldotta korának fecsegő modorával s izetlenségeivel, a hősökből bókoló szerelmeseket csinált. Iskolájának jelleme, hogy minden fajt összekevert, s a classikus szabályokat nem vette tekintetbe; sajátságos kezdet volt ez a szini irodalomra, mellynek jelleme nem lehetett volna más, mint a szigoru correctség.

Corneille.

Pierre Corneille, Rouenból (1606—84), huszonhárom éves korában irta Mélite-jét, azután Clitandre, és La veuve-öt (az özvegy), melly darabok nagy hatást idéztek elő, miután megfeleltek a kor romantikus és affectalt szellemének; Medea (1635), mellyet Senecaból meritett, megelőzte Cid-et, melly megalapitá az ő dicsőségét. Ezen jellemet ő a spanyoloktól kölcsönözte, kiben a nemes antik hősiesség olly kitünően egyesül a gyengédség, szendeség és becsület modern érzelmeivel. A valójában tragikai helyzetek, a küzdelem a kötelesség s a félelem között, egyrészről az atyai becsületet

[1]) Lásd az angol szinházról mondottakat a XIV. könyv. 42 fejez.

megboszulni, másrészről azt, kit szeret, meg nem sérteni, a szenvedélyek, mellyek minden kebelben visszhangra találnak, a csinos, tiszta, minden nevetségestől ment nyelvezet biztositották számára a közönség tapsait. Másrészről egy fiatal leányka, ki atyja gyilkosához férjhez megy, még pedig azon rövid időtartam után, mellyet a drámai fejlődés szabályai megengednek, valójában nem szerencsés alak. Chimene alakja nagyon messze áll az angol szinpad nagyszerü női jellemeitől; sem ő, sem kedvese nincsenek ugy festve, hogy sorsuk bennünket élénken érdekelhetne; szükséges volt tehát beleszőni a darabba az infansnő fölösleges és hibás alakját, ki szintén szerelmes a hősbe. A cselekvény csak a közbejött esetek összehalmozása által nyer némi conventionalis valószinüséget [1]).

A birálatok, mellyek Cid-re vonatkozólag megjelentek, nem annyira annak gyöngéire, mint inkább kidolgozására vonatkoztak. Richelieu, ki a nagyravágyás egyetlen élvezete iránt sem volt érzéketlen, vázlatokat készitett szomorujátékokhoz, mellyeket másoknak kellett kidolgozniok, mint Fontenelle irja, annyira megijedt Cid megjelenésére, mintha csak a spanyolokat látta volna Párizs kapui előtt megjelenni; s mint tudjuk, igen sok ollyan ember van, ki hajlandó a nagyok hiuságának szolgálni. A pedanteria felfegyverezte magát a vonalzóval s az órával; d'Aubignac volt az első, ki azt állitotta, hogy a tragoedia készitésénél okvetlenül szükséges az aristotelesi szabályok szigoru követése; Mairet ezen elvet gyakorlatilag alkalmazta; Scudéry, rajongó tudós, ügyekezett bebizonyitani, hogy a világ el van fogulva, midőn Cid-et bámulja; s Richelieu felkérte az akademiát, hogy legyen biró a vitában. Az akademia ezen feladatot elég méltósággal és tapintattal oldotta meg: a magasztalással takarékoskodva, szigoruan ragaszkodott a classikai szemponthoz, azonban sok szigoru és igaz megjegyzés mellett ügyekezett a darabnak igazságot szolgáltatni, habár ignorálni látszott, hogy egy mestermü felett kell itéletet mondania. Ezen critika, ha nem is teljesen, mégis legnagyobb részben Chapelain müve volt, s a La Bruyére elmondhatta: „A legjobb darabok egyike, mellyeket eddig látni lehetett, Cid, a legjobb critikák egyike, mellyeket eddig csináltak, az, melly Cid-re vonatkozólag iratott.“ Balzac azt állitotta, hogy Corneille, ha Cid-je tettszett, elérte a czélt, s nem veendő tekintetbe, vajjon az ut ezen

[1]) Magnin a müvész elnézésével s a tudós őszinteségével kimutatta a *Cid* számtalan anachronismusát, s azt mondta, hogy a képzelet müveit nem szabad a történelem szigoru kritikájával megitélni.

czél elérésére más-e mint az, mellyet Aristoteles jelölt ki vagy nem. Corneille védelmezni akarta magát a tekintélyekkel, nem annyira azért, mintha kényszeritve látta volna erre magát, mint inkább azért, hogy csillogtathassa tudományosságát s elmondhassa: „Ezt én is tudtam.“ De Aristoteles törvényeit igen határzatlanoknak kellene tartanunk, ha Corneillenek sikerült volna bebizonyitani, hogy darabja épen azért tetszett, mert azokat követte.

Bármint legyen is azonban, a francziák azon véleményben voltak, hogy szinházukat a görög minta szerint alakitották; miáltal elárulták, hogy legfölebb is a szervi formákat tanulmányozták, de a lényeges szabályok benső szellemébe nem hatoltak. Azonban tekintve a szervi formákat is, a görögöknek nincsenek fölvonásaik, Aristoteles nem különböztet meg mást mint a prologot, a chorust, az episodiumot s az exodust: a chorus, mellytől a tragoedia eredetét vette, mindig a főrészt képezte. A görögök jellemeiket a történelemből s a nemzeti vallásból kölcsönözték, a francziák nem; amazokban sok a lyrai, ezekben semmi; amazok nem tekintik a hely és idő egységét, ezek követelik; amazok hőseiket eredeti természetességökben állitják elénk, a francziák mesterkélt alakokkal állanak elé, mellyekben az igazi szerelmet az udvariasság pótolja.

S mégis azt állitották, hogy a modern tragoediát a régi után mintázták. A tragoedia Franczia országban a monarchiai nagyság korszakában születvén, az udvar volt minden, érzelmek s nyelv ezt tükrözték vissza; a néptől elszakadván, elveszté fesztelenségét, lemondott az előbbi korszak hagyományairól, holott ha ehelyett a történelemmel és az uj érzelmekkel párositotta volna a formák ama csinját, a modern tragoedia typusává lehetett volna, merész inspiratióval tévedések nélkül, mélységgel bizarrságok nélkül; az igazi érzelmek nemes, gyöngéd, helyes és erős kifejezésre találtak volna.

A pedansok doctrinair követelései Corneillet letéríthették azon ösvényről, mellyet ő kezdetben szabadon választott; de a tragoediáról irt modern fecsegéseknél sokkal tanulságosabbak az általa készitett előszók, mellyekben a szerző előszeretetével de egyszersmint annak értelmességével palástolja darabjainak hibáit, s kiemeli azok érdemeit; látni ezekből, milly szigoru lelkiismeretességgel tanulmányozták akkoron a művészetet s mennyire ártott ennek, hogy a szabályoknak szolgailag alávetették magukat s hogy a görögöket csak a theoreticusok prismáján keresztül tekintették. Corneille azonban inkább természeti tehetségével mint ismeretével birt a művészetnek és szabályoknak; hiányzott nála a finom izlés is, a biztos ité-

let s a genius rendithetlen merészsége; s ez okból nem érezvén magát elég erősnek, hogy megvesse azon udvaronczokat, kik őt kritizálgatták, s félve a kritikától, aláveté magát azon szabályok zsarnokságának, mellyekről maga nyilvánitotta, hogy „roszul ismervék s roszul alkalmazvák“; ahelyett hogy átengedte volna magát eredeti inspiratióinak, mellyek őt minden gyöngesége mellett a részletekben, megragadó szépségü alkotásokra képesitették volna, a pedansok után indult, otthagyván az uj hősöket, alig hogy fölfedezte őket; s miután Medeá-t s a Komikus családást (l' Illusion comique) egy Shakespeare erőteljes szabadságával megalkotta, föláldozta az eszmét a szervi formáknak, hogy az idő és hely egységébe beszoritson cselekvényeket, mellyek azzal ellenkeztek.

Illyen volt Horatius-a. A modern hallgatóság mellynek morálja nem rabszolgája az érzéketlen hazaszeretetnek, kénytelen elitélni a testvérgyilkolást; Corneille elvéteti Horatiussal a Curiatiusok növérét; Roma királya meghallgatja a beszédeket, föloldja a bünöst olly önkénynyel, minőt XIV. Lajos sem engedett volna meg magának s melly csak egy megmentett nép fenségét illeti meg.

Heracleus-ban apró incidensek fejlődnek; a két hamis Heracleus, kik nem lévén atyjok iránt biztosak, nem merik elvenni a nőt, kit testvérökül tartanak; Phocas, ki nem meri őket elitélni abbeli félelmében hogy az egyik az ő fia: mindezek olly helyzeteket szülnek, mellyek inkább vigjátékba valók. Kevésbbé különös, habár gyönge és valószinütlen Nicoméde. Egy syriai épolly kegyetlen mint beteges királynő fölneveli két fiát anélkül, hogy nyilvánitaná, mellyik az elsőszülött s eszerént a trónörökös; midőn megérkezik a kijelentés ideje, föltételül tüzi, hogy az, ki a trónt akarja örökölni, ölje meg Rodogunát, kibe mindketten szerelmesek; megrémülve ezen föltétel felett a választást magára Rodogunára bizzák, ki viszont azt követeli, hogy gyilkolják meg anyjukat. A pokoli iskola találhatott volna valaha borzasztóbb conceptiót?

Pompejus halálá-ban a hős láthatlan, s halála a második felvonásban beszéltetik el, eszerént minden a gyilkosok megbüntetése körül forog; a czél moralis, de hiányzik a cselekményben az, mi az érdeket fölkelthetné. Caesar alakja lealacsonyul, mig Cornéliáé jól van tartva. Cinná-ban a hős és Maximus megvetésre méltók; Emilia, hálátlan és hütelen, kit hanyatlásában csupán a társadalom tart vissza, mellynek háborut üzent. Augusztusért nem remegünk, mert nincs valódi veszélyben; s megtapsolván őt, midőn megbocsát, nem tudjuk okát adni, miért ajándékozza meg az összeesküvőt ba-

rátságával. Ezen darabban Corneille tele római classikus erővel, mint dialecticus és bölcsész ragyogó ékesszólást fejt ki, a legjobb kormányforma s az összeesküvések dicsőségét illetőleg, melly eszmék fejtegetésére őt a Fronde vezette; s a város és az udvar, mint egy kárpótolandó őt az első kellemetlenségékért, Cinn-át elhalmozták magasztalásokkal, sőt Cid fölé helyezték.

Mennél többet vesztett egyébaránt Corneille eredetiségéből, annál nemesebb, hibátlanabb, világosabb, tisztább lett irálya; merész és fönséges eszméket tömörséggel fejez ki, melly legkevésbbé sem árt a világosságnak s e mellett mindig megtartja a jó hangzást; Lucanust és Senecát veszi példányképül, mindazáltal elkerüli azok túlterheltségét és tulzását; tudja magát mérsékelni, s mindig nemes, kivév én a szerelmet, mellyet nem ért. Nemzetét megtanitotta a magasztos nyelvre, mellyet elrontottak az erkölcstelen czikornyákkal, s számos szép és nemes kifejezésekkel, mellyek általa mentek át a nép ajkaira, üdvös befolyást gyakorolt nemzetének jellemére. Föltalálja saját lelkületében a nagyságot és szabadságot, melly őt a drámára ragadja; innen van, hogy a hősiességet és az erős szenvedélyeket jobban tudja festeni, mint a finom gyöngédségeket s a középszerü érzelmeket; szerénte a szerelemnek a drámában csak mellékes járuléknak kell lenni. S az ő római tárgyu drámáiban a szerelem csakis illy szerepet játszik, mellyet csupán azért vesz föl, mert a divat ugy kivánja; ez okból izetlenné lesz, s comikussá a formákban és az eredményben.

Jellemei mind nagyszabásuak, képesek hatalmas áldozatokra, fokozások, habozások nélkül; mind inkább eszményi mint valódi nagyság [1]) halhatatlan typusai, mint egységes hősök bámulatos maximákat hordoznak ajkaikon, mellyektől soha el nem térnek, ugy hogy mindig könnyü eltalálni, miként fognak cselekedni. Horatiusban egy ős rómait találunk, Diegoban és Rodrigóban feudalis lovagokat; alakjai typusok inkább mint emberek, egy érzelem, egy eszme, egy szenvedély személyesített abstractiói, Cid kivételével beszédek inkább mint személyek s bájosan is lehetne azokat valódi személyekül képzelni; az ő női jellemei nem találhatók fel a közönséges életben; zsarnokai tulzottak; s ezért van neki szüksége folytonos emphasisra. Egyedül Polyeucte szól a szivhez, mert tisztán emberi érzelmeket fejez ki, s egy fönséges drámai eszmén alapszik, azon harczokon,

---

[1]) A csodált *Qu'il mourut* mi egyéb mint kifejezése minden hadfi kötelmének.

mellyeknek az emberi akarat ki van téve; ha eltekintünk a szerelem összevegyitésétől a vallással, a franczia szinpadnak nincs nemesebb, nincs gyöngédebb alkotása Paulinánál. Ennél azonban meg is tudta magát óvni a költő az igától, melly fölött érzé saját fölényét, anélkül, hogy merte volna azt megingatni: a régiek rémképe nem lebegett előtte.

Corneille igen jó ember volt, tele szeretettel fivére iránt, ki szintén tragikus költő volt, s kivel közös hajlamok egyesiték; sőt ha rimekre volt szüksége, fivéréhez fordult, hogy segítse őt ki. A tragikai múzsa nem vette őt annyira igénybe, hogy ideje nem lett volna Krisztus követését versekbe foglalni, mellyek semmivel sem állanak alább Cid-jénél. Öreg korában visszaesett ifjukori szerencsétlen termékenységébe s dialogusokat irt az államjogról, melly minden időkben s minden esetekben alkalmazható legyen. Racine (Jean de Ferté-Milon) elhomályosította őt, kinek, midőn Alexandre-jét kéziratban elolvasá, azt mondta, hogy a verselés jó, de Racine nem született drámairónak.

Racine.

Corneille tehát nem helytelenül itélt, mert Racine (1639—99) vallási aggályok (213 lap.) miatt ezen pályától visszatartóztatta magát, s elég erővel birt hosszú időn át ellenállani hajlamainak, hogy egészen más tanulmányoknak szentelje magát. Az ellenséges fivérek, melly darabot huszonöt éves korában vitt a szinpadra, már sokat igértek. Andromache-ja Corneille mellé helyezte őt, kit fölülmul az anyag rendezésében, az arányosság nagy művészetével, a fokozatos alkotással s a minden részletre kiterjedő figyelemmel. Corneille egy vonással alkotta hősei vagy igen jelesek vagy egészen roszak; Racine jobban vegyiti a jót a roszszal, fokozza az érzelmet s ennélfogva fölkelti a rokonszenvet; Corneille feláldozza geniejének erejét kora tudós követelményeinek, mig Racine az ő csöndes és harmonicus modorában önkényt is szabadon alkalmazkodik hozzá, hasonló a csöndes folyamhoz, melly hozzásimul az őt átölelő és diszitő gátokhoz; Corneilleben a szenvedélyek harczolnak, Racineban a convenientiák vannak harczban a szerelemmel, s ezért nála több gyöngédség s kevesebb enthusiasmus található.

Ha Shakespeare sziklákon és mélységeken át vezet egy hegy csucsára, honnan az egész világot áttekinthetni: Racine gyöngéden vezet egy kert kedves ösvényein, hol minden lépés ujabb és ujabb gyönyörü kilátást nyujt; az ő bonyodalmai egyszerüek, jellemei mérsékeltek és szabályosak, szinei nem kirivók; ő lesimitja azt, mi a

történelemben nagyon igaz és boszantó [1]). Ez az ő jellemének, d egyszersmind az ő korának is következménye volt, midőn az egyen-

---

[1]) Saint-Beuve igy ir *Britannicusá*-ról: Nero első büntettéről van szó, arról, melly miatt anyja és nevelői gondviselése alól menekül. Tacitus ugy festi nekünk Britannicust mint tizenötödik évében járó ifjut; szelid, szellemdus, rajongó. Egy napon lakoma alkalmával a részeg Nero, hogy nevetségessé tegye őt, reá parancsol, hogy énekeljen. Britannicus egy dalát énekli el, mellyben czéloz saját sorsának bizonytalanságára s apai örökségére, melly tőle elraboltatott; de a megindult vendégek nem nevetnek sem nem gunyolódnak; részegek s ennélfogva a rendesnél őszintébbek lévén részvétöket nyilvánitják az ifju iránt. Ami Nerót illeti, ő még ugyan nem szennyezte be magát vérrel, de a vele született kegyetlenség már dühöng lelkében s csak az első kedvező alkalmat várja a kitörésre; ő már kisérletet tett egy lassu méreggel Britannicus ellen; alá van vetve a dőzsölésnek, gyanuban van, hogy beszennyezte az ő jövendő áldozatának ártatlanságát; aráját Octaviát elhagyja Atte udvarhölgyért; Seneca kedvezett ezen gyalázatnak; Agrippina kezdetben fölháborodott miatta, utóbb maga fölajánlja fiának találkozásul saját lakását. Agrippina anya, leány, növér, császári özvegy, embergyilkos, vérfertőztető, házasságtörő a szabadosokkal, semmi egyébtől nem fél, mint attól hogy fia s vele együtt a hatalom kisiklik kezeiből.

Ez a három főszemély moralis helyzete ott, hol Racine kezdi drámáját. Mit tett ő? mindjárt e legegyszerübb expedienshez fordult, kiválasztotta személyeit, Burrhust Seneca helyett, Narcisust Pallas helyett; Otto és Senecius, kéjenczek alig említvék egy helyen. Előszavában Tacitusnak egy mondatát idézi Agrippináról, aztán őszintén hozzáteszi: *Agrippináról jobb hallgatni mint keveset mondani*; s ezen elhatározásnál fogva Agrippina kevésbbé fejedelmi, ingatag, megfejthetlen alakká lesz, a gyöngéd és együttal féltékeny anya bizonyos jelensége. Kicsapongásairól s gyilkosságairól csak czélzásokban tétetik említés azok számára, kik Tacitust olvasták. Végül Atte helyett a romanticus Giunia szerepel. A szerelmes Nero csak Britannicus szenvedélyes vetélytársa, s ezért a tigris gyülöletes hasonlatossága eltünik vagy csak véletlenül és futólagosan jő elő. Mit szóljunk a fejlödésről? a Veszta-szüzekhez menekült s a nép védelme alá helyezett Giuniáról? mintha a nép Nero alatt védelmezett volna valakit?

De ami leginkább megrovandó Racinenál, az főleg azon hiba, hogy a vendégségi jelenetet elvonja szemeink elől. Britannicus ebédnél van, italt nyujtanak neki; a szolgák egyike, szokás szerént, megkóstolja az italt, annyira vigyáznak, hogy valamelly bün el ne következtessék; Nero azonban mindenről előre gondoskodott; az ital forró, hideg vizet kell bele önteni, hogy iható legyen, s a méreg ebben a hideg vizben van. A hatás gyors, a méreg rögtöni halált idéz elő, mert Locustának meg volt parancsolva halálbüntetés terhe alatt, hogy illy mérget készitsen. Vagy mert Racine nem hitte ezen körülményeket eléggé fontosaknak, vagy mert nehezeknek találta azok kifejezését versekben, elmulasztá azok előadását Burrhus beszédében, egyedül arra szoritkozván, hogy a mérgezés moralis hatását érezteti a nézőkkel. És ez neki sikerült; habár, meg kell vallani, ebben is gyöngiti Tacitus átható tömörségének erejét.

Racinéval, midőn Tacitust vagy a bibliát alkalmazza, igen gyakran megtörtént, hogy az eredetik szélső sajátságai közepett ösvény nyitott magának, böl-

lötlenségek, mellyek az embereknek arczot kölcsönöznek, kisimitattak, hogy a trón körül minden csöndes és egyforma legyen; az erő helyére finom modorok léptek, a nép semmi sem volt s maga a nyelv is kivetközött férfias őszinteségéből. Racine tehát az emberből csak azt foghatta föl, ami nála független a társadalmi élettől és a politikai alkotmánytól, hogy ezt ismét visszaadja általános valódiságában, módositva a kor civilisatiójának jelleme által. Azért beszélik az ő személyei valamennyien ugyanazon nyelvet, azért találjuk hőseinél ollykor azon édeskés modort, melly visszataszit s sérti a költői általánosságot is, mellyre minden tragikus költőnek törekednie kell.

Az ő női alakjai mind szépek, kedvesek, nemesen csöndesek, a szerelem nála mindig tiszteletre méltó szenvedély, még Pyrrhusé is a rabszolganő iránt; Hippolitus sohajtozik mint egy Paris, Achilles egy piperkőcz, sőt még Nero is szeret. Ha egy óbiránt sokat föláldozott az udvar elkényeztetett izlésének, azért tudta ő nagyra becsülni a görögök magasztos bizalmasságát; s az ő izlésteljes egyszerüséggel irt előbeszédeiből láthatni, hogy ő igen jól értette azt, mit nem mert utánozni. Igen finom izlése megtalálta mindig azt, mi az igazban a leghatásosabb s a természetesben a legremekebb; a müvészet a tökélyben rejlik s a kellem mindig a helyes oldalán található; mindig felismerhető a mély érzés visszatükrözése, melly kifejti az eszmék és tárgyak minden fokozatát, s képes mindig a legköltöibbnél időzni.

Ha tehát Racine a jellemek nagyszerüsége, az eszmék és a kifejezés erőteljének tekintetében, Corneille mögött áll, fölülmulja öt a közép szinek változatosságában, s ezek alkalmazásában áll az emberi sziv ismerete: Corneille nyelvét, melly már elavult, ő tökélyesitette a modern eszmék szerént, állandóságot kölcsönözvén a költői irálynak,

---

csen középen maradvan, anélkül hogy a szélekhez közeledett volna, honnan az örvény látható. Agrippina Nero elleni szép szemrehányásaiban ugy beszél, hogy egyrészről Germanicus leányát, másrészről Enobarbus fiát vélnők hallani:

Appuyé de Sénèque et du tribun Burrhus,
Qui, tous deux de l'exil rappelés par moi-même,
Partagent a mes yeux l'autorité suprème;

Tacitus pedig: *Audiretur hinc Germanici filia, debilis rursus Burrhus et exul Seneca, trunca scilicet manu et professoria lingua, generis humani regimen expostulantes.* Világos, hogy Racinénak szive nem engedte Senecát *iskolamesternek* s Burrhust *egykezü nyomoréknak* mondani; s az ő Agrippinája nem vádolja ezen pedansokat azzal, hogy a világ felett uralkodni akarnak.

Általában Racine irályának hibái az izlés azon tisztaságától erednek, mellyet benne nagyon dicsértek s melly öt gyakran akadályozta a tökély elérésében.

mint Pascal tett volt a prózaival; közönséges kifejezésecknek költői csint adott, miáltal meglepő eredményeket idézett elő: az idyllben és az elegiában eddig senki által el nem ért tökélyre jutott; Virgilt megközelíti a természetes és szerencsés kifejezések melodiájában és bevégzettségében; mint franczia lyricus Athalie chorusaiban utolérhetlen. Boileau, ki őt tanította fáradságosan könnyü verseket irni, mindig támogatta őt magasztalásával, s boldognak mondta azon századot, melly ezen pompás csodákat kifejleni látta.

Habár a franczíák mindenekelőtt classikus tárgyakat követeltek, azért mégis több franczia szerző a török történelemből is, tehát a legkevésbbé alkalmasból is vett képeket; mert tagadhatlan, hogy ott, hol mindent a kard dönt el, a szenvedélynek nem igen lehetnek összeütközései [1]). Racine is kisérletet tett ezen forrásból Bajazettel, azonban inkább csak is a czimet kölcsönözte onnan. Berenice nem nagyon drámai; az ellentétes jellemekben gazdag Britannicusban a galanteriákat rémületté és könyörületté változtatja; Mithridates-ben egy, szenvedések és szerencsétlenségek daczára fékezetlen nagy ember áll előttünk; Phaedrá-ban versenyzett Euripidessel, sőt nagyobb érdekeltséget kelt mint a görög költő, s ebben a tragikai irály legfőbb tökélyét éri el. Az annyira bámult Iphigenia (1674) az átültetett darabok minden hibáival bir, a tények és érzelmekéivel, mi mindenkinek azonnal szemébe ötlik, ki a görög viszonyokat bővebben ismeri.

A bibliai tárgyak jobban megfeleltek lényének, mert a vallási elem iránt élénk érzékkel birt s mert ezen a téren őt a classikus minták s a szerelmi ármány állitólagos szükségessége nem tette elfogulttá. A jansenisticus szigor egy időre elhagyatta vele a szinpadot, azonban később Maintenon asszony felkérése folytán irta Esthert a saint-cyri leány-növendékek számára; ezen művét bámulták, részint szigoruan erkölcsi iránya, részint azon czélzások miatt, mellyeket benne feltalálni véltek. Fölbátoritva ezen siker által Athalie-t irta (1691), mestermű nagyság, egyszerüség, érdekesség, hatás s könnyed és világos alkotás tekintetében; mellőzvék benne a badar és czikornyás ömlengések, a jellemek merészen festvék, a képek fönségesek, a kiváncsiság folyvást ébren tartatik a megindulás és a réműlet érzelmei között; ünnepélyes jellem vonul rajta végig, miután az egész

---

[1]) La Calprenède tragoediai között a legjobb *Essex gróf* — csak harminczhét évvel előbb történt esemény.

cselekmény a templomban történik; azonban a zsidó szentély titokteljes légköre és faragatlan nagysága, a pompás szigor és a bibliai költészet fönséges szabadsága nem fér meg az ő irályának finom csinjával, s a szelid érzelmekhez szokott költő itt sem meri magát sem a borzasztó, sem a kedves fönségesnek átengedni.

Racinenak azonban volt bátorsága a chorusokat ismét szinpadra hozni; Corneille is átengedi magát ollykor a lyrának s ezzel sokkal jobban közeledik a régi tragoediához, mint a puszta formák utánzásával. Azonban nem tudtak ezen az uton tovább haladni s ragaszkodtak a régi tárgyakhoz, anélkül, hogy megtartották volna a classikus formákat, holott épen megforditva kellett volna történnie; a személyeket a hősök közől választván, a cselekvénynek másodrendü ármányokkal kellett fejlödnie, a szenvedélyeket tulozni, fecsegőkké és analyticusokká tenni, hogy meglepő jeleneteket idézzenek elő. Ezen sarkallanak a franczia dráma szépségei és hibái, s miután a cselekmény a franczióknál mindig a szinpad mögött történik, a közönség csak az elhatározásnak tanuja; a cselekvésre készülő személy monologját egy bizalmi férfiu pótolja, ki a hős eszét vagy szenvedélyét képviseli. Mindazáltal daczára a lyrai eredetiség hiányának, mellyre a franczia költészet egész a mi napjainkig kárhoztatva lenni látszott, a mestermüveket a szinpadon találjuk, hol az ember és az emberi ecseteltetik.

Nem szabad felednünk azt sem, hogy a Rambouillet-palota társasága Corneillenek azon tanácsot adta, hogy ne merészeljo Polyeucté-t a szinpadra vinni, mivel a kereszténység nem tetszhetik a szinpadon és hogy az előkelő világ Cinná-t és a pokoli Rodogune-t amaz fölé helyezte; azt is tudnunk kell, hogy Racine munkái között Athalie volt az, mellyet leginkább megtámadtak, és Sévigné asszony azt mondta Racineról: „ki fog a divatból menni mint a kávé.“ Igaza volt.

Boszankodva afölött, hogy a jóval alatta álló Pradont eléje teszik, Racine visszavonult a szinpadtól épen akkor, midön pályájának tetöpontjára hágott, s visszatért a szellem, az ész és az érzékek első békéjéhez.

A pártszellem az egekig magasztalt néhány tragoediát, mellyeket ezen kor szült. A termékeny Rotrou de Dreux (—1650), ki a szabályokat nem vette figyelembe, azon nézetből indulván ki, hogy valamelly darab jóságának legjobb bizonyítéka a közönség zajos tetszése, Venceslas czimü tragoediát hagyott hátra, melly a jobbak közé tartozik, habár tele van tulzásokkal s nem ment az azon kori regények érzelgéseitől; azonban Saint-Genest, a vallási tárgyu

darabokból, Polyeucte mellett a mysteriumoknak egyetlen említésre méltó utóda. Galbert de Campistron (—1723.), Racinenak gyönge tanítványa, igen szabályos vázakat készített vonzó helyzetekkel, egészben véve azonban nem bir azon tulajdonokkal, mellyek a költőt képezik. A dijoni Crébillon (— 1762) ezt mondá: „Corneille elfoglalta az eget, Racine a földet; nekem csak a pokol maradt és én fejjel beleugortam.“ Fölismervén, miszerént Corneille érdeme abban állott, hogy bámulatot idézett elő, elhatárzá, hogy ezen az uton még tovább halad, s a legbonyodalmasabb regényeket, mellyeket Párizs feladott, de a provincia még kedvelt, szinpadra hozta; borzalmasságokkal s rémülettel hat a kedélyre; elront mindent nyers és negélyzett nyelvével s Racine utánzóinak érzelgő galanteriáival. Aggkorában Voltaire-ral állott szemben, kinek a franczia tragikai költők között a harmadik helyet kellett elfoglalnia, s ki nem bocsátván meg a szegény öregnek, hogy az irigység őt vele szembe állította, gyülöletes gyávasággal üldözte őt, mellyet Crébillon nagylelkü hallgatása még jobban előtérbe állított.

Corneille, ki szép tragoediket irt, midőn hazájában csak nagyon rosz mintái voltak, első volt, ki jó vigjátékkal ajándékozta meg Francziaországot az addig szokásos badar bohóságok nélkül; e vigjáték a Hazug (Le Menteur), mellyet ő a spanyoloktól vett s Goldoni töle. Tetszettek még Cyran de Bergerac Kijátszott pedans-a és Quinault Fülöp Kaczér anyá-ja: ez volt az első darab Francziaországban, mellyben a marquis-k nevetségessé tétetnek, azaz azon udvaronczok, kik XIV. Lajost utánozni akarták, valamint ezeket az alsóbb rendüek le egészen a legkisebbekig folyton növekedő tulzással.

Molière.

Egy párizsi kárpitos- családnak született egy fiacskája, ki nem iévén alkalmas az apai mesterségre, a jezsuitákhoz küldetett a jogtudományok tanulására. Azonban bensőleg sarkalva a lángész türelmetlenségétől, melly önmagát emészti, mig ki nem törhet, megszökött s egy vándor szinésztársaságba lépett; miután ezen foglalkozás megszégyenitő volt akkoron, mellynek csak ollyanok szentelték magukat, kik könnyelmüek, roszak s más foglalkozásra képtelenek voltak, ő, hogy szüleit meg ne gyalázza, Poquelin családi neve helyett Molière (1622—73) nevet vett föl, mellyet halhatatlanná tett. Harmincz éves volt már s még saját társaságának tagjai sem ismerték tehetségeit; sőt ő maga sem ismerte önmagát, s azt hitte, hogy ő a tragoediára született; csak midőn a közönség füttyeit megsokallá, fordult a

vigjátékhoz. Kezdetben egész jeleneteket átvett az olasz vigjátékokból, több természetességet kölcsönözve nekik, mi az olaszoknál hiányzik. Ezek közé tartoznak az Etourdi és a Dépit amoureux, melly darabok, midőn néhány év mulva Párizsba kerültek, egyhangubb tetszésben részesültek mint későbbi legjobb darabjai. Mégértvén ekkor a vigjáték tulajdonképeni feladatát, czélul tüzte ki magának, hogy kinyerje a művelt társaság tetszését, nem bohózatok és erőszakosan elöidézett comicus jelenetek, hanem a társadalom festése s a jellemekből meritett comicus vonások föltüntetése által. Bevezettetvén a Rambouillet palotába a rajongó marquisnök különczködései,az uj gazdagok pompakifejezése,a tudósok és piperkőczök visszaélése,az elmés hóbortok között,hol midőn mindent tökélyesiteni akartak, mindent elrontottak, s a tudomány pedanteriává, a nyelv érthetlenné, az érzelmek gyöngédsége émelygős érzelgéssé lett, Molière lángesze tág tért talált comicai erejének kifejtésére. De hogyan tegye ezen társaságot nevetségessé ánélkül, hogy a számüzetés veszélyének ki ne tegye magát, mert ha elüzték onnan, vége a dicsőségnek, vége a reményeknek. Megirta tehát a Précieuses ridicules-t (1659) s esküdött, hogy csak olly nőket akar jellemezni, kik az előkelő világ modorát utánozzák. A darabot a Rambouillet-palota társasága, melly előtt először előadatott, rendkivüli tetszéssel fogadta, az egész város akarta látni, a provinciáról özönlöttek az előadásra, a közönség részvéte olly nagy volt, hogy a belépti jegyek árát meg kellett kettőztetni, s nem győzték eléggé bámulni a költő merészségét s az igazságot.

Egy hang a földszintről kiáltá: „Bátorság, Molière! ez az igazi vigjáték!“ s ő önmagához igy szólt: „Nincs szükségem többé könyvekre, elég csak a világot tanulmányoznom.“ Mindazáltal azért nem hagyott föl sem az intrigue-darabokkal, sem az utánzással; olvasott, tanult, koránsem vetette meg a szinpadi segédeszközöket, a zenét, a tánczokat, az intermezzókat, a bohózatokat; Plautus és Terentius szolgáltatták neki az anyagot legjobb darabjaihoz, a spanyoloktól és az olaszoktól sokat kölcsönzött; ezen plagiatumokat rendkivüli ügyességgel tudta földolgozni. Minden oldalról megtámadtatván, kritikusait a Nöiskola kritikájá-ban sőt magát is a Versaillesi Impromptu-ben szinpadra vitte s ezen darabban a költő és az első komikus zavarait festi, az életből meritvén a legcsekélyebb részleteket is, sőt még a neveket sem változtatván meg. Azonban nem csak ez esetben vette ő jeleneteit s jellemeit a valóságból,

hanem főleg a természetet tanulmányozta s épen ebben áll az ő eredetisége és nagy jelentősége.

Müveiben a legközönségesebb nyelvet használta olannyira, hogy szigoru itészek szemrehányásokat tettek neki, hogy e tekintetben a kellő mértéknél tovább ment; de ő nyelvének hatását öreg szolgálóján szokta megkisérleni [1]). Egyébiránt neki igen gyorsan kellett dolgoznia, hogy társaságát szünetelni ne hagyja; a Fâcheux három fölvonását két hét alatt tervezte, megirta, versekbe szedte, betanitotta s előadatta. Ezen könnyüség, ha siker koronázza, a lángész bizonyitéka; ő azonban maga nem volt megelégedve egyetlen darabjával sem, még azokkal sem, mellyek legjobban tetszettek. S valójában, belértékükre nézve olly különbözők, hogy alig hihetné az ember, hogy egy és ugyanazon szerzőtől valók. A szabályok, mellyek a tragoediát lenyügözték, a vigjátékra nézve üdvös zabolául bizonyultak, mert ezáltal megakadályoztatott, hogy ne sülyedjen az élet prózai előadására; azon szükségesség azonban, hogy cselekményt nyujtson, melly nagyobb gyorsasággal fejlödjék, mint a közönséges érzelmek, Molièret tulzásokra vitte.

Bámulatos az ő müvészete, melylyel typusait alkalmas helyzetekbe tudja hozni jellemeik feltüntetésére. A nők, kik addig szemérmetlen vagy trivialis alakok voltak, az ő darabjaiban méltóságteljesek határozott jellemmel: az egyéni életet festve, a sziv sebeit kutatja, kerül minden határozatlant vagy bizonytalant s nem hagy el semmit, ami a hatás fokozásához járul. Azonban gyakran, habár ellensége volt minden abstractiónak, azon hibába esik, mellyet a tragikai iróknál találtunk, hogy tudnillik a figyelmet különös időkre és érzelmekre szoritja, s az emberi természet örök typusai helyett inkább személyesitéseket fest, s mondatokat ad a szinészek szájába azon nyilatkozatok helyett, mellyek az ember ajkairól önkénytelenül hangzanak.

A képmutatást szinpadra hozni, mint ő ezt a Tartuffe-fel tette, egészen uj dolog volt; egyébaránt eltekintve a nagyon szerencsétlen fejlödéstől, a helyzet nem komikus, mert Orgonra nézve nem zavarok, de valóságos veszély forog fen [2]). A Tudós nők megoldása

---

[1]) Ezen szolgálónak rendkivül finom érzékkel kellett birnia, ha igaz az, hogy Moliére másnak vigjátékát olvasván föl előtte, az öreg azt rögtön észrevette.

[2]) *Ha* **Tartuffe** *az én koromban iratott volna, nem habozom kimondani, hogy én annak előadását nem engedtem volna meg* — ez volt I. Napoleon nyilatkozata.

szintén rosz, a jellemfestés korlátolt; a Misanthrop vigjátéknak nagyon komoly; s mégis ezek az ő legjobb darabjai 'a Nők iskolájá-val együtt, melly amazokat megelőzte, s a fejlődés gyorsaságára és a komikum erejére nézve pedig fölülmulja.

Moliéret a francziák az összes irodalom legnagyobb vigjátékirójának tartják. Plautust, midőn fölhasználja [1]), elhomályositja; Terentiust, habár csinra és kellemre nézve mögötte áll, fölülmulja igazságra és a jellemek erélyére, a részletek jó megválasztására, a párbeszéd élénkségére nézve; habár nem is bir a spanyolok termékenységével, de annál jobban felettök áll correctség és szabályosság tekintetében; Shakespeare, ki az erő, a szinezés élénksége és a jellem gazdagsága által annyira fölötte áll, nem birja azon mértékben a művészetet, hogy minden dolgot czéljához tudjon vezetni. Moliére komoly kedélyü volt, a carricatúra gunyolta őt, mint hypocondricust; Boileau, kivel igen bizalmas viszonyban állott, a szemlélődőnek nevezte. A szinháztól kölcsönzé az erkölcsöket; s a szinésznők, kik őt lebilincselni tudták, nem egy féltékenységi jelenetet játszattak le vele azokból, mellyeket ő olly nagy valtozatosságban a szinpadra hozott. Daczára annak, hogy az emberi szivet annyira ismerte, azt hitte, hogy egy kaczérból szerető nő válhatik s hogy egy tizenhat éves szinésznő s a negyven éves férfi össze fognak illeni. Béjart éreztette

---

Moliére ezen darabjának veszélyes voltát belátták legjelesb kortársai. Bourdaloue a *képmutatásról* tartott beszédében elvetendőnek mondja azon darabot, melly a legszentebb elveket azáltal, hogy azokat egy képmutató szájába adja, gyülöletesekké s az általa roszalt botrányokat türhetőkké teszi; *Damnables inventions*, mond a nagynevü egyházi szónok, *pour humilier les gens de bien, pour les rendre tous suspects, pour leur ôter la liberté de se déclarer en faveur de la vertu!* Bossuet Caffaro atyához intézett levelében, mellyben a szindarabokat kárhoztatja, igy ir: *Il faudra donc que nous passions pour honnêtes les impiétés et les infamies, dont sont pleines les comédies de Molière.... Songez si vous oserez soutenir à la face du Ciel des pièces, où la vertu et piété sont toujours ridicules, la corruption toujours défendue et toujours plaisante, et la pudeur toujours offensée ou toujours en crainte d'être violée par les derniers attentats.* Baillet Adrian igy irt: *M. Molière est un des plus dangereux ennemis que le siècle ou le mond ait suscité a l'Église de JésusChrist.*

[1]) Schlegel azon megjegyzése éles és igaz, hogy Plautus fösvényében csak egy szenvedély van, s ezért hatásosabb, mig Molièré fösvény is, és szerelmes is. Eltekintve attól, hogy nehéz e két érzelmet összeegyeztetni, megtörténik, hogy a fösvény, ki az előadást látja, magára ismer, de azt mondja: „Én legalább nem vagyok szerelmes“ de másrészről a szerelmes öreg igy szól: „Én legalább nem vagyok fösvény„ — igy aztán sem az egyik, sem a másik nem látja be, hogy javítnia kell magát.

vele a féltékenység minden gyötrelmét, a szenvedély minden fájdalmát, mellyet a házasság nem gyógyitott meg, miután szerelme nem talált viszonzásra. E nő mindazáltal tisztelte a férjben a lángelmét; s midőn a szentségek fölvétele nélkül meghalt színésztől megtagadták a szentelt földben való eltemetést, fölkiáltott: „megtagadják a sirt azon férfiutól, kinek Görögország oltárt emelt volna!“

Moliére után Jean Regnardnak (—1709) adják az első helyet; legjobb darabjainak tartatnak a Szerelmes bohóságok, az Örökösök s föleg a Játékos, melly tele van élénkséggel, valódi comikummal s az Örökösök-től egészen eltérőleg a bünöst saját vétkének eredményével bünteti. A ki a szinpadon nem annyira a szellem és a képzelőerő kielégitését, mint inkább egykoru erkölcsök élethü előadását keresi, az Florent Dancourt-t (—1726) magasabbra fogja helyezni, ki a jellemfestéseknek Moliére által megkezdett pompás sorozatát több mint hatvan darabban folytatta; képeit legtöbbnyire kalandokból vagy a napi divatból vette s szellemdús bohózatokká alakitotta.

Azon költők közöl, kik operaszövegeket irtak, Quinault Fülöp emlitendő (—1688); az ő operaszövegei tulélték Lulli dallamait azon genreban, mellyben a költészet a zenének csak szolgálója; Metastasióig senki más sem tudott verseibe annyi dallamosságot önteni mint ő.

Mindezen kitünő férfiakat XIV. Lajos már készen kiképezve találta, s az ő védnökségének nem szabad tulságos jelentőséget tulajdonitani; miután a királyi segélyzések ollyanoknak jutottak, kik vagy hizelegni tudtak, vagy frivol tárgyakat, szép nőket, ünnepélyeket, győzelmeket legjobban tudtak megénekelni: a ki azonban az irodalomból valódi táplálékot akart csinálni, szigoru erkölcsöket, magasztos eszméket hirdetni, az kész lehetett a megvásárolható irók gunyjaira vagy még roszabbra. Athalie-t elfeledték, Bossuet Beszédeit semmibe sem vették, Fenelont üldözték; La Fontaine már öreg korában azon ponton állott, hogy Angliába megy Mazarin herczegnő udvarába, annyira roszul bánt vele XIV. Lajos; Voiture ellenben, ki a társaságot mulattatta, több segélypénzt kapott egymaga mint valamennyien a valóban jelesek.

Azok, kik XIV. Lajos kormányának első éveiben virágoztak, több eredetiséggel birtak, habár az izlés finomságára nézve hátrább állottak; mindazáltal az ő nevéről lett elnevezve ezen irodalom. Az ókor, a spanyol és olasz utánzás, a vallás és monarchismus négyszeres befolyása alatt fejlődvén, az erőteljes nyelv tisztasága, a gazdag és mégis egyszerü irály, izlés és ékesszólás tekintetében fölül-

mulhatlan tökélyre jutott. Az első helyet a vallásos szellem foglalta el ezen irodalomban, azután következett a társadalmi szellem. Miután azonban ez egyáltalán monarchiai volt, s ez okból az egész társadalmi élet a fővárosban volt összpontositva, s az udvar fénye a népjóllétének tekintetett, ez hátrányára volt az eredeti függetlenségnek, a költészetben pedig a század azon merev szabályossága állott be, mellyet Boileau és Racine olly jól képviseltek; elannyira, hogy a forma nagyobb fontossággal birt mint a tartalom, kivéve talán Moliéret és Corneillet s még nehány kevéset, kik individualitásukat megtartották; a hizelgés uralkodó szelleme még a legszabadabbakat s legőszintébbeket is elcsábitotta, s reá vitte, hogy azon kor Jupiterének, Marsának, Augustusának hódoljanak; az irók épugy mint más emberek ez ur programja szerint cselekedtek.

Azonban XIV. Lajos, midőn az irodalmat, azaz az irott eszmét védelme alá vette, nem vette észre, hogy a monarchiának abban egy versenytársat nevelt; mert habár az irodalom vesztett természetességéből, midőn méltóságot keresett, midőn föláldozta az érzelmeket a mérték szeretetének, mindazáltal az élet ismeretét, az érzelmek gyöngédségét, a társalgásból eredő finomságot fokozta; s különösen teremtett azt, mi a nemzeti művelődésnek valódi alapja, az előbbi ingatagságtól megszabaditott, művelt nyelvet, mellyet az utódok nem közelitettek meg. Innen van azok halhatlan üdesége, kiknek szelleme, bövelkedvén azon eszmékben, mellyek minden idők tulajdonai, nem szokott sokat foglalkozni az ephemer és föltételes természetüekkel; miután az izlés a tökélynek egyik tényezője.

Voltaire azon századnak, mellyet ő bálványozott, sulyos szemrehányást tett, midőn azt mondá, hogy „a nagy találmányok és a nagy igazságok más valahonnan jöttek“ [1]; de érdemül kell ezen kornak felróni, hogy a legjobb erkölcsi és mulattató könyveket adta a világnak, s a legjobb modern példáit az izlés correctségével párosult szellemi bátorságnak, minek a görögök voltak mintaképei. Igaz, hogy a francziák a tökély alapjának az ókor modorát ismerték el, de hozzáidomitva az uj Európa szelleméhez; a correct szépség érzete mellett gúnyolódó megjegyzést honositottak meg, virágos ösvényt egyengettek, de nem járdaltak rajta egyiránt; a Polyeucte szerzője irta Théodorát is; Jean Baptiste Rousseau szent hymnusait aljas epigrammokkal keverte, Homér istenségének annyi apostatája volt mint imádója; s a port-royali magánzók közelében keletkezett Bayle, ki mindennel tudományos kételyét állitá szembe.

[1] *Siécle de Louis XIV.*

TIZENHATODIK FEJEZET.

Angolország. — I. Károly.

Az urak engedelmessége az angol király irányában elejénte az utóbbinak, mint a hódító hadsereg vezérének katonai fensőbbségén alapult; az alkotmányos törvények csupán a vezér és pairjei között létrejött szerződések voltak, tekintet nélkül a meghóditottakra. A Magna charta, melly egészen hübéri jelleggel birt, csupán a nemesekről gondoskodott, a nép azonban lassankint szintén jogokat, képviseletet s részvételt nyert a főhatalomban, mellynek gyakorlatában elejénte félénk lépéseket tett, mellyek azonban később merészebb föllépésekre szolgáltak praecedensül [1]). Csak nagyritkán hítták össze olly czélból, hogy megmondja, mennyivel bir, és megtudja, mit kellend fizetnie; midőn azonban ekként össze volt gyülekezve, a közönséges emberek néha saját szükségleteiket is bátorkodtak előterjeszteni, sőt az adót is megtagadni, ha nem tesznek eleget kivánságaiknak; a lovagok, a hóditók legalsóbb osztálya, kezet fogtak a nép képviselőivel, hogy annál hathatósabban állhassanak ellen a főnemességnek.

A képviselők összehivásának szükségessége érezhetőbbé vált, midőn a királyok külföldi háborukat akartak viselni, mellyekre a lordok megtagadták a szükséges segédeszközöket; az alsóház ennek folytán nem csekély fontosságra tett szert, s majd a király használta fel a főurak elnyomására, majd a főurak a király megalázására.

Anglia szerencsés körülmények találkozása folytán olly alkotmányra tett szert, melly által összhangzásba hozattak: a király, ki az állam egységét képviseli, növeli területét és hatalmát; a nemesek, ezen előrelátó és ügyes aristocratia, melly megalapitotta az ország intézményeit s folytonos éber figyelemmel kisérte annak fejleményeit, — a népet, ezen, alárendeltségben álló és gazdag osztályt, melly lassanként befogadtatván a nemzeti tanácsba, saját jogainak féltékeny őrizetével és érdekeinek helyes felismerésével a legbüszkébb és önzetlenebb ragaszkodást párositotta azon haza iránt, mellynek törvényeiben s ügyeinek intézésében neki is része volt. A király elsősége még mindig a győzelem isteni jogán alapult; midőn azonban

---

[1]) Vagyis megelőző tényül, melly ujabb tényre szolgáltat példát és igazolást. Mindenki tudja, milly fontos szerepet játszanak a *praecedensek* az angol törvényhozásban és igazságszolgáltatásban.

ismeretére jutottak a római törvényeknek, a jogtudósok azt kezdték hirdetni, hogy a királynak korlátlan hatalommal kell uralkodnia, mert a hajdani császárok, minden polgári bölcseség ezen elöképei, szintén igy tettek. A kifürkészhetlen isteni jogtól tehát a kérdés alá helyezhető emberi jogra tértek át; az okoskodás ismét visszahelyeztetett jogaiba, hogy mérlegelje az uralkodás és engedelmesség fokait, s összeegyeztesse amazt az egyén és birtok biztonságával, mire nagyobb szükség van akkor, midőn a gazdagság és jóllét emelkedik.

Ebből meghasonlás keletkezett a népképviselők és királyok között; a kiméletlen VIII. Henrik azonban a vallási hatalmat is kezei közé kaparitván, mint istentelenoket irtotta ki mindazokat, kik megtagadták az engedelmességet, még a hóditók beleegyezését sem tartotta szükségesnek, s megszilárditotta a fejedelmi előjogot. Ő tehát erőszakkal, Erzsébet pedig cselszövényekkel alapitotta meg az isteni jogon alapuló monarchia dogmáját, mellynek mindenki föltétlen engedelmességgel tartozik, mint magának az Istennek. Ezen zsarnokság arra szolgált, hogy a papság kifosztassék a nemesek javára, miért ez utóbbiak békésen viselték magukat; azon veszedelmes eszközök azonban, mellyeket Henrik és Erzsébet a zsarnokság gyakorlása végett fölhasználtak, gyászos örökség gyanánt szállottak át utódaikra. A Stuartok, kik örökösödés utján jutottak Skócziából Anglia trónjára, azt hitték, hogy isteni jognál fogva vannak fölruházva a teljhatalommal, föként midőn látta I. Jakab, milly bajok származtak Skócziára a megoszlottságból. A legzsarnokibb elvek világosan, határozottan, minden megszoritás nélkül bizonyára nem Konstantinápolyban vagy Spanyolországban, hanem Angliában lőnek kihirdetve Erzsébet és I. Jakab alatt. Raleigh az utóbbinak ajánlva könyvét igy szól: „Azon kötelékeknek, mellyek az alattvalókat a királyhoz füzik, vasból, azoknak pedig, mellyek a királyt csatolják az alattvalókhoz, pókhálóból kell lenniök. Minden törvény, melly a királyt saját érdekében kötelezi, törvényessé teszi részéről annak megsértését.“

Az elméleti zsarnokság azonban ellenkezett a reformatio által életbeléptetett elvekkel, vagyis az egyéniséggel és az egyesek akaratának érvényével; vallási tekintetben ennek folytán ujra föléledt az ellenszegülés szelleme, mellyet addig a hübériség tanusitott, mint melly azon esetben fejlődhetett ki szabadon, ha küzdött a király ellen, ki az egyház fejévé lön. Ez időtájban külsőleg emelkedett az ország jólléte a kereskedelem által; a zárdák kifosztása s a főnemesség kivégeztetése folytán felosztott földbirtokok az apró nemesekre

szálltak [1]), el annyira, hogy a lordok kamrája már nem volt olly gazdag mint a népképviselőké, kik emiatt nem akartak alkalmazkodni a hajdani kormányrendszerhez, s biztositani akarták szerzett gazdagságukat.

Miután a győzők és legyőzöttek két nemzete az egyház elvont egységében olvadt össze, a győzők többé nem tekintették a királyt saját teremtményöknek, sem a legyőzöttek támaszuknak, hanem valamennyien veszedelmes kényurnak, ki ellen biztositékokat kell keresni, mellyek most már mindkét nemzetre nézve közösek lehettek. Illy körülmények folytán meghasonlás jött létre a királypártiak (Court-party) között, kik azt hitték, hogy minden engedmény a tróntól származik, legyenek bár azok önkényesek vagy erőszakkal kicsikartak, s a szabadelvüek (Country-party) között, kik a monarchiában csak bitorlások halmazát látták s növelték az ország ingerültségét a királyok ellen. A reformatio valóban csak félig fejezte be művét; az angol nemzet nem maga vitte véghez a vallási forradalmat, miként a skótok, hanem egy olly királytól volt kénytelen azt elfogadni, ki apostollá tette magát, hogy kényur lehessen, s megtartván a katholicismus dogmáit és szertartásait, csupán a pápai hatalmat helyettesitette a királyival. Angolországban mindazonáltal megmaradt az egyházi monarchia, mig Skótországban aristocratikus vallás lépett életbe; a király és püspökök felosztván egymás között a levert katholicismus javait, meghagyták a legnagyobb részét azon okoknak, mellyek a reformatiót előidézték. A püspököktől később megint lehetett kérni azt, mit előbb a pápától követeltek.

A reformatiónak azonban okvetlenül összeütközésbe kellett jönnie azon kormánynyal, melly őt fékezni akarta; olly emberek, kik különben a kormányhoz szitottak, bátran szólaltak fel követelései ellen, mihelyt azok bármi csekély mértékben is érintették a lelkiismereteket; a félelmet a hatalom alapjainak és határainak szabad vizsgálata váltotta fel, s mihelyt valamelly hatalom vita tárgyát képezi, már meg is bukott. Ugy találták, hogy a fennálló törvények és szokások ellenkeznek a szentiratok parancsaival, mellyeket mindenki saját kényekedve szerint magyarázott, minek folytán addig szokatlan fogalmak keletkeztek. A vallási viták ekként az összes osztályokat hozzászoktatták a tekintély fölötti vitatkozásokhoz; a vizsgálódás

---

[1]) *Gentry*. E névvel jelölik Angolországban a czimeres nemességet; mig *nemeseknek* csak a paireket hívják, kik a nép közől is választhatók s érdemeik miatt magas rangra emelhetők.

és függetlenség szellemével a reformatio kérdése is ujra szőnyegre került maguk a protestánsok között, kik presbyterianusok- és episcopalisokra voltak oszolva, ugy, hogy azon időben, mint Warwick mondja, mindenki theologussá és államférfiuvá lett. Két illy szél között bajos a kormányrudat kezelni; emellett az engedés és megtagadás józan határainak megtartására nagy eszélyességgel párosult szilárdság szükséges, minek a Stuartok soha sem voltak birtokában. [1])

Angolországnak előérzete volt, hogy saját nagysága a Róma elleni lázadásból fog származni, s a Tudor-oknak föltétlen engedelmességet szerzett azon jóllét, mellyet az országban meghonositottak; de jaj akkor, ha ezt anyagi érdekeiben támadja meg valaki, mint a Stuartok megkisérlették. A Tudorok még korlátokat nem ismerő kényuraságuk közepett sem akarták soha megsemmisiteni a nemzeti sajátságokat, akkor sem, midőn azokat lábbal tiporták; a Stuartok ellenben minduntalan az isteni jogra hivatkoztak. Ezek külföldiekkel szövetkeztek, amazok csak a nemzetben kerestek szilárdságot s olly büszkeséget öntöttek beléje, melly valóságos erővé lett. Amazok mindenhatósággal ruházták fel a kormányt a hit dolgaiban, mialatt gyöngék voltak a felekezetek, vagyis a vallási érzet; ezen felekezetek közől egyiknek sem sikerült diadalmaskodni, vagy türelmet biztositani a maga részére, miként Európa többi országaiban történt. Ha a politikai érdekek mindenhol összevegyültek a vallásiakkal

---

[1]) **Ed. Clarendon**, *The history of the rebellion and civil wars in England* 1640—60; ez a legfontosabb forrás.

Robert Mentet de Salmonet, *Histoire des troubles de la Grande-Brétagne.*

Char. Fox, *Hist. of the early part of the reign of James the s econd.* London 1808

Thomas Cromwell's, *Oliver Cromwell and his times.* London 1821.

Oliver Cromwell's, *Mem. of the protector Cromwell.* Ugyanott 1820.

Mazure, *Hist. de la révulution de* 1688 *en Angleterre* Páris 1825.

V. D. Fellow, *Historical sketches of the latter parts of the reign of Charles the first, including his trial and execution.* London, 1828.

J. D' Israeli, *Commentaries on the life and reign of Charles I.* Ugyanott 1828—31.

Chateaubriand, *Les quatre Stuarts.*

Guizot, *Histoire de la revolution d' Angleterre depuis l' avenement de Charles I. jusqu' à la restauration de Charles II.* Páriz 1829. 2. kötet. Már előbb közzétette *Memoires originales de la revolution anglaise* czimü művét 26 füzetben, mellyek között van *Ἐικὼν βασιλική* is.

Villemain, *Histoire de Cromwell d' après les mémoires du temps et les recueils parlamentaires.* Páriz 1819.

Armand Carrel, *Histoire de la contrerévolution en Angleterre sous Charles II. et Jacques* II. U. o. 1827.

Angolországban azonosokká lettek; a reformatorok maguk voltak az államférfiak, mig a tömeg közönyösen vette a dolgot.

A skót és skótok által környezett I. Jakab utálva mindazt, ami angol volt, inkább theologus mint politikai férfiu, ki anyai részről a Guise-ktől származott s azon Stuart Máriának volt fia, ki mint a kath. párt képviselője veszett el, csak azért fogadta el az anglicanismust, mert czélszerü eszköznek vélte a kényuraságra, s mert a fejedelmeket az isteni egység földi képviselőjévé tette. Emellett azonban türte a katholikusokat, rokoni összeköttetésbe lépett Spanyolországgal, s megszünt az európai protestáns párt feje lenni; mindenki rosz szemmel nézett tehát reá, s az irányábani gyülölet és megvetés még inkább elmérgesitette a catholicismus ellen már ugyis létezett ellenszenvet. Beleélvén magát a zsarnokságba, nem volt képes saját jószántából engedni a szabadság kikerülhetlen térfoglalásainak; féltékenységet támaszt a hatalom iránt anélkül, hogy annak idején nyiltan tudna vele élni; mindenféle eszközök és törvények után kapkod, miből csak versenygések keletkeznek, s azzal, hogy megtámadta a parlament jogait, csak azt érte el, hogy meg szilárdította azokat. A parlament csakugyan azzal áll boszut a király önkénykedései fölött, hogy szigoru vizsgálatot rendel az általa tett költségek fölött, elannyira, miszerint utóvégre is kényszeritve látja magát benn visszatérni a régi szabadalmakhoz, künn pedig felhagyni a kath. szövetségekkel.

I. Károly.

I. Károly ezen kettős vereség által tönkretéve foglalta el a trónt (1625. apr. 6.). Alig tette föl fejére a koronát, rögtön elüzte azon bohóczok és szabadonczok rajá, kik az elpuhult kényur palotáját elözönlötték; a nemeseket arra kényszeritette, hogy vagy javuljanak meg, vagy rejtsék el magukat; tisztelte a tehetséget, de valamint atyja, ugy ő is meg volt győződve, hogy az uralkodó nem türhet korlátokat, s a parlament csak azért izmosodott meg, mert a királyok gyöngék voltak. Ragaszkodott tehát családja ősi szokásához: a kényurasághoz és az isteni joghoz; de ha őseinek fegyverrel kezökben sikerült engedelmességre szoritani a hübéres urakat és a skót clanok főnökeit, Angliában a városiakkal gyült meg a baja, kiknek kezében volt a vagyon, s kik nem annyira lázadások, mint inkább a tétlenség és vélemény miatt voltak félemletesek; ezen erők ellen nem tudta, milly fegyverekkel küzdjön.

Károly akkor tette az első baklövést, midőn franczia országi Henriettet, XIII. Lajos szép, müvelt és erényes nővérét vette nőül

kínek azonban hibául rótták fel, hogy franczia és katholikus volt. Ezen nő a házassági szerződésben nyiltan kikötötte saját vallásának szabad gyakorlatát önmaga, kisérete és gyermekei számára, külön kápolnával, szentbeszéddel, szentségekkel és egy alamizsnás püspökkel, kinek jogköréhez tartozzanak az előbbiek között felmerülendő egyházi ügyek; mindezekhez még egy titkos záradék is járult, mellynek értelmében a király megigérte, hogy amennyiben tőle függ, türni fogja a katholikusokat. Medici Mária azon utasitások között, mellyekkel Henriette-et ellátta, egyebek között ezeket mondá: „Mutasd magadat sz. Lajos méltó leányának, ki idegen földre ment a hitért meghalni. Járulj gyakran a szentségekhez, s hogy ez lelki haszonnal történjék, müvelj az általad vallott hithez méltó cselekedeteket. Légy egy, Isten által támasztott Eszter az angol katholikusokra nézve, kik már évek hosszu sora óta szenvedések között élnek, éspedig vallásuk miatt, mi kétszeres ok arra, hogy irányukban rokonszenvvel viseltessél. A többi angolokról se feledkezzél meg, mert ámbár más vallást követnek, azért mégis királynéjok vagy; kötelességed gyámolitani, jó példát adni nekik, s igy szépszerével késziteni őket elő arra, hogy mondjanak le tévelygésökről.“ Henriette nem mérsékelte buzgalmát, mint az egy annyira türelmetlen országban szükséges lett volna; nem akart megkoronáztatni, nehogy részt kelljen vennie az eretnek szertartásokban, s minthogy a közügyekbe is be akart avatkozni, a nemzet gyülölettel kezdett iránta viseltetni, s kedvében járó férjét is papismusról gyanusitotta.

Bukingham.

Nem kisebb hátrányára szolgált ez utóbbinak, hogy még mindig különös kegyet tanusitott Bukingham herczeg, ezen léha és fényüző ember irányában, ki a politikában csak saját szenvedélyeit tekintette mérvadóknak, az udvart cselszövényeinek szinhelyévé tette, mi annál inkább sikerült neki, mert a király még uj volt és tapasztalatlan a közügyek vezetésében. Senki sem érte őt utól a fényüzésben; ő hozta be először Londonban a hordágyat, mi által fölöttébb megbotránkoztatta a népet, oktalan állatok gyanánt használván szolgáit. Valamint már előbb Spanyolországban elvesztette be esületét, ugy Franczia országban is, midőn megbizatásból Henriette-et nőül venni ment, a királynéval akart szerelmeskedni, amiért őt Richelieu kitiltotta [1]). Bukingham boszuból rávette Károlyt,

---

[1]) „Gazdag fehér bársony öltönyt viselt, melly, valamint a köpeny is, egészen gyémántokkal volt kirakva; ehhez járult még a nagyszemü gyémántokból

hogy háborut inditson Francziaország ellen, s támogassa a rochelleieket. Károly maga azt hitte talán, hogy visszanyeri a népszerüséget, ha a protestánsok érdekében háboruskodik; elteki ntve azonban attól, hogy az elégületlenek rendesen mintegy ösztönszerüleg kárhoztatják mindazt, mi az udvartól jö, ömaga elrontotta az ügyet azáltal, hogy a vezérletet Bukingham-ra bizta, ki kudarczot vallott. Ez, továbbá azon körülmény, hogy nagyszámu angolok misére jártak, s nem alkalmaztattak az egyházi fenyitékek azok ellenében, kik a nemzeti istenitiszteletet elhanyagolták, általános elégületlenséget idézett elő, midőn ujra összehitta a parlamentet (1625. jun. 16.), hogy segélyeszközöket kérjen tőle azon háboru folytatására, mellyet Bukingham Olivares elleni gyülölségből Spanyolország ellen inditott.

Itt kezdődik azon összeütközés, melly utoljára is szomoru véget ért. A parlament észrevevén, hogy hatalma a közköltségek megszavazásában áll, nem fogyott ki a panaszokból a miniszter ellen, és megtagadja a segitséget. A király erre feloszlatja, vagy is egy aljas kegyencz kedveért ellenszegül a nemzet képviselőinek; minthogy azonban már kimeritette az alkotmány értelmében rendelkezésére álló eszközöket, kénytelen ujra összehini öket (1626. febr. 6.) Most megint ugyanazon tagok jelennek meg, még inkább el levén tökélve az ellenállásra. Némellyek a szabadság fentartóinak s a visszaélések megszüntetőinek nevezték el magukat, melly utóbbi elnevezés alatt a királyi előjog bármelly tényét értették; türelmességök különben megelégedett azzal, hogy számüzték a kath. papokat, megbüntették azokat, kik nem jártak a prédikáczióra, s megfosztották a katholikusokat fiaiktól, hogy a szabad vizsgálódás vallásában neveljék öket.

Miután a vallásujitás már megkezdődött, lehetelen volt azon határok között tartani azt, mellyek közé VIII. Henrik szoritani ohajtotta. A század elején egy, körülbelül ezer lelkész aláirásával ellátott kérvény a szertartások teljes kiküszöbölését szorgalmazta, hogy visszatérhessen az evangéliumi egyszerüséghez. Általános boszankodást idézett elő, hogy a dézsmákat egészen az udvaronczok emésztették föl, s azt akarták, hogy legalább részben a calvinismus hirde-

---

álló forgó, kard, öv és sarkantyuk, mellyek szintén gyémántoktól ragyogtak; ő excellentiája ezen öltözetben ohajt bevonulni Párisba.... Volt ezen kivül huszonhét más öltözete, mellyek szintén olly gazdagon és fényesen voltak diszitve, amint csak a képzelem és müvészet kigondolhatta.“ **Hardwich**, I. 571; **Ellis**, III. 189.

töinek is jusson belőlök valami. Eltöröltetvén a kath. egység, szükségképen gyökeres változásnak kellett létrejöni, „megdönteni (mint ők mondák) a bálványozást, visszatérni a kereszténység isteni értelméhez, egyszerre felkarolni az igazságot és szabadságot, kiirtani a kül szolgaság utolsó csiráját, hogy Isten szemléletére és földi függetlenségre emelkedhessünk.“ A vallási és polgári hatalom megrémült ezen óriási tagadás fölött, s lehetőleg igyekeztek gátat vetni ezen elvadult vallás terjedése elé, melly azonban, föként a vidéken mégis tulsulyra kerekedett; minthogy pedig az igehirdetőket nem akarták a hajdani papi birtokokkal dijazni, a polgárok adót vetettek önmagukra, hogy földi kenyeret nyujtsanak az életige terjesztőinek.

Presbyteriánusok.

A presbyteriánusok, ezen ugy önmaga, mint mások irányában kérlelhetlen tömeg, szenteknek, puritánoknak nevezték el magukat Angliában; a szent-iratokat a gyöngék előnyére magyarázták az erősek ellen, czéljok volt tüzzel-vassal reformálni az egyházat és államot s a püspöki kormányzat eltörlésével visszaállitani nem csupán a törvényes rendet, hanem a hivek teljes függetlenségét. Folyvást az örökkévalóság szemléletébe mélyedve, minden legkisebb eseményt a Magasságbelinek tulajdonitottak, kinek egyedül ohajtottak szolgálni s vakitó világosságát élvezni mindörökké. Nem ismertek el más felsőséget azon kegyelmi fokozatokon kivül, mellyeket Isten osztogat; nem sokat vesződtek a bölcselkedéssel vagy politikával, csak az inspiratióban biztak, s az angyalok voltak vezéreik; mindezek folytán megvetették a gazdagságot, a tudományt, a hatalmat, s mindenben csak az isteni praedestinatiót látták. Ezen megsemmisülés Isten előtt fölötte gögösekké tette öket az emberek előtt s megmásithatlan elhatározásuktól sem fenyegetések, sem igéretek nem voltak képesek öket eltántoritani. Türelmetlenek levén, mint azon vallás, mellyet elvetettek, csak azért törekedvén polgári szabadságra, mert ez a vallásinak is lételemét képezi, olly tulságokra vetemedtek szigoru életmódjukban, mellyek nevetségesekül tüntetik fel öket azok előtt, kik nem látják be, milly hatalmasokká lettek épen ezen tulzások által. Megvetéssel tekintettek a gazdagokra, szónokokra, nemesekre, papokra, azt tartván, hogy olly kincsnek vannak birtokában, melylyel a világ összes gazdagságai fel nem érnek, ékesszólók egy fenségesebb nyelvben, nemesek az isteni elsőszülöttség kiváltságánál fogva, s papok isteni megszentelés folytán. Közülök a legutólsónak létezése is titokteljes és rettentő fontossággal birhat; legkisebb tényét élénk figyelemmel kisérik a világosság és sötétség szellemei; már az ég és föld alko-

tása előtt arra volt rendeltetve, hogy olly boldogságot élvezzen melly az ég és föld elenyészte után sem fog megszünni; valamelly esemény, mellyet a rövidlátásu politikusok földi okoknak tulajdonittottak, ő reá való tekintetből történt; ő érte keletkeztek, virágoztak és buktak meg a birodalmak; a Magasságbeli az ő érdekében nyilvánitotta akaratát a próféta hárfájával s az evangelista tollával; ő egy rendkivüli szabaditó által mentetett meg egy rendkivüli ellenségtől; az ő megváltása végett ömlött egy természetfölötti halálküzdelem verejtéke s egy halhatatlan áldozat vére; őérte homályosodott el a nap, nyiltak meg a hegyek oldalai, támadtak fel a halottak s zokogott az egész természet a kimuló Teremtő szenvedései fölött.

Kik ezen szenteknek csak aszott arczait látták, kik csak zokogásaikat és panaszos énekeiket hallották, mosolyoghattak fölöttök; de nem mosolyogtak azok, kik a tanácskozási termekben vagy a csatatéreken találkoztak velök. Ezen fanatikusok a polgári és katonai ügyekben higgadt itéletet, szilárd elhatározást tanusitottak, mi némelly irók előtt összeegyezhetlennek látszott vallási rajongásukkal, holott épannak természetes következménye volt. Minthogy érzelmeik egy tárgyban voltak összpontositva, teljesen közönyösek maradtak a többiek iránt; egy uralkodó szenvedélyben egyesült a kegyelet és harag, nagyravágyás és félelem; a halál elvesztette reájok nézve borzalmait, az élvek csáberejöket; voltak mosolyaik és könyeik, öröm és fájdalom szülte elragadtatásaik, de nem a földi dolgok miatt. A lelkesültség stoicusokká tette őket, megtisztitván lelkeiket minden aljas érzelemtől, s felülemelte őket a veszély és romlottság behatásain. Ezen lelkesültség néha a józan észszel ellenkező czél követésére ragadhatta őket, de soha sem arra, hogy erkölcstelen utakat válaszszanak.

Növekedvén számuk, fekete öltönyt vesznek magukra, kiszélesitik kalapjuk karimáját, lenyirják fürtjeiket, hogy tiltakozzanak a parókák ellen, mellyeket ők sérelemnek tartanak az istenség ellen; miután böjtöltek és végighallgattak négy hosszu prédikácziót, benyujtják Károlynak a jámbor kérvényt ollyvégből, hogy hajtassa végre a katholikusok ellen hozott törvényeket. Az alsóházban rendkivüli befolyásra tettek szert eszméik szigorusága s a papismustól való irtózásuk miatt, itt a szabadelvüekhez csatlakoztak, kik a királyi előjogok megvizsgálását és korlátozását, tiszta vallást, polgári szabadságot, teljes egyenlőséget követeltek. Ámbár eltértek egymástól vallási nézeteikben, ellenállhatlan egyértelmüséggel emeltek panaszokat Bukingham ellen; Károly, kit a dolgok illyetén állása fölöttébb boszantott, ujra feloszlatja a parlamentet, (1628.

márcz. 17.) Minthogy azonban a szorult viszonyok miatt nemsokára megint összehíni volt kénytelen azokat, kiket maga ellen ingerelt, a megnyitáskor ezeket mondá: „Összehíttalak titeket, mert a parlament a legrégibb, leggyorsabb és legczélszerűbb eszköz arra, hogy megnyerjük a szükséges segédszereket önmagunk biztonságára s barátaink megmentésére a közelgő veszélytől. Ha nem teljesititek kötelességteket, én nyugodt lelkismerettel fogom használni azon eszközöket, mellyeket Isten adott kezembe, hogy megmentsem azt, amit némellyek esztelensége el akarna veszteni. Nem fenyegetésképen mondom ezt, mert fenyegetéseket különben is csak velem hasonlókkal szemben használnék; vegyétek ezt figyelmeztetésül annak részéről, kinek kötelessége gondoskodni üdvötök- és jóllétetekről.“

A parlament, melly a Plantagenetek alatt az ellenszegülés eszköze s biztositék volt a magán jogokra nézve, a Tudorok alatt puszta kormány-eszközzé sülyedt alá; mindazonáltal, ha el is aljasittatott a zsarnokság által, fontossága és szilárdsága folyton növekedett ugy, hogy most már alapul szolgálhatott a képviseleti kormánynak, s kiinduláspontul az uj szabadsági törekvéseknek. Ez alkalommal öt különféle segélyt szavazott meg, mielőtt azonban elfogadta volna a billt, az ugynevezett jog-kérvényt nyujtotta be, vagyis azon biztositékok foglalatát, mellyeket a nemzeti alkotmányban talált, s mellyek előtt a királyi előjognak is meg kellene hajolnia; ezek a következők: egy szabad polgárt sem szabad elfogni határozott indokolás nélkül, még a király parancsára sem; senki sem kényszeríthető ajándékok, kölcsönök vagy segély adására a két kamra jóváhagyása nélkül; a polgárok nem terhelendők katonák vagy tengerészek beszállásolásával; eltöröltetik a márcziusi törvény s mindenki csak az ország törvényei szerint itélendő el. Az alsóház győzedelmeskedik; a király elejénte vonakodott, később azonban hozzátette ezen formulát: Legyen törvénynyé, amint kivántatik; a jog-kérvény ezzel Angolország második alaptörvényévé leszen. Látván, hogy a nehézségek és követelések folyvást szaporodnak, s hogy az alsóház meg akarta fosztani az uralkodó osztályt a fényüzés, élvek és létezés eszközeitől, s ő kért számadást, holott tulajdonképen azért hivatott össze, hogy ő adjon számot, Károly felfüggesztette ezen nevezetes parlamentet.

Ezáltal azonban nem ért véget sem a fensőbb osztályok elégületlensége, mellyet az udvar odahagyásával tanusitottak, sem a Bukingham, mint a köznyomor bérlője ellen intézett vádaskodások, mig végre Felton János meggyilkolta őt (aug. 23.), azzal

dicsekedvén, hogy kötelességet teljesitett s megmentette az országot.

Az uj ülésszak megnyitása után az alsóház még nyiltabban kifejezi ellenséges érzületét a király irányában, s meg akarja őt fosztani a mértékekre és sulyokra vetett adó élvezetétől, mi a királyoknak élethossziglan szokott adományoztatni s főjövedelmi forrásukat képezte, egyszersmind pedig módot szolgáltatott nekik pénzszerzésre és kegyelmek osztogatására; hazaárulónak nyilvánít mindenkit, ki azt fizeti, ki behozza a catholicismust és arminianismust. A nép képviselői ekként, ámbár tulmentek követeléseikben, elismertetést szereztek azon jogoknak, mellyek előbb olly vakmerően lábbal tiportattak; minthogy azonban másrészről olly vad türelmetlenséget tanusitottak, elrémitették a lelkiismereteket.

A király nem akart beleegyezni, hogy egy testület, melly megvitathatja az adókat, egyszersmind meg is tagadhassa azokat, s hogy azok mikénti felhasználásának vizsgálása a kormány tényeinek bonczolgatására vezessen; minthogy pedig czélját nem érhette el szépszerével, ismét feloszlatta a parlamentet (1629), s meg levén győződve, hogy összeesküdött az egyeduralom megdöntésére, elhatározta, hogy nélküle fog kormányozni, és ezt nyiltan ki is jelentette. A legnyugtalanabb képviselök közől kilenczet elfogatott, békére lépett Franczia- és Spanyolországgal, az udvarnál takarékosságot léptetett életbe; olly hatalmas volt még a nemesség, hogy ennek segélyével Károly pótolhatta a nemzet képviselői által megtagadott adókat, s tizenegy éven át nem is hitta őket össze, mint korlátlan király uralkodván minisztereivel.

Károlynak szüksége volt támogatóra; ezen minőségben előbb Bukingham, később a királynő, végül pedig Strafford és Laud miniszterek müködtek mellette. Wentworth Tamás, Strafford grófja, ép olly erélyes mint értelmes férfiu, egyik fő előmozditója volt a jog-kérvénynek, látván azonban párthiveinek tulzásait, a király mellé állott, hü és hasznos szolgálatokat tett neki s ezeket mondá: Korbácscsal kell őket viszatériteni kötelességökhöz. Irhon lord-kormányzójává neveztetvén ki, rendbehozta az igazságszolgáltatást, elömozditotta az ipart, orvosolta a kormányzat számos visszaélései ellen benyujtott panaszokat s véget vetett a kincstár jogtalan zsarolásainak. Segitségére volt Laud Vilmos, ki mint londoni püspök, később pedig canterburyi érsek szervezte az anglikán egyházat; különben tudós és önzetlen férfiu volt, féltékenyen ör-

ködött a püspöki hatalom fölött, még a királyi előjogok rovására is, mellyeknek minden egyébben határozott védője volt.

A birodalom külsőleg virágozni látszott, de hiányzott a szabadság; a király behajtatta a mértékekre és sulyokra vetett adókat, a prédikációk nem-hallgatására szintén adó volt vetve, valamint egy másik adót is szedtek a tengerészet költségeinek fedezésére. Ez utóbbit hatalmassá tette, s a maga számára követelte a körüskörül fekvő tengerek kiváltságát, eltiltván a hollandoknak az angol partokon való halászatot; megfékezte a tengeri rablókat, kiterjesztette a kereskedelmet, átalakitotta a pénzügyet, s virágzásra emelte az országot. Minthogy azonban müködéséről senkinek sem adott számot, zsarnoknak nevezték; arról vádolták, hogy megszegi a királyi igéreteket, visszaél a hatalommal; fenhangon becsmérelték a csillagos kamrát és a legfőbb törvényszéket, mellyek a béke fentartásának ürügye alatt büntették a szavakat, gondolatokat, állitólagos czélzásokat, miértis nagyszámu puritánok és szentek azt tartván, hogy többre kell becsülni Istent az embereknél, Amerikába menekültek. Midőn ezek elindulandók voltak, a visszamaradó testvérek a tengerpartra gyülekeztek, a gyülekezet lelkésze bucsubeszédet tartott, s azon reménynyel váltak el, hogy ujra egyesülni fognak.

A politikai szabadságok még nem szilárdultak meg s nem mentek át a közéletbe annyira, hogy forradalomra szolgáltathattak volna ürügyet; a vallási és lelkismereti szabadság emlitése azonban mindenkire élénk hatást gyakorolt. Károly kényuralma ennekfolytán megtöretett, midőn Skótországban megkoronáztatása után az episcopalisok liturgiáját akarta meghonositani; Laud ösztönzésére, kinek érdemei közé bizonyára nem lehet számitani a türelmességet, háborut inditott a presbyteriánusok ellen anélkül, hogy előbb kellően megfontolta volna a dolgot. I. Jakab arra kényszeritette a papság egyetemes gyülését, hogy ima- és egyházi törvénykönyvet szerkesszen, mellyek által a skót és anglikán liturgia és egyházi fegyelem közelebb hozatnának egymáshoz. Ezen intézkedések azon időben általános nem-tetszést idéztek elő, mert eltörölték a tetszés szerinti imákat s a lelkészeket a püspökök fenhatóságának rendelték alá; emiatt akkor elállottak ezen tervtől, Károly azonban életbe akarta léptetni.

Skótországban a nép között keletkezett a reformatio, s innen emelkedett a trónra, nem pedig megforditva; azért a papság, melly sokat adott arra, hogy tetszése szerint imádkozhatik, törvényeket hozhat és semmiféle szertartások által nem korlátoltatik, irtózott az efféle ujitásoktól; a nemesek attól tartottak, hogy majd vissza kell ad-

niok a bitorolt jószágokat a püspököknek; a nép megbotránkozott az anglikán egyház által megtartott nagyszámu fényes szertartások felett, mellyeket ő katholikus bálványozásnak tartott, s a puritanismus első apostolának eme szavait ismételte: „Angolország nemeseinek, biráinak és népének nemcsak ellene kellett volna szegülniök Mária királynőnek, ezen második Jezabelnek, mihelyt az evangeliomot irtani kezdte, hanem le kellett volna őt gyilkolniok összes lelkészeivel és büntársaival együtt.“ Midőn tehát az uj liturgiát behozták Edinburgba, egy asszony felkiáltott: Ihol a pápa, ihol az antikrisztus! — A pápa az antikrisztus, — kiáltják erre mindnyájan; az esperest, a püspököt könyvekkel, kövekkel, székekkel fogadják: a jelenet mindenhol ismétlődik, a forrongás általánossá válik. Károly az anglikán papságra levén kénytelen támaszkodni, üldözi a nonconformistákat, kik hősi fanatismussal türnek mindent. Levágott fülekkel szégyenkőre állitattván, a nép tömegesen tódult szemléletökre, s midőn a hóhér vissza akarta nyomni a tolakodókat, Burton igy szólt: „Ne bántsa őket, hadd tanuljanak meg ők is szenvedni;“ egy fiatal emberhez, ki elsápadt, e szavakat intézte: „Miért vagy olly szomoru, fiam! szivem nem tántorog, s ha még nagyobb erőre lenne szükségem, Isten bizonyára nem engedné, hogy abban hiányt szenvedjek“, erre fölemelvén öklét, mellyet a levágott fülekből csorgó vérbe mártott, felkiált: „Áldott az Ur, ki méltónak talált arra, hogy érte szenvedjek; most elvesztettem néhány csepp vért, de teljesen is kész vagyok azt kiontani Isten igazságaért és királyom becsületeért a pápisták bitorlásai ellen; dicsőség Istennek és hosszu élet a királynak“! Egy valaki virágcsokrot nyujtott Bastwicknak, s minthogy ép ekkor egy méh szállott reá, ekként kiáltott fel: „Látjátok! ez a szegény állatocska még a szégyenkőre is rászáll, hogy mézet szijon a virágokból; vajjon én miért ne izlelhetném meg Jézus Krisztus mézét?“ — Pym igy szólott: „Keresztények, ha mindnyájan gondoltunk volna szabadságunkkal, most nem volnánk itten. Mi mindnyájatok szabadságáért feláldoztuk a mienket. Őrizzétek meg jól, kérlek titeket; ragaszkodjatok szilárdul Isten és a haza ügyéhez; különben örökös szolgaságba fogtok bukni ti és fiaitok.“ Lilburne, ki nem sokkal később ugyanezen ok miatt az utczákon végig vezettetett és ostoroztatott, eközben folyvást prédikált; miután többizben hiába parancsoltak neki hallgatást, végre betömik száját; ő erre irott lapokat von ki zsebéből és szór szét, mellyeket a nép nagy buzgalommal szed össze. Végre megkötözik, mi még inkább növeli a tömeg bámulatát.

Illyképen mindinkább és inkább elkeseredtek a kedélyek, Károly pedig képtelen lévén erőszakkal nyomni el azokat, kiket felizgatott, bünbocsánatot hirdet azon föltétel alatt, ha a liturgiát elfogadják. Erre azonban hatvanezer lázadó halált kiált az episcopalisokra; ezrével nyujtják be a kérvényeket; Edinburgban lordok, alsóbb nemesek, ígehirdetők és városi képviselők táblái vezetik a forradalmat. Richelieu szitotta a tüzet s pénzt és fegyvereket szolgáltatott; a lázadók ennek folytán szövetséget alakitottak, melly az 1586-ki hitvallásról Covenant-nak neveztetett (1638.). A szövetkezettek kötelezték magukat, hogy Isten nevében védeni fogják az igaz vallást, ellenállanak minden tévelynek s egyesülnek a király- és tekintélyének védelmére, hogy biztositsák a vallást, a szabadságot és a törvényeket. A nép seregestül csatlakozik hozzájok; a király kénytelen volt alkudozásokba bocsátkozni, annyira azonban nem birt magán erőtvenni, hogy eltörölte volna a liturgiát és a legfőbb törvényszéket. A glasgowi zsinat eltörölte az episcopatust s kiközösitést mondott mindazokra, kik nem csatlakoznak a szövetséghez.

Polgárháboru.

Mi maradt egyéb hátra, mint hogy fegyvert ragadjanak? A király pénzügyei jókarban voltak, miértis nem volt szükséges összehini a parlamentet, a hajóhad szintén készen állott, ötezer emberrel; huszezer gyalog és hatezer lovas tehát rögtön utnak indult. A skótok lefoglalták a raktárakat, az erősségeket, a királyi jövedelmeket; a hadsereget, melly buzgó egyetértéssel a szövetkezett (covenanter) Jézus nevében toboroztatott össze, s Richelieu által láttatott el fegyverekkel, Lesly vezérelte. Ha Károly rögtön megtámadja, győzedelmeskedik, ő azonban nem bátorkodott határozott lépéseket tenni, s talán az angol seregben sem bizott, melly szintén nem kevésbbé panaszkodott, éspedig nem annyira tények, mint inkább eszmék miatt. Olly gyönge volt tehát, hogy elfogadta a felajánlott föltételeket, de alig bocsátotta el hadseregét, azok is rögtön megsértettek s kénytelen volt ujra fegyverhez nyulni. Összehiván az ir és az angol parlamentet (1640. apr. 13.), az előbbi Strafford lord rohamos tevékenysége folytán csakhamar megszavazta a kivánt segélyt, valamint a papság is; az angol képviselők azonban büszkék levén a nép tetszésnyilvánitására, valamint arra is, hogy a király tizenegy év után végre mégis kénytelen volt őket összehivni, nemkülönben okulva a skót lázadáson, észrevették, hogy kezökbe kell venniök az állam kormányát; panaszt emeltek az elmult évek alatt

elkövetett visszaélések miatt, ekként mintegy a szabadság őreiül tüntetvén fel magukat, kik nem alattomos lázadásokban, hanem nyiltan fejezik ki panaszaikat, s többé nem a királynak, hanem a népnek a sajtó utján fejtegették a hatalom azon tulkapásait, mellyeket többé nem akartak türni. Midőn a lordok ellenszegültek, ezt válaszolták nekik: Mi köze az önök nemzetének a mienkkel?

Károly, kit a tizenegyévi kényuralom káprázattal vett körül, ujra a parlament feloszlatásának veszélyes kisegitő eszközéhez folyamodott. Londonban emiatt zavarok keletkeznek s a vallas álarcza alól köztársasági czélzatok tünnek elő. A papság zsinata, melly ezen időben hivatott össze, ujra hatvan, rendkivüli türelmetlenségről tanuskodó canont határoz, háromszázezer sterling segélylyel, melly összeggel, valamint a lordok ajánlataival a király szép hadsereget állit lábra. A skótok azonban megelőzik őt, berontva Angliába és kijelentve, hogy nem az ország, hanem a canterburyi párt ellen folytatnak háborut, melly pártot ők bibliai nyelvükön Bálaamoknak, Hamanoknak, Koréknak neveztek; a király Strafford ellenzése daczára alkudozásokba bocsátkozik velök.

Hosszu parlament.

Kifogyva minden segédszereiből, Károly most már ötödször megint csak a parlamenthez volt kénytelen folyamodni, (nov. 3.), melly még engesztelhetlenebbé vált, s hozszu-parlament név alatt a franczia nemzetí-gyüléssel egyenlő nevezétességre tett szert, mellyhez eredményeiben is hasonlított. Elejénte senki sem gondolt forradalom előidézésére; az alsóház, a növekedő polgári elem képviselője, ámbár két-harmadrészszel több vagyonnal birt mint a pairek, az aristocratia e symboluma, nem akarta még megbuktatni a királyi hatalmat, hanem csak megfékezni. Mindazonáltal annyi volt a benyujtott panasz, hogy általános számüzetést hoztak a hatalom közegeire; aki csak szenvedett valaha, mindenki orvoslást és boszut kivánt. Igy szóltak: „Gyermekek voltunk, s tetszésök szerint ütlegeltek bennünket; ideje már, hogy függetlenül éljünk. Számunk milliókra rug; vajjon ők hányan vannak?“

A polgárháboru nem volt uj az országban, az ellenszegülést azonban mindenkor a törvények és bizonyos kétségbevonhatlan jogok nevében inditották meg. Most mindkét fél kölcsönösen törvénytelenségről és ujitásokról vádolta egymást, s pedig méltán, mert az egyik megsértette az ország ősi jogait, a másik pedig olly kiváltságokra és hatalomra tartott igényt, mellyek ezideig ismeretlenek voltak. Mindketten érezték tehát az önigazolás szükségét, mire a lár-

más nyilvánosságot választották; az egész nemzet részt vett a küzdelemben. „Alig ocsudva fel az elnyomatásból, a nemzet hathatósabb biztosítékokat keresett, de azért még mindig ugyanazon törvényekre támaszkodott, mellyeket előbb nem talált eléggé hathatósaknak. Uj hitelvek és eszmék forrongtak keblében, mellyek iránt élénk és tiszta hitet táplált, s azért bátran és bizalommal engedte magát át a lelkesültségnek, melly az igazság diadalát ohajtja bármilly áron. Egyidejüleg szerény levén czéljaiban, gyöngéden ragaszkodván ősi szokásaihoz és tisztelvén a régi intézményeket, nem akarta azokat megváltoztatni, hanem csak tiszteletet és megszilárdulást ohajtott nekik szerezni. Ennek folytán a bátorság és félénkség, őszinteség és kétszinüség sajátságos vegyületével találkozunk a számtalan hivatalos és független nyilatkozványokban. Nem ismert határt a lelkek buzgalma, egyetemes, hallatlan, rendszertelen volt a mozgalom; mindenfelé hirlapok és röpiratok: politikai, vallási, történeti kérdések, beszélyek, előadások, tervek, tanácsok, megtámadások, szóval, minden talált azokban helyet; mindent szőnyegre hoztak, megvitattak bennök; önkénytes küldöttek terjesztették azokat; a törvényszékeknél, a piaczokon, a templomok kapuin csoportosan olvasták vagy vásárolták. S az eszmék ezen nagy harczában, a közvéleményre való szokatlan hivatkozásban, mialatt az iratokban és tényekben tulajdonkép már a nemzeti fensőség elve uralkodott, összetüzve a koronát isteni jogával, a vita egyedül törvényes birái gyanánt még mindig a statutumok, a jogtudomány, a szokások és hagyományok idéztettek; a forradalom már általános volt anélkül, hogy valaki ezt kimondani, vagy csak önmagának is bevallani bátorkodott volna“ [1]).

Nagyszámu képviselők csak azért jöttek össze, hogy boszut álljanak, azon szilárd elhatározással, hogy ujitásokat léptessenek életbe, megbuktassák a királyi hatalmat és Straffordot, a nép ügyének elárulóját, továbbá az episcopatust, mint a trón támaszát. Élökön nagytehetségü férfiak állottak, kik közől főként Pym János érdemel említést. Pym egyetértve a három királyság puritánjaival, rávette az ireket, hogy vádolják be Straffordot, ki ellen az ő panaszukra pör indittatott. Ez bizván saját ártatlanságában ahelyett, hogy kerülte volna a veszélyt, ellenségei közé jött. Pym a pairek kamrájában felségárulásról vádolja Straffordot, s kéri elfogatását, mit a lordok el is rendelnek. Ez a lázongók diadalmának bizonyitéka volt, kik erre hozzáfognak a reformokhoz.

[1]) **Guizot**, I. 269.

Az ez időbeli angol nép még nem volt hozzászokva ahhoz, hogy elvontan tárgyalja a jogokat és kötelességeket, mint a franczia a forradalom idejében, azért nem is törülhette el az egész multat, mint ez utóbbi, s nem alapithatott egészen uj alkotmányt. Ellenkezőleg az angol nemzetnek élénk emlékezetében állott a mult, mellyben ama szabadságokat nyerte, mellyektől a Stuartok jelenleg meg akarták fosztani; ohajtotta tehát visszaidézni ezen időket s kiküszöbölni a visszaéléseket. Ezen szabadság továbbá nem puszta elméleten alapult, hanem a személyes függetlenségből származott. A parlament már fel volt ruházva az adók megszavazásának jogával, miből természetszerüleg következett felsősége az államban, annál is inkább, mert az ország ereje fölött is ő rendelkezett; a királyok azonban magukhoz akarták vonni ezen jogot, néhány megelőző példára hivatkozva. Arról volt tehát szó, hogy valamelly törvényhozói ténynyel világosan kijelöltessenek a határok; a képviselőház magának akarván tulajdonitani a tulsulyt a kormányzatban, megtagadta a kivánt segélyt, s a király engedményekkel volt kénytelen azt megvásárolni; kötelezte magát, hogy a parlamentet minden három évben összehivja, a jelenlegit pedig mindaddig nem fogja feloszlatni, mig magának a parlamentnek tetszik.

Még azok is, kik jobban átértették a kérdést és előbbre haladtak, mint Pym és Hampden, arra szoritkoztak politikájokban, hogy szilárdul megállapitsák az ország kormányzatát a képviselőház által, egy látszólagos király lehetetlen biztositéka mellett. Ezen czélt nem valamelly tényleges alkotmány kihirdetése, hanem azáltal akarták elérni, hogy tényleg minden ügyet az alsóház megvitatása alá vonjanak, s ezáltal a polgárok kezei közé játszszák át a hatalmat. Ahelyett tehát, hogy eltörölték volna a multat, mindenben csak a régi okmányokra hivatkoztak; a kamra ebben kevés őszinteséggel járt el, attól tartván, hogy a nép könnyen hátat fordithatna neki. A képviselők között más szenvedélyek forrongtak, mellyek messzebb, egészen a köztársaságig terjedtek; azon emelkedettséget, melly hiányzott nála a politikában, megadta az alsóháznak a vallás.

Károly már előbb kiüzte az udvarból és a hadseregből a katholikusokat; a képviselők megtisztitják az egyházat minden babonától, vagyis az ősi hit még fenlevő maradványaitól, elhatározzák a birák elmozdithatlanságát, a törvenytelen adók eltörlését; elrendelik, hogy a kincstár számoljon sáfárkodásáról, s a hatalom letéteményesei feleljenek magukviseletéről. Mindezek igen fontos intézkedések a közszabadságra nézve, de annyiban tullépték a határt,

hogy keresetet akartak inditani azok ellen, kik nem ugy cselekedtek, mint ahogy még nem volt meghatározva; kire nem bizonyithatták rá a vétkest, delinquensnek nyilvánittatott; ezen rettentő általánosságu vád mindazokat érte, kik a parlamentben ellenkezőleg vélekedtek, vagy az ellenzékhez tartozó tagokat választották. Mint a forradalmaknál rendesen történni szokott, a szabadság nevében letiporták a szabadságot.

A lapok ezalatt nem szüntek meg izgatni. Károly remélve, hogy Straffordot megmentheti, egyik engedményt a másik után tette, minekfolytán lassan lassan odáig jutott, hogy sem Straffordot, sem önmagát nem volt képes többé megmenteni. Laud, utolsó támasza, kit mint a hierarachia főnökét gyülölték, szintén börtönbe vettetett, ámbár békét tanácsolt.

A skótok, a secta által támogatva, még magasabbra csigázták követeléseiket, másrészről pedig dühöngtek a gyujtogatók ellen, melly határozatlan elnevezés, miként a delinquens, azok ellen használtatott, kik a királynak engedelmeskedtek; Londonban egy igen sürüen látogatott templomuk volt, mellyben a hierarchia ellen tartottak beszédeket; szakadatlanul böjtöltek és kérték Istent, hogy leheletével támogassa a gyengéket, miszerint lángba borithassák az elvetemedett és a szentiratokkal ellenkező egyházat. I. Jakab azt mondá: Ha nem lesznek püspökök, király sem lesz többé; azért ellenezték a skótok törekvéseit és támogatták az egyházi hierarchiát mindazok, kik a monarchia fennmaradását ohajtották, ha mindjárt korlátolva is.

A miniszterek felelősségéről szóló törvényt visszaható erővel ruházták fel, hogy pörbe foghassák Straffordot, kinek a király tanácsában mondott szavait is vétkül tulajdonitották, sőt még szándékait is. Pym ugyanis kijelentette, hogy a felhozott huszonnyolcz pont közől magában véve egyik sem állapitja meg az árulást, együttesen azonban kimutatják az állam felforgatásának szándékát. Strafford olly méltósággal védte magát, olly világosan kimutatta a lordoknak azon örvényt, mellyet önmaguk számára ástak, valamint azon eljárás gyalázatosságát, mellynél fogva csak azért helyezték öt vád alá, mert végrehajtotta a király parancsait, hogy már-már fölmentették volna, ha a képviselők ujra elő nem rántották volna VIII. Henrik egyik gyalázatos rendelkezését, az ugynevezett számüzési billt (attainder), mellynél fogva a parlament, mint főrendőri törvényszék, valakit a rendes bizonyitékok hiánya mellett is elitélhetett.

Károly nem látván többé módot annak megszabaditására, ki-

hez igy szólt: „Amint én király vagyok, ugy egy hajszálát sem fogják önnek meggörbiteni;“ minthogy továbbá nem számolhatott valamelly párt támogatására a megoszlott véleményü parlamentben, sem a secták között, mellyek közöl némellyek félig, mások egészen kiküszöbölték a kereszténységet, szilárdabb és egységesebb erőre szándékozott támaszkodni, t. i. a nemesekből álló hadseregre, melly majd fegyverrel birná hallgatásra a parlamentet. Minthogy azonban folyvást árulókkal volt környezve, ezen szándék hire is csakhamar eljutott a parlamentbe, mi még inkább növelte a képviselők boszankodását és merészségét, kik erre megfosztották Károlyt a parlament feloszlatásának vagy elnapolásának jogától (1641); ezalatt a nép között rémületet terjesztettek a nemzeti szabadságokat fenyegető állitólagos veszélyek miatt, s a legesztelenebb koholmányokat is elhitették vele. Temérdek aláirással ellátott kérvény nyujtatott be, melly Strafford, a korona legügyesebb és leghivebb gyámolának fejét kivánta; miután a pairek, vádlott barátjai, visszavonultak, csak negyvenöten maradtak vissza, kik közöl huszonheten halálra méltónak ítélték Straffordot, mert csapatokat szállásolt a polgárokhoz s önkényü esküre kötelezte az Irhonban tartózkodó skótokat. A nép dühösen követeli, hogy erősitse meg Károly az itéletet; ez haboz, összehivja a püspököket, kik közöl csak egy meri neki azt mondani, hogy nem szabad lelkismerete ellenére elitélni egy ártatlant; négyen arra ösztönzik, hogy vesse ki Jónást a háborgó tengerbe. Károly sir, imádkozik s utóvégre is aláirja az itéletet [1]); meghallván ezt Strafford, ekként kiált fel a zsoltárnokkal: „Ne bizzatok a királyokban, az emberek fiaiban, kiktől nem lehet várni üdvöt!“ Meghal az ártatlan állhatatosságával (máj. 15) s megtisztelve azon szánalommal, mellyre Károly, gyávasága miatt, érdemetlenné tette magát.

Ezen szégyenletes engedékenység után kinek élete maradhatott biztosságban? A képviselők ezen tény gyalázatosságát még azzal tetézték, hogy az nem szolgálhat például senki ellenében, hanem minden angol a rendes uton itélendő el.

A trón ekként védelem nélkül maradt; a kath. feleség, a király egyedüli kedvencze Bukingham halála óta, méltán félthette életét. A zsarnok Károly elleni gyülölethez most a gyáva Károly iránti megvetés járult, ki nem ismerte sem az ellenállás erélyét, sem az engedékenység alkalomszerüségét. A vérszemre kapott képviselők testvéreknek nevezték a fölkelő skótokat, egyesitvén ekként

[1]) A portroyal-i apáczák nem irták volna alá.

ezek calvinismusát Anglia polgári szabadságaival, meghosszabbitották egy évvel hadseregöknek Angliában való tartózkodását, hogy szükség esetén fegyveres erővel is rendelkezhessenek, midőn pedig elbocsátották, háromszázezer sterlinggel ajándékozták meg. Ekközben ujabb esetek ejtettek csorbát Károly királyi tekintélyén.

Irhon.

Irhont meghóditották az angolok, melly azonban még Pale eltávolitása után sem olvadhatott össze a hóditókkal és az ujon-érkezettekkel. Midőn Angolország a protestantismusra tért át, Irhont is magával akarta rántani, a reformatiót megelőző viták azonban nem hatottak el odáig, a gyülölt hóditók parancsa pedig csak még ragaszkodóbbakká tette az ireket ősi hitökhöz. Erzsébet tiz év alatt nyolczvanhat milliót költött az irek meghóditására, kik legyőzetvén az erő által, még inkább ragaszkodtak ahhoz, mi elválasztotta őket a győzőtől, s a reformatio eszméje egy sorba helyeztetett a hóditás eszméjével. Azon zsarnoki eszközök, mellyek segélyével VIII. Henrik és Erzsébet rátukmálta Angolországra az ujitásokat, Irhonban eredmény nélkül maradtak; ha ugyanis az előbbiben csak a királyi hatalom megszilárditásával lehetett gyökerestül kiirtani a két rózsa közti viszályt, az utóbbiban lehetőleg korlátozni kellett ezen hatalmat, mert csak igy tünhettek el a hajdani nemzeti uralkodás emlékei.

Minthogy tehát nem voltak képesek megtériteni, noha ezt állami indokok kivánták, kezdték tömegesen kiüzni a katholikusokat, hogy helyökre protestánsokat telepitsenek. A dermondi lázadás miatt lefoglalt hatszázezer hold földet ingyen ajánlották fel azoknak, kik hajlandók lennének Irhonban telepedni le; I. Jakab ismét ötszázezer holdat kobzott el, kötelességévé tevén a gyarmatosoknak, hogy egy irt se türjenek meg birtokukon. A kifosztottak az erdőkbe voltak kénytelenek menekülni, s igy valamint származás és vallás, ugy lakhely tekintetében is elkülönözve maradtak; London városa Londonderryt alapitotta s meghonositotta benne a puritanismust. Minthogy többé nem voltak földek, mellyeket el lehetett volna rabolni, Jakab, ezen ravasz zsarnok, egy más eszközt gondolt ki az irek kifosztására; arra kötelezte őket, hogy törvényesen mutassák ki birtokaik jogczimét, vagy adják vissza a koronának. Erre az ügyvédek egész raja rohant a szigetre, a zsákmányban való osztozkodás igérete által csalogatva; minthogy pedig az évek hosszu sora s annyi háboru alatt temérdek jogczim eltévedt, egy birtok sem volt biztos, az elrablottak meg a protestansokat gazdagitották.

A katholikusok remélték, hogy Henriette segélyével visszaállithatják az ősi hitet; Károly azonban egy pártra sem tudott nyiltan támaszkodni, s a még érintetlenül maradt Connaught ellen megujitotta elődje fogásait. Strafford, kit oda alkirályi minőségben küldött katonákkal és jogtudósokkal, kijelenteti, hogy egyedüli birtokos a király s a többiek csak az ő engedélyéből birtokolnak; az esküdtek ennek ellenkezőjét határozzák el, miért Strafford megbünteti az esküdteket és a sheriffet, hogy engedelmességre tanitsa a későbbieket. Minden jogot a kormány elleni bitorlásnak tekintvén, hozzáfogott azok megnyirbálásához, s minthogy önkénykedése mellett ügyes volt eszközeinek megválasztásában, ez uton jelentékeny segélyt szerzett a királynak; midőn azonban elnyomta a népet, másrészről előmozditotta az ipart, kereskedelmet és helyes kormányzatot.

Károly látván hatalmának hanyatlását, érezte annak szükségét, hogy lekötelezze maga iránt az ireket, miértis helyt adott panaszaiknak; ekkor azonban csakhamar közbejött a hosszu-parlament, a tulajdonképeni király ez időtájban. Az Angol- és Skótország között kitört ellenségeskedések kedvező alkalmat látszottak szolgáltatni az ireknek arra, hogy visszaszerezzék szabadságukat, azért parlamentjök számos rendeletet adott ki a királyi hatalom korlátozása végett. Az érdekek azonban eltávolithatlan válaszfalat emeltek az ó és uj irek között; midőn ugyanis amazok vissza akarták állitani a függetlenséget, ezek attól féltek, hogy könnyen elveszthetik a rosz uton szerzett vagyont; amazok az ősi vallás visszaállitására törekedtek, ezeknek pedig mint buzgó puritánoknak főczéljuk az episcopatus megdöntése volt.

A papi pályára lépni szándékozó ifjak, minthogy nem lehetett őket a szigeten nevelni, Olasz- és Spanyolországba küldettek, hol megtanulták tisztelni a pápai hatalmat s erős hajlamot szittak magukba a külső istenitisztelet iránt, mit aztán saját nyájukba is becsepegtettek. Ehhez járult, hogy az Angolország iránt ellenséges külföldi protestánsok folyvást segitséget igértek, mit szivesen elhisz az, kinek arra szüksége van; talán néhány angol is szitotta az elégületlenséget, remélve, hogy a lázadást követő elkobzásokból majd meggazdagodhatnak. Moore Robert Ballinaghból, hajdan terjedelmes birtokok ura, mellyek angol gyarmatosok között osztattak fel, abban állapodott meg a sziget többi főnökeivel (1641), hogy egy bizonyos órában megrohanják az összes idegeneket s hatalmukba keritik Dublin erősségét, hol tizenkétezer harczos számára volt fegyver le-

téve. Ugyanekkor az angol-irek ujabb kérelmekkel járulnak Károlyhoz, ki hogy lerázza őket nyakáról, meglepetés által akarta elfoglalni a nevezett erősséget. Meg levén győződve, hogy a katholikusok gyülölik a puritánokat, alattomban összebeszélt velök, hogy foglalják el ama fegyvereket. Képzelhetjük, mennyire megörültek ezen rászedésnek; csakugyan fellázadtak, s első hevökben legyilkolnak negyven-, mások szerint kétszázezer angolt, felégették a házakat s még a barmokat is kiölték, az öldöklésben főleg az ulsteri clan rettenetes férfiai, sir Phelinn O'Nial hivei tüntek ki [1]).

Moore későn látta be, hogy könnyü előidézni forradalmakat, de bajos azoknak irányt szabni; a többi vezérekkel együtt mindazonáltal készületeket tett az önvédelemre, kijelentvén az angol kormánynak, hogy csak saját jogaik, lelkismeretök mellett ragadtak fegyvert, meg azért, hogy egyenjoguakká tétessenek az angolokkal. Eczélból nemzeti szövetség alakul, s valamennyi ir megesküszik, hogy fegyvert ragad a király, a vallás s az ir nemzet jogainak védelmére.

Károly segélyt kér a parlamenttől a felkelők megbüntetése és elnyomása végett, a képviselők azonban ama hirt terjesztik, hogy ő maga a lázadás szerzője vagy büntársa, s meglehet, hogy ezen véleményt önigazolásul maguk a felkelők is ápolták; a parlament előterjesztést készit az ország bajairól, mellyeket tulsötét szinekkel fest s azon gyanúnak enged helyet, hogy titkos összeesküvés létezik a pápisták és jezsuiták között az alkotmány ellen. Kivánják tehát, hogy zárassanak ki a püspökök a parlamentből, töröltessenek el a vallási szertartások; egy közös vallásban majd kibékülnek egymással a polgárok. Ezen követelések visszhangra találnak a nép szenvedélyeiben, melly fegyvert ragad a senki által nem fenyegetett parlament védelmére; a grófságok nemesei szintén fegyverkeznek, hogy megvédjék a királyt és megakadályozzák, miszerint a polgárok kezei közé jusson; amazok gömbölyü-fejek (Roundheads), emezek lovagok névvel illettetnek. Mindkét párt szabadságot akart, de mig az egyik azt hitte, hogy az adó megtagadása, a miniszterek felelőssége és a parlament összehivása minden három

[1]) Ekként beszélik; ezen összejátszás azonban Károlylyal kissé regényesnek látszik. Lingard (*Angolország története*, X. füzet. A. jegyzet) bebizonyitja, hogy a fölkelők ki akarták üzni és nem legyilkolni a gyarmatosokat; hogy az öldöklés nem volt olly iszonyu, és semmiesetre sem volt előre megállapítva. Egyéb bizonyitékokat is felhoz O'Connell „Emlékiratok Irhonról" czimü könyvében, London 1843. Megjegyz. a 3. fejezethez.

évben elégséges a visszaélések megakadályozására: a másik ezenkivül még a hadsereg fölötti parancsnokságot, az állami tisztviselők, tanácsosok és birák kinevezésének jogát is a parlamentnek akarja tulajdonitani.

Továbbá mindnyájan egyetértettek a királyné gyülöletében s már azt is sugdosták, hogy vád alá fogják helyezni. A királyné Franczia országtól kért menhelyet, Richelieu azonban ezt válaszolta neki: Aki illy körülmények között odahagyja helyét, el is veszti azt. Károly tehát ama bátor tények egyikét kisérlette meg, neje érdekében, mellyek sikerrel szoktak járni forradalmak alkalmával, de csak azokra nézve, kik nem mutatnak félelmet; ezen tény abban állott, hogy ő maga felségárulásról vádolt néhány köztársasági főnököt. Megjelent a parlamentben és elfogatásukat követelte (1642); a parlament meglepetve elnapolja magát, nem sokára azonban kijelentvén, hogy a király megsértette az alkotmányt, elégtételt követel s fegyverre szólitja az alsó néposztályt. Károly távozván Londonból, hol a köztársaságiak diadalmaskodnak, ujra megalázza magát, mindent jóváhagy, mialatt külföldön segélyért eseng.

A parlament pápista-összeesküvések ürügye alatt egy hadtestet követel saját védelmére; mitsem törődve Károly tiltakozásával, átlépi az alkotmányos kormányforma határait s magának tulajdonitja a hadsereg-toborzás jogát, azt hozván fel mentségül, hogy kénytelen védeni magát azon összeesküvések ellen, mellyeket állitólag a király szött a vallás megváltoztatása végett. Az Irhon ellen fölszerelt csapatokat saját szolgálatába veszi, s mindenki versenyezve annyi aranyat hordott össze, amennyi csak tőle telt [1]). Károly el levén tökélve a harcz megindítására, Nottinghamban kitüzi a királyi zászlót, kijelentvén, hogy nincs más czélja, mint fentartani a protestans vallást, a törvények szerint kormányozni és végrehajtani a parlament

---

[1]) „Majdnem hihetetlen, mennyi aranyat hoztak tiz nap alatt a kincstárnokokhoz; nem volt elég ember annak átvételére, sem hely, hová tegyék; olly nagy volt az ajándékozók tömege, hogy sokan két napig is kénytelenek voltak várakozni, mig lázongó adományaikat átadhatták!“ **Clarendon**, *A lázadás története.*

„Az igehirdetők olly hatást idéztek elő, hogy szegény nők jegygyürüiket s arany és ezüst hajtüiket ajánlották fel.“ **Witelocke.**

„Nem csak a gazdag londoni nemesek és polgárok ajándékoztak telt erszényeket és nagy edényeket, hanem még a szegényebbek is, mint az evangeliumi özvegyasszony felajánlották filléreiket.“ **Nay**, *A hosszu-parlament története.*

határozatait. A pairek és nemesek majdnem valamennyien hozzá sereglettek, azonképen az episcopalisok és katholikusok, fényüző, gazdag, előkelő népség; a nemzet zöme azonban a képviselőkkel tartott, valamint a hajóhad is, mellynek segélyével elvágták a külről jövő erősitéseket. A parlament távol attól, hogy elvesztette volna bátorságát, kijelentette, (jun. 9.) hogy a király nem élhet a veto jogával a parlament által hozott törvények ellenében; a hadsereg fölötti parancsnokság tulajdonképen nem a királyt illeti; a hadsereg nem a király, hanem a parlament nevében toboroztatik. A parlament ekként fölfegyverezvén magát, háborut határoz a királypártiak ellen s Essex grófot a parancsnokságon kivül azon megbizatással ruházza fel, hogy vezesse vissza a királyt Londonba, kiszakitván őt hütlen tanácsosai köréből.

A parlament ezalatt felszólitotta a skótokat, hogy egyesitsék a két nemzetet, s a zsinat, melly öket ezen politikai és vallási fejetlenség között kormányozta, csakugyan el is fogadta ezen ajánlatot azon föltétel mellett, hogy a két egyház egyesitessék. Egyezmény jött tehát létre, melly eltörölte az episcopatust, mire csakhamar megalkották a testvéri segedelem szövetségét (1643), mellynek értelmében a skótok huszezer harczost küldöttek. Károly tilalmakat és tiltakozásokat tett közzé, a két kamra azon tagjaihoz pedig, kik még nem pártoltak el tőle, felhivást intézett, meghagyván nekik, hogy Oxfordba tegyék át üléseiket, hová csakugyan meg is jelentek százhetvenöten az álsó, és nyolczvanhárman a felső-kamaráből. Ezek minden áron békére akarták bírni feldühödött kartársaikat, törekvéseiket azonban pápai és jezsuiták mesterfogásnak bélyegezték s kölcsönösen árulásról vádolták egymást. Mindkét párt különféle eszközöket kisérlett meg a pénzszerzésre, s ezek egyike volt az excise, vagyis a szeszes italokra, olajra, fügére, czukorra, szőlőre, borsra, sóra, dohányra, selyemre, szappanra, husra vetett, azelőtt ismeretlen adó, melly azonban későbbre is megmaradt, miként a forradalmi találmányok nagy részével rendesen történni szokott; egy másik illy pénzszerzési eszköz abban állott, hogy a londoni polgárokat hetenkint egy napon át böjtölni kényszerítették, kik azután az igy eszközölt megtakaritást a kincstárnak tartoztak beszolgáltatni.

A függetlenek.

Ez időtájban egy más párt is fölemelte fejét, melly eddig a presbyterianusok bő köpenye alatt rejtőzködött. Erzsébet uralkodása alatt Brown Róbert (—1630) azt tanitotta, hogy mivel az ige-

hirdetők gonoszak, az anglikán egyház szertartásai pedig nem egyebek bálványimádásnál, az üdv egyedüli utja abban áll, ha elszakadnak tőle. Eltörölte a hierarchiát, az egyháziak és világiak közti különbséget, minden külső szertartást, jelvényt vagy fegyelmet, elegendőnek nyilvánitván a Szentlélekkel való közlekedést, mit mindenki elnyerhet az imádság által. Brown követőit, valamint az anabaptistákat is ugyanazok üldözték, kik előbb velök együtt panaszkodtak a közös szenvedések miatt; az uj mozgalom növelte fontosságukat. A törvényes politikai reform már el volt érve, s a viszszaélések orvosoltattak; hátra volt még a vallási reform, melly az előbbibe volt kénytelen kapaszkodni s épazért ingatag és következetlen volt, mert azok, kik a politikai dolgokban irányadó szerepet vittek, közgyülölet tárgyai voltak. Elöször is azt kezdék kérdeni: miért türnék a hit dolgaiban azon bilincseket, mellyektől irtóznak a politikában; milly joggal merészkednek a hazug egység igája alá hajtani a lelkismereteket? Minden ember Isten által sugalmazott pap; a hivők minden gyülekezete törvényes egyház, és semmiféle más tekintély nem létezhetik fölötte, mert az egész vallás abban áll, hogy minden egyén szabadon és közvetlenül közlekedhetik az istenséggel.

Brown követői ennek folytán f ü g g e t l e n e k nek nevezték magukat. Elfogadták Luther legfőbb dogmáját, melly szerint a kereszt séggel minden keresztény papi jelleget nyer s igy nincs szükség papokra. A nemzeti függetlenség kedvcért már előbb elszakadtak a pápaságtól, a papi függetlenség kedveért lerázták a püspökök tekintélyét; most az egyéni függetlenség kedveért eltörölték a papságot. Az első forradalmat maguk a fejedelmek hajtották végre azon ürügy alatt, hogy felszabadítják a népeket; a másikat a kálvinista theologusok inditották meg az egyenlőség nevében, noha még meghagyták a különbséget igehirdetők és hivők között; ezen forradalmaknak utolsó logikai következménye volt az egyén szabadsága.

Ekként jött létre a lelkismereti szabadság dogmája, melly minden vallásra alkalmaztatott, kivéve a katholikust [1]); ezen dogmát istentelenségnek tartotta az uralkodó fanatismus, melly csak azt kutatta, ki kormányozza az egyházat: a korlátlan pápai hatalom, a püspöki aristocratia, vagy a presbiterianus democratia-e? A viták elmérgesedtek, a különféle vallás-formák ingadozni kezdettek; nem kell korlátoz-

[1]) Bailly borzalommal jegyzi meg, hogy a türelmességet némellyek még a katholikusok irányában is akarták alkalmazni. II. 17, 18, 45, 61.

ni a gondolatot, hanem mindent az emberi ész és akarat alá kell rendelni. Ha már lerázták Róma nyügét, miért fogadnák el a püspökökét? milly joggal alakitottak a papok gazdag, kiváltságos testületet? minek hagynának nekik egyebet, mint a rábeszélés eszközeit, a tanitást és imádságot? nem tetszése szerint osztogathatja-e Isten kinek-kinek az ő ajándékait?

Következésképen nem volt határozott dogmájuk, szertartásaik, papjaik; eltörölvén a papi rendet, mint kiváltságot, a vallást a Szentlélekkel való közlekedésre szoritották; sajátságos vegyüléke volt ez az első keresztények egyszerüségének, a quietisták túlcsigázott felmagasztosultságának s a hit által sugallt vadságnak. Ezen egyszerü és szigorú tan biztositotta a szilárd lelkeket a következetlenségtől, az őszinte sziveket az álszenteskedéstől, s megfelelt Anglia szükségleteinek, melly azon pillanatok egyikéhez jutott el, midőn az embert azon nemes vágy lelkesiti, hogy csak a tiszta igazságnak hódoljon, másrészről pedig azon eszeveszett gőg, hogy az igazság összes jogait saját nézetének rendelje alá.

Ezen eszmék, mint akkor szokásban volt, a politikában is érvényesültek, s a függetlenek czélul tüzték ki eltörölni az egyiptomi szolgaságot, vagyis az egyeduralmat, s teljes egyenlőséget hozni létre, mindenben Isten akaratához és a bibliához alkalmazkodva, melly utóbbi kinek-kinek saját felfogása szerént értelmeztetett. Ezen ábrándozókból, bölcsészekből és szabadonczokból álló párt, mellyet a vallásszabadság elve egyesitett, elég erős volt arra, hogy kivivja a diadalt, daczára a becsületesek tévedéseinek s az elvetemültek gonoszságainak, mig másrészről alkalmas eszköz volt egy olly egyén kezében, ki elég ügyes az általános türelmességben egyesiteni a szellemeket.

Cromwell.

Ezen párthoz tartozott Cromwell Olivér, ezredes, (szül. 1599.). Ezen előkelő szülctésü férfiu, ki szigoru nevelésben részesült s falusi egyszerüséggel keves képzelőerőt párositott, gyakorlatba is átvitte az egyenlőséget, egy rangba helyezvén magát a legalsóbb osztályba tartozó emberekkel; kevésre becsültetve ügyetlen öltözködése, recsegő hangja és durva bánásmódja miatt, csak átszellemültnek látszó ékesszólása által vonta magára a figyelmet, amidőn is tétovázó és gyakorlatlan előadását sürü bibliai idézetekkel tette népszerüvé. A kalvinisták középutjai, kik az anglikán egyházat a presbiterianus egyházzal, az episcopatust a zsinati gyülésekkel akarták felváltani, képteleneknek tüntek fel előtte azon lelkesültség előidézésére, melly

maga után vonja a diadalt; azért tehát kihirdette a lelkismereti szabadságot, az egyén teljes függetlenségét, az egyenes sugalmazást egyház vagy papok közvetitése nélkül. Nem birván elég készültséggel arra, hogy részt vehetne a parlamenti viták ban, érezte, hogy akkor nyilt meg az ő pályája, midőn a történeti jogot az akarat és bátorság uralma váltotta fel s többé nem a vita, hanem a csatamező volt a döntő küzdtér. Egy, ezer lovagból álló ezred, kik Isten félelmét tartották szemeik előtt, vagyis félretettek minden mérsékletet, meg levén győződve, hogy Isten sugallatából harczolnak, vörös testvéreknek nevezte el magát, s mintegy tiszti iskolául szolgált a parlament hadserege számára. Ezen lovagok élén Cromwell imádkozott és harczolt, arra szoktatván őket, hogy az Ur nevében müködjenek, hozzá folyamodjanak s ő benne helyezzék reményöket; szive-lelke egész erejével hünek mutatta magát pártjához.

Tisztázzuk a helyzetet. A király saját személyében összpontositotta a lelki és világi hatalmat; emiatt ki volt téve mindazok támadásainak, kik politikai és vallási szabadságot akartak. Ellenségei szövetkeztek egymással, és pedig az utóbbiak, hitök és lelkiismeretök védelméül a politikára hivatkozva, amazok pedig a népszerü reformra támaszkodva, de valamennyien a forradalom felé irányulva, melly a politikai pártra nézve czél, a vallásira nézve pedig eszköz volt. Ez tehát nem volt olly minden előkészület nélkül létrejött esemény, mint a franczia forradalom, amidön olly dolgokat követelnek és nyernek meg, mellyekhez máskülönben sohasem jutottak volna el; ellenkezőleg, olly eszméket és tényeket folytattak, mellyek már régóta léteztek. Törvénytelennek nyilvánitották a hatalmat, mihelyt visszaéléssé fajul; szabad beleegyezést követeltek a törvények és adók tárgyában s a fegyveres kézzel való ellenállás jogát; már pedig mindezen dolgok bennfoglaltattak a hübéri rendszerben s az egyház azokat már a VII. toledoi zsinatban följegyezte. Tagadni a kiváltságokat, egyenlőséget követelni a törvények előtt, ez az, mire a királyok régóta törekedtek, az egyház pedig gyakorlatban is alkalmazott. A nemesek már hajdanta is ellenszegültek a királyok önkénykedéseinek; a királyok megnyirbálták a nemesek kiváltságait; a papság hirdette az egyenlőséget; de ezen három hatalom, mellyek együtt vagy egymást felváltva uralkodtak a társadalom felett, elvesztették tekintélyöket s a közönség lépett helyökre, melly a választási jogot még a társadalom fönökeire is ki akarta terjeszteni. A hosszu parlament azonban azt hitte, hogy elégséges leszen a törvényes reform, s hogy

az alkotmány által nyujtott eszközökkel visszavezetheti a fejedelmi felsőséget a Magna-Charta határai közé. A képviselők ez ideig csupán a kormányzásbani tulsulyt akarták maguknak megszerezni, minek különben az adómegszavazási jognál fogva tényleg ugyis birtokában voltak, mig azt másrészről megelőző példák nyomán a király a maga számára követelte; mindezek folytán szükséges volt, hogy e pont fölött valamelly törvényhozási tény határozza meg az alkotmány értelmét. Mindazonáltal távolról sem gondoltak arra, hogy megdöntsék az ősi alkotmányt, sőt inkább a régi okmányokban kerestek bizonyitékokat, s még ebben sem járhattak el teljes bátorsággal, mert nem voltak biztosak a nemzet támogatásáról.

Az irhoni mészárlás, ugy látszik, figyelmeztetésül szolgált a népnek arra nézve, milly fonákul és meggondolatlanul jár el a kormány, egyuttal pedig jogot adott neki felszólalni ellene és kárhoztatni a minisztereket,mi még világosabban jelölte meg a két párt állását. Az egyik, a határozottabb, a kormányzat gyökeres megváltoztatását tartotta szükségesnek, tulsulylyal akarta felruházni az alsóházat. mint a nemzet képviselőjét, szóval, a népfelséget sürgette. kiterjesztvén ezzel az államra is a presbyteri egyház alapszervezetét, mint amelly gyülések által kormányoztatik.

De sem a törvényes, sem a politikai reformmal nem elégedett meg a harmadik párt, melly társadalmi reformot sürgetett, fenekestül fel akarta forgatni a meghamisitott alkotmányt s a képviselők jogkörét egészen a legfőbb hivatalok betöltéseig kiterjeszteni, anélkül azonban, hogy megváltoztatná a választási, igazságszolgáltatási vagy kormányzati rendszert. Ami a vallást illeti, minthogy ez szerintök mindenkinek az Istennel való szabad és közvetlen közlekedésében állott, össze kellett volna egyeztetniök a fanatismust a türelmetlenséggel, ha ugyan ez utóbbi fogalmát csak nevéről is ismerték volna. Ezen töredékhez tartoztak a köztársaságiak, a lelkesült vallási secták, s a szerencse után sovárgó szabadonczok; s tulélték a többieket, mert magasabb és általánosabb eszmékhez emelkedtek; mialatt ugyanis az anglikánok a nemzeti függetlenség nevében megtagadták a pápát, a skótok a papság függetlensége nevében a püspököket: a függetlenek a reformatio végkövetkezéseig jutottak, s az egyén függetlenségének nevében eltörölték a papságot is. Az angolországi városiak eddig szövetkezésben állottak a skót kalvinistákkal, hogy megnyirbáljàk a király és a püspökök tekintélyét; de midőn valamelly alkotmány bonyodalmai érthetetlenekké válnak a nép előtt, ez utóbbi könnyen meggyőződik az egyéni sugalmazásról s

minden áldozatra képes leszen, hogy megnyerje a paradicsomot. A forradalmakban annál nagyobb az erő, minél távolabb fekszik a czél, melly után törekszenek.

Midőn a függetlenek fölemelhették sisakjukat, igyekeztek a maguk részére nyerni meg a hadsereget a liberalisoktól. E czélra az ég kegyének megnyerése végett általános böjtöt hirdettek, melly alatt az örökös prédikáczió[1]) csak a háboru bajait, az önző parlamentek és vezérek álnokságát rajzolták, kik huzták halasztották a dolgot, mialatt a nemzet szenvedett; kérték Istent, hogy vegye kezébe ügyét, s ha az eddig használt eszközök nem méltók annak befejezésére, sugalmazza más képesebbek választását. Más napra Vane Henrik, ki azt hitte magáról, hogy neki van szánva a millenarius év jogara, azt mondja a parlamentben, hogy csak isteni sugallatból származhatott annyi szent férfiu panaszainak egyformasága; felhiv tehát mindenkit, hogy tagadja meg saját érdekét s mondjon le a nyereséges hivatalokról. Erre ő maga adja az első példát; Cromwell egy, theologiával, politikával s őrültséggel vegyes beszédben kivánja, hogy a hadsereg tisztjei adják át másoknak rangjukat, s csakugyan némellyek lelkesültsége, mások azon vágya, hogy az önzetlenség fitogtatásával behizelegjék magukat a népnél, oda vitték a dolgot, hogy egy önmegtagadási javaslat (Self denying.) fogadtatott el (decz. 9.), melly által a két ház tagjai majdnem minden polgári s katonai hivataloskodásból, s a hadsereg, vagyis a végrehajtó hatalom vezetéséből kizártaknak nyilvánitották magukat.

A főcsapás, melly egy pillanat alatt megfosztotta a parlamentet minden hatalomtól, s ezt a kalvinistákról, kik a parlamentben tulsulylyal birtak, a hadseregben uralkodó függetlenekre ruházta át, első sorban Essex, a hadsereg főtábornoka ellen volt irányozva; csakugyan elrendeltetvén a hadsereg ujbóli szervezése, főparancsnokul Fairfax Tamás lovag, vitéz, de becsület dolgában igen alanti fokon álló férfiu választatott meg, ki az önmegtagadás daczára vejét

---

[1]) Bailly, ki jelen volt, leirja ezen ájtatosságok egyikét. Reggeli kilencz órakor kezdődött rövid imádsággal, melly után egy igehirdető két óráig tartó beszédet mondott; erre ismét beszéd következett egy óra hosszáig, aztán egy zsoltárt énekeltek; ezt ismét imádság váltotta fel két órán át, mire egy óráig tartó beszéd következett; egy igehirdető erre ismét két, egy másik pedig egy órán keresztül beszélt; változatosság kedvéért aztán egy zsoltárt énekeltek; egy hetedik igehirdető értekezést kezdett a lelkesültség hiánya és a secták ellen; predikálás szükségessége fölött; ezután ismét imádság, egy más igehirdető megáldotta a gyülekezetet, mire már az este is szépen beköszöntött.

Cromwellt akarta megtartani helyettesül; kinek kezében ő csak eszköz volt, s ki ura volt a hadseregnek. A háboru magvát még mindig a lovasság képezte, s az uj emberek nem voltak képesek kiszoritani a régi harczedzett nemes lovagokat. Cromwell látta, hogy ezek ellen nem küldhet régi, megvesztegetett szolgákat, hanem ollyanokat, kik lelkesülnek az ügyért, mellyért küzdenek s azért legyőzhetlenek. Meg kell vallani, hogy nem a legjobb politika volt, ha a parlament seregét csak illy módon lehetett ujonczozni. Cromwell azonban a vallási érzelemhez fordult, hitbuzgó parasztokat sorozott a hadseregbe, függetleneket nevezett ki tisztekül, többnyire mesterembereket, demagógokat és fanatikusokat, s enthusiasmusának egész hevét beléjök oltva, legyőzhetlenné tette őket. Forradalmaknak a határozottság kölcsönzi a diadalt s Cromwell kijelenté katonáinak: „Ne képzeljétek, hogy ti a parlamentért, vagy a királyért mentek harczba; ha előmbe kerülne a király, én lennék az első, ki reá lőnék. Akinek lelkiismerete nem engedi meg, hogy hasonlóul cselekedjék, az inkább vonuljon vissza.“ Laud ellen, ki öt év óta fogva tartatott, Pym követelésére a pör megkezdetett, de ő olly jól védelmezte magát, hogy a pairek nem találtak okot elitélésére; az alsóház erre ismét alkalmazásba akarta hozni a kamrában az attainder-billt s mivel a felsőház ennek ellenszegült, általános böjtöt rendelt el az országban, mi már megszokott eszköz volt a kedélyek fölizgatására. A pairek ezáltal megfélemlitve, beleegyeztek, hogy a kamra az attainder-billt alkalmazza, s a hetvenkét éves Laud a vérpadon halt meg (1645. januárban); fölösleges kegyetlenség!

A király, nem remélve többé a kiegyezés lehetőségét, ujból megkezdte az ellenségeskedéseket; hivei azonban, kik vagyonukat és véröket érte föláldozták, igényt tartottak arra, hogy neki tanácsokat osztogassanak s tetteit vezéreljék, ez aztán egyenetlenséget szült a királyi pártnál, ármányokra, erőszakoskodásokra szolgált alkalmul; az irek segitséget ajánlottak neki, de a feltételek ollyanok voltak, hogy nem fogadhatta el; hadseregében a fegyelem olly lazult volt, hogy számos grófságban clubok alakultak a vagyon védelmére, s ezen csapatok egynémellyike 10,000 fegyverest számlált. A parlamenti hadseregben ellenben nem fordultak elő sem szökések, sem engedetlenségek; a tisztek hasonlitottak a papokhoz, s a szolgálaton kivüli időben oktatták a legénységet a szertartásokban; a katonák közől többen prédikáltak, zsoltárokat énekeltek, böjtöltek; egészen ellenkező szellem uralkodott Károly hadseregében, mellynek fényes és büszke tisztikara folyvást dőzsölt. A parlamenti hadseregnél szent-

irási szók képezték a vezény-szavakat, hymnusok a harczi indulókat; Isten nevében vezényelték a tüzet és zsoltárokat énekelve rohantak a csatába. Nasebynél Northamptonban teljesen megverték Róbert herczeget s a királyt (junius 14), s elfogták nem csak az ágyúkat, de a titkos iratokat is, mellyekből kiderült hűtlensége s titkos egyetértése,[1]) ezen iratok sajtó utján közzététetvén, még inkább fokozták a kölcsönös gyülölséget. A parlament eközben, daczára a proclamált egyenlőségnek, Cromwellnek és Fairfaxnak bárói czimet adományozott ötezer és kétezer ötszáz font sterling évi jövedelemmel, s másoknak ujra más czimeket: azután proclamálta a vallási türelmet, ami mindazok üldözését jelentette, kik nem gondolkoznak ugy mint ők.

Midőn Fairfax Bristolt elfoglalta, a király ügye el volt veszve. Károly Oxfordba menekült; s tartván, hogy ott elfogják, miután a parlament elrendelte elfogatását s a nemzet nem bizott loyalitásában, a skótok karjaiba vetette magát. Ez egyike volt azon nagylelkü és vakmerő elhatározásoknak, mellyek a kimenetel szerént szoktak megitéltetni. A skótok őt fogolyként tartották, mignem a parlament egy négy százezer font sterlingnyi adósság kifizetése vagy kiegyenlitése mellett kiadatását követelte; — Károly erre Holmby kastélyba vitetvén szigorúan őriztetett és senki sem bocsátatott hozzája, még a parasztok sem, kik általa megérintetni akartak, hogy görvélyükből kigyógyuljanak (1647).

A parlament győzelme teljesnek látszott; azonban, miután a czél el volt érve, a különböző elemekből alakult pártnak szükségképen föl kellett ujra oszlania alkotó részeire. A nép nem gyülölte a királyt, sőt inkább mint foglyot tisztelte; a presbiterianusok, kik a parlamentben számbeli túlsúlylyal birtak, s kiknek a király hatalmukban volt, hitték, hogy őt könnyen reávehetik, hogy megadja nekik az általok követelt engedményeket; követelték, miszerint a hadsereg leszállittassék s annak egy része az irek ellen alkalmaztassék, hogy azután győzelmök gyümölcsét Angliában nyugalomban élvezhessék. A forradalom tehát vagyis a két egyház közötti küzdelem be volt fejezve. A nép kezességet akart a királytól s kijatszatva a légvégsőbbhöz nyult; mint győztesnek teljesült minden ohajtása; de a harczban megfeled-

[1]) Cromwell közzétette Károlynak egy elfogott levelét a királynéhoz, melly igy végződött: „Légy nyugodt azon engedményekre nézve, mellyeket én netalán teszek; én annak idején s helyén tudni fogom, hogyan kelljen viselnem magam ezen semmirekellők irányában; s a selyem térdszalag helyett kenderkötelet tartok fenn számukra."

keztek a szabadság érdekeiről, s a hadsereg a győzelmet ki akarta zsákmányolni; elszokván a polgári foglalkozásoktól folytatni akarta a parancsolást és a küzdelmet. Azután fölkeltek a függetlenek, kik számra nézve ugyan kevesen, de annál erősebbek voltak ügyesség és; lelkesedés tekintetében, s a presbiteriánusokat gyűlölték; — Cromwell csakhamar más alakot adott a kérdésnek, melly a parlament és a hadsereg közötti vitálylyá lett. A hadsereg tehát föllázadt, fizetést és garantiákat követelt, mielőtt feloszlanék; egy katonai parlamentet alakitott, az agitatorok tanácsát, mellyben a főbb tisztek a felsőházat képezték, két altiszt és két közkatona századonkint pedig az alsóházat.

Ekkor kezdődött tehát meg az igazi forradalom, midőn többé nem két, a politikával nem törődő, protestans egyház harczolt egymás hanem a hadsereg a parlament ellen, félrevetvén a legalitásnak minden látszatát. Rövid időn a katonák törvényt szabtak a parlamentnek, a királyhoz küldtek s meghagyták neki, hogy a kiküldötteket kövesse. Newmarketbe vitték őt, hol nagyobb szabadságot engedtek neki s igéretekkel s reményekkel biztatták, félvén, nehogy a presbiterianusok karjaiba vesse magát, kik szivesebben fogadták volna a király visszahelyezését mint a katonai despotismust. Egy fegyveres és népies gyülekezettől nem lehet várni azon nyugalmat és türelmet, melylyel egy miniszteriánács szokott határozni; s ez Cromwellt is csakhamar magával ragadta, kit már árulónak kezdtek nevezni. A szétszórt és tétlen hadsereget fanatikus predikátorok izgatták, kik telve voltak azon esztelen és nyugtalan szándékokkal, mellyek az anarchiát szülik; minden oldalról tulzott forradalmi eszmék felforgatássa; fenyegették azon reformot, mellyért a fölkelés történt; nemcsak a monarchia és a nemesség eltörlését követelték, de a vagyon és a hatalom egyenlőségét is, s a választottak keresztény társaságát e földön (Levellers). Cromwell, mint minden pártfőnök, fékezte ezen szélsőségeket, megfélemlitette a kolomposokat, mig másrészről meg tudta magának nyerni a sokaság szeretetét a monarchia elleni gyülöletével. Nem volt tehát többé a mérsékletre idő; a tábornokok visszatérve állomásaikra kényszeritve látták magukat nagyobb szabadságra és a köztársaság érdekében felkelésre.

Cromwell a függetlenekkel London felé nyomult, s zavargások és megsértett kiváltságok ürügye alatt bevonult a városba; szinlelte, mintha meghallgatná a király előterjesztéseit, s megkönnyitette neki a menekülést Wight szigetre (nov. 11.), mellynek kormányzója, az ő teremtménye, a királyt fogva tartotta.

„Most midön a király kezemben van, a parlament a zsebemben van", mondá Cromwell, s nem tűrhetvén tovább az egyenlőséget s a vagyon és hatalom közösségét hirdetők lármáit, szigoruan fellépett a levellerek ellen, sőt többeket ki is végeztetett; és miután a királylyal nem juthatott a lelkiismeret szabadságára, elhatározta, hogy egyedül a hadsereggel azaz a köztársasággal fogja ezt kivinni. Azon erélylyel tehát, mellyet a megoszlott ellenfelek között az egység kölcsönöz, kényszeritette a parlamentet egy bill elfogadására, melly kijelenté, hogy a királylyal megszünt minden érintkezés (1648), mi azonos volt a letétell el.

A nép, melly a béke beálltával könnyitést remélt, zúgolódni kezdett; a részvét a királynak barátokat szerzett [1]); a tengeri had mellette nyilatkozott, valamint a bünbánó skótok; azonban Cromwell megverte a royalistákat s bevonulván Skóthonba, elmozditotta a kormánytól mindazt, ki mérsékelt szellemü volt. Győzelme nem tűr meg többé semmi más hatalmat, mint egyedül a győztes kardét; uj tant kezdenek hirdetni, a nép souverainitását, melly azt bizza meg a hatalommal akit akar, s elveszi azt tőle, mikor akarja; Károly ennélfogva uralkodásra képtelennek nyilvánittatik, s elhatároztatik, hogy mint a közszerencsétlenségnek okozója, vád alá helyeztessék.

Az utókornak, mielőtt ezen itéletet helyeselné, tekintetbe kell vennie annak körülményeit. Akkoron, mint rendesen, minden párt azt tartotta, hogy egyedül neki van igaza; az egyik mellett nyilatkozni annyit tett, mint a többit ellenségeivé tenni; kihirdetni a vallási szabadságot annyit tett volna, mint valamennyit megsérteni. Mit nem kisérlett meg mindent I. Károly, mióta az inga dozó trónt elnyerte? A nemzet hevét ügyekezett kezdetben kifelé foglalkoztatni, de sikertelenül, mert vállalatai meghiusultak; azután a takarékossághoz és a békéhez fordult, azonban a hallgatás, mellyre a parlamentet kárhoztatta, ezt népszerüvé tette; végül Skóczia lázadása és a pres-

[1]) Prynne ügyvéd a parlamentben azt indítványozta, hogy a királylyal alkudozzanak s következőleg nyilatkozott: „Tudom, hogy ezen indítványom elégséges lesz arra, hogy engem elpártolással vádoljanak s ugy állítsanak oda mint a király kegyenczét. Azon kegyek, mellyekben engem ő felsége és az övéi részesitettek, ime ezek: kétszer levágták füleimet; háromszor pelengérre állítottak; munkáimat a hóhér által elégettették; 10000 font sterling bírságot fizettettek velem; nyolcz évig börtönben tartottak, nem adtak más könyvet mint a bibliát, sem iróeszközöket, barátaimat eltiltották tőlem, s alig kaptam annyi táplálékot, hogy megélhessek. Azok, kik irigylik tőlem ezen királyi kegyelmeket, azok nevezhetnek engem kegyencznek."

biterianusok lehetlenné teszik a békét, az általános reform követelését fegyverrel kellett visszautasítani. A megrémült Károly ujabb gyöngeségeket követett el, midőn hivei közől hetet elitéltetni engedett, mire a parlament kijelentette, hogy a király elég engedményt tett arra nézve, hogy a békére lehessen gondolni. Azonban Cromwell, ki nem tudott fele uton megállani, elfogatta a királyt, s a hadsereggel Londonba indult; ötvenkét presbiterianus a parlamentből elfogatott, a többi kizáratott, s csupán a függetlenek maradtak a parlamentben, kik elhatárzák, hogy a király törvényszék elé állittassék. A lordok visszautasitották ezt a billt, de az alsóház azt mondta: hogy ő az angol nép képviselője, és mint illyen a legfőbb hatalommal föl van ruházva, minden határozata törvényerővel bir, anélkül, hogy szükség volna a király vagy a felsőház beleegyezésére. Fairfax ellene nyilatkozott ezen merényletnek; Cromwell kijelenté, miszerint „neki nincs határozott véleménye, de ő alája veti magát Isten gondviselésének, melly a parlament tagjaira látszik bizni ezen magas és fontos missiót.“

Az esküdtszék hazájában egyedül a király volt megfosztva ezen biztositéktól, amennyiben egy külön törvényszék elé állittatott, mellyben Cromwell, veje Ireton és más Samuelek és Gedeonok hoztak itéletet a nagy Barabás felett. Cromwell, ki proclamálta az inspiratio és a szó uralmát, azt mondta, hogy ha valaki előre kiszámitott tervvel inditványozta volna, hogy a király törvényszék elé állittassék, ő azt árulónak tartaná; miután azonban a gondviselés vitte őket arra, kéri Istent, hogy áldja meg tanácskozásaikat. „Nemrég, mondá, midőn épen a király felmentését akartam követelni, érzém, hogy nyelvem szájam padlásához ragadt, miből fölismertem Isten akaratát, ki őt elvetette magától.“

Károly, habár nagyon levert volt midőn látta, hogy nem bánnak vele mint királylyal, mégsem hitte, hogy odáig menjenek, hogy öt komolyan elitéljék; azt hitte, hogy csak ijeszteni akarják; remélte, hogy Skóczia föl fog kelni, a fejedelmek közbe fognak lépni. Azonban rokona, a dán király, hallgatott; Spanyolország barátságos viszonylatot folytatott a parlamenttel; Franczia ország tett ugyan némi lépéseket, anélkül azonban hogy erélyt fejtett volna ki; a skótok tiltakoztak; Németalföld követséget küldött, ennek azonban nem volt semmi eredménye. Károly a törvényszék elé vezettetve (1649 jan. 20) fölkiáltott: „Itt nem látom a lordok kamráját; és én magam tagja vagyok a parlamentnek“; a kérdésekre pedig nem akart soha felelni. Cromwell aláirta a halálitéletet, s ugyanazon tollal Martyn Henriknek

arczát bekente, ki a tréfát viszonozta; illy tréfák között, sőt nehány tagnak az aláirásnál kezét vezetve, az itéletet ötvenkilencz tag által aláiratta [1]). Károly, midőn kivezették, hallván a katonák gúnyait, igy szólt: Szerencsétlenek! pénzért ugyanezt tennék tisztjeikkel is!" Egyik szembe köpte, s ő e megaláztatást ezen szavakkal fogadta! „A világ megváltója hasonlóképen szenvedett."

A király elitéltetése mély benyomást szült; ügyekeztek az itélet végrehajtását meggátolni részént a prebiterianusok törvényességével, részént néhány lord áldozatkészségével, kik mint a király tanácsosai kijelentették, hogy a neki tulajdonitott cselekvényekben ők a bűnösök; azonban az inspiratusok nem akartak hallani semmiről; a royalisták pártja rosz vezetés alatt állott, s ezen fölül azt hitték, hogy az itélet pusztán demonstratio marad s nem fog végrehajtatni. Az itélet igy hangzott: „Stuart Károly Angolország királyává tétetvén letéteményese lett a korlátolt hatalomnak; később háborut inditott a nép és képviselői ellen, hogy a királyi praerogativát kiterjeszsze, emiatt zsarnoknak, a nép gyilkosának, ellenségének nyilvánitatott." Ebben semmi sem volt igaz. Ő nem tétetett királylyá, mert született király volt; a monarchia nem adatott neki letéteményül, mert ő azt a születés csetlegétől kapta; a királyi hatalmat csak az erőszak korlátolta; s midőn a nép hatalma nagyobb lett mint az övé, a nép azt akarta, hogy haljon meg bűnhödésül azon teljes hatalomért, mellyért maga lett felelőssé. Tagadhatlan, hogy ő megsértette az ország törvényeit hazugságokkal és erőszakos cselekvények által, bitorolta a törvényhozás jogait, önkényes adókat szedetett, megszoritotta a tanácskozások szabadságát, nem ismerte el a kérelmezés jogát, törvénytelen befogatásokat eszközöltetett, és számos bizonyitványát adta annak, hogy szavában nem lehetett bizni. Azok, kik őt védelmezik, ezen üres phrasist bocsátják előre: „rosz király volt de becsületes ember". Az ő kivégeztetése (jan. 30.) azonban ártott a szabadság ügyének; annyival is inkább, mert ha megérdemelte a halált azon ármányokért, melylyekkel az elődeitől szerencsétlenül reá szállott absolutismust ügyekezett fentartani, dicsően halt meg. A sajnálat kivégeztetése folytán általános volt, főleg egy könyv megjelenése után, mellyről azt mondták, hogy ő irta börtönében [2]). Cromwell látni akarta a hullát, midőn már a koporsó le volt

---

[1]) Horace Walpolenak, több ritkaság között megvolt az itélet fogalmazása is, mellynek a hátára *Major Charta* volt irva.

[2]) *Εικών βασιλική*, azaz a király képe. Később *Gauden* püspököt állitot

zárva. „Jól alkotott test, kiáltott föl láttára, amelly még sokáig élhetett volna.“

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Angol köztársaság.

Most már nem arról volt többé szó, hogy a visszaélések gyógyittassanak, hanem arról, hogy a fennálló kormányforma felforgattassék; a lordok kamrája eltöröltetett, s a gunyolódó győzelem a whitehalli királyi palotára e szavakat irta: kiadó[1]).

Peters Hugo, Fairfax káplánja, a két kamra maradékainak prédikálván, igy szólt a tábornokokhoz: „Mint Mózes, ti is választottak vagytok arra, hogy a népet Egyiptom rabságából kiszabaditsátok. Hogyan fogjátok ezen feladatot megoldani? Ez nincs nekem kinyilatkoztatva.“ Azután fejével kezeire támaszkodott, letérdelt az eléje helyzett párnára s azután hirtelen fölállván igy folytatta: „Ime a kinyilatkoztatás; közlöm veletek. Ezen hadsereg ki fogja irtani a monarchiát nemcsak itt, de Franciaországban s a többi országokban is, mellyek bennünket környeznek: illy módon fog titeket kiszabaditani Egyiptomból.“ Kijelentvén „miszerént a királyi hivatal haszontalan, a szabadságra, a biztonságra, a nép jóllétére terhes és veszélyes, s ennélfogva eltöröltetett“ kikiáltották a köztársaságot s a pecsétet ezen felirattal állapitották meg: „Az Isten áldása által helyreállított szabadság I. éve 1649“ (régi stilus); a Miatyánkba ezt a kifejezést helyettesitették: Jöjön el a te köztársaságod; a királyi családot száműzték. Stuart Károlyt, az ugynevezett walesi herczeget királynak elismerni hazaárulásnak nyilvánittatott; több előkelő royalista kivégeztetett. Követelték többen a lelkiismeret szabadságát, követelték, hogy a törvények nemzeti

---

ták a munka szerzőjének. Legujabban Wordsworth ügyekezett bebizonyitani, hogy ezen könyv csakugyan I. Károlytól van; de nem győzött meg róla mindenkit.

[1]) Ezen tragoediában már nem egy comicus vonást láttunk. Midőn Cromwell elhatározta a köztársaságot, miután meghallgatta az egyeduralom ellen tartott beszédeket, örömében „egy vánkost ragadott meg (mondja Ludlow) és fejemhez vágta, azután négyenként ugrált le a lépcsőkön, én megragadtam egy másik párnát s utána dobtam.“

nyelven szerkesztessenek s mindenkire egyenlőn kötelezők legyenek; az igazságszolgáltatás gyors legyen, polgári ügyekben minden erőszak kizárassék; sőt némellyek odáig mentek, hogy a társadalomnak egyedekre való absolut feloszlatását kivánták, minden testület kizárásával [1]).

Cromwell ezen antisocialis tanoknak ellenszegült azáltal, hogy egy lehetséges köztársaságot alapított; a nagyravágyás által sarkalva, kinek féktelen buzgalmát a biblia szorgalmas olvasása fölizgatta, tervszerültlenül haladt előre, de napról napra tudta egyszersmind kizsákmányolni mindazt, mi ügyének előnyére szolgált, a győzelmek között alázatosságot, a despotismusban önmegtagadást negélyezve, miután a forradalmat az ellenállásban vezette. tudott felelette uralkodni is a győzelemben és rend helyreálli-

---

[1]) A levellerek tanait egy könyvben föltalálhatni, melly mindjárt Cromwell halála után megjelent illy czimmel: *A Leveller, vagy a kormányformát és vallást illető elvek és maximák, mellyeket azok vallják, kiket közönségesen levellereknek neveznek.* 1659.

Kormányelvek. 1. Angolország kormányának a törvények és nem az emberek által kell vezettetnie, azaz hogy a törvényeknek kell itélniök minden bünök és bünösök, s minden a bünösökre szabandó büntetések felett; sem ő fensége sem tanácsa önkényének ne legyen szabad vétkesül nyilvánítani és büntetni vagy befogatni akit nekik tetszik és mikor tetszik.

2. A törvények, a pénzbeli adók, háboru és béke felett a nép képviselői határoznak a parlamentben, kik successive választatnak bizonyos időszakokban. Ennélfogva a királynak nincs *veto*-joga, mivel ő gyakran saját, vagy pedig családja érdekeit fogná szem előtt tartani a nép kárára. Jó lenne, hogy a nép képviselői két testületre osztatnának; az egyik a törvényeket javaslatba hozná, a másik azokat elfogadná vagy visszavetné.

3. Kivétel nélkül mindenki alá van vetve a törvénynek.

4. A népnek a parlament által és alatta katonailag ollykép kell szervezve lennie, hogy képes legyen mindenkit kényszeriteni a törvény iránti engedelmességre és védelmezni a hazát az idegenek ellen. A zsoldos (állandó) hadsereg veszélyes a szabadságra, s ennélfogva eltörlendő.

Vallási elvek. 1. A lelkiismeret szabadsága nem korlátolható; ennélfogva senkit sem szabad kényszeriteni arra, hogy az igaz vallást fogadja el.

2. A cultus a lelkiismeret által elfogadott tanokból ered; senkinek sem szabad tehát mást kényszeriteni valamelly különös cultus elfogadására.

3. A jámborság és könyörületesség a vallás részei, de annyiban mégis a polgári hatósághoz tartoznak, amennyiben ennek kötelessége megbüntetni azon embereket, kik vallástalanok, azaz kik igazságtalanságot, vallássértést, erőszakot és más nyilvánvalólag rosz cselekvényt követnek el.

4. A vallásra semmi sem veszélyesebb mint a vallás körüli viták és a büntetések, mellyek az embert kényszerítik, hogy azt higye, mit más hisz.

tásában, egyrészről a presbiterianusok és katholikusok, másrészről a levellerek elnyomasában. A sajtó és a prédikálás szabadsága kihirdettetett, de ott, hol czéljainak meg nem felelt, mindkettőt elnyomta, elfogatta sőt ki is végeztette azokat, kik a jogokra hivatkoztak, mellyek elnyerése végett a nép fellázittatott; a hadsereg, melly ezen jogokat követelte, és a levellerek, ezen hajthatlan logikusok, kik tőle ezen jogok biztosítását követelték, fegyvert ragadtak; de Cromwell váratlanul meglepte őket, négyszázat elfogott s a kolomposokat kivegeztette.

Eközben a háboru a legdühösebben folyt az irlandi katholikusok ellen; Cromwellnek szándéka volt a bennszülött lakosságot kiirtani s Irhont angolokkal gyarmatosítani; ezt hitte egyetlen eszköznek arra, hogy Irlandot engedelmességre kényszerítse. Borzasztó összegeket vett fel, s a birtokokat, mellyek elkobozandók voltak, hypothékákkal terhelte; megparancsolta, hogy egyetlen irlandinak se adjanak kegyelmet, ki Angliába menekülne; a hajókon összefogdosták őket s a tengerbe dobták; azokat, kik az erdőkbe menekültek, mint vadakat vadászták; meggyilkolták őket ágyaikban; ezen kegyetlen politika borzasztó szenvedélylyel hajtatott végre, s a szerencsétlenek a kétségbeesésig üldöztettek, hogy ez ismét ürügyet szolgáltasson teljes kiirtásukra.. Messze vidékek annyira elpusztultak, hogy csak ugy lehetett utazni, ha élelmet vitt az utas magával; a nyájak, Irhonnak egyetlen gazdagsága, elvesztek; s a háború kegyetlenségeihez még az éhség is járult. I. Károly parancsa következtében d' Ormond lord a royalista pártot ujra életre ébresztette ez országban, melly annak föntartásával teljesen elszegényedett; ekkor jött Cromwell az ő szentjeivel; a hadsereget megverte s borzasztó mészárlást vitt végbe. Azt beszélték, hogy tizenhat évtől kezdve hatvanig mindenkit megöletett, a hat és tizenhat év közötti gyermekeknek szemeiket kiszuratta, a nők keblét izzó vassal keresztül szúratta. Ez tulzás volt, de bizonyítja, hogy milly nagy volt a rémület; azonban tény, hogy a meghódított városokban borzasztó kegyetlenségeket vittek végbe, valamint tény a tömeges kivégeztetések; Tredaghban csak harmincz ember maradt életben, kik kényszermunkára itéltettek; így történt Wexfordban, igy másutt. Peters Hugo ezt irta: „Ime most urai vagytok Tredaghnak; háromezer ötszáz ötvenkét ellenséget öltetek meg, nem kiméltetek senkit; én a főtemplomból jövök, hol hálát adtam az Urnak.“ Hasonló dolgokat tartalmaznak Cromwell levelei, ki sok írt eladott Barbadosba mint a négereket; s több a par-

lament által hozzá küldött képviselőnek egyenkint egy lovat é. két foglyot ajándékozott; s miután ezen kegyetlenségeket elbeszéli, ezen szavakkal végzi: „Rosz néven veszik ezt nekem, de Isten akarta ezt;“ valahányszor barátjainak vagy családjának írt, soha sem mulasztotta el őket kérni, hogy könyörögjenek az ő lelkeért.

Ludlow, köztársasági tábornok, ecseteli az irlandiak rémületét, kik mindenfelé menekültek, ugy hogy lehetetlen volt őket megtalálni; ő egyszer meglepett egy csapatot, sokakat legyilkoltatott, a többit üldözőbe vette, kik egy barlangba menekültek. Ludlow ágyukkal lövetett be, s mivel senki sem jött ki, a bejárásnál tüzet rakatott, de igy sem sikerült őket kicsalnia, mert inkább valamennyien ott vesztek, mintsem kijöttek volna. Crofton Croker [1]) a következő végrendeletét közli Cromwell egyik bajtársának: „Koporsóm egy asztalra helyeztessék a barna szobában. 50 irlandi hivassék meg virrasztásra, mindegyik kap három quart jó pálinkát, s egy tőr helyezendő mindegyik elé. Mikor megitták a pálinkát, zárassék be koporsóm s testem adassék át a földnek amellyből jő.“ Megkérdeztetvén, miért akarja az irlandiakat megvendégelni, kiket soha sem szeretett: „Azért, felelé, mert bizonyára lerészegednek s részegségökben egymást fogják gyilkolni. Ha minden angol hasonlóképen cselekednék, Anglia hamar megszabadulna ettől a fajzattól.“

Mindennek daczára az irek ujra fegyvert ragadtak (1650), de ujra leverettek; miután azonban az ember a gyilkolásba belefárad s maguk a bakók is elrémülnek a rémület felett, mellyet okoznak, a szigetet nem lehetett teljesen néptelenné tenni. A kiirtásra tehát más módot kellett föltalálni; megkezdődtek egy törvényszék i t é l e t e i, melly „m é s z á r s z é k“ (s l a u g h t e r-h o u s e) czímet viselt s ezrével számüzte a szerencsétleneket; 20,000-et eladtak Amerikába; anyjaik karjaiból kiszakítva egyszerre ezer leány küldetett hajón Jamaikába; miután minden tisztnek jogában állott annyi irlandit besoroztatni amennyi neki tetszett, 40,000 ember vitetett ki ezen az uton az országból [2]). Phelim O' Nialnak

---

[1]) Commentar Irland népdalaihoz.

[2]) Petty szerént (187. lap.) hatezer ifju és lány küldetett ki. Lynch (*Cambrensis eversus*, a végén) beszéli, hogy rabszolgákként adták el őket. Bruodin *Propugnaculum*-ában (Prága, 1669) százezerre teszi a számüzöttek számát: *Ultra centum millia omnis sexus et aetatis, e quibus aliquot millia in diversas Americae ta-*

kegyelmet igértek, ha bevallja, hogy Károlytól megbízást kapott, de ő tagadta ezt, s készebb volt a bitófán meghalni. Cromwell munkáját veje Ireton folytatta; a hódítás pogány joga, melly a legyőzöttet a győző kegyelmébe adja, visszaállíttatott; háromezer kilenczszáz millió hold (öt millio acre) föld elvétetett a régi tulajdonosoktól, s elajándékoztatott vagy eladatott a kereskedőknek, kik pénzt előlegeztek a csapatok fizetésére és az adósságok fizetésére vagy a kapzsiság kielégítésére. Annyi mészárlás után még nyolcz katholikus maradt minden protestansra; a parlament kijelentette, hogy nem akarja megsemmisiteni az ir nemzetet, sőt hogy a földmüveseknek, pásztoroknak, mesteremberekeknek és más alsóbbrendü embereknek megbocsáthatni. Elhatároztatott tehát, hogy a katholikusok három tartományból száműzessenek és csak Connaught tartományban lakhatnak. Meztelenül s mint csordákat elhajtották oda szegényeket, s a ki a kijelölt határt átlépni merészelte, azt szabad volt mindenkinek megölni. [1])

Ezen időtől fogva kiolthatlan gyülölség tartotta fen magát a két nemzet között, melly magára Angliára is a legkárosabb következményü volt, mert az a kezdetben elkövetett igazságtalanságok folytán kénytelen volt ujabbakat elkövetni, s mert Irlandnak nem adhatott egyenlő jogokat, miután nem adhatta vissza elrablott birtokait.

Hátramaradt még a skót kálvinisták elnyómása. Skóczia nem tudván megbarátkozni a köztársaság zarnokságával s sajnálván a király szerencsétlenségét, elhatározta, hogy fiát elismeri,

---

baccarias insulas relegata sunt (pag. 692.). Lingard egy 1656. levélben a következőt találta: *Catholicos pauperes plenis navibus mittunt in Barbadas et insulas Americae. Credo jam sexaginta millia abivisse. Expulsis enim ab initio in Hispaniam et Belgium maritis, jam uxores et proles in Americam destinantur.* Cromwell 1655-ben irja: „Ugy hiszem egyaránt előnyös lenne a mi ügyünkre s tietekre ezerötszáz vagy kétezer tizenkét—tizennégy éves ifjut küldeni Jamaikába. Mi tarthatnók őket s ők hasznotokra lennének: ki tudja, nem lenne-e ez jó eszköz, hogy belölök angolokat vagyis inkább kereszténveket csináljunk?“ (140 lap.) Mire Thurlow igy felelt: „A tanács képviselői azt határozták, hogy e czélra ezer leány s ugyanannyi ifju lesz elküldendő.“ 75. lap.)

[1]) O'Connell, *Irlandról készitett emlékiratában* (London, 1843) több következő fogalmazásu eredeti jegyzőkönyvet közöl: *Willielmus, filius Rogeri, rectatus de morte Rogeri de Cantelon, felonice per ipsum interfecti, venit et dicit, quod feloniam per interfectionem praedictam committere non potuit, quia dicit quod praedictus Rogerus fuit purus hibernicus et non de libero sanguine. ... Ideo praedictus Willielmus, quoad feloniam praedictam, quietus.*

ki II. Károly nevet vett föl (1650). A király Montroset küldte oda „egyikét azon férfiaknak, kik, mint Retz bibornok megjegyzi, csak Plutarchban találhatók"; de a presbiterianusok hatalmukba keritették őt s kegyetlen diadallal megölték. Károly, ki nők és mulatságok között töltvén idejét, késedelmezése által oka volt Montrose meggyilkoltatásának, és elég gyáva volt eltagadni azt, hogy neki megbizottja volt, egy hajórajjal, mellyet az oraniai herczegtől kapott, kiszállott a skót partokon; alávetette magát a Covenantnak s mindenféle megaláztatásnak, anélkül, hogy viszont valamely engedményt kapott volna: megkoronáztatása alkalmával egy presbiterianus pap előadta neki, miszerént ő a néppel kötött szerződés erejénél fogva lett király; hatalma korlátolva van Isten és a nép törvénye által, melly a hatalom minden visszaélése ellen jogositva van az ellenállásra; ha a király atyját követné az apostasiában, ugyanazon sors vár ő reá is. Károly mindezt eltürte, sőt mindennap még hat egyházi szónoklatot hallgatott: — mindez bizonyára nem volt alkalmas eszköz arra, hogy megnyerje a trónt és a nép tiszteletét.

Fairfaxnak lelkiismerete nem engedte meg, hogy a confoederáltak ellen harczoljon, Cromwell tehát kénytelen volt személyesen átvenni a Skoczia elleni háboru vezetését. Mindkét hadseregben a vallási fanatismus uralkodott; az angolok minden lépten maguk megszentelték táborukat, a skótok ugyanezt tették papjaik által; az enthusiaták csak saját sugallásaikra hallgattak, nem pedig az eszély tanácsaira. Cromwell öreg katonákat vezetett Skoczia ujoncz polgárkatonasága ellen: mindazáltal Lesley, kikerülvén a megütközést az elpusztitott országban, a legszorongatottabb helyzetbe hozta őt; a predikatorok azonban olly kifakadásokkal nyilatkoztak az Istenben és a jó ügyben való ezen bizalmatlanság ellen, hogy Lesley kénytelen volt Dunbar mellett megütközni (szept. 3.), a csatát elvesztette, s Isten Edinburgot a Cromwell kezeibe adta.

A presbiterianus predikátorok tekintélye ezáltal némileg hanyatlott a közvéleményben, s Károly, kinek tekintélye valamennyire ujra emelkedni kezdett, hadsereget gyűjtött, betört Angliába (1651) s hős tetteket vitt végbe: azonban teljesen megrémült hivei cserben hagyták; megveretvén aztán Worcesternél (szept. 3.) Cromwell által, regényes kalandok között menekült, s egy alkalommal megtörtént, hogy az ellenség épen azon fa alatt vonult el, mellyen ő elrejtőzött; végre egy halász-bárka átvitte

öt Normandiába. A királyságot aztán Skocziában is eltörölték s az országot a köztársasághoz csatolták.

A köztársaság tehát meg volt erősitve; az anglikán párt Angolországban, a katholikus Irlandban, a kálvinista Skocziában el volt nyomva; az amerikai gyarmatok a köztársaságot elismerték; miután Hollandia megtagadta az elismerést, Cromwell kereskedelmi háhorut kezdett ellene. (78. lap.) Tekintettel Angolország szigeti fekvésére és lakosságának tevékeny kitartó jellemére, czélul tüzte ki, hogy megalapitja az angol ipart állandó hadi állapot rendszerén a többiekével szemben és Angolország érdekeinek elkülönitésével az összes Európa érdekeitől; a hajózási actá-val (1659) kizárt minden árut, mi nem angol hajón vitetett be, csak angol halászok által fogott halakat engedett az angol piaczokra vitetni: Hollandiára, melly a szállitással igen sokat keresett, ez roppant csapás volt; ezzel egy tengerészeti rendszer lön megalapitva, melly bitorolta a többi nemzetek jogait és fenyegette érdekeiket, Angolországnak tulajdonitván a jogot, hogy a tengeri közlekedést saját törvényének vesse alá. [1]) Innen kezdve a kereskedelmi érdek elválaszthatlanul egyesittetett az állam hatalmával; az angol kormánynak ennélfogva főgondja volt, hogy az iparnak uj kiviteli utakat nyisson, azt minden akadálytól megszabaditsa, uj országokat fedezzen fel és uj gyarmatokat telepitsen.

Cromwell alapitotta tehát meg Angolország tengeri nagyságát; s az ötven éves korában tengernagygyá lett Blacke, egyike azon nagy embereknek, kiket a forradalmak szülnek, vetekedett Ruyterrel és Tromppel, s a tengert megtisztitotta a kalózoktól; utóda Monck nagyobb hajókkal és jobb tüzérséggel biztositotta a britt fölényt a tengeren, s mint Cromwell mondá, „a bataviai békákat visszaküldte pocsolyáikba“ [2]); Penn meghódította Jamaikát Spanyolország megalázására. Spanyolországnak meggondolatlanul üzentek háborut, megzavarván czáltal a virágzásnak indult ke-

---

[1]) Csak nemrég, Peel miniszteriuma alatt, töröltetett el Cromwell törvénye, kimondatván a kereskedés teljes szabadsága.

[2]) Sagredo, velenczei követ, ki akkoron Amsterdámban székelt, egy, kéziratban őrzött jelentésében mondja, hogy a hollandok saját vallomásuk szerént 1122 hadi és kereskedelmi hajót vesztettek; és hogy ezen háboru költségei felülmulták a Spanyolország elleni huszéves ellenségeskedés költségeit. Vereségöket három oknak tulajdonitja: hogy az angol hajók nagyobbak; hogy ágyuik rézből és nagyobb öblüek voltak; s hogy kezdetben az angolok sok zsákmányt ejtettek, mellyek megcsonkitották a hollandok tengeri erejét.

reskedést; de e háboru népszerü volt, mivel az angolok szerént türelmetlen, babonás spanyolok, az inquisitio királya ellen volt intézve, s mivel azt hitték, hogy Cromwell meg fogja törni öket. A győzelmek elbizakodottá tették Cromwellt, s növelték gögjét, melly nagy volt a hadsereg ragaszkodása és az Ég azon pártfogása folytán, melylyel a győzők dicsekedni szoktak; ez megérlelé benne az elhatározást a nemzetben mélyen gyökerező szabadság szokásai ellen fordulni; s mivel a parlament az ő szándékait sejteni látszott, Cromwell ügyekezett azt népszerütlenné tenni s ugy tüntetni föl mint veszedelmest az igazságra és a vallásra; Ludlowhoz igy szólt: „Milly nyomorult dolog az egy parlamentnek szolgálni;" más alkalommal ismét: „Ezek az emberek nem fognak addig nyugodni, mig a katonák ki nem vonszolták öket füleiknél fogva."

Látván, hogy a legfelsőbb hatalom szükségét mindenki elismeri, ugy gondolkozott, hogy legjobb lesz azt magához ragadnia; ezzel visszaadná a közigazgatásnak az erélyt, a külpolitikának a szilárdságot, az országnak a szokásokat; s egyuttal biztosította volna a vallási szabadságot megakadályozván a törvényhozás beavatkozását, a polgári szabadságot, megakadályozván azt, hogy egyetlen párt uralkodhassék. Milly jog támogatta öt? a szükség. Mindazáltal félnie kellett, hogy csupán bitorlónak fogják tekinteni, hogy az ő és a Stuartok kormánya között nem fognak más különséget látni, mint csupán személyit; és hogy a pártok, amellyek között ő az egyensulyt akarta helyreállitani, azáltal hogy magát azok központjává teszi, valamennyien ellene fognak fordulni. Sok ügyességre és ravaszságra volt tehát szüksége, s illy esetekben rendesen a félelem szokott segiteni. Az anglikanusoknak hizelgett s ijesztette öket a kalvinisták győzelmével; a kalvinistákat rémitgette a Stuartok visszatérésével vagy a függetlenek tulzásaival; a függetleneket pedig aggasztatta a lelkismereti szabadság elleni üldözésekkel; ugy hogy akként minden párt mulaszthatlannak tartotta az ő támogatását.

De a főtámasz a hadseregben volt, melly létesitette a parlamentet, s mellynek azt most szét kellett kergetnie. A katonák által kérvényt intéztet a parlamenthez hátralékos zsoldok kifizetése iránt, s azt tanácsolja a parlamentnek, melly 513 tagból 140-re apadt s rump vagyis csonka parlamentnek gunyoltatott, hogy oszoljon föl s adjon másoknak helyet, kik szintén joggal birnak kormányozni. A parlament ezért megharagudott, de Cromwell néhány száz katonával bement a kamrába (1653, apr. 20.) e szavakkal: „El! el innen! ti nem vagytok többé a parlament tagjai, az Ur visszavetett titeket;"

azután esküdvén, hogy éjjel nappal kérte az Urat, hogy kimélje meg öt ezen küldetéstől, kikergette a képviselőket. „Te semmirevaló vagy“ mond az egyiknek, — a másiknak: „te részeges vagy: te gazember, te rabló“ — s midőn kiüritette a termet, a kulcsot zsebébe tette. Igy végződött a hosszu parlament: törvénytelenül létezett, törvénytelenség oszlatta fel, áldozata lett azon hatalomnak, mellynek kegyelméből fentartotta magát.

A protectoratus.

Cromwell, miután az akadályokat elhárította, katonai absolutismussal kormányzott egy, az apostolok szám ára emlékeztető, tizenkéttagu tanács élén; ezen államtanács által száznegyvennégy képviselőt neveztetett ki s mint a köztársaság hadainak főtábornoka felszólította őket, hogy vegyenek részt a kormányzásban; a kinevezett képviselők közönséges emberek voltak, minden képzettség nélkül, ismeretlenek az országban, de valamennyien igen ajtatos emberek s megajándékozva a prédikálás adományával; ők nem keresték ezen küldetést, de maga Isten választotta őket közege, a hadsereg által, s Károly, Gusztáv, Henrik profán neveiket Sedecias, Habakuk, Józsue, Zorobabel nevekre változtatták [1]). Megvettetve s megvetésre méltók, hat hónap mulva kénytelenek voltak a hatalmat átengedni a katonai tanácsnak; ez pedig a köztársasági kormányhatalmat élethossziglan Cromwellre ruházta mint a hármas ország protectorára (decz. 26.); tolerantia adatott minden vallásnak, kivévén a pápistákat és episcopalisokat; a protectornak adatott teljhatalom mint hajdan a királynak, azon föltét alatt, hogy egy ajtatos és discret férfiakból álló tanács legyen oldala mellett, tartozzék a parlamentet minden harmadik évben egybehivni legalább is öt hónapi tanácskozásra; a protector nem hozhat uj törvényeket s nem törölheti el a régieket a parlament beleegyezése nélkül, s a parlament által megszavazott törvényeket a protector nem utasithatja vissza. Nagy-Britannia végleges nagyobbodását a három ország képviselőinek egy parlamentbe való egyesitése jelzé.

Cromwell tehát épolly király volt mint azok, kik megelőzték; de

---

[1]) A többi között ugyanakkor indítványba hozatott az ország törvényeinek reformálása. Ezen törvények vagy roszul ismert, vagy nem alkalmazható statutumokból, talán tudatlan, ollykor részrehajló birák döntvényeiből, ellenmondó esetek, egyes kerületek szokásainak gyüjteményéből állottak, mindez, mint mondák, egy kis kötetbe olvasztható. A köztársaságiak megrémültek, különösen mivel azt beszélték, hogy szándékban van behozni az isteni törvényt.

ahelyett, hogy proclamálta volna az isteni jogot, szentesité a parlamentaris hatalmat. Ő felhasználta az alaptalan félelmeket, mellyek ürügyet adtak az absolut hatalom gyakorlására, mindazáltal nem merte megsérteni a forradalmi elvet, sem eltörölni a parlamentet; s habár minden uj választás akaratával ellenkezőleg ütött ki, nem mert nélküle kormányozni, s csupán arra szoritkozott, hogy szemrehányásokat tett, és katonáival fenyegetőzött. A polgári szabadságot tisztelte, de a vallási szabadságnak elsőséget adott, ez volt oka az ő despoticus tetteinek s egyszersmind makacs oppositiójának, mellyek folytán annyi és olly nagy vállalatok közepett mindig pénzhiányban szenvedett. Rajongó prédikátorok, különösen az anabaptista vallásfelekezetből, a parlamentben tárgyalt kérdéseket az egyházi szószékre vitték. Cromwell, ki az episcopatust megtámadta, hogy a monarchiát megbuktassa, érezte, hogy azok, kik a papságot megsemmisitették, nem fognak elviselni semmi polgári hatalmat; ezért gyülölte az anarchikus véleményeket, s az 1654. parlament megnyitása alkalmával, panaszkodván, hogy a politikai és lelkiismereti szabadság köpenyül szolgál a legszomorúbb tévelyeknek, fölkiált: „Ezen gyalázatosságok annyira mentek, hogy az egyházi szolgálat gyökerét kezdték vagdalni, mintha az pogány és keresztény ellenes intézmény lenne; és valamint hajdan még olly tekintélyes ember sem prédikálhatott, ha csak nem volt pap, ma hasonló tulzással azt állitják, hogy a papság megsemmisiti a valódi hivatást.“

A külföld elismerte a protectort, általában tisztelték őt, s a hatalmasok hizelegtek neki. Mazarin, ki bizalmas körben őt szerencsés bolondnak jellemezte, a nyilvánosság előtt őt a század geniejének nevezte, s egy gobelin-szőnyeggel ajándékozta meg; XIV. Lajos király őt egy karddal tisztelte meg, s levette fövegét, midőn a protector követét fogadta; Krisztina magasztalta őt amiért a parlamentet szétkergette; Portugalia királya testvérének hitta őt; a spanyol király azt tanácsolta neki, hogy koronáztassa meg magat; Lengyelország segélyt kért tőle Oroszország, Erdély fejedelme a törökök ellen; Genua köszönetet mondott neki, hogy helyreállitotta a kereskedelem biztonságát; Zürich igénybe vette szövetségét, mivel a protestans államok védnökeül nyilvánitotta magát, minek folytán valamennyi az ő buzgó barátja lett. A XIV. Lajossal kötött szerződésben követelte, hogy Franciaország királya semmi más czimet ne viseljen, s egy titkos czikkelyben kötelezte őt, hogy a Stuartokat a franczia területről kiüzze; azonban szövetkezvén Franczia országgal Spanyolország ellen, nem vette észre, hogy Franczia ország nagyobbodásnak indul, s veszélyes-

nek kell válnia Angliára nézve, és hogy az egyensulyt Franczia-ország és Ausztria között megsemmisitette. Épolly kevéssé látta be, hogy Hollandia Angolországnak természetes szövetségese, s háborut folytatott ellene kereskedelmi féltékenységből, melly, az igaz, dicsőséges békére vezetett (1654 apr. 5.), s kényszeritette Hollandiát az oraniai házat a Statbouderságból kizárni. Tettleges politikája tehát nem felelt meg azon neki tulajdonitott tervnek, melly szerént szövetséget lett volna alapitandó a protestans fejedelmek között a katholikusok ellen [1]), az emancipált Észak részéről a szolgai Dél ellen. Saját nemzetét azonban mindenesetre nagygyá tette, biztositotta számára a Manche csatornát Mardyke és Dunkerque megszerzésével, a tengerészetet a hatalmi fejlődés legmagasabb fokára emelte, lehetett is tehát igy szólnia: „Mintha az Ur ezt mondotta volna: Anglia! te vagy az én elsőszülött leányom, te vagy az én kedvenczem a nemzetek között. Az ég alatt soha az Ur nem tett ennyit egyetlen népért sem. Az Ur az ő jóakaratának arany lánczához egy uj szemet kapcsolt; megáldott bennünket, hogy békében élhetünk szomszédainkkal.“

Nem volt hiánya az irók magasztalásaiban sem. Milton az Eikon Bazilike nemes érzelmei ellenében az Ikonoklastes-t irta, melly telve volt nemtelen szidalmakkal a kivégzett király ellen, s ezen káromlásokat ugyanazon isteni könyvből meritette, melly geniusát lelkesitette. Midőn Cromwell elfoglalta a spanyol gályákat, Waller költő, ki mint royalista számüzetvén kegyelmet nyert s a protector udvarában élt, igy énekelte meg őt: „Haderőink több hónap óta a tengeren vannak s ostromzárolják Spanyolországot; Spanyolország, melly gögösen negélyezte a világ feletti uralmat, partjai közé szoritva hajóink által, látta lobogónkat lengeni a tenger kék hullámain. Mulandók e nemzetek az Oczeánon, egyedül az angolok állandók rajta; a mi vitorláink daczolnak a szelek rohamával, szövetkeznek a fellegekkel. A mi árboczaink a tengerbe eresztek gyö-

[1]) Burnet azt állitja, hogy ha Cromwell elfogadta volna a koronát, királyságát egy nagy intézménynyel tüntette volna ki a protestans vallás érdekében; ez egy neme lett volna a zsinatnak a protestans vallás általános érdekeinek vezetésére, ollyformán mint a római szent congregatio. Ezen zsinat négy osztályra lett volna felosztva: az egyik Franczia-országot, Schweizot és Piemontot foglalta volna magában; a másik Pfalzot, és a kálvinista országokat; a harmadik Németországot és Északot; az utolsó az indiai gyarmatokat. Feladata lett volna levelezési érintkezésben állani, őrködni a felekezet érdekei fölött és segiteni szükségein.

kereiket, s mi biztosan evezünk a dühös hullámokon;" s azon ohajtással végzi, hogy vajha ajánlanák fel a koronát a protectornak.

Nem szabad hinnünk, hogy valamennyien igy elszolgaisodtak, ez rágalom lenne az emberi természet ellen. Midőn Cromwell a parlamentet feloszlatta, Bradshaw igy szólt hozzá: „Semmiféle hatalomnak nincs joga a parlamentet feloszlatni; ezen joggal egyedül maga a parlament bir." Ludlow azt mondta a protector fiának: „Gyülölném még atyámat is, ha azt az állást foglalná el, mellyet atyád elfoglal," s Cromwell által börtönnel fenyegetve, megjeggzé: „A békebiró megkötöztethetne engem, mert erre fel van jogositva a törvény által, de te nem," s beadta lemondását; midőn erre azt mondák neki, hogy ezáltal megfosztja magát áz alkalomtól, hogy segélyt nyujthasson, ezt felelé: „Szolgálni Cromwell bitorlásának, rosz cselekedet; roszat cselekedni pedig nem akarok, bármilly jó származzék belőle." Egyébiránt Cromwell uralma soha teljesen és minden ellenmondás nélkül az országban el nem ismertetett, habár az, természeténél fogva szükségen, és majdnem látnoki éleslátáson alapulva, mi cselekményeit igazolta, az olly positiv, s ollykor annyira magasztos britt büszkeségnek megfelelt. Szokása sokat beszélni eltávolitotta a tettetés gyanuját, mire okot adhatott volna azon mystikus és bibliai hang, mellyen ő szólni szeretett; hogy a szabadságot elnyomja, s a kard hatalmát proclamálja, Isten nevében és mintegy sugallatára szeret beszélni. „Azok, mond, kik egy harmadiknak vagy negyediknek tulajdonitják az eszmét és a nagydolgok véghezvitelét, mellyeket Isten bennünk eszközölt és, akik azt állitanák, hogy az nem magának Jézus Krisztusnak kinyilatkoztatása, min a kormány nyugszik, azok Isten ellen beszélnek, s közbenjáró segedelme nélkül az ő büntető kezei közé esnek. Bármint gondolkodjatok tehát némellyekről, habár mondjátok: ez ravasz, okos és csaló, óvakodjatok, mondom nektek, itélni Isten kinyilatkoztatásai felett, azt hivén, hogy ti az emberek találmányainak gyümölcsét itélitek meg."

Az anarchiától való félelem volt mindig a despotismus mentsége; és Cromwell, hogy elnyomja a royalistákat, Angliát tizenhárom katonai kormányzóságra osztotta fel, mindegyiket egy vezérőrnagy parancsnoksága alá helyezvén, polgári és katonai hatalommal s közvetlen függéssel a protectortól. Megkináltatta magát a királyi czimmel (1656), látván azonban az általános ellenszenvet, azt mondta, hogy lelkiismerete nem engedi meg azt elfogadni; egyuttal azonban kijelentette, hogy az ő hivatása Istentől jő, kinevezése a néptől, és egyedül Isten és a nép foszthatja meg őt állásától. A titkos kém-

rendszer soha sem volt jobban kifejlődve; a zsarnokság részrehajlatlanságával sujtván mindakét pártot, s megcsalván mindakettőt, egyikben sem bizhatott; annyi fényes eredmény és annyi hizelgés között mindenkitől félt, barátaitól, a fanatikusoktól, a royalistáktól; páncélt viselt, nem tartott rendes órát sem a szertartásoknál, sem utazásaiban, s minden éjjel más szobában hált. Külseje nem volt megnyerő, modorában hiányzott a nyájasság és finomság, beszédében nem volt correct, inkább bonyolult, de tudott fölmelegedni; nagy volt benne a tevékenység, az emberismeret, s értett hozzá, hogy az embereket megnyerje nagyravágyásának. Nem gondolva a becsület és erény érzelmeivel, gazdagság és előkelő születés nélkül hatalmába keritette a három királyságot és sokkal terhesebb igát vetett azok nyakába, mint az volt, mellyet leráztak magukról. Nem birt Napoleon gyorsaságával, hanem mérsékelt lépéssel haladt; a tettetésben [1]) nagy mester volt; legfőbb gondja katonáinak ragaszkodása; majd kegyetlen, majd nagylelkü; sokkal okosabb, hogysem üldözővé legyen; jobbnak tartotta vetélytársai felett uralkodni, mint megboszulni magát.

Vallásos érzelmeinél fogva türelmes volt a különböző secták irányában; a quaker Foxot jóakaratulag fogadta; a zsidókat békével hagyta, s gyülöletét egyedül Róma ellen látszott összpontositani, Mazarinnak azonban mégis azt irta, miszerint mindent el fog követni, hogy a katholikusoknak megtürést biztositson. Szigoruan vallásos volt, prédikált, panaszolta nyilván saját bünеit s a másokéit. Midőn beteg lett, igy szólt: „Istenem, az életet csak azért kivánom, hogy nyilvánosan valljam a te müveidnek dicsőségét. Uram, bár gyönge teremtmény vagyok, érintkezem veled a malaszt által. Sok ember tulságosan tiszlel engem, mások kivánják halálomat; de te Uram! mindig birám voltál, tedd azt, mit neked legjobbnak tetszik az ő érdekökben.“ Sulyosabbá válván betegsége, kérdé a paptól: „A lélek, melly már egyszer részesült az isteni malasztban, kételkedhetik-e saját üdvössége iránt?“ A tagadó feleletre ezt mondá: „Én tehát megvagyok mentve, mert már egyszer részesültem az isteni malasztban.“ Közeledvén halála, igy kiáltott fel: Fiaim, éljetek keresztények mód-

[1]) A fönebb idézett Waller beszéli, hogy a protectorrali beszélgetései gyakran félbeszakittattak pártfönökök látogatásai által. Cromwell állva fogadta őket az ajtónál illyes kifejezésekkel: „Az Ur ki fogja magát nyilatkoztatni“ ... Az Ur segélyünkre fog jöni.“ Midőn elmentek, a költőhöz fordulva mondá: „Kedves öcsém, ezekkel az emberekkel az ő nyelvökön kell beszélni. Most térjünk a mi beszélgetésünkre.“

jára; táplálékul hagyom nektek az Urral való szerződést.“ Meghalt 1658. sept. 3-án, a dunbari és worcesteri győzelmek napján [1]), és „a mennybe költözött népének könyeibe balzsamozva, s a szentek imáinak szárnyain.“

Ha egy forradalom mindent levert, az, ki egyedül állva maradt, nagy férfiunak tűnik fel. Ily értelemben nevezték Cromwellt nagynak, mivel hatalmas volt, és mert a megelőző forradalmak érdemeit neki tulajdonitották, annak adván a dicsőséget, a ki szerencsés volt. Alapjában véve azonban az ő hagyománya nem volt más, mint megsemmisitett szabadságok, levert szellemek, roppant nagy adók, óriási hadsereg és a vak engedelmesség megszokása. Ő az egyéni függetlenség eszméjét önmagában, az independensek által hirdetett nemzeti függetlenséget a kormányban valósitotta; de müve nem élhette őt tul. A lelkesedésre s a sugallat és látnokság adományára épitett uralom nem szállt örökösre; és azonkivül, hogy a protector családja inkább aggódott mint örült a hirtelen emelkedés felett, lehetetlen, hogy egy gondolkozó és kereskedő nemzet politikai és positiv században a lyrai izgatottság illy fokán állandóan megmaradjon.

Cromwell Rikhárd.

Az államtanács Cromwell fiát Rikhárdot a protector utódjául nevezte ki, mindazon ünnepélyességekkel, mellyek a királyok örökösödésénél szoktak előfordulni, s hasonló szolgai hizelgésekkel: a nap lenyugodott, de nem lett éjszaka; a megszabaditó Mózes után Józsue jött, ki a népet az igazság igért földjére vezérlendi. Rikhárd visszavonult férfiu volt, tapasztalatok nélkül az ügyek vezetésében s katonai tulajdonok hiányával; igen igazságos és mérsékelt lévén, ügyekezett népszerü lenni, s ehelyett a megvetés tárgya lett; a katonák minden hatalmat magukhoz ragadtak s kényszeritették őt a lemondásra (1659 apr. 22.) [2]). Urai levén a helyzetnek a hosszu parlamentet ujra egybe hivták, azonban midőn látták, hogy a parlament parancsolni akar inkább mint engedelmeskedni, ujra szétkergették. A szétüzött parlament mellett Monk György, Skóczia kormányzója föllépett. Ő I. Károlynak hive volt, utóbb Cromwell alatt szolgált, de mindig

---

[1]) Halálozását apródja Underwood leirta.

[2]) Cromwell két fia közül Henrik jószágaira vonult, hol egykor az őt meglátogató II. Károlyt megvendégelte. Richard utazni ment, azután hazatérve nyolczvanhat évet élt (1712); két szekrényt szokott volt mutogatni, mellyek tele voltak üdvözletekkel és feliratokkal protectoratusának rövid korszakából, s nevetett midőn olvasta valamellyikét ezen egyetlen ereklyének, molly őt az általa soha vissza nem ohajtott hatalomra emlékeztette.

meg tudta óvni személyes méltóságát, nem hizelgett, sem elöléptetéseket nem keresett, hanem egyedül saját hivatalának teendőivel foglalkozott s a fegyelem fentartására ügyelt. Egyetlen párt sem gyanakodott ellene. Ő azonban, bár külsőleg republikánus volt, azon eszmével foglalkozott, hogy a Stuartokat visszahelyezze, de nem szólt senkinek, annál kevésbbé II. Károlynak, mivel a kémek künn még vigyázóbbak voltak mint benn az országban. Károly Franczia országban talált menhelyet, hol szellemdús szeretetreméltósága s regényes kalandjai részvétet ébresztettek iránta, ami őt viszont reménnyekkel töltötte el. Nem volt egyebe, mint évi 6000 frank, mit Franczia ország királyától kapott s még ebből is számos párthivét kellett segélyeznie; de ő daczára ennek, fenn akarta tartani udvarát, élvhajhász volt, s rangjához nem illő szerelmi viszonyokat szőtt. A katholikusok és presbyterianusok ügyekeztek őt megtéríteni; ő megígérte mindegyiknek, s végre közönbös lett minden vallás iránt.

Monk eközben mint a régi szabadságok védője bevonult Angolországba; mindenütt jól fogadtatva Londonba érkezett, s főtábornokká neveztetvén, eltörölte a Stuartok ellen hozott számüzetési decretumot (1660), parlamentet hitt egybe, melly a puritanusok befolyása alatt a calvinismust ujra helyreállitotta; Monk a királynak egy nyilatkozatát terjesztette a parlament elé, telve igéretekkel és szabadságokkal, s megszavaztatott Károly visszahivása (máj. 29). A nép, melly örülni látszott, hogy megszabadult a köztársaság zsarnokságától, örömujjongva fogadta őt, azon csapatok diszkisérete mellett, mellyek atyját a vérpadhoz vezették. Károly ezt látva felkiáltott: „Hol vannak tehát az én ellenségeim? Látom, hogy csupán a mi hibánk, ha előbb nem tértünk vissza.“

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Az angol restauratio.

Benn Cromwell nem forgatta fel az ős intézményeket, ő csupán olly csapásokat tett, mellyek a jövőre hatnak ki, a jelenben nem érezhetők. Az alkotmány elemei, a törvényhozás és a tulajdon rendszere, a liturgia, a symbolum megmaradt: a lordok kamrája bezáratott, de czimeik meghagyattak; a nemességnek nagy része csatlakozott a néphez a király ellen; a politikai hatalmak régi egyen-

sulyát tehát könnyü volt visszaállitani, annyival is inkább, minthogy tapasztalatokban gazdagabb lett az ország.

A Stuartok restauratiója nemzeti esemény volt; ők egy régi dynastia érdemeivel jelentek meg, melly az ország emlékeire hivatkozott, és mégis emellett uj is volt, mellynek még hibákat nem lehetett szemére vetni; a szigoru hit nevetségesnek kezdett tetszeni, s az emberek engedelmeskedtek. Annyi szerencsétlenség után ez bizonyára nagy jó volt; azonban Monknak nem lett volna szabad elmulasztania szerződésszerüleg biztositttatni a király által a forradalom alatt szerzett szabadságokat, s ezáltal megelőzni a viszályokat, mellyek a roszul meghatárzott jogok folytán keletkeztek.

II. Károly.

Károly despota lett mint ősei; egyébaránt szeretetreméltó és sokkal nyájasabb volt, mintsem külseje után várni lehetett volna; szerencsétlenségben neveked vén s egy, az izgalmakat megunt nép közé térvén vissza, reményt látszott nyujtani arra, hogy jó fejedelem lesz, mit megerősített jámborsága, türelmessége és hajlama mindent megbocsátani; a hadsereget elbocsátotta, Skóciának visszaadta függetlenségét s érdemtelj es férfiakkal vette magát körül. A szabadság ellen a legjobb eszközök azok, kik attól elpártoltak, s Cromwell gyáva hizelgői siettek ujabb gyávaságokkal kiérdemelni II. Károly kegyét, s buzgólkodtak azok vérpadra hurczoltatásával, kiket maga Cromwell sem mert bántani, mint a szabadságnak javíthatlan szeretöit. Egy parlament, melly tizennyolcz évig tartott, s royalistább volt mint amillyennek maga Károly nem merte mutatni magát, a mult elleni reactiójában egész odáig lett volna vihető, hogy az absolutismussal is szerződésre lépjen, ha a nagykancellár, Clarendon (Hyde Eduárd) erélyesen nem tartja vala magát.

Károly azonban egyike volt azon gyöngéknek, kik nem mernek mint zsarnokok föllépni, de önként készek mégis gyakorolni; mint könnyelmü a pazarlásokat és az élveket eléje tette a közügyeknek, s szivesebben hallgatta az ő bolondjait mint a miniszteréket; a királygyilkos birákból a még életben levő tizet kivégeztette s a megholtak hulláit a temetőből kiszóratta. Jeles vadász volt, szerette a kakasviadalokat; a parlament által megszavazott civillistát fényüzésre prédálta; elfeledte a jótétményeket, annyival inkább emlékezett meg a sértésekről: az ország iránt nem viseltetett szeretettel, lealacsonyitotta s adókkal terhelte, hogy pénzt és élveket szerezhessen magának. Nőül vette a portugali infansnőt Katalint, magtalant; öt kedvese volt s mindegyiktől gyermeke; a változó kedélyüt végre Ker-

houal Luiza meg tudta fékezni, kit portsmouthi herczegnővé nevezett. A szerencsétlenség nem tette őt nagygyá de elrontotta, s Károly azon unott epicureismust vitte magával a trónra, melly a forradalmakra szokott következni; roszakaratu nem volt de tele unalommal; kéjencz inkább mint gonosz, nem hitt sem jót, sem roszat; nem tudta mi az erény, mi a bűn; dévaj, iszákos, az udvaronczokat s a nőket csak játékszerekül tekinti; mindent csak élvezni akar, mert nincs valódi hajlama semmihez; kinevet mindent, nem mély iróniából, de könnyelmüségből; s el lehetett róla mondani, hogy soha sem mondott valami bolondot, sem nem tett valami okosat. Midőn egyszer egy embert a pelengéren látott, ki a miniszterek ellen egy satyrát irt, igy szólt: „Ostoba! miért nem irt ellenem, akkor nem történt volna semmi baja!“ Az elnézést tartotta a kormányzás mesterségének, s folytonos bizalmatlanság uralkodott közte, ki azt hitte, hogy alattvalói a köztársaságot akarják, s ezek között, kik benne a nemzeti szabadságok ellenségét látták.

A mértékletesség és egyszerüség, melly a forradalom alatt általános volt, a közjóllétet elömozdította, s ez magát a kereskedelemben érvényesitette; midőn azonban a szigoru életmód kényszerüsége megszünt, ezzel együtt az erkölcsök is lazulni kezdettek. Az urak, kik kényszeritve voltak a szigoru republikanus uralom alatt egyszerüen élni, most egyszerre a szilajságban kerestek kárpótlást; az aristocratia, melly külföldi számüzetéséből hazajött vagy rejtekhelyeiből elökerült, sietett ünnepélyek és élvezetek mámorába temetni a szomoru mult emlékeit; a fényüzés a megelégedés, a loyalitás és a monarchiai hüség jeléül tekintetett. A vallásilag és politikailag felizgatott kedélyek ujra lecsillapultak, s a franczia szellem tulsulyra vergődött a nemzeti felett azon emberek között, kik annyi gonoszszal való érintkezés folytán jellemtelenekké lettek. Francziául beszéltek, irtak, olvastak, franczia módra öltözködtek; Dryden nem költő de versgyártó; ezen korszaknak nem volt bölcsésze Angliában Lockeig, nem lángeszü férfia Foxig; Clarendon minden ékesszólása mellett üres; minden kétértelmü, hamis és üres; a szinház, feledve Shakespearet utánozza a franczia szinirodalom üres szerelmi kalandjait, valamint az udvar XIV. Lajos hibáit. Mig tehát VIII. Henrik, Erzsébet és Cromwell alatt Angolország a maga tulsulyában hinni és erre támaszkodva daczolni tanult, II. Károly a franczia politika uszályhordozójává lett.

A vallási viszonyokból Anglia királyaira nézve mindig a legnagyobb nehézség támadt, mert valamennyiöknek bele kellett nyu-

godni abba, hogy alattvalóik egy része ellen igazságtalanok legyenek, csak igy kormányozhatván a másik részt. II. Károly ingadozott s egy pártot sem elégített ki; lelkismereti szabadságot igért, s aztán visszaállította az esküt az államegyházra, melly az episcopalis egyház volt. A presbyterianusok megtagadták az esküt s majd kétezer lelkész lemondott javadalmáról (1662); az üldözések ennek folytán ujra megkezdődtek s a fanatismus uj életet nyert; anglikanus papok, kik ezelőtt mindig a királyi hatalom mindenhatóságát hirdették, most azt bizonyítgatták, hogy a királynak csak a törvény határai között kell engedelmeskedni. A király a katholikusokhoz hajlott, de hiányzott benne a határozottság, s ha néhány katholikust hivatalba helyezett, tettét mindannyiszor képtelen érvekkel indokolta. Irlandban nem hogy védte volna őket a protestansok ellen, hanem inkább maga is kivette részét ezek zsákmányaiban. Skóczia sem mulasztotta el a visszatorlást; minden, mit a parlament huszonnyolcz év óta tett, eltöröltetett, az episcopalis egyház ujra visszaállíttatott s a püspökök teljhatalmat nyertek. A felbőszült presbyterianusok, különösen azok, kik Cameron Richardot követték s Izrael seregének nevezték magukat, felemelték Jézus Krisztus zászlaját s a királyt kiközösítették. Cameron az Airmoss melletti csatában elesett, s Cargill magára vállalta megboszulni halálát, de Jakab yorki herczegnek sikerült őt legyőzni; a fölkelők főnökei készebbek voltak rendületlenül meghalni, mintsem életöket megvásárolni, ezen fölkiáltással: Isten tartsd meg a királyt. Károly visszaadatta Skócziának levéltárait, azonban a szállitó hajók elmerültek; ez az oka, hogy Skóczia olly szegény okmányokban.

Quakerek.

A már fennálló számos sectához egy uj vallásfelfogást járult. Fox György, egy draytoni (Leicester grófság) takács fia mint pásztor a marhát őrizvén, a szemlélődésnek engedte át magát, ami őt komolylyá, csöndessé és engedelmessé tette. Kezdetben kételyektől gyötörtetve, tizenkilencz éves korában lelki édesség mámora jött rá, s lélekben látta, hogy az ő neve be van irva az élet könyvében s ő Istentől hivatva van a világ megjavitására. Szigoru erkölcsökkel szónoki tehetség nélkül, de lelkesitve a szentirás szorgalmas olvasása által, prédikálni kezdett s követőkre talált, mert merész és heves volt, de egyszersmind üldöztetésre, mert a nyilvános cultust háborgatta s a hatóságokkal daczolt. Kilenczszer volt elzárva; mindazáltal sokakat megnyert különösen az anabaptisták és a függetlenek között, s mert egyik birájának, ki elé idéztetett (1648), egyszer ezt

mondta: Reszkess Isten szava előtt, követőit gúnyosan elnevezték reszketőknek (Quakers). Hiszik, hogy Isten benső hatás által nyilatkozik minden kereszténynek, ki a Szentlélek megérkezését várja; ennek folytán megvetnek minden egyházat, melly a holt betüre van alapitva; folytonos érintkezésben levén a legfelsőbb lénynyel, a földieket nem szabad semmire becsülniök, s olly tökélyre kell törekedniök, melylyel még a legártatlanabb földi dolog sem fér meg. Nem akarnak katonáskodni, nem fizetnek tizedet vagy adót az egyház fentartására, nem ismernek el a társadalomban semmi fokozatot, egymásiránt a legnagyobb jóindulattal vannak; moráljok a legszigorúbb szabályoknak veti alá a legcsekélyebb cselekvényeket is; szelidség, irgalmasság, lelki nyugalom által tünnek ki. Megbüntetik, mert nem akarnak esküdni, sem a hatóságokat elismerni, s ők a büntetéseket, fogságot, megostoroztatást panasz nélkül eltürik s imádkoznak; midőn szabadon bocsáttatnak, visszatérnek conventiculumaikhoz; ha pénzbirságra itéltetnek, nem fizetnek; mindig nyugodtak, te-vel szólitják a hatóságokat, sőt magát a királyt is, kalapot nem emelnek senki előtt. 1660-ban Uj-Angliába vándorolván, a congregationalisták által, kik szintén menekültek az európai türelmetlenség elől, üldöztettek, sőt halálbüntetéssel is sujtattak, mivel azon tilalomnak, hogy Bostonban nem szabad megjelenniök, nem engedelmeskedtek.

Penn Vilmos.

Nagy nyereség volt a quakerek sectájára Penn Vilmos (1644—1718), a tengernagy fia. Az angol uralkodó egyház elleni heves kifakadásai miatt, atyja, hogy más utra téritse, Párisba küldte őt, hol csakugyan megváltoztak eszméi; de visszatérvén hazájába s átvevén irlandi birtokainak igazgatását, ujra fölébredt benne bizonyos predikációk hatása alatt az előbbi irány s maga is prédikálni kezdett tetszés és üldözések között. Atyjától óriási vagyont örökölvén ezenfelül a kormánytól tulajdonul kapott még a Delaware mellett egy amerikai területet, az északi szélesség 40 és 42 foka között, törvényhozási és végrehajtó hatalommal, de Angolország fenuraságának fentartása mellett. Penn oda érkezvén (1681), első kötelességének ismerte, a tulajdonjog iránti tiszteletből, az Anglia által neki átengedett területet az indiánoknak megfizetni; barátságos viszonyba lépett a szomszédos gyarmatokkal és a benszülöttekkel. A quakerek majdnem mind oda költöztek, s ő elnevezte az uj államot Pensylvaniának; a gyarmatosoknak, kik az előirt feltételek alatt oda költöztek, bölcs törvényeket adott, a korlátlan vallási szabadságra alapitva

s a teljes biztonságra minden hatalmi önkény ellen; a polgárok a kormányzásban résztvettek; eskü, katonaság s uralkodó egyház az alkotmányba nem vétettek föl.

II. Károly király a quakerekkel szemben is majd türelmes volt, majd üldözte őket, s ezen ingatag magatartása csak elégedetlenséget szült. Nagy izgalmat idézett elő az is, hogy a király sokakat elüzött birtokaikból, mellyeket a forradalom alatt elkobzott jószágokból jóhiszemben szereztek; nem tetszett az uralkodó előítéletnek, hogy vallásszabadságot adott, és hogy fivére Jakab, praesumptiv trónörökös, katholikussá lett és egy modenai herczegnővel kelt egybe; nagy boszankodásra adott okot botrányos magánélete; szemére vetették, hogy nem elégedvén meg a parlament által megszavazott jelentékeny összegekkel s az accisenak továbbra is engedélyezett beszedésével, kezét kinyujtá XIV. Lajos pénzeért, ki ugy bánt vele, mint zsoldosával; eladta Franczíaországnak a Cromwell által szerzett Dünkirchent (1662), mellyet kárpótlásnak tekintettek az elveszett Calaisért. Lajos királynak, ki jól értette királyi mesterségét, s tudta mennyire veszélyes a példa, természetesen nem tetszhetett az angol forradalom, s aggodalommal kellett látnia, hogyan veretik le a római fegyelem, mellynek ő örököse volt, a személyes szabadság, a tanácskozó gyülések s a hatalmak egyensulyának ellenkező elve által. Azon fáradozott tehát, hogy Károlyt reábirja a katholikus vallás fölvételére; sőt, mint állitják, titkos szerződés köttetett köztök arra nézve, hogy Anglia is vegye át Francziaország vallását és kormányformáját.

Francziaország kedveért II. Károly háborut üzent Hollandiának, szinlelvén, mintha a nemzet ohajtásának engedne, melly féltékenynyé lett Hollandia foglalásai miatt Indiában és Afrikában. Jakab yorki herczeg, ki e háborut katonai nagyravágyásból sürgette, mert szeretett volna nagy admiralként szerepelni; mint az afrikai kereskedelmi társulat feje Gorea szigetét, a hollandok erődeit Guinéában, és sok hajót elfoglaltatott (1664); Amerikába pedig hadat küldött Uj-Neerland megszállására. Ruyter sietett az ellenállásra, mig azonban Nyugat-Indiában nagy eredményeket vivott ki, a yorki herczeg Bordeauxnál 130 hollandi kereskedelmi hajót s egy Smyrnából érkező gazdag szállitmányt foglalt el. Az elkeseredetté fejlődő háboruban Hollandia elejénte szerencsétlen volt, utóbb azonban Dánia, a brandenburgi választó-fejedelem és Braunschweig-Lüneburg herczeg által támogattatva, De Witt János erélyes vezetése alatt ujra összeszedte magát, s a dünkircheni győzelem Ruyter és Tromp tengernagyokat hal-

hatatlanokká tette. A bredai békekötés (1667 jul. 21—31.) biztositá mindegyik félnek azt, mit a háboru alatt szerzett.

II. Károly, hogy a háborut folytathassa, fölfüggeszté a kamatok fizetését azon előlegektől, mellyeket a parlament által megszavazott összegekre a bankároktól fölvett, mi által sok ember hitelét s vagyonát elveszté. Ehhez járult 1665-ben a döghalál, melly olly hévvel lépett föl, hogy Londonban egy hét alatt 10,000 élet esett áldozatául. Alig kezdte a város ezen csapást kiheverni, midőn 1666. szeptember 2-ikán egy borzasztó tüzvész ütött ki; erős szél fútt, s mivel a lord-mayor nem merte a többnyire fából épült házakat a tulajdonosok beleegyezése nélkül lerontatni, csakhamar elharapózott a tüzláng majdnem egy mérföldnyi körfogaton s fölemésztett nyolczvankilencz templomot, köztök a szent Pálról nevezett egyházat is; az egész térség a Tower és a Temple között tizenháromezer kétszáz lakházzal és huszonhat raktárral a tüz martaléka lett; kétszázezer ember maradt lakás nélkül. A köznép ezen borzasztó szerencsétlenséget a hollandoknak, a puritánok a katholikusoknak, a royalisták a republikanusoknak tulajdonították; huszezer gyujtogató, mondák, vonult az utczákon végig égő fáklyákat dobva a házakba s gyilkolva a polgárokat; — azokat, kik saját holmijaikat hurczolták, hogy a tüz elől megmentsék, vagy oltani siettek, vagy pedig fegyveresen jelentek meg, hogy védjék magukat, rablóknak és gyujtogatóknak tekintették, üldözték és megölték. Azon kenyérsütő boltjának helyén, hol a tüz kiütött, egy emlékszobrot állítottak föl, melly a szerencsétlenséget a pápistáknak tulajdonítja [1]).

Mindez a király ellen hangolta a kedélyeket; a parlament, melly eddig igen hajlékony volt, kezdett ellenszegülni; Clarendon, ki habár névszerént nem is de tényleg első miniszter volt, s ki, a népuralomtól félve, amig csak lehetséges volt, a királyi elöjogokat fentartotta, ami őt egyébaránt nem akadályozta, hogy az udvar tévedései felett szigoru igazságszeretettel roszallását fejezze ki, kegyvesztetté lőn s magánéletbe vonult vissza, hogy megirja Emlékiratait, e fecsegő, hibás, de vonzó munkát, melly egyik főforrásul szolgál ezen kor ismeretére. Őt egy sokkal roszabb miniszterium követte (1666—70), mellyet a nép a miniszterek neveinek kezdőbetüiről Cabal[2])-nak nevezett el. Az uj parlament kényszerítette

[1]) A hamburgi 1842. nagy égés alkalmával a lakosság néhány angol kereskedőnek tulajdonitotta a borzasztó szerencsétlenséget s ezeket üldözte.

[2]) Clifford, Ashley, Buckingham, Arlington, Lauderdale.

a királyt a Test-bill elfogadására, egy neme a próbának, mellynek minden polgári és katonai közhivatalnok magát alávetni tartozott; ezen próba abban állott, hogy hüségi esküt kellett letenni, a királyi supremátiát elismerni, az eucharistiát fölvenni s a transsubstantiatióban nem volt szabad hinni; aki nem vetette magát ennek alá, ötszáz lira pénzbirsággal büntettetett, a törvényszék előtt nem tanuskodhatott, nem lehetett gyám, nem fogadhatott el örökségeket vagy adományokat. A törvény tehát az összes katholikusok ellen volt intézve.

Ashley Cooper, a későbbi Shaftesbury lord, a miniszteriumból az ellenzékhez ment át; ezen heves és fanatikus ember kételyt támasztott a kedélyekben a király vallása iránt, ollyasmit hiresztelvén, mintha a király és a yorki herczeg Franczia országgal szövetkeztek volna a nemzeti egyház megsemmisitésére; minek az lett eredménye, hogy követelték, miszerént a hadseregből mindenki eltávolittassék, ki a Test-esküt letenni vonakodik [1]).

---

[1]) „Alkalmat vettem magamnak egy hosszu kihallgatáson, mellyet nekem a király adott kabinetjében, észrevételeket tenni a *Cabal* tanácsai és szolgálata felett; előadtam ő felségének, mennyire veszélyes az ő felségének adott tanács, hogy az ünnepélyesen kötött szerződéseket és egyezményeket szegje meg; menynyire ártott neki a zugolódás, mellyet ezen eljárás a nép közt előidézett, melly fenhangon felszólalt az illy cselekvési mód ellen; hozzátettem, miszerént másrészről ez sulyos gyanukat keltett a korona ellen. A király azt felelte nekem, hogy ő valóban roszul járt el, de hogyha kellően szolgáltak volna neki, ezen ügyből ő nagy haszmot huzott volna; s még többet hozott föl, hogy igazolja azt, ami történt. Sajnosan azt kellett tehát tapasztalnom, hogy a király ugyanazon eszközökhöz nyulhatna ujra, s ennélfogva kötelességemnek tartottam a dolog mélyére hatni. Kifejtém előtte, hogy nehéz, hogy ne mondjam lehetetlen, ezen királyságban alkalmazni Franczia ország kormányformáját s behozni vallását, mert a nemzet ellenezni fogná mind az egyiket, mind a másikat; hogy sok ember, kik a vallás dolgában talán igen közömbösek, megszünnének azok lenni, ha arra gondolnának, hogy egy hadsereg szükséges annak megváltoztatására, mert igen jól látnák, hogy ugyanazon hatalom, melly a királyt a vallás urává tenné, egyuttal urává tenné az ő szabadságuknak és vagyonuknak is. Franczia országban csak a nemesség és a clerus birnak tekintélylyel, s ha a király bevonhatja ezeket érdekeibe, nem marad egyéb teendője, mert a nép, mellynek nincs földbirtoka, a kormányzás dolgában nem bir több fontossággal mint a nők és gyermekek; Angolország főereje ellenben a középrendben áll, melly épolly gőgös a jóllétben, mellynek örvend, mint amilly ellenkezője ennek a franczia országi, a munka és a nyomor folytán; Franczia ország királyait hatalmasakká teszik saját nagy birtokaik, a világi, egyházi és katonai hivatalok sokasága, mellyekkel rendelkeznek; mig ellenben Anglia királyai csak kevés hivatalt képesek adományozni, s lemondván birtokaikról, mellyekkel egykoron rendelkeztek, nincsenek

Oates Titus.

Milly könnyenhivővé tesz a félelem, kitünik Oates Titus (szül. 1619) pöréből. Ez a csavargó, ki majd katholikus, majd protestans, majd anabaptista volt, s kit a jezsuiták könyörületből egyideig befogadtak, a parlamentnek egy denuntiatiót nyujtott be, mellyben a pápát azzal vádolta, hogy az angol királyságot sajátjának nyilvánitotta, s hogy azt birtokába keríthesse, a királyt meg akarja gyilkoltatni; a katholikusok már mindenfelé készek fegyvert ragadni, hogy a protestánsokat kiirtsák, a yorki herczeget királylyá, Oliva jézustársasági atyát alkirálylyá tegyék, a pápa fenhatósága alatt, a többi hivatalokat pedig saját embereik között akarják kiosztani; végre azt mondta, hogy az 1666-iki nagy tüzvész a jezsuiták müve volt. A vád olly esztelen volt, hogy a király figyelembe sem vette, de York herczeg követelte, hogy vizsgálat indittassék s a rágalmazó szigoruan büntettessék; Oates azonban olly szinekben tudta előadni vádját, minél még különös körülmények s a türelmetlenség is segélyére voltak, hogy hitelt adtak neki; maga a király nem mert többé nyilvánosan nevetni fölötte; s aljas emberek legbadarabb vallomásaira számosan befogattak, köztök öt lord, több jézustársasági atya és a hatvankilencz éves gróf Strafford. A vádlottak tagadtak; a szigoru törvényektől való félelem kényszerítette őket vallomásaikban elhallgatni a veszélyes körülményeket, mellyek utóbb fölfedeztetvén, a bünrészesség bizonyítékaul tekintettek; s a vádlottak meghaltak, az utolsó pillanatig tagadva, hogy valamiről tudomásuk lenne,

---

többé azon helyzetben, hogy hadsereget fogadhassanak, s még kevésbbé tarthatják azt fen a parlament hozzájárulása nélkül, sem háborut nem üzenhetnek szomszédaiknak; és ha netalán lenne is egy állandó hadseregök, nagyon valószinü, hogy az, ha angolokból állana, soha sem engedné magát a nép által gyülölt vagy félt czélokra felhasználtatni; a katholikusok Angliában a nemzetnek egyszázadrészét, Skócziában kétszázadrészét képezvén, nem látszik lehetségesnek, hogy a közvélemény megsértése nélkül valaki azt követelje, hogy egy kilenczvenkilencz más véleményü s egészen ellenkező nézetü embert kormányozzon; ami az idegen csapatokat illeti, ha csekély számuak lennének, nem használnának semmit, csak élesztenék a gyülöletet és elégedetlenséget, — nagy számuakat nehéz lenne szerezni, Angliába hozni s itt fentartani; a nemzet szabadságának leigázására és az angol gőgnek megfékezésére szükséges lenne legalább is hatvanezer főnyi hadsereg, mert már a rómaiaknak is tizenkét legiót kellett e czélra itt tartaniok, a normannok hetvenkétezerrel rendelkeztek, s Cromwell halálakor nyolczvanezeret hagyott maga után . . . Ámbár a király kezdetben nyugtalanságot mutatott, figyelmesen végig hallgatott engem, s azt mondá, hogy mindenben igazam van; azután megszoritván kezemet igy szólt: *Én a nép embere akarok lenni.* Igy ir Temple lovag, ki akkoron Angliának Haagában képviselője volt.

kivévén, hogy egy terv létezik, hogyan lehetne a királytól kinyerni a vallási türelmet; a többiek, hogy eltávolitsák maguktól a papismus gyanuját, vetélkedtek a hivésben és elitélésben. A félelem és a gyülölet elhitette az emberekkel a legnagyobb képtelenségeket; Oates még a királynőt is vádolta, a vádat azonban nem merték érvényesiteni. A pápista összeesküvés a kedélyeket folyvást izgatottságban tartotta s az áldozatok száma egyre szaporodott [1]); a dologban a legkülönösebb az volt, hogy Irlandban ezen állitólagos összeesküvésnek nyomát sem találták, daczára annak, hogy ezt ott ürügyül használták üldözésekre. Shaftesbury és hivei, kik azon voltak, hogy a király bizalmatlanságát éleszszék, Erzsébet királynő trónraléptének évfordulóján egy sajátságos körmenetet tartottak London utczáin; egy jezsuitának öltözött ember volt látható Godfoy biró hullája mellett, kit állitólag a jezsuiták öltek meg, azután apáczák, papok, szerzetesek, püspökök, bibornokok, a pápa az ördöggel, ki főkan-

---

[1]) A hires Fox, ki a katholikusoknak bizonyára nem volt barátja, igy nyilatkozik: Tanuk, kik annyira megvetendők voltak, hogy vallomásaik a legcsekélyebb vitásügyben s a legjelentéktelenebb körülményekre vonatkozólag sem lettek volna elfogadhatók, annyira valószinütlen, sőt nyilvánvalólag lehetlen dolgokat állitottak, hogy lehetlen lett volna azoknak hitelt adni, hamindjárt maga Cato is erősitette volna: és mindazáltal ezen vallomások alapján igen sok ártatlan lőn elitélve és kivégezve, több pair bebörtönözve. A vádlók, procuratorok és főügyészek illy vádak alapján egész dühvel jártak el, mint hasonló körülmények közt csak képzelhető; az esküdtek osztották ezen általános izgatottságot, sőt még a birák is, kiknek kötelessége lett volna ovakodni az illyes benyomásoktól, elég gyalázatosan mindent elkövettek, hogy megerősitsék amaz előitéleteket és fölizgassák a kedélyeket."

A hires Arnauld, daczára annak, hogy a jezsuiták nagy ellensége volt, védelmökre *A katholikusok apologiajá*-t irta, mellyben a többi között ezeket mondja: „Emlékszem, hogy egy éleziapban olvastam, miszerént Aethiopia királya fölakasztatta vargáját, mivel ez őt meg akarta ölni egy tüzakna által, mellyet csizmájának sarkába helyezett el. Ez a pápisták összeesküvésének valódi képe."

Még maga Voltaire is (Beccaria könyve felett irt commentárjában, XV. §.) kárhoztatását fejezi ki afelett, hogy Oates Titus képtelenségeinek hitelt adtak, mi meggyőzte őt arról, hogy „nem létezik ostobaság, mi az emberek agyában meg nem született volna." Másutt ismét ezt mondja: „Soha képtelenebb vád nem létezett; a feladók ellenmondásai annyira kézzelfoghatók voltak, hogy minden más időben az emberek csak nevettek volna felette."

A fanaticus *Shaftesbury* azt mondja, hogy senki sem hitte ezen vádakat, de Oatest és Bedlowot az Égtől küldött eszközöknek tekintették Anglia megszabaditására a zsarnokságtól; azért nem tartotta senki kötelességének a hiszékenységet leküzdeni, mellyet a félelem és a csodálatosnak szeretete idézett elő a gyönge kedélyekben.

czellárként szerepelt mellette; számtalan fáklya s a papismust káromló népcsőcselék kisérte irtózatos ordítozások között a menetet; végezetül a menet álczás öltözeteit mind a tüzbe dobták [1]).

Ezen képtelen összeesküvési pörnek az volt czélja, hogy York herczeg az örökösödésből kiszorittassék, s helyébe vagy Monmouth, II. Károly természetes fia, vagy pedig az oraniai herczeg, York herczeg legidősb leányának férje, tétessék. Károly király, az őt környező zavarok között, már beleegyezését adta olly rendszabályokhoz, mellyek az államvallást biztositsák, s minden közelében levő személy tartozott egy második Test-esküt tenni le, melly Mária és a szentek tiszteletét bálványimádásnak nyilvánította. York herczeg kijelenté, hogy a vallás csak Istent és őt illető ügy, s a kormányra nincs befolyással; határozott fellépésének eredménye az lett, hogy ő két szavazattöbbséggel az eskü letevése alól fölmentetett, hasonlóképen a királynő is és kiséretéből kilencz hölgy, kik közé ő elég gyöngéd volt (akkor ezt illetlenségnek mondták) Portsmouth herczegnőt, férjének kedvesét is fölvenni. Tizenkilencz előkelő angol család, mivel a Test-esküt megtagadta, napjainkig kizárva maradt az örökös pairségből.

Shaftesbury. — A Habeas Corpus.

Az Oates-pör folyama alatt levelek jöttek napfényre XIV. Lajossal folytatott alkudozásokról, mellyekben Károly király magát és a nemzetet lealacsonyította. A republikanusok ujongtak e fölött; a király a parlament feloszlatása után egy tanácsot nevezett ki, mellynek elnökségét az istentelen Shaftesburyra ruházta, remélve, hogy ezáltal őt magának megnyeri. Shaftesbury az uj parlamentnek tudtára adta, hogy York herczeget maga a király kivánja Monmouth által helyettesiteni, s egy billt vitt a parlamentben keresztül, melly az elsőt a trón öröklésétől megfosztja. Továbbá több rendszabály hozatott a királyi előjogok megszorítására, a többi között a Habeas Corpus (1680), Angliának harmadik államalaptörvénye, melly Shaftesburynak müve; ezen törvény erejénél fogva minden hivatalnok büntetés alá esik, ki az általa letartóztatott személynek nem mutatja meg az elfogatási rendeletet s nem közli vele az elfogatás okait; ha ez okok nem adatnak elé, a letartóztatott azonnal szabadon bocsátandó; ellenkező esetben pedig huszonnégy óra alatt biró elé

[1]) Még ma is a nagy tüzvész évfordulóján rendesen láthatni London csőcselékét, feledve azt, hogy éhezik, az emlékszobor körül vonulni, kiáltozva: *Átkozott a pápa.*

állitándó; nem főbenjáró eseteknél a vádlottnak joga van jótállást ajánlani; ha szabadon bocsáttatott, ugyanazon tény miatt nem lehet ujra letartóztatni. A személyes szabadságnak ez egyik leghatalmasabb biztositása, bármilly egyszerűnek is látszik [1]).

Whig-ek és Tory-k.

A megboszulások, mellyek a társadalom teréről tünni látszottak, átcsaptak a politikába s ekkor kezdték hangoztatni a whig és tory elnevezéseket. Whig azon kiáltás, melylyel a skócziai hegylakók a marhákat maguk előtt hajtják; s ezen elnevezéssel kezdték jelölni a convenanter-ek bandáit Skócziában; az irlandi pápistákat pedig tory-k-nak hivták; ez utóbbi elnevezést aztán átvitték az udvari párt hiveire, amazt pedig a néppártra.

Midőn a király a parlamentet ujra feloszlatta, a kedélyek igen elkeseredtek; s az ujonan választott képviselők között nagyobb számmal voltak a whigek, kik szigoru és kegyetlen rendszabályokat szavaztak meg a pápisták ellen. A sajtó szabadsága az elszunnyadt vagy kifáradt szenvedélyeket ujra felkorbácsolta; a királynak minden cselekvényét kedvezötlenül magyarázták, annyival is inkább, minthogy ezek egynémellyike elárulta az absolutismusra való hajlamait. A katholikusok gyülölete hitelt adott minden ellenök terjesztett hirnek; a kormány és az udvar tagjairól számtalan botrányos történetet beszéltek mindenfelé: s Károly király azt hitte, hogy a bajon segit az által, hogy a kávéházakat, a politikai forrongások és hazugságok fészkét, bezáratta (1681). Ez nem használt semmit; sőt, hogy jobban terjeszthessék azokat, club-okat alapitottak, találkozási helyeket, hol a botrányos hireket gyüjtötték, terjesztették, e czélra összeköttetéseket tartván fen kifelé, hogy Londonból a tartományokba szétküldhessék; csak szélső pártok voltak, s a royalisták is szélsőségekhez nyultak az ellenállásban; a sajtópörök szaporodtak, de épen ezek maguk hozták köztudomásra a dolgokat s csak fokozták a sajtó befolyását a népre.

Károly beleunván a parlament örökös ellenállásába, elhatározta anélkül kormányozni. Lemondott a fényről s takarékos lett, hogy saját jövedelmével s a XIV. Lajos által részére utalványozott 100,000 font sterlinggel fedezhesse kiadásait; ezen elhatározása bizalommal tölté el hiveit; a becsületes gondolkozásuak magasztalták őt, hogy a törvényjavaslat elfogadása által, melly fivérét, York

[1]) Az angol igazságügyi intézményekről lásd: „C. Cantú Documenti di Legislazione Nro XXI.

herczeget, a trónöröklésből kizárja, nem tagadta meg a természet érzelmeit; a titkos clubok, nem lévén központjuk és támaszuk, kezdtek eltünni, s végre a kedélyek annyira lecsillapultak, hogy belátták a pápista összeesküvés képtelenségét. Károly, visszanyervén a nép bizalmát, még jót tehetett volna, ha a whigek magatartása nem kényszeritette volna őt, hogy letérve a mérséklet utjáról repressaliákhoz nyuljon, London és más községek kiváltságait megszoritsa, a pápista összeesküvéshez egy hasonló protestans összeesküvést csináljon; mind olly dolgok, mik ahelyett, hogy kivánt eredményt idéztek volna elő, a kedélyeket csak fölizgatták. Shaftesbury, ki elfogatván bizonyitékok hiánya miatt szabadon bocsáttatott, összeesküvést szőtt a trónra vágyó Monmouth-val, Essex gróffal, Argyle, Algernon Sidneyvel és másokkal (1683.). Az összeesküvés fölfedeztetvén, részesei halálra iteltettek. Russell Vilmos, becsületes ember, ki a vérontástól irtózott, de ohajtotta a trónörökösödési rend megváltoztatását, rábizonyulván, hogy magánkörben azt állitotta, miszerént a népnek szabad megtámadott szabadságát és vallását védelmezni, halálra itéltetett, mellynek bátran ment eléje. Gyermekeitől bucsut vévén, „a halál keserüsége most már elmult", mondá, s azután az órára tekintve hozzátette: „A földi lét reám nézve be van fejezve; kezdődik az örökkévalóság." Beszédében, mellyet a vérpadról tartott, kijelenté, hogy ugy hal meg mint protestans [1]). Monmouth, ki annyira aljasult, hogy feladóvá lett, megkegyelmeztetett, de a trónöröklésből kizáratott s Hollandiába számüzetett. Az oxfordi egyetem istentelennek, az evangeliummal ellenkezőnek s a társadalomra veszélyesnek nyilvánitotta a népsouverainitást, a nép és a király közötti positiv vagy hallgatólagos társadalmi szerződés tanát, s a trónörökösödés törvényes megváltoztatásának megengedhetőségét; kötelezi a hittanitókat és tanárokat, hogy az ifjuságot az ellenkező tanban neveljék, melly az anglikan egyháznak jelszava és jelképe. Öt hónap mulva azonban látni fogjuk, hogy ugyanez az egyetem nem csak visszavonja ezen tanát, hanem a bitorlónak még segédkezet nyujt ügynökei által.

A király tekintélye azonban, mint meghiusult merényletek után rendesen történni szokott, lényegesen növekedett; York herczeget

[1]) Russel pöre hat év mulva megvizsgáltatott, s a halálos itélet megsemmisittetvén, Vilmos király kijelenté, miszerént Russel századának disze volt, neve soha sem fog feledésbe menni, mig csak erénytisztaság, lelki nagyság s a halálig állhatatos hazaszeretet becsültetni fog. Fox azt mondja, hogy minden angolnak szivébe vésve kell hordozni Russel és Algernon Sidney nevét.

visszahivta; hatalmas párt által biztosítva, törvényeket adott, melylyek, habár a korona előnyére voltak, de visszaéléseket szüntettek meg. Hirtelen meghalt (1685. febr. 5.) s utolsó perczeiben katholikusnak vallotta magát, fölvévén a haldoklók szentségeit.

II. Jakab.

York herczeg, ki 52 éves korában II. Jakab név alatt lépett a trónra, felülmulta fivérét erkölcsi tekintetben, őszinte, hazafias jellem, vitéz tengerész volt. Illy tulajdonságok ellensulyozták a katholikus elleni ellenszenvet, annyival is inkább, minthogy világos lévén joga, nem akarták a virágzásnak indult kereskedést ujabb polgárháboru által koczkáztatni. Jakab mérséklettel kezdte meg uralkodását, a törvények és a vallás tiszteletben tartását igérte, amiért a nép öt örömmel üdvözölte s a parlament engedékeny lett irányában. A király azonban a tonna- és a mérlegpénzt önkényesen tovább szedette, a szoros egyetértést Franeziaországgal fentartotta s elfogadta a lealázó franczia segélypénzt; elégedetlenségre adott továbbá okot azzal, hogy a misét nyilvánosan hallgatta, a lelkismereti és vallásszabadságot visszaállítani akarta, eltörölvén a vallási Test-esküt s a katholikusok ellen intézett büntetőtörvényeket. Ezen intézkedés szükséges volt a trón megszilárdítására, melylyel nem birt mindaddig, mig azok, kik a király vallását követték, ki voltak zárva a hivatalokból, mi azonban csak napjainkban valósittathatott az emancipatio-billel.

A király számított Skócziára, hol a nemesség legnagyobb része hü maradt az udvarhoz; egymás között azonban belső és családi viszályok miatt meghasonlott; másrészről a Cameronianok folytatták üzelmeiket, mellyek nem annyira vallásiak, mint politikaiak valának; folyvást uj t e s t-eket követeltek mind ezen antimonarchisták, mind a pápisták ellen; azonban nehéz volt a papismust meghatározni azon országban, hol az episcopatus törvényesen elismerve s a presbiterianismus a nép kedvencze volt. Ami az angol nemességet illeti, Jakab ohajtotta, hogy ez többet tartózkodjék falun. „Londonban, mondá a király, mint a hajók a szabad tengeren alig vagytok láthatók; a falvakban ellenben hajók vagytok a folyón, hol óriásoknak látszottok.“ Birtokaikon elszigetelten lakva gazdagságban gyarapodtak a nemesek, vendégszeretetökkel befolyásban nyertek, s annál veszélyesbek lettek, mert megvesztegethetlenek voltak.

Monmouth, ki nem tudott lemondani nagyravágyásáról, partraszállást kisérlett meg, de megveretett s elfogatott; a gyáva megadás nem mentette meg életét. A szigor nem használt semmit, s hiveinek

üldözése beszennyezte Jefferres biró nevét, kit a király kanczellárrá nevezett ki [1]).

Felbátoritva a siker által, Jakab király nem palástolta többé szándékait; az udvaronczok A Deo rex, a rege lex elvet hirdették; a parlament engedelmessé lett s a király a Test-eskü kötelező erejét megszüntette; megengedte a katholikusoknak a szabad vallásgyakorlatot, a jezsuitáknak engedélyt adott, hogy collegiumaikat ujra megnyithassák, a szerzetesek saját öltözetökben jelenhettek meg az udvarnál; négy katholikus püspököt nevezett ki, s a papságot egy kiváltságolt törvényszék alá helyezte; követséget küldött a pápához s a törvény ellenére elfogadta annak nunciusát; a canterburyi érseket s hat püspököt, kik fölszólaltak, bebörtönöztette, s megbüntette mindazokat, kik a türelmi törvénynek ellenszegültek. XI. Incze pápa, nem kevésbbé eszélyes mint erényes, ügyekezett a királyt illy tulzásoktól visszatartani (1687); de Jakab bizott XIV. Lajos királyban, ki bátorította öt, hogy használja föl egész hatalmát az absolutismus és a katholikus vallás helyreállítására, mig titokban másrészről értésére adta az ellenzék tagjainak, hogy nincs mit tartaniok Franciaországtól azért, ha ragaszkodnak jogaikhoz és vallásukhoz. Ezáltal az izgatottság csak növekedett, melly a katholikus trónörökös születése folytán nyilt elégedetlenséggé fejlödött, midön az ellenzék hiresztelni kezdte, hogy Jakab Eduárd, kit utóbb praetendensnek neveztek, nem a királynő gyermeke.

---

[1]) „Londonban élt egy bizonyos nő, Gaunt anabaptista, ki életének nagy részét a könyörület gyakorlásában tölté, fogházakat látogatott, betegeket ápolt, tekintet nélkül vallásukra. Találkozott a fölkelök egyikével, fölfogadta öt házába s alkalmat keresett, hogy menekülését az országból lehetövé tegye. Egy este kimenvén, ez a nyomorult hallotta beszélni, hogy a király kegyelmet és jutalmat ad mindenkinek, ki felad valakit, aki menhelyet adott a lázadóknak; elment feladni jótevöjét, s a jutalmat megkapta. A nő ellen pört inditottak, de nem volt más tanu, mint ez a nyomorult, ki bizonyithatta, hogy Gaunt előtt ismeretes volt kiléte. A szolgáló csak azt vallotta, hogy látta öt a házban; a biró mindazáltal sürgette, hogy az esküdtek bünösnek nyilvánitsák, s Gaunt máglyahalálra itéltetett. Bátran s általánosan bámult vi dorsággal halt meg. Mentségére azt hozta föl, hogy vallása a szeretetet parancsolja, s hogy a legnagyobb szeretet jót tenni az ellenséggel s azt hiszi, hogy Az által meg fog jutalmaztatni, ki iránti szeretetből illy szolgálatot tett. Örült, hogy Isten megengedte neki, hogy ő legyen első ez országban, ki máglyán hal meg s olly vallás vértanujaként, melly csupa szeretet. A quaker Penn látta öt meghalni; Gaunt maga rendezte el maga körül a szalmát, hogy minél gyorsabban haljon meg, s ugy viselte magát, hogy a körülállók mind sirásra fakadtak.“ **Burnet.**

Oraniai Vilmos.

Ezen mozgalmakat egy titkos de igen tevékeny kéz intézte: III. Vilmos oraniai herczeg állott mögöttök. Daczára a hollandok féltékenységének a változékony néptömeg által, mellyet ő mélyen gyülölt, a Wittek holttestein át stathuderré emeltetett. Vilmos zsarnok uralkodást hozott be s nem annyira az ország érdekeit, mint saját személyes czéljait tartotta szem előtt; mint XIV. Lajos királynak egyetlen vetélytársa Európában nagy tekintélyre vergődött; az európai szabadságnak önző de hü védője volt, emelkedett szellem, ki merész jellem mellett czéljait a hideg tartózkodás formái alá tudta rejteni. Mint Maria Henriette, I. Károly leányának fia, s Máriának, II. Jakab leányának férje figyelmét természetesen azon trón sorsa felé fordította, mellyhez őt azok minden hibája, kik e trónt birták, egy lépéssel mindig közelebb hozta. Elősegitette a Stuartok visszahelyezését, azután folyvást szította ellenök az ellenségeskedést; tárt karokkal fogadta az angol elégedetleneket és menekülteket, a protestánsokkal rokonszenvezett, kiknek általános védőjeként szerepelt. Ezzel s XIV. Lajos elleni ellenségeskedésével biztositotta magának az angolok rokonszenvét és ragaszkodását; s nem titkolta, mennyire nem tetszik neki a trónörökös születése. Miután Jakab őt reá akarta birni, hogy ismerje el a Test-eskü eltörlését, elérkezettnek hitte az időt, hogy letegye álarczát; nyiltan föllépvén a protestánsok védelmére, s még inkább kedvezvén neki ellenségeinek hibái, mint saját erélye, megtette előkészületeit a háborura (1688). Jakab későn vette észre magát s ügyekezett a kedélyeket igéretekkel kiengesztelni, mellyek csak félelmét tanusították. Vilmos az angol és a skót nemzethez intézett két kiáltványában kijelentette, hogy csupán azért ragadott fegyvert, hogy szabad és törvényes parlamentet vivjon ki, a törvényeket, a hatóságokat helyreállitsa, a vallást biztosítsa, és bebizonyítsa, hogy a walesi herczeg álszemély. Ötven hadi, ötszáz szállitóhajóval s tizennégyezer főnyi kiszálló csapattal jelent meg Torbay kikötőjében ezen második Hódító-Vilmos, kiknek zászlai: A protestans vallásért és Anglia szabadságáért felirást viseltek s jelmondata: Fen fogom tartani volt; — Jakab pedig habozásával elveszté barátait és ügyét.

Marlborough.

Churchill lord, Turenne tanítványa, utóbb mint katona Marlborough néven hires, nőül vette Jennings Sárát, ki a yorki herczegnő udvarában neveltetett s Anna herczegnőnek, Jakak ked-

vencz leányának és a dán királyi herczeg nejének bizalmas barátnője volt; Marlborough, ezen összeköttetésnél fogva, majd mint hadvezér, majd mint diplomata, sőt még szerelmi viszonyokban is mint közvetítő alkalmaztatott, s a király által kineveztetett helyettes-tábornokká. Ő azonban elárulta királya és barátja ügyét, a vallással mentegetvén árulását; sokakat ragadott magával, még Anna herczegnőt is, elannyira, hogy Jakab fölkiáltott: „Akik a bitorlóhoz akarnak átmenni, nyilatkozzanak, mert utleveleket adatok nekik, hogy megkiméljem őket a gyalázattól, hogy törvényes uralkodójokat elárulják.“ Jakabnak álöltözetben kellett menekülnie, azonban fölfedeztetvén, fölszólíttatott, hogy térjen vissza Londonba, hol őt diadallal fogadták (deczemb.); de nem tudta a pillanatot fölhasználni, s anélkül, hogy észrevette volna, miszerént jelenléte az országban az oraniai herczegnek kellemetlen lenne, [1]) ujra menekült Francziaországba.

Lajos király most megbánta habozását, mert mig az utolsó kormányok alatt biráskodott Anglia felett s ezt felhasználhatta Hollandia ellen, jelenleg legnagyobb ellenségének kezeiben kellett látnia ezen királyságot s mint uj hatalmat a tiszta monarchia ellen. Ez okból jól fogadta a menekülőt, s St. Germain-palotát teljesen rendelkezésére bocsátotta, s havonkint 50,000 frankot adott neki.

Egy, Vilmos által egybehitt gyülés (1689) két declaratiót bocsátott ki: Miután II. Jakab merényletet követett el a király és a nép közötti eredeti szerződés ellen s a jezsuiták és más istentelenek tanácsára megsértette az alaptörvényeket, miután az országból menekült, lemondottnak, s ennélfogva a trón megüresedettnek tekintetik; továbbá, hogy a tapasztalat bebizonyitotta, hogy egy protestans ország nem lehet egy pápista király kormánya alatt. Ezen declaratio folytán a katkolikusok az uralkodásból örökre kizárattak. Szándéka volt a parlamentnek Máriát meg-

[1]) Ő ezeket mondá: „Bolondság lenne azt hinnem, hogy biztosságban vagyok, míg egy embernek hatalmában állok, ki nem csak megtámadta államaimat minden kihívás nélkül, de még fogolylyá is tett engem saját palotámban; éjfélkor parancsot küldött nekem, hogy fővárosomból távozzam, s a világ előtt ügyekezett engem feketének ecsetelni mint a poklot, azzal vádolván, hogy egy fiu születését hazudtam; beismeri, hogy ugyanazok, kik ezt koholták, lelkismeretben tudják, hogy állitásuk hamis. Szabadnak születtem s ugy akarok élni; koczkára tettem életemet hazám védelmére, s nem vagyok ollyan öreg, hogy még ujra nem veszélyeztethetném. Ez okból visszavonulok; s váró helyzetben maradok, hogy visszatérjek ujra, midőn a nemzet meg fogja ismerni a hamis, habár kecsegtető ürügyeket, mellyeket használtak, hogy rászedhessék.“

koronázni, Vilmos azonban a legelőkelőbb parlamenti tagokat magához rendelé s az ő sajátságos rövid és száraz beszédmodorában igy szólt hozzájok: „Láttátok, hogy nem ügyekeztem senkit rémíteni vagy hizelgés által megnyerni. Regensségről beszélnek; a gondolat jó; de reám ne számítsatok, mert én ezt a méltóságot nem vállalhatnám el. Némellyek szeretnék a herczegnőt megkoronázni; senki sem becsülheti az ő erényeit és jogait nagyobbra mint én; de ki kell jelentenem nektek, hogy én nem vagyok az az ember, hogy parancsokat fogadjak egy főkötőtől vagy a koronát egy kötény szalagjánál fogva tartsam. Én csak azon feltétel alatt vállalnám magamra a gondot, ha önállóan és élethosszíglan rendelkezhetném; ha mások másképen gondolkoznak, siessenek magukat elhatározni. Nem nagy kedvet érzek magamban arra, hogy kormányozzak, s mihelyt azt fogom hinni, hogy nem vagyok többé hasznára az angol nemzetnek, tudni fogom, hová szólítanak Európa ügyei.“ Meghivattak tehát a trónra Vilmos és neje, s a parlament nem annyira a Stuart dynastiát mint inkább annak politikáját zárta ki a trónról, s megtagadta az isteni jogot, mellyre azok Európaszerte hivatkoztak.

A parlament, mellynek souverainitása ezen cselekmény által elismertetett, diadalában egy uj alkotmánytörvényt alkotott, a jogok declaratióját (Bill of Rights), Angolország negyedik alaptörvényét, melly a volt kormány visszaéléseinek ismétlődését akarja meggátolni; megállapitja a választások szabadságát és a birák jobb választását; több addig tagadott jogot szabatosan meghatároz; a király nem oldhat föl senkit a törvény által reá rótt kötelezettség alól, nem szedhet adót a parlament beleegyezése nélkül, nem tarthat állandó hadsereget béke idején, sem rendkivüli törvényszékeket; teljes tanácskozási és vitatkozási szabadság, s minden angolnak a kérvényezési jog biztosittatik [1]). A királynak jogában áll a parla-

---

[1]) A Bill of Rights főbb pontjai igy szólnak:

1. Azon állitólagos hatalom, hogy a törvények végrehajtása a királyi tekintély erejénél fogva a parlament beleegyezése nélkül felfüggeszthető, a törvénybe ütközik.

2. A királyi hatalom által a közel multban bitorolt és gyakorolt fölmentés a törvények és azok végrehajtása alól, a törvényekkel ellenkezik.

3. Egyházi vagy bármilly más rendkivüli törvényszék felállítása a törvényekkel ellenkezik és veszélyes.

4. Minden adó szedése a korona szükségeire, a királyi előjog ürügye alatt, anélkül, hogy ezt a parlament megszavazta volna, vagy pedig az engedélyzett időn tul, vagy a parlamenti határozattól eltérő modorban, a törvénybe ütközik.

mentet egybehívni, elnapolni, feloszlatni, a fölterjesztett törvényjavaslatoktól a szentesitést megtagadni, tanácsának tagjait választani, a főbb hivatalokat betölteni, béke és háboru felett határozni, szövetségeket kötni, az állam kormányzását vezetni, anélkül hogy mindezekről számot adni tartoznék.

A szabadelvüek hosszas és véres mozgalmai reformálták ugyan a kormányt, de a társadalmi viszonyokon nem változtattak semmit, miután a szerződés csak a király, a lordok és a főpapok között köttetett, anélkül, hogy a népnek része lett volna benne. A kiváltságoltak pártja, midőn a Stuartok által magát elnyomatva látta, külsegitséggel ügyekezett visszanyerni szabadságát, mellyet arra használt, hogy ellenségeit számüzze; ugyanez a párt volt az, melly a fejedelem iránti engedelmességet proclamálván, forradalmakat csinált és diadalmaskodott. Az igazságszolgáltatás a király önkénye alól elvonatott, anélkül azonban hogy megszabadittatott volna a megoldhatlan bonyodalmaktól és a feudalis szokások barbárságaitól. A lehetlenné tett despotismus helyét az oligarchia foglalta el, melly a népet kizáró választási rendszeren alapult. A papismus elnyomatott, s ezt az anglicanismus helyettesitette, melly az esztelen üldözésvágyban talált kielégitést. A nemzet olly civilisatio korlátai közé szoríttatott, melly nem volt képes az anyagi jólléten tul általános eszmékhez emelkedni, de elvekül tekintett tényeket, mellyek még inkább bonyolulttá tették a régi alkotmányt, olly polgárságot teremtvén, melly aristocratikus jogainál fogva uralkodott egy tétlen

---

5. Az alattvalók joggal birnak kérvényeket benyujtani a királynak, s emiatt senkit sem szabad bebörtönözni vagy bepörölni, mert ez a törvénybe ütköznék.

6. A törvénynyel ellenkezik a parlament beleegyezése nélkül hadsereget toborzani vagy tartani az országban béke idején.

7. A protestans alattvalóknak szabad saját védelmökre, állásukhoz képest, s amint a törvény megengedi, fegyvert tartani.

8. A parlamenti képviselők választása teljesen szabad.

9. A parlamentben tartott beszédekért és vitákért csak magában a parlamentben lehet valakit felelősségre vonni.

10. Tulságos biztositékok ne követeltessenek, sem rendkivül nagy adók; kegyetlen és szokatlan büntetések ne alkalmaztassanak.

11. Az esküdtek részrehajlás nélkül választassanak. Ha föl-égsértési pörben kell itélniök, csak ollyanok lehetnek, kik szabad községek tagjai.

12. Birságok vagy elkobzott jószágok adományozása, vagy megigérése, mielőtt a vádlott elitéltetett volna, érvényteten.

13. Hogy a sérelmek orvosoltathassanak, a törvények javíttassanak és fentartassanak, szükséges a parlamentet gyakran egybehivni.

király neve alatt egy, tengerészekből és mesteremberekből álló nemzet felett, és amelly a modern szabadság helyett csak a középkor szabadságait ismerte. A biztosítékokat nem a társadalom constitutiv elveiben de a kormány formáiban keresték, mi versengéseknek lett forrása; a választási rendszer hiányos maradt, s nem képviselte a különböző osztályokat; még a külföldi politika is a miniszterváltozásoktól függött s ennélfogva ingadozó volt.

Egyébaránt a Stuartok elleni oppositio a törvényes korlátok között történt; a nemzet illy módon megtanulta ismerni ezen korlátokat, s mérsékelni aszerint követeléseit, hogy ne veszélyeztesse azt, mi reá nézve lényeges volt. A Stuartok nem csak a forradalom által alkotott jogokat akarták eltörölni, de visszavenni azokat is, mellyeket a nemzet azelőtt birt s ollyanoknak tekintett, mintha azokat a királyoktól kapta volna, holott azok is kierőszakoltak valának; minek folytán azon vélemény kezdett gyökeret verni, hogy a nemzet szabadságai nem egyeztethetők össze a legitim monarchiával, hanem csupán a választott királysággal, melly köteles az alkotmányos jogokat elismerni. Az alsóház a népet hozzászoktatta, hogy a politikai ügyekkel foglalkozzék, s a népszellem ezáltal fölébresztetett. A parlament érezte saját fontosságát, s az uj királyok ahelyett hogy azt elnyomni ügyekeztek volna mint a Stuartok, egyesültek vele a miniszterek közvetítése által. Ez növelé a miniszterek tekintélyét, kik érezvén annak szükségét, hogy a nemzet akaratával egyetértőleg kell cselekedniök, kénytelenek voltak arra törekedni, hogy a parlamenti többséget maguknak biztositsák. A két párt, melly megmaradt, bizonyitékát adta a gondolat szabadságának; s miután az oppositio büntetlenül fölléphetett, a titkos üzelmek feleslegesekké lettek, az egység szükségét pedig valamennyien érezték. A nagyobb szabadsággal eszközölt választások olly parlamentet hoztak létre, melly sem republikanus, sem presbiteriánus, sem anglikanus nem volt, de megfelelt a huszonnyolcz év óta tett haladásnak; tudták, hogy az angol nemzetnek királyra van szüksége, kinek azonban nem szabad a legitimitas jogánál fogva kormányoznia, azaz nem szabad a nemzeti szabadságokat ollyanoknak tekintenie mintha töle származnának, hanem hogy el kell ismernie, miszerént ő a nemzet beleegyezésével gyakorolja a jogokat.

Itt végződött az angol forradalom, mellynek tetőpontja a presbyterianus és democratikus irány volt, mellyben az egyenlőség eszméje a protestantismus következményeként fejlődött, fölforgatván az örökös lordok kamráját. Sok külső hasonlatosság van ezen és

a franczia forradalom között: a nemzet képviselői annak uraivá s bíráivá lesznek; egy király vérpadra hurczoltatik, egy katona ül a trónra; a régi királyi család visszatér, melly azonban idegenekre támaszkodva gyülöletessé teszi magát s kénytelen helyet csinálni egy oldalágnak, melly választási elv alapján foglal a trónon helyet. Aki azonban nem áll meg a felszinen, lényeges különbözést fog találni a kettő között. I. Károly oldala mellett erős, gazdag, politikában és háboruban gyakorlott nemesség állott; XVI. Lajos ezzel nem dicsekedhetett. Ez egy népszerü monarchia, egy ős család örököse volt, melly a franczia területet folyvást nagyobbította; a Stuartok csak igen rövid idő óta uralkodtak Angolországban, skót féltékenységgel, ellenszenvekkel a három ország között, miket Károly arra akart fölhasználni, hogy saját hatalmát erősítse. Károly küzdött, hogy előjogait kiterjeszsze; Lajos, hogy megértesse és elfogadtassa engedményeit. Károly Bukinghamra bizta magát, ki őt önkénykedésre sarkallta; Lajos olly minisztereket választott, kik a haladás barátai voltak; nem keresett segélyt, nem folytatott az országra terhes külháborukat. Ez bünhödött mert hitt, midőn már nem hittek többé; amaz, mert igen keveset hitt az enthusiastákkal szemben. A franczia forradalom a despotismus után jött, mellynek következménye volt, megvetvén a multat s uj épületet akarván emelni, mellynek alapjait már egy század óta kezdték ásni. Angliában a középkort nem gyülölték, sőt inkább a nemzeti szabadságok letéteményének tekintették, elannyira, hogy a királyok ugy mint a forradalmárok a régi chartákra hivatkoztak, magukat azok hiveinek vallották, s erősítették, hogy csak azok visszaállítását akarják; a győzelmes aristocratia lobogóján Nolumus Angliae leges mutari volt olvasható. A személyes függetlenség érzete fölébredt ugyan a lelkekben, azonban nem alapítottak még arra döntő theoriákat; nem törekedtek általános reformra, de az ország kormányát a népképviselet részvétére akarták alapítani a korlátolt monarchia biztosítéka mellett; s erre nem is nyiltan törekedtek, hanem mellékutakon, a politikai ügyeket, egyiket a másik után, lassankint az alsóház körébe vonván. Az ezen irányban tett ügyetlen kisérletek azonban távolról sem hasonlíthatók össze a franczia assemblée tetteinek socialis jelentőségével. Angliában a bibliával és a sugalattal, Franciaországban a cynismussal és a hitetlenséggel haladnak. Amott a nép és a pártok határzatlanok s egy férfiúra van szükségök, ki sarkallja; Franciaországban vakon mennek előre, s alig kezdi a vezér mérsékelni lépéseiket, letapodják. Itt megegyeztek azon kor bölcsel-

ének subversiv eszméiben a nézetek, míg a hoszzu parlament ingadozott a vallási vélemények tömkelegében, és fölváltva szövetségekben vagy ellenségeskedésekben fölemésztette volna erőit, ha Cromwell saját nagyravágyásával nem jött volna segítségére. Míg ez haladásra sarkalt, mellyre az angol nemzet még nem volt megérve, a franczia forradalom örököse megfordítva visszatartott és visszament, visszaállítván a feudalis és theologiai rendszert mint azt maga értelmezte. Szóval, Angliában a forradalmat a pártok csinálták idegen befolyás alatt, Franeziaországban a nép; az angol forradalom künn nem talált visszhangra, a franczia azonban még ma is réme a fejedelmeknek; amannak aránylag kevés ellensége volt, csak azok tudnillik, kik általa károsodtak, ennek az egész világon vannak ellenségei, mi egyetemességét bizonyitja. Az angol forradalom kialudt magától, mert eszméje nem volt alkalmazható, a vita és tapasztalat által nem fejlesztetett, s nem hagyott a nemzetnek egyebet egy transactiónál; a franczia forradalmat a fenyegetett idegen hatalmasságok nyomták el, de nem győzték le, mert az eszmék s az intézmények tulélték, mellyekkel a társadalmat megujitotta.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

III. Vilmos. — Anna.

Igen sokan voltak Angliában, főleg a clerus tagjai között, kik hivei maradtak a trónfosztott királynak, s a Jakobiták elnevezés alatt üldöztettek s javadalmaiktól megfosztattak; kik, hogy lelkismeretöket az érdekkel megegyeztethessék, megkülönböztetést kezdtek tenni a tényleges és a legitim király között, s ekként III. Vilmos királynak engedelmeskedtek mint a nemzet által választott, de nem mint legitim királynak. A vallási aggályok megnyugtatására is kisérletet tettek egy lehetőleg határzatlan kifejezésekbe öntött formában (Bill of comprehension, 1689), mellyet a non-conformisták is aláirhattak volna; de ezen kisérlet nem sikerült: Vilmosnak azonban, ámbár buzgó kálvinista volt, sikerült egy türelmi törvényt keresztülvinni, melly eltörlé a büntetéseket, mellyekkel azok sujtattak, kik a nyilvános istenitiszteletben résztvenni vonakodtak.

Skóczia, habár a Stuartokkal látszott tartani, mindazáltal örö-

mel fogadta a forradalmat, mert az episcopalis egyház, mellyet II. Károly erőszakolt reá, igen nyomasztó teher volt: a toryk ellenállása és a hegyvidéki skótok fölkelése fegyverrel elnyomatott. Az irlandi katholikusok remélték, hogy a restauratio által visszanyerik ujra jogaikat, s az uj földbirtokosok már remegni kezdettek; azonban az ingatag II. Károly számüzte a catholicismust, s még szigorubbá tette a fenálló kivándorlási tilalmat, nyilván azon félelemből, hogy az elnyomottak Angliába jöhetnének tőle igazságszolgáltatást és elégtételt követelni; mindazáltal megigérte, hogy azoknak javai vissza fognak adatni, ki bebizonyitja ártatlanságát. Ezen ravasz rendelet valósítása azzal kezdődött, hogy az illetőket bünösöknek nyilvánította; mindazáltal olly nagy volt azok száma, kik magukat igazolni képesek voltak, hogy nem volt elég föld kárpótlásukra; ez ismét zajt idézett elő a papismus ellen, s az edictum visszavétetett.

Ezen és a megelőzött igazságtalanságokat egy irlandi parlament által akarták szentesittetni; azonban, eltekintve attól, hogy majdnem csak protestansok, mint egyedüli földbirtokosok, léptek ezen parlamentbe, még azt is követelték annak tagjaitól, hogy anglikanus szertartás szerént részesüljenek az Ur vacsorájában, mi azonos volt a katholikusok teljes kizárásával. II. Jakab alatt a katholikusok ujra remélni kezdtek, s a reactio már be is állott, midőn a forradalom kitört. Irland az ellenállás gyupontja lett és Tyrconell alkirály felszólitá II. Jakabot, hogy jöjön a szigetre, kit az elbucsuzásnál XIV. Lajos ezen szavakkal bocsátott el: „Nem kivánhatok önnek jobbat, mint hogy ne lássuk egymást ujra.“ II. Jakab Irlandban kikötött s nagyszámu párthiveket talált; de csakhamar sokakat elidegenitett magától azáltal, hogy nem akart a parlament azon határozatába beleegyezni, hogy Irland elszakittassék Angliától s a király ne tekintessék az egyház fejének. Vilmos eközben ellene vonult, s Jakab a Boyne mellett (1690. julius 1.), megveretvén, kénytelen volt másodszor is menekülni azon királyságból, mellyből nem maradt meg számára többé egyéb az ohajtásnál.

III. Vilmos neve az irlandi protestansoknál nagy tisztelet tárgya maradt; még most is vannak jelvényeik, mellyek reá emlékeztetnek; narancssárga liliomokat növelnek s emlékére felköszöntéseket tartanak; róla nevezik a katholikusok elleneit orangistáknak. A katholikusoknak nem maradt meg több a földbirtok tizenketted részénél, s ennélfogva nehéz volt többé Irlandot sujtani, anélkül, hogy egyuttal az ott lakó angolok is ne sujtattak volna. Az angol kormánynak tehát csak ezekkel kellett megegyeznie a katho-

likusok elnyomására; minélfogva az egész ország nemzeti elnyomása kettős volt, tudniillik Anglia előnyére és ezenkivül a különböző tulajdonosok különös előnyére. A protestánsok kezdték elismerni az angol parlament felsőbbségét az irlandi felett, feláldozván ennek érdekeit. A gyapjuszövetgyárak, mellyek Irlandban szépen virágoztak s a gyapjutermelőknek valamint a munkásoknak szép keresetet hajtottak, szétromboltattak, mert versenyeztek az angolokkal; és ha valamelly benszülött birónak eszébe jutott ezt ellenezni, azt az angol törvényszékek elé lehetett vinni, hamindjárt az irlandi törvényszékek fölmentették is. A protestánsok azután törvényeket csináltak a katholikusok megkárosítására s a hadsereg segédkezet nyujtott ezen törvények kivitelére. Ez békés üldözés volt, melly azzal dicsekedett, hogy igazságos mert törvényes, emberséges mert kevés vérbe került, mérsékelt mert elnyomott anélkül, hogy fölkelés követte volna. A püspökök és egyéb egyházi felsőbb elüljárók, kik a fölszentelés jogával birtak, számüzettek; ha mégis az országban mertek maradni, börtönre vettettek és a szigetekre deportáltattak; ha visszatértek, halállal lakoltak. Az alsórendü papoknak megengedtetett az országban maradni, de esküt kellett tenniök s magukat kötelezniök, hogy egyházkerületökből nem távoznak, csak azon plébániában szolgálnak, mellyhez tartoznak, s ezenkivül még biztositékot kellett letenniök; ha apostatákká lettek, nagy fizetésben részesültek. A cultusnak minden külsőleges nyilatkozása tilos volt. A békebirónak jogában állott minden katholikust maga elé idéztetni s kérdőre vonni a nap, óra, és hely iránt, mikor és hol hallgatott misét és ki volt vele jelen; a vonakodó vagy ötszáz frank pénzbirsággal vagy egyévi börtönnel büntettetett. A szent Patrik sirjához való bucsújáratok eltiltattak, keresztek és szentélyek összetörettek, minden katholikus tanító számüzetett és Indiába deportáltatott: nem engedtetvén meg, hogy az ifjak külföldi egyetemekre menjenek, ezzel a katholikusok kizárattak a felsőbb hivatásból, a parlamentből, a nyilvános hivatalokból. Az ipar a kiváltságolt protestans czéhek bilincsei között maradt; a kézmüves, ki valamelly katholikus ünnepnapon dolgozni nem akart, a vallási és személyes szabadság gunyára, megbüntettetett. A protestans kényszeríthette a katholikust, hogy engedje át neki legszebb lovát öt font sterlingért; a katholikusnak nem volt szabad protestansnőt feleségül venni, sem protestanstól örökölni, sem gyámságot viselni; számos egyéb elnyomási rendeletet, mellyek a hihetetlenséggel határosak, nem is sorolunk föl. Végre, hogy a leigázott népek utolsó kisegitő eszkö-

zéhez, a forradalomhoz ne fordulhassanak, megfosztották őket a fegyverektől is [1]).

Tehát minden oda irányult, hogy megértesse, miszerént protestáns-sá lenni előnyös, katholikusnak lenni káros; ezen törvények tehát alapjokban vallási irányzatuak voltak. Az irek kaphattak hivatalokat, bejuthattak a parlamentbe, de csak azon feltétel alatt, ha megtagadták a transsubstantiatiót, a misét, a római egyház, Mária és a szentek bálványtiszteletét: iskolák állíttattak, de ezek protestansok voltak; s mert a katholikusok nem látogatták, tudatlansággal vádolták őket. Ezen törvényeken kivül, mellyeknek cselvetését egyébaránt nem ismerte föl mindenki, sem ezek következményeként a panaszok igazságát, megkezdődtek a gyülölség és az érdekek által fokozott üldözések, s a kivitelben a visszaélés nem volt nehéz, hol maga a törvény már annyit megengedett s az elnyomottaknak nem maradt semmi eszközük az ellenállásra. 1771-ben az irlandi alkirály egy katholikust fel akart menteni, de látván, hogy a közvélemény ellene van, ezt mondá: „Látom, hogy halálát akarják; haljon meg tehát.“ A nemesség önkényüleg börtönbe vethette s megfenyíthette a katholikusokat. A szinházakban és mindennemü iratokban kigunyolták és sérelmezték a katholikus vallást. Az irlandi mocsárok kiszárítását megtagadták, azon indokolással, hogy az a papismusra nézve felbátorítás lenne. Még azután is, midőn a vallási gyülölet némileg alábbhagyott s a Stuartoktól való félelem megszünt, s midőn látták, hogy a hatvanévi üldözés a katholikusokat nem volt képes kiirtani, nem szüntek meg az önzés érdekeit a vallással palástolni; minden panasz, minden ellenszegülés a türhetlen kinzások ellen a papismusnak lőn betudva. Időnkint a zsarnoki törvények szunnyadoztak, de a legcsekélyebb ürügy elégséges volt azok ujbóli felélesztésére; mellyek aztán annál kegyetlenebb szigorral alkalmaztattak, mivel a szünetelés alatt a kihágások szaporodtak. A zsarnokság borzasztó ott, hol a törvények ollykor érvényen kivül lépnek, de legborzasztóbb az, melly enyhítő alakot tud ölteni, hogy türhetőbbé tegye magát. Mindez elég megértetni velünk az örökös mozgalmak okát Irlandban s a nyomort, melly alatt Irland szerencsétlen népe nyög.

III. Vilmos, ki éles eszü és loyalis, az államügyek vitelében pontos és becsületes volt, s vitézségben korának többi fejedelmei nem multák felül, nem tudta magát megszerettetni; „vallás dolgá-

[1]) Lásd e könyv végén a *Fölvilágosító jegyzeteket* D) alatt.

ban fatalista, a háboruban fáradhatlan, a politikában vállalkozó, teljesen érzéketlen az emberi sziv édes és nemes fölhevülései iránt, hideg rokon, közönbös férj, kellemetlen ember, nyers mint fejedelem, s parancsoló természetü volt mint uralkodó" (Smollet). A tudományok és müvészetek iránt nem viseltetett érdekeltséggel; ritkán mutatta magát Londonban, melly panaszkodott, hogy az udvar többé nem tartózkodott ottan; a hollandoknak nem adott ugyan hivatalokat, de maga köré gyüjté őket s hallgatott tanácsaikra annyival is inkább, mert tudta, hogy árulók veszik körül. A parlament ezért elégedetlen volt vele, s fukarkodott a korona számára szükségelt összegek megszavazásában, mit előmozdított azon körülmény, hogy a kamrának jogai közé tartozott ellenőrizni az állampénzek hovafordítását, s a királynak csak 600,000 font sterlingnyi civillista felett volt szabad rendelkezése. Ezen meghasonlás a szabadságnak előnyére vált; miután egy szeretett fejedelemnek talán minden ohajtása teljesíttetett volna, s ez könnyen megsemmisíthette volna az alig kivivott szabadságokat. A parlament fösvénykedése Vilmosra nézve annyival kellemetlenebb volt, mivel akadályozta őt a XIV. Lajos elleni háboruban, mi egész életének czélja volt. Mindazáltal sikerült neki a ligát Francziaország ellen létrehozni (1689), mi az ő legnagyobb dicsősége volt, s mellyben Anglia is résztvett; a szövetség, mellyet ez Hollandiával kötött, ujitás volt a háborujogban, azon még a semleges hajókra nézve is érvényesített tilalom, mellynél fogva nem volt szabad Francziaországba menniök, s ekként a franczia partok mintegy ostromzároltattak.

A francziák többször megkisérlék partraszállni Angliában vagy fölkeléseket idézni elő; sőt egy, Vilmos élete ellen intézett összeesküvés indítóinak is a francziákat tartották, kik utóbb, a ryswicki békekötésnél (1697) kénytelenek voltak őt Angolország királyának elismerni. Vilmos visszatérvén Londonba, midőn a szinházban győzelmeinek magasztalására egy ódát kezdtek énekelni, felkiáltott: „Kergessétek el ezeket a bolondokat. Micsoda? engem Francziaország királyának tartanak?"

Azonban a szigor, melylyel a fölkeléseket elnyomta, elkeserité a kedélyeket; a nép a háboruban, melly annyi áldozatába került, csak a király nagyravágyásának kielégitését látta; a whigek, kik őt trónra emelték, ezzel a köztársaságot remélvén lehetlenné tenni, szerették volna a királyt tetszésök szerént vezetni s szárnyait mindinkább megcsonkitani; követelték, hogy kis hadsereget tartson, hogy a parlament csak három évre választassék, hogy a felségsértés

elleni büntetőtörvények megváltoztassanak. A whigek tulzott követelései folytán kényszeritve látta magát ellenfeleiknél, a toryknál, keresni támaszt, mi a pártüzelmeket ujra fölidézé, s Marlborough Vilmos királytól, kit a maga teremtményének tekintett, elpártolván, az általa elárult Jakab mellett izgatott. Anna herczegnő nem csak hajlammal viseltetett iránta, de valóságos szenvedélylyel, melly még erősebb lett, midőn e trónörökösnő a királytól és a királynőtől elpártolt, kik gyanakodván Marlborough iránt, őt a tanácsból elmozdították s börtönre vetették.

A kellemetlenségek, mellyeket Vilmosnak Angolországban türnie kellett, érdemül szolgáltak neki a hollandok előtt, kiknél gyakran keresett vígasztalást, mignem meghalt (1702 marcz. 8.)

Anna.

Anna, II. Jakab leánya, Vilmos sógornője, harminczhét éves korában lépett trónra, biztositván a hollandokat, hogy elődének rendszerét fen fogja tartani. Azonban két hollandi tartomány stathouder nélkül volt s az egész unio főkormányzó nélkül; az államok nem tudták elhatározni, kire ruházzák ezen méltóságot; végre abban állapodtak meg, hogy stathouder nélkül maradnak, s a főparancsnokság Vollrath altábornagyra, nassau-saarbrück-usingeni herczegre ruháztatott, melly változások nem minden rendzavarás nélkül voltak eszközölhetők.

Angliában Anna saját férjét, György dán herczeget nevezte ki generalissimusnak és admirálnak; de a dolgok valódi ura Marlborough lett, ki Godolphinnal tory-miniszteriumot alakitott, kötelezvén magát egyébaránt, hogy a whigek és a közvélemény által követelt háborut Franczia ország ellen folytatni fogja. A schellenbergi és a hochstädti (1704 jul. 2 és aug. 13) nevezetes győzelmek dicsőséggel tetézték az angolokat, kik Gibraltar megvételét olly nagy ünnepélylyel megülték, millyennel a legyőzhetlen hajóhad tönkretétele óta egyetlen győzelmet sem ünnepeltek. Marlborough, kinek győzelmeit Európa annál fényesebbeknek tartotta, mert azokat XIV. Lajos felett vivta ki, herczeggé neveztetett, Woodstock hübért kapta s ezenkivül nagyobbnál nagyobb nyugdijakat, mellyek ezen fösvény és cselszövő hőst mindazáltal nem elégitették ki. Alkudozott s kötött szerződéseket, elfogadott ajándékokat idegen udvaroktól, mellyek e tekintetben engedtek követeléseinek, s ő mindent képes volt kivinni felesége befolyása által, ki mint Anna bizalmas barátnője az udvart tetszése szerént vezette. Azonban rokona, Abigail Hill-Masham, kit ő magához vett, elidegenité tőle a királynőt, s elősegité

nagybátyjának, Harleynak terveit Marlborough mindenhatóságának megbuktatására.

Marlborough belátta, hogy nem tarthatja fen magát másképen mint meggyőződésének megtagadásával és a whigekhez való csatlakozásával; de a whigek nem akartak semmit sem tudni a hatalom megosztásáról s követelték, hogy az egész miniszterium kebelökből alakíttassék. XIV. Lajos, mint napjainkban Napoleon, leste a pillanatot, hogy ezen parlamentaris válságok kitörésre vezessenek s kéz alatt szitotta a tüzet; a hegyi skótok clanjaival, kik a Stuartokhoz és a függetlenséghez hivek maradtak, összeköttetésben állott s hadjáratra készült (1708); azonban a veszély perczében a toryk és whigek egyesültek, s a támadás visszaveretett.

Marlborough, ki teljesen átcsapott a whigekhez, kezdett a királynőnek nem tetszeni, s hogy nejének boszuját elősegitse, kinek még a királynőhöz intézett hivatalos leveleket is átadta javítás végett, egyesülve a liberalisokkal követelte, hogy a dán herczeg az admirali méltóságtól megfosztassék. Ezen alkalmazékony, „nagyravágyás, ármány nélküli férfiu, amillyennek az angol királynő férjének kell lenni“ (Thoiras), meghalt e feletti bánatában, s a lord Pembroke lett utóda; a diadalmaskodó whigek liberalis törvényeket hoztak s ezenkivül még egy messzeható amnestiát eszközöltek ki. Azonban Anna ellenszenve s saját eszélytelenségeik csakhamar megbuktatták a whigeket. Midőn eszélytelenül követelték, hogy Marlborough a hadsereghez küldessék, a közvélemény, melly még mindig el volt káprázlatva a herczeg érdemei által, nem késett nyilatkozni a whigek ellen; vagyis jobban mondva a nép annyira megunta a miniszteri zsarnokságot, hogy a trón iránti passiv engedelmesség, a hizelgés karjaiba vetette magát; Shaverell tudor az absolutismust hirdette s nagy enthusiasmust idézett elő.

Anna királynőben, azonkivül, hogy Marlborough gőgje által mélyen sértve érzé magát, kételyek támadtak vajjon, nem bitorolja-e ő a walesi herczeg jogát a trónhoz, s tizenhét gyermekének halálában ennek büntetését látta; s ez okból azon eszmével foglalkozott, hogy az örökösödési rendet megváltoztatja. Ezen terv kivitele azonban lehetlen volt a whig-miniszteriummal, s ennélfogva megbizta Bolingbroke-ot, hogy tory-kabinetet alakitson (1710). Godolphin, a kincstár volt cancellára, bíróilag felelősségre vonatott, hogy számoljon 35 millio font sterlingről, mellyek a kincstárban hiányoztak; s miután Marlborough mint hadvezér nélkülözhetlen volt mindaddig, mig a háboru Francziaországgal be nem fejeztetett, a toryk min-

dent elkövettek, hogy a békét helyreállítsák, melly végre Utrechtben megköttetett (1713), s a barátságos viszony Francziaország és Anglia között ujra helyreállíttatott.

A hirlapok most megkezdték támadásaikat Marlborough [1]), „Angolország hőse, az európai függetlenség megváltója" ellen; ki megfosztatott minden hivatalától, zsarolással vádoltatott, 260,000 font sterling visszafizetésére itéltetett, melly összeg azután évi 15,000 fontra lön változtatva.

II. Jakab nem mondott le soha reményeiről s ismételve kisérleteket tett, segélyeztetve XIV. Lajos király által, mindazáltal nem

---

[1]) Swift az *Examinator*-ban gyakorolta csipős *humorát* Marlborough ellen. Miután a herczeg bámulói őt az antik hősökhöz hasonlították, ő ezzel szemben a következő összehasonlitást teszi: „Rómában, mond, a birodalom hatalmának tetőpontján, a győzelmes tábornok, midőn az ellenséget leigázta, jutalmul diadalmenetben részesült, vagy egy szobrot kapott a forumon, egy ökröt áldozatul, egy himzett öltözetet az ünnepélyre, egy borostyánkoszorut, s egy trophaeumot felirásokkal: ollykor ezer érmet veréltek a győzelem emlékére, s miután ez a költség a győző tiszteletére történt, neki kellett azt viselnie; ollykor egy diadalkaput állítottak tiszteletére. Ezek valának, ha jol emlékezem, az összes jutalmak, mellyeket a győztes tábornok kapott a legnagyobb hadjáratokért, midőn meghódított egy országot, foglyul hozott egy királyt családjával s udvarának nagyaival, egy királyságot tartománynyá tett, vagy legalább hübéressé és a birodalom alázatos szövetségesévé. Ezen jutalmak közöl csupán kettő volt valóságos haszna a győztesnek, a borostyánkoszoru és a himzett ruha; s nem tudom, hogy az utóbbi is a senatus vagy az ő költségén készült-e. De fogadjuk el a legjobb feltevést s gondoljuk, hogy a diadal összes költségei a tábornok zsebébe vándoroltak s hasonlítsuk össze

a római elismerést				*az angol hálátlansággal*		
Tömjény és cserép edények annak égetésére	ll. 4	ss. 10	d. 0	Woodstock	40,000	ll.
Egy áldozati ökör	8	00	1	Blenheim	200,000	„
Himzett öltöny	50	00	0	Előre fölvett összegek	100,000	„
Borostyánkoszoru	00	00	2	Mildenheim	30,000	„
Szobor	100	00	0	Képek, gyémántok .	60,000	„
Diadaljelek	80	00	0	Palmal	10,000	„
Ezer krajczáros érem . . .	2	1	8	Hivatalok	100,000	„
Diadaliv	500	00	0			
Diadalszekér, egy modern hintó árában	100	00	0			
Előreláthatlan költségek . .	150	00	0			
összesen:	994	11	11	összesen:	540,000	ll.

1814-ben a parlament Wellington herczegnek 300,000 font sterlinget szavazott meg, s ezenkivül évi 17,000 font sterling nyugdijt.

szünt meg szeretni hazáját; s midőn a normandiai partokról, hol készen állott hogy Angliába menjen, látta Hoguenél a franczia hajóhad vereségét, melly az ő reményeit megsemmisitette, fölkiáltott: „Csak az én vitéz angolaim képesek illy csapások osztására!“ s örült, hogy a britt tengerészet illy fölénynyel bir a francziák fölött. Louvois ösztönzésére XIV. Lajos ezentul csak udvariassággal és hitegetéssel volt bőkezü irányában, amiért is megnyugvásban keresett érdemet. Halálos ágyán (1701) Lajos megigérte neki, hogy fiát Jakab-Eduárdot, védelmezni fogja s elismerendi Anglia királyaul; de az uralkodóház őt nem tartotta a király fiának s a nemzet mint forradalmárt elitélte.

Vilmosnak nem voltak gyermekei; Anna tizenhét gyermeke mind meghalt; I. Jakabnak egyetlen örököse tehát, Erzsébet által, Zsófia, az elsö hannoverai választófejedelem Erneszt-Auguszt özvegye volt. A parlament, melly kötelességének tekintette, hogy intézkedjék az örökösödés iránt, elismerte őt nem-katholikus örököseivel trónutódul, egyuttal azonban ujra jobban megszorította a királyi előjogokat, s kiszélesbité azon alkotmány alapjogait, melly a törvényhozás tulsulyában és a végrehajtóhatalom permanentiájában áll. Midőn egykor I. Károlynak átadták a hosszu parlament javaslatait, igy felelt: „Ha én beleegyezném követeléseitekbe, még ugyan mindig födetlen fővel fognának előttem megjelenni, még csókolnának nekem kezet s felségnek czimeznének; a ti határozataitok formája még igy hangzanék: a király akarata teljesitve a két kamra által; a pálczát és a kardot is még magam előtt vitethetném s képzelhetném, hogy van jogaram és koronám; de ezek terméketlen ágak lennének, mellyek a törzs elhalása után csakhamar elszáradnának; ami azonban a valódi és királyi hatalmat illeti, e tekintetben nem lennék egyéb többé mint a királynak képe, jelvénye, árnyéka.“ Igy jellemezte a monarchiát, mellyet a Hannoverház elfogadni volt kénytelen.

Anna uralkodásának utolsó évei ármányok között folytak le az örökösödés körül; ő lelkismereti dolognak tartotta, hogy a trónt a praetendensnek biztositsa, mig a whigek a hannoverai házat akarták; s halála után (1714) csakugyan hannoverai I. György kiáltatott ki utódaul. A nemzet Annát a jó királynő névvel tisztelte meg; s ő valóban megérdemelte ezen czimet; mert habár nem volt képes nagy események előkészitésére s azok felhasználására, épolly kevéssé volt nagyravágyó, hogy azokért az érdemet magának tulajdonitsa, megelégedett azzal, hogy jót tett és megbocsátotta a sérté-

seket; s miután a politikai viharokat lecsillalpulva, az erkölcsöket megszelidülve, a kereskedelmi szellemet fölélénkülve találta, nem volt szükséges zsarnoknak lennie, s az ország a legnagyobb virágzásnak örvendett alatta. Egy nő állott egy hatalmas szövetség élén, s birája volt Európa sorsának kilencz éven át folytonos fényes győzelmek közepett, mig V. Károly utóda a sok koronát fején inogni érzé; Francziaország kevélysége megtört; a spanyol királyság megosztá kincseit és birtokait a győztes ¡növel. Az angol tengeri erő 232 hajóból állott 9954 ágyuval és ötvenezer emberrel [1]); Angolország jelentékeny területi hódításokat tett Európában és más világrészekben, biztositotta magának a diplomatiai felsőbbséget, kiterjesztette kereskedelmét mindenfelé [2]), sőt Portugalból kizárt minden más országot a methueni szerződéssel (1703).

---

[1]) A tengerészet 1682-től 1657-ig 12 millióba, 1688-tól 1697-ig 25 millióba, 1698-tól 1700-ig 14 millióba, 1701-től 1712-ig 22 millióba, 1713-tól 1715-ig 17 millióba került.

[2]) Azt hinné az ember, hogy Addison a mai Londonról beszél, midőn ama korszak kereskedelmének emelkedését ecseteli: „Londonban egyetlen hely sem tetszik nekem annyira s egyet sem látogatok szivesebben mint a királyi börzét. Benső elégtételt szerez nekem s bizonyos módon hizeleg angol hiuságomnak, midőn honfitársaim s az idegenek illy gazdag társaságát látom együtt tanácskozni az emberinem magánérdekei felett, s midőn meggondolom, hogy ezen város az egész földkerekség piaczává lesz. Meg kell vallanom, hogy a börze ollyformán tünik föl előttem mint egy nagy zsinat, mellyben az összes nemzetek, mellyek némi fontossággal birnak, képviselve vannak. Az ügynökök a kereskedelmi világban hasonlitanak a politikai világ követeihez; alkudoznak, szerződéseket kötnek, s fentartják a jó viszonylatokat azon vagyonos társaságok között, mellyek egymástól tengerek és oceánok által vannak elválasztva, vagy a continens különböző szélein laknak. Örömem telt benne nem egyszer hallani, hogyan egyenlitettek ki valamelly kérdést egy japáni és egy londoni alderman, vagy látni a nagymogul egy alattvalóját társaságban egy muszka alattvalóval. Rendkivül mulattat engem a kereskedelem ezen ügynökei között mozogni, kik egymástól nyelvre és viseletre különlöznek; ollykor egy örmény csoportba vegyülök, majd egy zsidó tömegbe, vagy hollandok között forgolódom; most dán, majd svéd, majd franczia vagyok vagy inkább hasonlónak képzelem magam azon régi bölcsészhez, ki, midön kérdezték tőle, hogy melly hazából való, ezt felelé: „Ezen világ polgára vagyok.

„Nagy barátja lévén az emberinemnek, öröm tölti el keblemet egy boldog és szerencsés sokaság látásán, elannyira, hogy nyilvános ünnepélyességek alkalmával nem tudom tartóztatni magam, s örömem egy-egy titkos könyüt csal ki szemeimből. Ez okból rendkivül jól esik szemlélnem ezen emberek társaságát, kik mig magánügyeikben sikerrel müködnek, egyuttal a közjót is előmozditják; vagy más szavakkal, kik családjaiknak előnyös állást szereznek, szülőföldjökre vivén azt, mi ott hiányzik s hozván onnan, amivel ók bövelkednek.

Spanyolország, VI. Sándor pápának egy bullájára hivatkozva kizárt minden idegent indiai birtokaiból, s nem ismerte el Angolország gyarmatait Ázsiában és Amerikában, mi a háboru örökös forrását képezte. Csak 1670-ben ismerte el a bevégzett tényeket, s megengedte az angol hajóknak, hogy kikötőibe vonulhassanak, ha vihar elől menekültek vagy valami kijavitni valójok volt. Ezen viszonylatok, mellyek a háboru által félbeszakíttattak, az utrechti békekötés folytán ismét megujittattak mint voltak II. Károly alatt; ezenfölül az angolok megkapták Gibraltárt és Minorcát, s a néger-kereskedés szabadalmát harmincz évre.

Angol bank.

Nem egy ember müve, de a társadalom uj helyzetének szükséges következményeképen keletkezett III. Vilmos király alatt az

---

„Ugy látszik, hogy a természet különös gondot fordított arra, hogy kedvezményeit a világ különböző tájain oszsza el, tekintettel akarván lenni a kölcsönös viszonylatokra és az érintkezésre az emberinem között, hogy a földgömb különböző részeiben születtek az egymástól való függés bizonyos nemében éljenek s a közös érdek valamennyiöket egyesitse. Majdnem minden éghajlat termel valami különöset; gyakran jó valamelly étel egy országból, mig a mártást hozzá ismét más országból kapjuk; Portugal gyümölcseit a Barbados sziget terményei egészitik ki; egy chinai növény forrázatát egy indiai nád bele édesiti meg: a Philippinek adják a füszereket európai italainkhoz. Egy urhölgy öltözete ollykor száz éghajlat terménye: a karmantyu és a legyező a föld ellenkező részeiből jönek; a fátyol a déliöv tájairól, a prémgallér a sarkvidékekről jő; a brocat szoknya Peru bányáiból s a brilliánt nyakék Hindostan gyomrából került.

„Kikötőinkbe minden éghajlat terményeivel megrakott hajók érkeznek; asztalainkon nem hiányzik sem füszer, sem olaj, sem bor; szobáinkat chinai szobrok s japáni iparmüvek díszitik; reggelink a föld legtávolibb részeiből érkezik; Amerika füszereit használjuk, s Indiából hozott mennyezetes ágyakon nyugszunk. Franczia ország szöllei a mi kertjeink: a füszertermő szigetek ágyaink: a perzsák a mi selyemgyárosaink és a chinaiak a mi fazekasaink. A természet minden szükségest ad nekünk; de a kereskedelem véghetlenül sok hasznos dolgot szerez meg, s ezenfelül a kényelemnek, a fényüzési czikkeknek és az ékitményeknek nagy mennyiségét. Nem a legkisebb szerencsénk, hogy élvezhetjük az északi és déli éghajlatok legtávolibb terményeit, anélkül hogy éreznök amannak telét, emnek égető nyarát, és mig szemeinket Britannia zöld rétein legeltetjük, izlelhetjük a délöv alatt termő gyümölcsöket.

„Ezen okoknál fogva, ugy hiszem, hogy az emberi társaságnak nincsenek hasznosabb tagjai mint a kereskedők. Ők egyesitik az emberinemet jó szolgálatok kölcsönös közvetitése által, szétosztják a természet adományait, alkalmazást adnak a szegényeknek, kincseket szereznek a gazdagnak, fényt a nagyoknak; az angol kereskedők bányáink ónját aranynyá változtatják, s a gyapjut rubinnal cserélik ki; a mahomedánok a mi gyárainkból került posztót viselik, s a hideg égöv lakói a mi juhaink gyapjával födik testöket.“

államadósság, melly egy föl nem mondható, de igenis átruházható tőkéből állott, mellynek kamatait az állam fizette. Az államadósságok eltöröltettek, vagyis inkább az illetők megcsalattak II. Károly által, ki a 2,800,000 font sterlinggel adós kincstárt bezáratta; mindazáltal transactio folytán 664,226 font sterling föl lőn jegyezve az állam főkönyvébe, s ez maradt az egyedüli nemzeti adósság a forradalom előtt. Vilmos Hollandia, Genua és Velencze példájára behozta a nagy kölcsönök rendszerét, s 1699-ben kisérleték meg először egy jelenleg általánosan szokásos müveletet, tudnillik a kamatláb leszállitását, melly 5 százalékot tett. Vilmos király uralkodásának végén az államadósság 16,394,702 font sterlingre rugott; Anna királynő alatt, midőn a börzejáték már kifejlődött, ötvennégy millióra emelkedett. Kezdetben távolról sem fogták föl az államadósság fontosságát, azonban csakhamar belátták, hogy maga az alkotmány biztositja azt, miután a parlament által szavaztatik meg. Ezután törlesztési alapot állitottak föl, s hogy ezt szaporitsák, az állam összes hitelezői egyesittettek egy *Déltengeri kereskedelmi társaság*-ba, melly Mexikóra, Perúra és a spanyolok többi indiai birtokaira nézve kiváltságot nyert.

1604-ben a skót Patterson, hogy a kormányt a zavarokból, mellyekbe a forradalom taszitotta, kisegitse, azon inditványt tette, hogy köttessék 1,200,000 font sterlingre kölcsön, mellynek aláirói évenkint százezer fontot kapjanak s szabadalommal birjanak aranyra váltható bankjegyeket kibocsátani mint *Angolország banktársasága*. Patterson, ki a királynak és a kormánynak illy nagy szolgálatot tett, polgártársai, üzletbarátai és a király által üldöztetve Amerika vadonjaiban veszett el; de a társaság virágzásnak indult, s a kormánynak tőkéket szerzett, elannyira, hogy 1709-ben a bank alapja már 4,400,000 font sterlingre emelkedett, s meg tudta akadályozni a versenyző bankok keletkezését, nemkülönben előjogot nyert papirpénz kibocsátására. A kormány nyolcz százalékot fizetett, biztositékul bizonyos adókat kötött le, s ezenfölül az igazgatási költségekre évenkint 4000 font sterlinget fizetett. 1781-ben az eredeti tőke 11,642,000 font sterlingre emelkedett s a kamatláb három százalékra szállt le; a bank üzlete csak arany és ezüst rudakra szoritkozhatott. Midőn 1833-ban a bankszabadalom husz évre meghosszabbittatott, az állam az intézetnek tizenöt millióval tartozott, melly három százalékot jövedelmezett; ezen összeg leszallíttatott 11,150,000 font sterlingre. A bank fogadja el és fizeti az állam annuitásait és rente-jait, forgalomba hozza a kincstári jegyeket,

biztositván azok kifizetését, s előlegezi az államnak az egyenes adó jövedelmeit.

Keletindiai társaság.

Erzsébet királynő 1600-ban egy indiai társaságot alapított, melly kezdetben virágozván, utóbb szerencsétlenségek és visszaélések folytán megbukott, s emellett a szabad kereskedés barátai által megtámadtatott. A parlament ennélfogva felfüggesztette s megengedte, hogy mások is szabadon küldhessenek hajókat Indiába. 1698-ban ebből egy második társaság keletkezett, melly a megszorult kormánynak két millió font sterlinget kölcsönzött az engedélyezésért, s rövid idő mulva egyesült a régibb társasággal Keletindiai kereskedelmi társaság czime alatt (1702).

Skóczia panaszkodott elhanyagoltatása felett, mig szomszédjának gazdagsága napról napra emelkedik; szintén kiváltságot nyert tehát egy skót társaság alakitására az Afrikával és Indiával való kereskedelem közvetitése végett, olly joggal, hogy gyarmatokat és városokat alapithasson európai fejedelmek által nem birt területeken. A skót társaság három gyarmatot alapított Portobello és Panama között olly kedvező helyzetben, hogy ezáltal fölébredt a többi hatalmasságok féltékenysége, minek folytán III. Vilmos indíttatva látta magát ezen gyarmatok megszüntetésére; a skótok tehát ezen vállalat által nagy összegeket veszítettek, ami a nyomás és a pártoskodás által okozott bajokat az országban még inkább növelte. Anna királynő segíteni akarván ezeken, uralkodásának kezdete óta azon gondolkozott, hogy Skóciát szorosabban Angliához csatolja; megerősítette ott a presbyterianismust az episcopatusnak kizárásával; végre elrendelte a két ország teljes egyesítését, s 1707. május 12-től kezdve a két ország az egyesült nagy-britanniai királyságot volt képezendő, képviselve egy parlament által, egyenlő jogokban és kiváltságokban részesítve, egységes pénz-, suly- és mértékrendszerrel; Skóczia tizenhat taggal volt képviselve a pairek kamarájában s negyvenöt által az alsóházban, vagyis a törvényhozásban tizenegyedrész képviselettel vett részt, mig az adóterheknek csak negyvenedrészét viselte. Mindazáltal a skót hazafiak fájdalommal fogadták ezen intézkedést, melly megfosztá hazájokat a függetlenségtől, saját királyaitól, aggodalomra adott okot, hogy az episcopalis egyház tulsulyra emelkedhetik, a főnemességtől elvonta az előjogot a nemzet képviselésére, habár mindezekért Skóczia kárpótlást nyert a rendes kormányban, a polgárháboruktól való megszabadulásban, s megnyilt részére az ut iparának s kereskedelmének

emelésére. Sokan ellenezték tehát az uniót, s különösen a Jabobiták, a walesi herczeg hivei; — „Wallace, Douglas, Campbell, oszlopai a skót függetlenségnek, hol vagytok?“ kiáltott föl Hamilton herczeg; igéretekkel, vesztegetésekkel, hizelgéssel végre sikerült az egyesülést 1707-ben keresztülvinni, s a skótok biztosittattak, hogy a skót egyház kizárólag presbyterianus marad.

Ezzel végződik Skóczia története; s a mi költői volt benne, az engedett a földipar virágzásának, a müvészet és a kereskedelem haladásának, s azon jó és balsorsnak, mellyben Angliával részesült.

HUSZADIK FEJEZET.

Angol irodalom. — Jogtudósok.

Az angol irodalom e században aranykorát érte el.

Spencer és Skakspeare után Cowley Ábrahámot tartották legnagyobb költőnek (1618—67), ki egy Davideis czimü müvet és számos lantos költeményt irt; nem annyira a képekre, mint inkább az érzelemre fektetvén a fősulyt, olly költeményeket tett közzé, melyek által nagyobb hirnévre tett szert, mint ama kor valódi költője, Milton János.

Milton.

Milton (1608—74) elejénte latin verseket készitett, s Comusával (1634) messze tulszárnyalta azon kört, mellyben neveltetett, nem szolgai szabályszerüségre törekedvén s Johnsonnál jobban fölhasználván a classikusokat a méltóság és ékesszólás elsajátitására. A compositio teljesen hibátlan, az irály is majdnem, mindenütt egyenlően emelkedett levén, kortársainak ingadozásai nélkül; s a mennyiben az valamelly idegen és holt nyelvben lehetséges, eredetiséggel párositja a rendkivüli utánzó tehetséget s bizonyos nemes, elfogulatlan jellemet. Licidas czimü, pásztori allegoriája, mellyben szent Péter a tenger mythologicus istenei között szerepel, a legkedvesebb költészet bájaival van felruházva. A Vidám-ban és Töprenkedő-ben válogatott és találó képek ragadják meg a figyelmet. A Születés-ről szóló ódáját némellyek a legszebb angol költeménynek tartják.

Olaszországban ismerte Galileit, lelkesült Róma nagyszerü romjai fölött; Nápolyban Mansót tanulmányozta, ki ugy beszélt Tas-

soról, mint elvesztett kedves barátjáról; Milanóban előadatni látta Andreini Ádám-ját, melly állítólag először költötte fel benne azon eszmét, hogy megénekelje az ember első bünét. Midőn hazájában a vihar kitört, ő is részt vett a theologiai vitákban, mellyek politikai czéloknak szolgáltak takaróul, átengedte magát a forrodalmárok ábrándképeinek, s heves iratai által megismertette magát Cromwell által, ki őt titkárává nevezte ki. Korszerü apróbb müveket bocsátott közre, s Areopageticáját, mellyet a sajtószabadság érdekében irt, emelkedett ékesszólás, egyszersmind azonban pedánsság és epéskedés jellemzik. Kifakadásai a lefejezett király, valamint hízelgései a protector iránt jóhiszemüség által vannak sugallva; Milton általában soha sem hazudtolja meg democratikus hevét, az alkotmányos szabadságok szeretetét, a kötelesség eszméjét s azon bátorságot, mellynél fogva olly nézeteket is pártolt, mellyek nem voltak népszerüek. Elvesztvén szemevilágát, nagyravágyás nélkül folytatta hivatalát, gyülöletet tapasztalván az egyik, s elhanyagoltatást a másik párt részéről. Illyformán ő a szabadság, vakhit és boszu érzelmeit egyesítette lelkében; midőn később a tevékeny életből az elmélkedésre tért át, s midőn látta, hogyan semmisülnek meg ábrándképei s vesznek el egymásután barátai, abban keresett vigasztalást, hogy felidézte elméjében Homér, Isaiás, Plato, Euripides emlékeit s önmaga fölött elmélkedett, miből aztán ama benső költészet, ama mélabus gondolatok származtak. Feleségének, midőn arra sarkalta őt, hogy tagadja meg lelkiismeretét és irodalmi méltóságát, miáltal pénzre tehetne szert, igy válaszolt: „Látom, hogy te is ollyan vagy mint minden más nő; te hintót szeretnél, én pedig mint becsületes ember akarok meghalni, mint éltem.“

Ötvenkilencz éves korában ki akarta nyomatni hősköltemenyét, mellyet zavarok között és békében készitett: a censor azonban megakadályozta ezen szándékának valósitását, mindenütt czélzásokat vélvén fölfedezni, s például azon helyet is vétségnek nyilvánitván, hol a sátán elhomályosult dicsősége napfogyatkozáshoz hasonlittatik, melly „forradalmak iszonyaival rémiti a királyokat.“ Tisztába jövén a sajtóbirósággal, kiadót kellett hajhásznia, mig végre bizonyos Simon nevü mesterrel abban állapodott meg, hogy az „Elvesztett paradicsomért, vagy bármi más czimmel ruháztassék is fel a nevezett költemény,“ öt font sterlinget kap; ugyanannyit, ha ezer háromszáz példány kel el; ismét annyit, ha netán második kiadás válván szükségessé, ebből szintén ezer háromszáz példány találna vevőre.

Illy föltételek mellett kelt el azon költői mű, melly jelenleg az angol parnassus dicsöségét képezi. Grotius egy Adamus exul czimü müvet irt, mellyből Milton némellyek szerint a kigyó leirását, Éva kérelmét férjéhez a bün után, ennek beszédét az angyallal a teremtés fölött, a paradicsomból való kiüzetést vette át. Ugyanezen tárgygyal foglalkozott a hollandi Macropedius is. Andreini Ádámjából Milton nyilvánvalólag sok jelenetet vett át. Masenius német jeszuita azon időtájban egy Androfilus czimü allegoricus drámát irt (1657), mellyben előadja az ember bukását, ki Andromisus áskálodásainak esett áldozatul s Androfilus által megszabadittatott, ki békeáldozatul ajánlja fel magát Andropaternek. Milton innen is több eszmét vett át; még többet ugyanannak Sarcotis czimü munkájából, mellynek menetét, gyakran képeit és szavait is követte. A német költő azonban hideggé tette művét azáltal, hogy benne csak allegoriai személyeket szerepeltetett. De utóvégre is tesznek-e valamit ezen átvételek? Homér is fölhasználta a népdalokat s Dante a legendákat; az a költő, ki művébe lelket tud önteni s azt halhatatlan virágokkal földisziteni.

A Milton által választott tárgy megfelelt a protestantismus szellemének s a puritánok ábrándos fölmagasztosultságának; a jó és rosz kérdése az ember sorsában, s a bukás dogmája foglalják magukban a költő és kortársainak eszméit. Már pedig a teremtés, a bukás és megváltás ugyanazon dráma részei, s nem is választhatók el egymástól; Milton maga is érezni látszott ezt, mert később a Visszanyert paradicsomot készitette, mellyet némellyek nem tartanak alábbvalónak az Elvesztettnél, de ha dicséretet érdemel az egyszerüség és élénk párbeszéd, a folytonos okoskodás fárasztólag hat. Az ember eredete bizonyára más érdekkel bir, mint Thebae, Trója, Jeruzsalem, Páris ostromai, vagy Ulysses és Aeneas utazásai, a vallási költeményekben azonban kevés tér van engedve a képzelőerőnek, idejárul még, hogy Milton protestáns levén, sok olly képet, történetet és hagyományt volt kénytelen nélkülözni, mellyeket Dante és Tasso használtak; ennek tulajdonitható, hogy még a Talmudban és Koránban is halászott.

Valamint Dante, ugy ő is komoly és elmélkedésre hajlandó volt; ő is arra érezte magát születve, hogy uj életre ébreszsze a költészetet: okoskodásokra, czélzásokra, szőrszálhasogatásokra él viszsza tudományával, s korának finomabb izlése nem mindig tartja vissza a helytelen képzelődésektől. A hazai ég egyhangusága hátrányosan hat nála a változatosságra; s mig a világosság, zene és mozgás ama három fő eszme, mellyekkel Dante a paradicsomot elénk állitja:

Milton kevésbbé szellemi képeket használ; ezenkivül városban nővén fel, később pedig megvakulván, kevésbbé festői mint összhangzatos. Dante képei önmaguktól ajálkoznak azzá, amik; Milton képeit gyakran csak a beavatottak értik meg, s többet érnek az által, amit sugallnak, mint amit elénk állitanak. Az olasz költő átszellemült az elmélkedésben, földi eszmékből indulván ki, mig az angol elejénte drámai formát akarta választani (a vázlatot birjuk), s theologiájában az anthropomorphismus és arianismus felé irányult, elanynyira, hogy Istene néha még anyagibb mint ezt a héber nyelv megengedi, s Krisztus felsőbb és elsőszülött lény, de teremtve van. Dantéban mély érzelem, Miltonban emelkedett gondolat; amaz mindent a legvilágosabban és részletesen, szám, mérték szerint, összehasonlitva ir le, mert ugy beszél, mintha mindent ő maga látott, érintett volna; Milton sokkal zavartabb, mint aki másokkal történt dolgokat beszél el.

Dante azonban csak hazája kisszerü zavarait látta, s nem merte volna a sátánt olly szépnek festeni, minöt Miltonnak kora hatalmas demagogjai sugalltak [1]). A szellemek Danteban emberi személyek, emberi jellemekkel: Miltonnál a természetfölöttihez közelednek; nem elvont személyek, nem szörnyek; az emberi természetből csak annyit tartanak meg, amenynyi szükséges arra, hogy érthetők legyenek az ember előtt, különben pedig némi titokszerü lepellel vannak befödve; még a démonokat is különféle jellemekkel ruházza fel, ami különben összeegyeztethetlennek látszott a tárgygyal; az angyalokat nem ruházza fel azon tökélylyel, mellynek nincs érdeme, mert nem kerül erőfeszitésbe. Ádám és Éva sem tünnek föl amaz ártatlanságban, melly minden meghasonlást vagy érzelemharczot kizárna, s teljesen uj azon szerelem leirása, melly részét képezi az ártatlanság-

[1]) „A sátán jelleme olly vegyüléke a gőgnek és érzéki engedékenységnek, melly önmagában találja cselekvésének indokát. Olly jellem, minőt kicsinyben gyakran látni a politikai szintéren; mindazon nyughatatlanság, vakmerőség, ravaszság, mellyek az emberi faj nagy vadászait megkülönböztették Nimródtól egész Napoleonig. Azon eszme, melly rendesen elvakitja a sokaságot, abban áll, hogy ezen ugynevezett nagy emberek, valamelly nagy czélra működnek. Milton figyelmesen kiemelte sátánjában ezen tulságos önszeretetet, ezen határt nem ismerő önzést, melly inkább szeret uralkodni a pokolban, mint szolgálni a mennyországban. Ellentétbe helyezni ezen önzést az önmegtagadással és kötelességgel, s kimutatni, milly erőfeszitéseket kellett tennie, mig czélját elérte: ez volt Milton különös czélja a sátán jellemében; e jellemet azonban olly ritka bátorsággal, olly nagyszerü szenvedésekkel, olly elhomályosult fénynyel tudta felruházni, hogy a költői emelkedettség legmagasabb fokát képezi." *Coleridges*, *Romains* 176. l.

nak, s azon gyönyör festése, mellyet Isten jutalmul adott. Mindazonáltal sem kiváncsiságot, sem érdekeltséget nem kelthet valamelly általánosan ismert tárgy, s a hol a teremtő és teremtmény közötti harczok nem maradhatnak egyensulyban; valamint nem gerjeszthet szánalomra az angyalok lázadása vagy az ember engedetlensége.

Jól ismervén a görög szinmüvészetet s kelleténél nagyobb csodálója levén Euripidesnek, Milton bámulatosan rendezte el tárgyát, s ezt mindazzal felruházta, mi jót elődeiben talált. A nyelvet, mellyben tulsulyt engedett a latin elemnek a szász felett, mesterileg kezeli, áthágván vagy mellőzvén a szabályokat, számos kihagyásokat, áttételeket, közvetett szóvonzásokat, idegen vagy holt nyelvekből vett szókat és mondatszerkezeteket használván, mi által kellemet, erőteljet, hangzatosságot önt müvébe s a legnagyobb tökélyben mutatja fel hazai nyelvének nagyszerüségét. Tanulmányozta az összhangzatot, nehogy a feloldott versek prózába menjenek át, s ámbár versei sokhelyt nehézkesek, de ritkán gyöngék; minden müvelt angol tud Milton verseiből néhányat könyv nélkül, mit csak a tulajdon neveknek lehet köszönni, mellyek azonban ollyképen vannak elhelyezve, hogy gyönyört okoznak a léleknek és sok együttes gondolatot idéznek elő. Milton legfőbb érdeme épen abban áll, hogy sokkal többet mond, mint amennyit kifejez, arra kényszeritvén ekként az olvasót, hogy képzelőtehetségével segitsen magán, vagyis kellemesen használja saját tehetségeit.

A Samson Agonistes czimü, drámai alakba öltöztetett lyrai költeményben a gondolatokban több erőteljet, az irályban kevesebb költészetet találunk. Sonettjei, ambár csin vagy finomság tekintetében messze mögötte állanak Petrarca vagy Filicaja enemü költeményeinek, szigoru irályt s egységes mély érzelmeket tárnak elénk.

De hogyan is lehetne föltalálni háborgós időkben a békés fület, mellyet a muzsák szeretnek? A költészet tevékenységben állott, az irodalom a parlamenti szónoklatokban és pillanatra számitott iratokban; a bölcselem, szimüvészet, rajz röpiratok alakját vették föl. Az Elvesztett paradicsomból alig kelt el három ezer példány tizenegy év alatt; az ujabb királyok ama bérenczek ócsárlásainak engedték át a fenséges müvet, kik mindenkor készek nyilaikkal üldözni azt, kire a hatalmasok rosz szemmel néznek; végre Addison földeritette a mü érdemét.

Nagyobb hirnévre tett szert Waller Edmund (1605—87); könynyed csinnal kezelvén a nyelvet, kerülvén s modorosságot és diva-

tos eszméket, állandóan kedveltté tette magát, ámbár nem árul el valami különös képzelőerőt, s költeményei nem annyira szépek, mint inkább hibátlanok. Cromwell tiszteletére irt Elogium-jában sok az összhangzat, de kevés az erőtelj.

A Stuartok visszatérése magával hozta a franczia utánzását, s Shakspeare polgártársai egész önmegadással kezdék követni a merev franczia szabályszerüséget, de mégsem annyira, hogy ez által a nemzeti szellem elfojtatott volna. Butler Sámuel (1612—80) Hudibras-a a legolvasottabb és keresettebb költői mű volt, s II. Károly idézte ennek verseit szerzőjök előtt, hamindjárt nyomorban engedte is őt meghalni. Az ő puritán lovagja és Rufus-a ugyanaz, mi Cervantes don Quixote-ja és Sanchója; nevetség tárgyává tevén ama felekezet vad és tulságos buzgalmát, hasznos szolgálatot tett a béke és trón érdekében; de nemeslelkü eljárás volt-e olly nézeteket ostorozni, mellyekért a bitófán kellett bünhödni? Őt senki sem utánozta, hanem megöregedett azon eszmékkel és tényekkel, mellyekre czélzott. Azt szokta mondani, hogy a franczia versek közöl egyik mindig az érzék, másik a rím kedvcért létezik.

Rochester (1648—80) mint nagy ur és mindig részeg, olly fokig vihette a gunyt, melly másnak nem volt megengedve; ennek bizonyságát látjuk az ember és a házasság ellen intézet két satyrájában, mellyekben ritka képzelő erő nyilvánul.

Az angol nyelv kicsiszolódott, kikiszöböltetvén a latinos, külföldi bizarr szólásmódok s könnyedségre fordittatván a főgond, mi azonban gyakran hanyagsággá és köznapisággá fajult, melly, minthogy hiányzott a franczia müvelt társalgási modora, nem kerüli a durva illetlenségeket s korcsmára és még roszabbra emlékeztet. Ezt tapasztaljuk Roger l'Estrange illetlen, de fölötte népszerü aesopi meséiben. Hobbesben találjuk az első jó és világos prózát, mellyben csak nagyritkán vehető észre némi aljasság vagy szenvelgés; Cowley prózája tiszta gyengeség nélkül, bizalmas önelvetés nélkül; illyet találunk Velynnél is, ki Angolország leirásában (1651) az akkori szokásokat beszéli el, mint olly egyén, ki sok országot látott s utálja a forradalmi zavargásokat.

Dryden.

Dryden János (1631—1701) minden akart lenni: satyricus, leiró, elbeszélő, oktató, lyricus, itész, fordító, drámairó. A felajánlások és előszók, mellyekkel müveit kisérni szokta, itészi hírnevet szereztek neki; de ahelyett hogy az emberi lélekbe hatolna, inkább a nyelvet és gondolatokat elemezi, s józan felfogása kárpótlást nyujt

megjegyzéseinek aprólékossága- és szeszélyeért. A franciákat utánozza és sok szót veszen át tölök, de mint a tulajdonnevekkel szokás tenni, anélkül hogy megváltoztatná saját nyelve mondatainak eredeti szabatosságát, s a kihagyások és metaphorák használatát; sőt az északi nyelvek gazdagságával majdnem bibliai egyszerüséget párosított, miből egy olly költői irály származott, melly a drámai szellem és benső érzelem hiányát takarja. Pénzszerzés végett az udvar szolgálatába szegődtette muzsáját; előbb a protector lordot énekelte meg, aztán testestül lelkestül a Stuartoknak adta el magát elannyira, hogy végül katholikussá lett s mint udvari költő száz font sterling és egy hordó bor fizetést kapott. Vilmos azonban megfosztotta hivatalától s a nemzet által elfeledve halt meg.

Absalom és Achitophel czimü igen terjedelmes satyrájában a legjobb dystichonok olvashatók, mellyek addig az ideig angol nyelven megjelentek; kifejezései keresetlenek, átmenetei könnyük; azon heves kifakadásokat, mellyeket a korszellem hozott magával, legalább szellemmel füszerezte. A Szarvastehén és a párducz vallási allegoria, mellyben a legjobb érveket helyezi a szarvastehén szájába a katholikus hagyomány védelmére. A szent Caecilia tiszteletére irt ódát, ámbár nyelvezete erőteljes és élénk, véleményem szerint érdemén tul magasztalják. Dryden Horácz némelly müveit is sikerülten forditotta; kevèsbbé sikerült Virgilius. Chaucer és Ariosto példájára közönséges kifejezéseket és könnyed irályt használt, minek folytán Chaucer- és Boccacciótól kölcsönzött beszélyei, ámbár alakra nézve el voltak hanyagolva, rokonszenves fogadtatásra találtak. Az Annus mirabilis czimü, s százhatvanegy négysoru versszakból álló művét három hónap alatt készitette; ez talán legjobb müvének tartható. Hivatásánál fogva a szinmüvészettel is kellvén foglalkoznia a szellem hiányát okoskodással igyekezett pótolni.

Shakspeare-rel éltek Johnson, kiváló de kevéssé képzelemdus iró; Beaumont és Fletcher, kiknek müveit kivétel nélkül mély értelem és emelkedett szellem jellemzi, s kiket hizelgő koruk még a tragicum legnagyobb mestere fölé is mert helyezni [1]); s csakugyan

[1]) Dryden egyenlőknek mondotta őket, ámbár néha igazságot szolgáltat a nagy költőnek és igy szól: „Shakspeare a jelenlegiek és talán a régiek között is a legkiterjedtebb szellemmel birt; a természet összes képei lelke előtt állottak, s ő azokat fáradság nélkül és sugallatból használta. Kik őt kevés tanulmányról vádolják, a legnagyobb dicsérettel halmozzák el, mert ösztönből tudott; nem volt szüksége könyvekre, hogy olvassa a természetet, hanem saját lelkébe nézett, s itt találta fel azt. Nem mondom, hogy mindenkor hasonló önmagához;

a Két nemes unokatestvér s a Tüzes buzogányu lovag méltók arra, hogy az utókor számára is fönmaradjanak. Shakespeare emez iskolája akkor ért véget, midőn a szigoru puritánok uralkodtak; az önmegtartóztatás azonban csak növelte a vágyat, minek folytán a Restauratio után megszaporodtak a szinházak s nőknek is megengedtetett a föllépés; ezenkivül Davenant Vilmos II. Károly parancsára Franczia országba utazott, hogy tanulmányozza az ottani javitásokat, a mozgó diszitményeket s a zene-operát. Ezen uj fordulatot különösen Dryden pártolta, ki azzal állott elő, hogy a hősi drámának egy uj nemét találta föl; darabjait csin és folyékony verselés jellemzik, de nincs erő eszméiben, sem igazság jellemeiben, s hiányzanak a mélyebb érzelmek; nagy neveket hajhász, de nem ébreszti életre szellemeiket; szereti a szini hatásokat, egymásra halmozza az eseményeket, anélkül, hogy legkevésbbé is törődnék a valószinüséggel, megelégedvén a külső nagyszerüséggel vagy a hangzatos szavakkal; sejtelme sincs arról, milly hatást képes előidézni valamelly hiven festett jellem. Az angolok megunták darabjait, s ő egy közép fajra adta magát, mellyhez a Spanyol szerzetes, Don Sebastian és Mindent a szerelemért czimü művei tartoznak.

Johnson halála után Otway Tamásnak (—1685 Árva és A megszabaditott Velencze czimü darabjai volnának a legjobb tragédiák, noha a tulságos declamálás nagy hátrányukra válik; csak azon nő által nyernek némi vonzerőt, ki nem érdemelt szenvedéseknek esik áldozatul; Rowe Miklós (—1718) kedves és érdekes szomorujátékai telve vannak czélzásokkal Lajosra és Vilmosra. Mellőzünk egyebeket, elégnek tartván fölemlitni, hogy sokan, söt maga Dryden is elég vakmerőek voltak átdolgozni Shakspeare drámáit.

Abbahagyatván a vegyes romantikus dráma, a két faj külön kezeltetett; a vígjáték, ámbár tulajdonképen a bün megutáltatására volt irányozva, aljasságokra vetemedett, minek okát a korcsmák folytonos látogatásában s a magasabb körök, söt az udvar bárdolatlanságában is kell keresnünk. Egyedüli tere a londoni élet és a szerelem volt; a zavar és bosszadalmasság között azonban kitünő jeltem festések tünnek elő. Congréve Vilmos (1672—1729) az egy-

---

ha az volna, a legnagyobb férfiakhoz sem lehetne őt hasonlitanom. Gyakran köznapi, izetlen; a komikai erő durvasággá, az emelkedettség dagálylyá fajul, de mindenkor nagy, midőn erre alkalma nyilik; és sohasem lehet mondani, hogy midőn Shakspeare valamelly, szellemének megfelelő tárgyat talált, annyira ne emelkedett volna a többi költők, mint a cyprus az alacsony füzfák fölé."

szerüség rovására epigrammai szellemet fitogtat müveiben; ő is Molière nyomdokait követte, nyolvezetc azonban ujabb, s még a gazembereket is ugy beszélteti mintha becsületes emberek volnának.

Ezen franczia utánzás az egész classikai időszakon át tartott, vagyis 1661-től 1714-ig; ezen időszak bővelkedett középszerü verselőkben, kik kerülték a prózai tömeget. Ez időtájban is sokat vitáztak az ó- és ujkor elsősége fölött; Temple Vilmos államférfiu, nem ugyan eredeti iró, de aki legalább fel tudta használni azt, amit tudott, felületesen s a leggyöngébb oldalról, vagyis a tudomány szempontjából védte az ókort, mig az ellenkezőt Wolton Vilmos vitatta (1694.) Denham János Cooper dombja czimü munkája (1653), első mintája ama helyiérdekü compositióknak, mellyek czélja volt valamelly tájékot történelmi emlékekből és egyes esetek fölötti elmélkedésből vett szépitésekkel diszitve leirni. A nagy lázadás történetét a nagykanczellár Clarendon irta meg (—1674.)

Általában elmondhatjuk, hogy a rendszernélküli de szellemdus irodalomra szabatos irodalom következett, mellyben az itészi szellem emelkedett tulsulyra, minthogy a dolgok rendbehozása után kevés lelkesültséget lehetett meriteni ugy politikai mint vallási téren a nemesek és kereskedők között fölmerült cselszövényekből. Az Anna uralkodását kisérő béke és fény megkedveltették a tudományokat; gombamódra termettek a hivatalos magasztalások, s Congréve egekig emelte Marlborough-t, sőt még a pénzügyminisztert, Godolphint is.

Swift.

Az ingerkedő, hanyag, képzelgő Swift Jonathás (irhoni származásu, 1667—1745) igy szólott Pope-hoz; „Munkáimnak főczélja boszantani a világot inkább, mint mulattatni; s ha ezen czélt életem és vagyonom veszélyeztetése nélkül érhetném el, a legfáradhatlanabb iró lennék, aminőt ön valaha látott.“ S mégis két nő halt meg szerelemből miatta; számos hason-korbeli iró bátran védelmezte Swiftet; az urak keresték s ő fensőbbségének öntudatában elfogadta védelmöket. Bolingbroke örömest társalkodott ezen hatalmas pamphletistával; Steele, heves ámbár nem igen eszélyes hazafi, az általa irt czikkek folytán belép a kamrába, honnan azonban nem sokára kiüzik.

Mindnyájan olvasták Gulliver Utazásai Liliput országban czimü munkáját, melly csupa éles czélzásokból áll s elejétől végig a szellemdusság jellegét viseli magán; megvetvén mások véleményeit, rikító cynismus jellemzi festéseit. A gyermekeket megnevetteti, a felnőtteket azonban fájdalommal tölti tulságosan sceptikus sarcastikus parodiája, melly földig alázza az embert s megmu-

tatja neki elvetemültségét anélkül, hogy erény, tudomány, önmagába vagy Istenbe helyezett bizalom által ismét fölemelné. De nem is volt valami különös érdem keserü igazságokat mondani el egy szabad országban, hol annyi más, sokkal egyenesebb ut létezett az ujjászületésre. A Hordó-ban keserüen kigunyolja a lutheranusokat, katholikusokat, kálvinistákat, presbyterianusokat és quakereket, valamint a Könyvek harczá-ban a korabeli irókat. Pope-nak ezeket irta: „Olly megvetést tapasztaltam közöttünk a vallás, a morál, a szabadság, a tudomány s a józanész iránt, hogy tulhaladja mindazt, amit valaha bármelly régi vagy ujabb könyvben olvastam, s meg vagyok győződve, hogy ezen uralom különcz, elvetemedett, gyönge, gonosz, gyászos, pártoskodó, kimagyarázhatlan, nevetséges, képtelen rendeleteinek teljes története betöltene tizenkét in-folió kötetet sürü nyomással és nagy papiroson.“

Az ékesszólás, melly a forradalom után fontosságot nyert a parlament által, jóval különbözik a hajdanitól, minthogy mi positiv és prozai apróságokba, körülményes czáfolatokba, s a közjóra nézve fontos, de az előadás költői szinezetére nézve hátrányos részletezésekbe vagyunk kénytelenek bocsátkozni. Ki türne napjainkban olly leirásokat, minők a Verrinák-ban, vagy olly megtámadásokat, minők a Catilinariákban és Filippikákban találhatók? Asitozás és kinevetés lenne jutalmuk, miként viszont a rómaiak a mi számjainkat fogadták volna; ők a szenvedély, mi az ész emberei vagyunk; az ő czéljuk megindítani, amienk meggyözni. Ezután számos angol a legmagasabb rangfokozatokra emelkedett, s tudósaik, ellentétben a francziákkal, hivatalokkal tiszteltettek meg. Prior franczia országi követ volt; Rowe és Congréve magas hivatalokat viseltek; Locke a kereskedelmi hivatal elnöke, Newton pedig a pénzverde igazgatója s parlamenti tag volt.

Addison.

Addison József (1672—1719) volt az első, ki ujságirás által miniszterré lett, minthogy azonban alkalmatlannak bizonyult be, viszszavonult s szük körülmények között halt meg. Az általa létre hozott Spectator számos szinetlen czikk mellett néhány eredeti és hatásos dolgozatot is közölt. Hetenkint kétszer háromezer példányban osztatván ki, sőt némelly száma huszezer példányban is, némi sejtelmet keltett az enemü irodalom jövendő hatalmáról. A politikában mérsékelt és békülékeny; vallás dolgában a puritán elvekhez szit, de türelemre serkent; csipked de nem szaggat; nem használ mindenütt fekete szemüveget s szépnek találja azt, ami valóban szép; azon körülmény, hogy sokat bibelödik a nők-

kel, mutatja, hogy a közerkölcsiség hanyatlóban volt. Neki tulajdonitható az érdem, hogy a bölcsészetet a tudós szobájából a házi tüzhelyhez vitte át, nemzete erkölcseire, érzelmeire, szükségleteire alkalmazván azt, miáltal ha kevésbbé volt is általános, sokkal többet használt övéinek. Izlés tekintetében az alak iránti elöszeretetből tulságosan magasztalja a francziákat s megrója Shakspeare-t, ki gyakran vért ont a szinpadon. Sőt a nemzeti szokásokkal Cató czimü s Olasszországban készitett müvét állitotta szembe, mellyben a verselés és szabályszerüség kifogástalan, de azért mégis csak a két pártra való folytonos czélzások által tartotta fen magát.

Müveit szabatosság és izlés jellemzik, de hiányzik belölök a szellem; ugyanez mondható egyéb, Anna királynö és Halifax lord által kegyelt irókról.

Pope.

Ezek élén Pope Sándor áll (1688—1744.). Huszönöt éves korában Anglia első költöjének tartatva, minden munkásságát az irodalomra szentelte; leforditotta Homért, de nem nagy kedvet találván a hősi századok szeretetreméltó egyszerüségében, modern szinbe öltöztette; ennek daczára olly nagy tetszéssel találkozott müve egész Angliában, hogy százhuszonhat ezer franknyi jövedelmet vett be utána. Heloise levele Abelardhoz czimü munkájában a müvészeti tökély bámulatosan leplezi a szenvedély tulcsapongásait. Könyvárusok és itészek ellen a Dunciad-ot bocsátotta közre, melly kiméletlen és aljas gunyirat; egyéb satyráiban szerencsés kifejezésekkel és vidám szellemmel csipkedi kora szokásait. A Tanulmány az ember fölött négy levélből áll, mellyek nem meritik ki a tárgyat, s bennök bizonyos optimismust nyilvánit; nem helyeselhetjük az ezekben foglalt érzelmeket, ámbár a fényes ruha, a gondolatok rohamos egymásutánja s az erőteljes kifejezések teljes mérvben megérdemlik elismerésünket. A Tanulmány az itészet fölött czimü müvében sokat használta Drydent. Az Elrabolt Riccio tréfás költemény mutatja, hogy nem hiányzott nála a képzelőtehetség. A dallamos verselés és szerencsés kifejezés mellett kitünően értette ama szabatos és csipkedő irályt, melly a satyrák és levelek egyik főkellékét képezi, másrészről azonban hiányzik nála azon összetesség, melly a valódi költőt szokta jellemezni.

Az angol arany-század irói, noha jóval mögötte állanak a megelőző nagy iróknak, azon érdemmel birnak, hogy a közönséges felfogásu egyének által is érthetők. A képzelő erő szendergett, s ámbár az akkori erkölcsök és sokféle események hathatós benyo-

mást gyakorolhattak volna is reája, semmi ollyas nem tünt fel, mi hasonlitana a következő század nagy regényiróihoz. Ezek atyjául Bunyan Jánost nevezik (1628—88), ki előbb rézmüves, később Cromwell katonája volt, mint anabaptista és népfőnök tizenhárom évig börtönben tartatott, melly idő alatt Egy zarándok utazása czimü munkát irt, melly sajátszerü s napjainkban izetlen allegoria, ama korban azonban égig magasztaltatott, ötven kiadást ért, számos nyelvre lefordittatott, s nagy kedveltségre talált a protestánsoknál.

De Foe.

Ezen mü puritán oppositio volt Swift és Addison élénk és frivol szellemével szemben, valamint De Foe Daniel regénye is (1663—1731.). Mint ujságiró, történész, satyrikus, élénk vitázó, egész életét utánzatok és regények készitésére szentelte a calvinismus támogatása végett; mint jóhiszemü hamisitó, a józan ész hatalmas egyszerüségének feláldozta az értelem legélénkebb tehetségeinek fényes nyilvánulását. Politikai pártoskodás miatt szégyenkőre állittatván, ezt énekelte: „Isten veled, szégyenkő, gyalázat hyeroglyphje, becstelenség jelképe, melly megkétszerezended hirnevemet.“ Fogsága alatt azon kalandok olvasgatásával vigasztalta magát, mellyeken egy Selkirk nevü tengerész ment át, ki bizonyos időt egy lakatlan szigeten töltött (V. ö. XIV. könyv 478 lap.); ebből kiindulva s összevetve jelen szükségleteit és érzelmeit, a Crusoe Robinsont irta. Cyrus és Arthamenes gőgös hangjával feltünő ellentétet képezett Robinson és Péntek egyszerüsége.

Robinson elmés, de nincs benne szenvedély; feltalálja a szükséges mesterségeket, de soha sem lenne képes azokat tökéletesiteni; nem feledkezik meg Istenről, olvassa a bibliát, de nem érez szeretetet, nem gyönyörködik a mult kedves emlékeiben, nem gyötri honvágy; soha sem sohajtoz társnő után, ki megosztaná örömeit és szenvedéseit. Bármilly száraz legyen is azonban e könyv, bármenynyire hiányozzék is benne minden eszményi és müvészeti, mégis tetszenie kellett azon körökben, mellyek már megunták a polgári életet; ezenkivül bőven pótolja a hiányokat azon élvezet, mellyet érezünk, midőn látjuk, hogy az ember pusztán önerejére hagyva eleget teszen szükségleteinek, sőt némi tekintetben ujra megalapitja a társadalmat.

Nagy gondot forditottak a komoly tanulmányokra, s a királyi társulat nagy virágzásra emelte a tapasztalati tudományokat. Boyle Róbert tökéletesitette a vegyészetet és a légszivatyut; Gregory

Jakab feltalálta a visszaverödési távcsőt és sokat fáradozott a kör négyszögüsitésének fölfedezésében. Napier János feltalálta a logarithmusokat; Harvey, Wren, Wallis, Hooke, Halley, Barrow különkülön müvelték azon tért, mellyet Newton óriási elméje egész összeségében ölelt át. Szép tárgyat választott Browne a Közönséges tévedések vizsgálatá-ban (1646). Gyönge természettudós levén, valóságos kiváncsisággal feszeget egynémelly gyermekes kérdéseket: egyenlő számu bordáik vannak-e a férfiaknak és nöknek, csakugyan Mathusalem volt-e a leghosszabb életü ember, vajjon volt-e Ádámnak és Évának púpja. Hiszen a boszorkányságokban, melly tárgyról folyvást jelentek meg müvek még bölcsészektől is, minő Glanvil János Értekezése a megjelenésekről (Sadducismus triumphatus 1666.)

A kiállott viszontagságok arra ösztönözték az angolokat, hogy elmélkedjenek a kormányok természete fölött, hogy valami ujjal váltsák fel a hajdani megingott monarchiát; ezen elmélkedésben a tudomány ama fegyelmetlenségének engedték át magukat, melly rendes kisérője szokott lenni a tények zürzavarának, mintha már meg lenne irva a végzet könyvében, hogy a nemzetek, mielőtt rendbeszedhetnék magukat, előbb ugy a tények ivad zürzavarán mint az eszmék féktelen kicsapongásain keresztülmenjenek. Valamint önkényuralom és köztársaság, puritán üldözés és katholikus reactio között ingadoztak, azonképen publicistáiknál is rendesen szélsőségekkel találkozunk; ugyanazon események által sugalmazva, egészen ellenkező következtetéseket vonnak ki belőlök.

Harrington.

Sir Harrington Jakab (1611—77) Oceaná-ja politikai allegoria, mellyben általános eszméket bocsát előre a hajdankori és ujabb alkotmányok fölött, hogy egy tökéletes alkotmány képét tárja fel, melly köztársasági alakkal bir Olfaus Megaletor archon, vagyis Cromwell vezetése alatt. Egy aphorismát állitva fel, ezt több értekezésben fejti ki, mellyek még most is becsben tartatnak. Nem keresi, melyik a legjobb kormányforma, hanem tökéletességét olly egyensulyba helyezi, hogy sem a polgároknak elszigetelve, sem a különféle osztályoknak ne legyen érdekökben fellázadni, vagy ne legyen erre erejök. Azt hiszi, hogy illy egyensuly könnyebben feltalálható valamelly köztársaságban, mint a tiszta vagy alkotmányos monarchiában. Az Oceana csakugyan köztársasági alakkal bir demoratikai és képviseleti elemekkel. A választás három fok szerint történik: parochiák, kerületek és törzsek szerint; ezen válasz-

tásokból kerülnek ki a képviselők, kik törvényeket alkotnak, s a legfőbb hatóságok, kik a törvényeket végrehajtják. A polgárok katonai szolgálatra kötelezvék; az ifjak tényleges, az öregek pedig helyőrségi szolgálatokat tesznek. A politikai jogok föltétele annyi vagyon, amennyi elégséges arra, hogy valaki független lehessen; a tanulmány és ész nem vagyon, s ennek csak az állandó birtok nevezhető, melly agrarius törvények által szabályoztatik. A társadalmi épitmény illy alapon emelkedik három fokozatban, mellyek: a senatus, melly tanácskozik és inditványoz, a nép, melly határoz, s a hatóságok, mellyek a végrehajtó hatalommal vannak felruházva. Az épület befejezése végett aristocratiát alakit a közép osztályokból, minő alig lenne czélszerü valamelly kis államra nézve; ennek következtében számos kortársainak példájára ő is azon bámulatot tanusitja Velencze, mellyet mi napjainkban Angolország irányában, s nem talál benne külső vagy belső okot a süllyedésre a világ végezeteig. Kimutatni igyekszik, hogy a forradalom nem a király zsarnokságából vagy a nép szeszélyéből keletkezett, mert az államok természetes, elenyészhetlen törvények által kormányoztatnak, — hanem azon körülményekből, hogy megváltoztak a hatalmi viszonyok a király, a nemesség és a harmadik rend között; az okozatok at továbbá mindaddig nem lehet megakadályozni, mig az okok léteznek. Ő jelentette ki először, hogy „valamelly alkotmány czélszerüsége és tartóssága az alattvalók birtokai között levő egyensulytól függ, bármillyen legyen is a kormányforma.“ Müve közzétételével, melly senkinek sem hizeleg, az összes pártokat maga ellen zuditotta, leginkább pedig a köztársaságiakat; később a Restauratio az összeesküvés szokott ürügye alatt nyiltan üldözte is [1]).

Ezen köztársasági érzület ellen élesen kikelt sir Filmer Róbert (1604—47) Patriarchá-ja, vitatván, hogy az első királyok a családatyák voltak, miértis ellenkezik a természettel, hogy a nép kormányozzon, vagy maga válaszsza főnökeit, vagy hogy positiv törvények korlátozzák az uralkodók természetes hatalmát. Ezen tétel, melly kedvezett I. Károly követeléseinek az egyeduralkodói elöjogok körül, számos pártolóra talált, de megczáfolta Algernon Sidney, heves forradalmár, ki Monmouth-tali összeesküvésről vádoltatván, vérpadra küldetett (1683.) Értekezései a kormány fölött classicusoknak tartatnak a politikai jogban.

Hobbes.

Megunva a forradalom tulcsapongásait, egy hatalmas elme szó-

[1]) Lasd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzetek*-et E) alatt.

lalt fel mint a féktelen zsarnokság apostola, megelőzvén Spinosát az érzéki behatás (sensatio) bölcsészetében, s folytatva Machiavellit a politikai empirismusban. Hobbes Tamás Malmesbury-ből (1588—1679), husz évig Devonshire gróf fiának nevelője volt, kivel beutazta Franczia- és Olaszországot, ismerte Galileit s egyéb nevezetes férfiakat, s tanulmányait mindenkor gyakorlati czélra irányozta. Leforditotta Thucididest, mint akiből felismerhetik az angolok a meghasonlás és szabadelvüség veszélyeit; ezzel a Polgárról czimü művét állitotta szembe, mellyet 1642-ben adott ki néhány barátja számára, öt évvel később pedig ismét közrebocsátotta jegyzetekkel ellátva, mellyekben néhány megrovó észrevételre válaszolt. Leviathanjában (1651) mélyebben és képzelemdusabban fejezte ki gondolatát, magát az Istent tüntetvén föl, ki hogy megmutassa hatalmát Jóbnak, két szörnyet, Behemothot és Leviathant, állitja eléje, mellyek közől az utóbbiban az államot személyesíti. Az ember természetének tartván azt, mi csak mellesleg, megromlottnak nyilvánitja a természetet, mellyet szigoruan fékezni kell; s mialatt pártolja a gondolat speculativ szabadságát, hogy hirdethesse az anyagiságot, kizárja a polgári szabadságot; metaphysikai függetlenséget akar s emellett olly szolgaságot hirdet, melly roszabb a török zsarnokságnál.

Bölcselem a jelenségek ismerete, melly helyes okoskodás által a létező vagy lehetséges okok megfigyeléséből hozatik le, s viszont a lehetséges productumok ismerete, a megfigyelt okozatok szerint. Minden föltételes követelmény mellőzendő, hogy csupán a tényekhez tartsuk magunkat, mellyek mozgásra és érzéki behatásra vihetők vissza. Föltéve, hogy csupán érzéki behatásokból származó gondolat létezik, ebből befejezetlen lélektani tanulmányt von ki, mellyben azonban figyelmet érdemel az okoskodás elmélete. Minden okoskodás, mondja, nem áll egyébből, mint hogy az egészet keressük a részek összeadása által, vagy valamelly részt kivonás által; a lehozás és behozás tehát csak egyenleti alakzatok, s ebben áll általában az emberi ész müködése. A bölcselem számára tehát semmi egyéb nem marad, mint a testek ismerete, a lélektan és a politika. Minden ismeretet számtani formulával kell kifejezni; amellyekre nézve ez lehetetlen, azok nem birnak értelmünk által felfogható ténylegességgel. Mint gyakorlott mathematikus valóban olly szabatosan beszél, hogy könnyen tévutra vezethetné az embert a helytelen alap fölött; kitünő logikus téves praemissákból, mint aki helyesen számol, de hamis pénzzel.

Elve anyagiságából két következtetést von le: az értelemre

vonatkozólag, azon szavaknak, mellyek testnélkülit, végtelent fejeznek ki, nincsen értelmök, minthogy az érzéki behatások által nem képviselt dolgokat tüntetnek fel; ezeket tehát a bölcselemnek mellőznie kell. Igaz, hogy a társasitás törvénye folytán, melly az érzéki behatásokat egymásba füzi s az emberi lelket okról okra viszi, az Isten eszméjéhez jutott, de csak mint physikai okhoz, minthogy az isteni természetről minden fogalom érthetetlen. Az akaratot egyedül a kellemes vagy kellemetlen behatások s a boldogság vagy elégületlenség fogalmai vezetik, mellyek a behatások általánositása által keletkeztek. Azon vágy tehát, melly az embert az élvezetre vonzza, korlátlan jogu, minthogy semmiféle erkölcsi törvénynek alávetve nem lehetne képzelni. Az ember tehát csupán abban különbözik a többi állatoktól, hogy az erővel ravaszságot párosit; s midőn az önfentartást és az élvezeteket mindenki tehetsége szerint keresi, ebből természetesen az következik, hogy mindnyájan háborut folytatunk mindenki ellen; egyik a másikat veri meg; ha erős, igaza van; ha gyönge, nincs igaza. De épen mert önmagukat fentartani és élvezni törekednek, belátják, hogy abban áll a legjobb eszköz czéljok elérésére, ha polgári társadalommá egyesülnek, lemondva velök született jogaik egy részéről, hogy biztositsák a többieket, s közös erőt alakitva, melly fölötte áll az egyeseknek.

Mig tehát Plato eszményi összhangzatot alapit meg, Hobbes eszményi rendetlenséget állit fel, ki is azon materialista iskolához tartozik, melly a politikát napjainkban is elfoglalva tartja s melly a tényt jognak tekinti. A régiek rabszolgasággal birtak, s ezt igazságosnak és természetesnek tartották. Hobbes ugy tekinti a nemzeteket, mint amellyek pusztán önmagukkal, érdekeikkel, dicsőségökkel, saját nagyságukkal vannak elfoglalva, kéz alatt egyiket a másik ellen használnak fel és sokan szövetkeznek egy ellen; magában a nemzetben az osztályok, a családok, a nemek, az egyedek háboruskodnak egymással. Mindezek folytán a háborut természetesnek tartja, s a jog inkább ezen rendes állapotra, mint a békére alapitandó, mint amelly utóbbi csak kivételes.

Hinni, hogy az, ami ma létezik, mindenkor létezni fog, szomoru fatalismus. A tapasztalatilag vett müveletlen állapotban tehát nem gyönyörködik, mint Rousseau, sőt inkább attól tart, hogy vissza ne essünk belé; el akarja tehát távoztatni mindazt, ami kedvez a szabadságnak és függetlenségnek, s helyesel mindent, ami tartósságot kölcsönöz valamelly állam alkotmányának. Ha vadállat az ember, lánczok szükségesek megfékezésére; s itt vizsgálván a különféle al-

kotmányokat, szigoruan megrója a democratiát; kevésbbé hárhoztatja az aristocratiát, ha ugyan közeledik az egyeduralomhoz, mert ha az emberiség folyvást háborúskodik, a polgárok hadsereget képeznek, miértis a vezérnek korlátlan hatalommal kell birnia az alattvalók élete, vagyona, becsülete felett, minden anyagi vagy erkölcsi fék nélkül. Az erkölcstan tulajdonképen a közjóra viendő visszaı melly fölött a fejedelem itél; a polgári törvény csak a hatalom ellensulyozója volna, az igazság elnyerése végett, mi speculativ és ismeretlen fogalom. Hátra volna még a vallás; ezzel azonban nem sokat vesződik, föltéve, hogy a kereszténység szerinte annak hivésében áll, miszerint Jézus Krisztus azért küldetett, hogy megalapitsa a földön atyja országát; a többire vonatkozólag szükséges, hogy a nemzeti egyház az állam fenhatósága alatt maradjon, melly a szent iratok legfőbb magyarázója: ez mindenkor kikerülhetlen zsarnokság, ha nem akarjuk a szent iratok magyarázatát mindenkinek egyéni felfogására, vagy valamelly, az államtól külön álló tekintélyre bizni.

S ha a fejedelem vallást akarna változtatni? még ez esetben sem szabad neki ellenszegülni, s inkább vértanui-halált kellene szenvedni. Ezzel gunyolódva azt tanácsolta a katholikusoknak, hogy hagyják magukat lemészároltatni, csak azért, hogy megalapitsa királyának mindenhatóságát, kit csak a rettentő harczi állapotra való visszatéréssel lehetne megfékezni [1]).

Ime tehát a lélek valami finomabb lénynyé, ollyasmivé van téve, ami nem létezik; az értelem bizonyos szervek mozgásává; Isten, nem

---

[1]) Hobbes következőleg foglalja össze önmagát *Leviathanja* végén: „Ha szűz szivek számára irtam volna, sokkal rövidebb lehettem volna, s elég lett volna a következő: Az emberek törvény nélkül, minthogy mindenkinek joga van mindenre, kölcsönösen gyilkolnák egymást; a törvények büntetések nélkül, s büntetések hatalom nélkül haszontalanok; a hatalom fegyver és erő nélkül egynek kezében puszta szó, melly mitsem használ a polgárok békéjére vagy védelmére; a polgárok tehát saját és nem a hatalom-kezelők érdekében kötelezve vannak a közügyet védeni és egész tehetségökből megszilárditani, éspedig annak belátása szerint, kire a főhatalmat ruházták. Ez az első és második rész foglalata. Továbbá, minthogy a szent irókban (kiknek olvasását a mi egyházunk mindenkinek megengedi és ajánlja) mindenkinek örök élete és üdve foglaltatik, s azokat mindenki saját lelkének kárára vagy javára olvassa és értelmezi, annakokáért méltányos, hogy ne terheltessék lelkisméretök több hitczikkelylyel, mint amennyi szükséges az üdvösségre; a harmadik részben kifejtettem, mellyek legyenek ezen hitczikkelyek. Az utolsóban, nehogy a nép bizonyos tanitók által elcsábittassék, feltártam az anglikán egyház ellenségeinek nagyravágyó és ravasz terveit."

tudom, micsoda érthetetlen dologgá; jog az erő, igazságosság az érdek, igazság a puszta szó; az ember azt mondja jónak, ami hasznára szolgál, és azt rosznak, ami kárára van. Hobbes következésképen mindig a hatalmasabb párttal tartott, s midőn Clarendon azt kérdezte tőle, miért hirdet illy tanokat, félig komoly, félig tréfás beszélgetés után azt válaszolta: Mert szeretnék visszatérni Angolországba. A zsarnokság ezen erkölcstelen elveit azonban még a visszahelyezett Stuartok sem akarták felhasználni, mint amellyek még gyakorlati czélszerüséggel sem birnak, mint Machiavelli zsarnoksága; visszautasitották ezen kétszinü vallást, melly csak arra használja fel Istent, hogy megfoszsza az embert még az emberi szabadságra való utolsó hivatkozástól is. Hobbes tehát tökéletes ellentéte Harringtonnak. Mindketten képzelgők levén, amaz a baromi erőt magasztalja, védi a multat, kárhoztat minden ellenszegülést a hatalom irányában, ennek minden megszoritását, még az egyesek azon jogát is tagadja, hogy itéljenek a jó és rosz felett, a fejedelmek szerinte semmiféle törvényeknek nincsenek alávetve, s a polgárok nem rendelkezhetnek szabadon saját vagyonukkal[1]); Harrington az összesek jogát vitatja a kevesek ellen s előre sejti a jövőt; az egyik el akarja nyomni a szenvedélyeket, a másik táplálékot akar nekik adni, hogy kevésbbé legyenek ártalmasak; az utóbbiban jobb a szándék, mint az eszközök, Hobbesben többet ér az eszköz, mint a szándék.

Cumberland Richard, peterboroughi püspök (1632—1718)[2]) visszaborzadt az emberi szabadság ezen eszeveszett lealázásától; a helyett, hogy a törvények felett a posteriori, vagyis az irók és nemzetek bizonyságaiból okoskodnék, miként Grotius és Selden, azokat a természet szabályaiból vonja le, mint okozatait; mellőzve a platonicusok veleszületett eszméit (ideae innatae), ahhoz ragaszkodik, mit a mindennapi tapasztalás tanit, csupán a mozgás természeti törvényeit tartván meg, mellyeket egy fő ok akaratából származtat. Az erkölcsi törvények továbbá szerinte egyre vihetők viszsza, melly az összes értelmi tényezők közös javának keresésében áll, a mi saját javunkra irányozva, mint kik az egésznek részét képezzük; ha ellenkezőleg csc-

[1]) *Judicationem boni et mali ad singulos pertinere, seditiosa opinio. Peccare subditos obediendo principibus suis, seditiosa opinio. Tyrannicidium esse licitum, seditiosa opinio. Subjectos esse legibus civilibus* (megjegyzendő, hogy Hobbes nem enged meg természeti törvényeket) *etiam eos qui habent summum imperium, seditiosa opinio. Imperium summum posse dividi, seditiosa opinio. Civibus singulis esse rerum suarum proprietatem, sive dominium absolutum, seditiosa opinio.*

[2]) *De legibus naturae disquisitio philosophica*, 1672.

lekszünk, nem csak az egyetemes rendszer, hanem a távoli következményekben önmagunk ellen is vétünk. A kinyilatkoztatásból vont érveket teljesen mellőzi, mire előtte még nem volt példa, s a hasznosság iskoláját alapitja, a közjóra épitvén erkölcstani rendszerét. Következésképen folyvást czáfolja az önző Hobbest; az erények szabálya szerinte az általános jótékonyság, az erényes cselekmények mértéke pedig a közjó előmozditására irányzott számitás. Veszedelmes sophisma.

Locke.

De sokkal többet tett a királyok és a nép zsarnoki tanainak háttérbe szoritására, s a Hobbes által lábbaltiport szabadság visszaállitására Locke János, Wringtonból (1632—1704.) Ezen középszerü metaphysikus józan belátásánál fogva megkülönbözteti a politikai kormánytól az atyai tekintélyt, mi a család alapját képezi, s tagadja Filmer azon állitását, mintha Ádám hatalmat kapott volna saját gyermekei fölött, mellyet az elsőszülöttre átruházhatna. A természetes állapot egyenlőség és teljes szabadság, de a természeti törvény határai között, melly mindenkire nézve kötelező erővel bir. Ezen törvény végrehajtására mindenki jogositva van, s mindenki megbüntetheti annak áthágóit. Hogy valaki alá legyen vetve a hatalomnak, erre beleegyezése szükséges, melly többnyire hallgatag, valamint az önkénytes társasággá való egyesülés is. Ennek főczélja, hogy biztonságban és nyugalomban élvezzük javainkat; alaptörvény tehát az, melly megállapitja a törvényhozó hatalmat. A természetes szabadság ennek folytán nem egyéb, mint függetlenség minden tekintélytől, kivéve a természeti törvényt; polgári szabadság függetlenség minden tekintélytől, kivéve azt, mellyet a közbeleegyezéssel alapitott törvényhozás hagy jóvá.

Eredeti és világos, ámbár elégtelen módon vezeti le a birtokjogot a munkából; ebből származik nagy részben mindennek értéke, s csupán általa különbözik a kenyér a makktól, a bor a víztől, a kelme a levelektől. Ez sokkal igazabb elmélet, mint Grotiusé és Puffendorfé, mint Rousseau declamálásai az állandó birtokok ellen.

Az atyák nem a nemzés által nyernek tekintélyt gyermekeik fölött, hanem az irányukban tanusitott gondviselés folytán, annyira, hogy ennek megszüntével az atyai hatalom is megszünik. Természeti szükségesség hozta létre a férj és feleség, szülők és gyermekek első együttélését, mellyre csakhamar következett az ur és szolgák együttlakása, melly utóbbiak részint szabad emberek voltak, kik valamelly bérért kötelezték le magukat, részint háboru alkalmával elfogott rab-

szolgák. Ambár némi hasonlatosság létezik az illy család és a kisebb államok között, annyiban mégis lényegesen különböznek egymástól, amennyiben a családfönök csak a rabszolgák fölött bir élet- és halál-joggal. Eddig mindenkinek jogában áll megbüntetni azt, ki megszegi a természet törvényeit, midőn azonban a polgári társadalom megalakul, ezen természetes hatalom a községre megyen át, s a tagok jogainak összesége képezi az állam törvényhozási jogát, származzék bár a rögtöni általános megegyezésből, vagy csak későbbi jóváhagyásból. Az emberek ekként a természetes állapotból politikai társadalommá alakulnak s a hatóságra bizzák azon elejénte közös jogot, hogy a törvényszegéseket megtorolja. Megalakulván a község, a nagyobb rész jóváhagyása kötelezi a kisebbséget. A korlátlan egyeduralom tehát nem polgári kormányzat, mert nem létezvén tekintély, mellyre hivatkozhatnék, a fejedelem természeti állapotban marad az alattvalókkal szemben.

Locke mindazonáltal nem vonja kétségbe, hogy a rendes polgári társadalmak a patriarchalis hatalom mintájára alakultak, mellyet az egyes családok elismertek a meghasonlások kiegyenlitése s a gonosztettek megbüntetése végett; ezen hatalom később valamelly személyre ruháztatott át, mint az uj község fejére. Az első kormány tehát kényuri volt, miglen a visszaélésekből fel nem merült annak szükségessége, hogy törvények által korlátoltassék. A fő, vagyis törvényhozói hatalom változhatlan, de nem korlátlan azon kezekben, mellyekre azt a község bizta, mert nem rendelkezhetik önkényüleg az alattvalók élete és vagyona fölött, nem vethet ki adókat tetszése szerint, mi által megsértené a birtok törvényét s a kormány czélját. El sem idegenithető, mert a nép megbizásából veszi eredetét; ezen tan ellen hevesen kikeltek, mert ha elfogadtatnék, Europa majdnem összes kormányai bitorlók volnának.

A végrehajtó hatalom a népnek van alárendelve, melly, ha amaz visszaéléseket követ el, az égre hivatkozhatik. Az igazságtalan háboru által szerzett hóditás nem ad jogot, sem az erőszakkal kicsikart igéretek. Nem vagyunk talán elég erősek, hogy ellenszegüljünk? legyünk türelmesek; a gyermekek az égre hivatkozhatnak minddadig, mig vissza nem nyerik őseik jogát és saját hajlamaiknak megfelelő kormányformát. Még az igazságos hóditás sem ad más jogot, mint a sérelem jóvátételét; a legyőzöttek utódjai ne szenvedjenek atyáik vétkeért. Épigy kell gondolkoznunk a bitorlásról és kényuralomról. A fejedelem feloszlatja a kormányt, midőn ellenkezik a törvényekkel, vagy megakadályozza a rendes törvényhozói gyülésezést, meg-

változtatja a választási formát, vagy a népet idegeneknek veti alá, vagy elhanyagolja. Ha pedig azt hozná fel valaki, hogy egy kormány sem létezhetnék, ha a nép mindenkor tetszése szerint változtathatná meg törvényhozását, Locke azt feleli, hogy az emberek annyira ragaszkodnak régi intézményeikhez, hogy amig csak lehet, zugolódás nélkül türik azokat; ehhez járul, hogy semmi nem képes annyira korlátozni a kormányokat, mint az ellenállás joga.

Könnyen észrevehetjük, hogy mindezekben csak a korviszonyokhoz alkalmazott, s nem állandó elméletet kell keresnünk; az egész csupa czélzás a Stuartok visszaélcseire s a forradalom jogosultságára, melly által a nép vissza akarja szerezni azon jogát, hogy uj kormányformát alapitson, melly őt képviselje és védelmezze. Különben, melly kormány állhatna meg az itt felállitott föltételekkel szemben? Elmélete sem olly szabatos következéseiben, hogy kielégithetné a gondolkozót; mindazonáltal az ellenállás emez okadatolt jogát, melly az utolsó forradalomban jutott érvényre, egy uj politikai iskola is elfogadta.

Hobbes eredeti paradoxonaival dicsőséget aratott ugyan, szerencsére azonban semmi befolyást nem gyakorolt; Locke, pártolva az embert és az emberiséget, nagyban terjesztette a szabadság gyakorlati eszméjét s az annyira szükséges türelmességet. Ő ezt társadalmi szerződésre alapitotta, melly által az ember a hatóságnak engedte át azt, ami szükséges a polgári érdekek biztositására, fentartására és javitására, de nem engedte át saját lelkét; következésképen türni kell minden nem erkölcstelen vallást és mindazon tanokat, mellyek nem ellenkeznek a helyes kormányzattal, mint a kath. tanok.

A hazájában burjánozó felekezetek között Locke egy kibékitő sectát szándékozott alapitani, csupán azon dogmákra szoritkozván, mellyeket el kell fogadnia annak, ki keresztény akar maradni. Az Észszerü kereszténységben tehát (1695) azt tanitotta, hogy Ádám kiüzetve az Édenből, elvesztette jogát a halhatatlanságra, miért is utódai csak azért maradtak fenn, hogy meghalljanak; Jézus uj törvényt hoz, melly visszaadja a halhatatlanságot, de nem ezen, hanem a más világon; ő a Messiás, s nekünk ohajtanunk kell, hogy megismerjük azt, amit ő tanitott, s teljesitsük parancsait; a többi dogmákat, mellyek a szentirásból meritettnek, jó hinni, de azért senki sem kárhozik el, ha ellenkezőleg cselekszik. Nagyon magasztalták ezen uj vallást, mint ollyant, melly képes megszüntetni a versenygéseket a keresztények között, bármilly nézetek-

hez ragaszkodjanak is; az eredmény azonban szemeink előtt van. Ez inkább az Angliában mindinkább tért foglaló deismusnak volt jele, mellyet rendszerbe foglalt Herbert Chérbury gróf (— 1648), ki a kinyilatkoztatás romjain a természeti vallást akarta megalapitani; tanitványa Blount az Ész oraculumait (1693) bocsátotta közre; Toland Kereszténység mysteriumok nélkül czimü munkájában, s Bury a Tiszta evangeliomban okoskodással váltották fel a hitet.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Németország.

A westphali béke leginkább Németországot érdekelte, véget vetvén olly háborunak, melly lakosságának kétharmadát megsemmisitette, nem annyira fegyver mint éhség és szenvedések által, növelte az erkölcstelenséget a hadseregek folytonos ide s tova vonulása által, felforgatta a rend, tulajdon és jog minden eszméjét, az ifjuság a háboru következtében zavarok, harczi félelmek, a védelem szükségessége s a támadás izgalmai között nőtt fel, elannyira hogy ujabb barbarság bekövetkezésétől lehetett tartani. A béke mindennek véget vetett, de hosszas fáradalmakra volt szükség, hogy a fejedelmek és népek ujra felüdüljenek; Németország nem állott többé Európa élén, s a müveltségben nem tartott lépést a többi nemzetekkel.

Az egységre irányuló mozgalomból, melly egyetemes volt a XV. században, Németország sem vonta ki magát, s ha nem is monarchiává, de legalább állandó szabályokkal ellátott szövetséggé alakult. A szóban levő szerződés, biztositván ama jogokat, mellyeket előbb V. Károly sértett meg a szászországi, később pedig II. Ferdinand a harmincz éves háboruban, szentesitette a birodalom diadalát a császár fölött, ollyképen, hogy amaz mintegy függetlenné lőn az utóbbitól, s a számos elszigetelt államok mindegyike felsőségi joggal ruháztatott fel. Ezenkivül szentesitetett a bizalmatlanság, a protestans fejedelemségek világiasitott kath. birtokokkal növeltettek, s a különféle alkatrészek függetlensége Franczia- és Svédország biztositása és védelme alá helyeztetett; gyászos beavatkozásra nyittatott ezáltal alkalom, melly az országot külföldi cselszövényeknek dobta zsákmányul, s a nemzeti érdekekkel ellenkező háborukba sodorta.

A birodalom ez időtájban több mint háromszáz ötven fejedelemséget foglalt magában, mellyek fölöttébb különböztek egymástól alakra és nagyságra nézve: voltak feudalisok, egyháziak, önkormányzatuak, protestansok, katholikusok; ötvenben választó-fejedelmek, herczegek, grófok, tartomány-(Landgraf) és várgrófok-(Burggraf); százhuszonháromban érsekek, püspökök, apátok, nagy-mesterek, priorok, apátnők uralkodtak, ide nem számitván mintegy ezer ötszáz közvetlen (immediat) uradalmat, mellyek a tizennégy lovagi cantonban foglaltattak. A közvetlen területek közöl kétszázkilenczvenhat részesült a souverainistásban mint birodalmi rendek[1]). 62-re szállittatott le a 85 birodalmi város, mellyek hajdan mint községek kormányozták önmagukat s egymással szövetségre lépvén olly virágzásra jutottak, hogy azt szokták mondani: „Skótország királya szerencsésnek tartaná magát, ha olly háza volna, mint egy nürnbergi polgárnak", midőn Strassburg és Köln városok huszezer katonát tegy vereztek föl. Jelenleg számosak romokban hevertek, s valamennyien elvesztették hajdani fényöket; a Hansa-városok képteleneknek nyilván itották magukat a szövetség költségeinek viselésére, s nehányan fejedelmeknek vetették magukat alá, mások szabad állapotban tengödtek anélkül, hogy visszaszerezhették volna hajdani fényöket, a császári tekintély nagy hátrányára, mellynek a szabad városok leghatalmasabb támaszai voltak.

Miksa császár a papok utjának nevezte a Rajnát, mert partjain állottak az egyházi fejedelemségek, mellyek között a kölni, mainzi és trieri választófejedelmek vitték a főszerepet; a salzburgi érsek a legterjedelmesebb területrészek egyikét birta s a hadseghez hatvan lovast és kétszázhetvenkét gyalogost állitott ki, mint a választó-fejedelmek; a münsteri püspök huszezer katonát szedhetett saját külön harczaiban; a würzburgi, bambérgi, lüttichi, paderborni, hildesheimi püspökök 5—10, 000-et; czekhez járul még a német-rend nagymestere, s a fuldai, kempteni, marbachi, és weissenburgi négy trónálló apát.

Azon segély, mellyet a császárnak római hónapok czim alatt fizettek, minthogy azon segélyes apatok szerint volt felosztva, mellyeket mindenki szolgáltatni tartozott a császárnak, midőn megkoronáztatás végett Olaszországba ment, az arányok megváltozta-

---

[1]) *Reichsstände.* E szó a XIV. században kezdett használtatni fejedelmek, urak, nemesek jelölésére L. **Puffendorf.** *A Német-birodalom története.* Strassburg 1728; **Heiss**, *A birodalom története.* Páriz 1731.

tása után igazságtalanná vált. Azon negyvenezer ember, kik a császár szolgálatában állottak, egy katholikus és egy protestáns tábornokkal, a legesztelenebb módon szedetett össze; némelly sváb és frankóniai tartományok vagy fejedelemségek egy embert, mások egy hadnagyot katonák nélkül, vagy egy dobost adtak; továbbá olly lovakat küldöttek, mellyeket már nem lehetett egyébre használni.

Az ausztriai ház tulsulyát, melly a császári koronával a főherczegséget, Stájerországot, Krajnát, Csehországot egyesitette, azáltal mérsékelték, hogy apró féltékeny fejedelmekkel vették körül. A pfalzi ház egyik ága Pfalzot, a másik Bajorországot birta s választói méltóságot nyert. A protestansok között a szász és brandenburgi választó-fejedelmek vitték a főszerepet, s az utóbbi csakhamar felüdülvén a szenvedett veszteségekből, előre sejteni engedte a közelgő nagyságot. Sokkal alantabb állottak a braunschweigi, luneburgi, würtembergi, hesseni, holsteini, badeni és mecklenburgi uralkodó-családok.

Azon jog, mellynél fogva szövetségre léphettek önmaguk és az idegenekkel, a hatalmasokat a többiek elnyelésére ösztönözte; a münsteri püspök, szövetségre lépvén Ausztriával, meghódította saját városát; a mainzi püspök, a francziákra támaszkodva, elfoglalta Erfurtot; a braunschweigi gróf a hasonnevü várost; a brandenburgi uralkodó megfosztotta függetlenségétől a magdeburgit; emellett, megemlékezvén V. Károlyról és I. Ferdinand türelmetlenségéről, valamennyien Francziaországot tekintették az egyedüli védbástyának a zsarnokság ellen.

Azon körülményből, hogy ezen különféle rendek jogai elismertettek, az következett, hogy azokat nagyobb bátorsággal gyakorolták. A fejedelmek büszkék levén felségi jogaikra, királyi pompát akartak kifejteni, daczára országuk nyomoruságának. Miután az 1653-ki országgyülés elrendelte, hogy a rendek hübéresei és alattvalói a birodalom biztosítása végett közrejáruljanak a hadsereg és az erösségek fentartására, a fejedelmek ezáltal feljogosítva hitték magukat a tartományi rendek beleegyezése nélkül adót szedni. Ennek folytán terheket raktak alattvalóik vállaira, kiknek a regensburgi országgyülés által kötelességökké tétetett alkalmazkodni azon szerződések- és szövetségekhez, mellyeket kötni bármelly fejedelem jónak látandott; az udvari kamra vagy tanács előterjesztéseinek hely nem adatott. Ekkor a birtokokat többé nem lehetett mondani sérthetleneknek, minthogy a

fejedelmek hajdani kényuri jogaikhoz minduntalan ujabb adókat csatoltak, hogy romlással fenyegető udvartartást vihessenek.

A jobbak minden módot megkisérlettek, hogy ujra érvényt szerezzenek a meglazult erkölcsi elveknek, s jobb karba hozzák az elhanyagolt népoktatást. Az olcsón megszerzett és müvelés alá vett földbirtokok bővelkedést hozván maguk után, jobb karba helyezték a lakosságot. A harczvágyó nemesség, melly itt tovább fenmaradt mint egyebütt, az udvaroknál keresett fényt, vagy kastélyaiban tétlenkedett s idegen divatokat majmolt; a hazai nyelvet megvetették; a fényüzés veszedelmessé vált, mert mindent kivülről hoztak be.

Minthogy a rendek egymás irányábani viszonyai a legapróbb részletekig meg voltak határozva, a formaságok a legnagyobb fontossággal ruháztattak fel a német nemzetnél és vezérférfiainál, minden dolog szabályszerü, de lassu és fáradságos menetet vett. Kihalván a nemzeti érzület, melly a nagy monarchiákban az aristokratákat lelkesiteni szokta, minden állam a birodalom képe akart lenni. Ennek tulajdonitható, hogy dicső áldozatokra kész nemesség helyett egy másik lépett előtérbe, nem szabadoncz mint Franczia országban, sem kereskedői szellemü mint Angliában, hanem udvaroncz, cselszövő, bálványozója a formaságoknak; a harczias szellem csupán Ausztriában és Magyarországon maradt fenn a törökkel folytatott háboruk miatt.

Németország feje, a római császár, felséges és egyéb czimekkel felruházva, mellyeket különben csak névleg birt, nagyon kevés előjogra szorittatott, mellyek közé tartozott a nemességi czim osztogatása; a valóságos felségi jogokat, minők a törvényhozás, béke és háboru, köz-kormányzat, csak a rendekkel egyetértőleg gyakorolhatta. A birodalmi törvényszékek fölötti fő felügyelet kiment szokásból; az alkanczellár kinevezése a mainzi püspököt, mint főkanczellárt illette, ki nélkül a császár semminemü tárgyalásokba nem bocsátkozhatott.

A főhatalmat a birodalmi gyülés gyakorolta, mellyben minden rend üléssel birt, s ezek három osztályra voltak felosztva: választó fejededelmek, fejedelmek és városok osztályára. A hét választó-fejedelemhez soroztattak Bajorország és Hannover fejedelmei, kik közöl az előbbi később a pfalzi fejedelemmel egyesittetett. Ezek választották a császárt s eléje terjesztették a capitulatiót, s mig az utóbbinak szüksége volt amazok jóváhagyására, ők nélküle is összegyülekezhettek s határozhattak a közügyek fö-

lött; a királyok testvéreknek, a császár pedig nagybátyáknak és unokaöcsöknek czimezték őket. A második osztályt, melly alosztályokra volt felosztva, negyvenhat fejedelem képezte; ezek különböző szavazatokkal birtak, némellyek fejenkint, mások együttesen, mások ismét szótöbbséggel szavaztak; Svédország három, Brandenburg öt szavazattal birt, a közvetlen grófok pedig valamennyien egy szavazatnak vétettek. A következő században százra ment azon fejedelmek száma, kik már nem személyes előjognál fogva szavaztak, mint hajdan, hanem az általuk birt területek szerint, nehogy a császárok túl-sok szavazat fölött rendelkezzenek az által, hogy saját teremtményeiket birodalmi rendekké emelik. Ezek közől a dán és svéd királyok egy-egy szavazattal, a porosz király héttel, Anglia Hannoverért hattal, az ausztriai főherczeg pedig hárommal birt. A közvetlen nemesség vagy birodalmi lovagok, nem birtak üléssel a birodalmi gyűlésen, hanem egyenesen a császártól függtek. A harmadik osztály ötvenegy birodalmi várost foglalt magában, mellyek két, rajnai és sváb táblára voltak felosztva; ezen városok, mellyek a középkorban olly hatalmasok voltak, nagyon alászállottak s aristocrátiailag kormányoztattak. A három osztály mindegyikének külön gyülési voltak, s határozataikat szavazattöbbség szerint hozták. Ha határozataik megegyeztek (placitum) s a császár által jóváhagyattak, törvény-erőre (conclusum) emelkedtek. A birodalmi gyülés határozatai szavazattöbbséggel hozattak.

Ezen rend csak az egyetemes birodalmi gyüléseken tartatott meg, mellyekben a császár elnökölt; midőn ez a birodalmi gyülést Regensburgba hítta össze (1662), hogy segélyt kérjen a törökök ellen, a rendek mindaddig semmiben sem akartak megállapodni, mig csak a westphali szerződésben függőben maradt kérdések el nem intéztetnek. A gyülés ennek folytán meghosszabbittatott s képviseletivé változott át, melly a különféle rendek küldötteiből állott, kik minden hat hónapban huszonnégy napig üléseztek s szintén képviseltették magukat. Ez által lényeges változás történt az alkotmányon, tekintve azt, hogy a császár többé nem függeszthette föl a veszélyes vitatkozásokat a gyülés feloszlatása által, sem a képviselők nem hozhattak semminemű határozatot, mielőtt azt megbizóiknak tudomására nem jutatták. A birodalmi gyülés állandóva tétetvén, többé nem a nemzet nagy-tanácsa, hanem a fejedelmek és birodalmi rendek gyülekezete volt. A protestansok tartván attól, hogy a katholikusok netán a vallásra vonatkozó javaslatokban fognak megállapodni, evangelikus testületet

alkottak, melly külön tárgyalta saját hitsorsosaik érdekeit; ez ismét uj eszköz volt a császár boszantására.

Mi nem kárhoztatjuk ugyan ezen figyelmet a közös érdekek irányában, ezen őrködést a fenyegető bitorlások ellen, de könnyen elképzelhetjük, milly lassan kellett haladniok a határozatoknak, szabad tér nyittatván ez által a küludvarok cselszövényeinek. Ugyanazon évben, mellyben a gyülés állandóvá tétetett, a törökök Morvaországba hatoltak, s a gyülés egy egész évet pazarolt el a tanácskozások rendjének megállapitása fölött. Közönyösség a fontos ügyekben, nyomasztó komolyság és fáradhatlan formaszerüség a kicsinységekben, követelő léhaság járatlansággal párosulva képezték ama testület jellegét; örökös pörlekedések, mellyeket gyakran két nemzedék birái sem fejeztek be; haszontalan vitatkozások, mellyeknél arról volt szó, vajjon e vagy ama fejedelem követe vörös padban üljön, vagy szolgái a választó-fejedelmek szolgáival egyenlő ruházattal birjanak-e, s hány e t c e t e r á-t függeszszen czimeihez. Illy semmiségek viszálkodásokat s végre háborut idéztek elő, mindig csak a gyöngék rovására. Benn féltékenység és meghasonlások választották el a választó-fejedelmek osztályát a fejedelmek osztályától; ez utóbbiban a régiek az ujakkal veszekedtek; az egyházi tagok a világiakkal vagy a protestans püspökökkel; kik virilis szavazattal birtak, azokkal, kiknek csak curialis szavazatuk volt; s az evangelikus testület a katholikusokkal.

Valamint künn a diplomatiai cselszövények, ugy benn a birodalmi gyülés követelte magának a törvényhozási hatalmat. A birodalmi rendek között fölmerült meghasonlásokat a császár mellett Wetzlárban székelő császári kamra két főtörvényszéke intézte el, mellyek polgári ügyekben azon fejedelmek itéleteit is megmásithatták, kik nem voltak a de non appellando joggal felruházva. Jogaikat elvesztették ugyan, a kisebb rendek azonban mégis védelmet találtak a gyüléseken és a törvényszékeken hatalmasabb szomszédaik, valamint az alattvalók uraik önkénykedései ellen. De ha a külön kormányok nyomták el alattvalóikat, ezek nem nyerhettek igazságot sem a birodalmi gyüléstől, mellynek tagjai a bitorlók voltak, sem a császári kamrától, mellynek biráit amazok dijazták.

A vallás folyvást kihágásokra és erőszakoskodásokra szolgáltatott ürügyet, mert nem ismerték még a gyakorlati türelmességet; a templomokban, mellyek fölváltva mindkét felekezet által használtattak, lehetetlen volt megakadályozni némi tiszteletlenséget; a kath. fejedelmek tényeiben a féltékenység tulozta a következményeket

gyanusitotta czéljaikat; jaj volt akkor, ha valamelly fejedelem a kath. vallásra tért át, mint a szász választó! bizonyos csekélység kétszer fellázitotta Hamburg városát, mire a nagy hatalmakhoz folyamodtak, miből aztán követ-küldözgetések, jegyzőkönyvek és fenyegetések származtak.

Morva testvérek.

Egy másik vallási felekezet is nevezetességre tett szert, az ugynevezett morva testvérek, kik a prágai csata után elhagyván Csehországot, rejtekhelyeken tartózkodtak. Amos János (1592—1671), ki szülőfalujáról Comeniusnak neveztetett, a lengyelhoni Lissába gyüjtötte hitsorsosait és utolsó püspökük volt; Janua linguarum reserata czimü munkája, melly tizenkét európai nyelvre fordíttatott le, hosszu ideig a latin nyelv elemeinek kézikönyve gyanánt használtatott. Utána Lausitzban, Szászországban és Francóniában széledtek szét és falvakat épitettek; látszólag katholikusok voltak, csakhogy az Oltáriszentséget mindkét szin alatt vették magukhoz.

Megunván ezen bujdosó életet, fölemelték fejöket, s főnökük, Dávid Keresztély (1721) a régi ausztriai családból származó Zinzendorf Miklós Lajos gróftól kért menhelyet, ki tanulmányait Halléban, a pietismus központján, végezvén, hol megkedvelte a theosophiát, vallási indokból Felső-Lausitzban tartózkodott. Walteville Frigyessel a mustármagról nevezett rendet (Senfkorn-Orden) alapitotta, mellynek feladata volt missionariusokat küldeni a pogányok megtéritésére; ő a morva testvéreket csakugyan befogadta a herrnhuti gyarmatba, honnan herrnhuttereknek neveztettek. Egyenetlenségeket látván keletkezni közöttük, megakadályozta a vitákat és bizonyos szabályokat szerkesztett (1727), mellyek lényege abban áll, hogy a herrnhuti feltámadottakat (die Erweckten) a folytonos szeretet köteléke füzze testvéreikhez és Isten összes fiaihoz, bármelly valláshoz tartozzanak is, sohasem vitatkozván, hanem megőrizvén a tisztaságot, egyszerüséget és evangeliumi kegyelmet; a közjó felett ő vele és Walteville-lel tizenkét éltes férfi tanácskozott; néhány vigilián az egész éjet imádkozva töltötték; két vagy négy testvérből és nővérből álló társulatok egyesültek, hogy a lélekről beszélgessenek; más, huszonnégy s több tagból álló társulatok huszonnégy órát egyfolytában imádkozva töltöttek és megujitották az első keresztények szeretet-lakomáit. Hitvallásukban, nem tevén különbséget luteranus és kálvinista között, a megváltás képezte az

egyedüli dogmát; a társulat egyedüli feje a megváltó volt, ki sors által jelölte ki helyetteseit.

Zinzendorf elejénte az összes morva községek seniorává nevezteté ki magát, melly tisztet később letette, hogy mint egyszerü luteranus prédikátor Pennsylvaniába menjen. Tanitványai számára számos müvet tett közzé, s a titokszerü nyelv arra látszott őt felhatalmazni, hogy uj dogmákat alkosson a Szentháromság felett, s cynicus nyiltsággal tárgyalja a két nem közötti viszonyokat. Őt és társulatát ennek következtében borzasztó vétségekről vádolták, de midőn a szász kormány ellenök két izben vizsgálatot rendelt, semmi rosz nem bizonyult be. Mint rendkivül körültekintő, de feddhetlen földmüvesek és mesteremberek, szigoru vallási és polgári fegyelem alatt élnek, s ámbár nem létezik közöttük valóságos birtokközösség, nagy fontosságot tulajdonitanak a sorsnak, mint az isteni akarat nyilvánulásának, elannyira, hogy még házassági ügyeiket is a szerint intézik.

Igen elterjedtek Németországban, Schweizban, Hollandban, Amerikában; missionariusokat küldöttek Grönlandba és Lappóniába, s különösen dicsérik iskoláik erkölcsi nevelését. Főnökeik vallási felsősége alatt egyesülve, kiknek föltétlenül engedelmeskednek, mert igazságosan bánnak velök, nagy telepekben közösségben élnek, mindenkinek saját mestersége levén, mellynek jövedelme a közös pénztárba foly. Az egyedüli hierarchiát a kor képezi; minden ház számos chorust számlál, mellyek férfiakból, asszonyokból, fiatalokból, leányokból állanak; a csecsemők közösen neveltetnek. Vallásuk Jézus imádságából áll; az oldalseb mindennek nyilvános jelképét alkotja; a leányok a Megváltó jegyesei. Ezen titokszerüség elfojtja a féltékenységeket és nagyravágyásokat, mellyek egyéb társulatok mételyét képezik.

A gondolat Németországban megizmosodott, s Keplerrel a természet törvényeinek meghatározására, Guericke Ottóval az ür fölfedezésére, Heveliussal és Stahllal a szám- es vegytan bővitésére, Goldasttal, Conringgal, Schilterrel, Moldoffal a hazai régiségek megvilágositására, Grotiussal, Leibnitzczal, Wolffal és Thomasiussal a bölcsészet gazdagitására törekedett. De valamennyien latin nyelven irtak; a prózairók homályosak és barbár nyelvüek voltak, müveik áradoznak a sok idézetek- és czélzásoktól s nem ismerték az irály csinját. A számos akademiák, mellyek az olaszországiak mintájára keletkeztek, inkább a ferde izlést terjesztették a helyett, hogy előmozditották volna a hazai nyelv kimüvelését. A reformatio szomoru

hatásai a képzelemre a költészet hanyatlásában mutatkoztak. Elenyészvén ama gyermeteg irodalom, melly sohasem válik nevetségessé, egy uj keletkezik helyette, melly az itészetben született, az itészettel növekedett, s félrelökvén a középkor nagyszerü hagyományait, számitóvá leszen; ifju, s máris ránczos. Sokan müvelték ezen uj irodalmat, különösen Siléziában, de képtelenek levén valami ujat létrehozni s egyedüli dicsőségnek tartván mások nyomdokait követni, ahelyett, hogy a hazai emlékekhez tértek volna vissza, a latin és görög parnassushoz fordultak. A Brockent Pindussá, a Rajnát Hyppocrenévé, a császárt Apollóvá változtatták; uj Marsokat, Moecenásokat és Alcidákat énekeltek meg; Horáczból és Pindárból szedett phrasisokat varrtak föl német mellényökre, s púderos Hórákat tánczoltattak egy janklis és parókás Apollo körül.

Kiveszszük a tömeg közől Schedius Pált, ki huszonkét éves korában Bécsben költővé koronáztatott s többnyire latin nyelven irt s a fejedelmeknek hizelgett; továbbá Danesius Pétert, kinek dalai képzelőerőre mutatnak, ámbár az unalomig telve vannak a régi korból vett példákkal. Némi ujat találunk Weckherlin Rudolfnál, ki azt különben nem a természetből vagy saját elméjéből meritette, hanem a francziáktól és angoloktól kölcsönözte. „Ha a költészet az istenek nyelve, tehet-e helyesebben a költő, ki finomul és csinnal akar irni, mint ha a földi istenek, vagyis a nagyok, a bölcsek, a fejedelmek, a főurak nyelvét utánozza?“ kérdi ő, minek folytán udvaroncz nyelven irt s következésképen sem kortársaira nem gyakorolt befolyást, sem állandó nevet nem szerzett. Jezsuiták voltak Balde Jakab, ki latin költeményeket irt, mellyeket Herder nem restelt németre forditani azon erötelj miatt, melylyel hazája szerencsétlenségei fölött siránkozik; Spee Frigyes, ki a nemzeti nyelvet használta s nem minden szépségnélküli vallási énekeket irt; Masenius Jakab kölni tanár, ki különféle szerzeményeken kivül, melylyekről Miltonnál emlékeztünk egy szónoklati művet irt (Palaestra eloquentiae ligatae.)

Nagyobb névre tettek szert Flemming, Gryphyus és Opitz, kik diszei voltak az ugynevezett sleziai elzö iskolának. Flemming Pál (1609—40) Szászországban született, sokáig utazott Perzsiában és Oroszországban, müveiben bizonyos keleti élénkséggel rajzolja a látott dolgokat, mi fölöttte ritka dolog volt azon korban, midön a nyelv a franczia és olasz között ingadozott; irt néhány belbecs nélküli drámát is. Többet készitett Lohenstein, kit különben honfitársai is hosszadalmasságról vádolnak. Mestere a sziléziai Gryphyus

András volt (1616—64), ki apró vigjátékaiban azon hadnagyokat gunyolja, kik a harminczéves háboru vége felé hegyeket dobálgat tak; Lohenstein nem kerüli, miként mestere, a visszataszitó leirásokat, ha ezeket alkalmasaknak véli szánalom vagy borzadály előidézésére; a magasztost összekeveri az aljassal, a borzasztót meghatónak, a bőbeszédüséget pedig emelkedettségnek tartja.

Opitz Márton (1597—1639) a költészet atyjának neveztetik, pedig inkább lehetne a költészeti irály atyjának mondani. Csakugyan hasonlitván a franczia Malherbe-hez kevés föltaláló tehetséggel birt, de feltünő gondot forditott az irály szabatosságára, amiért is csak kevés általa használt szó avult el. Prosodia-jában feltárta a németek előtt nyelvök hatalmát, a szótagok értékét, a helyes mértéket és hangsulyozást; sokféleképen változtatja a kifejezéseket s mindent válogatott szavakkal de mesterkéltség nélkül ad elő. Leforditotta Rinuccini Daphnis-át; a Helena és Paris-ban pedig az első zenei drámával ajándékozta meg nemzetét. Bethlen Gábor gyulafehérvári tanárrá akarta őt kinevezni, VII. Ulászló lengyel király pedig történészévé és belső titkárává. II. Ferdinánd császár borostyánnal koszoruzta meg. Opitz sokat utazott, s Danzigban az ott dühöngő ragálynak esett áldozatul. Számtalan utánzói között Laurenberg János Vilmos és Rachel Joachim gunyirók tüntek ki; az előbbi az irók által mellőzött közönséges német nyelvet használja, mint amellyet alkalmasabbnak tart százada ostorozására; a másik Juvenalist és Persiust utánozta, de inkább csak a durvaságban, mint az erőteljben. Hoffmann Keresztély külön iskolát akart alakitani, de mig Opitz csak német maradt, ő tulságos szigorral birálgatta a külföldieket, különösen az olaszokat, s leforditván a Pastor fidó-t, tulozta ennek hiányait.

Mig a német irodalom egy állapotban senyvedt, a szomszédságban egy uj, a magyar irodalom, keletkezett, melly számos drámákat hozott létre, mellyek tárgyai a hajdani királyok életéből vagy a pogány mythologiából vétettek; a főurak pártolták, a nép pedig tisztelte a költőket. A képzelemdus és müvelt Zrinyi a Zrinyiasz czimü hősköltemény irta, küzködvén a még csiszolatlan nyelv nehézségeivel; csak halála után méltányolták és kezdték utánozni, de senki sem érte utól, még Liszty sem, ki a mohácsi csatát énekelte meg.

Németország mindazonáltal, melly Nagy-Károly óta a világ első nemzete volt, egy szinvonalra sülyed a többiekkel, gyakrabban megaláztatott mintsem győzött, gyenge levén a politikában, rest

az önvédelemben; a császári felséges czim egy család örökségévé lett. A császár, Svédország és Hessen a béke megkötése után is megtartották hadseregöket, melly első volt az állandó csapatok között. III. Ferdinand még kilencz évvel élte tul a béke megkötését, de a háboru által okozott kimerültségben csak a türelem erényét gyakorolhatta. A magyarok semmi áron sem akartak beleegyezni abba, hogy sz. István koronája örökössé tétessék az osztrák házban, de mégis rábirta őket arra, hogy fiát Leopoldot megválaszszák (1655). Hogy fiának a római király czimét is megszerezze, temérdek vesződséget kellett kiállania a birodalmi fejedelmek közötti elsőség s egyéb szertartási kérdések elintézésében, s mielőtt czélját valósithatta volna, meghalt (1657).

I. Leopold.

A birodalom tizenöt hónapig volt üresedésben, minthogy Mazarin XIV. Lajos számára követelte; később átlátván, hogy tervét nem valósithatja meg, a bajor választónak és egyebeknek ajánlotta fel három milliónyi évdijjal. Az ajánlatot senki sem fogadta el, minek folytán ausztriai Leopold választatott meg bizonyos feltétellel (1658), melly által jogai Francziaország előnyére jelentékenyen korlátoltattak, kötelességévé tétetvén visszaszolgáltatni Montferrat-ot Savoyának és nem segiteni a spanyolokat; ha ezen föltételeket meg nem tartja, megfosztatik méltóságától. Ehhez járult még, hogy Francziaország szövetségre lépett a fejedelmekkel, nem tevén különbséget katholikusok és protestansok között, azon ürügy alatt, hogy biztositsa a westphali békét, tulajdonképen pedig, hogy zavarokat okozzon Ausztriának. Lajos inkább szeretett alkudozni az egyes fejedelmekkel, mint a fölötte lassu és határozatlan birodalmi gyüléssel, mi csak növelte amazok fontossagát. Követeket fogadván és küldvén, független hatalmaknak tartották magukat; Lajossal külön szerződéseket kötöttek; néhányan évdijat kaptak tőle; a száz választó huszezer, a svéd király százezer lirát, továbbá a mainzi választó tiz, majd huszezret, nem emlitvén a fejedelmek frankfurti küldötteinek adott ajándékokat és nyaklánczokat; Németország tulajdonképeni feje illyformán Lajos volt.

Francziaország eme cselszövényei miatt nem lehetett bizni a béke állandóságában, s XIV. Lajos sem talált méltó vetélytársra a phlegmatikus Leopoldban, ki csiszolatlan volt szokásaiban, türelmetlen a vallásban, emellett azonban alázatos, jószivü, szeplőtelen erkölcsü, ajtatos és olly szelid, hogy a vétket is többször büntetlenül hagyta. Nemcsekély érdemeket szerzett az által, hogy kiküszöbölte a törvényszékekből a latin nyelvet s a codex carolinus kegyetlen

büntetéseit, s savoyai Eugen herczeg által ujjászerveztette a katonaságot. Sokat foglalkozott a metaphysicával és theologiával, s elejénte jezsuita akart lenni; dicsekvőleg emlegette, hogy anagrammákat, feliratokat és epigrammokat készit; értett a festészethez és zenéhez, valamint az alchymiához és csillagászathoz is; pártolta a tudományokat, vagyis inkább az egyetemeket; aki azt vetette szemére, hogy pazar bőkezüséget tanusit a jeszuiták irányában, azt válaszolta, hogy inkább ezekre költi a pénzt, mint udvaroncznőkre, miként XIV. Lajos.

A körülmények azonban mégis fontos egyéniséggé tették őt ama kor folyton váltakozó esélyei között. De ha ő, ki elejénte olly gyönge volt, uralkodásának vége felé XIV. Lajos vetélytársává lett, ez nem az ő vagy tábornokai érdemének, hanem azon körülménynek tulajdonitandó, hogy a nemzet ujra felüdült aléltságából. Ehhez járult még, hogy a birodalmi rendek és XIV. Lajos közötti szövetségek a császártóli félelem következtében jövén létre, a császár félénkségének napfényre jutása után azon szövetségek indoka is elenyészett. Lobkowitz, belső titkos tanácsos daczára, kit Lajos megvásárolt, Vilmos brandenburgi választó felrázta Leopoldot aléltságából megakadályozta a francziák előnyomulását, legyőzte szövetségeseiket, a svédeket, s Pomerania nagy részét elfoglalta, miáltal megvetette családja nagyságának alapját. Fontos szolgálatokat tett Leopoldnak a modenai Montecuccoli kardja, kinek ritka érdeme abban áll, hogy nem engedte magát elragadtatni a heveskedés által, hanem fürkészett, vesztegelt s kimélte az ugysem tulságos erőt; csak igy lehetett ismét fölemelni Ausztriát.

Itt azonban Törökországra s utólsó erőfeszitéseire kell forditanunk figyelmünket, mellyekkel a kereszténységet rettegtette.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Törökország.

Nagy Solimánt II. Selim követte a trónon (1566 szept. 4), ki óriási ajándékokkal volt kénytelen megvásárolni az irányában ellenszenvvel viseltető hadsereget. A trónra, mellyben testvéreinek holttestén keresztül jutott, magával vitte a fösvénységet, részegeskedést, kegyetlenséget, a közügyek elhanyagolását, s minden felfordult volna, ha mellette nem lett volna a bölcs miniszter, Sokolli Muham-

med, és Ebnrund mufti. Békét kötött II. Miksa császáral (1571) meghóditotta a föllázadt Yement, s háborut akarván inditani Perzsia ellen anélkül, hogy a gyilkos sivatagokon kelljen keresztülhatolnia, csatornát akart készittetni a Don és Volga között s ekként összekötni a Fekete-tengert a Kaspi-tengerrel; a folytonos esőzések s az oroszok támadásai azonban megakadályozták terve valósitását. Láttuk már Velenczével viselt háboruját s a Lepantónál (L: XV könyv. 673. l.) szenvedett vereséget, melly után Sokolli igy szólt a velenczei követhez: „Ti levágtátok szakállunkat, mi pedig lemetszettük egyik karotokat; a szakáll még szebben és sürübben fog ujra kinőni, a kar azonban soha.“ S Kilig-Ali (Occhiali, egy calabriai renegat) negyven gályával csakugyan utat törvén az olasz hajók között, azok száma mihamar kétszázra szaporodott, s ujra háborgatni kezdé Görögországot (1572). A velenczeiek ujra békét kötöttek a törökökkel; II. Fülöp spanyol király hajóhadat küldött Tunis ostromlására, hol Muley-Homaidah, elüzvén atyját, az V. Károly (L. XV. könyv 267—8 lap.) által visszahelyezett Muley-Hassant, hatalmába keritette az uralmat. Don Juan szerencsésen befejezte e hadjáratot, de a kapott parancs értelmében nem rombolta le a várost, mert keresztény államot akart alapitani Afrikában, mellynek Tunis lenne székhelye s ő királya. Ekkor hirtelen megjelenik Kilig-Ali, mint már kapudán-basa, háromszáz vitorlás hajóval, megtámadja és beveszi a várost, nem különben Golettát is, minek következtében Fülöpnek Oranból is ki kellett vonulnia. (1573).

Törökország ez időben 40 kormánykerületből állott; nyolcz volt Európában: Magyarország, Temesvár, Bosnyákország, Semendria, Rumélia, Caffa, Candia és Archipelagus, melly névvel Morea, Lepanto és Nicomedia jelöltettek; négy Afrikában: Egyiptom, Algir, Tunis, Tripolis; huszonnyolcz Ázsiában: Anatolia, Karaman, Meraash, Adana, Ciprus, Aleppo, Saida, Damascus, syriai Tripolis, Seivas (Feketetenger), Trapezunt, Cildir, Georgia, Dagestan, Shirvan, Kars, Van, Erzerum, Cherson, Bassora, Bagdad, Rakka, Mossul, Diarbekir; Arábiában Dsedda, Sanaa, Zebid és Mecca. Ezekhez járul a négy adófizető tartomány: Erdély, Moldva, Oláhország és Ragusa. A lepantói csata következtében azonban elvesztették tulsulyokat a tengeren, mert ha utánpótoltattak is a hajók és fegyverek, elveszett a hirnév, mi a hóditó nemzetek legfőbb és pótolhatlan hatalmát képezi.

III. Amurát.

Selim részegségében elbukik és meghal (1574 decz. 13); utódjai

siettetik a hanyatlást; a serailokba zárkoznak s igy elvesztik az egyedüli dicsőséget, melly kedvessé tehetné őket a nemzet előtt, s melly abban áll, hogy maguk állanak a hadsereg élére. Selim után III. Amurát következvén, megöli öt testvérét, pedig nem volt kegyetlen, hanem gyönge, kéjencz és zsugori. A scutarii uj serail rózsái, a csillárok és ágyuzások között töltött esték, a nők bájai, kik egyedüli társaságát képezték, nem voltak képesek kiragadni öt hypochondriájából, ámbár annyira elerőtlenitették, hogy nehéz-kórba esett [1]). Sokolli Muhammed, a vezir, eltávolittatott s aztán megöletett; a kedvencz sultána tetszése szerint bánt a nagyurral. A janicsárok, kik Nagy-Solimán alatt elvesztették azon kiváltságukat, mellynél fogva csak az állam fejét tartoztak követni, érezték, milly gyönge az uralkodó a folyton váltakozó nagyvezirek kezében. A hadsereg is felbomlott s Osman nagyvezir megengedte, hogy a buluk-ok, a sultán és a próféta zászlójának őrei, eladhassák állásaikat. Midőn később bizonyos érték nélküli pénz hozatott forgalomba, a bulukok és janicsárok fegyvert ragadtak, s ez alkalommal nem elégedtek meg a puszta lázadással, hanem, amire eddig nem volt példa, a diván ellen fordulnak, a serailba hatolnak, s a ministerek fejét vagy letételét követelik; erre számos gyujtogatás és lázongás keletkezett s szerencsétlen például szolgált a jövőre.

III. Muhamed.

Amurat százkét gyermeke közől negyvenhét volt életben, kik közől Amurat utódja III. Muhamed parancsára 19 fiu megfojtatott s tiz terhes nő a tengerbe dobatott (1595). Szigoruan ragaszkodván Mahomed parancsaihoz, a kormányt kedvencz nejére, a velenczei származásu Baffo Zsófiára bizta, ki tetszés szerint nevezte ki vagy távolitotta el a nagyvezireket, mi a folytonos lázongások miatt ama kor egyedüli nevezetes eseményét képezte. Magyarország ellen egy hadsereg küldetvén, ez első izben vitte magával a próféta zászlóját, melly addig Damascusban őriztetett, innen pedig Konstantinápolyba vitetett át; a vállalat azonban mégsem sikerült. Muhamed engedni akarván katonái kivánságának, személyesen állott a magyarországi hadsereg élére, de ő sem volt képes valamit kivinni (1596). A renegát Csikala vissza akarta állitani a fegyelmet a hadseregben, s midőn ezt megszámlálta és harmincz ezerrel kevesebbet talált, mint amennyien be voltak irva, a hiányzókat szökevényeknek és becstelteneknek nyilvánitotta. Ezek Ázsiában bizonyos Abdulamim veze-

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzetek*-et F.) alatt.

tése alatt gyültek össze, bevették Edessát, itt több csatát és ostromot állottak ki, s Abdulamim megtartotta a felsőséget, mit később testvérére, Dali Hussein-re ruházott. Ez időfolytával meghódolt, s tizenhat ezer ember élére állittatván, Magyarországban harczolt és halt meg; helyette azonban más csapatfőnökök lázadtak fel, kik ellen számos hadjárat intéztetett, mellyek árulásokkal és hitszegésekkel vannak teleszőve. Később (1622) Abassa erzerumi beglerbég állott a lázadók élére, s bevette Sivát és Angorát.

Muhamed, kimerülvén a sok kicsapongásban, harminczöt éves korában meghalt (1603), s helyette a tizenöt éves I. Achmet lépett a trónra, kit a serailból vontak elő, hol nők és heréltek között neveltetett; ez eltért a testvérgyilkolás szabályától, s mindent a nők és muftik tanácsa szerint tett. A törökök, volt legyen bár béke vagy fegyverszünet, nem hagytak fel rablókalandozásaikkal a szomszéd magyarok területén; Károly főherczeg, II. Rudolf császár testvére ennek folytán egy müveletlen területet vásárolt meg Horvátország határán, hová Károlyvárost épitette s állandó katonasággal látta el; a birodalom e czélra hétszázötezer forinttal, Stájerország pedig százegyvenezerrel járult.

Uskokok.

A törökök által lassankint elfoglalt tartományokból kiüzött lakosok Clissa környékén, Dalmatiában, telepedtek le; ezeket a törökök uskok-oknak, vagyis szökevényeknek nevezték. Innen szünet nélkül ki-kicsaptak a törökök birtokaira, mig végre ezek Clissát ostrom alá vették, s ámbár bevehetlennek tartatott, el is foglalták. Erre az uskokok Horvátországba menekülvén, a tenger mellett levő Zengg-ben telepedtek le, honnan ujra háborgatták a törököket; később magukhoz fogadván az olaszországi menekülteket, tengerre keltek s Velencze birtokait kezdették fosztogatni. Hassán bosniai basa fölhatalmazást nyervén a divántól, megtámadta az uskokokat és Rudolf császárt, ki őket pártfogása alá vette (1592). Harminczezer harczossal Horvátország ellen indult s egészen Sziszekig hatolt, Auersperg András károlyvárosi parancsnok azonban megtámadta Hassánt és megverte a török sereget (1593. jun. 12.), nem kevesebbet mint tizenkét ezeret ölvén le közülök, a többi között magát Hassánt is, miért azon év a szerencsétlenség évének neveztetett. Sinan nagyvezir meg akarta boszulni a vereséget, a magyarok azonban változó szerencsével szegültek ellene.

Erdély.

Erdély még mindig török uralom alatt sinylett. Báthori István

Lengyelország királyává választatván (1574), a fejedelemséget testvérére Kristófra ruházta (1576), ez pedig meghalálozván, Zsigmond fiára (1581). Ez a jezsuiták által neveltetvén, aggódott e hübéri függés miatt, s boszankodva Sinan szemtelenségei miatt, Ausztriához szándékozott közeledni. Az országnagyok ellenszegültek, s fölhasználták az alkalmat Zsigmond és a jezsuiták kiüzésére; a rögtöni kivégzések azonban elfojtották az összeesküvést, Zsigmond pedig szövetségre lépett Rudolf császárral, hogy magát függetlenné tegye. Mansfeld Károly, a főherczeg helytartója, ennek folytán számos német, cseh és olasz nemességgel bevette Esztergomot 1595) és Giurgevo mellett megverte a nagyvezirt. III. Muhamed személyesen állván hadserege élére, az osztrákok gyávasága és Csikala ügyessége folytán beveszi Eger várát (1596), s Keresztes mellett megveri Miksa főherczeget.

Zsitvatoroki béke.

A császár kifogyván a pénzből, minthogy a protestansok megtagadták a segitséget, a nyár vége felé szétbocsátani kényszerült a hadsereget, ámbár a tél folytán, midőn befagytak a mocsárok, elfoglalhatta volna az erősségeket. Magyarország belvillongásai nem csekély előnyére szolgáltak a Portának, s a háborut változó szerencsével folytatta 1606-ig, midőn létrejött a zsitvatoroki béke (1606 nov. 11.), melly nem engedmény volt a győző részéről a legyőzött irányában miként az előbbiek, hanem egyenlők közötti szerződés; a rablókalandozások eltiltattak, a foglyok visszaadattak, s Magyarország megszabadult a gyalázatos 50,000 arany adótól. Czernin Hermann báró, ki mint követ Konstantinápolyba küldetett, harsogó zene mellett és kibontott zászlóval vonult be, mellyen sas és feszület diszlett. Azon jóslat volt elterjedve, hogy midőn a feszület Konstantinápolyban ragyog, a birodalom meg fog dőlni; ebből iszonyu rémület keletkezett s azt beszélték, hogy számos zárda és ház fegyverekkel van megrakva, s a jezsuiták el akarják foglalni a várost; a békét illy rendkivüli nyugtalanság között irták alá.

I. Mustafa és II. Otmán.

Achmet huszonnyolcz éves korában meghalt anélkül, hogy tett volna valamit (1617); ifjabb testvére, ki utána Mustafa névvel következett, gyermeksége óta hülye volt, miértis anyja megengedte, hogy visszahelyeztessék a k a l i t k á b a; igy nevezték a sultán fiainak és testvéreinek lakosztályát. Helyette II. Otmant, Achmet tizenhárom éves fiát ültették a trónra (1618). Ez egy könyvtárt alapitott; pénzvágyból a törvény ellenére szabad nőket vett magához,

s nem sokára a tulságos kicsapongás miatt egészen elerőtlenedett és elbutult; a nép emiatt megutálta, a janicsárokat pedig egészen maga ellen bőszítette zsugorisága és tulságos szigora által, mellynél fogva sétaközben a tengerbe dobatta azon katonákat, kiket borozva és dohányozva talált. Azt hivén, hogy kiirtásukon töri fejét s egyiptomiakat és syrusokat akar helyökre állítani, fellázadtak s a kedvenczek fejét követelték, s midőn követelésök nem teljesittetett, Mustafát kiáltották ki sultánnak (1622). Ezt ágyán két nő között fekve találták egy szobában, mellybe csak a tetőn át lehetett jutni, s már két nap óta étel nélkül. Otmant megfojtották; ez volt az első fejedelemgyilkolás Törökországban [1]).

A hülye Mustafa mint eszelős futkosott a serailban, minden ajtón kopogtatva s unakaöcsét, Otmant hiva, hogy szabaditsa meg őt ezen tehertől; azért anyja, a valida, és a zsarnok Mere-Hussein nagyvezir uralkodtak helyette, vagyis inkább a janicsárok. Ezek meg akarták büntetni Otman gyilkosait, és saját kedvök szerint cselekedtek, mig végre letették Mustafát, s a megölt Otman testvérét, a vitéz IV. Amuratot övezték fel a karddal (1623).

IV. Amurát.

IV. Amurát ugyanazon bárdok alatt találta magát, mellyek nagybátyját és testvérét leverték; a kincstár üres, Ázsia forrong. Ő azonban husz éves korában leráz magáról minden függést anyjától és a vezirektől, karddal és kötéllel kiirtja a lázongókat s kegyetlen nagyságot fejt ki. Rendkivüli erővel és ügyességgel birván mindennemü testi gyakorlatokban, kilenczszáz lovat tart istállóiban ezüst zablákkal és lánczokkal; kémektől levén körülvéve, éjjel ő maga leskelődött; arany és vér után szomjuhozván, saját testvérein kivül temérdek embert kivégeztetett, s mintegy versenyre kelt a ragállyal, melly azon időben dühöngött. Egy basa fia a serailhoz közeledik, s ő megöli; egy nőkkel megrakott bárka ugyanoda közeledik, s ő a bárkát elsülyeszteti; más nőket azért ölet meg, mert egy réten nevetgéreztek; sokakat azért, mert dohányt [2]) és opiumot szittak. Buskomor vadságának mintegy százezren estek áldozatul. Azt szokta mondani: A boszu meg nem öregedik, ámbár megőszül.

---

[1]) Otman halálát egy illyr költeményben husz énekben megénekelte a ragusai Gondola G. F. ki meghalt 1638-ban; 1816 ban kiadta Martecchini olasz fordítással együtt.

[2]) 1606-ban terjedt el a törökök között a dohányzás.

Maroniták.

Többször tettünk már említést a maronitákról, kik Maron, első századbeli (—433) jámbor remete után neveztettek, ki a görög egyházzal folytatott viták között hü maradt a római egyházhoz, s egy kápolnája volt Hamában, melly mellett egész Syriában nevezetes zárda keletkezett. Egy, ezen zárdabeli szerzetes névszerint János maronita a hetedik század vége felé általánosan ismeretes volt jámborsága és buzgalma miatt; ez a pápa hiveinek ügyét védelmezte, s e czélból mint gebeli püspök a Libanonba küldetett. Köréje sereglettek mindazon keresztények, kik nem követték a monothelitákat, külön népet alkottak, melly a Libanon szakadékai között megőrizte polgári és vallási függetlenségét, Jánostól fegyvereket és szabályokat kapott, s majdnem az egész hegyvidéket elfoglalta egészen Jerusalemig. Amint a musulmánok erősek vagy gyöngék voltak, ugy a maroniták is terjeszkedtek vagy összébb szorultak; a keresztes hadjáratok idejében természetesen ők is megerősödtek, ámbár csak 1215-ben történik említés róluk, midőn szorosabb összeköttetésbe léptek a római egyházzal. Ezen összeköttetés ismét meglazult, midőn a latinok uralma véget ért keleten, IV. Eugen pápa azonban 1445-ben ujra rábirta őket, hogy ismerjék el a pápa fenhatóságát, mihez a mai napig hivek maradtak. Róma helyes belátással meghagyta nekik a syrus liturgiát, az egyszerü papok házasságát, a két szin alatti áldozást kovásztalan kenyérrel, mellyet a szent vérbe mártva osztanak ki papjaik a hivek között. A patriarchát (batrak) a püspökök választják s a pápai követ megerősiti; a számos püspökök szerényen élnek a nagyszámu zárdákban, mellyek legnagyobbrészt sz. Antal szabályait követik; földjeiket müvelik, mesterségeket gyakorolnak, tanitják a népet, mellyből a törökök és drúzok irnokaikat választják, amint Egyiptomban a koptokkal s Afganistanban a perzsákkal szokott történni. XIII. Gergely collegiumot alapitott számukra Rómában, mellyből hires orientalisták kerültek ki. A drúzokkal együtt ellenálltak a törökök hóditásainak, s csak III. Amurát idejében, 1588-ban hóditotta meg őket Ibrahim kairói basa.

Drúzok.

Honnan származnak a drúzok, nem lehet biztosan meghatározni, ugy látszik azonban, hogy ők is a sivatag egyik törzsét képezik, melly a musulman schisma számos felekezeteinek egyikéhez csatlakozván a Libanonban keresett menedéket, hol, miként a maroniták, megőrizte függetlenségét. Ámbár különböztek a maronitáktól vallási tekintetben, a hegyvidék megvédése végett szövetkeztek velök, mig végre

Ibrahim által ők is legyőzettek. Kormány nélkül maradtak, s a Quaisok és Yamanok pártjára oszolván, mellyek közől az előbbiek vörös szekfűt, az utóbbiak pedig fehér mákvirágot használtak jelvényül, kölcsönösen viaskodtak egymással. A törökök csak egy rendőrfőnököt adtak nekik, ki egyszersmind az adóbehajtásról is gondoskodott; ezáltal azonban olly hatalmat alapitottak meg, melly egyértelmű volt a függetlenséggel.

Fakr-eddyn.

Ezek feje akkor Fakr-eddyn volt (1613), ki Syria nagy része fölött uralkodott, s a nagyurral is farkasszemet mert nézni; megijedvén azonban az utóbbinak hadi készületeitől, az erősségeket három évre ellátta a szükségesekkel, mire kedvencz nejével és leányával, főminiszterével és gazdag ajándékokkal Livornóba érkezett, felajánlván államát a keresztény fejedelmeknek és megigérvén nekik, hogy velök együtt fog harczolni a Szent-földön. Az ossunai herczeg és nápolyi alkirály parancsot kapott, hogy kisérje viszsza Fakr-eddynt államaiba és védelmezze a törökök ellen (1619). Fakr-eddyn csakugyan visszanyerte birtokait, s jó viszonyban maradt Toscanával, honnan munkásokat hozatott; midőn a török császárság feldulatott, birtokai jelentékenyen szaporodtak. IV. Amurat százezer katonát küldött ellene, kiknek nem levén képes ellenállani, annál is inkább, minthogy országát különféle felekezetek szaggatták, rábeszélni engedte magát és Konstantinápolyba ment. Kora és józan belátása megnyerték számára Amurát bizalmát, az udvaronczok azonban ennek daczára kieszközölték, hogy Fakr-eddyn a nagyur jelenlétében megfojtassék (1635). A drúzok azonban ezután is független államot képeztek, s Fakr-eddyn utódait körülbelül egy század előtt váltotta fel a Shaab család az uralkodásban, mellyből Beshir emir származott, ki nem rég mint menekült Rómába érkezett.

Perzsia. — Thamasp.

Sulyos háborukat folytatott III. Amurát Perzsia ellen, mellyet gyönge királyok és hatalmas rabszolgák kormányoztak. Midőn I. Ismaelt, ki mint egy uj hit és nemzeti vallás alapitója tiszteltetik, a tiz éves Thamasp követte a trónon (1523), az országban nagy zavargást idéztek elő a török törzsek, mellyek hasznukra akarták fordítani az uralkodó zsenge korát. Felnőtt megveri az usbekeket, visszaüzi a nagy Solimant, s behatolván Armeniába, számos tartományt elragad az ottomanoktól; szivesen fogadja az Indiából elüzött Humayun királyt s visszahelyezi Delhi trónjára, miből nagy dicsőség háramlik reá.

Midőn Soliman ujra megtámadta (1555) s már egészen Ispahanig nyomult, kiengesztelte őt azáltal, hogy átadta neki lázadó testvérét, Bajazetet. Az usbekek azonban soha sem engedtek neki nyugtot uralkodásának ötvenkét éve alatt, s emellett több izben éhség is ostorozta országát.

A sofi-k gyermekei a különféle törzsek főnökeinek adattak át nevelés végett olly czélból, hogy a kölcsönös féltékenység megakadályozza a veszedelmes szövetkezéseket. Thamasp számos gyermekei is illymódon neveltettek. Kincseit és birodalmát kedvenczére, Aider Mirzára hagyta; a kurd, georgiai, cserkesz főnökök azonban még azon éjjel megölik (1575), s előhozzák II. Ismaelt a börtönből, hol őt atyja huszonöt év óta fogva tartotta. Az opium élvezése és a kiállott szenvedés kegyetlenné tették őt, s nyolcz testvérén kivül tizenkét főurat meggyilkoltatott s részegeskedésre adta magát. Az utána következett gyönge és rövid uralkodásu (1577—85) fejedelmek, kik alatt folytonos zavargások háborgatták az országot, nem érdemelnek említést.

Ezen zavargások kedvező alkalmat szolgáltattak III. Amurát nagyurnak Perzsia megtámadására, annál is inkább, minthogy egy imam álmában a diván kapuján a következő, tüz-betükkel irt szavakat olvasta: Amurát, Iran legyőzője. Lala Mustafa, ki a hadjáratra küldetett, meghóditotta Georgiát; később Osman basa magát Taurist is bevette, s hetvenötezer főből álló gulát emelt. Visszatérvén Konstantinápolyba, Amurat maga mellé ültette s elbeszéltette a hadjáratot; midőn Arabban megveretését hallotta, e szavakkal szakitotta félbe: Jól van, Osman! levett saját turbánjáról egy gyémántokkal ékesitett darutollat s vezére turbánjára tüzte; midőn ismét Amza Mirza fölött nyert győzelmét adta elő, Amurat felkiáltott: Nem maradsz jutalom nélkül! s drágakövekkel kirakott tőrét oldalára kötötte; hallván Geng Kulikan imam fölötti győzelmét, egy másik még drágább darutollal ékesitette Osman turbánját; midőn végül előadta Kaffa ostromát, mellyben csupán három vagy négyezer emberrel tartotta magát, Amurat fölemelte kezeit, s az ég áldásait esdvén le reá, igy szólt: „Fényeskedjék arczod mindakét világon; az oltalmazó és boszuálló Isten legyen irántad mindenkor kegyelmes; bármerre forditsd lépteidet, a győzelem legyen kisérőd. Egy kioszkban és egy asztalnál foglalj helyet a paradicsomban azon kalifával, ki nevedet viseli, itt lenn pedig hosszu életen át tiszteletben és hatalomban élj.“ Ekkor Amurát egy intésére a fő palotatisztviselő (Kapu-aga) kivezette Osmant, s tetőtől talpig, a

kaftántól az ingig, s saruktól a turbánig, a sultán ruháiba öltöztette, mellyekkel s a kapott ajándékokkal ujra visszatért, nem győzvén eléggé köszönni a sultán nagylelküségét.

I. Nagy-Abbas.

Jobbra fordult azonban Perzsia helyzete Abbas Mirza alatt, ki testvére meggyilkolása által jutott a trónra, s ezen gyilkosságokkal tartotta fen magát (1586). Minthogy a csillagászok megjövendölték, hogy nagy veszedelem fenyegeti Perzsia királyát, lemondott a trónról s egy szegény embert koronáztatott meg, kit harmadnapra meggyilkolt, azt hivén, hogy a csillagokból kiolvasott szerencsétlenséget amarra háritotta. Bizalommal ragadván meg a kormány gyeplőjét, a rettenetes kurdok élén negyvenkét évig tartó uralkodásán át ostora volt szomszédainak. Mindjárt kezdetben leverte az usbekeket és törököket, s az ezekkel kötött békeszerződés, mellynek erejénél fogva Georgiát és Aderbidsant birtokában tartotta, azért is nevezetes, mert vallási kérdéseket is érint, meghagyván a perzsáknak, hogy tiszteljék az imamokat s ne beszéljenek illetlenül a szüz Aisháról. Ezen eredmény csak uj háborukra ösztönözte őt, mellyekre tizenkét éven át készült, s ezalatt az angol Sherleyt használta fel ágyuk szerzésére s a hadsereg szervezésére, kinek tanácsára némi szabadalmakat engedett a keresztény kereskedőknek ; Európát perzsa követek járták be, háborura buzditván a törökök ellen, de siker nélkül.

Ekkor Abbas, hazafias és vallási eszmék által lelkesitve, hadat indit a török basák ellen, beveszi Erivánt (1613) megveri Csikalát, ki emiatti fájdalmában meghal, miután már harminez éven át élt mint musulman ; a hosszu háboru alatt nyolczvan ezer családot telepit át Georgiából Hyrcaniába, Armeniába és Farsistanba ; beveszi a perzsa öböl legfontosabb szigetét, Bahreint is, mire békét köt (1618), megtartván összes hódítmányait évenkint száz vagy kétszáz teher selyemért. Abbas 1590-ben Ispahanba tette át a birodalom székhelyét, mellynek második alapitójaul tartatik ; szépitette a városokat, háromszáz mértföld hosszuságu gátat huzott Mazanderanon át ; gulákat emelt a lázadók fejeiből, gyülölte saját gyermekeit, s egyet megölt, egyet pedig megfosztott szemevilágától. Azért mégis nagynak nevezték, s a hagyomány neki tulajdonitja mindazt, ami szép és nagyszerü létezik a jelenlegi Perzsiában. Barátja volt a delhii császárnak, védelmezte a franeziák, angolok és hollandok telepitvényeit, de gyanakodott a portugalokra, kiknek Ormus még birtokukban volt, s hogy ettől őket megfoszthassa, hajóhadat kért az angoloktól, az indiai társaságot pe-

dig fölmentette a vámok fizetésétől; kikötvén a hajóhaddal, Ormust bevette és lerombolta (1623), anélkül azonban, hogy a testvérgyilkosság valami különös hasznot hajtott volna az angoloknak. Az ezek által küldött követségek tele beszélték a világot Perzsia gazdagságával.

Az ottomanoknál ezalatt folytonos boszuságot okoztak IV. Amurátnak a janicsárok, s nagy szolgálatokat tett neki Corseu nagyvezir, határozott, felvilágosult és vérengző férfiu. Bizonyos Abasa nevü föllázadt rabszolga segitségül hitta a perzsákat s átadta nekik Bagdadot, hol a sunniták kürtattak (1628). Amurat hadat inditott a város visszafoglalására, s a háboru még Sefi shah alatt is tartott, ki Nagy-Abbas után következett; Amurát kétizben rontott be háromszáz ezernyi sereggel, Bagdadot hosszas ostrom után bevette (1639), s harmincz ezer embert, kik fegyvereiket lerakták, lemészároltatott; Bagdad később is Amurát birtokában maradt.

Ő is legyilkolta testvéreit; megengedte, hogy a bor nyilvánosan árultassék, később azonban látván a kihágásokat, ujolag eltiltotta a bor valamint a kávé árulását is. Meghalálozván, testvére Ibrahim emeltetett a trónra (1640), ki ügyetlen, kicsapongó s a sok fajtalanság miatt már ifju korában tehetetlen ember volt. Temérdek pénzt költött ambrára, szőrmeárukra, rabszolganőkre; egész testét, még szakállát is gyöngyökkel diszitette; minden gondot anyjára, a vezirekre, és azon nyeglékre bizott, kik azt igérték neki, hogy némi erőhöz fogják juttatni. Elrabolván a mufti leányát, ez összeesküdt ellene, s alkalmatlannak nyilvánittatta a trónra, miértis megfojtatott (1649).

IV. Muhamed.

Kilencz fiut hagyott hátra, kik közől IV. Muhamed, ki öt a trónon követte, alig volt hét éves. A sultána cselszövényei s a folytonos lázadások után, mellyek elbeszélése a történelemre nézve csekély fontossággal bir, miután számos vezir neveztetett ki és mozdittatott el ismét, végre az albániai születésü Köproli Mehemet elfogadta a neki felajánlott nagyvezirséget azon föltétel alatt, hogy a fejedelem rögtön határozni fog az ő előterjesztésére, reá bizza a hivatalnokok kinevezését, a kegyelmek és büntetések osztogatását, végül teljes bizalommal leszen iránta, s nem hallgat az árulkodásokra. Erre kiragadta a birodalmat a nők gyönge és kegyetlen kormánya alól, ismeretet és szilárdságot tanusitott, mik által képes volt rendbehozni a birodalom ügyeit, emellett azonban dölyfös, boszuálló, hitszegő volt, melly tulajdonokat nem kárhoztatja nemzete politikája.

Megölte az ellenpártok fejeit s a ki neki akadályul szolgálhatott; több mint négyezer spahit a tengerbe dobatott, a többieket pedig Ázsiába szállittatta; a nem eléggé hü patriarchát felakasztatta (1657), s mondják, hogy öt év alatt többet kiirtott harminczhat ezer egyénnél. Abasa basa, ki Kis-Ázsiában föllázadt, győzelmesen egész Scutariig hatolt s a nagyvezir fejét követelte; ez őt ravaszul alkudozásokra birta, s hiveivel együtt lemészároltatta.

A Porta ezen időben számos diadalt aratott; a törökök százhusz ezer oroszt leöltek, az elpusztitott Moszkvából ötvenezeret rabszolgaságba hurczoltak, Bosnyákországból pedig háromszáz magyar fejét küldötték a serailba, miből azt lehetett következtetni, hogy ujra beköszöntött a rémület korszaka; az európai fejedelmek ennek folytán alázatos követeket küldöttek a Portához [1]).

Candiai háboru.

Velencze a Portával kötött szerződéseiben mindenkor fentartotta magának azon jogot, hogy visszaüzhesse a tengeri rablókat, bárhol is találkozzék velök. Piccinino Ali renegát, egy hajórajjal folyvást háborgatta a Földközi-tengert Algirból és Tunisból, sőt egészen az Adriai-tengerig hatolván, elfoglalt egy velenczei hajót s a valonai kikötőben vetett horgonyt (1638). Capello Marin hajóhad-parancsnok őt itt ostromzár alá vevén elfogta, s tizenhat gályát diadal között Corfuba vitt. IV. Amurat elégtételt kért, de minthogy ekkor szerencsétlenségére Perzsiában volt elfoglalva, kénytelen volt békés egyezkedésre lépni. Haragja azonban nem csillapult le s csak alkalomra várt annak kiöntésére, ami be is következett Ibrahim uralkodása alatt. Chambersi Baudran Gábor, a máltai rend tábornoka, elfogott néhány, a szent zarándoklásra indult hajót, mellyeken egy sultána is volt, mire azokat egy candiai kikötőbe, innen pedig Máltába vitte (1644). Ez elég volt arra, hogy Ibrahim háborut üzenjen a rendnek; ötvenezer török kelt hajóra Candia ellen, melly ugyszólván egyedül maradt még meg Velencze keleti hóditásaiból, mellynek megtartása husz lázadáson át temérdek kincsbe és vérbe került; kikötvén a törökök, Canéát vették ostrom alá. A köztársaság segélyért folyamodott a keresztény fejedelmekhez, s Spanyolország öt gályát

[1]) Legroszabbul járt Franczia ország követe, La Haye, minthogy nem akarta felfödözni leveleinek számát. II. Károly angol király követe, kit trónralépésének bejelentése végett küldött, megérkezéskor fényes ajándékot kapott, később pedig naponkint 10 ürüt, 50 csirkét, 100 kenyeret, 10 fáklyát sárga, és 10-et fehér viaszból és 20 czukros kenyeret, aztán 19 kaftánt, mig a többi követek csak 18-at kaptak; elutazásakor felszabadithatott három angol rabszolgát.

küldött, Toscana valamint a maltai lovagok hatot, a pápa ötöt, megengedvén egyszersmind, hogy a velenczei papságtól százezer aranyat szedjen be; a francziák vagy talán Mazarin saját erszényéből százezer scudót, és négy gyujtóhajót küldött s megengedte, hogy a köztársaság embereket toborozzon Francziaországban, de csak titokban, mert nem akarta koczkáztatni a Porta és Francziaország közötti barátságos viszonyt. Hihetetlenek azon ajánlatok és áldozatok, melylyeknek a velenczei nemesek magukat alávetették. A hajóhad felett Morosini Ferencz parancsnokolt, mielőtt azonban megkezdhette volna működését, Canea megadta magát. Erre meghasonlások merültek föl a török vezérek között, 's Deli Hussein Candiát vette ostrom alá (1651). Ezen hadjáratot a velenczei hajóhadak fényes tettei diszitik.

Köproli Mehemet jutván a kormányra, sokkal nagyobb erélylyel fogott a háboru folytatásához. Egész életén át igyekezett fölrázni a sultánt tétlenségéből, az ország nyugalmát a nyughatatlan vagy gyanus emberek lemészárlásával állitotta helyre és erősségeket emelt. Soha sem vesztette el ura bizalmát, sőt mire még nem volt példa, a pecsétet fiának, Köproli Achmetnek adhatta át, ki atyja tehetségeivel tudományos müveltséget párositott, mellynek az előbbi hiányával volt (1661) [1]). A Velenczével folytatott háboru sem ért még véget, s máris egy ujabb keletkezett Ausztriával Erdély miatt, miről már fönebb tettünk említést. Leopold császár nem levén képes elejét venni a veszedelemnek, mindenfelől segitséget kért, az országgyülés a sok sürgetésre igért is segitséget, ez azonban igen lassan érkezett, mialatt Achmet már utban volt, kinek homlokára maga a sultán kettős darutollat tüzött, kezébe pedig gyémántokkal kirakott kardot s Mohamed zászlóját adta. Kétszázezer törökkel, tizezer tatárral, kilenczezer oláhhal átkelvén a Dunán Buda mellett, portyázói egészen Olmützig és Bécsig kalandoztak (1662). Egész Európa megrémül; a birodalom elküldi a sokáig halogatott segitséget; VII. Sándor pápa pénzt és hadiszereket küld; ugyanezt teszi Spanyolország, Velencze és Genua; XIV. Lajos Coligny és Feuillade parancsnoksága

---

[1]) Achmet miniszterségе alatt lépett életbe a Portánál a követi hivatal, mellyet először Paugotaki Nikusi (Panajoti) nevü nemes szivü és ritka ügyességü görög viselt; öt Maurocordato Sándor követte Chiosból, ki mint előde Olaszországban tanulta a gyógyászatot, s számára a *birodalmi titkár* czim alapitatott, melly utódai számára is fentartatott. Ezen állomást, mellynek rendkivüli fontosságot kölcsönöz azon körülmény, hogy nem folytattatnak alkudozások keresztény fejedelmekkel a tolmácsok közbejötte nélkül, csak görögök nyerhetik el.

alatt hatezer embert küld, a gyanakodó bécsi udvar azonban szemmel tartja az utóbbiakat s mindig ugy állitja föl, hogy át ne pártolhassanak az ellenséghez.

Szent-gothárdi csata.

Számuk összesen harminczezerre rugott az előrelátó Montecuccoli vezetése alatt, mig a magyarokat a heves Zrinyi vezérelte. Montecuccoli főkép odairányozta figyelmét, hogy elzárja Stájerországot Achmet előtt, a francziák heveskedése miatt azonban kénytelen volt döntő csatába bocsátkozni Szent-Gothárdnál, Moggendorf mellett. (1664. jul. 22.) Midőn Achmet a felfodrozott franczia tiszteket közeledni latta, kérdezte: „Kik ezek a leányok?“ a leányok azonban oroszlánokként viselték magukat a rohamnál, s vezéröket a törökök faludi-nak, vagyis aczél-nak nevezték el. Ez volt a törökök legnagyobb csatája nyilt téren háromszáz év óta, mellyben tizenhét ezer halottat és pogyászaikat vesztették el. Achmet békét ajánlott s Montecuccoli, ki Ausztriától semmi segitséget nem kapott, meg is kötötte azt husz évre Vasvárott (aug. 10.), melly szept. 17-kén iratott alá.

Vasvári béke.

Ezen békekötés értelmében Erdély szabadon választhatta fejedelmeit; a törökök megtartották Nagyváradot és Érsek-Ujvárt; Leopold egy erősséget épithetett a Vág partján; Köproli, ki előbb győzelmet jelentett, aztán pedig ottoman hadvezér által még nem tapasztalt vereséget szenvedett, selyemzsinórt várt, ehelyett azonban olly rendkivüli bizalom jeleivel találkozott, hogy nem habozott a birodalom fővárosától távol huszonnyolcz hónapon át vezetni Candia ostromát, mellyet most már ujra egész erélylyel lehetett megkezdeni.

A tömeg, melly fölötte számos, s az eget a mi számitásaink szegényes okoskodásainak rendeli alá, bizonyos titokszerü valamit látott az 1666-ik év számában; a keresztények az antikrisztust, a musulmanok a dedsalt, a zsidók a messiást várták; a Meccát és Egyiptomot megreszkettető iszonyu földrengések igazolni látszottak az általános rémületet. Megrettenve a musulmánok elő haladása miatt, a pápa nem szünt meg keresztes hadjáratra buzditani a hiveket; hivását számos vitéz tisztek örömest követték; XIV. Lajos, ámbár szövetségese volt a Portának s szerette volna kitúrni a velenczeieket a keleti kereskedelemből, megengedte, hogy de la Feuillade vicomte egy csapatot toborozzon, mellyhez a vállalat sajátságos és regényszerü jellege által csalogatva, legelső csa-

ádokból származó ifjak is csatlakoztak, kiket Beaufort tengernagy vezetett Candiába. (1668). A nagyur ekkor valóban elmondhatta, mit sokszor szokott ismételni: „A franczia barátaink, de azért mindig ellenségeinkkel találjuk őket.“

Nem olly háboru volt ez, mellyben kimutathatták volna harctudományukat s vitéz tettekkel lehetett volna dicsekedni; a támadások és kirohanások sem éjjel sem nappal nem értek véget; nagyobbrészt föld alatt működtek, minthogy a talaj keresztülkasul volt szeldelve titkos menetekkel, mellyek gyakran ott robbantak fel, ahol legkevésbbé várták. A derék franczia ifjak nem vesztették el bátorságukat, daczára annak, hogy szünet nélkül előre nem látható veszélyektől kellett tartaniok, hogy egész napokat földre hasalva kellett tölteniök s gyakran éj közepén a levegőbe röpittettek. Lovagi büszkeségökben azonban gyalázatnak tartották a velenczeieknek engedelmeskedni, s nem helyeselvén a csak imént megölt Cornaro Caterino által eddig követett védelmi rendszert, karddal kezökben, bátorsággal szivökben kirohanást intéztek, de megverettek (1669), s a tengernagy és számos kitünő franczia fejeit Konstantinápoly utczáin hordozták végig. Ezen gyilkosság XIV. Lajost terhelné, ha igaz volna, hogy az erősség átadása már el volt határozva, s csak addig akartak még ellenállni, míg tisztességes megadást eszközölhettek ki, ő azonban csak azért halogatta a vár átadását, hogy a pápától kiérdemelje a vörös kalapot két kegyencze számára. Bárminként álljon is a dolog, az életben maradt francziák minden kérelem daczára visszatértek hazájokba, a padishah pedig bátorságra buzdította övéit, ekként irván nekik: „Látni foglak téged, Lala nagyvezirem; ezen áldott esztendőben vitézül kell magadat viselned. Téged és a veled levő hősöket a legfőbb Istennek ajánlottam. Tudom, miként harczoltatok és győztetek már két év óta. Fényeskedjék a mi arczunk ezen és a másvilágon, ma és a végitélet napján. Vajha bevehetnétek Candiát ezen esztendőben Isten jóságából! Ezen évben még nagyobb erőfeszitéseket követelek tőletek.“

A háboru már csakugyan harmincz év óta tartott. Candia három ostromot állott ki, s az utolsó, mint mondják, 28 hónap alatt a velenczeieknek 30,905, a törököknek pedig 118,754 emberökbe került; előfordult összesen 56 roham, 45 földalatti küzdelem és 96 kirohanás; az ostromlottak 1173. aknát robbantottak föl, a törökök pedig háromszor annyit. A helyőrség, melly háromezer emberre olvadt le s ragály által is tizedeltetett, visszaverte a musulmanok utolsó ro-

hamát, mire a béke megköttetett Giofirában. A velenczeieknek szabad kivonulás engedtetik; aki akarja, fegyvereit s a szent öltönyöket és edényeket is magával viheti; a köztársaság megtartja a spinalongai, sudai és grabusei kikötőket Candia szigetén, nem különben Bosnia és Clissa partjain tett hóditmányait; a foglyok kölcsönösen kicseréltetnek s a hajdani kereskedelmi és barátságos viszonyok visszaállittatnak. A megmaradt négyezer polgár Parenzóba költözött s Köproli a székesegyházat moseává alakíttatta át. A velenczei nép örjöngő fájdalommal értesült ezen veszteségről [1]), mi egyjelentőségü volt a köztársaság bukásával. A rettenthetlen Morosini azonban ennek daczára Velencze és Olaszország legnagyobb hősei közé számitandó.

Dorozenko, lengyel Ukrania hetmanja, orosz Ukraniát is hatalmába ohajtván keriteni, a Portával szövetkezett. Alig szabadultak meg a candiai háborutól, Muhamed és Köproli ujra átlépték a Dunát, elfoglalták a bevehetetlennek tartott Kaminiec-et, ostrom alá fogták Lemberget, s a buczazi békében gyalázatos föltételeket és adót szabtak ki (1672.). Lengyelországot belvillongásai miatt érte illy gyalázat, de Sobieski János országos marsall, miután egy párt vezérévé lett, visszaveti a gyalázatos szerződést, megujitja a háborut, még a korona ékszereit is elzálogositja s felhivja a papságot az ország védelmére; ömaga mint közkatona harczol, megveri a törököket, feldulja táborukat Choczim mellett, s a nagyur és Achmet szerencséseknek tartották magukat, hogy kimenekedhettek kezei közől. Erre királylyá kiáltatván ki, mindaddig vonakodik fejére tenni a koronát, mig be nem végezte a törökök ellen indított háborut. De miután több győzelmet nyert, egyszerre azt veszi észre, hogy nyolczvanezer török és százharmincz ezer tatár által van bekerítve. Nem vesztette el bátorságát, hanem megvesztegetvén a tatárok kánját, sikerült békét kötni Zurawnóban (1676), mellynek értelmében az adó eltöröltetett, a törökök pedig megtartották Kaminiec-et s Ukrania harmadrészét, melly nem sokára egészen átengedtetett.

---

[1]) „Egy akkor Velenczében tartozkodó értelmes egyén beszélte nekem, hogy ugy tünt föl előtte, mintha a végitélet napját látta volna bekövetkezni; annyira sirtak és jajgattak mindkét nemü egyének. A nép őrülten futkosott az utczákon, jajgatva a nagy szerencsétlenség fölött, szitkokat szórva a gondviselés, átkokat a törökök s végnélküli szidalmakat Morosini hadvezér ellen, kit nyiltan árulónak neveztek.“ **Muratori.**

Kevéssel ezután meghalt Köproli Achmet negyvenhét éves korában, miután a birodalmat tizenöt éven át jobban kormányozta, mint bárki más. Halála előtt négy tanácsot adott urának. „Ne halgass a nőkre; ne engedd, hogy bárki tulságosan meggazdagodjék; a kincstárt minden lehető módon töltsd meg; folytonos mozgásban tartsd önmagadat és a csapatokat.“ Veje, Kara Mustafa, ki az ő iskolájában neveltetett, de zsugori és fajtalan volt, hallván, hogy a kozákok hetmanja Oroszországhoz csatlakozott, melly hatalmasságot a Porta akkor csak névből ismerte, elhatározta, hogy háborut fog ellenök indítani. Személyesen átkelvén a Bugon (1678), megszállotta és fölötte sulyos veszteségek után bevette Czerint, mire a hadjárat csak lanyhán folytattatott, míg végre Radzinban tizenkét évre fegyverszünet köttetett (1681).

Bécs ostroma. Sobieski.

Ekkor háboritlanul gondolhatott Ausztriára, melly ellen az elégedetlen magyarok lovalták, s csakugyan rettentő s egyszersmind költséges előkészületeket tett. A sultán sátrai százezer aranyba kerültek; a számos háremet száz gyönyörü, ezüst kerekekkel és bársony pamlagokkal ellátott hintó hordozta. A készületlen Ausztria Lengyelországgal és Velenczével szövetkezett, mellyek szintén fenyegetve voltak; a szövetséghez Oroszország is csatlakozott, s illyformán a Porta hármas háboruval állott szemközt. Kara Mustafa háromszáz ezer emberrel Belgrádba érkezett, mire a magyarok és szabadságaik védnökének nyilvánitván magát, a nélkül, hogy megállapodott volna az erősségekben, egyenesen Ausztria fővárosának tartott, hová 1683. jul. 13 án érkezett meg. Az udvar elfutott; a város védelmére nyolczvan ezer ember maradt, kik a rohamokat két hónapon át visszaverték, s Kara Mustafa ezen idő alatt negyvenezer embert vesztett részint vas által, részint az élelem szüke miatt. Bécset azonban okvetlenül beveendette, ha katonáit a zsákmányolás reményével buzditotta volna, de zsugoriságból megadásra akarta kényszeriteni. Ezalatt Sobieski János, ki ámbár rokonszenvezett XIV. Lajossal, Podolia visszahóditása végett azonban mégis Ausztriával lépett szövetségre, megindult huszezer lengyellel, s egyesülvén a császáriakkal, a Kahlenbergről a musulmanokra vetette magát. A csata (szept. 12.), mellytől az európai müveltség függött, a keresztények fegyvereinek szerzett dicsőséget.

Sobieski ezeket irja feleségének: „Az ellenséges tábor az összes ágyukkal és megmérhetlen gazdagsággal kezeink közé esett. Tevékből, öszvérekből és fogoly törökökből álló sereget hajtottunk

magunk előtt; én a nagyvezir örököse lettem; azon zászló, mellyet előtte szoktak vinni, nem különben Mahomed zászlója, mellyel a sultán ezen hadjáratot megtisztelte, a sátorok, kocsik, pogyászok, szóval mindennek egy része nekem jutott. Ami a sátorban talált fényüzési tárgyakat illeti, minők a többi között a kertek, fürdők, szökőkutak, minden faju ritka állatok, bajos volna azokat egyenkint elősorolni. . . . Ma reggel a városban voltam és ugy találtam, hogy öt napig sem lett volna képes tovább ellenállni. Lehetetlen emberi szemre nézve máshol olly iszonyu rombolást látni, melly olly rövid idő alatt vitetett volna véghez, annyi kőhalmazt, mellyeket a felrobbanó aknák röpitettek a levegőbe. A tábornokok kezeimnél és lábaimnál fogva vittek. Az ezredesek ezredeik élén gyalog és lovon ezen kiáltással üdvözöltek: Éljen a mi vitéz királyunk!. . . . Ma a szász választó-fejedelem, a lotharingiai herczeg és Stahremberg gróf, Bécs parancsnoka, jöttek elém temérdek, minden rendü és rangu néptömeg kiséretében; mindenki szivéhez szoritott, csókolt, megváltónak nevezett, s utközben általános Éljen a király! kiáltások hangzottak fel. Ebéd után, midőn lóháton visszatértem a táborba, a nép egészen a kapukig kisért s kezeit ég felé emelte. Dicsőség, dicséret, örök hála a Mindenhatónak, ki olly szép győzelmet engedett nekünk.“ — Ekként Lengyelország saját és a törökök vérével örök szerződést kötött az általa megmentett Európával, melly száz negyennyolcz év mulva ugyanazon napon látta ezt az országot kimulni, örülvén halálának vagy közönyös szemlélője lévén!

A musulmanok megfutamodván, visszahagyták gazdag táborukat, de magukkal vittek nyolczvanhét ezer egyént, kik között ötven ezer gyermek és huszonhét ezer nő volt. Leirhatlan hálát tanusitottak a bécsiek Sobieski iránt, mig Leopoldot néma csendben fogadták, ki emiatt felháborodva olly heves szavakkal támadta meg Zinzendorf miniszterét, hogy ez emiatt néhány óra mulva meghalt. Még Sobieskit sem akarta elfogadni, nehogy a hála sulyát kelljen viselnie, és sokáig vitatkoztak a minisztertanácsban afölött, miféle szertartások között kelljen öt fogadni, mire a lotharingiai herczeg ekként kiáltott fel: „Fogadjátok tárt karokkal!“ azonban mégis hideg és szégyenletes szertartásokat állapitottak meg [1]).

XIV. Lajos, ki szitotta a magyarországi zavargásokat, a törököket háborura ösztönözte s hadseregével a Rajna mellett állott, várva, hogy a fejedelmek meghivják és császárrá választják, boszan-

[1]) Le vannak irva Sobieski leveleiben. Páris, 1826. 70. lap.

kodva értesült Bécs felszabadításáról. Mialatt a császár nem érdemlett diadalokat ült, Sobieski az ellenség üldözésére indult, és bevette Esztergomot. Naplemente után a nagyvezir sátorában ujra irt az ő szép és drága Mariájának, lelke egyedüli vigaszának, mint már előbb is irt a Kahlenbergen napfölkelte előtt. „Nem láttam még, ugymond, az egész zsákmányt, de össze sem hasonlítható azzal, amit Choczimben láttunk; négy vagy öt, rubintokkal és zafirokkal kirakott serleg maga több ezer aranyat ér. Te nem fogod nekem azt mondani, kedvesem, mit a tatár nők szoktak mondani férjöknek, midőn zsákmány nélkül tér vissza: Te nem vagy harczos, mert semmit sem hoztál, minthogy csak az tehet szert valamire, ki bátran előre hatol. — A vezir egy szép struczot vitt el egy császári kastélyból, mellynek fejét levágatta, nehogy ismét a keresztények kezébe jusson: lehetetlen leirni azon tulságos fényüzést, melly a vezirek sátoraiban uralkodott; fürdők, kertek, szökőkutak, csigabarlangok, sőt egy papagály is. Midőn a vezir látta, hogy nem tarthatja többé magát, magához hitta fiait, mint valami gyermek sirt, s igy szólt a tatárok kánjához: Szabadits meg, ha lehet; a kán válaszul adá: Jól ismerjük a lengyel királyt; lehetetlen ellenállani neki; inkább nézzünk körül, hogyan menekedhetnénk ki a bajból. — Ami zsákmányomat illeti, lehetetlen az egészet leirni, de a főbb tárgyak a következők: egy gyémánt öv, két gyémántokkal kirakott fülönfüggő, négy vagy öt igen drága kés, öt puzdra, rubintokkal, zafirokkal és gyöngyökkel kirakva, ágytakarók, szőnyegek és ezer más apróság, a lehető legszebb nyestbőrök. A katonák sok gyémánt övre tettek szert; mit csinálnak velök a törökök, mert rendesen nem szokták hordani, talán bécsi nőket akartak velök ékesíteni. Egy színaranyból készült szekrényke jutott birtokomba, mellyben három, pergamen vastagságu és cabalisticus jelekkel diszitett arany lemez van. Ami a fökincstárt illeti, nem tudom, mi történt vele; én magam léptem először a vezir sátoraiba és senkit sem találtam bennök, ki azt eltulajdonitotta volna; talán a csapatok között osztották ki s nem vitték a táborba, vagy talán még a csata előtt a hadsereg háta mögé küldték.“

Kara Mustafa Ibrahim budai basát okozta a vereség miatt, miért ötven főtiszttel együtt megfojtatott; Ibrahim özvegye, IV. Muhamed nővére azonban a nagyvezirt vette gyanu alá, ki tehetetlenségről vagy árulásról vádoltatván, Belgrádban kapta meg a halálos itéletet.

A pecsétet ekkor Kara Ibrahim nyerte el, de csak rövid ideig,

ugyanis rosz fordulatot vevén az 1684 és 1685-ki hadjáratok, emiatt őt okozták s Rhodusba számüzték, Solimant rendelvén utódául, ki alatt még nagyobb romlás következett be. Buda, az islam védbástyája, a szent háboru gyöngye, az ottoman birodalom kulcsa, száz negyvenöt évig volt a törökök kezében és hat ostromot állott ki. Hatvanhat kormányzó után Abd-el-Rhaman, a hös, parancsnokolt Buda várában, kit sok költő megénekelt, s ki három hónapig tartó dühös ostrom után bukni látta a várost s ő maga is elesett (1686). A szurony ez alkalommal használtatott először mint döntő fegyver. A következő évben tizenhat ezer török hullt el Mohács mellett, s a keresztények a nagyvezir sátorában tartottak Tedeumot, melly olly nagy volt, mint valami város. A janicsárok emiatt föllázadtak a nagyvezir ellen, s ez Konstantinápolyba volt kénytelen menekülni. A lázongók azonban itt is utólérték és fejét követelték azon szándékkal, hogy megfosztják trónjától Muhamedet, ki negyvenévi ügyetlen uralkodása alatt, melly nagy vállalatok de nem kevésbbé sulyos szerencsétlenségek miatt nevezetes, többre becsülte a vadászatokat a háborunál [1]). S csakugyan miután a lázadóknak mindazon fejeket kiadta, mellyeket követeltek, s a főhivatalokat az ő embereiknek adományozta, trónvesztettnek nyilvánittatott, még mielőtt megölhette volna testvéreit.

II. Soliman.

A hárembe záratva még öt évig élt s helyette testvére, II. (vagy III.) Soliman emeltetett a trónra, ki negyven év óta megszokván a félénk asszonyi visszavonulást s az asceticus elmélkedéseket, sok habozás után fogadta el a koronát s a koronázási ünnepélyek között is testvére képe rémitette, ki poroszlók és hóhérok által volt környezve. Siavuk-ot, a lázongó janicsárok fejét nevezte ki nagyvezirré, kik hogy zsoldjukat kikaphassák, követelték, hogy adót vethessenek a személyekre, az aranyra és ezüstre s a vadászat költségeire. Kivánságuk teljesittetett de azért nem csilapodtak le, árulónak nevezik Siavukot, ki háremének kétségbeesett védelme között megöletik, s háreme és feleségei, ami eddig hallatlan volt, megbecstelenittetnek. Az ulemák és a nép fegyvert ragadtak a lázadás elnyomására, mialatt Belgrád elesett s a keresztények egészen Uskubig hatoltak (1689). A fegyverforgatáshoz nem értő sultán Drinápolyba vonulván vissza, Köproli Mustafának, Achmet, a candiai győző fiának

[1]) A korabeli fényes ünnepélyekről e könyv végén a G.) felvilágositó jegyzetben fogunk példát idézni.

adja át a pecsétet. Ezen rendkivül vallásos, igazságszerető férfiu és gyülölője a kereszténveknek, helyreállitotta a fegyelmet, rendbehozta a pénzügyet, eltörölvén egynémely semmi hasznot nem hajtó adónemeket. Ő képes lett volna ujjáalkotni a nemzetet, ha lehetséges lett volna. Utálván az alkudozásokat, kijelentette, hogy élet-halálharczot indit a keresztények ellen, de csak olly emberekkel, kiket vele ugyanazon érzelmek lelkesitenek; a többiek maradjanak otthonn, tisztitsák meg lelköket a bünöktől és imádkozzanak. Felébresztvén a lelkesedést, óriási hadsereget gyüjtött össze; hogy megtartsa Moreát az engedelmességben, Oláhország és Moldva mintájára szervezte, szabad vallásgyakorlatot engedvén egy, Mainában székelő fejedelemmel; e hivatalra Liberaccio választatván, mihelyt csak tehette, rögtön a velenczeiek pártjára állott.

Ezalatt (1691) százezer harczossal, a legjobbakkal, kik a félholdat valaha követték, rohammal b evette Belgrádot, később azonban megveretett és elesett Zalánkeménnél. Ezalatt a szenteskedő Solimán is meghalván, a próféta kardja testvére, II. Achmet oldalára öveztetett, ki a seraili nevelés folytán époly gyönge, fölötte vallásos és nyugalomszerető volt; békealkudozásokba bocsátkozott, de mielőtt a béke megköttetett volna, elhunyt.

II. Mustafa.

Utána II. Mustafa, IV. Muhamed fia, lépett a trónra (1695), ki tétlenségről vádolván három elődjét, a hadsereg élére áll s mialatt a hirhedt tengeri rabló, Hussein Mezzomorto, megveri a velenczeieket és Chiost elfoglalja, ő átkel a Dunán s beveszi Lippát.

Savoyi Eugen.

„Brinvilliers marquisnő és de la Voisin (142. lap.) megmérgezési pörébe Mancini Olympia, Mazarin unokahuga, Soisons gróf Eugen Móricznak, a nyugtalan Carignan herczeg Tamás harmadszülöttének özvegye is be volt bonyolódva, ki megfutván s később Spanyolországban arról vádoltatván, hogy Ausztria megbizásából megmérgezte a királynét, végre nyomor között Brüsselben halt meg. Fia, a soissonsi apát, kinek szintén része volt anyja szerencsétlenségében, ekkor elhagyta az egyházi pályát, s visszautasittatván Francziaország által, hol őt apátká-nak csufolták, Ausztriának ajánlotta fel szolgálatait, s Savoyai Eugen [1]) herczeg név

[1]) Szokta volt magát aláirni: *Eugenio von Savoie*, tudnillik egy olasz, egy német s egy franczia szóval, hogy megmutassa (mondá), miként van olasz szive ellenségei ellenében, franczia szive uralkodója irányában, német szive barátai

alatt nagy hirre tett szert. Nem ugyan nagy mestere volt a helyes taktikának, de jól ismerte a helyeket és személyeket, folyvást éber lelkű volt, elismerte és jóvá tette saját hibáit, ellenségeinek hibáit pedig arra használta föl, hogy legyőzte őket gyengeségök pillanatában. A hadsereg élére állittatván, elég bátorsággal birt megszegni a császár ügyetlen rendeleteit, s döntő diadalt aratott Zentánál a Tisza mellett, (1697 szept. 11.) melly alkalommal huszonöt ezer török, tizenhét basa, s maga a nagyvezir Elmas Muhamed is elesett. Kilencz ezer kocsi, hatezer teve, tizenötezer ökör, hétezer ló, huszonhat ezer golyó, hatszáznegyvenhárom bomba, három millió forint, a nagyvezir két felesége s a nagyúr pecsétje esett zsákmányul, ki a folyó tulsó partjáról szemlélte a vereséget, anélkül, hogy segélyt hozhatott volna.

Midőn Eugen Bosnia meghóditása után visszatért Bécsbe s átadta a sultán pecsétjét a császárnak, ez egy szót sem intézett ahhoz, ki parancsai ellenére győzött; később pedig egy tisztet küldött hozzá, hogy foszsza meg őt kardjától. Bécs városa rendkivül felingerült emiatt s a nép tömegesen sietett a palota felé ugy, hogy Leopold végre fölhagyott a szigorral s irigy minisztereinek követelése daczára vonakodott megbüntetni mint árulót azt, „kit Isten arra választott ki, hogy megfenyitse Fiának ellenségeit.“ Eugen vonakodott ujra elfogadni a parancsnokságot, hacsak mentnek nem nyilvánitják az udvari tanács alkalmatlankodásaitól; ez alkalmat nyujtott neki ujra kitüntetni magát a következő hadjáratokkan. Különben igen szerény ember levén, semmiféle bókot nem türt; nyiltságában még az udvariasságról is megfeledkezett s ezáltal maga ellen ingerelte az udvaronczok seregét. Kedvelte a tudományokat és szépmüvészeteket s örökké csak békét tanácsolt.

A savoyard és a lengyel vitézségével Európa megmentésében egy sorba helyzendő a velenczeiek vitézsége is. Tulságosan meggyöngülvén azóta, hogy a többi államok megnagyobbodtak, ezer mindenféle tekintettel kellett lenniök a törökök irányában, meg levén győződve, hogy a keresztény hatalmasságok tétlenül és közönyösen szemlélnék bukásukat. De amint Ausztria és Lengyelország szövetkeztek a török ellen (1684), ők is rögtön csatlakoztak a szövetséghez, s Morosini Ferencz, Candia védője, az Archipelagus Sobieskije lőn. Kárpótlást akarván szerezni Candiáért, megtá-

---

számára; vagy, amint őmaga VI. Károlynak magyarázta, mert Olaszországnak köszöni származását, Franczia országnak dicsőségét, Németországnak szerencséjét.

madta Moreát, s rohammal bevette Coroné-t (1685); több erősséget lerombolt, mellyek a mainoták fékezésére szolgáltak, kik most Szent Márkhoz csatlakoztak. Bevette Navarinót, Modonét, romaniai Nápolyt, s végül az athéni acropolist, miértis peloponesusinak üdvözöltetett. Visszatérvén (1688) dogénak választatott meg; a magával hozott temérdek zsákmány között volt azon oroszlán is, melly a Pyracus bejárata előtt állott, s jelenleg a velenczei fegyvertárt diszesiti.

Cornaro Jakab folytatta a háborut, melly később Mocenigo Domonkos alatt roszabbra fordulván, a senatus felkérte az ősz Peloponnesiacus-t, hogy ragadja ismét kezébe a győzhetlen kardot. Nyolczvannégy hajóval csakugyan megérkezett a romániai Nápoly elé, hanem itt elérte a halál (1694). A hadsereg lelkesültsége utódja Zeno Antal alatt sem csökkent, s be is vette Chiost, de nem volt képes vagy nem tudta megtartani a törökök ellen, miértis visszahivatván, börtönben halt meg. A törökök megkettőztetett erőfeszitéssel fogtak Morea visszahóditásához, de Molino Sándor meghiusitotta szándékukat.

Karloviczi béke.

A béke megkötése fölött már több év ota alkudoztak, mit leginkább Ausztria sürgetett, mert nagy szüksége volt reá; a dolog azonban nagyon bajosan haladt, mert az islam tilván a terület-engedést, a diván az uti possidetis-t követelte alapul, mig Oroszország, Lengyelország és Velencze meg akarták tartani hódítmányaikat. A szerződés végre Holland és Angolország közbenjárása mellett megköttetett a törökök, a császár, Lengyelország, Oroszország és Velencze között, Karloviczon (1699. jan. 26); ezen békeszerződés, melly véget vetett Erdély és Zante lealázó adójának, a legnevezetesebb volt mindazon békekötések között, mellyek a Porta és a keresztény hatalmasságok között köttettek.

A félhold visszaüzetvén Bécstől, Magyarországból, Erdélyből, Podoliából, Ukraniából, Dalmátiából, Moreából is kénytelen volt kivonulni, s határait ezentúl a Dnieper, a Száva és Unna képezték; a közjoggal megegyezőnek ismerte el az európai hatalmasságok beavatkozását közvetités alakja alatt, midőn közös érdekek forognak szőnyegen. A császár megtartotta Erdélyt és Temesvárt, jogot nyervén egyszersmind erősségeket emelni a határ mentében; eltitattak a rablókalandozások, s nem volt szabad menhelyet nyujtani a lázadóknak és gonosztevőknek. Ekként Ausztria nyerte Slavoniát, a Szeremséget, tizenöt magyar megyét, mellyek a törökök

uralma alatt állottak, Buda, Pest, Székes-Fehérvár városokkal; továbbá biztositotta magának Erdélyt a hozzá kapcsolt hét magyar megyével. Lengyelország visszakapta Kaminiecet, Podolia és Ukrania Dnieperen-inneni részeivel. Oroszország Azowot nyerte a körötte levő apró városokkal, ellenben lerontotta Tawant, Kasikerment, Nustretkerment, Sagiskerment a Dnieper mellett, s területeiket Törökországnak engedte át. Velencze megtartotta Moreát, Santa Maurát és Leucadiát; átengedte a szárazföldet, Lepantót és az Archipelagus szigeteteit s lerombolta a ruméliai és prevesai váracsokat; a Porta és a köztársaság közötti viszonyokra nézve ezen föltételek voltak irányadók mindaddig, mig a köztársaság meg nem bukott. Ragusa megmaradt a Porta fenhatósága alatt.

Ragusa.

Ezen köztársaság, mellynek eredetét és alkotmányát máshol adtuk elő (L. XI. könyv. 252. lap), az elsö alapitók utódai és néhány nemes bosnyák által kormányoztatott egy igazgatóval, mi nyolcz évig tartott. Damian, ezek egyike, nem akarta letenni a parancsnokságot, hanem zsarnokká tette magát; a ragusaiak azonban Velenczéhez fordultak, s ez meg is szabaditotta öket a zsarnoktól, de csak azért, hogy saját uralma alá hajtsa, s csakugyan Velencze alattvalói maradtak mindaddig, mig Lajos magyar király vissza nem adta függetlenségöket. A genuaiak és velenczeiek, valamint egyéb hajózó nemzetek azonban annyira háborgatták e köztársaságot, hogy az a törökök védnöksége alatt keresett biztonságot s ezt adóval vásárolta meg.

A nagytanács, mellyben a tizennyolcz évet meghaladott összes nemesek résztvettek, törvényeket hozott, hivatalnokokat nevezett ki s kegyelem-osztogatási joggal birt. A nagytanács elé terjesztendő tárgyakat egy, negyvenöt pregadból álló tanács rendezte s egyszersmind a külügyeket is intézte; a végrehajtó hatalom hét tanácsnokra volt bizva, kik a kistanácsot alkották. Az igazgató csak négy hétig vitte hivatalát, s a kormány minden tényében részt kellett vennie; a palotából csak nagy ünnepek alkalmával jött ki, vörös damaszt köpenyben, vörös harisnyákban és sarukban, s fején nagy parókával. A nemeseket csak nemes vethette börtönbe, s ök láttak el minden hivatalt. Különben minden részletesen meg volt határozva elannyira, hogy midön Tuberone Cerva egyszer a tanácsba a kiszabott mértéknél hosszabb ruhában lépett, ezt az egész gyülekezet előtt megröviditették, amiért annyira elszégyelte magát, hogy elment és baráttá lett. A nemesek és plebeusok közötti házasságokból bizonyos közép-

osztály született, mellynek meg volt engedve az alsóbb rangu hivatalok viselése. A nép a nemesek védnöksége alatt állott [1]).

A karloviczi béke óta a Porta megszünt fenyegető lenni, s befolyását is elvesztette a nyugati ügyekben; kivetközvén némileg barbár jellegéből, követeket küldött és fogadott el, a szokott ajándékokkal, szabadságot engedvén nekik előterjeszteni azon javaslatokat, mellyeket czélszerüknek tartanak. Ez időtájban Perzsiával volt baja, de sokkal veszedelmesebb volt Oroszország, hol Nagy-Péternek a Fekete-tengerre fájt a foga. Daltaban-Mustafa, tanulatlan de ügyes és tevékeny szerb következvén Köproli Hussein után, ez máris sokallta azon áldozatokat, mellyekkel a karloviczi béke megvásároltatott, s mindjárt kezdetben meg akarta semmisiteni a czár hatalmát. A béke-párt azonban felülkerekedett, s ő megfojtatván (1703), ekként kiáltott fel: Öljétek meg, hitetlen musulmanok, azt, kit a hitetlen gaurok nem voltak képesek megölni."

Utána Rami Mehemet következett, ki jól értett a politikához és helyesen fogalmazott, de nem értett a hadviseléshez, s rosz szemmel néztek reá a katonák, kik amiatt is fölötte boszankodtak, hogy a sultán csak vadászatra gondol. Ennek folytán rendkivül véres lázadás tört ki, melly alatt Mustafa testvérének, III. Achmetnek volt kénytelen a trónt átengedni. Ez erös kézzel elnyomta a lázadást, s mondják, hogy titokban tizenegyezeret fojtatott meg azon janicsárok közöl, kik őt trónra emelték. Vezireinek gyakori változtatása kormányzása gyöngeségéről tanuskodik.

Péterváradi csata.

A lófarkakat háromszor tüzték már ki Oroszország ellen a diván habozása miatt, melly roszul volt értesülve az európai ügyekről; végre ez és amaz abban állapodtak meg, hogy Perzsiát felosztják egymás között. A Porta Velencze ellen is háborut inditott (1715) s százegy nap alatt elfoglalta Moreát. Eugen herczeg rábirta VI. Károly császárt, hogy vegyen részt a háboruban, s Magyarországban hetvenezer harczost gyüjtött össze. Ali Kamurdsi sokkal nagyobb sereggel közre fogta a császáriakat, Eugent nagy veszély fenyegette, ő azonban vakmerő bátorsággal megrohanta a százkilenczven ezer főből álló ellenséges hadsereget, mellyből harminczezeret lemészárolt a nagyvezirrel s a janicsárok agajával együtt; ötvenezer sátort, százhuszonnégy ágyut, kétezer tevét s temérdek élelemszert zsákmányolt

[1]) E köztársaság emlékiratai, valamint gazdagsága és mükincsei nagyrészint az 1667-ki földrengéskor, mellyet Stay megénekelt, elvesztek.

(1716). Erre csakhamar megrohanja és beveszi Temesvárt, visszafoglalván ezer kétszáz ausztriai ágyut; az egész bánság visszafoglaltatott a törököktől. Mindenfelől herczegek és urak sereglenek össze, hogy résztvegyenek ezen háboruban, mellyet a győzelem szentesitett; Eugen átkelvén a Dunán ostrom alá vette Belgrádot, mellyet harminczezer ember védelmezett. Asdsi Ali, az uj nagyvezir, százötvenczer harczossal jelent meg a vár fölmentésére, s körülvette a betegségek által is megtizedelt keresztény hadsereget. Eugen, kibe a szerencse bátorságot öntött, a köd oltalma alatt negyvenczer emberrel megtámadja és megveri a nagyvezirt a sánczok között, tizennyolczezer ozmant levág s harminczegy ágyut és temérdek lőkészletet ejt hatalmába. Belgrád megadja magát; a Száva és Duna mellett levő egyéb erősségek rohammal vétetnek be.

Passaroviczi béke.

A divánnak békére kellett gondolnia, de a császárnak sem volt kisebb szüksége reá; elfogadtatván Anglia és Holland közvetitése, a passaroviczi congressusban (1718) megállapitják az uti possidetést; Ausztria azonban egész Szerbiát követeli, mint Belgrád függelekét, s kivánja, hogy Morea adassék vissza Velenczének. Erre hosszu viták keletkeztek, mig végre elhatározták, hogy a császár tartsa meg Temesvárt az Alutától nyugatra fekvő tartományokkal, mellyek határai lesznek: az emlitett folyó, forrásától kezdve egészen addig, ahol a Dunába ömlik, innen pedig a Duna addig, hol a Timok szakad belé; ehhez járulnak: Belgrád, Paraku, Istolatz, Shabak, Bedka, Belina; a két birodalom alattvalóinak szabad kereskedés engedtetik; a berber és dulcignói tengeri rablók megfékeztetnek.

Ez mintegy befejezése volt a karloviczi békének.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Magyar- és Erdélyország.

Magyarországon olly alkotmány létezett, mellyben a hübériség és király-választó monarchia hátrányai egyesültek. A király sem háborut nem indithatott, sem békét nem köthetett, sem adókat nem vethetett ki az országgyülés jóváhagyása nélkül, melly a főtisztviselőkből, főpapokból, országnagyokból, a megyék képviselőiből, s a királyi városok küldötteiből állott. A nádor, kit az országgyülés négy jelölt közül

választott, akadályozta azon előjogok gyakorlását, mellyek számára még megmaradtak, őrködött a törvények, parancsnokolt a hadsereg fölött; emellett még mindig érvényben volt azon, András király által adományozott jog, mellynél fogva a nemzet fegyvert ragadhatott, ha a király megsértette kiváltságait. Sok bajt okoztak ezenkivül a katholikusok és protestánsok közötti czivakodások; Leopold engedékenysége a jezsuiták buzgalma iránt elkeseritette a magyarokat, kiket a calvinismus még lelkesültebbekké tett ősi szabadságaik iránt; ennek folytán azt hitték, hogy Leopold elhitette magával, miszerint csak akkor uralkodhatik korlátlan hatalommal, ha kiirtja a protestantismust, s tőle függő hadsereget tart.

Másrészről a törökök avatkoztak ügyeibe, kik mindig sovárogtak Magyarország birtoka után, segitvén az erdélyi fejedelmeket. Erdély függetlenségét biztositotta Bethlen Gábor [1]); utódja, I. Rákóczy György (1629), elismertetvén Törökország által, támogatta a protestánsokat, kik általa igen kedvező föltételekre tettek szert. Utána a rendek és a Porta beleegyezésével fi a II. György következett (1648), kit az idegenek is kegyeltek, mert fölötte meggazdagodott a bányákból. Segitette Gusztáv Károly svéd királyt a Lengyelország elleni háboruban, mellynek trónjára vágyakozott. IV. Muhamed eltiltotta azt neki, s a budai basát küldi ellene, ki a tatárokkal egyesülve, elpusztitja az országot, s Barcsai Ákost választja fejedelmül. Ez csakhamar lemond egy másik javára, a nemzet azonban megtagadja tőle ezen jogot; a belvillongások növekednek, s Rákóczy visszafoglalja a trónt. Midőn ez a törökök ellen harczolva elesett, a nagyur birodalmához szándékozott csatolni Erdélyt; egyelőre arra kényszeritette a rendeket, hogy tetszése szerint változtathassa a fejedelmeket, alkalmat nyervén ezáltal olly egyéneknek küldeni drága diplomákat, kik arra távolról sem gondoltak. A császár csapatokat küldött a berohanás veszélyének elháritása végett, minek folytán azonban csak az erdélyi fejedelmek bajai szaporodtak, kik Ausztria és Törökország között voltak kénytelenek ingadozni. Midőn később Montecuccoli is megérkezett hadseregével az erdélyi hadjárat megkezdése végett, a magyarokban ez gyanut keltett, az országgyülések panaszokkal állottak elő, s a császár kénytelennek látta magát alkudozásokba bocsátkozni a Portával, melly őt szép szavakkal biztatta, mialatt erélyes támadásra készült.

A Portával kötött huszévi fegyverszünet (1664) kedvező alkal-

[1]) Lásd XV. könyv 816. s köv. lap.

mat látszott szolgáltatni Ausztriának arra, hogy valósitsa régóta forralt terveit Magyarország ellen, melly nem szünt meg panaszkodni a csapatok, ezen fegyelmetlen csőcselék Magyarországbani hosszas tartózkodása miatt, melly sértette a nemzet vagyonát és becsületét. Attól tartottak, hogy Leopoldvára és egyéb a törökök ellen emelt erősségeket az ország szabadságának elnyomására akarják használni; egyrészről az elnyomott nép és a gyanakvó protestánsok, másrészről a kath. nemesek vetekedtek egymással, remélvén, hogy a zavarban hatalomra juthatnak. Zrinyi Péter horvátországi bán alatt számosan szövetségre léptek, egy kézre dolgozva Apaffy Mihály erdélyi fejedelemmel és mindazokkal, kik ellenségei voltak Ausztriának, vagy nem voltak vele megelégedve, Az általános fölkelés már-már kitöréfélben volt, midőn a császár értesülvén a dolog mibenlétéről, szokatlan sietséggel minden pontra csapatokat küldött (1667). Zrinyi, Frangepan, Nádasdy, Tattenbach, mint az összeesküvés fejei, kivégeztettek [1]), gyermekeik elvesztették a nemességet sőt nevöket is; háromszáz nemes részint vérpadra, részint számüzetésbe ment, többen roppant váltságdijjal mentették ki magukat. Bécs megszilárditotta hatalmát a kivégzések által, s a temérdek kincscsel megtöltötte kincstárát, de még sokkal többet rakott zsebre az udvaronczok kapzsisága és hütlensége.

A tigris, ha egyszer megizlelte a vért, nem egykönnyen mond le róla; a lefoglalt iratokból kitünt, hogy majdnem az egész nemességnek része volt az összeesküvésben. Minthogy nem lehetett mindenkit vérpadra hurczolni, Lobkowitz miniszter ürügyül használta föl ez esetet a magyar alkotmány eltörlésére; az egész nemzet vétkezett, tehát az egész nemzet veszitse el kiváltságait, miként azon jogokat nevezték, mellyeket a magyar nemzet fentartott magának, midőn az osztrák házhoz csatlakozott. Összehijja a nemeseket, de senki sem jelenik meg, mert attól tartanak, hogy ki fognak végeztetni; erre Leopold egy rendeletet bocsát ki, mellyben „az engedetlenség s a személye ellen intézett merénylet megfenyitése végett, az Égtől nyert hatalom nevében“ adót vet ki harminczezer főből álló állandó hadsereg fentartása végett, melly az országban helyeztetvén el, büntetlenül követi el a leggonoszabb kihágásokat.

---

[1]) A *Perfetta e veridica relazione delli processi criminali et esecutioni stb.*-ben (Bécs és Milano, 1671) mondatik, hogy „ő felsége veleszületett kegyelmességénél fogva meg akarta engedni a pörök megindítását, daczára annak, hogy ez nem szokás a felségsértési vétségeknél.“

Egy másik rendelettel kegyelmet ad, néhánynak kivételével; korlátlannak nyilvánitja a királyi hatalmat, eltörli a nádori, országbirói és báni méltóságokat. Ampringen János Gáspár, a német lovagrend nagymestere, kérlelhetlen ellensége a magyaroknak, főkormányzóvá neveztetik ki s egy tanács adatik melléje, mellynek tagjait a császár nevezi ki; a csapatok parancsnokai messzeterjedő hatalommal ruháztatnak fel, mint ostromállapot alkalmával szokott történni.

A boszu főként a protestánsokat sujtotta, kiket a lázadás főczinkosainak tartottak; beszélik, hogy kétszáz ötven prédikátort megkövezésre vagy máglyára itéltek, a büntetést azonban kényszermunkára változtatták, de mert látták, hogy ezen tiszteletreméltó egyének nyomoru sorsa közméltatlankodást idézett elő, fejenkint ötven koronásért eladták a nápolyi gályákra [1]).

Az elfojtott düh nem sokára egyetemes lázadásban tört ki. Katholikusok- és protestánsokból különbség nélkül az Elégületlenek pártja alakult, kik az erdélyi fejedelem és a basák által támogatva, több erősséget bevettek. A párt élére Tökölyi Imre, ritka tehetségü férfiu s Ausztria esküdt ellensége állott, melly atyját kivégeztette; közzétette a Magyarok száz panaszát a németek ellen, párthiveit kereszteseknek (kuruczok) nevezte el, zászlóira Istenért és a hazáért jelszót irta, s a törököknèl keresett segitséget. A Leopold által igért bünfeledés és vallási szabadság álnok igéreteknek látszottak, mert megtagadta a csapatok kivonását. XV. Lajos, ki mindig ártani igyekezett Ausztriának, egy lengyel segély-csapatot fizetett, miértis Tökölyi illy felirásu pénzeket veretett: Pro libertate et justitia, és: Ludovicus XIV. rex Galliae, protector et patronus Hungariae.

Ezalatt azonban megköttetvén a nymwegi béke (89. lap.), Lajosnak többé nem állott érdekében támogatni a fölkelőket, mig Leopold még nagyobb sereggel támadhatta meg őket. Ez azonban elpártolt, minek folytán Leopold kénytelen volt alkudozásokra lépni (1680); mindenekelőtt megtette a kijelölést a nádori tisztre, s a választás Eszterházy Pálra esett; megfosztván a nagymestert a tulságos hatalomtól, eltörölte a főkormányzói hivatalt; megigérte, hogy a német csapatok nem maradnak meg tovább is az országban s a hivatalokra nem fog külföldieket kinevezni; feledi a lázadást, s teljes vallásszabadságot enged a protestánsoknak, mint volt 1608-ban. Az engedményekben azonban alattomos kétértelmüségeket véltek

[1]) Sacy *Stor. gener. del' Ungheria*, II. kötet, 316 lap.

észrevenni a protestánsok, s azért visszautasitották; ez a többiek megsértésére is ürügyet szolgáltatott.

Midőn a nagyur háborut inditott Ausztria ellen (1682), Tökölyi segitséget igért neki, s a budai basa gyöngyökkel kirakott és darútollal diszitett turbánt tett fejére, s kardot, buzogányt és zászlót adott neki; ezt szokta volt a Porta tenni hübéreseivel. A császár ki akarta öt engesztelni, nőül adván neki a szeretett Zrinyi Ilonát, Rákóczy özvegyét, ki temérdek jószágot és katonát hozott jegyajándokul; Tökölyi azonban Fél-Magyarország urának nyilvánittatván a Porta által, fejedelmi czimet vett föl. Leopold, nem saját fegyverével, visszavervén a törököket, a győzelem által szerzett tekintélyt a magyarok megalázására s koronája örökössé tételére akarta fölhasználni; bünfeledést hirdetett az elégületleneknek, visszaadván nekik méltóságukat és javaikat s megigérvén, hogy fontolóra veendi panaszaikat. Azokkal, akik meghódoltak, Tökölyi lázadók gyanánt bánt, miből ujabb vagyonkobzások és kivégzések keletkeztek, mig másrészről osztrákok és tatárok sanyargatták az országot; Sobieski megutálván a látott zsarnokságot, visszavonta csapatait, kijelentvén, hogy szövetségese a császárnak a törökök, de nem saját alattvalói ellen. A császári hadsereg, mellyet a birodalmi fejedelmek is szaporitottak, mégis tulsulyra kerekedett; a seraskier vereséget szenvedett Esztergomnál (1685) s Tökölyi hivei közöl sokan átpartoltak. Apaffy Ausztria védnöksége alá helyezte Erdélyt, fentartván a magyar, szász és székely nemzetek, s a katholikus, lutheranus, kalvinista és socinianus vallások jogait.

A törökök veszteségeinek a magyarok adták meg az árát. Caraffa Felső-Magyarország kormányzójává neveztetvén ki, eszeveszettül kezdett dühöngni, s törvényszéket alkotott a törvényeket nem ismerő tisztekből s az udvar alázatos szolgáiból, kik puszta gyanura hozták a halálos itéleteket; harmincz hóhér alig győzte a sok felnégyelést, kerékbetörést és lefejezést [1]). Elhatározván ekkor Leopold, hogy eltörli a királyválasztást s a fölkelési jogot, a helyett hogy országgyülést hitt volna össze, az alkotmány ellenére nemesi képviselőket hivott Bécsbe, s megparancsolta nekik, hogy mondjanak le jogaikról, s utódjául koronázzák meg fiát Józsefet. Ámbár ez utóbbi és a császár személyesen jelentek meg a követek között s ezek tudták, hogy lehetetlen nem-mel válaszolniok: az ellenszegülés mégis igen heves volt, s a legnagyobb részt, melly lelke egész

[1]) Coxe, 66. fejezet.

hevével ragaszkodott hazája jogaihoz, sem igéretekkel sem fenyegetéssel nem lehetett megtörni. Különösen feltünt Draskovics Miklós gróf, ki heves szóváltásba keveredvén a császár miniszterével, rögtöni szélhüdés által érve, holtan rogyott össze. Ezt ki orgyilkosságnak, ki az ég büntetésének tartotta: ennek tulajdonitható, hogy a papság és a nemesek végre beleegyeztek a császár kivánságába, de azon kikötéssel, hogy az örökösödés csak a fiágra szálljon (1687.). Az osztrák uralom ekként megszilárdult Magyarországon, József megkoronáztatott (decz. 6), ki esküvel fogadta, hogy fentartja a nemzet jogait és kiváltságait, amint az országgyülésen a király és a rendek által értelmeztetnek. Az elpusztult Magyarország benépesitése végett Leopold megengedte, hogy a Bosnyák- és Horvátországban lakó görög-nemegyesültek Slavoniába és Magyarországba jöhessenek, hol aztán több püspökséget alapitottak.

Az osztrák csapatok váratlanul bevonulnak Erdélybe és itt telelnek Caraffa parancsnoksága alatt, ki ujból elkezdi szokott kegyetlenkedéseit; tavaszszal vonakodik kivonulni mindaddig, mig az erdélyiek hüséget nem esküsznek a magyar királynak, ki tiszteletben tartandja kiváltságaikat és azon jogot, mellynél fogva szabadon választhatják fejedelmöket, kit a császár meg fog erösiteni. Ez első lépés volt a teljes leigázásra, mert midőn az osztrákok ujabb győzelmeket nyertek a törökök felett, a badeni herczeg Erdélybe vezette a győzelmes sereget, s a szükség ürügye alatt megsértette Erdély jogait, adót vetvén ki. Az erdélyiek a Portához folyamodtak, melly miután Apaffy meghalt, a fejedelemséget Tökölyire ruházta, ki otthagyta leigázott hazáját, s tizenhat ezer embert ad neki (1690), hogy megvédhesse magát egy másik fejedelem ellen, kit a bécsi udvar pártfogolt. Tökölyi járhatlan utakon Erdélybe hatol, megveri az osztrákokat s kezébe keriti a hatalmat, nem sokára azonban ismét elüzetik, s a gyermek II. Apaffy nevében osztrák kormány alakittatik. Ez mindig több és több jogot tulajdonit magának, Apaffyt lemondásra birja (1699), s évdijt és czimeket adományoz neki. Erdély illyformán megszünt saját fejedelmekkel birni s egy, Bécsben székelő udvari kanczellária által kormányoztatott.

A karlowiczi béke megerősitette Ausztriát Erdély és Magyarország birtokában; ezernégyszáz család azonban inkább ottoman területen maradt, hol földbirtokkal és lelkiismereti szabadsággal birtak. A két ország védbástyául szolgált Ausztriának a törökök ellen, s mig eddig veszélyes vetélytársai voltak, ujabb nagyságának leghatalmasabb támaszai lettek.

Tökölyinek, mint a magyar kiváltságok makacs védőjének, Leopold soha sem akart megbocsátani, sem elkobzott javait visszaadni, miértis a törökökhez menekült, kik elejénte szivesen látták, később azonban, mint rendesen szokott történni, megfeledkeztek róla, elannyira, hogy a konstantinápolyi zsidók közt volt kénytelen menedéket keresni, korcsmát nyitott, s végre a katholikus hitben halt meg (1705), miután a protestantismus iránti buzgalomból három országnak annyi bajt okozott. Felesége, a szép és nemes Ilona, három évig védte Munkácsot (1685—88), mig végre megadni levén magát kénytelen, Bécsbe vitetett s itt egy kolostorba záratott; később Heister marsallal kicseréltetvén, megengedték neki fölkeresni férjét, kinek nyomoruságában hüséges részt vett; fiait soha sem kapta vissza.

Caraffát tábornagygyá nevezték ki. A bécsi cabinet a leigázott Magyarországban, ugy látszik, csak a protestantismus kiirtására irányozta minden figyelmét, de egyenes ut helyett kanyargós utakat és módokat használt, mellyek csak a kedélyeket izgatják fel anélkül, hogy czélra vezetnének. Rákóczy Ferencz Leopold, az emlitett Ilona fia, elvétetvén anyjától, Csehországban a jezsuiták között neveltetett; később visszatérvén Magyarországba, nyugalmas életet folytatott, mig egyszerre váratlanul és kiváltságai daczára elfogják (1701), arról vádolván őt, hogy családja megboszulásán töri fejét s egy követ fuj Franciaországgal. Sikerülvén megszöknie börtönéből, Lengyelországba menekült, mialatt reá a fejvesztés büntetése kimondatott; midőn később Leopold az örökösödési háboru miatt kivonni kényszerült csapatait, Rákóczy hadsereget toborzott, s keresztülhatolván a Kárpátokon, felszólitotta a főurakat, hogy ragadjanak fegyvert jogaik visszaszerzésére (1703). A félelem azonban elvette bátorságukat, miértis csak kevesen csatlakoztak hozzá, s bizonyára nem tarthatta volna fel magát, ha segitség nem érkezett volna Franczia- és Bajorországból. Bécs ekkor megint alkudozásokhoz folyamodott, a magyarok azonban a királyválasztás és a törvényes ellenállás jogát, továbbá a jezsuiták kiüzését s a protestánsok jogainak visszaadását követelték; a kieegyezés illyformán lehetlenné lőn. Ausztria ügye roszra kezdett fordulni, s Rákóczy már Bécs felé közeledett, midőn Leopold meghalt [1]) (1705).

---

[1]) Eleonorát, Leopold feleségét, a jámbor nők közé számitják; mint gyermek kerülte a mulatságokat, a napra állott, hogy megbarnuljon s igy ne kapjon férjet; arra, hogy Leopold felesége legyen, csak ugy voltak képesek rábirni, hogy

I. József.

I. József, ki atyját huszonhét éves korában követte a trónon, Salm-Salm Tódor Otto herczeg, és Rummel áldozár által neveltetett, kik hogy hibáit megjavitsák, a vallás és tudományok szeretetét igyekeztek lelkébe csöpögtetni. Fáradozásaik nem voltak eredménytelenek, s József mint uralkodó is megtartotta őket maga mellett. Az örökösödési háboruban olly szilárdságot tanusitott, melly mindent elronthatott volna. Számüzte a bajor és kölni választófejedelmeket, kik Francziaország szövetségesei voltak; Hannoverben uj választói méltóságot alapitott olly föltétellel, hogy szavazatát mindig az osztrák ház valamelly tagjára adja; ezen föltétel mellett I. Frigyesnek is megengedtetett, hogy porosz király czimet vegyen föl; elhatároztatja, hogy a csehországi királyok ne csak választások alkalmával, hanem minden tanácskozásoknál szavazzanak; Olaszországban számüzi a mantuai és mirandolai előkelő házakat. De mert olly szigoruan bánt a bajorokkal, miszerint még arra is kényszeritette őket, hogy hadseregében katonáskodjanak, lázadást idézett elő; huszezer fölkelő Meinl tanuló vezetése alatt több várat bevett: az osztrákok alkudozásokra léptek velök és fegyverszünetet kötöttek, melly alatt rájok rohanva, lemészárolták őket, némaságot és átkot hagyván magok után.

Magyarországot illetőleg, József mérsékelte atyja szigoruságát s kevésbbé gyülölt minisztereket nevezett ki, de a makacs, elkeseredett és XIV. Lajos által izgatott magyarok nem hajtottak a szép szóra, miértis ujra kitört a háboru. Látván, hogy az osztrákok ügye jobb fordulatot kezd venni, Rákóczy inditványozta az országgyülésen, hogy ismerjék el Józsefet, de alkossanak szövetséget, minő Lengyelországban létezik; a szövetkezett rendek magát Rákóczyt kiáltották ki vezérökké. Ez ritka ügyességgel vitte fölötte nehéz szerepét annyi mindenféle követelésekkel szemben, mellyek főként a protestánsok részéről emeltettek; később alkudozásokba bocsátkozott Józseffel, de az egyik az ország függetlenségének biztositását, a má-

azt mondották neki, miszerint a gondviselés csak azért szánta őt a világ legfényesebb trónjára, hogy alkalma legyen a kath. vallás javára működni. Illyen maradt az udvarnál is, betegek ápolásával, egyházi diszletek készitésével foglalkozott, s mezitláb vett részt a körmenetekben és bucsujárásokban; a gyémántos karkötőkre vasszegek voltak alkalmazva, vérig ostorozta magát és szigoru böjtöket tartott; a szinházban a zsoltárok könyvét tartotta kezei között, melly ugy volt bekötve, mintha az opera szövege lett volna. Egyszerüen temették el, amint ő akarta, illy felirással: *Eleonora, szegény bünös nő, meghalt 1719. jan. 19 én.*

sik pedig meghódolást követelt; hogyan egyezzenek tehát meg? Ekkor a rendek, mint valami köztársaság, kiáltványt bocsátanak ki, mellyben igazolják eljárásukat; az erdélyi rendek szintén Rákóczyhoz csatlakoznak, s igy ismét megkezdődtek a csatározások, mellyek Ausztriát pusztitották. Francziaország segitséget igér a fölkelőknek, de nem váltja be igéretét. Végre megürültnek nyilvánitják Magyarország trónját, s Rákóczy, ki őket mérsékletre intette, elveszti hitelét. Lengyelország királyává választatván, Erdély elszakad tőle; Oroszországgal kötött szövetsége által elidegeniti magától Francziaországot; a pápa, engedvén I. József sürgetéseinek, kiközösiti a fölkelőket; erre meghasonlások, később pedig kimerültség következik; végre Pálfy János horvátországi bán az osztrákok élén győzelmei és szelidsége által békére birja a köztársaságot (1711. április 17). Teljes bünfeledés igértetett Rákóczynak és azon párthiveinek, kik három hónap alatt meghódolnak; a kivégzettek özvegyei és árvái visszanyerik birtokaikat; külön törvényszék soha sem fog többé alakittatni. Rákóczy bizván Oroszország segitségében, visszautasitotta az amnestiát; később kiábrándulván, a Francziaországtól kapott évdijból élt, végül birtokot szerzett Ázsiában, hol nyugalomban és jámborul hunyt el 1735-ben.

Ezalatt meghalt József, s az uj császár, VI. Károly elismerte a békeszerződést, megerősitvén a magyarok kiváltságait, kivéve II. András decretumát; ha egyenes férfiutódai kihalnak, a választás ismét a rendekre száll; Magyarország örökös királya csak megkoronáztatása után veszi kezébe az ország kormányát.

Ezzel véget ér a magyarok lázadása, s egyszersmind történetök. VI. Károly teljesen kibékült velök, visszaadván szent István koronájának jogait, s védelmezvén a protestánsokat; a zavargó országnagyok ennek folytán Ausztria leghivebb szövetségesei lettek, s ahelyett, hogy a törökökkel szövetkeztek volna, bátran szembeszálltak velök, mignem más idők más tanácsokat hoztak, s a lázadás más szerencsétlenségeket.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Spanyolország és Portugal.

Francziaország, Angolország és Ausztria, mellyek viszontagságait eddig külön követtük, most olly háboruba bonyolodnak, melly megváltoztatja Európa szinét.

Spanyolország, melly egyideig méltán aggodalmat keltett, hogy egész Európát hatalma alá hajtja, mind mélyebbre sülyedt; óriási hajónak nevezhető, mellynek előárbocza az Indiai-tengeren, hátsóárbocza pedig az Atlanti-oceán habjain meredt ég felé, de sem evezői, sem kötelei, sem kormányosa nem voltak. Katholikus Ferdinánd hatalma alá hajtotta a clerust, magának tulajdonitván a javadalmakra váló kinevezést; V. Károly a nemesek segélyével elnyomta a községeket, később azonban a nemeseket is megalázta, kik pedig birodalmának és szabadságainak létesitői voltak; II. Fülöp udvaronczokká tette őket, kik gazdagság és védenczek által környezve, büszkék voltak arra, hogy fedett fővel jelenhettek meg a király előtt, ámbár semmi tekintélylyel nem birtak; az alsóbb nemesség elvált tőlök s az egyháznak vagy a monarchiának szentelte szolgálatait. A majdnem független városok élete, a vallásos lovagok hősiessége elenyészett; a cortesek halálbüntetések által hallgatásra lőnek kárhoztatva, s a torzkép, melly belőlök még megmaradt, akadályokat gördithetett a jó elé, de nem akadályozhatta meg a roszat, mert az egyedüli indok mindenben az volt: A király ugy akarja. Lehetetlenné tétetvén ekként az országra nézve intézkedni saját sorsa fölött, csupán a hazaszeretet s a tekintély iránti tisztelet maradt még meg.

A más vallásu és más természetü néppel folytatott hosszas küzdelemben Spanyolország megkedvelte a hóditásokat, s megszokván semmibevenni a legyőzötteket, leigázni és nem kormányozni akarta őket. Ez ártalmára szolgált, midőn európaiakkal volt dolga, s Németalföld, Portugal és Olaszország vérzettek vas igája alatt; Amerikát erőszakkal tartotta féken s elszegényitette zsarolásai által; gyarmatait alkirályok fejték, kik minduntalan ujakkal cseréltettek fel, s azért mindig tudatlanok voltak. II. Fülöp és utódai, hogy eltitkolják birodalmuk sülyedését, pazar fényü palotákba zárkoztak, honnan csak hirből ismerték a népet, az embert pedig szigoruan kiszabott szertartásokon át. A palotában a fő inquisitor volt az első egyéniség, minek folytán a gondolkozás elnyomatott, mig máshol szabadon szárnyalt. A türelmetlenség kiüzte a zsidókkal az ipart, a mórokkal a népességet, melly öt és fél millióra apadt. A földmüvelés parlagon hevert a papság és a nemesek kezei között, kik közöl az előbbi természeténél fogva, az utóbbiak pedig büszkeségből nem törődnek annak emelésével; annyira jutott a dolog, hogy ha kimaradtak volna az Indiából érkező küldemények, teljes lehetetlenség lett volna födözni az ország pillanatnyi szükségeit.

II. Fülöp alatt a monarchiában háromszáz tizenkét ezer világi, kétszáz ezer középrendü, s kétszer ennyi szerzetes áldozár volt, kik gyakran egymással veszekedtek; az inquisitorok benn öldököltek, mig künn a pápával versengtek; a dusgazdag püspökök mitsem gondoltak a nyájjal. Az állam főhivatalai csak három vagy négy évig maradtak egy kézben, s javadalomképen adattak a tapasztalatlan egyéneknek, hogy minél több hasznot huzzanak belőlök anélkül, hogy maguknak gyakorlottságot szereznének. Az uralkodók a megközelithetlen királyi palotákból nem önthettek életet az államba és a kormányzatba; hatalmuk elé, melly korlátlan volt a nép fölött, akadályokat gördítettek a nemesek és egyházak menhelyei és kiváltságai, s igy az elvesztett előjogok helyett még csak biztonság és igazságosság sem létezett. A kenyér miatt gyakori lázadások merültek fel, s minden gazdag szolgálatában egész serege állott a derék férfiaknak. A nagyok által, főként az ezüstben kifejtett hallatlan fényüzés nem élénkitette az ipart, hanem inkább elvonta a tőkéket a forgalomtól. A pazarlás büszke önérzettel gyakoroltatott. Azon pénzt, mellyet valamelly ur játékközben nyert, a körülállók között osztotta ki, bármilly állásuak voltak is; midőn Lerma herczeg Németalföldön Gastont, XIII. Lajos testvérét fogadta, ebéd után két ezer aranyat tétetett az asztalra, s ezekkel játszott a herczeg és kisérete.

Ezen fényüzés csak a nyomort palástolta. A spanyolországi doblonok (aranyok) egész Európában el voltak terjedve azon rendszer következtében, mellynél fogva a spanyol cabinet mindenütt fizetett, ahol csak egy elégületlen találkozott. Roppant költségbe kerültek a távoli hadseregek, annál is inkább, mert hogy kölcsönös alárendeltségben tartsák őket, a vallonokat Olaszországba, a nápolyiakat Flandriába, a németeket Portugaliába vitték. A spanyolországiak ezalatt rongyos, éhes katonák voltak; a katonai rangfokozatokat a spanyol nemesség kapta, de csak puszta czim gyanánt; a tisztek rablás által szereztek maguknak kárpótlást, hogy dőzsölhessenek Madridban; vargákból és kovácsokból álló csőcselék nagy hűhóval spanyol, német, flamand csapatnak nevezte el magát, s felváltva palota-őri szolgálatokat tett. Az országban, melly száz hajót küldött Lepantóba, és százötvenet Angolország ellen, csak huszezer katona és tizenhárom gálya maradt, minek folytán a mórok büntetlenül garázdálkodtak Andalusia védetlen partjain, s minden hajót elfogtak, melly csak egy mérföldnyire is távozni mert a kikötőből; annyira

jutott a dolog, hogy egy genuaival kellett alkudozásra lépniök egy kis hajóraj végett, melly fentartsa a közlekedést Indiával.[1])

Maga az irodalom is haszontalanságokra adta magát, s a költészethez mint tiszta müvészethez fordulván, behozta a szőrszálhasgatásokat, mit az araboktól tanultak el. Ezen iskola (mellyből a spanyol eredetü és nevelésü olasz Marini is származott) feje argotai Gongora Lajos volt (1561—1627). Boszankodván, hogy nem részesül a kellő elismerésben és jutalomban, satyrákat irt saját korára; később az által akarta magát kitüntetni, hogy az andalusiai emphasissal barbár, az országban fenmaradt arab szókkal és ódonszerü mondatokkal vegyitett nyelvet párositott, miből a müvelt irály[2]) származott, melly nem egyéb, mint czifra hangzásu, keresett, képekkel átszőtt beszédmód, melly a lehető legtávolabb áll a közönséges beszédtől, mythologiai ritkaságokkal, természetellenes uj szókkal, görög mintára készitett mondatszerkezetekkel, mintha az egésznek az volna czélja, hogy elrejtse s ne kifejezze a gondolatokat. Poliphem-je temérdek utánzóra talált, kik még szaporitották annak hibáit, erőnek erejével arra törekedvén, hogy mindent szokatlanul, természetellenesen fejezzenek ki s minden sorban egymásra halmozzák a metaphorákat.

Mindemellett a többi tehetségek elhanyagolásával csak a képzelemnek engedtek szabad röptöt, s a concettisták és cultoristák tulsulyra vergődtek a hajdani classikusok felett. Don Francesco Quevedo de Villegas (1580—1645), ki valamennyinél nagyobb elméllel volt felruházva, az irodalom minden nemében ki akart tünni. Nem csekély hirnévre tevén szert az iskolákban, később pedig a lovagok között, egy párbaj miatt Siciliába volt kénytelen menekülni, hol őt az ossunai herczeg fontos szolgálatokra használta; része volt a Velencze elleni összeesküvésben; az ossunai herczeg bukása után börtönbe került, s miután három és fél év mulva ártatlannak találtatott, mert kárpótlást kért, számüzetett. Ujra tekintélyes állásra tevén szert, ujabb gyanuk miatt két évig büzös börtönben tartatott élelem és orvosok nélkül, mig végre sikerült pár sort Olivares her-

[1]) **Mignet**-nél, I. f. 316. Fölötte szomoru képet tár elénk Spanyolország helyzetéről Louville, ki V. Fülöp tanitója volt. Weiss Károly *Espagne depuis le règne de Philippe II. jusqu' à l'évènement des Bourbons* czimü munkájában állitja, hogy Spanyolország államadóssága II. Fülöp uralkodásának kezdetén harminczöt millio aranyra rugott, melly összeg halálakor száz millióra emelkedett.

[2]) A portugalok don Sebastiano számára követelik az *estilo culto* behozatalának nyomorú dicsőségét.

czeghez juttatnia, ki megindittatta a pört, mellyből ártatlannak tünt ki. Elhagyta ugyan börtönét, de javai elkoboztattak, egészsége alá volt ásva, s szerencsétlenül halt meg. A tizenegy vastag kötet, mellyek müveiből napvilágot láttak, a kiadó állitása szerint alig huszad része annak, mit irt; ő mindenről akart irni, s kortársai tulságos dicséretekkel halmozták el. Elméje bámulatos volt, de rendszer nélkül, kerülte a divatos körmondatokat. Tulajdonképeni tere a satyra, hol bámulatos szellemmel, ámbár tulozva, s mély belátással ad üdvös leczkéket. Igen sikerült epigrammokkal találkozunk komoly müveiben is, de még inkább Tacanno hires rablófőnökről szóló felette bizarr románczában. Dalait (villancicos) a nép énekelte. Kivánesian kerestük Isten politikájáról és Krisztus kormányáról szóló értekezését, de nem találtunk benne egyebet, jó szándékoknál minden gyakorlati belátás nélkül, minthogy politikai leczkéket hoz vagy hurczol le az Üdvözitő életéből.

Don Francesco Moncada, aitonai marchese és ossunai gróf (1585—1635) szül. Valenciában és megirta a Catalónok és arragoniaiak hadjáratát a törökök és görögök ellen. Kevésbbé fényes de vonzóbb mint Mendoza; s irálya daczára mindenkor kedves marad a kezdetleges elbeszélő, Ramon Muntaner.

Don Francesco Manoel de Medo, Lissabonból, (1611—67), katonáskodott mint a többi spanyol történész, s IV. Fülöp által megbizatott a catalóniaiak 1640-ki lázadásának leirásával, mellyben neki is része volt. Később hazája szabadságaért harczolt, mire orgyilkosság miatt börtönbe vettetvén és Braziliába számüzetvén, később viszszatér és meghal. Szerencsétlen tárgyat választott, annál is inkább, minthogy már az első évnél megállapodik; müve azonban kitünik irálya által, mellyben mesterileg egyesitve van az ódonszerü a modernnel. Később feledésbe ment, mig végre napjainkban Capmany ujra mintaképül állitotta fel.

IV. Fülöp alatt virágzásnak indult a drámai müvészet, s elég volna csupán Calderont emlitenünk, kinek a király gazdag eszközöket helyezett rendelkezése alá a fényes előadások szinrehozatala végett. Uralkodását de Solis, Moreto, Tirso de Molina, Francesco de Rojas diszitették, kiknek nevei már ismeretesek olvasóink előtt.

A castiliai Villegas István (—1669) előbb forditotta, aztán utánozta Horáczot és Anacreont, s be akarta hozni a latin méretü verseket; többnyire szerelmi költeményeket és madrigalokat (letrillas) készitett, mellyek általános tetszésre találtak. Vetélytársa volt Fran-

cesco de Borja y Esquillache (—1658), aranygyapjas lovag és Peru alkirálya, ki ócsárolta a gongorismust és azzal dicsekedett, hogy „eltalálta a középutat, számüzvén a nagyhangu szavakat, az aljas egyszerüségeket, és keresett homályt;“ javitásai azonban nem sokat értek, s csak udvaronczok magasztalták a Meghódított Nápoly czimü költeményét. Nagy ur volt Bernardino de Rebolledo is (—1676), ki a harminczéves háboruban szinész, később pedig kopenhágai követ volt, hol megénekelte a Dán erdőket; versbe szedte a hadi müvészetet (Selva militar y politica), s több vallási költeményt is irt. Magas ágyból származott a biscayai Juan de Jauregui, calatravai lovag is (—1688), ki Olaszországban megszerette a festészetet és költészetet; leforditotta az Amintast és Pharsaliát, mellyek kedvezőbb fogadtatásra találtak mint verses költeményei.

A kitünő prózairó, Balthasár Gracián atya (—1658), Criticon-jában az emberi élet harmincznyolcz szakát vizsgálja, a legkülönfélébb személyeket és eseteket hozván fel. A Szellemdus gondolkodás és irás mesterségében előadja a gongorismus szabályait, azt állitván, hogy semmiben sem szabad mindennapiasnak lenni, sem az irodalomban sem a morálban, minél fogva a müvelt irályt a mysticus ékesszolásba is behozta. Az akkori finomságokat még inkább finomitván valóságos mesterséggé teszi az antithesist; mert: „a természet kelthet ugyan néha ollyféle eszméket valamelly éles értelemben, de csupán a mesterség teheti őt képessé azokat tetszése szerint létrehozni. Már ha az, ki alig képes azokat megérteni, sasnak nevezhető, valóságos angyal az, ki azokat létrehozni tudja; s csakugyan a cherubokra méltó s az emberiséget tulhaladó foglalkozás ez, melly a lények magasabb osztályába emel föl bennünket.“

Nem hallgathatom el de Lacruz Johanna Ágnest (1614—1695), mexikói apáczát, kinek szent énekeit a mexikói templomokban énekelték. Több auto-t is készitett Calderon mintájára, mellyek közől különösen kiválik az Isteni Narczissus czimü titokszerü allegoria a mennyei vőlegényről. A dagály és haszontalanság azonban mind nagyobb mérvéket öltött, mint valami támasz ott, hol a szellem bilincsekbe volt verve. Midőn észrevették a tévutat, hallgattak, s igy ezen tettvágyó nemzet ugy politikai mint irodalmi tétlenségbe sülyedt.

IV. Fülöp.

IV. Fülöp negyvenöt évi uralkodása alatt (1621—65) visszaakarta állitani a nemzet hajdani fényét, de egyebet sem ért el, mint

hogy ujra felidézte a háboru okait; a régi politikai baklövések következményei kezdettek napfényre jutni, bármennyire takargatta is azokat Olivares Gáspár san-lucari herczeg. Spanyolország ezen valóságos királya, ki nagyravágyó volt mint Richelieu de lelkiismeretesebb, nem halmozott össze kincseket, megelégedvén az uralommal. Elhitette Fülöppel, hogy illetlen és óriási suly a kormányzás, ehelyett magas állása előnyeinek élvezésére ösztönözte, tettetvén magát, mintha az államtanács intézne mindent, holott ő maga rendelkezett az állam ügyei fölött. A zilált pénzügy helyrehozása czéljából bizonyos rendszabályokat készitett, mellyekből kitünik a baj és a gyógyszerek eredménytelensége. A birósági hivatalokat egy harmadrészre szállithatta le, olly tulságos számban voltak! a tartományi nemesek és főpapok Madridban mulatásait egy hónapra szoritotta; megtiltotta a butorok vagy edények aranyozását, az arany és ezüst felhasználását rojtok készitésére selyem vagy lenszövetekhez; nem volt szabad selyemből készitni szoba-köpenyeket s egyéb öltönyöket, vagy Németalföldön készitett ruhákat, müszereket, szőnyegeket hozni be az országba; azonképen csipkéket, fodros ruhákat s bizonyos kiszabott mértéknél hosszabb vagy szélesebb nyakkendőket hordani. Amelly atyának kétszázezer maravedo jövedelme van egész ötszázezerig, férjhezmenő leányának hozomány fejében nem adhat többet az emlitett összeg egy ötödénél; ki tizennyolcz éve előtt megy férjhez, négy éven át minden adótól fölmentetik; a hat gyermekes apa egész életére fölmentetik a közteher viselésétől; a kiköltözés vagyonkobozás büntetése alatt tiltatik; a katholikusok Spanyolországba édesgettetnek; engedély nélkül nem szabad Madridba vagy Sevillába költözni át [1]).

---

[1]) A spanyol udvarban uralkodó, majdnem hihetetlen pénzhiányról ujabb példát találunk müvészi emlékeinkben. II. Ferdinand nagyherczeg egy bronz lovat készittetett 1639-ben a spanyol király számára, mellyet hajóra tétetvén saját költségén szállittatott Cartagenába. A mü igen tetszett a királynak és a herczeggrófnak, de nem volt pénzök, hogy rendeltetése helyére, Buenritiróba szállittathatták volna, s nem is találtak, mig végre a nagyherczeg meghagyta a müvészeknek, hogy térjenek vissza. Minthogy pedig a herczeggróf Tacca Péternek, a ló készitőjének, négy, körötte felállitandó oroszlán készitésére adott megbizást, a nagyherczeg megengedi neki a munka elvállalását, de tanácsolja, hogy előre fizettesse ki magát. **Gaye**, cart. III. 543.

Az is érdekes, hogy mialatt Tacca Ferdinand, a vésnök fia, az emlitett ló felállitása végett Spanyolországban tartózkodott, don Luigi de Haro s a herczeggróf meghagyásából mérget készitett Fülöp király számára. A spanyol udvarnál levő florenczi követ jelentést tevén erről a nagyherczegnek, hozzáteszi,

Milly nyomoruság! míg más tartományokban a gazdagság szaporodása kényelmet és élvezeteket von maga után, ezek a legártatlanabb dolgokban is korlátozzák magukat, olly czélból, hogy ártsanak a külföldi iparnak, ahelyett, hogy saját iparukat igyekeztek volna kifejleszteni. Minthogy pedig a cortes-ek akadályokat gördítettek az ország illyetén kiszivattyuzása elé, Olivares azon nagyszerü tervet forgatta agyában, hogy állandó jövedelmekre és száznegyvenezer emberből álló hadseregre tegyen szert, mellyhez Castilia és Amerika negyvenezer, Németalföld tizenkétezer, Aragonia tizezer, Portugal tizenhatezer, Nápoly és Catalonia ugyanannyi, Milano félannyi, Valencia, Sziczilia, az oczeáni és középtengeri szigetek pedig hathat ezer emberrel járulnának. Ezen terv a legalkalmasabb volt arra, hogy mindezen apró államok egy nagy monarchiává alakuljanak; de remélhető-e, hogy mindegyik kész leszen lemondani azon külön szabadságokról, mellyekhez annyira ragaszkodott? Ez tehát csak ábránd volt és az is maradt; a miniszter ujolag romlást okozó adókhoz volt kénytelen folyamodni, felfüggeszteni a kamatokat, meghamisitani az érczpénzt s engedélyt kérni a pápától a tizedek lefoglalására.

Ezalatt az amerikai gályák gyakran az ellenség kezei közé kerültek; a spanyol-Németalföldön Berghen herczeg köztársaságot akart alakitani, mi üldözésekre és villongásokra szolgáltatott alkalmat; Nápoly egy halászt választott meg királyává; végre a cataloniaiak, kik már azon pillanattól kezdve nyugtalankodtak, midön Olivares tervét előterjesztette, s egynémely szertartási kérdések miatt is el voltak keseredve, emellett pedig Franczia ország is ingerelte őket, szintén nem akartak nyugodni. Miután Condé Salsest, Roussillone legéjszakibb városát elfoglalta (1640,) ennek visszahódítására cataloniaiak küldettek, de mert nem fejtettek ki elég buzgalmat, hadsereget küldöttek nyakukra. Olivares büszkén válaszolt követeiknek, kik esküvel szentesitett kiváltságaikat követelték, sőt az alkotmány ellenére hatezer embert hitt be Olaszországból, s igy történt, hogy Spanyolországban olaszok harczoltak. A cataloniaiak fellázadnak, megölik a modenaiakat, Barcellonát Ur napján felgyujtják „Éljen a szent hit! Veszszen a kormány!“ kiáltások között. A lázadás elnyomására de los Veles küldetvén, ez hóhérhoz illő eljárást követ, miértis az elkeseredett cataloniaiak Franczia ország-

hogy Tacca kétféle mérget készitett, dohányból és arsenicumból; ezen méreg Medina Sidonia herczegnek lett volna szánva, ki állitólag Andalusia királyává akarta magát tenni, s több más a herczeggróf előtt gyanuban álló grandoknak.

tól kérnek segitséget, alávetik magukat fennhatóságának saját jogaik fentartásával és külön kormányt neveznek ki. Ebből háboru keletkezik, melly váltakozó szerencsével 1651-ig tart; végre a vitéz, de kegyetlen don Juan d' Austria, a király természetes fia győzedelmeskedik, s Catalonia ujból Spanyolország uralma alá kerül; később a pyrenei béke (1659) kijelöli a határokat Spanyol és Francziaország között.

Portugal.

Portugalban, melly hatvan év óta a spanyol iga alatt senyvedt, savoyai Margit, mantuai herczegnő s a spanyol király unokahuga uralkodott; minthogy pedig Portugal függetlenségre vágyott, erös féken kellett tartani. Ezalatt a hollandok, Portugalt az ellenséges Spanyolország birtokának tekintvén, egymásután ragadták magukhoz indiai birtokait, elfoglalták a Moluccákat, megvetették magukat Javában, Ceylonban, Japánban elannyira, hogy az 1609-ki békekötésben kizárták a spanyol zászlót az egyenlitön tul fekvő összes birtokokból. I. Abbas, Perzsia királya, elfoglalta az ormusi szárazföldi birtokot és Gaeixomát, honnan ama szigetre az ivóvizet és élelmiszereket szállitják; az angoloknak, kik csak kevéssel előbb érkeztek ama tengerekre, megigérte, hogy átengedi nekik az összes keresztény foglyokat és a zsákmány felét, ha segitségére lesznek a portugalok kiüzésében, kik megakadályozták, hogy bármelly ázsiai hajó kereskedést üzzön Perzsiával, hacsak Ormusban, az ő kikötőjökben nem rakodott meg. A portugalok tehát megtámadtatván Ormusban, (1623), hosszas védelem után kénytelenek voltak megadni magukat, s a sziget elpusztittatott; Abbas, eleget tett ugyan az angolok irigységének, de nem kapzsiságának, mert egy igéretét sem teljesitette.

A nyugatindiai holland kereskedelmi társulat Brasiliát is elfoglalta (1630), hol nassaui János Móricz messzeterjedő hódításokat tett, s ezekről leirást és térképet készittetett; Afrikában elfoglalta Georgia della Mina-t, honnan négereket szállított ama fontos gyarmatba. Japánban az elégületlen bonzok rábirták a trónbitorlót, hogy egy kikötőt engedjen át a flamandoknak, mert ágyukat szolgáltattak a benszülötteknek a portugalok kiüzésére (1673).

Amint a portugalok künn egymásután vesztették birtokaikat és hirnevöket, benn mindig nagyobb mérvet öltött az elnyomatás a II. Fülöp által biztositott előjogok megsértettek; a hivatalok é javadalmak áruba bocsáttattak; a földmüvelés és kereskedelem tönkrejutottak, minthogy az uralkodó ország érdekeinek voltak

kénytelenek szolgálni; a korona jószágai elpazaroltattak; kétezer ágyu és háromszáz hajó Spanyolországba vitetett, hogy igy a kimerült ország még csak ne is gondolhasson az elszakadásra.

IV. Braganza János.

Margit két olly renegát uralma alatt állott, kik minden meghóditott országban testvéreik elnyomása által szokták elfelejtetni ama bünüket, hogy benszülöttek, ezek: Diego Suarez és Miguel de Vasconcellos, az első a Madridban székelő portugali tanács elnöke, a másik pedig államtitkár Lissabonban. Meghunyászkodva Olivares előtt s ravaszul konkolyt és irigykedéseket hintve a portugal nemesség között olly czélból, hogy aztán elnyomhassák, el akarták tenni láb alól János braganzai herczeget, ki az ország egy harmadrészének ura volt [1]) s ki, mint Katalin unokája, igényt tartott a trónra. Francziaország a hóditás első pillanatától kezdve nem szünt meg táplálni a portugalokban a függetlenség szeretetét, a Braganzákban a nagyravágyást, hogy ártalmára lehessen Spanyolországnak s ujra elszakítsa töle Portugalt. János, ki a nyugalmat szerette s nem volt felruházva azon erővel, melly a nagy tervek létesitésére kivántatik, ugylátszik, felhagyott atyja és nagyatyja nagyravágyásával; de Pinto Ribeiro tudor, házfelügyelője, igen derék férfiu és heves hazafi, nem szünt meg őt buzditani, hogy támogassa ez ország ohaját. Olivaresben gyanu keletkezvén, a milanói kormányzósággal kinálja meg, mit ő visszautasit; a kikötők és erősségek megvizsgálására küldi ki, titokban meghagyván a parancsnokoknak és tengernagyoknak, hogy fogják el, ő azonban erős kiséretet visz magával; Madridba hivja, hogy adjon számot küldetéséről, s ő nagyszerü előkészületeket tétet, de a megérkezést máról holnapra halasztja. Minthogy a catalóniaiak ez időtájban fellázadtak, (1640) a herczeggróf a portugalokat szóllitotta fel a lázadás elnyomására; nem tetszett ezeknek ollyanok ellen ragadni fegyvert, kik azt tették, mit ők is ohajtottak; a nemesség azonban arra használta fel ezen esetet, hogy egyesüljön, fegyverekre és gyakorlottságra tegyen szert. Rodrigo d' Acunha lissaboni érsek s egyéb nagytekintélyü férfiak még a falusiak között is elterjesztek az összeesküvést, mire felesége végül Braganzát is rábeszéli. A

[1]) Marineo Siculo, ki II. János alatt *de las cosas memorabiles de Espana* irt, előadja a fő portugal családok jövedelmeit, mellyek ingatlan javakban állván, keveset változhattak egy század alatt. Szerinte a Braganzaháznak 40,000, Villareal marchesének 15,000, Marialva grófnak 12,000 zecchino jövedelme volt.

megállapított terv szerint minden összeesküvő saját házába gyüjti rokonait és barátait, feltárja előttök a történendőket s anélkül, hogy időt engednének a gondolkozásra, meglepik a német őrséget Éljen János király! kiáltásokat hangoztatva. Vasconcellost a feldühödött nép meggyilkolja; a kormányzónőt tisztelettel őrizet alá helyezik; a többi város utánozza Lissabon példáját, a gyarmatok Ceuta kivételével elismerik Jánost; ezen forradalom olly kevés vérrel és olly egyetértéssel fejeztetett be, amint vajha minden forradalom végződnék [1]).

A cortesekben a három rend, az egyház, a nemesség, és a nép kijelentette (1641 aug. 28.) hogy őket illeti a fensőség, s jelenleg azon tekintély és jognál fogva, melly szerint az igazsággal megegyezőleg szabadon határozhatnak és intézkedhetnek, IV. Jánost királylyá kiáltják ki; csupán az országnak áll jogában itélni és kijelölni a törvényes örökösödést azon esetben, midőn kétség keletkezik a trónkövetelők között, nem különben fölmenteni az engedelmességtől, ha a király magát arra méltatlanná teszi. Kifejtvén Katalin, Eduárd infáns leánya és János nagyanyjának, jogi igényeit, ez utóbbit választották meg, s nem kötelezőnek nyilvánitották a Fülöpnek adott esküt, mert megsértette azon föltételeket, „mellyek a jogtudomány szerint elégségesek arra, hogy méltatlanná tegyenek valamelly királyt a kormánypálczára.“ Ez alkalommal Capitulum generale-t nyujtanak át az uj királynak s különféle könnyitéseket kivánnak; kijelentik, hogy az ország soha sem mehet át idegen, vagy ollyannak kezére, ki idegen királytól származik, mert a tapasztalás bizonyitja, hogy nem lehet egyszerre több országot jól kormányozni; az esetleges örökös eskütételre kötelezteték, melly örökösnek a papság határozott ohajtása szerint a Braganza- ház összes javai adományoztattak, minek folytán brasiliai fejedelem és braganzai herczeg czimmel ruháztatott fel. Ezek azon jogok, mellyeket a cortesek 1828-ban követeltek.

IV. Fülöphöz a királyi börtönbe híre sem jutott el a fölkelésnek, mig végre Olivares vidám arczczal belépett és igy szólt: Felséged egy nagy herczegségre s tizenkét millióra rugó birtokra tett szert. — Hogyan? — Braganza herczegnek elment az esze s Portugal királyává kiáltatta ki magát, miértis jószágai a kincstárra háramlanak. — Fülöp hasonló vidámságot tetettve ezt válaszolta: Elejét kell venni a dolognak.“

[1]) **Birago.** *A portugal királyság forradalmának története.*
Passarelli: *Bellum lusitanum.* Lyon 1684.

Ez azonban nem volt olly könnyü. Spanyolország háborut folytatván Francziaországgal és Németalfölddel, továbbá a fellázadt cataloniaiakkal, soha sem küldhetett oda többet tizenötezer embernél, kik jobbára németek, vallonok, olaszok és nem spanyolok voltak [1]); nem voltak hajói, mellyekkel a tengert elzárhatta s a külről jövő segélyt megakadályozhatta volna; nem volt hazaszeretete. A cselszövényekhez folyamodott tehát, s a számos elégületlenek és féltékenyek, minőket minden forradalom szokott maga után hagyni, összeesküvést forraltak, mellyben a zsidók is részt vettek olly czélból, hogy fölégessék a királyi palotát és a portugal hajóhadat s megöljék a királyt; fölfedeztetvén azonban az összeesküvés, a részesek közől többen kivégeztettek, a bragai érsek és a fő inquisitor örökös fogságba vettettek, a népet pedig az által izgatták fel, hogy elhitették vele, miszerint a spanyolok mindenkit kivétel nélkül Amerikába akartak deportálni. Erre háboru tör ki; Francziaország, Svéd, Holland, később Angolország is szövetségre lépnek IV. Jánossal, ki csak önmagát igyekezvén fentartani, nem fenyegette Spanyolországot és saját erejével védte magát. Spanyolország boszutól lihegve rábirta Ausztriát, hogy fogja el a vitéz Eduárd herczeget, János testvérét, ki a császáriakkal harczolt, s Milanóba vitetvén olly bizottság elé állitotta, melly okvetlenül halálra itélte volna, ha előbb meg nem hal.

János a nép ohajtása szerint jutván trónra, ugy találta, hogy az országot a hatvanegy évi szolgaság teljesen tönkre tette; nem volt hadsereg, nem hajók, nem tüzérség. Rögtön fegyver- és lőporgyárakat alapitott; néhány a spanyoloktól elfoglalt hajóból hajóhadat alkotott; saját érczkészletéből pénzt veret, s példáját a nemesek, a papság és nép azonnal követik; elfognak kilencz, keleti árukkal terhelt spanyol hajót, mellyek, mielőtt hirét hallanák a fölkelésnek, a Tajóba eveztek; a cortesek bő segélyt szavaznak meg. Mindezek folytán segithették a francziákat a Spanyolország elleni háboruban; Hollandiával, melly őket megfosztotta Manaartól és a gyöngyhalászattól Coromandel partjain, Hágában fegyverszünetre

[1]) Az emburni érsek, madridi követ, irja: „Minthogy don Juan (a főnebb megnevezett törvénytelen sarjadék) kétségbevonta a spanyol nemzet vitézségét, azt állitván, hogy teljesen elvesztette hajdani hirnevét, s itt a népre inkább a föld müvelése s India megtartása végett van szükség, azon határozatban állapodtak meg, hogy csak kevés spanyol ezredet tartanak, s lehetőleg külföldieket használnak. . . Alig találhatni valami előkelő egyént az egész hadseregben, ser ki sem áll be anélkül, hogy saját érdekében bizonyos föltételeket ne kötne ki.“

lépnek (1661 aug. 6.), mellynek értelmében Portugal királya Brasiliáért nyolcz millió forintot, vagy ugyanennyi értékü dohányt, sót és egyebeket fizetett, a kereskedelmet azonban, a festék-fa kivételével, Hollandiának engedi át. Az ellenségeskedéseknek ezen okmány közzétételekor kellett megszünniök, miértis a hollandok egy jó vitorlás hajót küldöttek el, melly a hirt titokban megvitte, s mialatt a nyilvános kihirdetéssel késlekedtek, a Jóremény-fokot és Ceylont is elfoglalták.

Midőn János VIII. Orbán pápa üdvözlésére követet küldött, a spanyol követ tiltakozott az illető küldött fogadása ellen, ámbár a római udvar el szokta ismerni a tényleges kormányokat; sőt a követet az utczán czimboráinak kiséretében nyiltan megtámadta, mire sértett félnek nyilvánitván magát, elégtételt követelt és elutazott, csapatokat küldvén Nápolyból az állitólagos sérelem megtorlásár a. A förgeteg elháritása végett a követ visszaküldetett. Ezen erőszakoskodások megujultak X. Incze alatt, ki elég gyönge volt el nem ismerni Jánost, ugy hogy Portugal és a gyarmatok között csak egy püspök maradt, de azért a király mégsem merte megragadni azon határozott eszközöket, mellyeket neki az egyetemek tanácsoltak. Minden rendbe jött, midön később Spanyolország elismerte Portugalia függetlenségét (1668.) Ekkor békére lépett Hollanddal is (1669 maj. 7), minek folytán Portugal visszanyerte ugyan Brasiliát, de elvesztette a Molukki szigeteket, Cochint, Ceylont, a Jóremény-fokot s mindazt, mit a hollandok Kelet-Indiában elfoglaltak. (1669.)

Portugalia visszanyerte tehát függetlenségét, de nem egyszersmind dicsőségét. A nép és nemesek szerencsés egyetértésben gyarapodtak ott, hol a nemesség nem hóditásból, hanem a felszabaditásból keletkezett, s a személyes vitézség előbb a haza szabadságát vivta ki, aztán pedig Afrika, Ázsia és Amerika partjaira vitte zászlóit. A személyes vitézség kora lejárt; a felszabadult portugalok ugy találták, hogy a tengert a kereskedelem és ipar hajtották hatalmukba, s hatalmas vetélytársak tartják a tért elfoglalva ott, hol ők előbb korlátlanul uralkodtak; hüvelyökbe dugták tehát kardjokat, s minthogy emlékeik csak fényes kalandokat tártak eléjök, vonakodva adták magukat a fáradalmakra; nem vetközték le a hiuságot, noha rég elmultak már azon okok, mellyek azt előidézték; a Braganzák tudván, mennyivel tartoznak a nemességnek, féltékenyek kezdtek lenni reá, s igyekeztek ujra megalázni; a hősöket udvaronczok követik, kik bizonyos rangfokozatok sze-

rint vannak elhelyezve az udvarnál; igy egy függő hierarchia irigykedései és versenygései között semmi tevékénység nem fejlödik ki, s nem alakul meg azon harmadik rend, melly más országokban a hübérséget szokta felváltani.

VI. Alfonz. II. Péter.

János ötvenkét éves korában meghalt (1656. febr. 28), s a gyönge király után a gyermek, béna és eszelős VI. Alfonz következett, ki kimondotta azt amit gondolt, a nép alsó rétegeinek s kétes jellemü nöknek társaságát kedvelte csupán azért, hogy mulasson beszédeik fölött s velök együtt leigya magát. Anyja, Guzman Lujza, ha nem mozditotta is elő kihágásait, nem titkolta el azokat, hogy megtarthassa a kormányzóságot. Alfonz azonban kezébe ragadta a kormány gyeplőjét, s nem változtatta meg életmódját. Az ép olly szép mint nagyravágyó savoyai Maria Franczizkát, Nemours herczeg leányát adták neki feleségül (1662), ki sógorával Péterrel, szerelmi viszonyba lépvén, odáig vitte cselszövényeit, hogy a király „korlátlan hatalmánál fogva“ lemondott testvére javára (1667 nov. 23.). A lelépő király, talán kényszerítve, megerősitette a királyné azon nyilatkozatát, hogy ő, a király, tehetetlen, minek folytán Péter testvére koronáját és feleségét nyerte; a pápa a botrány kikerülése végett elismerte és jóváhagyta a már bevégzett tényeket (1683). Péter Mária Francziska iránti szeretetből Franczia országhoz hajolván, midőn felesége meghalt, Ausztriához közeledett s Mária Zsófiát, a császár nővérét vette el. Nem részesülvén nevelésben, csupán a testi gyakorlatokat szerette; amennyire utálta a bort, annyira hajlandó volt a fajtalanságra s végre egész az őrülésig buskomor lett. A laplatai gyarmatot alapitotta (1706), s dicséretesen kezelte a pénzügyeket.

Valamint Angolország megkisérlett megtámadása semmivé tette a spanyol hajóhadat, azonképen Portugalia meghóditása és elvesztése a pénzügyet tette tönkre. A lázadásokat és baleseteket Olivares szigoruságának tulajdonitották, s mindenféle cselszövények és ráfogások által arra igyekeztek rábirni IV. Fülöpöt, hogy rázza le nyakáról azon gyámnokságot, mellyhez annyira hozzászokott. Tervök sikerült; Olivares elbocsáttatott (1643), s hatalmát Haro Lajos, unokaöcscse s bukásának legfőbb előmozditója, örökölte. Ez igen helyes reformokat léptetett életbe; előmozditotta a földmüvelést, a müvészeteket és tudományokat; folytatta a háborut Portugaliával, meghóditotta Cataloniát, s ő vezette a westphali és pyrenaei békekötést, melly Spanyolország tehetetlenségének nyilvánitása volt. Fülöpöt,

ezen ügyetlen királyt, de jó és jámbor embert, háromszor sem látták életében mosolyogni; megbocsátott egy valakinek, ki merényletet intézett élete ellen, s a legnagyobb haragra lobbant, midőn egy udvaronez azon ajánlatot tette neki, hogy megmérgezi Portugalia királyát. A hizelgés korának jellemvonásaihoz tartozott, s miután elvesztette Portugaliát, Roussilonet, Cataloniát, az Azorokat és Mozambique-ot, egy gödröt adtak neki jelképül ezen jelmondattal: Minél többet vesznek el belőle, annál nagyobb leszen.

II. Károly.

Utána fia, a négy éves II. Károly következett (1665), ki anyja, ausztriai Anna, ez pedig Neidhard német jezsuita által kormányoztatott. Károly testben lélekben gyönge s erélytelen volt, de annál nagyravágyóbb volt féltestvére, don Juan, ki hogy megboszulja magát azon sok boszantás miatt, mellyeket mostohája részéről tapasztalt, lázadásokat idézett elő, Annát a jezsuita elküldésére kényszeritette, ki örülvén afölött, hogy pusztán térhet vissza onnan, hová pusztán ment, Rómába vonult s itt biborral diszittetett föl (1675). Károly elérvén nagykoruságát, don Juan karjai közé veti magát, ki őt boszuvágya és soha nem nyugvó nagyravágyása eszközeül használja fel. Jó katona, de rosz kormányzó levén, a hivatalok árubabocsátásával véli a pénzügyet jobb karba hozhatni; Annát zárdába számüzi; kénytelen elfogadni a nimwegi békét, melly miként a többiek is, Spanyolországot ismét számos birtokaitól fosztja meg.

Azok boszantása végett, kik ellenemondottak a szeplőtelen fogantatásnak, Granadában egy szobrot emeltetett, melly a b. szüzet ábrázolja, amint ezen hitetleneket lábaival tiporja; a királyi tanácsban komolyan vitatkoznak afölött, vajjon Spanyolország védnökségével szent Teréziát ruházzák-e föl, vagy meghagyják sz. Jakabnak; végül ez győzött, de a rocroyi vereség után Sz. Mihályt adták hozzá társul.

Don Juan halálával (1679) a kormányzat még az egységet is elveszti; valamennyi tervkovács ábrándjait elfogadják; növekedik a nép nyomora s a király ostobasága. Hallván, hogy a nemzetgazdászok azt prédikálják, miszerint a pénznemek változtatása káros, meghagyta, hogy a rézpénzek nyerjék vissza belértéköket; minthogy pedig ezen pénznemből tizenöt millió volt forgalomban, a végbetlen zavar két olly bajt hozott létre, mellyek ritkán járnak egymással: a pénz szükét s az élelmiszerek drágaságát. A király, hogy

segitsen a bajon, forgalmon kivül helyezi ezen pénznemet, megigérvén, hogy hat hónap alatt készpénzzel fizeti vissza; ennek lehetetlenségét azonban mindnyájan belátják, s az ország állapota még roszabbra fordult. Ebből csak az idegenek huztak hasznot, főként midőn a gazdagok kénytelenek voltak eladni és pénzt veretni edényeikből. A világ minden részéből siettek az emberek körmeik közé kaparitani valamit a sülyedőben levő hajóról; akik egyéb keresetmódot nem találtak, megrohanták az amerikai gályákat s elrabolták az érczet, melly Spanyolország költségén ásatott ki. Nagyobb haszon végett zsidókra bizták a pénzügyet, kiket az inquisitio ügyességök miatt megtört, s kik mivel nem szerezhettek maguknak vagyont a félszigeten, a pénzt külföldre küldötték. Az adókat több évre előre beszedték; sok tisztviselő távozott az udvarból, mert semmit sem találtak, mivel étvágyukat kielégithették volna; a határok mellett levő katonák szökdöstek; a hajóhad alapjait másra forditották; a kormányzók elhagyták tartományaikat és Madridba jöttek, hogy szorgalmazzák fizetésöket, minthogy levél által semmire sem mentek; magának a királynak nem sikerült pénzre szert tenni, hogy mint minden évben történni szokott, a husz mérföldnyire fekvő Aranjuezbe utazhassék.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

A spanyol örökösödés.

XIV. Lajos saját unokahugát, Orleans Lujzát, adta nőül II. Károly spanyol királynak, inkább a jövőre, mint a nő hajlamára levén tekintettel; nászünnepélyül auto-da-fét rendeztek, melly alkalommal huszonkét keresztényt megégettek, hatvanat pedig egyéb büntetésekre itéltek. Minthogy azonban a házasság magtalan maradt, kezdetöket vették a cselszövények annak részéről, ki ezen országra áhitozott, melly bármennyire tönkre volt is téve, a félszigeten kivül Nápolyt, Siciliát, Milanót, Flandriát, Mexicót, Perut, az Occán-, a Földközi- és Indiai-tenger számos szigeteit is magában foglalta.

Franczia ország és Ausztria léptek föl mint trónkövetelők. Ez utóbbi azt állitotta, hogy ő képviseli azon ágat, melly II. Fülöp idejében szakadt el a törzstől; idejárul még, hogy Margit Teréz, II. Károly növére, Leopold császárhoz ment nőül. XIV. Lajos azonban

Mária Teréziát, II. Karoly másik nővérét vette nőül; ez utóbbi tényleges lemondása semmisnek tekintetett; és hogy a nő nem semmisitheti meg a figyermekek jogait. A kérdést igen összebonyolitják a különféle jogok. Ha valamelly ausztriai ágban a férfitagok kihalnak, családi szerződés folytán a másik ág lép az előbbi helyére; a spanyol törvény azonban a nőket is képesiti az örökösödésre. Ha áll Mária Terézia lemondása, az örökség Margit Terézre esik. Ez utóbbi csak egy leányt szült a császárnak, ki a bajorországi uralkodóházba ment nőül, s igy Spanyolország erre jutott volna. Leopold azonban teljes lemondást eszközölt ki vejétől, magát állitván egyedüli örökösnek, mint aki Mariannától, III. Fülöp leánya- és II. Károly nagynénjétől származott, kinek férjhezmenetelekor biztositatott az esetleges örökösödés azon gyermekek kizárásával, kik netán a fiatalabb nővértől, XIV. Lajos feleségétől születnének.

Mint ügyvédek vitatkoztak tehát annyi nép sorsa felett, összekevervén jogot és politikát anélkül, hogy bárkinek eszébe jutott volna, miszerint talán a spanyolokat is meg kellene kérdezni, annál is inkább, minthogy voltak corteseik [1]).

Másfél század óta vetekedtek már egymással a franczia és ausztriai uralkodóházak, majd nyilt háborut folytatván egymás ellen, majd kölcsönösen támogatva egymás ellenségeit; a gyakori békekötések, mellyek házasságokkal is megpecsételtettek, sem őszinték, sem állandóak nem voltak. Az V. Károly határt nem ismerő nagyravágyása miatt megrettent Európa látván, hogy az ausztriaiak már annyi trónt elfoglaltak és még többre is sóvárognak, mint szabaditót üdvözölte Francziaországot, midőn ez vetélytársa gyöngitése végett sikra szállott; a westpháli, aacheni, nimwegi és pyrenaei békekötések czélja az ausztriai ház gyöngitése volt, amennyiben majd egyes birtokai vétettek el, majd ismét fellázadt alattvalóinak függetlensége ismertetett el.

Most azonban megváltozott a dolgok állása, s Európa biztositva lévén Ausztria nagyravágyása irányában, XIV. Lajostól kezdett tartani, mint aki más házában parancsolni, Európában magának a felsőséget megszerezni, s mindazon tartományokat birodalmához csatolni igyekezett, mellyek birtokára bármilly gyönge ürügyet találhatott. De sokkal inkább szivén feküdt Spanyolország, s elmondhat-

---

[1]) Kitűnően festi ezen rendkivül fontos korszakot a *Négociations relatives à la succession d'Espagne sous Louis XIV., par* **M. Mignet.** Párizs, 1835, 4. köt. Lásd e könyv végén a *Fölvilágositó jegyzeteket* H) alatt.

juk, hogy egész uralkodásának czélja annak megszerzése volt. A testben és lélekben tehetetlen II. Károly a Bourbonok elleni gyülöleten kivül, mellyet az ausztriai házból származó anyja csepegtetett belé, semmi más szenvedélyt nem érzett; nem szenvedhette a királyné papagályait, mellyek francziául csevegtek, s nagy mérvben megnyerte tetszését Terranova herczegnő, ki egyet megfojtott közölök. Meghalván első felesége (itt is mérgezést gyanitottak), a császárnak egyik rokonát vette el; minthogy azonban már harminczhat éves korában öreg volt, ezt is magtalanul hagyta, minek folytán még inkább növekedtek a trónsovárgók reményei. Nem volt titok Károly előtt ezen gyalázatos versenygés az örökség miatt, miértis végrendeletileg szándékozott intézkedni az ország fölött, mintha ez hatalmában állana a királynak ott, hol az ország törvényei rendelkeznek. A bajor választó-fejedelmet nevezi ki örökösévé, Leopoldnak azonban sikerül eltériteni öt ezen szándékától s kieszközölni, hogy egy osztráknak igérje az országot azon feltétel alatt, ha ez hatalmas sereggel jö Catalonia védelmére. A német lassuság elmulasztotta elfoglalni a tért Lajos előtt, ki látván, hogy fölötte bajos mindent megszerezni, osztozást javasolt azon titkos szerződések egyike által, mellyek annyira meggyalázták a mult két század diplomatiáját, s mellyek csak korlátlan uralom mellett lehetségesek. Az Oraniai herczegnek, Anglia és Holland fejének, ki mindenáron igyekezett fentartani az egyensulyt a szárazföldön, tetszett ezen feldarabolás, mert általa sem Ausztria, sem a Bourbonok nem gazdagodtak volna meg tulságosan; ezen eljárás, ámbár méltatlan volt, legalább olly háborutól kimélte volna meg a népeket, melly nem vált volna javukra. Károly azonban a legnagyobb felháborodással értesült ezen tervről, mellyre félénk lelke képes volt, s ujra örökösévé nevezte ki a bajort; Spanyolország tartván attól, hogy tartománynyá sülyed, mégsem tett kifogásokat, miután a gyermek örökös váratlanul meghalt (1699. febr. 6.).

Erre megujulnak a cselszövények. Leopold remélvén, hogy mindent megszerezhet másod-szülöttének, tulhajtja követeléseit s visszautasitja a javasolt osztakozást; Károly vigasztalhatlan levén afölött, hogy országa darabokra oszlik, theologusoktól, jogtudósoktól és a pápától kér tanácsot, melly utóbbi rosz lábon állván Leopolddal s Olaszország felszabadulását remélvén Ausztria gyöngüléséből, Franczia-ország mellett nyilatkozik, azonképen a tudorok is. Az osztrákok azt állitván, hogy Károly valamelly ördög által van megszállva, egy ördögüzőt küldenek hozzá, mi még inkább elkeseritette

a szegény királyt; a nép azonban elkergette a kuruzslókat. A német követ boszantó cselszövényeit meghiusitja a franczia nyiltság és fény; a királynét azzal kecsegtetik, hogy a dauphinhez mehet majd nőül; Károly előtt feltüntetik annak fontosságát, hogy az ország épségének fentartása végett mondjon le ellenszenvéről; a spanyol párt attól tartott, hogy Madrid elveszti alkirályait és azon számos tanácsokat, mellyek a nemesség utolsó diszét képezték; továbbá utálta az osztrákokat, mert egy idő óta ők vitték az udvarnál a főszerepet, s mert azt hitte, hogy egyedül a francziák képesek biztositani a monarchia terület-épségét. Károly tehát egy uj végrendeletben (1700 okt. 2.) elismeri Mária-Terézia jogait, s Anjou Fülöpöt, a dauphin másodszülöttét hivja meg; ekként igazat ad Franczia országnak, s ugyanazon időben biztositja Európát, hogy Spanyol- és Franczia ország soha sem fognak egyesittetni.

Benne kihalt az osztrák-spanyol ág (nov. 1), a legmélyebb sülyedésben hagyván egy olly országot, mellyet nagyságának tetőpontján vett át. Ez megelégedvén azzal, hogy nem fog szétdaraboltatni, megküldötte Lajosnak Károly végrendeletét; de elfogadhatta-e Lajos a végrendeletet? A megállapitott osztozás által Franczia ország számos tartományra tett volna szert Holland és Angolország jóváhagyása és támogatása mellett; elfogadván a végrendeletet, Lajos hütlen lett volna szövetségesei irányában, de az egész monarchiát unokája számára szerezte volna meg. Másrészről Leopold is az egész örökséget remélte, s mig előbb érvénytelenek nyilvánitotta a XIII. és XIV. Lajostól kierőszakolt lemondásokat, érvényeseknek ismerte el azokat, midőn bizott egész Európa féltékenységében; családja, melly olly hosszas mesterkedés által tett szert nagyságra, nem türhette, hogy annyi, családinak tekintett birtok olly vetélytársakra szálljon, kikkel évszázadokon át versenygett a Pyrenaek vagy a rajnai partok egyik-másik darabkájáért. Háborura volt tehát kilátás, miértis Maintenon asszony ellenezte a végrendelet elfogadását; Lajos habozott, midőn feltüntették előtte a Francziaországot fenyegető veszedelmet, de végre győzött *dicsősége*, s igy szólt d' Anjou Fülöphöz: „Fiam, Spanyolország királya királylyá tett téged, a főurak kérnek, a népek kivánnak, s én nem mondok ellent; csak arról ne feledkezzél meg, hogy franczia vagy.“ Erre bemutatván őt az udvarnak, igy szólt: *Imc, Spanyolország királya; többé nem léteznek Pyrenaek.*

V. Fülöp.

Fülöp a nép örömrivalgásai között vonult be Madridba (1701.

apr. 14), magával vivén nagyatyja utasitásait, ki egyebek között szívére kötötte, hogy állitsa vissza a papnöveldéket, miszerint jobb irányt adjon a rosz utra tévedt papságnak, de ne bizza azokat jezsuitákra, nehogy megsértse a domonkosiakat; akadályozza meg a jansenismus terjedését, s korlátozza a pápa tulságos hatalmát; türje a babonákat, de ne engedje magát általok behálóztatni; csinján bánjék az inquisitióval s igyekezzék azt szelidíteni; jezsuitát válaszszon gyontatóatyjává, de ne engedjen neki befolyást a világi ügyekbe; tartsa fen a békét, hogy erőhöz jusson a monarchia; ne tegyen t é n y l e g e s roszat valamely jó elérése végett, s ne igyekezzék bizonyos jó czélokat valósitani, mellyekből sulyos bajok származhatnának; soha se vegyen nőül osztrák leányt. Végül ezeket mondja: „Utóljára a legfontosabb tanácsot adom neked. Ne engedd magadat mások által kormányoztatni; se kedvenczed, se első minisztered ne legyen; kérdezd és hallgasd meg a minisztertanácsot, de önmagad határozz. Isten, ki téged királylyá tett, megadandja neked a szükséges belátást, mig tiszta szándékaid lesznek.“

Lajos szerencséjének tetőpontjára jutott, dicsőséggel környezett országához eme másikat csatolván, honnan unokája Európa nagy részét és fél Amerikát kormányozta. A hatalmasságok keveset törődtek azzal, kinek jut Spanyolország, az levén előttök a fődolog, hogy se Ausztria se Franczia ország ne nyerhesse el, annal is inkább, minthogy figyelmöket első sorban az Északon kitört háboru vonta magára; a császár maga ellen ingerelte a bajorországi választót, vonakodván visszaszolgáltatni azon segélyt, mellyet tőle kölcsön fejében a törökök ellen kért, a németországi rendek pedig önkényüleg egy nyolczadik választó- fejedelemséget alakitottak. Lajos illy körülmények között könnyen a maga részére vonta Bajorországot s egyéb német fejedelmeket, valamint Savoyát egy házassággal, Mantuát pedig pénzen; emellett támogatta Rákóczy lázadását Magyarországon.

A tengeri hatalmasságok, mellyek már azáltal is sértve érezték magukat, hogy visszautasitotta az általuk javasolt felosztást, attól tartottak, hogy Lajos csak a két ország összekapcsolásának előkészitése végett fogadta el a végrendeletet. Lajos ahelyett hogy eloszlatta volna, még inkább növelte ezen aggodalmakat; V. Fülöp által egy jogfentartást iratott alá Franczia ország trónjára azon esetben, ha a burgundi herczeg nélkül meghalna; ezen lépés gyanut keltett, s kijátszotta II. Károly végrendeletének egyik lényeges föntartását, a két korona összeegyeztethetlenségét. Felhatalmazást adatván magának Madridból tetszése szerint intézkedni spanyol-Németalföldön, ide betört,

s fegyver nélkül küldötte vissza a helyőrséget, mellyet a hollandok ottan egy, II. Károlylyal kötött szerződés értelmében tartottak; ezzel kettős hibát követett el, mert felingerelte az Egyesült-Tartományokat s egyszersmind módot nyujtott nekik a boszuállásra, visszaadván nekik az erősségekben elhelyezett huszonkét zászlóaljt. Anglia és Holland erre azt kiáltozzák, hogy Lajos hozzákezdett rég táplált terveinek valósításához: visszahelyezi a spanyolokat Portugalba, a Stuartokat Angolországba, a hollandi köztársaságot az Egyesült-Tartományokhoz csatolja, s a kereskedelmet Amsterdamból Antwerpbe helyezi át; most már egyébre sem gondolnak, mint hogy Leopoldot támogassák.

Lajos ujabb oktalanságot követ el azáltal, hogy III. Jakabot, az elüzött Stuart fiát, a ryswicki békekötés daczára elismeri Anglia királyának, minek folytán a szigetlakók háboruja Lajos ellen nemzetinek nyilváníttatott. Ez Mária Anna királynő nevében történt, kit Marlborough és Godolphin támogattak, emez nagy politikus, amaz nagy hadvezér s egyszersmind kitünő államférfiu és pártfőnök. Csatlakozott hozzájok Dánia, mialatt Hollandot a derék Heinsius elődjeinek messzeható tervei szerint kormányozta. Leopold fegyverrel készült visszaszerezni azt, mit aluszékonysága miatt elvesztett; a szerencse ritka hadvezérrel ajándékozta meg őt Savoyai Eugen személyében, ki a törökök felett nyert könnyü győzelmei folytán nagy hirnévre tevén szert mint a kereszténység megmentője, arra volt hivatva, hogy ez utóbbit ujolag védje meg Lajos nagyravágyása ellen [1]). A három éven át kötött részletes szerződésekből végre nagy szövetség származott Franczia ország ellen, melly Hágában iratott alá (szept. 7.).

Azon nagy férfiak, kiket Lajos az előbbi forradalmakból örökölt, többé nem voltak az élők között; a dölyfös hiába kecsegtette magát azzal, hogy szabadságlevelei elégségesek lesznek a politika és háboru szellemének előteremtésére. Az előbbi háboruk kimerítették a pénztárt; a lelkesedés, melly mindig tünékeny, ellanyhult a megvénült király előtt, ki, miután nem támogatták többé azon tanácsosok, kik által nagynak tünt fel, egy nő tanácsait volt kénytelen követni. Ez pedig nem a legügyesebb férfiakat, hanem azokat választotta, kik inkább megnyerték tetszését, igy Chamillard Mihály, kit ő had- és pénzügyminiszterré tett, igen becsületes de ügyetlen férfiu

[1]) *Eugens von Savoyen hinterlassene politische Schriften*;

Mém. du prince Eugéne de Savoie, écrites par lui-même, 1809 (pedig Ligne herczeg irta);

Vita e campagne del principe Eugenio; Nápoly 1754.

volt. Lajosnak mindazonáltal megmaradt az előbbi idők varázsa, melly az okok megszünte után sem szokott elenyészni; egy olly név, mellytől Európa már megszokta rettegni; jól védett határok; a spanyolok, kik el voltak tökélve fentartani a nemzeti épséget s irtóztak olly fejedelemtől, minő az ausztriai, kit protestansok támogattak s ki eretnek katonákat hozott a katholikus országba. Ugy látszott továbbá, hogy a szövetség nem fog sokáig tartani a tengeri hatalmasságok és Ausztria között, minthogy amazok az örökség felosztása, ez pedig azért fegyverkezett fel, hogy azt egészen magának szerezze meg. S valóban csupan a már emlitettük triumvirátus ügyessége valamint hibái folytán maradt fenn; ezen triumviratus tagjai: a természeténél fogva félénk Heinsius, a pénz- és hatalomsóvár Marlborough és Eugen, ki boszuból ellensége volt Lajosnak s érezte, hogy szüksége van reá a hadvezérek hiányában szenvedő Ausztriának.

A háborut az utóbbi kezdette meg Olaszországban, legyőzvén a körültekintő Catinát-t Carpi mellett (1701. jul.); de Villeroi tábornagy, ki Catinat helyére lépett, s csak cselszövényei- és nagyravágyásáról volt nevezetes, még roszabb fordulatot adott a dolgoknak oktalan vakmerősége által, mig végre Cremonában elfogatott (1702. febr. 1.) Őt Vendôme herczeg, ezen vitéz de elpuhult katona, váltotta fel, ki félnapot töltött az ágyban s elhanyagolta a fegyelmet a hadseregben, másrészről azonban szerencsétől kisért bátorsága által tette hibáit jóvá, s felszabaditotta Mantuát; Luzzara mellett a spanyol király személyesen harczolt (aug. 16.)

Emez már gyermekségében hozzá szokván a fegyverforgatáshoz, midőn azt kérdezték tőle, mellyik helyre állitsák a királyt a csatákban, igy válaszolt: Az elsőre, mint mindenütt. Nápolyba jött, melly fölötte elégedetlen volt a spanyol kormányzással, de nem volt képes magához hódítani a szíveket; innen Lombardiába ment harczolni, de csakhamar visszatért Spanyolországba. Nem uralkodásra neveltetvén, tisztán megőrizte magát az atyja udvarában uralkodó romlottságtól, de félénk és képtelen levén önállólag határozni magát valamire, mindenben az atyja által melléje adott udvarmestert követte. Alig töltött egy évet Madridban, máris meglepték az idegbántalmak és olly buskomorság vett rajta erőt, hogy megunta a foglalkozást, félt a magánytól s gyakran sírva fakadt; minden roszra fordult volna, ha Lajos embereket nem küld hozzá élete fentartása s a mondhatlanul rosz kormányzat rendbehozása végett [1]).

---

[1]) „A királynak nincs egy garasa. Engemet gazdag embernek tartanak,

Fridlingeni és hochstetti csata.

A francziák ezalatt a rövidebbet huzták a tengeren az angolokkal szemben, s Ormond herczeg és Roock tengernagy megsemmisítették a spanyol hajóhadat a vigoi kikötőben; Marlborough szerencsésen vezette a háborut a Rajna mellett; a császáriak Elsasst fenyegették; Villars azonban, ezen nem kevésbbé ügyes diplomata mint vitéz hadvezér, Fridlingen mellett csatába ereszkedett a tulerő ellen és győzött, s még a harczteréen tábornagygyá kiáltatott ki (okt. 14.) Lajos az ő tanácsára, II. Amadé savoyai herczeg s a föllázadt magyarok által támogattatva, minden oldalról hadsereget szándékozott küldeni Ausztria ellen, bevenni Bécset és kikiáltani: Ausztria megszünt uralkodni! (1703.). S valóban annyira hatoltak már, hogy az udvari tanácsban afölött vitatkoztak, távozzék-e Leopold Bécsből [1]); de csakhamar megváltoztatta a dolgok állását a savoyai herczeg, ki cserben hagyta Franczia országot, ámbár V. Fülöp apósa volt. Erre elvesztette a herczegséget; Eugen és Marlborough helyrehozták a Németországban szenvedett veszteségeket; a hochstetti (vagy blenheimi) nagy csata (1704. aug. 13.), mellyben harminczezren estek foglyul, a császáriak kezére juttatta Bajorországot, s megtisztitotta Németországot a francziáktól; ezalatt az angolok megsemmisítették a franczia hajókat Gibraltárnál, mellyet bevettek, s egy uj hajóhad szerzésére irányzott összes erőfeszitések daczára sem lehetett többé franczia hajókat látni a Földközi-tengeren és az Oceánon. Miután Villeroi-t Marlborough Ramillies mellett Brabantban megverte, Flandria is elveszett (1706. máj. 23.) A francziák szerencséje Olaszországban is hanyatlani kezdett, mióta a fővezérséget a cassanói győző, Vendôme, vette át; Eugen felszabaditotta az ostromlott Turint, mi Modena, Mantua, Piemont és Nápoly elvesztését vonta maga után; a francziák Milanóban bekerittetvén, szabad kivonulás kikötése mellet megadták magukat (1707 marcz. 7), miért sulyos szemrehányásokat tettek a császárnak, ki hogy biztositsa magának Lombardiát,

---

mert képes voltam uj kaput csináltatni a pinczére és tőrökközöket vásárolni, mellyekre már a konyhaszolgák kötényeit akarták felhasználni. A palotaszolgák, kik a majordomus alatt állanak, alamizsnát kérnek s egészen mezitelenek.“ *Mém. secrets sur l' établissement de la maison Bourbon en Espagne*, kivonva Louville levelezéséből. Párizs, 1818, I. kötet, 152. l.

[1]) Midőn 1714-ben a béke fölött alkudoztak, Eugen megvallotta Villarsnak, hogy ha akkor egyenesen Bécs ellen vonult volna, a békét tizenegy évvel előbb és pedig Franczia országra nézve előnyös feltételek mellett lehetett volna megkötni, s elejét lehetett volna venni a későbbi hadjáratok borzalmainak.

megengedte, hogy a szabadon bocsátott francziák az ellenséges hadsereget szaporítsák.

Ezekkel V. Fülöp csakugyan visszavette Madridot Károlytól, Leopold második fiától, kinek javára atyja lemondott jogairól (1703), ki azonban nem sokára ismét bevonult a spanyol fővárosba ; XI. Kelemen, ki Leopold tulkapásai miatt szintén kijelentette a háborut, olly rosz bánásmódban részesült az ennek zsoldjában álló protestansok részéről, hogy kénytelen volt meghódolni; a császár elkobozta a mantuai herczegséget, Mirandolát eladta Modenának, s a savoyai herczeget investiturával ruházta fel államaiban. Még Lille is, azon város, mellyben Vauban egész tudományát kifejtette s mellynek védelmére halálakor egy titkos tervet adott át unokájának, kénytelen volt megadni magát egy dühös ostrom után (1708 okt. 23); az angolok és a császáriak berohantak Francziaországba, égvén a vágytól megboszulni a Pfalzban véghevitt pusztitásokat.

Francziaországot ezenkivül elemi csapások is sujtották ; a himlő több izben dühöngött [1]), az 1709-ki szigoru télre a következő évben ismét olly borzasztó tél következett, hogy a szőlők, olaj- és almafák elfagytak, s az elvetett mag kiveszett; emiatt éhség származott, s a czélszerütlen intézkedések még inkább növelték a bajt. A nép utonutfélen halt, s ami még nagyobb baj volt, nem jöttek be az adók, s a király nem volt képes kielégiteni a csapatokat; a fejadót megháromszorozták , a pénzt ujra verették s a valóságos értéken tul egy harmaddal fölebb emelték ; a nemesi leveleket két ezer scudóért árulták ; a Colbert alatt olly virágzó pénzügyet általános hitel- hiány és gyakori bukások váltották fel ; nem volt pénz, a kereskedelem tönkre jutott, a földek parlagon hevertek, az iparüzők kivándoroltak, a közjövedelmek leolvadtak, az egész nép iszonyu teher alatt nyögött; a nemesek, kik a háboruban fizetés nélkül maradtak, kénytelenek voltak zálogba adni birtokaikat; a király 8 millió készpénzt 32 millióra rugó kötelezvényeken vásárolt, vagyis 400-at adott 100-ért. Az egész bevétel 115.389,074-re rugott, ebből az adósság 82.859,504-et nyelt el, tehát az egész kormányzat költségeire csak 32 és fél millió maradt, melly összeget három évre előre elköltöttek [2]).

Lajos korlátolni akarta saját kiadásait, de szándékát meghiusitotta a rég megszokott fényüzés s a szánalom régi szolgái iránt.

---

[1]) 1712-ben ötszáz egyént ölt meg egy hónap alatt magában Párizsban, s máshol is hasonló mérvben dühöngött.

[2]) Raynal *Hist philos. des Deux Indes.*

Maintenon asszony barna kenyérrel volt kénytelen megelégedni; egész lovas századok megszöktek s csempészetre adták magukat. Lajos hogy kölcsönre tegyen szert, olly udvarias előzékenységet tanusított Bernard Sámuel bankár irányában, minőre hajdan a herczegek is büszkék lettek volna; végre nem tudván mit csináljon, minden jövedelemből tizedet szedetett, melly adó temérdek önkénykedéssel járt, iszonyu elégületlenséget szült s kevés hasznot hajtott.

I. Leopold azonban meghalt, valamint utódja, I. József is; minthogy pedig Károly, a spanyol trónkövetelő, választatott meg császárrá (1711), a szövetségesekben ujra feléledt a veszedelmes egyesités félelme, a spanyolok pedig megint attól kezdettek tartani, hogy tartománynyá tétetnek; ehhez járult, hogy utáltak olly királyt, kit eretnek nemzetek helyeztek trónra. Marlborough határozott tervei elé akadályokat gördítettek a hollandi rendek küldöttei, kik minden részletre kiterjedő utasitásokkal kisérték a hadsereget, s minthogy a hibás alkotmány értelmében annyi egyéntől kellett tanácsot kérniök, a titok rendesen köztudomásra jutott; ehhez járult még, hogy nem szivesen engedelmeskedtek az idegen fővezérnek, minek folytán Marlborough gyakran megcsalni volt őket kénytelen, és saját szándékát néha csak a végrehajtás pillanatában nyilvánitotta. Midőn az öreg Athlone tábornok az 1702-ki hadjárat szerencsés befejezésének alkalmából szerencsekívánatokat kapott a hollandi rendektől, ekként válaszolt nekik: „A győzelmet csak a hasonlithatlan generalissimusnak köszönhetjük; ami engem illet, én csak vádolhatom magamat, hogy mindig elleneztem azt, amit ő a haditanácsban javasolt [1]).

Lajos ezalatt titokban lépéseket tett a béke megkötésére; de még az ujabb korban sem fordultak elő ezeknél hosszasabb és bonyolultabb alkudozások [2]). „A szerencsés uralkodás — mondja Torcy — annyi éven át semmi baleset által nem szakittatott félbe, miértis a király élénkebben érezte a csapásokat, mert soha sem próbálta

---

[1]) Marlborough levelezéseiben láthatjuk a hollandi rendek által eléje gördített akadályokat; lassuságuknak, ugymond, gyakran volt kénytelen olly terveket feláldozni, mellyek valósitása csak gyorsaságtól függött; másrészről „a legcsekélyebb baleset is hajlandókká teszi őket még a gyalázatos föltételek elfogadására is, mig a szerencsében megfeledkeznek barátaikról és ellenségeikről."

[2]) Legjobban le vannak irva G. B. Colbert, Torcy marquis, franczia külügyminiszter *Emlékiratai*-ban, mellyek őszinték és vonzók ugy irójuk erénye, mint azon körülmény miatt is, hogy megalazatásában tüntetik fel azon Lajost, kit az egész irodalom dicsfényben tüntet fel.

azokat. Rettentő megaláztatás egy fejedelemre nézve, ki megszokta a győzelmeket, kit dicsértek diadalai, mérsékeltsége miatt, midőn békét parancsolt s kiszabta annak föltételeit, s ki jelenleg ellenségeihez kénytelen azért esedezni, hijába igérvén nekik, hogy átengedi hóditmányainak egy részét s a spanyol monarchiát, elválik szövetségeseitől, s hogy ezen ajánlatokat elfogadtassa, azon köztársasághoz kénytelen fordulni, mellynek legfontosabb tartományait 1672-ben elfoglalta s viszszautasitotta hódolatát, midőn békéért esengett bármilly, általa kijelölendő föltételek mellett! A király hősies állhatatossággal s kereszténynyhez illő önmegadással vetette magát alá a Gondviselés rendeleteinek, kevésbbé buslakodván saját megaláztatása mint népének szenvedései fölött; folyvást azon eszközök felett gondolkozván, mellyek által a háboru befejezését előmozdithatná, alig vetted észre, miszerint erőszakot teszen önmagán, hogy elrejtse mások előtt lelke gyötrelmeit.“ A szükség s a szerencsétlen nép által hozzá intézett sürgetések által sarkalva, Lajos ujra fölvette az alkudozásokat, s milliókkal igyekezett a könnyen megvesztegethető Marlborough-t a maga részére megnyerni. De minél többet engedett, ellenségei annál magasabbra csigázták követeléseiket.

Angolországban a whigek pártja állott a kormányrudon mindaddig, mig az uj dynastiát szükséges volt a nagy király ellen védelmezni; miután az utóbbi megszünt félelmetes lenni, ismét az egyezkedésre hajlandó toryk kerekedtek felül. Anna királynő Marlborough és Godolphin helyett Bolingbroke-ra bizta a miniszterium vezetését (1712. jan.), ki határozott hive volt a békének. Angliának nem tetszett, hogy ausztriai Károly annyi államot csatoljon birodalmához, s hogy Holland, az angol kereskedelem vetélytársa, még inkább erősödjék; mindezek folytán tehát javaslatok tétettek Lajosnak, ki azokat, képzelhetjük, milly örömmel fogadta el; e javaslatok a béke előzményeül szolgáltak. Hiába sietett Eugen Angolországba a békekötés megakadályozása s az uj miniszterium megbuktatása végett, melly czélra állitólag az orgyilkosság- és gyujtogatástól sem riadt volna vissza; a béke megkötése végett Utrechtbe congressus hivatott össze. A császáriak azonban makacsul viszszautasitják az alkudozásokat; Eugen ostrom alá veszi Landrecyt (1712), melly utat nyitott volna Champagneba és Picardiába; portyázói egészen Rheims kapuiig hatolnak, s azzal fenyegetőzik, hogy „kezében égő fáklyával fog Versaillesba érkezni.“ Egész Franciaországban roppant izgatottság és rémület uralkodott a királynak azt tanácsolták, hogy vonuljon vissza

a Loire tulsó felére. Illy megaláztatásra jutott hetvenhárom éves korában a legszerencsésebb király! S ez még mind nem volt elég.

A dauphin, egyedüli törvényes fia, „az emberek legjobbika s a herczegek legügyetlenebbike“ (Duclos), miután kivételképen némi ügyességet tanusitott a háboruban, Meudonba vonult vissza, s itt negyvenkilencz éves korában meghalt. Lajos önmegadással türte a veszteséget, de ez csak az első korty volt azon kehelyből, mellyet fenekig ki kellett ürítenie. A burgundi herczeg, a dauphin fia, kinek heves szenvedélyeit Fénélon és Fleury szent nevelése megjavitotta, ezen derék harczos, ki remélte, hogy nemes intézmények által ujra egymáshoz füzi a fejedelmeket, népet és hadsereget, tiz hónapig viselte a dauphin czimét, mire harminez éves korában meghalt.

Felesége, savoyai Mária Adelaid, csupa báj és szellem, képezte az öreg Lajos egyedüli gyönyörüségét. „Nyilvános helyen komoly, csendes, tiszteletudó a király, illedelmesen tartózkodó Maintenon asszony irányában, kit, hogy a rangot és barátságot kedvesen összevegyitse, nagynénjének nevezett; magán körben beszélgetve, ugrálva, köröttök futkosva, majd az egyik, majd a másik támlásszékének karjaira ágaskodva, majd ismét térdeiken játszadozva, nyakukba vetette magát, ölelte, csókolta, simogatta, álluknál fogva rángatta, boszantotta őket, keresgélt asztalaikon, irásaik, leveleik között, felbontotta és elolvasta azokat, gyakran akaratuk ellenére is, ha látta, hogy mosolyognak rajta, mire okoskodni kezdett az olvasottak fölött. Mindenütt, még azon futárok fogadásán is jelen lehetvén, kik a legfontosabb tudósitásokat hozták, bármelly órában szabad bemenete volt a királyhoz, még a miniszteriánács alatt is. Előnyére vagy hátrányára volt maguknak a miniszterecknek is, de mindenkor kész volt szolgálatokat tenni, közbenjárni, segiteni, ha csak fölötte fel nem volt ingerülve egyik-másik, mint pl. Pontchartrain ellen, kit a király előtt a csunya bandsaszemű-nek nevezett, vagy valamelly fontosabb ok miatt, mint Chamillard ellen. Annyira szabad volt, hogy egy este, midön Maintenon asszony és a király rokonszenvvel beszéltek az angol udvarról, békét remélve Anna királynőtől, igy szólt: Kedves néném, meg kell vallani, hogy Angliában sokkal jobban kormányoznak a királynők mint a királyok; s tudod miért, kedves néne? s ugrálva és lábait hintázva hozzátette: Mert a királyok alatt a nők uralkodnak, a királynők alatt pedig a érfiak. Az a legkülönösebb, hogy mindketten nevettek és ugy

találták, hogy igaza van“ [1]). Mária Adelaid hat nappal halt meg férje előtt. Két fiut hagytak maguk után, kik közől az öregebb öt éves volt, s négy hét mulva szintén meghalt, s igy a százados királyi tölgynek még csak egy gyenge, kétéves csemetéje maradt.

Az ember fájdalmai szánalmat keltenek, még azoknál is, kikben gyülöljük a király hibáit. A nép, melly a dauphinektől remélt enyhülést bajaira, s melly megbocsátotta azokat Lajosnak, mert amazok atyja és nagyatyja volt, valóságos örjöngésben tör ki, s mivel a nagy szerencsétlenségekben ugyszólván szükséges találni valakit, kinek azokat tulajdonitani lehessen, mindenki csak mérgezésről beszél: Saint-Simon a bécsi udvart, a közvélemény Orleans herczeget vádolja, ki ezen gonosz tettek által biztositotta volna magának a kormányzóságot s közelebb jutott volna a trónhoz; ez utóbbi a pör megindítását követelte s ugy látszik, nem is volt egyéb büne, mint hogy gaz czimboráskodásai által előmozditotta azokat.

Ez mélyen megrenditette a királyt, s igy szólt Villars tábornagyhoz, ki a végső erőfeszitéssel összegyüjtött hadsereghez volt utazandó: „Látja mire jutottam; kevés példa van olly veszteségre, minő az enyém. Ez Isten büntetése, mellyet megérdemeltem, s annyival kevesebbet fogok majd szenvedni a más világon. De ne gyötörjük magunkat családi szerencsétlenségeim miatt, s lássuk, hogyan lehetne megmenteni az országot. Mennyire bizom önben, kimutattam azáltal, hogy önre biztam az állam utolsó erejét és szerencséjét. Ismerem buzgalmát és csapataim vitézségét; a szerencse azonban mégis hátat fordithatna önnek. Ha szerencsétlenül járna az ön parancsnoksága alatt álló hadsereg, mit gondol, mit kellene tennem saját személyemre nézve?“ Látván, hogy haboz, igy folytatta beszédét: „Nem csodálom, hogy nem válaszol azonnal, de hogy ön is kimondja saját véleményét, elmondom előbb az enyémet. Udvari embereim azt kivánják, hogy Bloisba vonuljak vissza, nem várván be, mig az ellenséges hadsereg Párizshoz közeledik, ami okvetlenül bekövetkeznék, ha seregem vereséget szenvedne; én azonban sohasem egyezem bele, hogy az ellenség annyira közel jöjön fővárosomhoz. Tudom, hogy illy tekintélyes hadseregek soha sem szóratnak szét annyira, miszerint seregem zöme vissza ne vonulhatna a Somme felé. Ismerem ezen folyót, bajos átmenni rajta, s olly erősségek léteznek mellette, mellyeket könnyen jó karba lehet helyezni; szerencsétlenség esetében tehát Peronneba vagy S.-Quentinbe megyek, összeszedem még megmaradt csapataimat,

[1]) Saint-Simon.

hogy önnel együtt utolsó erőfeszítést tegyek, s együtt haljunk vagy mentsük meg az országot.“ Végül elbocsátván őt, meghagyta neki, hogy keresse föl az ellenséget s ereszkedjék csatába. „De, Felség, ez leend utolsó csatája.“ „Nem tesz semmit; nem kívánom, hogy tegye tönkre az ellenséget, hanem hogy támadja meg; ha a csata elveszett, értesitsen engemet magán uton. Lóra ülök, s a levéllel kezemben végigmegyek Párizson; ismerem a franczíákat; kétszáz ezer embert vezetek önhöz, s velök együtt a monarchia romjai alá temetkezem.“

A dolog nem jutott illy végletekre, s Villars győzedelmeskedvén Denain mellett (jul. 24.), Eugent Landrecy ostromának abbanhagyására kényszeritette s több várost elfoglalt, minek következtében az ellenfél hajlandóbb lett a békére. A véget nem érő alkudozásokból fölemlitem a következőt. Anna királynő azt követelvén, hogy V. Fülöp fosztassék meg a franczia trón esetleges öröklésének jogától, a következő két ajánlatot tette neki: mondjon le Franczia-ország koronájáról, megtartván Spanyolországot és Amerikát, — vagy mondjon le ezekről, s fogadja el a Két-Siciliát, a savoyai, montferrati és mantuai herczegséget, mellyeket Franczíaországhoz csatolhat azon esetre, ha a korona reá szállna. Ezen utolsó terv igen tetszett Lajosnak már csak azért is, hogy szomszédságában legyen Fülöp, mint öregségének gyámola; ez azonban elég erőt talált saját egyenes lelkületében arra, hogy ellenszegüljön nagyatyja akaratának, s ne szakadjon el azon nemzettől, melly őt egyebek fölé helyezte; spanyol miniszteriumot választván, tiltakozott a feldarabolások ellen, felbuzditotta a nemzet lelkesedését s a hadsereg élére állott, hogy visszaverje az osztrákokat.

Tiszteletre gerjesztette a castiliaiakat, s kedvessé tették őt a szegénység és szerencsétlenség, mik más fejedelmeket rendesen megszoktak fosztani varázsuktól. Támogatta őt felesége, savoyai Lujza, és ennek palotahölgye, Orsini Anna herczegnő, kik képesek voltak daczolni a szerencsétlenségekkel. Kétszer üzetvén ki országából anélkül, hogy trónvesztettnek vallotta volna magát, kétszer vitetett oda vissza: Berwick herczeg által az almanzai (1707) és Vendôme által a villaviciosai győzelem után (1710). Az eléje terjesztett ajánlatok közől az elsőt fogadta el, lemondván minden jogról Franczia-ország trónjára.

Utrechti béke 1713. apr. 11.

A béke végre megköttetett, s Anglia, melly ez alkalommal első izben intézkedett Európa sorsa felett, ollyképen vezette a dolgot, hogy egy európai hatalmasság se nagyobbodjék meg tulságosan,

s mindent inkább a másod- vagy harmadrangu hatalmak javára intézett el. Francziaország elismeri a hannoveri angol protestans uralkodó-családot; koronáját soha sem egyesiti Spanyolország koronájával, s ezzel folytatott kereskedelmét a II. Károly korában létezett határok közé szoritja; szétrontja az erősségeket s betemeti a dünkircheni kikötőt, hol a háboru alatt hétszáz kilenczvenkét kalózhajó szereltetett föl; Angolországnak visszaadja a Hudson-öbölt és szorost, átengedi Sz.-Kristóf szigetét, Uj-Skóciát Acadiában és Neufundlandot a körötte fekvő területrészekkel; Portugal javára lemond minden követelésről az Amazon-folyótól északra eső területekre.

Spanyolország átengedvén Siciliát, Nápolyt és Sardiniát, a Bourbon-család örökségének maradványát, s az angolok kezében hagyván Minorcát és Gibraltárt, kitöröltetett a nagy-hatalmasságok sorából; megengedte továbbá az angoloknak, hogy harmincz éven (assiento) át négyezer nyolcz száz négert szállithassanak Amerikába, különféle könnyitéseket engedett a kereskedelemben és megigérte, hogy senkinek sem fog adni semminemmü kiváltságot, melly Indiára szólna, s egy gyarmatát sem idegeniti el. A föllázadt cataloniaiak védelem nélkül engedtettek át Fülöp boszujának, ki ostrommal bevevén Barcelonát, eltörölte Catalonia, Valencia, Aragonia összes alkotmányos jogait.

Savoya, mellyről a tengeri hatalmak elhatározták, hogy szomszédai ellensulyozása végett hatalmát növelni fogják, jobb határokat kapott, visszanyervén Savoyát, Nizzát és a tengermelléki Alpesek egész olasz lejtőjét, mellyek gerincze képezte a határt Francziaország irányában; a herczeg Siciliát királyi czimmel kapta s egyuttal jogot nyert Spanyolország trónjára azon esetben, ha V. Fülöp családja kihalna.

Holland, mellynek hatalma a tengeren nem növekedett, visszaadta Fracziaországnak Lillet, Orchies-t, Bethune-t, Aire-t, Saint-Venant-t és a Ferencz erődöt; s határul kapta Tournai-t, Ypres-t, Menin-t, Furnes-t, Warneton-t, Warwick-ot, Comines-t és Knocke erősséget.

Itt tehát nem annyira valamelly általános béke, mint inkább számos apró szerződés köttetett, mellyek közől egyiket másikat meg lehetett sérteni a többiek kára nélkül. A háboru tulajdonképeni tárgya azonban mégis elintézetlenül maradt, mert a császár nem mondott le Spanyolország iránti követeléseiről, mellyek neki már harminczéves cselszövénybe és tizennégyéves háboruba kerültek. La-

jos, amint sikerült elszigetelnie a császárt, egészen más hangon tett neki javaslatokat, mint előbb, s mert visszavetette azokat, folytatta a háborut, mig végre Villars győzelmei a béke elfogadására birták a császárt.

Rastadti béke.

Ez Rastadtban köttetett meg Villars és Eugen között (1714. marcz. 6), s később Badenben a birodalmi rendek is kijelentették beleegyezésöket. A császárnak biztosittatott Nápoly a Presidios területtel, továbbá Milano, Mantua és Sardinia; visszakapta Alt-Breisachot, Freiburgot, Khelt; Franczia országnak átengedte Strassburgot, Landaut, Hüningent, Neu-Breisachot és a felsőséget Elsass fölött; a bajor és kölni választók visszahelyeztettek jogaikba.

Ezt követte a k o r l á t iránti szerződés, melly Antwerpben köttetett (1715. nov. 15), s mellynek értelmében a spanyol-Németalföld az ausztriai házra szállott, s hogy védelme sok költség nélkül lehetővé tétessék, a hollandok jogot nyertek helyőrséget tartani Namurben, Tournaiben, Meninben, Furnesben, Warnetonban és Knockében.

Ekként uj alakot adtak Európának s kiegyenlitették azon vitákat, mellyek azt ezen egész korszak alatt izgalomban tartották. Az ausztriai uralkodóház hóditmányai daczára kénytelen volt nézni, hogyan törik darabokra V. Károly rettegett jogarát, s emelkedik oldala mellett Poroszország, melly a brandenburgi választó személyében királyt is kapott, s területe a Spanyolországtól elvett Geldern herczegséggel növeltetett. Bajorország példája, melly a császárság ellen szállt síkra, nem maradhatott utánzók nélkül. Ujra kitünt Franczia ország tekintélye, mellynek ezen fölötte szerencsétlen háboru csak igen csekély veszteségébe került, s a spanyol koronáról sem volt kénytelen lemondani az uralkodó-család. Ezen két ország felhagyott két század óta folytatott versenygésével, de a két ág egyesülésének egyedüli biztositékát csupán a két király esküje képezte, s csakhamar kitünt, milly gyöngék a politikában a rokoni kötelékek. Azon körülmény, hogy a flamand tartományokat elszakitották Spanyolországtól és Ausztriának adták, alkalmasnak tünt fel az egyensuly fentartására, Lajos nyugtalan szellemének megfékezésére, Ausztria, a birodalom és Holland védelmére. A protestansok azonban hiába ügyekeztek némi könnyitéseket eszközölni ki hitsorsosaik számára. A tengeri hatalmasságok számos előnyöket kötöttek ki maguknak, minek folytán a kereskedelmi rendszer tulsulyra jutott, de ámbár Vitt Hollandot a tengeren s nem a szárazföldön igyekezett hatalmassá tenni, ez mégis háromszáz ötven millio forintot költött az antwerpeni szerző-

dés kieszközlésére, mellyet jövő létezésének biztosítékaul tekintett. A háborut és békét Angolország vezette; az ekkor életbelèptetett kölcsön-rendszer folytán képes volt segiteni szövetségeseit s óriási kiadásokat fedezni; nagy előnyére szolgált az, hogy mint Németalföld védnöke, összeköttetésbe lépett a császárral s a maga részére megnyerhette Savoyát és a német fejedelmeket; azáltal, hogy Portugállal kereskedelmi szövetségre lépett, a hollandi köztársasággal barátságos lábon állott, s növelte azon eszközöket, mellyek által politikai combinatióit valósíthatta, ő lett a szárazföldi ügyek intézője.

A népek többet szenvedtek, mint hogy szóval ki lehetne fejezni, s az ő javukra nem kötöttek ki semmit.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

XIV. Lajos végnapjai.

Ezen hosszu háborunak Lajos volt az oka, ki nem ismervén határt nagyravágyása előtt, egész Európa függetlenségét fenyegette; azáltal hogy kezdetben egyetmást megtagadott, kevésben mult, hogy mindent el nem vesztett. A felosztás, mellyet a mérsékeltek elejénte javasoltak, a küzdelem után mégis létrejött; de mennyi vér, mennyi szenvedés!

Várni lehetett, hogy az angol ujságirók nem fogják kimélni XIV. Lajost. A Spectator gyakran választja őt csipkedései tárgyául; egyizben kiszámitják, hány emberrel kevesbitette országát ahelyett, hogy hóditmányaival növelte volna; végül azon következtetést vonják, hogy ha olly tobzódó lett volna mint Vitellius, nem hozott volna népére olly nagy szerencsétlenséget; máshol ismét szemére hányják az alatta lábrakapott romlottságot, a gazdagság fitogtatását, a szegénység szégyenlését, hogy a szerelem fajtalansággá, a barátság üzletté fajult; szemére hányják hiuságát, mellynélfogva megengedi, hogy szobrokat emeljenek vitézségének, bátorságának, szilárdságának, hogy az udvar fényüzése és elpuhultsága között magasztalják nagylelkűségét s katonai vitéz tetteit.

A franczia nemzet nem merészkedett gúnyolni a bukott nagyságot, mert még roszabb jövőtől tartott. A népség megtizedeltetett; az ipar pangásnak indult a nantesi rendelet visszavonása s azok ellenhatása folytán, kiknek ártani akart a colbertismussal; a földbirto-

kok kimerültek az óriási adók miatt; egyenes rendeletek és vallási üldözések egész tartományokat parlagokká változtattak. Valóban lealacsonyító látvány, midőn a kétezer hatszáz millióra rugó adósság alatt görnyedező kormány, melly összeg napjainkban kétszer annyinak felelne meg, szerencsétlen eszközökhöz folyamodik, nevetséges hivatalokat alakit, hogy aztán velök üzérkedjék; tiz, husz, ötven kamatot ad száztól azon pénzért, mellyet Holland és Anglia négyért kap, s mégsem képes teljesen födözni a szükségleteket; megengedi, hogy a hadsereg vereséget és megaláztatást szenvedjen, a nép pedig éhen haljon, mig a bérlők olly kérlelhetlen szigorral jártak el, hogy a tartományok fellázadtak s Cahorst ostrommal kellet bevenni. Boisguilbert, roueni helytartó, igy ir: „Az adók tulságos szigorral hajtatnak be, s a költségek a jövedelem egynegyedét fölemésztik. Gyakran előfordul, hogy végrehajtás közben a házak kapuit is elviszik, miután azokat teljesen kiüritették; némelly házakat egészen lerontottak, hogy elvehessék a gerendákat és deszkákat, mellyeket aztán ötször vagy hatszor olcsóbban adtak el értéköknél. A vas és tüz kivételével, mellyeket hál' Istennek még nem használtak fel a nép kényszeritésére, nem létezik eszköz, mellyet meg ne ragadnának, s az ország összes tartományai végső inségre jutottak" [1]).

Vauban, ki nem kevésbbé nagy lett volna a kormányzatban mint a háboruban, a nép között neveltetvén, figyelemmel kisérte a nép szenvedéseit, folyvást értesitéseket szerzett magának a tartományok helyzetéről, gondolkozott a baj orvoslásának, a gyülöletes kiadások eltörlése s a telhetetlen bérlők fékezésének módja fölött, s miként lehetne kieszközölni, hogy a kincstár többet vegyen be, s a nép kevésbbé terheltessék. Ezzel megsértette azokat, kik a nép véréből hiztak, s ollyannak tüntették fel a király előtt, ki sérti őt miniszterеinek személyében. A hiszékeny Lajos, ki Vauban által gyülölt borostyánokat füzött halantékai köré, elvonta töle kegyelmét, s elfeledve, nyomor között engedte meghalni (1707.) Ha az igazmondás bántalom, Lajosnak csakugyan sértve kellett magát éreznie Vauban egy könyve által, mellyben ki volt mutatva, hogy a franczia nemzet

---

[1]) *Détail de la France*, 1697.—1690-ben amsterdami kelettel egy 228 lapra terjedő irat jelent meg, mellyből már csak igen kevés példány létezik, ezen czim alatt: *„Les soupirs de la France esclave, qui aspire aprés la liberté."* Ezen irat egy buzgó katholikus tizenöt emlékiratát foglalja magában, ki feltárja XIV. Lajos zsarnokságát, s az egyház, a hatóságok, a nemesség és városok elnyomását. Kikel a korlátlan hatalom tulkapásai ellen s a nép és országos rendek jogaira hivatkozik.

tizedrésze koldusbotra jutott; a többi kilencz rész közöl öt nem volt képes alamizsnát adni amazoknak, három pedig nem tisztességes uton járt; a többiek, nemesek, katonák, ügyvédek, papok, hivatalnokok, nagykereskedők nem tettek többet százezer családnál, melylyek közöl csak huszezer mondhatta magát vagyonosnak.

Nincs itt helye annak, hogy vizsgáljuk azon eszközöket, mellyeket Vauban javasolt, s mellyek az adók igazságos és általános felosztásán s olly politikai arithmetikán alapultak, melly, tekintve a kort, méltán csodálatot érdemel; annál is inkább, mert a kiváltságok és aristocratikus gőg korában minden gondját ama népre forditotta, mellyre senki sem gondolt s melly az ő szemében az állam éltető ere volt, — mert továbbá föl merte tárni Lajos előtt, ki megszokta, hogy tömjénezzenek neki s magasztalják azon boldogságért, mellyet népére árasztott, — azon rákfenét, melly a végtagokat marta, s előbb utóbb a fejhez és szivhez okvetlenül eljut [1]).

Fénélon, ki ellenezte a háborut mint igazságtalant, s arra ösztönözte Fülöpöt, hogy mondjon le veszedelmes trónjáról, ki a háboru kitörése után azáltal mentette meg a sereget a haláltól, hogy felnyitotta számára saját magtárait, látta a rendek (notables) gyülése összehivásának szükségességét, s kivánta, hogy Chevreuse herczeg adja ezt a királynak is tudtára. „A mi bajunk (irta neki 1710. aug. 4.) onnan származik, hogy ezen háboru csak a tönkrejutott és hitelvesztett király ügye; szükséges volna azt az egész nemzet ügyévé tenni. És csakugyan azzá is lett, mert miután a béke megszakadt, a nemzet testét a leigáztatás veszélye fenyegeti .... A király olly szerencsétlen volt, hogy kivette a pénzt az ország összes jó családainak s az egész népnek kezéből, olly czélból, hogy azt minden meggondolás nélkül üzérek- és uzsorásoknak adja ... A kényuralom, mig bőségben uszik, nagyobb gyorsasággal és hatálylyal működik, mint bármelly mérsékelt kormány, de ha egyszer kimerült és hitelét vesztette, semmi sem segit többé rajta. Puszta tekintély által uralkodik, s miután ez véget ért, kénytelen éhenveszni hagyni a félig már ugyis meghalt népet, mellynek kétségbeeséséről pedig rettegnie

---

[1]) „Vauban ... peut-être le plus honnête homme et le plus vertueux de son siècle ... le plus simple, le plus vrais et le plus modeste ... le plus avare ménager de la vie des hommes, avec une valeur, qui prénait tout sur lui, et donnait tout aux autres. Il est inconcevable qu'avec tant de droiture et de franchise, incapable de se porter à rien de faux ni de mauvais, il ait pu gagner au point qu'il fit l'amitié et la confiance de Louvois et du roi.“ **Saint-Simon.**

kell. Ha egyszer a kényuralom megbukott, kivánhatja-e, hogy azon bérencz lelkek, mellyeket a nép vérével hizlalt, érette áldozatokat hozzanak? Hogy a kormány Francziaországban olly mélyen sülyedt, az csak az ellenség vakmerőségét növeli .... Azt fogja talán mondani, hogy a király képtelen illy eszközökhöz folyamodni, hogy senki sem ajánlhatná neki azokat, s hogy nem is lenne képes megvizsgálni, kikérni, összehasonlitani a különféle javaslatokat, határozni az egymástól eltérő nézetek fölött? Bizony sajnos, ha midőn az emeticum az egyedüli menekvés, a betegnek nincs elég ereje azt bevenni ... Ha a király képtelen megragadni az utolsó eszközt a háboru elviselésére, mit várhatunk még tőle? Ha még koronájának közeli bukása sem képes felnyitni szemeit és arra birni őt, hogy a veszélyhez mért eszközökhöz folyamodjék, nem kell-e teljesen kétségbeesnünk? Hogyan mondhatnók, hogy a király látja Isten ujját, ha a mértéket nem ismerő czivakodás miatt visszaveti az egyedüli mentőszert, melly az örvény szélén számára még kinálkozik? Azt fogja nekem mondani, hogy Isten nem hagyja el Francziaországot; de hol van igérete? biztos ön arról, hogy önök kedvcért csodákat fog müvelni? pedig válóban csodák kivántatnak arra, hogy el ne bukjanak; s vajjon érdemesek-e önök azokra, midőn még közelgő végveszedelmök sem képes önöket javulásra birni, hanem még folyvást durvák, gőgösek, hozzáférhetlenek, érzéketlenek s mindig készek a hizelgéseket elfogadni? Megengesztelődik-e Isten haragja, midőn látja önöket megalázódva alázatosság nélkül, szégyenlve ballépéseiket anélkül, hogy készek volnának azokat bevallani? Megelégszik-e Isten olly jámborsággal, melly valamelly kápolna megaranyoztatásában, egy olvasó elmondásában, egy mise végighallgatásában, s valamelly jansenista elkergetésében áll? Itt nem csupán a külháboru befejezéséről, hanem egyszersmind arról is van szó, hogy adják vissza a kenyeret az éhező népeknek, virágoztassák fel ujra a földmüvelést és kereskedelmet, irtsák ki a fényüzést, melly megrontja a nemzet erkölcseit, enyhitsék a kényuralkodást, melly összes bajaink forrása. Magasztalják a király jámborságát, mert nem zugolódik a Gondviselés ellen, melly őt annyira megalázza; megengedik, hogy azon hitben legyen, miszerint semmi nagyobb botlást nem követett el, hogy Isten által megpróbáltatásoknak alávetett szentnek, vagy legalább Dávidnak tartsa magát, ki fiatalságában elcsábittatni engedte magát érzékei által; de létezik-e valaki, ki szemébe mondja neki, hogy minden rend felforgatása által olly

örvénybe dobta magát, mellyből, ugy látszik, semmi sem képes többé kihuzni ? . . .“ [1])

De vajjon talál-e a korlátlan hatalom önmagában módot a javulásra? s lehetett-e remélni, hogy népe élére álljon egy illy kényur olly dolgok megvitatása végett, mellyekben eddig csak itéletet hozott? Valódi kényuralom mindazonáltal nem létezhetett ott, hol a papság, nemesek, helyhatóságok és parlament még kiváltságokkal birtak, s ha Lajos elnyomta őket, ellenszegülésök lendületet adott a nemzeti szellemnek, nem kevésbbé mint ama fény és tisztelet, mellyet ő magairánt általában keltett. Mig a tiszta monarchia Spanyolországban megölte a nemzetet, Franeziaországban minden haladással szövetkezett. Lajos mint ennek képviselöje, fenyegette a politikai egyensulyt, annál is inkább, mert Európa rokonszenvezett a franczia müveltséggel, de Oraniai herczeg állott vele szemben, ki a függetlenséget látszott képviselni, s mivel Európa választani volt kénytelen a kettő közöl, elvek küzdelmévé lön az, minek a vetekedés és hiu féltékenység látszott létet adni.

Azon makacsság folytán, mellynél fogva Lajost ellenségei mindentől megfosztani igyekeztek, utóvégre azt is kénytelenek voltak visszaadni neki, amit már elvesztett; a békében ujra felragyogott a hajdani dicsőség némi fénye Lajos szomoru napjaiban. Hogy Franeziaország erös maradt, az természetes volt; de nagy volt-e Lajos czélja? s elérte-e azt? Vissza akarta helyezni a Stuartokat, s látta, hogy menthetlenül elbuktak az uj dynastia előtt, melly Angliát Európa birájává emelte. A császárság olly gyönge volt, s feje annyira el volt foglalva egyébbel, mintsem méltóságának fentartásával, hogy nem lehet csodálnunk, ha Lajosnak sikerült határait ez irányban kiebb terjeszteni; de az eszközök utálatot érdemelnek s még a gyöngeség sem szolgál mentségökre. El akarta nyomni az ausztriai házat s e czélból még a török segélyét sem utasitotta vissza; ehelyett azonban felrázta aléltságából s annyira felköltötte benne a harczias szellemet, hogy mindenkorra biztositotta magát a törökök fenyegetéseitől, benn pedig megszilárdult, leigázván a lázadókat, kiket Lajos támogatott. Egyik fiát Spanyolország trónjára helyezte ugyan, de ellenségeinek hibái, Marlborough bukása, I. József halála folytán, s utóvégre is annyi megszoritás mellett, hogy amaz ország idegen lett Franáziaországra nézve, sőt nem sokára mint ellenség állott vele szemközt. El akarta nyomni Hollandot, de

---

[1]) Lasd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzetek*-et I) alatt.

szerencséje megfeneklett azon mocsárokban, hol már II. Fülöp is kudarczot vallott. Meg akarta fosztani a tróntól Oraniai Vilmost, s csak alkalmat szolgáltatott neki arra, hogy nagynak tünjék fel anynyi akadály között, egy hatalmas és korlátlan ellenséggel szemben. Ezen személyes vágytársával s politikájának ellenlábasával hasonlittatva össze, Lajos müvészetek és tudományok, s számos kitünő férfiak által környezve tünik fel előttünk; Vilmos maga áll, állhatatosságával. Amaz nagyravágyásból elnyomja a népek szabadságát; Vilmos védi a saját népeét s maga köré gyüjti az ellenségének vallási türelmetlensége által üldözötteket; az irodalom- és müvészetek azon mérvben virágoznak fel alatta, amint Francziaországot elhagyják. Lajos azt teheti, amit akar; Vilmost egy gyanakvó alkotmány akadályozza mozgásában, de midőn tágitani igyekszik ama bilincseket, nem akarja egyszersmind szét is törni, s azért megérdemli, hogy az angolok szabadságuk megmentésére hivják őt meg a köztársaságiak kegyetlen, s a Stuartok lealjasitó zsarnokságától. Lajos uralkodásának első éveit fényes diadalok által teszi nevezetesekké; Vilmos minden csatát elveszt, de fentartja magát állhatatossága által s utoljára kicsikarja a győzelmet, s mig Lajos nyomorban és megaláztatásban ér véget, Vilmos olly trónon végzi életét, melly ragyogóvá lett azon nép jogainak elismerése által, melly őt arra meghivta.

Lajos az egyház és hit dolgaiban gyakran erőszakot használván egyrészről szakadást idézett elő, másrészről pedig olly ellenhatást keltett, melly csakhamar nyilt háboruban tört ki a trón és oltár ellen. Hogy Francziaország elérje a hatalom tetőfokát, erészben Richelieu és a kormányzóság már minden nehézséget elháritott; Lajos azonban meghiusitotta IV. Henrik és atyja miniszterének tervét azáltal, hogy azt tulságosan kiterjesztette, minek folytán gyülölet, gyanakodás és boszu lőnek az uralkodó érzelmek Európában Lajos ellen, mellyek annál élénkebbek voltak, minél jobban el voltak nyomva. Ballépéseinek gyümölcsei későn ugyan, de épen akkor jutottak napfényre, midőn már felhagyott a kihivásokkal, s nagy tábornokai kiképezték az ellenség tábornokait.

Saját érdemeivel s azon egyénekkel, kik őt környezték, olly parlamenttel, melly magáévá tette a király akaratát, olly néppel, melly saját dicsőségének tekintette az ő dicsőségét, boldoggá tehette volna a nemzetet, de egyébre sem gondolt, mint hogy megbénitsa az alkotmány összes erőit; meszszeföldre küldi elveszni a polgári háboru alatt képzett veterán katonákat, magához vonja a katonai előlépte-

téseket, terveit népének nem tehetségére, hanem türelmére alapitja; az udvaránál behozott épolly pöffeszkedő mint költséges szertartások elszigetelik népétől; miniszterei utánozzák őt, és elszigetelten, zsarnokokká, titkolózókká lesznek, s féltékenyek azon jóra, mellyet nélkülök lehet létesiteni. A parlamentet, nem elégedvén meg azzal, hogy engedelmes volt, némává, a papságot szolgává tette, s előkészité utódja számára a nemzeti semmiséget.

Ha Lajos ismerte volna a jövő szükségleteit, szilárdabb alapokra helyezte volna trónját, mint a kényuralom sérthetlensége. A Fronde feltüntette előtte a polgárok erejét, miértis rendszereznie kellett volna ezen harmadik rendet, s a nemesek kamrája mellé, kik távol állva a zavargásoktól tanácsaikkal igazgatták az államot, egy polgári kamrát helyezhetett volna, melly hatalmas támasza lett volna uralkodásának; annál inkább tehette volna ezt, mert példát találhatott reá Angolországban. Ekként elejét vehette volna a forradalomnak, mellyet ellenkezőleg előmozditott azáltal, hogy elnyomta a nemeseket s kizárta a polgárokat a tanácskozásokból. Ha amazok egyidőben megfogytak ama temérdek veszteségek után, mellyeknek őket a dicsőség ürügye alatt a Sz.-Gothárdon, Candiában, Algirban kitette; ha a nép megelégedettnek látszott azon biztossággal és védelemmel, mellyet tőle nyert: ezen kölcsönös összeláncolódás csak ideiglenes lehetett, s élénk várakozásnak kellett helyt adnia azon alkalmas pillanatokra, mellyekben erőszakkal lehetett kieszközölni azt, amit jogilag nem lehetett megnyerni. Telhetlen hóditási vágya s öregségének ügyetlen tanácsosai miatt gyülölttè lőn az idegenek előtt, s ez lett volna Franeziaország előtt is, mihelyt megszünendett a dicsőség csalképe.

S megszünt. Azon nagy férfiak eltünésével, kik őt környezték, meglanyhul a nagy király iránti lelkesültség is; a gyülölet nem fordulhatott a miniszterek ellen, midőn ő mindent magához akart vonni s igy nem engedte, hogy a nép ez irányban önthesse ki boszankodását; midön a szabadságok elnyomattak, jól tudta a nép, hogy minden a királytól származott; az állam egy emberre vitetvén vissza, ezen gyönge lény sorsában volt kénytelen osztozni; az udvaronczok, kik közelről látják a királyt, gunyolódásaik czéltáblájául választják; akik hibái, daczára is tisztelik, ezek épen azok, kik kevésbbé hizelegtek neki mint Fenélon és a nép, melly nemes és érdeknélküli fájdalmat érez családi veszteségei fölött.

Lajos első és utolsó évei azon hajdani álarczokat juttatják be, mellyek egyik oldalról nevetnek, a másikról sirnak. A

messzeterjedő gondolatok által hátrahagyott ürt az unalom foglalja el; a nagy fájdalmakat nagy kimerültség követi, mellyet még bajosabb elviselni. Kicsinyes üldözések, a jansenismus miatt kibocsátott királyi jegyek, Noailles bibornok gyermekes ellenkedése szomoritják benn a kivülről megalázott országot; Quesnel s a portroyali apáczák megszeliditése ép olly fontos volt Lajosra nézve mint Eugen visszaüzése az ország határaitól. Puszta vélemények miatt megfosztotta magát a másként vélekedő férfiak hasznos szolgálatától [1]), ámbár az ő lelkiismeretét is egyrészről azon vágy gyötörte, hogy elnyomja az eretnekséget, mászrészről pedig a félelem, hogy talán roszul bánik az erénynyel. A nagy elméket, mellyek egykor kegyében részeszültek, most szintén bünösöknek tartja részint azért, hogy ne kelljen irányukban nagylelküséget tanusitania, részint mert a folytonos tömjénezés helyett az igazsággal merészkednek elöállani. Ereklyékkel födözi magát miként XI. Lajos, s az udvar jámborsága sokkal általánosabb, hogysem joggal képmutatást ne lehetne gyanitani. S valóban azt hinné az ember, hogy ugyanakkor azáltal igyekeztek elvonni a nép figyelmét a közbajoktól, hogy megrontották, s ápolták szenvedélyeit: a szinpadon Darcourt és Legrand szerzeményei adattak, mellyek még aljasabbak voltak mint Scarron és Montfleuryéi, mig a bohózatos opera ocsmány kétértelmüségekkel mulattatta közönségét. A megszokott pompát [2]) fentartják, noha hiányoznak ugy a gyönyörök mint a dicsőség, s a pénzügy szorult helyzete azt még sulyosabbá teszi. Tulélvén mindazon férfiakat, kik dicsfényt képeztek körötte, saját fiát és ennek fiait, Lajos egy népet lát maga körött, melly szokásból, de a régi lelkesültség nélkül engedelmeskedik; ezentul csak a gyóntatóatya és egy nő tanácsait követi. Maintenon asszony, a hatalom és unalom részese, türni kénytelen ezen állapotot s emellett még felüditeni egy elkeseredett aggastyánt, mialatt annak szükséges-

---

[1]) Midőn azt mondá neki Orleans herczeg, hogy Fontpertuis-t viszi magával titkárul Spanyolországba, felkiáltott: Hogyan? Hátha jansenista? — Biztosithatom felségedet, hogy még Istenben sem hisz, — válaszolá a herczeg, s a király megnyugodott. A derék Du Quesne, mert protestáns volt, soha semmi jutalmat nem kapott XIV. Lajostól, kinek egyszer igy válaszolt: „Sire, midőn felségedért harczoltam, nem gondoltam arra, hogy nem az én vallásomat követi.“ Midőn fia a nantesi rendelet visszavonása miatt kivándorolt, Schweizba vitte atyja testét, és sirjára a következőket iratta: *Holland mausoleumot emelt Ruyternek; Franczia ország megtagadta a földet Ruyter legyőzőjétől.*

[2]) A király legifjabb természetes fiának istállójában 1712-ben kétszáz ötven ló volt. *Mém. de Dangeac*, 1712, okt. 5.

sége, hogy csak tartózkodva nyilatkozzék előtte, lehetetlenné tette reá nézve, hogy határozottan nyilvánitsa akaratát, s cselszövényekhez volt kénytelen folyamodni [1]).

A franciák, kik szintén részesek voltak királyuk szerelmeskedéseiben, soha sem bocsátották meg ezen asszonynak, hogy sem szeretőjének, sem feleségének nem merte magát vallani és hogy sem gyöngédséget, sem fiatalságot nem találtak nála, ami érdekessé tehette volna. A fiatal király által annyira engedték magukat elvakitatni, hogy még büncit sem látták; az aggastyánban nem ismerték el azon erényeket, mellyeket benne a szerencsétlenség kifejtett. Lajos illyformán tapasztalni volt kénytelen a nagyság és megaláztatás tulságait, a magasztalások zaját s az ócsárlások ellenhatását; és mégis anélkül, hogy bármit vesztett volna önbizalmából vagy népe fölötti tekintélyéből, sőt önkénye- vagy büszkeségéből is, zsarnoki tanácsokkal küldötte unokáját Sponyolország trónjára, őrült összegeket fecsérelt Marly megnagyobbitására, s ezen épitési düh közepett [2]) összeesküvéseket szit Angolországban s nemzeti zsinatot tervez a papság felének kiüzésére. Számos irataiban, mellyekben olly sokat vesződik a véleménynyel, nyoma sem található azon vágynak, hogy magát megszerettesse. Halálakor szegény közönséget hagyott maga

---

[1]) Montesquieu a „*Pensées detachées*"-ben ekként fejezi ki magát: „Lajos, ki sem békeszerető, sem harczos nem volt, csak szinével birt az igazságnak, a politikának, az ajtatosságnak, s nagy királynak tünt fel. Gyöngéd szolgái, bőkezü udvaronczai, zsugori népei, nyughatatlan ellenségei irányában, zsarnoki családjában, király az udvarban, durva a tanácskozásokban, gyermek a lelkiismereti dolgokban, vonzatva minden által, mi a fejedelemnek mulattatására szolgál, mindig kormányozva és mindig kormányoztatva, szerencsétlen választásaiban, kedvelője a bolondoknak, türve a tehetségeket, félve a lángésztől, komoly szerelmeiben; utolsó viszonyában gyönge, hogy szinte sajnálatot ébreszt, lelkierő nélkül a szerencsében, biztos a szerencsétlenségekben, bátor a halálban. Szerette a dicsőséget és a vallást, s egész életén át nem ismerhette meg sem az egyiket sem a másikat. Talán egy hibája sem lett volna mindezekből, ha kissé jobb nevelésben részesült volna, s némileg többé rtelemmel lett volna felruházva. Lelke nagyobb volt mint esze; Maintenon asszony folyvást visszatartotta amazt, hogy a helyes pontra téritse."

[2]) Az 1660-ki nyilatkozatban gályával fenyegeti azon munkást, ki Párizsban a Louvre-on kivül egyéb épitményeknél müködik! Versaillest ezer és ezer szegény ostromolja, olannyira, hogy katonákat használ eltávolitásukra. Midőn egyszer pénzt kért töle Maintenon asszony bizonyos szegények számára, ekként válaszolt neki: *A király azáltal osztogat alamizsnát, ha sokat költ:* „sokat jelentő és rettenetes szó, kiált fel Say, mellyből kitünik, hogyan lehet a romlást elvvé tenni."

után, gyümölcsözés nélkül heverő kincseket gyöngyökben, ékszerekben és palotákban, roppant szolgasereget, melly jutalomra várt, egy el nem ismert özvegyet, számos törvénytelen gyermeket, kiknek jövője aggodalmakat okozott szivének. Annyira szolgaivá aljasitotta a parlamentet, hogy az ország törvényei ellenére kijelentette vele, miszerint törvényes gyermekek hiányában, törvényesitett természetes gyermekei legyenek utódai [1]); s a nemzet, melly tapsolt neki, midőn felesége és két ágyasa között jelent meg a hadsereg élén, meggyalázónak tartotta a jámbor király azon követelését, hogy szent Lajos koronáját kettős házasságtörésből származó gyermekek örököljék. Ezekről mindazonáltal gazdagon emlékezett meg végrendeletében, de tapasztalnia kellett, hogy az udvari pártok csak halálát várják, hogy megsemmisitsék az általa létesitett müvet.

Utolsó pillanataiban igy szólt örököséhez: „Fiam, ne feledkezzél meg Isten iránti kötelmeidről; törekedjél békére szomszédaiddal. Én túlságosan szerettem a háborut, ne utánozz engem ebben, sem a tulságos költekezésben. Minden dologban kérj tanácsot, igyekezzél felismerni a jobbat és kövesd azt. Könnyits a nép terhein amint tehetségedben áll, s tedd azt, mit én elég szerencsétlen voltam nem tenni.“ Pillanatnyi fény; mert különben mindenkit meglepett lelkiismeretének nyugalma, elannyira, hogy az istenfélök már-már reszketni kezdettek lelki üdveért. Tény az, hogy miután egész életén át annyira bizott másokban, miszerint eszébe sem jutott attól tartani, hogy talán megcsalhatják, most is a legfontosabb ügyet lelki vezetőire bizta, s csupán azt mondá: „Ha megcsaltatok, nagyon roszul cselekedtetek.“

Még be sem hunyta szemeit, máris elhagyták azok, kik csak haszonvágyból tömjéneztek neki, s Orleans harczeghez, a kijelölt kormányzóhoz fordultak (1715. szep. 1.) Maintenon asszony Saint-Cyrbe futott [2]) mintha a vallás nem férje ágyát tüzte ki volna számára menhelyül, kinek szemeit bérelt kezek fogták be.

Hozzá mint gyermekhez anyja a következő szavakat intézte: „Igyekezzél hasonlitani nagyatyádhoz, s nem atyádhoz, mert IV. Henrik halálakor sirtak, XIII. Lajos halálakor pedig nevettek.“ — Massillon akademiai székfoglaló beszédében erösen csipkedi XIV. Lajost; Rómában megtagadják tőle a királyi gyászszertartásokat; Párizsban sátrakat

---

[1]) IV. Henrik törvényesittette d'Estrées Gabrielától született fiát, hogy jogot nyerjen a trón öröklésére, mint a levélben is ki volt fejezve.

[2]) És ott halt meg 1719-ben.

emeltek, mellyekben ettek, ittak, daloltak, mint valami közöröm alkalmával; a köznép gunyolta temetését, az ő és szeretőjének nevét kiáltozta, csak a tizévi nyomort és szenteskedést tartván szemei előtt, s dicsőséget és fényt várván utódaitól; — a szerencsétlen népek rendesen illyesmivel szokták magukat ámitani.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Skandinávia. — Svédország.

Svédország.

Svédországnak szükségkép hanyatlania kellett azon állásról, hová Gusztáv Adolf emelte, miután ez a lützeni csatatéren elesett; mindazonáltal ezen egész korszak alatt megtartotta a tulsulyt Északon, s ha Károly Gusztáv terve sikerült volna, egyideig az elsők között foglalhatott volna helyet [1].

Krisztina.

Midőn Gusztáv Adolf a németországi hadjáratra indult, honnan nem tért többé vissza, ügyes miniszereket hagyott a kormányon, kik értesülvén haláláról, megválasztatták leányát Krisztinát, s öt tagból álló kormányzóságot alakitottak. (1632.) Ezen kormányzóság tagjai voltak: Jakab a lieflandi Gardie grófja, Gyllenhjelm Károly tengernagy, Oxenstierna Axel főcancellár, ennek egy testvére és unokaöcscse, kik eléggé részletes utasitásokkal láttattak el a hatalommali visszaélés megakadályozása végett. A kizárt, elégületlen özvegy Poroszországba futott. Krisztina atyja szándéka szerint férfias nevelést kapott, s mialatt a classicusokat tanulmányozta, Oxenstierna naponkint értesitette öt a kormány és a politika állásáról. A kormányzók szerették volna megtartani Gusztáv Adolf lieflandi, s főkép poroszországi hóditmányait, mellyek biztositották Svédországot Lengyelországtól s elzárták az utóbbit a tengertől; minthogy azonban e czéljokat a németországi háboru miatt nem valósithatták, Franciaország, Anglia, Holland és a brandenburgi választó közbenjárására be-

---

[1] **Chopin**, *Revolutions des peuples du Nord.* Páris, 1834. 4. kötet.

A diplomatiát illelőleg lásd **Schmauss** *Einleitung zu der Staatswissenschaft* czimü müvét Lipcse, 1747.

Mém. du chevalier de Terlon, ki Franciaország ügyvivője volt Károly Gusztáv mellett 1656-tól 61-ig. Párizs 1686.

leegyeztek abba, hogy Strumsdorfban congressus tartassék (1635.) Ezen hatalmasságoknak érdekében állott Svédország megalázása, minek folytán hosszas és szövevényes alkudozások után huszonhat évi fegyverszünet köttetett (szept. 12), mellynek értelmében Svédország visszaadta Lengyelországnak Poroszország meghóditott részét, megtartván Elbingát, a kis Werdert és Pillaut; ekként megfosztatott azon birtokoktól, mellyek annyira alkalmasak voltak tengeri uralmának megszilárditására. Emlitettük már Dániával viselt háboruit, mellyeknek a brömsebroi béke vetett véget, azonképen a harminczéves háborut is, melly Westpháliában fejeztetett be, s melly által Svédország a birodalmi rendek közé lépett, megszerezvén Elő-Pomeraniát Rügen szigettel, Hátsó-Pomerania egy részét s egyéb területeket.

Krisztina trónraléptével (1644) az udvarnál két párt keletkezett, mellyek egyike Oxenstiernát pártolta, másika pedig ellene volt; ez utóbbi de la Gardie gróf vezetése alatt állott, kinek szépsége és udvaroncz modora előnyére szolgált a huszonkét éves királynő alatt. Ez utóbbinak kezére sokan vágyakodtak, ő azonban szerette a szabadságot, miáltal eleget tehetett változékony izlésének. Sok szóbeszéd után kijelentette a senatusban, hogy ellenszenvet érez a házasság iránt; az állam java iránti tekintetből nevezzék ki utódjának unokaöcscsét, Károly Gusztávot, zweibrückeni pfalz-grófot, ki vele növekedett. A rendek jóváhagyták az ajánlatot (1649), mig amaz távol az ügyektől és minden nagyravágyástól, vadászattal várta a késlekedő uralkodást.

S Krisztina uralkodása valóban igen fényes volt, ámbár az ő érdeme nélkül. Svédországot, melly megfékezte Ausztriát, egész Németország áldotta; szaporitotta az ország birtokait, növelte dicsőségét s bel jóllétét, kiterjesztette kereskedelmét, pártolta a müvészeteket és bányászatot, minek folytán a rézbányák az eddigi kétezernégyszáz mázsa helyett többet termeltek hatezernél. Svédek és hollandok egyesülve telepedtek le Amerika északi partjain a Delaware és Hudson folyamok között, melly terület Uj-Svédhonnak neveztetett el, hol az előbbiek a földet mivelték, az utóbbiak pedig a termékek eladásával foglalkoztak. Egy évvel azonban Krisztina lemondása után a hollandokra voltak kénytelenek hagyni Uj-Svedhont, kiktől az angolok kezére ment át, s ezek Uj-Jersey-nek nevezték el. Egy guineai kereskedelmi társulat alakult, melly a vasat és rezet aranynyal cserélte be.

A különféle ismeretekkel felruházott Krisztina, ki több nyel-

ven irt, tudósokkal társalgott, kiket minden országból maga köré gyüjtött. Cartesius, kit mellőztek Franczia-országban, üldöztek Hollandban, számos értekezését intézte hozzá, végre Stokholmba jött, hol fölmentetvén az udvari szertartásoktól, naponkint reggeli öt órakor értekezett a királynéval; ezen foglalkozás talán siettette halálát anélkül, hogy elfogadtatta volna a királynéval bölcsészetét. Gassendinek nyugdijt adományozott; de nem volt képes visszatartani Hugo Grotiust, kit az Oxenstiernák tanácskérés végett meghivtak, s ki visszaindulván hazájába, útközben meghalt. Könyvtárnoka Freinsheim János volt, ki elég bátorsággal birt supplementumokat irni Quintus Curtiushoz és Liviushoz; vele és a tudós Naudé Gáborral együtt lehetett látni az udvarnál Meibom Márkot, a régi zenemüvek kiadóját, Saumaise Claudiust, Huet Péter Dániel apátot, Voss Izsákot, Heinsius Miklóst, Bochart Sámuelt s egyéb nagy tudósokat, kik nem csekély mérvben járultak az ország müvelődéséhez, noha versengéseikkel néha zavarokat idéztek elő.

Krisztina azonban nem igen mozditotta elő a svéd tudományok felvirágzását, mellyekre zavarólag hatott a folytonos háboruskodás. Ennek szolgálatában csupán a számtudományokat müvelték; az országok első szabatos meghatározásai két Cartesianus bölcsésznek köszönhetők ezek: Spole András (—1699) és Billberg János (— 1717); később Celsius András (—1747) emelte az első csillagvizsgáló tornyot Upsalában, s inditotta meg az első tudományos lapot 1742-ben. Politikai ujságokat 1667-ben kezdtek kiadni, s egyuttal régiségtárakat is gyüjtöttek. A svéd költészet atyja Sternhjelm György (—1672) a régiek versméreteit utánozta, számos skandináv szót felélesztett, de csekély képzelőerővel birt. A legkiválóbb név Puffendorf Sámuel.

Krisztina, ki férfi volt minden tényében, nem szép, hanyag öltözékében, egyszerü az étkezésben, érzéketlen a hideg, meleg, álom iránt, fáradhatlan lovagló, a jacobsdali (Ulriksdal) kastélyban vadászatok, küzdjátékok, akademiák között üzte el a kormányzat nyomasztó gondjait, és mégis mindent akart látni, válaszokat, kihallgatásokat adott, jelen volt a minisztertanácsokban, hiu és dicsvágyó volt. Nőket nem türt maga körött, szerette a férfiak udvarlásait, s a krónika sok kedvencz nevét jegyezte fel, kik iránt tulságos bőkezüséget tanusitott, ámbár a pénztárnak gyökeres orvoslásra volt szüksége. Mindezek folytán eszelősséget fogtak rá, főként midőn Károly Gusztáv javára lemondott a trónról (1654 jun. 16), teljes souverainitást kötvén ki magának saját személye, asztaltársai és szolgái számára

fentartván magának a niköpingi kastélyt, továbbá Oeland, Gottland, Osel, Wollin, Usedom szigeteket, Wolgast városát s néhány birtokot Pomeraniában.

A világ sok mindenfélét összebeszélt ezen elhatározása fölött. Milly indokból határozta magát arra? hogy katholikussá lehessen? hogy nőül mehessen IV. Ferdinand római királyhoz? mindezek csak föltevések. Irtózott a kormányzati ügyektől, pedig könnyüséggel intézte el azokat. Ziláltak voltak pénzviszonyai, s talán épen azért hanyagolta el azokat, mert le akarta rázni nyakáról? Talán függetlenül ohajtott élni; talán attól tartott, hogy uralkodásának második fele elhomályositaná az elsőt, s lemondásával akarta azt még kiválóbbá tenni? „A politikusok (mondja II. Frigyes), kik csak érdeket és nagyravágyást ismernek, kárhoztatták őt; az udvaronczok, kik mindenütt akarnak valamit fölfedezni, azt fecsegték, hogy Károly Gusztáv iránti ellenszenve, ki nöül akarta őt venni, ösztönözte Krisztinát a lemondásra; a tudósok nagyban magasztalták, hogy a bölcsészet iránti szeretetből lemondott a földi nagyságról. De ha csakugyan bölcsész lett volna, nem szennyezte volna be magát Monaldeschi vérével, nem ohajtotta volna vissza Rómában az elhagyott nagyságokat. A bölcsek az egészben csak különczködést láttak, gyalázat és dicséret nélkül, mert a trón elhagyása csak az elhatározó indokok, az azt követő körülmények s a nagylelküség által nyer nagyságot.“

Pénzzé tévén a palota drágaságait és ékszereit, Innsbruckban a kath. hitre tért át, némellyek szerint a jezsuiták ösztönzései, mások szerint saját könnyelmüsége folytán, talán csak azért, hogy jobb szemmel tekintsenek reá azon tartományokban, mellyekben lakni szándékozott, vagy hogy ujra a lemondáshoz hasonló jelenettel lepje meg a világot. Olaszországban szokatlan fénynyel fogadták, minthogy a pápa illymódon akarta ünnepelni a vallás diadalát; a lorettói kápolnának koronát és kormánypálczát ajándékozott; Rómában a világ legszebb palotájában, a Farnesében vevén lakást, tanulmány, mulatságok és olly tiszteletnyilvánitások között élte napjait, minőkben kevés korabeli fejedelem részesült. Amint Svédország elvesztette Pomeraniát, az ő jövedelmei is kimaradtak (kétszázezer scudo; Oxenstierna azt szokta mondani, hogy soha egy ellenség sem került annyiba az államnak), minek folytán a pápa tizenkétezer római scudót utalványozott számára. Palotája Olaszország szinejavának volt gyülhelye; mint valami akademiában vitatkoztak ott a költészet és erkölcsi bölcselem fölött, mi az Arcadiának adott létet (1656.)

Pártolta és segitette a müvészeket. Ferrari Oktaviánnak egy dicsbeszédért arany nyaklánczot ajándékozott, Baldinucci Fülöpöt pedig megbizta, hogy irja meg Bernini életét.

És mégis azt szokta mondani, hogy egy királynő ország nélkül istennő templom nélkül, kit csakhamar megszünnek tömjénezni; azért kétszer tért vissza Svédországba, hol, mint látni fogjuk, zavarokat idézett elő. Az alkudozások képezvén éltető elemét, midőn a kath. hitre tért át, ki akarta magának kötni, hogy évenkint egyszer áldozhassék a lutheránusokkal; midőn lemondott a trónról, fenn akarta magának tartani a jövedelmeket, az udvart s a halálra itéltetés jogát. Kétszer tett látogatást Francziaországban; először jól fogadták, másodszor már kevésbbé jól s Fontainebleauba küldötték. Itt bizonyosságot szerezvén afelől, hogy Monaldeschi János marquis, főistállómestere őt elárulta, halálra itélte és kivégeztette (1657), azt hivén, hogy a lemondás alkalmával tett kikötés följogositja őt e gyilkosságra. Képzelhetjük, mennyit beszéltek ez esetről Francziaországban! és őt mégis eltürték [1]), a történelem azonban nem menti föl, sem a

[1]) „Annyit hallottam beszélni különcz öltözködési módjáról, hogy szinte reszkettem, attól tartva, hogy nevetni fogok első látásakor, de midőn megláttam, bámulatra gerjesztett s eszembe sem jutott a nevetés ... Egészen mint valami fiúcska tünt fel előttem ... A szinházban dicsérte azon helyeket, mellyek megnyerték tetszését, Istenre esküdött, végigvetette magát a támlányon, ideoda nyujtotta lábait, fölemelte s a szék karjain keresztül fektette; ismételte azon verseket, mellyek tetszettek neki, sok tárgyról és szellemdusan beszélt, aztán elhallgatott, mélyen sohajtozott, mire egyszerre megint felugrott, mint midőn valakit felráznak álmából. Szinház után gyümölcsöt és csemegéket hoztak neki, mire a tüzijáték megszemlélésére ment. Kézen fogott engem, s midőn látta, hogy néhány sziporka miatt, mellyek lábaimhoz hullottak, megijedtem, nevetve igy szólt hozzám: *Hogyan? egy nő, ki annyi veszélyen ment át s olly szép tanuságát adta bátorságának, most megijed?* — Erre azt válaszoltam, hogy én csak a veszélyben vagyok bátor, s ez nekem elég. Később azt mondá, hogy az lenne legnagyobb gyönyörüsége, ha valamelly csatában lehetne, s hogy nagyon irigykedik Condé herczegre hadi dolgai miatt ... A Notre-dame egyházba járt áldozni s akik látták, nem igen épültek az uj megtért ajtatossága fölött, ki az egész mise alatt a püspökökkel beszélgetett és soha sem térdepelt le. Midőn a király káplánja azt kérdezte tőle, hogy kinek akar gyónni, igy szólt: *Valamellyik püspöknek, válaszszatok számomra egyet;* a választás az amiensi püspökre esett, kihez bemenvén, letérdelt előtte, s ami fölötte különös, szemeit folyvást arczára szegezve tartotta.“ **M. de Montpensier.**

„Szinház után egy szobába vezették, hol a király tisztviselői tettek neki szolgálatot, s még le is kellett vetkeztetni, mert egymaga volt hölgyek, tisztviselők, fogat, pénz nélkül; egész udvara önmagából állott. Chanut s még két

jogtudomány, már csak azért sem, mert idegen földön volt. Miután XI. Incze eltörölte Rómában az idegen fejedelmek kiváltságait, s ebbe Krisztina is beleegyezett, egy gonosztevőt mégis kiszabaditott a poroszlók kezei közől s szemtelen levelet intézett a pápához, ki neki különben megbocsátott. Szerette volna elnyerni a lengyel koronát; része volt minden akkori cselszövényekben, s minden költő által megénekeltetett. Sokfélét irt össze, majdnem kizárólag franczia nyelven; legérdekesebbek levelei és élete, mellyet Istennek ajánlott, kihez gyakran intézi szavait. Meghalt 1689. április 19-én. Hagyatéka egészen szétmállott, könyvtárát VIII. Sándor vette meg, festményeit és faragványait pedig Odescalchi Livius.

X. Károly Gusztáv.

X. Károly, ámbár elejénte csendesnek és alázatosnak mutatta magát, ügyes kézzel ragadta meg a kormány gyeplőjét. Krisztinát ujra nőül kérte, midőn az a magánéletbe vonult vissza, de mert ismét visszautasittatott, Hedvig Eleonórát, Holstein-Gottorp herczegnőjét vette nőül. Uralkodása rövid, de igen érdekes volt. Gusztáv Adolf tarthatlan helyzetbe hozta Svédországot, a pénztár üres volt,

---

vagy három emberke volt oldala mellett, kiket tiszteletből grófoknak czimeztek; továbbá két nő, kik inkább kofáknak látszottak mint udvarhölgyeknek. A szinház iránt nagy szenvedélylyel viseltetett, a szebb helyeknél felkiáltott, az előadás szerint örömet vagy fájdalmat mutatott, mire mintha maga lett volna, hátradölt támlányában s gondolataiba merült... Azon rövid idő, mellyet az udvarnál töltött, nem csekély hasznára szolgált, mert hibáit, mellyek jókorák voltak, elhomályositották szép és fényes tulajdonai s az ujság ingere, melly olly nagy hatást gyakorol az emberekre. Tényei majdnem kivétel nélkül bizonyos tulcsapongó jelleget viseltek magukon, mellyeket lehetett igen dicsérni és igen becsmérelni. Semmi női tulajdonnal, még szerénységgel sem birt; még legmagányahb óráiban is férfiakkal szolgáltatta magát; tulságosan nevetett az olasz szinházban, együtt énekelt a szinészekkel; szabadon beszélt ugy a vallásról, mint egyéb dolgokról, hol neme tartózkodást ajánlott volna. Nem volt képes egy helyen megmaradni; a király, a királyné s az egész udvar előtt olly magas székekre nyujtotta ki lábait, mint aminő az volt, mellyen ő maga ült, ugy hogy mindenki szabadon láthatta; nyiltan kijelentette, hogy megveti a nőket tudatlanságuk miatt, s a férfiakkal jó és rosz dolgokról beszélgetett.... Ha látta és hallgatta őt az ember, bajos volt meg nem bocsátani neki mindezen különczségeket. Farsang idején semmit sem lehetett rajta észrevenni, ami ellenkezett volna a becsülettel, értem azon becsülettel, melly a tisztaságtól (castitas) függ, mert a jóakaró udvari nyelvek bizonyára nem hallgattak volna, de minden egyébben kevés meggondolást tanusitott s ész nélkül futkosott a mulatságok után. Futott az álarczos bálokra, a szinházba, egyedül férfiakkal, az első kocsikban, mellyeket utjában talált. Soha senki nem állott távolabb a philosophiától mint ő.“ **M. de Motteville.**

Lásd *Életleirásainkat.*

az alattvalók adókkal voltak terhelve, az egyedáruságok nagyon megszaporodtak; Krisztina, ki saját szeszélyét tekintette zsinórmértéknek, s olly engedelmességet követelt, minő kényuralom alatt szokott divatozni, még inkább növelte az elégületlenséget; a gyanakvó hatalmasságok sem nyugodtak: Károlynak mindezeken segitenie kellett, s messzeható tervek valósitását tüzte ki czélul. Mialatt Dánia és Lengyelország folytonos nyugtalanságoknak volt szinhelye a háborgó nemesség miatt, melly kiváltságaival akadályozta a fejedelmek szándékait, Károly elérkezettnek vélte az időt megvalósitani Gusztáv Adolf terveit, kiterjesztvén uralmát a Balti-tengert környező tartományokra.

Dánia, melly Svédország és ennek németországi birtokai közé volt zárva, könnyü hóditmánynak tetszett. A lengyelek s a brandenburgi uralkodó-család kezeiben lévő balti tartományok akadályozták a közlekedést Liefland és Pomeránia között, miértis azok meghóditása igen nagy haszonnal járt volna; kényszeritve Kurland és Poroszország fejedelmeit, hogy Lengyelország helyett Svédország felsőségét ismerjék el, elfoglalva a Vistula torkolatait, meghóditva a lengyel porosz-területet s a független Danzigot, elfoglalva keleti Pomerániát, a brandenburgi uralkodó családot Lengyelországban kárpótolva: Svédország lenne a Balti-tenger korlátlan urnője. Mindezt képesek kivivni azon katonák, kik a németországi háboruban nagy gyakorlottságra és hirnévre tettek szert. Károly szükében volt a pénznek, mert a jövedelem alig tett nyolczszázezer scudót, mig az adósság tiz millióra rugott; a nagy hirnév azonban és a háboru segiteni fognak a bajon. Károly feltüntette a rendek előtt annak szükségességét, hogy biztosittassanak Liefland határai valamelly háboru esetében Orosz- és Lengyelország között, a rendek tehát pénzt szavaztak meg neki, mig másrészről megvizsgáltatta a Krisztina alatt elidegenitett királyi uradalmakat, ezeket hübérekké alakitotta át, s birtokosaikat egy negyedrész visszadására kötelezte.

El lévén látva fegyverekkel először is János Kázmér lengyel királyt támadta meg, mint aki igényeket formált a svéd koronára (1655.) Kázmért a lengyelek egy nagy része nem szerette, mert ellene volt az ország harczias szokásainak s feleségétől függött. Radziejowiski Jeromos alkanczellár háborura ösztönözte Károlyt, nem különben a protestánsok is, a volt bibornok és jezsuita király ellen. Károly tehát hadat indit, s miután Kázmér elfutott, Lengyelország legnagyobb részét birtokába veszi. Miután ezt iszonyu pusztitások között meghóditotta, kegyetlen rendeletekkel igyekezett megtartani,

elannyira hogy minden pártjabeli lengyelnek, ki az ellenpártból valakit megöl, a meggyilkolt vagyonának felét igéri. Sokkal inkább szivén feküdt Poroszország, miért is sokáig alkudozott Frigyes Vilmos brandenburgi választóval, mig végre megelégedett azzal, hogy az utóbbi Svédország hübéresének nyilvánitsa magát s szabad átvonulást engedjen a csapatoknak s feltárja előttök kikötőit (1656).

Kázmér azonban ujra megjelent s számos lengyelek állottak pártjára, kik megunták a svédek és németek iránt tanusított kedvezést s hitelt adtak azon igéreteknek, mellyekkel a trónkövetelők nem szoktak fukarkodni; a helyőrségeket legyilkolták s behitták a krimiai tatárokat. Károly ennyi ellenség s az ujra éledő lázadások között látta, hogy lehetetlen megtartania Lengyelországot, miértis felosztását inditványozta, magának tartván a tulajdonképeni Poroszországot, mig Nagy-Lengyelországot a brandenburgi választónak, Kis-Lengyelországot és Litvániát pedig az oroszoknak, kozákoknak és Rákóczy György erdélyi fejedelemnek szánta. Ezen megállapodás következtében a brandenburgi választó egész erejéből támogatta Károlyt, ki csakugyan megverte a lengyeleket és ujra bevette Varsót. Frigyes Vilmos elnyerte azt, amit ohajtott, a felsőséget Poroszherczegség fölött, melly valamint a warniai herczegség is Lengyelországtól elszakitva a választó és utódainak örökös birtokává lett. Károly ezáltal lemondott abbeli tervéről, hogy összekösse a Baltitenger déli partjain fekvő svéd birtokokat, de nem arról, hogy bekeblezze a tengermelléki lengyel tartományokat. Ausztria megrettent, midőn látta, hogy Svédország tartományaihoz közeledik s fenyegeti a kath. vallást Lengyelországban, miért is arra ösztönözte Michelovitz Alexiust, Oroszország fejedelmét, hogy támadja meg Lieflandot, mig Leopold János Kázmér segitségére sietett. Ugyanazon brandenburgi választó, ki csupán nagyravágyásból támogatta a svédeket, ujolag a lengyelekhez csatlakozott, midőn ezek hajlandóknak nyilatkoztak őt függetlennek elismerni.

A hollandi rendek, kiknek kereskedelmére a Balti-tengeren hátrányos befolyást gyakorolt a Danzigra vetett vám, szintén hajóhadat küldöttek s szövetségre léptek III. Frigyes dán királylyal. Ez látván, hogy fenyegetve van, csak zilált pénzviszonyai és a nemesség ellenszegülése miatt nem vett részt a háboruban, kik nem akartak neki csapatokat adni, mert attól tartottak, hogy azokat az alkotmány felforgatására fogná felhasználni, — midőn azonban látta a brömsebroi szerződés folytán átengedett területek visszafoglalására kinálkozó alkalmat, ő is fegyvert ragadt. Frigyes megbüntetése vé-

gett Károly berohan Jütlandba, hallatlan vakmerőséggel télnek idején átkel a befagyott Nagy-Belten s hajók nélkül hadsereget szállit Fühnen- és Seelandba lovassággal és ágyukkal. Ő maga állott katonái élén s ámbár a hullámok néhány zászlóaljat eltemettek, „a hideg olly iszonyu volt, hogy fejszével kellett fölvagdalni a kenyeret, a boros és a sörös hordókat, azután pedig darabokra szeldelni és fölolvasztani, mire minden izöket elvesztették. A király nevette és megvetette mindezen kellemetlenségeket, mellyek csupán az evésre és ivásra vonatkoztak, ámbár neki is kijutott belőlök a maga része; egyébre sem gondolt, csak hogy sikerüljön átmennie Halland szigetéről Seelandba.“ [1]) Efölött egész Európa csodálkozott és megrettent, mig Kopenhága váratlanul fenyegetve látta magát.

Roeskildi béke.

Mindezek folytán a háboruskodó felek hajlandóbbak lettek a békére, mit már Cromwell is sürgetett, s melly Roeskildban köttetett meg (1658), a svédek megtartották Halland-ot, Schonen-t Bleckingent, Bornholm-t függelékeikkel, a többit pedig visszaadták.

Károly, ki puszta nagyravágyásból és terjeszkedés utáni sóvárgásból boritotta lángba Északot, s ismételve fel akarta osztani Lengyelországot és Daniát, mit Cromwell akadályozott meg, ki barbárokhoz illő dolognak tartotta valamelly nép nemzetiségét megsemmisiteni, csak szükségből fogadta el a békét, kedvezőbb időt és alkalmat várva a háboru ujbóli megindítására. Erre csakhamar talált ürügyet, midőn Frigyes hadsereget gyüjtött országa czélszerütlen alkotmányának felforgatására; bár mennyire igyekezett is Dánia elháritani az általa felhozott kicsinyes ürügyeket, mégis fegyvert ragadt, el levén tökélve, hogy Kopenhágából csak egy erősséget hagy meg a hajóhad védelmére, ömaga Schonen-be teszi át székhelyét, miáltal urává levén a Balti-tengernek, nyolczvanezer katonával és félannyi lovassal Olaszországban köt ki, mint Theodorik, s ott egy uj góth birodalmat alakit.

Illy határtalan volt nagyravágyása! Azt szokta mondani, miszerint a nagy fejedelemnek szünet nélkül háboruskodnia kell, hogy foglalkodtassa katonáit és félelemben tartsa a szomszédokat; a jogokat majd a bóditás után is meg lehet vizsgálni. Véletlenül kikötvén Seelandban, megrohanja Kopenhágát, a király azonban készen fogadja öt s a polgárok is fegyvert ragadnak a tulhatalmas ellen. Az egész Észak roszalta ez indokolatlan támadást. A hollandi rendek

[1]) Terlon követ jelentése a franczia királyhoz.

hajóhadat küldöttek a dánok segitségére, melly a Sundban megverte a svéd hajóhadat (okt. 29.). s ellátta élelemmel Kopenhágát; a brandenburgi választó Holsteint támadta meg, minek folytán a svédeknek mármár szorulni kezdett kapczájuk, midőn Francziaország és Anglia közbeléptek a roeskildi béke megujitása végett; hosszas és éles viták után végre megegyeztek Kopenhágában (1660 máj. 27), Dánia sok engedményt tett ugyan, de legalább megmentette becsületét és fenyegetett lételét, mig Svédország megtartotta tulsulyát a Balti-tengeren.

Károly ezalatt hármas hábor uba levén bonyolodva s attól tartván, hogy talán Ausztria is fel fog lépn i ellene, szerette volna lerázni nyakáról Lengyelországot, remélve, hogy Oroszországnak nem leszen kifogása, s ő szépen elbánhatik Dániával. E czélból Francziaország közbenjárásához folyamodott, s hozzáfogott az alkudozásokhoz, melylyeknek az olivai [1]) szerződés lett eredménye (apr. 23), melly ép olly hires Északon, mint Délen a westpháliai. Ezen szerződés következtében helyreállott a béke Lengyelország és szövetségesei, Leopold császár és Frigyes Vilmos brandenburgi választó, nem különben Károly svéd király között; János Kázmér minden igényről lemond Svédország trónjára, lemond ez utóbbi javára Liefland Dűna-tuli részéről; Kurland visszaadatik fejedelmének. Svédországnak, melly teljesen kivonult a tulajdonképeni Poroszországból, a császár visszaadni tartozott Mecklenburg-Pomeránia összes elfoglalt városait.

Biztosittatván ekként a kopenhágai és olivai szerződések által a Svédország, Dánia és Poroszország közötti viszonyok, még Oroszország volt hátra. Michelovitz Alexius nem elégedvén meg a stolbovai békével s ujabban Lengyelország felosztásával, el akarta foglalni Lieflandot, Ingermanlandot és Careliát. Ezekot csakugyan meg is hóditotta fegyveres kézzel, de Kardisban (1661. jun. 21) összes lieflandi hóditmányainak visszaadására kötelezte magát, minekfolytán Liefland teljesen Svédország birtokába jutott. Károly ekként olly háborukat idézett elő, mellyek az összes európai cabineteket foglalkodtatták; elüzte a lengyel királyt, a dánt saját székvárosában ostromolta s az egész Balti-tengert összebarangolta, szolgasággal fenyegetvén a szláv és scandináv népfajokat. Hat hatalom szövetkezett megfékezésére s ő mindegyiknek ellenállott; nagyravágyásának

---

[1]) Semmiféle északi szerződésről nincsenek annyi okmányaink, mint épen erről. Igen bölcsen fölhasználva találhatók ezek **Kok** *Histoire des traités de paix* czimü munkájában, mellyet mi is követünk.

csak a halál vetett véget. Ez harminczhét éves korában érte öt utól; bátran fogadta azt és elismerte, hogy vétkezett ugyan, de hiven teljesitette királyi kötelességeit s csak népe javát tartotta szem előtt.

Egy ötéves fiut hagyott maga után öt méltóságviselő férfiu és anyja kormányzósága alatt, melly utóbbi kettős szavazattal volt felruházva. A rendek azonban, kik attól tartottak, hogy a külföldön nyert győzelmek benn könnyen zsarnokságra vezethetnek, alkotmány ellenesnek nyilvánitották Károly végrendeletét. Midőn összegyülekeztek, egyszerre megjelenik köztök Krisztina, ki Bécsben hadsereget kért Pomerania meghóditására, később azonban megváltoztatván szándékát, felfüggesztett nyugdiját kéri; végül mint királynő tér vissza, mint ollyan, ki csak Károly javára mondott le. De a hitehagyottat gyülölték sőt arra is kényszeritették, hogy nyiltan mondjon le minden igényeiről, s a maga számára fentartott birtokokon csak lutheránusokat alkalmazzon.

XI. Károly.

A gyermek-király jó szivét, helyes belátását és rettenthetlen bátorságát anyja rosz nevelésének daczára is megőrizte; de még csak irni és olvasni sem tanitották, noha a testgyakorlatok mellett helyes erkölcsi eszméket csepegtettek szivébe. A politika a pártok kedvezése szerint hullámzott a kormányzók gyenge keze alatt, kiket átkozott a nemzet, mint ollyanokat, kik csak saját érdeköket tartják szemeik előtt, eladják magukat Francziaországnak, hogy folytathassák azon fényüzést, mellyet még akkor szoktak meg, midőn egész Európa adófizetője volt Svédországnak, mialatt a király neveltetése elhanyagoltatott, a kincstár kiürült, a kormányzat összebonyolódott, az ország ereje meggyöngült.

Alig ragadta meg XI. Károly tizenhétéves korában a kormány gyeplőjét (1672), megesküvén, hogy a lutheranuson kivül semmi más vallást nem tür, a Francziaországgal kötött szövetség által Holland ellen sodortatott. Lihegett a háboru után, mi egyedüli neveltetését képezte, miértis beront a brandenburgi választó, Holland szövetségesének birtokaira; ez azonban meglepi a svédeket és Fehrbellin mellett tönkreveri őket (1675. jun. 28). Ez nevezetes győzelem volt, mire csakhamar az összes hatalmasságok fölkerekednek a közbéke megzavarója ellen. A dánok a választóval szövetkezve megverik a svéd hajóhadakat és Schonenben kötnek ki. Egy szegény tartomány, mellynek alig volt két millió lakosa, hatvan év óta a főszerepet játszotta Európában, ugy békében mint háboruban; hatalmába keritvén a balti partokat és Lieflandot, Észak magtárát, fe-

nyegette Lengyelország függetlenségét s a Poroszország fölötti fensőségre törekedett. Ha vakitólag hathattak is ezen előnyök, mellyeket a király lángeszének lehetett köszönni, egy gyermek kezében csak hátrányuk s az adók sulya volt érezhető. A régi nagyság csalképe azonban még mindig tartott, elanynyira, hogy XIV. Lajos, ki szükségesnek tartotta birni Svédország támaszát vagy nevét, mig végre a tapasztalás ezen káprázatot is eloszlatta, odamüködött, hogy szétrobbantsa az északi szövetséget s jó feltételeket eszközöljön ki Svédország számára; ennek tulajdonitható, hogy Svédország, melly már szétdaraboltatásnak nézett eléje, egy talpalatnyi földet sem vesztett. Hadi dicsősége azonban elhomályosult, minthogy csak Francziaország támogatása által tarthatta fenn magát, s féltékeny hatalmak fenekedtek ellene. Károly látta, hogy nem elég egy hadvezér az ország felvirágoztatására, mit czélul tüzött ki magának.

Dánia.

A scandináv tartományokban nem lépett életbe a hübér-rendszer, miértis nem azon elemekből alakult alkotmányuk, mellyeket máshol ismertettünk. A korlátlan monarchiák iránti hajlam azonban, mellyet déli Európában láttunk, Északon is tapasztalható volt. III. Frigyes dán király, kinek háboruit már előadtuk, Kopenhágát a birodalom fővárosának nyilvánitotta (1658), mellynek polgárai tanácskozásra hivandók össze a komolyabb ügyekben; a polgárok és egyházíak nemesi birtokokat szerezhettek maguknak a nemesség előjogaival, s egyszersmind minden adótól és katonai beszállásolástól fel voltak mentve; minthogy azonban Frigyes Svédországgal viselt háborui miatt olly szorult körülmények közé jutott, hogy nem volt képes fizetni a csapatokat, gyülésre hitta össze a nemeseket, mellyen a nagy községek két, s a kisebbek egy képviselőjén kivül a püspökök, az egyetemek és káptalanok küldöttei is megjelentek (1660).

Dán alkotmány.

Ezen utólsó dán országgyülés a régi helyett egy uj alkotmányt léptetett életbe, mellynek nem hosszas előtanácskozások, hanem a körülmények adtak létet s egészen a legujabb időkig tartott. Svane János seelandi püspök, tudós és romlatlan erkölcsü férfiu, ki nagyhirnévben állott ékesszólása és józan szabadelvüsége miatt; Naussen János kopenhágai polgármester, kit bátorságra tüzelt erkölcsisége és polgártársainak szeretete; végül Thuresen Frigyes, a városi katonaság feje állottak a mozgalom élére, egyetértve Gabel Kristóf pénzügyi titkárral. Midőn a király azt kivánta a gyüléstől, hogy mérsekelt, de általános fogyasztási adót állapitson meg, minden oldalról mentességi igényekkel állották elő,

mi viszálkodásokra nyujtott alkalmat; a nemesek, földmüvesek, papok különféle javaslatokat terjesztenek elő a pénzügy rendbehozására. Ez a jogok megvizsgálására vezetett, s mindinkább lehetetlennek tünt fel bármelly reform mindaddig, mig olly oligarchia marad az államban, melly királyválasztási joggal levén felruházva, minden választás alkalmával különféle jogokat csikarhat ki az uj királytól. A papság tehát és a községek, az udvar által támogatva s Svane és Naussen rábeszélései által ösztönöztetve, azt kivánják, hogy a korona örökösnek nyilvánittassék; a nemesek sok huzavona után engedni voltak kénytelenek. Ami mindegyik rend kiváltságait illeti, azok teljesen a királyra ruháztattak át.

Dániában és Norvégiában ekként megallapittatott az örökös korlátlan monarchia; az 1665. nov 14-ről kelt *királyi törvény*, melly csupán V. Keresztély megkoronáztatásakor jutott tudomásra, a királyt minden emberi törvény fölé helyezi, s csak az ágostai vallás érintését tiltja neki, mellyhez magának is tartoznia kell; nem szabad továbbá megváltoztatnia az örökösödés rendjét, melly egyként kiterjed a férfiakra és nőkre ollyképen, hogy a férfiak megelőzik a nőket, mig csak ki nem halnak. Különben a király a fő az egyházi ügyekben, ő nevezi ki a hivatalnokokat, háborut indit, békét, szövetséget köt, rendelkezik az egyének és jószágok felett. Dánia önkényt alávetette magát ezen kényuralomnak, hogy megvédhesse függetlenségét, mellyet a svédek fenyegettek; ezen pillanattól kezdve folyvást erősbödött s fontos szerepet játszott a tengeren a későbbi háboruk alatt.

III. Frigyesnek a kormányt a korlátlan uralomnak megfelelőleg kellett átidomitania; állandó hadsereget alakitott, melly a nemesi és egyházi birtokokon táborozott minden tekintet nélkül a kiváltságokra; az ország senatusa magántanácscsá lőn; az egyházi uradalmak és praebendák a koronához csatoltattak. Frigyes hallgatott az alchymistákra, kik közől a milanói Borro Józsefet és a dán Borich Oláfot emlitjük; Borro azonban az Inquisitio börtönében végezte életét, mig Borich annyira meggazdagodott, hogy ötvenezer birodalmi tallért hagyott orvosi collegium alapitására a fővárosban.

A dánok előtt igen kedves maradt Frigyes emléke, ki hatvanegy éves korában halt meg (1670), s az ő utána következett jó fejedelmek alatt senkinek sem jutott eszébe visszakivánni az elvesztett szabadságokat. V. Keresztély atyja nyomdokait követve megtartotta a régi minisztereket; nyugatindiai kereskedelmi társulatot alapitott, béke és háboru-joggal az indián államok irányában; egy másik tár-

sulat Islanddal folytatott kereskedést. A kereskedelmet nagyban előmozditotta s olly hajókat szánt reá, mellyeket szükség esetében háboruban is használhatott. Ő alatta jöttek létre az első selyem-gyárak; az éjjeli világitás Kopenhágában 1681-ben lépett életbe; 84-ben elrendeltetett a suly és mérték egyenlősége; uj törvénykönyv tétetett közzé; grófságok és bárságok s a daneborgi rend alapittatott. Vadászatközben megsérülvén, ötvenhárom éves korában meghalt (1699).

Svéd alkotmány.

Talán Dánia példája s azon fény, mellyet Franczia országnak a korlátlan uralom adott, XI. Károly svéd királyt is hasonlónak megkisérlésére ösztönözte. Evégre nem kisebb bátorságra volt szüksége, mint minőt hadseregeinek élén tanusitottt, továbbá ama kötelességérzetre, melly szánalomra gerjesztette őt az atyái és ömaga által előidézett bajok fölött. A hatalmakkal már különféle szerződéseket kötött; örökség utján megszerezte a zweibrückeni herczegséget; az Ulrika Eleonóra dán herczegnőveli házasság, mellyet a két ország összekapcsolása végett a politika tanácsolt, csakugyan létre jött, ámbár szerelem nélkül. Látta, hogy az ország bajai két sebből származnak, mellyek: a főnemesség és a senatus. Ez utóbbi mint a fejedelem tanácsa a főhatalom nagy részét gyakorolta, mint közvetitő a király és a nép között, mint az alkotmány őre; az volt egyedüli czélja, hogy oligarchiává változtassa át az egyeduralmat, miértis csak rokonoknak osztogatta a hivatalokat. Egy követ fujt vele a főnemesség, melly telhetetlen és megvesztegethető levén, elfecsérelte a korona javait, részint Krisztina ajándékozgatásai által, részint XI. Károly kiskorusága alatt. Az előkelő egyének valamennyien nyugdijakat huztak a külhatalmaktól, hogy érdekökben háboru vagy béke mellett müködjenek, s akadékoskodjanak a lengyel királyok választásánál [1]), mig másrészről mentek voltak az országot terhelő adóktól.

---

[1]) *De Groat* hollandi követ ezeket irta a hollandi rendeknek 1669. febr. 2-ról: „Azt tartom, hogy ne vessétek meg azon előnyt, mellyet a pénz helyes kiosztásából lehet meriteni, főként olly tartományban, hol többet szokás kiadni, mint amennyivel bir az ember, hol semmit sem tesznek ingyen, hol mindenki eléje teszi saját érdekeit a közérdekuek, hol egyszóval senkisem tenne egy lépést a közjó érdekében, ha ez saját külön érdekeire nézve is nem volna előnyös. Vannak itt urak, kik hatvan vagy hetvenezer birodalmi tallérra rugó jövedelem fölött rendelkeznek, s még ez sem elég nekik; más sokkal csekélyebb jövedelmü urak csupán borra négy vagy ötezer tallért költenek évenkint; végül egy sincs, kinek ne volna szüksége a háboru ajándékaira vagy a szövetségesek bőkezüségére. Franczia országnak illy eszközök folytán itt mindig saját pártja van: An-

Károly összegyüjtvén a rendeket (1680), azon kérdést intézte hozzájok, vajjon köteles-e a király, midőn elérte nagykoruságát, fentartani azon kormányformát, melly kiskorusága alatt alapittatott; milly jogokkal ruházza fel az alkotmány a senatust; miért tekintendő ez közvetitőnek a király és a négy rend között. A gyülés azt válaszolta, hogy a király semmiféle kormányformához nincs kötve, s uralkodásáról csak Istennek tartozik számolni; a senatus nem képez közvetitő rendet; ohajtja, hogy a király alakitson valamelly kormányformát, csatolja vissza a koronához az ajándékozás által elidegenitett jószágokat, mit már X. Károly is elrendelt. Erre vád alá fogták és elitélték a kormányzókat; a király támogatta a három alsó rendet, mellyek a főrend megbuktatására törekedtek; az ország senatusát királyi tanácscsal váltotta fel s kijelentette, hogy csak a királyt illeti meg a törvényhozói hatalom. Károly illyformán a nemzet ohajtásából lett korlátlan uralkodóvá.

S hatalmával nem élt vissza; tekintet nélkül a személyekre, nyolczról ötre szállitotta le a törvényes kamatokat, mi csak a közhitelnek vált javára. Intézkedéseiben azonban önkénykedésekre és tulságokra engedte magát ragadtatni; a lieflandi nemesek jószágait a jövedelem egy negyedrészével terhelte, s azokat, kik ez ellen felszólaltak, halálra itélte, mit aztán örökös fogsággá változtatott. Károly illy intézkedések által felvirágoztatta a pénzügyet, eltörölhette a rendkivüli adókat, főfigyelmét a bányákra és kereskedelemre forditotta, az idegen kereskedőket kiváltságokkal magához édesgette és elömozditotta a tengeri kereskedelmet.

Károly Gusztáv alatt Palmstruch János egy bankot alakitott (1656) két kiváltsággal; ezek értelmében Stockholmban és egyebütt l o m b a r d o k a t, vagyis olly bankokat alapithatott, mellyek zálogra kölcsönt adnak, egy évre és hat hétre; a legalább négyszáz birodalmi tallért tevő összegeknél hat, ezer tallérnál pedig nyolcz és egy negyed kamat járt száztól; továbbá egy váltó-bankot is alapithatott, hová minden magán-ember tehetett le összegeket, éspedig száz scudót rézben, vagy ötven ducatot aranyban, vagy száz birodalmi tallért vagy kétszáz scudót ezüstben, mire folyó számlát nyitottak neki

---

glia az utóbbi háboruban szintén illy eszközök által jutott tulsulyra; szükséges, hogy ti is ezekhez folyamodjatok, ha teljesen el akarjátok szakitani Svédországot Franczia országtól. Sőt én rövidebbnek, kevésbbé költségesnek és veszélyesnek tartom ezen utat, mert huszezer tallérral többre lehet menni, mint huszezer katonával. E tekintetben nem teszek különbséget a királynő és magánosok között, annál is inkább, mert folyvást pénzzavarban van stb."

mindhárom pénznemben. Ezen intézmény, melly elejénte előnyös volt, később hátrányossá lett a pénzügyre nézve; miután ugyanis jegyei igen keresettekké lőnek, a bank két millió hétszázezer scudóig bocsátott ki jegyeket. Midőn XI. Károly ujitásai következtében az érczpénz ismét megszaporodott, a jegyek hitele annyira megcsökkent, hogy a bank 1668-ban fizetésképtelennek nyilvánitotta magát; ekkor a rendek magukhoz vonták és nemzetivé alakitották át uj rendszabályokkal.

Károly többé nem akart kardot rántani bármilly alkalmak kinálkozzanak is, miért 1696-ban a háboruskodó hatalmak által közvetitőnek választatott a ryswiki béke megkötésénél. Józan, munkás, telve a királyi kötelmek és királyi méltóság eszméjével, egyszerü egészen a tulságig, negyvenegy éves korában halt meg (1797. ápr. 15.)

Egy tizenötéves, nevét viselő fiut hagyott hátra, ki arra volt rendeltetve, hogy nem ugyan a legszebb, de a legfényesebb szerepek egyikét játszsza a történelemben, s ki ahelyett, hogy saját javára használta volna fel azon szilárdságot, melylyel atyja a trónt felruházta, azzal mások országainak felforgatására és saját birodalmának tönkretételére élt vissza.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Lengyelország.

Lengyelországnak fölötte hibás alkotmányával [1]), a kozákokkal s a folyvást növekedő szomszéd hatalmasságokkal kellett küzdenie, mellyek már ekkor földarabolásán törték fejöket. A kozákok Khmielnicky hetman vezetése alatt VII. Ulászló halála után (v. ö. XV. könyv. 895. lap.) ujból betörtek az országba s megvervén a lengyeleket és egész Lembergig hatolván, hétszázezer forintra rugó sarczot vetettek ki, Zámoscot ostrom alá fogták s meghagyták az országgyülésnek, hogy II. János Kázmért válaszsza meg, ki hosszu és viharos viták után csakugyan királylyá lett. Ő III. Zsigmond elüzött svéd királytól és ausztriai Konstantiától származott; egy spanyol hajóhadat vezetett Franczia ország ellen, de elfogatván és börtönbe

---

[1]) **Lengnich** és **Chwalkowski**, *Jus publicum regni Poloniae.*

vettetvén, csak Ulászló könyörgésére bocsátották szabadon, mire Olaszországba utazott, hol Lorettóban annyira magábaszállt, hogy jezsuitává lett, később pedig bibornokká neveztetett ki. Feloldatván fogadalmaitól, trónra lépett és megházasodott, de azért nem szünt meg sem ájtatos lenni, sem szeretni azon rendet, mellynek tagja volt. Nem levén képes szépszerével elbánni a kozákokkal, kénytelen volt hadat inditani ellenök, mire háromszázezer kozák és százhatvanezer tatár özönlötte el az országot. Kázmér megverettetvén és bekerittetvén (1651), ujra meg kellett erősitenie ellenségei ősi alkotmányát; negyvenezeret hadseregébe vett fel közülök és megigérte, hogy a görög vallást egész birodalmában eltürendi s hogy üléssel ruházza fel a senatusban a kiewi görög érseket; kötelezte magát, hogy a tatárok kánjának évenkint kilenczvenezer forintnyi adót fizet.

A gyalázatos szerződés nem sokáig tartott, a tatárok és kozákok megverettek, de a nemesek között ujra fölmerült féltékenykedések megakadályozták a királyt a vállalat befejezésében, s a helyett hogy kiirtotta volna őket, kevésbbé megalázó egyességre lépett velök, huszezerre szállitván le a zsoldosok számát. Khmielnicky Michelowitz Alexius orosz czártól kért segitséget, ki nem annyira a rokonság, mint inkább azon vágytól ösztönöztetve, hogy visszaszerezze a birodalmától elszakitott tartományokat, elfogadta a kozákok meghódolását (1654). Ebből háboru keletkezett Lengyelországgal, melly utóbbit a svédek is háborgatták, s igy minden oldalról a rövidebbet huzta. A czár azonban gyanakodni kezdvén X. Károlyra, elfogadta János Kázmér ajánlatait (1656); minek folytán fegyverszünet köttetett, mellynek értelmében Oroszország megtartotta hóditmányait, s szövetségre lépett Lengyelországgal Svédország ellen. A kozákok hetmanja ezalatt Svédországgal alkudozott Lengyelország felosztása végett, továbbá a brandenburgi választóval, Radziwil wilnai kormányzóval és Rákóczy erdélyi fejedelemmel. Ez utóbbi, ki Lengyelország trónjára vágyakozott, csakugyan betört Lengyelországba, de mert Svédország Liefland védelmére volt kénytelen sietni, nem hatolhatott előre.

Khmielnicky megöregedvén, fiát Györgyöt választatta meg utódjává első minisztere Wigohiski János gyámnoksága alatt (1657); ez azonban rábirta a moskovitákat, hogy őt nevezzék ki fejedelemmé, mire maga részére hóditván az elégedetlen nemzetet, fellázad ellenök s a kozákokat Lengyelország fenhatósága alá tereli vissza ollyképen, hogy a kiewi, csernikowi és brailowi kerületek egy külön fejédelemséget alkossanak Oroszország név alatt, s Lengyelország három nemzetből

állónak tekintessék: lengyel, litván és orosz. A hetman erre rögtön a moskoviták ellen indul, néhány elégedetlen kozák azonban Khmielnicky Györgyöt kiáltja ki, kit Moskovia is megerösit; illyformán két hetman lett, egy orosz és egy lengyel.

A háboru illyformán soha sem ért véget Orosz- és Lengyelország között; a kozákok majd eme majd ama félhez csatlakoztak; a roszul fegyelmezett csapatokat a királyok folytonos háboruval voltak kénytelenek elfoglalni; a fegyverszünetek és békekötések semmi hatálylyal nem birtak. Ámbár az andrusowi fegyverszünet (1667) megállapitotta a kozákok felosztását a két hatalom között, a viták ujból megkezdettek, mik ez időtájban a legnevezetesebb eseményt képezték Északon, minthogy következményök Ukrania, a tatárok és törökök elleni védbástya meghóditása lön.

A nemzet zöme ezalatt nyomoru szolgaságban sinylett nem ismerve hazát, nem látva egyéb orvosságot bajaira, mint ha valamelly kül ellenség tör az országba. A nemzetiség élénk érzete számos hősi jelleget hozott létre a nemesek között, másrészről azonban meggyülöltette velök azon módositásokat, mellyeket az előrehaladott müveltség igényelt. A királyválasztás majdnem kótyavetye mellett történt, s mig a nemzet a legméltóbbat sürgette, a választás annak javára dölt el, ki többet ajándékozott a választóknak. A gőgös és romlott nemesség, mellynek a cselszövények képezték éltető elemét, féltékeny volt a választásra, mert a főuraknak kilátást nyujtott a trón elnyerhetésére, mig az apró nemeseket biztos nyereséggel kecsegtette. A kormányzatot utnak tekintették a meggazdagodásra. Sicinsky litván követ egy izben tiltakozása által megakasztotta az országgyülést; ebből az ugynevezett liberum veto származott, melly által egy egyén képes volt kijátszani a többség jogait. Egymást követték aztán a legviharosabb és semmit nem határozó országgyülések, minthogy egynek ellenmondása minden határozatot lehetetlenné tett. Ehhez járultak a vallási viszalkodások. A király katkolikus volt, de azért türettek a dissidensek is; a püspökségek dus javadalmakkal voltak ellátva, s gyakran kettő is volt egy városban, latin és görög; az alsó papság szük viszonyok között tengődött, s a püspököket jog szerint ülés illette meg a senatusban. A lutheranusok között számos felekezet alakult; a görög egyesültek és szakadárok halálra gyülölték egymást. Dissidensek-nek neveztettek általában a nem katholikusok, kik nagy és alaktalan pártot képeztek, mellyhez tartoztak a gyülölt, ámbár nagyszámu socinianusok is, kik eretnekeknek nyilvánittattak s kizárattak a vallásszabadság élvezetéből, főként mióta nyiltan a své-

dekhez kezdtek szitani. Ezek az olivai békében teljes türelmet követeltek a dissidensek irányában, a halálbüntetés eltörlésén kivül azonban alig voltak képesek egyebet kivinni.

Mindezen bajok sulyosan nyomták János Kázmér szivét, ki az országgyülésen a következő látnoki szavakat mondotta: „Volt idő, midőn egyszerüség, őszinteség s az igazság szeretete uralkodtak; atyáink még a pártoskodások között is mentek maradtak az idegen befolyásoktól; nem volt zsoldos katonaságuk, nem ismertek a harcztéreken s a katonai szövetkezésekben keletkezett pártoskodásokat; nem volt példa rá, hogy az erőszak adott volna fejedelmet Lengyelországnak; senkinek sem jutott eszébe, hogy a szomszédok valaha feldarabolhatják a pártoskodó Lengyelországot s a köztársaság a nemzetek zsákmányává lehet. Vajha csalatkoznám, de ugy tünik fel előttem, mintha látnám már azon pillanatot, midőn a moskovita és a kozák összehivják nyelvrokonaikat s maguknak tulajdonitják a litvániai nagyherczegséget; Nagy-Lengyelország meg leszen nyitva a brandenburgi nagyravágyása előtt s ki tudja vajjon fegyverrel és szerződésekkel nem tart-e reánk még Poroszország is igényt! De Ausztria sem akar koncz nélkül maradni, s már most is pillantgat Krakóra. Ezen szomszédok inkább ohajtanak egy darabot birni Lengyelországból, mint olly fejedelem kezében látni a monarchiát, kinek hatalmát a nemzeti szabadságok korlátozzák.“

Meghallgatták de nem hajtottak reá, sőt inkább ellene fordultak a lengyelek, mert azon következtetést vonta szavaiból, hogy még az ő életében válaszszanak királyt. A kedélyek elkeseredtek, a seregek szövetségre léptek egymással olly czélból, hogy huszonhat millió forintra menő hitelt fizettessenek ki maguknak, s ámbár nyolcz millióval is megelégedtek, a kormányt is ujjá akarták alakitani, miből lázongások és vérontások származtak.

Lubomirski zavargásai.

Az ellenzék élére, mellynek czélja főként annak megakadályozása volt, hogy az utód még a király életében megválasztassék, Lubomirski Sebestyén-György hatalmas és ritka tehetségü ur állott (1664), ki megbukván, becsületének és életének elvesztésére itéltetett, főtábornagyi állását pedig Sobieski János nyerte el. Lubomirskinak sikerült megszöknie, az országgyülés azonban mindaddig vonakodott folytatni tanácskozásait és segélyt szavazni meg a hadsereg számára, mig igazsagot nem szolgáltatnak az elitéltnek; az ország fellázad; Lubomirski visszatér nyolczvan emberrel, kikhez számosan csatlakoznak; győz s behatol Nagy-Lengyelországba, hol kedvező fogadtatásra

találván, rendes csatában legyőzi a királyt. Végre magok a püspökök lépnek közbe, hogy kiegyezkedést hozzanak létre, s Kázmér megigéri, hogy mindent feledni fog s többé nem fogja sürgetni az utód megválasztását (1666.)

Ezen erélytelen király, kit senki sem szeretett, egészen felesége, Gonzaga Mária Lujza befolyásától függött; ennek halála után (1667) érezvén, hogy többé sem vezetője, sem tanácsadója nincsen, elhatározta, hogy le fog köszönni. Bár menynyire igyekeztek is lebeszélni határozatától, visszavonult a St. Germain des Prés szerzetesek közé (1668 szept. 17), s hatvanhárom éves korában meghalt (1672); ő volt a Wasák utolsó férfi iva léka.

Az uj választásra feltétlenül tüzték ki, hogy a király nem mondhat le s nem nevezhet ki utódot maga helyett. A cselszövények erre csakhamar megkezdőttek az idegen vágytársak között s annyira fajultak az erőszakoskodások, hogy pisztolyokat sütöttek egymásra a gyülésben; végre Wisniowiecky (Koributh) Mihályban állapodtak meg (1669.) Ez a Piast-ok kitünő nemzetségéből származván, minden vagyonától megfosztatott a kozákok által, minek folytán nyugdijból élt és sohasem vágyódott a trón után, mellyre sem hivatást, sem tapasztalatot, sem batorságot nem érzett magában. Annyi bel- és külviszály közepett nem csoda, ha csakhamar mindenkinek rokonszenvét elvesztette; ehhez járultak még a törökök betörései, mellyeket nem volt képes visszaverni. A nemesség nem akart fölkelni, mig maga a király nem tudta mit csináljon az ellenséges confoederatiokkal, mellyek egyike a királyi tekintély mellett, másika pedig ellene küzdött.

Sobieski (III.) János.

Ez utóbbi élén Sobieski János megmentette az országot a polgári háborútól s az ottománok berohanásától; érdemeiért királylyá választatván (1674), megmentette Bécset s a kereszténységet(419 lap.). Minthogy vitézsége miatt mindenki ohajtotta megnyerni szövetségét, nagygyá lehetett volna, ha ismerte volna a királyi kötelmeket s nemzete jogait; ő azonban személyes nagyravágyásból, hogy biztosithassa fiai jövőjét, Oroszországgal szövetkezett, s átengedte a czárnak az előbbi hóditmányokat Litvániában Smolenskkel és Kis-oroszországgal, Kiewet és a zaporogiai kozákokat, mikért kárpótlás fejében hatvanezer rubelt kapott.

Lengyelország tehát mindinkább közeledett feloszlásához. Az olivai békében átengedte a felsőséget a Porosz- herczegség fölött s lemondott Lieflandról Svédország javára; most Litvániát és Ukra-

niát engedi át Oroszországnak, melly fölött mindezideig fölénynyel birt. Az országot azonban ennyi áldozat árán sem volt képes biztositani a tatárok berohanásaitól, s a krimiai kán egész Lembergig hatolt, miután előbb elpusztitotta a Dniester mögött fekvő területeket. Magában az országban ezalatt mind hevesebbekké lőnek a villongások, s az országgyülések a legviharosabb jeleneteknek voltak szinhelyei. Ez bénitólag hatott a kül háborura, s nem lehetett többé visszafoglalni Kaminiecet, mi a hadjárat főczélját képezte. Sobieski, ki kitünő nevelésben részesült, természeténél fogva jó volt, őszinte a szerződésekben, lovagias a háboruban, a nők iránti előzékenységben, az ajtatosságban, kit egyideig hősnek tartottak, később elvesztette hitelét, midőn olly lassan ment a török háboru. Végül egész a fukarságig vitte a takarékosságot; ritkán mutatta magát Varsóban, hanem tartományról tartományra kóborolt. Országa bajai keserüséggel töltötték el halálos ágyán (1696), s midőn arra figyelmeztették, hogy végrendeletileg tegyen eleget egyvalakinek, igy szólt: „Minek? nem látjátok, milly szédelgés szállotta meg a lengyeleket? Milly szerencsétlenek a királyok! életünkben parancsolunk, anélkül, hogy szavunkat fogadnák; s vajjon engedelmeskednének-e halálunk után? Dicsérem azt, ki életében segit embertársain és barátain, de ki tudja, hogy az, mit halálakor hagy, átmegyen-e örököseire? Olly nemzetnél, hol az arany parancsol, az ezüst itél.“

Az örökösödés miatti veszekedések valóságos pokolt idéztek elő: a hadseregek szövetkeznek, hogy zsoldjaikat követeljék; az özvegy saját fiaival pörösködik; a litvánok egyenlő jogokat követelnek a lengyelekkel; a királyválasztó gyülésen fegyvert ragadnak egymás ellen. Sobieski fia öt millio forintot igér, ha megválasztják, s évenkint százezret hadi foglyok kiváltására. Frigyes Ágost szász választó, ki nem haboz koczkáztatni egy szép ország birtokát a lengyel udvar viharos fényeért, tiz milliót igér; s minthogy harminczezer emberből álló saját hadsereggel bir, visszahóditja — ugymond — Kaminiecet, Ukraniát, Oláhországot, Moldvát, Podoliát; az országgyülés minden felszólitására saját pénzén hatszáz katonát fog küldeni. XIV. Lajos minden követ megmozditott Conti herczeg javára, ki már a szavazatok három negyedrészét nyerte meg, midőn pénzzel számosan elcsábittatván, vele együtt Frigyes Ágost is kikiáltatott, ki mint közelebb levő tulsulyra vergődött és megkoronáztatott. (1697) [1])

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* L) alatt.

Erre Conti herczeg is megérkezett; ő azt hitte, hogy egy pártjabeli hadsereget fog találni, mig a lengyelek azt remélték, hogy milliókat hoz magával. Látván a kölcsönös csalódást, visszautazott, s Ágost elismertetett. De fentartható volt-e a királyi tekintély, midőn a választás szabadsága egyértelmü volt a szavazat eladásának szabadságával?

Ezen ország bajai, fájdalom! csak halálával érhettek véget.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Oroszország.

A Romanowok.

A tulsuly Északon egy uj hatalomra szállt át a régiekről. Oroszország három századon át távol állott az európai politikától és müvelödéstől, minden erejét saját nemzetiségének megalapitására forditotta, elkülönitve azt a mongoloktól, s megszilárditva az egyeduralmat. A moszkvai nagyfejedelmek I. Kalita Jánostól (Ivan) a vak III. Vazulig [1]) (1328—1462) minden igyekezetöket erre forditották, Moskovia politikai létezését azonban csak III. Iván biztositthatta. Kalitának csak mint a mongolok ügyes szolgájának volt szerencséje; III. Donski Demeter legyőzte Mamai-kant-, de saját fővárosa hamuvá lett, s kénytelen volt meghódolni Toktamish-nek; utódja csak a föntartáshoz értett, sőt ez sem sikerült neki teljesen, s igyekezett jólábon állani a mongolokkal; unokája képtelen levén ellenállani egy maroknyi tatárcsapatnak, mind mélyebbre sülyedt. Az aranyos horda és Litvánia képezték határait ezen birodalom szük látkörének, melly nem ismerte önmagát.

III. Iván.

Midőn azonban Amerika fölfedezésével Európa szine is megváltozott, s az ausztriai ház uj politikája fellázitotta Magyar, Cseh- és Lengyelországot, III. Iván (1462) Északnak is politikai fontosságot szerzett. Majd erőszakkal, majd ravaszsággal, bátran és tartózkodva, eszélyes háboru- és békerendszerrel, egyesülve Nyugattal, de anélkül, hogy ennek viszonyaiba engedné magát bonyolittatni, ügyesen választva meg az eszközöket czéljai kivitelére, anélkül, hogy bárki által eszköz gyanánt engedné magát felhasználtatni, biztositotta Oroszország függetlenségét egy nomád néptől, s tiszteltté tette magát Kopenhágától Rómáig,

---

[1]) Lásd a XIII. könyv 27. fejezetét.

és Bécstől Konstantinápolyig, egy sorba helyeztetvén a császárokkal és sultánokkal.

Nagy előnyére vált, hogy huszonegy éves korának erőteljében jutott a trónra s ezt negyvenhárom évig tartotta elfoglalva. Először is egy birodalommá kellett egyesitenie a különféle fejedelemségeket, melly ezáltal elég erős legyen lerázni vállairól az idegenektőli függést, visszaszerezni az elvesztett tartományokat s megujitani a régi határokat. Az oroszországi nagyfejedelmek, kik adót fizettek az aranyos hordának, állva fogadták a Kapcsak küldöttjét, egy csésze lótejet nyujtottak neki, mellyből ha egy csepp azon paripa sörényére esett, mellyen a küldött ült, le kellett nyalniok. Iván visszautasitotta ezen megaláztatást, s midőn Achmet kán egy nagy pecséttel ellátott parancsot küldött annak követelése végett, lábbal taposta a parancsot s megölette a követeket, egynek kivételével, ki hirül vigye a Kapcsaknak a dolog mibenlétét. Achmet IV. Kázmér lengyel király által is bujtogatva berohan Oroszországba; Mária nagyherczegnő azonban bátorságot önt férje lelkébe, a papok felélesztik a hazaszeretetet, s Achmet, elvágatván utja az orosz hadsereg által, visszavonulni kénytelen, mialatt a nogai tatárok meglepik és megölik, s az aranyos horda szétszóratik. Oroszország ekként anélkül, hogy csak egy csatát is koczkáztatott volna, megszabadult a tatároktól (1481).

Iván, miután függetlenné lett, kényur akar lenni. Nowgorod itélethozási kiváltsággal és önkormányzattal birt, hasonlóképen Pskow is; a németországi szabad városok példájára külön posadnik-uk vagy főnökük, választott bíróságaik és nagygyüléseik (vetches) voltak, mellyekre a polgárok valamennyien a nagy harang hivására sereglettek össze. Iván igy szólt hozzájok: „Uralkodni akarok ugy Moszkvában, mint Nowgorodban; uradalmakra van szükségem területeteken; mondjatok le a posadnikról és a harangról.“ — A várost fegyverrel hóditotta meg (1471), a helyhatósági kormányt meghagyta ugyan neki, de a békében párthiveket szerzett magának, önkényüleg szolgáltatott igazságot, mig végre bizonyos ürügy alatt teljesen eltörölte a köztársaságot (1477); a függetlenség utáni törekvéseket szigoruan elnyomta, s a lakosok közől sokat megöletett, sokat pedig elhurczoltatott. Nowgorod ifjabb nővére, Pskow, megtartotta az önkormányzat némi árnyékát a teljes meghódolásban. Az orosz monarchiához ekként lassan lassan hozzácsatoltatott a nagy Permia (1472), Twer, Vernia, Rostow, Jaroslaw herczegségek (1485), a viatkai köztársaság, Arsk és a yugrok tartománya (1489.) Iván erre a minden oroszok czárja czimet

vette föl (1494.) Lengyelországgal Litvánia miatt folytatott háboruit már emlitettük (XV. könyv. 884. lap.).

Felső-Ázsia sikjairól a kazáni és astrakani, nem különben a sziberiai tatár hordák még mindig majd a Dnieper, majd a Kama mellett mutatták magukat s mozdulataikat a litvánokkal egyetértve intézték. Mengli Guerai, krimiai kán, a nagyfejedelem szövetségese, teljesen megsemmisitette az aranyos hordát; Iván erre elfoglalta Kazán országot, melly e pillanattól kezdve Oroszországtól kapta fejedelmeit (1486)

Iván a vallási dolgokban is független akart lenni. Ambár a lelki hatalom egyelőre a moszkvai metropolita kezei között volt még, Iván saját akaratát érvényesitette a zsinatokon. Ezek egyike kárhoztatta a judaizansok felekezetét, mellyet 1470-ben Skaria kiewi zsidó alapitott, tagadva Jézus istenségét s az evangélium igazságát, csupán Mózes törvényét ismerve el isteni eredetünek és azt állitva, hogy a Messiás még csak ezután fog eljönni. Ezen tiszta judaismus ujság gyanánt tünt fel, sokan elfogadták még az elökelök közöl is, s hiveik tiszta erkölcseik által tüntették ki magokat; számuk annyira szaporodott, hogy egyikök moskvai metropolitává lön, s ekként egy zsidó volt a keresztény papság feje. Iván elejénte pártolta, később pedig kárhoztatta öket, de nem engedte, hogy megölessenek. Egy másik zsinat megujitotta a papság fegyelmét, eltiltván a simoniát, ujraszervezvén a zárdákat, megtiltván az özvegy papoknak a szent mise áldozat bemutatását, a karbani éneklést hosszu öltöny nélkül, s a parochiai jövedelmek egy negyed részének beszedését. Iván teljesen le akarta foglalni a papság jószágait is, de visszatartották szándékának valósitásától szent Wladimir szavai, mellyek Jaroslaw törvényeiben foglaltatnak: „Aki elfoglalja — ugymond — az egyház javait s a püspökök tizedét, hamindjárt fiam vagy utódom lenne is, átkozott leszen ezen és a másvilágon.“ — A bölcselkedő II. Katalin azonban nem ijedt meg ezen átoktól, hanem lefoglalta a jószágokat és fizetéseket szabott ki a papság számára.

Bessarione bibornok, ki folyvást szivén viselte a görög egyház egyesitését a latinnal, czélja valósitásának megkönnyebbitése végett arra ösztönözte III. Ivánt, hogy vegye nőül Zsófiát, a Rómába menekült paleolog Tamás leányát; a bojárok örömtelve mondogatták, hogy maga az Isten küldött a nagyfejedelemnek illy nemes jegyest, ki azon császári fa sarjadéka, melly árnyékával egykor az összes keresztény orthodox testvéreket takarta; Moszkva ezáltal második Byzancz-czá válhatik, s a görög császárok jogai a nagyfeje-

delmekre szállnak [1]). Zsófia, vagy mint ők nevezték, Mária, ámbár Rómában neveltetett, hiven követte a görög szertartásokat. Kivüle még számos, Görögországból menekülő tudósok jöttek az uj birodalom fővárosába, kik könyveket és a latin nyelv ismeretét hozták magukkal, mi uj kapocs gyanánt szolgált az európai nemzetekkel. Leginkább Lascaris Demeter és Tódor terjesztettek némi műveltséget.

Minthogy az uj Kreml háromszor összedőlt, Iván külföldi művészekhez fordult, s behitta Fioravanti Aristotelest Bolognából, kit akkor Konstantinápolyba is hittak, s ki tíz rubelt vagy két font ezüstöt kért, hónaponkint. A templom négy év mulva elkészült (1479), mialatt más épitészek, nevezetesen bizonyos milanói Aloisio, palotákat emeltek. Antonio Solaro Péter szintén a Kremlben épitészkedett; a genuai Bossi Pál az ágyuk királyát (czar puschka) öntötte, Aristoteles pedig megjavitotta a pénzek verését. A Petschorán tul fekvő réz- és ezüst- bányákat művelte, mellyek 1491-ben födöztettek fel két német és két orosz által. Állomásokat készitettek, hol az utasok lovakat és szállást találhattak, sőt sokan ingyen is követelhették azokat, mint a tatárok között. A hansa-városok nowgorodi bankjának megsemmisitése által Iván ezen kereskedelmi zsarnokságtól is felszabaditotta alattvalóit.

A bojároknak vagyis az első hóditók utódainak hübéreket adományozott olly kikötéssel, hogy háboru esetében bizonyos számu embereket szolgáltassanak; ezzel egy uj hadsereget és nemességet alkotott azon politikai előjogok nélkül, mellyektől az apró független fejedelmeket megfosztotta. Az 1497-ben közzétett törvénykönyv szerint az uralkodó, ki alattvalóinak főbirája, a biráskodási hatalmat a bojárokra és azon fiaikra ruházta, kik hübéreknek vannak birtokában; ezek azonban csak ugy hozhattak végleges itéletet, ha egy öreg és a polgárok által választott jámbor férfiak állottak mellette. Az uralkodó megsemmisithette az igazsággal és törvényekkel ellenkező itéleteket. Az ezek által kiszabott tulságos büntetések magukon hordják a barbarság bélyegét; a kinzás és a párbaj megtartattak; a szolgaság azonban enyhittetett, minthogy nem köteleztettek reá annak felesége és gyermekei, ki hatósági rendelet következtében adatott el. A szolgáknak bizonyos

[1]) **Karamsin Miklós**, *Oroszország története, 1818. — Historica Russiae monumenta ex antiquis exterarum gentium archiviis et bibliothecis deprompta ab A. J. Turgenevio. I. k. — Scripta varia a secreto archivo vaticano et aliis archiviis et bibliothecis romanis excerpta continens, inde ab anno MLXX ad annum MDLXXXIV.*

föltételek alatt meg volt engedve egyik faluból a másikba költözni, vagyis urat cserélni.

Iván rendezte az Európávali viszonyokat; követeket küldött a pápához; a dán királyhoz, ki szövetségre hitta őt fel Svédország ellen; Corvin Mátyás magyar királyhoz, kivel egy, Lengyelország ellen intézendő támadásban egyezett meg. I. Miksa császár mindenben kedvét kereste, hogy Kázmér lengyel király elleni támadásra birja. Iván visszautasitotta Albert badeni herczeget, Miksa unokáját, ki egyik leányát kérte nőül, mint olly szövetséget, melly nem illik hozzá, a keleti császárok testvéréhez, kik midőn Konstantinápolyban telepedtek le, megelégedtek azzal, hogy Rómát a pápáknak engedték át [1]). Oroszország tiszteletet szerzett magának Európa előtt, s czimerébe Oroszország sz. Györgyével együtt a Paleológok kétfejü sasát is fölvette, remélvén, hogy sikerülend kiüznie a törököket Görögországból, miként a tatárokat Moskoviából. A német császárok, kik elejénte elősegitették Oroszország terjeszkedését, most megijedtek tőle, s V. Károly 1520-ban a következőket irta a németrend nagymesterének: „Nincs helyén, hogy Oroszország olly nagy hatalomra tegyen szert, s szükséges, hogy Lengyelország területépsége az europai egyensuly érdekében sértetlenül fentartassék“ [2]).

A Porta azonban még túlsulyban állott Oroszország fölött, s Iván nem volt képes tiszteletben tartatni Azowban és Kaffában letelepedett kereskedőit. II. Bajazetnek a következőket irta [3]): „Azon orosz kereskedők, kik mindkét országra nézve előnyös kereskedés végett járták be birodalmadat, panaszokat intéztek hozzám a hivatalnokaid részéről tapasztalt rosz bánásmód miatt. A mult nyáron arra kényszerítette őket az azowi basa, hogy köveket fejtsenek a városban eszközölt épitkezések számára; azowi és kaffai kereskedőink feleáron kényszerittetnek eladni áruikat; ha valamellyikök betegségbe esik, lepecsételik portékáit; ha meghal, elveszik azokat, ha pedig meggyógyul, csak felét adják vissza; a végrendeleteket nem hajtják végre, s a török hivatalnokok csak magukat tekintik örökösöknek.“ Hogy ennyi visszaélést háboru nélkül tűrt Oroszország, ebből láthatjuk, mennyivel gyöngébbnek érezte magát.

IV. Vazul.

Zsófia rábeszélte Ivánt, hogy első házasságából származó fiát zárja ki az örökösödésből, s minthogy második fiát felindulásában

---

[1]) **Karamsin** VII. k. *Docum. justific.*

[2]) U. o. II. k. 5. f.

[3]) Moszkvából aug. 31. 1492.

megölte, a trónt IV. Vazul (Wasili) foglalta el (1505), ki szintén bátor, ravasz, és szilárd jellemü fejedelem volt, nagy gondot forditott tartományok szerzésére, szomszédai megalázására s a birodalom megszilárdítására. De ne feledjük, hogy még mindig fél-barbárokkal van dolgunk, kik a háborut a legnagyobb kegyetlenséggel folytatják, a szószegést nem tartják bünnek s csak az erősebb jogát ismerik el. A czár [1]) ázsiai kényur, kinek akarata törvény és igazság; a bojárok ugy engedelmeskednek neki, mint ha nem volna saját akaratuk, nagy bámulatára a latinoknak és németeknek. Vazul börtönbe záratta és meggyilkoltatta unokaöcscsét, Demetert, ki mint idősebb testvérének fia, vetélytársul léphetett volna föl ellene. Birodalmához csatolta Pskow-ot (1509), megfosztván azt függetlensége utolsó maradványától, elvivén a harangot, melly századokon át hítta össze a tanácsot, s háromszáz kiváló családot telepitvén át az ország bensejébe. Épigy bánt el a rjäsani fejedelemséggel és Severiával. (1517.) Kiew meghóditásában megakadályozta őt a Kazánnal és Krimiával viselt háboru. A krimiai kán megrohanta és nagy veszélybe hozta Oroszországot, melly adofizetésig alázta le magát, de csakhamar ismét visszanyerte előbbi tulsulyát. A tatárok portyázásai száz és száz ezer emberébe kerültek Oroszországnak. Minthogy Krimia támogatta a lengyeleket, Vazul betört Litvániába, s háromizben ostrom alá vevén Smolensket, végre bevette. Ostrowski Konstantin lengyel hös vitézsége azonban véget vetett Vazul diadalainak.

IV. Iván.

Utána fia, a négyéves IV. Iván következett (1533), anyja Heléna-, Glinski litván hös leányának gyámnoksága alatt, eltérőleg a többi czárnéktól, kik férjök halála után zárdába vonultak. Ügyetlen, kéjvadászó s azért gyülölt levén, halálra itél mindenkit, ki neki gyanura szolgáltathatott okot, s bizonyára lázadásokat idézett volna elő, ha meg nem hal, vagy meg nem gyilkolják (1538.) Erre utódai veszekednek egymással a hatalom fölött, mellyet a kormányzóság czime alatt gyakoroltak; Iván ezalatt kicsapongások, pazarlások, ocsmány és kegyetlen mulatozások között nő fel. Alig ragadta kezébe a kormány gyeplőjét, ostora lett országának és megengedte, hogy a Glinskik kegyetlenkedjenek és kalmárkodjanak. Váratlanul borzasztó tüzvész ütvén ki Moszkvában, a nép azokra háritja a felelősséget, kiket gyülöl, s gyilkolja és üldözi a Glinskiket; Sylvester, egy szent

[1]) IV. Wasili utolsó éveiben néha ezen czimet használta, mellyet később IV. Iván 1545-ben vett föl ünnepélyesen.

életü lelkész, Iván elé áll s felolvassa előtte azon szövetséget, mellyet Isten Izrael királyaival kötött, kérdezvén, hogyan teljesitette azt, Iván a könyekig megindult s igérte, hogy meg fog javulni.

Moszkvába hija tehát össze az előkelőket, hol őszinte vallomást teszen hibáiról, általános bünfeledést igér s becsületes emberekkel veszi magát körül. Megvizsgáltatja a törvénykönyvet, mellyet III. Iván bevégzetlenül hagyott; a párbaj (sudebnik) eltöröltetik; öt vagy hat kevéssé ismert egyén tanusága nem elégséges az elitélésre, mig egy bojár vagy hivatalnok szava elégséges; ha valamelly rosz hirben álló ember lopásról vádoltatik, kinpadra feszitik, hogy vallomásra birják; ha jó hirnévnek örvend, a rendes eljárást követik. Az első lopást knuttal büntetik, a másodikat halállal, épugy, mint a gyilkosságot, rágalmazást, szentségtörést, felségárulást, s a köznyugalom háboritását utonállással. Ha valamelly magán egyén eladja atyai örökségét, a rokonok, kik nem vettek részt a szerződés kötésében, negyven év alatt visszaválthatják. Akik szabadoknak születtek, akkor is azok maradnak, ha atyjok eladatik; az adósokat nem szabad rabszolgákká tenni. A sérelmekért kiszabott birságok a sértett fél minősége szerint változnak. Azon keresztények, kik esküjök daczára megszöknek a fogságból, bünbánatot kötelesek tartani, mert jobb meghalni, mint halálos vétket követni el.

Az alattvalók némi politikai jogokkal ruháztatnak fel, s minden városban egy a nép véneiből álló tanács választatik, mellynek föladata segitségül lenni a kormányzóknak a pörök elintézésében. Iskolákat és nyomdát nyitott Moszkvában, s a szász Schilt által német müvészeket, orvosokat és munkásokat hivatott az országba; a püspököknek meghagyta, hogy szervezzék ujra az egyházat, a papságot és a liturgiát, eltörölvén bizonyos szertartásokat, mellyek a barbárság jellegét hordják magukon. Illyenek voltak a következők: az oltárra sört, mézet, kenyeret s az ujszülött első ingét helyezték; a karácson éjjelét ivás és táncz között töltötték, pünkösd éjszakáján pedig a temetőkben jajgattak és sirtak; nagycsütörtökön szalmát égettek és halottakat idéztek; férfiak és nők, szerzetesek és apáczák együtt fürdöttek; ezekhez számittatott a beretválkozás is, „olly gyalázat, mellyet a vértanuk vére sem képes lemosni, mert aki szakálát levágja, Isten ellen cselekszik, ki az embert saját hasonlatosságára alkotta [1]).“ Templomi képek tetszés szerint készittessenek, de csak

---

[1]) Lásd **Theiner Ágost** igen fontos müvét: *A ruthén egyházról és a szent székhezi viszonyairól*, 1843. A ruthén egyház e korban magába foglalta a kiewi és lem-

régi byzanczi festmények után és azon festészek által, kiket a czár erre erkölcseik tisztasága miatt méltóknak ítél, s ezek közbecsülésben részesüljenek; megtiltatott a püspököknek határozott engedély nélkül ingatlan jószágokat szerezni. Örökös viszálkodásokra szolgáltatott okot a hadseregben egy régi szokás, melly szerint a rangfokozatok nem a szolgálatidő, hanem az ősök dicsősége szerint osztogattattak; olly tiszt, kinek atyja parancsnokló vagy osztálytábornok volt, soha sem szolgált volna olly parancsnok alatt, ki csak valamelly előbadi tábornoktól származott. Iván megparancsolta, hogy e tekintetben csupán az első- és utócsapatok tábornokaira legyen tekintet, kik csak hasonló rangfokozattal biró főnök alá helyezhetők; a szárnytábornokok azonban engedelmeskedni tartoznak a kijelölt főnököknek, minden tekintet nélkül az ősiségre. A régi hübéri katonaságot lőfegyverekkel ellátott strelitzekkel helyettesitette, mig előbb csak ijjaik voltak.

Kozákok.

A doni kozákok, különbözve a Dnieper-melléki kozákoktól, (L. XV. könyv, 886. l.) kikhez csak életmódjuk által hasonlitottak, orosz szökevényektől származtak, kik ott telepedvén le, hol ezen folyó a Volgához közeledik, meg szokták rohanni az Azow-nak tartó karavánokat s cserkeszeknek nevezték magokat, talán mert asszonyaikat elejénte Circassiából hozták. Muzulmanok és keresztények közé levén szoritva, inkább az oroszokhoz szitottak, s III. Iván némi köztársasággá alakitotta öket, jogot adván nekik szabadon választani hetmanjaikat, ezenkivül pedig évenkint bizonyos mennyiségü gabonát és némi csekély zsoldot igérvén nekik azon esetre, midőn fegyverre szólittatnak. S csakugyan jó hasznukat vette a kazáni tatárok ellen, kik nem akarván tovább türni III. Iván által történt leigáztatásukat, ismét fölemelték fejeiket s dühös támadást intéztek Oroszország ellen. IV. Iván több izben harczolt ellenök, mig végre elfoglalván Kazánt, véget vetett a tatár országnak (1552). Ennek emlékére Moszkvában a segitségről nevezett Mária- egyházat épitették kilencz kupolával, Iván pedig a kereszténység megmentője gyanánt üdvözöltetett. Nem sokkal később Astrakant is megtámadta s ezen tartományt kevés fáradsággal hatalmába kerítette, valamint a krimiai kánt is érzékeny vereségekkel illette.

---

bergi püspökségeket, Podolia és Volhynia tartományokat, a lublini palatinatus egy részét, a smolenski, csernigowi, pultavai, karkowi, jekaterinoslawi kormánykerületeket több mint tiz millió lélekkel.

Liefland miatt a kardhordó lovag-renddel háboruskodott (1561). A dán király közbevetvén magát, követségeket és ajándékokat küldött, ezek között egy órát is, melly a csillagok járását jelezte; Iván azonban visszaküldötte az órát, azt mondván, hogy neki mint kereszténynek semmi dolga a csillagokkal [1]). A kardhordó-rend lovagjai Zsigmond Ágost lengyel király birtokába hajtották Lieflandot, minek folytán a czár megtámadta Litvániát (1562). A szerencse majd az egyik majd a másik félnek kedvezett, mig végre ugy Lengyelmint Svédország belefáradván a küzdelembe, Iván csakugyan meghóditotta Lieflandot.

Feleségének elvesztése, egy sulyos betegség s az örökösödés megváltoztatása végett ezalatt szőtt cselszövények megzavarták a czár elméjét, ki ismét visszaesett eredeti durvaságába anélkül azonban, hogy megszünt volna fölötte ajtatos lenni; mindenütt összeesküvéseket látott s azt hitte, hogy szivét minden könyörület elől el kell zárnia. Sokan azzal akarják Ivánt mentegetni, hogy dühöngéseit őrültségnek tulajdonitják. Szerencsétlen népek, mellyek élete egy őrült szeszélyétől függ! Tanácsosa, a derék Sylveszter atya, számüzetett, mert arról vádolták, hogy boszorkányság által ösztönözte a királyt azon jóra, mellyet eddig tett; udvaronczok és kémek dögvészes serege árasztotta el az udvart; ocsmány lakomákat készitettek a királynak, hogy elvonják a felesége elvesztése fölött érzett fájdalomtól, s ezen lakomákon, mintegy kimentésök végett, püspökök is részt vettek. A tobzódás mámorát még ki sem aludta Iván, s rögtön seregestül számüzte a jókat és gazdagokat, fürkészte a családok titkait és gondolatait. Egyizben összehivja az összes polgári és katonai hivatalnokokat, még a távolabbi vidékekről is, családjaikkal együtt; ezekkel Alexandrowba megyen s innen levelet küld Moszkvába, panaszkodva amiatt, hogy mindnyájan elárulják őt, hogy a papság szünet nélkül enyhiteni igyekszik szigoruságát, miértis leteszi a kormánypálczát s ezentúl csak lelki üdvéről fog gondoskodni; nem is változtatja meg szándékát, ha csak meg nem igérik neki, hogy tetszése szerint engedik bárkire büntetéseket szabni. Erre felosztja a birodalmat, csupán a tartalékot (opritschnina) vagyis császári birtokot tartván fenn a maga számára, melly tizenkilencz várost, Moskovia egynémelly kerületeit s a főváros több negyedét foglalta magában, honnan a hajdani birtokosok kiüzettek. A többi (sem-

[1]) **Büsching**, *Magazin*, VII. 300.

schtchnina) a bojárok kormányzatára bizatott, a czár azonban fentartotta magának a háboru- és pallosjogot.

Erre hatezer elökelöt és nemest vevén maga mellé, kik megesküdtek, hogy hitben és igazságban fogják szolgálni, kik egy kutyafejet és seprőt hordoztak nyergökre akasztva annak jeléül, hogy harapni fogják a czár ellenségeit s tisztára söprik a világot, eszeveszettül kezd számüzni és gyilkolni, akasztat, karóba huzat. Moszkva sem tartozott a tartalékhoz, miértis Alexandrowba vonul vissza s itt örült ajtatossági gyakorlatokra adja magát; társulatot alakitott megromlott gazdagokból, kiknek gazdag lakomái alatt szent könyveket olvastat, aztán meglátogatja a börtönöket, s a ki először szeme elé kerül, azt kinpadra huzatja. Egy nap száz embert ölt meg saját kezével; egy éjjel a maga és czimborái számára összehordatta a legszebb nőket; egész városokat lázadóknak nyilvánitott és legyilkoltatott. Nem elégedvén meg azzal, hogy Nowgorodból számos családot elhurczoltatott, itt egy itélőszéket is alakitott, melly elé naponkint ezrével hurczoltattak, itéltettek el és dobattak a folyóba az emberek; ezen örjöngés öt héten át tartván, hatvanezer egyén veszett el, a ragály és éhség aztán megtette a többit. Pskow ot hasonló sorsra akarta juttatni, de az összes harangok gyászhangja, a házak előtt sorban elhelyezett kenyér és só könyörületre inditják. Ezért Moszkvában szerzett magának kárpótlást, hol 1570. jul. 15-én egy téren tizennyolcz akasztófát, kinzó szereket, egy óriási máglyát és egy nagy kályhát készittetett. Mindnyájan menekülnek; Iván három vagy négyszáz által kisérve megjelenik s kényszeriti a moszkovitákat, hogy jöjjenek és szemléljék meg az áldozatokat s magasztalják az ő igazságszeretetét. Nem a császári Rómában képzeljük magunkat?

Iván elvesztvén második feleségét, harmadszor is megnősül, mit az oroszok megbocsáthatlan bünnek tartanak; kétezer leány közől Marfát, egy nowgorodi kereskedő leányát választotta. Ez csakhamar meghal, mi még nagyobb dühre ingerli Ivánt, ki negyedik feleséget is veszen s egészen a nyolczadikig jut. Hü társa volt atyjának kicsapongásaiban és kegyetlenkedéseiben fia, Iván, ki huszonhét éves korában már három feleséget változtatott. Látván az orosz fegyverek gyalázatát, arra kérte atyját, hogy küldje őt Lengyelország ellen. Atyja ezen kérelemben összeesküvést látott, miértis olly ütést mért vasbuzogányával fiára, hogy rögtön szörnyet halt. Ezen tette miatt borzasztó lelkiismereti furdalásokat érzett s mint vadállat ordított bánatában: egyszerre mintha eszére tért volna, megszüntette a tartalékot, s ujra egyesitette egész Oroszországot.

Moszkvát ekközben más csapások is sujtották, mert Devlet Ghirei krimiai kán megrohanta és fölégette s százhuszezer lakosát legyilkolta; a feldult tartományban nyolczszáz ezer embert részint felkonczolt, részint fogságba hurczolt (1571.) Az orosz tábornokok boszut állottak ugyan a vereségért, de Báthory István erdélyi fejedelem rettenetes háborut folytatott a lieflandi és litvániai hóditmányok visszafoglalása végett. Iván utóvégre is könyörgésekhez volt kénytelen folyamodni Báthory irányában, ki mindenütt győzelmesen hordozván végig fegyvereit, a kiewerova-horkai fegyverszünet következtében egész Lieflandot nyerte (1580.) Svédország, mint Lengyelország szövetségese, folytatta a háborut s a plüsamundei fegyverszünet folytán összes hóditmányait megtartotta (1583.) Minthogy a Lengyelországgal folytatott háboru a pénzügyet teljesen tönkretette, Iván elsőizben folyamodott a papsághoz segély végett, s a zsinat elhatározta, hogy a fejedelmek által bármelly időben az egyházaknak és zárdáknak adományozott uradalmak ujra a koronára szálljanak vissza s a papság többé ne szerezhessen ingatlan jószágokat.

Siberia.

Mialatt ekként az európai háboruk rosz véget értek, Iván egy kevés lakossal biró de természeti ajándékokkal bővelkedő területre ett szert. Siberiának hivják a tobolski kormánykerület déli részét, mellyet vogulok, osztyákok és barabingok laknak, s határai északról a szamojédek, délről az ischimi sivatag, keletről az Obi folyam, nyugatról az Ural hegység. Nevét Sibir várostól nyerte, melly az Irtisch keleti partján fekszik. [1]) Shibani, Dsengis-kan utódja, a turowi kánságot alapitotta [2]), elszakitván azt a kapcsakitól; minthogy azonban belviszályok zavarták, Jediger siberiai kán alávetette magát IV. Iványnak (1555) egy mókus és egy menyét-bőr fizetésére kötelezvén magát mindegyik alattvalójáért, kiknek száma harmincz ezer hétszázra rugott. Ezen időben a kirgiz nemzetiségü Kucsum gyakorolta a hatalmat Siberia fölött czári czimmel, Anika Strogonoff arkangeli kereskedő pedig előnyös szőrme-kereskedést kezdett Szibériával. Iván örökre átengedte (1558) ezen kereskedő fiainak a Kama partján levő müveletlen földeket, jogot adván nekik egyszersmind erősségeket emelni, ágyukat és fegyvereseket tartani s független joghatóságot gyakorolni; a netán felfedezendő bányákat magának tartotta fen.

---

[1]) L. XIV. könyv 499. s köv. lap.

[2]) **Fischer**, *Sibirische Geschichte*; **Krascheninnikof**: *Kamcsatka története és leirása.*

Ezek háborut inditottak Kucsum ellen, a tartományt Iványnak vetették alá, miért jutalmul megengedtetett nekik a bányák müvelése (1579). Néhány doni kozáknak azon ajánlatot tették, hogy hagyjanak fel kalandozásaikkal s álljanak az ő szolgálatukba; Jermak Timowiew elfogadta az ajánlatot s hatszáznegyven bajtársával s lőfegyverekkel Szibéria meghóditására indult (1580). Ezen regényes hadjárat emléke még mindig él a nemzeti hagyományokban. Bevették Sibirt, behatottak az osztyákok és vogulok közé, s ámbár a vezér hurokba kerülve elesett, övéi pedig (1583) visszavonultak, legalább megismerték a tartományt, hová a czár később csapatokat küldött, mellyek Tobolskot épitették és elüzték Kucsumot.

Iván ötvennégy éves korában halt meg (1584), siratva alattvalóitól, kik ámbár annyira zsarnokoskodott felettök, soha egy ujjokat sem emelték föl ellene, noha ő folyvást összeesküvésektől és lázadásoktól rettegett. Az ország ezen szörnyeteg alatt erőre emelkedett, a hadsereg százötvenezer harczosról háromszázezerre szaporodott, s maga Iván olly hirnévre tett szert, hogy a németek és angolok vetélkedve keresték szövetségét.

I. Fedor.

A tunya és gyönge I. Fedor felett a ritka tulajdonokkal felruházott, emellett azonban nagyravágyásában határt nem ismerő tatár Godounof Boris ragadta magához a hatalmat. Ez egyik nővérét adta feleségül a czárnak, kézalatt pedig kiirtotta rokonait és mindenkit, ki benne gyanut keltett; megölette Demetriust, a czár egyedüli testvérét, azt hiresztelvén, hogy maga ölte meg magát (1591). A birodalmat virágzásban és nyugalomban, ellenségeit pedig alárendeltségben tartotta meg, Szibériába gyarmatokat küldött, megszüntette az előbbi czár alatt lábrakapott visszaéléseket, meghóditotta Iberiát s visszaverte a tatárokat Moszkva falaitól; nagylelkü vagy kegyetlen volt, amint érdekei kivánták.

A Svédországgal folytatott háboru a tensini békekötéssel (L. XV. könyv 876. l.) ért véget (1595), melly biztositotta Oroszországnak Kareliát és Ingriát, mig az európai hatalmasságok érezni kezdették Moszkovia szövetségének előnyeit, a törökök rettegni kezdtek ellenségeskedésétől, a pápa pedig nem szünt meg követeket és ajándékokat küldeni olly czélból, hogy a latin egyházhoz való csatlakozásra birja a czárt, mi a leghathatósabb eszköz lett volna az ottoman hatalom megdöntésére; törekvései azonban eredménytelenek maradtak. Illetlennek tünvén föl tovább is a konstantinápolyi patriárka, a török rabszolgájának gyámnoksága alatt maradni, az orosz

egyház patriarkájává a moszkvai metropolita választatott meg. (1589.) Oroszország ekként uj erőre tett szert a politikai és vallási egység által, mialatt ennek hiánya nagy hátrányára volt Lengyelországnak. Godounof a nemeseket is lekenyerezte korlátozván azon szabadságot, mellynél fogva a parasztok egyik uradalomból a másikba költözhettek át, mi arra kényszeritette az urakat, hogy emberiebben bánjanak velök. A zsarnokoknak ugyanis előnyére szolgál, ha nem egész népségekkel van dolguk, mellyek könnyen fellázadhatnak, hanem csak kevés kiváltságossal, kik felelősek a szolgai tömegről.

Boris.

Fedorral kihalt a Rurik-család uralkodó ága (1598), s ámbár ezen nemzetségnek még több tagja volt életben, Boris ki tudta vinni, hogy őt választották meg a trónra, mellyre majd nyilt, majd alattomos gonoszsággal egyengette magának az utat. Méltósággal és bölcseséggel uralkodott; hizelgett a népnek, könnyitve a terheken és szaporitva a bucsujárásokat; müvészeket, orvosokat, gyógyszerészeket hivott be, pártolta a katonaságot s buzditotta a bojárokat, hogy gyermekeiket Svédországba küldjék nevelésre, bőkezü volt kegyenczei s a zárdák irányában, s ő öntette a Kreml óriási harangját. Szerződéseket kötött a pápával és Angolországgal olly czélból, hogy angol és olasz kereskedőket édesgessen országába; igyekezett elnyomni a rabló-bandákat; eleséget osztott ki a nép között egy éhség alkalmával, mellynek Moszkvában fél millió ember esett áldozatul; s tiszteltté tette nevét Európában. Ámbár a Romanowok családja nem szegült ellen trónralépésének, ő mégis feláldozta azt gyanakvó nagyravágyásának, de nem nyilvános kivégzésekkel, hanem titokban, pártolván sőt előmozditván az alattomos árulkodásokat.

Eközben egy Otrepiew Gergely nevü orosz barát Demetriusnak, Fedor testvérének adja ki magát, állitván, hogy az orgyilkosok tévedtek, s követeli a koronát; kész támogatókra talált a lengyelekben, kik mindenkor hajlandók voltak Oroszországnak zavarokat okozni; a doni kozákokban, kiket Boris fegyelemre akart szoktatni; a krakói jezsuitákban, kiknek az ál Demetrius megigérte, hogy visszaállitja a latin egyházat Oroszországban; s végül mindazokban, kik a zavarosban szeretnek halászni. Támogatva a lázadások és a szerencse által, az ál Demeter behatol az országba, s Boris boszankodásában és kétségbeesésében meghal (1605); sokan mérgezést gyanitottak.

II. Godounof Fedor.

A patriarka és a bojárok fiát, a tizenhat éves Fedort, választják

meg, az ál Demetert azonban még IV. Iván özvegye is elismeri, a nép seregesen tódul tiszteletére, kecsegtetve azon remények által, mellyek a zsarnokilag kormányzott országokban minden királyváltozáskor feltünnek. Demeter győz és megbocsát, különbözve elődeitől erősen állitja, hogy nem akar vért ontani, de azért mégis megfojtatja a czárt. Visszahíja a Romanowokat, s szeliden és azon ügyességgel uralkodik békében és háboruban, mellyet némellyek a királyi születés és nevelés kiváltságának tartanak. Minthogy azonban a lengyel finomságban nevekedett, megveti az orosz durvaságot s a bárdolatlan bojárokat, mi rosz vért okozott, idejárulván még az is, hogy litván fegyverek segitségével jutott a trónra, tömérdek idegennel veszi magát körül, s annyira hajlik a katholicismushoz, hogy még a misemondást is megengedi, s a jezsuitákat is befogadja; továbbá nem böjtölt, nem vetett magára keresztet midőn a szentképek előtt elhaladt, nem tartott számos szolgasereget, zsámoly nélkül ült lóra, s azzal mulatta magát, hogy szilaj csikókat idomitott nyereg alá s zablákat készitett. Nem tagadható különben, hogy a valóságos czárok példájára még a szent szüzeket is meggyalázta, s öleléseivel megbecstelenitette elődje özvegyét.

Schuiski Vazul, ki azt állitotta, hogy az igazi Demetert a ravatalon kiteritve látta, összeesküvést szőtt az ál-Demeter ellen, kiszemelt aldozatát mindenüvé tigrisszemekkel kisérte, mig végre sikerült megölnie őt egy véres lázadás alkalmával (1606). A meggyilkoltat átkokkal halmozzák el, álnak hirdetik azok, kik igazinak ismerték el, a nép bübájosnak és boszorkánynak nevezi, Vazult pedig magasztalja, ki czárnak választatik meg. De csakhamar megint felmerül egy másik, azután meg egy harmadik Demeter is, kik kész támogatókra találtak a kozákokban és lengyelekben. Schuiski megfosztatik méltóságától (1610); az idegenek örvendeztek, látván elcsenevészesedni egy olly hatalmasságot, mellynek gyarapodása bennök aggodalmakat keltett. Moszkvában olly éhség dühöngött, hogy emberhust árultak, mindenfelé gyilkosságok, gyujtogatások, pörlekedések voltak napirenden, elannyira, hogy végre jónak látták valamelly idegennek adni elsőséget. Az erre megindult cselszövények Ulászlót, III. Zsigmond lengyel király fiát juttatták a trónra; a svédek emiatt megtámadják Ingriát, a lengyelek elfoglalják Szmolensket, ujabb Demeterek tünnek elő; mindenütt rablás és gyilkolás van napirenden.

III. Romanow Mihály.

Végre többen szövetkeznek, hogy megszabaditsák az országot

ennyi temérdek bájtól s Fedorovics Romanow Mihályt választják meg czárnak (1613 febr. 12), ki ezideig anyjával egy zárdában élt; övele a még most is uralkodó dynastia lépett trónra [1]). Atyja, Filaretes rostowi érsek bölcs tanácsai által vezetve, visszaállitotta a békét Oroszországban; Stolbowban egyességre lépett Gusztáv Adolffal (1617), átengedvén neki Ingriát, miáltal odahagyta a Balti-tengert s következésképen Európát. Lengyelországi Ulászlóval, ki arra akarta kényszeriteni az oroszokat, hogy fogadják el őt czárul s egészen Moszkváig hatolt (1618), Viasmában lépett békére (1634) átengedvén a lengyeleknek Szmolensket, Severiát, Csernikowot [2]).

Richelieu látva azon előnyös kereskedést, mellyet az angolok Oroszországgal folytattak, szerződést kötött Orosz- és Francziaország között. Mihály elsőizben küldött követséget Chinába, melly azonban eredmény nélkül tért vissza, minthogy követei vonakodtak alávetni magukat az azon tartományban szokásos lealázó szertartásoknak; Perzsiával egyességre lépett, hogy uj utat nyisson a kereskedelemnek. Később 1652-ben a kozák Kabarow előhatolván az Amur mentében, mellyet a chinaiak Sárkány-folyónak neveznek, egy erődöt épitetett, mi bonyodalmakat idézett elő Chinával. Shi-tsu-tsiang-shang-ti császár azonban kellőleg méltányolván a kereskedelem előnyeit, mandarinokat küld Oroszországba Pereira és Gerbillon jezsuitákkal és tizezer emberrel; a határok csakugyan megallapittattak.

Michelovics Alexius.

Mihály után fia, a tizenhat éves Alexius következik (1645), kinek gyámnokai olly elégületlenséget idéztek elő, hogy Moszkva, Nowgorod és Pskow fellázadtak. Ez ismét egy uj ál Demetert bátoritott fel, ki Konstantinápolyban körülmetélteté, Rómában pedig megkereszteltette magat; az összes hatalmasságoknál sürgette elismertetését, mig végre elfogatott és kivégeztetett. Az ukraniai kozákok megboszankodván a lengyelekre, kik szolgák gyanánt bántak velök, Alexiusnak vetették magukat alá (1654) olly föltétel alatt, hogy mentek maradjanak minden adófizetéstől, saját hatóságokkal birjanak s szabadon választhassák hetmanjokat. A hadseregben hatvanezer ember fog szolgálni három rubel évi zsoldért.

Természetes volt, hogy Lengyelország, mellynek hatalma e

---

[1]) Karamsin történelme ép azon pontnál végződik, melly fontossá kezdett lenni Európára nézve, t. i. a Romanowok trónralépésénél. A mély buskomorság, melly őt megölte (1827), nem engedte, hogy beszennyezze hirnevét.

[2]) L. XV. könyv 878. és 895. lap.

pillanattól kezdve hanyatlásnak idult, emiatt háborut fog inditani. Az oroszok győztek ugyan, a kozákok azonban mégis visszatértek Lengyelországhoz, mig végre két részre oszlottak, s a Dnieper képezett köztök határvonalat, bennök különben soha sem lehet megbizni, akár barátok, akár ellenségek. Stenko-Razin (1669) egy doni kozákcsapat élén kifosztja azon bárkákat, mellyek a Volgán Astrakánba utaznak, megveri az ellene küldött csapatokat, mire Perzsiára veti magát, mindenütt pusztitva és gyilkolva a nemeseket, s a szolgákat és földmivelőket szabadságra szólitja; a vezér ügyességét a rabló ravaszságával egyesitve mindaddig fentartja magát, mig végre elfogják és kivégezik. Csak őt emlitjük fel, ámbár el lehet mondani, hogy egyik vagy másik kozák-vezér mindenkor lázadásban állott Oroszország ellen.

1672-re esik Oroszország első háboruja a Portával, melly alkalommal Alexius felhivja a keresztény fejedelmeket, hogy hagyjanak fel ellenségeskedéseikkel s harczoljanak a közös ellenség ellen, s a pápa álljon az ügy élére; senki sem hallgatott reá, s meghalt mielőtt czélját válósithatta volna (1676.) Alexius belépvén az európai társadalomba, népe kimüvelése által igyekezett abban méltó helyet elfoglalni; idegeneket édesgetett magához, iskolákat alapitott, mindenekelőtt azonban odairányozta főgondját, hogy ujra átvizsgáltassék Wasilievics Iván törvénykönyve, s „mindaz fölvétessék belé a szent apostolok és egyházatyák határozmányaiból s a görög császárok törvényeiből, ami megegyezik népe szokásaival és hagyományaival; azonképen gyüjtessenek össze a hajdani orosz fejedelmek ukázai s a bojárok határozatai s hasonlitassanak össze a fenálló törvényekkel; végül oldassanak meg a még függőben levő s azért a törvényhozásban bizonytalan kérdések.“ E czélból négy herczeget nevezett ki, kikhez képviselőket csatolt a nemesek és polgárok minden osztályából; a mü elkészülvén, felolvastatott a papság, bojárok, birák és tanácsosok, a nemesek és polgárok képviselőinek gyülekezetében s valamennyi által aláiratott (1649. okt. 3.)

A káromlás, az istenitisztelet megzavarása, a felségárulás halállal büntettetnek. A ki parancs nélkül fegyveresen jelenik meg az udvarnál, verést kap a talpára és börtönbe vettetik; ki a czár jelenlétében kardot ránt anélkül, hogy ellenségét megsebesitené, veszitse el kezét; ha megsebesiti, haljon meg. Valamelly nyilvános okmány meghamisitása vagy elidegenitése, nem különben az arany és ezüst meghamisitása halállal büntettetik; A hamispénz-verők szájába olvasztott érczet öntenek. A ki lovat lop, kezét levágják. Az első

lopásra kancsuka, a bal fül levágása és kétévi kényszermunka; a másodikra a jobb fül levágása és négyévi kényszermunka; a harmadikra, valamint a templomban történt lopásra is halál van szabva. Az utonálló zsivány kínpadra vonatik, elveszti jobb fülét és vagyonát, s három évig kényszermunkát végez; ha előbbi bünébe ismét visszaesik, fejét veszti. A halálra ítélteknek hat hét engedtetik bünbánatra. Minden szándékos gyilkosság halállal büntettetik; a gyermekgyilkos egy évi fogságot kap s tisztességes kárpótlást fizet; ha a bünös nem férjes nő, haljon meg. Azon feleség, ki megöli férjét, ágyékig földbe ásatik s kezei hátraköttetnek. A hamis biró háromszoros elégtételt ad az általa hozott igazságtalan itéletért; ha nemes, megfosztatik rangjától; ha a köznéphez tartozik, kancsukát kap. A rágalmazók, valamint a testi bántalmazók elégtételt tartoznak adni; a szavak által történt sérelmekért pénzbeli elégtétel járul, és pedig a bántalmazó és megbántott rangjához mérve. — A természetes gyermekek törvényesitése nem engedtetik meg, még házasság által sem. A gyermekek nem vádolhatják s nem idézhetik meg szüleiket. Senki sem mehet ki az országból utlevél nélkül. A hadifoglyok kiváltása végett állandó adó fizettetik, még az egyházi és korona-javakat sem véve ki. Háboru idejében a hadsereg fentartása végett egy másik adót is szednek. A patriarcha joghatóságot gyakorol alárendeltjei fölött s itéletétől szabad fölebbezni a bojárok törvényszékéhez. Valamelly nemes nem teheti magát rabszolgává szerződés által; hogy valaki rabszolgává lehessen, legalább is tizenöt évesnek kell lennie; a szülők szolgasága előtt született gyermekek szabadok maradnak. Megtiltatott a dohány behozatala és szivása, s ezen rendelet áthágóira kancsuka, kínpad, az orrlyukak s az egész orr levágása szabatott büntetésül, amint egyszer vagy többször vétkeztek. A papok, nemesek és katonák mentek voltak a vámtól.

Némellyek Alexiusnak tulajdonitják az iszonyu titkos cancellaria behozatalát, melly az árulkodók önkényének engedte át a polgárok életét. Elég volt valakinek e szavakat kiáltania Slowo i dielo (szó és tett), hogy bármelly polgár bebörtönöztessék, ámbár a feljelentőnek aztán kötelessége volt bebizonyitani, hogy az illető összeesküdött a czár ellen, különben ő maga is kikapott.

Ivanovics Fedor 1587-ben külön patriarkát adott Oroszországnak, teljes egyházi hatalommal, ámbár a görög patriarkák tanácsai is kikérettek s a czárok Konstantinápolyba évenkit ajándékokat küldöttek. 1657-ben azonban egy orosz követ jött Konstantinápolyba s kieszközölte a konstantinápolyi, antiochiai, jeruzsalemi és alexandriai

patriarkáktól, hogy a moszkvai patriarka a papság által választassék anélkül, hogy szükség lenne az ő jóváhagyásukra ; a moszkvai patriarka tehát illyen formán teljesen függetlenné lőn s az első helyet foglalta el a czár után, ki a barkasz entelés alkalmával szalagon vezette azon lovat, mellyen a főpap ült, ujévkor pedig a nép jelenlétében összeölelkeztek s megcsókolták egymás kezét, mire a patriárka trónra ült s megáldotta a czár koronáját és kormánypálczáját. Az egyetértés azonban nem tartott sokáig ; Nikon (1613—81), egyik legkiválóbb férfia a birodalomnak, bármilly hüséggel viseltetett is a Romanowok családja iránt, mégis féltékenyen őrizte egyháza jogait, márcsak személyes büszkeségből is. Midőn a törvénykönyv a papságot is alávetette a világi törvényszéknek, Nikon ellenszegült; a czár emiatt megboszankodott, a főurak s a papság tagjai pedig szigoruságról vádolták a pátriarkát, ki észrevevén, hogy kegyvesztetté lőn, letette méltósága jelvényeit (1666) s egy moszkvai zárdába vonult vissza, hol a birodalom történetét irta meg egészen az ő koráig.

Szakadárok.

Nikon egész Oroszországban egyenlő szertartásokat hozott életbe (1655), de arról vádoltatván, hogy meghamisitotta a dogmákat és jogokat, sokan elváltak tőle s óhitüeknek (staroverzi) vagy választottaknak (isbranik i) nevezték magukat, mig elleneik szakadároknak (roskolniki) nevezték el. Minthogy nem képeznek külön egyházat, mindegyikök különféle nézeteket vall ; gyülölik a görög papokat s tagadják, hogy az orosz egyházban püspök-folytonosság, tehát törvényes papság létezik. Olly szigoruan ragaszkodnak a szentirás betüihez, hogy egy uj kiadásban a biblia egyik szavának átforditása komoly viszálkodásra szolgáltatott alkalmat; hogy megakadályozzák a szeszes italokkal való gyakori visszaélésből származó rendetlenségeket, a keresztség feladását csak olly papnak engedték meg, ki nem élt szeszes italokkal ; nem ismernek el rangfokozatokat a hivők között ; vétket követ el az, ki az allelujá háromszor s nem kétszer mondja egymás után ; a pap három ujjal tartozik áldást adni. Minthogy gyülekezeteikbe nem bocsátanak máshitüeket, azon gonoszságokkal vádolják őket, mellyeket a titkos társulatoknak szoktak tulajdonitani. Szigoruság, cselszövények, nyilt háboru nem voltak képesek kiirtani őket, nem Nagy-Péter türelmessége, vagy II. Katalin közömbössége. Számuk jelenleg mintegy háromszázezerre rug, kik több mint husz felekezetre vannak oszolva; ezek két osztályba sorozhatók ; némellyeknek vannak pópáik (popowschtina), másoknak nincsenek (bez popowschtina).

Alexius zsinatot hivott össze Moszkvába (1667), mellyen az alexandriai és antiochiai patriarkák is részt vettek, s kiközösittette és számüzette Nikont. E zsinaton eltöröltetett azon szokás, mellynél fogva a pápa és a katholikusok böjt első vasárnapján minden évben kiközösittettek.

Hátra volt még a nemesek zsörtölődéseinek elintézése, kik között bizonyos hierarchia (miesnitchestwo) kapott lábra, mellynél fogva méltatlannak tartatott valamelly előkelő származásu egyént ollyantól függeni, ki kevésbbé előkelő házból származott; egyik-másik vonakodott olly tiszt alatt szolgálni a hadseregben, kinek atyja vagy nagyatyja alacsonyabb rangot viselt mint az övé. Említettük már, milly zavarok keletkeztek ebből a hadseregben; ugyanez történt a korona-hivatalokban s a szertartásokban. Ezen pörlekedéseket egy törvényszék (rosriad) intézte el, mellynél fel voltak jegyezve a régi és uj családok s az ezek által elfoglalt rangfokozatok. Ehhez járult, hogy Rurik utódai olly követelésekkel állottak elő, mellyek gyanut keltettek az uj és idegen Romanow-családban.

III. Fedor.

III. Fedor (vagy II.), Alexius fia (1676,) gyökerestül ki akarván irtani a bajt, azon ürügy alatt, hogy pontos szabályokat fog megállapitani a rangfokozatokra nézve, kimutatásokat kivánt minden családtól, s ezeket aztán megégette, nem csekély kárára ugyan a történelemnek, de nagy előnyére a béke-és fegyelemnek. De mert csak a tulságos követeléseket s nem a nemességet akarta megsemmisiteni, megengedte, hogy uj nemzetségi táblák készittessenek, anélkül azonban, hogy a születésből valakire előny háramolhatnék.

Orosz alkotmány.

Illyformán befejezettnek tekinthetjük az orosz alkotmányt s vizsgálatunk tárgyává tehetjük annak összeségét. A moszkovita monarchia vagyis Nagy-Oroszország a Romanow-család birtokának tekintetett, s az uralkodó szabadon jelölhetett ki utódot fiai közöl, ámbár az elsőszülöttnek szokták adni az elsőséget. Miután a kiválasztott utód a patriarka vagy valamellyik metropolita által megkoronáztatott, fölvette a czár czimet; felesége czarinának, fiai czarevicsek-nek, leányai czarevinák-nak nevezettek. A czár korlátlan ur volt élet és halál fölött. Ha háborut akart inditani, valamelly templomba jött, s fololvastatta panaszait az ellenség ellen; ez volt a kényur egyedüli tiszteletnyilvánitása népe irányában, mellynek a háboru költségeit és bajait viselnie kellett.

Különben pedig a nép, valamint az urak hajdani jogai is a czár önkényétől függöttek, ki korbácscsal szeliditette őket [1]). A polgári és katonai hivatalok mindig össze voltak egymással kötve; a hadsereg parancsnokságát valamelly bojárra ruházták, ki a kamrához tartozott; a városok kormányzása s a követségek a tanácsbeli hivatalnokok kiváltságaihoz tartoztak.

Bojárok.

Fontosabb ügyekben a czár kikérte a bojárok tanácsát, de csak puszta illedelemből. A nemességben a hajdani családkönyvek megsemmisitése után négy fokozatot különböztettek meg: az első fokozatba tartoztak azon családok, mellyek fejei III. Fedor alatt birák vagy tanácsosok voltak, vagy mellyek ősei IV. Iván és III. Fedor alatt külföldi küldetésekre vagy magas hivatalokra alkalmaztattak; a másodikba azok, mellyek III. Mihály és III. Fedor alatt katonai parancsnokságokkal voltak felruházva, vagy mellyek nevei a városok jegyzékeiben az első osztályban emlittettek; ezek után következtek az emlitett jegyzékekben fölemlitett többi nemesi családok; végül pedig a betü szerint megnevezett nemesek. Csupán nemesek viselhettek kardot s birhattak jobbágysághoz kötött földeket, továbbá törvénykezés tekintetében is különféle kiváltságokat élveztek.

Városiak és parasztok.

A városokban bizonyos közép osztály alakult a nevezett egyénekből, kik vezetéknév gyanánt atyjok nevét használhatták its vagy itz végzettel; ezek többnyire nagy-kereskedők voltak, de ki voltak zárva a hivatalokból. A parasztok a földhöz voltak kötve minden birtok nélkül, urok tetszés szerint telepithette őket át egyik birtokáról a másikra, de nem vonhatta el őket a földmiveléstől, hogy más szolgálatokra alkalmazza. A rabszolgák ellenben mindennemü munkára kötelezve voltak, s némellyek örökösen valamelly családhoz tartoztak, mig mások élethossziglan tartó szerződéssel kötelezték le magukat; a törvény semmi más tekintettel nem volt irányukban, mint hogy tiltotta a rabszolgákat megcsonkitani vagy megölni.

A köznép hivatása volt dolgozni és harczolni; tudatlan, földhöz ragadt s urai szeszélyének volt zsákmányul dobva. Néha általok vagy a tulságos szenvedések által ösztönöztetve felázadt egynémelly gyülöletes rendeletek ellen; a czár azzal csititotta le a lázongókat, hogy odadobta nekik a miniszterek fejeit, kik ekként biztositékul szolgáltak az uralkodónak anélkül, hogy korlátozhatták volna szeszélyeit.

---

[1]) Lásd **Rabbe Adolfot.**

Az államtanácsot a czár, hatvanhét bojár, ötvenhét biró és harmincznyolcz tanácsos alkotta. Főtisztviselő volt a külügyek elnöke, ki a pecsétet őrizte ; a legfőbb törvényszék az igazság arany palotájának neveztetett.

Az állandó hadsereg önkénytesekből állott összve, kiknek hiányában a földbirtokosok köteleztettek katonákat állitani. Az első hadtest negyvenezer strelitzből vagy lövészből állott; ehhez járultak számos ezredek, mellyek valamint a lovasság is német mintára s német tisztekkel gyakoroltattak be. A nemesség továbbá kétszáz ezer főre rugó hűbéri csapatokat állitott ki, mig a kozákok számos nemrendes lovasságot szolgáltattak.

A jövedelem öt millio rubelre rugott, s a sör, a méhser, a pálinka, a só, a Kaspi-tenger halászata s főkép a kaviar halászata állami jövedékeket képeztek. A hivatalnokok pénz helyett inkább bizonyos uradalmakat kaptak.

Papság.

Az orosz egyház huszonhárom heparchiából állott tizenkét metropolita, érsek vagy püspök alatt, kik valamennyien közvetlenül a patriarkától függöttek, ki igen nagy tekintélylyel birt még a politikai ügyekben is s iránta imádással határos tiszteletet tanusitottak A papság nem szerezhetett ingatlan vagyont, s mégis azt mondják, hogy a földbirtok egyharmadrészét birja, melly minden adótól ment; ez a szerzetesekről értendő, mert a világi papságnak sem vagyona sem hitele nem volt; a papok gyermekei ki voltak zárva a polgári hivatalokból, miértis a zárdákat népesitették. Ezen hatalmas aristocratiának nem a nép müvelése volt feladata, melly a vallásból csak szolgailag előirt külső szertartásokat s fölötte szigoru böjtöket ismert. A hitszónoklatot, melly a nevelés leghathatósabb eszköze, megakadályozta a kormány féltékenysége.

Az orosz nép szokásai, mellyekre a keleti fényüzés semmi befolyást nem gyakorolt, még mindig magukon viselték a müveletlenség jellegét. A faházakban némi bőrtakarókon kivül semmi diszitmény nem létezett; öltönyeik durvák voltak, ünnepeken azonban aranytól és drágakövektől ragyogtak s nagy értékü prémes ruhákba öltöztek; kinek nem volt, a czár ruhatárából kölcsönzött; ha elvesztett vagy elrontott valamit, azonfölül hogy a kárt megtériteni tartozott, még meg is botozták; ezen büntetés alól semmiféle rangu egyének sem vonhatták ki magukat. Az elökelő hölgyeket majdnem ázsiai szolgaságban tartották, s csak a templomba vagy rokonaik látogatására volt szabad kimenniök. A férj mint valami kényur saját tet-

szése szerint ütötte és verte őket, nem durvaságból, mit gyakran a müveltség sem képes kiirtani, hanem a törvény jóváhagyása folytán, melly véteknek nyilvánitotta az ellenszegülést a nők részéről. A köznéphez tartozó nők nagyobb szabadságot élveztek s a szeszes italok élvezésére adták magukat, melly szenvedélyök kielégitése végett a legaljasabb erkölcstelenségre vetemedtek. Az idegen Oroszországban mindenkor megvetéssel és bizalmatlansággal találkozott, s a bojárok és méltóságviselők is csak titokban mertek vele közlekedni; a követek továbbá annyira mentek kapzsiságukban és követeléseikben, hogy csak nagy bajjal lehetett velök valamire menni. Az országutakon rablók garázdálkodtak s még a városok utczái sem voltak biztosak; annyira féltek a varázslatoktól és mérgezésektől, hogy mind azoknak, kik a czárhoz közelitettek, esküt kellett tenniök, miszerint nem tesznek ételeibe ártalmas füveket s ebben másokat is megakadályoznak.

Zsófia.

Az igazságos és jóakaratu III. Fedor, ki a törökökkeli háborut 1681-ben kiegyenlitette, hat évi uralkodás után meghalván (1682. apr. 27.) nem hagyott maga után gyermekeket. A patriarka és a bojárok abban állapottak meg, hogy tizenkilencz éves édes testvére Iván, és kilencz éves vérszerinti testvére Péter között fognak választani; minthogy az előbbi gyönge és hebegő volt, Pétert kiáltották ki czárnak, anyja, Nariskin Kyrielowna Natolia kormányzósága alatt. Az utóbbinak pártja az elhunyt fejedelem uralkodása alatt a rövidebbet huzta a Miloslawskiak pártjával szemben, kik Alexius első feleségének rokonai és hivei levén, mindennemü rágalmakat terjesztettek a czárnő ellen. A kilencz strelitz ezred közől öten ezen rágalmak által ösztönöztetve ellenzik a nélkülök történt választást, miből lázadás keletkezik, halált kiáltanak Péterre és a czárnőre, s a részeg strelitzek legyilkolják a Nariskineket, a czárnő testvéreit. Hatvanhét előkelő egyén irtózatos módon felkonczoltatik, Iván (V) czárnak kiáltatik ki, nővére, Zsófia gyámnoksága alatt. Ezen ravasz s a lázadás vezetésében ügyes nő szilárdnak mutatja magát azon uralom gyakorlásában, mellyre vágyakodott, s kedvencze, Gallitzin Vazul által támogatva kivonni igyekszik magát a strelitzek gyámnoksága alól. Ezzel ujabb lázadásra ingerli őket, s vezérök, Khovanski herczeg ugy találván, hogy a kormányzó nő roszul szolgálja vissza a neki tett szolgálatokat, az abakumisták uj vallási felekezetének élére áll, s mindkét czárt meggyilkolni, az uralmat pedig saját kezébe ragadni szándékozik. Ezek egy zárdába menekülnek, s Péter magához

hivatja és lefejezteti Khovanskit azon harminczhét strelitztzel együtt, kik őt kisérték. A többi strelitzek boszut kiáltanak de csakhamar megrettennek midőn látják, hogy az egész nemesség fegyvert ragad ellenök; erre a vakmerőséget gyávasággal váltván fel, a megérdemlett büntetés jeléül kötelekkel s egyéb kivégzési eszközökkel jelennek meg Péter előtt, kitől csak azon föltétel alatt nyernek bocsánatot, ha kiadják a lázitókat és minden tizedik embert. Három ezer hétszáz egyén sors által kiválasztatván, a szentségek fölvételével elkészültek a halálra, bucsut vettek családaiktól, s nyakukon kötéllel fegyvertelenül a zárda felé vonultak, ketten- ketten a tőkét, a harmadik pedig a pallost vitte; megérkezvén a zárda előtti térre, letették a tőkét s rá fejöket s három órán át vártak sorsukra. A czárok megelégedtek harmincz áldozattal, a többieknek megbocsátottak.

Minthogy Péter fiatal, Iván pedig gyámoltalan volt, Zsófia minden szeszélyét valósithatta; mondják, hogy az előbbit szándékosan kicsapongó fiatalok társaságába keverte. Ha a diadalmaskodók talán feketébbre festik is a valónál Zsófiát, annyi bizonyos, hogy rendkivül nagyravágyó volt, s messzeterjedő viszonyai voltak. Kiterjesztette az ország területét, megszerezvén Szmolensket, Severiát, Csernikowot, Kis-Oroszországot a Dnieper bal, és Kiewet jobb partján, nem különben a zaporogi kozákok tartományát; mindezekért megigérte, hogy szövetkezni fog Svéd- és Lengyelországgal Törökország ellen. Galitzin azonban, ki bölcs tanácsadó volt a békében, roszul forgatta a fegyvert, elvesztette a hadsereget s kénytelen volt visszavonulni.

Péter ezalatt növekedik, s már játékai előre hirdetik jövendő hatalmát; győzelmeskedik a bünök kisértései fölött, mellyeknek kitették. A külföldi ifjak, kiket azért adtak melléje, hogy elrontsák, felébresztik képzelmét rendkivüli dolgok elbeszélésével. A genfi Lefort Ferencz Jakab, ki a legkülönfélébb kalandok között Európa egyik végétől a másikra jutott, sokat látva és mindent jól megfontolva, ki ismereteit, bátorságát, szerencséjét csak önmagának köszönhette, megnyeri Péter bizalmát, ki őt ötven hasonkoru ifju élére állitja, kikkel katonai gyakorlatokat visz véghez anélkül, hogy megkülönböztetné önmagát a többiektől. Tiszteletnek tartották, ha mint bajtárs (poteschnoi) beléphetett valaki azon kis csapatba, melly utóbb a testörségi ezredek magvát képezte. Ezen ifjak kicsapongásai között Péter és Lefort azon törték fejöket, hogyan üthetnék ki a nyeregből Zsófiát, kire igen boszankodtak amiatt, hogy már az uralkodó czimet is fölvette, minden okmányra, valamint a pénzekre saját nevét is odabigyesztette s korlátlan hatalomra vágyakodik. Zsófia

szelét vevén ezen tervnek, meg akarja azt előzni, s Thegtwitoi, a strelitzek vezérének segitségével eltenni láb alól Pétert, feleségét, anyját és nővérét. Legalább igy hireszteltéк. Péter erre az ő poteschnoi-jaival a sz. Háromságról nevezett templomba jő, összehivja a bojárokat, fölfedezi az összeesküvést, Galitzint számüzetésbe, Zsófiát zárdába küldi, s ő lett az egyedüli ur (1689), noha Iván, ki csak névleg volt czár, néhány évig még életben maradt (—1696).

Itt uj korszak tárul fel Oroszországra nézve.

HARMINCZADIK FEJEZET.

Nagy-Péter és XII. Károly [1]).

Péter tizenhét éves korában Európa legnagyobb birodalmának élén találta magát, melly Arkangeltől az Azowi-tengerig terjedt; bárdolatlan de összetartó néppel és olly főurakkal, kik voltaképen rabszolgák voltak. Nem voltak erkölcsei és nevelése, Lefort azonban a tobzódások közepett kalandos elbeszéléseivel arra ösztönözte öt, hogy ujjáteremtője legyen nemzetének. Látván alattvalói müveletlenségének szomoru következményeit, jóvá akarta tenni ezeket, de nem az által, hogy országát lépésről lépésre vezérelje a müveltségre, hanem hogy egy csapással európaivá tegye s idegen ágat oltson beléje, nem gondolva azzal, vajjon ennek kivesztével nem jut-e a nemzet még szomorubb helyzetbe.

Adjatok vizet, mert földem van elég! volt Oroszország harczi kiáltása mindjárt kezdettől fogva. Péter néhány hajót készittetvén, a pereslawi tavon gyakorolta magát azon zárda mellett, mellyben lakott; ezen gyermekjáték később komolylyá változott, valamint ötven játszótársa is tizenkét ezer harczosra szaporodott.

---

[1]) Nagy Péter viselt dolgairól naplót vezettek saját felügyelete alatt, melly később II. Katalin parancsára 1770—72-ben kinyomatott. Ezen napló 1721. okt. 22-ig terjed. Németre forditotta Buchmeister Lajos (Riga 1774), ki egy másik kötetet is csatolt hozzá, az egészet illy czim alatt adván ki: *Beyträge zur Gesch. Peters des Grossen.*

Lásd továbbá **Nestexuranoi**, *Nagy-Péter emlékiratai.*

Gordon, *Geschichte Peters des Grossen.*

Schlötzer, *Historische Untersuchung über Russlands Reichsgrundgesetz.*

Oustrialov hivatalos adatokat gyüjt Nagy-Péter életére s tetteire vonatkozólag, melly munka tiz kötetre fog terjedni.

Miután Lefort-ot, ki soha katonák fölött nem parancsnokoskodott, tábornokká nevezte ki, őt szemelte ki egyszersmind azon hajóhad tengernagyának is, melly nem csak nem létezett, de még névvel sem birt azon nyelvben. A Fehér-tenger első izben hordozott magán orosz uralkodót. Csakkamar mérnököket, hajókat, tüzéreket kért Németországtól és Hollandtól, a gazdagokat és főpapokat segélyadásra kényszeritette s hajókat készittetett Hollandban és Velenczében. Elfoglalta és megerősitette Azowot, mint terveinek alapját, mire a régi római császárokra emlékeztető fénynyel vonult be Moszkvába, hogy megkedveltesse a dicsőséget s tiszteletet keltsen maga iránt. Ifjakat küldött Németországba, Hollandba, Olaszországba olly czélból, hogy sajátitsák el a müvelt népek szokásait és müvészeteit; azt ő maga is tenni akarta, érezvén, mennyire szüksége van reá. Romanodovski Fedor bojárra bizván a kormányzóságot (1697), őmaga ismeretlenül utra kelt; a saardami és deptfordi hajógyárakban mint közönséges munkás dolgozott; Amsterdamban a boncztant és természettörténelmet tanulmányozta; Londonban a polgári és egyházi alkotmányt vizsgálta, bámulván a vallások szabadságát, a fegyver- és parlamenti termeket, mindenekfölött pedig a tengerészetet. Mindünnen ügyes munkásokat csalogatott magával Oroszországba. Meglátogatta Clevet, Dresdát, Bécset, melly utóbbi városban ünnepélyt rendeztek tiszteletére, s a császár és császárné vendéglősöknek öltözve minden rendü és rangu álczás egyéneket szolgáltak ki a lakoma alatt. Épen Olaszországnak vette utját, midőn visszahitták Oroszországba (1698).

Ha egyszer valaki megizlelte a hatalom serlegét, bajosan telik be vele. Zsófia, ki soha sem hagyott fel a reménynyel s a cselszövényekkel az uralom visszanyerése végett, ujra fellázitotta a strelitzeket, kik azonban legyőzettek, s Péter visszaérkezvén, vizsgálatot inditott a fogoly lázadók ellen, kétezret fölakasztatott, ötezret lefejeztetett, s ő maga százával ütötte le a fejeket; a többi lefejezéseket összeesküvésről gyanus főurak által hajtatta végre. Harminczával, ötvenével, százával fektette arczczal a földre az elitélteket, kik fejöket egy tőkére helyezték, s a bárd aztán sorjában, egyiket a másik után ütötte le. Nem itélhetvén, vagy nem mervén elitélni saját nővérét is, három lázadót ablakai alatt akasztatott fel s egész télen át ott hagyta függni, kérvényekkel kezökben, mellyeket nővéréhez intéztek. Valószinüleg ekkor léptette ujra életbe a titkos canczellária, ezen rettentő vizsgáló törvényszéket, melly 1762-ig tartott. Feleségét,

Fedorowna Eudoxiát, ki borzalmat mutatott ezen gyilkosságok iránt, elüzte magától.

Illy embernek okvetlenül ohajtania kellett a háborut, hogy visszaszerezze az elődeitől elvett tartományokat, mellyek miatt nem terjeszthette ki hatalmát a Balti-tengeren. Természetes ellensége volt tehát Svédországnak és szövetségese mindenkinek, ki Svédország ellen háborut indított.

XII. Károly.

Az emberek emlékezetében együtt fordulnak elő XII. Károly és Nagy-Péter nevei, környezve némi regényes és szinpadias dicsfénytől, mi nem csekély mérvben elüt azon positiv jellegtől, mellyet a társadalom fölvett. Mindketten a szokott szinvonalon felül álló szellemek voltak; az egyik atyja által szilárd alapokra fektetett trónt, teli kincstárt, jó hajóhadat, kitünő hadsereget talált, miértis nem volt szüksége azon bünökre, mellyektől már jelleménél fogva is irtózott; a másik hogy trónját elfoglalhassa, vérontással volt kénytelen eltávolitani a temérdek akadályokat, miben semmi emberi érzés nem tartotta vissza; emez megfontolva törekedett kitüzött czélja elérésére, a másik vakon rohant uralkodó szenvedélye után; az egyiket eszeveszett vakmerőségre ragadták győzelmei, a másikat vereségei tanitották meg győzni; az egyik megalapitotta országa nagyságát, a másik romba döntötte a magáét.

XII. Károly azon vallási eszmékben neveltetett, mellyek a svéd uralkodóház megkülönböztető jellegét képezik; anyja nem sok gondot forditott lelke, de annál többet teste kimüvelésére. Atyja katonai gyakorlatokra s az ország alkotmányának tanulmányozására sarkallta, magas fogalmat keltvén benne a királyi méltóságról. Károly szenvedélyesen müvelte a mathematikát, számos utazásokat tett, szerette a vadászatokat és pedig annál inkább, minél több veszélylyel voltak összekötve. A rendes kor előtt nagykorunak nyilvánittatván (1667), midőn az upsalai érsek fejére akarta tenni a koronát, kivette azt kezéből, s maga tette fejére.

A ryswicki békekötés lecsilapitotta az európai fejedelmek harczias hangulatát, minthogy azonban a spanyol örökösödés miatt ujabb összekocczanás volt kilátásban, mindenki szövetségesek után nézett, s Károlyt Angolország, Holland és XIV. Lajos kérte fel szövetséges társul. Szomszédai azonban azt hivén, hogy tapasztalatlan ifjonczczal lesz dolguk, elérkezettnek vélték a pillanatot hajdani veszteségeik helyreütésére.

Lengyelország trónját, mint már emlitők, II. Frigyes Ágost

szász választó-fejedelem foglalta el, ki utánozni ohajtván XIV. Lajost ugy a fényüzésben mint hóditásaiban, s foglalkodtatni akarván a háborgó nemességet, azon ürügy alatt, hogy hadat indit a Porta ellen (1697), ujabb szász csapatokat hivott be s fegyverre szólitotta a litvánokat. A csapatok ezen szaporitása nyugtalanitani kezdette a lengyeleket, kik többizben felszólitották Ágostot azok hazaküldésére, a Pacta conventa értelmében; a féltékenység, melylyel a lengyel, litván és szász seregek egymás iránt viseltettek, majdnem nyilt küzdelemmé fajult s lehetetlenné tette a Svédország ellen inditott háboru szerencsés befejezését. Ámbár a karlowiczi béke Lengyelországnak itélte oda Kamieniecet és Podoliát, ezen nyereményt inkább alkudozásoknak, mint vitézségnek lehetett köszönni, s Ágost minden áron szerette volna visszahóditani Svédországtól azon tartományokat, mellyeket a mult békekötések alkalmával Lengyelország átengedni volt kénytelen, főképen pedig Lieflandot, hol az elégületlenség már különben is magas fokra emelkedett Svédország ellen. Érintkezésbe lépvén Péter czárral, természetes udvariassága- és azon körülménynél fogva, hogy méltó vetélytársának mutatta magát ugy a poharak üritgetésében mint a testi erőben elanynyira, hogy egy csapással leütötte egy bika fejét, megnyerte Péter bizalmát s szövetkeztek Svédország ellen. Péter, ki minden áron hozzá akart jutni a Balti-tengerhez, alkudozások által soha sem volt képes megkapni a svédektől Narvát vagy valamelly más kikötőt. Folytonos ellenségeskedések magvát képezte Svédország és Dánia között Schlesvig, melly a harminczéves háboru alatt elvétetett a holsteini uralkodóháztól s részben a Gottorp uralkodóháznak adatott Dánia felsősége alatt. Midőn később III. Frigyes, Holstein-Gottorp fejedelme, császári helyőrségeket kapott, IV. Keresztély őt hitszegőnek tekintette, miből meghasonlás keletkezett e fejedelmi család két ága között, melly igen élessé vált, midőn III. Frigyes X. Károly svéd király egyik leányát vette nőül, s a kopenhágai szerződés folytán Schleswiget és Femern szigetét is hatalmába keritette. A Holstein-Gottorp család ez időtől fogva mindinkább Svédországhoz szitott, miből végre nyilt szakitás keletkezett. Először is IV. Frigyes dán király tört lándsát Holstein ellen (1699), mig egy szász hadtest II. Ágost által küldve, Hannovert támadta meg. XII. Károly előrelátván a zivatart, hajóhadat kért szövetségeseitől és kijelentette, hogy „soha sem ragad fegyvert, ha nem kényszeritik; ha egyszer fegyvert ragadott, nem teszi azt le előbb, mig meg nem bünteti azt, ki először támadt ellene". A hajóhadak

ostrom alá fogják Kopenhágát (1700), s Károly egészen váratlanul Seelandban köt ki; minthogy azonban kijelentette, hogy csak a holsteini fejedelemnek akar nyugalmat szerezni, a béke csakhamar megköttetett Travendahlban (aug. 18): első hadjárat, melly hat hét alatt fejeztetett be.

Narvai csata.

Mindenki magasztalta XII. Károly mérsékeltségét, holott ez X. Károly és Gusztáv Adolf harczi dicsőségére vágyakozva, csak azért egyezett a békébe, hogy boszut álljon a lengyel király felött. Csakugyan rögtön Liefland felé fordul, mellyet Ágost megtámadott, Péter azonban erre hadat üzen Svédországnak, hogy visszafoglalja Oroszország hajdani birtokait, s ostrom alá veszi Narvát. Károly elősiet s ötezer gyaloggal és háromezer lovassal megtámadja a harmincezer oroszt (nov. 30.); tizenkétezret leöl közülök, s elfoglalja száznegyvenöt ágyujokat; a többiek megadják magukat. Az oroszok nem tudták egyébnek tulajdonitani ezen vereséget, mint hogy a svédek varázslók voltak, miértis nyilvános könyörgéseket intéztek sz. Miklóshoz, hogy szabaditsa meg őket ezen varázslóktól. Péter azonban felismervén hadseregének gyenge oldalát, igyekezett katonáit ruhával ellátni és fegyelemhez szoktatni. Eltörölvén a strelitzek hadtestét, melly veszedelmesebb volt a békében mintsem hasznos a háboruban, német mintára szervezett gyalogságot állitott fel helyette; Szent-András-rendet alapitott katonai érdemek jutalmazására; csapatokat küldött a lengyel királynak is, szinleg segitségül, tulajdonképen pedig azért, hogy kiképeztessenek: s illyformán, el lehet mondani, hogy Lengyelország maga készitette azon fegyvereket, mellyek végromlását idézték elő. Maga Péter minden katonai rangfokozaton keresztül akart menni, s a szabályok értelmében léptette magát elő; tisztjeinek kérelmére csupán a pultavai csata után vette fel ezredes helyett a tábornoki rangot. Az ősz Romanodowskit czári czimmel ruházta fel s őt valósággal urának, magát pedig alattvalójának tekintette. „Ezen folytonos tettetés, az alárendeltség és fegyelem látványa, mellyet egy kényur nyujt népének, ki csak szigoru egymásutánban, s a tett szolgálatok alapján fogad el előlépletést, ezen a maga nemében egyedüli jelenet különcznek és tulhajtottnak tünhetik föl, de szükséges volt s alig volt elég arra, hogy a gőgös és makacs orosz nemeseket minden ürügytől megfoszsza a zugolódásra és engedetlenkedésre. Gőgjük megszeliditése végett, mint akik boszankodtak amiatt, hogy csak fáradság és érdemek által nyerhetik el azon rangfokozatokat, mellyekre már szü-

letésöknél fogva igényt véltek tarthatni, önmagát kellett állandó mintaképül felállitani“ [1]).

Frigyes dán király felismervén csapatainak tökéletlenségét, szintén nemzeti katonaságot alakitott, mellynek létszáma tizennyolcz ezer emberre emeltetett. A győzelmek ellenkezőleg vakmerővé tették XII. Károlyt, ki megvetvén az ügyetleneknek tapasztalt oroszokat, a telet Lieflandban töltötte s tavaszszal elfoglalta Kurlandot (1701.).

Nem tetszett a lengyeleknek, hogy olly háboruba sodortattak, mellyet II. Ágost mint szász fejedelem inditott; s hogy ez idegen hadsereget tart az országban. Felkérik tehát XII. Károlyt, hogy tekintse őket semlegeseknek, ő azonban nem hallgat kérelmökre s megengedi, hogy katonái mint valamelly ellenséges területen garázdálkodjanak Lengyelországban. Azt hitte, hogy ezáltal még nagyobb gyülöletet idéz elő Ágost ellen, ki mindennek okozója volt. Károly ellenállás nélkül vonul be Varsóba, s Clissow mellett egy harmadrészszel csekélyebb hadsereggel teljesen tönkreveri ellenségeit (1702); szigoru erkölcseiről teszen tanuságot azon körülmény, hogy azon ötszáz nőt, kik Ágost kiséretében voltak, minden bántalom nélkül s fedezet mellett bocsátja szabadon, valamint a szép Königsmarcknöt sem akarta látni, kit hozzá Ágost küldött olly czélból, hogy alkudozásokat kezdjen vele vagy elcsábitsa. Fegyvereit mindenütt diadal koszoruzza s minden ajánlatra azt feleli, hogy mindaddig nem áll el a háborutól, mig Ágostot le nem teszik. Ezt óhajtotta egy jelentékeny lengyel párt is, melly Károly segélyével tulsulyra vergődvén, Ágost helyett a poseni vajdát Lesczynski Szaniszlót választotta meg (1704). Ágost szövetkezvén Oroszországgal, elfoglalta Varsót, de alig vonult vissza tartományaiba, párthivei is hátat forditottak neki. Szaniszló megkoronáztatván (1705 nov. 18), szövetségre lepett Svédországgal s megerősitette az olivai békekötést; Károlynak nem volt egyéb czélja, mint hogy egyesüljön vele a czár megleczkéztetésére. Károly erre mint valami kalandor vette üzőbe Ágostot s pusztitotta a lengyel tartományokat, mig végre Ágostot, örökös birtokába hatolva, fegyverletételre kényszeritette.

Mialatt Szászországban tetszése szerint rendelkezett országok fölött, Károlynak minden hatalmasság kegyét kereste. — Marlborough be akarta őt keverni a nyugati ügyekbe; XIV. Lajos arra ösztönözte, hogy lépjen Gusztáv Adolf dicső nyomdokaiba, minisztere

---

[1]) **Segur**, *Emlékiratok.*

pedig, Piper, folyvást kalandos vállalatokra sarkallta. Károly nem csak a németországi, hanem az ausztriai uralkodóház jogara alatt levő protestansoknak is védnökeül nyilvánitotta magát, s ámbár boszankodott Ausztriára sőt háboruval is fenyegette, mégis hajlandónak nyilatkozott megbocsátani neki, ha visszaadja a sléziai protestansoknak a szabad vallásgyakorlatot, mibe I. József császár kénytelen volt beleegyezni.

Károly nem csekély mérvben ártott saját ügyeinek azáltal, hogy egy olly ellenség kergetésére pazarolta idejét, ki már ugyis békeért könyörgött, ahelyett, hogy a narvai vereség folytán elbódult moszkovitát vette volna üzőbe. Látván Péter, hogy vetélytársa Lengyelországban vesztegel, ellátta magát fegyverekkel s győzedelmeskedett Lieflandban (1702), hol a foglyok között találta Katalint, kit később nőül vett, s elfoglalta Nötenburg-ot a Newa partján, aztán pedig Kanzit; ekként kikötőre tett szert a Balti-tengeren, hol hajóra kelvén elfogott két svéd hajót (1703); Oroszország ezen első tengeri győzelme érdeme szerint megünnepeltetett. Mialatt tehát Károly inkább szenvedélyét mint érdekét tekintvén zsinórmértékül, elvesztette győzelme gyümölcseit, Péter, kinek szellemét nem ismerte, behatolt Ingermanlandba azon szilárd eltökéléssel, hogy többé nem fog kivonulni belőle s fölismervén a Newa rendkivüli fontosságát, megállapodott mellette. Nem tartván eléggé biztosnak Kanzit, Pétervárat alapitotta a Newa egyik szigetén és székhelyévé választotta, minthogy alkalmasabbnak látszott a Svédország elleni háborura, valamint arra, hogy helyzeténél fogva tengerentuli gyarmatosokat édesgessen magához s megkönnyitse a közlekedést Európával.

Más hóditmányokat is tett, s biztositotta azokat; folytonos izgalomban tartotta a pártokat Lengyelországban, hol tetszése szerint fosztogatta a főuri kastélyokat s a nyert zsákmánynyal uj székvárosát gazdagitotta. Károly, ki a drága időt haszontalanul vesztegette el, végre személyesen indult az oroszok ellen, s ostrom alá fogván őket Grodno mellett, erősen szorongatta. Ezalatt minden követ megmozditottak a béke érdekében, melly végre megköttetett Alt-Ranstadban (1706. szept. 24). II. Agost lemondott Lengyelország trónjáról s elismerte Szaniszlót; abbanhagy minden szövetséget Svéd- és Lengyelország ellen, főként Oroszországgal, s visszaadja a foglyokat. Ezek között volt a lieflandi Patkul is, ki a hazájabeli nemesség védelmében tanusitott nagy buzgalom miatt halálra itéltetett. Megmenekülvén, heves iratokat tett közzé Svédország ellen, s ámbár

ez időtájban a czár követe volt a szász udvarnál, mégis elfogták és kiadták Károlynak, ki őt mint lázadó és már elitélt alattvalót itélet nélkül felnégyeltette: gyávaság egyik részről, vadság a másikról.

A lengyelek számosan, semmisnek nyilvánitván Ágost lemondását, a czárral szövetkeztek, ki nekik igéretet tön, hogy csak a nemzet által megválasztottat ismerendi el királynak: Károly összeszedvén erejét harczedzett negyvenhárom ezernyi seregével Lengyelországba bevonul; a czár, el nem fogadhatónak vélvén a csatát, hátat fordit. Károly, átkelvén a Visztula jegén, utána ered, lándsával ágyékán, áthalad a Berezinán, s Moszkvába készült bevonulni, leteendő a czárt, segédkezet várva mindazoktól, kiknek Péter ujitásai visszatetszettek; azonban Mohilewnél váratlanul megállapodik, s hallgatva ügyetlen vagy hütlen tanácsokra, Ukrania felé veszi utját.

Azon Kmielnicki, az ukraniai tatárok hetmanja, ki V. Kázmér király idejében Lengyelországot pusztitotta, végre legyőzetvén, tartományával együtt meghódolt a muszkáknak, de csakhamar megbánva tettét halála előtt (1657) meghagyta Wigowiski Jánosnak, fia gyámjának, hogy szabaditsa fel a nemzetet s csatolja ismét Lengyelországhoz. Ez azonban nem levén többé képes Ukraniát megvédeni, az oroszok erősen megvetették lábukat.

Mazeppa. Pultavai csata.

Ez időtájban Mazeppa János, vakmerő, ravasz és nagyravágyó férfiu, volt hetmanjok (1685), ki megnyervén a czár kegyét, hasznos szolgálatokat tett neki Károly ellen. Midőn a kozákok élén Lengyelország déli részeiben táborozott, összeköttetésbe lépett a jezsuitákkal és Szaniszló királylyal s elhatározta, hogy kivivja függetlenségét; sötét szinekkel rajzolta övéi előtt Péter ujitásait s a doni kozákok példájával bátoritotta őket, kik szintén elszakadtak a czártól. Elsánczolta tehát magát és értesitette Károlyt, hogy csak jöjön, ő azonnal csatlakozni fog hozzá. Ez fölötte megörülve egy illy hatalmas szövetségesnek, rögtön utnak indul anélkül, hogy bevárta volna Löwenhauptot, ki neki erősitéseket és hadiszereket hozott. Péter örömmel értesülvén ezen hibáról, utját állotta Löwenhauptnak Liesna mellett, s elvette tőle a Károlynak szánt hadiszereket, melly utóbbihoz méltán dicsért visszavonulás által csak ötezer embert vihetett. Ez volt az oroszok első győzelme fegyelmezett csapatok felett (1708).

Mazeppa egyesült Károlylyal, de fővárosa Baturin elfoglaltatott és elhamvasztatott, helyére pedig más hetman neveztetett ki, mialatt Károly pusztaságokon keresztül a kozákok között volt kény-

telen téli szállást keresni, hidegnek, éhségnek és folytonos támadásoknak levén kitéve. Puszta harczvágyból háboruskodván, Károly maga sem tudta, hová megyen; midőn Smolenskhez jutott, azt kérdezte táborkari főnökétől, mitévők legyenek, s midőn Kolomak közelében voltak, igy szólt hozzá: „Kérdezősködjék az Ázsiába vezető ut után," s kitől azt nyervén válaszul, hogy az egészen más irányban keresendő, ekként felelt: „Pedig Mazeppa azt állitá nekem, hogy közelünkben van, s nekünk minden áron arra kell törekednünk, hogy elmondhassuk, miszerint csakugyan elértük." S a helyett, hogy a Dniepernek tartott volna, miáltal összeköttetésben maradt volna Lengyelországgal, mint Piper és mások tanácsolták, Pultava mellett foglalt állást (1709). A mellette levő zaporoghi kozákok ajánlkoztak a város rohammali bevételére; itt várt a krimiai kán hadseregére is, kinek a Porta megparancsolta, hogy csatlakozzék Károlyhoz, ohajtván elfoglalni a czárt, kitől félni kezdett. Károly tehát, noha minden szükséges eszközben hiányt szenvedett, hozzáfogott a város ostromlásához s két álló hónapig vesztegelt itt, mialatt az oroszok köröskörül mindent elpusztitottak. Károly mellett tizenkétezer kozák és ugyannyi svéd maradt azon negyvenezerből, kikkel Szászországból kivonult, valamint a Löwenhaupt által hozott tizenhatezerből, s a vakmerő mégis megrohanta a nyolczvanezer főből álló s rettenetes tüzérséggel ellátott orosz hadsereget (jul. 8.). Kilenczezer svéd elesett, s temérdeken fogságba jutottak, maga Károly sebet kapván, Mazeppával egy kocsin menekült meg, de mert attól tartott, hogy a kán elárulta, nem mert Krimiába menni, hanem átkelt a Dnieperen. A sereg maradványát a folyó tulsó partján hagyta, s megparancsolta Löwenhauptnak, hogy Krimia felé vegye utját; ez azonban mindentől meg levén fosztva, csapataival együtt kénytelen volt megadni magát.

Érezte Péter, hogy ezen csata határozott birodalmának sorsa fölött, miértis ezeket irta: Isten segitségével teljesen meg van vetve Pétervár alapköve. Másrészről azt is el lehetett mondani, hogy véget ért Svédország dicsősége. Károly hadsereg, pénz, barátok nélkül, mindent a szerencsére bizva, mindent elvesztett saját bátorságán és megtörhetlen makacsságán kivül, mellytől sarkalva öt évig kalandozott szanaszét, hogy a törököket fegyverragadásra birja. Ötszáz lovassal és Mazeppával kietlen pusztaságokon keresztül Otschakowba érkezik, innen Moldvába Benderbe megy át, hol a törökök a Koran által parancsolt vendégszeretettel fo-

gadták (szept.); midőn azonban felgyógyult, minden út el volt előtte zárva, mellyen a békezavaró hazájába visszatérhetett volna.

Szerencsétlensége általános rokonszenvet keltett iránta, mi azonban nem tekinthetjük őt egyébnek kalandornál, önfejünél, ki szenvedélyének élve semmibe sem veszi alattvalói vérét és országa romlását, csak szeszélyét kielégithesse. Nagyravágyó nem volt, mert minden czélja csak abban összpontosult, hogy boszut álljon azon királyok felett, kik őt megbántották. Kegyetlennek csak akkor mutatta magát, ha valamelly svéd ellene fegyvert fogott. [1]) Nem sokat törődött az élvezetekkel, nőkkel, udvartartással, fényüzéssel, még a tisztasággal sem; igazságszerető, tulságosan ajtatos, nyilt és őszinte volt s méltányolta az érdemet minden tekintet nélkül a születésre. Rövid beszédü, ritka emlékezőtehetséggel és ismeretekkel megáldva, valóságos bálványa volt hadseregének, katonás magatartása miatt, mellynélfogva résztvett fáradalmaikban, játékaikban, veszélyeikben. Midőn nem volt komoly teendője, a nyughatatlan ember haszontalanságokra adja magát, napjában három lovat fáraszt ki, csatarendbe állitja katonáit s hosszu meneteket tesz velök.

A Porta ellátta Károlyt élelmiszerekkel s naponkint ötszáz scudót adott neki; Franczia ország szintén küldött pénzt, mellynek egyrészéből királyilag élt s bőkezüsködött barátai irányában, másik részét pedig Konstantinápolyba küldötte, hogy párthiveket szerezzen magának; a szerencsétlenség ugyanis legyőzte benne a vallási aggályokat, mellyek miatt ezideig tartózkodott szövetségre lépni a hitetlenekkel.

A török fővárosban Poniatowski Szaniszló müködött Károly érdekében, s bizalmatlanságot igyekezett kelteni III. Achmetben Péter ellen; a valide-zultánnő pártolta Poniatowskit s az *én oroszlánomnak* nevezte, a nép bámulva azon hadjáratokat és győzelmeket, mellyeket a *Vasfej a Fehér szakál* fölött nyert, szivesen segélyére sietett volna; a nagyvezir, Kiurli-Ali, igy szólt Poniatowskihoz: *Királyoddal egyik oldalomon, kardommal a másikon kétszázezer harczos élén Moszkvába fogom őt vezetni.*

Számüzetése tehát sokkal tevékenyebb és reménytelibb volt,

---

[1]) Rehnschöld tábornok különben a frauenstadti csatában, 1708-ban febr. 16., több órával a küzdelem után ezer ötszáz orosz foglyot konczoltatott fel, kik kegyelemért könyörögtek.

mint Napoleoné, de Péter sem aludt. Ő is tudott annak idején a pénzzel bánni, s csakugyan sikerült is neki megerősiteni Törökországgal a karlowiczi békét. Ennek egyik feltétele gyanánt kiköttetett, hogy Károly száz svéddel és kétszáz törökkel egészen Liefland határaiig vonulhasson át Oroszországon, Károly azonban visszautasitotta a kedvezményt s uj reményekre gerjedt, midőn Bastagi Mehemet, az uj nagyvezir, hadat üzent a czárnak (1710). Ez a Pruth és Duna közé volt szoritva harmincznyolcz ezer emberrel, élelmiszerek s a szokott bátorság nélkül. Károly rohant, repült, égvén a vágytól még egyszer orosz vérbe márthatni kardját, ötven mérföldet (leghe) tett meg lovon, a Pruthot átuszta s a török táborba rontott, de milly nagy volt boszusága, midőn megérkezvén arról értesült, hogy fegyverszünet köttetett s igy kisiklott kezei közől az alkalom az oroszok megsemmisitésére. Dühösen rárivallt a nagyvezirre, ki őt muzulmani egykedvüséggel hallgatta végig s mérsékelten válaszolt: Károly erre sarkantyujával végighasitván a nagyvezir ruháját, kénytelen volt visszatérni Benderbe, mig Péter, ki távol állott az előbbinek lovagias önfejüségétől, szépen elfogadta az őt megsemmisiteni képes ellenség által kiszabott föltételeket, kedvezőbb időre hagyván a visszatorlást.

Törökország, kinek vendége idővel terhére vált, mindenkor kikötötte Oroszországgal kötött szerződéseiben Károly szabad hazatérhetését, ez azonban soha sem fogadta el az ajánlatot, még akkor sem, midőn parancsolólag terjesztették eléje, talán mert attól tartott, hogy elárulták, vagy természetes önfejüségéből; végre a mufti kijelentette, hogy Károlyt a vendégszeretet megsértése nélkül erőszakkal is el lehet távolitani. Erre megvonták a fizetést tőle, kozákjaitól és oláhjaitól, kik erre elszéledvén, csak háromszáz katonája maradt; nem sokára az élelmiszerek és takarmány is fogytán voltak, a tatárok megrohanták táborát, miértis kénytelen volt magát megerősiteni s ez alkalommal őmaga is együtt dolgozott az utolsó katonával, s a miniszterekkel. Angol- és Poroszország követei füt-fát megmozditottak, hogy távozásra birják; a Porta türtette magát, kifizette adósságait, ellátta élelmiszerekkel, mig végre kifogyván türelme, megparancsolta, hogy valamennyit öljék le. Károly makacsságát mindez nem képes megtörni, s háromszáz emberével az egész ottoman hatalommal farkasszemet néz. Törökök és tatárok rohanják meg, ő visszaveri rohamaikat s czimekkel és rangfokozatokkal ruházza fel vitézeit (1713); a janicsárok, kik bámulták Károlyt és bőkezüségét, hitelt adnak azon állitásának, hogy a Porta rendelete

meghamisittatott, s vonakodnak harczolni; hatvanan a legöregebbek közül Károly táborába menuek, hogy rábeszéljék a távozásra, ő azonban nem fogadja el őket. A janicsárok tehát támadást intéznek, beveszik a sánczokat s elfogják a svédeket, csak maga a király vonul vissza egy házba három tiszttel és negyven szolgával, el levén határozva, mint nevetve mondá, védeni magát pro aris et focis. A törökök minden áron véget akarván vetni a játéknak, üszköt dobnak a házra, s ő fuldokolva egy másikba akar futni, de elfogják (febr. 13). A győztes basa illedelmes magaviselete meglepő ellentétet képezett a fogoly pajkosságával, ki rangjához illő tisztelettel Drinápolyba vitetett.

Országa ezalatt végromlása felé sietett. A háboru már 1709-ben négyszázezer emberbe került, erre megkétszerezték az adókat, erőszakkal besorozták még a tengerészeket is, a polgárokat minden eztistjök beszolgáltatására kényszeritették, kölcsön fejében, s valamennyi északi hatalmasság ellensége lett Svédországnak. Károly bárminemü szerződés ellen tiltakozott fogságából, rendeleteket küldött, mellyeket nem lehetett mindenkor teljesiteni, mindenkitől áldozatokat követelt s a tanács alázatos előterjesztéseire következőleg válaszolt: Egyik csizmámat fogom majd Stockholmba küldeni, hogy uralkodjék. A szegény Svédországot minden oldalról háboru fenyegette. Miután Lesczynski egy kibékitő országgyülésen (1709 okt. 2), melly a vérengzésig zajongó volt, lemondott a koronáról, a lengyelek ujra felszólitották II Ágostot a trón elfoglalására, ki mindenki által elismertetvén, kibékült a czárral, kihez Dánia és Poroszország is csatlakozott. A szövetségesek erre hadat inditottak Svédország ellen, mellyet csak néhány ujonez-csapat védelmezett. A császár és egyéb fejedelmek közbelépték a német rendek érdekében; XIV. Lajos meghasonlást igyekezett előidézni Svédország ellenségei között s támogatta Leszczynskit, mi Károlynak is fő czélja volt; a svéd kormányzóság azonban észrevette, hogy alig lehetséges többé visszahelyezni a lengyel királyt, midőn saját házukat is csak bajosan képesek megvédni.

Az ország megaláztatása közepett ismét vérszemet kaptak az aristocraták, kiket XI. Károly megfékezett, s most csakugyan elég okuk volt kikelni a zsarnokság ellen, midőn XII. Károly minden uton és módon ellenségeket akarván szerezni Oroszországnak a Duna és a Fekete-tenger mellett, nem gátolta meg, hogy Oroszország elragadja tőle a Balti-tenger melletti fontos hóditmányokat. Végül ő maga is lemondván Törökországra épitett reményeiről, elhatározta

magát a visszatérésre. Uzsorára vett pénzen vakitó fényü követséget küldött Konstantinápolyba kölcsön kieszközlése végett, a sultán azonban azt válaszolta neki, hogy szivesen ajándékoz, de méltatlannak tartja a kölcsönzést, s csakugyan gyönyörü fegyvereket, pompás arab paripákat s kiséretül háromszáz embert adott neki. Károly elhagyva övéit, egy ember által kisérve ismeretlenül keresztülhatolt Oláhországon, Erdélyen, Magyarországon, Ausztrián, s tizenhat nap alatt anélkül, hogy fejét nyugalomra hajtotta volna, Stralsundba érkezett (1714 nov. 22).

Erre mintha mindenhatósága soha csorbát nem szenvedett volna, rögtön meghagyja a porosz királynak, hogy üritse ki Stettint és egyéb pomeraniai erősségeket, mellyeket a hatalmasságok az ő gondviselésére biztak; visszautasitva a neki ollyczélból ajánlott milliókat, hogy álljon el követelésétől, svédjeit porosz területre vezeti, bátoritva Franczia ország által, melly hathatós segélyt igért neki. Az északi szövetségesek azonban ostrom alá fogják Stralsundot (1715) és annyira szorongatták, hogy végre maga Károly, a makacs Károly is békét ajánlott. Ajánlata azonban visszautasittatván, a város bevétetett (decz. 12), ő pedig szerencsétlenül, csupán bátorságával saját országába menekült.

A szövetségesek között, kikhez Hannover is csatlakozott, csakhamar egyenetlenkedés tört ki, mi a veszély elmulta után rendesen be szokott következni. Péter czár ohajtotta ugyan Svédország megaláztatását, de nem akarta Dániának alávetni, inkább érdekében állván két gyönge és egymással versenygő államot fentartani. Lengyelország nem akarta tűrni, hogy Ágost a háboru után is visszatartsa a szász csapatokat az ország terhére s a szabadság veszélyeztetésére; a hadsereg ennek folytán honi szokás szerint szövetkezett elüzésök végett, miből nyilt háboru keletkezett, mig végre a varsói béke (1716) kötelességévé tette a királynak elbocsátani a szászokat, kivéve saját testőrségét, nem venni részt külháboruban az országyülés jóváhagyása nélkül, s nem tartózkodni külföldön három hónapnál hosszabb ideig évenkint. Ágost tehát nem vehetett részt az északi háboruban. E háboru lelke a dán király volt, támogatva Angolország és Hollandia által, mellyek igen boszankodtak Károlyra, mert megengedte, hogy tengeri rablók támadjanak meg minden hajót, melly ellenségeinek élelmiszereket szállitott. A czár maga állván a hajóhad élére, minden pillanatban várták, hogy meg fogja támadni Schonent, ő azonban még mindig habozott s folyvást nagyobb és nagyobb követelésekkel lépett föl

Dánia irányában, mellytől nem nyervén kielégitést, utóljára is szakitott vele. Svédország ekként megmenekült a legnagyobb veszélytől, s a szövetség lassankint szétmállott, mert mindenki elnyerte azt, mire vágyódott.

Görtz Henrik báró, miután előbb Holstein jóllétének előmozditásán működött, XII. Károly szolgálatába lépett, mint miniszter; Görtz ügyes ember volt, de a diplomatiai cselszövények képezték egyedüli éltető elemét. Pénzügyi igazgatóvá s a diplomatia elnökévé neveztetvén ki, minden uton-módon igyekezett jobb karba hozni a pénzügyeket, az akkor még szokatlan hitel-müveletekkel, állami kötelezvényekkel s rézpénz veretéssel; hogy meghiusitsa ellenségei áskálódásait, teljhatalommal ruháztatta fel magát. Ezen fölötte ravasz diplomata egy gyékényen árult Alberoni bibornokkal, ki viszont Spanyolország pénzügyeinek megjavitására ajánlkozott; azon törték fejöket, hogy megdöntsék Anglia és Francziaország tulsulyát, szövetséget hozzanak létre Károly és a Jakabiták között s kivigyék, hogy amaz kikötve Angolország partjain, a trónkövetelő párthiveinek élére álljon. Mindez csak ravasz mesterfogás volt pénzszerzés végett, Péter azonban csakugyan hajlandó volt külön szerződésre lépni Svéd- és Spanyolországgal, mi egészen más fordulatot adhatott volna a politikának.

XII Károly halála.

Mialatt alkudoztak, Károly folytatta az ellenségeskedéseket s a Balti-tenger mellett szenvedett veszteségekért kárpótlásul Norvégiát akarta elfoglalni, Frederikshall ostrománál azonban elesett harminczhat éves korában (1718. decz. 11.); akkor azt mondották, hogy ellenséges golyó vetett véget életének, jelenleg azonban orgyilkosságot gyanitanak. Károly Svédországot a hatalom magas fokáról alásülyedve, elnéptelenedve, szegényen, kereskedelem és birtok nélkül hagyta hátra [1]).

A megváltoztatott svéd alkotmány.

Unokaöcscse és tanitványa, Holstein-Gottorpi Károly Frigyes, tulságosan bizakodván a trón öröklésében, elmulasztotta a kedvező

---

[1]) XII. Károlyról számos életleirás létezik; nevezetesebb életirói **Nordberg**, továbbá **Voltaire**, ki róla mulattató románczot készitett, **Adlerfeld**, ki Károlyt katonai szempontból tekinti. **Hammer** uj adatokat tett közzé Károly viszonyáról az ottomanokkal. Ismeretlenek voltak Voltaire előtt egy svéd tiszt latin levelei, ki Károly mellett volt Pultavánál és Benderben; ezen levelek német nyelven 1811-ben tétettek közzé következő czim alatt: *Vertraute Briefe eines schwedischen Officiers an einen Freund in Wien.*

alkalmat, hogy megválasztassa magát. Az ország megunván a hősöket és attól tartván, hogy talán ő is osztja nagybátyja és nevelője harczias eszméit, Ulrica-Eleonora hessen-kasseli herczegnőt, az elhunyt nővérét kiáltotta ki uralkodónőül (1719. febr. 21.) Ez nem állhatván elő dynasticus igényekkel, minden föltételt elfogadott; le kellett mondania a felsőségről, vagyis a XI. Károly által életbeléptetett kényuralomról. Erre ismét a hazafias vagyis aristocraticus párt kerekedett felül; elhatározták, hogy a három uri osztály, urak, lovagok és egyszerü nemesek, ezentul nem curiánkint fognak szavazni ugy, hogy három együttes szavazatot képezzenek, hanem külön minden nemesi család, mellyek száma kétezerre rugott, a főpapság minden tagja, minden consistorium, minden tartomány és város, miáltal az alsó nemesség sokkal fontosabb szerepet kezdett játszani. A nemeseknek megengedtetett kereskedelmet folytatni, a polgároknak azonban megtiltatott amazok jószágait megvásárolni. Az országgyülés legalább minden három évben összehivandó, melly a nemzet valódi képviselője s a főhatalom letéteményese. Az ország ügyeit tizenhat tagból álló tanács intézte a királylyal, gyakran nélküle, sőt ellenére is. A kormány ekként a megvesztegethető, a nemzet érdekei helyett saját előnyét hajhászó s uralomra vágyó aristocratia kezei közé jutott, mi Svédország teljes bukását vonta maga utan. Ezen forradalom egy másikat idézett elö 1772-ben.

Görtz halála.

Ulrika Holstein összes párthiveit bebörtönöztette, Görtz ellen ráfogott bünök miatt pört inditott s anélkül, hogy megengedte volna neki benyujtani a számadásokat, lefejeztette; a világ azt hitte, hogy ez azért történt, nehogy köztudomásra jusson, miszerint Károly halálakor a királyné és mások ellopták a kincstári maradékot. Sirjára a következöket kérte feliratni: A hős, kit szolgáltam, elhunyt ép midőn békét akart szerezni a világnak, svele elhunyt a monarchia. Isten örizzen még roszabbaktól. Én is meghalok; szép dolog meghalni királyával s a monarchiával. Mors regis, fidesque in regem et ducem meum mors mea. Ő azon áldozatok egyike volt, kiken a közgyülölet boszuját tölti; Svédország, mellyet egy eszelős király végromlásra juttatott, ujjongott annak megöletése fölött, ki némi részben jóvá tette az előbbi eszelősségeinek gyászos következményeit. Ezen igazságtalanságban az volt a legroszabb, hogy véget vetett azon alkudozásoknak, mellye-

ket az elhunyt, Péterrel folytatott, ki most Franczia- és Angolországhoz közeledett, nehogy elveszitse tartományait. Nem sokára kikötött Svédország partjain, pusztitotta a svéd tartományokat és rémületbe hozta Stockholmot; nyolcz várost, száznegyvenegy kastélyt, ezer háromszáz hatvanegy falut, negyvenhárom malmot, tizenhat raktárt, két réz- és tizennégy vas- hámort nagykiterjedésü erdőségekkel együtt elpusztitott s temérdek barmot elhajtott. Ez volt a kegyelem- csapás Svédországra nézve.

Az angolok hajóhadat küldöttek Stockholm védelmére, s velök csakhamar béke köttetett, átengedtetvén királyuknak, mint braunschweig-lüneburgi választónak, a brémai és verdeni herczegségek; egyuttal szövetség jött létre a két állam között olly czélból, hogy gátat vessenek a czár terjeszkedése elé a Balti-tengeren (1719—20). Lengyelországgal fegyverszünetre léptek, melly később állandóvá lett; Poroszországgal békét kötöttek, átengedvén a királynak Stettint, az Oder és Peene közötti területet, Damm és Golnau városokat, az Oder tulsó partján fekvő függelékeikkel együtt. Dánia, melly számos tartományokra tett szert, szerette volna megtartani azokat, de mert nem akarták teljesen kizárni Svédhont Németországból, abban állapodtak meg, hogy adja vissza Dánia Pomerania elfoglalt részét egészen a Peeneig, Stralsundot, Rügen szigetét Marstrand és Wismar városokat, mig másrészről Svédország lemondott a vámmentességről a Sundban és a két Beltben, s hatszázezer birodalmi tallér lefizetésére kötelezte magát. Schleswig fele Dániának maradt. A fődolog azonban az volt, hogy Dánia teljesen legyőzte vetélytársát s királyai belátták, hogy üdvösebb leszen nem keresni többé hóditmányokat s felhagyni olly politikával, melly háborukba sodorhatná őket, ehelyett azonban az ország bel jóllétének előmozditásán fáradozni. Ulrika csakhamar lemondott férje Frigyes javára (1720 decz. 5), s ez alkalommal a királyi hatalom ismét ujabb megszoritásoknak vettetett alá.

Nystadti béke.

Péter folytatta pusztitásait, mig végre a franczia udvar is közbevetvén magát, az északi háboru a nystadti békével befejeztetett (1721. szept. 11). Svédország átengedte Oroszországnak Lieflandot, Estlandot, Ingermanlandot, Karelia egy részét, s az ezen tartományok partjai mellett levő szigeteket Kurland határától kezdve. Péter visszaadta Finnlandot s Lieflandért kárpótlás fejében két millio birodalmi tallért fizetett; megigérte, hogy nem fog avatkozni Svédország belkormányzatába s megengedi neki, hogy évenkint ötvenezer rubelért

gabonát vásárolhasson Rigában, Revalban és Arensburgban. A lengyelek megunva az orosz csapatokat, mellyek országukat elfoglalva tartották, Svédországhoz közeledtek s megujitották vele az olivai békekötést, kölcsönösen biztositva egymás függetlenségét a czár fenyegetései ellen. Holstein-Gottorp herczege, ki elesett Svédország trónjától, mellyet neki Péter megigért, hallgatni volt kénytelen; utódjai azonban hivatva voltak Károly legyőzőjének trónját elfoglalni.

Svédország ekként kibékült az összes hatalmasságokkal, németországi birtokait csekély kivétellel elvesztette, s megfosztatott a vámmentességtől a Balti-tenger szorosain. Oroszország ellenben ázsiaiból európai hatalmassággá lett s hadserege tiszteletet vivott ki magának; a fogoly svédek ezrei csapatai és polgárai kiképzésére s a műipar meghonositására szolgáltak. Péter fényesen megünnepelte ezen eseményt, s a gyilkosok és felségsértők kivételével szabad lábra helyezte a börtönben sinylődőket. Nagy-nak, a haza atyjának nevezték el, s a minden oroszok czarja czím hivatalosan hirdette az általa Északon nyert tulsulyt.

Péter intézkedései.

Nyugtot nem ismerő tevékenységét birodalmának kimüvelésére forditotta. A Neva sáros szigetét, melly a jó ég tudja, hány ezer és ezer ember feláldozásával tétetett lakhatóvá, nem sokára Európa legjobban épült fővárosa diszitette, mig ő olly kunyhóban tartózkodott, melly egy mesterembert is alig elégitene ki, s mellyet övéi még most is büszkén mutogatnak, annak jeléül, mennyit kell szenvedni annak, ki nagy dolgokat akar létesiteni.

Általános népszámlálás rendeltetvén el, kitünt, hogy Oroszországban volt 271 város, 44.000 mezőváros, 715,000 falu, 5.091,857 fejadónak alávetett egyén ide nem számitva a hadseregben és tengerészetben levő 250,000 embert, az egész nemességet, az egyházi és polgári hatóságokat s a birtokosokat. Péter az utak mentében vendéglőket, postákat, mérföldmutató köveket állitott; egy kórházat emelt; Szász és Lengyelországból juhnyájakat hozatott, hogy gyapju dolgában ne legyen kénytelen a külföldre szorulni; posztó-, papiros- és vászon-gyárakat alapitott, vasat ásatott és fegyvereket készittetett. Szerette volna a perzsiai selyemmel üzött kereskedést is magához vonni, s czélból megviszgáltatta a Kaspi-tengert, kereskedelmi társulatot alakitott Skamakiában Schirwanban; a lesgek azonban megrohanták és elpusztitották a gyarmatot, a raktárakat pedig kirabolták. Péter erre fegyvert fogott s nagy nehézségek között eljutott a Kaspi-tengerhez és bevonult Derbentbe (1722). Később

Perzsia bitorlója, hogy segélyt nyerjen tőle, átengedte neki ezen várost és Bakut s a hajdani Hyrcania és Albania néhány tartományát. Összekötvén birodalma nyolcz nagy folyóját, közlekedést létesitett a Fehértenger melletti tartományok s a Kaspi- és Balti-tenger között. Behring Vitál kapitányt kiküldötte (1725) annak megvizsgálására, vajjon Ázsia el van-e választva Amerikától, ki csakugyan a nevét viselő szorost födözte fel (1728). Annyira becsülte Péter a tengerészetet, hogy ezeket mondá: Ha orosz császár nem volnék, angol tengernagy szeretnék lenni. A finni öböl veszélyei nem engedték, hogy a kereskedelmet Pétervárra vigye át Archangelből; uralkodása vége felé azonban ennek daczára ezerkétszáz hajót látott kikötőibe bevonulni, s ő maga kétszáz gályát és negyven hadihajót bocsátott tengerre. De valamint a tüzérségre ugy a tengerészetre is csak külföldieket alkalmazhatott.

A sajtó ezidőtájban kalendáriumokon kivül egyéb termékeket is hozott. Midőn egy valaki azt irta Péterről, hogy ő az antikrisztus, egy másik tagadólag válaszolt, mert nevében nem volt feltalálható az apocalypticus 666, sem a nagy vadállat jelét nem viselte. Illy nagy volt a tudatlanság! Azt már tudósnak tartották, ki zsinórra füzött golyócskák segélyével számolni tudott; a papok alig tudtak olvasni; a részegség általánosan el volt terjedve. [1]) A czár tehát arra sarkallta a fiatalságot, hogy külföldi egyetemekre menjen; magában az országban egy hajókázási és több más iskolát alapitott s megjavittatta a földképeket; könyvek fordítására buzditott s ő maga levelezésben állott Leibnitz-czal. Pétervárott tudományos akademiát s természettörténelmi gyüjteményt alapitott, hol a kiváncsiak csalogatása végett frisitőket osztatott ki. Általában el lehet mondani, hogy egy hónap sem mult el valami ujitás nélkül.

Hogy mindezeket illy rögtönözve létesithesse, zsarnokinak kellett lennie. A néppel valóban mintegy veleszületett már a szolgai természet [2]); a fiu rabszolgája atyjának, a feleség férjének, a pa-

---

[1]) Sokat beszéltek és nevettek Olaszországban Ivanovitz Cremonodan fölött, kit a czár követül küldött Velenczébe, s ki a szinházban meg akarta tapogatni a diszleteket, hogy meggyőződjék, csakugyan nemigaziak-e. Csodálta, hogy az ár és apály nem hordta el a palotákat, azt hivén, hogy a viz szinén usznak.

[2]) *Gens ad servitutem nata potius quam facta*, mondja Possevin; *Gens illa magis servitute quam libertate gaudet*, mondja Herberstein báró, *Rerum moscovit. commentarii*; mire hozzáteszi: „A czár mond valamit, s minden megvan. A világiak és papok, urak és polgárok élete és vagyona, minden az ő akaratától függ. Ő nem ismer ellenmondást, amit ő tesz vagy mond, az mind helyes és jó".

rasztok uraiknak; a nyomorban fetrengő nép azt hitte, hogy a paradicsom nem az ő hanem a bojárok és herczegek számára létezik. Pedig a bojárokat és herczegeket is nyilvánosan megkorbácsolták, ha loptak, anélkül azonban, hogy rangjokat elvesztették, vagy a bün és büntetés által meggyalázottaknak tartattak volna. Köszönték a czárnak, ha ünnepélyek alkalmával tréfából ütlegelte vagy megcsonkitotta őket. Romanodovski, ki épolly kérlelhetlen és hatalmas volt mint ura, egy medvét tartott előszobájában, melly hallal és vizzel kinálta meg azt, aki eléje került, s ha nem szivesen ivott, letépte a ruhát hátáról. Ez a Romanodovski mint boszorkányt ki akart végeztetni egy mérnököt, ki kitalálta, hány tégladarab van egy rendes négyszög ölben.

Nemesség.

A nemesség azonban bármennyire nélkülözte is a méltóságot, telve volt nagyravágyással, s Péter épazért helyezte át székhelyét Moszkvából Pétervárra, hogy meneküljön a régi moszkovita szellemtől, melly utóbbi különben annyira távol esik a központtól, hogy előbb-utóbb lehetetlen leszen onnan a tartományokat kormányozni. Erre a hajdani hűbérség megsemmisítéséhez fogott, éspedig a forradalom rendes kisegitő-eszközével, az akasztófával. Minthogy pedig ennek segélyével minden szeszélyét teljesithette, az egész népet tizennégy osztályra osztotta, miben nem a születés vagy név, hanem csupán a fejedelem kegye volt irányadó; ezen osztályok mindegyikét külön, katonai rangfokozatoknak (Tschinn) megfelelő kiváltságokkal ruházta fel. A tizennegyedik osztályhoz tartozó egyének annyiban különböztek a rabszolgáktól, hogy uraiknak nem volt szabad őket verni. A hajdani, bojárokból álló tanácsot nyolcz tagu tanáccsal váltotta fel, mellynek a többi hivatalok alá voltak rendelve. Az adókat többé nem a bojároktól, hanem a városiaktól szedték, kik képtelenek voltak az ellenszegülésre; a bojárok ezentul nem kérdeztettek meg a törvények fölött, parasztjaikat besorozták az allandó hadseregbe s fiaikat szintén katonáskodni kényszeritették. Minthogy pedig némellyek mindenféle ravasz cselfogásokhoz folyamodtak, hogy kivonják magukat ezen kötelezettség alól, Péter meghagyta, hogy minden olly nemes, ki tizedik évétől harmincz éves koráig nem iratta be magát a besorozandók közé, veszitse el jószágait s ezek a feljelentő tulajdonává legyenek, hamindjárt rabszolgája lett volna is.

Egyház.

Ezen vas-uralommal ellenkezett a fényes főpapság által környezett patriarcha hatalma. Midőn tehát meghalt, Péter helyettest

vagy exarchát nevezett ki, s a csekélyebb fontosságu ügyek ennek itélőszékéhez intéztettek; a fontosabbak a fejedelemhez vagy a moszkvai püspöki gyülekezethez. Ekként ment a dolog husz évig, melly idő alatt Péter tetszése szerint rendelkezett az egyházi ügyek fölött, eltörölte azon szertartást, mellynélfogva az egyház és az állam fejei ujévkor egymást kölcsönösen megcsókolták, sulyos adókat vetett az egyházi javadalmakra, s amint egyik vagy másik érsek vagy metropolita meghalt, Péter egyszerü püspököt nevezett ki helyettök. Ezalatt egymást érték az ujitási rendeletek; meghagyta: hogy állitsák össze a szerzetesek névjegyzékét s elbocsátási engedély nélkül senki se menjen át saját zárdájából valamelly másikba; küldjék ki a zárdákból a világiakat és oda nem tartozó egyéneket, senki ne tartson czellájában tentatartót és tollat világos engedély nélkül, senki se emeljen uj zárdákat. Összeiratta az áldozárokat és clericusokat, és megparancsolta, hogy iskolába küldjék gyermekeiket. Meghatározta a fölszentelésre szükséges életkort és tudományos képzettséget; a gyóntatásnál és az elégtételek kiszabásánál titoktartást és kiméletet parancsolt.

Miután a szellemeket a husz évi üresedés által előkészitette, kijelenté, hogy ezentul nem lesz patriarcha (1721), s midőn némelyek kifogásokat akartak tenni, mellére ütött és igy szólt: Én vagyok a ti patriarchátok. Ennek óriási vagyonából jobb lábra hozta a pénzügyet; az egyházi rendszabályzatban legszentebb igazgató zsinatot létesitett, melly minden rangu papi egyénekből alakult s feladata lőn őrködni a dogmák, az isteni tisztelet és a közoktatás felett; nevezni ki az egyházi javadalmakra, mihez még a fejedelem és a kegyurak jóváhagyása kivántatott; megvizsgálni a püspök-jelöltekot, fölmentéseket adni, elintézni a házassági ügyeket, itéletet hozni egyháziak felett és kormányozni jószágaikat. Tagjainak száma nincs meghatározva s lehetnek világiak is, kiknek egyike procuratori czimmel a czárt képviseli s vetojoggal van felruházva. Ezen zsinathoz intézett egyik ukázában (1724) ujjászervezi a szerzetesrendeket, mellyekről azt véli, hogy tulságosan megszaporodtak és elfajultak, de szükségesek részint azért, hogy eleget lehessen tenni annak, ki különös hivatást érez magában a szerzetesi életre, részint hogy meg ne akadjanak püspökök dolgában, kiket a keleti egyház mindenkor a zárdákból szokott venni. A különböző éghajlat azonban nem engedi (ugymond), hogy ugy éljenek, mint Délen, hol létrejöttek; a renyheség megrontja és nevetségessé teszi őket az idegenek előtt, s az emberek csak az ott feltalálható

kényelem kedveért sereglenek hozzájok. Szenteljék tehát magukat a közjó előmozditására, osztassanak szét a zárdák között az agg hadastyánok, s ezeket a szerzetesek szolgálják ki; akik netán fönmaradnak, földmiveléssel foglalkozzanak. A szerzetesnők ápolják a betegeket s oktassák az árvákat hét éves korukig, vagy fonjanak. A tanitással foglalkozó zárdák harmincz éves koráig neveljék az ifjuságot részint egyházi, részint világi pályára. Hogy valaki a papságba belépheseen, három évi próba-időt kell kiállania, a fogadalmak pedig csak az életkor ötvenedik évében tehetők le. A püspökök esküjéhez, melly által főpásztori hivatásuk teljesitését fogadták, egy másikat csatolt, melly által kötelezték magukat, hogy senkit sem közösitenek ki személyes ellenszenvből, nyugodtan viselik magukat, a canonok és szabályaik szerint kormányozzák a szerzeteseket, nem épittetnek a szükségesnél számosabb templomokat, nem szentelnek fel áldozárokat és diaconusokat haszonlesésből, évenkint kétszer meglátogatják egyházmegyéjöket s nem avatkoznak világi ügyekbe. Azon jogtól is megfosztattak, mellynél fogva testi büntetéseket is szabhattak [1]).

Az általa rendezett orosz egyháznak, minden székestemplomban egy protopópája, két kincstárnoka, öt pópája, egy protodiaconusa, négy diaconusa, két lectora, két sekrestyése és harminczhárom karénekese (chorista) van; a porochialis egyházakban két pópája, két diaconusa, két karénekese és két sekrestyése. A papság esküje még szolgaibb, mint Angolországban: „Hüséget és engedelmességet esküszöm mint szolga és alattvaló törvényes uralkodómnak és általa kinevezett utódainak, azon legfőbb hatalom iránti tekintetből, melylyel föl van ruházva; elismerem öt ezen lelki gyülekezet legfőbb birájának. Fogadom Istenre, ki mindent lát, hogy ezen esküvet amaz értelemben szándékozom megtartani, mellyet ezen esküminta szavai mindazok előtt feltüntetnek, kik azt hallják vagy olvassák.“

Péter általában visszás uton akarta a müveltséget Oroszországban meghonositani, amennyiben a müvészetek és ipar megalapitására fektette a fősulyt, ahelyett, hogy először is a sziveket igyekezett volna nemesiteni s megbarátkoztatni alattvalóival a jogok, kötelességek és birtok eszméjét, s olly társadalmi és vallási intéz-

---

[1]) **Glen King**: *Az orosz egyház szokásai.*
Schmidt: *A modern-görög és orosz egyház itészeti történelme.*
Strahl: *Beiträge zur russischen Kirchen-Geschichte.*

ményeket alapitott volna, mellyek a nemzet jellemében és történelmében gyökereznek. Lelke mélyéből megvetvén nemzetét, megjavitását nem a természeti és történelmi elemek kifejlesztése, hanem idegen mintaképek utánzása által akarta eszközölni. Mindazonáltal a külföldi müveltségnek is csak külsőségeit ültette át s csakis a magasabb osztályokban; ebből származott azon óriási különség, melly a nép és az urak között még most is létezik. Mindezek folytán törekvését legtöbben a nemzetiség meggyalázásának tartották; az ember méltósága egy intézményében sem tünt fel s a javulás magvai nem hintettek szét a tömeg között, melly pedig a nemzetek életerejét képezi. A hosszu szolgaság miatt elaljasodott népnek, hogy nagy dolgok véghezvitelére képesittessék, kényurra volt szüksége, s azt föltalálta Péterben, ki zsarnok volt természeténél, neveltetésénél, szellemi fensőbbségénél fogva s talán szükségből is, s ki lábbal tiporta a nemzeti előitéleteket. Legnagyobb elégületlenséget idézett elő azon parancs, hogy mindenki vágja le szakállát, vagy száz rubelt fizessen évenkint, nem annyira azért, hogy megsértetett általa kinek-kinek önrendelkezési joga saját személye fölött, mint inkább azért, hogy meggyalázottnak tartották Isten teremtményét s azt hitték, hogy szent Miklós többé nem fogja megismerni a védnöksége alatt álló népet. Az udvarnál nem volt szabad nemzeti öltönyben megjelenni, sőt kivéve az egyháziakat, a parasztokat, a kalmukokat vagy tatárokat, ha valaki a szokásos hosszu öltönyben jött valamelly városba, ruháját a kapukra kiszegezett minta szerint megkurtitották. A nők, kik addig szigoruan el voltak különözve, részt vehettek a férfiak társaságában, az általa életbeléptetett menhelyeken pedig európai divatu öltönyöket kaptak. Meghagyta, hogy tekercsek helyett európai divat szerint lapokra irjanak. A munkásokat, valamint a katonákat felmentette a böjttől s meghagyta a lelkészeknek, hogy erészben ők maguk adjanak példát. Az évet többé nem szept. 10-én, hanem januáriussal kezdette, mit övéi a teremtés rendje felforgatásának tekintettek, melly, mint ők tudják, őszszel ment végbe, mig Európa méltán azon szemrehányással illette, hogy nem fogadta el a Gergely-féle javitást. Tudja, hogy alattvalói gyülölik a külföldieket, kiket gonoszaknak és istentagadóknak tartanak, s ő mégis arra kényszeriti őket, hogy külföldre küldjék gyermekeiket nevelés végett. A patriarcha eltiltotta a dohányt, mint tisztátalan dolgot, Péter pedig egy angol társaságot ruház fel a dohányárulás kiváltságával. Kigunyolja azon görög szertartásokat, mellyeket el akar törölni, nehogy azonban a latin egyházhoz lássék

hajolni, ugynevezett conclave-ünnepet rendez, melly alkalommal néhány részeg bibornok egy eszelős aggastyánt pápának választ meg, kinek aztán négy hebegő dicséneket mond.

Általában midőn valamit jónak állit vagy talán tart is, azt minden áron valósitani akarja; ezrével ütteti le a fejeket, mert jónak véli a beretválkozást; kiszakitja a gyermekeket családjaik köréből s távoli egyetemek romlottsága közé dobja, mert előnyösnek tartja a külföldi nevelést; czélszerünek véli Pétervár fölépitését, s több embert dob áldozatul a fáradalmaknak és betegségeknek, mint amennyibe egy egész hadjárat kerül; hogy aztán Pétervárat és Taganrogot benépesitse, elszakitja az embereket házaiktól, foglalkozásuktól, s százezrével hurczoltatja oda, hogy kényszeritett és ingyen munkában emészszék fel magukat. Temérdek boszantó adót vetett a fogyasztás minden legcsekélyebb ágára. Az alárendelt hivatalnokok elidegenitették a jövedelem egyrészét, visszaélvén korlátlan hatalmukkal; ő maga egyedáruság alá vetette a dohányt, talkkövet és kátrányt; tetszés szerinti értéket ad a pénznek, s azon áron vásárol, amint neki tetszik; ő az egyedüli korcsmáros, az egyedüli kereskedő Chinával és Szibériával. Bármikor rögtönözhetett sereget olly emberekből, kik egy krajczár zsoldot s néha annyit sem kaptak napjában, kik megtizedeltettek a vezérek hibái miatt, s ha nem volt miből tartani őket, éhenhalni engedték; s huszonnegyévi hadiszolgálat után csatornákat ásattak velök.

Ahol az ember csak értékesitendő erő vagy legyőzendő akadály volt, nem csoda, ha Péter egyedüli létesitője müvének, mindazon nagy férfiak nélkül, kik valamelly nagy királyt környezni szoktak. Mondják, hogy azon kegyetlenség szükséges volt a nemzet baromiságának legyőzésére, s Péter azzal dicsekedett, hogy *emberi alakba öltöztetett egy csorda vadállatot*. Én azonban attól tartok, hogy hizelegni akarván a királynak, rágalmazták az emberi természetet, melly fölöttébb szerencsétlen volna, ha azt illy eszközökkel kellene a jóra vezérelni.

Alexius.

Felesége, Eudoxia, kit elüzött magától, mert ragaszkodott a nemzeti szokásokhoz, egy Alexius nevü fiut hagyott neki. Ennek nevelése tizenhárom éves koráig elhanyagoltatván, ekkor bizonyos Menzikoff gondviselésére bizatott, ki némi érdemek következtében nagy kegyben állván Péternél, erőszakkal akarta megfékezni a czarevicset s theologiai tanulmányokkal árasztotta el. Midőn atyja egyizben háboruba indult, kormányzónak nevezte ki, ámbár csak

névleg, Alexiust, ki hozzá nem sokára egy levelet intézett, mellyben feltárta előtte a nép panaszait ujitásai miatt. Péter emiatt megboszankodván, meghagyta neki, hogy egy külföldi nőt vegyen feleségül, remélve, hogy az idegen erények majd megjavitják a nemzeti hibákat; választása Braunschweig- Lüneburgi Krisztina Zsófiára esett. Ezen derék nővel olly durván bánt férje, hogy nem sokára telve keserüséggel meghalt. A czár mind nagyobb ellenszenvet kezdett érezni fia iránt, ki ellen őt azon számosak is izgatták, kik szeszélyeinek vak szolgái levén, érezték, hogy veszélyben forognának kincseik és életök, ha ollyan utód következnék utána, ki ösmerte ármánykodásaikat; izgatta továbbá vas akarata is, melly nem ismert sem a természettől, sem az emberektől jövő akadályokat.

Péter, mint már emlitettük, egy Katalin nevü nővel lépett ismeretségbe. Ezen Katalin nem tudni kitől származva, egy dragonyoshoz ment nőül, később pedig elraboltatott Menzikoff által, kinél a czár meglátta és a maga számára követelte (1705). Ezen nő fölvevén a görög vallást és nyelvet, határtalan ragaszkodása által magához lánczolta szeretője szivét, mig másrészről mindazok által igyekezett magát megkedveltetni, kik környezetében voltak. Két leányt szült Péternek, ki őt 1711-ben ünnepélyesen feleségének nyilvánitotta [1]). Midőn később egy fiut is hozott világra, minden egyetértés megszakadt Péter és Alexius között. Az atya meg akarta javitani, vagyis változtatni fia erkölcseit, attól tartván, nehogy ha majd őt a trónon követi, eltörölje hosszu éveken át létesitett ujitásait, melylyek csupán a zsarnoki akaraton alapultak; meg akarta tehát vele kedveltetni a fáradalmakat s főként a háboruskodást; ha már nem akarta őt a táborba követni — ugymond — legalább a fegyverkezést vezesse. Midőn látta, hogy Alexius nem akar felhagyni a lustasággal, azzal fenyegette, hogy kizárja az örökösödésből. Alexius azt válaszolta, hogy testben lélekben gyöngének érezvén magát, nem sokat törődnék vele, ha atyja teljesitené fenyegetését, csak fiat ajánlja kegyelmébe. Ez lemondás volt ugyan, de csak ideiglenes; ki tudja, nem jön-e egykor kedvök az oroszoknak őt trónra emelni? s talán még atyja életében? Midőn tehát Péter ujabb háboruba indult, kémeket rendelt melléje, s hallván, hogy Alexius gya-

---

[1]) A nowgorodi érsek ezen alkalmat a patriarchai czim elnyerésére ohajtván felhasználni, előadta a czárnak, hogy a házasság megáldása egyedül a patriarchát illeti. Péter válaszul néhány jót huzott végig botjával az aspiráns hátán, ki erre egész készséggel áldotta meg az uj frigyet. *Mém. secrets de Duclos.*

nus emberekkel társalog, meghagyta neki, hogy vagy jöjjön hozzá a táborba, vagy valamelly zárdába vonuljon vissza. Alexius erre Bécsbe menekült, hol sógora VI. Károly szivélyesen fogadta s a Sant-Elmo di Napoli gyönyörü kastélyt jelölte ki számára lakásul. Midőn atyja sürgető kéréseinek engedve visszatért, képtelennek nyilvánitotta magát az uralkodásra; s Péter Alexius fiát jelölte ki utódjául, egyszersmind az igért bünfeledés daczára szigoru vizsgálatot tartott azon egyének fölött, kik Alexiusnak engedetlenséget tanácsoltak. Lassankint arra kényszeritette a herczeget, hogy olly vágyakról, czélokról és panaszokról vádolja önmagát és másokat, mellyek rögtön halállal büntettettek; maga a czarevics száz negyvennégy bírói szavazat által halálra méltónak nyilvánittatott (1718. jul. 5.) Midőn az itéletről tudósitották, rögtön szélhüdés érte; visszanyervén eszméletét magához kérette atyját, kinek jelenlétében bünbánó vallomást tett hibáiról, és kimult.

Igy szólt a hivatalos jelentés, a közvélemény azonban azt beszélte, hogy Péter sajátkezüleg ölte meg; a józan belátásuak azt tartják, hogy mérget adatott be neki, vagy lefejeztette. A lelkiismereti furdalások csakhamar gyötörni kezdették Pétert, ki kinjában ekként kiáltott fel: Saját véremet ontottam. Lecsillapitásuk végett négyszáz foglyot szabadon bocsátott, hét nap alatt háromszor áldozott, s minden felekezet templomaiban imákat mondatott. De azért mégsem változott meg, sőt Eudoxiát, mint büntársat, megvesszőztette, aztán pedig kolostorba záratta. Tudomására jutván, hogy Eudoxia a zárdában titkos összeköttetéseket folytat, odasietett s mindenkit megöletett, kire legkisebb gyanuja volt; egyik testvérét lefejeztette, az érseket kerékbetörette, Glebowot, állitólagos szeretőjét, kinpadra vonatta s aztán felnyársaltatta. Ez utóbbi kevéssel halála előtt arczul köpte Pétert, ki jelen volt a kivégezésnél, mire a czár levágatván fejét, maga mutatta fel azt a népnek s átkokat szórt reá.

„Fia kivégeztetésének évében Péter rendkivüli előnyökben részesité alattvalóit az addig ismeretlen általános rendőrség életbeléptetése, mindennemű iparágak és gyárak meghonositása, uj kereskedelmek, csatornák megnyitása által . . . Pétervárról az egész birodalomra szétágazó rendőrség főnöke örködött a rend fentartása fölött. Eltiltattak a fényüző öltönyök és hazard-játékok; minden városban számtani iskolák alapittattak; házak épittettek és szereltettek föl árvák és lelenczek számára; eltöröltetett a koldulás; megállapittattak és egyenlőkké tétettek a súlyok és mértékek, mint a törvények. . . . Kereskedelmi törvényszéket alapitott, mellynek tag-

jai felerészben oroszok és idegenek voltak, hogy igy minden gyáros és művész egyenlő pártfogásban részesüljön. Egy franczia Pétervárott Menzikoff herczeg segélyével pompás tükör-gyárat alapitott; egy másik gobelin-fajta szőnyegeket készitett; egy harmadik ismét az arany- és ezüst-sodrást honositotta meg. Péter harmincz ezer rubelt s mindennemű anyagszert és szükséges eszközöket adott azoknak, kik posztó-gyárakat szándékoztak alapitani, minek folytán képes volt ellátni hadseregét szükséges öltönyökkel, mellyeket azelőtt Berlinből s egyéb külföldi tartományokból kellett beszerezni. A moszkvai vásznak versenyeztek a hollandiakkal, s halálakor Moszkvában és Jaroslawban már tizennégy len- és kender-szövöde létezett. A vasbányák czélszerübben kezeltettek mint azelőtt, arany- és ezüst- bányákat födöztek fel s egy bányatanács alapittatott, mellynek feladata volt itéletet hozni e vagy ama bánya müvelésének czélszerüsége fölött. Ő tervezte a ladogai csatornát és zsilipeket, maga vizsgálta a területet, ásta és hordotta a földet, példáját aztán az udvar is utánozta, mi által hathatósan előmozditotta az elejénte lehetetlennek tartott, s csak halála után befejezett mű létesitését. A kronstadti nagy csatorna, mellyet könnyen szárazzá lehet átváltoztatni, s hol a sér ült hajókat szokták helyreigazitani, szintén ezen időben kezdetett meg, valamint az is, melly a Kaspi-tengert összeköti a Finn-öböllel s az Oceánnal.

„Mialatt ezen munkálatokkal Péter saját felügyelete alatt foglalkoztak, gondoskodását egészen Kamcsatkáig kiterjesztette, s ezen tartományban, melly a világ előtt olly hosszu ideig ismeretlen volt, két erősséget épittetett. Ezalatt az általa 1715-ben alapitott tengerészeti akademiából kikerült mérnökök bejárták az egész birodalmat s pontos térképeket készitettek, hogy a világ biztos tudomással birjon azon tartományok nagy kiterjedéséről, mellyeket ő kimüvelt és meggazdagitott. A teljesen pangásnak indult külkereskedelmet uj életre ébresztette; Sziberiából kereskedő-karaván ok utaztak Chinába, honnan aranyat, ezüstöt és drágaköveket hoztak; az eddig ismert legnagyobb rubin-darabot, melly jelenleg a császári koronát disziti, Chinából hozták Gagarin herczegnek. A tengeri kereskedelem évenkint több mint kétszáz hajót vont Pétervárra, mellyek száma annál inkább szaporodott, minél inkább csökkent a nagyon távol eső Arkangelben; Liefland kereskedelme ollyan maradt, aminő volt. Oroszország általában véve előnyös kereskedelmet folytatott, s évenkint mintegy kétezer hajó vonult be kikötőibe, miáltal a dicsőséggel haszon párosult.

„A czár atyja egy Oulogenie nevü törvénykönyvet állitott össze, melly azonban elégtelen volt. Péter azt is kifejlesztette és megjavitotta. Eltörölte a bojárok itélőszékét, melly utolsó folyamodásban döntötte el a pereket, s mellynek tagjai rang és születés szerint neveztettek ki, helyt akarván ezáltal engedni a tudománynak. A czár egy főügyészt nevezett ki minden kormány-kerületben négy ülnökkel, kiknek feladata volt őrködni a birák felett, kiknek itéletei a tanácshoz tétettek át. Mindegyik biró az Oulogenie egy példányát kapta bizonyos függelékekkel és változtatásokkal. Törvényeinek legnagyobb részét a svéd törvényekből vette át, s minden nehézség nélkül fölvette a törvényszékek tagjai közé azon svéd foglyokat, kik jártasak levén hazájuk igazságszolgáltatásában, megtanulták a nyelvet, s hajlandóknak nyilatkoztak Oroszországban maradni. Uj törvénykönyvét 1722-ben fejezte be s a biráknak fejvesztés alatt parancsolta meg annak használatát“ [1]).

A Porta nem minden aggodalom nélkül szemlélte szomszédja gyarapodását, Péter azonban ez oldalról minden bonyodalmat kikerülni ohajtott, hogy annál szilárdabban vethesse meg lábát a Baltitengeren, miértis a Pruth melletti faltzii békekötés (1711 jul. 21) alkalmával kibékült a divánnal, átengedvén Azowot és lerontván Taganrogot, emellett azonban lerázta nyakáról azon adót, mellyet a czárok a tatárok kanjának fizettek. Midőn később 1722-ben elfoglalta Derben-t Perzsiától, s ennek folytán szomszédjává lett a törököknek, ezek attól kezdettek tartani, hogy megvetvén lábát a Kaukazusban, nem sokára a Kaspi- és Fekete-tengert is hatalmába keritheti, s a háborúnak csakis a hóditmányok megosztása által lehetett elejét venni. A Porta Taurist és Erivant kapta egyéb erősségekkel, mig Oroszország biztositotta magának Derbent és Baku városokat, a ghilani (Dilem) tartományokat, Mazanderant és Asterabadot.

Péter második utazása.

Péter részint tudvágyból, részint politikából, másodszor is beutazta Európát Katalinnal; meglátogatta Kopenhágát, Lübeck-et, Schwerint, Hollandiát, Párizst, értekezett a fejedelmekkel, s mindenkit mosolyra és bámulatra inditott különczködései- és nagyságával. Mindennap leitta magát, s kiméletlenül bánt mindenkivel, ki közelében volt; káplánjából, kinek mise végeztével kezet csókolt, bohóczot csinált, azonképen Galitzin herczegnőből is, ki iránt kutyának való bánásmódot tanusitott. A czárnét nevetséges és müveletlen nők-

[1]) **Voltaire**, *Hist de Pierre-le-Grand.*

kel vette körül, hogy boszantsa azokat, kiknek jogában állott a czárné környezetében lenni; a roszul öltözködött, müveletlen és faragatlan czárné a magasabb körök gúnyainak czéltáblája volt [1]). Péter mindent látni ohajtván, mi valami ujitás eszméjét ébreszthette föl benne, minden csekélység iránt érdekeltséget tanusitott. Párizsban minden lehető tiszteletet és udvariasságot tanusitottak irányában; minthogy visszautasitotta a Louvreban számára felajánlott királyi lakosztályt és magán-szállást fogadott, itt épolly kiszolgálatban részesült, mint magánál az udvarnál. Midőn egyizben d'Antin herczegnél ebédelt, a lakoma vége felé saját arczképét látja előtünni; meglátogatván a pénzverdét, felvesz egy, épakkor készült érmet s azon saját arczképét látja ezen felirattal: Vires adquirit eundo. A müvészek mütermeiben neki ajándékozzák a remekeket; ami a gobelin-gyárban, az aranyművesek boltjaiban, a raktárakban megnyerte tetszését, a király mind neki ajándékozta, még az akademia is tagjának választotta. A Sorbonne felszólitotta, hogy egyesitse a görög egyházat a latinnal, ő azonban nem is hallgatott reá, mert maga akart pápa lenni és senki másnak nem engedelmeskedni. Látván Richelieu sirját, felkiáltott: „Nagy férfiu, szivesen odadtam volna neked országaim felét, hogy megtanits a másik felét kormányozni.“ Meg akarta látogatni az uralkodók uralkodónőjét is, s a beteg Maintenon asszony ágya előtt egy darabig gondolatokba merülve állott, mire szó nélkül távozott; Párizs „bámulta tehetségeinek sajátszerüségét és ritka különféleségét, mellyek származása, országa és neveltetésének sulyos hibái daczára a legkésőbb utókorig bámulatra méltó fejedelemmé teszik őt.“ (Saint-Simon.)

Miután utolsó figyermeke is meghalt s csak Alexiusnak fia maradt életben, azon leányok egyikére szerette volna a trónt ruházni, kik Katalintól még a házasság nyilvánossá tétele előtt születtek. Eczélból közzétette az orosz birodalom első alaptörvényét,

---

[1]) Baireuth marquise emlékirataiban (Braunschweig, 1810) ezeket mondja: „A czárné kicsike, vaskos termetü volt, minden finomság és kellem nélkül; elég volt ránézni, hogy felismerje az ember alacsony származását. Öltözete után itélve valami német szinésznőnek lehetett volna tartani. Ruhája a zsidó boltjából került s régi szabásu, ezüsttel és piszokkal terhelt volt. Keblén drágakövekből készült diszitményt viselt egy különös képpel, melly kétfejü sasnak latszott, silány aranynyal szegélyzett tollakkal. Oltönye hátuljáról egy tucat diszitmény s ugyanannyi szent-kép és ereklye csüggött, mellyek minden mozdulatára csengtek, ugy, hogy a czárné valóságos öszvérnek tünt fel.“

melly az uralkodónak jogot ad utódjának kijelölésére [1]); egyszersmint hüséget fogadtatott annak, kit ki fog választani. Mielőtt azonban elhatározta volna magát, meghalt.

Utolsó éveit Katalin hűtlensége keseritette meg, kinek semmi remélnivalója nem levén többé, miután ünnepélyesen megkoronáztatott (1724. máj. 7.), felhagyott ama gyöngéd gondoskodással, mellyre Péternek szüksége volt. Midőn őt Péter egyizben tetten kapta bizonyos Moenssel, ez utóbbit kivégeztette, de az ezer és ezer ember és saját fia megöletését, s nővére s első felesége üldöztetését nem merte Katalin kivégeztetésével szaporitani.

Halála.

Megröviditette-e Katalin Péter napjait? visszatartotta-e férje kezét, melly a végrendeletben a trónt Alexius fiának szánta, hogy egymaga uralkodhassék? olly kérdések, mellyekre nem lehet határozott feleletet adni. Péter borzasztó hólyag-fájdalmak között ötvenkét éves korában halt meg (1725. febr. 8.), miután negyvenhárom évig uralkodott; a r e n d k i v ü l i elnevezés inkább megilleti, mint a n a g y. Ötvenéves korában hajós öltönyt vett magára, feleségével egy tatár tánczot járt el, mire kétszáz zenész és részeg czimbora kiséretében bejárta Pétervár utczáit, felforgatva mindent a házakban, mellyeket meglátogatott. Alvásközben egy hivatalnokot tartott fejvánkos gyanánt; minthogy a nép minden vagyona az övé volt, méltán elmondhatta a nystadti békekötés után: „Huszonegy évig folytathattam volna a háborut anélkül, hogy kölcsönökhöz kellett volna olyamodnom.“ Némi tekintetben még barátsága is kényuri és kiméletlen volt, mint ollyan emberé, kinek soha egész életében nem mondottak ellent. Dühében nem csak katonáit, hanem meghitt tanácsosait is ütlegeli, s előtte csak a vak engedelmesség bir érdemmel. Aki ezáltal megnyeri bizalmát, épolly kényuralmat gyakorolhat a többiek fölött; Menzikoff, kire több izben tolvajság és erőszakoskodás bizonyult, mindenkor ép bőrrel menekült meg. Ezen meghitt embere a tanácsban összekap Chafiroffal, s mindketten igen sulyos vétségeket hánynak egymás szemére. Péter a köteles tisztelet megsértése miatt, mindegyikre tizezer rubel birságot ró, a vétségek tárgyában vizsgálatot rendel, de mielőtt még határozat hozatnék, Menzikoffot megfosztja jószágaitól és testileg megfenyitteti; Chafiroff-ot halálra itéli, midőn

[1]) Pál czár 1797. apr. 16-án határozottabb örökösödési rendet állapitott meg, t. i. a ságorságit, vegyesen az elsőszülöttséggel; a nőket csupán férfiutódok hiányában illette az örökösödés.

azonban feje már a hóhér bárdja alatt van, érdemei iránti tekintetből megbocsát neki és Szibériába küldi.

Péter műve mindenki szemei előtt áll: ezen orosz birodalom, melly fenyegetőleg áll Európa irányában. Nehogy azonban birodalma vele együtt sirba szálljon, Péter bizonyos szabályokat jelölt ki utódjainak követésül. Ezen szabályok a következők: „Az oroszok között minden uton és módon meghonositani az európai szokásokat; folyvást háborura készen állani; lehetőleg terjeszkedni a Balti és a Fekete-tenger felé; nógatni az ausztriai uralkodó-házat, hogy üzze ki a törököket Európából, s ezen ürügy alatt állandó hadsereget tartani; gyarmatokat állitani a Fekete-tenger mellett s közeledni Konstantinápolyhoz; szorosan csatlakozni Angolországhoz, melly elő fogja mozditani az orosz tengerészet kifejlődését és elősegitendi a Balti és Fekete-tenger fölötti uralmat; meggyőződni, hogy India kereskedelme a világ kereskedelme, s kinek az kezében van, az uralkodik Európa felett; beavatkozni az európai s különösen a németországi viszálkodásokba; szitani Angolország, Dánia és Brandenburg féltékenységét Svédország ellen, nem különben a lengyelországi anarchiát mindaddig, mig ez és amaz le nem igáztatott; felhasználni a Magyarországban, Törökországban és déli Lengyelországban elszórva élő görög nem-egyesültek vallási érzületét; egymás ellen izgatni a franczia és bécsi udvarokat s kölcsönös gyengeségöket mindennek megszerzésére használni fel“ (Chopin.)

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Olaszország. — A spanyol uralom.

Olaszország megállapodott; midőn valamelly nemzet megállapodik, közel áll a hanyatláshoz. A mi hanyatlásunkat [1]) idegenek okozták, kik, mig mi egymás elhatalmasodásától tartottunk [2]), megrohanták a készületleneket, s mindenkit szerencsétlenné tettek.

A hajdani apró kényurak korlátlan hatalma elnyomta, de nem aljasitotta le az országot, mert hatalmukban mégis találtak vagy

---

[1]) Történészünk itt mint olasz beszél. *Ford.*

[2]) Machiavelli 1508. februariusról kelt levelében irja, miszerint a flórenczi hatóságok azt mondották neki, *hogy Olaszország szabadságát csak Velenczétől lehet félteni.* Pedig a spanyolok a kapuk előtt állottak.

véltek találni némi törvényességet. Az uralmak ezentul pusztán a tényre alapittattak, s a győzelem okvetlenül alávetette Nápolyt és Lombardiát a spanyoloknak, Flórenczet a Medicieknek. Az olasz politikusok ohajtották, hogy valamelly erős kéz tüzzel-vassal gyógyitsa be hazájuk elmérgesedett sebeit; olly fejedelmet kivántak, ki ravaszsággal és erőszakkal fékezze meg az apró hatalmaskodókat, szigoru és egyenlő igazságot szolgáltasson, törvényeket hozzon a közjó érdekében, s ezentul ezek kormányozzanak. Ohajtásuk beteljesedett, de nem volt köszönet benne; a fejedelemség nem hozott egységet, sem a zsarnokság nyugalmat; a kereskedelem ahelyett, hogy ujabb virágzásnak indult volna a háboruk befejezése után, teljesen tönkre jutott; nyugalom helyett pusztulat jött; hetven évi béke (1559—1629) ahelyet hogy megszüntette volna, még inkább elmérgesitette a régi bajokat; a gazdagság forrásában kimeritetett, a háboru erőszakoskodásaira rendszeres elnyomás következett; a háboru befejezését nem követte nyugalom, mert az országot ragadozó bérenczek vagy idegen katonák kalandozták be, kik szegénységet és ragályt vittek magukkal. A fejedelmek mindenütt szükséget szenvedtek, a nép pedig nyomorban sinylett; amazok minden törekvésöket odairányozták, hogy minél nagyobb adót hajtsanak be, mig az utóbbi folyvást éhhalállal küzdött; ennek tulajdonithatók a milanói, palermói, fermói, nápolyi lázadások, az élelmiszerek kivitelének eltiltása, az árak meghatározása, s Rómában az élelmezési főnök intézménye.

A kormány, melly elnyomta a népet, ismét felélesztette a hübéri rendszert; egyes bárók, kik a szükséget szenvedő kincstártól valamelly feudomot vásároltak, kastélyaikba zárkozva minden szeszélyöket teljesitették, mire nem annyira disz-, mint fenyegető kisérettel jelentek meg az udvaroknál; a római Campagnán rablók garázdálkodtak, mig magában a városban herczegek és követek terjesztették a gonoszságot, mentességet követelve palotáik számára.

Anyagi bátorság, élénk és gyors felfogás képezik a népek kivánatos jellegét, melly ha kifejlesztetik, nagyokká teszi öket, mig elnyomatva durvasággá és ravaszsággá fajul; azonképen az élénk felfogás, ha eltéveszti a számitást, csak önmagának árt. Igy történt Olaszországgal. Képmutatás uralkodott a mesterkélt, elfogult társadalom fölött; mindenütt tettetett érzelmek nagyhangu fitogtatásával, vagy meghunyászkodó aljassággal találkozunk. Az állam és állam közti viszonyok, mellyek előbb követségek, hatóságok, háboruk, tanulmányok folytán olly élénkek voltak, megszüntek, s mindenki sa-

ját hazájában vesztegel, mellyet csak megszokásból és kényelemből szeret. A diplomatiai ravaszság, kitartó és szerencsés eszélyesség helyett szemtelen hütlenséghez, összeesküvésekhez, erőszakoskodáshoz folyamodik, miből határokat nem ismerő tervek származnak a leggyöngébb eszközökkel. Azon nagyság helyett, melly önmagán alapul, csak tehetetlen nagyravágyással találkozunk.

Szájról szájra jár, hogy miután a kalandor banda-vezérek kora lejárt, Olaszország többé nem alkalmas a fegyverforgatásra. Mondják inkább, hogy nem levén nemzet, többé nem voltak állandó hadseregei, s igy csak az alkalomban s nem a képességben szenvedett hiányt. Bármilly nyomorultak voltak legyen is az ezenkorbeli háboruk, a mieink ezekben mindenkor kiváló vitézséget tanusitottak. Ha azon Olaszország, melly minden városban egy-egy hadsereget állitott lábra, nem szünt meg panaszkodni amiatt, hogy a kormányok olly kevés katonaságot soroztak be, elég oka volt reá, mert róla is el lehetett mondani, mint Schweizról, hogy nem tartott katonákat, de mindenkinek szolgáltatott [1]). A romagnai, nápolyi, toscanai számüzöttek egy századdal előbb kalandor harczosok lettek volna, és Sciarra Márk, kit Calabria királyának neveztek el, Piccolomini Alfonz, Corsietto del Sambuco, kik valamennyien előkelő családokból származtak, nem különben Mancino, Squilletta, Turano Márk és egyebek mint vezérek kerestettek volna, mig most mint utonállók számüzve voltak.

Földieink továbbá meg levén fosztva az alkalomtól, hogy elméjöket hazájok ügyeinek előmozditására szentelhették volna, idegeneknek ajánlották fel tehetségeiket. Minthogy pedig kivül estek a legfontosabb társadalmi érdekeken, Európa magasratörő eszméin, lethargicus mozdulatlanságban vesztegelve az egyetemes mozgalom közepett, nem működtek közre a társadalom felvirágzásának előmozditásában. Ha Olaszország neve és jellege ennek daczára fenmaradt, ezt a hagyományoknak, a helyhatósági szervezetnek, az egy-

[1]) A ferrarai herczegről beszéli a velenczei követ 1575-ben: „Katonáinak száma, kik a városban és környékén vannak elhelyezve, meghaladja a huszonhét ezeret; ezek jó emberek. Ezenkivül derék és számos lovasságot alakithat a nemesekből, kik igen kedvelik a harczi mesterséget, mint ollyanok, kik semmi másban nem gyakorolják magukat s életök legnagyobb részét háborukban töltötték. . . . Midőn ő excellentiája 1566-ban a csá zár szolgalatában Magyarországba ment, az egész táborban nem volt sem szebb, sem jobb, sem rendesebb katonaság az övénél, ámbár az olasz herczegek valamennyien vetélkedve mutogatták a csá zárnak hatalmukat és nagyságukat".

háznak, a nyelvnek és irodalomnak lehet köszönni; aki tehát Olaszországot és nem urait akarja tanulmányozni, kell, hogy ezen elemekben keresse. Bajos azonban fentartania magát az irodalomnak, ha meg van fosztva a tevékenységtől, s mig az idegenek a mult században bámulták irodalmunkat, a jelen században guny tárgyává tették; Shakspeare az olaszok apróbb müveit utánozta, Bouileau közmondásossá tette Tasso csillogását. Még azok is, kik örizkedtek a lábrakapó bizarrságoktól, nem emelkedtek föl ezek kikerülése végett az érzelem kutforrásához, hanem a tizenhatodik századbeli irókhoz, aztán Petrarcához, Boccaccióhoz fordultak, pedig ezalatt a reformatio is szinre jött. Az urak és művészek közötti szövetség véget ért, a tudomány többé nem emelt a vérszerinti aristocratiához. Némelly szigoru elmék elmélyednek a tanulmányokba s olly igazságokat hirdetnek, mellyek megelőzik a kort; de mikor szolgáltatott nekik igazságot a tudományosság, hol kereste azokat? a kortársak által mellőzött, a későbbiek által elfeledett könyvekben.

Ezen század sem erkölcsi sem politikai nagy problemákat nem állitott fel, hanem szertartási kérdéseket, örökösödési vitákat, mellyek folytonos nyugtalanságokat és gyakori háborut hoztak magukkal; a világi joghatóságok miatt ujra feléledtek a viszálkodások a pápával, mellyek még fegyverrel is folytattattak, kormányzók és püspökök között; Francziaország titokban szitotta az egyenetlenkedést; a császár követelésekkel állott elő a régi lejárt hübérekre nézve, mig végre az örökösödés miatti versenygések lángra lobbantották az aknát. Innen ismételve tekintélyi és joghatósági összekoczczanások származtak; gyakori párbajok a nyilvános utakon; faluk megrohanása fegyveres kézzel; innen vette eredetét a boszu vallása s bizonyos spanyolszerü gőg, mellynél fogva kitüntetéseket s magasabb czimeket hajhásztak, mint aminőket örököltek, visszakövetelvén bizonyos mentességeket, mellyek kiváltságok voltak az alárendeltek terhére s ismét emlékezetbe hozták, mik voltak hajdan a nemesek, anélkül, hogy előadnák az okokat, mellyek miatt elvesztették előbbi állásukat.

Most összegyül a tanács, az egyik tanácsnok azonban kimegy, mert nem jelöltek ki számára illő helyet. Majd ismét valamelly ünnepélyes alkalom folytán templomban levén, a kormányzó boszankodva feláll, mert az érsek lábai alá egy kis zsámolyt helyeztek. Most az egész nemesség ott hagyja a misét, mert az alkirály egyik unokaöcscsét maga mellé ültette. Ismét egy processio indul utnak, de mert meghagyták, hogy a czimzetes nemesek a többiektől elkü-

lönitve menjenek, amazok kioltják gyertyáikat és eltávoznak. Bizonyos követet nem fogadhatnak el, mert az alkirályt hasonrangunak akarja tekinteni, mire Spanyolországban nemesi rangjánál fogva joga van. Egy herczegnő meghal, a temetést azonban megakadályozzák a királyi biztosok, mert a koporsót az elhunyt rangját meg nem illető czimerek és jelvények diszitik, s a temetést csakugyan mindaddig el kellett halasztani, mig az illető rendeletek Spanyolországból meg nem érkeztek. Spanyolországból többizben rendelet érkezett, hogy minden egyházban és iskolában esküt tegyenek a Bold. szűz szeplőtelen fogantatására. A püspökök tiltakoznak az ő illetékességökhöz tartozó ügyekbe való beavatkozás ellen; a domonkosiak vonakodnak elfogadni az általuk addig kétségbevont jámbor hittételt; a tanárok panaszkodnak az oktatási szabadság megsértése ellen; Róma tagadja, hogy a királyoknak hatalmában állana valamelly theologiai hittételt megállapitani.

Minthogy Olaszország katonailag volt elfoglalva, történelme csupán a földre s nem a lakosokra vonatkozik, sőt többé a szerződésekben is nem Olaszországról, hanem urairól van szó. A hajdani köztársaságokról mint valamelly meggyógyitott betegségről beszélnek; San Marino csak azért áll fenn, mert elfeledtetik, Lucca, mert a genuaiak támogatják, mint védbástyát Toscana ellen, valamint a spanyolok is, nehogy az utóbbi tulsulyra vergődjék.

Ami a kis államokat illeti, az Este család Modenában uralkodik. II. Hercules, ki Borgia Lucretiától származott, és azon franczia-országi Renéenek volt jegyese, ki pártolta a kalvinistákat, II. Alfonzt nemzette, kit Tasso annyira magasztalt, s jutalmul általa börtönbe záratott. Parma és Piacenza a Farnesék uralma alatt állott, kik 1731-ben haltak ki, ugyanazon évben, midőn a Cybó-k, Massa és Carrara urai, sirba szálltak. Piombino az Appianiknak, ezekután pedig a Ludovisi-knek engedelmeskedett. A Pico-k Mirandolát birták; a Gonzagák Monferratot Mantuához csatolták. A romagnai apró herczegek eltüntek, a hajdani harczias nemesség helyét egy uj nemesség foglalta el, melly a pápai családokból származott s czimei a nepotismusra emlékeztetnek.

A kis államok természetszerüleg gyöngék levén s nem tudván az egyesülés által megizmosodni, csak ugy tarthatják fel magukat, ha az olasz szabadság ellenségeihez csatlakoznak s azoknak engedelmeskednek. Az erősebbek ellenszegülnek Spanyolországnak, vagyis inkább kormányzóinak, kik királyi hatalmat akartak gyakorolni [1]).

[1]) *Boccalini* Trajan igy ir a *Pietra del paragone politicó*-ban: „Ha Olasz-

Négy politikai rendszer szaggatta tehát Olaszországot: Spanyolország, Savoya, Róma és Velencze rendszere. Savoya, a legdühösebb küzdelmek eme színhelyének fejedelmei a hajdani politikát az ujabb időkhöz alkalmazzák, a császár generalissimusaivá lesznek, egyidejüleg alkudozásokat folytatnak Francziaországgal, s a velenczei carneválok közepett szövetségeket hoznak létre. Országuk földirati fekvése miatt minduntalan kénytelenek lévén megszegni adott szavukat (mint Eugen herczeg mondá), s fegyveröket folyvást kézben tartani; a háborut, mi másoknak romlást okoz, ők saját előnyükre használták fel. Francziaországhoz hajolnak, Spanyolország azonban mégis kedvez nekik, mert ollyan VIII. Károly-féle megrohanástól tart; mindenki érzi annak szükségét, hogy erősekké tegye őket az egyensuly fentartása s Olaszország kapuinak megvédése végett.

A pápák, kik által egyedül gyakorolt még némi befolyást az európai politikára azon Olaszország, melly annak a mult korszakkan főintézője volt, bármilly szoros viszonyban állanak is Spanyolországgal a vallás miatt, gyakran összezörrennek vele területi kérdések és világi fönhatóság miatt. Különben nem kénytelenek többé viszálkodni a császársággal a felsőség fölött, s csak akkor rezzennek föl, midőn a törökök székvárosukat fenyegetik.

Velencze, melly Levante miatt nem ügyelhet a középtengeri ügyekre, mint hajdan ugy most is igyekezett fentartani az egyensulyt; emiatt ellenszegült Spanyolországnak, melly épolly engesztelhetlen ellensége volt a köztársaságoknak és a függetlenségnek, mint

---

ország figyelmesen meggondolná, minő azon béke, mellyel talán dicsekedik, bizonyos vagyok benne, hogy könnyen felismerné, miszerint épugy siránkoznia kellene ezen lassu méreg fölött, melly őt emészti, mint a háboruk pusztitásai és rombolásai között sajnálja barátainak szenvedéseit.“

Mashol Franczia- és Spanyolországot egymással beszélgetve tünteti föl s a következő szavakat adja Francziaország szájába: „Azon szabadsággal, melly természetemhez tartozik, bizalmasan kijelentem önnek, hogy egész Olaszország leigázásának terve nem olly könnyü, mint talán gondolja. Egyizben magamnak is illyforma szeszélyem keletkezett, s minthogy rám nézve annak valósitása igen veszélyessé lett, azt hiszem, ön sem fog jobban járni; saját káromra azon meggyőződésre jutottam, hogy az olaszok olly emberek, kik folyvást azon törik fejöket, hogyan csuszszanak ki kezeink közöl, és soha sem szokják meg az idegenektől való szolgai függést. S ámbár mint fölötte ravaszak könnyen elfogadják az uralkodó nemzetek szokásait, szivök bensejében mégis a legdühösebb gyülöletet táplálják. Szeretnek kereskedni szolgaságukkal, s ezt annyi cselfogással teszik, hogy egy sevillai nadrágot vevén magukra, elhitetik önnel, hogy jó spanyolokká lettek; midőn azonban fizetésre kerül a dolog, fogaikat vicsorgatják.“

aminő pártolójuknak mutatta magát Francziaország. Florencz Spanyolországgal tart, mert annak vasallusa Siena és a Presidios birtokáért.

Spanyolország, melly romlást hozott mindenüvé, hová arany kormánypálczáját kinyujtotta, gyülpontjává lett az összes elégületleneknek, hogy igy bonyodalmakat készitsen ellenségeinek, befolyást gyakoroljon a pápák választására s ezek, valamint a többi független országok politikájára. Ebből gyilkos háboruk keletkeztek csaták nélkül, éspedig majdnem kivétel nélkül idegenek szeszélye folytán, amennyiben csupán a Róma és Parma közötti háboru volt olasz eredetü [1]).

Lombardia.

Az idegenek szolgaságában sinylődő országoknak nincs nemzeti akaratuk, s csak gyalázatos szenvedéseik történelmét beszélhetik el nekünk [2]). Lombardia teljesen a hóditott tartomány jellegét viselte magán, idegen főnökökkel, kik kormányzók és katonák voltak egyszersmind. A távolban székelő királyoktól késön és nem a kellő időben érkeztek az intézkedések, megelégedvén azzal, hogy olly kormányzóra biztak minket, ki az ő teljhatalmukat képviselje

---

[1]) Pietro Nores *Ritratto delle cose di Roma al 1634* czimü müvében irja: „A parmai, a modenai herczeg, a genuaiak és luccaiak gyöngék. A nagyherczeg, miután a kincstár a mult németországi háboruk alatt kiürült s különben sem kedveli a háboru kellemetlenségeit, kevés és tapasztalatlan tanácsosok által környezve, nem igen képes ellenszegülni, annál is inkább, minthogy, legalább látszólag, ő is pártolni kénytelen a spanyolok érdekeit. A velenczeiek, elszakitva az apostoli széktől, nem tehetnek egyebet, mint hogy fenhangon kiáltják: *Vigyázzatok!* de siker nélkül. A pápa államait spanyolok környezik; egyedül mit sem tehet. Kivel szövetkezzék anélkül, hogy attól ne kelljen tartania, miszerint a veszély pillanatában magára hagyják, különben is bizalmatlan viszonyban állván a velenczeiekkel és a nagyherczeggel? Az olasz fejedelmek illyformán csekély ellenállást képesek kifejteni. Segélyt kérhetnének Francziaország királyától, de ők ugy tesznek, mint ha inkább méreg mint vas által akarnának meghalni, hogy csak néhány órával meghosszabbitsák életöket; inkább félnek a franczia kardtól, mint a spanyol ráspolytól."

[2]) *Schlegel* Frigyes a *Darstellung der jetzigen Staatsverhältnisse* 9. fejezetében csodálja azon rendet, mellyet Olaszországban V. Károly létesitett, *kinek Olaszország azon boldog nyugalmat köszönheti, mellyet a következő időkben élvezett.* — „Egy század sem volt Olaszországra nézve olly nyugodt, mint a XVI ik. Illy édes nyugalom közepett ugy látszott stb." **Tiraboschi**, *Storia della letter. italiana.* — „Ha kivesszük a nápolyi királyságot, bizvást elmondhatjuk, hogy azon egész időszak, melly 1559-től 1600-ig terjedt, a legszerencsésebbek közé tartozott, mellyeket Olaszország valaha élvezett, s majdnem ugyanazon állapotban maradt egészen 1625-ig." **Denina**, *Rivol. d' Italia*, XXII. 4.

és gyakorolja. Első alapelv gyanánt volt elfogadva, hogy a királynak igazságosan és atyailag, de korlátlan hatalommal kell uralkodnia, miben csak némelly rendek és testületek hagyományos kiváltságai képeztek némi korlátot. Ezen hatalommal csonkitatlanul ruháztattak fel a kormányzók, körülbelül ollyformán, mint napjainkban a basák, szabadságukban állván belátasuk szerint katonákat szedni, rendelkezni a hivatalok felett, törvényeket tenni közzé, a polgári és büntető igazságszolgáltatást kezelni és kegyelmet osztogatni. Ezek politikája gyakran különbözött az udvar politikájától, s midőn a király megsemmisitette egyikök határozatát, ez reá se hederitett és ekként kiáltott fel: A király Madridban parancsol, én Milanóban. Majdnem kivétel nélkül spanyolok levén [1]) Lombardiában az övéiktől egészen különböző erkölcsöket és gyakorlatokat s a szokások, törvények, kiváltságok olly tömkelegét találták, hogy komoly akarat és évek hosszu sora lett volna szükséges azok áttanulmányozására. Ellenkezőleg csak igen rövid ideig maradtak állomásukon (a spanyol uralom 150 éve alatt harminczhatszor váltakoztak), s ezalatt is gyakran hadjáratokkal, még többször joghatósági vitákkal voltak elfoglalva az érsekekkel, kik a trienti zsinat után ujra előállottak hajdani követeléseikkel s gátot akartak vetni a zabolátlan önkénykedések elé.

Némi árnyéka a nemzeti képviseletnek, ollyan senatus-forma, mellynek tagjai benszülöttekből és idegenekből állottak, joggal birt felfüggeszteni a fejedelem határozatait, mellyeknek érvényrejutásuk előtt háromszor kellett felolvastatniok ezen gyülekezetben.

A hajdani helyhatóságok fenmaradtak ugyan, de alig birtak egyéb joggal mint eleget tenni a kincstár telhetetlen követeléseinek, miből az összes bajok és nyomoruságok származtak. Az épolly telhetetlenséggel, mint oktalansággal kivetett terhek kiszáritották a közjóllét forrásait, büntették az ipart s elbátortalanitották a földmivelést; a községekkel váltságot fizettettek, s nem sokára ismét hübérekké tették; a különféle jövedelmeket bérbe adták vagy eladták, aztán megint ujakat teremtettek; levontak azon fizetésekből, mellyek a köz-tőkék megvásárlóinak kamat fejében jártak, visszatartották a katonák és hivatalnokok fizetéseit, a kereskedőket kölcsönzésekre kényszeritették, terheket róttak az egyénekre és az idegenek jószágaira, ki-

[1]) A nápolyi alkirályok közől egyetlenegy volt nápolyi származásu t. i. Conte di Santa Severina, valamint a milanói kormányzók közöl is csak egyetlenegy volt milanói származásu t. i. Teodoro Trivulzio bibornok.

rabolták a nyilvános bankokat, mellyek magánosok letéteményeiből alakultak: ekként megnyirbáltatván a termelő töke, a számos henyék és idegenek a csekély számu munkás nép fáradságából voltak kénytelenek élni. A fogyasztás és termelés minden ága tulságos adókkal volt terhelve, minek folytán a kézmü-ipar pangásnak indult, a föld müveletlen maradt, a községek adósságokba merültek, az állam minden pillanatban panaszokat volt kénytelen intézni a távoli fejedelemhez, ki azokat meg nem hallgatta. [1])

A nemesség elfogadván a spanyol fényüzést lealacsonyitónak tartotta a kereskedelemmel való foglalkozást, s birtokait majoratusokká és hitbizományokká alakitotta át. Gög- és kiváltságokkal vevén magát körül, ezek segélyével vagy kijátszotta az igazságszolgáltatást, vagy nyiltan ellene szegült. Az ujabb fajtáju hübériség arra használta fel a kormány gyöngeségét és hanyagságát, hogy hatalmaskodjék a nyomorult földnépe felett; kastélyaiba zárkozva és poroszlókkal véve magát körül, fittyet hányt a törvényeknek, mellyek épolly bőkezüen szórták a fenyegetéseket, mint amilly képtelenek voltak azokat teljesiteni. Nagyravágyás, hatalmuk fitogtatása, kiszámitott és örökölt boszuállások, gonosztevőknek nyujtott oltalom töltötték be azon urak egész életét, kik zsarnokai voltak saját családaiknak, zárdákra, vagy szegény és szolgai függésre kárhoztatván gyermekeiket, hogy az elsőszülött fentarthassa azt, mit ők a család fényének neveztek.

A vitézség, mellynek kimutatására hiányzott az alkalom, utonállásra és rablótámadásokra adta magát; a rabló bandák ellen, mellyek a vidéket háborgatták, semmire sem volt képes menni a roszul fizetett és csekély szamu katonaság; a kormány, melly tegnap fenyegető kiáltványokat tett közzé ellenök, és nagy összegeket tüzött ki fejökre, párnap mulva kénytelennek látta magát alkudozásokba bocsátkozni velök, sőt néha védelmökhöz folyamodott. A gonosztevők gyakran az által biztositották maguk számára a büntetlenséget, hogy valamelly ur szolgálatába szegődtek s felajánlották neki karjaikat ujabb gonosz tettek elkövetésére; hogy pedig annál biztosabban erőszakoskodhassanak az ártatlanok felett, minden nemesi ház, minden templom, minden zárda menhelyül szolgált nekik. A régi bajokat ujab-

[1]) Toscanában is mindent rendeletek és tilalmak által szabályoztak; minő növényeket termeszszenek, hogyan bánjanak el a kenyérrel; megtiltatott elhagyni az országot élelemszerzés végett; egyizben eltiltják a len- és kenderfonást (1592), később azonban ismét megengedik, mert nem lehet ellenni nélküle.

bakkal tetézték a katonák, kik képtelenek levén az országot megvédeni, azt maguk is pusztitották, majd embereket, kocsikat, takarmányt zsarolva, majd vakmerően nyilt fosztogatásra adva magukat. II. Fülöp egy fő olasz tanácsot alkotott maga mellett, külön hivatalnokkal minden tartomány számára és néhány spanyollal (1562); de mert olly távol voltak, nagyon keveset tehettek.

A két-sicíliai királyság.

Nápoly a spanyol egyeduralom némi hasonmásával birt; az alkirály, ki egyszersmind fő connetáble, hadi parancsnok is volt, saját udvart tartott a korona méltóságviselőivel; ezek: fő-itélő biró a bünpolgári és hübéri ügyekre nézve; fő kamarás a jövedelmek és kiadások fölött; fő-jegyző, ki a királyi iratok fölött őrködött s először emelt szót a gyüléseken; fő-kancellár, ki a pecsétnek volt birtokában; fő-udvarmester, ki a királyi palota, az istállók, erdőségek és vadászatok felügyeletével volt megbizva. A három osztályu parlament fenmaradt, miként Siciliában és Sardiniában; a clerus azonban elnyomatott; a többi rendek között féltékenykedés kapott lábra a mindenféle czimek és fényüzés miatt, ekként minden ellenszegülés elenyészett s a hajdani hatóságok puszta czimekké törpültek. Nápoly városában továbbá hét *választottja* volt a bárók és egy a polgárok között, melly utóbbi excellentiás cimet viselt s mint olly nagy számu lakosság képviselője, nagy tekintélylyel birt [1]).

Az alkirály közvetlen levelezésben állott a külhatalmasságokkal s hatalmát csupán az korlátozta, hogy bizonyos esetekben ki kellett hallgatnia egy, három spanyolból és nyolcz olaszból álló tanács nézetét. Az alkirályok, kik teljesen járatlanok voltak az olaszországi ügyekben, midőn már némi jártasságra kezdettek szert tenni, rendesen mások által váltattak fel, miértis azt szokták mondani, hogy azon három év közől, ameddig az alkirályi méltóság tartani szokott, az elsőt igazságszolgáltatásra, a másikat pénz-, a harmadikat pedig jóbarátok szerzésére forditották, hogy ujból megerősitessenek méltóságukban. Egy másik közmondás hozátette, hogy a királyi miniszterek Siciliában rágicsáltak, Nápolyban ettek, Lombardiában habzsoltak.

---

[1]) Nápoly lakói nemesekre és népre voltak osztva; a nép huszonkilencz *piazzá*ra vagy *ottiná*-ra oszlott, mert mindegyik nyolcz egyént választott kormányul, egy főnökkel. A nemesség a nidói, capuai, montagnai, portoi és portanuovai székekre volt felosztva, mellyek közöl a két elsőhöz talan a hübéri, a három utólsóhoz pedig a többi nemesség tartozott. A nép választottai annak mintegy tribunjai voltak, néha azonban vértanui is. Midőn 1582-ben drágaság ütött ki, a köznép emiatt Starace választottat okozta, s kiragadván őt ágyából, mellyben betegen feküdt, mindennemü guny és kinzás között meggyilkolta.

A közhivatalokat részint eladták, részint tudatlan és megvesztegethető népre ruházták. A kormány szokott ügyetlenségéről tanuskodnak azon biztosok, kiket időnkint messzeterjedő felhatalmazásokkal kiküldött; a fejedelem ezeket néha függetlenekké tette az alkirálytól, a nép pedig örült, ha idegenek voltak, olly nagy bizalmatlansággal viseltetett saját földiei iránt.

A nemesség, melly sem elég erős nem volt arra, hogy Spanyolországnak ellenszegüljön, sem olly nagylelkü, hogy a néphez csatlakozzék, hangzatos czimekkel és hallatlan fényüzéssel mind messzebbre távozott a néptől; párthiveire támaszkodva, zsarnokoskodott az általa megvetett tömeg felett, minden mérték nélkül szavazta meg az adókat, mellyektől fölmentették öt kiváltságai, vagy mellyeket bérbe vett, hogy mások nyomorúságából hizlalja magat. A hübéri szolgalmányok ártalmára voltak a földmivelésnek s a pásztorok csekélyszámu nyájakat legeltettek olly térségeken, mellyek egy egész népet képesek lettek volna táplálni.

A hübérség, mellyet Roger és II. Frigyes Siciliában kiirtani igyekeztek, ujolag megszilárdittatott az arragoniaiak által, kik ez által a főurak kegyét akarták maguknak megnyerni. Jakab király koronáztatásakor négyszáz egyént ütött lovagokká, Frigyes többet háromszáznál s ezenkivül számosakat grófokká nevezett; a községeknek talán három negyed része hübérekké alakitatott át.[1]) Némelly bárróság nyolcz, tiz, sőt husz uradalmat foglalt magában. Illyen volt Luigi Ruggero Sanseverino „Isten kegyelméből Ventimiglia XXII. grófja, Lozana és a tengermelléki Alpesek marcheséje, Ischia- maggiore, Procida, Lementini grófja, Gerací gróf-marcheséje, Castelbuono és Belmontino herczege, Malta és Montesarcio marcheséje, San Mauro,

---

[1]) *Gregorio* a „*Biblioth. aragonensis*"-ben egy „*descriptio feudorum sub rege Federico*"-t közöl, mellyben láthatjuk, milly hatalmasaknak kellett lenni a hübérek urainak, mint akik számos kastélyoknak voltak birtokában; illyenek voltak főként a Ventimiglia, Palizzi, Sclafani, Barresi, Passaneto, Chiaramonte, Montaperto, Lanza, Rubeo és Tagliavia olasz, s az Alagona, Moncada, Peralta aragoniai családok.

Minden hübér számos birtokot, uradalmat és várost foglalt magában, mellyek mindegyike önmagában is képezhetett volna egy hübért. Igy a modicai grófsághoz tartoztak Modica, Ragusa, Chiaramonte, Monterosso, Scicli, Comiso, Spaccaforno, Giarratana, Biscari, Odogrillo, Dorillo és egyéb birtokok. Tizenkilencz hübér képezte a butérai uradalmat. Továbbá a királyné kamarájához tartoztak Siracusa, Paterno, Mineo, Vizzini, Lentini, Castiglione, Francavilla, Villa Santo Stefano, Avola, Pantelláría és egyebek, mellyek a királyné kormányzata alatt maradtak.

Pollina, Bonanotte, Rapa, Calabro, Rovitella, Miano, Tavernola, Plocabiava és Mili bárója, első gróf Olaszországban és első ur mindkét-Siciliában, Spanyolország első osztályu grandja, a szent római birodalom herczege, ő királyi felségének kamarás nemese." Ercole Michele Branciforti, Butéra ura, volt: Pietraporzia herczege (principe), Santa Lucia herczege (duca), Militello, Val di Noto és Barrafranca marcheséje, Mazarino, Grassoliato, Raccuja grófja, Radali, Belmonte, Pedagaggi, Randazzini bárója, ezek hozzátartozóságaival együtt, a niscemii, granmichelei uradalmak, a Biviere di Lentini tó, Braccaleri, Gibilixenie Sijuni hübérek ura. [1])

A Farón (messinai tengerszoroson) innen Márton király szintén igen sok birtokot adott hübérbe, mellyeket később hiába igyekezett visszaváltani; Alfonz király a nápolyi háboru folytathatása végett szintén igen sok hübért adott el, minek folytán ezer ötszáz ötven község közől utóvégre csak kétszáz kettő maradt a kincstár birtokában, s egynémelly báró háromszáz uradalmat is birtokolt. A spanyolok mindaddig folytatták ezen kárhozatos rendszert, mig végre 1559-ben ezer hatszáz tizenkilencz község közől csak ötvenhárom tartozott a kincstárhoz, 1586-ban pedig csak hatvanhét, ezer kilenczszáz hetvenhárom közől. Néhányat később óriási árért váltottak vissza, kevésvártatva azonban ismét eladták; ép illy csereberét üztek a czimekkel és kiváltságokkal is.

A bárókat tiszta és vegyes uralom illette meg, és pedig nem csupán a régi családokat, hanem huszonkét ujabbat is, s ezeken kivül számos főpapot. Ők hoztak itéletet még polgári ügyekben is, kinevezték a hivatalnokokat ugy, hogy a polgárok vagyona és élete az ő szeszélyeikre volt bizva. Arcos herczeg alatt a nardói báró pörbe keveredett a hübéri káptalannal, s egy vasárnap a káptalan székein a huszonnégy kanonok feje volt látható. [2]) III. Fülöp minden titkolózás nélkül áruba bocsátotta a legdrágább jogot, az igazságszolgáltatás jogát.

Szabad folyást engedtek az erőszakoskodó és heves szenvedélyeknek, mellyek szétzilálták a nemzetiség elemeit; egyik község gyülölte a másikat; számos család ellenségeskedett egymással, mint a Perollók és De Lunák; ujból feléledt a hajdani aragoniai és anjoui párt

---

[1]) A ki több hasonló példát akar látni, üsse fel **Villablanca** „La Sicilia nobile" czimü munkáját, II. köt. 2 rész.

[2]) **Colletta.**

elnevezés, mintegy annak jelentése végett, hogy hajdan gyülölték egymást s igy most is gyülölniök kell; Messina több milliót fizetett bizonyos kiváltságokért, mellyek őt függetlenné tették Palermótól.

Akik nem akartak engedelmeskedni és farkasszemet néztek a törvénynyel, bandákká alakultak, mellyeket mindenki védelmezett, ki nem akart zsarolásaik céltáblájává lenni; ezen bandák fosztogatták az utasokat, s majd az egyik, majd a másik párthoz csatlakoztak azon gyakori lázadások alkalmával, midőn a nép egy napon fölkelt és elbukott. Mindegyik kerület némi külön államot alkotott, mellyben menhelyet és bünmentességet találtak a szomszéd kerület bandítái. A kormány képtelen levén megfékezni őket, tulságos hatalommal ruházta fel a csapatok vezéreit, kik azzal visszaélve többet ártottak mint maguk az utonállók. A törvény kegyetlen büntetéseket szabott ellenök, de hogyan irtsa ki őket, midőn a főurak voltak védnökeik? s hogyan merészkedtek volna a birák valamelly nemest elitélni s ezáltal az egész rokonságot maguk ellen zuditani? Az alkirályok ahelyett, hogy kiirtották volna a rablókat, ajándékokat fogadtak el, hogy türjék őket.

Szaporodtak a rendkivül fényes és izléstelen templomok, mialatt a kikötők használhatlanokká lettek; [1]) hiába kért kölcsönt Palermo, hogy kiépithesse bámulatos kikötőjét; hiába mondogatták, hogy „hidak hiánya miatt számos folyó felett, minden évben temérdek ember beful, miből annyi szerencsétlen lélek veszte származik . . . ő felsége lelkiismeretének terheltetésére.“ A virágzó czukorgyártás teljesen megszünt, mióta vámot vetettek a kivitelre, s ehelyett amerikai czukrot használtak.

Nagyon sokba kerültek a szigetek; ez elnevezés alatt értettek a Gerbe szigetek, Malta, Gozo és a meghóditott Tripolis városa; midőn pedig ez utóbbi és Malta a rhodusi vitézeknek engedtettek át, a szicziliaiak nagy összeg pénzt és embert szolgáltattak la Vallette megerősitésére. Vészes ragályok dühöngtek 1573-ban, ismét 1622-ben, midőn sz. Rozália fölfedeztetett; később a ragály, éhség és óriási adókhoz [2]) váratlanul a törökök rablókalandozásai járultak, kik ellen hiába tartottak roppant számu gályákat.

---

[1]) *Babbi* Ferencz irja Flórencz herczegének 1549. nov. 11-ről: „Az utak nem csak ezen országban, hanem egészen Rómáig olly rosz állapotban vannak, hogy lehetetlen legalább is husz ló nélkül innen oda utazni.“

[2]) Palermo Ferencz érdekes okmány-gyüjteményt tett közzé az *Archivio storico*-ban a királyság pénzügyi állapotáról 1522-től 1647-ig. Idézünk egyetmást

A hübériséggel egyenlő mérvben kártékonyak voltak a nagy számu szerzetesek, temérdek birtokok tulajdonosai, kik vakbuzgóságot és mindenféle csodákat terjesztettek. Sziczilia szigetén már 1513-ban életbe lépett a szent inquisitio, azon akadályok nélkül,

azon levelekből, mellyeket a nápolyi residens az urbinói herczeghez intézett. — 1611. deczember 31. „A gróf ur (Lemos) szelid módon rábeszélte a hivatalnokokat, hogy irják alá, miszerént megelégednek hathónapi fizetésökkel, kijelentvén nekik, hogy senkit sem kényszerit, de jó szemmel néz azokra, kik kivánságát teljesitendik, s ezek jövőre jó fizetést kapnak, a többiek pedig nem. Ennek folytán valamennyien versenyezve teljesitik ő exciája kivánságát, s vannak némellyek, kik három és négy ezer aranyat veszitenek.“ -- 1622. febr. 4. „Lehetetlen kifejezni azon zavart és hihetetlen kárt, melly ezen városban és az egész országban folyvást növekedik ezen, öt grán értékü gyalázatos és szégyenletes pénz miatt. Elég mondanom, hogy fölötte bajos megélni ezen pénz-nemmel, másféle pedig nem látható; ha ez az állapot még tovább is tart, a nép éhen fog halni, minthogy minden fölötte megdrágult, s a mi még roszabb, semmit sem lehet kapni.“

A nagyherczeghez intézett leveleiben pedig igy ir 1603. jul. 13-ról: „Bizvást föltehetjük, hogy az összes kincstári birtokok és városok, mellyeket ő felsége mai napság eladhat vagy hübérekké változtathat, hajdan önmaguk váltották ki magukat s messzehuzó záradékokkal ellátott szerződés köttetett velök.“ Máshol igy ir: „Az alkirály minden cselfogást megkisért, hogy minél több pénzt zsarolhasson ki az országtól, melly már teljesen tönkre van téve .... A rosz kormányzat, melly alatt a királyság összes városai sinlödnek, végromlásra juttatja őket.... Minden uton és módon pénzt akarnak előteremteni, mi valóban borzalmat gerjeszt, látva ezen kiolthatlan szomjat.... Az erősségek már annyiszor ujra épittettek; mert az ország alkirálya és a miniszterek majdnem rendesen czélul tüzték ki lerontani azt, amit mások épitettek, hogy aztán saját belátásuk szerint ujra épittessék. Ez épolly hihetetlen terhet ró a királyság városaira, mint aminő kedvező alkalmat nyujt a minisztereknek a meggazdagodásra.“ 1606. jul. 27-ről irja: „Itt se kenyere, se bora nincs a népnek s folyvást uj adókkal terheltetik.“ — 1606. szept. 5-ről: „Itt összeszámitják az embereket negyedek és házakként; olly nagy szükség uralkodik, hogy öt tornese (pénznem) áru kenyeret adnak fejenkint, aki többet akar, az idegenek számára készitett igen apró zsemlyékből kénytelen vásárolni.“ 1607. apr. 23-ról: Olly nagy drágaság uralkodik az országban, hogy a községek seregestül Nápolyba özönlenek s az utczákon *kenyérért* kiáltoznak. Olly roppant számu szegény nép sereglett már ide, hogy az Isten őrizte ezen várost valamelly ragály kiütésétől, mert az emberek az utczákon halnak el.“ 1609. márcz. 10-ről: „Ezen város javára adókat vetettek mindennemü fa- és bőrkészitményekre olly czélból, hogy törleszteni lehessen némi részben a roppant adósságot. A nápolyi csőcselék azonban nem szivlelhetvén ezen rögtöni ujitást, majdnem nyilt lázadásban tört ki.“ — 1621. „Itt éhséggel küzködünk .... Délben már lehetetlen kenyeret találni a boltokban, mert a megfélemledett nép már kora hajnalban ellátja magát vele, még a szükségen tul; ugy látszik, hogy az alkirály büntetést szándékozik szabni arra, ki több kenyeret veszen, mint amennyi egy napra szükséges.“ 1622. „Vizkereszt ünnepén a bibornok-

mellyekkel a száraz-földön találkozott, sőt ezt hasznosnak is tartották a hatóságok tulkapásai ellen, miért is számosan alávetették magukat joghatóságának. Müködését csakhamar megkezdette és pedig teljesen függetlenül a kormánytól; utoljára a főtörvényszéket és az érseket is kiközösitette, s megtörtént (1602), hogy a kormányzó, Feria herczeg, ezer fegyveresi küldött azon palota ellen, hová az inquisitio atyái elzárkoztak. Ez sem volt képes őket megfékezni, s 1641-ben hozták szinre az első auto-da-fét.

Ugo di Moncada történész ellen, ki első izben egyesitette az alkirályi czimmel a királyság és a szigetek főhadvezérének czimét, a nép nyiltan fellázadt (1516). Pignatelli Hektor, ki őt az alkirályi méltóságban felváltotta, nem volt képes lecsillapitani a lázadást, sőt összeesküvés jött létre meggyilkolása végett, s ő az ebből származott veszélyt csak egy másik összeesküvés által távolithatta el, mellynek az előbbi összeesküvés tagjai áldozatul estek; a nép azonban még utódai alatt sem barátkozott meg az igával.

Emlékezetes volt Nápolyra nézve don Pedro Alvarez de Toledo (1532—53) kormányzata, ki spanyol levén lelke mélyében, egész Olaszországot azzá akarta volna tenni. Mindent látni akart, mindenkit kihallgatott, mi által megfékezte az alárendelt hivatalnokok vakmerőségét; üldözte a gonosztevőket minden tekintet nélkül a menhelyekre; előkelő embereket vérpadra küldött; halállal fenyegette a ragadozókat és azokat, kik kötél-hágcsókat használnak, minek folytán

---

alkirály az érseki lakba ment, a *gyalázatos csőcselék* azonban a kormánynak tulajdonitván azt, mit saját vétkeinek köszönhetett, nem csak szavakkal bántalmazta a bibornokot, de tettlegességekkel is fenyegette ... Látván, hogy nincs kenyere, illy kihágásokra vetemedik .... Ha, midőn a mult nyáron ellenszegültek amaz adóknak, felakasztatott volna néhányat, most nem mernék tiszteletlenséggel illetni.... A nép e héten háromszor lázadt fel az éhség miatt.... Hallom, hogy holnap számosakat ki fognak végezni a lázongó egyének közől, s nevezetesen néhányat kerékbe törnek, mi igen borzasztó kivégzés.... Azonkivül, hogy a király összes jövedelmei már előre fölemésztettek, s az egész ország olly nyomoruságra jutott,.... ha egynémely jövedelmi ág még sértetlen maradt, ez azért történt, mert az udvar maga nem birt elég bátorsággal sajátkezüleg értékesiteni azt anélkül hogy tönkre ne tenné." 1624. „Egy javaslat jelent meg nyomtatásban az összes vámok eltörlésére, ... s ehelyett a lakosokra vettetnék adó. Először is azon 350,000 egyén közől, kik ezen városban laknak, kivéve az ötéven aluliakat, a szerzeteseket és kiváltságosokat, 130 ezer egyén, kik napi munkájok után élnek, egy grant fizetne naponkint, 130 ezer közép állású egyén egy és fél grant, a czimzetesek, nemes emberek, kereskedők és mások, kik fényesen, hintóval és többeffélével élnek, két grant."

a szerelmi cselszövények is több izben vérpadra vezettek; kiüzte a zsidókat; eltávolitotta az utczákról az oszlopcsarnokokat és sátrakat, mik az orgyilkosságok és fajtalanság mindmegannyi barlangjai voltak; elhordatta a chiatamonei sziklát, melly gonosztevőknek szolgált búvhelyül; bizonyos helyekre gyüjtötte össze a fajtalan életü nőszemélyeket; elfojtotta a szüretelők kihágásait [1]) és a „ciambelleriák"-at, mellyek az ujra férjhez ment özvegyek első estét háborgatták, valamint a temetések alkalmával használt siránkozók jajveszékléseit; beszedte a fegyvereket a házakból, gátolta a gyakori párbajokat és nőrablásokat; ujjászervezte a törvényszéket. A bárók boszankodva a pártatlan igazságszolgáltatás miatt, elhatározták, hogy másfél millió arany hallatlan összegre rugó ajándékot küldenek V. Károlynak, csak mozditsa el Toledót; ez azonban inkább megszilárditotta tekintélyét. Nápolyt uj falakkal vétette körül, Sant' Elmo erősséget az uj katonai tervek szerint átalakitotta, megnyitotta a Toledo-utczát, megnagyobbitotta a hajógyárat, szökőkutakat épitett, kórházat alapitott, ő létesitette a hires Monte-di-pietá-t és a sz. Jakab apostolról nevezett egyházat, mellyben magának Giovanni di Nola által sirboltot készittetett, melly a legjobb mű azon időből; kiszáritotta azon mocsárokat, mellyek Terra di Lavoró-t sanyargatták.

Példája versenyt idézett elő. Guzman Henrik Olivares grófja (1595) magtárakat és vizvezetékeket épittetett Fontana Domonkos által. A bukások megakadályozása végett egy genuai kereskedő azt javasolta neki, hogy egyetemes és kiváltságos letéteményi intézetet alapitson az ország összes igazságszolgáltatási és nyilvános letéteményei számára. A város képviselői emiatt panaszt emeltek Madridban, miért is helyét Ferrante Ruiz de Castro, Lemos grófja foglalta el (1599.). Ez is épitésekre adván magát, a királyi palotát, fia pedig a tudományok palotáját emelte szintén Fontana által.

A kormányzók hatalma, melly már békében is nagy volt, háboru

[1]) Szüretelés alkalmával be szokták járni a falvakat s szemtelenségeket és illetlenségeket mondottak mindenkinek, kivel találkoztak. Hasonló bolondoskodás alkalmával egy szinész-társulat vetődött Acerrába, s a szüretelők röglön elkezdték csipkedni; amazok visszafeleltek, de bizonyos Puccio d' Aniello gunyolódásaira utóvégre is kénytelenek voltak elhallgatni. A szinészek felszólitották Pucciót, hogy lépjen tarsulatukba, melly ajánlatot elfogadván, tréfái által nagy néptömeget vonzott előadásaikra. Halála után többen utánozták őt, s állitják, hogy ezen idő óta jött divatba az álarcz, mit az ő elrontott neve után Puccenellá-nak vagy Pulcinellának neveztek el. Lásd: *Vocab. del dialetto Napoletano degli Accademici filopatridi.*

idejében korlátlanná lett [1]), miért is saját érdekökből igyekeztek a háborukat végnélküliekké tenni, mi annál könnyebben sikerült nekik, minthogy Spanyolország csak a háboru által tehetett eleget azon vágyának, hogy a világ első nemzetének mutassa magát.

Campanella.

Frà Tommaso Campanella, ezen mély gondolkozásu ámbár semmi rendszert nem követő [2]) szerzetes, ki hitt a cabalistikában és csillagjóslásban, megczáfolta a „machiavellistákat és ezen kor bölcseszeit, kik tönkre teszik az evangeliumot;" a Titkos-jelenések könyvéből és szent Brigitta, frà Gioachino, Savonarola, Ferreri sz. Vincze jövendöléseiből azt hozta ki, hogy 1600-ban nagy változások fognak létrejönni az országban. Azt hivén magáról, hogy az országnak annyira szükséges politikai ujjászervezésére ő van hivatva, köztársaságot hirdetett, mellynek Stilo lenne központja Calabriában, hol ő született; ezen köztársaság megalapitására főeszköz gyanánt a prédikálás, aztán meg a banditák fegyverei szolgálnának, kik közől számosan lappangtak a zárdákban; minden ellenszegülő legyilkoltatik, főként pedig a jezsuiták. Campanella számos párthivekre tett szert, s ezek között volt háromszáz szerzetes és négy püspök is, kik még a törököktől sem borzadtak támogatást kérni, de fölfedeztettek és elitéltettek. Campanella, ki hijában kisérlett meg minden módot, hogy pöre a Sant' Uffizio és ne a rendes törvényszékek előtt tárgyaltassék, ismételve kinpadra vonatott, [3]) eretneknek [4]) és őrültnek nyilvánittatott, mire huszonhét esztendőt töltött börtönben, bölcsészetet és politikát tanulványozva és irva, mig végre VIII. Orbán által szabad lábra helyeztetvén, Franciaországba ment, hol nyugdijt kapott és meghalt.

---

[1]) Arosteghi államtitkár ezeket mondá: „Háboru idején inkább szeretnék milanói kormányzó lenni, mint spanyol király, mert ez utóbbi tanácsokkal kormányoz, mig a háboru vezetése a kormányzó korlátlan önkényétől függ." **Pietro Gritti** *Relaz. di Spagna, letta nel senato di Venezia li ottobre. 1620.*

[2]) Lásd a XV. könyv 911 és 977 ll.

[3]) „Sancez ügyvéd kérelmére (ki végett *személyesen* ment Rómába) negyven óráig kinoztatott kötelekkel *usque ad ossa*; kezeit hátra kötötték s egy éles és hegyes fára feszitették, melly te te alsó részéből egy font hust kivágott; hat hónapig gyógyitották, melly idő alatt temérdek rohadt hust vágtak le testéről, s összeszaggatott ereiből több kifolyt tizenöt font vérnél .... mindennek daczára nem ismerte el a neki tulajdonitott eretnekséget és lázadást, s utoljára is valóságos őrültnek nyilvánitották." (Ezen elbeszélést Campanellának tulajdonitják.)

[4]) Leveleiben gyakran állitja orthodoxiáját, s azt mondja, hogy a praedestinatio dogmája *a fejedelmeket roszakká, a népeket lázongókká, a theologusokat árulókká teszi.*

Ezen mozgalmaknak némi fontosságot kölcsönzött Franczia-ország vetélkedése, tekintet be véve azt, hogy az ezen korbeli politikának egyik főelve volt konkolyt hinteni a versenyző országok fejedelmei és alattvalói közé, mi csak az elégületlenek és nagyravágyók malmára hajtotta a vizet. Ez utóbbiak közé számitandó az ossunai herczeg don Pedro Tellez y Giron, ki előbb szicziliai (1610—15), később nápolyi alkirály volt, ügyes, fényüző ember, nagy mester a cselszövényekben és mindenféle ujitásokban, ki minden alkalommal kész volt egész hatalmát felhasználni, sőt még ezen is tulment. [1]) Mint ez időben valamennyien, ő is kicsinyes eszközöket használt óriási tervek létesitésére. A jelenlegi basák módjára igen röviden szolgáltatott igazságot: egy ünnepély alkalmával zajongás keletkezik, s az alkirály két perlekedőt gályára küld; végig menve a vásártéren, hallja, hogy a nép panaszkodik valamelly korcsmáros vagy adószedő miatt, mire ő rögtön ötven botütést méret az illetőre; egy fogoly azt kiáltja neki, hogy a porkoláb hosszabb ideig tartja bilincsekben, mint a hogy meg volt rendelve, az alkirály feloldoztatja a rabot, s helyére a porkolábot záratja. A vádlottakat szobájába hivatta, s majd szép szavakkal majd fenyegetésekkel vallomásokra birta őket, mellyek alapján aztán itéletet hozott; ha nem sikerült vallomásra birni őket, behivatta a porkolábot és saját jelenlétében megbotoztatta. Két nyegle méregellenes szereket árult; Ossuna megparancsolja, hogy mindketten mérget, aztán pedig magasztalt ellenszereiket vegyék be, mire az egyik meghal, a másik megmarad, ki arany nyaklánczot és kiváltságokat kap tőle. A szinházban néha fölötte nagy a tolongás; az alkirály megparancsolja, hogy mindnyájan menjenek ki, s a makacskodókat, ha nem nemesek ötévi gályarabságra, ha nemesek ötévi számüzetésre itéli. Észrevevén egy alkalommal, hogy bizonyos főnemesi fogadtatásra egy alsóbbrangu egyén is befurakodott, ezt rögtön elfogatta s a helyszinén megbotoztatta. Gályára küldötte a nápolyi fogorvost, mert egy fogát kitörte. Hiveit hivatalokra alkalmazta különféle városokban, hol tetszés szerint lophattak. Midőn Reggio lakosai panaszra jöttek hozzá bizonyos Aledo

---

1) Ossuna egy hirdetményt tett közzé, mellyben halálbüntetés alatt megtiltja a katonáknak kardot rántani verekedés végett, azt pedig, ki nem katona létére a verekedő katonákat szétválasztja, ötévi gályarabsággal fenyegeti. Midőn egyizben két katona testvér megtámadtatva, önvédelem végett kardot rántott s a támadókat megszalasztotta, a szerencsétlen katonák elfogatván, a hirdetmény értelmében fölakasztattak."

miatt, ki őket zsarolta és gyilkolta, az alkirály mint gyáva ficzkókkal bánt velök és gályarabsággal fenyegette, mert rágalmazták egyik meghittjét; a nép illy előzmények után többé nem mervén panaszt emelni, a hivatalnokok „önkényétől függött gyilkolni a szerencsétlen népeket, s csakugyan annyira lopták és gyilkolták az országot, hogy nem lehet leirni.“ [1]) Midőn később ugyanazon Aledo nyolczvan ezer aranynyal és temérdek drágasággal Nápolyba jött, a herczeg tréfálva azt mondá neki, hogy ő felségének szüksége van azokra, mire hallatlan módon megfosztván öt jószágától, ismét visszaküldötte hivatalába, „hogy még gonoszabbul cselekedjék.“

Ezen nyomoruságok fényes ünnepélyekkel voltak átszöve, s Ossuna herczeg kormányának lapja tele volt velök. Fényes cavalcádok, ünnepi körmenetek, csónakversenyek, tánczmulatságok, küzdjátékok voltak napirenden, s minden alkalmakkor csak ugy osztogatták a gazdag ajándékokat, frisitőket és czukros süteményeket; gyakran az egész készülék a népnek és a lovasoknak engedtetett át. Egy izben háromszáz meztelen, szurokkal bemázolt ember verekedett tizenkét, a legfinnyásabb étkekkel megrakott kocsi felett, mellyek egyike ötszáz aranyba is került, s „a nép örömkiáltásokkal nyilvánitotta tetszését ezen épolly uj mint szép látvány felett;“ máskor ismét kilenczven, ischiai lakosoknak öltözködött hölgy jő a palotába, s mindegyik ajándékokat hoz; majd tizezer egyén számára teritenek asztalokat, nevezetesen „a leghirhedettebb huszonöt nápolyi kéjhölgy számára, kik fejedelmi ellátásban részesültek, ő excellenciája személyesen meglátogatta őket és tréfált velök.“ Néha az alkirályné adott bált urhölgyek számára, kiket ő sajátjából öltöztetett fel; máskor ismét a város tizennégy különböző helyén a négy évszakot adták elő jelképekkel, s mindegyik évszak gyümölcseivel és foglalkozásaival. Midőn az alkirály vagy az alkirályné megjelent az ünnepélyeken, számos, gyümölcsökkel és czukros süteményekkel megrakott kosarat hoztak, tartalmukat aztán a nép közé dobálták, melly „nagy mohósággal rájuk rohant, mint dühödt kutyák rugdalták és lökdösték egymást, nagy mulatságára ő exciájának és a hölgyeknek;“ a mulatság növelése végett ő excellentiája egy, darabokra tört arany nyaklánczot vagy pénzt dobott a nép közé. A mulatságot nagyban növelte az alkirály bohócza, kit amaz a hatóságok kigunyolása végett majd to-

---

1) Ezek valamint az előbbiek is majdnem kivétel nélkül Zazzera szavai, ki eleinte tömjénezett Ossunának.

gába öltöztetett, majd ismét pörös ügyek elintézésével bizott meg, s a furfangos biró aztán rendesen magának is kövér jutalmat kötött ki. [1])

A büszke Ossuna nagy dolgokat forralt elméjében. Ismervén a nápolyi nemesek és köznép között uralkodó élénk ellenszenvet, megtiltotta amazoknak, hogy a népet csőcseléknek (canaglia) nevezzék; kormányzása alatt huszonhét főurat ítélt halálra; eltörölte a kenyérre vetett adót s egyéb a köznép nek nem tetsző terheket; saját kardjával vágta ketté egy vásár-biztos mérlegét, ki a vásártéren a főzelékeket mérte, hogy megadóztassa, igy szólva: „A föld gyümölcsei Isten ajándéka s a szegény ember fáradozásainak jutalma.“ [2]) Képzel-

---

[1]) A számos boszorkánysági pörök közől csupán a következőt emlitjük fel. Egy pap gazdasszonya megvallotta az előbbinek, hogy donna Vittoria Mendoza bizonyos boszorkányságot követett el Ossuna herczeg ellen olly czélból, hogy megnyerje ennek szeretetét a maga, leánya és veje számára; s csakugyan nagy kegybe és gazdagságra jutottak. Tudomására jutván a dolog Ossunának, rögtön donna Vittoriához sietett, s törrel fenyegetve kényszeritette vallomásra. Erre értesitette a dologról feleségét, az ő imádságainak tulajdonitván a fölfedezést, ki nem győzött elég hálát adni Istennek a varázslat megszüntetéséért. A vádlott nő azonban Alcala herczeg leánya, Ozeda herczeg felesége és Spanyolország összes grandjainak rokona volt. Ossuna ennek folytán nem merte megbüntetni a nőt, (kit különben is szeretett), hanem számos boszorkányt összefogdostatott térjeikkel együtt s a törvényt aztán ezek ellen alkalmazta. **Zazzera**, *Governo del Duca d' Ossuna.*

Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* M) alatt.

[2]) Az első kiáltvány, mellyet az alkirályok ki szoktak bocsátani, mintegy programmját képezte az általuk követendő kormányzási modornak. Ossuna kiáltványában, mellyet Leti Gergely közöl, következőket olvasunk:

„Egyéb rendetlenségek közé, mellyek az állam nyugalmát gyakran megzavarják, tartozik az is, hogy a nemesség megveti a népet, emiatt magára vonja az utóbbi gyülöletét, mi csak kárára lehet a köznyugalomnak. Nevezetesen tudjuk, miszerint fölötte roszul esik a népnek, hogy egynémelly nemesek söt méltóságviselők is, midőn a köznépről beszélnek, a *canaglia* kifejezést használják. Mi tehát tudtul adjuk, hogy minlenki teljesitse kötelességét, a nép kellő tisztelettel viseltessék a nemesség iránt, ez pedig ne vesse meg a népet.

„Minthogy ezen országban számosan vannak az egyháziak s legnagyobb részök tulságos pajtáskodásba bocsátkozik a világiakkal, mintegy ellenszenvvel viseltetnek azon kötelesség iránt, melylyel saját állásuknak tartoznak s ezzel sokan annyira visszaélnek, hogy feljogositva érzik magukat nyilvánosan lenézőleg és megvetőleg beszélni azokról, kiknek tisztelettel tartoznak, azt hozván fel ürügyül, hogy jogukban áll megróni a vétkeket, mit mi nem akarunk ugyan kétségbe vonni, de intjük őket, hogy ne feledkezzenek meg állásukról; minthogy pedig ők is urunk királyunk alattvalói, különös gondot forditandunk arra, hogy magukviseletének megfelelőleg tiszteltessenek vagy büntettessenek.“

hetjük, mennyire kezökön hordozták öt a lazzaronik! Ez, valamint mérhetlen gazdagsága és nagybefolyásu családi összeköttetései „erös vágyat keltettek benne uralkodni, nem mint egy nagy király minisztere, de mint egy nagy ország fejedelme;“ [1]) ennek folytán béke közepett fegyverek gyüjtéséhez fogott, francziákat és vallonokat fogadott zsoldjába, gályákat épittetett. Evégre rendkivüli adókkal kellett terhelnie az országot, kényszer-kölcsönöket vett fel, lefoglalta a külföldi kereskedök jószágait, csapatokat szállásolt magánosokhoz, mellyek aztán még a templomi edényeket is elrabolták; azzal dicsekedett, hogy egy millió százezer arany jövedelem-többletre tett szert. Jó viszonyba igyekezett lépni az olaszországi hatalmasságokkal, talán Velenczével, az uskok-okkal és törökökkel, kétségkivül Franciaországgal is, [2]) melly azonban, ugy látszik, nem hallgatott reá, mert talán kijátszatástól tartott. [3]) Nagyravágyó tervei eközben mindinkább nyilvánvalókká lettek, kegyelmet adott a halálra itélteknek, alamizsnákat, ajándékokat osztogatott, támogatta a népet a nemesek ellen, hizelgett Genovino Gyulának, a nép választottjának, ki lázadást igyekezett

[1]) **Leti Gergely** Ossuna *Életé*ben, melly könyvet valamint ezen nyegle összes müveit nagy vigyázattal kell használnunk.

[2]) Lesdiguiéres igy szólott Contarini Angelo velenczei követhez (lásd ez utóbbi sürgönyét 1620. jan. 4-röl): „Egy szép csinyt gondoltam ki, midön Ossuna herczeg Nápolyt hatalmába akarta keriteni; én izgattam öt, s én javasoltam neki a terve valósitásának megkönnyebbitésére szolgáló eszközöket, s ha a savoyai herczeg, mint én tanácsoltam, hét vagy nyolcz ezer gyalogot küldött volna s a köztársaság elfogadott volna két vagy három kikötöt az Adriai-tengeren, mellyeket maga Ossuna is kész lett volna neki felajánlani, az ügy véget ért volna, mert elég lett volna ezt kijelentetni s illy nyilatkozat mindent biztonságba helyezett volna, meggátolta volna Ossuna ingatagságát, zavarba hozta volna a spanyolokat, más érdekeket keltett volna s csodálatosan elömozditotta volna Németország elöhaladását.“

[3]) Franciaország több izben szitott összeesküvéseket a nápolyi királyság felázitása végett; lásd: **Daru**, *Velencze története*, XXXI. könyv. Saint-Chaumont romai franczia követ hosszasan beszél bizonyos összee-küvésekről egy olasz ur érdekében, ki csak Richelieunek akar megneveztetni. „Ezen vállalat, bármelly oldalról tekintessék is, előnyös lenne Franciaországra nézve, ha nem egyébért, már csak azért is, hogy bonyodalmak készittessenek ellenségeinek ama tartományban és megakadályoztassék, miszerint a többi államok fentartására onnan pénz- és embersegélyt szerezzenek.“ Ez 1644-ben volt. Nem sokkal később Guise herczeg két izben kisérlette meg ezen vállalatot. D'Argenson gróf velenczei követ azt irta 1652ben, hogy „arról volt szó, miszerint a nápolyi királyság Isten segélyével váratlanul kiragadtassék a spanyolok kezeiből s valósittassék a régóta szött összeesküvés.“ Hasonló tervekkel találkozunk 1662-ben és 76-ban s későbbi időkben is.

előidézni, hogy vagy legyilkolja a nemeseket, vagy jogegyenlőséget eszközöljön ki a nép számára. Midőn az udvar erről értesült, megküldötte a visszahivó iratot Ossunának (1620), ki erre következőleg válaszolt: A parancsot husz ezer emberrel fogadom, minekfolytán Borgia bibornok mintegy csellel volt kénytelen Nápolyt elfoglalni [1]) s erőszakkal fékezte meg az elégületleneket, kiknek száma Ossuna alatt fölötte megszaporodott. Visszatérvén Madridba, a gyönge és romlott udvar fényesen fogadta, de midőn később uj király és miniszter állott a kormány élére, Ossuna börtönbe vettetett, s csakhamar hire járt, hogy szélhüdésben meghalt (1621).

V. Károly megigérte és esküvel fogadta, hogy sem ö, sem utódai nem fognak adókat vetni a két-sziciliai királyságra a szent-szék engedélye nélkül; ellenkező esetben feljogositotta a népet fegyvert ragadni. Ennek daczára egy alkirály sem volt, ki mind igazságtalanabb és esztelenebb terheket ne rakott volna a nép nyakára; Guzman Emanuel Monterey grófja (1631) negyvennégy millió aranyat hajtott be rendkivüli adók fejében, mellyek legnagyobb részét ötvennégy ezer gyalog és nyolcz ezer lovas toborzására forditotta a spanyol király szolgálatára; utódja, Ramiro Guzman Medina las Torres herczege, (1637) ujra negyvenkét milliót vetett ki, s távozásakor azt mondá, hogy olly állapotban hagyta az országot, miszerint négy elökelő család sem lenne képes egy jó ebédet főzni. Utódja, Cabrera János Castigliai tengernagy (1644) alatt a nép tizenegy millió aranyat fizetett

[1]) Urbino herczeg ügynökének fönebb idézett leveleiben 1620. jun. 5-ről következőket olvasunk: „Szerdán éjjel Borgia bibornok egy bárkán Procidából titokban csekély számu kisérettel vidékünkre érkezett Ossuna herczeg tudta nélkül, daczára elövigyázat i intézkedéseinek és számos kémeinek; sikerült behatolnia Castelnuovoba . . . Tegnap reggel napkeltekor az emlitett kastély, a többi erősségek s az összes gályák ágyui megdördültek, a váratlan ágyudörgés felriasztotta álmából a herczeget, ki majd meghalt tájdalmában . . . Felesége a herczegné négy nappal előbb este a herczeggel asztalnál ülvén, azt mondá neki, hogy jó lenne barátságosan fogadni a bibornokot és engedelmeskedni azon parancsnak, mellyet ö felségétől hoz, mire a herczeg egy ezüst tányért felkapva, azt felesége arczába dobta és megsebesitette. Ez a legnagyobb bolondok egyike, kik ezen országot valaha kormányozták; . . . kétszáz ezer aranyat fog magával vinni, ide nem számitva azt, amit eltékozolt és elajándékozott." Jun. 12-ről ismét igy ir: „Ugyanaz történt Granvela bibornokkal is, ki miután itt 1570-től kezdve néhány évig alkirályoskodott, elbocsáttatott, s minthogy nem akart engedelmeskedni, utódja, don Jnigo di Mendoza kénytelen volt éjjel jöni, s titokban vonulni be Castelnuovoba."

Zazzera Naplójában igen hosszasan vannak leirva ezen dolgok, s megérdemli, hogy megtekintse az ember, minthogy igen érdekes bizonyságot szolgáltat az akkortájban uralkodó rendetlenségről és általános hatalmaskodásról.

csupán az adókért járó kamat fejében, mellyek alapja kilenczven ezer egyénnek adatott el, ugy, hogy azon óriási összegből egy fillér sem jutott a kincstárba; ő mégis egy millió száz ezer aranyra rugó uj adókat követelt, mellyeket (minthogy már nem maradt egyéb) a házbérekre vetett ki. Ebből olly elégületlenség származott, hogy jónak látta felfüggeszteni azokat; „a spanyol miniszterek azonban kinevetvén félékenységét, mint csekély tehetségü emberrel bántak vele, ki még egy barát-zárdát sem lenne képes kormányozni.“ (Giannone.)

Hallgatással mellőzöm a kormányzók lopásait, mellyekben a királynak csak annyiban volt része, hogy nem akadályozta meg azokat; a látogatóba jövő királyok és herczegek tiszteletére ünnepélyeket rendezni, de még az alkirályokat is meg kellett jutalmazni a jó kormányzásért. A kincstári javakat eladták, s ezeket valamint az embereket hübéri szolgaságnak vetették alá. Csupán Nápoly városa tizenöt millió arany adósságba keveredett, mellynek kamatját a tulságos adókkal fizette; behozták a bélyegpapirt, miként Spanyolországban divott, sőt utoljára arról is szó volt, hogy naponkint egy soldo adó vettessék minden nápolyira.

Minthogy a valtellinai, továbbá genuai, mantuai, cataloniai háboruk folyvást uj és uj segélyt igényeltek, majd gonosztevőket, majd földmivelőket soroztak be katonáknak, s ezek közöl ritkán került valaki haza. Ezalatt a partokat a törökök, a szárazföldet rablók, a várost magát pedig a nemesek háborgatták naponkinti párbajokkal, sőt néha valóságos csatákkal; egy izben don Ippolito di Costanzo kihitta don Giuseppe Caraffát, nem tudom, minő okok miatt, s mindegyik többet mint ötszáz embert vezetett sikra. Ha ehhez adjuk még a Vesuv rettentő kitöréseit, s a gyakori földrengéseket Calabriában, elképzelhetjük, milly szánandó állapotba jutott Olaszország legszebb része. Hiába küldöttek lelkészeket és szerzeteseket, az egyedülieket, kik az ég királyának nevében szót intézhettek a föld királyához: a háboru zajában eredmény nélkül hangzottak el figyelmeztetéseik. Az észszerütlen vám-törvények csempészetre ösztönözték az embereket, mi tönkre tette a becsületes kereskedőket, mig a tetten kapott csalók vagy a börtönökben képezték ki magukat a gonoszságban, vagy bizonyos váltság lefizetésére köteleztettek. Ami az adókat illeti, elégületlenséget idézett elő azok természete, behajtásuk módja és a czél, mellyre fordittattak, mi nem volt egyéb, mint az alkirály és czimboráinak hizlalása; emiatt valamint a fölötte rosz pénz miatt a hitvány nép [1]) gyakran lázongott, melly azt hivén, hogy joga van

[1]) A *hitvány nép* (*vil plebe*), melly jól lakni akar, nem gondolván meg, kegyes

élni, észszerü árért követelt kenyeret azoktól, kik jogukban állónak hitték annak árát megszabni. Több izben a hatalmában álló egyedüli eszközökhöz, rabláshoz, zajongáshoz, kövekhez folyamodott, a kormány pedig bebörtönözéssel, kötéllel, vasvillákkal, kerékbetöréssel válaszolt: „német mód szerint, miután a vétkesek előbb a város nyilvános helyein vasfogókkal összemarczangoltattak; . . . holttesteik feldaraboltatva a város falaira függesztettek madarak étkeül, fejeik pedig a leglátogatottabb kapukra szurattak.“

D' Arcos herczeg.

Ponze de Leon, arcosi herczeg kiküldötte a helyettnökség birái, hogy fizetésre kényszeritse az adós községeket, ki még ágyat sem talált, mellyre fejét lehajthatta volna; egy valaki, ki feltüntette a nép nyomoruságát és fizetés-képtelenségét, ezen választ nyerte tőle: Adják el feleségeik és leányaik becsületét, és fizessenek.

Két szükségesség által szoritva: vagy győzni engedni a franczíákat, kik Portolongonet elfoglalva tartották, vagy türni, hogy a nép éhen haljon, Arcos az utóbbit választotta; [1]) minthogy pedig ujra

---

volt-e az ég s nem volt-e a föld terméketlen, *látván, hogy elfogyott kenyere*, zajongani s *tiszteletlenséget* kezdett tanusitani a miniszterek iránt, kik az élelmiszerekre ügyelnek.“ **Giannone** XXXV. könyv, 5. Alább megjegyzi, hogy egy lazzaroni Zappata bibornok-alkirály (1621—22) kocsijához közeledvén egy darab kenyeret tartva kezében igy szólt: *Nézze, exciád, milly kenyeret ételnek velünk.* M intlogy pedig a bibornok mosolygott, a csőcselék *vakmerően* ezeket mondá neki: *Kár nevetni exciádnak, midőn inkább sirni kellene*, s még több *tiszteletlenséggel teljes* szavakat kiáltozott.“

Ime, olvasók, a mult század szabadelvüsége!

[1]) Sokkal körültekintőbb volt Borgia bibornok, kiről az urbinói residens ekként nyilatkozott:

„Jól érizkedett ezen csőcseléktől, melly mindent eltür, kivéve a kenyér hiányát, mellyért életét sem kiméli.“ 1622. jan. 28. Ugy látszik azonban, hogy megfeledkezett erről, mert április 29-ről a következőket irja: „A bibornok ur mult vasárnap Poggiorealéba akarván sétálni, német őrségét a város azon kapujánál hagyta, mellyen kiment. Midőn kissé messzebb távozott, egy szegény ember közeledett hozzá, négy darab kenyeret tartva kezében és igy szólva: *Oh nézze uram, milly rosz kenyeret eszünk.* Mire a bibornok igy szól hozzá: *Menj Isten hirével, nép-lázitó.* Ez azonban hátrafelé azt felelte, hogy ő nem az. Ő exciája erre meghagyta szolgáinak, hogy fogják el az embert, mi rögtön meg is történt. A szegény ember kiáltozni kezdett: *Oh Nápoly, Nápoly!* mire azonnal temérdek nép-tömeg szaladt össze, legnagyobbrészt gyermekek, kiáltozva s a bibornok urat szemtől szembe gunyolva. A szolgákra közápor hullott, kik kénytelenek voltak a foglyot szabadon bocsátani, mig a bibornok hintajával vágtatva visszafordult s a németek által palotájába kisértetett.“ Május 6-ról pedig: „Szerdán este a bibornok-alkirály ur

egy millió aranyra volt szüksége a hadsereg fentartása végett, uj adókhoz folyamodott (1647.) Ezek között leggyülöletesebb volt a hitvány nép előtt a gyümölcsökre vetett adó, mellyek ama forró égöv alatt igen kedvelt táplálékot szolgáltatnak.

Masaniello.

A „Madonna del Carmine“ ünnepen az ifjuság különféle vezetők alatt szinleges támadást szokott intézni egy fakastély ellen a vásártéren. Ezen vezetők egyike Tommas' Aniello volt Amalfiból, [1]) igen alacsony származásu ember [2]) huszonöt éves halász, ki szegénységre jutott egy pénzbirság miatt, mellyet a vámörök feleségére róttak, kit egy zsák liszt becsempészésén kaptak. Ő csapatát botokkal és vasvillákkal fegyverezte föl, melly midőn a kastély előtt elhaladt, azon testrészt mutatta az udvari uraknak, mellyet az ember el szokott rejteni. Más alkalommal felhasználván egy csoportosulást, mellyet az adószedők idéztek elő az által, hogy be akarták hajtani a fügére vetett adót, Masaniello el kezd kiáltozni, védi a gyümölcsárust, szembeszáll az adószedőkkel, kijelentvén, hogy többé nem türik ezen szokatlan terhet. A hatóság futásnak veszi a dolgot, a nép Masaniello köré csoportosul, s mint mindig először is az adószedők lajstromait és padjait rombolja szét, azután az alkirály palotája felé özönlik. Az alkirály megijedve ezen óriási és zajongó néptömegtől, megigéri a gyülölt adó megszüntetését; a lázongók azonban a liszt-adó eltörlését, s az V. Károlytól nyert kiváltságok teljes visszaállitását is követelik. Betörnek a palotába, mire a kormányzó a szerzetesek között keresvén menekülést, minden kivánat teljesitését, Masaniellonak pedig évpénzt igér, ha a népet lecsendesiti. Ez vonakodik elválni testvéreitől, s miután Nápoly pár óra alatt hatalmába került, szabadon bocsátja a

ünnepélyes sétát tartván s a kath. követ vele együtt foglalván helyet a hintóban, egy öreg ember a bibornok elé jött, kezében kenyeret tartva és ezt kiáltva: „*Nézze bibornok ur, mit eszünk.*“ Nyersen visszautasittatván, az öreg gunyolódó és sértő szavakat intézett a bibornokhoz, mire a német testőrök megragadták, s alabardjaik nyelével annyira ütötték verték, hogy a követ négyszer keresztet vetett magára, s ha ömaga közben nem járt volna a bibornok urnál, a szegény öreg kiadta volna lelkét. A csőcselék erre összecsoportosult és kiáltozni kezdett.“ Máshol beszéli, hogy efféle sértegetések miatt több mint kétszáz egyén összefogdostatott, ezek közöl heten kivégeztettek, házaik pedig leverettek, ámbár csak bérben laktak; a többiek pedig valamennyien iszonyuan megkínoztattak.

[1]) Nápolyi származásu. Lásd **Volpicella**, *Della Patria famiglia di Tommaso Aniello.*

[2]) Ezek kivétel nélkül Giannone kifejezései, ki udvarias, de nem kevésbbé kárhoztató szavakat használ a kormányzók és a kormány ellen is, midőn józan felfogása utat tör a tekintély iránti törvényes tiszteletén.

csempészeket és az állam adósait, eltörli az adókat s megégetteti a pénzügyérség hetven házát és ezek butorait, kivéve a király arczképeit, mellyeket égő gyertyák között az utczák szögleteire aggat s mindenkit fegyvert ragadni kényszerit. Maddaloni herczeg összegyüjti a banditákat, hogy ezekkel a nemesek segitségére siessen; az alkirály támadást intéztet velök a lazzaronik ellen, mialatt szinleg alkudozásokat folytat s öt orgyilkost küld Masaniello ellen. A nép azonban legyilkolja őket, s ezzel kezdetét veszi á vérontás; Masaniello maga is kegyetlenné leszen és szabad féket enged a nép haragjának. E nap a köznép hősiességének napja volt: halál az orgyilkosokra! halál arra, aki köpenyt hordoz, mert alatta áruló fegyvereket rejtegethet! halál arra, aki nem függeszti ki a király és sz. Januárius képét! A játékházak egy másik csapását képezték Nápolynak, minthogy azokat legnagyobb részt nemesek tartottak; a nép ezeket is megrohanta s többet lerombolt száznál.

Az alkirály Filomarino érsek közbenjárásával magához hivatta Masaniellót. Ez ugy akart hozzá menni, mint épen volt, egy szál nadrágban és halárus kalappal; az érsek azonban, miután már kiközösitéssel is fenyegette, mégis rávette, hogy aranyos mellényt és spanyol kalapot vegyen magára, s a lazzaronik nem győzték eleget bámulni hirtelen megcivilizálódott vezéröket, ki lóháton, kivont karddal s a nép örömrivalgásai között a palota felé vonult. Mielött belépett volna, kijelentette a sokaságnak, hogy ő csak mindnyájok érdekében müködött, s ha visszaszereztem számatokra — ugymond — a szabadságot, rögtön visszatérek előbbi mesterségemhez s tőletek csak egy Ave Mariá-t kérek halálom óráján. Miután ezt megigérték, még egyszer intette öket, hogy mindaddig ne tegyék le fegyveröket, mig czéljokat el nem érték, ne bizzanak a nemesekben, s gyujtsák fel a palotát, ha sokáig maradna benne. Az alkirály a félelem és álnokság által sugalt legudvariasabb módon fogadta Masaniellót, fiam-nak nevezte és bátoritotta öt, hogy ne féljen. Megkezdödtek az alkudozások; minthogy pedig a nép, erőszaktól tartva vezére irányában, zajongni kezdett, Masaniello az erkélyre lépett s ujját szájára tevén elhallgattatta az ötvenezer lazzaronit, s hazatérésre birta őket.

A „leghivebb nép vezérével" kötött szerződés felolvastatott a székesegyház ajtaja előtt, s Masaniello azt pontonkint magyarázta meg a népnek. Erre az alkirály megesküdött az evangeliumra és sz. Januárius vérére, hogy ki fogja eszközölni a spanyol királytól a szerződés megerősitését. Masaniello beszédében értelmes és esztelen dol-

gokat kevert össze, mire ott a helyszinén akarta ledobni magáról a kényelmetlen öltönyöket, hogy ujra fölvegye régi lazzaroni-nadrágját. Másnap dühösen lovagolt végig Nápoly utczáin, majd fenyegetőzve, majd pénzt szórva borravalóra, akasztatott, s borba fojtotta még megmaradt csekély józanságát.

Ezen emberben bizonyára sajátszerü vegyüléke tünt fel a hiuságnak és becsületességnek, bátorságnak és gyávaságnak. Az érsektől ezt kérdezte: Exciád, kerékbe fognak-e engem törni? Én nagy bünös vagyok és ohajtok meggyónni. Számomra semmit nem kérek, s ha ezen ügy véget ér, ismét halat fogok árulni. A Pozzuoliban adott ebédnél felesége igy szólt d' Arcos feleségéhez: „Ön a nemesek alkirálynéja, én pedig a köznép alkirálynéja vagyok.“ Pünkösti dictatorsága alatt Masaniello itélőszékeket állitott föl a köztéren, kihallgatta a panaszokat s az embereket többnyire ábrázatjuk után itélte el; mellette akasztófa állott, az egyedüli büntetés, mellyet az emberi érzésből kivetkezett halárus a bünösökre szabott. Midőn látták, hogy illy eszeveszett módon dühöng, azt bészélték, hogy az alkirály méreggel fosztotta meg eszétől.

A józan gondolkozásuak emiatt elfordulnak tőle, a köznép azonban még mindig rokonszenvvel viseltetik iránta, mig végre a Del Carmine kolostorában, hová gyóni ment, a kormány bérenczeinek sikerül öt megölni. A nép, melly tegnap még bálványozta, ma sárba rántja; holnap ismét, amint a kenyér megdrágult, szeretetre gyulad iránta, siránkozik, jajgat, s olly temetést rendez számára, minőben király még nem részesült: nyolczvan ezer polgár könyez koporsója felett. A fegyveres tisztelgést ugyanazok végzik, kik meggyilkoltatták; negyven ezer katona földig lebocsátott zászlókkal, harangzugás és ágyudörgés között követte a gyászmenetet; koporsóját posztó takarta, mellyen koronák és pálmaágak himezve valának, a tábornoki kard és bot sem hiányzottak, valamennyi szerzetes misé ket mondott lelkeért. Mondják, hogy temetésekor a törzshöz visszaillesztett fő beszélt s keze áldást adott: — egy hét alatt halárus, népszószóló, kiraly volt, meggyilkoltatott és szentnek kikiáltatott. [1])

A lázadás azonban még sem ért véget. Arcos ki akarta játszani

---

1) Az azon korbeli történelmi müvek között legjobbak De Turri, Tommaso de Santis, és Donzelli *Partenope liberata* czimü müve. Ez utóbbi kitünő párthive volt Masanielloi ak. Lásd még *Diario di Francesco Capecelatro* (Nápoly 1850), melly az 1647—50-ig végbement eseményeket tárgyalja, Angelo Granito gazdag jegyzeteivel.

azon kiváltságokat, mellyeket félelemből megigért; a nép panaszkodott, hogy az engedmények nem eléggé világosak, s midőn ismét megmagyaráztattak, ujakat követel, szidja a spanyolokat és legyilkolja azokat, kik utjába akadnak. Ostrom alá veszi az alkirályt Castelnuovóban, kényszeriti Toralto Ferencz massai herczeget, hogy a nép élére álljon, ki csakugyan kedvezőbb feltételeket eszközöl ki. A tartományok ugyanazt követelik, mit a főváros megnyert.

Ezalatt megjelenik Nápoly előtt don Juan d' Austria, IV. Fülöp természetes fia; a nép meghódol, leteszi fegyvereit s mint szabaditóját üdvözli don Juant. Szerencsétlen! alig rakták le fegyvereiket, a csapatok csatarendben vonulnak le az erősségekből, mellyek a várost ágyuzzák. A düh elkeseredett ellenállásra viszi a nápolyiakat, minek folytán a csapatok nem levén képesek az egész várost elfoglalni, Arcos elég vakmerő Filomarino közbenjárását kérni fel; ez a fölötti felháborodásában, hogy eszközül használták fel nyája gonosz kiirtására, megtagadja a kivánat teljesitését. A nép összegyül; aki Francziaország segitségül hivását ajánlja, árulónak tekintetik és legyilkoltatik. Massa herczeg elveszti a bizalmat, mert kibékülést vagy halasztást sürget, a miért is meggyilkolják, felakasztják, szivét átnyujtják feleségének s Gennaro Anese-t vezérnek kiáltják ki, ki nem annyira a király mint inkább a nemesség iránti gyülöletből republicanus volt.

A nemesség kivonult a városból, fegyvereket gyüjtött és elfogta a városba küldött élelmiszereket, melly emiatt csakhamar végszükségre jutván, elhatározta, hogy azon Francziaországhoz fog folyamodni, mellyet előbb annyira megvetett, s mellynek követei szitották a tüzet, hogy zavarokat készitsenek Spanyolországnak.

Ez idő szerint Rómában tartózkodott a felségsértés miatt elitélt, aztán pedig felmentett, szerelmi kalandjairól hirhedt Guise (II.) Henrik herczeg, ki azért jött az örök városba, hogy érvénytelennek nyilvánittassa házasságát és egy kaczér nőt vegyen nőül. Itt találkozott a küldöttségben járó nápolyi halászokkal, kik őt Isten küldöttének tekintették (1648). Mint az Anjou fejedelmek ivadéka, a herczeg elfogadja az ajánlatokat és aranyhegyeket igér; a nápolyi királyi köztársaság küldöttei szintén nem fogynak ki az igéretekből, s csakugyan megérkeznek Nápolyba számszerint huszonketten, ide számitva a nápolyi küldötteket és a szolgákat, kevés kölcsönvett pénzzel és néhány hordócska lőporral. Az öröm elérte tetőpontját; ujra megkezdik a támadásokat a spanyolok ellen és viszszaüzik a nemességet; a bátorság lelkesültséggé fokozódik, midőn egy franczia hajóhad tünik fel a láthatáron, azt hivén, hogy Francziaor-

ság köztársaságot jő alakitani Olaszországba. A hajóhad huszonkilencz hadihajóból állott Richelieu herczeg, a bibornok unokaöcsének parancsnoksága alatt, nagymennyiségü lökészlettel. Ha megtámadták volna a készületlen spanyol hajóhadat, okvetlenül megsemmisitették volna; a herczeg azonban csak némi lökészletet adott át és eltávozott, minthogy Francziaország nem akart háboruba keveredni.

Guise ezalatt nápolyi herczeggé kiáltatta ki magát és szerencsés győzelmekkel örvendeztette meg a várost; [1]) Arcos, kit mint mindezen bajok okát, ugy barátai mint ellenségei gyülöltek, leköszönt, s don Juan maradt néhány városnegyed ura, mig nem az alkirály, Ognate gróf, megérkezett (1648. apr.). Ez kicsalván Guiset a városból, ezt elfoglalta; Gennaro Anese, kit fölötte boszantott, hogy Guiset főnökeül kell elismernie, mig ez viszont ő róla nem akart tudni semmit, átadta a Torrione kulcsát, s a szitkozódások helyett rögtön éljen-kiáltások hangzottak fel. A nyugalom helyreállott. Guise menekült, de elfogták és Spanyolországba vitték. Illy véget szoktak érni a forradalmak, ha a vitézséget és elkeseredést nem az eszélyesség vezérli.

Nem sokára megérkeztek a segélycsapatok, mellyeket Guise Francziaországtól kért, csak hogy vége volt már a lelkesedésnek. Savoyai Tamás herczeg, ki szerencsét próbálni jött, kénytelen volt visszavonulni, s a spanyolok ezt kegyetlenkedésre használták fel ürügyül. Lefejezték Anesét, ki pedig árulóvá lett érettök, társai javát pedig felakasztották. Az uj kormányzó, Ognate, kegyetlen boszut állott; sokakat halálra, börtönre, vagyonvesztésre itélt; utoljára magát a hóhért is felakasztották, mert bebizonyult reá, hogy pénzt fogadott el avégett, hogy még kegyetlenebbül kinozza a szerencsétleneket.

Don Juan d' Austria a város megadásakor eltörölte az adókat; ez esztelen tulzás volt, melly ezer és ezer családot juttatott inségre, mellyek azokból éltek. Visszaállittattak és helyesebben rendeztettek tehát, s ezzel kialudt a lázadás tüze. De igen sok nemes elmenekült vagy számüzetésben volt, mig mások elégedetlenek voltak a dolgok uj rendjével; Guise Henrik tehát, ki ezalatt visszanyerte szabadságát (1652), minden utat és módot felhasznált szerencséjének ujbóli megkisérlésére. Mazarin bibornok megengedte, hogy saját költségén had-

---

1) Milly hős volt Guise, láthatjuk Motteville asszony emlékirataiból és leveleiből. Ponts ki asszony, Guise szeretője, nehogy kedve kerekedjék királynéi sze-

járatot szervezzen, sőt segélyt is igért neki, ha vállalata sikerül (1654). Guise mindent pénzzé téve, utnak indul Provence-ból hét nagy és tizenöt kereskedelmi hajóval, hat gályával és hat bárkával, mellyek közöl azonban utközben sokat elveszt. Ámbár az uj alkirály Castrillo gróf előkészületeket tett a védelemre és bünfeledést igért mindenkinek, aki jól viseli magát, Guise mégis kiköt Castellamaréban, (nov. 26.) s ha fürgébb lett volna, könnyen elfoglalhatta volna Nápolyt; minthogy azonban kifogytak élelmiszerei, nem részesült olly támogatásban mint remélte, kénytelen volt visszatérni Franczíaországba hajóhadának maradványaival. Spanyolország ezen bonyodalomra ujolag czimeresen himzett és vérrel béllelt köpenyét boritotta.

Ezen forradalomban számos festész vett részt és esett áldozatul; mások festményeikkel örökitették meg, miként Salvator Rosa, Spartaro, Falconi, Finelli szobrász, Fracanzano Ferencz, melly utóbbi ujabb forradalmat tervezett, de fölfedeztetvén, Ognate által akasztófa helyett kegyelem utján méregre itéltetett.

Ragály.

Nápoly szerencsétlensége még mindezekkel nem ért véget. A ragály (melly rendes kisérője volt ezen fényelgő és szerencsétlen század bajainak) erősen lábrakapott Sardiniában. A nápolyi alkirály a *háboru szükségei miatt* mégis katonákat hozott onnan, s ezek a ragályt is magukkal hozták. Eltilthatta ugyan, hogy a betegséget ragálynak nevezzék, s megparancsolhatta az orvosoknak, hogy tagadják a veszély létezését; a baj azonban irtózatos gyorsa-

---

repet játszani, egy kolostorba záratott, ki midőn emiatt és elhagyatása miatt panaszkodott Mazarinnak, Guise következőleg valaszolt: „Reményeim meghiusultak, s méltán panaszkodhatom, hogy eminenciád ép a legnagyobb szükségben vonta meg tölem pártfogását. Koczkára tettem életemet a tengeren, ezen czélra egyesitettem az országnak majdnem összes tartományait, négy hónapon át folytattam a háborut lőpor és pénz nélkül, engedelmességre szoritottam egy kiéhezett népet anélkül, hogy ez egész idő alatt két napnál tovább kenyeret adhattam volna neki. Mindenki elárult engem; szolgáim első sorban müködtek romlásomon; a (franczia) hajóhad csak azért jelent meg, hogy megfoszszon a nép előtt hitelemtől, az egyedüli eszköztől a vállalat sikerülésére. A mi azonban leginkább nehezemre esik, az, hogy szeretőmet más zárdába kényszeritették vonulni és nem abba, mellyet én jelöltem ki számára; ezáltal megfosztottak az egyedüli jutalomtól, mellyet fáradozásaimért reméltem. Enélkül semmire sem becsülöm sem a szerencsét, sem a nagyságot, de még az életet sem. Kétségbeesésnek engedem át magamat, lemondok a becsület és nagyratörekvés minden érzelméről s csak halni vágyom, hogy szabaduljak szivfájdalmamtól, melly megfoszt nyugalmamtól és eszemtől."

sággal harapózott tova a tulnépes és tisztátalan városban. Az emberek ezrenkint haltak napjában s az eltemetetlen hullák még inkább megfertőztették a levegőt. Itt is ugyanazon okoknak tulajdonitották s ugyanazon gyógyszereket alkalmazták a betegség ellen, miként Lombardiában; a nép a spanyolokat vádolta, mint a baj okozóit, állitván, hogy méregkeverőket küldöttek ki, s hogy azért halnak inkább a szegények, mint a gazdagok. Emiatt feldühödvén, számosakat önkezével, másokat pedig itélet utján gyilkolt le. A betegség ezalatt a tartományokba is elharapózott; átment Genuába, melly város nem akarta félbeszakitani a kereskedést, hogy ezen rettentő veszedelmet kikerülje (1656); átment Romába, hol szintén a spanyolok mesterkedésének tulajdonitották büntetésül azért, hogy a pápa elfogadta a fellázadt Portugalia követét. A köznép illyformán a physikai ragályt is azoknak tulajdonitotta, kik erkölcsi megmételyezői voltak.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Velencze.

Más eszmék lelkesitették Velenczét. Szép napjai már elmultak, s többé nem volt olly rettenetes künn, mint midőn ellenszegült a cambrayi szövetségnek. Keleten azonban még mindig tiszteletet parancsoló állást foglalt el. I. Solimannal (1521) békére lépvén, szabad kereskedelmet kötött ki magának és jogot nyert Konstantinápolyba minden három évben választott tisztviselőt (bailo) küldhetni, tiz ezer aranyat fizetvén évenkint Cyprusért és ötszázat Zanteért. Midőn látta, hogy nem számithat a keresztények segélyére, megujitotta a békét a törökkel (1571), átengedte Cyprust és egyéb helyeket, a Zanteért fizetett évi adót ezer ötszáz aranyra emelte, Candiaért azonban nyolcz ezer aranynyal egyszer mindenkorra eleget tett, melly utóbbi szigetre Foscarini Jakab küldetett dictatori hatalommal.

Mialatt azonban örszemmel kellett kisérnie Törökországot, nem bizhatott Ausztriában, melly szláv birtokait egyenes összeköttetésbe ohajtván hozni az olaszokkal, körülvette Velenczét és lételét fenyegette, saját fentartására levén tehát utalva, kereskedelemből és politikából élt s eszélyességét az egyensuly fentartására forditotta, főként Olaszországban. Emiatt megakadályozta Spanyolország bárminemü

terjeszkedését, mig ez viszont lelkéből gyülölte Velenczét, föként miután teljesitette IV. Henrik ohajtását, ki az arany könyvbe kivánt fölvétetni, hol utódai mindaddig megmaradtak, mig őket onnan a menekült XVIII. Lajos saját kezével ki nem törölte, midőn a haldokló köztársaság nem mert iránta vendégszeretetet tanusitani.

Hogy pedig a természet is összeesküdni lássék az emberekkel, egy irtózatos vihar 1613-ban a Földközi-tenger kikötőiben levő összes hajókat szétrombolta. Daczára ennek, daczára a kereskedelem megváltozott irányából származó hátránynak, Velencze még mindig nagy hatalommal birt a tengeren; midőn III. Henrik Velenczén keresztülutazott, olly ünnepélyeket rendeztek tiszteletére, mellyek emléke még most is él a nép között, s azon napon, mellyet a hajógyár megszemlélésére szentelt, egy egész gályát állitottak össze, szereltek fel és bocsátottak tengerre. Az első két hajó, mellyeket Péter czár a Fekete-tenger számára rendelt, Velenczében készült, hová ő hatvan fiatal tisztet küldött tanulmányozás végett.

Velencze az uralma alatt álló területeknek meghagyta kiváltságaikat és szokásaikat, s ezek megsértése büntetést vont magára a Tizek részéről; podestát és kapitányokat küldött a meghóditott tartományokba; mindegyik város nemesi képviselő-tanácsa a podesta elnöklete alatt gyűlt össze, mig a terület képviselői egy kapitány alatt állottak. A városok és területek követeket és szószólókat szoktak tartani Velenczében, s rendesen a nemesek közől választottak egy védnököt. A velenczei nép megelégedve élt, a signoria gondosan ügyelt, hogy semmiben hiányt ne szenvedjen, az ipar virágzott, a távoli és, védelmezett kereskedések kényelmet és hasznot hajtottak; a háboruk nem terhelték a népet, mert gyakran zsoldosok által folytattattak és távol a fővárostól; gyors igazságszolgáltatásnak örvendett, melly egyenlően sujtotta a nemest is, sőt talán még nagyobb szigorral; a védnökségek barátságos összeköttetéseket hoztak létre szegények és gazdagok között, s a gyakori ünnepélyek mindenkit mulattattak.

A főváros 1650-ben százötven ezer lakost számlált, kik 1680 felé egy negyedrészszel szaporodtak; az állam jövedelme 3.850,000 zecchinóra rugott, a kiadás pedig 2,898,000-re [1]). A megmaradt milliót egy sérthetlen pénztárba helyezték rendkivüli esetekre, melyekben a gonoszság vagy nagyravágyás soha sem engedett hiányt szenvedni. A cyprusi háboruban üresen találták a kincstárt, mi miatt

[1]) Bedmar jelentése.

a Tizeket okolván, összeesküvés keletkezett, és nem kaptak szavazatokat a giuntába, melly ennek következtében eltöröltetett (1583.) Az állam pénze a tanácstól függő hivatalnokoknak adatott át kezelés végett; a törvényhozási és politikai jogoktól megfosztattak a Tizek, kik ennek folytán csak a legfőbb törvényszéket képezték az állami vétségekre, és rendes törvényszéket a nemesekre nézve.

Ezen törvényszék titkos hatalma ónsulylyal nehezedett a lakosokra s a följelentések és büntető eljárások megfosztották az ártatlant ama biztonságtól, melly mindenkinek legkedvesebb birtokát képezi. Egész csapatok alakultak kémekből, mellyek a házak körül leskelődtek s ekként a szenvedélyek eszközeivé váltak. Ezek egyebek között följelentették, hogy Foscarini Antal tanácsnok titkon a franczia követhez szokott járni. Ez főbenjáró vétség volt egy nemesre nézve; Foscarini csakugyan elfogatván a Tizek által, megvallotta, hogy éjjel álöltönyben szokott ama tájékra járni egy hölgyhöz, kit azonban a becsület tilt megnevezni. Foscarinit felakasztották, s az igazság nemsokára napfényre jutott [1]). Ez csökkentette a Tizek hitelét, mellyet azonban ismét visszaszereztek a Rómával folytatott viszálkodások alkalmával tanusitott erély által.

Renier Zeno ráfogta Cornaro János dogéra, hogy megsérti az 1473-ki alaptörvényt, megengedvén, hogy fia Fridrik bergamói püspök bibornokká neveztessék ki; midőn pedig Zeno a Tizek tanácsának főnökévé választatott, meg is intette Cornarot. Ez visszafelelt, a vita elmérgesedik; Cornaro György Zenót keresztülszúrja, s in contumacia elitéltetik, s a büntény helyén felállitják a gyalázat oszlopát; erre két párt, a cornaristák és zenisták pártja keletkezik, melly utóbbi pénzzel a nepösztályt képviseli, melly a Tizek tekintélyével ohajtja megfékezni az aristocratiát.

Öt törvényjavitó (correttori) választatott a köztársaság törvényeinek megvizsgálása végett (1627), mert büntetés nélkül maradtak a vétségek elannyira, hogy több gyilkosság követtetett el egy

---

1) Foscarini Antal esetéért a Tizek tanácsa, amennyire lehetett, elégtételt szolgáltatott egy, 1622. jan. 16-ról kelt rendelettel, melly a főtanácsban felolvastatott; később Sant' Eustachióban sirjára következő iratot helyeztek:

ANTONIO FOSCARENO EQUITI BINIS LEGATIONIBUS AD ANGLIAE GALLIAEQUE REGES FUNCTO, FALSOQUE MAJESTATIS DAMNATO, CALUMNIA JUDICII DETECTA, HONOR SEPULCHRI ET FAMAE INNOCENTIA X VIRUM DECRETO RESTITUTA MDCXXII.

év alatt Velencze-tartományban, mint egész Olaszországban. A Tizek által ez időtájban elkövetett hatalmaskodások annyira csökkentették tekintélyöket, hogy 1628 ban senki sem nyert elégséges számú szavazatokat, miértis e tanács eltöröltetett. A nép emiatt zugolódott, mert a Tizek hatalmában biztositékot látott a nemesek tulkapásai ellen; másrészről maguk a patriciusok is támogatták, mert inkább eltürték a Tizek zsarnokságát, hogysem a rendes törvényszékeknél a néppel összekeveredjenek. A Tizek tanácsa tehát visszaállittatott, de megtiltatott nekik a nagytanács törvényeibe avatkozni, ezeket bőviteni vagy korlátolni. Nem gyakorolt többé felügyeleti jogot a hivatalnokok felett, nem adott mentelmi leveleket vagy kegyelmeket a számüzötteknek; illyformán függővé tétetett.

Említettük már máshol (XV. könyv 858. l.) a pápával fölmerült élénk viszályt, mellynél Velencze a protestans véleményeket látszván képviselni még hevesebb ellenkezésbe jött a kath. Spanyolországgal. Széltében suttogták, hogy támogatja az akatholikusokat, alkudozásokat folytat Hollandiával, s pénzt és lőszereket küld a reformátusoknak a harminczéves háboru alatt. A spanyol követ emiatt igy szólt: Aut Roma aut Carthago delenda est.

Uskokok.

Uskok-oknak, melly szó illyr nyelven menekülőt jelent, neveztettek azon rajah-k, kik a törökök elől menekülve, Horvátországból, Albaniából és Dalmácziából a legjárhatlanabb tengerpartokra vették magukat. Számosan egy klissai (Spalatro közelében levő erőd) magyar urnál találván menhelyet, innen rablókalandozásokra indultak a törökök ellen, mig végre innen is kizavartattak. Minthogy Zenghet, melly Quarnero öböl mellett nagy hajók által megközelithetlen sziklameredélyek között fekszik, ugy a magyarok mint a törökök fenyegették, a császár azáltal vélte a várost a maga számára biztositani, ha oda az uskokokat letelepíti. Itten csak tengeri rablásból élhettek, s az apró szigetek és zátonyok tömkelegében nagy ügyességre tettek szert. Elejénte csak török hajókat foglalgattak el, nem sokára azonban a keresztények hajóit is háborgatni kezdették. Minthogy számuk folyvást szaporodott azon olaszokkal és osztrákokkal, kik kalandos életet óhajtottak vagy gonosztetteiket folytatni akarták, kifosztották a dalmát városokat és fittyet hánytak az ellenök kiküldött hadihajóknak. A törökök emiatt fenyegető panaszokat emeltek Velenczében; ez a császárra hivatkozott, ki felköttetett ugyan néhányat, az uskokok azonban ajándé-

kokat küldöttek Bécsbe és ezáltal biztosították maguk számára a büntetlenséget. Ehez járult, hogy a császár már régóta boszankodott a velenczeiek hatalmaskodása miatt, kik sajátjuknak tekintvén az Adriai-tengert, egyedül maguknak követelték az áruszállítás jogát, míg a császár ezt az összes partlakók jogában levőnek állította.

A Porta végül megunva a dolgot, háborut inditott Ausztria ellen (1616); ez a rablókhoz folyamodott segitségért, s nyiltan pártfogolván őket, még inkább növelte vakmerőségöket. A háboru igen dühös volt, mindkét fél versenyzett egymással a kegyetlenkedésben; Velencze kereskedelmét fenyegetve látván, s a Porta által is sarkaltatván, berontott osztrák Friaulba, ostrom alá fogta Gradiscát, számos tengermelléki helységet, mellyek mind megannyi rablófészkek voltak, lerontott, s szövetkezett az Egyesült-Tartományokkal és a monferrati herczeggel. Erre don Pedro de Toledo, Milano kormányzója, elfoglalja Vercellit; Ossuna herczeg, nápolyi alkirály, az Adriai-tengerre vezeti gályáit, s itt néhány velenczei hajót elfogván, emiatt nagy diadalt csap, czímerébe lovat veszen fel czen felirással: Győzelmes tengeren és szárazon. A párisi béke (1617 szept, 6.) ismét rendbe hozta a dolgokat, visszaadván az elfoglalt városokat Ausztriának, melly erre megfékezte az uskokokat. Ausztriának szintén vissza kellett volna adnia az elfoglalt területeket s jelentékeny kárpótlást fizetnie, a kötelezettség teljesitését azonban máról holnapra halasztotta s még Toledóra és Ossunára is hivatkozott, kik vonakodtak visszaadni Vercellit és a gályákat s hazaküldeni csapataikat.

Bedmar összeesküvése.

A Tizek tanácsa váratlanul több idegent elfogat és kivégeztet (1618). Mi volt mi nem volt oka a kivégzéseknek, a nép azt suttogja, hogy a befogottak és kivégzettek száma százakra megyen, hogy összeesküvést fedeztek föl, mellynek czélja volt lángba boritani a várost és megsemmisiteni a köztársaságot, hogy számos nemesek vannak az ügybe keveredve. Minthogy pedig Gueva Alfonz, Bedmar marcheséje, Spanyolország követe, ama napokban elutazott a városból, őt tartották az összeesküvés létesitőjének. Mindezek csak bizonytalan föltevések, annál is inkább, minthogy a Spanyolország iránti barátságos viszony semmi változást nem szenvedett s a kormány nem tett közzé értesitést, hanem csak hálaadásokat rendelt a köztársaság megmentéseért.

A képzelem szüleményeit a történészek valóságok gyanánt fogadták el, nevezetesen a san-reali apát, ezen ép olly vonzó, mint

hütlen iró, egész románczot csinált az esetből, melly szerint Ossuna herczeg összeesküvést hozott volna létre Velencze megsemmisítése, fölégetése, a doge és a senatorok legyilkolása, a szárazföld elfoglalása végett; a fondorlatok már közel állottak a kitöréshez, midön azokat a véletlen, vagy valamelly áruló fölleplezte. A későbbi itészek nem voltak képesek tisztábajöni a dolog felett, tekintve a köztársaság titkolózását; ugy látszik azonban, hogy csakugyan létezett valamelly összeesküvés, mellyet némelly, a polgári háboruk megszünte után Franciaországból elszéledt és Velencze zsoldjába lépett bérenczek szöttek, nevezetesen bizonyos normandiai származásu, Pierre Jakab nevü igen gyakorolt tengeri rabló, ki talán büntársak szerzése végett támogatást igért Spanyolország részéről; az ármány azonban mindjárt kezdetben fölfedeztetett s csak csekély számú egyének bünhödtek halállal [1]).

De hát csakugyan volt-e része Spanyolországnak az összeesküvésben? Itt csak azt ismételhetem, hogy az akkori kormányok minden módon segitették azokat, kik ellenségeiknek ártani igyekeztek; bebizonyitottnak látszik, hogy támogatásával az összeesküdtek nem pusztán szemfényvesztésből dicsekedtek. Láttuk, mennyire igyekezett Ossuna minden lehető módon ártani Velenczének, mi mindent el nem követett, hogy kivonja magát a béke alól, sőt némileg azt is értésül adta, hogy rövid idő alatt tönkre fogja tenni; hogy aztán illy eszközökkel- e, nem merem állitani. [2])

---

[1]) Illyesmire megy ki *Ranke* vélekedése *Ueber die Verschwörung gegen Venedig im Jahre 1618*. Berlin 1832. Teljesen megczáfolja Darut, ki ellenkezőleg azt vitatja, hogy Velencze egy követfujt Ossunával, ki királylyá akart lenni. Napfényre jutván azonban a terv, Velencze legyilkolta ugy az ámitókat mint az ámitottakat, s százával temette a csatornákba ezen óriási illoyalitás tanuit. — Botta igy szól: „Több mint ötszáz egyén kivégeztetett; iszonyu öldöklés, méltó egy iszonyu áruláshoz.“ Ó, Velencze örökös magasztalója! — Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* N.) alatt.

[2]) Az urbinói herczeg nápolyi ügynökeinek leveleiben, mellyek az *Archivio storico*-ban IX. köt. tétettek közzé, 1617. ápr. 14-ről a következőket olvassuk: „Minthogy a jelenleg történő dolgok fenségedet is érdeklik, nem hallgathatom el azokat, ámbár leirásuk veszélylyel jár. Itt nyolcz nagyobb és kisebb gályát szereltek fel, nem tudni, mi czélból; később azonban maga Ossuna herczeg mondotta, hogy a velenczeiek ellen fognak küldetni. Ugyanazon czélra legujabban más négy hajót szereltek fel, s ő exciája kölcsön vette a várostól a San Lorenzóban tartott ágyukat. Minthogy pedig a pápa némileg megütközött ezen készülődések fölött, Ossuna herczeg, mint mondják, azt irta neki, hogy a velenczeiek megérdemlik ezt számos büneik miatt. Tiz hosszu bárkát készitenek az uskokok számára, kik azzal hireskedtek,

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

Savoya. — Valtellina. — Genua. — Mantuai és monferrati örökösödés.

Savoya.

Mialatt a félsziget többi része süllyedésnek indult, egy állam alakult az Alpesek lábánál, mellynek rendeltetése volt megakadályozni az olasz név elenyésztét. Savoya, melly határos volt Franczia országgal s ehhez polgári és politikai tekintetben hasonlított, érezte, hogy nincs teljesen birtokában ama függetlenségnek, mellyet saját életü ország nem nélkülözhet, miért is annak megszerzésére törekedett. A savoyai herczegség, a piemonti fejedelemség a nizzai grófsággal, a saluzzoi határgrófság (marchesato), Genf és Vaud tartomány, Bresse, Bugey, Gex tartomány és a monferrati marchesato fölötti fenhatóság képezték Fehér-kezü Humbert utódainak örökségét. Minthogy az ország nagy hatalmak közé ékelve s össze-vissza volt szakgatva, uralkodóinak a terület kikerekitésére kellett törekedniök szünetnélküli tevékenységgel s a haderö szaporitásával, mellyet ők maguk vezéreltek. A német császárnak hódolatot fogadtak, hogy aztán előjogokat csikarjanak ki tőle, midőn valamelly oldalról veszély fenyegette; a szomszédos fejedelmek versenygéseit szövetségek kötésére vagy apró hadjáratokra használták fel, mellyek valamint a czélszerü rokoni összeköttetések mindenkor területök nagyobbitását eredményezték.

Midőn VIII. Amadé, ki első vette föl a herczegi czimet (1416) s állapitotta meg az elsőszülöttséget olly módon, hogy az államok többé ne szakittassanak el egymástól, Ripagliába [1]) vonult vissza (1439,) a kormányt fia Lajos vette át, ki elejénte kicsapongó életet folytatván, később megkövéredett és ellustult s XI. Lajos terhes és lealázó pártfogásához volt kénytelen folyamodni. Utána fia IX. Amadé következvén (1465), ki csupa jámborság volt, a földi gondokat másokra bizta s halálakor igazságot ajánlott. Franczia-országi Jolánta, ki már Amadé életében is uralkodott, mint I. Fili-

---

hogy elfoglalják Velenczét és felégetik hajógyárát. Szintén az uskokoknak egy nyilvános rendelet által szabad bemenet engedtetett az ország összes kikötőibe.“ Dolisti egy levelében, mellyet 1618. jan. 8-ról a toscanai herczeghez intézett, beszéli, hogy midőn Ossuna egy izben számos báróval asztalnál ült, azzal kérkedett, hogy *észretéritette a velenczeieket.*

[1]) Lásd a XIII. könyv 319. lap.

bert gyámnője vette át a kormányt (1472). Az 1475-ki moncalierii rendelet, melly a hübéreket elidegenithetőknek nyilvánitotta, megváltoztatta Savoya hübéri jogát. Halála után fia (1482), erre pedig I. Károly is meghal huszonegy éves korában (1489); II. Károly kiesvén a bölcsőből, szintén meghal (1496). Nagybátyjuk, Földnélküli II. Fülöp, alig tizennyolcz hónapig uralkodik (1497); erre II. Szép Filibert lép a trónra, ki kitüntette magát az Olasz-és Franczia ország közötti háborukban; őt testvére, III. Jó-Károly követi, (1504), ki ötven évig uralkodott kevés szerencsével, mert Bern elfoglalta Genfet, Chably egy részét, Vaud tartományt és Gexet, I. Ferencz franczia király pedig többi birtokait, minthogy V. Károlyt támogatta, ki megfeledkezeett róla a crespyi békekötésben (1544) és féltékenységből megengedte, hogy III. Gonzaga Frigyes mantuai herczeg Monferratot 1533-ban örökségképen elfoglalhassa.

Emánuel Filibert.

A veszteségeket helyrehozta Vasfejü Emánuel Filibert (1553), ki örök hírnévre tett szert a St.-Quentini győzelem által [1]), melly után elfoglalhatta volna Párist, ha nem lett volna olly félénk II. Fülöp.

A chateau-cambresisi béke (1559) visszaadta hajdani államait, kivéve a saluzzoi marchesatot; a lausannei békében (1561) átengedte Bernnek Vaud tartományt, cserében azon területekért, mellyeket a tótól és a Rhonetól délnek elfoglalt. Genf, melly a reformatióval lerázta magáról a Savoyától való függést, illy módon ujra maga ellen idézte Emánuel Filibert sovárgását, ki ellene szövetségre lépett Franciaországgal; Bern és Solothurn azonban alkud oztak III. Henrikkel Genf függetlenségének biztositása végett (1579.)

Savoya ez időponttól kezdve szerepet játszik Olaszország történetében. Belátván, hogy egy megszilárdulni ohajtó országnak fegyverekre van szüksége, Emanuel Filibert megerősitette Susát, Mondovit, Turint, Vercellit, Borgo-in Bresse-t s Montmelianót; rendes katonaságot alapitott, melly annak idején begyakoroltatott és kiváltságokkal ruháztatott fel; a lovakat a hübéresek szolgáltatták, s illyképen harminczezer fegyveresre tett szert, teljesen kizárva a külföldi katonákat. Hajórajt állitott Villafrancában, ismét életbe léptette (1572) a Sz. Móricz és Lázár rendet, mellyeket VIII. Amadé alapitott, kötelességökké tevén a rend tagjainak három gályát tartani a törökök ellen, s önmagát és utódait nevezvén ki a rend nagymestereivé. Ekként megerősödvén, minden akkortájban

[1]) Lásd a XV. könyv 236 lap.

fölmerült kérdéshez hozzászólhatott, s Franczíaországnak szüksége volt reá a vallási háborukban, Spanyolországnak pedig Milano megvédése végett.

Benn azonban néptelen volt az ország, s lakosainak száma a hegyeken innen alig ment száz ötvenezerre, kik Nizza kivételével szegények és munkaképtelenek voltak; ehhez járult még, hogy folytonos gyülölködés létezett a guelfek és ghibellinek [1]), savoyardok és piemontiak, nemesek és nem-nemesek, protestansok és katholikusok között. Elfojtani a versenygéseket lehetetlen lett volna, miértis ő az efféle meghasonlásokon felül álló intézkedéseket tett. Az ország már különben is hajlandó levén az egyeduralom elfogadására, valamelly nemzeti uralkodó szíves fogadtatásra számíthatott az idegenek garázdálkodásai után, annál is inkább, minthogy Emanuel Filibert nem gondolt boszuállásra; a népek, mellyek előbb Franczíaországhoz szítottak, becsülni tanulták azt, ki megszabadította őket az idegen igától. Eltörölte a rendi gyülekezeteket, mellyek csak akadályul szolgálhattak az általa alapított egyeduralomnak. Carignanóban tanácsot alakított a franczíaországi parlamentek mintájára, s folytatta a kereskedelem és földmívelés felvirágoztatása végett Brissac által megkezdett müveket. Mondoviban egyetemet alapitott (1560) s Caro Hannibalt igyekezett titkárul megnyerni. Egyizben a következő mélyértelmü szavakat mondotta: Aki igazságtalanságot kénytelen tűrni, gyakran megbocsátja azt; aki elkövette, soha.

I. Károly Emánuel.

Ekként egyengette az utat I. Károly Emánuelnek (1580,) kit méltán megillet a Nagy elnevezés. Ámbár II. Fülöp leányát Katalint birta nöül, mégis IV. Henrikkel szövetkezett, s Bugey-ért, Valromey-ért, Gexért s a Rhone partjaiért Genftől Lyonig cserében Salluzzót kapta, (1601) mellyet, mint Olaszország kulcsát, Franczíaország az uralkodó család kihalása után elfoglalt. Ezen

---

[1]) Baldu, velenczei követ, igy irt 1561-ben: „Számos ok létezik a versenygésre és meghasonlásra ő felsége alattvalói között, miként a hajdani guelf és ghibellin pártoskodás, melly az ország egynémelly részeiben még mindig nem ért véget. A guelf párt fejo Racconigi ur, a ghibelliné pedig Masino ur, s elmondhatjuk, hogy Piemont összes nemesei ezen két egyéntől függenek. Azt mondom, hogy ezen pártok még mindig léteznek, mert az e részben kapott tudósításon kivül alkalmam volt ő magasságának Mondoviba történt bevonulásakor látni, amint ezen ok miatt kétezer ember egymást darabokra vagdalta.“ Vesd össze Morosini János Ferencz velenczei követ igen szép jelentését 1570-ben

szikár testü de nagy szivü fejedelem templomokat és kórházakat, valamint erősségeket és képtárakat alapitott; maga is tudományos képzettséggel birván, pártolta a tudományt és irodalmat, sőt ő maga is irt „Párhuzamokat" a hajdani és ujabbkori nagy férfiak között; „Grande Araldo" czimü munkájában a nemesi czimereket ismerteti, s „Iconocosmos"-t vagyis világtörténelmet készíttetett. Tassoni Sándor, ki nála szives fogadtatásra talált, beszéli, „hogy ötven vagy hatvan püspök, lovag, mathematikus, orvos és irodalmár által környezve étkezett, kikkel kinnekkinek hivatása szerint bámulatos elmeéllel beszélgetett, mert akár történelemről, akár költészetről, akár orvosi tudományról, akár csillagászatról, akár alchymiáról, akár háboruról, vagy bármi más tárgyról volt szó, ő mindenről igen értelmesen, és különféle nyelveken beszélt." Ritka bátorsággal fölötte ügyes politikát párositott; tudta, mit forraltak minden cabinetben, mig másrészről azt szokták mondani, hogy szive tele van mélységekkel, miként országának földje. Cordova milanói kormányzó előtt egy sisak sokatmondó jelképével jelent meg, mellyet bármelly oldalra fordított, mindig jól állott neki.

Olly terveket forralván, mellyek sokkal tulhaladták a rendelkezése alatt álló eszközöket, III. Henrik halálakor Franciaország királyává akarta magát megválasztatni; később IV. Henrik özvegyét akarta nőül venni, hogy korlátlan hatalomra tegyen szert Franciaország felett. Időfolytával a cyprusi király czimét is fölvette, ámbár ez ellen a velenczeiek tiltakoztak s maga a sziget már régóta a törökök kezében volt. IV. Henrik egy országgá akarta összefüzni Savoyát és Lombardiát, hogy ezáltal egy erős államra bizza az Alpesek feletti őrködést. Midőn később a gyilok eltette láb alól Ausztria ezen veszedelmes vágytársát (1610), a herczeg, ki a vaskoronára vágyakodott, bocsánatot volt kénytelen kérni Spanyolországtól, melly utóbbi boszuvágytól lihegve, még a tróntól is meg akarta őt fosztani, és fiát ültetni reá.

Károly mindig szivén viselte az elvesztett Genfet, miértis egyizben hallatlan vakmerőséggel megkisérlette titokban hatalmába keriteni; emberei közől kétszázan már belopózkodtak a városba, midőn fölfedeztettek és legyilkoltattak (1602). Ez volt az utolsó hódítási kisérlet az Alpeseken tul; a herczegek később belátták, hogy Olaszországban kell keresni nagyságukat s hogy ennek alapjai csak akkor lesznek megvetve, ha egyik lábukkal a tengerre támaszkodhatnak, miértis Károly Genuára vetette szemeit, kedvező időre és alkalomra várva.

Valtellina.

A Valtellina ezalatt ujabb bonyodalmakra szolgáltatott okot Olaszországban. Hogyan lázadt fel ezen terület-rész, melly a protestans granbündenieknek volt álávetve s ezáltal megsértetett vallásában, hogyan gyilkolta le urait s milly háboru fejlődött ki ebből, már máskor előadtuk (XV. könyv. 663 lap.). Egyrészről Lombardia és Tirol, másrészről Graubünden és Velenczei-terület közé levén beékelve, valamennyi szomszédaiban sóvárgást keltett maga iránt s csakhamar „egy uj Iliás Helenájává“ lőn. A milanói kormányzó, ki talán maga ösztönözte lázadásra, segítette, de olly gyöngén, hogy a granbündenieknek sikerült ujra elfoglalniok, annál is inkabb, minthogy ezek között, kik mindig két külföldi pártra voltak oszolva, a spanyol párt jutott tulsulyra. A spanyolok, egyetértve a császáriakkal, Graubündent megrohanták, de a legyőzöttek ujra fölemelték fejöket s kiüzték azon ausztriaiakat, kiket nem gyilkolhattak le. Ez utóbbiak ujra visszatértek, s ha sikerült volna lábukat Rhaetiában is megvetni, vége lett volna Olaszországnak. Velencze azonban figyelmeztette Francziaországot, mennyire ártalmas lenne az osztrákok kezében hagyni Valtellinát, kik illy módon összekötvén németországi birtokaikat az olaszországiakkal, mindenkor nyitva álland előttük az ut Olaszországba. Savoya és a pápa ugyanezt ismételték, míg végre XIII. Lajos, Francziaország királya, nyiltan felszólalt a spanyolok megszállása ellen, s midön felszólalásának semmi eredménye nem lett, Coeuvres marquist Graubündenbe és a Valtellinába küldötte (1625); Valtellina és a comói tó partjai véres csatáknak lőnek szinhelyévé.

Hogy a spanyol csapatokat más irányban foglalkodtassák, Károly azt tanácsolta Francziaországnak, hogy Piementon keresztül intézzen támadást Milano ellen, sőt igazságtalanságot igazságtalansággal viszonozva, foglalja el Genua területét és osszza meg vele.

Genua.

Gian Luigi Fiesco összeesküvése után (Lásd a XV. könyv 232 lap.) Garibetto törvénye határokat szabott Genuában a nemesek ulkapásai elé, de nem csillapította le a régi nemesek, és a népből kiemelkedett nemesek között létező surlódásokat. Az előbbiek, kik szent Lukács csarnokáról neveztettek, a Spanyolországnak adott kölcsön miatt szövetkeztek egymással, s következésképp ehhez ragaszkodtak, mig az ujonan kinevezettek vagyis a szent Péter csarnoká-hoz tartozók, inkább Francziaországot kegyelték és támogatták a corsicai lázadókat.

II. Fülöp pártolta a genuaiakat, még mindig remélve, hogy Liguria meghóditásával megszilárdithatja hatalmát Olaszország felett; erészben bizton számithatott a toscanai herczegre, ki azon reménynyel biztatta magát, hogy majd ő is kap egy részt a zsákmányból. Másrészről don Juan d' Austria, ki a spanyol hajóhadnak volt parancsnoka, abban reménykedett, hogy a régi nemesek segélyével hatalmába keriti a várost s esetleg saját uraságot alapit (1571). A többiek azonban felláziták a népet, a pápa hajlandónak mutatkozott egy millió aranynyal gyámolitani az ellenszegülést, minek folytán kiüzték a régi nemeseket, kik hazájok szabadságának megsemmisitésével is készek levén visszaszerezni uralmukat, Spanyolországhoz folyamodtak segélyért, de hiába. XIII. Gergely a béke érdekében szót emelvén a császárnál (1576), reformáltatta a statutumot; a számüzötteknek szabad visszatérés engedtetett; a „szent Péter és Lukács csarnoka" elnevezések eltöröltettek, s egyszerüen nemeseknek nevezettek mindazok, kik részt vettek a kormányzatban. A kormány rendszeresittetvén egy collegium alakittatott tizenkét kormányzóból s egy másik nyolcz ügyvédből, egy nagyobb tanács négyszáz s egy kisebb száz tagból, melly utóbbiak az előbbiben választattak.

Mintegy ötven tengerparti birtokon kivül, mellyek közvetlen császári hübérek maradtak, a Del Carretto család megtartotta a tengerparton Finalét, melly szintén császári hübér volt; minthogy azonban miatta folytonos vesződségei voltak Genuával, eladta Spanyolországnak, melly azt a milanói herczegséghez csatolta (1590). Genua erre ujra megvette a császártól (1613) s egy millió kétszáz ezer, öt genuai lira értékü aranyat fizetett érte, az apró hübérek szaporitásával azonban csak a háboru magvait hintette el. A savoyai herczeg megvette Del Carretto Scipiotól a zuccarellói marchesatot (1568), melly hübér vita tárgyát képezte Genua és a császar között; minthogy pedig az utóbbi megsemmisitette az eladási szerződést s a hübért lefoglalta, Genua ezt is megvette. I. Károly Emanuel emiatt megboszankodván, segélyt kért Franczia országtól s abban állapodott meg Lesdiguiéres connétable-lal, hogy meghóditják és felosztják Milano területét, Monferratot és Corsicát; Genuát illetőleg akként egyeztek meg, hogy a várost és a keleti partot, mint amellyből szabad bejárás nyilik Milano területére és Toscanába, Franczia ország kapja, a nyugati partot pedig Savoya. A fegyverkezések föllepleztik a titkot; Genua a veszély közeledtére Spanyolországhoz folyamodik, lehetőleg megerősiti magát s ekként meghiusitja a szövetségesek tervét, mig Franczia ország Velencze és a pápa mellőzésével megköti Spanyolországgal a mon-

soni békét (1626), [1]) mellynek értelmében Valtellina az 1619-ki feltételek s a kath. vallás épségben tartása mellett visszaadatott a graubündenieknek; a Savoya és Genua közötti különségek kiegyenlitése választott birákra bizatott.

Károly Emanuel emiatt fölötte boszankodott s mig minisztere, Scaglia Sándor, Richelieuvel mindennemü ármánykodásokat szött, ő ujra föléleszti Genuában a régi nemesek és ujak közötti surlódásokat, s még a gazemberekkel való szövetkezéstől sem riadván vissza, ujitások megkisérlésére bujtogatja Vachero Julius Caesart, egy vérengző és tisztátalan életü, mindennemü csalások által meggazdagodott embert. Az 1576-ki statutum értelmében minden évben tiz plebejust kellett fölvenni a nemesek közé, a tanács azonban azáltal játszotta ki ezen engedményt, hogy nőtleneket, aggastyánokat, vagy szegényeket választott. Vachero, ki általánosan ismert becstelensége daczára folyvást lármázott és soha sem hiányzott a Piazza de' Banchi-n összegyülekezni szokott csoportokból, mellyek a tanács minden tényét, a törvényszékek minden itéletét gáncsolták, kárhoztatták, [2]) nem türhette, hogy ollyanoktól függjön, kiket érdemei folytán alatta állóknak vélt; azért teli marokkal szórta a pénzt és összeesküvést szött, mellynek czélja volt megrohanni a tanácsot, legyilkolni az arany könyvbe jegyzett polgárokat, visszaadni a népnek a szabadságot, a hivatalokat és méltóságokat, önmagát dogénak kiáltatni ki és átalakitani az alkotmányt. Terve azonban elárultatván, elfogatott és felakasztatott, ámbár a savoyai herczeg, eldobva az álarczot, nyiltan felszólalt mellette s még visszatorlással is fenyegetőzött.

---

[1]) Crequi marsall igy ir XIII. Lajoshoz:

Le duc de Savoie accuse monsieur le connetable de n'avoir pas voulu laisser prendre la ville de Génes, parce qu'il entretenait des intelligences secrétes avec les principaux magistrats. Je ne dissimulerai point á votre majesté que nous pouvions prendre Genes, mais on n'a pas cru que le service de votre majesté le permit. Monsieur le duc de Savoie se serait mis en possession de la ville, et aurait voulu la garder pour lui. Si votre majesté veut entreprendre une guerre avantageuse en Italie, envoyez-y, sire, sous la conduite d'un de vos bons généraux, une armée nombreuse et supérieure á celle de Savoie, de maniére que vous puissiez faire la loi á monsieur le duc, et qu'il ne prétende pas disposer de tout á sa fantaisie.

[2]) Della Torre, az összeesküvéssel egykoru iró, beszéli: „A tanács gyakran több tekintettel volt tanácskozásaiban arra, mit fog majd a Piazza de' Banchi mondani, mint a helyes kormányzat követelményeire, s a tanácsnok, ki attól tartott, nehogy elveszitse azon népszerüséget, melly öt méltóságára segitette, elvesztette a szólás szabadságát s késleltette a határozathozatalt."

A herczeg illyformán kénytelen volt lemondani Genua meghóditásáról, melly város végre százhatvan ezer arany scudót fizetvén neki, megtartotta Zuccarellót (1631). Az erre következett hosszu békében Genua egy negyedik fallal vette magát körül, melly a hegygerinczeken keresztül két mérföldnyire terjedt egészen a Bisagno völgyeig; igyekezett megfékezni a tengeri rablókat, kik folyvást háborgatták; féken tartotta az inquisitiót; a viharok eltávolitása végett végig hordozta ker. sz. János ereklyéit a partokon, mig másrészről minden utat és módot megkisérlett, hogy békés lábon álljon a hatalmasságokkal, s megőrizze semlegességét a Francziaország, Spanyolország és a német császárság között fölmerült bonyodalmak és háboruk között.

Corsica fennen hangoztatta: Inkább a törökök, mint a genuaiak! D' Ornano Péter, a lázadók feje, egész Európát bejárta segélyt kérve, sőt még Solimannal s az algiri tengeri rablókkal is alkudozásokba bocsátkozott, mig végre Genua orozva meggyilkoltatta, s a sziget ujra a járom alá hajtotta fejét (1569.)

Mantuai örök ösödés.

Erre ujabb bajok következnek. A Gonzagák, Mantua és Guastalla urai[1]), az által, hogy vitézül szolgáltak a császári csapatoknál, jogot nyertek zsarnokoskodni alattvalóik felett, V. Károlynak megengedtetett herczegséggé emelni tartományát (1530), s hogy biztositsa a rettegett savóyai uralkodóháztól, Monferratot is hozzácsatolni (1533). Ezen utóbbi tartomány marcheseinek, a Paleologoknak, örököse Margit II. Gonzaga Frigyeshez ment nőül, s az ezen házasságból származó másodszülött Cleves Henriettét vevén nőül, a neversi és retheli Gonzaga-ágnak lőn fejévé Francziaországban. IV. mantuai Ferencz, savoyai Margit, Károly Emanuel leányának férje meghalván, csak a három éves Máriát hagyta maga után (1612), miért is nagybátyja, Ferdinand bibornok vette gyámnoksága alá, ki később a mantuai és monferrati herczeg czimét is fölvette. Monferratot illetőleg azonban Károly Emanuel régi birtokczimekkel állott elő, azonkivül mint női hübért is követelte unokaleánya számára, temérdek nászajándékkal

[1]) Luchino Visconti Guastallát Milanóhoz csatolta, János Mária pedig 1406-ban Torello Guidónak adta hübérbe. Az egyik ág Montechiarugolóban uralkodott, a Farnesektől függve, s ebből származtak a francziaországi Torellik és a Ciolek Poniatowskiak, kiknek egyike Lengyelország utolsó királya volt. A másik ág, melly Guastallát birta, 1522-ben halt ki, s a még fenmaradt Torello Lujza mantuai Gonzaga Ferdinandnak adván el a birtokot, Milanóban a guastallai hölgyek intézetét alapitotta (1534.)

és kárpótlásokkal együtt. Annyi bizonyos, hogy nagyon áhitozott ezen gazdag tartományra, melly a Pó felett uralkodott s csak pár lépésnyire volt Turintól, másrészről azonban a spanyolok is sóvárogtak utána, minthogy közel feküdt Milanóhoz, s a fontos casalei erősség miatt veszélyesnek tartották olly harczkedvellő fejedelem kezében. Bármennyire intette is Károlyt minden okos ember, hogy ne vágja a fejszéjét olly vállalatba, melly egész Olaszországot felforgatná, s felizgatná ellene Franczia- és Spanyolországot, ő mégis makacsul ragaszkodott föltételéhez; fenyegetőzött és teli torokkal kiáltozta, hogy biztositani akarja Olaszország szabadságát, mellynek ezidőszerint ő egyedüli támasza,[1]) minthogy pedig a Spanyolországgal megkezdett alkudozások eredmény nélkül maradtak, s Lerma herczeg neki engedelmességet parancsolt, berontott Monferratba (1613).

Spanyolország erre meghagyja a milanói kormányzónak, hogy rohanja meg Piemontot; Toscana és Francziaország Ferdinand mellett nyilatkoznak; Velencze és a pápa hiába kisérlenek meg minden eszközt, hogy Károly Emanuelt engedékenységre birják. Fia Filibert, mint Spanyolország tengernagya, csapatokat szállit partra atyja ellen; mig ő ellene a nemoursi ághoz tartozó rokonai ragadnak fegyvert. A félelmet nem ismerő, makacs Károly azonban némellyeket Italia nagy nevével csalogat magához, másokat féltékenységgel és kapzsisággal izgat ellenségei ellen, felzavarja a fél világot s a maga részére vonja a francziákat.

Ekkor épen javában folyt az uskok-háboru, s Spanyolország és a császár egymással egyesülve, ugy látszik, eltökélték teljesen tönkrejuttatni Olaszországot, mialatt Ossuna herczeg gályái és az isztriai tengeri rablók Ausztria által sarkallva, ugy a nizzai, mint az ádriai partokat háborgatták. A ravasz Scaglia miniszter tehát ha nem is nyilvános segélyt, de legalább támogatást eszközölhetett ki Velencze részéről; Francziaország féltékenységből segitette Károlyt; Lesdiguiéres és Károly hires kardjai nem engedték, hogy Spanyolország kiköszörülje a katonai becsületén ejtett csorbát. A paviai szerződés folytán (1617) Ferdinand mégis megtartotta ugy Mantuát, mint Monferratót, s ámbár Károly Emanuel semmit sem nyert, azon körülmény folytán, hogy csekély erővel olly nagyszámu ellenséggel volt

[1]) „Egész Olaszország tollal és nyelvvel dicsérve és magasztalva emlegette Károly nevét, mint a ki saját személyében ujra felélesztette a hajdani latin vitézséget; neki ohajtotta a koronát, hogy egykor majd Olaszország szabadságának megváltója s nagyságának helyreállitója lehessen.“ **Siri**, *Memorie Recondite* III. 367. l.

képes diadalmasan szembeszállni, olly nagy harczi hirnévre tett szert, hogy a csehek királyukká akarták megválasztani.

Mantuai Ferdinand után II. Vincze következik, ki gyermekek nélkül hal meg. Gonzaga Károly neversi herczeg el akarja foglalni oldalrokonainak birtokát s jogczimeit még azzal is szaporitja, hogy nőül veszi Máriát, a kihalt ág utolsó sarjadékát, kit már fönebb említettünk. Károly Emanuel erre ujra előáll követeléseivel, s szövetségre lép a spanyolokkal (1628), kik ámbár biztositották a neversi herczegnek az örökösödést, nem türhették, hogy egy franczia két olly tartományra tegyen szert, mellyek kicsinyek ugyan önmagukban véve, hadászati szempontból azonban fölötte fontosak. A szövetkezők felosztják egymás között a két tartományt, s a spanyolok megtámadják Casalét, mint a melly egyéb területekkel együtt nekik van szánva. A császár előtérbe tolja felségi jogait és követeli, hogy a neversi herczeg ruházza reá jogait, azalatt azonban Mantua és Casale megerősitésére gondol. Don Gonsalvo de Cordova, milanói kormányzó, hiába vesztegette el haderejèt, idejét és hirnevét a bevehetlen Casale előtt, mialatt Károly Emánuel elfoglalta Trinót a neki szánt egyéb területrészekkel, s Vraita-völgyben tönkretett egy jókora hadsereget, mellyet a neversi herczeg zsoldba fogadott. XIII. Lajos alig foglalta el la Rochelle-t, személyesen átkel az Alpes-eken Richelieu-vel, mig a neversi herczeg és a velenczeiek Milano területére rontanak be. Károly Emánuel vereséget szenved Susa mellett (1629), s ujra kénytelen a francziák kezében hagyni Olaszországnak ezen kulcsát.

Károly Emanuel már ugyis birtokában lévén azon területeknek, mellyeket Spanyolországgal a maga számára kikötött, megszegte adott szavát és Richelieure hallgatott, ki szövetséget akart létrehozni közte, Velencze és Mantua közt olly czélból, hogy Olaszország megtisztittassék a spanyoloktól; ezen szövetséghez a pápa nyolczszáz, a franczia király kétezer, Velencze ezerkétszáz, Mantua hatszáz lovassal és mindegyik tizszer annyi gyaloggal járulna. Sőt hire járt, hogy Károly Emanuel Wallensteinnal egyetértve olly felkelést tervez, melly az ausztriai házat megdöntse. De csakhamar gyanakodni kezdettek a francziákra; Károly Emanuel, ki illy uton sem Monferratot, sem Genuát nem szerezhette meg, panaszokat emelt, s midőn a franczia csapatok megjelentek, megtagadta az átkelést a szorosokon. Richelieu ennek daczára átkel a Dorán; Motmorency Avigliana mellett megveri a savoyai herczeget, ki Spinola milanói kormányzóval és Wallenstein katonáival szövetkezett.

Olly idők jártak, hogy a katholikusoknak inkább érdekökben

állott volna egyesülve szállni szembe a protestánsokkal azon háborúban, melly később harminczéves háborunak neveztetett el; a politika azonban tulsulyra vergődött a vallási érzület fölött, s Franczia-ország és Ausztria halálos ellenségekké lettek egy olly tartomány miatt, melly sem az egyiké, sem a másiké nem volt. Olivares herczeg fennen kiáltja, hogy a spanyol korona méltósága meg van gyalázva; Bécsben ekként kiáltanak fel: Megmutatjuk az olaszoknak, hogy létezik még császár; menjünk és hozzuk velök tisztába ügyünket. II. Ferdinand ujra érvényesiteni akarta hajdani jogait Róma irányában. Száz éve, ugymond, hogy Róma utolszor kifosztatott s most még gazdagabb, mint akkor. A katholikusok igy készitettek háborut a pápa ellen.

A tények még roszabbak voltak, mint a szavak; megparancsolták a rettenetes német rabló-csoportoknak (Landsknechte), hogy hagyjanak fel egyidőre Németország pusztitásával, s egy uj és üde tartományt rohanjanak meg. Ezek kalandor martalóczok voltak, kik csak rablásból éltek, kik sem hazát, sem egyéb érzelmet nem ismertek a zsákmány utáni sovárgáson kivül, s kiket vad kegyetlenkedéseikben azon pokoli ösztön vezérelt, hogy mint lutheranusok minél több roszat tegyenek a katholikusoknak. Altringen, Fürstenberg, Gallas, Baldironi, és egyéb vezetők alatt, kiknek neveit a szegény Németország borzalommal emlegette, a Valtellinán át Lombardiába törtek, mindenütt pusztulást és gyalázatot hagyván maguk után; ostrom alá fogták Mantuát (1630), s ámbár bizonyosak voltak, hogy csak néhány napig tarthatja magát, a vezérek mégis rohammal akarták bevenni, hogy kirabolhassák. A németek Mantuában minden gonoszságot elkövettek három nap alatt, a mit az ember valaha olvasott, vagy elképzelhet; tizennyolcz millio scudóra becsülték a kárt azon értékes régiségeken kivül, mellyeket a Gonzagák palotájukban összegyüjtöttek, ide nem számitva azt, aminek nincs értéke, az erőszakoskodásokat és kicsapongásokat.[1])

Ez még nem volt elég, mert a martalóczok ragályt hagytak maguk után, mellynek magva mindenkor közöttük rejlett. Utjokat rothadó hullák jelölték, s a ragály a hitetlenség és hanyagság miatt még inkább elmérgesedve olly annyira kezdett dühöngni, hogy Lombardiában és Velenczében ezrével hullottak az emberek. Még inkább su-

[1]) *Isis asztala*, nagybecsü egyiptomi régiség, elraboltatván, végre a turini muzeumba került. A braunschweigi muzeumba egy gyönyörü sardonix jutott, melly egy panegiriát ábrázolt.

lyosbodott a baj az által, hogy az emberek annak terjedését kenéseknek tulajdonitották, mi a népet dühre és kegyetlenkedésekre ingerelte.

Olaszország urainak léhaságát és telhetetlen nagyravágyását még illy iszonyu nyomor sem inditotta meg, s a háboru mindaddig nem ért véget, mig a ragály ugy a rablókat, mint a megrablottakat meg nem tizedelte s parlaggá nem változtatta azon országot, melly fölött az idegenek egymással czivakodtak.

Károly Emanuel után I. Viktor Amadé következett, kinek elég alkalma volt katonai tehetségét kimutatni, mig végre Mazarin abbé, ki később hires miniszter lett, szerződést hozott létre, mellyet a regensburgi békekötés követett, kiegészitve a cherascói szerződés által (1630—31.) VIII. Orbán közvetitése mellett abban állapodtak meg, hogy ugy a francziák mint a császáriak vonuljanak ki Olaszországból, megtartván a császár Mantua és Canneto erősségeket, Francziaország pedig Pinerolót, Bricherascót, Susat, Aviglianát mindaddig, mig Mantua és Monferrato teljesen nem biztosittatnak a neversi herczeg számára, kit a hires frá Giuseppe a törökök ellen inditandó keresztes hadjárat vezéreül szemelt ki. Viktor Amadé csak hosszas vonakodás után engedte át a francziáknak Pinerolót, az Alpesek kulcsát, melyért kárpótlásul Richelieu megengedte neki, hogy elfoglalhassa Trinót s Monferratnak egy jókora részét. Minthogy azonban Ausztria és Francziaország között nem sokára ismét kitörtek az ellenségeskedések (1633), Richelieu szövetség vagy háboru között engedett neki választást, minek folytán Rivoliban szerződésre lépett Francziaországgal Milano meghóditása végett, melly aztán közötte s a mantuai és pármai herczegek, mint szövetségestársak között osztatnék fel.[1]) VIII. Orbán támogatta a vállalatot, Toscana ellenben, melly nem volt fenyegetve, csekély érdekeltséget tanusitott az ügy iránt, a többiek ingadoztak, s Velencze megtartotta békéltető szerepét.

A francziák titokban Savoya megszerzésén törték fejöket, s hogy Pinerolón kivül a Valtellinát is hatalmukba keritsék, Rohan Henrik herczeget küldötték ide, ki azon szokott ürügy alatt, hogy

---

[1]) Egy hasonkoru jegyzék, melly a toscanai ügynökök leveleiben található, igy szól: „A terv ollyformán van megállapitva, hogy a savoyai herczeg nápolyi királylyá, testvére pedig, a bibornok ur Piemont herczege maradjon; Francziaország Savoyát, Nizzát és Villafrancát kapja; a mantuai herczeg Milano herczege legyen; Parma egy hozzá közelebb fekvő részt kapjon, a Barberina háznak pedig az országban egy szabad állam engedtessék.“ *Archivio Storico*, IX. k. 318. l.

szabadságát védelmezi, elfoglalta a völgyet s mesterileg folytatta a hegyi háborut. Erre lombardok gyülekeznek össze ellene a comoi tó mellöl, tirolok Tonaleból, németek Braulioból, valamennyien ellenségnek tekintvén a szerencsétlen tartományt; Rohan azonban megveri őket s a rendet ujra helyreállitja (1636.) Crequi marsall eközben, ki inkább vadászatokhoz, mint háborukhoz értett, átkel a Ticinon Buffalora mellett, legalább is kifosztani ohajtván Milanót; vállalatai azonban nem sikerülnek. Viktor Amadé, a szövetség fővezére, nem müködik kellő erélylyel, miért is a francziák visszavonulni kénytelenek és Crequi megöletik; a spanyol kormányzó, Leganes, betör Piemontba s Vercellit hősies védelem után elfoglalja. A veszély nagyon is komolylyá válhatott volna, ha a ragálynak nagyobb hatása nem lett volna az ágyuknál.

Másrészről a graubündeniek között, kiknek szabadsága a franczia és spanyol-pártok játéklabdája volt, az utóbbi kerekedett felül, s a francziák kiüzésére izgatott; Rohan kénytelen volt elősietni Valtellinából, nem sokára pedig hazájába térni vissza, honnan irigység miatt nagyon szüken érkezett a segitség. A valtellinaiak ekkor Spanyolország kezébe kényszerültek letenni sorsukat, melly őket visszaadta a graubündenieknek.

Ugy Franczia-, mint Spanyolországnak nagyon fájt a foga Piemontra, amiértis fenekestül felforgatták; s mig Viktor Amadé Franczia ország mellett harczolt, testvére Tamás Spanyolország szolgálatára ajánlotta fel rettenetes kardját, Móricz bibornok pedig Rómában Ausztria védnöke lett. Midőn azonban Viktor Amadé meghalt (1637), s utána a négy éves II. Károly Emanuel következett, Spanyolország és Ausztria abban állapodnak meg, hogy a gyámnokságot nagybátyáira ruházzák, mig Francziaország az anya-királynét, francziaországi Krisztinát, IV. Henrik leányát pártolta. Ebből nagy bonyodalom származott; a nagybátyák megegyeznek Spanyolországgal, hogy az uralmat is önmagukra ruházzák át; a császár követeli, hogy Krisztina terjeszsze eléje jogczimeit, s minthogy ez vonakodik teljesiteni a lealázó tényt, a császár is a nagybátyák ügyét pártolja. Piemont függetlensége általában nagy veszélyben forgott a franczia heveskedések, a spanyol lassuság és a belvillongások közepett; egyik város a másik ellen ragad fegyvert; a gallo-piemontiak a hispano-piemontiak ellen küzdenek, valamennyien öldökölnek és pusztitják a tartományt; a papok és szerzetesek majd az egyik, majd a másik párt mellett izgatnak.

Leganes meglepi Cherascot; Tamás herczeg pedig Turint, a

kitört villongások miatt azonban nem vehette ostrom alá a fellegvárt, hová az anya-királyné menekült (1640). A francziák ez utóbbi segitségére sietnek ; Casale ujra dühös küzdelmek színhelyévé leszen, mellyekben Guise Henrik Harcourt grófja, és Turenne tábornok nagy hirnevet szereznek maguknak. Tamás heves ostrom után kénytelen átadni Turint, s Richelieu keze ellenségeket támaszt Spanyolország ellen, ugy Cataloniában, mint Portugálban és a kis monacói herczegségben, melly legyilkolván a spanyol helyőrséget, mellyet oda Lando Lajos, II. Grimaldi Honorát gyámnoka fogadott be, ujra visszanyeri függetlenségét. Krisztina azonban soha sem egyezett abba, hogy Franczia országba vigye gyermekeit, s azonnal kibékült sógoraival, mihelyt ezek észrevették, milly esztelenséget követ el az, ki valamelly trónt idegen segélylyel akar megszerezni. A turini szerződésben (1642) Krisztina elismertetett gyámnőnek, Móricz visszatérvén a világba, Nizzát, Tamás pedig Ivreát és Biellát kapta kormányzói, vagyis inkább uralkodói minőségben. XIII. Lajos pártfogásába vette őket és évpénzt adott nekik, csak ne fogják pártját Spanyolországnak, továbbá a valentinói szerződés folytán (1645) XIV. Lajos az összes elfoglalt erősségeket visszaadta, kivéve a turini fellegvárat.

A rend azonban mégsem állott helyre Monferratóban, mellyet neversi Károly barátok és ellenségek, háboru és ragály által elpusztitva talált. Miután fia meghalt (1637), unokája II. (vagy III.) Károly követte őt az uralkodásban anyja gyámnoksága alatt, kinek Caracena herczeg kormányzó megigérte, hogy rögtön átengedi Casalét, mihelyt elfoglalta, ha eláll a Francziaországgal való szövetségtől. A kormányzónő teljesitette a föltételt és közremüködött Casale elfoglalásában, melly ennek folytán a spanyolok kezébe került, mig Francziaország a Fronde által háborgatva, a csak nemrég elfoglalt Piombinót és Portolongonét is elvesztette. Midőn azonban Mazarin kerekedett tulsulyra, a dolgoknak azonnal más fordulatot adott s létrehozta a pyrenaei békét (1659). Ezen békében csak annyiban volt szó az olaszokról, amennyiben a két hatalmasság barátai, vagy ellenségei voltak, s elhatároztatott, hogy Savoya és Mantua között a cherascói szerződes szolgáljon zsinórmértékül, Grimaldi monacoi herczeg visszakapta birtokát, a franczia király visszaadta Spanyolországnak Mortara és Valenza erősségeket a Pó mellett.

A végzet könyvében azonban ugy volt megirva, hogy Olaszország ne élvezhessen békét e században Mantua miatt. III. (vagy IV.) Károly, ki szintén gyermekkorában örökölte e herczegséget (1665), s szülői vétkeiben neveltetett, a pénzt haszontalan ünnepélyek-

ben, egészségét pedig kicsapongásokban fecsérelte el, minekfolytán elvesztette a reményt, hogy valaha gyermekei legyenek. Az örökösödési kérdés tehát ujolag szőnyegre került, s minthogy Monferrato öröklésére a lotharingiai herczeg felesége, a császár leánya látszott jogosultnak, a császár mindent megkisértett, hogy az örökösödést még a herczeg életében biztositsa leánya számára. III. Károly folyvást boszantva a telhetlenek által, XIV. Lajos részére látszott hajolni, s a bolognai Mattioli Jeromos grófot alkudozások megkezdése végett fehér lappal Louvoishoz küldötte, kivel abban állapodott meg, hogy Casalét Francziaországnak engedi át (1679). A hütelen követ azonban visszatértében értesitette a szerződésről Melgar grófot, a milanói kormányzót, miért a kijátszott Louvois tört vetett ki ellene, s csakugyan sikerülvén őt hatalmába keritenie, Pinerolóban börtönbe záratta, honnan Saint-Mars által kisérve, ki őrizetére volt rendelve, börtönből börtönbe vándorolt, mig végre a Bastilleban 1703-ban meghalt. Azt hiszik, hogy ő az a titokteljes egyén, kiről a „Vasálarczu ember" név alatt annyit regéltek.[1])

A szerződés meghiusult, de azért nem ért véget Lajos kapzsisága, ki hizelgéssel és fenyegetésekkel rávette a mantuai herczeget, hogy engedje meg, miszerint Catinat helyőrséget helyezzen a casalei erősségbe (1681). Midőn erre háboru tört ki, a franczia parancsnok elfogatta a mantuai parancsnokot, s igy Casale a francziák kezében maradt egész 1695-ig.

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

Pápai állam.

A vestpháli béke, melly Európa felét végérvényüleg protestanssá tette, megszüntette a pápák ujra éledni kezdő reményét is, hogy

---

[1]) A „*Mémoires secrets pour servir a l'histoire de France*"-ból, melly XIV. Lajos első éveinek történetét képezi, Voltaire azt vette ki, hogy a „vasálarczu ember" Vermandois gróf volt, ki Lajostól és la Valliére asszonytól származott, s nem halt meg, mint hirelték, hanem illyen büntetést kapott, mert a dauphint bántalmazta. J. Delort az „Histoire du Masque de fer"-ben (1825) egy miniszteri levelezést közöl, mellyből kitünik, hogy az illető Mattioli gróf volt. Ugyanazon évben tétetett közzé Taules müve, az „Homme au masque de fer", mellyben az állittatik, hogy a vasálarczu ember Arwediks örmény patriárka volt, ki vitába keveredvén a jezsuitákkal, a francziák által elragadtatott Scio szigetéről, s kit,

a világot fenhatóságuk alá hajthatják. Világi birtokukhoz csatolták a gazdag Ferrara tartományt s nem sokára Urbinót is, pénzügyeik azonban ennek daczára fölötte rosz lábon állottak s folyvást uj kölcsönökre volt szükségök. A monte-k, mellyek V. Pál alatt annyira kerestettek, veszteni kezdették értéköket, a vállalkozó szellemü VIII. Orbán alatt pedig annyira megszaporodtak az adósságok, hogy 1635-ben már harmincz millió scudóra rugtak. Ezen összegek részben a cs tholicismus javára, részben az állam kiadásaira, háborukra, templomok épitésére fordittattak. Minthogy a pápák az ujabb szabványok és a közvélemény által akadályozva voltak herczegségeket adományozni rokonaiknak, gazdagsággal halmozták el öket, miáltal nem okoztak rövidséget az államnak, hanem csak belátásuk szerint alkalmazták az egyházi méltóság jövedelmének fölöslegét. V. Sixtus rokonai nagy családot képeztek, melly az elsőrangu házakkal állott összeköttetésben; még hatalmasabbak voltak az Aldobrandinik VIII. Kelemen alatt; a Borghesék 1620-ban V. Páltól 689,727 scudót kaptak készpénzben, 24,600-at pedig monte-értékekben, továbbá olly hivatalokat, mellyek megvásárlása nekik 268,176 scudójukba került volna, földbirtokokat, ezüstnemüeket, ingóságokat, ékszereket; a Borghesék bőkezüség és jótékonyság által hallgattatták el azokat, kik rájok teméntelen gazdagságuk miatt irigykedtek. Kiszámitották, hogy a három Barberini testvér nem kevesebb, mint 105 milliót kapott VIII. Orbán pápasága alatt, ki midön azt kérdezte egy bizottságtól, mennyit ajándékozhat a pápa, azt nyerte válaszul, hogy a pápaság szükségképen világi fejedelemséggel van összekötve, s ebből tetszése szerint osztogathat ajándékokat családjának, nyolczvanezer scudo tiszta jövedelmet hozó majoratust alapithat, a leányoknak pedig száznyolczvanezer scudo értékü hozományt adhat.[1])

Pénzzel és házassággal signoriákat is lehetett szerezni, vagy pedig a királyok osztogatták, hogy a pápát maguk iránt lekötelezzék. Ludovisi a Sforzáktól a fanói, a Farneséktől pedig a zagarolói fejedelemséget kapta, mig házasság által Venosát és Piombinót nyerte el. Midőn az Urbinóban uralkodó Della Rovere család kihalt,[2]) VIII.

---

nehogy általanos méltatlankodás idéztessék elő, lehetőleg titokban kellett tartani. Mindaháromfőltevés mellett lehet felhozni érveket; legvalószinübb azonban, hogy azoknak van igazok, kik azt állitják, hogy XIV. Lajos ikertestvére volt, kinek jelenléte megzavarhatta volna az állam békéjét. De mindenesetre el kell vetnünk azon regényes részleteket, mellyekkel fogságát felczifrázták.

[1]) *Ranke.*

[2]) Lásd a XV. könyv 862. l.

Orbán ama hübért rokonai és tanácsosai kérelmeinek és sürgetéseinek, s a hatalmasságok beleegyezésének daczára nem unokaöcscseinek adományozta, hanem a Szent-szék örökségéhez csatolta; csupán a római főnöki állomást adta Taddé unokaöcscsének, melly a Della Roverék családjában örökös volt, s a méltóságon kivül tizenkétezer arany jövedelmet hajtott.

Mindezen családok monté-kat vagy kölcsönöket alapitottak s fizetés fejében jószágaik jövedelmét kötötték le a hitelezők számára. Azon kölcsönökre, mellyeket a Farnesék a Spanyolország elleni háboru miatt fölvettek, Castro- és Ronciglione voltak hypothekaként lekötve. Ezen család nagy kiterjedésü birtokai következtében az első helyet foglalta el az ujabb családok között, minthogy azonban jövedelmeik a pápa ellenkező intézkedései folytán jelentékenyen leapadtak, a bérlők a Barberinik által izgatva, kik szerették volna ama birtokokat megszerezni, felmondották a szerződést és kárpótlást követeltek (1642). Ezt jó alkalomnak tekinti Orbán, ki elfoglalja Castrót, kiközösiti Odoardo herczeget, és hadat indit ellene Parma és Piacenza elfoglalása végett. Odoardo védelemre készül s irigységből Modena, Parma, Flórencz és Velencze is fegyvert ragadnak a pápa ellen. A háborut lanyhán folytatták ugyan, de azért fölötte nagy kárára szolgált ez az országnak, mert a rendes bajokhoz járult még a bandavezérek vakmerősége is, kik a hadviselő felek valamellyikének jelvényei alatt derüre-borura raboltak, gyilkoltak. Francziaország közbenjárása folytán végre megköttetett a béke (1644), melly a dolgokat ugyanazon állapotba helyezte vissza, mellyben a háboru előtt voltak, noha az államnak tizenkét milliójába, a pápának pedig megaláztatásába került.

X. Incze.

Ez által még inkább növekedett a gyülölet a Barberinik ellen, kiknek ugy a háborut, mint a rosz kimenetelt tulajdonitották; mindent elkövettek tehát, nehogy az ő pártjukhoz tartozó pápa választassék meg, s a Mediciek közbenjárása folytán csakugyan Panfili ker. János választatott meg, ki X. Incze nevet vett fel (1644), ki kérdőre vonta a Barberiniket hütlen sáfárkodásuk miatt, mint a mellynek köszönhető volt, hogy évenkint egy millio háromszázezer arany scudot kellett fizetni kamat fejében, minek folytán az állam szükségleteinek fedezésére csak hétszázezer marad, mig ők fél millio scudo jövedelemre tettek szert. Hogyan tisztázzák ki magukat? A Barberinik Francziaországba szöktek, palotáik és monte-ik pedig lefoglaltattak, de Francziaország és donn' Olympia Maldachina közben-

járására bocsánatot nyertek, mint a hogy a nagy rablókkal szokás tenni.

Illy szigor feddhetlen pápára engedett következtetni, annál is inkább, mert általában nagyon szüken osztogatta a kegyelmeket, elannyira, hogy a pápai irodában (datária) „Monsignor non si puó"-nak nevezték el. Szükségből, s hogy könnyitsen a nép terhein, csakugyan szigoru takarékosságot léptetett életbe, de mégsem vonhatta ki magát donn' Olympia befolyása alól, ki a pápa testvéréhez menvén nőül, gazdag hozománya által tekintélyre juttatta családjokat. Hálából, befolyással ruháztatván fel, a követek látogatásokat tettek nála, az idegen udvarok ajándékokat küldöttek neki, s mindenki hozzá folyamodott, ki valamelly hivatalt ohajtott elnyerni. E szép és szellemdus hölgy folyvást czivakodott anyósával a hatalom fölött, s igy történt, hogy a cselszövények, pártoskodások és családi versenygések miatt Incze rosz hirben állott az utókor előtt.[1]) Ő maga különben már tulhaladva a hetven évet, megtartotta tevékeny becsületességét, kényszeritette a gazdagokat, hogy tegyenek eleget kötelezettségeiknek a szegények irányában, visszaállitotta a rendet és biztonságot Rómában s átalakitani szándékozott a szerzetesi intézményt. Minthogy nem adott okot a gyanakodásra az olasz fejedelmeknek, sikerült elnyernie azt, mire elődje heveskedése miatt hiába törekedett. Midőn ugyanis egy püspök, kit ő Castróba küldött, utközben meggyilkoltatott s a gonosztett II. Farnese Ranuccio herczegnek tulajdonittatott, ki viszálkodásban állott a római udvarral, a pápa elfoglaltatja és leromboltatja a nevezett várost s egy oszlopot állittat ezen felirással: Itt volt Castro (1647). Ranuccio erre átengedte azon tartományt és Ronciglionét, mellyek a Szent-szék birtokait növelték.

Midőn Incze meghalt (1655), senki sem találkozott, ki temetésének költségeit fedezni kész lett volna.

VII. Sándor.

Az Ausztria és Franeziaország között uralkodó versenygések még a conclavéba is behatoltak, s mindegyik saját teremtményét szerette volna a pápai trónra ültetni; a versenygők között létezett még egy harmadik párt, az ugynevezett repülő csapat (squadrone volante), melly képtelen volt valakit trónra emelni, de képes volt bárkinek trónrajutását megakadályozni. A méltatlan versenygés három hónapig tartott, mig végre a sienai Chigi Fabius lett győztes VII. Sándor név alatt. Ő fennen kárhoztatta a nepotismust, s meg-

[1]) Főleg Leti Gergely egyik, hiszékeny és hazug *Életrajzában.*

tiltotta testvérének és unokaöcscseinek Rómába jöni; később azonban a szokás vagy hizelgés rábirta őt, hogy egyik unokaöcscsét vegye maga mellé, kire a külföldi követek azon ügyek elintézését bizták, mellyek a minister hatásköréhez szoktak tartozni. Illyformán tehát a külügyminiszter szerepét vitte. A pápa irodalomra és templomok épitésére szentelte magát; halála számos terveinek valósitását hiusitotta meg.

IX. Kelemen.

IX. Kelemen (Giulio Rospigliosi 1667.) eltörölte a gabona-adót, az ebből keletkezett hiánylatot a VII. Sándor által eszközölt megtakaritásokkal födözte, s az egész könnyebbitést nemeslelküleg neki tulajdonitotta. Sokat fáradozott a kereskedelem felvirágoztatásán; gyakran meglátogatta a kórházakat, és pedig nem puszta kiváncsiságból, vagy fitogtatásból; személyesen szolgált fel naponkint tizenkét zarándoknak s prédikált a koldusoknak; az elődje alatt kinevezett hivatalnokokat nem fosztotta meg állásuktól, s rokonai iránt kevés kedvezést tanusitott. Candia bevétele, mellynek megakadályozására ő annyit tett, siettette halálát (1669).

X. Kelemen.

Négy hónapig és négy napig tartó viharos tanácskozás után Altieri Emil, nyolczvan éves aggastyán kiáltatott ki pápának X. Kelemen név alatt (1670), kinek nem lévén rokonai, magához fogadta a Paluzzi családot, melly csakhamar elfoglalta a hivatalokat; kedvenceit azonban X. Kelemen csak saját vagyonából gazdagitotta, mig másrészről minden módon igyekezett könnyiteni a nép terhein.

Ez időtájban ötven család létezett, mellyek nemessége idősebb volt háromszáz évnél, harminczöté kétszáz évnél, tizehaté pedig egy századnál; legrégiebbek voltak a Contik, Orsinik, Colonnák, Gaetanik és azon Savellik, kik minden évben megszabaditottak valakit a haláltól s kiknek női csak zárt kocsikban jelentek meg az utczákon. Ezen családok vidéken laktak, honnan Rómába jöttek, midőn a monté-k dusan jövedelmeztek, a hitel és a kamatok csökkenésével azonban ők is szük körülmények közé jutottak. Ezekkel aztán rokoni összeköttetésbe léptek azon családok, mellyeket minden főpap vagy bibornok a semmiből emelt ki; mások dusjövedelmü állásokat foglaltak el. Az ekként fölszinre vergődött családok háttérbe szoritani igyekeztek a régieket, miből elsőségi versenygések és mellőzhetlen szertartások keletkeztek; illyenek voltak: megállitani a kocsit, midőn valamelly előkelőbb egyén kocsija közeledett; egy vagy két ajtószárnyat tárni fel, midőn valahová bevezettettek; átengedni az elsőséget a disz-

fogadtatásoknál. Ennyi főuri család Rómának valamelly fejedelmi város jellegét kölcsönözte, minthogy valamennyi biborno k, továbbá a Barberinik, Farnesék, Chigik, Panfilik, s a többi régi és uj urak valóságos udvarokat tartottak. Mindenki igyekezett felülmulni a másikat a fényüzésben, a külföldi követek szintén nem akartak hátramaradni, s igy Róma valóságos szinpad lett, mellyen a hatalmasságok rendkivüli fényt fejtettek ki s a követek nemcsak igen számos családot, hanem lovas és gyalog őröket is tartottak. Mindegyik udvar érdekeit egy vagy több bibornok védelmezte, kik e miatt cselszövényekre adták magukat, s mindennel inkább gondoltak, mint az egyházzal; a bibor okvetlenül világi fényt is nyert, midőn a királyok tanácsaiban, a hadseregek élén s a tartományok kormányán ragyogott. A biborral rendesen a herczegi családok ifjabb gyermekeit szokták feldisziteni, kik azt gyakran letették, hogy uralkodjanak.

De lehetett-e remélni szigoru fegyelmet? a század aristocratikus eszméi Rómát sem kiméltek meg s VII. Sándor pápa akként gondolkozott, hogy kedvesebbnek kell lenni Isten előtt, ha előkelő származásu egyének szolgálnak neki; a szerzeteseket a világi papok után helyezték; a bibornokok hirhedt vivók által kisérve jelentek meg a nyilvánosság előtt, mig rokonaik feljogositva hitték magukat garázdálkodhatni. Medici Ferdinand, ki később herczeggé lett, kicsapongásai és hatalmaskodása által felingerelte maga ellen V. Sixtust, ki eltökélvén börtönbe záratni a bibornokot, magához hivatta, meghagyván szolgáinak, hogy távozása közben fogják el. A bibornok megjelent, midőn azonban meghajtotta magát, a bibor alól vért és kard tünt elő; a pápa kérdezősködésére azt válaszolta, hogy a felső öltönyt mint bibornok, az alsót pedig mint olasz herczeg viseli. Sixtus fenyegette ugyan, hogy majd l e v e s z i f e j é r ő l a v ö r ö s k a l a p o t, midőn azonban hallotta, hogy a bibornok emberei körülvették a Vaticánt, kénytelen volt szabadon bocsátani.[1])

---

[1]) A Mediciek levéltárában, a *Strozzi-féle levelek* közöttegy kézirat létezik, *Relazione anonima delle entrate, spese, forze e modo di governo di tutti i principi d' Italia* (névtelen jelentés az összes olaszországi fejedelmek jövedelmeiről, kiadásairól, haderejéről és kormányzati módjáról) czimmel, melly szintén a XVII. század első feléből származik. Ezen kézirat szerint V. Sixtus három millio aranyat tett le Castel sant' Angelóban, kárpótlásul az egyház veszteségeiért, a pápai állam jövedelme két millió aranyra rugott, melly összeg jelenleg 28 millió olasz lirának felelne meg, s akkor is kétszer annyi lehetett volna, ha a pápai államokban nem hiányoztak volna a többi országokban divatos adónemek. Az emlitett összegben nem foglaltatik benn a pápa szabad és külön jövedelme, melly

A kormányzat a főpapság kiváltságát képezte. VII. Sándor rendeleténél fogva arra, hogy valaki törvényszéki előadó (Referendario di segnatura) lehessen, a huszonegyedik év betöltése, jogtudori fokozat, három évi szolgálat valamelly ügyvéd alatt és ezerötszáz scudo évi jövedelem kivántatott. Ezen hivatal egyengette az utat valamelly város vagy tartomány kormányára, valamelly nunciaturára, hivatalra a Rotában vagy a congregatiókban, mi ismét a vörös kalapra

---

a dataria és üresedésben levő hivatalok jövedelmeiből állott. Ha Orbán és Incze annyi adósságot voltak kénytelenek csinálni, azt kell hinnünk, hogy Sixtus milliói elkölt'tek. Ezen állam a „Relazione" szerint háboru idején hetvenezer gyalogot és tizenötezer lovast fegyverzett föl, kik következőleg voltak felosztva:

Umbriára esett . .	10,000	gyalog,	3,000	lovas.
Romagnára „ . .	20,000	„	4,000	„
Marcára „ . .	15,000	„	2,000	„
Bolognára és Ferrarára	25,000	„	6,000	„
Összesen:	70,000	gyalog	15,000	lovas.

Ezenkivül öt tengeri gálya, mellyek számát azonban nyolczra is lehet emelni.

1675-ben, nyolcz évvel VII. Sándor halála után, Leti Gergely (az „Italia Regnante" II. kötete) 3 millió scudóra rugó jövedelmet tulajdonitott az államnak. Összevéve a különféle tartományok erejét s az erősségek tüzérségeit, a következő számokat állitotta fel:

Fegyverképes férfiu	400,000.
Helyőrségek, részben gyalogok, részben lovasok . .	4,000.
Fegyvergyakorlottak, kik háboru esetében mindenkor készen állanak, különben pedig honn vannak s nem kapnak zsoldot, hanem e helyett némi kiváltságokat élveznek	80,000 gyalog, 3,500 lovas.

Ezek közül a helyőrségeket ide nem számitva, az alattvalók megterhelése nélkül fölfegyverezhet és fizethet 30,000 gyalogot, 3,000 lovast.

Ezen 83,500 begyakorlott fegyverein kivül, a ferrarai, bolognai, castel san angeloi erősségekben, a Vaticánban, Anconában és Ravennában még 60,000 ember számára voltak fegyverek és nagymennyiségü lőkészletek felhalmozva. A fegyvereket az államban készitették, és pedig főkép Tivoliban; VII. Sándor egy gyárat alapitott, és szerelt fel. Civitavecchiában nagymennyiségü hadikészleten kivül tizenkét jól felszerelt gálya állomásozott. „Mindennek daczára, mondja Leti, jó fejedelemnek és nem csupán papnak kell lenni, mert a kebel minőségétől és a pápa személyes tulajdonaitól függ az állam főereje."

Összefoglalva mindazt, mit elszórva irt a különféle olaszországi fejedelmekről, Leti az akkortájban még nem olly népes félsziget hadi erejét következőleg vázolja:

Fegyverképes férfiu	1.972,000
Tényleges szolgálatban	369,000 gyalog, 32,200 lovas
Gyalog és lovas helyőrségek	27,400
A 401,700 főre menő nemzetőrségből az alattvalók megterhelése nélkül zsoldba fogadható	149,500 gyalog, 16,000 lovas.

A tengeren száz gálya és tizennégy jól felszerelt vitorlás hajó.

és a legatiókra nyujtott kilátást; ezen magas méltóságoknál a lelkivel karöltve járt a világi hatalom, melly azonban Romagnában módosittatott a feledésbe még mindig nem ment helyhatósági kiváltságok által. A közvagyon elkallódásában mindenki lehetőleg sokat iparkodott magának szerezni; a közhivatalokat nem tartották egyébnek, mint eszköznek a személyes birvágy kielégitésére. Mondják, hogy a szent Rotának nem volt olly auditorja, ki a négyhavi szabadságidővel járó hasznon kivül születésnapjára legalább ötszáz scudóra menő ajándékokat ne kapott volna. A kegyenczek nemcsak dúsajándékokat kaptak azoktól, kik valamelly hivatalt szorgalmaztak, hanem bizonyos járulékokat is kötöttek ki maguknak azon hivatalból, mellyet valaki az ő közbenjárásuk folytán elnyert. Néha a beneficiumokkal nyugdij fizetésének kötelezettsége is járt, az udvar valamelly tagjának javára. Az is megtörtént, hogy a gazdag urbinói, anconai, pesaroi püspökségeket senki sem akarta elfoglalni, annyi járulékkal és fentartásokkal voltak megterhelve.

Ennek az lőn következménye, hogy a gazdagok személyes érdekből keresték a hivatalokat; a pörlekedéseknek se vége, se hossza nem volt, a fölebbezések eredmény nélkül maradtak, s Sacchetti bibornok ezeket irta VII. Sándor pápának: „Sulyosabb ostorok ezek, mint az egyiptomi csapások. A népek, mellyek nem karddal hóditva, hanem fejedelmek ajándékozása, vagy önkénytes meghódolás folytán kerültek a Szent-szék fenhatósága alá, embertelenebb bánásmódban részesülnek, mint a syriai és afrikai rabszolgák. Ki hallgathat illyes dolgokat a nélkül, hogy ne sirjon.“[1])

Kereskedelem nem létezett, a pénzügyi gazdálkodás pedig csak adósságcsinálásban és uj monté-k alapitásában állott, miből a külföldi kereskedők sem zárattak ki elannyira, hogy csupán Genuába hatszázezer scudót küldöttek évenkint. Mindezek folytán csak a kereskedőházak tekintélye gyarapodott, mellyek a pénztárak fölött rendelkeztek s polgári és egyházi hivatalokra tettek szert. A földmivelés hanyatlásnak indult először is azon körülmény miatt, hogy az apró birtokok az előkelő családokban halmozódtak össze, aztán meg az erdők kiirtása miatt, mit részint XIII. Gergely rendelt el a buzatermelés elömozditása, részint pedig V. Sixtus az utonállók garázdálkodásainak megszüntetése végett. Az éghajlat megromlott az erdőirtás miatt, s a buza sem tenyészett; hasonló mérvben szaporodtak a

[1]) **Arckenholz**, *Krisztina kirdlynö élete*, IV. k.

kivitelt tiltó rendeletek, az élelmezési főnök hatásköre s az általános nyomoruság.

A pénz azonban még mindig szakadatlanul folyt Rómába az egyházi javadalmakra való kinevezés által, mi ha Franczia- és Németországban a királynak vagy káptalanoknak tartatott is fenn, Spanyol- és Olaszországban még mindig kövér pápai előjogot képezett.

Sokat költöttek a pápák épitkezésekre. VIII. Kelemen minden szükségessel ellátta a Vaticán lakosztályait; V. Pál a sz. Péter-basilika befejezésén kivül számos utczát jobb karba hozott és kiszélesitett, Santa Maria Maggiórában a róla nevezett kápolnát épitette, a Paola nevű forrást 35 mérföldnyi (miglia) távolról a Gianicoló-ra vezette; XV. Gergely befejezte a szép „villa interná"-t; VIII. Orbán különféle templomokat és erődítéseket emelt; X. Incze a Navona-tért és a Panfili villát épittette; VII. Sándor a Colonna-tért, a Sapienzát, növénytani kerttel és boncteremmel, a sz. Péter-basilika oszlopcsarnokát, a civitavecchiai hajógyárat készittette, s mindannyian gazdagitották a vaticáni könyvtárt. Az uj paloták, fájdalom, gyakran a régiek romjaiból készültek. A Borgheséknek megengedtetett tetszésök szerint bármit lerontatni, minek folytán számos történeti emlék elveszett; Constantin thermáit V. Pál alatt lerombolták, hogy elegendő tért nyerjenek egy palota és kert számára; a Béke templomából kivették azon oszlopot, melly jelenleg a Santa Maria Maggiore terén áll, s e miatt leszakadt a boltozat, mellyet amaz oszlop tartott. VIII. Orbán alatt a Pantheonban levő bronze-szerek Bernino kezébe jutottak, ki azokból sz. Péter izléstelen cathedráját készitette; sőt Cecilia Metella siremlékét is le akarták rontani, hogy belőle Treviben ugrókutat készitsenek; a nép azonban ellenszegült, s Pasquino ekként kiáltott fel: A mit a barbárok nem tettek, azt a Barbarinók teszik.

Nem szenvedélyből vagy tudományszomjból, hanem csupán szórakozásból könyveket, kéziratokat, érmeket, festményeket gyüjtöttek s szaporitották az akademiákat; a régészet iránti lelkesedés azonban elenyészett, az irodalom felületessé lőn, a bölcsészetet pedig nem is ösmerték. Még nagy theologusok sem tüntek fel, s idegenek küzdöttek a jansenismus kérdésében, melly ismét vita tárgyává tette a Sent-szék jogait, s uj ellenáramlatnak szolgált kiindulás-pontul.

A római udvar ismét szóba hozta hajdani követeléseit a joghatósági mentességekre nézve, a fejedelmek azonban kevésbbé voltak hajlandók azokat megadni, mint valaha; a császárság, sőt maga Spanyolország is korlátolni igyekeztek a nunciusok függetlenségét

Franczia ország kivonta ez utóbbiak jogköréből a házassági ügyeket, kizárta őket a bünügyi pörökből, halálitéleteket hajtott végre egyháziakon anélkül, hogy előbb megfosztotta volna őket rangjoktól, rendeleteket bocsátott ki az eretnekségről vagy simoniáról; Velencze kevesbitette a Rómának fentartott kinevezéseket. Ekként a katholikus fejedelmek is korlátozták az egyház függetlenségét, s a pápaságnak ezentul ujabb támadások ellen kellett magát védenie, mellyekben a vélemény alá volt rendelve a politikának.

XI. Incze.

Fölötte sokat kellett emiatt szenvednie XI. Inczének (Odescalchi Benedek), kit ellenszegülése daczára a nép a conclave ülése alatt kiáltott ki (1676). Többször intette XIV. Lajost, hogy ne hallgasson a hizelgőkre, s ne nyirbálja az egyház szabadságát; menhelyet adott az általa üldözött püspököknek, hamindjárt jansenisták voltak is. A gallicán egyház azonban a király alázatos szolgájává lett, ki, hogy miként bánt a pápával, a mentességek és regálék ügyében, már fennebb láttuk. A franczia ócsárolták XI. Incze emlékét, hogy hizelegjenek királyuknak; a nép azonban szentnek, az utókor a legigazságosabb és legönzetlenebb pápák egyikének tartotta.

A jövedelem ezidőtájban két millió négyszázezer scudóra rugott, ideértve a datariát és esetlegességeket, melly összeget a kiadás százhetvenezer scudóval multa felül, miért is Incze a bukást csak a legnagyobb szigor alkalmazásával háríthatta el; számos visszaélést és mentességet megszüntetett s leszállitotta a monté-k kamatját. Feddhetlen erkölcsü levén, s kerülvén minden aljas kedvezgetést, egy bullát akart kibocsátani a nepotismus ellen, mellyet minden bibornoknak alá kellett volna irnia; szándékát azonban nem valósithatta. Legalább rendeletek által igyekezett megjavitani az erkölcsöket; meghagyta, hogy a nők nyakig és könyökig befödve járjanak, férfiak ne tanitsanak zenére leányokat; eltiltotta a zajos álarczos meneteket, s befödette III. Pál siremlékének szemérmetlenségét; kárhoztatott hatvanöt laza erkölcstani tételt, mellyeket casuistákból s a probabilismus védőiből szedett ki.

VIII. Sándor.

Hetvenkilencz éves volt már a velenczei Ottoboni Péter, midőn VIII. Sándor név alatt pápának választatott (1689), s huszonhat hónap alatt minden módon igyekezett meggazdagitani rokonait. Halálakor (1691), már közel állott ahhoz, hogy nyiltan kárhoztassa a franczia papság 1682-ben tartott gyülekezetének munkálatait, miért is érde-

kében állván a gallicán papságnak, hogy az ő pártján álló pápa választassék, botrányos meghasonlást idézett elő, melly öt hónapig tartott, míg végül a nápolyi Pignatelli Antal választatott meg XII. Incze névvel. Ez renddel igazságosságot párositott, a bibornokokkal egy bullát iratott alá, melly kárhoztatja a nepotismust, s azt mondották róla, hogy rokonai a szegények voltak.

XI. Kelemen.

Albano János Ferencz hosszas vonakodás után elfogadta a tiarát XI. Kelemen név alatt (1700), s igen takarékos életmódot folytatott; nem engedte, hogy rokonai udvarához jöjjenek, megtiltotta nekik a czimek és ajándékok elfogadását, s mindenki ekként volt kénytelen cselekedni, ki meg akarta nyerni tetszését. Különben folytatta tanulmányait, mellyek visszavonult életének gyönyörüségét képezték; befejezte a chinai szertartások miatt keletkezett gyászos vitát, valamint a jansenismus kérdését is megoldotta, amennyiben itélethozás által meg lehet oldani valamit. Számos kórházat emelt, nemkülönben egy házat a külföldi papok s egyet a menekülő mesopotámiai püspökök számára, tágas magtárakat, Anzóban kikötőt, Rómában és Civitavecchiában vizvezetékeket és erődítéseket épittetett a partok védelmére a berberek ellen; utakat csináltatott, mocsárokat szárított ki, Fontana által emeltette az Antonin oszlopot s megujittatta a Pantheont Krisztus diadalának jelvényeül az istenek fölött. Látván, hogy az ifjak, ámbár elkülönözve tartattak a felnőttektől, mindig megromolva kerülnek ki a börtönökből, a San Michele a Ripa épülethez szintén Fontana tervrajza szerint egy javitó intézetet csatolt azon fegyenczek számára, kik még nem haladták meg a husz évet. Az örök és egy pap szobáin kivül hatvan apró cella létezett három emeleten egy téres terem körül, mellyben kápolna és oltár volt; az intézetben alkalmaztatott továbbá egy lelkiatya, ki a fegyenczeket a vallásban és erkölcstanban oktatta, továbbá több próbált jámborságu kézműves, kik őket különféle mesterségekre tanitották. A szülők bezárathatták ide gyermekeiket, kiket itt testi fenyitékkel és szent intelmekkel jó utra tériteni iparkodtak. Ezen fegyintézet nyolczvan évig tartott s számos olly büntényeknek elejét vette, mellyek ellen a kormányok napjainkban hiába küzdenek.

XI. Kelemen öt hitküldért küldött Perzsiába, kettőt Abyssiniába; sarkallta XIV. Lajost, hogy kedvezőbb feltételeket eszközöljön ki az örmények és egyéb keleti katholikusok számára; uralkodása alatt a görög egyház számos főpapjai egyesültek a mi egyházunkkal,

mellynek érdekei fölött minden hatalmasságnál örködött; szent törekvéseit azonban egy olly háboru zavarta meg, melly ujra fenekestül felforgatta Olaszországot.

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

XIV. Lajos befolyása. — Messina és Genua. — A Barbettik. — Spanyol örökösödés.

Nápoly bajai közösek voltak Siciliával, két hulla, ugyanazon bitófához kötve; kevéssel Masaniello lázadása előtt egy másik lázadás tört ki Messinában, ismét egy másik Palermóban (1646—47), mellyeket előbb csábitással, aztán erőszakkal nyomtak el. Kevés vártatva az éhség ismét uj lázadásra inditotta Olaszország ezen magtárát, s a palermói nép büszkén követelte, hogy töröljék el az élelmi szerekre vetett adókat. Los Veles alkirály szép igéretekkel akarta lecsillapitani a lázongó tömeget, ez azonban ismervén már az afféle igéretek értékét, s látván, hogy az alkirályt a papság és a nemesek támogatják, d'Alesi József aranyverőt vezérévé választotta, ki fegyvereket készitett, eltörölte a régi rendeket és kiüzte a spanyolokat. Minthogy azonban megakadályozta a menekült alkirály palotájának kirablását, Alesi elvesztette a köznép bizalmát, melly nem ismer mérsékletet; a nemesek felhasználván ezen körülményt, megölték Alesit több más főczinkossal együtt. A nemesek ugyanis mindenkor ellenei voltak az efféle lázongásoknak, részint mert, mint kiváltságos osztály, a szóbanforgó adók nagy részétől fel voltak mentve, részint mert tőkéik levén a nyilvános bankokban, mindentől irtóztak, a mi azoknak kárára szolgálhatna, részint mert a hivatalok és méltóságok az udvarhoz füzték őket. Az alkirály, kit a spanyol király gyávaságról vádolt, szivbánatban halt meg; utódja, Trivulzio Tódor bibornok, bátor és eszélyes férfiu, ki már mint milanéi kormányzó is kitüntette magát, lecsillapitotta a lázongást, „békét és uj törvénykönyvet“ igérvén nekik; de az egésznek, mint rendesen, véres üldözés lett a vége az elégületlenek ellen, a törvénykönyv pedig maradt, mint előbb volt.

Minthogy tehát az okok nem szüntek meg, a lázadások is ujra ki-kitörtek; az udvar nem látván más módot uralmának megszilárditására, mint hogy ha a siciliaiak egy részét a többiek ellen ingerli, olly kiváltságokkal ruházott fel némellyeket, mellyek mindenkinek ártalmára voltak, s folyton szitotta a féltékenykedést Catania, Mes-

sina és Palermo között. Messina megtartotta hajdani szabadságainak némi maradványát, benszülött tanácsa volt, melly kétharmad részben nemesekből, egyharmad részben pedig plebeusokból állott. Ezen tanácsnak feladata volt a várost épületekkel, iskolákkal, kitünő tanitókkal disziteni s megakadályozni a spanyol kormányzó tulkapásait; továbbá pénzt veretett s pénzen mentességet vásárolt az adóktól, mellyek aztán annál sulyosabban nehezedtek a többiekre. Illy mentességek nem gördítettek akadályokat az alkirályok hatalmaskodásai elé, s Ossuna herczeg, ki egyebek között azt is megparancsolta, hogy farsang utolsó napján a palermóiak valamennyien álarczban jelenjenek meg az utezákon, egy izben elfogatta a messinai hatóságokat, s vasba verve Palermóba vitette. Messina végre azon követeléssel lépett fel, oszszák a szigetet két részre, hogy az egyiknek ő lehessen fővárosa, Palermo azonban ötszázezer scudo lefizetésével megakadályozta ezen kivánat teljesitését; nem gondolta meg (s vajjon ki gondolta ezt meg ekkor?) hogy a külön jóllét szükségképen az általános jóllétből, s nem mások lenyügözéséből származik.

Ayala alkirály (1660), hiu és nagyravágyó ember, meg akarván nyirbálni ama kiváltságokat, még inkább növelte az elégületlenséget. Ezzel ellenkezőleg Sermoneta herczeg, kit csel szövényei miatt Farmonetá-nak (pénzcsináló) neveztek el, egészen a messinaiak pártjára áll, s jutalmul a palermói lázongások alkalmával tanusitott hüségökért, ismét életbe léptet egy régi kiváltságot, mellynek értelmében az egész szigeten termelt selymet csak Messinából volt szabad külföldre szállitani. Hiába nyilvánitotta a király ezen kiváltságot „ellenkezőnek a józan ésszel, a természetes joggal és szabadsággal, mellyet a kereskedelem nem nélkülözhet, ollyannak, melly kárára és hátrányára szolgál az egész országnak," a város nem akart lemondani ezen jogról s zajongva követelte annak megerősitését, mi meg is történt (1664).

Erre Palermo is, Messina is követet küld Spanyolországba. Messina követe követeli, hogy akként fogadtassék, mint a souverain fejedelmeknek követei; Palermo követe ezt nem engedi, mire mindketten sziciliai hevességgel vitáznak; az udvar neveti a dolgot, s féltékenységöket mindnyájok leigázására használja fel. Midőn erre ausztriai Anna, ki II. Károly nevében kormányzott, a messinaiak ellen hoz itéletet, ezek követe bucsuvétel nélkül, tiltakozva távozik. Ebből nyugtalanság s pártoskodások keletkeztek; a Merlik a királyt pártolják, a Malvizzik utálják a spanyolokat; a mathematikus Borelli Alfonz akként szándékozott a csomót megoldani, hogy köz-

társaságot alakit Genua mintájára, de kevésben mult, hogy ezen tervért életével nem adózott.

Az Aetna által okozott anyagi pusztitásokon kivül, melly ez időtájban (1669—70) olly rendkivüli mérvben hányta magából a lávát, hogy egész vidékeket eltemetett, s Cataniát elhamvasztotta, nem csekélyebb pusztitásokat okoztak szellemi téren a czélszerütlen intézkedések. Miután a törökök Candiát elfoglalták, Sziciliát is fenyegették, s védelmével Ligny flamand herczeg, derék katona, bizatott meg. A stratico, melly hivatal a görögök alatt Szicilia összes városaiban létezett, a svábföldiek uralma után csak Messinában maradt meg. Dell' Hojo Lajos, kicsapongó életü, kétszinü és adósságokba merült férfiu, azt mondotta a királynénak, hogy ha öt straticonak nevezi ki, eltörli Messina kiváltságait és köztársasági alakját, nemkülönben az általa választott hatóságok mentességét az adóktól, katonai szolgálattól és egyéb terhektől. Ezen ravasz ember, ki igen ügyesen tudta a tömeget izgatni s elfogadtatni vele saját eszméit irigykedés, önzés és vakbuzgóság által, partra szállva földre borult s megcsókolta szüz Mária kedvelt városának földjét; folyvást a templomokat és kórházakat járta, gyakran áldozott, gazdag alamizsnákat osztogatott, szentbeszédeket hallgatott, miért is a nép szentnek tartotta s szentségtörésnek vélte neki ellenmondani; ekkor bizalmatlanságot terjeszt a nép között a nemesek és gazdagok ellen; tetteti magát, mintha a senatus által kényszeritttetnék, midón valamelly bünöst fölment, vagy valamelly ártatlant halálra itél; később drágaság idejében minden igyekezetét oda forditja, hogy ne érkezzék gabona a városba, s az éhség miatt a senatust okolja; az előkelők házaitól a tengerig gabonát szórat el, hogy elhitesse a néppel, miszerint éjidején kiküldik a készletet.

Az általa ekként előkészitett fölkelés nem sokáig várat magára; erőszakoskodások, gyujtogatások fordulnak elő, miket ő a senatorok nyakára hárit; minthogy azonban azt követelte, hogy ezek egyenlő számban választassanak a nemesek és polgárok közöl, s kisérletet tett az erődök csellel való elfoglalására, mellyek városi katonaság őrizete alatt állottak, csalárdsága napfényre jutott s közös ellenségnek nyilvánittatott (1673). Ő azonban nem riad vissza s a nép salakjának s fegyenczeknek élén, a Merlik által támogatva, felgyujtja a gazdagok és Malvizzik palotáit, s csapatokat hí segitségül. Az alkirály, Ligny herczeg megérkezik, s felismervén a stratico gyalázatos eljárását, megbüntette a gonoszokat, öt pedig megfosztotta állásától; később látván, hogy Spanyolország minden áron meg akarja öt tartani az uj stratico, Crispano marchese oldala mellett, ki a legszigorubb paran-

csokkal küldetett Messinába, leteszi hivatalát, s az egész sziget pártvillongások és erőszakoskodások szinhelyévé válik.

Messinai lázadás.

Midőn egy ünnepély alkalmával (1674. jul. 6.) Adamo Antal szabómester egy jelképet tüzött ki, melly sértő volt az uj stratico, Crispano marchesére nézve, ez befogatja a szabómestert; a polgárok ebben kiváltságaik megsértését látván, föllázadnak, s egyesülnek a nemesekkel és gazdagokkal Spanyolország ellen. Crispano egy messinai vecsernye rendezésére buzditja a Merliket, a senatorokat palotájába hivja össze, s le akarja gyilkolni; rettenthetlens égök azonban megmenti őket; a Malvizzik erre kardot rántanak, vissza verik a Nápolyból jött csapatokat, s elfoglalják az erősségeket.

Remélhették-e, hogy magukra hagyatva képesek lesznek ellenállani? minthogy azonban Spanyolország ellenségei mindenkor tudták, hol kell kopogtatniok segélyért, XIV. Lajoshoz fordultak.

Ennek határt nem ismerő nagyravágyása természetesen Olaszországot sem kimélte. Mintegy féltékeny levén azon dicsőségére, mellyet ezen országnak még a tudományok kölcsönöztek, legjobb elméit magához igyekezett édesgetni; masoknak évdijakat adott, mellyekre néha érdemesek, gyakrabban méltatlanok voltak az illetők. A Colbert-rendszer nagy hátrányára volt az olasz kézmüveseknek, mellyek óriási beviteli vámokkal terheltettek, mig a franczia kézmüvek ezen időben nagy hirnévre tevén szert, s mindenütt kerestetvén, a divat még az olaszokat is arra kényszeritette, hogy az Alpeseken tulról kérjék azt, mit hajdan ők küldöttek oda, még a borokat is. Lajos belátta, hogy milly előnyére lenne neki Messina birtoka Spanyolországgal szemben, miért is sok gondolkodás nélkül csakhamar segédcsapatokat küldött Valbelle lovag és Vallavoire marquis vezetése alatt. A messinaiak kétségbeesett makacssággal küzdöttek a huszonhárom hajóból és tizenkilencz gályából álló, s Bayonne által vezetett spanyol hajóhad ellen; a katonai fáradalmakon kivül azonban már csak három uncia kenyérre voltak szoritva naponkint, később a kenyér is elfogyott s tizenkét napon át csupán házi állataik husából éltek. A franczia hajóhad megérkezésére (1675. jan.) a spanyolok eltávoztak, a város elláttatott élelmi szerekkel, de olly szüken, hogy az éhség nem sokára még fokozottabb mérvben tört ki. Lajos, ki csak saját érdekéből pártolta őket, végre egy másik hajóhadat küldött Du Quesne vezérlete alatt, védelmébe vette Messinát s Vivonne személyében alkirályt adott neki. Ennek abban állott egyedüli érdeme, hogy Montespan asszony fivére volt, különben sem azzal nem törődött, hogy

legyőzze a spanyolokat, sem hogy megfékezze saját katonáit, kik bántalmazták s elkeseritették a messinaiakat. Neki tulajdonitható, hogy rosz véget ért ezen vállalat, mellyért marschall czimet nyert.

Holland, melly ekkor Spanyolország pártján állott, a rettenetes Ruytert küldötte hajóhadával az olasz vizekre, itt azonban semmi támogatásra nem talált a nápolyiak részéről, mig don Juan d'Austria, kit a kormányzónő az ország helytartójává nevezett ki, hogy eltávolitsa II. Károlytól, épezért vonakodott távozni. Ruyter ekként haszontalanul vesztette el a drága időt, melly alatt Du Quesne hatalmas sereget gyüjtött össze, melylyel Lipari mellett véres, de nem döntő csatát vivott Ruyter ellen (1676. jan. 8.); egy másik még véresebb csatában, melly Palermo előtt vivatott (april 22.), Ruyter halálos sebet kapott, mire övéi elhagyták a rájok nézve olly gyászossá vált Földközi-tengert. A francziák előnyre tevén szert, könnyen hatalmukba kerithették volna a szigetet, Louvois azonban a segédcsapatok megtagadása által meghiusitotta a győzelem eredményét; Du Quesne illyformán tétlenül volt kénytelen tölteni az időt, mig végre értesülvén a király szándékáról, elbocsátásaért folyamodott.

XIV. Lajos ekkor szükségesnek tartván erejét Észak felé forditani, a ravasz De la Feuillade marquist Messinába küldötte azon megbizatással, hogy vonja ki onnan a helyőrséget. Nehogy pedig ellenszegüljenek a messinaiak, tudván, hogy rögtön a spanyolok boszujának esnek áldozatul, rá kellett őket szedni. Kimondhatlanul fényes ünnepélyek között alkirálynak kiáltatván ki (1678), hizelgések által mindenkinek szivét megnyeri; erre azon ürügy alatt, hogy Palermót fogja megtámadni, a messinaiakra bizza az erősségeket, mialatt a csapatokat, élelmi szereket és ágyukat hajókra szállittatja; a messinaiak egy zászlót ajándékoznak neki a Madonna della Lettera képével, előre örülve vetélytársuk bukása fölött. Szegény megcsalatottak! De la Feuillade az indulás pillanatában kijelenti, hogy a város el van hagyva, ha valaki vele akar menni, négy óra alatt hajóra szállhat. Leirhatlan rémület szállotta meg az egész népet, melly illy gyalázatosan elárulva látta magát. Őrült sietséggel mintegy 7000-en követték a francziákat, a fájdalom és boszu kiáltásait hangoztatva.[1]) Franczia-ország harmincz milliót költött ezen vállalatra. A messinaiak kétségbeesésökben a törökökhöz folyamodtak segitségért, de mielőtt ezek megérkezhettek volna, a spanyolok elfoglalták a várost; a polgárok számát 60,000-ről tizenegyezerre szállitották le, magukkal vitték a

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* 0) alatt.

város okmányait és azon görög kéziratokat, mellyeket Lascaristól vásárolt meg; megfosztatott hatóságainak szabad választásától, alávettetett az általános terheknek, a menekültek javai pedig elkoboztattak. Ezeket Lajos tizennyolcz hónapon át ellátta élelmiszerekkel, mire fejvesztés terhe alatt megparancsolta nekik, hogy távozzanak. Sokan, kik előbb dusgazdagok voltak, koldusokká lettek; mások utonállásra adták magukat; ezerötszázan megtagadták Krisztust Mahomedért; ötszázan spanyol mentelmi levéllel visszatértek hazájukba, kiket az alkirály, négynek kivételével, gályákra küldött.

XIV. Lajos nem mondott le a Piemont ellen táplált hajdani tervekről, s bonyodalmakat igyekezett benne előidézni, hogy aztán a zavarosban halászhasson. II. Victor Amadé kilencz éves korában foglalta el a trónt (1675), s helyette anyja, a Francziaországhoz szító Johanna kormányzott, ki a sóra vetett adó miatt Mondoviban kitört lázadást vérbe akarta fojtani. Johanna a portugali királyné nővére volt, ki II. don Pedrónak csak egy leányt szült. Lajos ezen leányt Victor herczegnek ajánlotta fel a kis Portugal és nagykiterjedésü gyarmatainak koronájával együtt. Már minden meg volt állapitva, midön az elégületlenség, mellyet Piemontban okvetlenül elő kellett idéznie azon körülménynek, hogy távoli s ugyszólván idegen királynak lesznek alávetve, összeesküvésben s nyilt lázongásban tört ki. Lajos el volt ezekre készülve, a kormányzónő azonban okosabbnak tartotta félbeszakitani az alkudozásokat, s a kilátásban levő szétszaggatott ország helyett inkább a már létezőt tartani meg. Visszautasitotta azon csapatokat is, mellyeket Lajos neki a mondovi-beliek megfékezésére ajánlott fel.

Genua ellenállhatlan csalétek volt ugy a savoyárdok, mint a franczia király nagyravágyására nézve, melly utóbbi nem feledhetvén, hogy a büszke város hajdan őseinek birtokában volt, folyvást beavatkozott ügyeibe. II. Károly Emanuel összeszürte a levet della Torre Raphaellel, Savona megszerzése végett, a dolog azonban napfényre jutván, rövid háboru keletkezett belőle (1672). Lajos közbelépett, követelvén, hogy Genua föltétel nélkül vesse magát alá az ő itéletének. Minthogy nem igen kedvező itéletet hozott, Genua vonakodott azt elfogadni, miért Lajos arról vádolta, hogy egyetért a milanói kormányzóval; később követelte, hogy adják vissza Gian Luigi Fiesco elkobzott vagyonát, azt hozván fel indokul, hogy az emlitett összeesküvőnek nem volt más czélja, mint visszaadni Francziaországnak a köztársaságot; azt is meghagyta, hogy szedjék szét a szabadság négy gályáját, mellyeket nem rég szereltek föl; ezenkivül Lajos

követe, Saint-Olon, mindig ujabb és ujabb szörszálhasogatásokkal állott elő, mellyek elégségesek arra, hogy a farkas széttépje a bárányt. Később azt hiresztelték, hogy Genua lőszereket ad el az algiriaknak, holott csak az volt az egészben, hogy Lajos vakon engedte magát vezettetni miniszterei által, s hogy tengerészeti minisztere minden áron háborut akart inditani Colbert halála után, ki azt ellenezte. Mialatt tehát a genuaiakat alkudozásokkal ámitották, Lajos Seignelay tengerészeti miniszter vezérlete alatt hajóhadat küldött Genua elé, (1684), melly a bizonytalanságban levő város előtt csatarendbe állván, vádakkal, követelésekkel és fenyegetésekkel telt levelet intézett a köztársasághoz. A követelt megaláztatásokat visszautasitotta a köztársaság, s fegyverkezni kezdett, midőn egyszerre tizenháromezer bomba rázta meg a várost sarkaiban. Ez baromi visszaélés volt az erővel, mellynél még a franczia kereskedőket sem figyelmeztették a visszavonulásra, kik ennek folytán övéik golyóinak s a felizgult nép dühének látták magukat kitéve; az összetört, fölégetett, száz millióig megkárositott és kiéheztetett város utoljára is kénytelen volt a leglealacsonyitóbb föltételeket elfogadni. Lajos követelte, hogy minden összeköttetést szakitsanak meg Spanyolországgal, s szereljék le a gyanus gályákat; kivánta, hogy a doge, kinek a statuto értelmében nem volt szabad kimenni a városból, négy senatorral Versaillesba ránduljon s itt könyörögjön a királyi kegyelemért. Imperiali Lercari Ferencz csakugyan elment Versaillesba, hol lealázó kitüntetésekkel fogadtatott; midőn a király azt kérdezte töle, mi ragadta meg leginkább figyelmét a királyi lakban, azt válaszolta: hogy én is itt vagyok. Midőn a miniszterek lenézőleg bántak vele, igy szólott hozzájok: A király kiragadja szivünkből a szabadságot, önök viszszaadják azt nekünk.[1])

Ezen hatalmaskodásokat, mint már láttuk (174. lap), nem sokára Róma irányában is megujitotta. Olaszországra tehát sok baj háramlott a franczia részéről, kik szerették volna birtokukba keritni, de csak nyugtalanitni voltak képesek.[2])

A Barbettik.

Tudva van, hogy Pinerolo tartományban a lucerni, perosai és san-martinói völgyeket valdensek lakták. Ezen nyugalomszerető, tu-

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* P) alatt.

[2]) Róluk mondja a milanói Ripamonti, *Insitam animis cupiditatem Italiae potiundae. Non esse credendum ingeniis promissisque Gallorum, gentis inquietae semper et volentis inquietare alios.* Lib. VI.

datlan emberek iparüzésből éltek, mig végre a schweizi reformatusok öket is megzavarták. A piemonti kormány ekkor többé-kevésbbé türelmes eljárást tanusitott irányukban, midőn azonban az anyakirályné némelly helyütt ismét életbeléptette a katholikus isteni tiszteletet, a barbettik (igy nevezték öket a barba szótól, melylyel igehirdetőiket tisztelet jeléül illetik) nyiltan fellázadtak (1653). II. Károly Emanuel katonaságot küld megfékezésökre, mi megtörténvén, ujra megerősiti kiváltságaikat azon kikötéssel, hogy ne fogadjanak be völgyeikbe idegeneket, ne gyakorolják vallásukat azokon kivül, s ne gördítsenek akadályokat a hitküldőrek elé. E föltételek némi megsértése ujabb villongásokra szolgáltatott alkalmat, s ámbár bajos volt fegyverrel hatolni ama hegyek közé, a barbettik mégis megfékeztettek. Leger János igehirdető, ki öket alaptalan gyanuk terjesztésével izgatta, külföldre menekült s itt egy könyvet adott ki „Az evangelicus egyházak története Piemont völgyeiben" (Leiden, 1669.) czim alatt, mellyben tulozva adta elő a történteket, mintha a valdensek völgyei véres üldözéseknek és embermészárlásoknak szolgáltak volna szinhelyül. Europa hitelt adott ezen tulzásoknak, Károly Emanuelt mindenki Nerónak tartotta, minek folytán csak ugy özönlöttek a tiltakozások Holland, Schweiz s különösen Cromwell részéről, ki menhelyet és földeket ajánlott fel az üldözötteknek Irhonban. Végül Turinban congressus tartatván, ez ismét helyreállitotta a békét (1655), általános bünbocsánatot hirdetvén, s megujitván a már előbb tett engedményeket. Erejök sértetlen maradt, amiért ujra föllázadhattak, amint föl is lázadtak, midőn XIV. Lajos visszavonta a nantesi rendeletet. Számos protestáns a valdensek között keresett menhelyet az üldözések és máglyák elől, miért is Lajos követelte, hogy üzessenek ki onnét, a savoyai herczeg irtsa ki az eretnekség és lázadás ama fészkét a Dauphinée határain, s a herczeg kényszeritése vagy támogátása végett csapatokat küldött (1686—87). II. Victor Amadé eltiltotta ezen vallás gyakorlását még a magán házakban is; meghagyta, hogy az imaházak lerontassanak, az igehirdetők és mesterek kiüzessenek, a gyermekek kath. hitben neveltessenek, különben az atyák öt évi gályarabsággal, az anyák pedig korbácscsal büntetendők; a külföldi reformatusokat kiutasitotta az országból, s jószágaikat a kincstár vásárolta meg, ha nem találtak más vevőket.

A csapatok csakugyan megindultak, hogy keresztülvigyék a türelmetlen rendeletet, Catinat vezérlete alatt; a barbettik akként gondolkozván, hogy a hegyek a szabadság bástyái, leölik és besózzák marháikat s a hozzáférhetlen Alpesek közé vonulnak vissza; mások

fegyvert ragadnak vallásuk védelmére; erre irtóháboru veszi kezdetét; a valdensek részint vas, de még inkább éhség által legyőzetnek, legyilkoltatnak, börtönökbe és gályákra küldetnek. Azoknak, kik a hegyek közé vették magukat, szabad elvonulás engedtetett, és Schweizban menhelyet találtak. Innen ismét visszavágyakoztak hazájukba s néhányan erőszakkal akarták visszahóditani; egy kilenczezer főből álló hadoszlop be is tört a völgyekbe s mindent legyilkolt, a mi eléje akadt. Közülök számosan elfogattak, és felakasztattak, de mert Savoya ezidőtájban nagyon összetüzött Francziaországgal, megengedte a valdenseknek visszatérni hazájukba (1689), kik ezredekké alakulva, ezen jelszó alatt: „A kifáradt türelem dühhé változik, borzasztó pusztitásokat vittek végbe a Dauphinéeben. Midőn azonban Victor Amadé ujra kibékült Lajossal (1696), visszatért előbbi türelmetlenségéhez, minden közlekedést eltiltott a piemonti és franczia országi valdensek között; ez utóbbiakat kiutasitotta Piemontból, minek folytán kétezer ötszázan Schweizban széledtek szét.

Nem hiába nézték tehát az olaszok rosz szemmel a franczíákat; de a császárral sem voltak megelégedve. Időről időre fölmerülő jelek mutatták, hogy a császár nem hagyott fel régi igényeivel Olaszországra, mellyeket kész volt mindannyiszor érvényesiteni, mihelyt nem kellett Francziaországtól tartania. Egy császári tiszt a genuai doge által megsértettnek tekintvén magát, a bécsi udvar elégtételt követelt s miután a nyilatkozat késett, csapatokat küldött a köztársaság ellen, melly kényszeritve látta magát egyéb elégtételen kivül még 300,000 hadi kárpótlás fizetésére. Martiniz, Ausztria követe a pápánál, megujitotta XIV. Lajos képviselőjének gőgös követeléseit, még sokkal haszontalanabb okokból, mert csak a körmeneteknél való rangelsőbbségről, s az ünnepélyes megjelenések alkalmával követendő szertartásokról volt szó; s amilly makacs volt, reávette a császárt boszuból, hogy érvényesitse ujra régi hübéruri előjogait, kötelezvén a tényleges törvénytelen birtokosokat, hogy birtokaikat az elvesztés büntetésének terhe alatt jogilag bizonyitsák be. Ez volt a leghatályosabb eszköz arra, hogy Olaszországban a legnagyobb zavar idéztessék elő, különösen Piemontban, melly saját biztonságára kész lett volna magát Francziaország karjaiba vetni. Spanyolország roszalta Milano, Szicilia és Sardinia nemességének ezen megzavarását a birtoklásban; XII. Incze pápa magát az olasz függetlenség fentartójának nyilvánitotta s határozott intésekkel, mellyeket a császárhoz intézett, reá birta őt az edictum visszavételére.

Incze pápa, ki a birodalom iránt bizalommal nem viseltetett,

igyekezett az olaszországi fejedelmeket szövetségre birni, hogy eltávolitsák a háborut s véget vessenek a bitorlásoknak; azonban utóda, XI. Kelemen pápa, ki ugy találta, hogy illy szövetség létesitése nehéz s nem vezet czélhoz, ügyekezett inkább Ausztria és Franczia ország között közbenjárni s ezen két hatalmasságot reábirni, hogy a török ellen forduljanak, s Európából kiszoritsák. Ez azonban haszontalan fáradság volt, midőn ezek fegyverkeztek, hogy a spanyol trónörökösödés felett veszekedjenek; s Olaszország, mellynek ebben semmi érdeke nem volt, háboruba sodortatott, melly egészen felforgatta, trónjait lerontotta s ujra felállitotta; végre az országnak egészen uj alakot adott, és mindezt az erösebb önkénye szerint.

A spanyol örökösödési háboru.

XIV. Lajos király s Leopold császár mindent elkövettek, hogy XI. Kelemen pápától Szicilia királyságának hübériségét megnyerjék; azonban, daczára annak, hogy felajánlották neki az Abruzzok két tartományát, a pápa megtagadta mindkettőnek az adományozást, s elhatározta, hogy mint a kereszténység közös atyja, nem áll egyiknek sem pártjára; a pápa minden törekvését csupán oda irányozta, hogy a többé el nem kerülhető háboru Olaszországra nézve minél kevésbbé vészhozó legyen. Velencze kijelenté, hogy semleges akar maradni; Gonzaga Ferdinand, mantuai herczeg, vig kedvü s nök után járó fejedelem, mig egyrészről késznek nyilvánitá magát vérét ontani az olasz ügyért, ugyanakkor alattomban a francziákkal alkudozott s elfoglaltatta általok városát, minek folytán azok a modenai és a parmai herczegnek törvényeket szabhattak. A főerő sulypontját azonban II. Victor Amadé herczeg képezte. Atyja és anyja katonai és politikai tekintetben jó hirnevet hagytak maguk után, mi őt lelkesithette nagy dolgok végbezvitelére, mellyekre lelkében hivatást érzett. Franczia-ország, mellynek birtokában Casale és Pinerolo volt, ezáltal féken tartotta őt, minek folytán indittatva látta magát egy a velenczei carnevali ünnepélyek alatt kötött szerződéssel a XIV. Lajos ellen alakult nagy ligához csatlakozni. A császári csapatok generalissimusává neveztetvén Olaszországban a staffardai csatában (1690) kitüntette magát, de utóbb legyőzetett Catinat által s elveszté államát. Piemontot a franczia valóságos barbár háboruval pusztitották. Catinat, ki sokkal emberibb érzelmekkel birt, mint urai, kérdé: Mit fogunk tenni? A szerencsétlen lakosság iránt mégis csak könyörülettel kell lennünk. Louvois miniszter azonban ezt felelé neki: Mit fog ön tenni? Égetni s ujra égetni! És osakugyan igy történt; elfoglalt és ismét visszafoglalt váro-

sok, megkisérlett összeesküvések, a franczia düh, a nem kevésbbé káros spanyol barátság, Catinat és Eugen herczeg vitézsége ezen korszakot a legszerencsétlenebbé tették, habár a vezérek sikeresen kivitt vállalataik által hiröket megalapitották. Casalét, melly a hadmüvelések központja lett, a savoyai herczeg, de Léganez marquis, Eugen herczeg, Galway lord ostromolták (1694) s megvétele után falait lerontatván, visszaadták a mantuai herczegnek.

Victor Amadé azonban jobbnak látta politikáját megváltoztatni, s ott hagyván szövetséges társait XIV. Lajos királyhoz pártolt (1696), mi által az egyensuly megváltozott; visszakapta Pinerolót és Casalét; s ekként független maradván, nagyobb tervekre adhatta magát. Az örökösödési háboru erre neki alkalmat adott; s miután ősnagyanyja Katalin II. Fülöp spanyol király leánya volt, ő is a spanyol örökség követelőinek sorába lépett, s egy, javaslatba hozott osztásban szóba jött, hogy az egész milanói herczegség adassék neki azon feltétel alatt, hogy ő Savoyát, a barcellonettai völgyet és Nizza grófságot engedje át (1701). Az alku meghiusulván, az ellenségeskedések megkezdődtek; s ő a nélkül, hogy Franczia ország vagy a császárság pártjára állott volna, inkább oda törekedett, hogy a viharon keresztül hatolva az ohajtott révpartra jusson. Habár nem nagyon szivesen látta, hogy állama, azon esetre, ha a milanói herczegség Franczia országnak esnék, franczia birtokoktól vétessék körül, mindazáltal elismerte V. Fülöpöt s feleségül adá neki leányát, érezvén, miszerint közvetlen megtámadásoknak tenné ki magát, ha másképen cselekednék.

Milano hüséget esküdött Fülöpnek, kinek neve Nápolyban is kikiáltatott; azonban néhány polgár elérkezettnek tartá a pillanatot az ország függetlenségének visszanyerésére; a Leopold császár által fölizgatott bárók összeesküvést szőttek az ő érdekében, de a nép által nem támogattatva tervök meghiusult (1700). Leopoldnak nem maradt tehát más reménye, mint a fegyver, s szövetségesek által támogatva hadsereget küldött a vitéz Eugen herczeg vezérlete alatt, kivel Catinat és Vaudemont állottak szemben. Eugen a Pergola-hegyen való nevezetes átkelésével az Etsch felé vonult, titokban segittetve Velencze és az ingadozó Viktor Amadé által; Chiarinál teljesen tönkretette a kihivó Villeroit (1702. febr. 1.), ki az eszélyes Catinat helyét tölté be; sőt fogolylyá tette őt Cremonában, mellyet meglepetés által elfoglalt, azonban éjjel a francziák által a városból ujra kiüzetett.

Ekkor érkezett Franczia országból Vendome herczeg, egy ma-

kacs, gőgös, kevésbbé körültekintő, de szerencsés katona; s a franczíák ujra győztesek maradtak, mignem Viktor Amadé régi okoknál s uj ürügyeknél fogva Franczíaországtól elpártolt s Leopold császárral Turinban szerződést kötött (1703), ki megigérte neki, hogy Piemontban 16,000 gyalogost és hatezer lovast fog tartani. Ezen, valamint az összes lombardiai csapatok főparancsnokságával őt ruházta föl a császár, s havonkint 80,000 tallért adott neki. Ezenkivül átengedte neki Monferrato herczegséget, kiszakitván Lombardiából Alessandriát, Valenzát, Lomellinát és Valsesiát, s a két tartomány között egy összekötő ut épitésére kötelezte magát. A herczegnek a jövő hóditások reményében még más előnyök is igértettek, különösen Vigevano területének megszerzése.

A franczíák által csakhamar megtámadott Viktor Amadé elvesztette Savoyát, Nizzát, Piemontnak egy részét; s csupán Cuneo és Turin maradt birtokában, minélfogva kénytelen volt családját 1705-ben Genuába küldeni. Vendome, ki cassanói és calcinatei győzelmeivel nagy hirre tett szert, visszahivatott Franczíaországba, hogy a rettenetes Marlborough ellen harczoljon, s helyette az orleansi herczeg küldetett Olaszországba, ki Feuillade marsallal Turint ostrom alá vette (1706). A piemontiak vitézsége, a vallásosság, melly a bátorságot fokozta, s a győzelem, melly a védelmet végre koronázta, örök időkre feledhetlenné teszik ezen eseményt, mellyet Piemont minden évben megünnepel a Superga hegyen, hol Viktor Amadé fogadalomból a boldogságos Szűz tiszteletére templomot épittetett.[1]) Amadé, ki diadallal fogadtatott megmentett fővárosában, ujra visszafoglalta az elvesztett területeket s birtokba vette Monferratot, valamint a milanói herczegségnek azon részét, melly neki biztositva volt, követelvén egyuttal a novarai és vigevanói területeket, mellyek egy titkos szerződés értelmében meg voltak részére igérve.

Franczíaország ezen pillanattól fogva lemondott minden reményéről Lombardiát illetőleg, mellyet I. József császár fivérének Ká-

[1]) „A franczíák 140 ágyut vitettek oda; s nem szabad feledniink, hogy minden nagyobb ágyu körülbelül 2000 tallérba került. Ezenkivül volt 110,000 golyó, kétféle kartács, az egyikből 106,000, a masikból 300,000; — 21,000 bomba, 27,700 gránát, 15,000 földeszsák, 30,000 sánczvető szerszám, 1.200,000 font lőpor; ehhez járult ólom, vas, pléh, kötelek s minden, amire az árkászoknak szükségök van, kén, salétrom s mindennemü kézi szerszám. Annyi bizonyos, hogy mindezen rombolási szerek árán egy gyarmatot lehetett volna alapitani s felvirágoztatni. Egy nagy város ostromához roppant költségek kellenek; s midön otthonn arról volna szó, hogy egy tönkrejutott falun segitsünk, azt tenni elmulasztjuk.“ **Voltaire**, *Siècle de Louis* XIV.

roly főherczegnek adományozott. A mantuai herczegség szintén a császársággal egyesittetett; a herczeg, ki árulónak nyilvánittatott, Franczia országtól 400,000 franknyi évi nyugdijat kapott, s felváltva Páduában és Veronában tölté életét. Vele kimult a Gonzaga-családnak egyik ága.[1]) Castiglione herczege s Ferencz Mária Pico, mirandolai herczeg is, miután a császár birtokaikat szintén lefoglalta, mint egyszerü nemesek Velenczébe vonultak vissza. Modenai Rinaldo, ki a császársággal tartott, Franczia ország által megfosztatott birtokától, de a császár visszahelyezte őt s ezenfelül eladta neki még Mirandola területét is. XI. Kelemen pápa kénytelen volt türni a bántalmakat s károkat, mellyeket országának a németek okoztak; midőn Parma és Piacenzába bevonultak, kiközösitette őket ugyan, mindazáltal nem akadályozhatta meg, hogy fővárosának kapujáig ne nyomuljanak Nápolyt meghóditandók (1707). Mig Franczia ország és Spanyolország szunnyadott, azalatt a császáriak Daun tábornok, Turin védelmezőjének vezérlete alatt előrenyomultak s bevonultak Nápolyba, megigérvén a városnak, hogy régi előjogait mind érvényben hagyják. Sziciliát nem érhették el; a császár azonban hogy a pápát megbüntesse, elfoglalta Comacchiót (1708), s megrohanta a patrimoniumot, mignem Kelemennek sikerült meglehetősen kedvező szerződést kötni.

Sardinia is hü maradt V. Fülöphöz, mignem Ausztria az angol hajóhad segélyével elfoglalta. Ausztria ezen kapzsisága nagyon ártott szövetségesei terveinek, mert ezáltal tétlenségre lettek kárhoztatva, holott a Piemontban szenvedett vereség által okozott rémületet könnyen fölhasználhatták volna arra, hogy a készületlen Franczia ország ellen borzasztó támadást intézzenek. Ezenfelül a császár hatalmi nagyobbodása is mindinkább fölébreszté féltékenységöket, s az uj angol miniszterium más irányt adott a politikának, minek eredménye lön, hogy a békére kellett gondolni.

Utrechti békeszerződés.

Anna királynő, ki Viktor Amadé iránt vitézségeért előszeretettel viseltetett, az utrechti békeszerződés (1713) első feltételei közé tétette, hogy Szicilia engedtessék át neki királyi czimmel, mellyre

---

[1]) A másiknak, melly Guastallában uralkodott, az örökségben ezt követnie kellett volna; de csak Sabionetta és Bozzolo uradalmakat kapta s 1746-ban szintén kihalt. A Castiglione- és Solferino-ágak szintén a Gonzaga-családhoz tartoztak: Ferdinand 1692-ben a csá záriak által elkergettetett; s hosszas pörlekedés után Gonzaga Lajos Ausztria által 300,000 forinttal kárpótoltatott. A Novellara-ház, melly Feltriuótól, Lajos öcsétől származott, ki 1328-ban a mantuai népnek feje volt, 1728-ban kihalt.

Amadé sovárgott; ezenfelül visszaadták neki a nizzai grófságot, Pragela völgyét s más egyebeket, ellenben elvették Barcellonettát, ugy, hogy ezentul a Ginevra-hegy csucsa képezte a határt Piemont és Franczia-ország között. A császárnak meghagyattak birtokai Olaszországban, tudniillik a nápolyi királyság, a milanói herczegség, Sardinia s a toscanai partokon fekvő kikötők és megerősitett helyek. Spanyolországnak, melly két századon át elnyeléssel fenyegette Olaszországot, nem maradt egy talpalatnyi földje sem.

Sicilia megtartotta Viktor Amadé koronázási ünnepélyét; midőn azonban őt piemonti államaiba visszatérni látta, elkezdé őt gyülölni, mint idegent; ezenkivül a piemonti tartózkodó jellem is mindinkább visszatetszett a hevesvérü délieknek. Később Viktor Amadé és a pápa között is viszályok keletkeztek a monarchia birói illetékessége miatt, miknek kiközösitések, büntetések és számüzetések voltak következményeik, mellyek az országot tönkrejuttatták, mignem végre sikerült azt Sardiniával kicserélni (1720).

Velencze fényecsillaga még egyszer föltünt a candiai háboruban (414. l.), mellyben a nemesek meggazdagodtak, mig az állam mindinkább elszegényedett, s fölemészté még a casson grande (nagy pénztár) elnevezés alatt fenálló tartaléktőkét is. A köztársaság, hogy a szükséges pénzt előteremthesse, a san marcói procuratori hivatalokat 25,000 darab aranyon árverésre bocsátotta, s három állomásból hatot, utóbb negyvenegyet csinált: a versenyzők között voltak ollyanok, kik 100,000 aranyat fizettek ezen hivatali állásért; pénzért lehetett nemességet venni, söt idegeneknek is meg volt ez engedve, s ekként hatvanhét család lőn beirva az aranyos könyvbe, mi a köztársaságnak nyolcz millio aranyat jövedelmezett. A pápa megengedte, hogy a köztársaság az eltörölt keresztesek és a jesuaták (Crocigeri e Gesuati) jószágait elkobozhassa, amiért viszont a köztársaság megengedé a jezsuiták letelepedését. Kölcsönöket vettek fel egész hetes százalékra, s a kamatokat utóbb leszállitották. Tetterejének s fegyverei vitézségének még egyszer adá jelét a Törökország elleni uj háboruban, melly a karlowiczi békével (1699) végződött; ez szabályozta Velencze viszonyait a Portához egész a köztársaság elenyészteig. Az örökösödési háboruban Velencze semleges akart maradni; minthogy azonban nem állott rendelkezésére elégséges fegyveres erő, ki volt tévo tengeren és szárazon mindkét fél sértegetéseinek s csakhamar ujra elveszté jó hirnevét, mellyet magának a candiai háboru alatt szerzett.

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

Toscana.

Toscanáról, szerencséjére, csak kevés mondani valónk van. Nem szenvedett annyit, mint a többi, s hanyatlását a mult nagyság fényével takarta. I. Cosmo (1537)[1]) eltörölvén a köztársaságot, ügyekezett hatalmát az által szilárditani, hogy kormányzásában szelidség mellett rendkivüli tevékenységet s kegyetlenséggel határos szigort fejtett ki; a kereskedést nagyban folytatta, s résztvett a külföldi nagykereskedők vállalataiban. Az augsburgi Fuggerek közvetitése által Magyarországból hozatott rezet; Levantéból gabonát, olajat és bort; megnyitotta a livornói kikötőt, érczbányákat nyittatott, s Pietrasantában sok németországi munkást foglalkoztatott az ottani ezüst-bányákban. Ezen vállalatok által ő s neje annyira meggazdagodott, hogy hat és fél millió aranyat hagyott maga után a pénztárban; megvette a Pitti-palotát, hogy utódainak fejedelmi lakul szolgáljon; ő épittette az Uffizi-palotát, a régi és az uj piacz loggiáit; megnégyszerezte az ország jövedelmeit, mellyeket 1 millió százezer aranyra emelt; törlesztette az államadósságokat. A flórenczi területnek alatta 700,000, Sienának 100,000 lakosa volt; 36,000 ember állott készen fegyverben; [2]) tizenkét gálya tartotta féken a berbereket, mellyek ellen s hogy másrészről kitüntetésekkel hallgattathassa el azokat, kik szabadság után ohajtoznának, a szent István rendjét alapitotta; ezen rend szintén négy gályahajót tartott. Ujból szervezte a flórenczi és pisai egyetemeket; az Academia Platonica helyébe, mellyet Cosmo, az ország atyja alapitott, a flórenczi akademiát állitotta, mellynek Carnesecchi, Domenichi, Giambullari, Segni, a számüzetésből visszahivott Benedetto Varchi tagjaivá lettek. Ezen akadémiának öt tagja, tudniillik: Anton

---

[1]) Lásd a XV. könyv 223 s köv. l.

[2]) Lorenzo Priuli velenczei követnek 1566. évi jelentése szerint Cosmo, a gályákon kivül, mellyek költségeinek felét egyenkint 6000 darab aranyával a spanyol király fizette, 26,000 főnyi szárazföldi hadsereget tartott, mellyet *bando*-nak neveztek, s melly között nyolczezer ember aczél mellvérttel volt ellátva; e jól fegyelmezett csapat, Flórencz kivételével, az egész területen ujonczoztatott, mert a papokon kivül senki sem volt a hadiszolgálat alól fölmentve. Minden katona saját költségén tartozott magát mellvérttel és fegyverrel ellátni. Az árkászokat a földmüvelés javitására használta; s mindössze csak hatszáz könnyü lovast tartott.

Francesco Grazzini, Bernardo Canigiani, Giambattista Dati, Bernardo Zanchini, Bastiano de' Rossi 1582 ben Leonardo Salviatival egyesülten alapitották az Accademia della Cruscát, melly negyven év mulva kiadta az olasz nyelv szótárát. Első mintája volt ez a hasonnemü munkáknak, melly még ma is, daczára a boszantásoknak s pedans kifogásoknak nagy becsben tartatik. Michel Angelo hulláját Rómából titkon elhozatta, hogy hazájában temettesse őt el; megbizta munkákkal Pontormot, Bandinellit, Bronzinot, Cellinit, frá Giovannit; Vasarival festette az egész herczegi palotát, s midőn ezen müvész őt festeni akarta, amint miniszterei vel a sienai háboru felett tanácskozik, a herczeg igy szólt hozzá: „Minek ide a miniszterek? Fesd helyettök oda a hallgatást s más hasonló erényeket, mellyek többet érnek a tanácsnál.“ Siciliából munkásokat hozatott Pisába, hogy a korallművek készitését és a tükörgyártást meghonositsa; melly iparágak fia uralkodása alatt tökélyesültek, ki behozta a porczellángyártást, melly addig ismeretlen volt, s az uj gyönyörü mozaik-müvészetet kemény kövekben.

Azonban a pártfogás, mellyben az udvar a florenczi művészetet részesitette, nem mentheté meg annak hanyatló életét; s Cosmo maga is kénytelen volt az ezüstműveket toledói Eleonorával való egybekelése alkalmára külföldön készittetni. A kereskedelem pangásnak indult, az igazságszolgáltatás a szenvedélyek befolyása alatt állott; a lakosság fogyott; a czimekre áhitozó polgárok tőkéiket a kereskedésből kivonták, hogy földbirtokokba fektessék; a legjelesb férfiak tudományos tréfákkoz folyamodtak, hogy elpalástolják republikanus törekvéseiket; igy alapitották az Accademia del Pianó-t, melly elnevezés alatt a köztársaságot értették s korkérdésekről allegorikus beszédeket tartottak.

Cosmo bámulta II. Fülöpöt, s hallgatott a toledói Péter és Alba herczeg tanácsaira, kik az emberiségnek vérengző ellenségei voltak; ő is alkalmazta az ármányok és erőszakoskodások azon hálóját, melly megfelelt azon kor jellemének. Hogy uralmát biztosithassa azon országban, hol a régi emlékek még nem enyésztek el, hol minden eszköz jónak tartatott, s hol a Piagnonik még nem vesztették el könyeik befolyásteljes hatalmát, rendkivül szigoru törvényeket hozott a politikai vétségek ellen,[1]) s a jószágelkobzásba befoglalta nemcsak a gyer-

[1]) Ranuccio Farnese több parmai nemes polgárt azon ürügy alatt, hogy élete ellen összeesküvést szőttek, kivégeztetvén, hogy elhallgattathassa a hireket, mellyek azt állitották, hogy az összeesküvés csak az ő koholmánya volt, jónak

mekek örökségét, de az örökbérleteket s a hitbizományokat is, tekintet nélkül egy harmadik személy jogaira; szaporitotta a poroszlókat, a börtönök számát, kiterjesztette a kémrendszert; a lázadók ellen (igy nevezte ő azon köztársaság hiveit, melly ellen ő maga föllázadt) 1537-től 1569-ig huszonkilencz rendeletet bocsátott ki, mellyek drakói kegyetlenséget lehelnek s örökös számüzetéssel büntetik még a fölkelők utódait is; a ki zendülés idején hazulról távozott, azt szabad volt büntetlenül megölni; 1540-ben négyszázharmincz flórenczi polgár itéltetett in contumaciam halálra; az ő uralkodása alatt száznegyvenhat egyén fejeztetett le, köztök hat nő, ide nem számitva azokat, kiket orozva tör által, vagy méreggel kivégeztetett. Hogy tájékozhassa magát az országban a reformatio terjedéséről, megszámláltatta az ostyákat az áldozásnál, valamint az embereket a templomban. A kémrendszer ugyan mindenfelé uralkodott, az inquisitiónak mindazáltal nem volt szabad világi biztosok közremüködése nélkül pöröket kezdeni.

Nem csoda tehát, ha alattvalói, daczára jó tulajdonainak, gyülölték őt.[1]) II. Fülöp, ki nem bizott senkiben, tisztelte őt. IV. Pius szerette őt, mivel hive volt, s a trienti zsinatot egész teljében elfogadta; a pápa megkinálta őt a királyi czimmel, de ő nem akarta azt elfogadni; midön azonban arról volt szó, hogy leányát Ferdinánd császárnak adja feleségül, a pápa azt inditványozá, hogy tegyék őt főherczeggé. A császári ház nem egyezett bele, nem akarván idegeneket a főherczegi czimmel fölruházni, e helyett azonban a nagyherczeg czimet s a fönséges (altezza serenissima) czimezést adták neki, s a pápa 1569-ben megkoronázta őt Romában, hol a nagyherczeg, daczára Ausztria tiltakozásainak, a pápa jobbján ült.

---

látta a pertárgyalást egy külön követ által megküldeni Cosmónak. Cosmo erre egy tárgyalást küldött neki, mellyben formaszerüleg bebizonyittatik, hogy ugyanazon követ Livornóban egy embert meggyilkolt, ámbár soha sem volt ott. Olly országban, hol a bünvádi eljárás titkos, a kormányoknak meg kell nyugodniok abban, hogy igazságosságukat kétségbevonják.

[1]) Andrea Gussoni, ki 1576-ban velenczei követ volt, igy ir róla: „Nagy kedve telik a lepárolásban, s sok mindenféle vizet és sublimatumot készit, mellyek számos betegségeket gyógyitanak, sőt van illy gyógyszere majdnem minden betegség ellen. A többi között olly kitünő hatásu olajat készit, melly külsőleg használva, tudniillik az ütér, a sziv, a gyomor és a torok bekenése által gyógyit s megvéd minden mérgezéstől, a pestis-betegeknek visszaadja az egészséget, megóvja az egészségeseket; hatalmas gyógyszer a vörheny s mindenféle veszélyes láz ellen. Beszélte nekem, hogy kisérleteket tett velo halálra itélteken, s mérget adván be nekik, ezen gyógyszerrel mint ellenméreggel mindig biztos hatást idézett elő.“

Öt gyermeke közöl, kiket a toledói Eleonorával nemzett, a ragály elragadott egymásután kettőt s az anyát is. A rosz nyelvek azt híresztelték, s ez talán koholmány is volt, hogy don Garzia veszekedés közben megölte fivérét, János bibornokot, amiért a felingerült atya az embergyilkost leszurta, s Eleonora e feletti fájdalmában meghalt. Beszélték továbbá, hogy fiának egy tőle megesett leányt jegyzett el, s hogy saját leányához Izabellához nem csupán atyai szeretettel viseltetett. Mindezek tulzások voltak, mik a menekültektől eredtek.

Fia, Ferencz Mária (1574), ki tehetség s eszély tekintetében jóval alatta állott, egészen átengedte magát Ausztria akaratának, s erkölcstelen életével megbecstelenité nevét. Belészeretett Cappello Biancába, egy fiatal velenczei leányba, kit Bonaventuri Péter elszöktetett; s ebben nem is tartóztatta őt vissza ausztriai Johannával való egybekelése, kinek féltékenysége még inkább fokozta a szerelmi botrányt. Bianca, hogy őt magához bilincselje, kecsein kivül még szerelmi italokkal s bűvszerekkel is ügyekezett reá hatni, mellyeket egy zsidó nő adott neki; s hogy még jobban lekösse őt, lebetegedést szinlett, s a nőket, kik a gyermeket megszerezték, vagy a titokról tudomással birtak, megölte. Végre az ő férje meggyilkoltatott, a nagyherczegnő is meghalt, s Francesco feleségül vette a kalandor nőt; gyalázatos ünnepélyekkel ülték meg az összekelést, s Bianca, kit a velenczei köztársaság örökbe fogadott, egyetértőleg fivérével Vittorióval tetszése szerint rászedte a gyönge nagyherczeget.[1]) Az udvaronczok utánozták urokat; fivére Péter meggyilkolta nejét hütlenségei miatt, mellyekre azonban nagyon is ő maga adott okot saját hütlenségei által; néhány nap mulva növére, Izabella, saját férje által megfojtatott. Ezen férjet Paolo Giordano Orsininak hivták, ki belészeretvén Vittoria Acorambonába, V. Sixtus egyik unokaöcscsének, Perettinek nejébe, Perettit megölte, özvegyével egybekelt s Garda tavához menekült, hol nem sokára reá meghalt, s egy más Orsini megfojtotta mind a nőt, mind sógorát.

Francesco nagyherczeg meghalt 1587-ben s néhány nap mulva

---

[1]) Szegény Tasso megénekelte Bianca Cappellónak, a *fönséges nönek* lakodalmát is, kinek mindenekelőtt nemességét magasztalja, melly oszlopa, támasza a vitézségnek; s elősorolván a nagyherczeg kitünő érdemeit, valamennyinél nagyobbnak találja azon bölcs belátását, mellynél fogva mint Páris, előnyt tudott adni Biancának, kinek valódi tisztaság, sőt kedélyességgel párosult igaz és tiszta szerelem az ékessége.

Bianca is követte. Semmisem igazolja azon koholmányokat, mellyekkel a regényirók ezen udvar gyalázatosságait fölczifrázták.

Fivére, Ferdinand bibornok, volt az ő örököse, ki roppant kincseket talált a gyémántkereskedésből és a velenczei és római két bankház üzleteiből. Ő is örökölte a család kereskedő szellemét; roppant pénzt nyert egy éhség idején, gabonát hozatván Angliából és Északról; angol és hollandi utlevéllel ellátott négy hajója egyre szállitott árukat az ő részére, s más kereskedőknek Spanyolországba; főleg pedig dugáru-üzletet folytatott Amerikában, s kalózkodott Spanyolország ellen. Illy módon nagy befolyást nyert kifelé is, a császárnak pénzt adott a törökök ellen, Erdély fejedelmének pedig csapatokat küldött; a pápának azt tanácsolta, hogy adjon bünbocsánatot IV. Henriknek, kinek titokban pénzt kölcsönzött boszuból Spanyolország ellen. Ezen eljárása miatt Olivares gróf, Spanyolország római követe, Piccolomini Alfonz csapatfőnököt reávette, hogy törjön be Toscanába; de Ferdinand megverte őt, s elfogta, s daczára az ellene történt felszólalásoknak, a bitófára küldte őt.

Előmozditotta az eperfa-tenyésztést; irják, miszerint Toscana évenkint 300,000 tallér értékü nyers selymet vitt be a nápolyi királyságból, s Flórenczben 3 millió tallérnyi selyemkelmék, aranynyal s ezüsttel áttört szövetek és rásák gyártattak. Határozott s tevékeny férfiu volt; ő teremtette a chianai völgyet a mocsáros vizek lecsapoltatása által; a Fucechio-tó kiöntéseit megfékezte, csatornákat és védgátakat épittetett a sienai mocsárokban, az Arno egy részét a Pisa és Livorno között épitett csatornába vezette, Sienában vizvezetékeket épittetett, védelmezte a rablók ellen a partvidéket a Szent-István rend hajóinak segélyével, mellyek az Inghirami Jakab által Bona ellen vezetett emlékezetes hadjárat alkalmával (1607) tizenegy zászlót, ezerötszáz rabszolgát és számos fegyvert ejtettek zsákmányul. Ferdinand győzelmet vivott ki a törökök felett az Ádriai-tengeren (1609), s Gian Bologna „a vad Thraciából rabolt fémből" készitette a szobrot, melly az Annunciata-téren emlékére állittatott.

Pártolta a természet és mathematicai tudományokat, ő alapitotta a természetrajzi muzeumot Pisában s fölelevenitette a sienai egyetemet. Még mint bibornok alapitotta Rómában a propaganda nyomdáját, s megvásárolta a Venus, a Köszörüs, Hermaphrodite, az Öklözők a Niobe-család szobrokat, hogy a Monte Pincion épitett villáját velök felékesitse. Udvaránál a leghiresb énekeseket tartotta; Cavalieri Emil egyesitette a zenét a szini előadással, a párbeszéd közé dalocskákat vegyitvén; később azon gondolatra jöttek, hogy a régiek a beszédet

zenével kisérték, igy szerzett a római Giulio Caccini karmester dallamokat, s Giacomo Peri feltalálta a harmoniát a recitativóhoz. Ottavio Rinuccini Dafne-ja előadatott 1594-ben; utóbb 1600-ban, midőn Medici Maria IV. Henrikkel egybekelt, ugyanannak Eurydicé-je s később 1608-ban az Ariadne. Ferdinand halálakor tiz millió aranyat s két milliót drágakövekben hagyott hátra.

Fia, II. Cosmo (1609), egyaránt gyönge egészségre és jellemre nézve, daczára köszvényes fájdalmainak, nem akarta megengedni, hogy az ünnepélyek, lakomák s játékok félbeszakittassanak, s azzal foglalkozott, hogy békét létesitsen s házasságokat az európai fejedelmek között. Mindent nejének, anyjának s Curzio Pichenának, atyja volt miniszterének egyetértésével tett.

Ferdinand összeköttetésben állott a Porta ellen föllázadt valamennyi basával, s Perzsiában Abbas-Shahhal. Cosmo egyetértett Fakreddyn libanoni emirrel, ki szorongattatásában Livornóba menekült, s segélyt ajánlott a keresztényeknek a Szentföld visszafoglalására, azonban megelégedtek azzal, hogy visszahelyezték őt Libanonba, hova Toscanából számos munkást vitt magával. Cosmo erre azon eszmével foglalkozott, hogy az egész kereszténységnek egy ligát kellene alakitania a törökök ellen; és habár senki sem vette figyelembe tervét, ez mégis indokul szolgált neki arra, hogy a toscanai tengerhadat tetemesen szaporitsa, melly azután a Szent-István rend lovagjainak segélyével gazdag zsákmányokat hozott Livorno kikötőjébe.

Cosmo végrendelete inkább a közjó iránti szeretetének, mint eszélyének emléke. Nejének és anyjának, kiket kormányzókká nevezett, meghagyta, hogy ne engedjék meg idegen követnek, főleg a császár, a franczia és a spanyol király követeinek, sem idegen herczegeknek a Flórenczben való lakást; semmiféle idegent hivatalba ne fogadjanak; csak szent-ferencz-rendi szerzeteseket hivjanak gyóntató-atyákul; pénzkölcsönök, vagy kereskedelmi vállalkozások czéljából az államkincstárhoz ne nyuljanak. II. Ferdinand (1621) eme kormányzói tönkretették Cosmo jó szándékait, elárasztván az udvart fényüzéssel, ármányokkal, barátokkal és theologiai kérdésekkel, szórván a herczegi és grófi czimeket a szolgaszemélyzetnek; ahelyett, hogy évenkint, mint az elhunyt nagyherczeg tette, harminczezer tallért gazdálkodtak volna meg, az államkincstárhoz kellett folyamodniok, mellynek az által is nagy veszteségeket okoztak, hogy kereskedést üztek a sienai mocsárokban termett gabnával. Az udvar szokatlan fényt fejtett ki, törpéket s bohóczokat tartott; az addig meg-

szoritott vadászatokat kiterjesztette, sőt megengedte az egyszerü nemeseknek is; a fejedelmek példája szükségkép maga után vonta az erkölcsök megváltoztatását.[1]) A titkolt kicsapongással párosult a nyilt vadság; a veszekedők s párbajvivók mindenfelé szaporodtak; s az egyeseknek adott immunitas s a templomok menhelyei megakasztották az igazságszolgáltatást. Az angolok és hollandok tevékenysége a kereskedelmet más utakra terelte; a kölcsönház, melly eddig özvegyeknek és árváknak mérsékelt kamatok mellett pénzt kölcsönzött, kezdett a megszorult Spanyolországnak kölcsönt adni, mellytől cserébe árukat kapott, s ekként bank- és kereskedő-házzá lett, melly a tőkéket összpontositotta, s mint monopolium minden magán-kereskedést tönkre tett. Később éhség tört ki, ezt 1630-ban a pestis követte, melly a kézmüiparnak halálos döfést adott; a kimerült kincstár a kölcsönháznál keresett segélyt s nyolczszázezer aranyat vett föl, mi azonban a kereskedésnek nem adott uj életet.

Ferdinand kezébe vevén a kormány gyeplőjét (1627), ügyekezett helyreütni a kormányzóság által okozott hibákat, s a fényüzésbe legalább jó izlést önteni, az erkölcsöket finomitani. Kitünő férfiu volt, tisztelettel viseltetett fivérei s rokonai iránt, a pestis idején személyesen járt mindenfelé segélyt nyujtani: a nagy Galilei által, kinek halálos ágyánál jelen volt, a tudósokat szeretni tanulván, a nemességben fölébreszté a müvészetek iránti izlést; résztvett az Accademia del Cimento üléseiben; meghivta Flórenczbe Bullinger Ker. Jánost, Dempster Tamást, Stenon Miklóst és másokat; midön Chiabrerát a szinházban megpillantotta, magához hivatá öt s ott tartotta az egész előadás alatt; Torricelli, Viviani, Bellini, Redi, Magalotti diszesitették a pisai, flórenczi és sienai egyetemeket; különféle akademiák keletkeztek, a mozdulatlanok (accademia degl' Immobili) akademiája megujittatott, s első jött azon gondolatra, hogy a közönséget a Pergola-utczában épitendő szinház felállitása által mulattassa. Mocsáros tengerparti vidékek müvelhetőkké tétettek, a meleg ásványforrások megvizsgáltattak, a selyembogár-tenyésztés nagyobb kiterjedést nyert, több kerti vetemény meghonosittatott, a toscanai narancs és czitrom hiressé lett; ügyes és jeles férfiak küldettek ki Európában utazásra, hogy ismereteket szerezzenek s ritkaságokat gyüjtsenek, mi a természettani kabinet és a muzeum alapitását eredményezte. Az élő állatok sereglete a bobolii kertben elősegitette a természetrajzi tanulmá-

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* Q) alatt.

nyokat, nem kevésbbé mint az ásványok és főleg a puhányok gyüjteménye a muzeumban.

Livorno azon időben, midőn Pisa már virágzott, még csak kis mezőváros volt, mellyet alig emlitettek, de a mellynek fontosságát a florenciek korán fölismerték.[1]) Sándor herczeg eröditményeket épittetett ott, de I. Cosmo Vasari terve szerint egy nagy védpartot készittetett és egy uj csatornát ásatott, hol a Szent-István lovagrend gályái szereltettek föl. Francesco Maria tette le Buontalenti tervei szerint az alapkövet az uj falakhoz szép kapukkal, köhidakkal, terjedelmes várművekkel s mindenféle épületekkel, a kórházon és nagy védgáton kivül. Azoknak, kik Livornóban letelepülnek, személy- és vagyonbiztosságot igért, mi nagyszámu meggazdagodott tengeri kalózt vont a városba. Livornó valóságos menhelylyé lett, hol főleg zsidók, uj keresztények Spanyolországból, menekülő angolországi katholikusok, Genuával elégedetlen korzikaiak s nagyszámu provenceiak telepedtek le. II. Ferdinand alatt a part szabadsága még jobban biztositttatván, az általános háboru alatt menedéket keresett ott a viharok elől minden hajó, még az ellenségesek is. Ferdinand kisérletet tett egy kereskedelmi társulat alakitására a lissaboni kereskedőkkel, a toscanai kereskedők e czélra négy millió aranyat adtak volna; később azonban vagy fölöslegesnek, vagy igen csekélynek tartván tengeri hatalmát, eladta összes hajóit Franciaországnak, s Toscana ekként (1647) megszünt tengeri hatalom lenni.

A Castro miatti háboruban Ferdinand Velencze és Modena pártjára állott a pápai követelések ellen; ezen háboru folytán Toscana megtelt mindenféle veszekedőkkel s bitangokkal, kiket Ferdinand meghitt hadseregének szaporitására, s ezek között a hirhedt nápolyi frá Paolo (Tiberio Squilletti) bandája is. Pontremolit, melly már előbb a Fieschik császári hübére volt, Spanyolország átengedte (1650) a nagyherczegnek ötszázezer tallérért, habár a lakosok panaszkodtak, hogy marhákként eladattak; csak Lunigiana vidéke maradt 1815-ig független Toscanától.

Ferdinand rosz egyetértésben élt nejével, Vittoria d'Urbinóval, mindazáltal fia III. Cosmo neveltetését reá bizta, ki őt tudatlan szer-

---

[1]) Az *Archivio delle Riformagioni*-ban a következő decretum fordul elő 1465. augusztus 7. kelettel: „Tekintettel arra, hogy Livorno csatornájának és partjainak műve minden hozzáértő itélete szerint igen nagyszerü és érdemes a kivitelre, s hogy idővel, ha teljesen befejeztetett, városunknak nagy kényelmére és hasznára leend, azon ohajtással, hogy befejezetlen ne maradjon . . . öt tisztből álló várnagyság neveztetik ki . . . stb."

zetesek által neveltette, kik a szépmüvészetek s világi tudományok iránti szeretetet kiolták kebléből s csupán a theologiával foglalkoztatták; minek eredménye az lett, hogy az 1670-ben uralkodóvá lett Cosmo 53 évi hosszas kormányzása alatt atyjától nagyon különbözőnek bizonyitotta magát. Utazott nem tanulás kedvéért, hanem hogy fényt fejtsen ki, s nem hozott magával egyebet megvetésnél saját hazája iránt. Orleansi Margit Luiza, kit ő anélkül hogy szerelmét bírta volna, nőül vett, s ki kedély tekintetében épen ellenkezője volt férjének, gyülölte őt, uj hazáját, a Medicieket s a Roveréket; egy más férfit szeretvén, borzadott azon gondolattól, hogy anyává lesz s ügyekezett termékenységének következményeit megsemmisiteni; az egész udvart ollyannyira fölforgatta, hogy a nagyherczeg végre megengedte neki, hogy térjen vissza Francziaországba. Számosan voltak mind Flórenczben, mind Francziaországban, kik Margitnak adtak igazat s a férjet vádolták, kit a neje elleni gyülölet mellett a féltékenység is gyötört. Ezáltal nevetségessé, zsarnoksága által gyülöletessé tévén magát, gonoszszá, kegyetlenné és ravaszszá lön; az udvar sajátságos vegyüléke volt a tulzott fényüzésnek és ajtatos gyakorlatoknak. A jubilaeum alkalmával Rómába menvén, hogy érinthesse a szent ereklyéket, mi csak a kanonokok kiváltsága volt, ezen méltóságot megszerezte magának, és kanonoki öltözetben mutatta az ereklyéket a népnek. Fogadalomból Milanóba menvén szent Károly sírjának látogatására, nagy fénynyel fogadtatott a fejedelmek által, s parmai II. Ranuccio ez alkalommal épittette a Farnese-szinházat, hol nagyszerü szinjátékok tartattak, mellyek fontosabbak voltak, mint ezen ország története.

Az első rang a velenczei köztársaság után, vagyis az elsőség valamennyi köztársaság és herczegség felett a nagyherczegeké volt; midőn azonban a savoyai herczeg királyi czimzésben részesült, Cosmo addig nyugtalankodott, annyit költött, hogy a császár végre megadta neki is ugyanazon rangot, s a nagyherczeg fölvette a *királyi fönség* czimet. Pazarul megajándékozott minden idegent, a minisztereket, s főleg a missiók jezsuitáit; ellenben gyakran megtörtént, hogy nem tudta, hogyan fizesse csapatait s hivatalnokait, ez okból azután mindegyre jobban terhelte alattvalóit. Kémeket tartott, hogy megismerje az erkölcsöket; ha két családról megtudta, hogy egymással ellenséges viszonyban élnek, házassági kapcsot hozott köztök létre, mi által szaporitotta a szerencsétleneket; sőt annyira beavatkozott a családi viszonyokba, hogy az ifjaknak megtiltá azon házak látogatását, hol férjhezadó leányok voltak.

Fia Ferdinand Redi, Viviani és Noris bibornok tanítványa, kicsapogó élete által tönkre tette szellemét és egészségét s ötvenhárom éves korában meghalt. Nem maradt más örökös, mint Gian Gastone, Cosmo másodszülött fia; azonban neje, Lauenburg herczegnő, ki esetlen és visszataszitó volt s Olaszországot utálta, nem akart Csehországból soha távozni.

Nem remélte tehát, hogy valaha örököse legyen, s mivel illy módon magát csupán az ország haszonélvezőjének tekintette, nem gondolt a hazának sem dicsőségével, sem jóllétével; nehezen volt megközelithető, egy komornok szeszélyeitől függött; tizennégy évi uralkodása alatt mindössze háromszor hivta egybe az államtanácsot; kezdetben takarékos volt, utóbb sokat pazarolt ékszerekre, gyárakra, müremekekre, s igen bőkezü volt kicsapongó ifjak irányában. A nép sohajtozott a folyvást növekedő adóteher alatt, mellyet az 1709. borzasztó tél még elviselhetlenebbé tett. Elejét veendő azon bajoknak, mellyeket halála okozandó volt, azon gondolatra jött, hogy a köztársaságot visszaállitja, vissza akarván ekként adni Flórencznek a szabadságot, melly joggal megilleté azon család kihaltával, mellyet jogosan-e vagy jogtalanul az 1530. diploma ezen állam feletti souverainitással felruházott. Miután nem sikerült tervét a hatalmasságokkal elfogadtatni, azon volt, hogy a herczegséget leányára, Annára, Vilmos pfalzi választófejedelem nejére ruházza; VI. Károly azonban kijelenté, miszerint Toscana, mint császari hübér, megürülés esetén ismét visszakerül a koronához. Követelésének érvényesitésére csapatokat küldött, daczára Spanyolország, Anglia és más tengeri hatalmasságok érdeklődéseinek ezen szép ország függetlensége iránt.

Gaston ekkor azt javasolta, hogy Toscana csatoltassék Modenához, mellynek uralkodónője egy Medici volt, I. Cosmo ivadéka. A császár ezen eszmétől nem idegenkedett, de háboruk jöttek közbe, mellyek meghiusitották a terveket.

És igy lőn Olaszország sorsa szeszélyeknek, nagyravágyó törekvéseknek s örökösödési igényeknek játékává; s ezt a szégyenteljes állapotot elnevezték békének.

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

Olasz irodalom.

A régi formáknak az uj eszmékkel való azon szerencsés összeegyeztetése, melly a franczia irodalomnak hamindjárt eredetiséget

nem is, de tökélyt kölcsönzött, az olaszoknál hiányzott; és ha a megelőző korszakban a tartalom a forma kedvéért elhanyagoltatott, ugy a jelenben a művészet a kivitel külsőségeiben veszett el, s az egyedüli törekvés az anyagi nehézségek legyőzése volt. Mindazáltal távol vagyunk attól, hogy a tizenhatodik századról azon kicsinyléssel szóljunk, melylyel azt emliteni szokták; mert mi gazdagnak találjuk fényes nevekben, a szellem élénkségében, minőt a megelőző korszak nem ismert, s művészekben, kik a phantasia eredetisége s egyénibb és hazafiasb érzelmek által tüntek ki. Ha visszaemlékezünk azon szerencsétlenekre, kik a rosz izlésnek hódoltak, miért felednök el azokat, kik meg tudták magukat attól óvni. Az igaz, illyenek kevesen vannak; de nem volt-e mindig csekély a választottak száma?

Tasso.

Valamennyi fölött áll a sorrentói származásu Torquato Tasso (1544—95). Szelid, nyájas, nyögdécselő lélek volt, hiányával azon erőnek, melly szembeszáll a sors csapásaival és növekszik azok sulya alatt; az érzékenységben volt érdeme és bünhödése; a mi századunk, melly nem tudott megbarátkozni az ő költeményének formájával, meleg érdeklődéssel van személye és mysteriosus szenvedései iránt. Kora gyermekségében megszerette atyja befolyása alatt, ki nemes és költő volt, a verseket s az udvari légkört; s habár atyja, kinek keserü tapasztalatai voltak, ügyekezett benne ezen hajlamot kioltani, elhatározta magában, hogy költővé lesz. A természet azonban nem nagyon erősen sarkalta őt a költészetre, mit legjobban bizonyit azon körülmény, hogy a költés különféle nemeiben tett kisérletet anélkül, hogy egynél határozottan meg tudott volna állapodni, hasonlóan azon szellemhez, mellyet kevésbbé az alkotás szüksége vezet, mint a szokás mások művei felett elmélkedni. Az ő muzsája megkisérlé a lyrai, a tragikai, a romantikai, az epikai, a lovag s a vallásos költészetet.

Atyja védszárnyai alatt 1562-ben kezdé költői pályáját egy Rinaldo czimü költeménynyel. Őt is elvakitá Ariosto ragyogó szelleme, mint a többieket. Ariosto neve korán fölébreszté az ifjuban a nemes versenyvágyat, ki a ferrarai költőnek leggyengébb oldalát tekintve, azt hitte, hogy fölül fogja őt mulni az alak szabályosságában, melly Ariostónál hiányzott, kivel azonban Tasso eszmegazdagság s a képzelet hatalmának tekintetében a versenyt ki nem állja. Dantéról is csak ritkán beszélt, mig ellenben Camoenst bámulta, s ő is egy modern eszmét keresett költészetének tárgyául, mellyet Virgil modorában kivánt földolgozni. Camoens dalaiban nemzetét dicsőitette,

Tasso hosszu habozás után az egész kereszténység közös nagy tettének megéneklésére határozta el magát.

Milly nagyszerű feladat! Az első, sőt egyetlen vállalat, mellyben egész Európa egyesül, hogy harczoljon Ázsia és Libia népei ellen, nem Helenáért, vagy nem azért, hogy Róma magas falait épitsék, de a kereszt civilisatiójának védelmére az izlam kéjelgő barbarismusa ellen; azért, hogy eldöntsék, vajjon essék-e vissza az emberiség a rabszolgaságba, a despotismusba, a soknejüségbe, vagy pedig törjön előre az egyenlőség és haladás ösvényén. Maga e tárgy tele van költészettel. Görögország és Egyiptom romjain egy nagy mult történetével találkoznak a keresztesek, Konstantinápolyban egy egész muzeum tárul föl előttök, melly mint zátonyra jutott hajó áll teljes fölszerelésével, s csak az emberek hiányoznak belőle, kik egykor e hajóban voltak. A bibliai történet megnépesit visszaemlékezésekkel minden völgyet, minden ösvényt; Libanon czedrusai Salamonra, Jerikó rózsái a Sunamitisre emlékeztetnek; Dávid örvendezése, Jeremiás keservei, Józsua győzelmei és a visszaesés a rabszolgaságba, a próféták beteljesedett jóslatai, az első ember kertje, és az Isten fiának bölcsője, a kert, hol Krisztus szenvedett, a kereszténység legszentebb helyei az epikai muzsa minden léptét szent dicsfénynyel környezék. S milly festői az öltözetek, szokások és erkölcsök ezen vegyüléke, mellyet Európa minden tájairól, a siciliai Tancrédtól a dán Swenoig, egybegyülve látunk! Az erő, a változatosság, a kalandok, a határozott és független akarat századai voltak ezek, midőn minden kastélynak, minden nemesnek külön története volt, minden püspök egyaránt harczolt a csatatéren s vitatkozott s zsinatokban. Sem egyes fejedelem, sem egyes vezér nem állapitotta meg az expeditiók rendét, mellyet aztán az emberek ezreinek gépiesen teljesiteniök kellett volna; hanem a legszegényebb ajtatos gyalog harczostól kezdve a legbüszkébb lovagig, mindannyian azért indultak utra, hogy karjaikat Krisztusnak felajánlják s tehetségök és tetszésök szerint a legjobban szolgálhassanak. Férfias, hajthatlan akaratok egyesülése volt ez, melly szilárd jellemeket, vakmerő vállalatokat hozott létre, s mindannyit csak egy nagy eszme lelkesité, — a kereszténység eszméje.

Itt egyesültek tehát vallás, visszaemlékezések, veszélyek, lovagiasság, vakmerő vállalkozás, melly számos akadályylyal találkozott, s eredményeiben tulszárnyalta a várakozásokat, habár a hozzákötött reményekkel ollykor nem is egyezett meg. Ezen tárgy korszerü volt, mert a törökök fegyverei még félelmesek voltak, s a veszélyeztetett Europa,

mellyet a keresztesek utolsó tette, a lepantói csata, nem biztositott még teljesen, ujabb küzdelemre lelkesült a félhold ellen.

A költői szellemnek elég volt e tárgyat észrevennie, hogy azonnal fölismerje s átérezze annak kitünő fontosságát; mindazáltal Torquato Tasso sokáig ingadozott ezen tárgy és más sokkal csekélyebb fontosságuak között. Az ő habozása az első és a második keresztes hadjárat között megfoghatlan lenne, ha tekintetbe nem vennök, hogy Virgiliusként szüksége volt a hős egységére. A második keresztes hadjáratban a királyok tegyverkeztek, az elsőben egy sem vett közülök részt; Tassonak tehát meg kellett volna hamisitnia a történelmet azáltal, hogy egy vezért kellett volna fölállitania, kinek akaratától függjenek valamennyien, hogy egyesítve őket „megszabaditsa a szent sirt," s visszavezesse „a tévedőket a szent jelvények alatt."

Az ő hősének is istenfélőnek kell lennie, mint Aeneasnak, s nem csak erényesnek, mint Virgil hősei, de vallásosnak is; szerelem képezi az Aeneis-nek csomópontját s ennek kell itt is végig vonulnia; miután az első két énekben elénk tárta egész Európa fenséges hadvonulását, ecsetelte Ázsia és Afrika viszálkodásait, beleszövi Tankred, Erminia, Clorinda, Rinaldo, Armida szerelmeit; Averno istenei-nek egy tanácskozása azzal végződik, hogy fiatal leánynak el kell csábitania egy keresztény lovagot; az erdőnek megbüvölése, melly az ostromműveletekhez szükséges fát szolgáltatja, megszünteti a vállalatot, mig nem két követ, kiknek neve alig van megemlitve, az Atlanti-tengeren át nem megy, kiragadni Rinaldot az élvezetekből, hogy jöjjön olly messzire egy fát kivágni. Ezután minden szerencsésen kezd fejlődni; Jeruzsálem megvétetik; de a megoldott fogadalomnak nagy eredményéhez, Krisztus sirjánál, csatlakozik Armida kibékülése Rinaldóval, mi nincs kimondva, de sejthető, és Erminia sorsának bizonytalansága.

Ezen szerelmi románczok, mellyek a költeménynek kétharmadát betöltik, a sentimentalismus és puhaság jellegét nyomják a tisztán harczi vállalatra; s ez leszállitja az egészet azon vállalatok és ostromok szinvonalára, mellyek a történelemben olly gyakran előfordulnak. Tasso, kiben annyi negativ hiba volt, nem birt elég erővel, hogy önmagából induljon ki, hogy azonositsa magát hőseivel, kiket festett, hogy érezzen velök, érezzen azon korszakkal; s ezért folyamodik a képzelődés természetfölötti segélyéhez. Midőn Tasso saját érzelmeit követi, mindig magával ragad, mint Olindo és Sofronia, Erminia és Armida episodjaiban, mellyek amilly jók compositió tekintetében, épolly helytelenül vannak alkalmazva. A mű többi részében több-

nyire mesterkélt festés uralkodik; a phantasia helyét az ész foglalja el, a lelkesedést számitás pótolja; nem birt mesterének Camoensnak művészetével, ki költeményében saját nemzetét dicsőitette; s habár Tancred és Boemondo alkalmat szolgáltattak neki, Olaszországról mégis mindössze csak két versben tesz említést.

Még mielőtt költeményét tervezte volna, irt egy értekezést a hősköltményről, tanulmányozta Aristotelest s ezzel együtt elemezte Virgilt és Homert; minden megjelenő uj költői művel meg akart ismerkedni, s talán épen ez volt oka, hogy csak igen későn kezdte érezni szükségét a mélyebb értelemnek,[1]) s midőn ennek hiányát észrevette, ügyekezett azt az allegoriával pótolni, a mi érthetlen fölösleges dolog volt, amennyiben phantasiájának szabad röptét az elmélet, a psychologia, a történelem, a metaphysica merev korlátai közé szoritotta.

Tudom, hogy korunknak s barátaimnak szemökre vetették, hogy Tassot nem eléggé méltányolták; azonban a függetlenség, mellyre féltékeny vagyok még azzal szemben is, kit tisztelek, jó biztositék részemre, hogy nem kedvtöltésből födöm fel azon munka szerves hibáit, mellyet minden olasz először olvasott, mellyet tud könyv nélkül, mellyet hallott énekelni Mergellina partjain és Velencze gondoláiban. Olly nagy hatással van az olaszokra, ezen mindenekfölött zenekedvelő népre, a költői harmonia, melly ezen müben kezdettől mindvégig uralkodik! Tassot azonban a gyönyörü episodok teszik népszerüvé, bizonyitékaul annak, hogy ezek nincsenek az egészszel összefüggésben s nem csupán azon korszak sajátjai, mellyet fest, de bármellyikben megtörténhetnének; nemkülönben azon elegiai hangulat, melly végig vonul elbeszélésén, s mellyet még a boldogság perczeiben is megtart. Az édes melancholia, melly költeményét átlengi, olly élénk ellentétben áll kortársainak burleszk hangjával; a lovagiassságnak, mellyből a többiek tréfát üztek, ő komoly és nemes oldalát ragadta meg. Ki tagadhatná bámulatos művészetét az elbeszélésben? Az érdekeltséget tudja mindig fentartani, a kiváncsiságot fölkelteni, akadályok által fokozni, s daczára annak, hogy minden ének kezdetén előre megmondja a tartalommutatóban az eredményt, mindvégig folyton feszült figyelemben tud tartani.

Valódi nagyságra mindazáltal soha sem emelkedik; az alkalmat a valódi költői erő kifejtésére elszalasztja olly módon, melly még

---

[1]) Lásd Gonzagához irt levelét, 1575. jun. 15-ről.

a középszerűség által is észrevehető. A paradicsomot kell festenie; mit tesz? Scipio álmát keresztény mezbe öltözteti; [1]) a követségek másolatok Titus Liwiusból; Gottfried Aeneas szólamaival bátoritja harczosait; a Földközi- és Atlanti-tengeren való utazás nem egyéb Astolfo utazásánál Ariostoban; a párbajok hű leirásai a korabeli lovagias párbajoknak; [2]) megható beszédei az ékesszólás tankönyvei után készültek; Gottfried mondatai moralis értekezésekből vannak összegyüjtve, ki tökéletes hadvezér, de annyira nyugodt, hogy képtelen minden szenvedélyre; Tancred valódi hős, azonban szerelmi bonyodalmai nem ragadják nagy tettekre; Rinaldo bizarr, s nem tünik ki más által, minthogy a sors Soliman megölését reá bizza. Tasso nagyon is hódolt korszaka hizelgő geniusának s a „magasztalás tengerén mindig duzzadt vitorlákkal evezett; [3]) a mesterkélt szellemben ügyekszik fölülmulni elődeinek szépségeit, de a tulzással azokat gyakran elrontja; [4]) a legszebb helyzeteket tönkreteszi

---

[1]) Még szolgaibb módon utánozza *Scipio álmát* a Gonzaga Hercules halálára irt énekben, mellyben Tasso, Galileinek kortársa s Columbus és Vascónak egy századdal későbbi utóda, igy ir:

Vedi come la terra in cinque cerchi
Distinta giace, e che ne son due sempre
Per algente pruina orridi e inculti;
Deserto é il terzo ancora, e che si stempre
Pare, e si sfaccia negli ardor soverchi;
Restan sol quelli frequentati e culti,
Ma sono all' un del' altro i fatti occulti.
Quante interposte in loro e vaste e nude
Solitudini scorgi, e 'n ogni parte
Quasi macchie cosparte,
Lor come isole il mare intorno chiude;
E quel che 'n voce 'n carte
É ocean chiamato, ed ampio e magno,
Che ti sembra or, se non un piccol stagno?

[2]) A mi a párbajokat illeti, Tasso az ő korszakának Justinianja volt, kire mint oraculumra hivatkoztak becsületkérdésekben.

[3]) Van egy canzoneja V. Sixtus magasztalására, mellyben keresi a kegyességet mindenfelé, anélkül, hogy megtalálná:

Ove fia ch'io la scerna?
Piú bella che 'n avorio o 'n marmi o 'n oro
Opra di Fidia, in te (se 'l ver contemplo)
Ha la clemenza e nel tuo core il tempio.

[4]) Dante Ugolinóról azt mondja, hogy dühében mindkét kezét megharapta;

tulzásokkal: mindamellett annyira kedves, hogy szinte fáj őt birálni, miként fáj a barátnak megmondani a hibákat.

Ferrarai Alfonz herczeg udvarában élvén, az udvaronczok elkerülhetlen irigységének s Eleonora herczegnő hajlamainak tárgya volt; s talán ezen hajlamok birták a nagy lelkű Alfonzt reá, hogy Tassot a Sant-Anna tébolydába zárassa. Azon hét év (1579—86) alatt, mellyet a tébolydában töltött, más tette közzé költeményét, melly még nem volt egészen kisimitva; a siker rendkivüli volt, a mű gyorsan elterjedt egész Olaszországban s bámulókat és ellenségeket szerzett neki.[1]) Nem emlitvén azokat, kik a jóknak soha sem bocsátanak meg[2]), az Accademia Crusca, melly mint valamennyi tudós társaság, olly szivesen megtagadja az élöktől a dicsőséget, hogy a halottaknak adja, eléje tette Pulcit és Bojardót, kifogást téve az inventio, a jellemek, az incidensek, a styl ellen; Salviati, ki két kötetben foglalkozott Boccaccio irályával, csupán a Tassoét találta rosznak, még Galilei is föllépett ellene. Ha azonban figyelmen kivül hagyjuk a formák megbocsáthatlan érdességét s azon sophistikus okoskodást, mellyhez a másban mindig hibát kereső nyomorult vágy folyamodik, több szemrehányás, mellyeket neki tettek, ha nem is emelkedett szempontokat, de legalább is finomabb izlést tanusit, mint amillyennel a tizenhatodik században találkozhatunk.

Tasso elhatározta magát a védelemre; azonban, ugy látszik, legyőzöttnek tekintette magát, midőn megkezdé legjobb éveinek mun-

---

Tasso Plutóról azt énekli, hogy dühében mindkét ajkát megharapta. Képzeljük a két jelenetet lefestve egymás mellé állitva.

Sajátságos, hogy Tasso mennyire eltér a gyakorlatban azon szabályoktól, mellyeket elméletben másoknak adni tud: „A nagyszerűség, mond *Dell Arte Poetica* czimű művében, könnyen dagályossággá fajulhat. Hogy a dagályosság hibájába ne essünk, kerülnünk kell a félénk aprólékosságokat, minők, hogy mondat mondatnak, ige igének, név névnek minden részletben megfeleljen. Kerülni kell az antithesiseket, millyenek például: *Te gyors gyermek vagy, én agg és lassu.* Csak a középszerüség szokott a negély szólamaival büszkélkedni, mellyek amilly nagyon gyönyörködtetnek, épolly kevéssé inditanak. A styl nagyszerüsége ugyanazon okokból ered, mellyek ha időn kivül használtatnak, a dagályosságot szülik, melly a nagyszerünek tőszomszédja.“

[1]) Hat hónap alatt hat kiadást ért, öt év alatt tizennyolczat; egyet Franczia-országban, hol Balsac, a dicsőség o stogatója, ezeket mondá: *Virgil az oka, hogy Tasso nem első, és Tasso az oka, hogy Virgil nem egyetlen.*

[2]) S' opre d' arte e d' ingegno, amore e zelo
D' onore han premio, ovver perdono in terra,
Deh non sia, prego, il mio pregar deluso. *Rime.*

káját átalakitani egy majdnem egészen uj költeménynyé, mellyben több figyelmet forditva a történelmi igazságra, került több irályi hibát, kijavitott néhány oda nem illő eseményt és a kéjelgö szerelem jeleneteit a családi boldogság jeleneteivel helyettesitette. Argantból Hectort csinált, ki hazájának védelméért harczol; a Rinaldo helyébe Ruggerónak elbüvölt börtönét Libanonba helyezte, s onnan barátai által szabadittatja ki; végül Erminia epedő szerencsétlen szerelmét kihagyta. De vajjon a critica hibája-e, ha a költői tüz kialudt? Az utókor, melly az Orlando furioso első kiadását a másodikért elfeledte, félretette a Meghóditott Jeruzsálemet, hogy ujra olvashassa a Megszabaditott Jeruzsálemet.[1])

Százada mindazáltal, daczára igazságtalanságának, Tassót magas polczra emelé, midőn a felett vitatkozott: vajjon ő nagyobb-e vagy Ariosto? Ariosto a szabadröptü, élénk, fékezetlen képzelödésü költő, ki játszik egyaránt tárgyával és olvasóival, ki megszakitja az ottava-kat és a verseket, valamint az episodokat, ki négy öt egykoru cselekvényt szerepeltet egymás mellett, s kinek mindent megbocsátunk a fényes elegantiáért és a kedves élénkségért; Tasso a komoly grácziának, a megváltoztathatlan plasztikai formának embere, a nyelvfordulatokban szegény, a rimelésben gyönge, minden lépést példákkal akar igazolni, semmi bonyodalmat nem koczkáztat, hacsak a főcselekvény lassitása vagy gyorsitása azzal összefüggésbe nem hozható. Ariosto a pogány renaissancenak kifejezése a Mediciek korában, a külső forma, a testi szépség ama mámorával, az érzelmek hevével, az élet viharos rohamával s a phantasia káprázatásával; Tasso a keresztény szellem visszatérését jelenti azon áhitatos benyomásban, mellyet gyakorol, a lovagok nagylelküségében, az ájtatos szertartásokban, a megbánásban, a nemes, méltóságteljes szigorban kezdettől egész végig. Azonban az inventio és az emlékezet igen gyakran bitorolták benne az igazi hit helyét; s ezen habozó költeményben, ezen

---

[1]) Scrissi di vera impresa e d' eroi veri,
Ma gli accrebbi ed ornai, quasi pittore
Che finga altrui di quel ch' egli é migliore,
Di piú vaghi sembianti e di piú alteri.
Poscia con occhi rimirai severi
L'opra; *e la forma a me spiacque e l' colore;*
E l' altra ne formai, mastro migliore;
Né so se colorirla in carte io speri.

Sonetti eroici, XXIII.

beteges kedvességben észrevehető az erőtlenség, melly az irodalmat és nemzetet egyaránt elfogta.

Ebben nagy része volt Tasso saját hajlamának, ki egyike azon jellemeknek, mellyek arra látszanak rendeltetve lenni, hogy szenvedjenek. Még miután börtönéből kiszabadult, sem volt elég ereje, hogy otthagyta volna az udvarokat s hogy mint nagy-ember saját méltóságával megelégedett volna; fölváltva panaszkodott és könyörgött, mignem Rómából meghivást kapott, hogy a capitoliumban tegyék fejére azon koronát, melylyel egykoron Petrarca tiszteltetett meg. Elment, de teljesen hanyatló egészségben; s a helyett, hogy a palotákba ment volna lakni, a Sant' Onofrio zárdába vonult; s ezen a magas helyen, melly annyira alkalmas, hogy onnan az elmult dicsőségek városát szemléljük, meghalt ötvenegy éves korában, s a koszoru csak koporsójának jutott. Mindig vallásos lévén, s különösen élténk utolsó éveiben, kisérletet tett egy bibliai költeménynyel is: A világteremtés hét napja czim alatt. A mintáját már emlitettük (XV. könyv 294. l.), ugyanazon hibákkal bővelkedő dráma, mint a Jeruzsálem; az érdeknek kárára van s a részvétet megsemmisiti az, hogy a jellemek vagy természetenkivüliek, vagy természetfölöttiek. Torrismondo czimü szomorujátéka egy ifjunak nővéréhez való vérfertőző szerelme, tele van regényes ármányokkal, mi akkoron nagyon divatos volt. Tasso sonettjeit és canzonéit legjobbaknak tartják Petrarca költeményei után; de senki sem olvassa, valamint kevesen olvassák prózáit is, mellyekben hiányzik az erő.

Marini.

Hires epicusa volt még ezen korszaknak a nápolyi Giambattista Marini (1569—1625), gazdagabb, de fékezetlen phantasiával. Atyja ügyvédi pályára képeztette, de Marini hajlamainak hódolva a költészetre adta magát.[1]) Piemontba tévén át lakását Cuccagna (Dö-

[1]) Piú d' una volta il genitor severo,
In cui d' oro bollian desiri ardenti,
Stringendo il morso del paterno impero,
Studio inutil, mi disse, a che pur tenti?
Ed a forza piegó l' alto pensiero
A vender fole ai garruli clienti,
Dettando a questi supplicanti e a quelli
Nel rauco foro i queruli libelli.
Ma perché puote in noi natura assai,
La lusinga del genio in me prevalse,
E la toga deposta, altrui lasciai
Parolette smaltir mendaci e false...

zsölés) czimű müve miatt I. Károly Emánuel elzáratta azon hiedelemben, hogy őt gunyolja benne, miután azonban bebizonyitotta, hogy ezen munkáját jóval előbb irta, mintsem a fejedelmet ismerte volna, szabadon bocsáttatott. A herczeg ezután pártfogójává lett, s anyagot szolgáltatott neki egy Adonis czimű hősköltőnyhez. Ebben hiában keresünk erkölcsösséget, nemes érzelmeket; hiányzik benne az érdek is, melly nem fűzhető természetfölötti lények szenvedéseihez és örömeihez, sem olly helyzetekhez, mellyekbe nem képzelhetjük be magunkat: a szépség föl van itt áldozva a nagyszerűnek, a tisztaság az üres csillámnak. Marini e tárgyból az Orlando furioso-nál jóval hosszabb költeményt csinált (összesen 45,000 vers), mellyben minden ének majdnem külön képet alkot, mindegyiknek külön czime van, minők például: a szerelem palotája, a szerelem meglepetése, a szomorujáték, a kert. Marini könnyed és harmonicus szinező lévén, gazdag költői érrel, könnyü verseléssel, melodicus rimekkel s változatos kifejezésekkel rendelkezvén, mesterileg tudta előadni még az ollyan dolgokat is, mellyek a költészettel különben meg nem férnek. Ami inventiójában monoton és gyönge volt, azt kénytelen volt folytatólagos leirásokkal, ellentétes érzelmek, képek, festések egész sorával pótolni, nem gondolva sem az egészséges kritikával, sem a javitással; egyedüli szabálya a szeszély volt,[1]) kéjelmesen átengedvén magát eszméi könnyüségének, anélkül, hogy fáradságot vett volna magának azok megválogatására vagy némellyek elhagyására, a legunalmasb dolgokat versbe szedte s egy sakk-játszmát Venus és Mercur között 110 versszakba irt le.[2]) Egyébiránt ő soha sem fogta föl az élet komoly oldalát; az

---

Legge omai piú non v' ha, la qual per dritto
Punisca il fallo e ricompensi il merto;
Sembra quanto é sin qui deciso e scritto
D' opinion confuse abisso incerto ecc.
Adone, canto IX.

[1]) É del poeta il fin la meraviglia;
Chi non sa far stupir vada alla striglia.

[2]) A XVIII. ének néhány versszaka, mellyeket Sismondi (*Litter. du Midi*) mint legszebbeket idéz, elégségesek, hogy megismertessük az olvasót az ő nem válogató modorával:

Con la *tenera* mano il ferro *duro*
Spinge contro il cinghial, *quanto piú puote*;
Ma piú robusto braccio e piú securo
Penetrar non potria dov' ei percote;
L' acuto acciar com' abbia un *saldo muro*
Ferito, ovvero una *scabrosa* cote,

élvezetek embere lévén, a körülményeket fölhasználja, földolgoz minden kinálkozó tárgyat politika, a nemzetiség érzete, bátorság nélkül; csupa emphasis és hangzó rimek ; a kéjelgés nála rendszeres, szemérem, de egyszersmint kicsapongás nélkül ; s mindenekfölött magát előtérbe tudván tolni, kihizelgi magának a dicsőséget, mint mások kihizelegnek valamelly állást.

Alig tette közzé Adonis-át, ötvennégy éves korában, az egekig magasztalták; az érzékingerlő festés, a kimerithetlen változatosság a szerelem leirásaiban, a költői phantasia tüze azon emberekkel szemben, kik a hibátlan tisztaság maniájával gyötörték magukat, az ő hibáit nemcsak megbocsáthatóknak, sőt szépségeknek tüntették föl. Károly Emánuel lovaggá tette őt; Párisban a Rambouillet-kör hizelgésekkel halmozta el őt, mellynek kényes tagjait ki tudta magával békiteni, s egy iskolát alapitott a szerelmi kalandok költőiből; Medici Mária, Francziaország királynője, kétezer scudo évi nyugdijat utal-

---

Com' abbia in un' ancudine percosso,
Torna senza trar fuor stilla di *rosso.*
Quando ció mira Adon, riede in se stesso,
Tardi pentito, e meglio si consiglia;
Pensa a lo scampo suo, *se gli é permesso,*
E teme, e di fuggir *partito piglia,*
Perché gli scorge, in riguardarlo appresso
Quel fiero lume entro l' orrende ciglia
Che ha il ciel talor, quando tra nubi rotte
Con *tridente di fuoco* apre la notte.

Maga Simondi megrójja őt a következő versekben kifejezett eszme miatt s mégis mindenki tudja, mennyire magasztalták ennek görög idylliségét :

Col mostaccio crudel baciar gli volle
Il fianco che vincea le nevi istesse;
E credendo lambir l' avorio molle,
Del fier dente la stampa entro v' impresse;
Vezzi fur gli urti; atti amorosi e gesti
Non le insegnó natura altri che questi.

Jobb a következő stanza, mindazáltal a középszerüség sem dicsekednék vele, annyi a fölösleges s az üresség benne:

Arsero di pietate i *freddi* fonti,
S' intenerir le *dure* querce e i pini;
E scaturir dalle *fron*dose *fronti*
Lagrimosi ruscelli i gioghi alpini;
Pianser le Ninfe, ed ululur da' monti;
E da' profondi lar gioghi vicini
Driadi e Napée stempraro in pianto i lumi;
Quelle ch' amano i boschi, e questi i fiumi.

ványozott részére; s valahányszor találkozott vele, megállitá aranyos hintaját a költő előtt, ki az ő testi szépségeit hatszáz versben megénekelte. Mig Tassónak annyi pénze sem volt, hogy magának dinnyét vehessen, Concini ötszáz scudót utalványozott Marininak aranyban; s ez a miniszterhez menve, ezeret kért kifizettetni. Midőn a miniszter azt mondá neki: „A manóban, meglátszik, hogy ön nápolyi," Marini igy felelt neki: „Excellentiád, szerencse, hogy három ezeret nem hallottam, olly kevéssé értem az önök franczia nyelvét." Midőn visszatért Nápolyba, a diadaliveken illy felirat diszelgett: „Il Marini mare d'incomparabile dottrina, spirito delle cetre, scopo delle penne, materia degli inchiostri, felice fenice, decoro dell' alloro" (Marini, a páratlan tan tengere, a lyrák szelleme, a tollak czélja, a tinták anyagja, boldog phönix, a borostyán disze). Ennyire istenitették azt, ki tudta egyesiteni az olasz typust a spanyollal, a zene harmoniáját a túlzással! Achillini (1574—1640) igy szólt hozzá: „Lelkemnek legmélyebb meggyőződése, hogy te Toscana, a latinok, a görögök, az egyiptomiak, a chaldaeusok, a zsidók valamennyi költőjénél nagyobb vagy;" Achillini, kinek tehát olvasnia kellett az egyiptomi és chaldaei költőket, maga is egyike a legkülönczebb költőknek, s égig magasztaltatott, mint a költők non plus ultrája, kit XIII. Lajos tizennégyezer scudóval jutalmazott egy canzonáért és egy sonettért, melly igy kezdődik: Izzadjatok oh tüzek, hogy olvadjanak az érczek.[1])

De a magasztalások akkoron divatosak voltak; s ezek az irodalmi szájhősök, kik nagy számmal voltak a társadalomban, szépen hódoltak a divatnak, a dicsőités napszámosaivá szegődvén egy enge-

---

1) Achillininek egy epigrammja igy hangzik:

Col fior de' fiori in mano
Il mio Lesbin rimiro,
Al fior respiro, e 'l pastorel sospiro.
Il fior sospira odori,
Lesbin respira ardori;
L'odor dell' uno odoro,
L'ardor dell' altro adoro,
Ed odorando ed adorando, i' sento
Dall' odor, dall' ardor ghiaccio e tormento.

Még maig is olvasható Bolognában az ő tiszteletére készitett következő felirat: *D. O. M. Claudio. Achillino. loci. genio. e. suggestu. quid. supra. mortale. spiranti. legum. scientifico. pariter. atque. ad. admirationem facundo. interpreti. uno. jam. verbo. musageti. omniscio. etc.*

delmes csapat hü támogatása mellett hizelegtek az aljas szenvedélyeknek, megénekelvén saját diadalaikat, s azt hivén, hogy szép uralkodni a század felett, bármilly módon szerezzenek is maguknak hirhedt existentiát, melly a koporsóval véglegesen be volt fejezve. Már láttuk a Tasso elleni támadásokat, de ha ő pityeregve válaszolt, mások erélyesen feleltek. Lármás viták folytak Noris atya és Macedo atya között, Moneglia és Magliabecchi, Viviani és mások, de főleg Alessandro Marchetti és Borelli között; Sergardi és Gravina között ökölre került a dolog; a Tassonival való verekedés, mellyre Aristoteles és Petrarca feletti vita adott alkalmat, pörökkel és bezáratásokkal végződött; Pallavicino bibornokot gyalázatosan bántalmazták; Giacomo Torellinek éjjel ujjait levágták; Geminiano Montanari modenai bölcsész nem egy kardszurást osztott ki és kapott; sokat veszekedett a nápolyi Antonio Oliva, ki elfogatván mint egy gyalázatos társaságnak, az ugynevezett fehéreknek tagja, melly Rómában VIII. Sándor alatt keletkezett, az ablakon kiugrott a kinpadon történt vallatása után.

Marini egy, Hercules müveiről szóló sonettjében összetévesztvén a nemei oroszlánt a lernai hydrával, ebből olly vita keletkezett, mintha egy fontos dogmáról lett volna szó, s főleg a genuai Murtola Gáspár, Károly Emánuel titkára s a Mondo creato szerzője, támadta őt meg legerősebben. Az epigrammoknak, sonetteknek, pasquilloknak egész özöne jelent meg; Murtoleide, Marineide czimek alatt a legnagyobb gorombaságokat szórták egymás ellen. Murtola versenytársára lőtt, de nem találta, a miért bitófára került volna, ha Marini nem veti magát közbe érte; ez nem gátolta Murtolát, kinek a jótett lelkét nyomta, hogy azzal vádolja Marinit, miszerint gyalázta a herczeget. Tommaso Stigliani is, Basilicatából, ki a jó utról letért, hogy versengjen az ünnepelttel, a Nuovo mondo-ban szeszélyes képzelődésének csillogtatásával elkezdte csipkedni a kedvelt költőt az uom' marino jelképe alatt; ez le Smorfie (a fintorgatás) czimü sonettekben és levelekben öntötte ki epéjét, azután az Adonisban; elannyira, hogy a támadó megrémülve a meggyalázó halhatatlanság felett, megalázta magát; de midőn Marini meghalt, szigoru és kiméletlen birálat alá vette Adonis-t az Occhialé-ban, mellyben még jó kritika sincs azon munka ellen, melly azt annyira megérdemelte volna; s mindenki fölháborodott a vakmerő ellen, ki követ mert dobni az oltárra.[1])

[1]) Az *Adonis*-hoz irt előszavában, hol ezen régi Hugo hasonlóan a mostanihoz kifejti saját rendszerét, Marini nem tagadja, hogy sokan megtagadták a töm-

Metaphorák.

Mariniban az utókor a tizenhetedik század izlésének typusát látja kifejezve. Érdekes lenne kutatni az okot, melly általánossá tette Európában ezen időben a dagályosság és a dicsékvés izlését mind az irodalomban, mind a müvészetben, még azon népeknél is, mellyekre nem nehezedtek az olaszországi nyomorok. Németországban a Lohenstein-iskola, Angliában az euphuismus, Spanyolországban a gongorianusok, Francziaországban a précieuses-ök szerepeltek. Olaszország is meg volt általa mételyezve; de elégségesen be lehet adatokkal bizonyitani, hogy ha nem követé a többieket, nem is ő volt, melly a rosz ösvényre vezette a többieket. A legcorrectebb Petrarcában is lehet találni néhány czikornyás helyet s értelmi és szóbeli antithesiseket.[1]) Az utánzók, kik mindig a roszabbat választják, hivatkoztak reá, hogy menthessék a maguk hibáit, sőt még nagyobbitották azokat; annyival is inkább, minthogy nem érzett szenvedélyek felett irván verset versre, mesterséggel kellett pótolniok a sziv melegének hiányát. Nyomát találjuk ennek a tizenhatodik század legjobb költőinél is; s annál nagyobb mértékben, minél közelebb jutunk a tizenhetedik század felé.[2])

---

jént a bálványtól. A többi között ezeket mondja: „Egyébaránt az én könyveimet, mellyek szabálytalanságokkal telvék, tiz scudójával fizetik, a kik megkaphatják, mig azokéit, kik szabályosan irtak, a pox födi a könyvkereskedésekben. A valódi szabály, kedves lelkem, az, hogy tudjuk azt megszegni kellő helyen és időben, alkalmazkodván a század szokásaihoz és izléseihez.“ *Lettere*, 1627. 127. lap.

[1]) Del fiorir queste innanzi tempo tempie,
Morte m' ha morto, e solo puó far morte
Delle catene mie gran parte porto.

[2]) Girolamo Britonionak van egy sonettje 1530-ból, mellyet Crescimbeni a jók közé soroz s igy kezdődik:

Noscon tanti pensier dal mio pensiero
Ch' io per troppo pensar, non so che penso;
E 'n tanti modi i miei pensier dispenso
Che dar di me non so giudizio intero.

és Curzio Gonzaga 1580-ból ugyanott:

D'un ghiaccio ardente e d' un gelato foco,
D'un pianto dolce e d' un timor audace,
D'un desir folle e d' un sperar fallace,
Mi nudrisco e consumo a poco a poco.

Aretino tömve van illyenekkel, s egy helyen igy ir: „Az én fejezeteimben, mellyek a nap forgásával birnak, a benső érzelmek vonalai kikerekitik egymást, a szándékok izmai megerősödnek s a legbensőbb szenvedélyek arczélei kidomborulnak.“

Tasso bővelkedik illy képletes kifejezésekben, Marininál pedig özönével fordulnak ezek elő; próza-irók és költők nem tudván ellenállani, legalább a fölöttök uralkodók elleni gyűlöletből, a spanyol irodalom befolyásának, vakon követték a bizarr fecsegés, az erőszakolt eredetiség, a pattogó szócsillámok példáját, miknek az eszmék és érzelmek hiányát kellett pótolniok. Mert valamennyi corruptio között legcsábitóbb az eszmékben való keresettség; s ha egyszer ez az izlés lábrakapott, nagyon nehéz leszokni róla vagy meggyőződni annak roszaságáról.

Illyenkor a földrajz, történelem, a világegyetem csak azért léteznek, hogy a kedvelt zsákmányt szolgáltassák, a metaphorákat; a phrasisnak, a szinnek kell uralkodnia a mélység helyett, az elmésség, a szikra csak azért kell, hogy a képet nagyszerűbbé tegye, a szépség többé nem czél. A talentom az egyedüli divat, s a styl és a metaphora nagyurai, hasonlón azokhoz, kikkel a világban gyakran találkozunk, aranytól csillogó ruhában jártak, melly alatt ing nem volt. Ezek a hamis, nyegle szellemek irtóztak a természetestől, a nyelvet elhanyagolták, a modorosságot grácziának, a dagályt fenségesnek, antithesiseket ékesszólásnak, a szójátékokat könnyedségnek tartották; vizkóros phrasisokkal takarják el a tárgy meztelenségét; ütik az üllőt mig megmelegszik. Az izetlen negélyzés és a paraszt trivialitas között

---

A sima Guarini igy ir:

Colei che ti da vita
A te l' ha tolta e l' ha donata altrui,
E tu vivi meschino, e tu non mori?
Mori, Mirtillo, mori....
Mori, morto Mirtillo ecc.

s másutt ismét:

Cruda *Amarilli* che col nome ancora
D' *amare*, ahi lasso! *amaramente* insegni.

Sőt Ariostonál is vannak hasonló helyek:

Il vento intanto di sospiri, e l' acque
Di pianto, facean pioggia di dolore. XXIII. 8
Con l' acqua di pietá l' accesa rabbia
Nel cor si spegne. XXIV. 34.
Gettano l' arme in fino al ciel faville,
Anzi lampade accese a mille a mille. Ugyanott, 100.
Bació la carta diece volte e diece;
Le lagrime vietár che su vi sparse
Se con sospiri ardenti ella non s' arse. XXX. 79.
Taglia lo scudo e sin al fondo fende.
Il destrier punto, punta i pié a l' arena stb.

botorkázva a talentom nekik abban áll, hogy egyesitik a legkülönbözőbb eszméket, s miután az aljas legjobban megegyezik a dagálylyal, többé nem eléggé illetlen, eléggé frivol kép, mellyet metaphorákba nem öltöztettek volna. A csillagok az Isten bankjának égő aranyai voltak és a nap temetésének világitó fáklyái; a hold az égi serpenyő palacsintája; a nap hóhér, ki sugarainak bárdjával levágja az árnyékok nyakát, és a hóval födött Aetna-hegy a hegyek főpapja fehér karingben; Ciro di Pers hugyköve, mellyben szenved, márvány, melly beleiben növekszik, hogy sirjává alakuljon; Marininak az ő kedvesének köpése tejhab, hópehely; egy másiknak a rovarok, mellyek egy hölgynek fején fészkelnek, ezüst lovagok arany mezőn; egy harmadik a lelkeket a lovakhoz hasonlitja, mellyek befejezvén futásukat az égben az örökkévalóság zabját fogják találni csillagistálóban.

Egyházi szónokok.

A legnagyobb visszaélés ezen metaphorákkal a szószéken üzetett; elfeledvén, hogy az egyszerűség a legszebb disze az ékesszólásnak, azt hitték, hogy az ököl és égnek meredő haj leghatalmasabb eszközei. Maguk az akkori egyházi beszédek czimei bizonyságot tesznek ezen szerencsétlen maniáról.[1]) Legbizarrabb ezen szónokok

---

1) *Az isteni szeretet zsarnoksága* panegyricon neri sz. Fülöp felett Altogradi-tól. *Az illatozó liliom* benizzi sz. Fülöp felett Sesti Lajostól. *Az ég politikája a napban és az átváltozott Krisztus sebeiben* Puccinelli Alfonztól. *Szüz Mária királyi nyárilaka, gyönyörü lakással a megtestesült Isten számára, s drága kövekkel földiszitett királyi palota a* **Fundamentum** *eius zsolozsmára épitve* Cardosi Lőrincztől. *Timante festménye* panegyricon assisi sz. Ferencz fölött Serafini Ferencz atyától. *A bővitett keresztény állatkör, vagy az isteni praedestinatio tizenkét jegye megmagyarázva ugyanannyi jelvény által* Drexelius Jeremiás atyától. Frá Fulgenzio Arminio Monforte, nuscói püspök irta: *Szabályzott Phaeton* a páduai Szent felett és *Napfogyatkozás, mellyet a nagyok napjának halált okozott* czimü panegyriconokat, ez utóbbit IV. Fülöp halála alkalmából. Saverio Acciarelli tollából kerültek ki a következők: *A szerencse uj istensége a szent levél vitorlájával a messinaiak számára* (Messina 1669.) és *A nazarethi szeretet örömei a paradicsom tavaszának müvelésével a földön* (Palermo 1700).

A sokkal komolyabb egyházi beszédek hasonló hibákban szenvedtek. *Böjti hangszer, készitve a szent atyák által, és ő nagyobb tiszteletökre s a lelkek hasznára megszólaltatva különböző székesegyházakban* frá Gabriele Serafino Boni di Lucca által. — *Séta az elmék nagyobb fölemelésére, tele inventiókkal, concatenatiókkal, scholastikus, politikai, történelmi, erkölcsi ellentétekkel, stb. érzelmekkel, közmondásokkal, oktatásokkal, paradoxonokkal, apologyokkal, tréfákkal, jelvényekkel hasonlóságokkal és másokkal, használat végett ajtatos alkalmakra.* Lucca 1678.

nál gyakran az eszmemenet; az egyik szent Antalban Ovid metamorphosisaira bukkan; a masik szent Domonkosban Hercules fáradalmait véli feltalálni; a milanói Giuseppe Maria Fornara hat értekezést közöl Milano uj napja, melly a szent szegben rejtőzik czim alatt, mellyekben azt bizonyitja, hogy ezen ereklye nap, melly születik, melly világit, melegit, táplál, szárit, mozog, nyugszik; [1]) Lemene, IV. Fülöp fölött tartott halotti dics-beszédében bizonyitgatta, hogy magnum pietate et magnitudine pium volt. Giacomo Lubiani magasztalta az isteni dicsőség napfordulatát, s az istenség számjegyét Jézus legfenségesb nevében; szent Ignáczban a tüzes kardot, kiről azt mondá, hogy „biscajai Hercules, ki nevének lángjaiban hordja a Szerafinok fegyvertárát, s a csodálatos rémek kiséretét kardjának villámában, mellybe több győzelmet véshetnél, mint a mennyit Ruggero a magáéba," s mentegeti magát, hogy nem mondhat róla eleget, mert „hiányzik neki a megszámlálhatlannak algebrája;" Xaveri szent Ferenczben az apostoli Archimedest; Borgiai szent Ferenczben egy szentet a nagyok között s egy nagyot a szentek között; szent Lajosban a tejutat, a mysticus havakat, az árnyék világos visszfényeit.

Egy comói szerzetes, Giuseppe Paolo, igy kezdte böjti szent beszédét: „Hogy a bünök, az ördögnek ezen legionariusai ellen számos hadsereget egyesithessünk, a vezeklésnek ma reggel riadót kell dobolnia." Orchi Emanuel, az előbbinek polgártársa, kinek szelleme mennyeinek inkább mint földinek tekintetett, igy van legalább megirva az előszóban utolsó böjti szent beszédeihez, mellyeket még az utóvilág is bámulni fog, nagy mester volt a legellentétesb dolgok összekeverésében; a páván kezdi, melly büszkén szétterjesztve sok szemü farkát, hirtelen lábára pillant s elborzad annak csunya voltán; ezután átmegy az almára, mellyben az eget és földet jelképezve látja, erről áttér a labdajátékra, a rétek zöldjére, Ptolomaeus, Ticho de Brahe és Fracastoro bölcseségére, a Bucephalusra, mellyet, tekintettel arra, hogy nehezen lehet megülni, a szószékkel hasonlitott össze, s végül hallgatóinak még egy egészséges harapást juttat kóstolóul. Más alkalommal forma szerént pört kezd beszédében a gazdagok ellen; az utolsó itéletet

[1]) Salesi szent Ferencznél is egy fejezet illy czimet visel: *A Calvaria-hegy valódi szeretet-akademia.*

mint szomorujátékot tüntette föl rendes felvonásokkal, karokkal és intermezzókkal; a husvétet egy diadalivnek festette nyolcz oszloppal, négy fülkével, mellyek ketteje tojásdad, a párkányzaton nagy üres hely, melly és az iv között négyszögben egy mező, azonban mégsem négszögü; s ekként foly az egész beszéd épitéssel és magyarázással.

Profán tudomány rongyai, idézetek, epigrammok, pogány istenségek, astrologia azon falábak, mellyeken az ő felfuvalkodott nagysága mozog; majd a madár mesterséges dudolásairól (gli artificiosi tilirili) beszél, majd a selyembogarakról, mellyek esznek és mélyen jóizüen és jóizüen mélyen alszanak (mangiano e dormono con soporoso sapore e saporito sopore); Magdolnát fölemelt homlokkal, szemtelen alakkal, szemérmetlen tekintettel (sollevata di fronte, sfrontata di faccia, sfacciata d' aspetto) festi; de hallván Krisztust, fölkerekedik szivének delén a gyöngéd töredelem erős déli szele, és fölemelvén zavaros godolatainak gőzét, vizzé süriti lelkének egében a fájdalom fellegeit. Tekintet nélkül magára, hallgatóira, tekintet nélkül az Istenre,[1]) nem lebeg szeme előtt más, mint a kép, a festés, majd az embert az orgonához, majd a bűnöst a mosónéhoz hasonlitja, „ki meztelen karral, föltürközött szoknyával, kezébe veszi a szennyes fehérruhát, letérdel egy patak mellett, előre hajlik egy kiálló köre, belemártja a ruhát a vizbe, dörzsöli kezei között, tenyerével sulykolja, kiöbliti, megforgatja, összegöngyöli, megrázza, összeszedi, kifacsarja; azután szapulóba tévén s hatalmas tüznél egy üstben vizzel és hamuval erős lugot csinálván, azt forrón reáönti; ujra meghajlik, megkettőzi karjainak s tenyereinek erejét, melly egyaránt izzadt és szappanyos; s végül a tiszta patak partjához menve, négyszeres dörzsölés, háromszoros megrázás, kétszeres kiöblités, egyszeres kifacsarás után a ruhát kiveszi, melly most fehérebb és finomabb lett, mint valaha.“

Nem sok hiányzott, hogy hallgatóinak nagy száma tapsba nem tört ki; s midőn távozik tőlök, beszél nekik szeretetéről, melly néhány nap alatt óriássá lett; mert az ő figyelmök dajkája volt, szoptatta, ringatta; azután elszoktatva az anyai emlőtől a keserü elutazás aloéja

---

[1]) „Oh, kiált fel az Isten, most megharagitasz! De Uram, milly játékot játszunk? — Oh uram, a magad költségén tanultad igy viselni magadat, hányszor nem gunyoltak ki!“

által, táplálkozni fog a tömör szeretet szilárd ételével ; azon kivánság tovább, hogy közéjök visszatérjen, érett terhesség, s a szülési fájdalmak addig fognak tartani, mignem az Isten kegyelme nem fog világra hozni egy uj nagyböjtöt.

Az igaz, hogy Segnerinek[1]) nem valamennyi kortársa eszelős-

---

[1]) Nemcsak Olaszországban volt ez igy. Németországban is hires volt e tekintetben Megerle Ulrik, ki Abraham a Sancta Clara néven ismeretes (1642—1709); tőle, mint mondják, kölcsönzé Schiller ama beszédet, mellyet *Wallensteins Lager* czimü drámájában a kapuczinusnak szájába ad, ki a harminczéves háborubau a katholikusok sátraiban megjelenvén, mig ott táuczoltak és dözsöltek, ekként kiáltoz :

„Heisa, Juchheia ! Dudeldumdei !
Das geht ja hoch her. Bin auch dabei !
Ist das eine Armee von Christen ?
Sind wir Türken? sind wir Antibaptisten?
Treibt man so mit dem Sontag Spott,
Als hätte der allmächtige Gott
Das Chiragra, könnte nich drein schlagen ?
Ist's jetzt Zeit zu Saufgelagen
Zu Banketten und Feiertagen ?
Quid hic statis otiosi?
Was steht ihr und legt die Hände in Schoss ?
Die Kriegsfurie ist an der Donau los,
Das Bollwerk des Baierlands ist gefallen,
Regensburg ist in des Feindes Krallen,
Und die Armee liegt hier in Böhmen,
Pflegt den Bauch, lässt sichs wenig grämen,
Kümmert sich mehr um den Krug als den Krieg,
Wetzt lieber den Schnabel als den Sabel,
Hetzt sich lieber herum mit der Dirn',
Frisst den Ochsen lieber, als den Oxenstirn.
Die Christenheit trauert in Sack und Asche ;
Der Soldat füllt sich nur die Tasche.
Es ist eine Zeit der Thränen und Noth,
Am Himmel geschehen Zeichen und Wunder
Und aus den Wolken, blutigroth,
Hängt der Herrgott den Kriegsmantel 'runter.
Den Kometen steckt er, wie eine Ruthe,
Drohend am Himmelsfenster aus,
Die ganze Welt ist ein Klagehaus ;
Die Arche der Kirche schwimmt im Blute,
Und das römische Reich — dass Gott erbarm !
Sollte jetzt heissen römisch Arm ;
Der Rheinstrom ist worden zu einem Peinstrom,

ködött illy módon, de annyi bizonyos, hogy a legnagyobb rész igy tett, nem törődve az eredménynyel, csupán a pillanatnyi hatásra

---

Die Klöster sind ausgenommene Nester,
Die Bisthümer sind verwandelt in Wüsthümer
Die Abteien und die Stifter
Sind nun Raubteien und Diebesklüfter,
Und alle die gesegneten deutschen Länder
Sind verkehrt worden in Elender —
Woher kommt das? Das will ich euch verkünden,
Das schreibt sich her von euern Lastern und Sünden,
Von dem Greuel und Heidenleben,
Dem sich Officier' und Soldaten ergeben.
Denn die Sünd' ist der Magnetenstein,
Der das Eisen ziehet ins Land herein.
Auf das Unrecht, da folgt das Uebel,
Wie die Thrän' auf den herben Zwiebel,
Hinter dem U kommt gleich das Weh,
Das ist die Ordnung im A B C.
Ubi erit victoriae spes,
Si offenditur Deus? Wie soll man siegen,
Wenn man die Predigt schwänzt und die Mess,
Nichts thut, als in den Weinbäusern liegen?
Die Frau in dem Evangelium
Fand den verlornen Groschen wieder,
Der Saul seines Vaters Esel wieder,
Der Joseph seine saubern Brüder:
Aber wer bei den Soldaten sucht
Die Furcht Gottes und die gute Zucht,
Und die Scham, der wird nicht viel finden,
Thät er auch hundert Laternen anzünden.
Zu dem Prediger in der Wüsten,
Wie wir lesen im Evangelisten,
Kamen auch die Soldaten gelaufen,
Thaten Buss' und liessen sich taufen,
Fragten ihn: Quid faciemus nos?
Wie machen wir's, dass wir kommen in Abrahams Schoss?
Et ait illis. Und er sagt:
Neminem concutiatis,
Wenn ihr Niemanden schindet und plagt,
Neque calumniam faciatis,
Niemand verlästert, auf Niemand lügt.
Contenti estote, euch begnügt,
Stipendiis vestris, mit eurer Löhnung
Und verflucht jede böse Auge wöhnung.
Es ist ein Gebot: Du sollst den Namen
Deines Herrgotts nicht eitel auskramen,
Und wo hört man mehr blasphemiren,

gondolva.[1]) Az iskolák és akademiák megtették a magukét, hogy illy irányban fejleszszék az ifjuságot; az idő legnagyobb részét haszontalan, czifra, paradox, a leggyakrabban badar gyakorlatok megoldásával pazarolták, például: hogy a bűn és az erény nem titkolhatja el magát; mi jobb egy öreg nőre, az-e, ha szép, vagy az, ha csunya volt fiatal korában; beszédek tartattak költött tárgyak és hirek felett, képzelt bünök vádoltattak és védelmeztettek; az illetőnek kellett feladványai felett pro és contra értekezni, s mindezeknél a fődolog volt a lármás előadás, hogy annál nagyobb legyen a föltünés.

S ezek az eszelős dolgok összegyüjtve hasonló czimek alatt is jelentek meg; mint: A Parnasszus patakocskái, a henyeség-kerülők, az ottoman hold fogyatkozásai; a milanói Carlo Pietrasanta Clio elbeszélései czim alatt adott ki egy értekezést; Marco Boschini, velenczei iró, négysoros versekben a következő czimü munkát adta ki: A festői hajózás térképe, nyolcz szélre osztva, mellyek által a velenczei hajó a festészet szabad tengerére vezettetik, mint absolut uralkodónő, azok boszuságára, kik nem értik az iránytü használatát. A sienai Angelico Aprosio az álnevü irók szótárát adta ki illy czim alatt: A fölemelt sisak, azon irók névsora, kik farsangon kivül is álczázva szeretnének járni, leálczázva stb. Sőt még maguk a tudósok sem tettek kivételt e tekintetben. Torricelli azt mondja, hogy „a lökés ereje a csodák terén a fejedelmi koronát viseli"; és hogy „a hires Galilei azért készité ezen ékszert, hogy gazdagitsa vele a toscanai

---

Als hier in den Friedländischen Kriegsquartieren?
Wenn man für jeden Donner und Blitz,
Den ihr losbrennt mit eurer Zungenspitz',
Die Glocken müsst' lauten im Land umher,
Es wär' bald kein Messner zu finden mehr;" stb.

[1]) Egy szigoru katholikus *római naplójában* (1640—1650) olvassuk: „A nagy-böjttel vége van a komédiának a házakban és termekben s kezdődik a templomokban és a szószékekben; az egyházi szónoklás szent foglalkozása a hirszomj vagy a hizelgés kielégitésére szolgál. Tanitják a metaphysicát, mellyhez a szónok keveset, a hallgató semmit sem ért: az oktatás és javitás helyett dicsőitő beszédeket tartanak csupán azért, hogy elöléptetés- vagy kitüntetésben részesüljenek. A szónok választása nem az érdemtől, de a remélhető kedvezménytől függ." Zazzera *nápolyi ujságában* 1616. deczemberben olvassuk: „Ő excellentiája nejével hintón a San Lorenzó-egyházba ment, hol énekes mise volt zenével, s Aquilano capucinus atya prédikált az ő mulattató modorában."

philosophia nyakláncát" stb. Montanari az astrologia ellen irt értekezésének illy czimet adott: A fáklyavadászat; a villámról irt értekezést Aeolus erői czimmel közölte; egy harmadikat a pénzről: az államnak tanácsot adó pénz czim alatt tett közzé. Emanuele Tesauro, a próza Marinija, illy irályban egy meglehetősen hosszu értekezést irt a bölcselemről. Lana atyától egy értekezés jelent meg illy czim alatt: A föllepleztett szépség, mellyben a lélek szépségei kitakaróznak; ezen értekezésben minden fejezet más metaphora: A királynő az erkélyen azaz a lélek, melly a szemben visszatükrözi szépségeit; A szerelmi italok, mellyeket a nőnek szolgája adott, hogy őt házasságtörésre birja, azaz a testi gyönyörök, mellyek a lelket elvonják az Istentől; és igy tovább.[1]) Illy metaphoráktól hemzsegtek még az akademiai vitatkozások és előadások is.[2])

Az irodalom és a nemzet sülyedését, mint rendesen, a nyomorult fecsegés takargatta. Pedig nem mondhatni, hogy a divat annyira elvakitotta volna férfiait, hogy nem láthatták volna eszelősségöket; mert Giuglaris jezsuita, ki beszédeiben nem maradt a badar kifejezések tekintetében senki mögött, higgadtan és összefüggően irta: Az igazság iskolája a fejedelmek számára czimü könyvét. Azok is tisztán irtak, kik kevesebb gondot forditottak az irályra; ami azt bizonyitja, hogy az irással ugy van az ember, mint valaki az erkölcsösségről állitá, hogy tudniillik erőltetni kell magát az embernek, ha roszszá akar lenni. Galilei világosan, elegantiával és eröteljesen irt, mellözvén az oktatás száraz modorát; világos irályát annak köszönhette, hogy Ariostót folytonosan olvasta; az Accademia del Cimento tapasztalatai tiszta és határozott módon vannak közzétéve, bölcészet és elegantia szépen egyesitvék egymással; ezen akademia tagjai közé tartozott Carlo Dati, valamennyi tudós neki adta át áttekintés végett munkáját, mielőtt sajtó alá bocsátotta volna, s Krisztina és XIV. Lajos tisztelték öt. A flórenciek közöl szép számmal lehetne idézni irókat, kik mentek voltak ezen nagyravágyó nyomorúságoktól.

---

[1]) Még a hires Lancisi is adott ki Rómában 1720-ban egy munkát *De natura et praesagio Dioscurorum nautis in tempestate occurrentium;* s ezen Dioscurok azon criticus jelenségek, mellyek a forrólázakban mutatkoznak.

[2]) A turini egyetemen Giovan Andrea Negro, ügyvédjelölt, két héten át kilenczszázkilenvenkilencz dialektikai, phisikai, magikai, orvosi, bölcsészeti, theologiai, moralis, polgárjogi, egyházjogi és mathematikai thesist tárgyalt. Pio Appiani kilencz napon át négyszáz jogtudományi thesis fölött vitatkozott.

Grammaticusok.

Az Accademia della Crusca folytatta hasznost munkálkodását s tagjai egyrészről tanulmányozták a classi cusokat, másrészről pedig dicsérték vagy gáncsolták az ujabb irókat. Benedetto Buommattei adta ki az első toscanai nyelvtant 1643-ban. Celso Cittadini (—1627), igen tudós férfiu, kutatta a toscanai nyelv eredetét. Mambelli jezsuita (—1644), irói néven Cinonio, kiadta a Jegyzeteket az olasz nyelvről. Daniele Bartoli védelmezni akarván magát az ellene intézett kritika ellen, irta Olasz helyesirás, és Joga és helytelensége a nem lehet-nek czimü munkákat s azon tulhajtott állitást akarta bebizonyitani, miszerént nincs grammatikai szabály, mellyre ellenkező példákat nem lehetne idézni, s miután nem keresi, vajjon az idézett példák a szöveg hibás voltából keletkeznek-e, sem, hogy vajjon szükséges-e a szabályokat egy szélesb alapu elvből levonni, ezáltal olvasóit csak skeptikusokká teszi. Benedetto Fioretti, pistojai születésü (—1642), ki Udeno Nisieli nevet vett föl, melly három nyelvből volt összetéve (*Ovδεις* nisi Eli) s annyit tett, hogy ő csupán Istentől függ, megtámadta a Cruscát és az irók szokásos hosszadalmasságát s a Proginnasmi-ban sok irályi philosophiát tanusit. Kevéssel később a bolognai Salvator Corticelli (—1758) egy nyelvtant és Száz értekezést irt a toscanai ékesszólásról, a szabályokat a gyakorlatból vonván le, de gyakorlatnak csak azt fogadván el, mit a classicusok s legtöbbnyire a tizennegyedik századbeliek használtak; Boccaccióból is rendezett kiadást a kényes helyek kihagyásával. Boccaccio müveinek kiadásai szaporodtak, nemkülönben munkáinak magyarázatai, s Leonardo Salviati (—1589) a florenczi akademia consula, ki jeles iró volt, habár nem a legjobb hirben állott Tasso aljas üldözése miatt, a Decamerone felett irt megjegyzéseiben a hibátlan irálynak bölcs szabályait allitotta föl.

Alessandro Tassoni magyarázta Petrarcát elfogulatlanul; Sforza Pallavicino Jegyzetei az irályról helyenkint igen subtilisek, de legnagyobbrészt nagyon talpraesettek. Jacopo Mazzoni Dante védelmében figyelemre méltó aesthetikai generaliákra emelkedik. Sienai Girolamo Gigli (—1722), igen kedves a beszélgetésekben, és az apró vigjátékokban, Pirlonéjában Tartuffe tárgyát alkalmazta az olasz társadalomra s ezt olly sikerrel tette, hogy hivatalos panaszokra is adott általa alkalmat. Rómában kiadta szent Katalin munkáit, egy szótárral, melly az általa használt szólamokat tartalmazza, s mellyet fölhasznált arra, hogy megtámadja az Accademia

della Cruscát, sőt valamennyi flórenczit, a fejedelmeket sem véve ki. Emiatt munkája a hóhér által elégottetett, s Rómában az indexbe tétetett, minek folytán Gigli azt visszavonta. Ifjabb Michelangelo Buonarrotti (—1646) bámulja Petrarcát, de ez nem menti meg őt az uralkodó rosz izléstől, s a költő sonettjéről: Amor che nel pensier mio vive e regna szólva igy ir: „Mindazáltal önök nem fogják helytelennek találni, igen udvarias akademikusok, hogy én illy fenséges tárgyról merek szólani; nem fognak engem őrültséggel és vakmerőséggel vádolni, hogy engelmeskedni akarván annak, ki azt nekem parancsolta s jogosan parancsolhatta, hajóra szálltam illy nagy utra egy veszélyes tengeren, a bizonytalan dicséret hullámai között, zsákmányul odavetve a tudatlanság és meggyalázás szeleinek, mellyek engem felforditathatnak, midőn gyöngén evezek tehetségem törékeny csolnakján.“ Azt hitte, hogy a tudósok előtt igy kell beszélnie; midőn azonban a nép nyelvét használta, visszatért a természeteshez, s Tancia és Fiera[1]) czimü vigjátékaiban nincs egyetlen hely, melly a rosz izlés ezen hibáira emlékeztetne; mindkettőt csak azért irta, hogy alkalmazzon bennök egy sereg népies kifejezést, mellyek a könyvekben nem találhatók, s mellyekre az Accademia della Cruscának szüksége volt, hogy példái legyenek a szótár számára.

Idegenek is foglalkoztak az olasz nyelvvel, a többi között Ménage, ki Redi és Dati segélyével annak etimologiáját kutatta minden rendszer nélkül; Regnier Desmarets apát Anacreont olaszra forditotta, s ezért megválasztatott a Crusca tagjává. Milton és Voiture is irt olasz verseket.

Nem tudatlanságból történt tehát, sem hanyagságból, hogy a dagályosság és nevetséges czikornya az irodalomban lábrakapott; sőt merem állitani, hogy ezen korszakban kezdett először a figyelem az olasz irály művészetére fordulni, s hogy ekkor kezdték a körmondatokat szabályosan beosztani, a széphangzásra ügyelni s mindent a lehető legjobban kifejezni. A megelőző korszak némelly irói azt állitották, hogy a latinokat utánozzák, s a szólamnak erőszakolt fordulatokat adtak; mások megint a természetest követték minden müvészet nélkül; Macchiavelli nem sokat törődik a szavak megválasztásával; Varchi irálya töredezett, Bemboé kuszált, Guicciardinié nehézkes; a többi tizenhatodik századbeli iró összekuszált körmondatokat használ, oda nem illő tagokkal, sántikáló kifejezésekkel s határzatlan képekkel.

---

1) Ez huszonöt felvonásból áll s 1611-ben öt napig tartott előadása.

Alig lehet kivenni ezek közől a fenséges Della Casát, a világos Annibal Carót, a szeretetreméltó Firenzuolát, ki azt mondja, hogy „mindig olly szavakat és olly beszédmodort használt, mint a millyeneket az életben naponkint használni szoktak, forgalomban levő pénzt költött és nem ollyat, melly már használaton kivül voli.“[1]) A tizenhetedik században a periodus művészetté lett, s ha többeket nem, legyen elég Bartolit és Pallavicinót emlitenem, kik az irálynak kitünő mesterei voltak.

Bartoli.

Bartoli (1608—85) előbb prédikált különböző országokban, azután Rómába hivatván, hogy irja meg a jezsuita-rend történetét, az évkönyvek alakja helyett fölosztotta azt az egyes provinciák szerént: India, Japán, China, Anglia, Olaszország. Kritikát, eszméket vagy lelkesedést nem találni ezen munkában, nem is soroljuk őt a történészek közé; csupán előadásaért bámultatik, melly ragyogó, csupa „aranypor és olvasztott gyöngy,“ mindig phrasisokban beszél, leirásokban gazdag, mellyek némellyike valóban bámulatos, de melegség és könnyedség nélkül; az egész vakit, de fáraszt a sajátságos styl, a kifejezések gazdagsága, a gondolatok elmessége által, mellyeknek összhangja halvány, ujdonsága látszólagos. Nemrég föleleveniteték emlékét s több kiadást és kivonatot rendeztek munkáiból; de bámulóinak erőfeszitése nem volt képes az őhitelét fentartani olly században, midőn többre becsülik az erőt a mulattatónál (természetesen a jó irókról van szó) s hibának tartják két sorban fejezni ki azt, a mit egy sorban elmondhatni. Történeti dolgozatai jóval fölülmulják moralis munkáit[2]), mellyeket mesterkélt kifejezések, scholasticus és declamatorius hang tesz unalmassá; tudományos dolgozatai a jégről, a feszülésről és a nyomásról, a hangról és a hallásról peripateticus tételek, mellyek Galilei után nem voltak érdemesek a megjelenésre.

Pallavicino.

Pallavicino (1607—67), kinek A trienti zsinat története czimü munkáját már méltattuk, miután nem bibelődik unalmas polemiával, irályi mintául szolgálhat mindazoknak, kik megelégesznek a kevésbbé virágos irálylyal. Az első kiadás után ujat rendezett, mellynél minden gondját a nyelvezet kisimitására forditotta, hogy

---

[1]) *Dialogo sulla bellezza.*

[2]) *Ricreazione del savio, Uom di lettere, Simboli trasportati al morale, Poverta contenta, Eternitá consigliera.*

ezért az Accademia della Crusca által megemlittessék, „olly tiszteltetés, mellyet ő épannyira becsült, mint a bibornokságot.“ Irt egy Értekezést a jóról, beszélgetések alakjában, s egyet A keresztény tökéletességről, mesterkéletlen ékesszólással; egy latin munkában (Monarchia solipsorum) czáfolgatta Giulio Scotti diatribáit a jezsuiták ellen; azután hozzáfogott VII. Sándor pápa életének irásához, mellyet abbanhagyott, midőn látta, hogy a nepotismus hibájába esett, mellyet előbb maga is roszalt. Bibornokká neveztetvén, megtartotta szerzetesi egyszerüségét.

Segneri.

Nettunói Segneri Pál (1624—94), szintén jezsuita, nem tartozott a mértéket nem ismerő többi irók sorába. Irálya folyékony, egyaránt távol a tizenhatodik századbeli egyházi szónokok száraz modorától, s kortársainak dagályosságától. Szellemdus, mély tudományossággal, finom izléssel és remek ékesszólással, előadása tele melegséggel, mindig világos, sőt ollykor egyszerü és kimért. Néha átengedi magát az uralkodó iskola hibáinak és a rhetoricus mesterkéltségnek; az emphasissal igyekszik emelni az előadás élénkségét; nagy számmal alkalmazza a rhetoricus alakokat, s tetszését találja a tulzásokban, keresettségben, s a polemizálásban. Messze kellene mennünk, ha elő akarnók sorolni minden hibáját, mennyire szerette az idézeteket használni, azok szövegét kiforgatni, hogy czélzásaihoz alkalmazza, a történelmet meghamisitani, hogy példákat idézhessen. Nagyböjti beszédei e tekintetben kivételt tesznek; mert dicsbeszédeiben az előre elvállalt kötelezettség, szépen irni, a legnagyobb tulzásokra ragadta; mig némelly buzgalmi könyveiben, minők a Cristiano istruito és a Manna dell' anima, az előadás mintaszerü világossága által tünik ki. A missiókban elfogadták az ő methodusait és dicsénekeit, mellyek igen alkalmasak voltak az énekre s egyszersmint könnyen érthetők.

Több iró tárgyalta a morált, de sem ujat, sem figyelemre méltót nem tudott egyik sem felmutatni. Dicsérik Tasso Párbeszédeit, de ki olvassa azokat? Csupán névről ismerjük Domenichi Nobiltá delle Donne, Dolci Istituzione delle Donne, Antonio Bruciati Morale filosofia, Muzio Avvertimenti morali, Vincenzo Nolfi Ginipedia czimü müveit. Főérvek ezen müvekben a szeretet és becsület; az első platonicus értelemben magyarázva, s ennélfogva nem alkalmazható sem a társadalomra, sem a történelemre; az utóbbi ama korszak szőrszálhasogató fölfogása szerint ér-

telmezve s az ugynevezett lovagiasság tudományos kaptájára ütve, miről nagyon is sok értekezéssel birunk.

Ottavio Ferrari (1607—1682), az ékesszólás tanára a milanói biblioteca Ambrosianában, később Paduában, ékesszólását a fejedelmek magasztalásában gyakorolta, kik öt ezért megfizették. Hazája, Milano, évdijjal jutalmazta öt, mint történetiróját, de ő ugy látszik nem volt elég bátor ezen feladat teljesitésében, semmit sem fejezett be, s első sorban inkább föllengző akademikus bókok szerkesztésében találta örömét. Nagyobb sikerrel müködött a régiségek s az olasz nyelv eredetének tanulmányozása körül, habár ennek eredményét irataiban nem érvényesitette.

Magalotti.

Lorenzo Magalotti (1637—1712), római születésü, Toscanában neveltetett, hol szellemének élénksége miatt megkedvelték s visszatartották, sokféléről irt, közleményeket adott a maga és mások utazásairól, megirta az Accademia del Cimento történetét; Saint-Evremond-t nagyon megkedvelvén, olaszra leforditotta, s ügyekezett utánozni az ő szellemdus, vig és világi philosophiáját. Az illatokat rendkivül szerette s elragadtatással beszélt és irt rólok. Többször volt megbizva követségi küldetéssel s mindig nagyurias fényt fejtett ki; azután visszahivatván Florenczbe, nem tudott megbarátkozni helyzetével olly városban, hol azt hitte, hogy érdemeit eléggé nem méltányolják; elégületlenségből oratorianussá lett, de csakhamar megbánva tettét a szerzetből kilépett, s szégyenében falura vonult, mignem végre ujra visszatért az udvarhoz. Az istentagadók vagy inkább a közönbösek ellen irta a Lettere famigliari[1]) czimü müvét,

---

[1]) Magalotti igy festi az ő grófját, kit nem nevez meg: „Önnek van pénze, születése, ifjusága, ereje, bátorsága és környezete. Látja s tudja, hogy ura szereti, elüljárói becsülik, a hölgyek kedvelik .... adja mindezekhez hozzá még az asztalt, játékot, társaságot, élvezeteket, örömeket és a szerencsét. Innen van, hogy ha ön harczba megy, mindig minden sikerül, ön mindig teljesiti kötelmeit; ha párbajt viv, az önre nézve mindig előnyösen végződik; legalább eddig minden ugy történt. Télen, ha valamelly fényes tettet kell véghez vinni, mindig önt hivják legelőször. Ön megy, megveri az ellenséget, visszatér s ellátja az összes u.-i hölgyek toilettjeit szerzett tiszti övekkel. Ha ön egy nagy társaságban ebédhez ül, azonnal szőnyegre hozzák a vallást. Ön hall egy esztelent tiszteletlenül beszélni róla; egy másikat, ki szabad szellemnek hirdeti magát, nevetségessé tenni a Szentirásnak egy nehezebben megérthető helyét; egy harmadikat, ki a bölcsészt játsza, ennek segitségére sietni, hogy az idézetet a megromlott természetes észszel összeköttetésbe hozza. Ön nevet és tapsol, s miután minden, a mi az ön

mellyről Genovesi azt mondja, hogy az „rendszeres és mély, s a legjobban átgondolt munka, melly ezen tárgyra vonatkozólag az európai sajtó utján megjelent.“ A La donna immaginaria (mint már maga a czim mutatja) inkább a főből, mint szivből eredő dalok gyüjteménye; s maga Filacaja ezt irta a szerzőnek: „Verseiben a szép léleknek és a szép eszméknek olly bőségét látom, hogy nem tudom, hogyan menekülhetett ön a pazarlás vádja elől, ki nem ismer mérsékletet, s a legapróbb dolgokat mindig nagyban akarván föltüntetni, azok alakját annyira növeszti, hogy a törpékből óriások lesznek.“

Boccalini.

Jók a ferrarai Bentivoglio bibornok történetei és levelei. Eredeti s már sokak által utánzott inventio jellemzi lorettói Trajano Boccalininak (1556—1613) I ragguagli di Parnasso czimü munkáját, mellyben a forma egyhanguságát kárpótolja a belső változatosság, melly Apollo itéletnyilvánitásaiban áll tudósok, emberek, események, s főleg a politika felett. Az olaszok szabadelvüsége akkoron a spanyolok gyülöletében állott, s Boccalini ennek képviselője. Velenczében, az olasz függetlenség ezen erödében irván, kikelt a katonai szellem és professio ellen; dicsérte a szabadságot, nem kegyelmezve a velenczei nobilik durvaságának a polgárok irányában. Ugyanezen szellem lengi át Pietra del paragone politico és Commentarj sopra Cornelio Tacito czimü, Machiavelli modorában irt politikai észrevételeit, mellyekben ügyekszik a politikai tudományt kellemessé tenni és tanitani, hogyan kelljen széttörni „a lán-

---

szivét kielégiti, megfelel az ön izlésének is, az öröm, mellyet mindezekben talál, lassankint a meggyözödés helyét foglalja el, anélkül, hogy ön észrevenné. Ön azonban csak vigan eszik és iszik; fölkél az asztaltól bortól és kéjvágytól és hiuságtól hevülten, éjfél utáni két órakor megy haza; semmiért fölemeli botját, hogy fejéhez vágja az apródnak, ki nem szalad elég gyorsan, hogy világitson ön előtt a fáklyával, a komorniknak, ki félig álmosan jelenik meg ön előtt; ollykor káromkodik, hogy ezzel erélyét mutassa; lefekszik, hogy elalhassék, olvas egy fejezetet a *Trattato teologico-politicó*-ból vagy a *Leviathan*-ból, s csakkamar azt mondva, hogy igazok van, mielőtt elaludnék, álmodni kezd Sándorról és Caesarról, hogy mondhassa, miszerént talán mégis volt mindegyikök annyi, mint ön, több azonban semmi esetre sem. Ön alszik délig; a templomba azért megy, hogy lássa a nöket; mindenekfelett negélyzi a tiszteletlenséget, azt hivén, hogy ez emeli mások szemében az ön szellemének, elegantiájának, vitézségének értékét; mert, mondhatnám, csupán ezen egy esetben örül ön, hogy van vallás a világon, hogy legalább mutathassa, hogy ön nem törödik vele. Ezek az ön atheismusának alapjai.

czokat, mellyekkel a spanyolok az olasz nemzetet szolgaságban tartják.“ De átkozódás helyett keserüen tréfál; sebesit, de nem marczangol; mindazáltal indignatiót keltett, s egy éjjel annyira bántalmazták, hogy belehalt.

Salvini.

Anton Maria Salvini (1653—1729), florenczi születésü, lelkesitve Redi által a széptudományok tanulmányozására, több nyelvet megtanult s leforditott olaszra több prózairót és költőt; különösen leforditotta szószerént Homert, melly forditásért azok, kik utóbb használták, hogy jobbat készitsenek, nem egyszer megtámadták. Az előkelő társaságokban és akademiákban igen keresett volt, ez utóbbiak számára sok értekezést és előadást irt, különösen az olasz nyelvről, mellyben kitünő mester volt, s nemcsak föleleveuitette a tizennegyedik századbeli irók gyönyörü szólamait, de uj formákkal is gazdagitotta a nyelvet, mellyeket idegen classicusokból kölcsönzött, s összegyüjtötte szülőföldjén a nép ajkáról a kevésbbé ismert jó kifejezéseket, amiért őt a Crusca irói közé sorolták. Az ő akademiai beszédei csupán ezen szempontból érdemelnek dicséretet, mert különben pongyolák, gyakran üresek, gyorsan készültek, s mellyekben az érvelést a maga részéről fölöslegesnek tartja, hanem mások tekintélyére hivatkozik; inkább beillenének hirlapi czikkeknek. Sok tanulságost tartalmaznak a Malmantile, Tancia és Fierá-hoz irt magyarázatai.

Tassoni.

Alessandro Tassoni (1565—1635), modenai, kora ifjuságában merészkedett megtámadni Aristotelest[1]) mint rhetort és Petrarcát mint költőt; eredeti fő, erős jellem, jó grammaticus volt és nem pedans; meg tudta óvni izlését a legroszabb században. Tréfából irta a Secchia rapitá-t (Elrablott vizes-kanta), nem lévén más czélja, mint egy irodalmi gyakorlatot készitени; az olasz szabadságot, a köztársaságocskák közötti háboruskodást csak neveti; hogy nevettethessen, nem átalja a kétértelmü szavakat, sőt ollykor a trágár képeket sem; a költő, ki a halál felett nevet, komolyan nem tetszhetik. Egyébaránt ő is, ki ellensége a spanyoloknak,[2]) mint minden gondolkozó fő,

---

[1]) „Ujakat akarok mondani, mert ez czélom; s véleményt kérek barátaimtól nem aziránt, hogy értesitsenek arról, amit Aristoteles ellen irtam, hanem hogy igazitsanak helyre, ha badarságokat mondtam.“ *Camillo Baldi*-hoz.

[2]) Neki tulajdonitanak néhány *Filippicát* a spanyolok ellen és az *Esequie della monarchia di Spagna* czimü iratot.

érezte következményeit az olly gyakori hatósági szenvedélyességnek. Legsikerültebb tréfája volt, midőn lefestette magát kezében fügét tartva, mint egyetlen jutalmat azon udvaroktól, mellyeknek hizelkedett.

Bracciolini.

Mig Tassoni az elmult időket, a pistojai Francesco Bracciolini (1566—1645) a régi pogány isteneket gunyolta. Nagy vita keletkezett arra nézve, vajjon a kettő közöl mellyik volt feltalálója a tréfás eposnak; a ki előtt azonban a Morgante, az Orlando Furioso és az Innamorato nem ismeretlen, azt fogja mondani, hogy egyikök sem. Bracciolini sok más költeményt irt, mellyek között a Croce riacquistata da Eraclio a legjobbnak tartatik a Tassoé után. Ezen század egyébaránt szomoruan gazdag volt hős, erkölcsi, szent és vig epopoeákban, mellyek mind a feledés sirjában nyugszanak. Kivételt kell tennünk Lorenzo Lippi florenczi festészre nézve, ki költött és festett egyaránt természethüen, s mind a két művészetben bámulatosan tudta ecsetelni a természetet, anélkül azonban, hogy gondot forditott volna a megválasztásra és belszerkezetre. Nehéz lenne megmondani, hogy mi a tárgya, s annál kevésbbé meghatározni, hogy milly czélt tüzött ki az ö Malmantile riacquistato czimü művében. Mindazáltal szivesen olvassák gyönyörü flórenczi nyelvezete miatt.

Nicolo Fortiguerra Riciardetto-jának irálya világos, de nem elegans. Különben is csak mulandó becsü volt, telve esztelenségekkel. Francesco Redi, ki mindenhez értett, sok sonettet irt, s különösen a Bacco in Toscana első mintája a modern fölköszöntéseknek, mellyet azóta sokan utánoztak, de senki sem ért utól. Fulvio Testi irálya nem bir azon szépséggel, melly megörökiti a költői müveket. Verseiben gyakran a prédikálás hangját veszi föl; mindazáltal a graczia és a könnyedség kedvessé teszik olvasását.

Chiabrera.

A költészetnek kötelezettsége abban áll, hogy meglepetéseket okozzon. Én, hasonlóan Columbus hazámfiához, uj világot akarok fölfedezni, vagy vizbe ölni magamat, mondá a savonai Gabriele Chiabrera (1552—1637), ki az olasz költöket félénkséggel vádolván, uj, nagyszerü képek, virágos kifejezések, uj versmérték és szók alkotása által akart föltünni. Kitünö zeneismereténél fogva tagadhatlanul értette az olasz költészetnek legjobban megfelelö harmoniát. De a ki összehasonlitja öt Anacreonnal és Pindarussal, nem fogja költeményeiben

föltalálni az elsőnek kimondhatlan gracziáját, sem az utóbbinak erőteljes tömöritését a képekben, kit a hajlékonyságban s az epithetonok gazdagságában utánoz; a folytonos mythologiai czélzások nála még hidegebben hagynak, a mennyiben nincsenek mentve annak szüksége által, hogy valamelly ismeretlen viadort magasztaljon. A nyelvet uj szólamokkal gazdagitotta, mellyek azonban nem mindig voltak szépek s az antik formákból kölcsönöztettek inkább s nem a nép élő nyelvéből. Nyolczvanöt évig tartó nyugodt élete alatt sok költeményt irt, s e tekintetben eddig még senki utól nem érte, legtöbbnyire dicsénekeket olly fejedelmekre, kik nem érdemelték meg az ő enthusiasmusát, különféle ajtatos értekezéseket prózában, sok opera-szöveget, öt hőskölteményt s több apró költői elbeszélést, mellyekben azonban szabályosságot vagy ihletséget keresnünk nem szabad. Beszédei a jobbak közé tartoznak. Lyrai költeményeiben sok figyelemreméltó szépség van; de nincs bennök nagyszerű, bensőleg meggyőző. S van-e valaki, ki ódáiból könyv nélkül csak egyet is tudna?

Arcadia.

Sokáig volt a tudósok gyülpontja azon akademia, mellyet Krisztina svéd királynő Rómában saját házában alapitott. Tagjai voltak: Noris, utóbb bibornok, Angelo della Nocc rossanói érsek, Giuseppe Maria Suares vaisonsi püspök, Gianfrancesco Albano, utóbb pápa XI. Kelemen név alatt, Manuele Schelestrate, püspökök és főpapok, Stefano Gradi vatikáni könyvtárnok, Ottavio Falconieri régész, Ottavio Ferrari, Dati, Borelli, Menzini, Guidi, Filicaja, ki éneklé: „a nagy Krisztina, kinek intésétől függ s aki által él és tartatik fenn a hir; kinek országa minden mi gondolkozik, mi müködik, mi értelemmel bir.“

A nevezettekhez sorolandó még Gian Mario Crescimbeni(—1728), igen középszerű költő, ki megirta az olasz költészet történetét, rendszer és izlés nélkül, de annál terjedelemesebben; ezen munkáját csak a benne találtató anyag-bőség teszi értékessé. Crescimbeni félve, hogy korának valamennyi jeles költőjéről, kik nagy számmal voltak, nem szólhat, s félve azok haragjától, kiket mellőzne, tanuk előtt valamennyinek nevét egy szelenczébe tette s sorra kihuzta azok nevét, a kikről szólania kellend; s minderről rendes jegyzőkönyvet vétetett föl,[1]) Krisztina halála után, fentartani ohajtván a királynő által létrehozott egyesületet, alapitá az Accademia degli Arcadi-t, melly

[1]) Lásd: *Introduzione della Storia della volgar poesia.*

Olaszországnak leghiresebb akademiája volt mind érdemeinél, mind azon megtámadásoknál fogva, mellyekben részesült. A tizennégy alapitó első ülését 1690. október 5-én tartotta San Pier Montorióban, azután a Farnese-kertben a Palatino hegyen; V. portugali János egy összeget adott nekik, hogy saját házat vegyenek s ekkor áttették helyiségöket a Parrasio erdőbe a Janiculuson. Gyorsan növekedett a tagok és levelezők száma, s Olaszország minden részében keletkeztek az egyletnek fiókjai; miután az egész egy jelenkori Arcadiát volt előtüntetendő, minden tag pásztor nevet kapott, s az összes berendezés megfelelő gazdászati elnevezéseket; az egylet jelvénye Pan pásztorfurulyája volt, levéltára hambárnak, elnöke csősznek neveztetett, az éveket olympiadok szerént számitották; a szabályokat Gravina irta meg a XII. Tábla törvények irályában. Czélja volt a rosz izlést kiirtani, de ha ez a gondolatok nélküli szóözönből ered', hogyan lehetett várni az izlés javitását azon emberektől, kik csak azért egyesültek, hogy szavaljanak verseket, mellyek csupán azért irattak, hogy elszavaltassanak? Javitottak a kifejezéseken, de nem a természetes egyszerüségre, hanem csupán a mesterkélt simaságra tértek vissza. Vincenzo Leonio egyike volt az elsőknek az Arcadiában, ki megtámadta a metaphorákat s Petrarcának érvényt szerzett, kit ő annyira szeretett, hogy rendesen kijárt sétálni a Porta Angelicán tul, hogy kedves költőjét olvashassa és élvezhesse; később azonban azt hitték, hogy nagy lépést tesznek, midőn Petrarca utánzását Costanzoval helyettesitették.

Filicaja.

Illy módon az üres, görcsös pathos helyét a hideg simaság foglalta el; azonban a kezdet jobbrafordulásra mégis megtörtént, s a nevezettek közöl a legkitünőbbek legalább eredetibb modort kezdtek követni, mint a tizenhatodik század képviselői. A florenczi Vincenzo Filicaja (1642—1707) érzelemfönség, vallási és hazafiui lelkesedés, élénk képzelőtehetség tekintetében jóval tulszárnyalja kortársait; szivből beszél, anélkül, hogy Pindar és Chiabrera mesterkélt szárnyaihoz folyamodnék. Mélyen megragadó az ő bucsuja Flórencztől; ódáiban, mellyeket a császárhoz, a lothringeni herczeghez és Sobieskihez intézett, Europa szava visszhangzik; hires sonettjében a spanyol örökösödési háboru által szétmarczangolt Olaszország nyögését halljuk. Azonban a legnemesebb emelkedettséget, melylyel költeményeit kezdte, nem mindig tudta müvészileg keresztülvinni, a graczia hiányzott nála, s félve, nehogy népeket vagy fejedelmeket megsértsen, az általánosság korlátai között mozog; nem ad soha tartózkodás nélkül

kifejezést sem a győzelem dicsőségének, sem a remény örömének. Igen szerényen élt; két fiát Krisztina svéd királynő neveltette, titoktartást parancsolva, mert szégyennek tartotta, mint mondá, olly nagy emberért illy keveset tenni.

Guidi.

A páviai Alessandro Guidit(1650—1712)kortársai Filicaja s Chiabrera felett állónak tekintik, ki képekben tényleg gazdagabb, méltóságteljes komolysággal s a nyelvet szerencsésen kezeli. Azt mondja, hogy midőn a nagyság megjelenik előtte, lelke hymnusokat szül; azonban nem találni nála sem valódi érdekkel biró tárgyakat, sem valódi érzelmet; igen gyakran hizeleg másoknak s ollykor magának is s azt mondja, hogy „verseit diadalmas és örömtelt arczokkal fogják bevonulni látni a vaticanba, mint szent fénynyel elözönlött ragyogó csillagokat.“ Igen szeretett képeket használni, mellyekben gyakran tulozott; szereti a czikornyát és szóbőséget ő is, mint Chiabrera, de a sok epithetont nem alkalmazza a psychologia szerént, hanem csupán, hogy a harmoniát emeljék. XI. Kelemen homiliáit versekben magyarázta; ódája a szerencséhez (alla Fortuna) igen szép lenne, ha már annyira elhasznált nem volna az eszme. Előadta Eugen herczegnek hazája, Pavia, szenvedéseit, s némi enyhitést sikerült kieszközölnie.

Menzini.

A florenczi Benedetto Menzini (1646—1704) elegantiával kezeli a költői nyelvet, Tassot és Chiabrerát véve mintául, de messze mögöttök marad, mint mindenki, ki utánozni akar; költeményei, mellyekben nincs eredetiség, nem ragadnak meg s a tulzott mythologiai czélzások által fárasztanak. Szép az Un verde ramoscello in piaggia aprica (egy zöld ágacska forró tengerparton) czimü ódája, de sokkal jobbak satyrái, habár csak a nagyon föltünő hibákat látja s személyes gyülöletének gyakran igen aljas sértegetésekben szabad folyást enged. Az Arte poeticá-ba ostorozza azon kor rosz izlését, s a meltó harag emekedetté teszi. Szerénte „a nép nyelvéből vett kifejezések a satyricus költőre épolly becsesek, mint az epicusra a szép szólamok,“ de nem tudta összeolvasztani a régiek irályát a modern nyelvvel. Hányatott élete volt, mellynek vége felé a pápa védnöksége alatt jobb napokat élt, midőn elkezdett elég rosz pásztori költeményeket irni, az Accademia Tusculana modorában.

Giambattista Zappi (—1719) Imolából, ki tizenhárom éves korában már jogtudorrá lett, az ügyvédi gyakorlat mellett a költészet babérait is aratta, mindamellett nem tudott szabadulni a szegénység-

től, mellyet neje, Faustina Maratti, szintén költőnő, arcades ambo, vele megosztott. Az academicusok üres szóvirágával szemben tulságos eszmebőség hibájába esik. Carlo Maggi, milanói (—1669), a senatus titkára, a görög nyelv tanára, sok epigrammot forditott görögből, saját eszméivel bövitve, mint tettek a szobrászok XIV. Lajos udvaránál, kik az antik szobrokat utánozták. Irt drámákat az uj kormányzók megérkezésére, mellyekben nem kimélte a sikamlós kifejezéseket, mik nehezen egyeztethetők meg azon kor komoly áhitatával; milanói tájszólásban sikerült vigjátékokat készitett, s nem egy sonettje meleg hazaszeretetet lehel. Barátja Francesco de Lemene (—1704), Lodiból, mellynek követe volt a milanói senatusnál, vig költeményeket irt s igen termékeny volt; utóbb teljesen a vallásos költészet terére lépett. Alessandro Marchetti (—1714), tanulmányait egyre változtatta, egyikkel sem lévén megelégedve, mignem Borelli bevezette a geometriába, mellynek tanárává lett Pisában, hol fejtegette Galilei tanát a tömör testek ellenállásáról, azonban nagyon messze maradt azon nagy emberek mögött, kikkel versenyezni akart. Lyrai költeményei középszerüek, valamint Anacreon forditása. Lucretius forditásáról nem akarok roszabbat mondani, mert ellenkezésbe jönék egy ismertebb vagy általánosabb véleménynyel.[1])

Pier Jacapo Martelli (—1727), bolognai, czélul tüzte magának a tizenhatodik század irói által megrontott drámai irodalom reformálását, hogy ne kelljen folytonosan franczia forditásokhoz folyamodni; azonban olly messze ment a francziák utánzásában, hogy még a versformát is átültette, mellyet az olaszok róla martellianusnak neveztek, s mellynek monotoniája az előadásban kiállhatlan. Ezenfelül még tulterhelte darabjait lyrai képekkel, mesterkélt hasonlatokkal, ami mind legkevésbbé fér meg a tragoediával. Érdemeit eléggé kiemelem, ha megemlitem, hogy huszonhat drámát, három nagyobb költői müvet, hét satyrát s egy sereg lyrai költeményt irt.

Szinház.

A szinház megtisztult a tizenhatodik század bohóczkodásaitól, de ezzel elvesztette minden eredetiségét is; ennek folytán vagy néma volt, vagy megolégedett ismétlésekkel. Ha nagy ünnepélyek alkalmával a fejedelmek pazar fényüzésökben egymással versenyeztek,

[1]) „A kinek fogalma van a jó izlésről, igy ir egy jelenkori criticus, nem tagadhatja, hogy az olasz irodalomban talán egyetlen forditás sem létezik a régi latin költőkből, melly hasonlitható lenne ehhez; olly világos, olly fenséges, annyi benne az elegantia, s annyira egyesiti magában mindazon kellékeket, mellyek szükségesek, hogy az illy munkát tökéletessé tegyék.“

látványos darabok[1]) vagy dalművek adattak elő; ez utóbbiak, mint az ujabb kor alkotása, csakhamar igen kedveltekké lettek, azonban csak Rinuccini tudta müveiben kerülni azon kor modorosságát.[2]) Gian Vincenzo Gravina (—1718) öt rosz tragoediáért olasz Sophoclesnek hitte magát; nagytudományu jogász volt, de hiu, megférhetlen és veszekedő. Ragione poeticá-jában, hosszas érveléssel ügyekszik bebizonyitani, miszerént a költészet illendő utánzásban áll; de még ezen elvből sem tudja levonni a következtetéseket s nincs összefüggés okoskodásaiban. Elidegenité magától az Arcadia összes tagjait az által, hogy magának tulajdonitotta az akademia alapszabályainak egész érdemét, mellyek a XII. törvénytábla irmodorában voltak szerkesztve; de legkeményebben megtámadta öt Quinto Settano. Ezen név alá rejtőzött Sergardi sienai jezsuita (—1726), ki igen mérges latin satyrákat irt, mellyekben, mint mondják, egyesitette a három

---

[1]) Elég legyen megemliteni a *Boldogság hajóját* és az *Arion-t*, mellyek Turinban, az 1628. farsangon, a királyi palotában előadattak a franczia királynő születésnapjának évfordulójára. Amint a függönyt fölhuzták, a hangszerek roppant zaja között megjelentek a magas égben az emberek iránt jó indulattal viseltető összes istenek, kiknek mindegyike egy rövid recitativót énekelt, mire az énekkar felelt. Azután megjelentek az elemek, mindegyik különböző módon jelképezve azaz: egy hajó, melly a vizet, egy szinpad, melly a földet, egy vulkán, melly a tüzet és egy szivárvány, melly a levegőt jelképezte. Erre a terem hirtelen megtelt vizzel, mintha tengerré változott volna, mellyen lassan haladt egy hajó, előrészén egy fényes trónnal a fejedelmek s az udvar többi herczegei számára. A hajó oldalain különböző paizsokon bevésve láthatók voltak a savoyai herczeg jogara alá tartozó egyes tartományok czimerei, középen egy nagy asztal, negyven személyre teritve. A tenger istene fölkérte a fejedelmeket, az udvari hölgyeket és a lovagokat, hogy menjenek a hajóra, hol fényes vacsorát hordtak föl számukra Tritonok, kik az ételeket tengeri szörnyek hátán hordozták körül. Eközben egy sziklán, melly nem messze emelkedett, előadták a tengerbe dobott s delphinek által megmentett Arion meséjét, mellyet a bolognai Giovanni Capponi szerkesztett dalművé. Zene képezte a bevezetést; az első felvonás tartalmazta Arion elutazását Lesbosból; a másodikban delphinen ülve énekelt; a harmadikban Korinthusban volt, hol Periander királynak elbeszélte kalandját, s fölismerte az eléje állitott tengeri rablókat, kik öt meggyilkolni akarták. Végezetül a szirének egy balletet tánczoltak, mellyet Károly Emanuel herczeg készitett. Lásd: **Arteaga**.

Bővebb részleteket olvashatni Acchillini müveiben: *Thétis és Flóra, prologus a pármai nagyszerü (meraviglioso) szinházban előadott nagy pastoraléhoz*; *Mercurius és Mars, királyi lovagjáték, előadva a pármai fényes (superbissimo) szinházban.*

[2]) A drámairók közöl elég legyen megemliteni a pármai herczeg szolgálatában volt velenczei Aureliót, kinek harminczhat darabjáról tesz Mazzucchelli említést.

római satyricus tulajdonságait, mardosva a század embereit és hibáit.[1]) Az erő és elegantia ezen satyráknak olly nagy hirt szerzett, mint amillyenben utóbb Parini satyrái részesültek; s a nyelv, mellyen irva voltak, lehetővé tette azok elterjedését egész Europában.

Szintén hires latinista volt a milanói Tommaso Ceva (—1736), ki mathesissel és költészettel foglalkozott; a régi hibákat énekelte meg, talán mivel azokat költőiebbeknek találta; Luther és Calvin reformatióját az aristotelesi tanok elhanyagolásának tulajdonitotta; megtámadta Cartesius tanát, Gassendi parányait, de a Kopernikus rendszerét is, mint a vallással ellenkezőket; a vonzást rokonszenvnek nevezte. Több szerencséje volt mint költőnek névszerint a Selve (Erdők) és Gesú infante (Gyermek Jézus) czimü költeményeiben, mellyekben jól ecsetel. Több életrajzot irt jó irálylyal és mérsékelten, mint szelleme, soha sem tévesztvén szem elől a vallásos érzelmeket. Némellyikben, mint különösen Lemene életrajzában kritikai tekintetben is jeles nézeteket fejteget.

Maecenások.

Magasztalják a maecenások befolyását! Azonban Olaszországban nemcsak a hazai fejedelmek, hanem még svéd Krisztina, Lajos franczia király is osztogattak protectiókat és évdijakat; s mégis tudtak-e nagy férfiut teremteni? Még a legjobban pártfogolt, a legkedveltebb tudományágakban sem; maga az elnéző Tiraboschi bevallja, hogy azon kornak nem volt egyetlen valamire való moralista theologusa, egyetlen egy sem, ki a malaszt kérdésében a vitához méltóan hozzá tudott volna szólani. De Franciaországban, Hollandiában s főleg Angolországban nem lehetne találni egyetlen jóhirü tudóst, ki nem vett volna élénk részt hazája mozgalmaiban, ki befolyást nem

---

1) A ki emlékszik Giuseppe Zanoja beszédére, meg fogja találni annak bevezetését a következőkben:

Nec juvat argentum, cum non licet amplius uti,
Extrema in tabula superis donare, Deusque
Esto haeres, dicas. Remunt patrimonia Divi,
Foenora quae sapiunt, quamquam fraterculus ille
Piscator coelo adscribat, Geniisque beatis
Expiet, et foedae quaecumque piacula vitae
Crimine si partum moriens levaveris assem
Coelitibus. Miseri! quantum falluntur avari!
Marmore quae pario fabricatis templa, cruorem
Et lacrimas redolent, venis quem pauper apertis,
Expressitque olim madido provincia vultu.

gyakorolt volna reá irataival. S Olaszországban...? Az olly gazdag franczia irodalomban folytonosan él és nyilatkozik a nemzet történelme a legroszabb regényekben, a tragoediákban, a vigjátékokban is; elannyira, hogy hamindjárt nem is hiven, de teljesen meg lehetne irni azokból a nemzet történetét. De Olaszországban? Nem találunk egyebet üres prózai vagy verses fecsegésnél, komolyság, szenvedély, nagyság nélkül; az olasz iró nem beszélt a szivhez, az anyagi erzékiség vagy a mindennapi szeszélyek képezték tárgyát müveinek, a költő elfeledte a hazát, annak multját, jövőjét.[1]) És midőn Bouhours jezsuita (—1733) a Maniera di ben pensare nelle opere d' ingegno czimü művében megtámadta az olasz költőket, a bolognai Gian Gioseffo Orsi, a lovagiasság tudományának nagy mestere, vállalkozott védelmökre; ebből igen szenvedélyes vita keletkezett, de egyik fél sem tudott szabadelvü nemes nézpontokra emelkedni. Méltán csodálkozhatott Prospero Montani, hogy az illetők a helyett, hogy maguk alkottak volna egészséges izlési törvényeket, nem tudtak egyebet tenni, mint Aristotelesre, Hermogenesre és Demetrius Phaleriusra hivatkozni, s joggal mondhatta, hogy ez „a szellemnek megalázása, nyomorult és illiberalis gondolat s aljas bálványozás.“ Elképzelhetjük a megbotránkozást, mit ezen nyilatkozattal előidézett.

---

[1]) Ezért kiáltott föl Salvator Rosa:

Uscite fuor de' favolosi intrichi;
Accordate la cetra ai pianti, ai gridi
Di tante orfane, vedove e mendichi.
Dite senza timor gli orrendi stridi
Della terra, che invan geme abbattuta,
Spolpata affatto da tiranni infidi...
Dite che ai tribunali e ne' governi
Si mandan solo gli avoltoi rapaci...
Dite che sol da principi si pensa
A bandir pesche e caccie, onde gli avari
Sulla fame commune alzan la mensa;
Che con muri, con fosse e con ripari,
Ad onta delle leggi di natura,
Chiuse han le selve e confiscati i mari;
E che oltre ai danni di tempesta e arsura,
Un pover galantuom che ha quattro zolle
Le paga al suo signor messe in usura...
Queste cose v' ispiri un santo zelo:
Né state a dir quanto diletta e piace
Chioma dorata sotto un bianco velo.

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.

Szépmű vészetek.

Iskolák, úgy miként a mult században, nem léteztek valódilag a szépművészetekben; s kik Lombardiában születtek, azért még nem mondhatók a lombard iskola híveinek, melly a toscanai Lionardo után alakult; a rómaiak sem követik Rafaelt: sőt tulajdonképeni tanitványai is megoszoltak; Giulio Romano megtagadta őt nemcsak a test vöröses szinezése, hanem azáltal is, hogy erőltette a helyzeteket, mások tulzásba, szinészieskedésbe, negélyzésbe estek.

Még a mesterek müértéke is károssá vált, mert bámulván Vinci rajzát, Rafael kecsét, Tizian szinezését, Tintoretto szellemdús mozdulatait, Paolo gazdag diszitményeit, Correggio erejét és távlatát, azt hitték, elég csak megközeliteni őket; s mig e mesterek szerint utánozva a természetet eredetiekké lehettek volna, megelégedtek azok másolásával, szeszélyesebb és könnyedebb modorban adván vissza alakjaikat, miközben könnyen modorosságba estek az által, hogy növelték a mester fogyatkozásait s tulozták szépségeit. Szabatosan utánozni keveseknek adatott, s a legkisebb eltérés elárulja a tapasztalatlant: ugy, hogy Michelangelo utánzói Venusokat készitettek, mellyek Herculeseknek látszottak; a Rafaelisták fintorgatássá változtatták a kecset; a velenczeiek és lombardok mindig rövidek és élénkek akartak lenni, akár engedte azt a tárgy, akár nem. De főleg Michelangelo veszélyes csodálatraméltóságai hatottak vakitólag. Száraznak és szegénynek itélvén, ki másként müködnék, nem volt mázoló, ki igényt nem formált volna *emelni* az ő styljét; s mig a jobbak szorgalmasan tanulmányozták, milly eszközökkel sikerült e legfőbb mesternek elérni bámulatos hatásait s olly jól kifejezni alakjait, a tömeg ugy hitte, minden érdeme a boncztan ismeretében áll, s ezzel pompáztak, még csak nem is a valóságnak megfelelőleg, hanem bizonyos önkényszabályok szerint felcziczomázva kezelvén azt, mit talán eszményi szépnek neveztek. Szabaditsátok fel a képzelmet, s szeszély szerint foghattok tulozni, torzképeivé lehettek e nagyoknak, kikkel versenyezhetni reméltek; s minthogy az naponként uj valamit követel, a merészségek vakmerőséggel fognak végződni. Igy történt akkor is, a nélkül, hogy észszerüséget kerestek volna az egészben, szabatosságot a részletekben, bevégzettséget a kivitelben, modorosan, vagyis bizonyos sietős és rendszeres módszer szerint dolgoztak, melly

bármelly tárgyra és helyzetre ugyanazon alakokat alkalmazta; kiemelni a kevésbbé szembetünő izmokat, keresni a legnehezebb állásokat, zárt termekben is lebegő öltönyöket, nyugodt kedélyállapotban is heves taglejtéseket, hordárokhoz illő izmos karokat és czombokat festeni, mindenekfölött pedig a lehető leggyorsabban dolgozni, ebben állott az ő művészetök. Szemeik előtt voltak a természet kimerithetlen szépségei; előttök a XVI. századbeliek munkái, mellyek folytatása és bevégzésére gyakran felszólittattak; ők azonban inkább kedvelték az ujdonságot, a különczséget; a természetes taglejtés, egy egyszerü öltönyredő köznapiasságoknak látszottak volna, miértis mondva csinált szabályokat léptettek az igaz, erőtetést az egyszerüség helyébe.

Rómában a művészet vesztett a jó izlés dolgában Nebbia, Ricci, Circignani s más hozzájok hasonló könnyed és anyagelvi művészek kezei között. Baroccio d' Urbino Frigyes (1526—1612) tanulmányozta a nagyokat s főleg Correggiót, de megtagadva az igazságot rózsás szineket használt, mellyek aztán divatba jöttek. Ő, miként követője Vanni Ferencz is, szent tárgyaknál állapodtak meg; s Cigoli, Passignani és Castellóval együtt egy-egy kép festésével bizattak meg a Vatican részére, mellyekért gazdag jutalmakat kaptak. Michelangelo, Vanni fia, egyébként nyomorult festő, egy módot talált fel a képeknek az időviszontagságoktól való megőrzésére. Vanni egy másik fia, Gianbattista, eleintén Allorit, azután a velenczeieket utánozta; választóvizzel metszett, melly uton Correggio sok művét megőrizte. Ennek nyomán a modenai Schedoni Bertalan haladt, ki játék által nyomorba döntetven, ifju korában halt el; arczképfestményein változatos taghordozásokkal találkozunk, s a nápolyi és modenai képcsarnokokban található festményei az utánzóénál jóval magasabb helyet jelölnek ki számára.

A Caracci-k.

Közepette azon hódolatnak, mellyet a középszerüség és tévedés iránt tanusitottak, a bolognai Caracci Lajos (—1554—1619) bátorságot vett magának jobb utra térni. Tanulmányozván a műremekeket, mellyek hazájában csekély számmal de jelesek voltak, összehasonlitja azokat elfajult utánzóikkal, s megbecsüli értéköket; helyt áll az ujitó ellenében kimaradhatlan küzdelmekben, s egy iskolát alapit, melly az olasz festészetnek bizonyos vilószerü fényt kölcsönzött, s melly, a kiválogatás lévén jellege, fölfogta, mikép többé nem festenek ugy, mint Rafael és Michelangelo;] de a nagyokat tanulmányozván nem a természetet, főfőművészetnek tartotta mindazt egybeolvasztani, mi azok-

ban legjobb volt. A művészetet ő két unokájával, Ágostonnal és Hanniballal is megkedveltette, mérsékelvén az első lassu óvatosságát s a másik türelmetlenségét; s szabatosságukkal, melly a régiek előtt nyomoruságnak látszott, győzedelmeskedtek. Saját házukban az Incamminati-k akademiáját nyitották meg iskolával, a meztelen, a boncztan, a távlat, a gypsz-nyomatok és metszetek tanulmányozására; Guido, Albani, Domenichino elidegenedvén Calvarttól, ki addig Bolognában a művészet kormánypálczáját viselte, ez uj akademiába csaptak át. Itt a három művész egyetértőleg és önérdek nélkül adott oktatást, s Ágoston le is irta saját előadásait; történelmi feladványokat tüztek ki, s jutalmaztak a nélkül, hogy a modort illetőleg a választást megszoritották volna.

Ők maguk is változtatták a stylt[1]) s a mestereket semmi részben nem multák ugyan felül, de ollykor nem épen kecstelen elegymüveket készitettek s mindenekfölött a hatást keresték. Ágoston legtöbb volt találékonyságra nézve, de inkább metszéssel mint festéssel foglalkozott. Szent Jeromos áldozása valódi remek müve, ép ugy mint Lajos Ecce homo-ja s Hannibal Sz. Rokusa, melly utóbbi nagyobb müvész a többieknél, s gazdag költői érrel rendelkezvén, a Farnese palotában ismét divatba hozta a tájfestést, a fesztelen s egyszersmind tanulmányozott szinezést s a cselekvény szabályszerüségét. A szenvedélyek és kihágások csakhamar képtelenné tették őt a munkára, s negyenkilencz éves korában elhalt. Lajos csupán egyetlen festményen öt vagy hat főt állitott össze különböző mesterektől: de

[1]) Caracci Ágoston megismerteti saját módszerét ama hires sonettben, melyet Nicolino Abati dicséretère irt, s mellyben a költészet nem igen él többet a szabálynál:

Chi farsi un buon pittor brama e desia
Il disegno di Roma abbia alla mano,
La mossa coll ombrar veneziano.
E il degno colorir di Lombardia;
Di Michelangiol la terribil via,
Il vero natural di Tiziano,
Di Correggio lo stil puro e sovrano,
E di Raffael la vera simmetria;
Del Tibaldi il decoro e il fondamento,
Del dotto Primaticcio l' inventare,
E un po'di grazia del Parmigianino:
Ma senza tanti studj e tanto stento
Si ponga solo l' opre ad imitare
Che qui lasciocci il nostro Nicolino.

a Caracciknak sohasem sikerül az eclectismussal egyesiteni az ihletö gondolatot; minden törekvésök oda irányul, hogy megközelitsék a természet jelenségeit, s visszaemlékezésekkel pótolják a lángész hiányát. Ugyanazért jelesebb tanitványaik visszahatást idéztek elö e szerencsétlen eszme ellen.

Domenichino.

Tanitványuk, a bolognai Domenico Zampieri (1581—1641), hosszasan, séta közben is érlelgette az eszmét, mellyet vászonra akart tenni; fölgerjesztette magában a szenvedélyeket, mellyeket kifejezni szándékozott, nevetett, sirt, dühöngött s előbb nem fogott a munkához, mig teljesen tisztában nem volt az eszmével; miért is panaszkodván ellene a theatinusok, hogy már rég idő óta nem dolgozott a völgyi szent András kúpján, azt felelte: „Eh! folytonosan festem azt magamban.“ Mikor aztán munkához fogott, annyira sietett, hogy nem is evett. Kitünő mester és példánykép, kerülte a társaságot, s a nép közé vegyült, hogy megtanulja „rajzolni a lelket, szinezni az életet;“ az arczokat a jellemekhez alkalmazza, s szerzeményeit a legszebb dicssugarakkal övezi. Tehát oda törekedett, hogy emelje a lelket; de nem volt képes magát fentartani a puszta alakkal, midön hiányzott a gondolat, s gyakran az ihlettségnek adta át magát. A mükedvelő Giambattista Agucci védte őt szaporodó vetélytársai ellen, munkát adott neki, bemutatta Aldobrandini bibornoknál, ki a Belvedert festette ki vele. Farnese bibornok részére Grottaferratában szent Nilus csodáit örökitette meg bámulatos hüséggel. Szent Jeromos áldozásában, melly egyike Róma legjobb három festményének s utolsó tiltakozása az egyediségnek szemben a festői kaszt zsarnokságával, szerencsésen valósitotta Caracci Ágoston gondolatát, kit mind a csoportozatok hüségében, mind a kifejezés finomságában felülmul.[1]) Szerette ellentétbe helyezni a földi szenvedéseket az égi örömekkel, miként ez Madonna del Rosario festményén észlelhető. Hogy az iszonyatostól sem idegenkedett, példa rá gyönyörü Szent Agnese; s e tekintetben mások is követték, igy Guido a bethlehemi kisdedek legyilkoltatásában, Guercino szent Péter vértanuságában. Domenichino az épitészetben is szép jártassággal birt, s e jártasságát igen jól érvényesitette festményei hátterében; azonkivül Rómában a Ludovisi villát, Frascatiban a Belvederet épitette, s a római Szent

[1]) Ugyanazon tárgyat a mantuai Lorenzo Leonbruno is feldolgozta, ki 1537-ben halt meg, s ki Giulio Romanonak vetélytársa, de az egykoru életirók előtt ismeretlen volt.

Ignácz templomnak jeles tervét készitette, mellyet aztán Grassi atya módositott, az Algardi-féle homlokzatot ragasztván hozzá.

Mig Poussin befolyása által Francziaországban mindinkább növekedett hirneve, Domenichino Olaszországban kevésbbé volt ismeretes; maguk a Caraccik, kiknek tudományával ellentétet képezett az ő szabadelmüsége, igyekeztek utját vágni, s önmaga iránt is bizalmatlanná tették annyira, hogy több izben bucsut akart venni a festészettől, gyakran csak mások nyomain mert járni; Sz. Jeromosa csak ötven scudot jövedelmezett neki; midőn aztán a nápolyi Sz. Januarius templom kupjának festésével bizatott meg, s minden egész alakért ötven, minden félalakért huszonöt, minden főért tizenkét és fél scudo jövedelem biztosittatott számára, akkor valamennyi müvész összeesküdött ellene, különösen pedig Lanfranco és Ribera, mig végre méreg által mult ki.

Albani.

Nagy barátja s földije Francesco Albani (1578—1660) szintolly választékos és erőteljes rajzoló, leleményességre nézve eredetibb volt, habár nem termékeny, mert festményei mind hasonlitottak egymáshoz. s azonkivül sokat ismételt. Tárgyaihoz kecses mezei jeleneteket mellékel, s a mellékletekben ügyesebb mint a történeti részben és a szinezésben. Mintáit szerencsésen tudta kiválasztani, s megnemesitette azokat; az allegorikus festészetet jól kezelte; müvészete körül irodalmilag is érdemeket szerzett magának. Kortársaiban irigységet keltett, aztán hanyatlani látta hirét, végre feledve halt meg.

Caravaggio.

A Caraccik uralmát zsarnokinak találta a caravaggioi Michelangelo Morigi (1569—1609), ki mint kőmives Rómába vetődvén, festészetre adta magát minden mester nélkül; s minthogy nem tanulta, megvetette a rajzot, s az önkényes szabályok iránti megvetésből a törvényt is lábbal tapodván, a festményben azt kivánta, hogy hü másolata legyen a természetnek, mellyet minden megválasztás nélkül utánzott, mitsem törődve az ókoriakkal, a szabályokkal és hagyománynyal. Személyében, modorában, ruházatában darabos, a jobbak irányában irigy, kósza, gyakran kenyér szükében lévén, örökös czivódásban élt; emberölés miatt Rómából Nápolyba, onnan Maltába kénytelenittetett menekülni, hol egy lovag iránt elkövetett sértés következtében fogságra kerestetett; elosonván, Siciliába menekül, de ott felbérelt gyilkosok támadják meg, minélfogva ismét Róma felé veszi utját. Azonban alig hagyja ott el a hajót, mással összetévesztve

elfogják, és börtönbe vetik; szabadon bocsáttatván, hült helyét találja a hajónak, mellyen érkezett; e miatt elkeseredve megy-megy a tengerparton, egész a Hercules kikötőig, azonban a nagy hőség következtében lázt kap, melly negyven éves korában sirba szállitja. Az akkori modorosak által használtatni szokott kék és vörös szineket ő gyülölte; s mühelyét feketére festette, melly csak egy felső, jó magasan álló nyiláson át nyert világosságot, minélfogva a minták erőteljes és éles árnyakat kaptak; ő tehát a mintának, függetlenül a fény mesterkéltségétől, kiemelését, miként azt a Michelangelisták gyakorolták, a fényhomály ellentéteivel pótolta; tulzás a tulzás ellenében. Előszeretettel viseltetett a gyilkosságok, éji kalandok, romok, rongyok, hullák iránt; s midőn templomi festményeket kellett készitenie, kellemetlenül hatott az ő természethüsége, ugy, hogy kénytelen volt azt mérsékelni. Vakmerősége, az erőszakos és köznapi tárgyak bizarr választása, az erőteljes ecsetelés, melylyel nagyszerü hatásait eszközölte, s a szembeszökő fény, melly alakjait elkülönitette s mintegy megelevenitette, elfeledtették hibáit, keménységét, póriasságát; s ugy tekintették, mint fejét egy iskolának, melly ellentétben a Caracciakéval a természet utánzását hirdette. Bizonyára szép vállalat, de nem tanácsoljuk, hogy ez iskolához valaki olly ember kevélységével közeledjék, ki megtagadja az elődök hosszas tapasztalását, s a kortársak erőivel való összhangot; sem hogy megválasztás, gyakorlott szem s ama varázsvessző nélkül kérjen attól tanácsot, melly az utánzásban megőrzi az életet.

Nagy ellenségére talált d' Arpino lovagban, ki gyenge festő, de annál erősebb volt a szabályokban; s kiből jó hirlapiró vált volna. Megbotránkozva ama forradalmi szellemben, az Idealismust kiáltotta ki, melly szerencsés szó öt iskolaalapitó gyanánt fogadtatta el, de tekintve azon negélyességet, mellyel az eszményit hajhászta, a festészet Marinijának volna mondható.

Gyenge termékenység és mérsékeletlen erő volt tehát jellege a két iskolának, mellyek a megelőző rövid fénykorszakra következtek; mindkettő köznapias, mint midőn valaki csak a test szemeivel lát, mindazáltal ollykor-ollykor feltüntek egyes müvészek, kik méltók arra, hogy az elsők között foglaljanak helyet.

Guido.

A bolognai Guido Reni (1575—1642) müveit, ki mindig uj uton akart járni, egekig emelték mindazok, kik ellenségei voltak Caravaggiónak, mig ennek tanitványai viszont Renire mértek szóval és tettel csapásokat. Ő azonban egész lélekkel tanulmányozásra adja magát,

a legközépszerűbbek véleményeit is elfogadja, s ez nem kevés segélyére szolgált a fresco festészet gyakorlatában. Főleg tiszta ecsetével tünt ki; a rendkivüli könnyedség nem akadályozta őt eredeti fogamzatokban; szerette a szendét, s nem idegenkedett az ólomfehér szintől, miként a Caraccisták. Az arczok szépségét a természetben, az antikon, Dürer metszetein, Rafael és kedvencze Paolo Veronese festményein egyaránt tanulmányozta; s végtelenül változtatta mind az arczokat, mind a ruházatot és állásokat. Mondják, mikép Albani, nagy ellenségévé válván, s nem lévén őt képes legyőzni, erkölcsileg igyekezett megrontani, s a játék-szenvedélyt költötte fel benne, melly által sarkaltatva, sietős gondatlansággal dolgozott, miért is szegényül és hitelét vesztve halt el.

Guidóval együtt ment Romába a sassuolói Cavedone Jakab, kit amaz Tiziannal helyezett egy rangba, s kitől nem lehet megtagadni, hogy szabatos volt a rajzban, nyugodt a helyzetekben és kifejezésben, erőteljes a szinezésben. De egy fiának elvesztése fölött való fájdalmában korán kimult.

Guercino.

A centói Gianfrancesco Barbieri, melléknevén Guercino (1590? 1666), tanulmányát Caracci Lajos egy festményén kezdette, azután Rómában, s jobb mestereket tanulmányozott, s barátja volt Caravaggionak, kitől elsajátitotta a fény és árny erős ellentéteinek izlését s a kidomboritás mesterfogását, melly sajátságokért a festészet büvészének neveztetett; a rajzra több figyelmet forditott mint Caravaggio, anélkül, hogy ezáltal a csin és nemes magaslatára emelkedett volna; azonban fogyatkozásait rendkivül termékeny ecsetének könnyedségével leplezte. Egy, akkori költőnk Agar-t minden más festménynek eléje tette.[1]) Békés természetü és jó keresztény lévén, megbocsátotta a sérelmeket, miben nem kevéssé különbözött a többi müvészektől.

---

[1]) A bolognai Ercolani könyvtárban őrzött jegyzékek szerint Guercino Agarért 70 scudót, 1 lirát, 8 ss. kapott; sz. Brunóért 781 scudot; a harsona által fölébresztett sz. Jeromosért 295 scudót; egy Angelica és Medoroért 351-et, egy másikért 312½-et; a mantuai herczeg és herczegnő természet után festett arczképeikért 630-at. A milanói kóroda levéltárából tudom, hogy az ott elhelyezett Annunciataért 3167 milanói lirával jutalmazták. Correggio szent Jeromosáért kapott 47 zecchinót s hat hónapon át élelmezést Cossa Briseidenél; azonkivül két szekér fát, egy hizott sertést, és gabonát. Portugal királya 40,000 zecchinot kinált érette, aztán a pármai herczeg egy milliót ajánlott fel, csakhogy a franczia el ne rabolják, s ajánlata visszavettetett.

Tizian oldalán törrel dolgozott; Giorgione vértet viselt midőn nyilvánosan festett; Baroccio egészségét méreggel tették tönkre Rómában, ugy, hogy ötvenkét éven át folytonos fájdalmakat szenvedett; Domenichino élete ellen több izben kisérlettek meg merényletet s végre is annak lett áldozata; Guido Nápolyba menvén, menekülni kénytelenült onnan Spagnoletto, Caracciolo s a görög Belizario Carenzio fenyegetései elől, kik mind megannyi pártok főnökei voltak, s csupán az idegeneknek onnan való kizárásában értettek egyet. Ugyanezért Arpino lovag sem talált ott jobb sorsra; Gessi, Guido tanitványa, a Szent-Januárius kupjának festése végett két tanitványnyal érkezik oda, s ezek egy gályára hurczoltattak, anélkül, hogy többé hallottak volna felölök valamit; Contarino di Pesaro halálát mérgezésnek tulajdonitották; Sirani Erzsébet festőnőről pedig bizonyos, hogy szobaleánya etette meg; Tempesta agyonüttette nejét, miért öt évi börtönbüntetést állott ki; Tassi Ágoston gályarabságban tanult tengeri jeleneteket festeni; Mattia Preti pedig, melléknéven Calabrese (1613—99), poroszló volt, ki sokat dolgozott Nápolyban és Maltában; Guercinot utánozta, s előszeretettel viseltetett a tragicai tárgyak iránt, a nélkül, hogy törődött volna a természet csinosbitásával; végül csak szegények részére festett.

Lanfranco.

Giovanni Lanfranco Parmaból (1581—1647) a rajzban és kifejezésben a Caraccikat, a müalkotásban Correggiot utánozta; túltévén magát a kicsiségekkel törődő aggályosságon, szabadabb mozgásra és élénkebb ellentétekre tesz szert. Illy módon rögtönzővé vált a gépies festményekben, s nagyszámu kupfestményei a távfestés mintája gyanánt tekintetnek; önkénytiesség és erőtelj kiváló tulajdonai, mellyek azonban nélkülözik a tudományt és átgondoltságot; szentalakjain és Madonnáin épugy, mint a Carenzio és más Michelangelistákéin semmi mennyei nincs, kivéve a dicsfényt, s nélkülözik az emelkedettséget, miként a Caraccikban hiányzott a lélek és élet.

Pier da Cortona.

A cortonai születésü Berettini Péter (1596—1669) jóllehet rajz és szinezés dolgában véknyan állott s modoros volt, mindazáltal, nem annyira az inventiót, mint inkább a müalkotást, a csoportok és csoportok, a részek és részek közötti ellentéteket tartván szem előtt, sikert aratott; igen jól értvén az alulról fölfeléhez, szépen beosztja szerzeményeit, s müvészileg szállitja alá szineit; sz. Pál megtérése, Barberini palotájának boltiv-festményei Rómában, s a Pittikéi Florenczben szépeknek mondhatók. De könnyedsége hanyagsággá fajult,

a mi előbb izléses volt, nála negélyzetté vált; alapjaikban megrázta a müvészeteket az által, hogy divatba hozta a tétlen alakokat s azok mesterkélt felállitását, a részaránya lévén tekintettel, nem pedig a fogalmazatra. Dicsérték őt mint épitészt, különösen a della Pace s a Santa Maria in vita Lata templomokért Rómában, s még inkább a san Martino al Foro romano-ert, jóllehet szerencsés óvatossággal sok szabadságot párosit.

Ribera.

Ribera József, ki, mert Gallipolisban egy spanyol katonától származott, Spagnolettonak neveztetett (1586—1656), tisztán a természet tanitványa lévén, kelletén tul szeretett csillogni, s nem kevés befolyással volt a nápolyi iskolára. Eltanulván a fényüzést Ossuna herczegtől, spanyol nagyot játszott; kocsit, egyenruhás cselédséget tartott; egy kiszolgált zászlótartó képviselte nála a kamarást, ki átnyujtotta neki az ecsetet s reggel három, ebéd után két órai munka után figyelmeztette őt: „Lovag ur, elég volt a munkából, méltóztassék egy kicsit sétálni.“ Esténként fényes lakosztályban tartott elfogadást; de e gőggel természetes vidámságot párositott, szerette a tréfát, habár könnyen sérthető volt. Szép gyermekei voltak, különösen a nagyobbik, Maria Rosa; de Masaniello lázadása alkalmával Austriai János beleszeretett, s a palotába, azután Palermóba vitte; a müvész, atyai indulataiban és büszkeségében mélyen sértve, kétségbe esett, s egyetlen szolga kiséretében eltünvén, többé mitsem lehetett felőle hallani; a leány kevéssel azután szivfájdalmában elhalt.

Giordano.

E kettőtől tanult a nápolyi Luca Giordano (1632—1701), ki Faprestonak neveztetett szokatlan gyorsaságáért, melylyel a Ricardi képcsarnokot Florenczben, az Escurialet s más temérdek munkát bevégzett. Igen élénk képzelőtehetségénél fogva utánozta a különféle mesterek modorát, s ép ugy ártott a festészetnek mint a hirlapirók az irodalomnak, nyomorult kézügyességgé törpitvén a nagy tehetségeket. E gépészek megelégedtek a vázolással, nagy tüzzel óriási festményeket állitván elő, mellyek bámulatra ragadják a tömeget, azután mindenik iskolát alakitott; de ezekből nem festők kerültek ki, hanem felekezeteskedők, kik annál könnyebben buktak, minél kevesebb kifejezni valójuk volt.

Salvator Rosa.

Salvator Rosa Arenellaból (1615—73) müvész, akarom mondani, teremtő festő volt. Atyja visszatartotta őt a müvészettől, melly „kórházba juttatná“; s valóban, mint tizenhétéves ifju, számos tagból álló

és szegény családdal árván maradván, mindenféle nyomort kellett neki szenvednie, s elkeseredett kedélyének bizonyitékát adta zord és sivár festményeiben, mellyeken soha sem találkozunk nyugalommal vagy derüvel, hanem szirtekkel, villámtól zuzott fatörzsökkel, tépett tölgyekkel, északi szelekkel, rohanó patakokkal, romok és boszorkányokkal, Prometheussal a sziklán, Samuel szellemével, Catilina összeesküvésével; ollykor egy nap alatt kezdett valamelly mühöz s végezte azt be. Perczre hitt Masaniello hösiességében, a miért el kellett hagynia hazáját s Lanfrancoval Rómába menvén, olly mohón rohant bámulni a müvészet csodáit, hogy majdnem életébe került buzgalma. Egy álarczos menet, mellyben Mithriadatesnek öltözve tréfás gyógyszereket árult az erkölcsi nyomoruságok ellen, nevet szerzett neki s ekkor hatalmas festését is bámulni kezdették. Büszke lévén, nem pénzt, hanem hirt keres; a tudományokhoz keveset értett, s epés, szájas, csürt csavart, ismétlő gunyiratai hanyag és eredeti vadságot lehelnek ép ugy mint ecsetvonásai. A különczségeket nem zavarjuk össze az eredetiséggel, sem a lángészszel, melly befejezett egészet ad, a rögtönző könnyedségét, melly vázol.[1]) Mégemlitendőnek tartjuk, mint hányja szemökre kortársainak a fajtalan tárgyakat, a szemérmetlen meztelenségeket, a szentek festésénél is alkalmazott profán mintákat.[2])

---

[1]) Lady Morgan, Salvator Rosa életében, hősé alakitja át őt, Masaniellót s a többi piaczi vitézeket s gyalázza a szegény Olaszországot, mert szereti.

[2]) Queste pitture ignude e senza spoglia
Son libri di lascivia. Hanno i pennelli
Semi, da cui disonestá germoglia . . .

Che nelle chiese, ove s' adora e prega,
Delle donne si fanno i rittrattini,
E la magion di Dio divien bottega. . .

E per farsi tener de' piu majuscoli
Spogliando i santi, vuol mostrar che intende
I proprj siti ed il rigor de' muscoli.

Le attitudini si che son tremende!
Qual fa corvette, qual galoppa o traina
Con cento smorfie e torciture orrende. . .

Ché d'un Angelo invece e di Maria
D' Ati il volto s' adora e di Medusa,
L' effigie d' un Batillo o d' un Arpia.

Sulla pittura.

Francesco Solimene kitünő hajlamaira rontó befolyással voltak a mesterek, mindazáltal nagyon tetszett, s a templomokat és udvarokat egész Európában könnyed müvekkel halmozta el; alakjai nemtelenek, a szinekben tuloz, az ecset-kezelésben modoros. Tiarini Sándor mérsékeltebb a többi Caraccistáknál s kevésbbé csillogó a szinekben, mellyek bámulatosan összhangzók s megfelelnek a búskomor tárgyaknak, mellyek iránt előszeretettel viseltetett. Lionello Spada saját stylt teremtett magának; tanult, de nem választékos, a leleményességben és festésben szellemes.

Florenczieh.

A cigolii Cardi Lajos is eltért a szokott irálytól, hogy ujak után nézzen, Correggiót igyekezvén utánozni, s igen élénk szinezéssel iskolázott rajzot párositott, habár hiányzik nála a szinek ellentéte s a mester kecses rövidsége. Költő, zenész, a Crusca akademia tagja, anathomus, festész, szobrász egy személyben, a gyakorlati távtanról egy értekezést adott ki; rendezte a diszitéseket Florenczben, midőn Medici Mária mennyegzőjét ünnepelték IV. Henrikkel; ő tervezte az ennek tiszteletére Párisban emelt szobor talapzatát; Florenczben a Strozzik belső udvarát, a Rinuccini palotát; s Rómában a Madamapalotát, melly tul van terhelve diszitményekkel.

Sok flórenczi követte őt, különösen pedig Allori Kristóf, ki kevesct, de kitünően dolgozott. Carlin Dolce az ajtatos indulatokat akarja kifejezni, azokhoz alkalmazván a szinezetet is; nincs nála semmi csillogás, de nem eléggé összhangzó; ollykor a gyöngédségből szenvelgésbe esik. Sassoferrato (Giambattista Salvi) Rafaelt tanulmányozta, s bár szigoruan megtartja az illemet, választékosan redöz, szabatosan rajzol, összhangolja a szinezetet, jóllehet tulságosan rózsás; igen kecses a tájfestésben, s még inkább a Madonnákban. Luti Benedek, ki szegény szülőktől származván, maga volt kénytelen neveltetéséről gondoskodni, felülmulta kortársait a rajzban, összhangban s a szinezésben; de minthogy nem értett a cselszövények mesterségéhez, csekély tehetségü egyének fogták el tőle a kegysugarakat. Rosselli Máté egyesitvén a régiek és ujak jó tulajdonait, dicséretet aratott különösen ügyes módja által, mellynélfogva mindenkinek képességéhez mérte az oktatást; nincsenek nagy fogamzatai, de szabatos, tanulmányozza a természetet, s festményein is ama nyugalmat önti el, melly lelkében honolt; frescóit tegnapiaknak mondaná az ember.

Fresco-festők.

E nemben egyike volt a legjobbaknak Giovan di Giovanni, mindamellett, hogy átengedte magát a század hibáinak. A Volterra-

nónak nevezett Franceschini Boldizsár szintén igen dicséretre méltókat hagyott maga után Florenczben. Lippi Lőrincz elvül tartotta ugy irni, a mint beszélt, s ugy festeni, a mint látott: ez elv azonban mégsem mentette őt meg bizonyos mesterkélt módszerességtől, különösen ruházatfestésben. Barbatelli Bernard, más néven Poccetti, csodálandó müveket hagyott hátra a florenczi Karthausi-kolostorban; s hüség, érzelem, melegség tekintetében hasztalan keresnénk jobb festményt az ő Sz. Bruno halála müvénél. Ligozzi Veronából, az akkori naturalisták módjára nagy szinező, de szabatosabb, talán minden korabeli fresco-festőn tul tett a florenczi Mindenszentekről czimzett kolostorban, különösen szent Ferenczcnek sz. Domonkossal való találkozásában; s alig enged Caliari Pálnak, kit felülmúl a rajzban s a meztelen mintázásában.

Távlat.

Sokan és jól irtak a távlatról, főleg Desargues; [1]) de furcsán éltek vele, különösen a boltozatokon, hol mindent alulról fölfelé kellett nézni, embereket, növényeket, házakat; a négyszögelésnél pedig az akkori dagályos izlés érvényesült, melly lombokkal, diszedényekkel, bimbókkal, grotesk és szörnyalakokkal terhelte tul az épületeket. Girolamo Curti Dentone visszaállitotta a távlatot s ujitást hozott a jelenetekben; olly módon tökéletesitvén a reliefeket, hogy azt hitték, gipszalakokkal ékesiti párkánykoszorúit; ő találta ki a fresco müveknek aranynyal való keresztárnyalását. Michelangelo Colonna, a legjobb quadratur fresco-festő, tudott alkalmazkodni a festők irályához, kikkel dolgozott, s IV. Fridrik által Mitellivel együtt Madridba hivatott meg.

Cremonaiak.

Cremonában, hol már a XV. század végén is igen ügyes festők voltak, Altobello Melone és Boccaccio Boccaccino „a legjobb ujkori a régiek között, s a legjobb régi az ujkoriak között“ váltak ki amaz iskolából, mig más iskolákból Mantegna, Ghirdandajo, Vanucci, Francia voltak a nevezetesebbek. Boccaccio fia Camillo „az éleselmü rajzoló, pompás szinező“ miként Lomazzo mondja, ki őt a legfőbbek mellé helyezi, bámulatot kelt müveivel a San Sigismondo templomban. Feleletül azoknak, kik festményeinek minden érdemét a szemek természethüségének tulajdonitották, a feltámasztott Lázárt s a házasságtörő nőt festette szem nélkül; melly különczséget egy korunkbeli festő is utánozta a Grey Johanna kivégeztetésében.

---

[1]) *Manière universelle pour pratiquer la perspective.* Páris 1648.

A Campik.

A Campi-k családja minden mestert ki akart aknázni; s hosszu és munkás életökben clárasztották Lombardiát müveikkel. Gyula és Bernard dicséretesek a rajzban és szinezésben, ollykor elhamarkodva dolgoztak, mit Antal és Vincze rendesen tettek. Bernardino müvei a San Sigismondóban (valódi Pantheona Cremonának) roppant hatással birnak, s bámulatos azokon a szentek beosztása, kik igen nagy számmal vannak, s mégsem zavarvák össze. Tanitványai közől, kik megelégedtek azzal, hogy öt utánozták s bérért dolgoztak, Sofonisba Anguissola nőt emlitjük, ki a legjobb arczképfestök közé számittatott s a spanyol udvarhoz kapott meghivást; mint már öreg és vak Genuában Van Dyckkel volt gyakori érintkezése, ki bevallotta, hogy többet tanult tőle, mint bármelly jo szemmel birótól. Giambattista Trotti, melléknéven Mal-osso, Bernardino tanitványa és barátja, igen halványan szinez, jóllehet csinosan és vidáman rajzol. Panfilo Nuvolone utánozta őt.

A Procaccinik.

Ercole Procaccino születés-helyéről Bolognából Parmába költözvén, hazai modorban iskolát alapitott ott, mellyet csekély távlat, gyenge rajz, könnyed szinezés jellemeznek, s jó tanitványokat képezett. Felülmulta őt fia Camillo, ki sokat dolgozott a milanói területen; könnyedsége és természetessége első látásra tetszik, de észre lehet rajta venni a sietséget. Midőn épen a napkeleti bölcsek imádását festette a Madonna del Monte-ban, Procaccini manus inclytae cecidere 1626-ban. Többet ér Itélete al fresco a reggioi San Procolo egyházban, s Sz. Rokusa, melly bámulatba ejtette Caracci Hannibalt, ki felszólittatott annak párját ütni. Testvére Giulio Cesare, a Caraccikat és Correggiót tanulmányozván,hazájának legkitünőbb festőjévé nőtte ki magát. Carlantonio, a másik testvér, táj, gyümölcs és virágfestésre adta magát, és sok müvet létesitett Spanyolországban. Hercules, Camillo fia, hamarkodva festett és megrontotta számos tanitványainak izlését.

Salmeggia, ki a Procaccinik és Campik által neveltetett, Rómában Rafaelt kedveltc meg, kitől igen dicséretes modort sajátitott el; ecsete lágy, mozdulatai és kifejezései kecsesek. körvonalaiban tiszta. A bergamói Santa Grata s a milanói Passione templomban levő két képe legjobb müvei közé tartoznak, mellyeket nem mind egyforma gonddal szokott volt készitcni.

Milanóiak.

Milanóban miután Luini és Gaudenzio régi iskolája kihalt, a két

Borromei bibornok, művészetekkel akarván emelni az isteni tisztelet fényét, kénytelen volt idegeneket hivni meg. A milanóiak közől, kik künt tanultak, nevezetesebbek a morazzonei Pier Francesco Mazzucchelli s a ceranói Giovanni Crespi, amaz jó szinező, ez épitész, képiró, tudós. Utóbbinak tanitványa volt Crespi Dániel, ki mesterét jóval felülmulta; arczképeiben Tiziant követi, a nagy festményekben képzelemdús, de kellőleg csak az ismeri őt, ki látta sz. Brúnó történetét ábrázoló festményét a garignanói karthausi kolostorban. Ő volt az utolsó milanói festész; habár többen dicséretesen kezelték az ecsetet, mint a Rossettik, a Santagostinik, Meda, a jó fresco-festő Bianchi Izidor Campioneból, Recchi Pál és Battista Comoból, Lanzani András a Maratták neveltje, Besozzi Ambrus, Caccianiga Ferencz.

A ferrarai Contri Antal kitalálta módját, mint lehessen festményeket a falakról máshová helyezni át.

Genuaiak

Genuában a vagai Perin által alapitott iskola szép előmenetelt tett, s a Calvi-k jó homlokrajzokat és történeti képeket festettek, mellyek a szokásoktól kevésbbé tértek el, mint a velenczeiek festményei. Semini András és Oktáv Rafaellel tartottak; Cambiaso Lukács csak hazájában képezte magát, termékeny a képekben, elmés a művészet nehézségeinek legyőzésében; s festményei a császári palota csarnokaiban a legszebbek közé tartoznak; az Escuriálban is festett. Vetélytársa, s mindamellett igen jó barátja volt Giambattista Castello, ki Bergamasconak neveztetett. A nemes és tudós Giambattista Paggi emberölés miatt számüzetésben élt, miglen mindinkább növekedvén festői hirneve a külföldön, visszahivatott, s Rubenssel és Van Dyckkel versenyezve dolgozott. A genuai patriciusok ugyanis a legjobb művészeket hivták meg városukba, s a vak Sofonisbától leczkéket vettek a Procaccinik, a Roncallik, Gentileschi, a pisai Lomi, a florenczi Balli, az urbinói Antoniano, Salimbeni, Sorri, Tassi, Vouet, a flamand Rosa, Legi, Wael, Maló, a német Waals és mások, kik müveket hagytak ott magok után. Annyi és olly változatos példányokban képezhette magát a genuai ifjuság; s nehogy a szinezetet keresve elhanyagolják a rajzot, Paggi Definizione ossia divisione della pittura (1607) czimü munkáját tette közzé. Giovanni Carlone, szabatos rajzoló és élénk szinező, a fresco-festészetbe szokatlan csint és vidámságot vitt be. Testvére Giambattista felülmulta őt, s festményei nevezetessé teszik a Nunziata del Guastato-t s a palota-kápolnát. Az olajfestészetben sem maradt hátrább; melly két nemben hanyatlás nélkül folytatta munkálkodását egész nyolczvanhat éves koráig.

Strozzi Bernard kapuczinus Velenczébe futott, hol élete hátra levő részét mint világi pap töltötte el. Genua palotái bővelkednek az ő jól kigondolt nagyszerü frescóival; vászonfestményeiben összhangzó és erőteljes egyszersmind, jóllehet a rajzban s főleg az angyal- és madonna-arczokban nem választékos. Mellőzve a sok arczképfestőt, a tájfestésben kitüntek Sinibaldo Scorza Voltaggióból, kit flamandnak mondana az ember, s Antonio Travi, más néven Sordo di Sestri; Gian Benedetto Castiglione az állatfestészetben csak Bassanónak enged. Az 1656-ki dögvész, melly különösen a festészeket látszott sujtani, eloszlatta amaz iskolát.

Piemontiak.

Moncalvo (Caccia Vilmos Montaboneból) az egyedüli piemonti, ki említést érdemel müveiért, mellyek a Crea kalvaria kápolnáiban, a novarai sz. Pál templom kupján, s a moncalvoi minoriták kolostorában láthatók. Turin, háboruval lévén elfoglalva, nem törődött a müvészetekkel; mindazáltal 1652-ben a Sz. Lukács társulatot alapitotta, melly nem sokára akademiává emeltetett, s később a turini Beaumont Claudiustól jobb szervezetet nyert; de kik a királyi palotákat ékesitették, többnyire külföldről hivattak be, mint Miel János Antwerpenből, Leiter Dániel Bécsből, Delphin Károly franczia, továbbá Banier és Vanloo.

Velenczeiek.

Velenczében a jó iskola rosz tanitványokat szült, kik Tintoretto példájára támaszkodva érdemnek tartották a gyors munkát. Jacopo Palma az ifjabb, egész dühhel teljesitvén a tömeges megrendeléseket, tönkre tette szép tehetségeit. Girolamo Forabosco iszonyu arczképfestő volt. Carlo Ridolfi jó módszerekhez tartotta magát, s amaz iskola festészeinek életrajzait is megirta. Dario Varotari még tanulmányozta a XIV. századbelieket, miként Paduában Szent Aegidiusán látható, s fia Sándor, melléknevén Padovano, Tiziant tanulmányozván, ugy dicsértetik, mint ki jól értette az alulról fölfelét; de mi rövidítéseit kevéssé átgondoltaknak s kellemét conventionellnek találjuk. Mások hátat forditva az akkori bálványoknak különböző és eredeti modorokat vettek fel, mint a Ricci-k s később Tiepolo és Rotari. Antonio Canale, tanulmányozván a római romokat, bámulatos szabatosságra tett szert a távlatban; első alkalmazta a sötét kamrát, hogy igazolja a sikokat s összhangolja a szineket. A tájfestésben Grimaldo, más néven Bolognese is ügyesnek mutatta magát.

Carlo Maratta, Anconából, nem győzte eléggé ajánlani Rafaelt, s versenytársa gyanánt tünt fel néhány ajtatos festményének kecses

szeretetreméltósága által, mellyek neki a Carlo delle Madonne czimet szerezték. Elég bátor volt felvállalni a vaticani Stanzák helyreállitását; s testvérével és költő leányával Faustinával együtt a nagy rontók közé számittatik.

Igen sok müvészt elhallgattam, habár az akkori középszerüségek mind fel vannak jegyezve, mig szerencsétlenségre a középkor kitünősègeinek nevei is alig jutottak el hozzánk. Főfő dicsőségnek tartották a gyorsaságot, igen rövid idő alatt roppant területeket festettek be; modorosan, felületesen, minták, vázlatok, carton nélkül dolgoztak; némellyek azzal kérkedtek, hogy egy nap alatt tiz röfnyi falat födnek be; Cambiaso tul akarván tenni rajtok, két kézre dolgozott. Egész müvészetök modoros helyzetekben, a fényhomály tulzott ellentéteiben állott, nem tanulmányozták a történetet, hasztalan keressük nálok a méltóságot, mindenfelé köznapiassággal találkozunk. Mindazáltal korukat arany kornak tartották; hamis rendszereket, képtelen elméleteket állitottak fel, mindenki jogot igényelvén magának értekezni a müvészet felől.

Szobrászat és épitészet.

Még mélyebben sülyedt a szobrászat, mióta Michelangelo mozdulatait túlozni kezdette, s a festészet terét bitorolva erőtetett helyzeteket, girbegörbéket, boncztant, nagyszerü redőzeteket akart előállitani, a nehézségben keresvén a legnagyobb érdemet, a gépies kivitelben a müvészet tökélyét, s inkább bámulandónak találván a kőfurót, mint a vésőt. Ki kezelte valaha finomabban a márványt mint Algardi, Bernini, Le Gros? de ez érdemet tartván szem előtt, megfeledkeztek a szigoru és szabatos szépségről; amaz érzelmeknek, mellyeket a XIV. századbeliek tanulatlan kisérletei lehelnek, most már semmi nyoma; s a tulzásokban az ember többé nem ismer magára.

Hasonló léptekkel haladt a rosz izléz az épitészetben, s minthogy a hanyatlás legfőbb ismérve elégteleneknek hinni az egyszerü eszközöket, mellyek segélyével a mesterek annyira kimagasodtak, a régi épitészrendek nem látszottak többé elégségeseknek az uj képzelmek kifejtésére. Delorme Filibert azt vitatta, hogy, miként a többi nemzeteknek, a franczián is jogában kell állania uj rendeket találni fel; s franczia rendet kezdtek életbe léptetni Lebrun a versaillesi képcsarnokban, Rolland a metzi szinházban s másutt; Sturm Kristóf Lénárd pedig egy uj német rendet hozott be. Csavargósan készitették az oszlopokat, bronz szőlőfolyandárokkal futatták be, különcz módon változtatgatták, egyhelyt ketté törötteknek látszanak, másutt eső félben, de egy angyal tartja fel azokat.

Nincs igaza a szobrászat akademikus történetirójának, midőn azt mondja, hogy „a körülmények, mellyek próbára teszik a művészek lángeszét és érdemét, nagyon megfogyatkoztak egész Olaszországban.“ Ellenkezőleg sohasem épitettek és dolgoztak annyit, mint akkor; s nincs város, mellyben izléstelen templomokkal, palotákkal, udvarokkal, gipszmü-kutakkal nem találkoznánk. Róma folytatta a megelőző század müveit, helyreállitotta a régieket, ujakba fogott; a Sant' Agnese, San Carlo, Sant' Andrea, Santa Maria in Campitelli, Vittoria, a Santa Maria Maggiore kápolnái, a laterani palota, a San Giovanni dei Fiorentini, a Sant' Angelo hid, a Piazza Navona szökőkutja, a Borghesi, Ludovisi, Pantili villák, a monte Cavallo s a monte Citorio palotái és sok más mindazon időben emeltettek és ékesitettek. S miként a góth izlés felülkerekedett a franciscanusok épületeiben, ugy pompázott a barocco a jezsuiták szolgálatában, mellynek ottan bámulatos emlékeivel találkozunk a Sant' Ignazio s a Gesú templomokban.

Berniul.

Gian Lorenzo Bernini (1598 - 1680) ugy emlittetik, mint a legroszabb izlés typusa. E képzelemdús nápolyi kitünő festő, szobrász és épitész, ki majdnem hihetlen, mennyi munkát végzett be, tiz éves korában már olly jól kezelte a vésőt, hogy V. Pál századának Michelangeloját sejtette benne. Első munkáival, mellyek leginkább mellszobrok voltak s bámulatos könnyedséget és szabatos izlést tanusitottak, nagy tetszést aratván, azt hitte, uj utat nyithat, melly mind a régitől, mind a Michelangelóitól eltérne, de midőn igen öreg korában első kisérleteit megtekintette, felkiáltott: „Nagyon keveset haladtam a müvészetben, ha mint ifju igy kezeltem a márványt.“ Daphne és Apolló ifjukori müve valódi remeke a legyőzött nehézségeknek, melyen semmi nyoma az önkényszabályoknak s a márvány viasznak látszik.[1]) Azonban lassanként modorosságba esett; s bár felülmulhatlan maradt a vésö-kezelésben, nem választotta meg az alakokat, nem nemesitette a kifejezést. Szent Bibianája, Maderno Szent Ceciliája, Fiammingo Zsuzsannája s Houtton Szent Brunója ama század legjobb müvei. A Vittoria templomban, mellyet a lepantói csata emlékére Maderno emelt, s a törököktől elfoglalt zászlók diszitettek, Bernini Szent Terézia szobrát állitotta fel, mellyet ő „munkái között legkevésbbé rosznak“ szokott nevezni; mestermüve ez az általa ugynevezett

[1]) E Daphnera VIII. Orbán egy jó epigrammot irt:

Quisquis amans sequitur fugitivae gaudia formae.
Fronde manus implet, baccas sed carpit amaras.

festői szobrászatnak; de nem is említve a tulvitt redőzést, a szent bizonyos méltóságos önkivületet fejez ki, mit még illetlenebbé tesz a fölötte álló angyal serdült kora. Azután mindig az ujat hajhászta; s a hidon levő Angyalának vállapoczkáit is kificzamitotta, csakhogy kecsesebb állást adjon neki. A Vaticánban VIII. Orbán siremlékét készitette, igen nehéz kés redőzéssel s egy testes Justitiával, mellynek dagadó emlőjét elég illetlenül egy csecsemő szopja, a Halál ezalatt könyvébe irja a pápa nevét. VII. Sándor siremlékén ismét a Charitas szerepel összeszoritott mellel, s a földgolyó, mellyet egy illetlenül meztelen Veritas tör össze, roppant szőnyeg hull az alant levő ajtóra, mellyet a Halál fölemel, miközben a clepsidrát mutatja annak jelzésére, hogy az életkor be van fejezve. E fogamzatok nélkülözik a tanulmányt, a tisztaságot, az illemet, mindazáltal akkoriban nagyon magasztaltattak; s igy a kifejezés negélyzésbe ment át; annál inkább, mert az összes munkálatokat Bernini vezetvén, az ő izléséhez volt kénytelen alkalmazkodni, ki megbizatáshoz akart jutni. S Bernini bámulatot keltett s azt kelteni rá nézve valódi szükséggé vált; XV. Gergely, pápává választatása előtt a tükröt tartotta neki, mialatt a Davidban önmagát képmásolta; VIII. Orbán, midőn pápává választatott, igy szólt hozzá: „Ön örvend, hogy Matteo Barberinit pápának látja; de ő sokkal szerencsésebbnek tartja magát, hogy Bernini az ő kormánya alatt él.“

Bernini nagy ügyességet tanusitott a körülményeknek megfelelő épitészeti alakok feltalálásában. A piazza di Spagnán szép tömeg viz lévén a nélkül, hogy szöktetni lehetett volna, egy hajócskát alkalmazott rá, melly elmerülőfélben lévén, nyomást gyakorol a vizre s kiszoritja azt az oldalnyilásokon. Ellenben a Barberini piaczon csak csekély, de igen magasra szökő vizsugár találtatván, egy vizi isten által kagylóból fuvatja azt ki. A piazza Navonán nagyszerü az obelisk, körülvéve folyók szobrai által, mellyeket az akkori legjobb müvészek készitettek, habár a fogamzatban nélkülözik az egyöntetüséget. X. Incze pápa két óra hosszant bámulta azt, midőn még körül volt véve állványokkal s el akarván távozni, intette Berninit, hogy csak mielőbb fejezze be s vezesse oda a vizet; ekkor egyszerre mindenfelől nagy bőségben kezd az szökellni, s a pápa felkiáltott: „E meglepetés tiz évvel hosszabbitja meg életemet.“ A Barberini palotában az ő terve szerint készült a különös csigalépcső kerülék-lapon. A monte Citorion fekvő Ludovisi palota egyike a legnagyobb és legszabályosabbaknak. A diszitmény-festés lévén akkor nagy divatban, inkább a hatást, a nagy-

szerüt kereste, mintsem az alakok tisztaságát. Illyen a jezsuiták Noviciatusa a monte Cavallon, igen kis téren festői külsővel, s tojásdad kúppal, rendkivül gazdag diszitésben, mi nála gyakran a hibátlanságot pótolta.

A mestermü, melly körül még e század is fáradozott, a vaticani Szent-Péter volt, melly többé nem az Istennek s az általa betöltött mindenségnek, hanem a pápák nagyságának szolgált kifejezéseül. Két és fél századon át épülvén, mialatt annyiszor változtak a pápák, müvészek, az izlés, nélkülözi amaz egységet, melly a müveknek ép ugy, mint az életnek becsét képezi. Michelangelo halála után az épitkezésnek az ő tervei szerint való folytatásával Barozzi Jakab bizatott meg Vignolából, ki bár képes lett volna tökéletesiteni, változás nélkül vitte ki azokat. 1573-ban meghalálozván, Giacomo della Porta végezte be a tetőt. A kup medenczéjét Michelangelo terve szerint V. Sixtus pápa két év alatt záratta be; aztán VIII. Kelemen alatt Fontana a gerincz-ablakot (lanterna) helyezte föléje.

Maderno.

Hátra volt még a hajóról intézkedni, s V. Pál nem akarván, hogy a hagyomány által megszentelt térből egy darab profanáltassék, vagy nem tartván elégségesnek a templomot nagyobb ünnepélyességek alkalmára, vagy mivel azt akarta, hogy nagyságra egyik sem mérkőzzék azzal, melly első volt méltóságban, a sok terv között a bissonei Maderno (1556—1629) Károlyénak adott előnyt. Ez nagybátyja Fontana Domonkos által mint müvakoló hivatván Rómába, rajzot és gépészetet kezdett ott tanulni, s több palotában, főleg pedig a Borghese és Mattei-félében jó bizonyitványt adott maga felől; alakjai mérsékeltek, arczélei szépek, habár jelzik a müvészet hanyatlását s vonzódását előbbi müvakoló mesterségéhez. Michelangelo az egység erkölcsi eszméjét tartván szem előtt, azon volt, hogy kitüntesse a kúpot, tekintet nélkül a járulékokra, mellyek pedig elmaradhatlanok a katholikus ritus-tól. Maderno, hogy engedelmeskedjék az uj követelményeknek, nem elégelvén utánozni azt elül, mi hátul már előbb létesittetett, három ivcsarnokot ragasztott a kereszt keleti ágához, melly illy módon görögből latinná változott, a homlokzathoz a loggiát mellékelte, honnan a pápa urbi et orbi szokja áldását osztani. Ez által odalett a részek összhangja, a nagyszerüség, mit az egység szül, s a valódinál sokkal kisebbnek látszott ama roppant müemlék. A megnyujtott homlokzat nélkülözte az épület egyéb részeinek szigoru szépségét, nem is emlitve az alakok és részletek hibás voltát.

Bernini minden másnál többet dolgozott a Szent-Péteren s szob-

rokkal diszitette a kúp lábait. XV. Gergely a confessio vagyis a főoltár készitésével bizta meg, melly a legnagyobb öntött mü, magasságban vetélkedvén a Farnese palotával. A csavart oszlopok már a régi oltáron is láthatók voltak, s a hagyomány Görögországból származtatta azokat; tehát nem ő találta föl ama nemet; mi egyébként az egész müszerkezetet illeti, jóllehet épitészeti tekintetben eszelősködésnek látszik, s bár azonkivül, hogy elég fonákul kúpok alkalmaztatnak kúpokra, zavarólag hat a szemre, mint diszitmény menthető, megbocsátván százada izlésének a czafrangokat, virágfüzéreket, csigás czifrázatokat, s feledvén, mikép e müvében a Pantheon födélzetét utánozta. Valaki talán azt fogja gondolni, hogy olly tágas templomban kellvén annak elhelyeztetnie, nem lett volna lehetséges tisztasággal olly hatást eszközölni, minőt Bernini elért, s valóban mi a müvész mühelyében bámulatos szobrokat láttunk, mellyek silányul vették ki magukat, miután a Szent-Péterben elhelyeztettek; de ki ennek okát a templom alakjában keresi, mi azt Rezzonico pápa siremlékére figyelmeztetjük.

VII. Sándor Berninit a Szent-Péter cathedrájának kivitelével bizta meg, melly bronz-tömeg csak a szószéknek enged, s százhatezer scudóba került. A cathedrát négy egyháztudor tartja, s a háttér egy ablakában a Szentlélek van elhelyezve; mindkettő szerencsés eszme, csakhogy a szinészies állást foglaló négy óriás szobor mintegy játszva csupán egyetlen ujjal tartja a roppant terhet.

A Szent-Péter-tér oszlopsora, mellyet ugyanazon pápa meghagyásából készitett, a legnagyobbszerü mü, melly valaha a világon csupán szépitési tekintetből emeltetett. Mondják, hogy Michelangelo csarnokokat akart a basilica elé épiteni, de Bernini nehéznek találta összhangba hozni azokat a roppant tömeggel s a bizarr homlokzattal, egyik vagy a másik hátránya nélkül. Jobbnak látta tehát félkörben négy sor oszlopot helyezni el, mellyek ötvenhat láb szélességü tért fognak be; a honnét huszonnégy négyszögü pillért s negyven láb magas száznegyven, részben haráltos vonalú oszlopot felül egy karzat fog át, mellyet százhatvankét szobor ékesit, mindez olly szabatos, hogy a ki a kerülék egyik gyúpontjában áll, csak egyetlen sort lát.

A lépcsőzet készitése, melly Szent-Péter előcsarnokából a királyi terembe vezet, igen nagy nehézséggel járt, mert nem volt szabad a falakat érinteni; de Bernini a nehézségeket, miként véleménye szerint ez az épitészetnek kötelessége volt, szépség motivummá tudta változtatni; s az eredmény látarány tekintetében igen jól ütött ki. Ugyanez mondható Nagy-Károly és Constantin lovag szobrairól is, mellyeket ő az előcsarnok két végrészén helyezett el, s mellyek

emelik azt, bármennyire boszantsa is a szemet a merev gipszalakok s a mintegy örökös szélben lengő szoboröltönyök közötti ellentét.

Fontana.

Befejeztetvén a Szent-Péter, XI. Incze annak leirására a comói Fontana Károlyt (1634—1714), Bernini tanitványát szólitotta fel, ki a rábizott számos nagyszerü müvekben (elég legyen emliteni Szent Mihályt a parton, Termini magtárait, a montefiasconei dóm kúpját, a fuldai dóm mintáját) kitüntethette vala magát, ha kevésbbé lett volna hibás. Számitása szerint 1694-ig negyvenhat millió nyolczszázötvenezer római scudót költöttek a Szent Péterre, bele nem értve a mintákat, a lerombolt épületeket, Bernini egy harang tornyát, mellynek épitése százer s lerontása tizenkét ezer scudoba került, s nem számitva a festményeket, a belső felszerelést, a gépeket. Hogy nagyobbszerüvé tétessék, azt tanácsolta, rontassanak le a házak egész a Tiberisig, s a San Giacomo Scosciavalliig két porticus huzassék, mellyek ott díadalivben végződjenek, környékén pedig szabályos utczák készittessenek; mi azonban ekkorig nem történt. Buzgó védője ő Berninek, kit sok épitész azzal vádolt, hogy meggyengitette a kúpot, midőn fülkék és lépcsőzetek kedvcért kivájkálta a pilléreket, mig mások bebizonyitották, mikép ama hézagokat az első épitészek hagyták ki, hogy könnyebben száradjanak a tömegek. Nem látszott kielégitőnek a megfejtés, s 1745-ben ismét összeomlástól kezdették félteni a kúpot, miért is élénk vita fejlett a müvészek és mennyiségtudósok között, s majd elmés, majd nevetséges tervek merültek fel. Giovanni Poleni Paduából szilárd érvekkel nyugtatta meg a félénkeket, mindazáltal kivülről befalazott öt vaskarikával ajánlotta azt körülövezni, mellyeket Vanvitelli épitész helyezett be, s mellyek annyi kalapálást és falkivésést szükségelvén, inkább ártottak mint használtak az épületnek.

Bernini XIV. Lajos által Francziaországba hivatván, hogy bevégezze a Louvre palotát, hatvannyolcz éves korában ment oda. Mindenfelé diadallal fogadták; Medici Ferdinand ünnepélyes bevonulást rendezett neki Florenczbe, a palotában szállásolta el, s egész az olasz határokig saját gyaloghintajában vitette; nem kevésbbé volt előzékeny iránta a savoyai herczeg; Francziaországban a hatóságok hivatalosan tisztelegtek nála, s miniszterek és udvaronczok forgolódtak körülte. Bernini fejedelmekkel szemben a hizelgés ama tetszetés nemét alkalmazta, melly a nyiltság köpenyébe burkolódzik. Maria Krisztinát kőfaragó öltözékében fogadta, mellyet megérintve a királyné, ezt mondá: „Ez tiszteletre méltóbb, mint a bibor.“ Midőn

ugyanaz egykor az ő Igazság szobrát dicsérte, Bernini igy szólt: „Felséged az első koronás fő, kinek tetszik az igazság;“ mire Krisztina: „de nem minden igazság van márványból.“ XIV. Lajost képmásolván, felkiáltott: „Oh, csodák csodája! egy olly tevékeny és franczia király egy egész órán át nyugodtan volt.“ Máskor fölemelvén a király homlokfürteit, mondá: „Fölséged az egész világnak megmutathatja homlokát,“ s az udvaronczok rögtön bernini módon kezdték viselni hajukat. Kérdeztetvén a nők által, vajjon az olasz nők szebbek-e, vagy a francziák? „Mindnyájan szépek — válaszolt ő — de az olasz nők böre alatt vér, a francziáké alatt tej van.“

Nagyszerü terve, mellyet a Louvrera adott, nem vitetett ki, vagy mert igen költséges volt, vagy nemzeti féltékenységből, de bizonyára nem azért, mintha finom izléssel dicsekedhettek volna, miután Claude Perrault, kinek terve elfogadtatott, Berninit középszerü épitésznek, de igen jó szobrásznak nevezi! Bernini gazdagon megajándékozva visszatért Rómába s folytatta annak szépitését. IX. és X. Kelemen alatt a Sant-Angelo hid oszlopos kartámját s egyéb festményeket és vésmüveket készitett, millyen VII. Sándor siremléke, s egész nyolczvankét éves koráig nem ismert más nyugalmat, mint a munkaváltoztatást.

A szépmüvészetek, miután a régiek utánzására tértek vissza, bejárták azok mezőit, de olly ponthoz jutottak, hol megszüntek a nyomok, mellyeket követhettek volna. Igy voltak a templomok és termek nagy ivezeteivel, mellyek különnemü diszitményeket igényeltek. A szobrászat, melly a régieknél törvényt szabott a festészetnek, az uiaknál megforditva a festészettől vette azt, miért is ezzel együtt eltévedt, főleg miután ennek társául szegődvén a diszitésben, a hatást conventionalis alakok s könnyedség által akarta elérni, mi halálos ellensége a szabadságnak; s a szemet kecsegtetvén, a festőit a redőzésben, a mozdulatokban, a mellékletekben kereste. Igy tett Bernini, kinek modoros magatartásu alakjai nélkülözik a nemességet. Az épitészetben szabadosabb volt, habár minden roszra utat nyitott.

Müalkotási képességét illetőleg ritkitotta párját; képzelme gazdag és fogékony, az eszközökben kimerithetlen, annyira, hogy a legfőbbek között érdemelne helyet ha a valódi nagyságnál a tündöklést, a gazdagságnál a fitogtatást inkább nem kedvelte volna.

Borromini.

Minden rend-elvet megtagadni, minden hagyományos rendszert lerombolni a bissonei Borromini Ferencznek (1599—1667), egy nyomorult csapat vezérének, volt fentartva, ki egyedüli szabályul a sze-

szélyt ismerte. Mint márványozó Rómába érkezvén, bámult a Szent-Péter csodáin, s némi munkát teljesitett ott; de e foglalkozásától elvonta őt Maderno, ki öreg és beteges lévén, általa helyettesittette magát. Illy módon érintkezésbe jutott Berninivel, de irigykedvén rá, azon volt, hogy elragadja tőle a megbizatásokat, s kisebbitse hirnevét. Ám becsánatot érdemelne, ha azért tette volna, hogy ő maga visszaforduljon s a jó uton haladjon! de hol az itész, ki a valódi fogyatkozásokat ostorozná, s a megrovott javitását tartaná szem elott? Ő az izlést már megrontva találta az ujdonsági düh s az által, hogy áthágattak a különböző müvészetek határai; ő meg végkép tönkre tette, mindent felforgatván s ép ellenkezőjét tévén annak, mit egykor jó izlésnek neveztek. Számüzvén az egyenest, hullámzó, minden irányban kanyargós, kúpcsigaszerű vonalakat, örökösen kiugró szögeket alkalmazott; bár teremtő elmének tartotta magát, soha sem talált fel valami ujat, hanem különcz módon egyesitett, cserélt, támaszúl alkalmazta a mellékes diszitményt, könnyed látszatot kölcsönzött annak, mit szilárd alapra kellett volna fektetnie, csalkeppel helyettesitette a valóságot. Az épiteszet rakmüvészetté, a diszités aranyozási mesterséggé lőn. Meggörbitette a lateráni Szent-Jánost, Roma legnagyobb templomát a Szent-Péter után; a Sapienza templom harangtornyának csavar alakot adott, csak azért, mert a többiek egyenesek; a joni csigás czifrázatot a szokottól eltérő módon hajlitja; a négy forráshoz czimzett San Carlónak olly alakot ad, mellynek nincs neve. A szerkezetet nagyon tanulmányozta s épületei ép olly szilardak, mint a szabályosak; ollykor müerzéket, sot tángeszt árul el; Szent-Ágnes homlokzata a piazza Navonán kitünő részekkel bir, ugy hogy ő az épiteszet Senecajának és Marinijának nevezhető. A kitüntetésekben és évpénzekben nagy része volt; de azért a jó müvészek és Bernini nem helyeselték; minek következtében bukórba esett, melly eszelősséggé fajulvan, öngyilkosságra vitte.

Túlelte őt, sőt tovább terjedt az izles, melly kedvelte a nehezet szépség nélkül, a túlzottat erő nélkül, a különczöt ujság nélkül, minők a csigavonalas oszlopok, tekercses oszlopfők, áttört és összegöngyölt homlokzatok, távlatos épitészet. Tág és magas egyházainknál is alkalmazni akarván a régi oszloprendeket, mellyek egyedül a regiek szük és alacsony templomaihoz illenek, kénytelenek voltak egy rendet a másik felé helyezni, a mint ez az akkoriban készült homlokzatokon kivétel nélkül látható. Mindazáltal sok barocco épitésznek sikerült nagyszerüt állitani elő, különösen udvarokban, lépcsőkben, termekben. S az egész összhangját illetőleg még nem ment annyira

az eszelősködés, mint a részletekben, hol a kecs-hajhászat örökös kigyózásokban, görbületekben és kellemetlen formákban nyilvánult, melly romlott divat a legkisebb részekre is kiterjedt, számüzve az egyszerüséget, az egységet, az észszerü ellentéteket.

V. Sixtus és V. Pál kápolnái a Santa Maria Maggioreban typusai amaz izlésnek. Az elsőn, mellynek beosztása dicséretet érdemel, igen különböző értékü müvészek dolgoztak, s köztök néhány jeles mint Antonio di Valsolda, ki ott a pápa szobrát, a Lateranban pedig Ranuccio Farnese bibornok siremlékét készitette, melly utóbbi helyen IV. Miklósé is látható Leon da Sarzanatól, és pedig a szokottaktól elütő, kevésbbé bizarr és egyhangu modorban. A Paolina kápolna tul van terhelve, mint átalában mindazon müvek, mellyekre V. Pál két kézzel szórta a pénzt; s a milanói Buonvicino Ambrus aprólékos festményekkel, falkiszökellésekkel, gépies merészségekkel akart bámulatot kelteni.

Pedig hogy visszatérjenek a jó utra, csak a nehézség hajhászását kellett volna kerülniök; s midőn a Transtevereben szent Cecilia testét föltalálták, Stefano Maderno, ki annak másolásával megbizatott, igen kecses és hibátlan munkát készitett.

Az utánzók egész seregét hallgatással mellőzzük, de nem a bolognai Algardi Sándort (1583—1654), ki nem követte szolgailag Berninit, s tanulmányozta a festészetet és a régieket. XI. Leója a Vaticánban, szokás szerint térdig érő pluvialeban, kissé nehézkes, de bámulják ott Attiláját, melly öt tömegből egyesitve harminczkét arasz (palmo) magas és tizennyolcz széles; inkább festmény az mint szobor, a relief minden változatosságával, néhány hibásan kiszökellő s más alig észrevehető alakokkal, tévesen egyesitvén az igazat a költöttel. A Szent-Ignácz homlokzata ugyanőtöle gazdag és rendetlen, jobb a Panfili villa.

A milanói Camillo Rusconi müvei közől, ki jó müvész volt, de a példák által félrevezettetett, XIII. Gergely és VIII. Sándor siremlékei dicséretet arattak; de a Sant-Ignazio al Gesú kápolnában levő két Angyala nem sokat ér. A toscanai Giovanni Gonelli (il Cieco da Gambassi) elvesztvén szeme világát, folytatta munkálkodását s főleg arczképfestéssel foglalkozott. Azonban Toscana sem tudott valami jót felmutatni; a Fogginik, kik pedig túltesznek a többieken, roszak; a valamivel kevésbbé romlott izlésü Innocenzo Spinazzi Florenczben a Santa Maria Maddalenában az elfátyolozott Hitet s Machiavelli sírszobrát készitette.

Fiammingo (Francesco di Quesnoy, 1594—1646), korának leg-

hibátlanabb müvésze, de igen keveset dolgozott. Tizianon tanulmányozta a gyermekeket, s ritkitotta párját a gyermeki kecs s a testlágyság festésében. A nápolyi Santi Apostoli templom Filomarino kápolnájában látható gyermekalakoknál alig lehet valami kecsesebbet képzelni. Zsuzsannája a Foro Trajanon levő Madonna di Loretóban mérsékelt redőzésével és szelid kifejezésével lep meg: de Szent-Andrásában, mellyet a Vatican részére készitett, nem tért el ama templom egyéb müveitől, melly templomot a sok lengő öltöny tekintetéből egyvalaki Eolus palotájához hasonlitotta.

Nápolyban az iskola megfelelőleg az uralkodó izlésnek ujból életre szólittatott a Bergamoi Cosimo Fansaga lovag által, ki igen sok templomot, homlokzatot, s a szép Medina kutat készitette. Divattá válván obeliskekkel a téreket disziteni, s szegénységnek tünvén fel a régiek egyszerüsége, ő diadalmi jelekkel terhelte túl a Sz. Domonkos és Sz. Januáriuséit. A nehézség és különczködés netovábbját ott lehet bámulni a San Severo kápolnában. Egy megholt Krisztus, Sanmartinótól, lepedővel fedve, mellyen átlátszik az alak, s a szenvedésnek itt-ott elszórt eszközeitől környezve, mind egy darabból, semmi kivánni valót nem hagy hátra; jó a Giovanna-szobor is Sangrótól, de aztán vetélkedtek a különczködésben; ott van a Kiábrándulás, egy hálóba bonyolulva, Guccirolótól; ott a velenczei Corradini Pudicitiája, melly a rajta levő fátyolon keresztül egész meztelenségében látszik; még roszabb Queiroli Educatiója; hasonló hibás izlésben készültek Celebranónak a nagy oltáron elhelyezett alakjai s Paolo Persico angyalai.

Az illy szörnyetegségekből Velenczének is kijutott osztályrésze, különösen a siremlékekben. A mi az épitészetet illeti, a della Salute, mellyet Longhena Boldizsár a pestis alkalmával 1630-ban fogadalomból emelt, belül bámultatik, kivül bizarr és tulbővelkedő, mindazáltal nagyszerü és összhangban van a környező épületekkel; kúpja emelkedett, s egészben olly hatást tesz a nézőre, melly feledteti a botorságokat. Ugyanattól van a nagyszerü arányokkal biró Rezzonico palota s a Pesaro, melly egyike Olaszország legköltségesebb épületeinek.

A milanói dómon keveset és roszul dolgoztak. Fabio Mangonenak, Medának, kik a helvét collegium és a seminarium nagyszerü belső udvarait készitették, már meghoztuk a dicséret adóját, mellyben Francesco Richininek is része van. A genuai Parodi-k Bernini iskolájából valók, s nem érik őt utól. Verona 1718-ban a Campo marzioi árucsarnokot épittette, melly jobban van tervezve mint kivive, s két-

százhetven boltot számit. A bolognai Gian Giacomo Montinak köszönhető az oszlopfolyosó, melly két olasz mérföldnyi hosszuságban szülő városából a della Guardia hegyre vezet. Don Guarino Guarini, modenai theatinus, daczára annak, hogy tanulmányozta a jobbakat s jártas volt a bölcsészetben és természettanban, rosz müvekkel halmozta el Turint, p. o. a della Santa Sindone kápolnát, a theatinusok San Lorenzoját, s főleg a Carignano palotát. A torzitások, az erőtetettség az alapokban, emeletekben, diszitésekben, a tojásdad ablakok, a szétdarabolt homlokzatok, a dóri rend bizarr tulterhelése nem akadályozták, hogy hegyeken és tengeren tul keresett legyen. Nyomban követi őt a trienti Andrea Pozzo jezsuita, ki a római Gesú sz. Ignácz s a Szent-Ignácz Gonzaga oltárait tervezte, mellyek csodái a gazdagságnak és rosz izlésnek; aztán a Prospettiva dei pittori ed architetti czimü munkájában szabályokat és példákat adott, melylyekkel ép ellenkezőleg kell eljárni annak, ki jól akar eljárni.

Szerencsétlenségre akkoriban igen sokat dolgoztak Olaszországban; az urak pompaszeretete, a jezsuiták ajtatos fényüzése, s a vágy e téren keresni a dicsőséget, mellynek minden más utja el volt vágva, vetélkedtek az épitkezésben. Onorio Lunghi sok tervet küldözött szét, s az ő jó és nagyszerü alaprajza után készült a corsói San Carlo is Rómában. Fia Márton inkább szeszély mint művészet által hagyta magát vezettetni, s igen dicsérik lépcsőzetét a Ruspoli palotában; bár különben különcz és baromias ember volt, anyjától a verést is eltürte, csupán azt mondván neki: „Anyácskám egészségesnek szült engem, s most nyomorékká akarna tenni?“ Többé vagy kevésbbé hibás müveket hagytak még hátra Flaminio Ponzio, Giovan Fiammingo, a florenczi Costantino de' Servi, Carlo Lambardo Arezzoból, Giam-Battista Soria Rómából, ki a San Carlo de' Catinarit s a San Gregorio homlokzatát épitette; Carlo Rinaldi a piazza del Popolon két templomhomlokzatot készitett; tőle van a Sant Andrea della Valle egyházé is, melly egyike a legjobbaknak azon időből; továbbá ő épitette a villa Pincianat, a Ronciglonei dómot s a franczia akademiá palotáját. Az Altieri palota al Gesú a bergamoi Gianantonio de Rossi ügyességét dicséri, ki pedig sajátkezüleg nem volt képes rajzolni. E palota egyik kapuja a római Mattia de Rossi müve, ki Berninineknek majdnem minden állásában utóda lett, s szintén Franczia-országba is meghivatott.

Paolo Guidotti Luccaból, festő és szobrász s a Capitolium conservatora, tehát a római nép első tisztviselője, tanulmányozta a menynyiségtant, csillagjóslattant, jogot, zenét, nagy kedvelője volt a boncz-

tanak, s hogy azt tanulmányozhassa, a sírokat sem kímélte; megirta az Elpusztult Jeruzsalemet, minden nyolczadot ugyanazon szóval fejezvén be, melylyel Tasso végzi az övéit, — hasonló kisérlet a repüléshez, mit Luccaban próbált meg, honnan azonban dicsőség helyett törött lábbal tért vissza. Mint épitész, ő intézte szent Izidor, Ignácz, Xaver, Nerei Fülöp és Terézia szentté avatása alkalmával a diszitéseket. Szintolly sokoldalu volt a florenczi Boccapani, ki a császár által mint hadmérnök alkalmaztatván, hazájában a császári villát s a Santa Tereza del Gesú zárdát épitette s ugyanott a menynyiségtant adta elő, mit a távlatra, erődítésre, épitészetre és gépészetre is alkalmazott. Ugyanott Nigetti, Don Juan d'Austria eszméje után, a fejedelmek kápolnáját tervezte a San Lorenzóban, s kőmunkákat teljesitett ott. Alfonzo Parigi, ki előbb Németországban szolgált mint mérnök, bámult mesterfogásokkal állitotta helyre a megindult Pitti palotát. Kilenczvenhat éves életén át sokat dolgozott Florenczben Gherardo Silvani, s palotákat épitett, mellyek a város legszebbjei közé tartoznak.

Giacomo Torelli Fanóból a szini épitészetben tünt ki, s Velenczében egy gépet talált fel a jelenetek rögtöni átváltoztatására, melly mesterség előbb nem volt gyakorlatban. Bár néhány ujját elvesztette, munkálkodását tovább is folytatta, s Franczia országban gépeket és mesterséges tüzjáték-szereket készitett. XIV. Lajos mint királyi épitészt alkalmazta; Párizsban a kis Bourbon-szinházat épitette és segédkezet nyujtott Corneille előadásaihoz. Visszatérvén hazájába, egy szinházat épitett, melly a legjobbnak tartatott, ugy, hogy midőn a bécsi 1699-ben leégett, a császár a fánói mintájára rendelte azt ujból épiteni. Mint szinházépitők szép hirnévre tettek szert Ferdinando, Francesco és Antonio Galli Bibienából, épitészek és festők egyszersmind, kiket vetélkedve hivtak meg mindenfelé ünnepélyeket rendezni, jeleneteket és diszitményeket festeni.

Spanyolok.

A rosz izlés egész Európában elharapózott, mit az akademiáknak tulajdonithatunk, mellyeket a külföldiek ifjaik kiképzése végett Rómában alapitottak. A sok spanyol épitész közöl, kik akkoriban dolgoztak, egysem ismeretes hazáján kivül; a mivel azonban nem azt akarjuk mondani, mintha nem léteztek volna. A félsziget felszabadulásának első idöiben a római stylt fogadták el; Antonelli, Calvi s más olaszok sok erődöt épitettek, s csak a Bourbonok vitték be oda Vauban tudományos erődítési rendszerét, melly szerint vannak épitve a barcellonai, alicantei, gironai, figuerasi.

Ama kor polgári épitkezéseiről már másutt szólottunk (lásd XV. köny. 398. l.); aztán egyesittetvén a római styl a virágzó góthtal s a gyöngéd arabbal, a plataresco-arabesk irály képződött, melly Berrugueteről is neveztetett, mert nagyon alkalmazta azt e müvész (—1561), kit különösen párkányaiért és siremlékeiért dicsérnek. Emlitett stylben kitünőbbek voltak Tordesillas Gáspár, Xamete, Diego de Siloe, Forment Dániel, Vigarni Fülöp, Villapando, Andino Kristóf s a Covarabia, Valdebiras, Ruitz családok. Azután visszatérvén a rómaihoz, az Escurialet épiték, melly épület minden jelleget és életet nélkülöz, jóllehet vetélkedtek annak szépitésében II. Fülöp utódai. Az akkori müvészet Herreratól (—1597), Palladio folytatójától veszi nevét, ki szerelmes volt a dóri rendbe; tőle van a valladolidi székes egyház (1585), az ennél jobb escurialei kápolna (1563) s az aranjuezi kéjlak.

IV. Fülöp és II. Károly alatt bizonyos pórias, szabados, a salamancai Jose Churrigueraról czimzett izlés kapott lábra, melly olasz módra csürte csavarta az érczet és követ; Madrid elhalmoztatott barocco épületekkel, mellyek közől a San Fernando templom homlokzata válik ki. V. Fülöp valódi akademiai inquisitióval akart javitani az izlésen; a középszerü eclecticus Ventura Rodriguez, aztán Juan da Villanueva e czélra törekedtek; a góth és arab épületek franczia modoru homlokzatokkal alakittattak át; a turini Sachetti épitette V. Fülöp palotáját; Juvara Messinából a granjait, a lombard Bonavia az aranjuezit.

Velasquez.

A festészet terén nagy nevü müvészek tünték ott fel, de csak midőn már lábra kapott az olaszok naturalismusa. Gacobo Rodrigo Velasquez Sevillaból (1599—1660) inkább az élőt, mint a mestereket akarta tanulmányozni, miért is folytonosan egy embert tartott maga körül, kivel különféle állásokat és kifejezéseket vétetett, s gyümölcsöket, virágokat, szóval mindent másolt, mi szeme elé került. Olaszországban a régi nagy müvészeket tanulmányozta, s az akkoriban legjelesebb tizenkét festő mindenikével egyegy képet készittetett, mellyek több más festményekkel és mintákkal együtt Spanyolországba vitetvén, a királyi palotákat diszitették. Az Olaszországban eltanult mythologiákat ő andalusiai ruhába öltöztette, de a term észet szigoru utánzása, a fényhomály varázsa, mellynélfogva egynémelly arczképét élővel lehetett összetéveszteni, az ecset szabad kezelése sajátos modort teremtettek neki, s az udvarok szerencséjöknek tartották, ha általa festethették magukat.

Murillo.

Mühelyébe egy ifju jutott, ki rajongván a művészetért s szorgalmasan látogatván az olasz képcsarnokokat, némi pénzecskére tett szert az által, hogy szenteket festett a nyerészkedők részére, kik igen jó üzletet csináltak azokkal Amerikában. Velasqueznek tetszett az ifju heve és ügyessége, s némi megbizatásokat szerzett neki, mellyek utján Murillo Bertalan (1618—82) a spanyol iskola fejévé küzdhette fel magát. Ő kitartó szeretettel dolgozott, folytonosan javitván a szineket és ecsetvonásokat; s bár nem menvén tul hazája határain, nem érte el legfőbbjeinket, de tisztán megőrizte magát az uralkodó hibáktól, vidám szinezéssel s a természet hü utánzásával tévén jóvá a gyengeségeket; ő a fény festője, a nép költője, mellynek rongyait tárja elénk.

E k o l d u s hajlam jellemzője a spanyol iskolának, melly egyébként ollykor, velenczei módra, az alakokat feláldozza a szinezetnek; igen szép, de nem görög eszményi nőket másol; kénytelen lévén gyakran királyokat és királynékat festeni, nem épen szerencsés mintákra talált azokban: a meztelen nem türetik ott, mint a régi szobrokhoz szokott Olaszországban, s előszeretettel viseltetnek az ajtatos tárgyak iránt.

Pedro Subleyras Spanyolországból Rómába költözött át, hol a következő kor kezdetén elsőnek tartatott s azon ohajtott megtiszteltetésben részesült, hogy egy képet festhetett le a Szent-Péter számára. Juan Rimera Correggiot utánozta, aztán Caravaggiohoz fordult, ki inkább megfelelt hajlamának. Cano Caracci után képezte magát; Zurbaran a szerzetes élet szigorait és emotioit ábrázolja.

Németalföldiek.

Németalföldről, melly valódi anyja volt a szinezésnek, később a velenczeiek ragadták el az elsőséget. Ezek által ihlettetvén a leydeni Voenius Otto (—1634) hazájában utánzásukra adta magát, s csakhamar egy kizárólagosan szinező iskolát szólitott életre.

Rubens.

Ez iskolának fő disze volt a kölni Rubens Pál (1577—1610), ki Tiziant és Paolot választván kedvenczeiül, ép ugy volt a szinezéssel, mint Michelangelo a rajzzal, vagyis mitsem törődve az alakokkal, egyedül a fényre forditotta figyelmét; s csakhogy bőrszinei vakitók legyenek, nem ijedt vissza a rajz mindennapiasságától és bizarrságától, a nehézkes alakoktól, az egyhangu tájaktól. Kedve telt a pórias jelenetekben, tivornyákban; gyakran használta az allegoriát, különösen hizelgő festményekben; s olly könnyedséggel festett, hogy ezer

háromszáztiz müve ismeretes metszetben, mellyek a festészet minden nemét képviselik s mindig bámulatot keltenek a compositio tüzénél fogva, mellynek feláldozta a vonalak szabatosságát. Szent Ferencz áldozását ábrázoló bámulatos festményén, melly Antwerpenben őriztetik, a szent meztelenül van előállitva, mint Domenichino Szent-Jeromosa, de a szin mindent pótol.

A hirnév következtében, mellyre a kizárólagos szinezők ezen feje a nagyoknál szert tett, diplomatiai megbizatásokban is részesült. Mantua herczege III. Fülöphöz küldte öt, hogy egy pompás hatos fogatot ajánljon fel neki ; IV. Fülöp pedig Anglia királyához menesztette békeeszközlés végett, hol Buckingam befolyása utján nagyszerüen fogadtatván, teljes parlamentben lovaggá üttetett, s a gyémánttal kirakott aranykardot kapta ajándékba. Szóval, kevés másnak jutott ki jobban osztályrészé á megérdemlett dicsőségből ; s szeretettel szeretetet is tudott maga iránt ébreszteni. Számos tanitványai közöl elég legyen megemliteni a nagyhirü Jordaenst, Van Thuldent, Tenierst, Breughelt, ki által gyakran készittette festményeinek hátterét ; mindezek arról nevezetesek, hogy a természetet hün, eszményiség nélkül adják vissza. Egynémelly nemzetbeliei az olaszokat utánozták, p. o. Coxie Mihály, Floris Ferencz, Janssens Abrahám ; mások az ő iskoláiból egy uj és szabad irálynak lettek alkotói, minők Craeyer, Voss Kornél és Simon, Van Dyck Antal. Ez utóbbi (1599—1641), születésre antwerpeni, történelmi képeket is készitett, de legtöbbnyire arczképfestéssel foglalkozott, melly nemben mindjárt Tizian után helyeztetik ; ugyanazért Angliába és Olaszországba is meghivást kapott, igen gyorsan dolgozott, s fölülmulta Rubenst a szinek finomságában és szerencsés keverésében.

Uroom Henrik tengeri tájképei igen becsültek ; Mulier Péter, melléknevén Tempesta, épolly hires e nemben, mint Borgognone a csataképekben.

Mig Rubens a dél teljes fényét árasztja el vásznain, Rembrandt Pál Leydenból (1606—74), atyja malmában növén fel, hová csak bajjal juthatott be a napsugár, fénytől barázdált árnyakat, sötét pinczékben lobogó tüzeket fest; sötét vásznain csak lassanként egymásután lesznek láthatókká az alakok, s tünik fel a szemek és ékszerek csillogása. A pórias élet és társalgási modort soha sem vetközte le ; s az eredetiséget nem szeliditette izléssel és választékossággal. A metszésben is rendkivül ügyes volt s nagy hatásu müveket készitett. Tanitványa volt a hollandi Dow Gerard. (1613—74.)

Hollandiak.

A hollandiak igen lassan dolgoznak. Slingelandt, Dow tanitványa, három évig dolgozott a Meermann családon, s három hóig egy csipke nyakkötőn, mellynek megolvashatók szemei. Van der Heyden romokat és tájképeket fest igen jó izléssel és összhangzatosan. Nem kevésbbé dicséretesek Poter állatai, Van Huysum virágai és gyümölcsei, Van der Heer holdfényes estéi, Van der Kabbel, Backhuysen, Van der Velde tengertájképei, melly utóbbi Ruyter flottájának egy hajócskáján állva nyugodtan festette a csatát, melly körülte dühöngött. Edelink Gerard Antwerpenből igen jó metsző volt (1649—1707).

Bamboccio.

Van Laar Péter (Bamboccio, 1613—73) Rómába menvén tanulmányozás végett, nem a festményeket, hanem a természetet másolta, s a mindennapi élet jeleneteit festette, Poussinnel és Claudeval tájképeket és romokat ecsetelvén, nem hősökkel és csatákkal, hanem parasztokkal, vásárokkal, rablókkal, egyházi ünnepélyekkel s más illy gyermekségekkel (b a m b o c c i a t a) élénkitette azokat, a honnét nyerte melléknevét is. Bár alakjai kicsinyek voltak, minden apróságot erőteljesen és szellemesen tudott feltüntetni. A metszésben is jártas volt, s visszatérvén hazájába, egy vetélytársát láthatta föltünni Wouwermans Fülöpben (1620—68), ki ihlettséggel fegyelmezettebb és természethübb modort egyesitett. A lovak festésében senki sem multa felül, jóllehet nem járván hazája határain tul, nélkülözte a változatosságot; művészete finom, fényfokozása bámulatos.

Az amsterdami palota Holland legkitünőbb épülete, a harlemi Van Campen Jakab (—1658) dicsőségét hirdeti. Az egész tizenháromezer hatszázötvenkilencz bevert és összekötött gerendán nyugszik; hossza kétszáznyolczvankét, szélessége kétszázhuszonkét láb, igen méraránvosan van beosztva s gazdag drága márványokban; de az alacsony csarnokocskák s az ablakok egyhangusága nem engedik, hogy szépnek nevezzük.

Németek.

A németek közől Kern Leonard hiresebb volt fa és elefántcsont, mint márvány müveiért; Leigebe Gottfried lovag-szobrocskákat metszett vasba; Rauchmüller Máté a bécsi Szentháromság oszlopot állitotta, melly még túlterheltebb, mint Fansaga gúlái Nápolyban. Schlütter András, Rómában neveltetvén, I. Fridrik lovagszobrát mintázta a berlini uj hid részére, mellyet aztán Jacobi János öntött meg. Berlinben és Drezdában dolgozott Permoser Boldizsár is.

Fischer János Bernard a kor izlésének megfelelőleg szépitette Bécset; ő épitette a schönbrunni palotát, a Graben és am Hofe térek emlékszobrait, a tágas császári istálókat, Eugen herczeg palotáját s a szerencsétlen kinézésü Károly templomot, mellyet VI. Károly fogadalomból emeltetett. Másokat Nagy Péter foglalkoztatott Pétervár épitésében; másokat ismét I. Fridrik porosz király, különösen Bottot, ki Berlinben igen sok épületet, Potsdamban pedig a kastély csarnokát épitette, s Osandert, kitől van a königsbergi kastély uj szárnya.

Angolok.

Angliában az épitészetet akadályozta az ablak-adó, a tégla- és kö-adó, s az ország üzérkedő szelleme, melly minél kevesebb költséggel a lehető legnagyobb nyereséghez akar jutni, a honnét egész utczák keletkeznek vállalkozás utján. London épületei legnagyobb részt fából voltak, s gróf Arundel épittetett első kőből magánházakat.

Jones.

Inigo Jones (1572—1651), Olaszországban a festészetet tanulmányozván, az épitészethez kapott kedvet s főleg a velenczei példák birtak rá vonzerővel; csakhamar hirhez jutván, IV. Keresztély dán király által mint épitész hivatott meg, honnan hazájába tért vissza. Első müvei góth jelleget viselnek magukon, később azonban hátat forditott ez irálynak, s a mi nagyainkat, főleg Palladiót utánozta és pedig szerencsés sikerrel.

A Whitehall ha bevégeztetik, egyike leendett az ujkor legpompásabb épületeinek; a greenwichi rokkantak-háza a Thames partján, melly palotának volt szánva, méltó a megbámulásra.

Wren.

1666-ban London leégett, s ujra-épitése a knoylei Wren Kristófnak (1632—1723) alkalmat szolgáltatott épitészi tehetsége feltüntetésére, ki is egy átalános tervet készitett tág utczákkal, csarnokokkal, szép épület-távlatokkal. De győztek az érdek és kicsinyes tekintetek, s nagyrészt megmaradtak a szerencsétlen szerkezetü régi épületek, holott mintájává válhatott volna ekkor London egy tervszerüleg beosztott nagy fővárosnak. Azonban ha egyebet nem, némi rendet mégis eszközöltek, s a fát jobb anyaggal cserélték fel, mi által ugy mondják, elejét vették a gyakori ragályoknak. Akkoriban azon gondolatra jöttek, hogy egy olly épületet emeljenek, melly a római Szent-Péterrel vetélkednék, s Wren a Szent-Pált tervezte négyszázötven láb hosszuságban, egy kétszáznyolcz láb magas s kilenczven-

kilencz láb átmérőjü kúppal. Ettől eltekintvé, az épület egyéb részeiben, s különösen bensejében semmi sincs, mi bámulatot keltene, az egész hideg és erőtetett. Azonban Wrennek az a ritka szerencséje volt, hogy harminczöt év alatt s egyetlen vállalkozóval ő maga kezdette és végezte be tulajdon művét.

Jóllehet tüköre volt az önzetlenségnek, mégis ráfogták, azért húzza vonja az épitkezést, hogy tovább élvezhesse az évpénzt, melly pedig alig ment kétszáz sterlingre; miért is a parlament fizetésének felét az épités bevégeztéig felfüggesztette. Ő emelte az Emléket is, miként ama száznyolczvannyolcz láb magas oszlopot nevezik, mellyet a tüzvész emlékeül állitottak fel; s más tömérdek munkát végzett be ötvenöt munkás év alatt. Aztán elfeledve élt, miglen a halál emlékeztette Londont, hogy egy nagy művészt birt benne, s őt és családját a Szent-Pálban temették el.

Azon sok, de külföldön kevéssé ismert épitész közől, kiket Campbell az Angol Vitruviusban elszámlál, csak Vaesburg Jánost emlitem, ki a Blenheim palotát épitette, mellyet a nemzet Marlborough herczegnek ajándékozott a hochstaedti győzedelemért; nagyszerü épület, pompás kertekkel, csakhogy a változatosság keresése különczség és túlzott ellentéteknek lőn szülője. A festészeti munkát Thornil teljesitette ott, kit némi elnézéssel a sziget Rafaelének neveztek.

Franczia.

A franczia k az ottani udvarhoz meghivott olaszok módszereit fogadták el, de inkább szobrászat és épitészetre adták magukat; mi a festményeket illeti, hacsak nem arczképek voltak, ki kapott rajtok a királyon kivül? S különös, hogy müvészeiről olly kevés részletet hagyott reánk ez ország, melly most semmit sem tud elhallgatni.

A polgári zavargások alatt minden érzék és becsülés kihalt a müvészet iránt; azonban visszatért, midőn IV. Henrik helyreállitotta a rendet, de azon különbséggel, hogy az épitészettel kevesebbet gondoltak, az üvegfestés feledésbe ment, mig a festmények kapósak lettek. Medici Mária sok munkával bizta meg Rubenst, s hazájához méltó palotát akarván magának Párizsban emeltetni, megvette a Luxemburg házat, s de Brosse Jakabot (—1630) bizta meg annak épitésével. A müvész, hogy hizelegjen a királynénak, a toscanai modort, s különösen a Pitti palotát utánozta. Tőle van a Szent-Gerváz homlokzata is, akkori szokás szerint három emeletre, s az Arcueili vizvezeték. Guillin Simon, Michelangelo követője, 1647-ben a Pont-au-change emléket végezte be, féldombormüvel talapzatán, melly mü

a milly nehéz volt tekintve nagyságát, ép olly dicséretes tekintve kivitelét. A müvész Rómában nyerte képeztetését, mint szintén Sarazin Jakab, a Louvre nagyszerü cariatidjainak szerzője is. (—1660.)

Primaticciót mint udvari festőt Toussaint Dubreuil (—1570) váltotta fel, ki akademikus s nagy barátja lévén a diszelgésnek, modorosságnak, a korral nem igen nyert tehetségben. Halála után Freminet foglalta el helyét, ki tizenöt évig tartózkodott Olaszországban, szoros összeköttetésben állott d' Arpino lovaggal, s föltétlen hive volt a Michelangelo-féle isk olának. Ugyanazért nem is tetszett, a mint átalában nem senki azon sok közől, kik a tulzó iskolákhoz tartoztak. Azonban a Caracci-k dicsőségének hire Francziaországba is eljutott, s a naturalisták és idealisták közötti kérdések vitára adtak ott alkalmat. Azalatt olasz földön Vouet Simon (—1649) tett hirnévre szert, ki a felkapott mesterek különféle vonásait sajátitotta el, eredetiség nélkül. Freminet utódául szólittatván fel, a festészet ujjáalakitójául kiáltatott ki, versenyezve kapták festményeit, alig győzte festeni a sok termet, leczkéket adni, s vitatlanul uralkodott, mig végre Poussin Miklós csavarta ki kezéből a kormánypálczát.

Poussin.

Poussin Miklós (1594—1665), Andelysből, ki az első léptek mindenféle nehézségeivel kénytelenittetett küzdeni hazájában s inkább irigyekre talált mint barátokra, Marini által vezettetett be a tudományek ismeretébe; harmincz éves korában teljesült régóta táplált vágya, Rómába mehetni, hol Marini őt Barberini bibornoknak mutatta be e szavakkal: „Ime egy ifju, kiben ördögi düh van.“ Ő Rómában is hü maradt multjához; szigoru életmódot vitt, kerülte a müvésztársaságokat, magánosan tanult, másolt. Itt találkozott Claude Lorrainnel (1600—82), kinek tájfestményei már akkor is nagy hirben állottak, mellyek később őt első helyre emelték e nemben. S valóban Claude olly nagy figyelmet forditott azokra, hogy első látásra nem lévén képes a szemlélő az egészet átölelni, lassanként kell átfutnia az ő, tárgyakban gazdag, tanulmányozott vásznait, mellyeken bámulatra méltók a nagy távolságok, a fény élénk hatásai s az alkalmas visszaverődések; csupán az alakok hanyatlók. Poussin szoros összeköttetésbe lépett vele, nem törődve az akademiák lármájával, sem az iskolai hagyományokkal, s önállóan akarván haladni müvészeti utján, türte a büszke tömeg gunyait, mellyekben bőven szokta részesiteni azt, ki őt nem követi. Állhatatossága utóvégre is tiszteletet keltett iránta; jónak kezdették találni modorát, a nélkül, hogy ezért megtagadták volna az akkoriban közös tévelyeket, s népszerü-

ségre tett szert a kiváncsiak és müvészek között, kik megbámulták az ő módszereit, de gyakorlatilag egész más utakon jártak.

Richelieu nem akarta külföldön hagyni e nemzeti dicsőséget, s Poussin, miután kissé vonakodott, mondván: „Ki jó helyen van, nem mozdul," engedett a király egy sajátkezüleg irt levelének, ki ugy fogadta őt, mint diadalmast. De a müvészek vetélkedve inditanak ellene harczot, mit ő szilárdan megáll s a nélkül, hogy egyezkednék a nyegle müvészettel; s Vacsorája és Xaveri Szent Ferencze meggyőzték Francziaországot, hogy mestert bir benne. Lahire, Dorigny, Bourdon s más akkori mesterek haragra gerjednek; s még inkább, midőn a louvrei képcsarnok rendezésével bizatván meg, hadat üzent Lemercier királyi épitész gypszmüveinek s egyéb fölösleges diszitéseinek. „Szünet nélkül dolgozom — irja ő — majd egy, majd más házban. S szivesen viselném e fáradságokat, ha rögtönösen nem kellene végeznem olly munkákat, mellyek sok időt kivánnának. Esküszöm Uraságodnak, hogy ha sokáig kellene ez országban tartózkodnom, épolly kontárrá kellene válnom, minők a többiek. Tanulmányról s a régiek vagy mások figyelmes észleléséről itt szó sincs; s ki szeret tanulmányozni és jól dolgozni, annak innen messze kell távozni."[1])

Tollal kellett magát védenie, a miért Krisztust nem Jupiter mintájára készitette, miként Vouet. Végre belefáradva a sok küzdelembe, s nemes boszu gyanánt az Idő festményét hagyván hátra, melly megszabaditja az Igazságot az Irigységtől az által, hogy visszaadja azt az Örökkévalóságnak, kedves Rómájába tért vissza (1642), honnan többé nem is távozott el. Az akkori zagyvalék-festészet ellenében azon nyilatkozatot tette, miszerint csupán fél alak a szükségen felül elég egy festmény megrontására; képtárgyai, mellyekben a történelmi hüségre figyelemmel volt, mindig nemes, finom izlést, ollykor mély gondolatot árulnak el. Az összetétek szép elhelyezése, az emelkedett irály, helyes kifejezés, termékeny találékonyság, a mellékletek gazdagsága, az izlés és ész szerencsés összhangja eredeti phisonomiát adnak neki. Egész haláláig tanult, s midőn valaki kérdezte tőle, miként volt képes elérni a tökélyt: „Az által — felelé — hogy soha semmit el nem hanyagoltam;" s a kérdésre, mi haszna volt hosszas küzdelmeiből? azt felelte: „Megtanultam mindenkivel jól jöni ki."

Callot.

A nancyi Callot Jakab (1593—1635) egymaga iskolát képez-

[1]) *Levelek*, I. 279.

Czigányok társaságában titkon elhagyván szülői házát, hogy Olaszországot láthassa, mig amazok a legváltozatosabb tárgyakat szolgáltatják ecsetének, ez felmagasztalja szeretetét a szépmüvészetek iránt. Szigorubb s vallásosabb érzelmekkel hazájába visszatérve, XIII. Lajos kiséretében részt vett a rochellei hadjáratban, hol a katonai élet s „a háboru nyomorainak és szerencsétlenségeinek“ festésében gyakorolta magát. De midőn ugyanazon király az árulás utján elfoglalt Nancy ostromának megörökitésére szólitotta fel: „Sire — felelt ő — én lotharingiai vagyok, s inkább hüvelykemet vágom el.“ Mire a király: „E felelet becsületére válik önnek. Szerencsés a herczeg, hogy illy alattvalókkal bir!“ Még csak negyvenkét éves volt, midőn meghalt. Szent Antal Kisértetéseiben Ariosto szellemét párositotta Dante képzelmével; s egy hivő ajtatosságával tette nevetségessé az ördögöt. Csak akkor nagy, ha a játszi képzelmének szabad féket enged. Az árvésőhöz nem volt elég türelme, s előbbre tette a választóvizet, mellynek használatában rájött száraz mázzal helyettesiteni a lágyat, mi megengedte neki félben is hagyhatni a munkát. Mintegy ezer ötszáz kép maradt fen tőle, mellyek közől néhányat egy nap alatt végzett be, de e könnyedséghez kitartó tanulmányozás utján jutott. Különös kedvét lelte a koldusok, szemfényvesztők s hasonló különös tárgyak ábrázolásában; jól rajzol, tökéletesen metsz, s tisztán kifejezi a zürzavaros vásári jeleneteket, ostromokat, látványokat, csekély téren pazarul bánván a szellemmel és mesterfogásokkal. Dürer felülmulja őt a német képzelemben, melly mindig megőrzi a tisztaságot és egyszerüséget, s melly eszményi a kifejezésben, ollykor téved az alakban, de soha az érzelemben, megnemesitvén a tárgyakat, mellyeket a természettől kölcsönöz; mig Callot inkább az alakkal tetszeleg, s bámulatot és gyönyört kelt. Rembrandt szintén kedvelte a rongyokat, de költészetet fejt ki ott, hol Callot csak szeszély által engedi magát vezettetni; Rembrandt elhanyagolja a körrajzot a hatásért, Callot a hatást a körrajzért; megvan benne a franczia világosság és tisztaság, hanem nélkülözi a németalföldi erélyt s a német egyszerüséget. De a képzelem nem képes tartósan lekötni s szomoritólag hat mindig csak az ember nyomorait, vagy meghamisitott és álörömét és fájdalmait látni lefestve.

Lesueur.

A párisi Eustache Lesueur (1617—55) szeretetteljes fogadtatásra talált Vouet iskolájában, mellynek védencze és kedvencze volt Lebrun, s mellyben Mignard és sok más nevekedtek, vonzatva a szokatlan szenvedély által, melly akkoriban a rajzmüvészet iránt lábra

kapott. Mindenki Olaszországba sietett bámulni és tanulni; Lesueur szintén oda törekedett, de nélkülözte az eszközöket; s ez javára szolgált, mert a rosz utánzás érintetlenül hagyta tehetségének szüzeségét. Fogékony tanitványa lévén Vouetnek, midőn a Crequi maréchal által Olaszországból oda átvitt képcsarnokot látta, nem állapodott meg Albaninál, Reninél, Guercinonál, hanem Francia, Andrea del Sarto, Rafael másolatainak tanulmányozására adta magát; s az egyszerü compositiót, a nyugodt rajzot, a helyes kifejezést sokkal feljebbvalónak találta korbelici irályánál. Vouet azonban, mindinkább elhalmoztatván megbizatásokkal, csak gyakorlati és munkagyorsitó módszereket üzetett vele. Lesueur boldog volt, midőn Poussint látta festeni, ki megkedveltette vele a classikusokat, mig a gyakorlattal jobb utra vezette őt, s elhagyván Francziaországot, őt tette hagyományainak s polgártársai gúnyjainak örökösévé. Hogy élelmét megkeresse, rajzokkal és czimlapokkal diszitette a könyveket, mellyek aztán igen keresettek lettek; végre a karthausi kolostor festésére szólittatott fel, melly megbizás illő volt tehetségéhez. Ő ott szent Bruno életéből huszonkét képet festett, s bár ezek érdeme a kifejezésben áll, mig akkor csupán a gépiességet ismerték, mindazáltal az ellenfelek bámulatát is kierőszakolták. De azért nem változott az izlés; s azt mondották, hogy az illy modor csupán klastromokban és szent képeknél van helyén; tulajdonképen pedig hogy utánozhassák, első föltétel leendett birni az ő lelkével. Lesueurnek az a bátorsága is megvolt, mi Poussinnál hiányzott, hogy a természetet hün másolta; mig ez csak eszméket és alakokat kölcsönzött a természettől, mellyeket aztán szeszélye s a régi minták szabálya szerint idomitott át. Ő ugy ábrázolta a szerzeteseket, a mint látta őket tulajdon taglejtéseikkel és érzelmökkel. Az ő tere mindig a szent festmények voltak; s fáradhatlan lévén a munkában, kevés tekintettel volt az életre, mellyet harmincznyolcz éves korában végezett be, mielőtt megértetett volna.

Azon időben (1648) alapittatott a festészet és szobrászat királyi akademiája, melly tizenkét igazgatóból,[1]) tizenegy rendes tagból, két syndikus és egy rectorból állott; mi által mindinkább Párisban központosulván a még megmaradt müvészi élet, mind nehezebbé vált eredetinek lenni, s különféle oldalról tüntetni fel a szépet.

---

[1]) Ezek: Lesueur, Errard Bourdon Sebestyén, Lahire Lőrincz, Sarazin, Corneille Mihály, Perrier, De Bobron, Egmont Justus, Van Obstaldt, Guillemin és Lebrun.

Lebrun.

Ez lehetségessé tette a párizsi Claude Lebrun (1619—90) zsarnokságát, ki ha nem sugallta, vezette amaz intézményt, s ki megelőztetve roppant hirneve által akkoriban tért vissza Olaszországból hazájába, hol rögtön méltóságokkal és megbizatásokkal halmoztatott el. Irályának fenségét s müalkotási nagy tehetségét az olaszoktól eltanult conventionalis mesterfogásokkal támogatta, miért is nagy benyomást szült. Vetélkedése természetes volt Lesueurrel, kit csak kevesen voltak képesek kellőleg méltányolni. Versenyezve festették a Lambert-palotát, s ámbár a mythologia és allegoria tulajdonképen Lebrun terét képezték, a másik itt is megmutatta, mennyire képes vinni az alaki hibátlanság és mély érzelem tekintetében. Lesueur halálával Lebrun felkiálthatott, mikép egy tövis vétetett ki lábából. Eléje tétetvén Champagne Fülöpnek, az egyedülinek, ki még az igazsághoz és természethez tartotta magát, Lebrun udvari festő, izlésbiró, megbizás-osztogató lett; másoltatott tanitványai s a gobelin szőnyeg készitők által; szabályozója volt a divatnak, ruhakelmeknek, bútoroknak, a diadalivek és gyászravataloknak. E párizsi Bernini, hogy alatta dolgozzanak, inkább az olasz középszerüket hivta meg, kik el ne homályosithassák őt s jogositva ne higyék magukat kijavítani az általa Versailles és a Trianon részére készitett rajzokat, s ki védelmet és munkát ohajtott, kénytelen volt alkalmazkodni a könnyed és udvaroncz müszerzőhöz.

A hanyatlást nem kevéssé segitette elő Nagy-Lajos, ki azon volt, hogy a müvészetek kormány-pálczáját Franczia országnak szerezze meg, csakhogy mindent egy pillanat alatt akart kivinni, s megelégedett a fényes látszattal. Igy véve a dolgot, semmi kivánni valót nem hagyott ama fitogtatási könnyedség: miért is Lajos büszke volt Lebrun dicsőségére, két óra hosszáig is elnézte őt a mint festett; s egyéb megbizásokon kivül a versaillesi képcsarnok kifestésére is őt szólitotta fel, hol tizennégy éven át fáradozott a nagy király pompáinak ábrázolásával, miközben pazarul használta az allegoriákat s mindazon mesterkéltségeket, mellyek nélkülözhetik az érzelmet. Nem említve örökös alak-torzitásait, halványan szinez, nehézkesen rajzol, fáradságosan végez; s eléggé jellemzi őt, hogy egy egész sor főt festett, mellyeknek, szándéka szerint, az emberi szenvedélyek typusai gyanánt kellene szolgálniok; mintha bizony ezek végtelen fokozatai meghatározott szabályokra volnának visszavihetők. A minthogy valóban az eredmény nem is lett egyéb, mint a torzarczok bizarr és ren-

detlen sorozata.[1]) Andran és Edelink, metszésben adván Lebrun müveit, jobbnak tüntették őt fel. Az ő sürgetésére alapittatott Rómában (1666) a franczia iskola, mellynek czélja közköltségen tartani fen a jobb reményü ifjakat.

Mignard.

Vouet iskolájában nevelkedett a troyesi Mignard Péter (1610—95) is, ki Rómában és Velenczében a legjobbak oldala mellett sajátitotta el a gyakorlatot, s egy rangba látszott helyezhetőnek Caracci Hanniballal és Cortona Péterrel. Párisban al fresco festette a Val-de-Grâce kupját, melly valódi remeke a franczia müvészetnek e nemben. Irigye lévén Lebrunnek, s nem akarván meghajolni zsarnoksága előtt, vonakodott belépni az akademiába; mig végre Lebrun halála után, annak igazgatója s első udvari festő lett. A főirodalmi tekintélyek barátsága következtében sokkal inkább elhalmoztatott dicséretekkel, mintsem azt az ő hideg és negélyzett modora megérdemelte volna.

A ruha-divatokban akkor rosz és kevéssé müvészi izlés uralkodott; mindazáltal kisebb rosz lcendett azokat hűn másolni, mint ama mesterkélt fejékeket a római modoru mellszobrokra alkalmazni, s a nagy király ezer alakban változtatott szobrain a nyakcsipkével és álhajjal hősi mezeket egyesiteni; otromba zagyvalék, melly azonban átalános volt s az emlékeken és lovagszobrokon is alkalmaztatott. Mi több! midőn Le Gros a régi szobrokat másolta, hogy Versaillest diszitse, hidegnek találta azok bámulandó egyszerüségét, miért is eltorzitotta és dagályosakká tette ép ugy, mint Cesarotti Homért. Ugyanilly izlésről tanuskodnak ama kor igen költséges művei is, mellyek közől elég legyen emliteni XIV. Lajos terét, melly egy millióba került, s La Feuillade maréchal harminczöt láb magas emlékét a bredai Des Jardins Mártontól, mellyre szintén egy milliót költöttek, s mellyen a győzelem istennője egy földgömb fölé emelkedve koronázta XIV. Lajost, a fogalmazat a pompás részleteknek egész halmaza alá van itt temetve.

A franczia iskola diadala látható a római Gesú templom szent Ignácz kápolnájában, hol Le Gros és Theodor versenyeztek. Vannak ott összegöngyölt bronzok, egymásra halmozott gyermek-alakok, aprólékos diszitések, csürt csavart márványok, mellyekkel a legkülön-

[1]) *Méthode pour apprendre a dessiner les passions, proposée dans une conference sur l' expression générale et particuliére.* Paris 1667.

czebb gondolatokat akarták megvalósitani. Egy helyt a Hit villámmal sujtja az igen rút alaku Eretnekséget, melly minden látható támasz nélkül a levegőben függ, mig egy kövér angyal Luther és Calvin könyveit tépi szét. Le Gros müve a jezsuiták novitiatusában Sz. Szaniszló is, kinek teste fehér, ruhái fekete márvány, sicíliai vegyes márvány ágyon nyugodva, melly változatosság példáival a régieknél is találkozunk. Ugyanazon sz. Ignácz kápolnában Monnot Péter is sokat dolgozott, de még többet a casseli tartomány-gróf fürdő-épületén, hol tizenhat éven át foglalkozott. Louis Le Vaud sok palotát, a Szent Sulpicius templomát s a négy nemzet collegiumát épitette, visszaélvén a görbe vonalakkal és diszitéssel.

Puget.

A marseillei Puget Péter (1622—94) Franczia-ország Michelangelojának nevezték, mert jártas volt a három müvészetben. Olaszországban Cortona Péter modorát tanulmányozta, s midőn vésett is, a festőt árulta el. Kortársai azért dicsérték, hogy gyorsan, minta nélkül dolgozott, képzelemmel segitvén magán; mi által azonban az utódok részéről csak a hanyagság és önhittség vádját vonta magára. Legjobb müvei Genuában Maria mennybemenetele a szegények szállodájában, továbbá Sz. Sebestyén és boldog Sauli Sándor a Madonna di Garignano kúpján. Marseille és Toulon részére épület-terveket készitett; azonban leginkább hajók rajzolásával s a hajómühelyekben gépek alkalmazásával foglalkozott.

Girardon.

A troyesi Girardon Ferencznek (1630—1715) le kellett térnie kezdett jó utjáról, hogy bejuthasson Lebrun kegyébe; megnyervén azt, többé nem volt rá szüksége, hogy jól dolgozzék. Louvois többre becsülte nálánál Mansartot; de neki Boileau, Racine, La Fontaine hizelegtek, melly utóbbi őt a század Fidiasának nevezte. Legjobb művének tartják Richelieu túlterhelt emlékét. A nagy királyt ábrázoló ércz-lovagszobra, melly hetvenezer fontot nyom, egyike a legcsinosabb öntvényeknek s első, mellyen ló és lovag egy darabból vannak; de milly szánalomra méltó a király öltözete! Alábbvaló XV. Lajosnak Bouchardon által készitett lovagszobra, mellyen rosz állása van a hősnek. Nagy Péter lova Falconettől Pétervárott, jóllehet megközeliti a természetest, mutatja, milly távolság van a birálat és kivitel között.

Perrault.

Colbert az általános tehetségü párisi Perrault Claudiust (1613 — 88) Vitruvius forditásával bizta meg; mi nehéz vállalat volt, külö-

nösen rá nézve, ki nem látta Olaszországban a régi épületeket. E feladat azonban azt eredményezte, hogy elmélkedni kezdett az építészet fölött s szenvedélye jött hozzá, mint olly művészethez, melly legalkalmasabb a művész megörökitésére. Perrault egy tervet készitett a Louvre palota befejezése czéljából, nem figyelve az összhangra vagy kényelemre, hanem csak a nagyszerüségre; és ez bizonyára semmivel sem lett volna inkább elérhető, mint amaz erdejével a két rendben egymás fölé helyezett oszlopoknak, mellyek ujabb időben ablakokká átváltoztatott fülkéket zártak maguk közé. Sok diszitést eszközölt Versaillesban s a kertekben is, s az észleldét emelte fa és vas anyag nélkül.

Lemercier.

Le Mercier Jakabot Pontoiseból (1590—1660), ki ugy látszik sokáig tartózkodott Olaszországban, Richelieu nagyon foglalkoztatta Párizsban, többek között saját s a Sorbonne palotája körül, mellynek temploma minden párizsi templom között legkevésbbé tér el a jó izléstől; ő épitette a nagy pavillont is a Louvre benső udvarán.

Blondel.

A ribemonti Blondel Ferencz (1617—86) elébbintén követségeknél volt alkalmazva, azután mennyiség-tanár lett a Dauphin mellett, mig végre a király Saint es-tel átellenben egy hid épitésével bizta meg, mellyet folytonosan elvitt a Charent. A feladatnak ő mint nagy épitész felelt meg, s e tudomány tanárává neveztetvén, előadásokat tartott, s egy épitészeti folyamot irt. Továbbá értekezést adott ki a bomba-vetésről s az uj tererődités módról. Az általa épitett St-Denis iv Párizsban huszonnégy láb széles s negyvenhat láb magas, tehát minden addig ismertet felülmult; a talapzatot féldombor-müvekkel diszitett két gula képezi; az egész igen izlésesen ékitett, s egy hetvenkét láb magas, hetvenhárom láb hosszu s alig tiz láb vastag négyszög-tömegbe van foglalva.

XIV. Lajosnak az a szeszélye jött, hogy az utólérhetlen Saint Germaint a szomoru Versailles-al cserélje fel, „a leghálátlanabb helylyel, melly nélkülözi a kilátást, berkeket, vizet, földet, de annál inkább bővelkedik futó homokban vagy mocsárokban, s még csak levegője sincs; ő azonban elhatározta zsarnokilag lépni fel a természet ellenében, s a müvészet és pénz hatalmával akarta azt meghódítani; s elkezdett ott épittetni átalános terv nélkül, szépet és rútat, nagyszerüt és törpét egymás mellé állitván. Kényelmetlenek a lakosztályok, a kertek meglepnek első tekintetre nagyszerüségökkel, de alig ismerkedünk meg velök, már is visszataszitókká válnak, . . a természeten

minden lépten-nyomon elkövetett erőszak boszant; a mesterségesen összegyüjtött vizek megposhadnak, s egészségtelen nedvességet és szagot terjesztenek; miért az ember ott bámul és haragszik... Azonban e tulmerész és ollyannyira izléstelen mestermü, mellynek mondva csinált erdői és tavai annyi aranyat nyeltek el ♦ nélkül, hogy látszanék, nem végeztethetett be teljesen." (Saint Simon.)

Külseje jellegtelen középszerüséget mutat, habár bent dicséretet érdemelnek a nagyszerü beosztások, s különösen a páratlan képcsarnok, hol Lebrun Lajos vállalatait örökitette meg festményeivel. Jól el vannak találva a narancsházak is és a templom, melly két emeletre épült, hogy a népnek is, az udvarnak is szolgáljon; de egészben véve érdemetlen kegyenczek neveztetett.

Hardouin.

A kor kivánatainak és izlésének kénytelen volt engedni Jules Hardouin is (1645—1708), ki az olasz eredetü jeles épitész, Mansart Ferencz egyik növérétől született, s annak nevét is fölvette. Ő épitette a szép Cluny, a Trianon és Marly kastélyokat a hozzájok tartozó kertekkel. 1685-ben kezdette és végezte be a Saint-Cyri házat, melly épület-test száznyolcz toisenyi hosszuságban nyulik el, s mellyen két ezer ötszáz munkás is dolgozott. A Rokkantak templomának kúpján Michelangelóval vetélkedett, a nélkül, hogy másolná őt; s ha nem maradt is mindig classikus a részletekben, kora eszelősködéseitől óvatosan megőrizte magát. Sokat lehetne felhozni a nyolczszegü Vendome-tér ellen, és ez legnagyobbszerü mindazok között, mellyek azóta rendeztettek.

Le Notre.

A párisi Le Notre András (1613—1700) páratlan a kertek tervezésében, melly nemben az olaszok, daczára a kedvező helyzeteknek, nem igen tüntették ki magukat. Csarnokokat, tömkelegeket, virágosztályokat, mesterséges facsoportozatokat rendezett ő be több villában, a Tuileries-k kerteiben, a Saint Germain en Laye foktérein, a Trianon berkeiben, Marly ligeteiben, Meudon sétányain; s ezerféle gyönyörködtető leleménynyel gazdagitotta Versaillest, hol annyit költöttek, mikép XIV. Lajos tüzbe vetette a számlákat, hogy fen ne maradjon emlékök. A szabályosság, melylyel a gyepet, növényeket, vizeket rendezte, árt a mezei természet kellemének és szép rendetlenségének, pedig ha valahol, itt kivántatik az, hogy „a müvészet, melly mindent tesz, semmiben el ne árulja magát."

Le Pautre Antal sok más egyéb művön kivül egy épitészeti munkát is hagyott hátra, mellyet Aviler Ágoston több értekezéssel

toldott meg. Ez utóbbi, midőn Rómába utaznék tanulmányozás végett, a berberek által elfogatván, Algirba vitetett, hol tervek készitésével foglalkozott; aztán kiváltatván, sok helyt dolgozott Franciaországban, s egy épitészeti folyamot adott ki. Vele együtt rabszolgáskodott Des Godetz, ki azután Róma régi épületeiről irt, s szabatos méretei és helyes okoskodásaiért dicséretes. Cotta Robert a trianoni nagyszerü oszlopzatot, sok csarnokot és palotát épitett még német fejedelmek részére is, eléggé szabatos izléssel. Ő hozta szokásba tükrökkel disziteni a kandallókat.

Zománczozás.

Toutin János, chateauduni aranyműves, előbbre vitte a zománczozás mesterségét, midőn föltalálta a szinek egymásutánját, mellyek egyetlen szinü alapra alkalmaztattak, s tüzön égettettek be, teljesen megtartván fényöket. Sokan követték őt, de mindnyájokat fölülmulta a genfi Petitot János (1607—91), ki Bordier Jakabbal sokáig tartózkodott Olasz és Angolországban, hol a legjobb vegyészeket tanulmányozta, s Van Dyck tanácsait követve tökélyesitette az arczképeket. Legjobb műve Southampton grófnő arczképe, mellyet 1642-ben Angliában készitett egy, kilencz hüvelyk kilencz vonal hosszu, öt hüvelyk öt vonal széles zománczon; aztán XIV. Lajost s udvara főbbjeit képmásolta le, s néhány classikus festményt másolt, mellyek illy módon megörökitvék.

Művészet-történelmek.

A művészetek történetét sokan megirták; Gianpaolo Baglione ügyetlenül folytatta Vasarit; jobb Filippo Baldinucci, ki betöltötte a florenczi hézagait. A történetet századokra s ezeket évtizedekre osztotta, melly feldarabolás épolly hibás, mint az iskolákban átalánosan elfogadott; Rajzszótára műnyelvi tekintetben használható, de nagyon észre lehet rajta venni, hogy nem volt művész. Gianpietro Bellori méltányolja a régieket s jobb izlést sajátit el tőlök. A különféle iskoláknak vannak részleges történetiróik is, igy a velenczeinek Carlo Ridolfi, a modenainak Vedriani, a genuainak Soprani, a nápolyinak Buongiovanni, a római müveknek Passéri; s mindnyájan magasztalják a kortársakat, ugy, hogy mind ama középszerüségeknek fenmaradtak emlékeik. Cesare Malvasia Felsina pittrice-jében dühösen megtámadja Vasarit; de elég meggondolatlan lévén Rafaelt Urbinói cserepesnek nevezni, jóllehet megbánta s műve minden másolatát megsemmisitette, nagy zajt keltett maga ellen, melly még most sem szünt meg egészen.

Emlitettek közöl kiválik Pietro Santi Bartoli (1635—1700),

a jó izléssel és kecscsel teljes perugiai metsző; ő rajzolta a Bellori által illustrált régi emlékeket, s illy uton sokat megőrzött, mellyek különben elvesztek volna; habár igen egyhangú jelleget kölcsönöz azoknak.

HARMINCZKILENCZEDIK FEJEZET.

Bölcsészet.

Mig a szépirodalmak mindinkább nemzetiesednek, az embert s a természetet érdeklő tudományok minden országnak polgárai, s lépteiket csak az összes nemzetek egyetemében követhetjük figyelemmel.

Az egyetemek kevés befolyással voltak a bölcsészet és szépmüvészetek előhaladására; még kevésbbé mozditották elő a theologiát, jogot, gyógytant, nem lévén többé, miként a középkorban, egyedüli központjai a tudománynak, hanem csupán szükséges lépcsők a nyereséges pályákra. Az angol egyetemeknek azonban legalább az a jó oldaluk volt, hogy gazdag javadalmaikkal sokak részére tisztes ellátást biztositottak, kik illy módon menten a gondoktól egészen átadhatták magukat a tudománynak, rendelkezvén a szükséges könyvekkel és eszközökkel.

A scholastika vagyis keresztény bölcsészet bukása nagy ürt hagyott a lelkekben, mellyet a gondolkozók régi rendszerek és saját képzelmök mesterkélt combinatióival igyekeztek betölteni. S annál kivihetőbbnek látszott e szándék, mert az elmélödés és fürkészet sokkal biztosabban haladtak, mióta a protestantismus kedvéért a bölcsészet a theologiától elvált, s a természet-tudományok tágabb körben mozogtak; tanulmányozni kezdették tehát az ismeretek rendszerét egészben és részenkint, nem csupán tárgyilagosan, hanem a természetben s eredetökben is vizsgálván azokat. Midőn aztán illy módon valamelly rendszer alakult, az ész diadalt kiáltott, mintha sikerült volna kimutatnia, hogy elégséges önmagának; de csakhamar kiábrándulván, éreznie kellett, ha nem vallotta is be, saját tehetetlenségét. Minélfogva, ha egyik-másik XVI. századbeli bölcsész hozzáfogott is a bölcsészet gyökeres átalakitásához, egysem lépett elő olly rendszerrel, melly annyi igazságot tartalmazott volna, mennyi elégséges leendett arra, hogy megsemmisitse a scholasticát s uralkodjék az értelem felött.

Gassendi.

A nagytudományu Gassendi Péter (1592—1655) Chantersierből (Provence), üldözte Aristotelest, s szemökre hányta követőinek, hogy sophistikus mesterséget csináltak a bölcsészetből; a szabad vizsgálat utjára lépvén, s a tudományról a kételyt annak tárgyára vivén át, ostromolja a természettan, a metaphysica, az erkölcstan tekintélyét; a tudományos dialecticát haszontalannak találja, mert szerinte a természetes értelem elégséges az élet czéljának elérésére. Syntagma philosophicum czimü sirutáni müvében (1658) ezerhatszáz tömött lapon fejti ki tanát a gondolkodás-, természet- és erkölcstan fölött. A bölcsészet, állitja ő, szeretete, tanulmányozása és gyakorlása a bölcseségnek, melly bölcseség nem egyéb, mint erkölcsi képzettség egészségesen itélni a dolgokról s jól forgatni magát az életben. Kimutatván a régi logica hiuságát, egy értekezést tett arról közzé, mellyet ugyanazon tudománynak története előz meg, mi akkoriban ujdonság volt; s tanitja, mikép ahhoz, hogy valaki jól gondolkozzék, szükséges a dolgot jól felfogni, jól itélni, jól következtetni és helyesen rendezni. Minden eszme az érzékektől jő, a megismerés tehát a tapasztalás által nyujtott tények észrevevésében, s azoknak a végből való összehasonlitásában áll, hogy az egyes ismeretektől átalánosakhoz juthassunk. Még inkább foglalkozik a természettannal szigoruan itészelve az aristotelesit, mellyet Democrit parány-elméletével cserél fel; s miként a logicaban az eszméket az érzékektől, ugy itt az erőt az anyagtól származtatja. A parányokat Isten teremtette, de azok találkozása elégséges a tünemények megfejtéséhez, ugy hogy mindezek, sőt még az élettaniak mennyiségtani törvényekre vihetők vissza. Állitja, mikép az Istent csak érzéki alakban foghatjuk fel, s a lélek nem egyéb mint finomabb s ugyszólván elvont anyag; következésképen kizárja a metaphysicát. Az erkölcstant illetőleg Epicurt követi, s nagy zajt ütött védelme, mellyet e bölcsész mellett irt, összegyüjtvén annak minden mondatát s ki akarván mutatni, mikép az ő tana elrontatott, s hogy keresztény eszmékre vitethetik az vissza.

Ő ugyanis bölcsészi merészséggel papi igazhitüséget párositott, s vagy mert hódolt az uralkodó eszméknek, vagy logika-hiányból, az érzékelviséggel szellemi élveket kevert össze; az észt szükségesnek hiszi arra, hogy fölfedezhessük az elrejtett dolgokat, miként nem látjuk a bőr likacsait, mindazáltal a kipárolgás meggyőz azok létéről; minélfogva vagy örökös ellenmondásokba bonyolódik, vagy kevésbbé tág értelemben akarja vétetni alaptételét, talán csak azon meghatározott képekre szoritván azt, mellyek valósággal az érzékektől szár-

maznak, s mellyek jelenléte szükséges a végre, hogy a lélek gyakorolja valamelly tehetségét, s az okoskodás utján a kepzelem körén kivül eső dolgokhoz emelkedjék. Ő tehát elfogadja az Isten, az eszes lélek, a keresztény erkölcs eszméjét; de mind e dolgok csak függelékek az ő rendszerében, s az érzékek átalánosabb elméletének vannak alárendelve. A hit és szabadság ezen keverékéből sajátságos fél-skepticismus szülemlik. Bizonyosnak hitte, mi nyilvánvalónak látszott előtte, miért is a tapasztalással ellenkező elővéletekből indult ki, mellyeket makacsul védelmezett támadói ellenében; a gúny fegyverét hatalmasan tudta forgatni a dogmatismus és rajongás ellenében.

Igen sokat tudott; Peiresc, Hobbes, Campanella, Kepler, Mersenne, Pascal, barátjai közé tartoztak; a hires orvos Van Helmonttal a fölött vitázott: a hus- vagy gyümölcs-evés felel-e meg inkább az ember természetének; a Rómában 1629 ben feltünt négy nap alkalmából megczáfolja a csillagjóslattan babonáit, mellyeket pedig ifju korában maga is osztott; s kimutatja, mikép ama tünemény a napsugaraknak gőzök által való megtöretéséből származik; észlelte a Mercurnak Kepler által előre megmondott átmenetét a nap alatt 1631-ben, s ugyancsak együttállását a Venussal; támogatta Copernicus rendszerét, reá alkalmazván a súlyos testek eséséről felállitott elméletet; szóval, igen sok természetes esze, nagy olvasottsága s világos és rendezett előadása volt. Halála perczében felkiáltott: „Ime, mi az ember élete!"

Descartes.

A lahayei (Tourraine) Descartes René (Cartesius 1596—1650) többé nem a régi, hanem egészen uj alapokon épitett. A jezsuiták által neveltetvén, aztán minden rend, itészet és czél nélkül adván át magát a tanulmányoknak, nem érhette el azon nyugalmat, mellyet csak az igazság nyujthat. Katonáskodott, utazott, de üres óráiban vissza-visszatértek kételyei, miért is elhatározta önállólag fürkészni az igazságot, kizárván mindazon itéleteket, mellyek helyessége iránt ő maga tisztába nem jött volna. A mértan, melly csak bebizonyitott igazságokat fogad el, s az egyszerűktől emelkedik az összetettekhez, a legtökéletesebb módszernek látszott előtte. Észlelvén, mikép a mennyiségtani tudományok, bármennyire különbözzenek is tárgyukat illetőleg, mindnyájan a mennyiség viszonyai körül forognak, ugyszólván esetleg jutott, miként maga mondja, a kitünő fölfedezéshez: algebrailag fejezni ki a mértani görbe vonalakat.

De ez érdemeit már másutt méltattuk, itt mint metaphysikusról

kell beszélnünk. Az észnek az emberi tudományra kellene forditania ama törekvést, mellyet oda irányoz, hogy az első okokból eljárási szabályokat vezessen le az emberek s a müvészetek részére; de a helyett csak vak hagyományon alapuló elveket s hamis vagy hasznavehetlen következtetéseket nyújt. A társadalom megátalkodott az előitéletekben; a vélemények homlokegyenest ellenkeznek egymással a bölcsészetben. Az emberi ismeretek épületét tehát le kell dönteni s alapjaiból ujra épiteni; e végre szükséges, hogy csak tulajdon eszméinket fogadjuk el, s ezeket is kétségbe vonjuk és szigoru vizsgálat alá vessük.

Montaigne, Essais-inek XXX. fejezetében, hol a gyermekek neveléséről beszél s Rousseau Emile-jének ad létet, irja: „szükség mindent átszürni, és semmit be nem venni fejünkbe a tekintély és hit alapján;" Baco szerint pedig „csak egyetlen mentő deszka van még hátra: egészen ujból épiteni fel az emberi értelmet, teljesen megsemmisiteni a bevett elméleteket és ismereteket, hogy szüzen és a tiszta laphoz hasonlóan alkalmazhassuk szellemünket a kezdetökben vett dolgok tanulmányozására." E szavakat felkapta Descartes s száz lapnyi Módszerében (1637) ujitást hozott be az iskolákba. Csak az az igaz, mi az öntudatban benső nyilvánvalósággal gyökerez, vagy miről az ész szabatos és kétségbevonhatlan ismeretet szerezhet magának. Az egyszerütől, melly közvetlen tárgya a felfogásnak, kell fölemelkedni az összetetthez, homályoshoz, nehézhez; gyüjtessenek össze és különböztessenek meg az eszközök, mellyek az igazhoz vezetnek, az általok megoldható nehézségek szerint mérlegelvén azokat; ne fogadjunk el valamelly itéletet elégséges ok nélkül, s ne tartsunk valamelly dolgot igaznak csak azért, mert más ollyannak hiszi azt.

Ha őszintén veszi és alkalmazza ez elveket, nem esett volna azon hibába, hogy fölcserélje a gondolatot a tudással, s nem akart volna a tudáshoz a kétely utján jutni, mellyet minden bölcsészet alapföltétele gyanánt fogadott el. De maga ezen kétkedés észrevétette vele tulajdon tevékenységét, s hogy képeket vett fel magába. „Ha kétkedem, gondolkodom; ha gondolkodom, létezem;" ezt ő az emberi tudás legátalánosabb tényének találta s alapul vette[1])

---

[1]) Rosmini figyelmeztet, mikép Descartes érvelése Bernardino Ochino-nak Baselben 1561-ben kijött *Catechismusá*-ban található:

Hit-tan. „Jóllehet a mi létünk végtelen különbözik az Isten lététől, nem lehet mondani, hogy az ember nem léteznik; sőt ollyannyira világos dolog az, hogy

Miután az ember saját létéről bizonyosságot szerzett, szerezhet-e azt a kivüle létező dolgokról is? Fogamzhat-e a szellem valamelly eszmét, a nélkül, hogy létezzék annak tárgya? Igen, a tökéletes lény eszméjét; mert nem lenne tökéletes, ha nélkülözné a létet. Ime tehát ki van mutatva létezése önmagának s egy önmagán kivül való tárgynak azon szabály alkalmazásával, melly szerint maga a dolog által kell megerösittetnie annak, mi valamelly dolog eszméjében foglaltatik.

Azonban alkalmazásra kerülvén a dolog, hibákba esbetünk: mi okozza ezeket? az értelem vagy az akarat? az első nem, mert hiszen az maga nemzi az eszméket, és ezek egyike sem lehet hamis, mert különben nem foglalná magában mit magában foglal. Tehát az akarat a hibás, melly olly dolgot erösit, mit az eszmék nem tartalmaznak, minélfogva az itélethozásban elég, ha az akaratot az értelem határai között tartjuk.

Illymódon, a módszeres kétely segélyével, fölleli az emberi bizonyosság alapjait; átalános kételylyel kezdvén, azon hittel végzi, hogy mindent bebizonyitott, s fölépiti az ismeretek rendszerét. Az ember saját öntudatában csak gondolat és kiterjedési eszmékre talál; s minthogy ezek lényegesen különböznek, szükségképen különböznek az állagok is, mellyek alap-tulajdonitmánya a gondolat, azoktól, melyeké a kiterjedés. Tehát két osztályu lények vannak, szellemek és testek, s a bölcsészet ennélfogva két részre oszlik; az első rész az Istenről s az emberről mint gondolkozó lényről értekezik; ez utóbbinak értelme véges, mindazáltal felfogja a végtelen eszméjét, miért is az csak veleszületett lehet. A testek létét nem a tér léte bizonyitja, hanem a mindnyájunkban meglevő hajlam: hinni az érzésekbe; minélfogva a természet alkotója megcsalt volna minket az által, hogy belénk öntötte e hajlamot, ha ez hamis volna. A nem én bizonyossága tehát csupán az Isten igazságszeretetén (veracitas) alapszik.

E szerint a bizonyosság ismérvét első sorban a világos fel-

---

ismertebbet találni sem lehet; s teljes itélet hiányáról tesz tanuságot, ki nem hiszi, hogy létezik; mindazáltal kérdlek tégedet, felvilágosultam, mondd meg, léteznl látszik-e az neked vagy nem?"

Felvilágosult. „Nekem, úgy látszik, létezem; de még ezért nem bizonyos, hogy létezem, mert csalódhatom, midőn azt vélem, hogy létezem."

Hit-t. „Lehetetlen annak, a ki nincs, azt vélni, hogy létezik; tehát, mivel neked úgy látszik, hogy létezel, azt kell mondanod, hogy létezel."

Felvilágosult. „Ez az igaz."

fogásba, vagyis a népszerű és egyenes megismerésbe helyezi ; aztán föltételezi, hogy ez csalhat, s azért az Isten létéhez folyamodik, kitől származván, nem lehet az többé csalékony. Valódi tévkör, melly kimaradhatlan volt, miután csak az alanyi érzelést (perceptio subjectiva) ismerte el. Mindazáltal uj valaminek látszott e rendszer, melly a tudatlanságból indult ki, szabályokat állitott fel, mellyek szerint kelljen okoskodni, s rendszeresen kétkedett, nem miként a pyrrhonisták, hanem a végből, hogy a határozatlan eszmék bizonyosakkal cseréltessenek fel, s a bölcsészet evidens tudománynyá változtassék át.

Miként a szellemekben különbség van a gondolat, azok lényege s az akarat között, melly mintegy mozgásban levő gondolat, úgy a testeknél is meg kell különböztetni a kiterjedést, melly azok lényege, s a mozgást, melly abban előáll. A bölcsészet tehát a tér változhatlan, vagy a mozgástól függő változékony sajátságainak elmélete; minélfogva az anyagi jelenségek az erőmütan által fejtetnek meg.

A szervetlen világ jelenségeiben, miután Isten az anyagnak megadta az első lökést, nem helyes végokokat nyomozni, mellyek felülmulják a mi korlátozott értelmünket, s a működőktől az elrejtettekre forditják a figyelmet. A tér eszméje módosulása a kiterjedés eszméjének ; s minthogy ez a testek lényegét képezi, nem létezhetik tér, hol hiányoznának a testek ; az ür tehát lehetetlen. Ha minden test kiterjedt, nincsenek láthatlan testek, és sem az oszthatóságnak, sem a kiterjedésnek nem lehetnek határai, mert másként a világon túl ür léteznék. Hanem az egész tér tele van örvényekkel, mellyekben mozogván az anyag részecskéi, ezek surlódásából más tapinthatlan részecskék származnak, mellyek összehalmozódása képezi aztán a szilárd testeket.

Az erőmütani bölcsészetet a szerves lényekre alkalmazván, az állatokat érzéketlen önmozdonyoknak tartja, millyen az óra; mert a természet, melly semmitsem tesz szükségtelenül, teremtett volna-e lelkeket, hogy olly eredményeket eszközöljön, mellyek máskép is elérhetők ? Tehát a szerves élet összes jelenségei az állatokban, növényekben és emberekben az erőmütan átalános törvényei alá tartoznak [1]).

Illymódon a gondolat és kiterjedés két eleme kettős sorozatát

---

[1]) E szerencsétlen elméletet már előbb védte Gomez Pereira *Margarita Antoniana*-jában (1554), hol azt mondja, mikép a barmok érzékenysége nem következtethető azok külső tényeiből, mert másként észszel bíróknak kellene őket tartanunk.

szülte az örökké különböző tényeknek, s lehetetlenné lett megfejteni a lélek befolyását a testre. Ez által a szellemi tudományokat teljesen elválasztotta a természettaniaktól, de a velünk született eszmék (ideae innatae) elméletével ellentétbe helyezte magát Baco követőinek érzékelviségével, s a benső jelenségekre irányozta a figyelmet, mellyet az angol csak a külsőkre szoritott. Cartesius három igazságot hozott be a bölcsészetbe: a nyilvánvalóságot mint egyedüli és csalhatatlan jelét az ész fensőségének; a világos megkülönböztetést a szellem és test jelenségei között; s a más eszmék létezését, azokon kivül, mellyek az érzékektől származnak. Védgátul szolgált tehát a rohanó skepticismus ellenében, figyelmeztetvén a gondolatot saját hatályára, s mint birja önmagában a fényt, melly az egész létet megvilágitja.

Cartesius formulája az ember-tannak az én mint gondolkozó lény közvetlen ismeretét adja; e formula igaz, de nem teljes, s úgy mutatván be a gondolatot, mint az emberi személynek az öntudat által közvetlenül felfogott egyedüli tulajdonitmányát, tévelybe hagyja esni a bölcsészetet az okok fürkészésében, s a gondolatot erőművi tanokra viszi vissza. S bár a legegyszerűbbnek látszik alaptétele, mindazáltal ki jól megfigyeli, egy olly syllogismusnak fogja azt találni, mellynek átalános fő állitmánya (a mi gondolkozik, létezik) nincs bebizonyitva; ő tehát egy részlegesből indul ki, s föltételezi a létet, holott épen ennek eszméjét kellett volna okadatolnia; föltételezi a lényeges én-t, mig az én gondolkozom-ban csak a tüneményi található; föltételezi az emlékező-tehetség használatát, melly nélkülözhetlen a syllogismus képzéséhez, mielőtt kimutatta volna annak valódiságát. S midőn egyvalaki szemére vetette, hogy adós maradt a lét eszméjének bebizonyitásával, azt felelte, mikép ő nem valamelly, okoskodás utján feltalált dolgot, hanem közvetlenül észlelt igazságot akart kijelenteni. Szóval, ő nem különböztette meg az én érzéki felfogását az értelmitől; amaz közvetlen és egyszerü, a másik nem; s föltételezte az általános lét-eszmét, melly pedig tulajdonképeni tárgya lett volna a fürkészetnek.

A XVI. század gondolkozói csak forradalmárok voltak, mondja Cousin; Cartesius azonfelül törvényhozó is, s nem pusztán egy rendszert, hanem valami jobbat, állandó módszert és irányt adott, melly áthatván a szellemeket, megszüntette azok csüggetegségét, új életre keltette az ész bizalmát önmaga iránt, a nélkül, hogy veszélyes önhittségbe ejtette volna azt; s még az üldözés által is segittetve, a XVII. század józan és erőteljes, szabad és tartózkodó bölcsészetét hozta létre, melly hű az észhez, s tisztelettel viseltetik a hit iránt.

E dicséretet mi csak fentartással osztjuk; de az bizonyos, hogy Cartesius nagyobb változást idézett elő a bölcsészetben, mint Baco; ha nem kiáltott is ki valamelly uj organumot, de példáját adta annak, midőn felállitott, meghatározott és igazolt egy hypothesist; kizárta a syllogismus görög tudományát, s bebizonyitotta, mikép a kérdések legnagyobb része szó-különbségekre vihető vissza, miért is őrizkedett a kétértelműségektől, mélyrehatólag tanulmányozta a szavak viszonyait a szellem cselekvényeihez, s megteremtette a mechanikus erők által mozgatott mindenség nagy hypothesisét. Tehát eltérőleg az angol cancellartól, gondja volt az alkalmazásokra, hozzászoktatta az elméket bizni saját erőikbe, nem támaszkodni tekintélyre, s elmélkedni önmaguk fölött; olly út, mellyen ujdonságokhoz lehet jutni. S ő valóban sokat is talált fel, sőt eredetiségre vágyván, szaporitotta a fölfedezéseket, mellyekért aztán irói ország vádolták; habár lehet, hogy csak ujból jött egyre-másra, mit mások már föltaláltak.

Érvét az Isten léte mellett már szent Anzelm használta, Gonilone megtámadta, szent Tamás megczáfolta; fölélesztetvén Cartesius által, Gassendi, Locke, az Encyclopaedisták, napjainkban Reid, Jouffroy, Remusat s a többi rationalisták üzentek annak hadat; Kant egész dialektikáját csatarendbe állitja ellene; Malebranche és Leibnitz ellenben elfogadják azt mint tudományos alapot. De az érzékelés alanyiságát már Galilei hirdette; [1]) a kételyt a scholastikusok kiáltották ki; [2]) Bruno és Ramus már kezdeményezték a forradalmat, mellyet ő keresztül vitt; az állati és növényi élettan helytelennek bizonyitotta az ő véleményét, melly szerint erőmütani törvényekre hiszi visszavihetni a szerves életet.[3])

---

[1]) Ez *Saggiatore* czimü munkájában igy szól: „Nem hiszem, mikép a külső testekben a végre, hogy felköltsék bennünk az izlés, szaglás és hallás érzetét, más egyéb kivántatnék mint nagyság, alak, sokasag, lassu és gyors mozgás; s azt tartom, hogy eltávolittatván a fülek, nyelvek, orrok, megmaradnak az alakok, a számok és mozgások, de nem a szagok, izek és hangok, mellyek az élő állaton kivül véleményem szerint nem egyebek, mint puszta nevek, miként a csiklandás és tüsszentés sem egyéb puszta névnél, ha nem volnának hónaljak és orrhör."

[2]) *Illi qui volunt inquirere veritatem non considerando prius dubitationem, assimilantur illis qui nesciunt quo vadant.* S. Thomas in Metaph. lib. III. c. 5.

[3]) Leibnitz mind összefoglalta, mit az előbbi bölcsészek visszakövetelhettek Descartestől:

„Az ő metaphysikai dogmái, minők az érzékektől független eszmékre, a lélek

Valódi nagyságában ott mutatta magát Cartesius, hol számitani és mérni lehetett; még a Newton által megczáfolt örvény-elméletnek is megvan az az érdeme, hogy bebizonyitotta, mikép az égi jelenségek csak az erőműtan bizonyos elveinek szigoru alkalmazásával fejthetők meg; minélfogva ha nem födözte is fel az igazságot, módszert adott annak feltalálására, s ő volt, ki azt az igazság elő-

---

és test közötti különbségre, s az anyagi dolgok iránt való csekély bizalomra vonatkozók, Plátótól erednek.

Az érvelés Isten léte mellett abból, hogy a legtökéletesebb lény magában foglalja a létet, sz. Anselmé volt, feltalálható a *Contra insipientem* czimü könyvben, s gyakran megvitattatott a scholasticusok által.

A folytonosról, a teljesről s a térről szóló tanban Aristotelest, az erkölcsi dolgokban pedig a történészeket követte, hasonlóan a méhekhez, mellyek semmit sem hagynak izleletlenül a virágos mezőkön.

A dolgok erőmüvi fejtegetésében Leucipp és Demokrit voltak előfutói, kik már tárgyalták az örvényeket. Giordano Brunóról mondják, mikép majdnem ugyanazon eszmékkel birt a mindenség nagyságáról; hogy ne is emlitsük Gilbertet, kinek delejességi észleletei, mind magukban, mind a világ-rendszerre alkalmazottan véve, sokat segitettek Cartesiuson.

A nehézkedés fejtegetési módját, melly legszebb elmélete a Cartesius-féle természettannak, Keplertől vette, ki első értelmezte a dolgot a szalmaszálacskák hasonlatával, mellyek az edényben körben forgó viz mozgása által a központhoz vonzatnak.

A fény hatását a távoli testekre már a régiek is úgy fogták fel, mint ő.

A szivárvány körüli ismereteit nagy részben Antonio de Dominisnak köszöni. Cartesius maga is megvallotta bizalmas leveleiben, mikép a fénytöréstanban Kepler volt mestere, ki e tudományban minden mást jóval megelőzött; habár kiadott irataiban kerüli az illy vallomást és dicséretet.

Az összetett erők irányát fejtegető okoskodás Keplernél található, mint szintén Keplerből vezeti le a beesési és visszaverődési szögek egyenlőségét is. És ez hálás említést érdemelt volna, tekintve, miszerint Cartesius majdnem egész okoskodása ez elven alapszik.

Voss Izsák rájött, mikép Willebrood Snellio volt első feltalálója a sugártörés törvényének, mindazáltal én nem merem tagadni, hogy Cartesius magától is rábukkant arra.

Leveleiben tagadja, hogy olvasta Vietit; de sokan kétségtelennek tartják, miszerint látta Harriot elemzési könyveit, mellyek 1631-ben szerző halála után tétettek közzé; annyira összhangzanak ezek a Cartesius-féle mértan számitásával. S már Harriot egyenlővé tette az aequatiót a zerushoz, és innen hozta ki, mint származik az egyenlet a gyököknek egymással szorzásából, miként változhatik az egyenlet a gyökök öregbitése, kisebbitése, sokszorozása, osztása által, s miként ismerhető fel az egyenletek és gyökök természete a terminusok megtekintéséből. A honnét Wallisius beszéli, mikép Roberval, ki csodálkozott, h gy jutott Cartesiusnak eszébe zerushoz tenni egyenlővé az aequatiót, mintha az mennyi-

szobájának nevezte. De e positiv rendet kivéve, nem tartotta magát a szabályokhoz, mellyeket felállitott; bár testestül lelkestül mérnök, mégis csak regéket szött; mig mások fürkészték a természetet, ő ki akarta azt találni s anyagok nélkül épiteni; művei telvék merész javaslatokkal, előzeteket nélkülöző következtetésekkel, légből kapott föltevésekkel. Hibázott, midőn az Isten létének bebizonyitására szükségesnek tartotta a nyilvánvalóságot, s tagadta azt a külvilágra nézve; midőn összezavarta az akaratot az értelemmel, az elhatározást az itélettel. Hamis a barmokra vonatkozó elmélete, s a teremtett állagok szenvedőlegességének elve. Szükségkép ide kellett neki jutnia, miután megvetette a történelmet, mint ollyat, mellyben a tekintély uralkodik, s azt akarta, hogy minden egyes újból kezdje a tudományok épületét, megszakitván a hagyományt, melly egyedül teszi lehetővé a gyarapodást.

Nagy önhittség megtagadni a századok művét, s az elődök olly csekély ismeretével akarni fölemelni a bölcsészet épületét! Az egyedi észen s a mértani csalhatatlanságon kivül minden egyebet megvetvén, a tudományt az értelmi tehetségek tanulmányozásában központositja; átengedi magát az előitéletnek, miszerint a tudomány elvének egyetlennek kell lennie; s bármennyire bámuljuk is, miként vihetett egy ember annyi dolgot véghez, hogy nagyobb botlásokat nem követett el, ugyanazoknak köszöni, kiket megtagadott.[1])

E merész rendszert nem lehetett mosolylyal fogadni, már csak szerzőjét tekintve sem, ki nagy hirben állott mint tudós, ismerte szükségét az apró engedékenységeknek, hogy türesse magát, ügyesen tudott evezni s elválasztotta saját forradalmát az akkori vallási és politikai forradalmaktól. Ő nem a kolostor, hanem a hadsereg s a magasabb körök embere volt, s ugyanazért a társadalomhoz fordult, mi uj erőt s igen sok hallgatót szerzett neki. Nemes és gazdag lévén, nem volt kénytelen tanszékről hirdetni gondolatait; Elmélkedé-

---

ség volna, megmutattatván neki Cavendish által Harriot könyve, felkiáltott: *„Ő látta azt, ő látta azt.“*

A másod fokú egyenletnek köbre változtatását a megelőző században Lodovico Ferrari találta fel, kinek életrajzát barátja Cardano hagyta reánk.

Szóval, Cartesius módfelett megvetett mindenkit, s dicsvágyból olly fogásoktól sem tartózkodott, mellyek kevéssé nemeseknek látszhatnak.“

[1]) Mostanában ismét nagyon emelkedik Cartesius hitele. Lásd **Bordas Dumoulin**, *Le Cartesianisme* czimü munkáját, melly 1843-ban akademiai jutalmat nyert.

seit a Sorbonnenak ajánlotta, melly legifjabb s legkitünőbb tagja Arnauld Antal által ártalmatlanoknak, sőt a vallásra nézve haszonosaknak nyilvánitotta azokat; hizelgett a jezsuitáknak; mihelyt Galilei pörbe fogatott, rögtön felfüggesztette a föld forgásának mennyiségtani bizonyitását; Richelieutől évpénzt fogadott el a nélkül, hogy használta volna azt, s egy királynét tanitott a bölcsészetre. Ez paizsul szolgált neki; a közben a bölcsészi ujitás mindinkább elterjedt s az összes gondolkozók Cartesianusok lettek; Bossuet, Fenelon, a portroyali remeték, a tanitással foglalkozó testületek, különösen az oratorianusok, sőt a jezsuiták is.

De tanitványai kifejtvén bölcsészetét, napfényre hozták annak hibáit, s a mindenistenlő Spinosa, az epicur Gassendi s az istentelen Hobbes erősiték, hogy nem tesznek egyebet, hanem csak szabatosabb alakba öntik a mester tanait. Hollandban az arminianok és coccejanok a vallás szabad vizsgálatára használták azt fel, állitván, miképp a szentirás igazságának az ész által kell bebizonyittatnia.

Ekkor fölébredt a gyanu; vetélkedve támadták őt meg a theologusok, bölcsészek, természettudósok, politikusok; az egyetemek Aristoteles iránt mutatott ellenséges érzületét hányták szemére; a jezsuiták megütődnek, midőn jansenisták által látják őt védelmeztetni; a protestansok megtagadják tőle a türelmet, miben mérsékeltségéért a katholikusoknál részesült; s Voët Guisbert, az utrechti egyetem theologusa, az ő érvelésében az Isten léte mellett álczázott atheismust látott; a honnét heves harcz keletkezett, mellyet az oraniai herczeg csillapitott le. Bevádoltatván Rómában, művei az Indexbe tétettek *mig ki nem javittatnának*, azaz örökre, miután a szerző már akkor nem élt; midőn 1667-ben hamvai Svédhonból Franciaországba szállittattak, a párizsi egyetem cancellárának megtiltatott elmondani a dicsbeszédet, mellyet ez alkalomra készitett; s a parlament, ösztönöztetve a Sorbonne és az egyetem által, már-már tilalmat volt közzétendő a Cartesius-féle bölcsészet tanitása ellen, fentartván az Aristotelesit. A haladással és jó politikával ellenkező illy határozat mégis idején felfüggesztetett; a jezsuiták mindazáltal rábirták a királyt, hogy az államtanács elé vitesse ez ügyet, melly megtiltotta annak tanitását a párizsi egyetemen; az oratorianus atyáknak, kik ellenszegültek, alávetési nyilatkozatot kellett aláirniok,[1]) mellyben többek között azt mondák, hogy „a természettanban nem szükség el-

[1]) Cousin ur, Cartesius kiadója és tisztelője, a *Journal des Savans*-ban, 1838. Mart. kiadatlan okmányokkal világitotta meg e tényt.

térni Aristoteles elveitől s Cartesius uj tanához ragaszkodni, mellynek tanitását a király, helyes okai lévén, eltiltotta....

„Mondani kell 1) hogy a valóságos és külső kiterjedés nem képezi az anyag lényegét; 2) hogy minden természeti testben van egy lényeges alak, melly valósággal különbözik az anyagtól; 3) hogy vannak valódi és föltétlen esetlegek, mellyek minden más állagtól valósággal különböző alanyaikkal együtt járnak, s mellyek természetfölöttileg alany nélkül is léteshetnek; 4) hogy a lélek valósággal jelen s az egész testtel és annak minden egyes részével egyesülve van; 5) hogy a gondolat és ismeret nem lényege az eszes léleknek; 6) nem ellenkezik, hogy Isten hatalma ugyanazon időben több világot teremtsen; 7) hogy az ür nem lehetetlen.“[1])

Huet.

A peripatetikusok tehát még mindig altathatták magukat, hogy Baco és Cartesius csak mulékony divatul szolgálnak, de a lökés meg volt adva, a tekintély helyét az ész foglalta el, melly hozzászokott a szabad gondolkodáshoz; miért is elkerülhetlen volt, hogy ne akadjon bölcsész, ki tovább menve, még azon bölcsészetet is felforgassa, mellyből kiindult. A szabad vizsgálat nekibátorodott a Cartesius tana fölött keletkezett vitákban; s hallgatással mellőzve az ellenfelek nagy tömegét, Huet Péter Danielt említem Caenből (1630—1721), ki, miként már láttuk, Bossuet-val együtt a koronaherczeg (dauphin) nevelője, s az ad usum Delphini kiadványok intézője volt. Bochart barátja megkedveltetvén vele a keleti irodalmat, ennek társaságában Stokholmba ment Krisztina királynéhoz, s amaz országok és Hollandia sok tudósa előtt kedvessé tudta magát tenni szép módjával; visszatérvén (1662) a természettan, csillagászat és bölcsészet tökélyesitése czéljából hazájában egy társulatot alakitott, mellynek Colbert kisérletek eszközlése végett évpénzt utalványozott. Eleintén a cartesianismus volt kedvencze, azután Sextus Empiricus olvasása kételyt támasztott benne s közzétette a cartesiusi bölcsészet birálatát (Censura philosophiae cartesianae 1689), leginkább megsebezhető részében sujtván azt, melly gyenge oldalt a dogmatismus és skepticismus közötti ingadozás képezte. Durva feleletet nyervén, a gúny fegyvereivel övezte fel magát Nouveaux mémoires pour servir á l'histoire du Cartesianisme

[1]) *Recueil de quelques piéces curieuses, concernant la philosophie de M. Descartes.* Amsterdam 1684.

czimü névtelen művében (1692), mellyben fölteszi, mikép Cartesius a helyett, hogy Svédhonban meghalt volna, Lapplandba vonult vissza, hol egy új bölcsészi iskolát alapitott, mellyre a legcsipősebb gúnyt szórja. Visszatérvén Párizsba, barátai, a jezsuiták, között végezte életét, s közhasználatra hagyományozta ott saját könyvtárát.

Mindenütt csak elégtelenséget és hamis elveket találván, miként ezt De la faiblesse de l'esprit humain czimü sirutáni értekezésében kimutatta, a tudós skepticismust az által kerülte ki, hogy a kinyilatkoztatást hivta segélyül; és sajátságos a mód, mellyen azzal a kételyt összeegyeztette, mondván, mikép Istennek lényegénél fogva úgy kell ismernie a tárgyakat, a mint vannak, s ugyanazért szükséges egy tárgyilagos igazság; miért is az Isten előre tudását (praescientia) ő alapelv gyanánt állitja fel. Az ember szerezhet magának ismeretet a tárgyilagos igazságról, de csak a hit segélyével győződhetik meg róla, hogy birja azt; ámde a hit nem az észből szülemlik, hanem Isten ajándéka; az ész tehát nem terjesztheti ki kételyeit a hit állitásaira.

Daniel atya Rouenból Utazás Cartesius világában czimü munkájában (1690) kimutatja, miszerint zürzavarosság tekintetéből egyetlen világ-természettani hypothesis sem vetélkedhetik Cartesiuséval, melly telve van ellenmondásokkal és egymást megdöntő hypothesisekkel; és ezt ő egy igen szellemdus és oktató regényben tette, mi nagyon alkalmas olly élénk népnél, minő a franczia.

Az Art de penser, melly Port-royalból, valószinüleg Arnauld tollából került ki (1664), s mellynek folytonosan javitott tiz kiadása látott napvilágot, első szabályos értekezés, melly tiltakozik Aristoteles módszere ellen, a nélkül, hogy becsmérelné azt; nem ért egyet Cartesiussal az iránt, mint kelljen fölfedezni, megelőzni és helyreigazitani az előitéleteket, de elismeri az új rendszer fensőbbségét; s bár sok vitatkozási szőrszálhasogatás van benne, a logicát világosan, a régi kézikönyveknél nagyobb szabatossággal adja elő; segitett kiküszöbölni műnyelvi idegenszerüségeket, a zavaró és gyermekes alosztályozásokat, s a pedans latint a legszebb korbeli franczia nyelvvel cserélte fel.

Mielőtt az eredetiekről beszélnék, megemlitem az angol Gale Theophilt, ki Court of the Gentiles czimü munkájában(1669) azt akarja kimutatni, hogy minden bölcsészet a héberektől származik; mit nem fog lehetetlennek találni, ki e népet ugy tekinti, mint az eredeti hagyomány letéteményesét. Műve, Filologiá-nak czimzett, első részében e föltevést a nyelvek segélyével bizonyitja, szintén uj

mód, mellynek hogy ismerte fontosságát, nem csekély dicsőségére szolgál.

Cudworth Rudolf, Anglia platonikus és vallásos iskolájának növendéke, mellynek központja a cambridgei egyetem volt, a Mindenség értelmi rendszerében (1678) a régi iskola nagy tudományosságával az ujnak szabadságát párositotta, a nélkül azonban, hogy eredetiségre jutott volna. Ő az emberi akarat szabadságát védi Demokrit és Hobbes anyagelvi, némelly scholastikusok theologiai, és a stoikusok fatalismusa ellen, kik a gondviselést a természet törvényeivel zavarják össze. Az elsővel Isten létének bizonyitványait állitotta szembe, ellenfeléhez méltó erélylyel czáfolván Hobbes nemtelenül erkölcstelen elméleteit. Csupán ez első könyvet végezte be; a többiekben a nominalistáknak kimutatta volna, mikép az igaz és jó természetöknél fogva örökkévalók és változhatlanok; a stoicusoknak pedig, hogy az ember szabad és felelős tulajdon tényeiért.

Plasztikai tana elméletét, mellynek czélja a természeti törvények működését az istenség folytonos beavatkozása nélkül fejtegetni, elfogadták némellyek, főleg az élettudósok. Granwill József Tudományos skepticismus-ában az emberi ész gyengeségét, s egy demonstrativ dogmatismus alapitásának lehetetlenségét mutogatja; s megelőzi Humet az okbeliség esetleges jellegének vitatásában.

Malebranche.

A párizsi Malebranche Miklós (1638—1715) idomtalan külsővel birván, embergyülölő lett, s az oratorianusok congregatiójában keresett menhelyet; s véletlenül egy könyvárusnál meglátván Cartesius De homine czimü munkáját, az abban foglalt uj eszmék, a világos irály, az elvek látszólagos szilárdsága annyira megtetszettek neki, hogy reszketett a gyönyörtől. A bölcsészetre adta tehát magát s bár mennyire kedvelte is Cartesiust, megőrizte függetlenségét, saját fölfedezéseiben lelvén gyönyörét; s természetes és vallásos mysticismusánál fogva egyenes és szigoru lévén, keményen itéli meg az ember erkölcsi és értelmi gyöngeségeit.

Cartesius megfejtendő a lélek és test között létező összhangot, az Isten segélyéhez folyamodott, a léleknek csupán azon tehetséget tulajdonitván, hogy intézze a test mozgató erőit. Malebranche érezvén ez intézés megfejtésének nehézségét, az Isten segélyének elméletét az alkalmi okok hypothesisével cserélte fel.

Az ő sarkpontját az eszmék megkülönböztetése képezi nemcsak az érzékelésektől, hanem az érzelmektől is. Az érzékelés a lélek módosulása tekintettel arra, mi a testben történik, melylyel egyesülve

van. Az érzelmek utján a szellem semmit sem fogamz, hanem csak jelen állapotára tétetik figyelmessé a nélkül, hogy felfogná azt, mig az eszme látása annak, a mi létezik; nem egyszerű módosulása a szellemnek, hanem igenis valamelly külső valóságos tárgynak nyilvánulása. Az eszmék tárgyai örökkévalók, változhatlanok, szükségesek, mellyek vagy nem tünnek fel a szellémnek, vagy úgy tűnnek fel, a mint vannak. A minek tehát eszméjével birunk, az létezik; s midőn azt mondjuk, hogy nem létező dolgok eszméjével birunk, akkor ezt az érzelemmel zavarjuk össze. A tudománynak az Isten eszméjén kell nyugodnia, mert ez a többieket mind magában foglalja, mellyek részleges ábrázolatai a lény átalános eszméjének. Az én, mellyből a bölcsészet kiindul, véges; s minthogy a véges eszméje nem zárja magába a szükséges létét, abból a teremtés eszméje szülemlik. Az összes lehető világokat áttekintvén, Isten azt valósitotta, melly teljesen visszasugározná az isteni tökélyeket, semmi oka nem lévén rá a kevésbbé tökéletest választani, s ok nélkül működni nem méltó Istenhez.

De e világon léteznek-e testek is, szellemek is? különböznek-e egymástól? a kiterjedés, melly az anyag lényege, lényeg-e vagy módosulat? Egy körre, egy négyszögre nem gondolhatok a nélkül, hogy föl ne merüljön bennem a kiterjedés eszméje, a négyszög vagy kör tehát annak módosulásai; de a kiterjedésre gondolhatok a nélkül, hogy más egyébre gondolnék, miért is nem egyszerű mód az, hanem állag; mi azt jelenti, hogy az anyag létezik, s minthogy eszméje nem zárja magában a gondolatét, teljesen különböző a szellemtől.

Isten, ki mindig a legtökéletesebbet állitja elő, szükségképen szellemeket is teremtett, kik képesek legyenek ismerni és szeretni; de a benyomásokat mi reánk ugy is eszközölhetné, ha anyag nem léteznék. A benyomások tehát nem bizonyitják a küldolgok valódi létezését, mellyre nézve csak a kinyilatkoztatásból nyerünk bizonyosságot.[1])

De micsoda viszony létezik a szellemek, mellyek léte be van bizonyitva, s a testek között, mellyek léte ki van nyilatkoztatva? Mikor én-em akar, a kar mozdul, s általa egyéb testek; pedig a

---

[1]) Megczáfoltatott a trapanii Michelangelo Fardella által (1650—1718), ki az ő saját érvét használta ellene, a testi világ létét csak a kinyilatkoztatás utján lehet bebizonyitani. E rendszerben Malebranchet megelőzték a franczia Tomasin; s a tiroli capucinus Giovenale dell-Anaunia *Solis intelligentiae, cui non succedit nox etc.* Augusta 1686), ki azt bővebben és nagyobb mérséklettel fejtette ki.

gondolkozó s a kiterjedt állag lényegöknél fogva egymástól függetlenek maradnak. A kölcsönös módosulás tehát csak merő látszat, s azok viszonyzata a Teremtő által megállapitott általános törvények eredménye, mellyek által ő maga eszközli a mozgást a testben, midőn a lélek akar, vagy a benyomásokat a lélekben, midőn a testek jelen vannak. E szerint ez eredmények közvetlen és valódi oka az Isten; alkalmi oka a szellemek és testek. Az eszmék tehát isteni lényeg lévén, s csupán azok által létezvén az értelem, mindent Istenben látunk, még a testi világot is. Minthogy az eszmék kivülünk vannak, s Isten állitja elő azokat a mi szellemünkben, az értelem folytonos kinyilatkoztatás. De bár Isten azok szülő oka, alkalmi okuk az ember figyelme, mellynek nyomán Isten azokat termeli. Az igaz megismerésében való haladás tehát a figyelem erejével áll arányban, miként a tévely az érzelmeknek eszmékkel való összetévesztéséből származik.

Mert az érzékek, még a legnemesebb, a szem is, folytonos csalódásoknak tesznek ki, mi sajátlag nem azok, hanem az itélet hibája, mellyet a tárgyakról hozunk; egyedüli ut az igazsághoz az Istennel való egyesülés; melly egység az eredendő bün által annyira meggyengittetett, hogy arra csak az képes, ki tiszta szivvel és világos szellemmel bir; mig ugyanazon bün annyira összefüzte a lelket a testtel, hogy a kettő egynek, s a test fölényben lévőnek látszik. Megtörténhetik tehát, hogy nem különböztetjük meg helyesen ama zavart hangokat, mellyekkel az érzékek töltik el képzelmünket, ama tiszta igazságtól, melly lelkünkhöz szól: annál inkább mert a test hangosabban szól mint az Isten, s mi gőgösök itélünk a nélkül, hogy figyelnénk az igazság szükséges szavaira.

E szerint teljesen a fensőbb felvilágositásban bizakodik, ő, ki különben jól megfontolva és éleselmüleg okoskodik. S kutatván a különféle tévedéseket, mellyek az érzékektől, a képzelemtől, értelemtől, a természeti hajlamoktól és szenvedélyektől erednek, azt állitja, hogy e földön minden rosz a tévedésből származik, mibe ha bele nem egyeznék, az ember nem vétkeznék, miután csupán az akarat itél és okoskodik, mig az értelem nem tesz egyebet, mint látja a dolgokat és azok viszonyait, s Isten az oka és végczélja szeretetünknek ugy mint ismereteinknek. Az akarat szabad, tevékeny, mindig a jóra irányul, de megvan benne a képesség azon tárgyakra forditani az értelmet, mellyeket akarunk, hogy igy igazság szerint itéljük meg azokat, s megóvjuk magunkat a csalékony látszatoktól. Az embernek tehát kötelessége világos itéletek szerint szabályozni

indulatait; az eszmék körül központositani figyelmét, hogy folytonosan kikérje azok tanácsát, s azokhoz szabja vágyait; csak olly előterjesztményekhez adni beleegyezését, mellyek annyira nyilvánvalók, hogy benső ellenkezés nélkül nem utasithatja vissza azokat; és föltétlenül semmi jót ne szeressen, ha nem teheti azt furdalás nélkül. Ime tehát a metaphysikából vezeti le erkölcs-tanát; mert ha a dolgok rende Isten által van megállapitva, az embernek nincs szüksége egyéb erényre, mint szeretni a világ erkölcsi rendét.

S Malebranche tanait épen az egység teszi bámulatosakká, mellynélfogva olly nagy kiterjedésü rendszerét néhány általános elvtől függősiti, az istenséget akarván utánozni, melly a legegyszerübben eszközölte a teremtést. Érthető, szabatos, irályában választékos, a metaphorákat idejében és helyén alkalmazza, élénk, ollykor ékesszóló a nélkül hogy declamálna; nincs metaphysikus, ki képes volna jobban szem elé állitani az annyira elvont fogalmakat, mit ő hogy ugy mondjuk a kinyilatkoztatás nyugalmával tesz, ebben is megközelitvén Platót. Alapjában Cartesiánus lévén, mestere tanát tökélyesitette, és pedig leggyengébb részeiben, tudniillik a logikában s a megismerés elméletében. Az eszmék társulását minden másnál bővebben kifejtette; ajánlja nem tenni nehézkesekké a tudományokat uj kifejezésekkel, nem nyugodni meg a tekintélyen, nem tartani tudományosságnak a sok olvasást; s bölcs észrevételeket tesz az erős képzelődések ragályossága fölött, a mint az némelly nagyok hatályában s bizonyos véleményekben nyilvánul, millyenek a bübájosságra, a lélekjelenésekre vonatkozók, figyelmeztetvén mikép a boszorkányok szaporodnak ott, hol égettetnek. Midőn a szenvedélyekről értekezik, éleselmüleg és könyörtelenül teszi gúnytárgyává az emberiség, különösen pedig a tudós és előkelő világ eszelősségeit: türelmetlen lévén mindazok iránt (gyakori eset a tudósok között) kik más tudománytéren működtek, a csillagászokat, a könyvkedvelőket, tudósokat is gunyolta; Aristotelesnek heves ellensége, talán a miatti boszuságból, hogy ennek tanitványai akadályokat gördítettek az igazság utjába.[1])

---

[1]) „Ha tudják, hogy Aristoteles vagy valaki tanitványai közől vezetett le valaha valamelly igazságot a neki sajátos természettan elveiből, fejtsék azt ki, bizonyitsák be, s ezután Aristotelesről csak dicsérettel fogunk szólani . . . Ennek könyvei olly homályosak, s telvék annyira határozatlan és általános kifejezésekkel, hogy az igazság némi látszatával lehetne azoknak tulajdonitani még ollyanok érzelmeit is, kik vele ellenkezésben vannak; vele mindent mondathat

A bölcsészet terén akkoriban nagyobb befolyást gyakorolt mesterénél[1]); s tévedése abban állott, hogy a lelket nem az eszme hanem az érzelem utján vélte felismerhetni, s hogy a testeket ugy észlelte amint az érzékeknek mutatkoznak, nem pedig tárgyilagosan, mi által az alkalmi okok rendszerére vezettetett. Pedig a testek ismeretére nem csupán a külső, hanem egy benső észlelés utján jutunk, melly azok lényeges sajátságait tárja fel előttünk, s ugy mutatja be azokat nekünk mint az alap-érzelem anyagát. A test kiterjedése sem árt az érző én egyszerüségének, miként ellenében Arnauld felhozta, ki az ismeretek alapjait s az alanyi és tárgyilagos eszmék közötti különbséget illetőleg akarta őt megczáfolni. Ő különösen tagadja mintha mi a tárgyakat közvetlen módon fognók fel, s mintha ezek eszméi érzeléseink közvetlen tárgyait képeznék; hanem azt állitja, hogy a tárgyakat közvetlenül érzékeljük: a honnan azt hozza be, hogy érzeléseink természetöknél fogva képviseletiek és a lélek módosulatai; tehát Kanthoz közelit, s az érzékeléseket összezavarja az eszmékkel, vagyis az érzéki észlelést az értelmivel. Erőteljes és éles ellenfélnek mutatta magát; miről Malebranche panaszkodott is, midőn neki pontról pontra de gyengén felelt.

Több mások ez időben a lélek eredetéről és természetéről értekeztek, ki anyaginak, ki a fogamzás perczében a szülők által nem-

---

az ember, a mit akar, mert ugyszólván semmitsem mond, habár nagy zajt csinált, miként a gyermekek mindent mondatnak a harangokkal, a mi nekik tetszik, mert nagy zajt ütnek azok és semmitsem mondanak.“ **Malebranche.**

[1]) Malebranche igen élénken emlékeztet kitünő kortársára, Pascalra, habár tudtommal semmi viszony nem létezett közöttök, s nem használhatták fel egymás iratait; mindkettő lángelme, erős képzelemmel, élénk, gúnyoros, szigorú, rettenthetlen szellemmel, melly nem törödik a népvéleménynyel, és elismert tekintélyekkel; mindketten át vannak hatva ama nagy különbség eszméjétől, melly az ember kezdetleges és jelen állapota között létezik, s egyenlően jól fejtik meg léte jelenségeit; különböző módon és különböző fokozatban mindkettő kétkedő és szigoru a bizonyitékok követelésében; mindketten kevésre becsülik az emberi ismereteket, mellyek a mennyiségtani regiokon kivül esnek; mindkettőt szigoru erkölcs s heves és rajongó buzgóság jellemzi. De Malebrancheban a vallásos érzelem kevésbbé elnyomó; szeme a nélkül, hogy elvakittatnék, bolyong a fényben, melly előtt Pascal, elfogódva a tisztelettől, lezárja pilláit; az igazság kevésbbé félénk vágya, a lelkét átható ihletésekbe vetett nagyobb bizalom tartják őt fen; készebb elfogadni valamelly uj véleményt, de kevésbbé van alávetve a gyöngeségnek, hogy uj sophismával akarjon védeni valamelly régebbit; kevesebb nála az esély, de több a bőség és változatosság.“ **Hallam,** *Letteratura del Europa* etc.

zettnek állitván azt, a honnét a bölcsészetben és theologiában a traducianusok s a creatianusok két felekezete keletkezett. Nagy számmal merültek fel a kérdések a szellemek természete s a bűbájosság lehetősége fölött; s Bekker Boldizsár, Westfrisia szabad gondolkozója, ki egy munkácskát adott ki, hogy lecsillapitsa az 1680-diki üstökös által okozott félelmeket, Elbűvölt Világ czimü művében (1691) tagadja a szellemek befolyását az emberekre, mert, miként cartesius-módon érvel, a szellem semmiképen sem hathat a testre; hosszas és unalmas munka, kivéve a negyedik részt, melly érdekes történeteket tartalmaz. Nagy zajt keltett; az amsterdami hatóságok formaszerü pört kezdettek ellene, s kénytelen volt tisztázni érzelmeit, mindazáltal eltiltatott véleményeinek hirdetésétől, végre tanszékétől is megfosztatott.[1])

Spinosa.

Baruch Spinosa (1632—77), Amsterdamban portugal héberektől születvén, s a hirneves rabbi, Mosé Mortera által neveltetvén, héber nyelven végezte (s ez el nem feledendő) a tanulmányokat, mellyeket más bölcsészek görög és latinon, de csakhamar érezte a theologia tanulmányozásában, hogy nem valának elégségesek vallásbelieinek tanai és módszerei, s kételyeket nyilvánitott az angyalokra, Istenre, lélekre alkalmazott eszmék fölött. Övéi tehát bevádolják a zsinagogában, megkisérlik ajándékokkal lekenyerezni, aztán (ha igaz) meggyilkolni, végre kiközösitik. Miután testvérei kitagadták, a keresztényekhez szegődik, s tulajdon nevét Benedekre változtatja; tanulja a latint és görögöt, egészen az igaz és jó önzetlen kutatására adja magát; vidékre vonulván vissza, láttani lencsék gyártásából él, ifju korában hosszaszoktatja magát a magányhoz, megkedveli Cartesius rendszerét, szigoruan mértani módszerrel hozván le abból egy, alak és szabályosságra nézve uj, s mély meggyőződéssel kifejezett metaphysikai rendszert. Hire terjed, keresztény tanszékekre hivatik meg, mellyeket visszautasit; jó barát, igen mértékletes, nyájas, nagyravágyást és félelmet nem ismer, végre negyvenöt éves korában meghal.[2])

---

[1]) Hasonlittassék össze azzal, mi Galilei ellenében történt.

[2]) **Benedicti de Spinosa** *opera quae supersunt omnia* per Henr. Eberh. Gottlob. Paulus. Jena 1802—3.

Oeuvres de Spinosa, trad. par M. Saisset. Páris 1842.

B. von Spinosa sämmtliche Werke aus dem Lateinischen, mit dem Leben Spinosas, von Berthold Auerbach. Stuttgard 1841. 5 vol.

Fölismerte Cartesius és Baco pontatlanságait, kik nem birtak tiszta tudattal az emberi szellem valódi természetéről s a tévely forrásairól, s ifju korában irta meg Ethicá-ját, emez előhirnökét a rendszernek, melly tőle vette nevét, s melly nem egyéb, mint anyagelvi mindenistenlés, miben Giordano Bruno őt már megelőzte.

Ha (miként Cartesius tanitotta) állag az, minek nincs szüksége más dologra, hogy létezzék, ebből az látszott következni, hogy csupán Isten létezik valódilag, mig a véges lények csak tulajdonitmányai az önmagától létező egyetlen állagnak. E következtetés elől a Cartesianusok ugy akartak kitérni, hogy azt mondották, miszerint az állagnak nincs szüksége más dologra mint alanyra, mellyben székeljen, hanem igenis mint elvre és okra; miért is a véges lények bevégzetlen, de valódi állagok, jóllehet szükségök van Istenre mint kutfőre és okra. Spinosa elveti e megkülönböztetést s tagadja, hogy létezhessék valamelly ok és alany. A szülő s a szülött állagnak vagy különböző, vagy azonos tulajdonitmányaik vannak; első esetben egyik nem lehet a másik oka; a másodikban nem lennének különbözők. Cartesius szerint az anyag az által különböztetik meg a szellemtől, hogy a gondolat, ennek tulajdonitmánya, nem kiterjedés, mi az anyag tulajdonitmánya, mivel azt bizonyitja, hogy az állagok csupán a tulajdonitmányok különbözésénél fogva állithatók különbözőknek; s minthogy a szülőnek és szülöttnek azonos tulajdonitmányai vannak, nem létezhetnek különböző állagok.

E sarkalatos dilemma sem nem áll, sem nem bizonyit. Két állag, melly ugyanazon tulajdonitmányokkal bir, fajlag bizonyára nem különbözik egymástól, de ki tagadhatja, hogy ugyanazon tulajdonitmányokkal, két, számszerint különböző állag létezhetik? S ha az oknak magában kell is foglalnia azt, mi az eredményben van, következik-e, hogy ugyanazon módon kell magában foglalnia? Nem foglalhatja-e magában a végtelen ok teljes módon azt, mit az eredményekkel véges módon közöl? Amaz tökéletes, ezek tökéletlenek, tehát különbözők.

Spinosa azonban ezerféleképen igyekezett kifejteni az ő dilem-

---

Amande Saintes, *Histoire de la vie et des ouvrages de Spinosa, fondateur de l' exégése et de la philosophie moderne.* Páris 1842. 5 köt. Ez egy dicsbeszéd.

Damiron a *Mém. des sciences morales* IV. kötetébe egy, Spinosara vonatkozó értekezést vett fel.

Montbeillard Leo 1851-ben Spinosa *Ethicajának* birálatát tette közzé, mellynek fő czélja megtagadni tőle okoskodásának állitólagos szigorát, s megtörni a követelt alapelveket s a dagályos elméleteket, mellyekből ama mü áll.

máját, s azt hivén, hogy bebizonyitotta, mikép a különféle valóságok csak ugy ismerhetők meg, mint egy egyetlen állag tulajdonitmányai, ez állag természetét kutatja, ha vajjon szellemi vagy anyagi-e az? A Cartesianusok szerint csak két alaptulájdonitmány létezvén, t. i. a gondolat és kiterjedés, s ez utóbbit anyaginak tételezvén fel, Spinosa azt igyekszik kimutatni, hogy a gondolat, hasonlólag a kiterjedéshez, nem lehet egyéb mint az anyagi állag egy sajátsága. Mi következik innét? a lélektanban az értelem és az akarat egyszerü módosulásai a szervezetnek; az erkölcstanban (s a moral már ellenmondás a föltétlen szükségesség mellett) vétek és erény nem léteznek, miután minden dolog azonos, s minden szükségképen állittatik elő az állag erélye által; a politikában a jog az erőre vitetik vissza. S miként Hobbes az átalános ellenségeskedésből, ugy ő a föltétlen azonosságból indulván ki, mindketten az erő uralmának gyilkos tanaihoz jutnak, mellyek egyiknél zsarnokságra, a másiknál fejetlenségre vezetnek.

A nemzetek csak addig kötelezvék a szerződések által, mig meg nem szünnek az érdekek, mellyek azokat köttették.[1]) A természeti jog hatalom, mellyet a világ összhangjától nyer, ki annak részét képezi; tehát mindenki azt igyekszik elérni, mit vele esze s vágyai hasznosnak láttatnak, melly törekvésében csupán a hatalom által korlátoztatik. Erkölcsi botlások tehát nincsenek, mert minden bün a tulajdon hatalom gyakorlata lenne; s a mit az ész rosznak nyilvánit, az csak saját természetünk törvényeihez viszonyitva ollyan, nem pedig az átalános rendhez. E korlátlan hatalom mindenkivel közös lévén, a gyakorlatban majdnem elenyészik s örökös háborunak szolgál okául; [2]) mitől hogy meneküljenek, az emberek jogaik egy ré-

---

[1]) *Foedus tamdiu fixum manet, quamdiu causa foederis pangendi, nempe metus damni, seu lucri spes, in medio est.... nec dici potest, quod dolo vel perfidia agat propterea quod fidem solvit simul atque metus vel spei causa sublata est.* Tractatus theologico-politicus. Cap. III.

[2]) Az ellenségeskedési jogot mindenki ellenében világosan kifejtette Spinosa felebb emlitett *Tractatusának* XVI. fejezetében: *Per jus et institutum naturae nihil aliud intelligo, quam regulas naturae uniuscuiusque individui, secundum quas unumquodque naturaliter determinatum concipimus ad certo modo existendum et operandum. Exempli gratia, pisces a natura determinati sunt ad natandum, magni ad minores comedendum; adeoque pisces summo naturali jure aqua potiuntur, et magni minores comedunt. Nam certum est naturam absolute consideratam jus summum habere ad omnia quae potest; hoc est jus naturae eo usque se extendere, quousque eius potentia se extendit. Nec hic ullam agnoscimus differentiam inter homines et reliqua naturae individua.*

széről lemondottak, s innen származott a polgári és politikai jog. A törvények e szerződésnek kifejezései, miért is csak akkor szabad azokat megsérteni, midőn a közjó kívánja. Ki tehát a hatalmat birja, az átalános joggal bir, mellyet egyedül a kiviteli képesség korlátoz, és pedig nemcsak a világi, hanem a vallási dolgokban is. A polgárok magánjoga az állam-törvények által minden egyesnek kimért szabadság, melly szükséges azok önfentartására ; miért is nem használhatják azt a közhatalom ellen.

Spinosa nem támadja meg szemben a theologiát, sőt inkább tiszteletre méltónak nyilvánitja azt; csupán azt ohajtja, hogy vele egyenrangba helyeztessék a bölcsészet, czélja lévén elválasztani a kettőt egymástól. A theologia körébe azon tárgyak tartoznak, mellyek Isten iránt engedelmességet s önmaguk iránt hitet kivánnak ; mig a bölcsészet csupán az észből kihozható igazság, bizonyosság megismerésére törekszik. Kevély gúny, mintha a jámborság elválasztható volna az észtől! Vallási véleményei Tractatus theologico-politicus-ában nyilvánulnak, ez egyedüli művében, melly életében jött ki (1670); ebben ő a vallási gyakorlatokat a félelemből származtatja, melly expedienseket keres, miktől nem várna segélyt, ki eszével szabad és szerencsés volna. Használják fel ezt a zsarnokok, de szabad-államokban mindenki azon véleményt fogadja el, mellyet akar.

Mert, mondja ő, a bölcsészet nem ellenkezik az ajtatossággal s az állam békéjével, sőt inkább annak föltétele. De a vallás (ajtatossági elv, teljesen különböző a bölcsészettől) sem nem urnője, sem nem szolgálója a bölcsészetnek s kell, hogy teljes szabadságot engedjen ennek s őrizzen meg magának.[1])

Az államnak joga van szabályozni mind a bölcsészetet, mind a vallást; de nincs joga megnyirbálni az okoskodásnak engedett függetlenséget, sem akadályozni, hogy kiki azt mondja és gondolja, a mit akar, föltéve, hogy egyszerüséggel és jó hiszemben teszi ezt. Cso-

---

Jus itaque naturale uniuscuiusque hominis non sana ratione, sed cupiditate et potentia determinatur. Quidquid itaque unusquisque, qui sub solo naturae impetu iudicat, id summo naturae jure appetere et quacunque ratione, **sive vi, sive dolo,** *sive precibus, sive quocumque demum modo facilius poterit, ipsi capere licet, et consequenter pro hoste habere eum qui impedire vult quominus animum expleat suum.*

[1]) *Nec theologiam rationi, nec rationem theologiae ancillari ... Unaquaeque suum regnum obtineat; nempe ratio regnum veritatis et sapientiae, theologia autem pietatis et obedientiae ... Philosophiae scopus nihil praeter veritatem; fidei, nihil praeter obedientiam et pietatem.* Ugyanott.

dák nincsenek, az események egymásutánja törvények szerint történik, mellyeket Isten nem változtat. A vallások, az emberi szellem e szüleményei, nem egyátalánosak, hanem a körülményekhez viszonyitvák, mellyek között születnek; s méltók Istenhez, ha az embert erényességre vezetik.

Szerinte az embernek tulajdon szelleme erőivel kell megszereznie az igazságot; a prófétai igazságok nem bizonyosabbak az emberinél, mert gyakran tévednek, valamelly nemzetnek nem legkitünöbb embereitől származnak, átcsillámlik rajtok a személyiség, s ellenmondanak egymásnak. S itt birálat alá vévén a Prophétákat és a héber történelmet, okszerűtleneknek találja azokat, olly itészettel, mellyet merészségben a legujabbak sem multak felül, miről bizonyságot tesznek szavai: „Az üdvösségre nem szükséges hinni egy Krisztusban, test szerint, hanem elég hinni Isten örök Fiában, vagyis az örök bölcseségben, melly minden dologban, különösen az emberi szellemben, mindenek fölött pedig Jézus Krisztusban nyilvánul.“ Innét azt következteti, mikép a bölcsészi szabadságot nem szabad a kinyilatkoztatások tekintélye által békóba veretni. De hol a határ, meddig az illy szabadság megegyeztethető a politikai renddel? Minden más kormányformánál alkalmasabbnak találja a demokratiait, mellyben minden egyes befoly ama souverain kormány képzésébe, melly aztán természetes birája a vallás-jognak, Isten külsőleg csupán a fejedelmek utján uralkodván az emberek fölött. De bármennyire átalános legyen is a souverain hatalom, a szellemekre nem terjeszkedhetik ki, senki sem engedhetvén át természeti jogát az okoskodáshoz és itélethez; a közjó iránti tekintetből le kell mondania az embernek cselekvési jogáról, de soha a gondolatéról.

Ama törzs axiomája, melly szerint Isten egyedül önmagát szereti végtelen értelmi szeretettel,[1]) egyikét födi fel főbenjáró hibáinak, melly abban áll, hogy összezavarja az értelmet az akarattal, minélfogva szerinte a szeretet nem egyéb, mint a létezés bizonyos módjához kötött eszme, minden lényeges viszony nélkül a kettő között. Ha Isten nem szereti az embereket, mikép szeretnék ezek egymást? S valóban a boldogságra, mellyet Spinosa jelöl ki nekik, nem szükséges a szeretet, mert minden egyes a többitől független hatalmat képez, mellyet csupán az önfentartási vágy lelkesit, s csupán a vágy ösztönöz

---

[1]) *Deus proprie loquendo neminem amat; nam Deus nullo laetitiae affectu afficitur. Deus seipsum intellectuali amore infinito amat.*

megfogni a dolgok okait s az eszmék viszonyzatának segélyével vonatkozásba jőni Istennel; egyszerű gondolatok ők, mellyek, minthogy minden közvetlen viszonyt nélkülöznek, egymással csupán a közös gyúpontban találkoznak, mellyből kifolynak. Következésképen Spinosa az emberek erkölcsi viszonyait nem azoknak, mint egyetlen testet képező személyiségeknek együttlegességére alapitja. Közösségben kell élniök, de csak azért, hogy tökélyesedjenek eszméik, s nem a társadalmi hajlamoknál fogva, mellyek csupán teljessé teszik az emberi életet; akarniok kell a jót mások részére is, mit maguknak kivánnak, de csak azért, mert e jó előmozditja az ész felszabadulását. E szerint megszüntetvén a szeretet, a magaviselet szabályzója az önzés lesz: büszke morálja az értelemnek, melly eszelősségnek tünteti fel az emberiség jámbor hajlamait, melly rosznak és haszontalannak nyilvánitja a könyörületet,[1]) mert zavarja a boldog nyugalmat, mit az embernek minden áron meg kell szerezni! Megfosztatván a reménytől, a bánattól, a vallásos vágyódástól, az ember logikai, de puszta elszigeteltségbe jutand, mellyben nem keresi sem az Isten szeretetét,[2]) sem a hozzá hasonlókét, hanem csak az ismeret boldogságát, melly önmagának a végtelen gondolattal való azonositásából származik.

Szóval, Cartesius azt mondotta, fentartani annyi, mint ujból létrehozni; következésképen mi nem egyebek vagyunk mint tényei, müködései az Istennek, ki ugy hoz létre minket, miként mi a gondolatokat, eredményeket, akaratainkat. Egynémelly tanitványai már levonták e következményt, és Spinosának csak egy lépést kellett tennie, hogy a mindenistenléshez (pantheismus) jusson; miért is Leibnitz őt Cartesianus immoderatus-nak nevezte. Valóban, szabad gondolkozó lévén, miként Cartesius, Spinosa minden lelkiismereti töprengés és körültekintés nélkül haladt utján; himez és nélkül levezette rendszere következményeit, mellyek: a biblia érvénytelensége s a vallások feldulása. Malebranche ellenben az elfogadott alapelv s a visszautasitott következmények közötti küzdelmet tárja elénk, s jóllehet vértestvére Spinosának, harczol ellene, annyira, hogy nyomorultnak nevezi őt.

Spinosa bölcsészetének legeredetibb részét a módszer képezi. A helyett, hogy szokás szerint az ismerttől haladna az ismeretlen, a világostól a homályos felé, ő megforditja a rendet, s az átalánostól

---

[1]) *Commiseratio per se mala et inutilis est.*

[2]) *Qui Deum amat, conari non potest ut Deus ipsum contra amet.*

megy át a részletesre, a lénytől az Istenre, az Istentől az emberre, a társadalomra, a természetre; mintha föltételezné, hogy könnyebb előbb az állagot mintsem a módozatot, az okot mintsem az eredményt, a teremtetlent mintsem a teremtettet felfogni. Igen veszélyes ut, melly őt valóban tévelyekbe vezette; s miként a scholastieusok a syllogismust, ugy ő a mértant használta eszközül mind az igazság, mind a hazugság bizonyitására. S be kell vallani, hogy Ethicá-jában nincs rész, nincs szólam, sőt nincs egy szó sem, melly bele nem illenék a szigoru mértani formába, és nálánál soha senki sem bizonyitotta be nyilvánvalóbban, mikép az erkölcsi rend igazságaira nem alkalmazhatók a természeti rend igazságainak módszerei. Igaz, hogy Spinosának nem volt czélja népszerüsiteni tudományát; sőt inkább azt mondotta: „A köznép s ki köznépiesen gondolkodik, inkább ne olvassák e könyvet, mintsem szokásuk szerint roszul értelmezvén azt, boszuságot okozzanak.“[1]) Boulainvilliers Henrik gróf (—1722) Refutation des erreurs de Benoit Spinosa czimü művében képmutatólag megkisérlette azt a közértelmiségnek hozzáférhetővé tenni. Mondván, mikép a vallásnak érdekében áll tisztába hozni az atheismus érveit, hogy győzelmesen megczáfolja azokat, kifejtette a vallástalan érveket, aztán azzal végezte, hogy reményét nyilvánitotta, miszerint a Gondviselés nem fogja elmulasztani védőket támasztani az igazságnak, s hogy ő maga is vállalkozott volna erre, ha kora és foglalkozásai nem akadályoznák. Az álnokság nem maradt észrevétlenül; de Spinosa rendszere, megfosztva ruházatától s a szigoruan bizonyitó módszertől, meztelenül képtelennek tünt fel.[2])

Locke.

A metaphysika népszerüsitésének érdeme Locke Jánost (1632—1704) illeti, kivel már találkoztunk (389. lap), ha mégis érdem az ő könnyedsége, melly semmire sem tanit s átugorja a nehézségeket, s világossága, melly nem egyéb, mint a semmi egyszerüsége. Az észlelt tényeknek nagy bővében van s jól irja le azokat, de nélkülözi az irály szabatosságát; s olly elvont tárgyakat, minők az övéi, nagyon is pongyolán és határozatlanul kezel, megvetvén a tudósokat s tiszteletet fitogtatván a jó érzék iránt, melly módszer közönséges társalgásban

[1]) *Vulgus ergo, et omnes qui cum vulgo iisdem affectibus conflictantur, ad haec legenda non invito; quin potius vellem ut hunc librum prorsus negligant, quam eundem perverse, ut omnia solent, interpretando, molesti sint.*

[2]) **Fr. Cuper**, *Arcana atheismi revelata* czimü munkája szintolly képmutató szellemben van irva.

talán alkalmas volna, de illy tárgyakról való értekezésben nincs helyén.

Az érzék-elviség magvait, mellyeket Baco hintett el, ő kifejleztette, merő ábrándnak állitván a bárminemű érzékelést megelőző eszméket; s a lelket ugy tekintette, mint egyszerű gondolkodó tehetséget, mellynek az érzékek a gondolkozó alanytól különböző dolgok eszméit, az elmélődés (reflexio) pedig a lét és érzékelés módozatainak eszméit szolgáltatják. De hogy mit értett az elmélődés alatt, nem eléggé világos, s ugy látszik e szót szellemünk különféle müködéseire szoritkoztatja a gondolkodás, hivés, akarás tényében; mindazáltal egyéb fogalmakat is oda foglal, minők az állandóság s talán a szám, a hatalom, a létezés fogalmai is, mellyek nem származhatnak a külső érzékektől, s teljességgel nem tekintethetnek ugy, mint a lélek módosulásai. S az elmélődésnek ő olly csekély fontosságot tulajdonitott, mikép tanitványai kizárhatták azt a nélkül, hogy megváltoztatottnak tartották volna rendszerét, midőn puszta érzékelésre vitték azt vissza.

Hogy megfejtse az érzékelések képviseletiségét, Demokrit hypothesiséhez folyamodik az érzéki képekről, mellyek a testből kifolyván, az emberi szervekbe hatolnak, s ezek által a közös sensoriumnak adatnak át. S minthogy ez nem nyujtana bizonyosságot a véges szellemekről, ő azt a természetfölötti rendbe utasitja.

Ugy a hogy feltalálván az egyszerü eszméket, a viszonyra tér át, melly azok s a dolgok között létezik, s mellytől függ a megismerés. De hogy ezt bizonyitani lehessen, az eszméket és dolgokat szembesiteni kellene; azonban miként lehetseges az, ha a tárgy csak az eszme utján ismerhető fel? Locke itt is felelet nélkül hagy, kivéve, hogy fölteszi, mikép az egyszerü eszmék szükségképen képviselői a tárgyaknak.

Nem vette tehát észre az eszmeképzés megfejtésének komoly nehézségeit. Elmélete alkalmazásában az állageszmékkel találkozik; s mivel lehetetlennek találja, hogy ezeket anyagi eszközök szolgáltatnák, tagadja létöket; mintha az ember képes volna azok nélkül okoskodni. Nem látván be, mikép valamelly közös és átalános minőség csupán a mi elménkben létezik, s hogy az érzékelések csak részleges minőségeket szolgáltathatnak, a testekben valami közöset tételez fel, s azt hiszi, hogy ugy a közöst, mint a részlegest kivülről, érzékelés utján nyerjük, mihelyt az érzékek észreveszik a tárgyakat; e szerint tehát mind a részleges, mind az átalános eszméket az érzékek adják, mellyekből az elemzés (analysis) segélyével kell azokat kivonni. Illy-

módon meg van oldva a lélektan legnehezebb kérdése, miként foghatja fel az értelem a közös eszmét? nincs többé szükség az összetésre (synthesis), melly megelőzi ez elemzést, s melly képezi a tapasztalat tárgyait.

S minthogy a nyelvnek olly nagy része van az eszmék képzésében, s igen sok tévelynek szolgál okául, Locke a szavak és eszmék között levő összeköttetésről is értekezik, hogy kikerültesse az innen származó csalódásokat. Ajánlja, ne használjunk valamelly szót a nélkül, hogy világos és határozott eszmét kötnénk ahhoz; mert különben puszta zaj lesz az, értelem nélkül. Igen jól van; de a II-ik könyvben azt mondja, hogy mi nem birunk tiszta és határozott eszmével egy ezer oldalu alakról; tehát e felől és sok más fontosabb dolog felől már nem okoskodhatunk.

A logikusoknak annyira fontos mértan ismeretének hiányát folytonosan észlelhetni nála; s könnyebb őt czáfolni, mint megérteni, tekintve határozatlanságát, melly annyira megy, hogy Stewart hajlandó hinni,[1]) mikép ő az emberi értelmet uj eszmék forrásául fogadta el. Annyi áll, hogy a főfő eszme szó nála roszul van meghatározva s olly különböző értelmekben fordul elő, hogy lehetetlen zavart nem okoznia.[2])

Nem eszközölt tehát ujitást, hanem a tömeg közé vitte a bölcsészetet. De milly nehéz a tömegnek helyesen itélni mestereiről! Locke hiányosan észlelt, s könnyelmüen különböztette meg a jellegző tényeket azoktól, mellyek csak esetlegesen változnak; ritkán van tisztában a kérdés sarkpontja iránt, s álomnak nyilvánitja az elödök legjobb törekvéseit. Alapos tanok helyett képekkel kápráztat; a világos eszme szerinte targy, melly az emberi szellem szemei előtt áll; az emlékezet doboz, mellybe be vannak zárva az eszmék, vagy irnok, melly azokat lajstromban tartja; az értelem sötét kamra, hová a fény néhány ablakon át jut be. Az érzékenység fejlödéséről szólván, folytonosan itéleteket emleget, a nélkül, hogy észre látszanék azt venni, s a nélkül, hogy megfejtené, miként lehetségesek azok. A

---

[1]) *Preliminary dissertation to Enciclopaedia*, par. III.

[2]) Locke elfogad valami természetit, azaz velünk születettet, ép ott, hol tagadja a velünk született eszméket (ideae innatae): „Ha elfogulatlan olvasókkal volna dolgom, hogy meggyőzzem öket a *velünk született* eszmék föltevésének hamisságáról, csak azt kellene bebizonyitanom, miszerint az emberek csupán természeti tehetségeik egyszerü használatával mindazon ismereteket megszerezhetik, mellyekkel birnak.“ *Bölcsészeti értekezés az emberi értelem fölött*, l. 1.

szemeket a szinek biráinak nevezi s illymódon az érzéknek itélési tehetséget tulajdonit; annyira roszul különböztette meg az érzékelés természetét az észlelésétől; az eszméket eléjök teszi az itéleteknek, habár másutt azt mondja „ismeret nem létezhetik itélet nélkül.“ Igy vallja, mikép „az összes emberi ismeretek az érzékektől származnak“; s egyszersmind hogy „van valami a priori, azaz szükséges és általános ismeret,“ tény, mellyet ő nem tagadhatott; s minthogy e kettő összeütközik, skepticismusba esett. Sőt az érzékeléseket összezavarta az eszmékkel, állitván, mikép a lélek szenvedőlegesen kapja az egyszerű eszméket a kül dolgok benyomása által; ugy, hogy méltán idealistáknak neveztethettek egynémelly utóbbi bölcsészek, kik az emberi ismereteket tisztán érzékelésre vitték vissza.

De fölösleges is tovább időzni birálatában, hiszen az emberi értelemről irt Essai-jének előszavában maga megvallja (1690), hogy „esetleg fogott ahoz, udvariasságból folytatta, összefüggetlen darabokban irta, gyakran megszakitotta, és ujra elővette a mint szeszélye és az alkalom hozták magukkal.“[1]) Mindazáltal az angolok magasztalták, mert politikai és vallási véleményei egyeztek az övéikkel; Voltaire pedig általok ismervén meg őt, Franciaországban hiresztelte ki, hol mellőzvén jobb részeit, mohón kaptak azokon, mellyek az anyagelviségnek és kételynek kedveztek, minélfogva egy neme a bálványozásnak tartotta őt fenn. De D'Alembert már megrótta őt, a miért elmulasztotta ama két főfő kèrdés megvitatását: mi módon gondolunk mi valami önünkön kivülit, s mi módon egyesitjük egyetlen alanyban az általunk észlelt különféle érezhető minőségeket.

Cartesius bölcsészete az embernek önmagára irányzott benső észleléséből származott; Lockeé külsőből; Cartesius egy syllogismus altételéből indult ki, hol nem vette észre, mikép a főtételt föltételezte; Locke mindent visszautasitani látszván, sokkal nagyobb követelményeket fogadott el, azaz a megismerés egész alakját, elégnek találván az anyagból kiindulni; s az érzékelviek mesteréül vétetett, kik összezavarván a gépies tapasztalást ama fensőbb érteményüvel, mellyet az érzékek segélyével a külső tárgyakról nyerünk, azzal vádol-

---

[1]) De Maistre „Soirées de Saint-Pétersbuurg“ czimű munkájában kemény csapásokat mér rá: *Vil philosophe... l' Essai est trés-certainement tout ce que le défaut absolu du génie et du style peut enfanter de plus assommant.* S fájlalja *qu'ait eté abrégé et pour ainsi dire concentré par une plume italienne, qui aurait pu s'exercer d' une maniére plus conforme á sa vocation.* Soirée VI.

ják ellenfeleiket, hogy a tapasztalást kizárják a természeti tudományokból.

Azonban Lockenak érdeme a nyugodt és világos egyszerüség; sok, az ismeret természetére és eredetére vonatkozó tévelyt eloszlatott; a tapasztalat-elviségnek egész véghatáráig elmenvén, megmutatta, meddig képes ez az értelmet kielégiteni; s az érzékelések és eszmék lélektani elemzésének példájával szolgálván, utat nyitott a tapasztalati lélektan tökélyesitésére.

Locke, miként kimutattuk, maga is részt vett a Forradalom által fölvetett polgári és politikai jogkérdések vitatásában, s határozottan az absolut monarchia ellen nyilatkozott, mint a melly összeegyeztethetlen a polgári társadalommal. Ő is elfogad egy természeti állapotot, de nem az átalános háboruét, miként Hobbes, ollyannak nevezvén azt, hol nincs egy legfőbb biró. Mi a morált illeti, nála az egészen a vallásban olvad fel; a vallás pedig szerinte az érdek számitása.

Clarke.

Említést érdemel a norwichi Clarke Samuel is (1675—1729), ki magában véve nem nagy bölcsész volt ugyan, de ügyesen tudta érvényesiteni mások bölcsészetét, s ki mialatt a Locke-féle tapasztalat-elviség uralkodott, a rendszeres különczségek ellenében az erkölcsi és vallási rend természetes igazságai s az ember erkölcsi méltósága mellett harczolt; Hobbes istentagadása és Spinosa mindenistenlése ellen Istent és az ő tökélyeit védte; Locke és Dodwell ellenében a lélek szellemiségét és halhatatlanságát; Collins-el szemben a szabad akaratot, Locke ellenében az önzetlenséget. A tér és idő eszméiből ő az Isten létére következtetett; mert mi a tért határ, a tartamot kezdet és vég nélkül fogjuk fel: ámde ezek nem állagok, hanem tulajdonságok, s egy alanynyal kell birniok, mellyhez tartozzanak. Ez alany az Isten.[1])

Leibnitz.

A bölcsészet megszünt a tanultságot venni alapul, hogy a belső és külső ember tanulmányozására adja magát, s a lipcsei Leibnitz Gottfried Vilmos (1646—1716) méltán helyezhető a legnagyobbak élére. Kitartó a munkában, annyira, hogy egész heteken át nem hagyta el székét, s tudvágyó olly mérvben, hogy Nürnbergben egy alchimista

[1]) Leibnitz őt megczáfolja, tagadván, mintha a tér Isten tulajdonitmánya volna. Ő az uj-arianusokat követte, miként *A Szentirás tana a Szenthároméságról* czimü munkájából látható.

társasághoz szegődött, midőn meggyőződött a történelem és jogtudomány fontosságáról, az összes tudományok encyclopaediájának megirását határozta el magában. Mint ifju tette közzé Nova methodus docendae discendaeque jurisprudentiae czimü munkáját (1668), mellyben a római jog tanulmányozásának tökélyesitésére igen fontos, de gyakorlatba csak később vett utmutatásokat adott. Diplomatiai téren is működött; résztvett a nimwegi béke-értekezletben, s védte a német fejedelmek követségi jogát; feltalált egy számoló-gépet, s egy másikat, mellynek czélja volt Hannover bányáiból kimerni a vizet; mint első rangu mennyiségtudós, a tizedes számitásrendszert kettedes rendszerrel kisérlette meg helyettesiteni, s kétes ő vagy Newton találta-e fel előbb a végetlen számitást. Ifju korától kezdve foglalkozott az emberi gondolatok egy alphabetumának magas eszméjével, melly magában foglalná a legegyszerübb eszmék elemeit, s azok különféle összeléseinek kifejezésére szolgálna, ugy hogy az egyszerütől haladván az összetetthez, s ettől ismét amahhoz törvén vissza, mindennemü igazság könnyen bebizonyittathassék; czélját nem érte el. Ernest August herczeg által a Braunschweig-Lüneburg ház történetének megirására szólittatván fel, uj eszméket hozott e tudományszakba. Kora legkitünőbbjeivel levelezésben állott; nem szorulván mások tanácsára, bátor volt megvetni a kor bálványait; miként maga mondja „mindig és mindenben az első elveket kereste.“ A brandenburgi választó-fejedelem, a francziaországi mintájára, Berlinben tudományos akademiát alapitván (1682), Leibnitz, Menke Otto honfitársával együtt, elnöke volt annak; s 1683-ban megkezdetvén az Acta eruditorum kiadatása, megismertette azokban bölcsészeti eszméit.

A bölcsészettel ő csak különféle tanulmányaitól fenmaradt szabad óráiban foglalkozott, s nem mint olly gondolkozó, ki eredeti akar lenni, hanem mint igen széles olvasottságú ember, ki az össze nem hangzó rendszereket az elhagyott helyes utra akarja visszatériteni. Neki nem is volt saját bölcsészete, s nem törte magát, hogy a gyakorlatot összeegyeztesse az elmélettel. Keztyüt dobott az uralkodó érzékelviségnek, egyrészről Bacot, másrészről Cartesiust czáfolván a legmagasabb értelemben vett egység és változatosság érdekében, mindig azon czélt tartva szem előtt, hogy a keresztény igazságokat a tudomány segélyével bizonyitsa, s illy módon azoknak szilárd alapot és tágkörü alkalmazást biztositson. Mert hová jutott a cartesianismus? Követői közül némellyek annyira elhagyták magukat vakittatni az Isten eszméje által, hogy a teremtőre gondolván, elvesztették a terem-

tés érzetét, s az Istent nem csupán ugy tekintették, mint szerző, hanem mint benmaradó s mindent absorbeáló okot, mások gőgjükben annyira tulbecsülték az én hatalmát, hogy megsemmisitették az Istent. Csak a hit egyeztetheti össze egyetlen titokban a két terminust, mellyeket nem utasithatunk vissza, ha nem fogjuk is föl a köteléket s az együttlétezés módját.

Leibnitz is a cartesianismusból indul ki; de mérsékli azt szerzőjében, midőn megczáfolja a rendszerének alapul szolgáló állag-eszmét, s az erő, az állagi ok eszméjét szegezi ellene, egyszersmind azonban bőviti azt Malebrancheban és Spinosaban, kimutatván szükségét amaz emberileg megfejthetlen igazságnak, melly elfogadja a véges és végtelen, a szabadság és szükségesség, a teremtmény és a teremtő együttlétezését. Ő tehát rendez, miután Cartesius kezdeményezett; ez tágkörü és mély; ő az egység, az összhang, a felfogás embere.

Cartesius a bölcsészet alapjául a gondolat tanulmányát tette, de a helyett, hogy elemezte volna az értelmet s annak törvényeit, elhanyagolta a lélektant az antologia, az észlelést az okoskodás és hypothesisek kedvcért; s előszeretettel viselte tvén az állag eszméje iránt, megfeledkezik a többiekről. Melly eszme a mint Spinosa kifejti, tiszta mindenistenléssé, a mint Malebranche, álczázott mindenistenléssé válik.

A tapasztalati elem, mellyet Cartesius elhanyagolt, Locke által fölvétetett, de ő meg az ész-eszmék jellemét nem ismerte, a honnét származott érzékelvisége. Leibnitz a kettő között foglalva állást, mind az észt, mind a tapasztalást felöleli; nem csupán eszmékre vivén vissza az emberi értelmet, elfogadta a különbséget ezek s az érzékelések között; szerinte az érzékelések a tényeket, az eszmék a szükséges igazságokat képviselik; azonban átalános szabályai egy másik tulságba ejtették őt, mellynélfogva tagadja az érzékelések külső eredetét; az érzékelések ugyanis szerinte a lélek tevékenységéből erednek, melly a külső elem segélye nélkül állitja elő azokat. Mig Locke csupán az érzékenység, ő csupán az értelem által akarja megismerni a dolgok valóságát, s miként az egyetemesek, ugy a valóságbeli dolgok ismeretét is a szellem mélyéből származtatja, minélfogva az elvontságok világát összezavarta a valóságokéval.

Daczára az átalános bámulatnak, mellynek Locke Essai-je örvendett, megczáfolni igyekezett azt, de nem tulozza összhangzatlanságait, hanem inkább közelebb akarja magához vinni, s úgy tesz, a mint egymást becsülő ellenfeleknek tenniök kellene, t. i. azon lenni, hogy egymást megértsék. Elfogadja tehát annak elvét, mellyszerint:

„az embernek van egy gondolkodó s egy más tehetsége az érzékelésektől elvont eszmékhez jutni, s innen itéleteket és okoskodásokat képezni;“ ezt megengedve, aztán fürkészi, milly szerkezetűnek kell lenni ama gondolkodó tehetségnek, hogy véghezvigye a müködéseket, mellyeket Locke annak tulajdonit, értelmezheti-e azt a nélkül, hogy elfogadjon valami öröklöttet (innatum), s adhat-e okszerű értelmet azon föltevésének, hogy az észlelésből (reflexio) sok eszme szülemlik.

Kimutatja, milly könnyen vezet tévelyre ugy beszélni a lélekről, mint ablakról, viaszról, fehér lapról; mennyire szükséges elfogadni egy tevékeny értelmet, miután az érzelés (perceptio) természetesen csak más érzelésből születhetik, miként a mozgás is csak más mozgásból származik. Ezt ő nem a megismerés részleges képességének, hanem az átalában vett képességeknek vizsgálatából vonta le, mellyek nem lennének képességek, ha nem müködnének; illy módon ő nagyon is eltért a kérdéstől, s az idealismusnak és hypothesiseknek engedvén át magát, álmodozónak tünt fel és elhanyagoltatott.

Az ember (hogy a lénytanon kezdjük, melly az ő egész épületének alapja) közvetlen viszonyban áll a mindenséggel, mellynek részét képezi. Cartesius két állagot állapitott meg a természetben, az anyagot és szellemet; szerinte a mindenség összes tüneményei kül lökésből erednek; az anyag lényege minden testben azonos, t. i. a kiterjedés; s a különbségeket nem öröklött minőségek, hanem átalános erőmüvi törvények eredményezik. Leibnitz egészen ellenkezőleg csak egyszerű állagokat ismer el, mert, ha vannak összetettek, kell lenni egyszerüeknek is; az összetett nem állag, hanem viszony; s valódi lények csak a monadok, mellyek végalapját képezik a valódi ismereteknek. Nemcsak minden monad bir sajátsággal, hanem minden egyes monad sajátságainak is birniok kell jelleggel, melly azt megkülönböztesse a többiektől, ha nem lennének azonosak. Ezek halmozata nem változhatnék bennök eleve létező változás nélkül, mellynek oka szükségkép benső, ha egyszerüek.[1]) A változás fokozatosan történik, s mig egynémelly dolog átalakul, a másik megmarad, úgy, hogy minden monad a szenvek és módosulások sokaságát zárja magában; s innen van a sokféleség az egységben.

A monad tehát a mindenséget képviseli s az erőmüvi benső elv-

---

[1]) **Salinis.** Nem igaz, hogy a testek egyszerü pontok összlete; mert ezek kivonják magukat az érzékek alól, s az elemi testek is birnak folytonlagos kiterjedéssel.

nél fogva változhatik vagy fejlődhetik a nélkül, hogy tevékenységét szükségképen határok közé szoritottnak kellene gondolnunk.

A monadok állapotának ezen változása az érzelés (perceptio). A gondolat a világban vagyis a monadok bizonyos adott számában létezik, s nem egyéb mint határozott érzelése a változásnak, melly a monad bensejében megy végbe, miért is önmagát megelőzőleg az illy változások zavaros érzelését tételezi fel. Az érzelés tehát két állapotban létezhetik; előbb egyszerű és zavart, aztán határozott. Ez utóbbinak szintén két fokozata van; vagy csak az érzékeléseknek megfelelő egyszerű tényeket különbözteti meg, miként az állatokban történik, vagy a szükséges igazságok határozott ismeretét is egyesiti a megkülönböztetéssel, a mint ez az embernél jő elő.

Tehát két öröklött (innatum) valamit ismert el a lélekben; az összes dolgok érzékelhetlen eszméit (mellyeket észre nem vetteknek kellett volna nevezníe) s bizonyos, azokkal összefüggő ösztönöket, mellyeknek köszönhetjük, hogy indittatva vagyunk magukat az eszméket észlelni, azokat tettlegesen gondolni. Ez észre nem vett érzékelések kikerülték Locke figyelmét, Leibnitz pedig nagy súlyt fektet rájok; s megczáfolták azok Locket, ki visszautasitotta az öröklött eszméket (ideae innatae), mert különben mindjárt születésünktől kezdve birnánk azokkal. De Leibnitz öröklött eszméi nem ama tökélyesek, mellyeket Plato föltételezett, hanem csak ébrények, mellyeket a lélek ösztönszerü tevékenysége fejt ki. Azonban nem tanulmányozta az értelmi tehetség természetét annyira, hogy átlátta volna az eszmék egymásközötti benső összeköttetését, s a mint nemzi egyik a másikat, minélfogva az összes eszmék keletkezési alapjául elég egyetlen őseszmét föltételezni.

Az érzéki dolgokról nyert határozott fogalmak egymásközötti összeköttetését az emlékező-tehetség, az észezen hasonmása, eszközli; az észfogalmakét pedig egy fensőbb törvény, melly két, minden okoskodásnak alapul szolgáló elven, t. i. az elégséges okon s az ellenmondáson nyugszik. Az első segélyével észreveszszük, hogy semmi sem történik, a minek nem volna elégséges oka, miért történt inkább igy, mint amúgy; a másik utján pedig hamisnak itéljük azt, a mi ellenmondást foglal magában, a honnan mindazt igaznak hiszszük, mit az isme tartalmaz. Az első elven a tényeket illető elméletek, a másikon a szükségképi igazságokra vonatkozók alapulnak.

Illy uton a szellem elérheti a tárgyilagos egységet, azaz visszamehet nemcsak az ismeret, hanem a dolgok alapokához is. Mert, fölmenvén az esetleges tények sorozatán, minden részleges ténynek

elégséges okára találunk egy más megelőzőben, de ez nem adja elégséges okát az egész sorozat létezésének.

Ha tehát az elégséges ok elvét a végsőig követjük, kell, hogy az összes tények végokát egy szükséges állagba helyezzük. Igy, ha szükséges, örök igazságok birnak valósággal, ennek egy hasonlóan szükséges állagban kell léteznie; ugy, hogy ha a szükséges lény nem létezik, sem szükséges, sem esetleges igazságok nem léteznek. Midőn a szellem eljut az Istenhez, ki a monadok monadja, a szükséges lény mellynek minden más valódi lény csak kisugárzása, akkor birja a tárgyilagos egységet; feltalálta az első monadot, mellyre alapitsa a mindenség elméletét.

Bayle kimutatta az istenigazlási rendszerek fogyatkozásait, s a bölcsészek és theologusok ellenmondásait, mellyek az isten jósága és igazságszeretete, az e két tulajdonitmány, továbbá a Gondviselés és szabad akarat között lévő viszonyok körül forognak; minélfogva vagy vak végzetet kellett elfogadni, vagy Cartesiussal Istenben teljesen közönbös, hatálytalan szabadságot föltételezni, vagy az észt föltétlenül alávetni a hitnek. Az illy végkövetkeztetések szomoru folyományai nyugtalanitották Poroszország királynéját, kinek vigasztalására irta Leibnitz Theodicea-ját (1710), mellyben tagadja, hogy két igazság ellenmondhasson egymásnak, habár az ész nem képes is megfejteni a hit titkait. A világ tökéletlenségére s a teremtmények viszonhatására vonatkozó két kérdést megoldotta; és pedig az elsőt optimistikus értelemben, mintha a világ a lehető legjobb volna; a másikat eleve megállapitott összhang (harmonia praestabilita) föltételezésével, mellynélfogva Isten egy monadot teremtvén, előre megszabta annak viszonyait a többiekhez. A szellemek és testek csupán sajat benső erőiknél fogva működnek, mintha más állag nem léteznék; de az eleve megállapitott összhang következtében a testi és szellemi világ ugy haladnak egymás mellett, mint két óra, mellyek bármennyire függetlenek is egymástól, ugyanazon időszámokat mutatják belső szerkezeteiknél fogva, mellyekben a művész valósitotta eszméit. Mig Newton szerint a világnak időről időre javitásra van szüksége az Istenség részéről, Leibnitz azt annyira tökéletesnek tartja, hogy a Gondviselés folytonosságának szükségét is majdnem kizárja; mig Malebranche a folytonos isteni segélyt föltételezte, Leibnitz azt az eleve megállapitott összhanggal helyettesitette.

Eltekintve néhány részleges kény-állitmányától, érzéktuli szellemelvisége bámulatosan megegyez az első tudorok uj platonismusával; ugyanazért az ő bölcsészeti vázlata egyike, legalább általános

szempontból, a legszabadabb és leginkább sikerült értekezéseknek a hitről, mellynek szent homályai iránt miként Malebranche, ugy ő is hajlammal viseltetett, de elismerte az ész jogait is. Szabad gondolkozó lévén, a leghitelvesztettebb véleményekben is tudott valami jót fölfedezni, s az összhang nagy érzékével, s igen elmés hozzávetésekkel füzte össze azokat; s illy módon a kora szükségeinek leginkább megfelelő különféle rendszereket összehasonlitva vezette le azokból a magáét, czélja lévén mennyiségtani szabatosságot kölcsönözni a bölcsészetnek

Azonban Locke ellen küzdve, észrevette ennek előnyét, melly a népszerüségben állott; ugyanazért ő is csak a legismertebb két nyelvet, a francziát és latint használta.

Thomasius.

Az iskolát, mellyet Leibnitz Németországban alapitott, a rendszer iránt való előszeretet s a majd titokzatos majd észleges eszmeelviséghez való vonzódás jellemzi. A titokzatost a lipcsei nagy jogtudós Thomasius Keresztély (1655—1728) képviselte, kit a német protestansok egekig emeltek, mintha a Reformatiot megtisztitotta volna a Luther által ki nem küszöbölt tévelyektől. A francziák példájára első adta elő német nyelven a bölcsészetet, s szint azon nyelven egy időszaki munkát is tett közzé, mellyben kivonatosan és itészileg ismertette az irodalmi ujdonságokat, s ostorozta a bölcsészet kezelésének barbár módszereit s a protestansok nevetséges egyenetlenkedéseit. Nyiltságával és gunyorával nagy zajt ütött, s két éven át folytatta illymódon irodalmi harczait, mig végre Moricz Vilmos szász fejedelem egy kálvinista nőt jegyezvén el (1689), midőn ez alkalomból egy lutheranus theologus az illy összeköttetések veszélyességét vitatta, Thomasius kikelt a theologiai türelmetlenség ellen, minek következtében a választó-fejedelem felfüggesztette naplóját és előadásait, őt magát pedig börtönre itélte. Halleba menekülvén, annyi tanulót vont oda, hogy határozatba ment egy egyetem alapitása (1694). Rendszerében az érzékelviséget a titokzatossággal egyesiti, mert mig egyrészt lehetetlennek találja a magasabb igazságoknak az érzékektől való származását, másrészt ugy látszik neki, hogy az értelem mindig az érzékek által szolgáltatott alapon működik. Ő tehát az emberi szellemnek ugy szólván két szervet tulajdonitott az igazság elérésére: az értelmet és az akaratot. Az érzékelésből az észleges ismék szülemlenek, mellyek az értelem működésének szolgálnak alapul; a szeretetből pedig az érzelmi igazságok: ugy hogy, mig a

bölcsészet egy része érzékelvi maradt, másik része a titokzatosságba csapott át, megengedvén az igaznak érzelését függetlenül az értelemtől. Bölcsészetét főleg a moral és jog elméleti rendszeresitésére alkalmazta, s érdeméül felhozzák, hogy sokat tett a boszorkány-perek[1]) megszüntetésére, mellyek akkoriban még gyakoriak voltak, habár a jezsuita Spee már hatvan évvel előbb leálczázta azokat. De voltak neki különös véleményei is; szerinte a soknejüséget, ágyasságot, vérfertőztetést, öngyilkosságot csak az emberi törvények kárhoztatják; a Tizparancs nem foglalja magában az egész erkölcstant; a rabszolgaság törvényes de nem a halálbüntetés, sem a királyi hatalom nem isteni eredetü; kétes kérdések vitatására a theologiai forum nem illetékes.

Wolf Keresztély (1679-1764) Boroszlóból, ki Leibnitz halála után első német bölcsésznek tartatott, utolsó csapást mért a peripateticus bölcsészetre, s kibővitette elődeét és barátjáét, még pedig inkább alap mint alak tekintetében. — A tschirnhauseni Walther (1651—1708) fölfedezésekre segitő utakat keresett, s módszert akart megállapitani a tudományos észlelések körül, mindig a mennyiségtani processusokat tartva szem előtt. Locke elméletét, miután Leibnitz azt alapjaiban megrázta, már Kant feltünése előtt is csak köznapi bölcsészek karolhatták fel: de minthogy a német Leibnitz rendszerében nem tudtak megegyezni, itészetének tekintélye sokaknál kételyre talált: más részről csábitólag hatott a könnyedség, melylyel az angol Locke a tapasztalásból levezette a tudás alapeszméit, főleg olly időben, midőn az övénél nem ismertek jobb rendszert az eszméknek a tapasztalással való összefüggésök meghatározására. A tagadólagos iskola tehát mindinkább terjeszkedett, emelkedve Hobbes, Spinosa és Bayle befolyása által: sőt még olly férfiak is, minők Bossuet, Papin, Nicole, Pascal, kik saját módjok szerint mindnyájan védik a tekintély elvét, nem kevéssé növelték az emberi ész iránt való bizalmatlanságot, képtelennek nyilvánitván azt valami döntő eredmény elérésére; minélfogva a kételgés karjaiba vezették azokat, kik nem voltak képesek, miként ők, a hit védbástyája mögé visszavonulni.

---

[1]) *De origine et progressu processus inquisitorii contra sagas.* 1712.

NEGYVENEDIK FEJEZET.

Társadalmi tudományok.

Miként láttuk, a metaphysikából mindig vezettettek le erkölcstani rendszerek, s annak megelőző vizsgálatában már érintettünk néhány gyakorlati következtetést, mellyek tanaiból hozattak ki. A morálban és politikában a theologusok, a platonikus bölcsészek, az anyagelviek s a jogtudósok négy fő iskoláját különböztethetjük meg. A theologusok a moralt és politikát a kinyilatkoztatásra, vagy legalább Isten positiv törvényére, a platonikus bölcsészek a benső és örök viszonyokra, az anyagelviek a föltétlen önzésre, a jogtudósok az emberektől származó törvényekre alapitják. Bossuet és tiszteletre méltó elvtársai olly politikának voltak hivei, melly talán nem egészen tudományos alapokon nyugszik, de mindig az ember és a társadalom gyakorlati tökélyesbitésére irányul. Histoire des Variations czimű munkájában szemökre hányta a protestansoknak, mikép a fegyveres forradalmat, mellynek czélja a vallás védelme, szentesitették a fejedelmek ellen. Kik nem tagadhatták e tant, mellyet határozataik és történelmök kétségbevonhatlanná tesznek, azt válaszolták, miszerint a mult század eseményeiben a vallás csak ürügyül használtatott. De a fékezhetlen Jurieu átalános elvként vitatta a vallás védelmét czélzó fölkelés jogosságát, s a nép fenségét; szerinte ugyanis a nép emeli trónra a fejedelmeket, s a józan észszel ellenkezik, hogy föltétlenül vesse alá magát a fejedelemnek; sőt a népnek nincs is szüksége jogra a végből, hogy tényei érvényesek legyenek. Bossuet megczáfolandó őt Cinquiéme avvertissement aux Protestants czimű, valódi politikai értekezést tett közzé, mellyben kellő világitásba helyezi a forradalom javára felhozott ó-szövetségi példákat; szem elé tartja az első keresztények önmegadását az elnyomó királyok alatt; megmutatja, milly szükséges, hogy a népek birjanak egy fővel, s hogy kitépetvén a szív mélyén lappangó forradalmi elem, csupán imák és türelem maradjanak ott a közhatalom ellen. Jurieu azt mondván, hogy „minden társadalomban szükségképen kell lenni egy tekintélynek, mellynek ne legyen szüksége jogra, a végből, hogy érvényesitse saját tényeit, s e tekintély csak a népben létezhetik,“ Bossuet kérdi töle, van-e jog, melly felhatalmazzon rossat tenni, az igazságot megsérteni. Azonkivül, nép nem is létezhetik, mielőtt a társadalom megalakulna; miután pedig törvények-

kel, fökkel, tisztviselőkkel ellátva megalakult, mi módon nyilvánulhat szabályszerüleg az egész nép akarata? ez tehát mint tény mü ködik, nem mint jog. S a jogot ő a királyoknak tulajdonitja; s hogy ezek zsarnokokká ne váljanak, az Isten joghatóságának veti alá őket; s minden módon kevésbbé veszélyesnek hiszi a türelmet, mint a sokaságnak engedni át a hatalmat. De hogy miképen hozattak be az egyeduralmak, ő maga sem tudja megfejteni. Politica sacrajában is igen felmagasztalja a királyokat, de terhes kötelességeket ró rájok; a föld isteneivé teszi őket, egyszersmind azonban fölfedi gyengeségeiket, s az istenek Istenének veti alá őket.

Jóllehet tényleg arczátlanul megsértettek a jog szabályai, a diplomaták mégis folytonosan azokra hivatkoztak, nem csupán az illendőségre többé, s a pedans viták, mellyeknek értekezleteik alkalmával átengedték magukat, megbocsáthatók, ha tekintetbe veszszük, hogy amaz elvek még nem voltak általánosan elfogadva. Rendszerként fogadtatván el a sulyegyen elve, következménye a beavatkozási szükség volt, valahányszor az megzavartatnék; s Fenelon világosan tanitja a beavatkozást Examen de conscience sur les devoirs des rois czimü munkájában. Ő a fenségi tekintélyt azon hatalomból származtatja, melylyel Isten teremtményeinek léte és javai fölött bir; s mivel föltétlenül szükséges, hogy a földön legyen egy legfőbb tekintély, melly törvényeket hozzon s büntesse azok áthágását, ez bizonyitja, mikép az Isten, ki lényegénél fogva szereti a rendet, akarja, hogy hatalma itt a földön néhány legfőbb biróra legyen bizva[1]). E nemes vallásos alapok megszüntek alkalmasak lenni, a mióta a szellemek és dolgok állapotában változás történt, s a hiszemeket intézmények, a tisztelet és szeretet erkölcsi tekintélyét tudományosan combinált ellensulyok és kötelékek váltották fel.

Mig Grotius azon volt, hogy az egyedek között általánosan elismert igazság és emberiségi törvényeket a független államok között is érvényesitse, Hobbes megforditja az érvet, s vitatja, mikép a szomszéd társadalmak között észlelhető erkölcsi taszitás azon jelenetet nyujtja, mellynek az egyedek között kellett előadnia magát mielőtt kormányok alakultak volna. Ő és Spinosa voltak typusai az

---

[1]) *Essai philosophique sur le gouvernement civil.* Ugyanazon időben, a savoyai herczeg oktatására, Duquet is adott ki egy *Institution d' un prince* czimü munkát, szintén a vallásra alapitván a politikát; és sok, kitünő, bár nem uj szabályelveket ad jó rendben és világosan, de hidegen és módszeresen.

önző morálnak, mellyet szerencsére a jó érzék visszautasitott. De ez embertelen eszelősködésektől eltekintve is, mélyen bukott a bölcsészeti morál magas polczáról, mert a tényeknél nem azok viszonyát az erkölcsi jóhoz, hanem benső illemszerüségöket tartotta szem előtt, melly illemszerüség nemesebb értelmet engedett ugyan mint a régiek hasznossági elve, de a valódi erkölcsi jó magaslatát még sem érte el.

Puffendorf.

A chemnitzi (Szászországban) Puffendorf Samuel (1632—94) volt első, ki a jogok és kötelmek vizsgálatában, az észt és kinyilatkoztatást, mint két külön ismeret-forrást, egymástól megkülönböztette. Svédországot képviselvén a dánoknál, s utóbbiak által, midőn XI. Károly az ő szigeteikbe betört, fogságra vettetvén, elmélkedett a nemzetek jogának ezen megsértése s a publicisták által annak igazolására előadott érvek fölött; aztán Heidelbergbe tanárnak hivatván meg, Grotius munkáját fogadta el kézikönyvül, s észrevévén annak fogyatkozásait, kipótolni igyekezett.[1]) Az erkölcstudomány, mondja ő, kétséget kizáró bizonyossággal bir; de az erkölcstan minden szabálya Istenre vitetik vissza, ki nem adhatott az embernek más eltérő erkölcsi rendszabályt attól, melly szerint tényleg él. A jót a rosztól az értelem által különböztetjük meg; s ez itélet, midőn saját tényeinkre alkalmaztatik, lelkiismeretnek neveztetik; de ez nem gyakorolhat joghatóságot függetlenül az észtől és a megismeréstől.

Hobbes a jogot az ember természeti s az államok vagy nemzetek jogára osztotta, mellyek azonos szabályokon alapulnak. Az eklektikus Puffendorf elfogadta e megkülönböztetést, s nemzetközi jogul, legyen az önkénytes vagy positiv, nem ismer el egyebet a tulajdonképen ugynevezett törvénynél; s a tények jók vagy roszak a szerint, a mint azzal megegyeznek vagy ellenkeznek. A törvény nem kötelezhetne bennünket, ha valamelly felebbvalótól nem származnék,[2]) de mivel más kényszeriteni, s más valakire kötelezettséget róni, ez csak ugy eredhet, ha valamelly felebbvalótól nagy jótéteményt nyerünk, vagy akaratjának önként hódolunk.[3]) Hogy a törvények kötelezzenek, ismernünk kell azokat s a törvényhozó tekintélyét.

---

[1]) *De jure naturae et gentium*, 1672. Ugyanezt aztán *De officiis hominis et civis* czimü munkájában kivonatilag adta.

[2]) Lib. II. C. 3. §. 23.

[3]) Vajjon nem tételez-e ez fel egy előbbi erkölcsi jogot, különbözőt attól, melly Puffendorf átalános elméletéből származik? Értelmezője Barbeyrac, vele

A természeti állapot csupán elmélet, nem tény ; mert olly állapotban az ember semmiféle halandónak nincs alávetve, de azért nem hiányzik nála a képesség hódolni valamelly törvénynek, sem önkényétől nem függ mindazt tenni, mi neki hasznos vagy tetszik. A természeti törvény nem a nemzetek megegyezéséből, nem is a személyes hasznosságból, hanem az ember állapotából születik ; fölismerésének eszköze az ész, kötelező erejét az Istentől nyeri. Nem alapul a tények benső jóságán vagy ocsmányságán, mert Isten teremthetne olly lelket, mellyre a jelenlegi természet-törvények nem volnának alkalmazhatók : de a dolgok mostani állásában a természet törvénye változhatlan. Az általános beleegyezés sem szolgálhat elégséges alapul a természet-törvénynek, mert ha megengedjük is, hogy lehetséges volna azt fölfedezni, kevesen elmélkedtek eléggé beleegyezésök indokai fölött. A személyes érdek elméletének szintén hadat üzen, de mindössze azt tudja ellene felhozni, hogy az emberek gyakran csalódnak számításaikban. A természeti állapotban tehát, az ártási hajlam, egyesülve a segély szükségének érzetével, a társadalmiasságot szülí, melly elsőrendü természeti törvény, tekintetbe véve, mikép az ember hajlama és szükségei, ártás- és segélynyujtás-képessége azt bizonyitják, hogy társadalmon kivül sok szükséges és kényelmi eszköznek nem juthatna birtokába. E szerint parancsolvák a tények, mellyek a társadalomra irányulnak, s tiltvák az ellenkezők.

Kora publicistái szerint a természeti jog nemcsak az igazság szabályait, hanem az erkölcstant is magában foglalja ; minélfogva az önmagunk és mások iránt való kötelmeket is átöleli. Puffendorf tehát szintén értekezett ezekről, s Compendium-ában az Isten iránti kötelmeket is fölvette, mindamellett, hogy nem tartja lényeges hitágazatnak a lélek halhatatlanságát. Az önvédelmi jog fölött sem töpreng, miként Grotius ; tagadja a jogot megtámadhatni azt, ki egy harmadikon követ el igaztalanságot, hacsak határozott szerződés nem forog fen. Mi az igéreteket illeti, legnagyobb részt tökéletes jogokat szülnek ; de vannak tökéletlen igéretek is. S itt olly kérdéseket bolygat, mellyek legtöbbet foglalkoztatták a casuistákat, s mellyek megoldásában ő nem épen volt szerencsés ; igen gyakran folyamodik föltétes egyezményekhez az emberek között, s igen engedékeny a tartalék gondolatok, kétes kifejezések, sőt az egyenes hazugságok

ellenkezőleg a kötelezettséget Isten legfőbb tekintélyétől való természetes függésünkből származtatja, ki büntetheti vagy jutalmazhatja az embert a szerint, a mint engedelmeskedik vagy nem.

iránt is; [1]) nem hiszi, hogy az eskü növelje a kötelezettséget. Az állatölés jogát hibásan az ember s az állatok közötti kölcsönös kötelezettségek hiányára alapitja. A tárgyak tulajdon-jogát kifejezett vagy hallgatag szerződésből származtatja, melly akkor jött létre az emberek között, midőn még minden közös volt; melly szerződés lassan-lassan mindinkább kiterjesztetett, a mint az emberek fölismerték az elkülönitett birtokok előnyét.[2])

Azután az árakra s a terhelő vagy nyereséges szerződésekre térvén át, a róinai jogot a józan ész s az igazság szempontjából mérlegeli; mostanában közönséges, de akkor még kevéssé ismert gazdászati tanokat vallván, a pénzről azt hiszi, hogy mint az érték mértéke hozatott az forgalomba a polgárosult népek közmegegyezéséből; s visszautasitja Grotiusnak az uzsorára vonatkozó töprélyeit.[3]) A házasság s az abból folyó jogokra nézve azt hiszi, hogy a férfi természetes uralma a nő fölött engedelmességi igéretből származik; a szülők joga pedig a társadalmiasság átalános kötelességéből, mellynélfogva szükségessé válik fölnevelni és szeretni a gyermekeket, s a gyermekek föltételezett beleegyezéséből viszonozni a gondoskodást, mellyben részesültek. Az urnak joga a szolga fölött hasonlóan szerződésből ered, melly a szükségen alapul.

A polgári kormányt az ős családoktól származtatja. Látva a roszat, mit egyik ember a másiknak okozhat, az emberek kölcsönös szerződés utján polgári társaságba egyesültek. A szerződés egyhangú lévén, mindaz, ki beleegyezését nem adta, megőrizte természetes szabadságát; aztán többségi szavazattal elhatározták, hogy a községet néhány elüljáró fogja kormányozni; ekkor a főnökök s a község között létrejött uj szerződés állapitotta meg a függést.

A fenség tehát nem közvetlen Istentől származik, hanem szerződésen alapul, mint minden más emberi tekintély. Puffendorf a korlátlan egyeduralomhoz hajlik, habár az egyházi dolgokra nézve nem bátorkodik határozottan nyilatkozni. A legfőbb hatalom nem felelős, s az önmaga által hozott törvény sem kötheti meg annak kezét; sőt, megfeledkezve szerződés-elméletéről, állitja, mikép a kormány nem a

---

[1]) Barbeyrac tovább megy s felhatalmaz szinlelni, midőn azt önmagunk s felebarátunk érdeke kivánja.

[2]) Barbeyrac tagadja e képzeleti szerződést s a jogot az egyedi foglalásra alapitja.

[3]) Noodt Gerard is (*Az uzsoráról* 1698) törvényesnek igyekszik azt kimutatni ugy természeti, mint vallási szempontból.

kormányzottak javára alapittatott; s ha ugy volna is, a fejedelem inkább meg tudja itélni mint a nép, mi mozditja elő a közjót. Mindazáltal akarja, hogy a fejedelmek köteleztessenek némi törvények által, mellyek egyszer elfogadtatván, meg ne sértethessenek. Előadhatja magát az eset, hogy az alattvaló megsértetik fejedelme által, de a csekély sérelmeket illik elviselni, még sulyos igaztalanságok esetében is kerülendő minden személyes ellenállás; a zsarnok ellen sem szabad soha föllázadni s azt megbüntetni, hanem csak a személyes védelemre kell szoritkozni. A bitorló iránti köteles engedelmességről szólva, gondja van a törvényes fejedelem jogaira, s akarja, hogy az illetéktelennek igért engedelmesség ideiglenes legyen; de megfejtetlenül hagyja a kényes kérdést: a bukott visszahelyezése czéljából, milly utakat, módokat kisérelhetnek meg, kik hüséget esküdtek a tényleges fejedelemnek.

A büntetés olly rosz valami, mit a hatalom valamelly megelőző áthágásért mér valakire; tehát nem büntetés valakit politikai ok miatt a közhivatalokból kizárni, vagy a betegeket a közjó iránti tekintetből vesztegzár alá vetni. Büntetést csak azért kell szabni, hogy valamelly előny származzék belőle, millyen a bünös megjavitása, vagy az ujabb vétség megakadályozása. S fonáknak találja a boszu ép ugy mint a példaadás eszméjét. A büntetés mérvéül a vétség tárgya, a község iránt elkövetett sértés, s a vétkes roszakarata szolgálnak. Más vétkeért senki sem büntethetik, a község sem ősei tényeiért, daczára a költött halhatatlanságnak.

Munkája azon részében, melly a nemzetközi jogot tárgyalja, Grotiusból és másokból böngész, itészet és szabatosság nélkül. Ő tehát Grotiust és Hobbest akarja összeegyeztetni, midőn a természeti jogtudományt a társadalmiasságra alapitja, melly nem önzetlen, miként Grotiusnál, s függetleniteni törekszik azt a vallástól. Kortársai bámulták öt szokatlan kiterjeszkedéseért a természeti jogtudomány köréből az erkölcstani bölcsészet terére; de Leibnitz itélete szerint „vékony jogtudós, s bölcsész teljességgel nem volt.“ Valóban egy lépéssel sem vitte előbbre a tudományt; hideg és képzelemszegény lévén, kizárja az érzelmet, elfúl az idézetekben, mellyek annál kevésbbé vannak helyén nála, mert nem sokat épit a tekintélyre; az előterjesztésben hosszadalmas, határozatlan, ingadozó; következtetései helytelenek.

Leibnitz ellenben a jogot Istenre vitte vissza mint minden igazság forrására, igyekezvén összhangba hozni a régi főbb bölcsészi rendszereket a keresztény rendszerekkel. Thomasius meg akarta

különböztetni a jogot a moraltól; ez olly kötelességeket szab, mellyek teljesitésére senki sem kényszerittethetik, mig amaz külső, a jó vagy rosz akarattól független kötelezettségeket ró ránk, s azért kényszeritő eszközöket is föltételez; e szerint a különbség a kényszeritésben állana.

Az angol jogtudós, Zouch tudor, Compendiumát[1]) csak azért emlitem, mert hogy megkülönböztesse azt a rómaiak jus gentium-ától, melly alatt a természeti jog értetett, a jus inter gentes elnevezést hozta be, melly aztán Aguesseau cancellár által elfogadtatott, később pedig a nemzetközi jog nevezettel váltatott fel. Lyonell Jenkins (1694) Zouch utóda a tengeri törvényszék birói hivatalában, sok, a király vagy a tanács által eléje terjesztett zsákmány- és tengerjog-kérdést oldott meg részrehajlatlan méltányossággal.

Mig egy iskola Puffendorffal a politikai társulatokra alkalmazott természeti jogon kivül minden egyéb nemzetközi jogot tagadott, egy másik, mellynek élén a kieli Rachel Sámuel tanár (—1691) állott, a nemzetközi jogot a szokás és szerződések által módositott természetjogra alapitotta, vitatván, miszerint a természeti jogon kivül még más, az egyedek, a fejedelmek és alattvalók s a független államok között kötelező törvények is vannak; az első a helyhatósági vagy polgári törvény, a második a közjog, a harmadik a nemzetközi jog. Ez utolsó positiv eredetű lévén, nyilt vagy hallgatag beleegyezésén alapszik a nemzeteknek, mellyek semmiféle közös felebbvalót el nem ismernek.[1])

Nevelésügy.

A nevelésre vonatkozó értekezések a moral körébe tartoznak; s jóllehet a mult században, főleg Olaszországban, néhányan szép névre tettek szert mint nevelők, mindazáltal a nevelésről nem értekeztek szakilag. E mesterség átalában meglehetősen el volt hanyagolva, főleg Olaszországon kivül, s részint tulzó szigorral kezeltetett, melly minden természetességet tönkretett, részint balga engedékenységgel, melly szabad féket engedett a szenvedélyeknek. Talán a jézsuiták voltak elsők, kik gyakorlatilag a testet együtt művelték az értelemmel, begyakorolván az ifjakat az akkor ugynevezett lovagi mesterségekbe,

---

[1]) *Juris et judicii specialis, sive juris inter gentes, et quaestionum de eodem explicatio.* 1650.

[2]) *De jure naturae et gentium.* 1676.

alkalmas szórakozást és falusi gyönyöröket szerezvén nekik; de nehéz volt hibákba nem esni. Milton, Értekezés a nevelésről czimü munkájában kimutatja, milly alant fokon állott ez Angliában, vagy pedansokra lévén bizva, kik minden szabadelmüség nélkül adták elő a tudományokat, vagy családi körben eszközöltetvén, hol a jól vagy roszul felfogott erkölcsiségnek áldozatul esett az értelmi müvelés. „Teljes és nagylelkü nevelésnek azt nevezem, melly képessé teszi az embert igazságosan, ügyesen és nemeslelkűleg teljesiteni a köz és magán, a béke és háborui kötelmeket.“ A nevelés e nemes fogalmát azonban szem elől tévesztette, midőn a gyakorlatban csupán régi könyvek ajánlására szoritkozik, mellyek igen jók lehetnek, de az általa kitüzött czélnak meg nem felelnek.

E pontról Locke bölcsészileg értekezett Nevelésre vonatkozó gondolataiban. Távol attól, hogy az észnek szavakkal való tulterhelésében helyezné a nevelést, szerinte, hogy az emberek rendeltetésöket a jelen és jövő életben elérjék, vagyis hogy erényesek és boldogok legyenek, értelmi és erkölcsi képességeiket, egészségöket, társadalmi tehetségeiket kell müvelni. E végből szabályokkal szolgál a test, az értelem és akarat fejlesztésére; csak hogy tulságosan sokat tulajdonit a nevelés hatályának, annyira, hogy az erkölcsöket és tehetségeket is attól teszi függőkké.

Akarja, hogy a gyermekek gyakran érintkezzenek szülőikkel, és gyöngéd bánásmódban részesittessenek; de nem lévén elég tapasztalata a gyermekek körül, gyakran helytelen tanácsokat adott; s ellentétben némellyek meggondolatlan engedékenységével, a másik tulzásba esett, habár kárhoztatja a testi büntetéseket, mellyek akkoriban igen szokásban voltak, s mellyek szerinte soha meg nem javitják azt, kinél a szemrehányás és meggyalázás nem használ. „A gyermekek — mondja ő — soha se kecsegtessenek ollyasmivel, mi nekik gyönyört okozhat, hanem csupán azzal, mi hasznot hajt.“ E szabályt azon kor ellenében, mellynek egyedül van joga a jelent gondatlanul élvezni, csak az állithatja fel, ki maga nem atya.

Ismervén a köz és magán nevelés előnyét és hátrányait, Locke utóbbi felé hajlott, indittatva leginkább az iskolák rosz állapota által; akarja, hogy a gyermekekkel megismertessék, mi vár reájok a világban, nehogy belépvén abba, ingadozók és ábrándosak legyenek. Tekintettel az angol nemesekre nem győzi eléggé sürgetni az illemet, müveltséget és a tudományos nyelvek ismeretének megszerzését; de esztelenségnek tünteti fel latin nyelvet tanittatni azokkal, kik kereskedelmi pályára készülnek, s kik életökben soha

sem fognak egyet is ama nyelven irt könyvekből felnyitni. Mindenek előtt tehát a francziát ajánlja; a mértanból elég Euclid, de oktattassanak a földrajzban, történelemben, időtanban, rajzban, s Grotius és Puffendorf jogtudományában. Az irály tökélyesitése végett az angol classikusokat ajánlja. Egészségtani részleteiben, az ajánlott módban, mint kelljen kiirtani a puhaság vagy félénkségi hajlamokat, mérsékelni az önhittséget és erélyt, a játékokra tett észrevételeiben, az őt jellemző türelem s az igazság nyugodt szeretete nyilvánulnak. A megváltozott társadalmi erkölcsök szabályai közöl sokat használhatlanokká tettek; mint szintén a neveléstan előhaladása is hiányosak vagy hamisakul tüntettek fel néhányat részleges módszereinek.

A dauphin nevelése sok francziát arra birt, hogy elmélkedjenek e pont fölött, minek eredménye a számos halhatatlan mü lett, mellyekkel már találkoztunk. Sokat köszönhetünk e tekintetben a port-royali remeték lelkiismeretes törekvéseinek is, kik könyveket irtak, mellyek még most is használatban vannak vagy roszul pótoltatnak. Fenelon a leányok nevelésére is kiterjesztette figyelmét, melly tárgy egész uj volt akkoriban, habár ő mindkét nemre alkalmazhatólag kezeli azt. Czélja nem tudósokat, hanem jól nevelt ifjakat képezni; teljes lévén engedékenységgel és szeretettel, melly neki jellege, az ifjakat mind ezen, mind a más világon boldogitani, a keservektől kimélni akarja; szelidek legyenek a fenyitések, az erény és vallás kecses alakban tüntessenek fel. „A gyermekek összes minőségei közöl egyedül a helyes okoskodás marad fen s növekszik velök, ha jól van művelve, mig a gyermeki kecsek tovatünnek, az élénkség kihal, s a sziv gyöngédsége gyakran elvesz, midőn a szenvedélyek s az emberekkel való társalkodás megkeményitik a világba lépett ifjakat.“ Tehát mindenekfölött az itélő tehetség helyes és szilárd kiképzésére kell forditani a figyelmet. Kifogásait a tulzó pipere és kény ellen, mellyek elvonják a nőket rendes foglalkozásaiktól s a házi és mezei élettől, azok is helyeseknek fogják találni, kik nem értenek vele egyet abban, miszerint a nőnemnek nincs nagy szüksége ismeretekre. Egyébiránt ő nem helyteleniti az olvasást, hanem talán a Precieuse-ök visszaélései által indittatva, akarja, hogy a leányoknak értésökre adassék, miszerint: „nemöknek a tudomány körül szeméremre van szüksége, majdnem olly gyöngédre, minő az, melly iszonyt sugall a vétek iránt.“ S én osztom véleményét, midőn ellene van az olasznak és spanyolnak, melly nyelvek csak növelhetik a sikamlós olvasmányok veszélyét; jobb latint tanittatni velök, de csak azon föltétel alatt, ha nincs bennök hajlam az áltudákosságra. A francziák legfőbb ter-

mészeti adománya: a jó érzék s a közvetlen gyakorlati haszonra való tekintet, e téren is érvényesült tehát; egyébiránt a társadalmi tudományokról keveset beszéltek s keveset is beszélhettek volna a rontó és üldöző zsarnokság alatt.

Nemzetgazdászat. Politika.

Olaszországban a politikai kérdés felebbezhetlenül el vala döntve, s az elmék csak a haza szolgaságával megegyeztethető nemzetgazdászati feladatok szellőztetésével foglalkozhattak. Egész halmazával birok a könyveknek, mellyek hazám köznyomorait bizonyitják, s gyógyszereket sugallanak, de mindnyájan csak a percz szükségeit tartják szem előtt és szük látkörrel birnak. Még a mieink által a mult században megalapitott államismében vagy politikai mennyiségtanban is tul hagytuk magunkat szárnyaltatni az angoloktól, kik bölcsészi szellemet vittek be abba, miként ezt Graunt észrevételei a halandósági viszonyokról (1661), Petty politikai számtana (1691), King György észlelései Anglia természeti és politikai álllapota fölött, s Davenant Károly értekezése az Utakról és közlekedési eszközökről (1693) bizonyitják.

A nemzetgazdászatban ha nem egyedüli, mindenesetre tulnyomó volt a Colbertról nevezett kereskedelmi rendszer, melly a valódi gazdagságot kizárólag az érczekben kereste, mig a termesztményeket csak ugy tekintette, mint eszközöket azok megszerzésére. Ennélfogva változhatlanul meg lön állapitva a gazdagságok összege, s egyik nemzet nem szerezhetett azokból nagyobb részt a nélkül, hogy a másiknak sérelmet nem okozott volna; innen a kölcsönös ellenségeskedés, melly az akkori kabineteket vezette s arra birta az államokat, hogy kizárván saját piaczaikról az idegen árukat, övéiknek erőszakosan is bebocsáttatást eszközöljenek a külföldön. Illy módon bizonyos eszményi kereskedelmi sulyegyen hozatott be, minek alapul azon téves hit szolgált, mellynélfogva a pénzt tartották egyedüli gazdagságnak. Daczára a kizáró rendszer káros oldalainak, mellyeket másutt jeleztünk, az az érdeme mégis megvolt, hogy visszaállitotta a hasznos mesterségek hanyatlott becsét, s felköltötte iránt a kormányok figyelmét, mellyek most már pártfogásukba vették azokat, nemcsak jövedelmi forrást, hanem a dicsőség és jólét eszközét is látván bennök; továbbá élénkebb forgalmat idézett elő az országok között, s utazások és fölfedezésekre adott ösztönt.

Midőn a nyerészkedők egész serege az uj világra vetette magát, a befektetett tőkék hosszu időn át nem folytak vissza, miért is hitellel kellett pótolni a hiányt; a kereskedők maguk is érezték előnyét a

hitelnek, mellynek segélyével gyümölcsözőkké tehették tőkéiket, ugyanazért fel is használták, uj alakot adván annak. A bankok, melyek, miként láttuk, Olaszországban vették eredetöket, eleinten félénken müködtek mint letéti intézetek, csak annyi jegyet bocsátván ki, mennyit a készletben levő pénz födözött; a jegyek tehát nem voltak egyebek mint forgatható igazolványok, hasonlóan a mi váltó leveleinkhez, mellyek csak a pénz áthelyezését könnyitették. Ez azonban bizonyosan csak ürügyül szolgált; s mert a megszorult államok legszokottabb és legszerencsétlenebb eljárásainak egyike a pénz meghamisitása vala, a fizetések csakhamar mind bankjegyekben köttettek ki.

Velencze és Genua bankjai állami intézetek voltak, mellyek a közjövedelmeket kezelték; de Amsterdamban kereskedők állitottak egyet, mellynek czélja volt a készpénzt bankjegyekkel helyettesiteni a közforgalomban, hogy amazt a nemzeti gazdaság javára előnyösebb vállalatokba lehessen fektetni. E rendszabály annál fontosabb volt, mert akkoriban Holland mindenféle koppot t, meghamisitott idegen pénzzel el volt árasztva, ugy, hogy az uj egy kilenczeddel többet érvén, mind kivitetett, s bent nem maradt annyi, mennyi a váltók leszámitolására elég lett volna. A bank csak belbecsök szerint fogadván el a pénzeket, emelte a hitelt jegyei iránt. Amsterdam város kezességet vállalt a fizetésért, s a könnyebbség, mellyet a kereskedelemnek nyujtottak, növelte értéköket.

Idáig jegyek csak valóságos pénzre bocsátattak ki, azután arany és ezüst rudakra, mellyek a legnagyobb féltékenységgel őriztettek. Azonban belátták, mikép a kereskedésnek nincs szüksége készpénzre, s a hitel tőke lett, még pedig annál tiszteségesebb, mert a hüségen alapult. Ekkor a letéti bankok forgalmi bankokká változtak, több jegyet bocsátván ki, mint a mennyi készlet volt a pénztárban. A jegyek tulajdonosai ép olly biztosak voltak a visszatérités felől, mint előbb; csak a beváltásra valószinüleg előmutatandó jegyek mennyiségét kellett kiszámitani, hogy készletben legyen a szükséges tőke; a többit váltók leszámitolására vagy az ipar fejlesztésére fordithatták. Igaz, hogy a forgalmi bankok több előnyt nyujtanak ugyan, de kevésbbé biztosak, mint a letétiek, mert megtörténhetik, hogy a váltók nem fizettethetnek ki idejében; továbbá visszaélvén saját elvökkel, bukhatnak, aminthogy gyakran meg is buktak.

A hitel-elmélet illymódon gyakorlatilag is mindinkább érvényesülni kezdett. Anglia a közadósság állandósitásával vetette meg pénzügyi rendszerének alapját. Más államok váltság-alapokat létesitettek,

s habár ezáltal nem sikerült is nekik megszüntetni a közállóságot, de az elv érvényben maradt. Holland 1655-ben eszközölte az első törlesztést, ötről négyre szállitván a kamatot, XI. Incze 1685-ben négyről háromra.

Jogtudomány.

A jogtudomány különféle részeivel sokan foglalkoztak, leginkább tapasztalati irányban. Jacobus Godofredus harmincz éven át fáradozott a theodosiusi codex kiadása körül (1665) s hallhatatlan művet teremtett abból. Gaudenzio Paganini 1638-ban megtámadta Justiniant, mert eltörölte a fi-rokonsági törvényeket, s kedvezőnek mutatkozott a nők jogai iránt. A régiséghez való ragaszkodásból tehát az irott jogot hivta segélyül a természet-törvény ellenébe; miben támogatta öt amaz egész, kizárólag classikai iskola, melly gyalázta a Byzanczi-birodalom egy fejedelmét, hogy kiemelje Augustus századának jogtudósait.

Van Espen

Van Espen Bernard (1646—1718), a löweni egyetem disze, korának legtudósabb canonistája, Jus ecclesiasticum universum-ában, jóllehet nagyon felhasználja Thomassiust, a szent-szék ellenében pártolja a fejedelmeket, annál inkább, mert a jansenistákhoz csatlakozott, s védte a szakadár utrechti érseket. Tractatus historico-canonicus és Promulgatio legum ecclesiasticarum czimü munkáiban egész nyiltan tanácsolja a fejedelmeknek, hogy ne törödjenek a kiközösitésekkel s gyengitsék az Egyház törvényeit.

Olaszországban mindig a gyakorlati és consultiv jogtudomány volt fölényben, főleg Nápolyországban, melly szokásokhoz és helyi rendeletekhez tartván magát, nem vehette alkalmazásba a külföldiek munkáit. Gyakorlati eseteket vévén tehát alapul, roppant illynemü gyüjteményeket tettek közzé, s ezekhez folyamodtak az ügyvédek és birák, inkább a tekintélyek számára támaszkodván, mintsem az észre. Hiresek a római Sacra Rota s a nápolyi Sancta Clara törvényszék döntvényei. Az elméleti, izetlen latin nyelven irt művekben és értekezésekben tulhajtott tanultsággal és scholastikai szőrszálhasogatásokkal találkozunk. A casuistikus szellemnek megfelelőleg nagyszámmal tétettek közzé Cautelák, azaz törvénykezési mesterfogások, melylyek segélyével ki lehessen játszani vagy át lehessen hágni a törvényt, p. o. hogy valaki ne fizesse meg egész tartozását, vagy ne veszitse el javadalmát a véghezvitt emberölés miatt, vagy hogy büntetlenül követtethessenek el sértések. E tekintetben hiresek voltak

Cipolla, Ferrario és mások. Az 1685-ben bibornokká nevezett De Luca olasz nyelven irta meg Dottor vulgare-ját, mellynek czélja volt a nem szakférfiakkal is megismertetni a jogtudományt; s az alaki és törvényszéki jogcsavarások ellenében az észre és jó érzékre hivatkozott.

A hübéri és canon-jogi kérdésekben a jó érzék és okosság nem voltak elégségesek a positiv gyakorlatok ellenében, miért is a történelemhez kellett folyamodni. Igy kezdődött a történeti jogtudomány, melly olly sokat köszönt a nápolyi Francesco d' Andreának, ki nem annyira művei, mint inkább példája és elöadásai által lön annak megindítója. A flandriai és spanyol örökösödést tárgyazó iratai mintául szolgáltak, mellyet utánozniok kellett másoknak, kik ama kérdést vitatták, s illy módon mindinkább tágabb tért foglalt a jogi régészet.

Ennek egyes részei már megvitattattak és értelmezve lettek Franczia- és Németországban; de miután egyes emberek fáradoztak a részletek körül, ollyanra van szükség, ki azokat rövidletezze s mint egy nagy épület anyagait feldolgozza. Illyen volt Gian Vincenzo Gravina (668. lap), ki észrevévén a római törvényhozás titkos kötelékét s a vezérfonalat annak értelmezésében, forrásaira vitte vissza a jogtudományt, a helyett, hogy szavakkal vesződött volna. A polgári jog eredete és haladásáról irott művében (1701—13) a római jog kültörténetét nyomozza, megkülönböztetvén annak korait és egymásutáni fejlődéseit. Régi kornak azt nevezi, melly a XII. Táblára s a babonás tisztelettel őrzött alakiságokra támaszkodik; következik a közép, az értelmezőké és hivatalnokoké, mellyben a természetes méltányosság mérsékli a szavak zord szigorát; különböző és bizonytalan az uj, Augustus alatt; a legujabban, melly Justiniannál későbbi, a jog tudományos alakot öltött; hanyatlásnak indulván, Irnerius, Accursius, Bartholus, Cujaccius tolmácsolók és értelmezők négy iskolájában uj életre kelt. Gravina a jogtudóstól megkivánja, hogy jártas legyen a latin nyelvben és történelemben, s jól tudjon okoskodni. Mindhárom tulajdonság meg van ő benne, s jól érti a másolás mesterségét; de inkább történettudós lévén mint bölcsész, valahányszor a tényektől fel akar emelkedni a jog eszme-tanához és érzéktuli bölcseletéhez, mindannyiszor hiányos és ingadozó s Hobbes embertelen jogbölcsészeti nézetéhez hajlik, elismervén a bölcsebb jogát, mi, ha jól megfontoljuk, egyremegy az erősebb jogával. Nem látszott észrevenni, mennyi előnyt huzott a római jogtudomány a kereszténységből; sem a canoni és hübéri jogtudományban nem birt olly

jártassággal mint a rómaiban. Bartholust és Godofredust gunyolja, pedig nagy mértékben kiaknázta őket; Manutius, Cujaccius, Hoffman szintén nem kevés segélyére voltak. Őt viszont Terrasson és Hugo használták fel; lehet, hogy Vico is meritett nála, kinek czélja volt bölcsészetet vinni be a jogba; ő a jogtudományt gyakorlatira, történelmire és bölcsészire osztja, s a tényeket mély elvontságoknak rendeli alá, mellyeket századbeliei meg nem értettek.

Leibnitz.

Midőn Leibnitz mint huszonkét éves ifju Frankfurtban közzétette Nova methodus docendae discendaeque jurisprudentiae czimü munkáját, nevetniök kellett fölötte azoknak, kik e tudomány megszerzését igen nagy nehézséggel és hosszas fáradozással járónak tartották. Mindazáltal ez első művében bámulni lehet a kora tanultság összhangját az alapossággal, a széles olvasottságot, az eredeti eszméket, az erős értelmiséget s tömött irályát, melly ment az ifjaknál szokásos képzelgéstől, rajongástól, különczködéstől. Diplomacziai okmány-gyüjteményének (1698) előszavában tömötten fejtette ki eszméit a természet- és népjog fölött. „A jog erkölcsi hatalom; a kötelezettség erkölcsi kényszer. Erkölcsi hatalom alatt azt értem, melly tulsulyt viv ki egy jóravaló emberben, mintha physikai hatalom volna. Jóravaló embernek azt tartom, ki minden embert szeret, mennyire azt az ész megengedi. A bölcseség a boldogság tudománya, s ebből származik a természeti törvény, mellyben három fokozat van: szigoru jog vagy kölcsönös igazság; méltányosság vagy osztó igazság; jámborság és becsületesség vagy általános igazság. Az igazság szabályain kivül, mellyek ezen, természettörvénynek nevezett isteni forrásból származnak, van még akaratlagos törvény is, melly a szokás, a tekintély vagy valamelly felebbvaló által állapittatik meg. Igy a polgári törvény valamelly köztársaságban az állam legfőbb hatalma által szentesittetik; mig a nemzetközi akaratlagos törvény a nemzetek hallgatag beleegyezése által állapittatik meg. Ez azonban nem kötelez szükségképen minden nemzetet és századot, mert az indiánok gyakran különbözően fogják fel az európaiaktól a nemzetközi jogot, s mi magunk között is megváltozhatik az, idő forgásával. A nemzetközi jog alapja a természeti törvény, melly az idők és helyek szerint módosul.“ Ő azt tartja, mikép a régi nagy törvényhozók az okoskodás erejét, finomságát, mélységét illetőleg nem engednek a legjobb mérnököknek; helyteleniti Justinian törvényeinek eszközlött beosztását, ujat sugallván a helyett, a természetes rend szerint létesitendőt, s bár egyéb tanulmányok miatt felhagyott ezek-

kel, mindazáltal halhatatlan érdemet szerzett magának azzal, hogy a jogtudományt összekötötte az erkölcsi bölcsészettel, a történelemmel és nyelvészettel.

Domat.

Leibnitz tervét Domat János (1625—95) létesitette, természetes rendjök szerint osztván be Justinian polgári törvényeit. Pascal honfia és leveleinek bizalmasa, szerényen és jámborul élt, miként port-royali barátai, s a szegények között akart eltemettetni. Hogy fölemelkedjék az igazság ismeretéhez s oktassa tizenhárom gyermekét, egy Értekezést irt a polgári törvényekről, mellyet csak a király parancsolatjára tett közzé, s mélly ugy tekintetett, mint az elméleti és gyakorlati jogtudomány legjobb emléke Franciaországban. Tanulmányozta a mértant, melly szerint általános alapelvekből indul ki, hogy lánczolatosan részleges meghatározásokhoz jusson; kiválólag bölcsészi jogtudós lévén, megkérdi a multat a jövő nemzedék érdekében, utat nyit a törvények átalakítására, s a törvényhozást a kereszténység fényénél az igazságra akarja alapitani. A czim maga mutatja, milly kereszténylleg hitt ő a társadalmi viszonyok okszerü rendszerébe; de mint jogtudós a polgári rend föltétlen érvényét vallotta, ugy a mint az tényleg meg van állapitva. Az ellenmondás kikerülése végett föl kellett tenni, miszerint a polgári rend összhangban áll az észleges elvekkel, ugy hogy ha a tökéletes jognak akarunk birtokába jutni, erre nézve nem szükséges egyéb, mint e két elemet egymáshoz közelébb vinni, s azok logikai összefüggését föltalálni. Ime ez Domat végkövetkeztetése; a honnan mig egyrészt a valóságbeli társadalmat ugy tünteti fel, mint törvényes tényt, másrészt a tökéletes természeti méltányosság elméletének felállitásán fáradozik.

Belátta ő, mikép az általános igazságszolgáltatási alapelveket, mellyekre a régi jog támaszkodik, nem nyujtják az erkölcsi törvény szabályai, mellyek a lelkiismeret parancsoló érzetén, nem az észszerü nyilvánvalóságon alapszanak; tehát magasabb elvig kell visszamenni. A lelkiismeret tiltja az ölést, pedig ollykor meg van engedve, máskor meg épen kötelesség; miféle fensőbb törvénynél fogva tiltatik tehát általában az ember-ölés, s parancsoltatik ollykor? A régiek nem ismerték e fensőbb forrását a jogosságnak, s azért hozott törvényeik majd fölemelik az emberiséget, majd lealacsonyitják azt. Domat e forráshoz emelkedik, az ember végczélját a legfőbb jó, vagyis az Isten birásában találván fel; miértis törvényül állitja a legfőbb jó gyakorlati szeretetét, melly legfőbb jó csak a hasonlókkal való

egyesülés utján érhető el, ugy hogy a törvény oda megy ki: gyakorlatilag szeretni felebarátunkat a legfőbb jó végett; szeretni Istent az emberekben.

Igy viszi ő be a kereszténységet a jogtudományba, honnan azt a protestansok és nyelvtudósok kiküszöbölték, s a jogot a szeretet legfőbb törvényének méltóságára emeli, mellynél fogva nem elég csak tartózkodni mások megkárositásától, hanem segiteni is kell. Mig a régi jog felhatalmazza a birtokost ugy élni vagy visszaélni javaival a mint akar, hamindjárt az egész emberi nem éhen veszne is el, ez uj jog kötelességgé teszi a szegények segélyzését, mert minden embernek, ki társadalomban él, joga van ott élni. Midőn kétes esetekben a római jogtudomány előbbre teszi a positiv törvény szigoru következményeit, Domat méltányossággal akarja azt értelmeztetni. Amaz, hajthatlan logikával, a végrendeleti örökösödést többre becsüli a törvényesnél; Domat szükségesnek találja a törvényes örökösödést a végre, hogy a társadalmi élet kötelmeivel az anyagi eszközök is átszármaztassanak, mellyek szükségesek azok teljesitéséhez; miért is a társadalmi akaratot eléje teszi az egyedének. Közjogi téren a hatalmat nem ugy tekinti, mint magán tulajdont; szerinte a fokozatok és állapotok a politikai test fentartására irányuló hivatalok.

Illymódon isteni jog eredettel birónak tüntetvén fel a fensőséget, nem szükség tovább kutatni a jogos és az igaz csalhatatlan szervét. Domat jogtudománya, bár dogmáit tekintve ollykor ki nem elégit, a gyakorlati alkalmazásban emberies érzelmeket és jó elveket sugallt. Mi az elméletet illeti, Domat nem emelkedett fel a folytonos haladás törvényéhez, s az ős bün hitágazatában kereste eredetét az ember közötti egyenlőtlenségnek, s az önmegadás kötelezettségének. De már gyökeres ujitást jelzett a bölcsészi iskola, mellynek egyik hive, Malebranche, hozzáfogott az erkölcsi törvény eszmeelvi elméletének felállitásához, mig Leibnitz és Wolf az egyes emberek s az egész emberiség tökélyesedése felé való haladás formuláját állapitották meg.

NEGYVENEGYEDIK FEJEZET.

Történelmi tudományok.

A világ jobban megismerte önmagát, s mindinkább képessé vált felfogni az események ama folytonosságát, melly a régi nemze-

dékeket az ujakkal összeköti; de a történelem segéd-tudományai inkább csak az ismeretek, mint a nézletek körét tágitották.

Földleirás.

A várakozásoknak nem felelnek meg az utazások gyümölcsei, mellyek fölött mi már XIV. könyvünkben tartottunk szemlét. A florenczi Cosmo Brunetti s Giambattista és Girolamo Vecchietti Cosenzából, utaztak és észleltek, de értesitéseiket nem tették közzé. A római Pier Della Valle 1614 után Törökországról, Perzsiáról, Indiáról irt; tanultságra mutató müvében összehasonlitásokat tesz s emlékekre támaszkodik, de meséket is sző be. Francesco Gemelli-Carreri Nápolyból, szárazon tette meg a föld körüli utat 1698 ban, s módszeresen beosztott értesitése több nyelvre lefordittatott; igen hiszékeny s talán igaz, hogy látott gyanánt adta elő, mit csak hallott; mindazáltal az ujabb fürkészetek sok részletre nézve igazat adnak neki. Jobbak a franczia Chardin, Bernier, Thevenot, Tavernier keleti utirajzaik. Neuhof a holland követséggel Chinába ment, s mint jó észlelő irta azt le. Egyéb hollandok is tettek közzé utirajzokat; az angoloktól keveset birunk, s ezek között legnevezetesebb Dampier Vilmosé, melly a föld körüli utat irja le (1697). Kircher Chináról, Ludolf Abyssiniáról adtak jó értesitéseket, mint kik saját szemeikkel láttak. A jezsuiták müvei még mindig legjobb forrásul szolgálnak Chinára vonatkozólag. A kezdetleges müvek kevés figyelmet érdemelnek.

Összehasonlitva legjobb földképet, mellyet 1651-ben Samson Miklós tett közzé, fiával, melly 1692-ben jött ki, látjuk, milly csekély haladást tettek ez időköz alatt a földrajzi ismeretek. A földabroszkészités tudományának a párizsi Delisle Vilmos (—1726) volt megalapitója, ki Cassini vezetése alatt dolgozott, s felhasználta a csillagászati és tudományos fölfedezéseket. Vincenzo Coronelli atya, temérdek könyvnek szerzője, Párisba hivatván két, tizenkét láb átmérőjü földgömböt készitett, mellyek azonban inkább csak a XIV. Lajost dicsérő feliratairól nevezetesek.

Keleti irodalom.

A keleti irodalom jó müvelőkre talált, kik azonban mindig csak a bibliai tanulmányokra voltak tekintettel. 1657-ben jött ki Brian Walton Polyglottá-ja, kilencz nyelven, melly kevésbbé fényes kiállitásu, de teljesebb és alkalmasabb mint a párizsi Lelongé. Hottinger Historia orientalis-a (1660) nem érdemli meg hirét, mellynek örvendett. Bochart (—1667) roppant tudományt árult el, különösen tekintettel a héber népre; de szónyomozásai hitelt vesztet-

tek. Pocok (—1691) nagyszerüen előmozditotta az arab irodalmat. A luccai Lodovico Marracci atya leforditotta és megczáfolta a Korant, s Rómába hivatott, hogy arab nyelvre tegye át a Bibliát; az örményre is kiterjesztette figyelmét. Valóságos korszakot képez Herbelot Bibliotheca orientalis-a (1697), melly annyi uj tanulmányok után sem szünt meg érdekes lenni. Galland leforditván az Ezeregy éjszakát, népszerüsitette Arabiát. Hyde (Veterum Persarum et Magorum religionis historia, 1700) első értelmezte Zoroaster vallását; de járatlan volt a perzsák régi nyelvében, s gyakran tévutra vezettetett a mahomedán tolmácsok által. Az indián nyelvekhez nem értettek a tudósok, habár a tamulnak s talán több másnak is voltak már nyelvtanai.

Régészet.

A régészet terén a tudósoknak még mindig megvolt azon hibájok, hogy szerettek aprólékosságokkal foglalkozni, de már nagyobb ovatossággal jártak el; s mig az előbbi században hitelt adtak a viterbói Anniusnak, most csakhamar meghazudtoltattak az Etruscarum antiquitatum fragmentá-i, mellyeket 1632-ben a megcsalatott vagy csalni akaró Curzio Inghirami adott ki. Giovanni Meursio igen ifju korában fogott Görögország s főkép Athenére vonatkozó müveihez, föltárván annak egész polgári és tudományos állapotát; melly munkát aztán Ubbo Emmio Vetus Graecia illustratája (1626) s Petitnek az atheni törvényeket értelmező Commentárja (1635) egészitették ki. Cluwer Fülöp Germania antiqua (1616), s még inkább Italia antiqua (1624) czimü munkái becses anyagkészlettel szolgálnak. Spanheim Ezechiel tanulmányozta első az érmeket, ki nemcsak azok hitelességére és ritkaságára volt tekintettel, hanem feltüntette a hasznot is, mellyet a történelem húzhatna belőlök. De ez alkalmazást már előbb eszközölte Filippo Paruta Sicilia descritta con medaglie (1612) czimü munkájában, mellyet aztán mások s különösen Torremuzza folytattak. Vincenzio Mirabella a régi Siracusa alaptervét, Prospero Parisio Nagy-Görögország ritka érmeit ismertette. Le Vaillant sok érmet hozott magával keletről, főleg a Seleucidák korából, s a történelem felvilágositására használta azokat, melly munkájában biggadt megfontolással és mérsékelt kétkedéssel járt el. A franczia akademia számos értekezései mintaul szolgálnak e téren. A legjobb éremtani rendszert Jobert állitotta fel Science des médailles (1692) czimü munkájában.

Mások az egyes országokra vonatkozó feliratok fürkészésére adták magukat; itt azonban a csekély itészet tévelyekre vezetett,

mellyeket aztán a következők hün utánmásoltak. Olaszországban nevezetesek a Bellorik, a Falconierik (Inscriptiones athleticae) s még inkább az urbinói Rafaele Fabretti (1618—1700), ki a milly szorgalmasan gyüjtötte, épolly éleselmüleg fejtegette azokat. A Rómában reábizott közhivatalok nem vonták öt el a tanulmányoktól, s kutatva a romokat, Latinmot lovon járta be, melly azt a szokást vette fel, hogy mihelyt valami régiséget látott, mindjárt megállott. Müvei közöl legjelesebbek három értekezése De aquis et aquaeductibus veteris Romae, s egy más a Trajan oszlopa fölött (1680—83); továbbá feliratgyüjteménye, melly hitelesség tekintetében első az akkori müvek között, s mellyben a feliratok ugy vannak beosztva, hogy egymásra világot vessenek. A nagyobb fürkészetek teréül mindig Róma szolgált s Giovan Giustino Ciampini (—1698) ott fejtegette a szent régiségeket (Vetera monumenta), az első templomok eredetét, azok szerkezetét és rakmüvekkel való diszittetésök módját; hozzászólott az akkoriban szellöztetett kérdésekhez: vajjon az Egyház kezdettöl fogva kovásztalan kenyeret használt-e? átvizsgálta a Pontificalét s Anastasius Bibliothecarius Pápák életrajzai czimü munkáját. Padua régiségeit Lorenzo Pignoria (—1631) ismertette, egyike a legnagyobb tudósoknak, ki megkisérlette fellebbenteni a fátyolt Egyiptom hieroglyphjeiről, s fejtegetni az Isis-táblát[1]). Az egyes régiségek értelmezői közöl legtöbben elvesztették jelentőségöket az ujabb fölfedezések után.

Kor-tan. Tudományosság.

Megvilágittatván a régészet által, a kor-tan (chronologia) önálló tudomány lett. Említést érdemel e téren Giacomo Usserio (—1656), kinek rendszere igen alkalmas mindazoknak, kik nem foglalkozhatnak részleges fürkészetekkel, s Bossuet, Calmet, Rollin által is elfogadtatott. Ő a héber szöveghez tartotta magát, de Pezron Pál (Antiquité devoilée 1687) a Hetvenek szerint akarta megállapitani a

---

1) Ez, mielött ujabb fölfedezések történtek volna, a legjelesebb egyiptomi emlék gyanánt szerepelt; hossza 5, szélessége 3 láb, fekete mázzal bevonva, mellyre ezüst körvonalas ábrák vannak rajzolva. Róma kiraboltatása után egy kovács Bembo bibornoknak adta azt el, kinek régiségtárából a mantualba jutott. Az 1630-ki rablás alkalmával eltünt s többé mitsem tudtak felöle, mig végre egy századnál több idö elteltc után a turini régiségtárban találtatott fel, hol (miután egy ideig a párizsi Napoleon-muzeumban öriztetett volna) mostanáig is megvan, s a legfőbb régészeknek szolgált tanulmány tárgyául; most azonban már azt tartják felöle, hogy nem eredeti mü, hanem Hadrian császár idejében készült.

kor-tant, mi nagy megütközést szült, mintha a Vulgatat támadta volna meg; mindazáltal rendszere csakhamar elfogadtatott. Kevésbbé szilárd léptekkel haladtak, kik más nemzetek idő-tanát akarták megállapitani, p. o. Marshand János Canon chronicus aegyptiacus-ában. Petaunál és Scaligernél jóval hátrább állanak az olasz Leone Allacci (De mensura temporum), Giambattista Riccioli (Chronologia reformata), s a dicsért Vecchietti (De anno primitivo).

Newton után sokan a napéjegyenek előbbrehaladása s az ingadozás által okozott égi változatok nyomán akarták meghatározni a kor-tant, olly módon, hogy összehasonlitották az égnek egy adott korbani állapotát a mostanival. De a régi észleletek igen tökéletlenek voltak, s csak azóta lehet rájok épiteni, mióta Görögországban a valódi csillagászat megszülemlett, ez pedig nem valami régi dolog.

Bianchini.

Francesco Bianchini Veronából (1662—1729), az Ottoboni-ház könyvtárnoka, sajátságosan járt el az egyetemes történet (1697) körül, emlékekkel pótolván az irók hallgatagságát a korra vonatkozólag. Sok jelvet megfejt, és észreveszi, mikép egynémelly fölvett tény nem egyéb regénél; a trójai háborura szerinte a kereskedelem adott okot, s Helena annak szabadságát ábrázolja; illy modorban fejtegeti ő a regetant. Csupán az assyr monarchia alapitásáig jut el, s az utóbbi fölfedezések következtében végkép elavult. A mennyiségtanban igen otthon volt, tanulmányozta a Venus bolygót, s a római karthausi kolostorból egy délvonalat határozván meg, egész az Ádriai és Tyrrheni tengerig szándékozott azt nyujtani. Ez nem vonta őt el a régészettől, s értelmezvén Augustus családjának a Via Appián akkoriban fölfedezett sirboltját (Columbarium), megvilágitotta a római szokásokat, kimutatván, mikép ama fejedelem házában körülbelül hatezer rabszolga forgolódott, kik között a munka annyira fel volt osztva, hogy egy semmi mást nem tett, hanem csak a császárné által font fonalat mérte, a másik fülbevalóit őrizte, a harmadik ölebét ápolta stb.

Magliabecchi.

Különés jelenség volt a florenczi Antonio Magliabecchi (1633—1714). Ékszerész mesterségre adván magát, szenvedélye a könyvek iránt megnyeri neki Medici Lipót bibornok kegyét, s III. Cosmo reá bizza az általa alapitott könyvtárát. Igazi könyvmoly lévén, legnagyobb utja az volt, mellyet Pratoba tett egy kézirat megtekintése végett. Idomtalan, durva, minden gyöngéd érzés nélkül, egészen

magányosan, egyetlen szolga nélkül élt; öltözete szennyes és rongyos volt; inget nem váltott, mig foszlányokban le nem szakadt róla; egész nap székén ült, ott aludt, evett, soha meg nem szakitva olvasmányát; az étek-maradékok jegyül szolgáltak neki a könyvekben, vagy összerohadtak az iratok rendetlen halmaza között, mellyek egyedüli butora voltak szobájának. Kezei melegitése végett szénserpenyőt tartott, mellyet a nagyherczeghez is magával vitt, s midőn egykor abból ruhája tüzet kapott, észre nem vette, mig testét össze nem égette. A mit csak olvasott, mind megtartotta emlékezetében; a felhalmozott könyvek között csak ugy emlékezetből egyszerre fel tudta találni a mellyekre szüksége volt. Ugyanazért mint élő könyvtárhoz folyamodtak hozzá mindenfelöl a tudósok,[1]) s ő egész kimeritőleg felelt, még a lapokat és szavakat is idézve. „Én soha semmit nem jegyeztem fel abból — irja Fontaninihoz 1698-ban — a mit olvastam, a miért már fenséges fejedelmeim is megróttak. Sok mindenféle dolog forog az eszemben, de nem bizhatom emlékezetemben, s fölkeresni azokat majdnem lehetetlen, mert könyveim mind össze vannak halmozva.... minélfogva ha egyre szükségem van, kétszázat kell helyéből kimozditani... Az igen nemes Rostgaard ur bizonyságot tehet róla, mikép Libanius munkáinak második kötetéhez akarván jutni, rögtön megmondottam neki, melly helyen van, de kénytelenittetett előbb mintegy ötszáz, ivrétnyi könyvet felhányni, mellyek alatt elrejtve volt. A kivánt felvilágositásokkal szolgálhatnék, a nélkül, hogy utánok kellene néznem; de semmi esetre sem adok hitelt emlékezetemnek, a nélkül, hogy felkeresném azokat a könyvekben, mellyekben olvastam.“ Készségének, melylyel az egész világ kérdéseire válaszolt, a dicsvágy szolgált indokul, s czélját csakugyan elérte, mert igen nagy hirben állott. De a milly udvarias volt az idegenekhez, ép olly mogorván és megvetőleg bánt nemzetbelieivel; kölcsönös féltékenységet keltett közöttök s örült, ha látta, mint becsmérlik egymást; szamárnak nevezte Vivianit, megmarta Redit, Magalottit, Coccapanit s másokat; de ollyanok sem hiányoztak, kik viszont őt marták meg. Semmit sem irt; s mi, kik a képességet a tények szerint szeretjük mérlegelni, tartunk tőle, hogy azok közé kell őtet soroznunk, kikre nézve, ha a hirnevöket meg akarják tartani, szükséges, hogy ne tegyék közzé a dolgokat, mellyeket igérnek.

---

[1]) Az anagrammák között, mellyek akkoriban nagy kelendőségnek örvendettek, leginkább tetszik nekem a két következő: *Antonius Magliabecchius = Is unus bibliotheca magna* és *Evangelista Torricellius = En virescit Galileus alter.*

Hozzá hasonló különcz tudós volt a sospellói Rainaud Theophil jezsuita is (1583—1663), ki visszautasitotta a genfi püspökséget, és Chamberyben levelezést kezdvén Monod atyával, kit akkor Richelieu a montmeillani várban tartatott fogva, magára vonta a bibornok haragját, minek következtében elfogatott és törvényszék elé állittatott; ekkor ugyan ártatlannak bizonyult, de szokásuk lévén a hatalmasoknak hajtani a dolgot, hogy be ne kelljen vallani igaztalanságukat, ismét fogságba került, honnan aztán kiszabadulván, megnyerte a pápai követ kegyét, és sok megbizatásban részesült. Mintegy kilenczvenhárom munkát irt, mellyeken semmi nyoma a reszelőnek, s gúnyoros szellemének szabad féket engedett a jansenisták ellen. Roppant tanultságát mintegy rostán át szórja szét müveiben, ugyanazért a czim soha sem felel meg fölvett tárgyának, s például a megáldott rózsáról szóló értekezésében a negyvennapi böjtről beszél.[1]).

Hardouin.

Nem épen irigylendő hirnévre tett szert a quimperi Hardouin János jezsuita is (1646—1720). Senki sem bátorkodván hozzáfogni Plinius kiadásához a dauphin használatára, ő vállalta azt magára, s bámulatot keltett; de a gőg, melly őt e miatt megszállotta, másokat arra ösztönzött, hogy kimutassák a sok hibát, mellyek elkerülték az ő figyelmét. Védirata olly szörszálhasogató s annyira telve van ellenmondásokkal, hogy inkább ezek tették őt hiressé, mint tanultsága. Chronologie expliquée par les médailles czimü munkájában azt vitatta, hogy a régi történet a XIII. században gyártatott; a classikusok közől is csak Cicero, Plinius, Virgil Georgica-i, Horácz satyrái és levelei jutottak el hozzánk; a többi szerzőket mind a középkori szerzetesek költötték, kiknek kimutatja nyelvhibáit; Cassiodor, Isidor és szent Justin iratait csalásnak tulajdonitotta; a zsinatokat, mellyek gyüjteményét ujra nyomatta, többé-kevésbbé képzelteknek tartotta a tridentiig. E merész itészet fenyegetni látszott a Szentkönyveket, miértis állitásai visszavonására kényszerittetett, de azért tovább is igy járt el; egyébiránt fáradhatlan munkás lévén, s igen jó emlékező tehetséggel és kitartó figyelőképességgel birván, a

[1]) Megemlitjük itt Giulio Cesare della Croce-t, ki a bolognai Persicetoban született; mint szegény árva, egy kovács, nagybátyja által neveltetvén, Bolognában mühelyt nyitott, s kedvet kapván az iráshoz, sok igen darabos munkát adott ki, mellyek közől legnevezetesebb a *Bertoldo* czimü. Az ismételt kiadások nem vonták őt el a kovács-mesterségtől, s csak öreg korában fogadott el évpénzt bolognai uraktól.

legelső tudósok sorába emelkedhetett, ha annyira nem szeretett volna különczködni. Vitatta, mikép Homer eszméjét sem dicsérői, sem rágalmazói (akkoriban folyt fölötte a harcz) fel nem fogták; szerinte a költemény hőse Aeneas, s czélja vigasztalni a trójaiakat szerencsétlenségeik közepette. Ama lánczolatnál fogva, melly a tévelyek ép ugy, mint az igazságok között létezik, ő Jansen iust, Quesnelt, Cartesiust, Malebranchet, Arnauldt, Nicolet és Pascalt egyformán istentagadónak tartotta.

Kilenczvenkét művében elszórt különcz állításain nehezen fog valaki megnyugodni[1]), s nem kivánatos, hogy felülkerekedjék az ő történelmi skepticismusa; de ha valaki, ő ismerte a régiséget és nyiltan itélte azt meg, mintegy sejtelmével birván a mostani kritikai merészségnek, és segitett megingatni ama vak tiszteletet, melylyel akademiák és tudósok viseltettek mind az iránt, mit a régiek hagytak reánk. Hogy miként hányatott meg e kérdés Franczia országban, máshelyt adtuk elő. Baco már egy igen szép igazságot mondott ki, melly szerint az igazi régiek mi vagyunk, s a mi a világ régiségének neveztetik, az annak gyermekkora. Tassoni elég bátorsággal birt vitatni, mikép az ujabb idők nem állanak mögötte a régieknek. Lancillotti jóllehet áldozár és sok akademia tagja volt, annak bebizonyitására vállalkozott (L' Oggidi, ovvero gl'ingegni non inferiori ai passati), mikép a világ nem hanyatlott erkölcsileg, sem nagyobb bajoknak nem lőn alávetve mint előbb, sem az értelmi erők el nem fajultak. Munkáját fejezetek helyett kiábrándulások-ra osztotta, mindenkiben egy-egy előitéletet küzdvén le; nyiltan, határozottan, tanszerüleg ir; s Farfalloni degli antichi storici czimü munkájában gúnytárgyává teszi a régi szerzők hiszékenységét, sok ujabbat megelőzve a római történelem itészelésében.

Az angol theologus Hakewill György, a világ kormányzásában nyilatkozó isteni hatalom és gondviselés mellett irt Apologiájában (1627) szintén tagadja a természet amaz örökös és egyetemes hanyatlását, mellyet némellyek még a csillagokra és elemekre is ki akartak terjeszteni. A mi különösen az embert illeti, tulzottnak állitja

---

[1]) Érdemesnek találjuk felhozni egy sirfeliratot, melly reá készült: *In expectatione judicii — hic jacet hominum paradoxotatos — natione gallus, religione jesuita — orbis litterati portentum — venerandae antiquitatis cultor et depraedator — docte febricitans — somnia et inaudita commenta vigilans edidit — scepticum pie egit — credulitate puer — audacia juvenis — deliriis senex — verbo dicam, hic jacet Harduinus.*

a régi világ erkölcsi jellegét, főleg vonatkozással a rómaiakra; s tudományos tekintetben sem ismeri el a régiek fensőbbségét. A vitatkozás hevében olly itéletekre hagyta magát ragadtatni, mellyeket a jó érzék visszautasit; de senki sem tagadhatja meg töle a nagy tanultságot; habár élénkségben hátrább áll Lancillottinál, kit ugy látszik nem ismert.

Történelem.

A Maurinus atyák, kik 1618 ban vitettek be Francziaországba, tudományos müveik által tüntették ki magukat, miben nekik jó példával D'Achéry járt elül, ki Spicilegiumának tizenhárom kötetében sok általa fölfedezett okmányt tett közzé. Sainte-Marthe 1656-ban fogott Gallia Christiana czimü roppant munkájához, mellyet társai a tizenegyedik kötetig folytattak. Edmond Marténe és Ursin Durand, az ő hü munkatársa, azonkivül hogy résztvettek a fentebb nevezett munkában, kiadták a Thesaurus novus anecdotorum-ot, továbbá a régi irók s a történelmi, dogmatikai és erkölcstani emlékek gyüjteményét. Szintén onnan került ki a datumok igazolásának mestersége is és Francziaország története; Felibien a St-Denis apátság és Parizs történetét irta meg, Lobineau Bretagne-ét, stb. Sz. Ágoston müveinek kiadása a kegyelemről folytatott vitába bonyolitotta az atyákat.

Jean Mabillon, a Reims melletti Saint-Pierremontból (1632—1707), kilencz kötetben tette közzé a benczésrendü szentek okmányait, azután az Analecta-k négy kötetében gyüjtötte össze, a mi kiadatlant talált Német-, Franczia- és Olaszország könyvtáraiban; megirta Rendének évkönyveit, s mintául szolgált másoknak nagy fontosságu értekezéseivel: De re diplomatica és De studiis monasticis, mellyekben, Rancé ellen, a szerzetesek tanulmányozási kötelezettségét réginek vitatja. Diplomatica-jáért Colbert huszezer franknyi évpénzt rendelt számára, de ő visszautasitotta: „Szegény vagyok és szegény szülöktől származtam. Mit mondanának, ha a kolostorban keresném azt, mit a világban nem mertem volna remélni?“ Le Tellier bemutatván őt XIV. Lajosnak, igy szólt: „Bemutatom önnek országa legtudósabb emberét;“ mire Bossuet: „Tegye ön hozzá, és a legalázatosabbat.“ Bernard de Montfaucon (1655—1741) azt hitte, hogy a görög atyák kiadásához világi tanultságra van szüksége, s a papirról, az alexandriai világitó toronyról, s több más illyesről értekezett. E két utolsónak mi különösen le vagyunk kötelezve, mert Iter italicum és Diarium italicum czimü munkáikban sok,

hazánkra vonatkozó dolgot napfényre hoztak és értelmeztek, jóllehet gyakran tévesen.

Miként Mabillon a benczés rendet, ugy több mások megismertették a rendeket, mellyekhez tartoztak. S minthogy a zárdák nyugalma s a kölcsönös támogatás könnyitették a fürkészeteket, az egyházi történelem kiválólag meg lőn világitva.

Nem kevesebb dicsérettel említtetnek Godefroy, Baluzius, Ducange, Ruinart s mások művei. Az oratorianus Thomassin Lajos terjedelmes értekezést tett közzé az Egyházi fegyelemről, s több másokat a kegyelemről, az uzsoráról, az Egyház egységének fentartási eszközeiről. A ferenczi rendü Pagi Antal Baronius Évkönyveit értelmezte, évről évre kijavitván azok hibáit. Oderigo Rinaldi, trevisói oratorianus, 1198-tól 1565-ig folytatta, azután pedig kivonatolta azokat akkoriban szokatlan szabatos irálylyal. A novarai Agostino Tornielli (1610) Annali del vecchio Testamento czimü munkája bevezetésül szolgálhat Baroniusnak. Monsignor Marco Battaglini a zsinatok általános történetét irta meg hosszadalmasan és hiányos itészettel, mi Bernini Eretnekségek történeté-ről is áll. Ferdinando Ughelli florenczi cistercita, első készitette el az összes olaszországi püspökök sorozatát, okmányokkal kisérvén azt, melly mü nyolcz évvel előzte meg (1642—48) a Gallia Christianá-t. Rocco Pirro a Sicilia Sacrá-val toldotta azt meg.

A párizsi Fleury Claudius apát (—1723) Egyházi történelme (21 köt. 4-ed rétben) nem eredeti és igen hosszadalmas elemi munkának; de szerzője a józan itéletü czimet érdemelte ki; világosan adja elő az elvont kérdéseket, kiterjeszkedik a vallást érdeklő világi eseményekre, s nem kis része volt a tudósok elidegenitésében a római udvartól. Olvasottabbak Értekezései, mellyek izléssel, könnyedséggel, világosan vannak irva, velősen rövidek, a nélkül, hogy szárazak volnának, birnak az egyszerüség szinezetével s mindig tényekre látszanak támaszkodni. Natalis Alexander (—1724), roueni domonkos, sorbonnei tudor, Historia ecclesiasticajában (32. köt. 8-ad rét) sok tételt ostromol, mellyeket Róma elfogadott, miért is XI. Incze indexbe tétette, XIII. Benedek azonban kitörültette.

Enrico Noris (1631—1704) Veronából, sz. Ágoston iránt való lelkesültségből, ennek rendébe lépett, s megirta a Pelagianismus történetét. A jezsuiták botrányos vitát támasztottak ellene, mintha a kegyelem körül uralkodott tévelyekbe esett volna; de Róma

védelmére kelt s III. Cosmo nagyherczeg az egyházi történelem tanszékére hivta őt meg Pisába, hol illustrálta Vipsanius Agrippa fiainak, Cajus és Luciusnak siremlékeit, a pisai gyarmat eredetét, s Ázsia néhány városának alapitási korát. XII. Incze a vaticani könyvtár őrévé, majd bibornokká tette; e méltóság szórakozásai és foglalatosságai sem vonták őt el tanulmányaitól; sőt mint illyen irta meg a donatisták s az Investiturák történetét.

Dicsérettel emlittetnek még az anconai Fortunato Scacchi atya Sacrorum oleochrismatum myrothecium sacroprophanum (1625) czimü munkája az olajok használatáról, s a majlandi Ottavio Ferrarié a pásztori levelekről (1612), s a szent beszédekről (1618), melly munkáját, miként állitják, egy nagybátyja kéziratai után dolgozta ki. Az egyházi szertartás főfő értelmezője a mondovii Bona János bibornok (—1674) volt (De divina psalmodia; Rerum liturgicarum libri duo), ki azt állitván, miszerint az első századokban kovászos kenyérrel áldoztak, Mabillonban czáfolójára talált. E téren sokat lenditett a siciliai Giuseppe Maria Tommasi (— 1721) bibornok, ki számos szertartási ritkaságot (Codices Sacramentorum nongentis annis vetustiores 1680), Responsorialékat és Antiphonalekat tett közzé.

Az egyháztörténelem, itészet nélkül s népies hitmondákkal eléktelenitve lévén, nagyon kezökre játszott az eretnekeknek, hogy akaratos és rendszeres csalással vádolhassák az egyházat. A jezsuiták nem haboztak itészet alá venni azt, meg lévén győződve, mikép az igazság ez által csak nyerhet, s az Acta Sanctorum a történelmet uj kincscsel gazdagitották. 1643-ban Bollandus, antwerpeni jezsuita kezdvén meg azok kiadását, Papenbroch folytatta, segittetve Baert által; azután Sollier és Van der Bosch. De a Bollandisták ugy emlitvén boldog Bertholdot mint a Carmeliták alapitóját a XII. században, sértve érezte magát e rend, melly egyenesen a vizözön előtti Henochtól akarta keltezni eredetét. S miután figyelmeztették, miszerint Noe és fiai, kik egyedül élték tul a vizözönt, nősök voltak, Illésre szoritkozott mint alapitóra, s attól kezdve az összes prófétákat és minden nevezetesebb bölcsészt rendtársai gyanánt akarta tekintetni. Bármilly hihetlennek látszassék ez állitás, komolyan vitattatott.[1]) Azt is vétkül rótták fel a Bollandistáknak, hogy hamisaknak nyilvánitot-

[1]) Nemcsak ama század, hanem az egész egyházi történelem legzajosabb vitáinak egyike volt a karmelitáké a jezsuitákkal, mellynek tárgyát a szemlélődő és tevékeny ajtatosság, s a vitatlan és itészelt hagyomány közötti kérdés képezte.

ták a Siricius pápa elődeinek tulajdonitott decretalisokat, Constantin adományozását, s Veronika csodáját; a spanyol Inquisitio eltiltotta a köteteket, mellyek ezt tartalmazták; aztán jobban felvilágosittatva visszavonta tilalmát.

Azon történészekről, kik csak mint tudósok vehetők tekintetbe, illő helyökön tettünk említést. Spanyolország a történet terén semmit sem lenditett. Az angolok helyesebben kezdték kezelni az igaz itészetet; a Reformatio története Angliában (1679) Guilbert Burnet-től első mü e nemben, melly okmányokra támaszkodik. Olaszországban sok, de kevés jeles történész volt. A ferrarai Guido Bentivoglio bibornok, mintegy versenyezve Famiano Strada atyával, a flandriai háborukat irta le (—1632), jó izléssel, de azon földeritések nélkül, mellyeket olly állásban levő szerzőtől megvárhatnánk. A paduai Davila Enrico Caterino, Francziaország királya és királynéjáról neveztetett igy, kik atyjának, miután az Cyprusból, hol connetable volt, elüzetett, jótevői voltak; a velenczei köztársaságot tisztes hivatalokban szolgálta, s életének, közel Veronához, gyilok vetett véget épen midőn Crema felé tartott, hogy ott a kormányt átvegye. Megirta Franczia ország polgári háboruinak történetét (1630), mellyet a francziák is a legjobbak közzé számitják; ismeri a helyeket és szokásokat, s előadásában világos; de elferditi a franczia neveket s feszegeti a fejedelmek titkos szándékait.

Sokan egyes helyek történetét irták meg, p. o. Emanuele Pingone Turinét és Savoyáét; Gianantonio Sumonte Nápolyét, ugyanazt Francesco Capecelatro, s latinul Giannetasio atya; Pier Gioffredo Nizzáét, okmányoka szőve közbe; Ripamonti kanonok Majlandét, folyékony latin nyelven; Ballarini és Tatti Comoét darabos irálylyal; Lavizzari Valtellinaét; az inquisitor Cimarelli Urbinóét; Girolamo Rossi Ravennaét; Velenczében Paruta nyomába a tudós és kormányjártas Andrea Morosini lépett, k i latinul irt; Giambattista Nani 1613—71-ig adta elő az eseményeket; azután Michele Foscarini és Pietro Garzoni (—1719) folytatták; de az áldozatoknak, mellyekre őket a hivatalos védnökség kényszeritette, ujabb bizonyitékát szolgáltatta egy nem régiben föltalált rendelet, mellyben a hatóság ugyanazon Garzoninak néhány, a Scio sziget megszerzése és elvesztésére vonatkozó hely kihagyását parancsolja meg, melly helyeken ő „veszélyes pontossággal titkos dolgokat hozott napfényre.“ Galeazzo Gualdo, Majolino Bisaccioni, Alessandro Zilioli, Pier Giorgio Capriata, Natale Conti, Girolamo Brusoni... szintén hozzájárultak koruk történetének megvilágitásához.

Ekkor érezni kezdették a régi iratok fontosságát; Gian Pietro Puricelli átkutatja Milano levéltárait, s illustrálja az Ambrus basilika emlékeit (Ambrosianae basilicae monumenta). Felice Osio, szintén Milanóból, Albertino Mussato, Rolandino, a Morenak, Cortusik s mások krónikáit adja ki; Camillo Pellegrino Nápolyországra vonatkozókat tett közzé nagy számmal.

A messinai Gianantonio Viperano, giovenazzoi püspök, már 1569-ben kinyomatta De historia scribenda czimü munkáját; azután a terrarai Ducci 1604-ben egy Ars historicá-t tett közzé, s ennek ugyszólván csak fordítása a sarzanai Agostino Mascardi Arte storicá-ja (1630), mellyet Tiraboschi olly nagyon dicsért. De ki e mesterségre akarja magát adni, magukhoz a történetirókhoz, s inkább az emberekhez, mint az ö szabályaihoz fog folyamodni, s még kevésbbé a példákhoz, mellyeket Congiura di Fiesco-jával adott.

Ferrante Pallavicino (1618—44), egy tekintélyes modenai család elsőszülötte, milanói szerzetes-kanonok, hirneves tudós, köznapias szerelmi viszonyokba bonyolódván, pazarolt, szent és világi történeteket, novellákat, dicsbeszédeket, nászköltemények et irt; müveiben ollykor erényzetes, mindig dagályos, bonyolúlt, homályos, sikamlós; p. o. A lélek szépségei czimü értekezésének 13-ik fejezetében az emlök szépségéről beszél. Hasonló fajtalanságok fordulnak elö Susanna, Samson, Bersabea czimü müveiben is. Kirabolt futárában, molly telve van trágársággal és piszkos élczekkel, özönével szórta a rágalmakat a pápa, a bibornokok, jezsuiták, az összes kormányok és tudósok ellen. Bizonyos De Breche Párizsból, fölbéreltetvén a Barberinik által, barátságot szinlelve iránta, rábirta, hogy Franeziaországba menjen, hol majd több más vallástalan müveket tehetne közzé; s illy uton Avignonba pápai földre csalta, hol letartóztatván, pörbe fogatott, s huszonhat éves korában lefejeztetett.

A katholikus tanoknak a milanói Gregorio Leti (1630—1701) is hadat üzent, ki miután utazásokban minden vagyonát elpazarolta s reformatusok társaságába keveredett volna, Laussanneban Kalvin vallására tért, Genfben oktatással foglalkozott, s mert a római Egyház ellen irt, ugyanott polgári jogot nyert. Rosz nyelve csakhamar kiállhatlanná tette őt, ugy, hogy távoznia kellvén, Párisba, majd Londonba költözött, magasztalván XIV. Lajost és II. Károlyt mig jótéteményeikben részesült, gyalázván, midőn megszüntek az ajándékok. Hollandban a tudós Le Clerc közbenjárására, ki beleszeretett leányába,

kedvezőleg fogadtatott s Amsterdám városának történetirójává neveztetett, hol hirtelen meghalt.

Ez uj Aretin mintegy száz kötetre menő történelmi munkákat hagyott hátra, mellyek azonban nélkülözik az átgondoltságot, igen hosszadalmasak, váltakoznak bennök a harag vagy hizelgés, s telvék valótlanságokkal. Azzal dicsekedett, hogy egyszerre mindig három munkája volt készülőben, s midőn egyikhez hiányoztak az ányagok, a másikkal foglalkozott; de, miként Bayle mondja, csak arra volt gondja, hogy vastagitsa a köteteket és szaporitsa az ajánló iratokat; rhapsodikus egy szemernyi itészet nélkül, s annyira figyelmetlen, hogy hollandi lakos létére azt mondotta, mikép a Rajna és a Schelde Rotterdam mellett folynak el. Kérdeztetvén, igaz-e az a sok alávalóság, mit V. Sixtusról, II. Fülöpről, Erzsébetről irt, azt felelte, mikép a jól kigondolt dolog ép ugy, sőt még jobban tetszik, mint az igazság. De ahhoz sem ért, hogy a hazugságot szellemdusan elfátyolozva adná elő; mindig hanyag és unalmas, nevetségesen követelő, torzitólag tulzó lévén, senki sem olvasná, ha csalétkül nem szolgálnának a szemérmetlenségek, mellyek iratait beszennyezik s főkép Róma ellen vannak irányozva.

A tömegből kiemelkedik Vittorio Siri (—1685), pármai benedictinus, ki mint ifju fogott hozzá a napi események összegyüjtéséhez, s nagy zajt ütött, annál inkább, mert az olasz nyelv akkoriban épolly elterjedt volt, mint most a franczia. XIV. Lajos udvarába hivta e dicsőség-osztogatót, alamizsnássá és történetiróvá tévén őt; ministerek és követek látogatták, értesitésekkel szolgálván neki saját módjuk szerint, mellyekkel tévutra vezesse az utókort. A Mercurio politico tizenöt vastag kötetén kivül (1635—55) irt nyolcz kötet Titkos emlékeket (1621—40), mellyek telvék hiteles, bár itészet nélkül összegyüjtött okmányokkal. Elbeszélésében hosszadalmas, bebonyolitja az eseményeket, s évpénzekre, rendszalagokra, hivatalokra kacsingatva, feláldozza az igazságot; mindazáltal a franczia történetirók sok hasznát vehetik.

Velencze, Európa és Kelet közvetitője s a kereskedelem központja lévén, könnyen megtudhatta és közölhette az ujdonságokat, miért is politikai naplókat hozott szokásba, mellyek a pénzdarabról, mellyért árultattak, gazzettáknak neveztettek. Csakhamar elterjedtek s Renaudot orvos 1631-ben Franczia országban utánozta azokat; más nemzeteknél is divatba jöttek, de Voltaire mint bámulatra méltó dolgot beszélte, mikép az ő idejében Londonban hetenként tizenkét levélnyi ujságot adtak ki.

A genuai Gian Paolo Marana (—1693) Párisban a Török-k é m e t adta ki, mellyben azon föltevéssel élt, mintha egy szörszálhasogató musulman átöltözve 1635-től 82-ig Franczia-ország fővárosát látogatta, s a látottakról különböző állásu honfiainak értesitéseket küldött volna. A munkát többen folytatták, s az első kötetek angolra fordittattak, mig az utolsók angolból tétettek át francziára. Alapjában véve helytelen a felfogás olly sokat iratni egy törökkel; mindazáltal tetszett ennek komoly függetlensége, ki társadalmunk nevetséges és különcz szokásait mint olly ember itélte meg, ki azokon kivül áll; mint szintén a szokatlan modor is, mellyben az eseményeket, adomákat, a politikát, az akkoriban vitatott theologiai és metaphysikai kérdéseket érintette. Nem emlitve Argens Zsidó l e v e l e i t, ki szolgai és izetlen utánzó, Montesquieu innen vette az eszmét P e r z s a l e v e l e i h e z; de mig a mi Mahmudunk, ha nem is keleti, bizonyára eredeti, Montesquieu Usbek-jét a szájába adott finom és csiszolt franczia eszmék tökéletes párizsivá tették.

Az elbeszélésben ügyes franczia Vertot drámai tárgyakat keresett és fejtett ki R e v o l u t i ó i-ban; Saint-Real a G r a c h u s o k és V e l e n c z e ö s s z e e s k ü v é s e i t irta le, Sallustiust utánozva még az igazság elhanyagolásában is. Érdekfeszitő a c a m b r a y i s z ö v e t s é g t ö r t é n e t e Dubostól; s meghatóan egyszerü IV. H e n r i k é Perefixetől. A r é g i k e r e s k e d e l e m é s h a j ó z á s t ö r t é n e t e Huet-től, az utóbbi fölfedezések következtében elvesztette jelentőségét; a R ó m a i c s á s z á r o k é, Tillemonttól, hézag nélkül való mü. Adrien de Valois (1607—92) első vizsgálta részrehajlatlan tanultsággal a frankok régi történetét, melly akkorig csak a köznép száján élt; s jó latinsággal Valerian császár uralkodásától egész a második törzsig[1]) beszélte el annak eseményeit, hol „belefáradva a roppant munkába“ megállapodott. Mi e müből fenmaradt, történelmi bizonyitékokra támaszkodik, ugy, hogy a források közé lehet számitani; behozásaiban helyes érzéket tanusit, de nélkülözi a szinezetet s a benső érzelmet. Észrevette a különbséget a hóditók és meghóditottak két törzse között; de a classikai tisztaság iránt való szeretetből szépitette, vagyis kivetkőztette önmagukból a tényeket, neveket, szavakat, s az első királyokat a korabeliek mintájára festette; s habár ment az elfogultságoktól, és őszintén keresi az igazat, nem bir elég éleselmüséggel, hogy föllelje azt a részletekben. Tehát

[1]) **Adriani Valesii**, *Gesta veterum Francorum.* 1646—58, 3. vol. in fol.

észrevétlen maradt, másoknak, és pedig sok kal hitványabbaknak hagyván az iskola fő dicsőségét.

Daniel Gábor atya Rouenból (1649—1728), a frankok tényeit adván elő szabatosan és világosan, keveset tud mondani a törvényekről és szokásokról, részrehajló midőn az egyházat érintő dolgokról van szó, a nemzet évkönyveit meghamisitja a királyi tekintély javára, mellynek tényeit mind igazolni akarja, s megfosztja a krónikásokat az egyidejü elbeszélés kecsétől és erőteljétől.

A kisérletek levetkőzni a megrögzött előitéleteket annál nagyobb dicséretet érdemeltek Francziaországban, mert minden ujság gyanut keltett ott. Frangois Mezeray d' Argentan (1610—83) nem tudta hallgatással mellőzni az országrendek intezményét s azok jogkörét; nem akart fátyolt vetni a multra, hogy igazolja a jelenlegi önkényuralmat; rámutatott a hatalom igaztalanságaira, s látta, mikép „a második törzs alatt az országbirtoklási jog a hübér-törvényen alapult, s ugy kormányoztatott, mint egy nagy hübér, nem pedig mint monarchia." Azzal vádolták tehát, hogy „az udvar rovására mindig a népnek hizeleg, s hogy kedvét leli benne feljegyezni a mi gyülöletest és meggyalázót talál Francziaország viseletében." (Bayle); minélfogva Colbert figyelmeztette őt: „Ön a király történetirója, s évpénzt húz ő Felségétől; ugy kell irnia a történelmet, a mint Ő akarja, s nem miként ön felfogja; kénytelen vagyok öntől megvonni az évpénzt." Neki azt kellett volna felelnie: „Könyvem fenmaradand, s tudni fogja a világ, miért bünhödtem"; de e helyett beleegyezett a kijavitásba, minek jutalmául fél nyugdijt kapott. Nem is csupán az udvarnál vették rosz néven az igazságot, és Jean Baptiste La Curne de Sainte-Palaye (1697—1781) a feliratok akademiája részére olly modorban irta meg a régi lovagságra vonatkozó memoirejait, mellynek meg kellett nyernie nagy ur társai tetszését; aztán, sajtó alá adván, jegyzetekben mellékelte az igazságot, melly gyakran ellentmond a szövegnek.

Midőn Fenelon a burgundi herczeg oktatása czéljából Francziaország összes helytartóit felszólitotta, hogy értesitéseket adjanak a tartományokban található régiségekről, a divó szokásokról és joggyakorlatokról, a legjobbat Henri Boulainviliers gróf Saint-Saire-ból szolgáltatta[1] (1658—1722). Tanulmányozván a Baluzius által kiadott Capitulare-kat, megismerkedett a régiséggel, és segittetve

[1] *Histoire de l'ancien gouvernement de France*, Haag. 1727.

osztályának eszméi által, rájött, mikép a középkori nemesek egymás között egyenlők voltak, s igen magasan állottak a köznép fölött. Ő az ország jelenlegi állapotát a frankok hóditásából származtatja, kik megtelepedvén Galliában, a benszülötteket minden politikai jogtól megfosztották és szolgaságra vetették, minélfogva csupán ők voltak a valodi nemesek; mindnyájan szabadok, egyenjoguak, adómentesek, élvezték a közre fentartott javakat, csak hasonlók által itéltethették, szabadságukban állott fegyveres kézzel támadni és védeni magukat, szavazni a törvényekre s tanácskozni az országgyüléseken. Ezeket Martell Károly eltörülte, Nagy Károly visszaállitotta; a karolingok uralmának megszüntével, midőn az ország részei széthullottak, az országgyüléseknek már semmi nyomára nem akadunk. Capet Hugót tehát nem a parlament választotta királylyá, mert már akkor parlament nem létezett. Beállott a hübéruralom, melly alatt a nemesek, mindig egyenlők, tényleg és jogilag egyedül való nagyjai maradtak az államnak, semmiféle czimkülönbségeket nem ismervén. E rendet megváltoztatta a szolgák felszabaditása, s ezeknek uraik állapotára való fölemelkedése; és ez volt a czél, mellyet a harmadik rend folytonosan szem előtt tartott, midőn a kormányt absoluttá igyekezett tenni, mi leginkább Richelieunek és XV. Lajosnak sikerült.

A nemesség ezen története, melly az ujabb ismeretek fényénél vizsgált történelem által nyujtottal olly jól összhangzik, büszkékké tette a nemeseket származásukra, s annál inkább biztositottnak tartották jogukat, mert a hóditáson alapult; miért is, a forradalom előestéjén, Sieyés felkiáltott: „Igen, de a harmadik rend most meg fogja hóditani a hóditókat.“ Akkoriban ama könyvet meggyalázónak tartották a népemberek, s a gúny és élcz fegyvereivel támadták meg; Jean Baptiste Dubos de Beauvais (1670—1742), a franczia akademia örökös titkára pedig nagy tanultsággal lépett ellene sikra.[1]) Ő a hóditást tagadja; szerinte a frankok mint a rómaiak szövetségesei mentek Galliába, érintetlenül hagyván a politikai és társadalmi állapotokat; csupán az ezredik év felé történt, hogy a királyi hatalom szétforgácsolása s a hivataloknak uralmakká változása a király és nép ellenében egy uralkodó osztályt teremtettek, melly a hóditás eredményeit hozta létre. Hamis eszme, mellynek egyedüli érdeme, hogy megelőzte Savignyt azon véleményben, melly szerint a római jog túlélte a népvándorlásokat.

---

[1]) *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules.* 1734.

Németországnak elég a nagy Leibnitz, ki azon nehéz, de kikerülhetlen kényszerüségbe jutott, mellynélfogva egy nemzet létét az összes nemzetekével kellett összekötnie. A Braunschweig-Lüneburg ház történetének megirása bizatván reá, roppant sok anyagot gyüjtött, mellyeket Codex juris gentium diplomaticus (1698) czimen tett közzé. Igen gazdag leltár ez nemcsak a politikára, hanem a népek természete, nyelve, ismereteire nézve is; s előszavában nagy mélységgel a természet és nemzetközi jog forrásaiig megy vissza. Történelmének előkészitő munkálatai sok más müre szolgáltattak alkalmat vagy anyagokat, millyen például mindazon irók gyüjteménye, kik ama Ház történetével foglalkoztak, melly munka aztán Duchesneben és Muratoriban utánzókra talált. De a mi fő dolog, a Braunschweig-ház történetét tárgyalván, szükségesnek találta összekötni azzal egész Németországét, s ezzel az egyetemest, s az emberével a bolygóét, mellyen lakik; tehát egy fejedelmi ház eseményeiből kiindulva azon vette magát észre, hogy a földgömb eredeti állapota fölötti elmélkedésre vezettetett; melly összeköttetést mi kikerülhetlennek tartjuk, ha nem akarunk csupán töredékkel megelégedni. E mü nem fejeztetett be. Megemlitendő Nyomozása is a frankok eredete után, kiket a Balticumból származtat; Tournemine atya és Gundling ellenmondottak neki, s e vita világot vetett a barbár törzsekre. A népek eredetéről szóló értekezéséből s levelezéséből láthatni, mint igyekezett Leibnitz az emberi nem bölcsőjéhez közeledni az elemzések és szónyomozások utján, s egy ős nyelv összeállitása által, mellynek segélyével fölfedje a szavak és eszmék közötti viszonyokat. A nyelvtudománynak ilyetén felhasználása a történelemben uj eljárás volt, s ő tovább is követte azt, értesitéseket gyüjtve az utazóktól, hitküldérektől, tudósoktól. Nem tévesztette ő szem elöl, milly könnyü visszaélni a szónyomozásokkal, de azt is tudta, hogy a tévelyekből gyakran igazság jő ki, mire például szolgálhat a tria magna inania, vagyis a bölcseség kövének, az örök mozdonynak s a kör négyszögének kutatása, melly olly sok kincsesel gazdagitotta a tudományokat.

A történet bölcsészete.

A történelem nagy lépést tett a haladás utján az által, hogy bölcsészi méltóságra emelkedett s megszünvén pusztán mesterség és elbeszélés lenni, feladatának ismerte az embereket mint egyetlen családot észlelni, s a mult nemzedékek eseményeit egyetlen fogalomban kötni össze, melly könnyitse a jövő események előrelátását. Már Pascal azt mondotta, miszerint az „emberek egész sorozata, annyi

századon át, ugy tekintendő, mint egyetlen ember, ki mindig él és folytonosan tanul." Bossuet, az egyetemes történet fölötti értekezésében, a kereszt lábaihoz szólítja szemléne a nemzeteket; szerinte a világ minden eseménye a megváltásnak előkészülete vagy fejleménye.

Az emberi viszontagságok folyamában a régiek csak a tüneményt, a percz müvét, a jelent látták, melly semmi összeköttetésben nincs a multtal és jövővel. Vagy végzethivők mint Tucidides, vagy miként Herodot, Livius, Plutarch, sőt Tacitus is, az istenség folytonos és közvetlen beavatkozását valljak, melly módszerek mindegyike akadályozza észrevételét az emberi szabadság s az isteni Gondviselés ama bámulatos közremüködésének, melly a történelmet alkotja. Cicero vizsgálódott e dolog fölött, meglepetve kora nagyszerü viszontagságai által; csakhogy a végzetszerüség eszmekörében neveltetve, bir ugyan bátorsággal hadat üzenni a jóslásra vonatkozó egynémelly divatos eszmének, de leküzdvén a végzetet, semmi más fensőbb hatalommal nem helyettesiti, melly kormányozná az emberi tényeket. A régi hazafiuság még saját istenségekkel is elkülönitvén a nemzeteket, lehetetlenné tette azoknak az emberiség egyetlen fogalmában való átölelését. Ez csak akkor lön lehetséges, midőn a kereszténység kihirdette az átalános testvériséget, s az egyházi történelem hozzászoktatta az embereket minden eseményt az Egyház eseményeivel hozni összeköttetésbe. A végzetszerüség tana sz. Ágoston idejében már fel volt adva, s ő egész lélekkel a Gondviselés tanán csügg, mellyet, közepette kora nyomorainak, igazolni igyekszik, kimutatván, mikép a pogányság századai semmivel sem voltak szerencsésebbek. Abel vére mindig kiáltott Kain ellen, az emberek városa mindig ellenkezett az Istenével; az embert felelősnek hiszi saját tényeiért, de nagy részt tulajdonit az isteni ösztönzésnek, a kegyelemnek.

Bossuet.

Midőn Bossuet virágzott, a történelem már nagyobb kiterjedéssel és tapasztalattal birt, a mit Ágoston még csirában látott, ekkor már mint kifejlett mutatkozott; de a történelem tág terén ő csak egyetlen pontot vett szemügyre, Isten intézkedését a választott nemzet körül, mellynek alárendeli a birodalmakat. Az ember eltünik, nem mintha Bossuet tagadná annak hatályát[1]), hanem mert csak a

[1]) Henriette fölött tartott beszédében igy szól Cromwellről, *qui ne laissait rien á la fortune de ce qu'il pouvoit lui oter par conseil et par prévoyance*,

legnagyobb világforradalmakat veszi figyelembe; s az uj korok nagyszerüsége szerinte dicsének „Istennek, ki a magas egekből az összes országok gyeplőit kormányozza.“ Tulzónak látszhatik a fontosság, mellyet ő a héber népnek tulajdonit; de ha ez őre a hagyománynak, ha kebelében kell születnie a megváltónak, melly nép lehet nálánál méltóbb arra, hogy az összes emberiség tevékenységének köz- és czélpontjául szolgáljon? A classikusok nem csupán saját nemzetök iránt voltak-e méltánylattal, megvetvén a barbárokat? Most tehát Bossuet csak a kölcsönt adja vissza, mögéje helyezvén vagy alávetvén őket e keresztény nemzetnek, melly az Edenből a kalvariára száll alá, s onnan az egész világot elárasztja.

Egyébiránt elcsépelt közhelyeket nem lehet nála találni; a görög és római történetre sokat mondó, biztos, mélyreható észrevételeket tesz, s egynémelly történeti itéletei felülmulhatlanul helyesek; Montesquieu jóval hátrább áll nálánál a római politikát illető ecsetelésben. Tehát mintájául szolgálhat az átalános czélnak, mellyet az értelmiség kell, hogy maga elé tüzzön, s melly nem egyéb mint az emberi tények alapsorozatainak, egyetlen terv szerint való észszerü egyberendezése. Ugyanazon munkájában arra is megtanitott, mint kell az elkényeztetett királyoknak megmondani az igazságot, mert, miközben a legfenségesebb fejedelemhez beszél, szeme elé tartja a Gondviselés rendét, melly kormányozza a dolgokat, a nélkül, hogy megváltoztathatnák azokat a nagy fejedelmek, kik semmi egyebek, hanem csak eszközök Isten kezében.

Vico.

A nápolyi Giambattista Vico (1668—1744), szegény szülőktől származván, hogy élelmét megkereshesse, tanitásra adta magát, s negyven évig volt szónoklat tanára a honi egyetemen, miközben alkalmi verseket, az uj alkirályokra dicsbeszédeket s az elnyomott lázadók ellen értekezéseket irt. Kortársai s önmaga előtt is ismeretlen lévén, mintegy tudtán kivül a tudomány legfelsőbb fokára emelkedett, tapogatózólag kutatva, feladatok megfejtésével foglalkozva, mellyekből ujak szülemlettek, s öt uj megoldási módokra és saját ismeretei körének bővitésére vezették; küzdve erösödik; kibőviti saját rendszerét; czáfolva a geniet, genievé lesz; s előre látja, mit mások később fölfedeztek. De midőn merész eszméit tudományosan akarja igazolni, vastag bibákba esik. És mégis, a kor követelménye szerint, az iskolai tudományt vette kiinduló pontul. Olvassa a véletlenül kezéhez jutott könyveket; átérti a régi classikusokat; bámulja Dantet, Leibnitzot, Newtont s a háromszorta legnagyobb Bacot; de eszméiket nem fogadja el telje-

sen, hanem sajátjaival vegyiti fel azokat. Elméjét főleg Grotiusra és Cartesiusra irányozza, kik akkoriban ugy tekintettek, mint a bölcsészet és jogtudomány ujjáalkotói; de azt találja, mikép az első a tényekkel semmi összeköttetésben nem álló elvontságokat halmozott össze, a bölcsészek jogtudósa, de nem a történeté; a másik megcsonkitotta a történelmet, a nyelveket, a tudományt, mindezeket mértani vonalakká akarván változtatni. Cartesiusban, kit ő Chrysippushoz hasonlitott, roszalta ama büszkeséget, melly mennyiségtani kézzelfoghatóságot követel olly igazságokban, mellyek nem képesek arra; rendszerét, melly szülhet itészeket, de semmiféle nagy fölfedezést nem eredményezhet; azon eljárását, mellynélfogva a tanultság megvetését az emberek megvetéséig vitte, s tönkre tette a gondolat eszközeit és segédszereit; a sark-elv Gondolkozom, tehát vagyok csak a tüneмény segélyével bizonyitja a létet, s a tüneményt nem tagadják a skeptikusok, hanem igenis annak valódiságát; nem is az öntudatot vonják ezek kétségbe, hanem annak érvényét[1]); nem módszere, hanem lángesze emelte Cartesiust olly magasra; okoskodásának negélyzett szárazságán keresztül csillámlik a behozás, mint szintén, midőn mitsem akar tudni a multról, észre lehet rajta venni, hogy elmélkedett a fölött.

Ellentétben a régiek kevésre-becsülésével, Vico a nyelvészetet tudománynyá magasztalta, a tekintély bölcsészetévé, a tények rendévé és alapjává tévén azt, melly összébbhozván a távoli eszméket, megtermékenyiti azokat; nem is csupán a nyelveket, hanem az emberek szokásait és ténykedéseit is átöleli; és sajátos itészettel, mellyet ő építészinek nevez, feladatul tüzi: ujból szerkezni, pótolni, javitni, a régiség töredékeit megvilágitani, mindennek saját helyét jelölni. Ugyanazért kutatja az itáliai bölcsészet nyomait a nyelvben[2]) s a régi itáliaiaknak tulajdonitja a methaphysikát; s bár, midőn a gondolat-gyököket a szavak gyökeiben keresné, tanultság-hiányból is gyakran tévedett, de utat nyitott a legnemesebb merészségeknek.

Egyidejüleg Róma történetét törvényei egymásutánjában keresi. De a XII. Tábla vad szelleme meghazudtolta az itáliaiak állitólagos bölcseségét, a történet összeütközésbe jött a bölcsészettel, a tekintély az észszel, a római jog Grótius észjogával. Hogy mindezeket

[1]) *De nostri temporis studiorum ratione.* 1708.

[2]) *De antiquissimo Italorum sapientia, ex originibus linguae latinae eruenda.* 1710.

összhangba hozza, Vico az anyagnak és szellemnek Istenben előre megállapitott összhangjához folyamodik; az igazság és erény Istentől erednek; a szükségesség és hasznosság, vagy, miként mostanában mondjuk, az érdekek kifejlesztik az anyagból az igazság eszméit; ugy, hogy mialatt az emberek testi szükségeik kielégitésén fáradoznak, a Gondviselés őket az igazságosság örök typusának valósitására vezeti.

Ugy fogván fel a római történetet mint a méltányosság haladólagos hóditását, megfejti az elődök föladványait és ellenvetéseit, szokatlan modorban egyeztetvén össze Plato eszményi jogát Macchiavelli politikai jogával. De minthogy a történet nem Rómával kezdődött, kénytelen volt kutatni: az ex lege állapotból miként szülemlettek a hübéri aristokracziák; s azt képzelte, mikép az ember a vizözönre következett két század alatt annyira elállatiasodván, hogy a hagyományokat s a nyelvet is elvesztette, a mennydörgés által felrázatott és sejteni kezdette Isten létét; a villám által felgyujtott erdők szolgáltatták neki a mesterségekhez, a holttestek elégetéséhez s más egyéb czélokra megkivántató tüzet; szégyelvén a közös nőszülést, egy nőt rabol, és valami barlangban huzza meg magát azzal, s ez eredete a családoknak, mellyek aztán menhelyet és földmüvelést igényeltek, s eredetet adtak az ég, az élők és holtak tiszteletének; az atyák szövetkeznek; a patriciatus életbe lép, megőrizvén a család és szertartások előjogait.[1])

Rege, szónyomozás, hagyomány, nyelv kezet fognak, hogy fejtegessék a jog érvényesülését a történetekben s hogy feltüntessék, mikép a római történet tényei minden más történetben előfordulnak. A tudomány nem birván még elégséges adatokkal arra, hogy őt meghazudtolhatta volna, szabad tért engedett neki a találgatásra; nyelvek és vallások szolgálnak az ő kizárólagos okmányaiul; a mythologia lyrai kifejezése az ős történetnek; a szótár letéte az igazság és jog vivmányainak, mellyekre a szükség adta meg a lökést; a költészet, melly a hőskor nyelve, a tények utján kifejezett szólamok, szerinte minden népnél Róma történetét ismétlik. Ez utolsó a törvényekben maradt fen; a többiekből alig maradt ránk valami töredék, de a rómaival való hasonosság nyomán ujból össze lehetend azokat állitani; s nincs hagyomány, mellyet ő a kénye szerint rendezett római történetre nem akarna visszavinni.

---

[1]) *De universi juris principio et fine uno.* 1714. — *De constantia philologiae.* 1721.

Az összes népek ezen eljárásával, mellyek a családban, a városban, a nemzetben mindnyájan hasonló körülmények között és hasonlóan müködnek, ellenkezik a bibliai elbeszélés. Vico, nem mervén azt alakjából kivenni, mellőzi, sajátságosnak és vitathatlannak ismervén el a héber nép életfolyamát. Homér szintén ellenmond neki, midőn romlott erkölcsökről, hosszas utazásokról, elaljasodott istenségekről beszél, mellyeknek semmi közük a római patriciatussal. Vico, hogy megfejtse az ellenmondást, növeli saját tudományát, s egy isteni, egy hősi és egy emberi kort különböztet meg, s fölfedezi a kettős jellegeket, s a romlott korbeli költőket, kik önmagukat teszik a mindenség mintájává, s kik távoli országoknak saját országaik neveit tulajdonitják, hosszu utazásokat tételezvén fel, mellyek egyátalán lehetetlenek olly durva korban.

Ő tehát ugy fogja fel a történetet, mint eszményit, örökkévalót, mellynek halhatatlan észtörvényeiben olvadnak fel Róma, Athene, Sparta, az emberek, helyek és idők részleges jelenségei. Ugyanazon történetben valósul a jog is, az erőszaktól vévén kezdetét, mellyet aztán ünnepélyes formákkal kendőz el; majd fictiókhoz folyamodik, mellyek kijátszák a formákat; később méltányossá válik: ez egész fejlési folyamat mindig a szükségesség és hasznosság, a szenvedélyek és érdekek eleve megállapitott behatása alatt megy végbe, kezdve a barlangtól, hová a vad a villám elől menekül, egész a trónig, mellyre a nép kéviselőjét, a császárt helyezi, ki nivellirozza a jogokat.

Az istenek, hősök, emberek ez egymásra következő korszakai mind saját eszmékkel, nyelvvel, vallással, jogtudománynyal birnak; miért is van népies és van bölcsészi politika és moral, miként van történelmi és bölcsészi jog.[1])

Az ekkép, elmélkedés utján fölfedezett történelem keretébe aztán mind beleilleszti ő az emberi tényeket, mellyekben, kiküszöböltetvén belőlök az egyes helyek és emberek sajátságai, egy örök, a legnagyobb dolgokat ugy mint a legkisebbeket intéző végzés jelentkezik. A müvelődésnek nem állottak élén a bölcsészek, miként Grotius akarná; s Herkules, Theseus, Pithagoras, Draco, Solon, Aesop, kik kiemelkedtek a tömegből, csupán jelvek vagy jellegek, mellyek egy társadalmat, vagy az egyedek egész sorozatát ábrázolják. Homert eleintén egy vak költő gyanánt fogadta el, később azonban kényszerittetve az elmélkedések által, szintén mythosnak tar-

[1]) *Principj d'una scienza nuova.* 1726.

totta; nem költő az, hanem maga a költészet; és soha sem mulatott felül, mert egy egész nép spontán ihlettségét nem lehet felülmulni. Róma hét királyát is politikai jellegekre bontotta fel, mellyek mindenike alatt lassu átalakulások eredményeit értette a nép, mint szintén a XII. Táblának plebejus törvényeket is tulajdonitott, mellyek jóval később a demokraczia győzelmével vivattak ki.

Szóval, Vico első ismerte fel, mikép a történetnek bizonyos törvény alá kell vetve lennie, s e törvényt kereste, mig Bossuet a történet czélja után kutatott; Vico a nemzeteket önmagukban, s a tényeket mint az élet változatait tekintette; Bossuet a nemzeteket csak eszközöknek tartotta, s csupán azt szemelte ki, mi bizonyitékul szolgálhat azok alkalmas volta mellett az Isten czéljaira. Vico a történelemből kizárja a véletlent, ki a nagy emberek mindenhatóságát; szerinte minden gondviselésszerü és eleve meg van állapitva, és pedig nemcsak a mi világunkra, hanem a lehető végtelen világokra nézve is. Bizonyitékul felhozza a középkor megujult barbárságát, a midőn ujból életre kelnek a jelvek, a képes nyelv, a védnökségek s a második barbárság egy Homérja, miként ő merészen ama Dantet nevezi, kit Gravina a második müveltség Homérjának tartott; a világ, melly ujból kezdette régi folyását, előbb-utóbb vissza fog esni a barbárságba.

Ámbár ő a tudományt és szépséget egynek vette, a classikusokat s a kötetlen és kötött beszéd között álló történelmi irályt bámulta, s kortársai által mint humanista dicsértetett, mindazáltal darabosan és szövevényesen irt, mi nagy akadályul szolgált megértésében[1]), s ez csakis akkor következett be, midőn már mások is oda vagy még tovább értek, mint a hová ő. Azonban Vicót ne tartsa senki valami elszigetelt lángésznek, tünemények egy, az ő értelmiségénél sokkal alantabb álló népnek közepette; ő csak kora tudományában képezte magát; nem szórakoztatva az udvar és divat által miként a francziák, nem a politikai érdekek által miként az angolok, elmélkedve olvasta a könyveket, mellyeken mások keresztül futnak; tiszteletteljesen czáfolta Cartesiust és Grotiust, melly utóbbiból vezette le az elvont jogosságot; talán Baco Uj organum-a költötte fel benne egy uj tudomány eszméjét; egyetmást vett át Gravinából és Sigoniusból, különösen pedig Leibnitz platonismusából. Az általa

[1]) A modern kiadók valamelyikének hogy nem jutott eszébe mostani modorban pontozni és osztani fel müveit? Azt téve vele, mit Guicciardinival tettek, nagyon könnyebbitették megértése.

ugynevezett aranyhelyeket, vagyis azon néhány igazságot, mellyek a régiek figyelmét mintegy kikerülték, az övén kivül más elme észre nem vehette, annal kevésbbé értelmezhette és hozhatott volna be azokból átalános törvényeket. Macchiavelli, ez annyira erőteljes gondolkozó, Livius történelmét mint kétségtelent és közértelemben fogadta; Boccalini, Annibale Scoti s Tacitus több más értelmezői az ő hatalmas észrevételeit mindössze is lankadt körülírásokkal és fejtegetésekkel erosztették fel, mellyek semmivel sem mondottak többet az eredetinél; Grotius, Sigonius, Gravina, kik pedig legfőbb értelmezők, a római törvényhozásban csupán a tényeket látták; mig Vico a történelemben ugy mint a jogtudományban mélyen behatolva mint fölfedező szerepel, és senki annyi igazságot és uj elvet össze nem gyüjtött mint ő, és senki nem értett ugy a tényeknek eszmékké változtatásához, a nélkül, hogy elvontságokba bonyolódott volna.

Mindebben korát tekintve bámulatos tanultságot fejtett ki, melyet azonban a későbbi fölfedezések csonkának mutattak. Ha tudta volna, mikép a vadak között az isten czinkosa a vétkeknek, ellensége a müveltségnek, melly lánczra veri az ösztönöket, nem származtatta volna a vallást a félelemből. Jelezte az emberiesség fejlődéseit a római jog formuláiban, de nem vette észre, hogy hagyományos vala az inkább mint spontán; kifejlődés inkább mint átmenet a barbárságból a polgárosultságra, tekintve, mikép a nagy nép az italiai városok közől emelkedett ki. Rögtönzött kezdetleges társadalmának a már megalakult társadalmak ismereteit, a tulajdon, a család, a vallás, a rabszolgaság szükségleteit tulajdonitja. Cartesius egyedi itéletét a közitélettel helyettesitvén, nem veszi észre, mikép a tévely gyakran egész nemzedékek fölött uralkodik, s hogy a jobbitások az átalánost megelözö egyedi észből szülemlenek; minélfogva a közérzület inkább egy társadalmi stadiumnak, mint az igazságnak és észnek kifejezése. Róma hatalmát helyzetének tulajdonitja, holott bevallja, mikép a népek értelmi és akarati minösége a neveléstől függ.

A tanultság, melly öt olly magasra emelte, egyszersmind azon botlásának is oka volt, mellynélfogva csak a multra szegezvén szemeit, megtagadta a haladás tizenhét századát, a kereszténység elenyészhetlenségét, s a rabszolgának többé már vita alá nem eshető felszabaditását; az elmult korok iránti bámulat akadályozta az ujak megértésében s azon meggyőződésre birta öt, mikép a vas világ teljes hanyatlásban van; s hanyatlani látván Italiát olly virágzó állapota után, e példát az egész emberiségre kiterjesztette, elkerülhetlen-

nek tartván annak bukását, miután fölemelkedett, s az átalános romlás okait ama nemzet részleges eseményeiben kereste, melly az övé fölött uralkodott. De a természettudományok haladása s a világ nagyobb ismerete később azt bizonyitották, mikép Róma és Görögország törvényei nem törvényei a mindenségnek; a mostani óvatos behozások kitüntetvén a nyelvek rokonságát, tagadták, mintha a nyelvek az emberi természet egyforma törekvése utján elszigetelten és önkénytileg születtek volna; a népek, mellyek éredeti vadságukban mozdulatlanul megmaradtak, vagy csak alig tették még meg az első lépést a polgárosodás utján, a tespedő nemzetek megtörték a hasonos kört, melly szerinte kikerülhetlenül az egész emberiséget magában zárja, s tisztába hozták, mikép a katholicismus, az ember felszabaditása, a nagy fölfedezések akadályozzák a végzetszerü viszszaesést.

Azonban, daczára számos tévelyeinek, mellyeket egy nemzetbelink a lángész magasztos alvajárásának nevez, bámulatos hóditásokat tett ez ismeretlen, ki uralma alatt ama *mélabúnak*, *melly nagyságot kölcsönöz*, egészen bele élte magát a régi világba, bölcsészetet *vitt* a mesékbe, s a történelem előtti pusztaságokat gondolatainak gyermekeivel népesité, uralkodva a jelen és jövő fölött; ki a történetben föltalálta az észszerü typusokat, a polgári történet benső részének nyilvánitotta a nyelveket, észrevette a *populus* és *plebs* közötti különbséget; ki alexandriai Kelemen hires helyének az egyiptomi irás fölött megadta az értelmezést, mellyel korbelieink dicsekszenek; ki alább szállitotta a chinai csodákat, és sejtelmével birt a scitha népek fontosságának; ki midőn néhány észszabályt megállapitott, néhány előitéletet kétségbe vont, sok kérdést föltett, néhányat megoldott, gyakran fölfedezést tett, még gyakrabban utat mutatott arra, illy módon egy századnál többel előzte meg az itészet merészségeit s az emberiség egy eszményi történetének teremtését, mellyben a futó századok az örök Bölcseség fényénél szemléltetnek.

Megemlitjük még, mikép Vico, kárhoztatván a czélra nem vezető szőrszálhasogatásokat, a bölcsészet feladatául tüzte „megérteni igazságát és méltóságát annak, mit az embernek müvelnie kell az életben"; s eltérőleg sok mástól, kik minden áron tulzólag akarták feltüntetni az ember bukását, vitatta, miszerint „a bölcsészetnek, hogy segitsen az emberi nemen, kötelessége fölemelni és támogatni a bukott és gyarló embert, nem pedig kivetköztetni öt természetéből, sem a romlottságban hagyni."

NEGYVENKETTEDIK FEJEZET.

Természettudományok és mennyiségtan.

Az akademiák igen ajánlatosak lennének, ha az erőket és akaratokat közös czélra hangolnák össze; e helyett azonban gyakran vagy egyediek maradnak azokban a tudományos fáradozások, vagy legfelebb a tudomány előmeneteleiről tesznek tanuságot, s némi hasznos alkalmazást eszközölnek; nem is említve az irodalmiakat, mellyek főleg Olaszországban gyakoriak, s miként Boccalini elmésen mondja „legfontosabb feladatuknak ismerték a lándzsákból orsókat csinálni.“

Annál hasznosabbakká válhattak volna ama korban, midőn hiányzottak az eszközök, mellyek most az elvonult tanulmányozót az egész világgal érintkezésbe hozzák. Baco Nova Atlantisában a természet-bölcsészet müvelése végett nemzeti társulatot — kevésbbé kivihetlen utópia — hozott javaslatba, országos javadalmazással a tudomány támogatása és előmozditása czéljából, melly, miként ő mondja, soha sem rendelkezett egy egész emberrel. Ennek szükségét szerinte még szembetünőbbé tette az iskolák és egyetemek szerencsétlen állapota, hol minden olly módon volt szabályozva, melly körülirta a tudományt és kizárta az ujitást: holott „a müvészetekben és tudományokban, miként a bányákban, mindennek uj munkáktól és folytonos előretöréstől kellene visszhangoznia.“

Amit ő tervezett, Olaszországban már létesitve vala. Federico Cesi marchese védnőksége alatt Rómában 1603-ban a Lincei-k akademiájának vettetett meg alapja; de nevezetesebb volt a Cimentoféle. Még élt Galilei, s ama jó, de gyenge fejedelem, ki nem volt képes őt az üldözéstől megvédeni, osztotta a tiszteletet, melylyel a nagy öreg iránt szomszédok és távoliak viseltettek. Aközben tanai, s a mi több, módszere mindinkább terjedtek; s Róma sietett az ő tanitványát Castelli Benedekct hivni meg ama módszer előadása végett. Ez számitás és kisérletek segélyével támogatta, megvilágitotta, vagy gyakorlatilag alkalmazta a mester által fölfedezett igazságokat; észrevette a csillagok sugárzását (irradiatio) s a delej vonzerejét; Eveliust megelőzve kimutatta a válaszfalak (diaphragma) czélszerüségét a láttani eszközökben; rájött, mikép a testek szinök szerint különbözőleg melegszenek fel a nap-fényen; különösen azon volt, hogy megkedveltesse az ifjakkal a mértant, s neki köszönhető, hogy e tanulmányra adták magukat Cavalieri, Michele Ricci, Nardi, Ma-

giotti, Torricelli, kik Rómában nem csekély lendületet adtak a kisérleti bölcsészetnek. Ez utóbbiak, kiket il mio triumvirato-nak nevezett, továbbá Peri, Aggiunti, Soldani nagy kegyben állottak az öreg Galileinél, ki Torricelli és Viviani karjai között adván ki lelkét, őket tette tanának és küldetésének örököseivé.

Torricelli.

Evangelista Torricelli, Faenzaból (1608—47), látva Galilei értekezését a mozgás fölött, szintén irt e tárgyrol és pedig olly szakértelemmel, hogy Galilei őt közelébe ohajtotta, s csakhamar tanárrá neveztetett a florenczi egyetemen; de már harminczkilencz éves korában elhalt. A mozgást tárgyaló munkájában adta első eszméjét amaz elmés és igen hasznos szabálynak, melly szerint két gerenda, olly módon összekötve, hogy a súlypont ne emelkedjék és alá ne szálljon, a helyzet változtatás következtében, mindig egyensulyban marad. Észrevette, mikép a viz olly sebességgel ömlik ki egy elzárt térből a nyiláson, millyet a test a felület szinvonalától a nyilás szinvonaláig esve nyerne; alap-elmélete a folyadékok mozgásának. Az oszthatlanok módszerét a körvonal négyszegitésére s a mentelékes szilárd testek (solidum hyperbolicum) mérésére alkalmazta (mit némellyek igaztalanul Robervalnak tulajdonitanak); egyszerüsitette Galilei górcsövét; tökélyesbitette a távcsölencsécket, hosszas számitás utján határozván meg azok legalkalmasabb görbevonalát. Értelmet nélkülöző szólamnak találván a horror vacui-t, melylyel a peripatetikusok fejtegettek egynémelly tüneményeket, tanulmányozta mindazt, mi a lég nyomásáról már irva volt[1]), s behozások utján föl-

1) Midőn Pascal Franczia országban divatba hozta az üre vonatkozó fürkészeteket, a jezsuita Noel *Az ür teljéről* irt, hogy őt megczáfolja (1648); s érdemesnek találjuk közölni Conti herczeghez intézett ajánló iratát, mind eszméinél fogva, mind azért, hogy kitünjék, mikép a rosz izlés nem csupán Olaszországnak volt sajátja: „Monsigneur! A természetet napjainkban ürről vádolják, s én magamra vállalom védeni azt Magasságod jelenlétében. Egyik másik kezdettől fogva gyanusitotta ugyan azt arról, de még eddig senkinek sem volt bátorsága tényiteni a gyanukat, s szembesiteni az érzékeket és a tapasztalást. Én ezennel szembetüntetem annak teljességét, kimutatom a tények hamisságát, mellyekkel terheltetik, s a bizonyitékok csalfaságát, mellyek ellenébe felhozatnak. Ha mindenki ugy ismerné a természetet, miként Magasságod, kinek az minden titkát fölfedte, senki által nem vádoltatnék, s őrizkednének hamis tanuvallomások, roszul intézett s még roszabbul igazolt kisérletek alapján pört inditani ellene. Önben bizik az, Monseigneur, hogy mind e rágalmakért igazságot fog neki szolgáltatni. S ha teljes igazolás végett szükséges rá nézve, hogy tapasztalati érvekkel lépjen fel, s a

fedezte (1643) a légsúlymérőt, melly valódi forradalmat eszközölt a természettanban, s egy uj tudományt hozott létre.[1]) Maga Torricelli értesitvén arról Riccit, azt irta, hogy „eszközével meg lehet tudni, mikor könnyebb vagy súlyosabb a levegő“; s hogy ez „legsulyosabb lévén a föld felületén, annál könnyebbé és tisztábbá válik, minél magasabb hegycsucsokra emelkedünk.“

Claudio Beriguardi a barometert a pisai torony megmérésére alkalmazta, öt évvel előbb, mint Perrier és Pascal a Puy de Dôme magasságát megmérték volna. Mig Cartesius mások fölfedezéseit is magának követelte, Torricelli fájlalta, hogy Galileinek nem jutott a szerencse észrevenni a légnyomás eredményeit. Ugyanőneki talán a hévmérő tökélyesbitésében is része volt, melly eszközre különös figyelmet forditott II. Ferdinand nagyherczeg, ki első használta azt a napi hőmérsék változatainak mérésére, s a tojásoknak tyuk nélkül való kiköltésénél.

Ezen Ferdinand ugyanis és testvére Leopold fáradhatlanok voltak uj eszközök kutatásában, s a régiek tökélyesbitése- vagy alkalmazásában, mellyek segélyével a természeti tünemények igaz ismeretére akartak eljutni; az első egy higmérőt s egy vizszinmérőt talált fel, megtámadta a hold befolyásait vitató véleményeket; rájött, mikép a hévanyag egyensulyra törekszik, s hogy a testék azt kisebb-nagyobb könnyüséggel bocsátják keresztül; föltalálta módját, hogy kell megsüriteni a környező légben tartalmazott gőzt, s a jégpárolást, miként akkor a különféle szeszek gőzeinek, a nélkül, hogy azok hőmérséke növeltetnék, hütés által való megsüritése neveztetett; vizsgálta az eczet férgeit; észrevette, mikép az ezüst sulya növekszik a tisztitás után, mig a vizben feloldott sók nem változtatják természetöket az által, hogy elpárolognak abból; hosszas észleletei az ingák fölött könnyitették meghatározását a fény és hang terjedésének, s a vet-tani kisérleteket.

Akadémia del Cimento — Viviani.

Leopold, társaságban a legkitünöbbekkel, a tudomány minden ágát müvelte; s egy akademiát tervezett (1657) a szétszórt erők egyesitése végett, melly Cimento-nak neveztetett, mert czélja volt

---

tanuság ellenébe tanuságot állitson, hivatkozván Magasságod szellemére, melly annak minden részét betölti, s melly a világ leghomályosabb és elrejtettebb dolgait is áthatja, senki sem fog találkozni, ki bátorkodnék állitani, miszerint, legalább tekintettel Magasságodra, a természetben ür van....!“

[1]) E találmány tiszteletére, a wittenbergi egyetem egy századdal később a *Saecularia torricelliana* ünnepélyeket hozta szokásba.

próbálni és ismét próbálni. Tagjai között fő helyet foglalt el a flórenczi Vincenzo Viviani (1622—1703), ki szerzetes tanáraitól inkább a mértanhoz kapván kedvet, mint az akkori logikához, első rangu mennyiségtani tehetséget árult el, s tizenhat éves korában II. Ferdinand mérnöke lett. Értekezett a szilárd testek ellenállásáról, bővitette a viz hordképességéről szóló tant s már akkor sejtett a hullámzások elméletéhez, melly eleintén a hall-tanra alkalmaztatván, azután átalánosittatván, a természet olly sok titkába segitett behatolni minket. Pergai Apolloniusnak a kúpmetszetekről irt és elveszett V. könyvét kipótolta, s midőn a régi előkerült, kitünt, mikép az uj nem csak eltalálta, hanem felül is multa azt. Ő az akademiába mérnöki szellemet s az igazság keresésében őszinteséget vitt be.

Borelli.

Szintazon uton járt a nápolyi Alfonso Borelli (1608—79) is, ki Sicilia gonosz természetü lázairól s az állati mozgásról irt értekezéseiben hasznosan egyesitette a mennyiség- és orvos-tant. Utóbbi munkájának első részében az akarattól függő külső mozdulatokat, második részében, melly éleselmübb, de kevésbbé bizonyos az elsőnél, az akaratlan benső mozdulatokat tárgyalja; s illy módon az állati természet-tan legszebb és legmerészebb részét teremtette meg. A régi mértan elemeit kétszáz tételre vezette vissza (Euclides restitutus); utat nyitott az üstökösök valódi elméletének megállapitásához, midőn vitatta, miszerint az 1664-ki nem forog a föld, hanem csak a nap körül, és pedig a hajtalékhoz hasonló körpályán. Teoria de' pianeti Medicei czimü munkájában hypothesiseknek engedte át magát; de a drabantokat a holdhoz hasonlitván, első használta a kölcsönös vonzás szabályát, melly a csillagászatra alkalmazva minden másnál nagyobb lendületet adott annak. Kár, hogy dicsőségét irigy természetével elhomályositotta! Az 1674-iki messinai lázadás következtében számüzetvén, Rómába vonult, hol daczára svéd Krisztina pártfogásának, éhséget kellett szenvednie, mignem az Ajtatos Iskolákban talált menedéket.

Francesco Redi (1626—94), Arezzóból, orvos és költő, olly időben tünt fel, midőn minden egyes belrésznek tulajdon orvosságot, minden kórjelnek külön szert tulajdonitottak, s ezek sokfélesége a szörnyeteg keverékek bonyolultságát hozta magával. Redi észrevette a tévedést, miért is föltette magában nem veszélyeskedni a csalékony gyógyszerekkel; s nem lévén biztos, mellyek volnának a jók, ugyszólván semmifélét sem használt, a figyelő gyógyászat

elveihez tartván magát.[1]) Irálya világos és szabatos, de hosszadalmas.

Ezek s a többi akademikusok külföldiekkel is levelezésben állottak, nevezetesen a comói Michelangelo Riccivel, ki később bibornok lett, s ki az Alpeseken tul is elterjesztette Torricelli fölfedezéseit és az akademia munkáit, jobban megismertette a németekkel az olasz algebristákat, s olly tudós hirben állott, hogy itélete minden fölmerült vitában kikéretett.

Az akademia a főbb kisérletek eredményeit összeggyüjtvén Saggi[2]) czim alatt közzé tette. Miként e müből kitünik, tagjai nem osztották a megrögzött téves nézeteket, s éleselmüleg vizsgálódtak a tudomány homályos pontjai fölött, millyenek: a légnyomás, az ür eredményei, a hő és a jég tulajdonságai, a hang, fény és hő terjedése, a delejes tünetek, a villanyos vonzások, a positiv könnyüség, a lövetékek, az emésztés, a villózás, nem hanyagolván el a csillagászati észleleteket sem. A viz összenyomhatósága iránt tagadólagos meggyőződésre jutottak, jóllehet Canton, azután Perkins, Oersted s mások ujabban tett kisérletei kétségtelennek mutatták azt ki s fokát is meghatározták. A Saggi-k Lorenzo Magalotti titkár felügyelete alatt, ki inkább irodalmár volt mint tudós, világos nyelven s korukét jóval felülmuló stylusban irattak; minélfogva már csak irodalmi tekintetből is becses emlékül szolgálnának, hamindjárt egész Európa mint a kisérleti fürkészetek[3]) első mintáját nem fogadta volna is el azokat.

Az akademia alig élt tiz évig, mert szerencsétlenségre Viviani

---

[1]) „Örömmel hallom — irja Lenzonihoz — mikép ön azon orvosok közé tartozik, kik a szegény betegeket nem háhorgatják annyi mindenféle orvossággal, jól tudván, miszerint a természetnek kevés és jó kell, s felüdüléséhez elégségesek az egyszerü gyógyszerek s a jól szabályozott életrend, mig ellenkezőleg nagyon terhére esik az a sok mindenféle szörp, labdacs, főzet s más egyéb galeni keverék, mellyek, ugy hiszem csak azért találtattak fel, hogy gazdagitsák a kapzsi gyógyszerészeket.“

[2]) Az olasz tudósok harmadik gyülése alkalmával ujból nyomattak (*Saggi di naturali esperienze fatti dall Accademia del Cimento, 3-a edizione fiorentina*. Firenze 1841) megtoldva a akademia történetével, melly Vincenzo Antinori tollából folyt.

[3]) Az előbeszédben azon nézet nyilvánul, miszerint a lélek vele született eszmékkel bir, mellyek azonban igen csekély fontosságuak: „Mindazáltal lehet, hogy Isten végtelen jósága, azon perczben, midőn lelkeinket teremti, megengedi azoknak, hogy ugy szóljunk, egy tekintetet vetni örök bölcseségének mérhetlen kincseire, fölékesitvén őket, mint drága gyöngyökkel, az igazság első sugaraival.“

és Borelli között vetélkedés támadt, melly megzavarta a szükséges összhangot; Leopold herczeg mint bibornok Rómába költözött, s kik nem szeretik a világosságot, örömmel látták elenyészni az akademiát, melly azt terjesztette.

Külföldi akademiák.

De a példa nem maradt hatály nélkül. 1645-ben Wallis, Wilkins, Glisson, Boyle és más tudós angolok, hazájuk vérengző izgatottságai közepett a tudományok részére egy csendes menhelyet akartak alakitani, hetenkint London egyik házában jövén össze, hogy foglalkozzanak a természettudományokkal s főleg a kisérletekkel. Egy részök nagyobb nyugalom kedvéért Oxfordban telepedvén meg, két, egymással érintkezésben levő, kisded társulat keletkezett. „Célunk volt (mondja Wallis), mellőzve a theologiát és politikát, vizsgálni a bölcsészi nyomozásokat.... a vérkeringést, az erek szelepeit, a nyirk-edényeket, az üstökösök s az uj csillagok természetét, jupiter drabantjait, saturnus tojásdad alakját, a nap foltjait és forgását saját tengelye körül; ugyszintén a hold egyenlőtlenségeit, venus és mercur változatait, a távcsövek s az azokhoz szükséges üvegek tökélyesbitési módját, a levegő sulyát, az ür lehetőségét, a természetnek attól való iszonyodását, Torricelli kisérleteit a higany fölött, a súlyos testek esését s azok esési gyorsulását, s más illy természetü dolgokat, mellyek részint uj fölfedezések, részint még ismeretlenek voltak, továbbá különféle részeit az ugynevezett uj bölcsészetnek.“ A Stuartok visszahelyezése után szabályosan egyesültek, s a Királyi társaság czimét nyerték meg (1660); valódi bölcsészek testülete volt ez, kik összhangban és rendszeresen müködtek, s felosztván egymás között a munkát, és vitatkozván nagyban előmozditották az ismereteket. Az első husz tag egyike lévén Oldenburg, a Philosophical transactions kiadója, e lapban tették közzé a társulatok ügyiratait s a kisérleteket.

A párizsi tudományok akademiájának (1666) első tagjai menynyiségtudósok voltak; aztán vegyészek, füvészek és boncztudósok is vétettek fel abba. Thevenot utján, ki ismerte a a mieinket (olaszokat), a párizsi érintkezésbe tette magát a Cimento akademiával, daczára Borelli ellenzésének, ki félt, nehogy „mestereink találmányainak és észleléseinek, s azoknak, mellyeket mi födöztünk fel, régi szokás szerint az idegenek adják ki magukat szerzőiül és feltalálójaiul.“

Munkálkodásának gyümölcsét Mémoires-aiban tette közzé, s 1697-ben a Franczia akademia s a Feliratok és Szépmüvészetek

akademiájának mintájára szerveztetett, s leginkább megközelitette Baco eszméjét, mert voltak kormányilag fizetett tagjai, kik kötelezettek felolvasásokat tartani, s munkálataikról évenkint értesitéseket tenni közzé ; minélfogva a tudós fel volt mentve a kenyérgondoktól. Ellenben az angol akademia tagjai maguk födözik a Transactions költségeit s dijazzák a munkálatokat, mellyek méltóknak találtatnak, hogy fölvétessenek abba.

Emlitést érdemel, bár nem állott olly nagy hirben, a Bausch orvos által Bécsben alapitott akademia is, melly 1670-ben császári czimre és pártfogásra tett szert. Ugyanazon évben kezdette Miscellanea czimen közzétenni saját értekezéseit a természetbuvárok társulata is, melly 1652-ben Augsburgban alapittatott. Leibnitz ösztönzésére a brandenburgi választófejedelem 1707-ben a berlini akademiát alapitotta. Olaszországban Gabrielli a földmivelési államgazdászok társulatát hozta létre Sienában ; Lana atya és Bernardino Boni pedig a Philoexotikusokét (Academia Philoexoticorum naturae et artis) Bresciában 1686-ban.

Vegytan.

A számitásra és kisérletre támaszkodó tudományok uj iránya könnyitette azok előhaladását. A vegyészek mialatt a gazdaság és egészség eröteljes ösztönei által sarkaltatva képzeleti czélok után törtek, némi szerencsés eredményekre jutottak; s az olaszok nem maradtak hátrább a többieknél. Itt sok orvosságot tapasztalatilag készitettek, minők a föllengitett étető, az orvosi szappanok, a lepárolt vizek, a terjék, mellyek Velenczében szabadalmazottak voltak ; miként a quintessentiák Flórenczben. Sokan foglalkoztak a szerves vegytannal is, s különösen a spoletói Servio a tejet, Barbato Paduából, s Baglivi a vért tették vizsgálódásuk tárgyául ; s másokat elhallgatva, csak Angelo Sala-t s a vicenzai Giovan Francesco Viganit emlitjük, kik, talán eltérő vallási véleményeik miatt, kiköltöztek hazájukból, s az egyik (—1639) Németországban, a másik (1683) Angliában virágzott.

Az első kikelt a kuruzslás, az átalános gyógyszerek, az átváltozás ellen ; értekezvén a czukorról, borkőről, a lepárlásról, a dárdányról, szorgalmas mü-orvosnak és éleselmü észlelőnek mutatja magát ; s közel jár a modern tudományhoz, midőn meghatározza, miszerint a gálicz olaj nem egyéb, mint kéngőz, melly a környező légből vett fel magába valamit. Vigani szintén kisérletileg járt el ; rájött, miszerint valamelly meghatározott összetét (só) egy ugyanazon sav egyenlő mennyiségének valamelly fém-mész-

szel (éleg) való keveredéséből származik.[1]) Mi az alkalmazásokat illeti, Antonio Neri, flórenczi áldozár, Arte vitraria-jában (1612) kitünő szabályokat adott a zománczok, szines üvegek, mesterkélt kövek és fémtükrök gyártására vonatkozólag; Martino Poli, Luccaból, egy titkot födözött fel, mint lehetne a csatákat igen öldöklőkké tenni, s XIV. Lajos, kivel azt közölte, dicséretekkel és ajándékokkal halmozta őt el, de megigérette vele, hogy nem fogja napfényre hozni. Vincenzo Casciarolo, Bolognaból, tanulmányozván a fehér köveket, mellyek hazája vidékein találtatnak, s tojás fehérével és más szerves anyagokkal összevegyitvén azokat, egy uj terméket állitott elő (1602), melly éjjel is fénylett, s mellyet ő napkőnek nevezett, fél századdal előzvén meg Brandot a villó fölfedezésében.

Boyle.

A londoni akademiában kiváló gond fordittatott a vegytanra, melly John Becher-rel és Robert Boyle-lel tudományos szinezetet nyert. Az első (1628—85), ki Spirában született és Londonban halt meg, Physica subterranea-jában (1669) egy elméletet állitott fel, melly Stahl által tökéletesittetvén, egész korunkig tartotta magát. Szerinte a vizen és levegőn kivül, három állag képezi a testek összetétét; az önthető vagy üvegesithető, a gyulékony vagy kénes, s a higanyos föld.

Ezeknek a vizzel való benső összeköttetéséből egy átalános sav képződik, mellyből származnak a savas testek; a köveket bizonyos földek összetétele eredményezi; a fémeket mind a háromnak különböző arányokban való egyesülése. Boyle (1626—91), Lismore-ból, a kémlelő bölcsészek feje, támogatván Baco módszereit, kinek müszavait is elfogadta, hat kötetet hagyott hátra, mellyek részint metaphysikai és theologiai, részint természettani tárgyakkal foglalkoznak. Az elsők többnyire bölcsésziek, millyenek a természetre vonatkozólag elfogadott eszme szabad vizsgálata, értekezés az észfölötti dolgokról, az ész és vallás összeegyeztetésének eszközei, a theologia kitünősége, szemlélődések a Biblia irálya fölött; mindez értekezések világosan, rendszeres elfogultságok nélkül s független igazságszeretettel vannak irva. A cartesianusok azt állitván, miszerint az eszközöknek a czéllal való szembetünő megegyezéséből a mindenségben nem lehet egy értelmes Gondviselésre következtetni, Boyle megczáfolja őket a vég okokról szóló értekezésében; s mig a theolo-

[1]) Hoffer.

gusok legnagyobb része az embert a teremtés egyetlen tárgyává teszi, ő, mint jó physiologus, állati és világrendi czélokat vett észre, mellyekhez az embernek semmi köze. Értekezett a viznyugtanról is, s első volt, ki tekintet nélkül a gyógyszerészetre, vagy az érczpróbára vegytani munkálatokkal foglalkozott. Kétkedő vegyészében (1661) kemény csapást mért Van Helmont gyógyvegyészeti iskolájára, nemcsak a peripatetikusok négy elemének létezését vonván kétségbe, hanem azokét is, mellyeket az ujabbak fogadtak el; s különböző alaku és nagyságu parányokat tételez fel, mellyek egyesüléséből szülemlenek az ugynevezett elemek, melly tan mostanában pártolásra talált.[1]) Észlelései a hideg, a villó, az aether fölött kortársai fölé emelik őt. Kora hiszékenységétől nem volt ugyan egészen ment, de értelmesen meg tudta választani az igazsághoz vezető különféle utakat, s illy módon megőrizte magát az előitéletektől, a babonától, a fonákságoktól, a nélkül, hogy egyetlen rendszer rámájára huzta s önkényesen fejtegette volna a tüneményeket.

Talán a magdeburgi Guericke Otto találta fel a villany-gépet, melly egy forgatható üveg-korongból állott; a légszivattyút bizonyosan ő fedezte fel (1654); ezt aztán Boyle tökéletesitette, kizárván belőle a vizet, melylyel eleintén az ürt előállitották. Ez eszköz segélyével a lég sok sajátságát sikerült neki tisztába hozni, különösen annak ruganyosságát, az égéshez és a lélegzéshez való szükségességét, a hang tova terjesztésébeni tevékenységét, s mindazon elméletek, mellyek a légköri nyomástól függnek, ama meggyőző bizonyosságra tettek szert, mellyet a kisérletek kölcsönöznek. Wren szintén buzgón müködött e téren, s Mariotte emlitett gép segélyével kimutatta, mikép a különböző sulylyal biró testek az ürben egyenlő idők alatt esnek, s hogy a sürüség és ruganyosság arányban állanak az összenyomó erővel.

Dr. Robert Hooke, Whightből (1635—1702), a hypothesisek nagy barátja, a munkában fáradhatlan és igen éleseszü, de egyszersmind irigy s annyira önhitt volt, hogy mások fölfedezéseit is magának tulajdonitotta, mellyeket pedig sajátlag csak tökélyesbitett. Igy tett a légszivattyúval, a buvárharanggal, az órákkal, mellyek billegőjét a tekercsrugó segélyével szabályozta, s több csillagászati eszközzel; a gyakorlati gépészetre vonatkozólag igen bölcs ujjmutatásokkal szolgált. Wrennel hamisnak találta a cartesiusféle hypothe-

[1]) **Thomson**, *Hist. of Chemistry.*

sist, melly szerint a tengerek ár-apályát a hold nyomása okozza, mellyet az a hely délvonalán átmenve a légkörre gyakorol. Észlelte a hajcsővonzást, szóval, a természettan minden részében járatos volt, ugy, hogy ha kevés tárgy körül központositja szellemi erőit, Newtonnal egy szinvonalra emelkedhetett volna.[1]) Micrographia-jában (1665) az égés igen szép elméletét állitotta fel, s megigérte annak kifejtését; de igéretével adós maradt, azonban Lampas-ában megvilágitotta, mi módon ég a gyertya.

Égés-elméletét Mayow elfogadta, de toldozgatásai és szőrszálhasogatásai által homályba boritotta. Nagyobb sikert aratott ez a lég és lélegzés körül tett elmés kisérleteivel s a fémek elégésére s főleg a vegyrokonságokra vonatkozó szerencsés véleteivel.

Lemery, párizsi gyógyszerész, Vegytani folyama (1675) sok homályt eloszlatott, kiküszöbölte a haszontalan nyelv-barbarismust, de túloznak, kik azt mondják, hogy megváltoztatta a tudomány alakját, melly érdem Stahlnak volt fentartva.

Természettörténet. Állattan.

Nem volt utazó, nem tengerész, ki valami észlelettel vagy ujdonsággal nem gazdagithatta volna a természettörténetet, de az anyagok rendezéséhez nem értettek. Az állattan megelégedett a külső leirásokkal, mellyek kevéssé szabatosak voltak s nem támogattattak a boncztudomány által, mignem John Ray (1628—1705), Essexből, elhagyva a régi utat, uj ösvényre tért, s 1676-ban közzétette Francis Willoughby madártanát, kivel bejárta a Continenst, azután pedig a halak történetét (1686), mellyek osztályzását neki tulajdonitják. Synopsis methodica animalium quadrupedum et serpentini generis (1693) czimü munkája nem sok uj fajt mutat ugyan fel, de első, mellyben az átalános osztályok a természeten alapulnak, vérrel birókra és vérnélküliekre osztván az állatokat; amazok tüdők, a többiek kopoltyuk által lélegzenek; ezek közöl némellyek két, mások csak egy szivkamrával birnak; az első osztályuak közöl némellyek elevenszülők, mások petéket raknak; s habár Ray

[1]) Hogy megfoszszam eredetiségöktől az anyagelviek legkülönczebb eszelősködéseit, elmondom, mikép Hooke egy felolvasásában a fényről, az eszméket anyagiaknak, s az agyvelőt az eszmék gyártására alkalmas állagokból összetettnek vitatja. A lát-eszmék a bolognai kőhöz hasonló anyagból származnak; a hallásiak a hegedü vagy üveg-hurokhoz hasonlóból, s a lélek ezer meg ezer illy eszmét gyárthat naponként, mellyek alig hogy képződnek, s központtól távolra szorittatnak, s gyürük módjára vannak egymásba fűzve.

tudta, hogy a czeteket nem a halak, hanem a négylábu emlősök közé kell sorozni, mindazáltal tisztelte a népies előitéletet. A négylábuakat továbbá patásokra és körmösökre különbözteti, s az elsőket sokszorosan hasitott két vagy több patájuakra, a többieket kétszer vagy sokszor hasitott körmüekre, melly utóbbiak ujjai vagy egyesitvék, vagy részben vagy egészen elkülönzöttek.

A szabályszerü állatokon kivül, a szabálytalanok egy osztályát is felállitja, mellyeknek nincsenek fogaik, vagy sajátságos módon vannak rendezve, miként a rovarevőknél, a tüskönczné s a vakondnál. Röviden és szabatosan határozza meg a faj-jellegeket. Illy módon nemcsak jelezte az észszerü osztályzások utját, hanem maga is olly jól haladt azon, hogy az angol természettudósok hosszu időn át minden osztályzását követték, s némellyek azok közöl örökké fen fognak maradni.

Az összehasonlitó boncztant ő már alkalmazta; de az állattani boncztan megalapitásának érdeme az épitész Perrault-ot és Duverney-t illeti. A szabatos és éleselméjü észlelő Lister, angol orvos, tudományvá emelte a kagylók tanulmányát (Synopsis Conchiliorum, 1685). Filippo Bonanni gyüjteményt rendezett a teknőczökből, irt a csigákról s azok tojásairól, s vitatta az önnemzést (generatio aequivoca), miként ezt akkoriban a régieket követve átalában tették. De megczáfolta azt Redi, ki tudós kétkedéssel vizsgálta a rovarokat; fölfedezte a méreg székhelyét a viperában, és az általa fölfedezett igazságoknál is figyelemre méltóbb a módszer, melly szerint ő azokat kutatja s szabatosan, jó hiszemmel és a vitában mértéket tartva kimutatja; a kisérletekben nem vezettetett tévutra az előitéletek által, mellyek között növekedett, mindazáltal mások eltérő véleménye iránt is kiméllettel viseltetett. Becsületére válnak neki tanitványai: Bonomo, Cestoni, Sangallo, Del Papa és Lorenzini, ki első adta szabatos leirását a zsibbasztó rájának (torpedo), fölfedezvén az izgató szervet.

Amaz apró lények világa, mellyek szervezetének titka az érzékek előtt örökre rejtve maradandónak látszott lenni, egészen el volt hanyagolva, mig végre Malpighi, Leuwenhoek és mások a górcső segélyével igyekeztek áttörni annak homályán; s a természettudósok tábora rögtön két részre oszlott, hogy sikra szálljanak ellenök vagy tapsolják őket; egy rész csalékonyaknak vitatja a górcsői fürkészeteket, de mások kimutatják fontosságát az illy észleléseknek. Ez uton mindinkább előhaladtak az ázalék állatok ismeretében, s a crevalcuorei Marcello Malpighi (1628—94) nagyérdekü következtetéseket

vont abból a boncztanra s az összehasonlitó élettanra nézve. Bámulatos türelemmel figyelte meg a tojásban az ébrény első körvonalainak fejlődését, a később csirhártyának (blastoderma) nevezett hártya oldalagos kiegyenesedését, a gerinczoszlop s az ideg és vérrendszer első jelentkezését; de e tények terméketlenek maradtak az ő szellemében, mert az előbbletek s a központfutó fejlődés előitéletei kötve tartották öt, jóllehet egy eredeti szövet után kutatott, mellynek a szervek csak módosulásai volnának, s illyeneknek itélte ő a mirigyes magtokokat benső szerkezetökben. Midőn azonban Leuwenhoek, Hartsoecker és Bohn fölfedezték az ondóállatkákat, kiforgatottnak tünt fel a Harvey által megállapitott s a Malpighi által sok szabatossággal védett kifejlési elmélet, s az uj rendszer pártolókra talált, kik között volt Lancisi is.

Swammerdam a Rovarok általános történetében négy osztályát állitja fel azoknak, a test alakjai s az átalakulások szerint. A garfagnanai Antonio Vallisnieri orvos (1661—1730) Malpighitől kedvet kapván a természettörténelemhez, megujitotta Redi kisérleteit a rovarok nemződése fölött, más állatokban is fölfedezte a petefészket, s azon következtetésre jött, hogy minden állat tojásból, minden növény magból származik. Több figyelmet forditott az ember származására, kizárván Leuwenhoek ondóállatkáit és Stenon tojásait.

Boncztan és Élettan.

Az emberi boncztan félszázad alatt tökéletesen átalakult, előnyére szolgálván az élénkebbé lett közlekedés. Harvey rendszere, bár még mindig voltak ellenesei, tért nyert, ajánltatva a vér-ujraöntés által, mit Angliában 1657-ben[1]) ebeken kisérlettek meg, a mivel a poppii Francesco Folli olly nagy zajt ütött, hogy azt hitték, ő szerzője e mütétnek, melly által a szenvedő emberiség visszaszerezhetni remélte ifjuságát. Midőn aztán 1661-ben Malpighi s 1690-ben Leuwenhoek a górcső segélyével a vérnek a hajcsövüedényekben való forgásáról s az üt- és vér-ereknek összefolyásáról bizonyosságot szereztek, a rendszer kétségen kivül helyeztetett.

Ugyanazon Malpighi fölfedezte a tüdő és máj szerkezetét; rájött, mikép a nyelven s az egész börön mirigyek vannak elbintve, mellyeket idegfonalak elevenitenek; megismertette az agyvelő állagát

[1]) A vérujraöntés, miről már Marsilio Ficino és Cardano is tesznek említést, Olaszországban Fracassati, Montanari, Manfredi által előbb gyakoroltatott mint Angliában.

és pontos körforgásait, a benső részek mirigyszerü szerkezetét, és sok hal látszervét, miáltal felforgatta Cartesius elméletét, ki azt állitotta, hogy a fénysugarak ama szerven át jutnak az agyvelőhöz; kifejtette a sziv csigavonalait, mit Borelli (hat évvel Stenon előtt) izom-szerkezetünek bizonyitott; s jóval Albinus előtt jelezte, mikép a négerek szinének székhelye nem a felső bőrben van, hanem a nyálka-szövetnedv elválasztása által okoztatik, melly szövet a bőr és felső bőr között találtatik. Messina, melly város mindig a legjobb tanárokat szokta volt kiszemelni, tanszéket adott neki; de ellenségeinek áskálódásai kizavarták őt onnan és megszomoritották, mig végre XII. Incze által főorvossá neveztetvén, félbe kellett hagynia észleléseit. Megirta saját életrajzát, védelmezvén magát roszakarói ellen, kik nagy számmal voltak, miként ez minden ujitó irányában történni szokott. Tanitványa, az imolai Antonmária Valsava (—1723) müértőleg elemezte a fület, s kiérdemelte Morgagni dicséretét és védelmét; tanulmányozta az agyvelőt, annak vérkeringését és velőszalagjait, a sziv s a lélegzési készülék boncztanát; jobban rendezte a kórházakat. Jeles boncztudós volt a velenczei Giovan Domenico Santorino is. A piacenzai Giulio Casserio (—1737) már előbb tanulmányozta a hallszervet, mellynek szervezetét hatvan évvel később Duverey jobban kifejtette, s miként Fontenelle mondja, „a boncztant divatba hozta.“

Mayow a lélegzésről szóló értekezésében (London 1668) jelzi az éleny szükségességét az élethez; de már Hooke kimutatta, mikép az állatok elvesznek a légben, melly attól meg van fosztva. A tökélyesbitett górcsövek és kicsinymérőkön kivül a vegytani kémszereket is alkalmazta, különösen a csontokra vonatkozólag, mellyeknek fölismerte rostos és edényrendszeres természetét. Ruysch, Hollandiából, tökélyesbitette a vegykészitmények befecskendezésének szülemlő mesterségét. A részek boncztani tanulmányától azok használatának és viszonyainak élettani tanulmányozására tértek át, s az olaszok közöl dicséretet érdemeltek Redi, Liceti, Baglivi, Pacchioni, De Marchettis. A górcső és befecskendezés segélyével megismerték az edényes végtagok összefolyását, a vérnek átmenetét az üterekből a vérerekbe, a levegő befolyását a vérre, az emésztést, a nemzést, s más egyéb tüneményeket, mellyeket különbözőleg fejtegettek a gyógyvegyészek s a gyógymüvészek.

A capodistriai Santorio Santori (—1636) Medicina statica-jában rakta le a bőrkipárolgás körül harmincz éven át tett észleleteit. Említést érdemel Cornelio Ghirardelli Compendio della

cefalogia fisionomica (1673) czimü munkája, mellyben az észtehetségeknek az agyvelő különböző részeiben való helyhezkötöttségét, s az agyvelő szerveinek a koponya kidudorodásaival való összefüggését vitatván, alapokat szolgáltatott Gall koponyaismélyének.

Sok fényt vetett az élettanra Pecquet az által, hogy fölfedezte nem a mellcsatornát, mellyet már Eustachius is ismert, hanem annak rendeltetését, melly abban áll, hogy megőrizze a tejnyét, miből a vér képződik. Willis, oxfordi orvos, Anatome cerebri czimü jeles müve, melly nem kevésbbé gazdag képzelgésekben, mint fölfedezésekben, jobban megismertette, miként ágaznak el az idegek az agyvelőből, s az agy minden részének saját észbeli ténykedéseket tulajdonit. A montpellieri Vieusseux Neurographia universalis-a tökélyesbitette az idegek boncztanára vonatkozólag már előbb tett fölfedezéseket, megkülönböztetvén azokat, mellyek a hátgerinczvelőből származnak, s követvén azok finom elágazásait, mellyek a bőrben terjednek szét.[1])

Az összehasonlitó boncztan nagyobb figyelmet kezdett forditani a testszerkezet s az állati élet müködéseinek hatályossága között létező viszonyokra, miáltal megerősitette a végokok elméletét A nápolyi Marcaurelio Sanseverino, jóllehet barbár stylusban, első értekezett e tudományról, megállapitván, miszerint a fajilag különböző állatok testszervei csupán arányok szerint ütnek el egymástól. Germano, Nápolyból, s De Liagno, Toscanából, szintén összehasonlitgatták a különböző állatok vázait.

Gyógytan.

A paracelsus és helmont-féle iskolának még mindig voltak hivei; s a hanaui Dubois (Sylvius) Ferencz (1614—72) elterjesztette az orvosi vegytan elméletét, bizonyos erjedést tételezvén fel az emberi testben, mellynek megzavarásából származnak a betegségek, és pedig legnagyobbrészt a savak tulbőségéből, csak ritkán okoztatván az égvények által. Ezen lepárlások és erjedések elömozditása czéljából fünek fának ajánlotta a theát és dohányt, mivel talán honfiai nyeregkedő szellemének akart kedves dolgot cselekedni. Angliában kevéssé, de Németországban nagyon felkaptak e vegyorvosok, kik az állati életet csak ugy tekintették, mint vegyfolyamot, semmi különbséget sem téve a vegyes és szerves testek között, és sok hasznot haj-

[1]) **Portal**, *Histoire de l'anatomie*; — **Sprengel** *A gyógytan története.*

tottak a tudománynak a test nedveit illető komoly kisérleteikkel; különösen nagy dicséretet érdemel a montpellieri Lazzaro Riverio.

Olaszországban Galilei és iskolája a természet és mennyiségtan tanulmányozására adták magukat, s e befolyások alatt képződtek a gyógymennyiségtudósok, kik mindent a nyugtan és vizmoztan törvényei szerint akartak megfejteni, s ezekre való tekintettel tanulmányozták a boncztant. Emlitettük már, mint egyesitette Borelli a mennyiségtant az orvostannal; szerinte azonban az állati mozdulatok oka a lélek; e mozgások közől sok az ész- vagy ösztönszerü akarat uralma alatt megy végbe; az akaratnak eszközökre van szüksége, s illyenek az izmok, mellyek külről nyerik a mozgató erőt, s ezek segédszereit kizárólag az idegek képezik; s szabatosnak vévén egy olly rejtélyes tudományt, minő az élettan, a mesterkélt gépeket az állatival, az emeltyük egyensulyát a szervezettel hasonlitja össze, s algebrai formuláknak akarja alávetni nemcsak az izmok összehuzódását, hanem az élet minden tüneményét. Ugyanilly utat követett Florenczben a dán Stenon Miklós (—1687), ki ott Izomtant s Prodromo del solido czimü munkát tett közzé, jobban megismertette boncztanilag a szivet, s mennyiségtani szabályok szerint akarta fejtegetni az izom alakját és tevékenységét. A római Gianmaria Lancisi (—1720) inkább gyakorlati észlelésekre adta magát; tanitványai használatára a hazai főgymnasiumban boncztani kivonatot készitett, s főorvossá neveztetvén, igen nagy hirre kapott; közzétette Eustachius Boncztani tábláit, és sok más orvosi és természettörténelmi munkát, különösen pedig egy értekezést a szív lüktetéséről, s az ütérdaganatokról. A flórenczi Lorenzo Bellini (—1704), ki mielőtt huszadik évét elérte volna, már is egy bonczászati tanulmányt tett közzé a vesék, azután a nyelv szerkezetéről; nem titkolván a magas véleményt, mellyet önmaga felől táplált, sok kellemetlenséget okozott magának. Ez iskolának voltak harczosai Archibald Pitcarn (—1713) és Hermann Boerhave (—1738), ki aztán vegytani és humoros elméletekkel combinálván azt, Európa első orvosa gyanánt üdvözöltetett, melly czimet az utókor nem igen hajlandó neki megadni.

Aközben egy tapasztalati iskola semmiféle rendszerhez nem kötve magát tisztán az észlelésre és kisérletekre forditotta figyelmét. Igy tett az angol Thomas Sydenham (1624—89). Ő, kinek alkalma volt észlelni az 1666-iki londoni pestist, s az 1668-iki himlőjárványt, azt tanitja, miszerint a gyógytannak kötelessége a betegség természettörténetével lépést tartani, a gyógyszereket állandó és bevégzett

terv szerint alkalmazni, s a betegségeket osztályokra vagy fajokra különböztetni; sokat tulajdonitott a légköri változások által okozott befolyásoknak, s megromolhatóknak tartotta a test nedveit, nehezen kitalálhatóknak a betegségeket szülő okokat, charlataneriának a külön szereket. Az ő nyomán sokan tanulmányozták a járványos betegségek jelenségeit, különösen Bernardino Ramazzini és Giorgio Baglivi. Ez utóbbi (1668—1706), raguzai származásu, módositotta a gyógyerőművi tanokat, tagadván, mintha a betegségek csupán a megromlott solid testrészekről függnének, s bizonyos életerőt sejtett, mi első lépés a természettannak az életelviséggel való egybekötéséhez. E gyógytermészettani rendszer, mellyet ő és a reggiói Pacchioni állitottak fel, legnagyobb részét magában foglalta amaz igazságoknak, mellyek azóta kétségen kivül helyeztettek. Baglivi az észlelő gyógyászatra nézve is kitünő szabályokat adott, s uttörő volt a betegségek módszeres osztályozásában.

S átalában a jobbak megszüntek a betegségeket elvont lények gyanánt tekinteni, hanem ugy vizsgálták azokat, mint a szervezetlét módjait, miért is tanulmányozták az emberi gépezet s a külső tényezők között lévő viszonyokat, melly tényezők hatályára nem előre megállapitott elméletekből, hanem az eredményekből következtettek. Mindennek daczára, az iható arany még hitelre talált; XIV. Gergelyel tizenötezer scudó értékü itattak meg; II. Rudolfot szintén azzal tartották egészségének megóvása végett.

Quito lakóival a véletlen fölfedeztette a china-héj lázüző tulajdonságát, de csak 1638-ban kezdett az nagyobb keletnek örvendeni, a midőn is, miként beszélik, Chinchon grófnő, Perú alkirálynéja, makacs harmadnapos lázban szenvedvén, a china ajánltatott neki gyógyszerül. A kisérletet előbb szegényeken tétette meg, s jó siker mutatkozván, nagy mennyiséget osztatott ki belőle; a honnét a köznép grófnő porának, Linné Chinchona-nak nevezte. Spanyolországban rögtön ismeretes lett; a jezsuiták nagyban terjesztették; generalis procuratoruk, Lugo bibornok, mindenfelé küldözte s XIV. Lajosnak is ajánlotta, ki visszanyervén egészségét, divatba jött a Jezsuiták pora. Az orvosok két táborra oszoltak; Galen követői, a lázak okát bizonyos kóranyagokban keresvén, mellyeket ki kell hajtani, makacsul visszautasították; ellenben, kik a hatásra voltak figyelemmel, isteninek kiáltották azt ki.

A vélemények történetének érdekében nem hallgatom el, miképen sokan csak azért idegenkedtek tőle, mert a jezsuitáktól származott, s méregnek hirdették, mellyet a jezsuiták a más vallásuak

kiirtása czéljából hoztak be.[1]) A tapasztalás ép ugy szólt ellene mint mellette, mert nem mindig kellő adagokban és körülmények között alkalmazták. Ezek meghatározását egy képzetlen tapasztalati orvosnak, a cambridgei Robert Tabor-nak (—1681) köszönhetjük, ki lázüző titkos szerével nagy zajt ütött, s Londonban és Párizsban hirre kapott, melly utóbbi helyen meghalálozván, titkát a dauphin megvásárolta és közzétette, s kitünt, hogy gyógyszerének alapja a jezsuiták pora volt.

Olaszország orvosai, kik kevésbbé ragaszkodtak Galen s az arabok előitéleteihez, s többet adtak a kórtani okokra és a gyakorlati gyógykezelésre mint az akkori divatra, melly a gyógyszerek természetét s hatásuk módját akarta fejtegetni, a china részére állottak; s a genuai Sebastiano Bado után Francesco Torti, Modenaból, egyike volt a leghatározottabbaknak e gyógyszer védelmezésében, mellyet ő a veszélyes betegségeknél is alkalmazott; aztán másféle, különösen lankadtsági betegségekre is kiterjesztetett. Az egész menynyiség, melly 1772 ig Európába behozatott, Loxa erdőiből s az ezekkel szomszédosokból került ki, mellyek a déli szélesség 3° és 5° között terülnek el; de később Dél-Amerika más részein is találtak kisebbnagyobb hatásut. 1779-ben Angliába a vörös chinát hozták be, mellyet egy spanyol hajón koboztak el, s melly kétszeres hatásunak találtatott; de a nyerészkedők csakhamar másféle héjakkal cserélték ki, ez által is rontván az igazinak hitelét.

Ez és más uj gyógyszerek, mellyeket az akkoriban divatos hypothesisek szerint nem lehetett megfejteni, azon meggyőződésre vezettek, mikép a szervezet és élet törvényei sajátos jelleggel birnak, melly lehetetlenné teszi a tétlen anyag törvényeinek alkalmazását, s hogy tehát az egyedül igaz rendszer a tapasztalás.

A hidegviz-gyógymódok Nápolyban, Siciliában, Maltában ez időben kaptak fel. Mi az ásványvizeket illeti, folytatták azok használatát, s nagyobb szabatossággal eszközölték elemzésöket. Orazio Monti egy értekezést adott ki a hadseregek és hajósok egészségének gondozásáról (1627); még jobb a nápolyi Lucantonio Ponzio De militum in castris sanitate tuenda (1685) czimü munkája, mellyben tanácsokat ad, mint kell javitani a katonák sorsát, kiket a társadalom olly sok mindenféle szenvedésre kárhoztat. Ha Pringle bővebben meghányta e tárgyat, a kezdeményezés érdeme az olaszokat illeti.

---

[1]) **Brunáclus**, *De Cinacina*, p. 16. Velencze 1661.

A siciliai Fortunato Fideli tette közzé az első könyvet a törvénykezési gyógyászatról,[1]) miben nem kevés könnyebbségére szolgáltak neki a siciliai Ingrassia s a milanói Selvatico részleges müvei.

Azután a római Paolo Zacchia adott ki arról egy teljes értekezést (Quaestiones medico-legales (1621), melly nagy tanultságáról és gyakorlati józan eszéről tesz bizonyságot.

Füvészet.

A füvészet, megállapodva a dicséretes uton, mellyre a mult században lépett, azóta csak elnevezésekre, leirásokra és rajzokra szoritkozott. A hollandok nem keveset lenditettek rajta; Rheede, India kormányzójának Hortus indicus malabaricus-a sok uj növényt ismertetett meg, mint szintén Rumphius Herbarium amboinense-je is. Az egyes országok növényzetének ismertetésével szabatosittattak a növényrajzok, megkülönböztettek, mellyek össze voltak zavarva, szembetüntek a különbségek és hasonosságok. Ottavio Brembati, bergamói gróf, tanulmányozta a virágok szerkezetét, s a légkör befolyását azokra; Giovanni Ciassi, Trevisóból, jól megkülönböztette a növény-élet főfő jelenségeit; Giacomo Zenoni leirta Bologna növényeit, s tökélyesbitette azok kiszáritásának és eltartásának módját; Siciliaéit frá Francesco Cupani és Paolo Boccone irták le, melly utóbbi első ismertette a módot, miként termékenyittetnek a nők a himek által; Malta növényrajzát Filippo Cavallini tette közzé; Antonio Donati azon egyszerücket irta le, mellyek Velencze partjain tenyésznek; s majd minden olasz tartományban foglalkoztak e tanulmánynyal.[2])

Föltaláltatván a górcső, Henshaw fölismerte a növények csigavonalas edényeit vagy légcsöveit, Hooke pedig a sajtszövetet; melly fölfedezés előtt, azt lehet mondani, ismeretlen volt a növényélet természete és folyama, a növényi bonczlannak csupán azon szembetünőbb igazságai lévén ismeretesek, mellyek a kertészek vagy kiváncsiak észleléséből vezettettek le.

Guiseppe Aromatari, Assisiból, a növényeknek magból való származásáról irt négy lapnyi levelében (Velencze, 1625) jelezte a hasonosságot a magvak és tojások között, s a székek rendeltetését;[3])

---

[1]) *De relationibus medicorum libri IV, in quibus ea omnia quae in forensibus ac publicis causis medici referre solent, plenissime traduntur.* Palermo 1602.

[2]) Lásd Renzi *Storia della medicina* IV. köt.

[3]) **Sprengel**, *Biographie universelle.*

Thomas Browne *Uralkodó tévelyek bírálata* czimü munkájában (1646) szintén tett némi észrevételeket a bimbók sarjadása s az azok virágaiban közönségesen észlelhető ötös szám fölött; azonban e tudomány csak csirájában maradt, mignem a coventryi Grew Nehemiásban (1628—1711) az állati boncztant tárgyaló könyvek azon eszmét keltették fel, miszerint a növények, ugyanason szerzőnek lévén müvei, az állatokéhoz hasonló szervezetekkel birhatnak. Hozzálátott tehát e hypothesis kidolgozásához, s 1670-ben a királyi társasághoz egy könyvet nyujtott be, mellyben vagy megteremtette a növényi boncztant, vagy legalább annyira előbbre vitte, mennyire másnak saját találmányát kifejteni soha sem sikerült. Neki tulajdonitják a növények nemi rendszerének nagyszerü fölfedezését is, habár ő a növényeket mind kétnemüeknek gondolta, nem tudván mit Cesalpino e tekintetben azokról már előbb elmondott. De a nemek igazi elméletét Camerario Rudolf, tübingai füvészet-tanár állitotta fel, tapasztalatokkal támogatván Grew hypothesisét, s kimutatván, mikép a himszálaktól megfosztott virágok nem adnak termékeny magvakat. Woodward a *Philosophical transactions*-ben előadta tapasztalatait a növények táplálkozása fölött, mellyeket ő vizzel tele üvegekbe tett, azután pedig megmérte a növekedett növényeket s a megfogyott folyadékot; Van Helmont megujitotta e kisérleteket, s azon következtetésre jutott, miszerint a viz tömör anyaggá változhatik át. Kenelm Digby kifejtette az éleny szükségességét a tenyészethez, melly gázt kevéssel azelőtt Bathurst födözte fel.

A növényi boncztan illymódon minden szerves lénynek egyetlen törvény alá foglalására vezetett, kitünvén, mikép benső szerkezetre nézve mindnyájan egyformák, s különbség csak az alakokban és a látszatokban van. Marcaurelio Sanseverino (*Zvotomia democritea* 1645) munkáját e synthesisre alapitotta, mellyben aztán nagy előmenetelt tett Malpighi, ki a füvészetet már Grewt megelőzve tudományos szinvonalra emelte, s a boncztan és állati élettan szolgálatába segődtette. Grewnál jobban kifejtette a magvak szerkezetét és növekedését, szabatosabb rendben és tömörebben irt, s *Anatomes plantarum idea* czimü munkája a londoni akademia költségén nyomatott ki (1671). Uttörő lévén, kénytelen volt minden egyes részt elemezni az osztályokban és különböző fajokban, a héjat, törzset, ágakat, rügyeket, leveleket, gyümölcsöket és virágokat, gyökereket, a csirázást, a szörnyképződéseket, az idétlenségeket.

A hamburgi Yung (*Isagoge phytoscopica* 1679) jobb utra tért az osztályzást illetőleg, éleselmüleg észlelvén ugyanazon

szervek módosulásait a különböző növényekben, s helyesen értekezvén a jellegekről s a füvészi nyelvről. Robert Morison, Aberdeenből, (1620—83), oxfordi füvészet-tanár[1]), a növényeket nem külső alakjaik, hanem a termékenyités szervei szerint rendezte. Cesalpinóban már felmerült ez eszme, de miként a vérkeringésre vonatkozólag, ugy itt sem vitte részletekig a fürkészetet; minélfogva Morison megfosztotta őt annak dicsőségétől, habár azon hét osztályból, melyeket Cesalpino jól berendezett, ő csak ötöt jellemzett a gyümölcsök szerint.

Nyomdokait követve Ray[2]) hatezer kilenczszáz növényt irt le, a gyümölcsre alapitva osztályzását; s jobban meghatározta a természetes családokat, szabatositotta a teljes és teljetlen virágok között lévő különbséget, s megállapitotta az egyszékűek és kétszékűekre való felosztást; ha hogy ő és Hermann Pál, Knaut Kristóf, Magnol Péter, midőn az osztályzásokat a füvészeti rokonságok szerint eszközölni s a természetes módszert fölfedezni akarták, nélkülözvén a biztos elveket, a jellegek egybevetésében hibákba estek, ez nekik megengedhető, tekintetbe véve, miszerint korukban a szervek szerkezetét és müködéseit csak gyéren ismerték.

Bachmann Quirin (Rivinus 1652—1723), lipcsei tanár, mások fogyatkozásain okulva előnyösebbnek találván az osztályzást, melly könnyebbiti a tanulmányozást, a mesterkélt módszerekhez tért vissza, de a helyett hogy a jellegek meghatározásánál csupán a gyümölcsre lett volna tekintettel, a kehely módosulásait is figyelembe vette.[3]) Cesalpino lekötelezettjének vallván magát, kit szerinte Morison rontva másolt, tizennyolcz osztályt alakit, mellyeket kilenczvenegy nemre alosztályoz. Jóllehet illy módon ő sok nemet egyesitett, mellyek előbb el voltak szórva, mindazáltal nem tudott egyöntetü rendszert hozni létre, melly munka az aixi Jean Tournefortnak[4]) (1656—1708) volt fentartva. Ez, a kelyhet vévén alapul, inkább a szerkezet változékosságaiból mint a viráglevelek számából vezeti le az osztályokat; a nemeket pedig a virágból és gyümölcsből, s ollykor a kevésbbé lényeges különbségekből; s a helyett hogy szabálytalan fajokat ismerne el, inkább uj nemeket hajlandó alkotni. Azonban eltérőleg Rivinustól,

---

[1]) *Hortus Blesensis*, 1669; *Plantarum umbelliferarum distributio nova*, 1672; *Historia plantarum universalis*, 1680.

[2]) *Historia plantarum*, 1686—1704. 3. vol. in fol.

[3]) *Introductio ad rem herbariam*, 1694 és 1700. 3 köt.

[4]) *Institutiones rei herbariae*, 1694 és 1700. 3 köt.

a növényeket füvekre és fákra osztotta, huszonkét osztályt különböztetvén meg, mellyek közöl tizenegy az egyszerü virággal, egy vagy több levéllel birókat, három az összetett virágúakat, egy a sziromtalanokat, egy a rejtvenöszöket, egy a cserjéket, öt a virágzás szerint megkülönböztetett fákat foglalja magában. Jóllehet a kehely, mit ő szabályul vesz, gyakran hiányzik, s annak minden eltérései nem illeszthetők be Tournefort osztályaiba, mindazáltal a rendek jól meg vannak különböztetve, habár a nemeket és fajokat tulságosan szaporitja, s a poredényekre nincs kellő figyelemmel. Micheli, egy füvészeti kert alapitója Florenczben (—1737), fölismerte a gombák magvát, miről már Giambattista della Porta is tett említést.

Földtan.

Ugyanakkor a földgömb kérgének bámulatos szerkezetére is kiterjedt a figyelem, s megtétettek az első lépések amaz uton, melly a földtan legujabb tudományához vezetett. A végokok eszméjének uralma alatt állva, némellyek azt gondolták, hogy a világ ugy teremtetett a mint van, mert legalkalmasabb az mostani állapotában a lakókra nézve; de az észlelők figyelmét nem kerülhették ki a szabálytalanságok, a közbejött nagyszerü forradalom szembetünő jelei, s a tengertől távol nagy mennyiségben talált tengeri állatok ásványmaradékai. Számos körülmény a földgömb korábbi egyformaságára engedett következtetni. Megfejtés végett a mózesi özönvizhez folyamodtak tehát; de ama rövid korszak okadatolhatta-e eléggé a magasságokat, mellyeken ollykor a kagyló-rétegek találtatnak, s ezek roppant mennyiségét? Némellyek azt vitatták, hogy ez ásadékok nem is valódi állatok, hanem csak a természet játékai.

A hegyeken található tengeri testek Vallisnieri kivül Stellutót, a jezsuita Cesit, s a messinai Agostino Scilla festőt (—1700) is foglalkoztatták, melly utóbbi az ásadékokat különféle állatok szerveivel hasonlitván össze, kimutatta, mikép azok nem egyszerü ásványok. De az olaszok, kik elsők foglalkoztak e tárgygyal, nem állitottak fel kielégitő elméleteket. A sokoldalu és eredeti Kircher Athanáz, német jezsuita, ki a Vesuv tölcsérébe is lebocsáttatta magát, a földgömb kérgéről és bensejéről szóló tiz,[1]) s az alchymiát és más, az ásványtanra vonatkozó mesterségeket tárgyaló két könyvben adta elő, mit a földtanról tudott, melly müvei azonban telvék fecsegéssel és képzelgésekkel. A dán Stenon, észlelvén Toscana

[1]) *Mundus subterraneus.* 1662.

talajának szerkezetét, megalapitotta a jegecz- és földtant.[1]) Szerinte a földrétegek folyadékból rakódtak le, alkatrészeikben különbözők, s egy ideig fekirányosak voltak, miglen vagy a földalatti gőzök felszállása által okozott rázkódás, vagy a felsőbb rétegek leszakadása következtében jelenlegi hajlataikat nyerték, s a hegyek kiemelkedtek; az ásadék-maradványok valóban szerves lényekéi voltak; sőt a toscanai terület vizsgálatából hat változásra következtet, ugy hogy két izben lett volna az sik és száraz, két izben darabos és hegyes s két izben vizzel födött. Ő általánositotta a tényt is, melly szerint sok test, s főleg a sók, felbontatván, folytonosan előbbi alakjokat veszik vissza.

Angliában Thomas Burnet (—1715), Charteshouse kormányzója, aztán III. Vilmos káplánja és titkára, össze akarván az ismert jelenségeket egyeztetni a mózesi keletkezés-történettel, a földet eredetileg egészen siknak és száraznak föltételezte, bensejében lévén elzárva a vizek, miglen Isten a vizözön eszközlése végett megnyitotta a mélységeket, s onnan keletkeztek a folyók és tengerek[2]). De tulságosan szabad féket enged képzelmének, mig sok földtani tényről nincs tudomása; s a kik czáfolták, sem igen mutatták ki, hogy többet tudtak volna. Hooke, Lister, Woodward bölcsésziebb álláspontra

---

1) *De solido intra solidum naturaliter contento.* 1669.

2) *Telluris theorica sacra,* 1680—89. Az angol esen álma már Francesco Patrizi *Dialogo primo sulla retorica* czimü müvében is feltalálható, mellyben ugy adja elő a dolgot, mintha Aethiopia régi évkönyvei tartalmaznák, s egy aethiop, mindenféle mesés és ábrándszerü különczségekkel fölkeverve Castiglioni Boldizsárnak fejtegetné azt Spanyolországban. „Melly iszonyu rázkódás és villámlás következtében sok helyen megnyilván és szétszakadván a föld, az egész saját belső üregeibe zuhant, s elnyelte és betöltötte önmagát. Miuélfogva nemcsak kisebb lett az, hanem az égtől is végtelen nagy távolra vetetett, s önmagába temette magát és mindazt, mi benne volt. Az elemek, mellyek az ürben magasan állottak, a föld súlya s a részek összehuzódása által kinyomattak, s a szerint, a mint könnyebbek és tisztábbak voltak, magasabbra s az éghez közelebb repültek. De azon részeik, mellyek kijárása az üregeket betöltött romok által elzáratott, alant maradtak, és pedig részint előbbi üregeikben, részint helyet cserélve. S megtörtént, hogy a hová nagyobb földtömeg esett, s az üregek által el nem nyelethetett, kidomborodás maradt, melly aztán saját sulya által nyomatva, s az égtől való eltávolodás következtében beállott hideg által összehuzatva, hegygyé és sziklává változott. A hol pedig esés közben lemélyedtek a szétrombolt földkéreg nagyszerü tömegei, födetlenül maradtak a vizek, s igy keletkeztek a tengerek, folyók, a nagy és kis szigetek, s a sik tengeren elszórt sziklák. S a fémek, az arany, ezüst, s a többiek, mellyek kezdetben igen szép és becses fák voltak, a romok által beborittattak, stb.“ 6. lap. Velencze, 1562.

helyezkedtek, s a jelenségek nagyobb ismeretét tanusitják; az első kijelentette, mikép a Noe-féle vizözön nem elégséges a tengeri ásadék állatok megfejtésére, és sejtette, mit ma bebizonyitottnak tartanak, hogy t. i. egykoron a földgömb kérgének egy része valamelly földalatti erő által felemeltetett, egy része pedig lenyomatott[1]); Lister észrevette, mikép némelly rétegek igen messzire nyulnak, s földtani abroszok készitésére határozta magát; Woodward többet tudott nálánál a rétegesitett sziklákra vonatkozólag, jóllehet elmélete hasonlóan a többiekhez légből kapott vala. Leibnitz Protogea-jában (1683) helyesebben azon véleményét nyilvánitja, miszerint a föld egy ideig tüzes folyadék lévén, fokozatosan hült ki, s a meggyült vizek egész fölületét ellepték; a föld eleintén egyenlő szinvonallal birt, de aztán a keblében létezett téres ürök rázkódása következtében némelly részek behorpadtak;[2]) a vizözön alkalmával az üledékből rétegek képződtek, mellyek megkeményedtek, azután pedig uj áradásokból származott más rétegek által födettek be. Láthatni ebből, mennyire megközelitette az ujabb elméleteket, s mint tépte szét a békókat, mellyekbe a tudományt azon vélemény verte, melly szerint a teremtés napjai természetes napok voltak. Részletekre is kiterjeszkedik az ásványok és jegeczek körül, mellyeket ő a lelketlen természet mértanának nevez.

A carpii Bernardino Ramazzini (1633—1714) Efemeridi barometriche czimü munkájában a légköri változások befolyását vitatta az egészségre; a modenai forrásokról beszélvén, mint igen rég óta használatban lévőket tünteti fel a most ugynevezett artesi kutakat, mellyek iszonyú fúróval fúratván, „a viz egyszerre nagy erővel tör ki köveket és fövenyet ragadva magával, s ugyszólván egy percz alatt az egész kut megtelik vizzel, s illymódon folytonosan adja azt;“ jelzi e források magas hömérsékét, s azt hiszi, hogy a földrétegeken keresztül a tengerből erednek, fölemelkedésöket a vizmoztan közönséges törvényei szerint fejtegetvén.[3])

---

[1]) **Lyell**, *Principles of Geology*. t. 1. p. 3.

[2]) Hogy Leibnitz idejében voltak, kik a fölemelkedésekben hittek, kitünik következő helyéből, hol helytelenitni ama véleményt: *Ut vastissimae alpes ex solida jam terra eruptione surrexerint, minus consentaneum puto. Scimus tamen et in illis deprehendi reliquias maris. Cum ergo alterutrum factum oporteat, credibilius arbitror defluxisse aquas spontaneo nisu, quam ingentem terrarum partem incredibili violentia tam alte ascendisse.* Sect. 22. Érdekesnek tartjuk megemliteni, mikép Lancelletti *Sfoghi* czimü munkájában a hegyek folytonos süllyedését vitatja.

[3]) *De fontium mutinensium admiranda scaturigine.* Gianfrancesco Rambelli

Mennyiségtan.

A mennyiségtudományok szoros összeköttetésben állván a természettannal, kölcsönösen segédkezet nyujtottak egymásnak a haladás utján. Kepler az égi tüneményekben számviszonyokkal találkozott, melly szerencsés fölfedezésekre ő a számitasok végtelen sorozatának utján jutott. Ez elméletek uj fürkészeteket tettek szükségesekké, mellyeknek számitásokra kellett támaszkodniok, részint hogy igazoltassanak, részint hogy gyakorlatilag alkalmaztathassanak. A számitások természetesen igen hosszadalmasak voltak, és nagy fáradsággal jártak; igy p. o. a mars minden egyes szembenállásának kiszámitása tiz ivre terjedt, s Kepler minden számitást hétszer ismételt. Hogy miként könnyitett e dolgon az arithmetica logarithmica, már másutt láttuk. (XV. könyv. 996. lap.)

Az elemzés alkalmazása által módositott mostani mértan érdeme Cartesiust illeti, ki nagyszerü találmányait negyedrét és 106 lapnyi kötetecskében tette közzé (1637). Ő Apollonius és Pappus Locus ad quatuor rectos-nak czimzett feladvanyából indul ki, melly szerint „négy egyenes vonalnak helyzete adatván, egy pontot kell meghatározni, mellyből függélyeseket bocsátván a négy vonalra, mindig egyenlő maradjon a függélyesek által képezett egyenszögek teljes összegének nagysága.“ Két ismeretlen mennyiségü egyenlet segélyével megoldván e feladatot, átalánositotta az elvet, s a görbe vonalak egész mértanát arra fektette; s mivel minden bizonyos adott törvény szerint leirt görbevonal két változó mennyiség közötti egyenlet által fejeztetik ki, a mértan illy módon a betüszámtan terére vitetett át.

Kilépvén a megelőző századok szük határai közől, a végtelenségbe vethette magát; a helyett hogy néhány részleges görbevonallal bibelődött volna, a görbevonalak egész osztályainak sajátságait átölelte, melly osztályok az egyenletek fokozatai szerint vannak megkülönböztetve és rendezve, s ép olly végtelenek mint az egyenletek. Hogy a görbevonal különböző sajátságai miként vezettetnek le egyenletéből, nem ötlik szembe; mindazáltal Cartesius illy vizsgáló-

---

szerint (*Lettere intorno le invenzioni e scoperte italiane* Modena, 1814) a Modenában fúrt kutakról először 1479-ben tétetik említés. Giovanni Agazzari Piacenza kiadatlan krónikájában irja (1478): *Nota quod hoc anno repertus est quidam novus modus fodendi et faciendi fontes vivos et salientes super terram per quosdam parmenses, et res mira et grandis valde, argumento cujusdam physici regini.* Ap. Pezzana, *Storia di Parma*, IV. 23.

dásokkal is foglalkozott, mellyek ama feladat megoldásán alapulnak, miként lehet „vonni érintőt a görbevonalra.“

Az eredeti és találékony eszü Roberval Aegidius (1602—75), ki meghatározta a körtért, tökélyesbitette a Cavalieri által ajánlott négyedlési módszert; ő is talált fel egy, mértani elveken alapuló módszert, melly szerint két, egymásnak megfelelő pontból kiinduló vonal átmetszete által képezett görbékre érintöket lehessen vonni. Pietro Fermat (1595—1665), Tolosából, ki kora kitünőségeivel levelezésben állott, s az ó mértanban ép ugy mint az ujban igen járatos volt, fölfedezésekkel gazdagitotta azt, mellyek közöl megemlitjük az okszerütlen mennyiségek kiküszöbölését az egyenletekből; Pascallal megkisérlette a valószinüségek kiszámitását, alkalmazva a szerencsejátékokra; megvilágitotta a módszereket, mellyek valamelly görbevonal oldalszegvényei maximumának és minimumának s azok érintőinek föltalálására szolgálnak; s közeljárt az ujabb idök legnagyobb fölfedezéséhez. A tudós theologus Barrow Izsák (—1677) szintén megközelitette azt a háromszög eszméjével, melly aztán külzelékinek neveztetett; s az érintők feladványának olly megfejtését adta, mellynek okvetlen a külzeléki számitásra (calculus differentialis) kellett vezetnie.

E két tudós a mértant csak másodrendü foglalkozásnak, mintegy kellemes időtöltésnek tekintette; s Pascal, ki olly nagyon értett hozzá, s ki körvonal-feladványaiban a mértani szépség legmagasabb példáját szolgáltatta, szintén nem tulajdonitott annak nagyobb fontosságot, s következőleg irt Fermathoz: „Őszintén szólva, én a mértant az elme legmagasabb foglalkozásának, de annyira haszontalannak tartom, hogy csekély különbséget teszek egy csupán mérnök' s egy ügyes kézműves között; miért is a világ legszebb mesterségének nevezem, de csak is mesterségnek; jó arra, hogy próbálja erőinket, de nem hogy kizárólag foglalkoztassa.“ Igy lehetett beszélni akkor, midön még nem valósittattak a mértan nagyszerü alkalmazásai.

Az angol theologus, bölcsész, irodalmár, John Wallis (1616—1703) a mértanban is egyike volt a legnagyobb tekintélyeknek, ki előbbre vitte az akkoriban szellőztetett nagy feladványokat, millyenek p. o. a görbevonalak kiegyenesitése és négyszegitése; a tenger ár-apályáról irt Essai-jében, s Erőmütan-ában a legmagasabb fokra vitte az erőmütani fürkészeteket; a Végtelenek számtanában rendkivül nagy találékonysági képességet tanusitott, s csirájokban már mutatkoznak nála a módszerek, mellyek segélyével Newton a természeti tünemények legbonyolultabb törvényeinek

elemzéséhez volt felemelkedendő; minden elődénél átalánosabb alapokra helyezkedve tárgyalta a négyszögitést, s ugy találta, hogy valahányszor egynek értéke a másik terminusaiban tagadólagos és tört arányszámok nélkül kifejezhető, az mindannyiszor teljes terminusokban határozhatta meg a lapterület értékét. Nicolo Mercatore (Kaufmann) bővebben kifejtette ez elméletet. Ő némelly kifejezéseket folytonosan számsorozattá változtatott át s ez által sikerült neki a hajtalék négyszegitése (1667).

Wallis igen sok más feladványnyal és alkalmazással is foglalkozott, miben segitette őt barátja Wren Kristóf (1632—1723), ki szép jártassággal birt a csillagászatban és erőmütanban, mellynek aztán hátat fordítva, az épitészetre adta magát. Együttesen fürkészték ők a testek surlódásának elméletét, s kevéssel azután Huygens követte őket, ki amaz, akkoriban először kifejtett elvre támaszkodott, melly szerint a hatás és visszahatás egyenlők és ellentétes irányuak.

A görbevonalas lapterületek négyszögitését illetőleg, Wallis agyában már megvillant az elmés gondolat: az ismert lapterületek sorába iktatni a közbelsőket. Newton tovább fejlesztette ama módszert, átalános, a négyszögitésre is alkalmazható sorozatokat találván fel, miáltal a két-tagzat elméletéhez jutott, melly rögtön a görbevonalak négyszögitésére alkalmaztatott. Azután a fluxiókat találta fel, mellyek jobban okadatolták az oszthatlanok módszerét; s mint rejtélyt közölvén e találmányt Leibnitzczal, ez azt vagy eltalálta, vagy önmagától jött rá, és különzéki számitásnak (calculus differentialis) nevezte (1684). E számitás, melly annál könnyebb és kezelhetőbb, minél nehezebb ellentéte, az egészlési hánylat, a legnagyobb fölfedezés, és átalánositja a módszereket, mellyek segélyével a viszonyos feladványoktól bevégzett mennyiségekhez juthatunk, ha nem épen a rejtett tulajdonságokig, mellyek lényegöknél fogva magukban foglalják a határok principiumát; megállapitotta, miszerint a mennyiség minden esetben bizonyos határok által van körülirva, s megtanitott, mint kell azt kifejezni. Leibnitz és Newton tudták, mivel tartoznak egymásnak a különzéki számitás fölfedezésében; de pártosaik, melly népség mindig tulhajtó szokott lenni, s a hirlapirók vetélkedve zavarták ama nemes összhangot az által, hogy szönyegre hozták az elsőbbség kérdését. Ebből tüz származott, mellyet a nemzetiségi- és tudomány-gög még inkább élesztett.[1])

[1]) A Newton és Leibnitz között vitatott kérdésben egy hazánkfia, a paduai Antonio Conti abbé is részt vett, egyike ama tágkörü elméknek, mellyek, mert

Az uj számitásokat nagyban előmozditották a részint tisztán elemzési, részint erőmü-mértani kérdések, mellyeket védőik egymásnak megfejtés végett kölcsönösen feladtak. Illy módon hozta szinre Bernoulli a láncz os görbület, a növekvő esési sebesség, az egyenszögü átlók stb. feladványait, mellyek megfejtései, s ezek elsőbbségének kérdése a positiv tudomány terére vitték át a harczot; szomoru dolog, mindamellett hogy az illy viták gyakran fontos megoldásokat, vagy jobb módszereket eredményeztek az uj elemzés előnyére.

Mások meg szeretetből a régi iránt az uj elemzésnek voltak dühös elleneí, egyes eseteket hozván fel, mellyekben az hibás eredményekre vezetett. A Bernoullik Leibnitz eszméinek keltek pártjára és tőlök telhetőleg terjesztették azokat; de valódi diadal volt, midőn 1696-ban a párizsi de L'Hopital marquis a végtelen kicsinyek elemzését tette közzé.

E szerint, miután Cartesius a mértant a számitás országába tette volna át, most már eszközzel birtak mindennemü változó értékek vizsgálására olly módon, hogy számitás segélyével fürkészhették azok alakjait és összes módosulásaikat, melly módszer azután különzékinek (differentialis) neveztetett, s melly ugy áll a megelőzőkhöz, miként a göz a többi mozgató erőkhöz.

Erőmütan.

E segédeszközök nagy lendületet adtak a természettannak, melly már különben is dicsőségesen haladt a tökélyesedés utján. A bresciai Castelli atya megteremti a vizmoztant, melly tudomány sokat köszönt a bolognai Domenico Guglielmininek (—1710), ki Trattato fisico-matematico della natura dei fiumi czimü értekezéseért a bolognai terület vizeinek főfelügyelőjévé neveztetett, s az egyenesen részére felállitott vizmértani tanszékbe helyeztetett.

igen sokat átölelnek, semmit be nem fejeznek. Ő Angliában tartózkodott, midőn Leibnitz levelet intézett hozzá, részrehajlással vádolván a királyi társaság által kimondott itéletet. Conti megmutatta a levelet Newtonnak, ki oda nyilatkozott, hogy nem bánja ha a kérdés ujból vizsgálat alá vétetik. De kutatván a leveleket, ugy találta, hogy néhány, az elsőbbségre vonatkozólag Newtontól az irói ország minden gyanuját elháritotta. Ez által megsértette Leibnitzot; de Newton neheztelését is magára vonta, mert fölfedezte, mikép az akademia amaz egész itéletét az ő keze intézte, ő választotta meg a leveleket, mellyeket a *Commercium epistolicum*-ban közzétenni jónak látszott, s ő mellékelte azokhoz a jegyzeteket.

Francesco Lana Terzi jezsuita (—1687) vizsgálta a bresciai hegyek szerkezetét; [1]) sókkal megkisérlette utánozni a természet jegecz-képződéseit, habár erre vonatkozó elméletei később visszautasittattak; az angol Tullt megelőzőleg egy vetőgépet talált fel; Prodromo dell arte maestra czimü munkájában (1670) utmutatásokat ad, mint kell a siketnémákat irni és beszélni, a vakonszülötteket irni tanitani; mint lehet csupán összeadás és kivonás utján a négyzetgyököt kivonni; megkisérlette örökké járó órákat szerkeszteni fövénynyel, s másféléket olajjal, melly a szerint száll alá, a mint a lámpabél ég; bibelődött repülő madár-alakok készitésével, s más e féle inkább mulatságos mint alapos titkokkal, mellyekben nagyobb kedvét lelte, mint tudományos szabályok megállapitásában. A bölcseség köve szintén egyik tárgyát képezte kutatásainak; de legnagyobb zajt ütött hajócskájával, mellyet légüres négy fém labda hordozott a levegőben; számitásait Leibnitz is helyeseknek találta, de Lana nélkülözte az eszközöket, mellyek segélyével azok helyessége felől magának bizonyosságot szerezhetett volna.

Guillaume Amontons, Párizsból (1663—1705), a tudományok akademiájának fénye, kisérleteket téve tökélyesbitette az olaszok által feltalált hév-, légsuly-, nedmérőket; egy elméletet állitott fel a surlódásokról, s hajó-órát készitett. A hajók, ekék, nyomdasajtók szerkezete s átalában a gépek főtárgyát képezték tanulmányának, mire az örök mozdony kutatása és süketsége vezették őt. Paul d'Hoste jezsuita a hajók szerkezetéről irt egy értekezést, s a tengerésztisztnek legszükségesebb mennyiség-tanok gyüjteményét tette közzé, melly müvek leginkább használtattak a tengerész iskolákban.

A haagai Huygens Keresztély (1629—93) első mutatta ki a viszonyt az inga hosszusága s az ingások ideje között; s kutatván, egy felfüggesztett test, milly görbevonalon tenné egyenlőkké az ivek ingásait, meghatározta a kördedvonalat, s e szerint egy ingát készitett, melly a nagy ivekben is egyenidejü mozgásokat tenne. Neki s az ő észleléseinek köszönhető az ingás központjának fölfedezése is, melly az elemző erőmütanra nézve igen nagy horderővel birt. Észlelte ő a testeket is, mellyekre két, különböző irányban haladó erő hat. Midőn (1668) a királyi társaság tagjainak figyelmét a testek összeütközésére felhivta, Huygens, Wallis és Wren meghatározták annak törvényeit,

---

[1]) *Saggio della storia naturale della provincia di Brescia.*

mellyek szerint a hatás és visszahatás egyenlő s ugyan azon erő testek tömegével forditott arányban közöl sebességet.

Leibnitz nagy segitségére volt az elméleti erőmütannak, bevivén abba az *elégséges ok* elvét, jóllehet tulzásával csonkitotta annak hitelét, s a *folytonosság törvényeét*, mellynél fogva semmi sem megy át egyik állapotból a másikba a nélkül, hogy az összes közbensőkön keresztül nem haladna; végre állitotta, mikép egy mozgásban levő test ereje nem annak sebességével, hanem ennek négyzetével van arányban. Ez állitás nagy ellenmondásra talált, s jóllehet a különbség iszonyunak látszott, tulajdonképen egyre ment ki a dolog, az eltérés csak abban volt, hogy némellyek az időt, mások a tért kutatták.

Ugyancsak Leibnitz az egyszerü nyomást *holt erő*-nek, a mozgásban lévőt *élő*nek nevezte, a honnét a baseli Giovanni Bernoulli (1667—1748) az *élő erő*knek a tömegeik által képezett halmazban a gyorsaság négyzeteivel arányban álló *fenmaradását* vagyis az összetett testek rendszereinek minden fokozatos változataiban való állandóságát vezette le, melly elmélet sok feladvány megfejtését könnyebbé teszi, s fia, Daniel (—1782) által *Hydrodynamicá*-jának alapjául fogadtatott el (1738).

Láttan.

Mi az arab Al-Hazennek, a lengyel Vitellionnak, Keplernek nem sikerült, a leydeni Willebrod-Snell (1591—1626) föltalálta a sugárszegés törvényét. De mert Snell nem fejezte azt ki a háromszögtan világos nyelvén, Cartesius az ő *Dioptrica*-jában (1637) magának tulajdonithatta e fölfedezést, mellynek törvényét azonban ő amaz önkényes hypothesisből vezette le, melly szerint a világosság annál gyorsabban halad, minél sürübbek a vezető közegek. Fermat megtámadta e véleményt, ő maga is hypothesisre támaszkodván, mellyet a későbbi fürkészetek megerősitettek, s ugy okoskodván, hogy a vezető közegek sürüsége késlelteti a fény haladását, innen kihozta, mikép a sugárszegés a sinusok törvényei által szabályoztatik.

A dán Erasmus Bartholin észrevette, mikép egy kis test islandi spát-jegeczen keresztül szemlélve kettősnek látszott; e tényt tanulmányozva, Huygens meghatározta a kettős sugártörés törvényeit.[1])

[1]) Ez észlelés szülte napjainkban a fény sarkitásának nagyszerü fölfedezését.

A fény szép elméletét ő az akkor ismert egyszerü láttani tünemények fejtegetése czéljából tette közzé; [1]) de későbbi bölcsészek kezében ez elmélet a legbonyolultabb jelenségek megfejtésére is elégségesnek bizonyodott. Ő végtelenül finom, minden térben és testben elterjedt aethert tételezett fel, melly a sürübb testekben sürübb; a benne elöidézett hullámzások különböző irányokban terjednek, a fényes testek valamelly részleges hatása által eredetileg közlött lökés szerint; ama hullámzások, a központtól gyürüalakban terjedvén, miként a vizben, mellybe követ dobunk, ha szemeinkbe jutnak, ott a látás érzetét keltik fel. A rendes ugy mint a kettős visszaverödést és sugárszegést könnyen sikerült neki megfejteni, mint szintén az állandó viszonyt is a beesési és visszaverödési szögek között ugyanazon vezető közegben. Hypothesis volt ez, mellyet a tények megerősitettek, de melly mindaddig hiányos marad, mig meg nem lesz fejtve, miért van, hogy a fényes folyadék hullámai gömbölydedek jegeczen át nézve, és gömbölyük más esetekben.

A jezsuita Francesco Grimaldi 1665-ben Bolognában különféle nagyfontosságu láttani eseteket tett közzé, többek közt a fény görbületét, s a napsugárnak a hasábra esése által okozott kettős sugárszegést; e föladvány nem kötötte le a figyelmet s ő maga ugy értelmezte azt, mint váltakozó sürüdést és kiterjedést, a helyett hogy a fény megtörhetőségét hozta volna ki abból.

Huszonhat évvel előbb, mintsem Newton Opticá-ja a sajtót elhagyta volna, Giuseppe Antonio Barbari, Savignanoból, ki szentség hirében halt meg, elvetvén Aristoteles véleményét, vizsgálni kezdte szineit az első és második szivárványnak, melly forditott rendben tünteti fel azokat, észlelte azok folytonos kör-alakját s helyzetöket a naphoz; kutatta, honnét van, hogy annál nagyobb metszet látható belőlök, minél magasabban áll a nap a láthatár fölött; szükségesnek találta, mikép az igen apró csöppekre feloszlott felhöt szemben érje a nap; ugyanazon eredmény mutatkozik a nappal szemközt előállitott mesterséges esőben, a szökőkutakban, vizgolyókban, mellyekben a látsugárnak 42 foknyi elhajlásáig azon vonalra, melly a nap központján megy keresztül, a szivárvány szinei tisztán láthatók, mig az 52 elhajlási fok alatt már megforditva tünnek fel. E vizsgálódásai igen nagy előnyére szolgáltak a mértannak és háromszögtannak; [2])

[1]) *Traité de la lumière*, 1690.

[2]) *L'Iride, opera fisico-matematica*; Bologna 1678. A 28. és 29-ik lapon igen világosan hirdeti a sugárszegést.

mindazáltal nem csak külföldön, hanem idehaza is ismeretlen maradt.

Csillagászat.

Az üldözések nem késleltették a valódi világrendszer diadalát, habár némellyek még némi kiméletre tartották magukat kötelezettek nek azon vélemény iránt, mellyet az Egyház érzelmeivel egyezőnek hittek. Ugyanazért voltak, kik a tényt alkalmazták a szentiráshoz miként Ticho-Brache szokott tenni; mások a szentirást a tényhez, miként Foscarini. A ferrarai jezsuita, Riccioli (—1671), Almagestum novum-ában mindazt összegyüjtötte, mit a csillagászok az ő koráig véleményeztek, s egy uj rendszert igényelt adni, melly ne sértse az előitéleteket; Kepler törvényeiről egy szóval sem emlékezik meg.

Egy másik jezsuita, a franczia Fabre, nagy-poenitentiarius Rómában, egy, közzétett munkájában azon véleményt koczkáztatta, miszerint bebizonyittatván a föld forgása, az Egyháznak nyilatkoznia kellene, miként értendők képlegesen a Biblia helyei; s ez elég volt arra, hogy pörbe idézze a Sant' Uffizio, melly ötven napig tartotta őt fogva.

Cartesius, miután az uj mértant egy nagyszerü egyetemesség törvényei alá foglalta, azt hitte, hogy a világrendszert s az erőmütan bölcsészetét is sikerülni fog neki néhány föltételezett alapelvből levezetett elméleten fölépiteni; s az alapelveket az istenség, néhány me-, taphysicai fogalmában vélte föltalálhatni, mellyekből levezetés utján hozta ki a természet törvényeit, s az okot, miért vannak a dolgok ugy alkotva, a mint azokat látjuk. De mialatt összefüggő következtetések utján meg akarta határozni az anyagi tényezők lehetséges módosulásait, ugy látszik, ellentmond magának az által, hogy elfogadja a tapasztalást és behozást, habár ő ezeket sajátlag csak elméleteinek alárendelt segédeszközei gyanánt tekinti. Mindazáltal első volt, ki az összes bolygó mozdulatokat természettani elvekkel kisérlette meg fejtegetni és összeköttetésbe hozni, melly elvek jóllehet önkényes föltevéseket foglalnak magukban, mindazáltal a bölcsészi jelleget nem nélkülözik.

Előre bocsátva a mozgás, az anyag és tulajdonságainak t. i. a kiterjedésnek, áthatlanság és tétlenségnek fogalmait, megkisérlette ez alapon a priori tovább okoskodni. A tér be van töltve az anyaggal, mellynek részei végtelenül változatos irányu mozgással birnak, s ezek összetételéből egy körmozgás s a központfutó erő származnak; ugy hogy az anyag számtalan örvényre oszlik fel, mellyek kölcsönö-

sen határozzák és körülveszik egymást. Kicsiben a finomabb anyag képezi az örvényt, mellyben a tömörebb testek lebegnek; s fokonként növekedvén, a föld és a bolygók egy örvény központjai, mellyben a finom anyag a központ felé nyomatik, mig a központfutó erő által visszataszittatik; azután maguk a bolygók is körforgást vesznek fel a naprendszer nagy örvényében, s szintén vonzatnak és taszittatnak.

Kepler már fölfedezte a róla nevezett törvényeket, mellyekkel Cartesius rendszere semmi összhangban nem állott, s csak a pályák köralakját fejtegette, ép akkor, midőn be lön bizonyitva, hogy azok nem körök. De bár csak képzelt követelményeken nyugodott e rendszer, s a tényeket nem fejtegette, mindazáltal bálványozták azt, mert megfelelt a képzelemnek s az érzékeknek, miután mindenki látta az örvény eredményeit a légben vagy vizben, s következéskép a bolygók mozgásáról a nap körül is ugyanolly képzetet alkothattak maguknak; az ajtatosaknak azért tetszett, mert közvetlen összeköttetésbe hozta az a természetet az istenséggel; az iskolákban alkalmas pótléknak mutatkozott Aristoteles felbomlásnak indult rendszere helyett, annál inkább, mert szemlélődéseinek metaphysikai hangja tárgyat szolgáltatott az iskolai vitáknak.

A már emlitett Pietro Gassendi, Galilei követője, ki védelmébe vette a Kopernik-féle rendszert, s kimutatta a hasonosságot a mozgásnak erőmütanilag bebizonyitott törvényei s a föld mozgásának törvényei között, első vette észre (1651) egy bolygó átmenetét a nap tányéron, melly bolygó a Kepler által előre megmondott mercur volt, ki előbb meghalt, mintsem e tény a körpályák kerülékességét igazolta volna; aztán, 1639-ben, a venus egy átmenetét észlelték. Ugyanazért Kepler törvényei hitelt nyertek a csillagászoknál, kik elfogadván a kerülékes körpályákat, a mozgást mégis valamelly központra kisérlették meg visszavinni, mert nem fogták még fel annyira Keplert, hogy belátták volna, miképp az általa fölfedezett törvény valóban a természet törvénye vala, melly szerint minden bolygó egyenlő idők alatt egyenlő területeket jár be; mi ugy értendő, hogy a tüzpontból a bolygókhoz vont vezető sugarak egyenlő idők alatt a pálya terének egyenlő terjedelmü darabjait járják be, nem tekintve arra, ha vajjon a bolygó által pályájából megfutott ellipsis-vonal-darab egyenlő-e a két esetben?

Aközben az ég ismerete mindinkább haladt, hála a mennyiség- és erőmütan előmeneteleinek. Huygens nagy figyelmet forditván a távcsövekre, rendkivül hosszukat s tárgy-üvegekkel százharmincz láb

gyúponti hosszuságuakat is készitett,[1]) miáltal nemcsak a nagyitás hatványoztatott, hanem a fény felbomlásából származó s a képet körülvevő különféle szinek által okozott zavar is elhárittatott. Huygens kicsinymérővel látván el a távcsőt, Picard pedig az egyszerü nézővonaszokat környegyedes távcsövekkel helyettesitvén, uj fölfedezésekre képesitették a szemet, azonkivül hogy az első eszköz ig en pontos időmérőül szolgált. Módosittatván az elméleti elv, melly en a sugártörő távcső alapult, föltaláltathatott a visszaverő távcső, m el ly talán még egyszerübb; de hogy gyakorlativá tétethessék, más combinatiókat igényelt, mellyek a skót Gregory Jakabnak (—1675) sikerültek (1623), ki sok más találmánynyal is gazdagitotta a láttant. Ugy látszik, hogy a dán Roemer Olaf jött először (1690) az átmenetek vizsgálásához szükséges eszköz eszméjére.

Huygens fölfedezte, mikép a saturnus szabálytalan látszatának egy gyürü az oka, melly azt körülveszi; Louville már 1619-ben jelezte a napéjegyenek előnyomulását; Bayer János minden csillagnak nevet adott, görög vagy latin jegyekkel különböztetvén meg azokat; Mercator az ő c s i l l a g á s z a t i I n s t i t u t i ó i b a n (1676) a tizedes számitást alkalmazta. A danzigi Hevelius János (—1687) lerajzolta a hold fölületét (S e l e n o g r a p h i a, 1647), s szélességi libegésén kivül, mit már Galilei észlelt, hosszusági libegését is fölfedezte annak.

A csillagászatot nagyon előmozditották az észleldék, mellyek alapitása tulhaladja egyesek tehetségeit, s mellyek egész halmazát gyüjtik össze a tényeknek, mikre elégtelen egy ember élete. A Tycho-Brache által alapitottat szerencsétlenségre elhanyagolták; de 1667-ben Párizsban, 1675-ben pedig Greenwichben (Londonban) jött egy létre, melly daczára az alkalmatlan éghajlatnak, több rendszeres észleletet nyujtott, mint az összes curópaiak együttvéve. Igazgatójává a denbyi Flamsteed János (—1719) neveztetvén, ki I d ő e g y e n l i t é s és H o l d e l m é l e t czimü munkákat tett közzé, egész lelkével hivatalának adta magát, s egy É g k é p e t készitett (1712), melly sokkal jobb Bayerénél, s háromezer csillag helyét jelöli ki, különösen az állatköriekét.

Utóda, a londoni Halley Edmund (1656—1742) sok gyakorlati javitást eszközölt, s ujmutatásokat adott a hold-táblák tökélyesbitésére,

---

[1]) Mondják, hogy kortársa Adrien Auzout, Rouenból (—1691), hatszáz lábnyi hosszut készitett. A bolognai Giuseppe Campani 1650 felé a legkeresettebb lencséket készitette s Cassinival együtt vizsgálta az eget.

melly égi testet illetőleg igen fontos fölfedezést tett; mert mig addig a bolygók mozgásait egyformáknak hitték, ő a hold mozgásait lassanként gyorsulóknak találta. Észlelvén a mercur átmeneténck ritka tüneményét, ama szerencsés eszméje jött, hogy a bolygók látközeinek meghatározására használja azt fel. Még mint ifju egy évig tartózkodott Szent-Helena szigetén (1676), s daczára a rendkivül kellemetlen éghajlatnak, szemle alá vette a déli félgömb csillagait. Visszatérvén, rögtön Danzigba megy, hogy értekezzék Heveliussal fölfedezéséről; 1679. május 26-án megérkezik oda, s minden előleges üdvözlések és beszélgetések nélkül azonnal együttes vizsgálódáshoz fognak, mintha régóta ismerték volna egymást; — ám ők csakugyan találkoztak ama közös hazában, melly felé tekinteteiket irányozták.

Newton.

A megelőző eredmények gyümölcsét Newton Izsák (1643—1727) érlelte meg és szakitotta le, ki e kornak legnagyobb szelleme volt, miként Galilei az előbbinek. Ő Woolsthorpeban született egy évvel emennek halála után, s már mint gyermek holmi játékszerek tökélyesbitésével foglalkozott; aztán Euclid *Elemeinek*, Cartesius *Mértanának*, Wallis *Végetlenek számtanának*, Kepler *Láttanának* tanulmányozására adta magát, melly tudományokat az ő lángelméje ama módszeres egységre volt visszaviendő, mit nélkülöztek e becses anyagok. Csakhamar emelkedvén hirben, a királyi akademia elnöke s a pénzverde főfelügyelője lett; s igen szelid vérmérséklettel és nyugodt lélekkel lévén megáldva, daczára a megfeszitő és változatos foglalkozásoknak, nyolczvan évet élt, világra szóló dicsőségnek örvedve, végre a Westminsterben a királyok mellett temettetett el.

Megujitotta az erőmütant, láttant, csillagászatot, s a melly tudományhoz csak nyult, mind tökéletesebb állapotba helyezte, mint a hogy találta. A vegyészetet sok kisérlettel gazdagitotta, s talán minden mást megelőzve jelezte a válrokonságot; de elmélkedéseinek fő tárgyát mégis a hő s a hőmérsék változásai képezték, mellyeket a testeknek szilárd, hig vagy folyó állapotba való átmenetei okoznak; miért is pontos határokat szabhatott a hévmérő foksorának. Illy módon megvetette alapját a vegytan két fő osztályának, megállapitván a hévmérő módszeres fokozatát, olly módon, hogy annak segélyével a világ bármelly részében tett észlelések összehasonlittathassanak, s rámutatván a rokonság természetére, melly a tömecsek kölcsönös vonzásában áll. Ő tehát visszautasitotta a régiek önkényes hypothesi-

seit a pontokról, gyürükről, horgokról, mellyeknek az elemek összetartását tulajdonitották.

Nagy figyelmet forditván a szétbontó hasábra s a lencsék eredményeire, azon nézetre jutott, mikép a nap fénye nem egynemü, hanem számtalan, különféleképen megtörhető eredeti sugarakból áll, melly megtörhetőség magához a sugárhoz van kötve, bármilly módosulásnak legyen ez alávetve.[1]) Fölfedezte a fény visszaverhetőségét is, mellynélfogva a többé vagy kevésbbé megtörhető sugarak többé vagy kevésbbé veretnek vissza, s különböző szineket kölcsönöznek a tárgyaknak, a fok különbsége szerint, melly alatt visszaveretnek. E szerint fölismerte a kettős sugártörést vagy a fénygörbülést, mit már Grimaldi fölfedezett.

Megismerkedvén a fény természetével, gyakorlatilag alkalmazta azt. Hogy elejét vegye a sugártörés által okozott irányferdüléseknek, visszaverő távcsöveket készitett,[2]) mellyek végtelenül tökélyesithetők; s annyira javitotta a Gregory-féle szerkezetet, hogy az ő, csupán hat hüvelyknyi távcsöve a tárgyat nagyobbnak és tisztábban mutatta mint a hat lábnyi hosszu. Hasonló elv szerint egy górcsőt is készitett, s kifejtette a fény összetéte és felbontása körül eszközölt különféle kisérleteket. A legfinomabb lég- vagy folyadék-rétegek által szolgáltatott szineket is mondhatlan szabatossággal mutatta ki, s megállapitotta azok *foksorát*, melly nevét viseli, s igazi megfejtését adta a szivárványnak. Megoldandó a látás nehéz feladványát, föltészi, mikép a fényes tárgyak minden irányban észrevehetlen részecskéket lövelnek, mellyek a vonzás és taszitás törvényének vannak alávetve, ugy, hogy a fény tüneményei is erőmütani törvények szerint fejtegethetők. Huygens, ki ellenkezőleg azt állitotta, hogy a fény hasonlóan a hanghoz rezgő mozgás következtében szülemlik, mellyet a fényes test valami igen ruganyos folyadékkal közöl, nem tudta okadatolni, miként képződnek a szinek a fény rendes megtörése alkalmával a hasáb

[1]) Herschell G. kimutatta, Engelfield H. pedig igazolta, miszerint a napsugárban vannak meleg sugarak, mellyek nem fénylők, s fénysugarak, mellyek nem melegitők.

[2]) Ő azt hitte, hogy a sugártörő távcsövekben nem lehet kikerülni a hasábszineket; de ez egyike volt gyér csalódásainak, mert a svéd Klingestierna okoskodásai nyomán, Dollond egy külön üveget *(Flintglass)* talált fel, melly akadályozza az elszóratást a nélkül, hogy ártana a törésnek; minélfogva a sugártörő távcsövek annyira tökélyesittettek, hogy most végkép felhagynak a visszaverő csövekkel.

által.[1]) Szóval, kisérletileg vizsgálta ő egész osztályát a jelenségeknek, mellyek akkoráig csupán mint egyszerű érdekességek észleltettek; s e pontban ő utána semmi előhaladás nem történt egész Wollastonig.

Nagy tökélyesbitéseket eszközölt Newton a gép- és erőmütanban is. Wallis (1669) egy nyugtani rendszert állitott fel Stevin és Galilei elvén, mellyszerint mindannyiszor egyensuly áll be, valahányszor egyenlök a hatányoknak, vagyis az erő és suly tényzetének öszszegei a pont sebességeinél fogva, mellyre alkalmaztatik. A franczia Varignon Projet d'une neuve mécanique (1687) czimü munkájában az erők összetétének egyetlen elvéből vezette le az egyensuly egész elméletét. De valódi forradalmat idéztek elő Newton elvei,[2]) ki a mozgás három törvényét tiszta mértanra viszi vissza, s az erőmütani hatályt az eredményekhez méri, mellyeket előidéz. Ő az összes égi mozgásokat azon egyszerü törvényből származtatja, melly szerint az anyag egyes részecskéi az összes részeket tömegök tényzetéhez arányositott s a távolságok négyzetével forditott viszonyban álló erővel vonzzák; s ezzel az összes pályazavarokat megfejti. Egy test, melly kivülről reáható erőnél fogva egyformán egyenes vonalban folytatná mozgását, ha egy más erő hat rá az elsővel szöget képezö irányban, a parallogramm átallója által meghatározott uj vonalban fog mozogni, melly parallogramm két oldala a két erőt képviseli. Ez egyszerü elvre alapitja Newton az ő elméletét a központi erőkről, mellyek szabatosan megfejtik a mozgást egy központ körül. Igen lelemenyes mérnöki tehetség lévén, sikerült neki tisztába hozni ama kitünő elméletet, melly szerint: „a test, melly egyenes vonalban vettetett el, s valamelly központi erő hatásának van alávetve, kúpmetszetes vonalu irányt fog fölvenni, ha az erő a gyúpontbóli távolság négyzetének forditott viszonyában változik."

Newton hatalmas értelmisége föllelte a mennyiségtani következményeket a különféle esetekben.

Már Kepler megállapitotta az égforgás három nagy behozási törvényét, s koczkáztatta a hypothesist, miszerint a nap a hatásköré-

---

[1]) De a hullámzások vagy rezgések elméletét, melly most előnyben van a kifolyásoké fölött, Newton nem helytelenitette. Boylehez irt levelében, melly a *Bibl. universelle de Genève*-ben jött ki (1822), megengedi, mikép a fény az előbb létező és mindenütt elterjedt aether rezgései által terjed; sőt azt hiszi, hogy ez aether léte a suly és vonzás tünemé yeiről is felvilágositást adhat.

[2]) *Philosophiae naturalis principia mathematica.* 1687.

ben található testeket a távolság arányában kisebbedő erővel vonzza, s hogy a fény hatálya a távolságok négyzeteivel egyenes arányban fogy. Bouillaud, miután a kerülékes körpályákat fölvette volna csillagászati rendszerébe, szintén ugy nyilatkozott, hogy „a vonzás ha létezik, a távolságok négyzeteinek arányában kisebbedik.“ Borelli[1]) még világosabban vitatja, mikép az összes bolygók egy általános törvény szerint keringnek a nap körül, mint szintén a holdak is a bolygók körül; s hogy ez erő, mellynek egyedüli forrása a nap, olly módon tartja össze azokat, hogy lehetetlen eltávozniok mükörük központjától. Hooke, ki a nehézkedés változatait inga segélyével igyekezett megmérni, a mindenség rendszerét akarta adni, mellyet ő a következő három előfelvétre alapitott: 1-ször, az összes égi testek a központok felé nehézkednek, nemcsak saját részeiket, hanem a hatáskörükben levő más testeket is magukkal vonzván; 2-szor, az összes, egyszerü mozgásban levő testek egyenes vonalban folytatják mozgásukat mindaddig, mig más erő összetett görbevonalra nem téríti azokat; 3-szor, a vonzerők annál hatályosabbak, minél közelebb állanak a vonzott testek központjaihoz; s felhivta a tudó sokat ez előfelfelvétek megvizsgálására, hogy föltaláltassék az igazi törvény, mellynek segélyével a csillagászok megfejthessék az égi mozgásokat.

Elő volt tehát készitve az ut a nehézkedés és törvényeinek fölfedezéséhez; de ugy látszik Newton más uton jutott arra. A testek egyenes vonalban törekesznek mozogni; csak valamelly külső erő tarthatja azokat körmozgásban, miért is a bolygók, roppant sebességgel forogván a nap körül, ha körük érintője irányában nem ragadtatnak, kell hogy ebben valamelly erő által akadályoztassanak. Általánosan ismert az adoma az almáról, melly a kertben nyugvó Newton fejére esett (1666), s melly neki alkalmat szolgáltatott a fölött gondolkodni, vajjon a hold leeshetnék-e valaha illymódon. Összehasonlitván a sulyos testeknek Galilei által megállapitott esés törvényeit azzal, mellynélfogva a bolygók forgásukban a nap körül fentartatnak, Newton vitatta, mikép azok a napba igyekeznek esni hasonló erővel ahhoz, melylyel egyenes vonalban visszalöketnek. A vonz- és központfutó erő eme törvénye nem szoritkozik csupán a mi naprendszerünkre, hanem ez is egész összegében vonzatik a csillagok rendszere által s az égi testek kölcsönösen vonzzák egymást, mindig tömegök arányában s a távolságok négyzeteinek forditott mértékszerében.

[1]) *Jupiter holdjairól*, 1666.

Most már Newton sok, csodálatosnak látszó jelenségeket megfejthetett; a föld ingadozását, gömbölyded alakját, a napéjegyenek előnyomulását, a tenger ár-apályát, a hold irányferdüléseit, s más bolygók látszólagos szabálytalanságait, mellyek mind szükségképen a nehézkedés törvényeiből szülemlenek.

Az üstökösök alakja és mozgásai még mindig szabálytalanoknak tartattak. Pályájukat Borelli vette első számítás alá, ki egy levelében, mellyet Stefano De Angelis atyának, a paduai iskola mennyiségtanárának, az 1664. decemberi üstökös felől irt, kimutatta, mikép annak pályája sem Ticho, sem Ptolomeus rendszerével, hanem csupán Pythagoraséval egyeztethető össze; számitások utján rájött, miszerint az üstökösök hajtalékvonalon keringnek a nap körül, melly vonalat ki hosszasan észlelné, kerülékes körpályának találná. Egy másik, 1665. máj. 4-ről kelt s a nagyherczeghez irott levelében ismétli, hogy az üstökösök utját nem lehet egyenes vonalnak tartani, hanem a hajtalékhoz hasonló görbének.[1])

Nem birjuk a bizonyitékokat, mellyeket igér, de az áll, hogy Newton e tekintetben tizenöt évvel lön megelőzve, s világosan kimondatott, mit Dörfel csak homályosan sejtett. Már Hevelius is azt állitotta, hogy pályájok görbébb egyhelyt, mint másutt, s hasonló a hajtalékhoz, mellynek csucsa azon ponton van, hol az üstökös leginkább megközeliti a napot. Newton az üstökösök pályájában csak a nehézkedés törvényének egy uj esetét látta, s a pálya alakját az eredeti vetületből származtatta.

Illy módon az összes megelőző fölfedezéseket, az ég jelenségeit s az erőmütani törvényeket, a mértani elméleteket s a merész hypothesiseket mind saját elvével hozta összeköttetésbe. S azzal végzi, hogy dicséneket zeng az első okuak, melly ok létének és tökélyének bizonyitékait ő a természeti tünemények bámulatos törvényeiből vezeti le.

A vonzódás Cartesius rendszeréhez; e halmaza az igazságoknak, mellyek annyira elütöttek az addig tanitottaktól; azok bebizonyitásának lehetetlensége a mennyiségtani fürkészet régi módszereivel, akadályul szolgáltak a vonzás elméletének: maga a világosság és egyszerüség is hátrányára vált annak azok szemeiben, kik a bölcsészetet nem is tartották annak, ha könnyü volt felfogni.

Számitani és gondolkodni, ez volt Newton élete. Kérdeztetvén,

---

[1]) **Zach**, *Zeitschrift für Astronomie*; VIII. k. 379. lap. 1827.

miként jutott olly bámulatos fölfedezésekre, „Ugy — felelt ő — hogy mindig azok felől gondolkoztam.“ Ollykor megtörtént vele, hogy öltözködendő felült az ágyban, s e helyzetében gondolkodóba esve órákig maradt elmerülve; máskor az evésről feledkezett meg; s az élet közönséges teendői semmi összeköttetésben nem állottak gondolataival. „Ha a közönségnek némi szolgálatot tettem — irja Bentleyhez — ez csak a kitartásnak s a türelmes elmélkedésnek köszönhető;“ *Principiumainak* előszavában pedig: „A bölcsészet egész nehézsége a természet erőinek a mozgás tüneményeiből való kifürkészésében, s a többi jelenségeknek a természet erői nyomán való megfejtésében áll.“

Az elvont mennyiségtudományokban Leibnitzon kivül nem volt más vetélytársa; figyelmes türelme a kisérletek terén hallatlan módszerek feltalálására vezette őt, mellyek segélyével kutatta az általa működőknek fölismert okok hatásait; roppant tágkörü értelmisége a legtávolabbi viszonyokat is átkarolta, s nagyszabásu elméletekben gyüjtötte össze az igazság elszórt elemeit. Ő is hasznosaknak találta a hypothesiseket a tények fejtegetésében, de ollyanok felállitásánál tekintettel kivánt lenni arra, először, hogy az ok gyanánt fölvett dolog ne legyen maga is fölvétes, hanem valóban létezzék; másodszor, hogy alkalmas legyen azon tények előállitására, mellyeket segélyével meg akarunk fejteni. A mennyiségtudományoknak és saját fölfedezéseinek olly csekély becset tulajdonitott, hogy fájlalta az áldozatot, mellyet azoknak saját nyugalma árán hozott; iratai közől egyet sem tett közzé szabad akaratból, hanem vagy sarkaltatva, vagy hogy kiigazitsa meglopott és hibásan visszaadott gondolatait; több izben vonakodott visszaverni a támadásokat vagy felvilágositani a kételyeket s igy szólt: „Nem tudom, mit fog mondani a világ fáradozásaimról; de nekem ugy tetszik, gyermekhez hasonlitok, ki a tengerparton játszadoz, s majd egy kövecskét, majd kagylót talált, szebbeket azoknál, mellyeket társai találtak, mialatt lábainál az igazságnak még fel nem fedezett végtelen oceanja terül el.“

Ennyi tanulmányai közepett a történelem és időtan, mellyre ő inkább merészen mint szerencsésen a csillagászati igazságokat kisérlette meg alkalmazni, miként maga mondja, szórakozásul szolgáltak neki. „Oh physica, ments meg engem a metaphysicától!“ — kiáltott ő fel, miből azt következtethetnők, hogy érzékelvi volt; bolott ellenkezőleg nem volt képes magát megóvni százada theologiai kórságától; nagy kedvét lelte az ugynevezett *titokzatos ábrándokban*, igen sok értekezést irt theologiai tárgyakról s elhomályositotta fényét

az által, hogy az Apocalypsis homályaiba akarta azt bevinni, melly tárgygyal Napier is elég gyermekes volt foglalkozni.

A Cassini-k.

Honi (olasz) tudósaink között nincs ollyan, kit vele szembe állithatnánk, de egy egész jeles családdal dicsekedhetünk. Gian Domenico Cassini, gazdag nizzai család sarja (1625—1712), a jezsuiták növendéke, titkon astrologiára adta magát, mi megkedveltette vele az astronomiát, s huszonöt éves korában, mint Cavalieri utóda, már Bolognában tanárkodott, s értekezése az 1652-iki üstökösről, bár téves volt, nagy dicséretet aratott. Mi Keplernek és Bouillaudnak nem sikerült, megfejtette a feladatot: „egy bolygónak közép és valódi helye között adott két távolságból mértanilag meghatározni annak földtávolát és körkivüliségét;“ a foltok segélyével több bolygónak meghatározta forgását; tökélyesbitette a sugártörési táblákat; Bolognaban a San Petronio-fèle nagyszerü Meridian észleldét állitotta fel, hogy pontosan meghatározza a nap naponkénti helyváltoztatásainak törvényét. Mi által Cassini Kepler elméletének egyik sarkalatos pontját akarta igazolni, melly szerint a föld forgása lassul, ha távol áll a naptól s gyorsul, ha közeledik ahhoz; s ezt kimutatni sikerült is neki. Szintén tisztába hozta a sugártörések igen fontos törvényét, mellyet már Ticho is jelzett, de mig utóbbi azt hitte, hogy a törés megszünik, ha a nap 45 foknál magasabbra emelkedik a láthatáron, Cassini kimutatta, mikép e törvényen semmiféle magasság nem változtat. Illy módon a csillagászat a legfinomabb mérésekre is képesittetett, s bámulatot keltettek az ő naptáblái, mellyeket a 17-ik század stylusában Apollo Oraculumának nevezett. 1664-ben jupitert kezdte tanulmányozni, meghatározván annak forgását, s az árnyakat, mellyeket a holdak arra vetnek, midőn ama bolygó s a nap között haladnak el; 68-ban pedig kiadta az arra vonatkozó naplókat, mellyek korukhoz mérve bámulatra méltók. Ki lön tehát egészitve Galilei fölfedezése; a hajósok eszközhöz jutottak, melylyel felismerhetik a hosszuságokat, s egy más bolygó-rendszer látványa, melly kicsiben a mienket képviseli, megerősitette Pythagoras és Copernicus elméletét, uj bizonyitékkal támogatván a törvényeket, mellyek a föld forgásának kijelöltettek.

Toscana és a pápai állam határainak szabályozásával bizatván meg, Cassini Vivianival együtt tanulmányozta a Po és Chiana folyását, az Apenninek fekvését, s az ásadék kagylókat, mellyek ott találtatnak. A pápa jutalmul a vizek felügyelőjévé nevezte őt; a franczia tudományos akademia levelező tagjává választotta; aztán XIV. Lajos

által meghivatván, Franciaországban polgárjogot nyert. Ott Picarddal főeszközlője volt a cayennei expeditiónak a mars látközének meghatározása végett, melly bolygó akkor igen közel állott a földhöz; ez alkalommal pontosan megbecsültetett a naplátköz értéke, melly épen tiz másodpercznyinek találtatott, miként Cassini sejtette; ugyanakkor mennyiségtanilag kiszámittatott a nap távolsága a földtől s következésképen bolygó-rendszerünk valódi mérvei is fölismertettek, mellyeket Kepler sokkal kisebbeknek tartott, mint a minők; szintén fölfedezték, miként kisebbedik a suly az egyenlitő felé, mi ujjmutatásul szolgált a föld valódi alakjának felismerésére.

Ez eredmények mások érdemei; Cassini a közben az állatövi fény fölött elmélkedett, mellyet már Kepler is jelzett futólag; s azon nézetre jutott, miszerint a nap valami ködfélével van körülvéve, melly egyenlitője irányában a venuson tulra nyulik.

Miután Huygens fölfedezte a saturnus első bolygóját, ő négy mást vett észre, kikerülvén figyelmét a kettő, mellyeket 1789-ben Herschell, s a nyolczadik, mellyet 1848-ban Lassel találtak fel; megismerlette a hold libegését, tökélyesitette, ha fel nem találta a módot, melly szerint a napfogyatkozásokat a hold által földgömbünk tányérára vetett árnyakból minden vidékre kiszámitani s azokat a hosszuságok meghatározásában érvényesiteni lehet. S habár semmi sarkalatos fölfedezést nem tett, övéinek természete olly népszerü nevet szerzett neki, hogy sokan a franczia csillagászat megalkotójául s átalában XIV. Lajos kormányának egyik legnagyobb diszeül tekintették.

A csillagászati szellem öröklöttnek látszott családjában, s fia Jakab (1677—1756), ki tizenhét éves korában a tudományok akademiájának, s tizenkilenczedik évében a londoni királyi akademia tagjává választatott, bejárta Európát, honnan visszatérve segédkezet nyujtott atyjának a párizsi észlelde hires délvonalának hosszabbitásában, mellyet 1669-ben Picard kezdett meg, s melly most már Roussilloneig és Dunkerqueig van vive.

E mérés alkalmával ugy találták, hogy hat és fél foknak közép értéke Párizstól délre nagyobb volt mint ugyanannyi foknak északra; mi a közvélemény ellenére a mellett szólt, hogy a fokok kisebbednek vagyis hogy a föld nem hosszabbodik, hanem lapul a sarkok felé, mi meghazudtolta Huygens és Newton szép elméletét a földpeténdről (ellipsoid). Ebből nagy vita keletkezett, mellynek eldöntése végett fölmérték a Brest és Strassburg közötti párvonalat, s az eredmény azonos lett a délkör mérésével, mindkettő hamis. Az igazság védőit

nem csüggesztette el e kettős kárhoztatás, s utóvégre is földeritették az igazat. Midőn ez a sarkokhoz menesztett tudományos expeditió után kitünt, Cesare Francesco Cassini (1714—84) kiigazitotta atyja munkálatait, és sikerült neki a délvonalat annyira szabatositani, hogy alapul szolgálhatott a nagy mérnöki müveletnek, mellyen e család három nemzedéke fáradozott.

Igy emelkedett az ember szelleme; s Bossuet, ki azt a Sinai csucsáról szemlélte, felkiáltott: „Én nem sokat adok az emberi ismeretekre, de megvallom, nem lehet bámulás nélkül szemlélni a csodálatos fölfedezéseket, mellyeket a tudomány tett, hogy behatoljon a természetbe, s a müvészet szép találmányait, hogy hasznunkra forditsa azt. Az ember mintegy megváltoztatta a világ arczulatát;... egész az egekig emelkedett fel; hogy gyorsabban utazzék, a csillagokat vette vezetőkül utaiban; hogy pontosabban megmérje utját, ugyszólván kényszeritette a napot minden lépéséről számot adni... Ugyan miként tehetett volna szert annyi fölényre egy olly gyarló teremtmény, ha elméjében az egész látható természetnél felebbvaló erőt, az Isten szellemének egy halhatatlan lehét, arczának egy sugarát, hasonlatosságának egy vonását nem birná?“[1])

ZÁRSZÓ.

Összehasonlitva a mult életbevágó mozgalmaival, e kor a béke korának mondható, daczára a sok és gyakran frivol háboruknak. A Cromwell-féle forradalmak és Richelieu-fajta ministerek még a megelőző korszaknak képezik függelékét: ebben arról van szó, hogy a lelkesedést a szabályosság, a vakbuzgóságot a türelem, a pongyolaságot a választékosság, a gondolkozás eredetiségét a jó érzék s a középszerüség illemes rendje győzze le. Episodszerü század ez, melly nem tekintve a multra és jövőre, önállóan akar nagy lenni, melly ujit, de részleges eszmék szerint; többé nem a szabadság és vallás, hanem a politika, a pénzügyek, a kereskedelem nyomnak a mérlegen, mellybe nem vet sulyt a vér; a fejedelmek, magukhoz ragadván a teljhatalmat, kárpótlásul nyugalmat adnak a kiváltságokért, és semmi munkakört nem engednek a népeknek, hogy fáradozzanak saját jobb-

[1]) Böjt IV. hetének péntekén tartott beszéd.

létökért. A Fronde gúnymása a Ligának, mint szintén a Jansenismus is a Reformatiónak; a trienti zsinat helyett az Unigenitus bullával találkozunk; a müszerzeményekben inkább a müvészet uralkodik mint az eszme; müvelt elmék, minők Bartoli és Fenelon, váltják fel a régi csiszolatlan, de eredetieket, Shakspearet Racine, Grotiust Puffendorf; az utazások csak folytatásai Columbus és Vascoéinak; a theologia az egyházi irodalomnak, a találmányok az alkalmazásoknak, a lángész a tehetségnek engednek helyet. Turenne XIV. Lajos szolgálatában katonáskodik, miként Eugen a császáréban; a bizarr XII. Károly nem állja ki az összehasonlitást a harminczéves korszak hőseivel; Torricelli Galilei tanitványának czimével dicsekszik; maga Newton is Copernicus és Kepler elméleteit erősiti meg; Boileau és Menzini szabályokat irnak elő egy müvészetnek, melly nem hoz létre remekmüveket, mik meghazudtolnák azokat; Bayle és Leclerc vadászharczot kezdenek a napisajtóban; Leibnitz közvetitő eklekticismust hirdet.

Azonban érlelödik a bölcsészi szellem s öntudatra kelve ujra fölveszi a harczot · kevésbbé mélyrehatók a tudósok, de nagyobb tért foglal el a müveltség; kevesebb a tudomány, de szilárdabb alapokon áll; müveltetnek az élő nyelvek, erösbödik a fürkészeti szellem, visszautasittatnak a régi előitéletek; elvileg elkülönittetik a hit az észtől, a theologia a bölcsészettől, a képzelem az észlettől, s igy egyik hanyatlásnak indul, a másik diadalmaskodik; mindent, még a frivol kalandokat is nyilvánosságra hozzák, mi hathatós eszköz arra, hogy a nagyok is közönséges szinvonalra szállittassanak alá; az emberi szellem, érezvén szükségét vagy legalább vágyát a hozzá hasonlók helybehagyásának, akademiák jönek létre; a tapasztalatelviség, miután az anyagi világon gyakorolta magát, a metaphysikaiban is kisérletet akar tenni.

Olaszország már csak mint mások zsákmánya jő tekintetbe, s eröködései a szabadság után legfelebb helyi lázadásokban nyilvánulnak, mig végre a remények tüntével a szenvedések is kevesbednek. Spanyolország és Portugalia, mellyek a megelőző század viszontagságaiban Olaszországgal együtt az első helyet foglalták el, homályban maradnak, mig más nemzetek dicsősége délpontjához közelg. Amazokban még a gondolat is szolgaivá válik; Vico, ki egyedül emelkedik eredeti szemlélödésekig, nem tudja magát megértetni, s Buhle nem is emliti öt. Ki ez országok hanyatlásának okát abban keresi, hogy katholikusok voltak, gondolja meg, mikép Franczia-ország is katholikus volt, mégis milly fényt árasztott maga körül!

Egyeteme, Sorbonneja, fensőbb igazságokban a pápát ismerték el legfőbb bíróul; s mindamellett milly nagy gondolkodók emelkedtek ott ki! Fényes tévely volt a Cartesianismus, de megtanitotta az embereket saját erőikkel kutatni az igazságot s függetleniteni magukat az iskolai tekintélyektől. Ha az egyház visszaijedt e rendszertől, oka volt rá, mert hiszen Malebranche ép ugy mint Spinosa annak szülöttei, kik jóllehet ellenségek, mégis ikertestvérek voltak.

A bölcsészet s a nemzeti nyelv előmenetelei között létező benső viszony észlelhető volt Németországban, melly, minthogy elhanyagolta nyelvét, hátramaradt a gondolat vivmányait illetőleg, mellynek pedig ő kiáltotta ki szabadságát. Angliában egynémelly fejedelmek tapintatlan uralma azt okozta, hogy a gondolkodóknak egyidejüleg nemcsak a hiszemek, hanem a zsarnokság ellen is kellett küzdeniök, s igy egyenlő lépéssel fejlődött a politika, bölcsészet és vallás.

De miként ott, ugy másutt is rendesen politikai kérdésekbe mentek át a vallásiak, s XIV. Lajos kiüzi országából a protestansokat, mig Németországban védi őket s a Portával egyezkedik; az állam békókba veri az Egyházat, s Bossuet nagy értelmisége kényszeritve látja magát védeni a gallican következetlenségeket, s dicsérni Lajos tulkapásait. Azonban a vallás még mindig bir törvényerővel, magához édesgeti a képzelmet gyakorlataival, az értelmet vitáival, a szivet intézményeivel; szaporodnak a hitküldérségeket s a papság nevelését czélzó intézetek; a magas körök tagjai szabadoncz életöket megtéréssel akarják végezni; a nagy irók nyilt vallomást tesznek a kereszténység mellett, s Galilei, Pascal, Cartesius, Malebranche, Leibnitz, Newton védelmére kelnek annak tollukkal. De e védelmek, s az Isten léte mellett felhozott nagyszámu bizonyitékok nyilvánvalóvá teszik, hogy szükséges volt fölvenni a vallástalanság kihivó kéztyüit, mellyeket Socinus, Spinosa, Bayle, Hobbes dobtak oda, — Hobbes, ki tagadta az Istent, s hitt az ördögben.

Azonban a türelem a hitet és isteni tiszteletet illetőleg nem kapott lábra, s mig Spanyol- és Francziaország roszabbra fordították sorsukat az eretnekek és mórok kiüzésével, Gapban a kalvinisták Anti-Krisztusnak nyilvánitották a pápát, Hollandban az arminianok és gomaristák dühöngtek egymás ellen, Angliában pedig forradalom ütött ki, hogy elmozdittassék a trónról egy katholikus örökös.

A kutató tudományok, a mult század nyomain haladva, uj alakot öltöttek, s Tournefort átalános elvekre viszi vissza a füvészetet, nemkülönben mint Vauban az erődítési müvészetet; Lemery utat egyenget a vegytannak, mellyen aztán Stahl viendi azt előbbre; Reineau,

Sauveur, Napier, Cartesius, Leibnitz óriássá növelik a mennyiségtudományokat; az égi mozgásoknak Kepler által sejtett örök törvényei bebizonyittatnak a lángeszü Newton által, ki egyike volt ama főknek, mellyek meg vannak áldva a képességgel egybefoglalni a megelőzők eredményeit, hogy egy nagy egészszé egyesitsék azokat. A tengerészet hasonlólag az erődítési müvészethez tökélyesbittetett, megméretett a föld, meg az üstökösök körhagyó pályái; Boyle a légszivattyút, Torricelli a légsulymérőt, Auzot a kicsinymérőt, mások az ingás, tekercsrúgós, ismétlő órákat hozták használatba; Böttiger a porcellángyártást találja fel, mit a szintén szász Tschirnhausen olly tökélyre visz, hogy vetélkedik a chinaival; megtanulnak zománczra festeni; divatba jö a chinachina, a csokoládé, kávé, az ujságok; a spanyol Juan Pablo Bonet beszélni tanitja a süketnémákat; Tavernier, Thevenot, Chardin megismertetnek Kelettel, Ludolphe Abyssiniával, a jezsuiták Chinával; egynémelly angolok Palmyra, mások Herculanum és Palenke romjait kutatják fel.

Az erköles-tudományok nagyobb fontosságra tesznek szert, mióta a társadalom megszünvén a vallásra támaszkodni, ész-elveken akarja magát megerősiteni, s azon van, hogy a közjogot nemzetközi jog néven a népek közötti viszonyokra alkalmazza, a positiv törvényhozást a természetjog elméleteire alapitsa, s az egyes országok történetéből és sajátos viszonyaiból kifejlett részleges állapotokat átalános szabályokkal helyettesitse. De a gyakorlatban illemkérdések, rangviszályok, mentességpörök foglalkoztatják az udvarokat, mellyek kicsinyes megkülönböztetések féltékeny élvezésébe helyezik büszkeségöket; Bécsben hidegen fontolgatják, hogyan fogadják Sobieskit, ki azt megmentette; a toscanai Cosmo által ohajtott főherczeg, vagy nagyherczeg czim több vitába került mint a constanzi béke.

Az illy viták hosszura huzták halasztották a nemzetközi értekezleteket; de egyszersmind tanusitották, mennyire igyekeztek az államok megőrizni az egyezkedésekben szabadságukat és függetlenségöket. Mert a diplomatia akkoriban első helyre küzdötte fel magát, s miután szabályoztatott a követségi rendszer, mindinkább szorosabbakká váltak a hatalmak között a viszonyok. Katholikus-Ferdinand volt első, ki néhány udvarnál állandó követeket tartott; Richelieu kezdette azokat kisebb államokban is alkalmazni, mellyek a souverainitás hizelgő jele gyanánt vették e kitüntetést. Szerencsétlenségre ez intézményből kémrendszert akartak csinálni; az értesitések és elsőségi vetélkedések viszályok, sőt háboruk magvaivá lőnek;

s ha ollykor határt szabtak a hóditó nagyravágyásoknak, nem ritkán szakitásokra adtak okot, mellyeket a népek fizettek meg.[1])

Lássanként ravasz és kétszinü diplomatia képződött, melly a törtől és méregtől sem borzadt vissza, s részt vett a vetély-államok ellen szött ármányokban; egy olasz herczeg rablók közé elegyedett, hogy fellázitsa Genuát, s miként beszélték, ministere Nantesben XIII. Lajos megbuktatásán dolgozott; Gabriel Naudé, Mazarin könyvtárnoka, százada Macchiavellije, leleplezi előttünk ama kor politikáját, melly pogány jelleget öltvén, legfőbb törvényül az állam üdvét állitja fel; Richelieu nyiltan kimondotta: „Mielőtt valamelly vállalathoz fognék, jól átgondolom azt; elhatározásra jutván, egyenesen a czél felé török, utamban mindent lerontok, elpusztitok, s aztán az egészet vörös köpenyemmel födöm be.“ Nyiltan megsértettek tehát a nemzetközi jogok; lábbal tapodtatott a népek függetlensége; a benemavatkozás-jog mások belügyeibe, melly Angliával szemben akkor is tiszteltetett, midőn királyát küldötte vérpadra, vagy dynastiát változtatott, megsértetett a gyengék irányában; rendelkeztek Mantuáról, Monferratról, Parmáról, Piacenzáról, a nélkül, hogy magukat a fejedelmeket is megkérdezték volna, nemhogy a népeket; a spanyol örökösödési háboruban, melly valódi visszatérés volt a barbársághoz, a nemzetközi jog minden érvényét elveszti, mellyet addig nyert, és semmibe sem vétetik a nemzetek függetlensége.

A háboruk, mellyek előbb egyes államok között végeztettek el, a nélkül, hogy más kötelezve érezte volna magát részt venni azokban, hacsak érdek, rokonság vagy szerződések ugy nem kivánták,

---

[1]) Svéd és Lengyelország között hosszas viszálkodásokra szolgáltattak okot az *etcetera*-k. VIII. Ulászló Lengyelország királya ugyanis svéd Krisztina ellenében *Lengyelország királya, Lithvania nagyfejedelme* czimet vett fel, s a czim után három *etcetera*-t, mig Krisztinának *Svédország királynéja, Finnland kijelölt nagyfejedelemnője* czimmel s egyetlen *etcetera*-val kellett megelégednie. Egyik ok a miért X. Károly 1655-ben Lengyelországnak hadat üzent, az volt, hogy János Kázmér levelet irván neki, csupán két *etcetera*-t mellékelt a *Svédország királya* czim után. A komoly diplomaták értekezéssel lépnének fel, hogy kimutassák ennek fontosságát; nekünk, avatatlanoknak, legyen szabad ez *etcetera*-kat azok ellenébe állitani, kik nevetik a *filioque*-t, s a zsinatok más egyéb ugynevezett szőrszálhasogatásait; mint szintén azoknak, kik gúnyt üznek egynémelly szavakból, mellyeket a zsinatok a végből vettek be, hogy összhangba hozzák a véleményeket, vagy szorosabban maghatározzák az értelmet, néhány más, diplomatikus eredetü szót hozunk emlékökbe, millyenek a *világiasitás* (*secularisatio*), *függösités* (*mediatisatio*), *törvényesség* (*legitimitas*), *benemavatkozás* (*non interventio*).

most különböző, sőt ellentétes érdekekkel biró nemzetek által viseltetnek, s politikai csoportozatok alakulnak, mellyek gyakran teljesen elütnek a történelem és földrajz természetes csoportjaitól. Az egyiknek központja eleintén Német-, a után Francziaország volt, melly körül mellette vagy ellene Spanyolország, Portugalia, Német-Alföld, Nagy-Britania, Schweiz, Olaszország csatlakoznak. Az ottoman birodalom körül Velencze, Magyar- és Erdélyország csoportosulnak. Észak népei Liefland körül küzdenek, mellynek birtokához látszik kötve lenni északon a főuralom.

A háborukat a legnagyobb vadsággal viselik, és pedig nemcsak a törökök Magyarországban, vagy az oroszok Scandinaviában, hanem a francziák is Pfalzban és Piemontban, a piemontiak és osztrákok Francziaországban; aztán az elnyomást, melly a háboruk alatt keletkezett, szentesitik a béke érdekében. Az állandó hadseregek behozása kétségkivül javitásnak tekintendő, mi ha nem vált is előnyére a gazdagságnak, az erkölcsiségnek, sőt talán még a béke állandóságának sem, az a jó oldala mindenesetre megvolt, hogy béke idején nyugalmat engedett a polgároknak; a háboru sanyaruságai kevesbedtek, miután szabatosabban meghatároztattak a hadseregeknek egymás és a néphez való viszonyaik. Az egyenruházat könnyitette a fegyelmet; a magazinok, élelmezési intézetek, a zsold megszüntették a rablás szükségét, s következéskép a visszahatást is; ezredek alakittatván, testületi szellem fejlödött ki, melly mintegy uj családdá füzte össze a katonákat; nem zavartatott az isteni tisztelet más vallásu országokban, jobb sorsban részesültek a hadifoglyok, a katonai törvényszékek biztositékot nyujtottak a magán hatalmaskodások ellenében, határozott szabályok á lapittattak meg a fegyverszünetek és várfeladásokra nézve; fel kellett szólitani az erődöket, mielőtt ostrom alá vennék, s a parancsnoknak jogában állott feladni azokat, ha a makacs védelem csak mészárlást eredményezhetett; végre jobban tisztelték a nemzet s az ember méltóságát.

A törvényhozás menekülni igyekszik a még részben fenálló hübérség kötelékeiből; lerombolja ama rendszer maradványait, tisztán egyházi ügyekre szoritja a kanon-jogot, egyetlennek nyilvánitja a törvényt a személyek és dolgokra nézve, s hadat üzen a kiváltságoknak. A tudomány előmeneteleinek felhasználásában a központi hatalom előnyére Francziaország járt elül példával, hol a teljhatalom magaslatára emelt monarchia Egyház is akart lenni.

Hol az egyeduralom fölényre jutott, az aristocratia régi szokásokba vagy szertartásokba volt kénytelen kapaszkodni; Francziа-

országban a parlamentek bátorságukat csak azon tudatból meritik, hogy tagjaik nem fosztathatnak meg állomásaiktól, mert vették azokat. Hol a hübéri elem le nem győzetett a nemzeti által, érvényben maradnak a képviseletek; Angliában az aristocratikus jelleg szilárdul meg; Németországban a területi nemesség bir tulsulylyal, annyira, hogy souverainségre tesz szert; Svédország rendei megszoritják a királyi hatalmat; a lengyel nemesség zsarnokivá lesz; Romagnában szaporodnak a fejedelmi családok.

A közjövedelmek nélkülözhetlenekké válván a nagy vállalatokhoz, a fejedelmek mind az elméleti nemzetgazdászok fürkészeteit, mind a gyakorlati szakférfiak munkálkodását igénybe veszik, hogy gazdagitsák kincstáraikat. De a jövedelmek előállitása és beosztása körül nem birnak még kellő tapasztalattal, s nem veszik észre a kötelékeket, mellyek a magán jólétet az államéval egybefüzik; miért is mindenfelé diadalmaskodik a kereskedelmi rendszer, s a gazdagság csupán a pénz mennyisége szerint méretvén, minden gond erre fordittatik. Látván előbb Holland, aztán Anglia bámulatos felvirágzását a gyárak és a tengeri kereskedelem utján, e két forrásban keresték nagyságuk titkát, s minden egyéb jövedelem-eszköz elhanyagolásával karolták fel a gyáripart és kereskedelmet. A kormányok szemesebbeknek tartván magukat a magánosoknál, kezökbe vették a gyárak és vállalatok vezetését, s vámokkal szabályozták a be- és kivitelt; s legfőbb jónak az elszigetelést hitték, abban keresvén a jólét eszményképét, ha minden nemzet elég önmagának, azaz ha sem venni sem eladni nem kénytelen semmit, holott dicsőségnek tartották a kiterjedt kereskedést.

A lendület, mellyet a kereskedés már nyert, a külföldi áruk általánossá vált szüksége s azon körülmény, hogy a szabadság, melly a kereskedelemnek eleme, még nem volt egészen békókba verve, okozták ama felvirágzást, mellyet helytelenül a szabályzásoknak tulajdonitottak.

Ez igen nagy fontosságot kölcsönzött a gyarmatoknak, s a tengeri hatalmak lőnek a sarkpont, melly körül a politika forgott. De a kereskedelem háboru maradt a béke idején is, melly alatt folytonosan gyanus szemekkel kisérték egymást az államok; féltékenység által vezettetve ollyast követeltek a szomszédtól, mit annak megadni esze ágában sem volt, mi szaporitotta a háboru-okokat. Kitörvén ez, a lehető legnagyobb károkat igyekeztek okozni az ellenségeknek, s innen eredtek a kalóz-levelek és tengeri rablás; európai kérdések

miatt a gyarmatokat is nyugtalanitották, s megsértetett a semlegesek szabadsága.

Anglia nagysága is itt veszi eredetét. Az ő forradalma volt első, mellyben fennen hirdették a nemzeti kiváltságokat, s nyilt harczra keltek a királylyal nem egy osztály, hanem egy egész nemzet képviselői. S a nemzet e harczból olly módon alkotmányozva kelt ki, hogy mindig tovább haladhatott amaz észszerü szabadság megszerzésében, mellyet részleges és helyi szükség gyanánt ismert fel, s mellyet aztán Francziaország alkotmányozó gyülése általános szükségül volt kikiáltandó. Spanyolországban, miután a Bourbonok kormánya alá került, szintén megszünt a gyalázatos hanyatlás, habár nem fejleszthette is ki mindjárt a szabadság csiráit, mellyeket keblében a katholicismus s a középkor letéve hagyott. Az innen kiszoritott Ausztria egy részről Poroszországot látja maga ellen emelkedni, melly mintegy második Németországot képez, különböző érdekkel, müveltséggel, vallással; más oldalról Piemontot, melly kezében tartván Olaszország kulcsait, döntő sulyt vethet a mérlegbe közte és Francziaország között. A birodalom, a helyett hogy közvetitő volna Ausztria és Francziaország között, eszközzé vált emennek kezében s idegen ügyekért ontotta vérét; aztán a század végén nem voltak többé németek, nem katholikus és protestans szövetség, hanem osztrákok és poroszok, kik folytonosan izgatottságban tartották egymást a nélkül, hogy valaha müködtek volna.

Mig a nyugatiak a kereskedelem, Kelet-Európa népei az ázsiai események által jutnak fontosságra. Törökország megszünik vakbuzgó lenni, s a szerződéseknél nem tekinti többé első kérdésnek a vallást; követeket fogad, a Koran tilalmai daczára birtokolt területeket enged át. Sobieski kardja Bécs alatt a végzetes Ne tovább-ot irta meg rá nézve, s a passarowitzi béke határokat szabott neki, melyek között nem marad egyéb hátra részére mint védeni magát. Hanyatlása Austria uj nagyságát s Magyarország felszabadulását jelenti, miként a mongolok bukása Oroszországot emelte fel, melly folytonosan a Fekete-tengerre s a Bosporusra irányozva figyelő tekintetét, Európa ügyeibe igyekszik avatkozni, s ennek müveltségét a biztositott Finnlandba akarja átültetni.

Szóval, e század igazságtalannak mutatkozott nagyság nélkül, szenvedélyesnek nemeslelküség nélkül; semmi lelkesültség, hanem csak tárgyalások és számitás, és illemetlen cselszövények a kijelentettől különböző czélra; kivéve az angol forradalmat, sehol sem találkozunk ama nagyszerü tényekkel, mellyek megragadják a képzel-

met, vagy magukkal vonzzák a sziveket. XIV. Lajos századának czimével jelölvén azt, nemcsak hizelgést követtek el, hanem azt is feltüntették, mennyire fölényt gyakorolt Francziaország Európában müveltségével, mellynek segélyével hangadóvá lőn, s átalánossá tette nyelvét. E benső rokonszenves müveltségnek köszönheti ez ország nagyságát, nem pedig Lajos hóditásainak. Ő az által, hogy béke idején is nagy hadseregeket tartott lábon (IV. Henriknek ezer négyszáz katonája volt, neki száznegyvenezer) más országokat is utánzására kényszeritett, kivéve Angliát és Hollandot, melly országok ebben szerencsére a nemzet képviselőinek féltékenysége által megakadályoztattak; s itt veszi eredetét az európai seb, melly elmérgesittetvén II. Fridrik által, rákba ment át Napoleon alatt.

Lajos, eltérve az uralkodók szokásától, kik egyetlen minister kezébe tették le az összes hatalmat, többek között osztotta fel az ügyeket; miben más fejedelmek is követték öt, jóllehet nem igen birtak a kellő szakismerettel és tapasztalással. Szintén az ő példája emelte tulsulyra az egyeduralmat, melly leverte a részleges uralmakat, lettek legyen bár azok Auvergne sziklavárai, mellyeket Richelieu bibornok dúlt fel, hogy hatalmasakká tegye a királyokat, vagy Skóczia és Irland erősségei, mellyeket Cromwell, a királyok ellensége, rombolt szét. Ő szoktatta rá az urakat az udvarral cserélni fel kastélyaikat; s gyakran népembereket helyezvén az első polczra, önérzetet öntött a harmadik rendbe. Mert, habár ő ugy mutatta, hogy megveti, vagy inkább nem ismeri, a valóságban mégis egy váratlan akadályra talált az irókban, épp akkor, midőn már az egyeduralom utjából mind elháritva látszott lenni; Lajos képes őket elvakitani, de midőn üldözéshez nyúl, kitörnek; s röp- vagy nagyrét-iratok, vagy az akkoriban szellőztetett kérdéseket tárgyazó munkácskák hivják fel a népet saját jogainak megismerésére, mig elérkezik az idő visszakövetelni azokat.

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a XVI. könyvhez.

A) 40-ik laphoz.

A társadalom a Fronde után.

Az elvesztett ügyet bizonyos ellenzéki szellem éli még tul, melly minte gy utómoraja a pártoknak, végső lélegzetvétele életöknek. A Fronde, mint politikai testület, alászállott, sem erőnek, sem katonai vagy közigaztási hatalomnak nem lévén többé birtokában; a legyözött elemek keményen megfékezve hevertek, de nem halt ki a gunyolódó hajlam, mellyet az a társadalomra nyomott. Ki lapozza a Fronde s a XIV. Lajos mindenható uralma között lefolyt idök iratait, megvetést lehelő hevességgel, ellenzéki szellemmel fog azokban találkozni a társadalom erkölcsei, s olly kor az egész emberi nem ellen, mert nem nyilatkozhatik a kormánynyal szemben. La Rochefoucauld Maximái hü kifejezése e félpolitikai irodalomnak, melly a szabadság nagy csalódásainak közepette, a szivre és szellemre forditja figyelmét, fölfedvén azok gyengeségeit; leleplezték a társadalmat, befeketitették azt a jövő szemeiben, mert nem ök intézték többé annak kormányát.

A Marais magányos utain, Saint Paul kövezetén s a Place royaleon vagy a Sz.-Lajos sziget hosszában járva-kelve még több házat lehetett ott találni, mellyekben a régi Fronde-társulat össze szokott gyülekezni; vagy valamelly régi parlamenttag gyüjtötte egybe a nagy kamrák tanácsosait tágas tüzhelyónél, hol a beszéd tárgyát a

parlament politikai supremátiájának napjai képezték, midőn még törvényei fölségiek voltak; másutt meg a nemesek, a Fronde virága, rendeztek találkozót, hogy elmondják az udvar apró botrányait. A csipkedő és gunyolódó szellem, mellynek egyik kiváló képviselője Madame de Sevigne, a megtért frondista volt, vagy a király első szerelmeivel, vagy a spanyol születésü törpe és rosz növésü királynéval, vagy a nagy kisasszonynyal (Longueville) foglalkozott, ki szerelmi gyöngeségei következtében elvesztette mint frondista magas hirnevét, mellyre előbb Párizsban és Orleansban tett szert.

Néhány váratlanul közbejött haláleset bezárta e körök legveszélyesbjeit; többek között a szegény Paul Scarron is elköltözött e szomoru életből, s fiatal özvegye, Aubigné kisasszony teremről teremre járt, panaszolva saját szerencsétlenségeit, és sürgölve a nemesek pártfogását, kik akkoriban keveset tehettek a párizsi zavargások miatt.[1])

A politikai elégületlenek e társulataiban fejlődtek ki a nagy irodalom első csirái; XIV. Lajos elég ügyes volt e fensőbb értelmiségeket saját pénztárából utalványozott évpénzek és nemes bátoritások csalétkével egyiket a másik után magához édesgetni; minélfogva a szellem ellenzékiből magasztalóvá vált; a hizelgő irodalom korszaka természetes visszahatása volt az időnek, melly annyi gunyiratot látott; hizelgő ódák, dithyrambok következtek a sértő dalokra ép ugy miként a köztér rendetlenségeit az absolut hatalom váltotta fel. Nagy ügyesség kivántatott hozzá ünnepélyességekkel, vonzó mulatságokkal szórakoztatni a népet, hajlékonynyá tenni a nemességet, egyetlen név, a Nagy Lajos nevének vonzkörébe varázsolni az irodalmat, melly név az egész irodalom központja, minden dicséret czéltáblája lett. Az összes frondista irók, kik nem adták magukat, miként Bachaumont vagy Chapelle,[2]) szeliden szabados és illedelmesen mulató életre, dicséretet zengtek Lajosnak, s miként Colbert mondá, az értelmiség alattvalói hódolatot hozott a királynak.

A vallásos szellem nem elegyedett a Fronde villongásaiba, miért is ama kor tusáiban nem lehetett a katholika Egyház küzdelmét keresni a Reformatio ellen. Az l ehet, hogy egyik-másik püspök tartományi szellem által vezettette magát, védte a városok kiváltságait,

---

[1]) Lásd Maintenon asszony leveleit, ki nem más mint a jelzett özvegy. Scarron 1660-ban halt meg.

[2]) Chapelle, igen ifju korában egyike volt a leghevesebb frondista gúnyiróknak.

vagy, miként Retz bibornok, nagyravágyásból, szivvel lélekkel támogatta a helyhatósági zavargásokat; de ezért a kérdés nem volt inkább katholikus mint protestans; az egyháznak nem volt része a nemesek, a nép, a városok, a királyi és tartományi hatalom emevitáiban. A hugonott Reformatio tehát soha sem élvezett nagyobb nyugalmat mint amaz időben, melly XIV. Lajos kiskorusága s a Fronde zavarok lecsillapitása között folyt le; a protestansok békében éltek; időről időre kiadott rendeletek megerösitették a nantesi nagy Charta határozmányait; kimélettel viseltettek a kalvinisták iránt; nagy számmal és hatalmasak voltak lelkészeik, s egész szabadon jártak-keltek az országban. Jóllehet a papság gyülekezetei panaszokat emeltek e hugonott predikátorok ellen, kik a Sevenne hegységektől a Pyrenekig, Guiennában, a Rhone hosszában s az Alpok között mindenfelé hirdették a mennyei Atya igéjét, az udvarnak olly nagy szüksége volt a protestansokra, hogy legkisebb figyelembe sem vette a panaszokat, kizárólag politikai és katonai villongásokkal lévén efoglalva; s ha a papság Mazarin bibornok elé terjesztette sérelmeit, ő azt felelte: „Ne hozzuk nyakunkra a hugonottakat is, elég bajunk van már a frondistákkal.

Maguk a kalvinisták sem igen éreztek kedvet a tettleges föllépéshez, mert nem emlitve békés hajlamaikat, Rochelle alávetése s Richelieunek ellenök alkalmazott nagy elövigyázati rendszabályai megalázták öket mint politikai pártot; nem voltak sem biztos menhelyeik, sem rendezett hadseregök; az utolsó háboruk szerencsétlenségeiben meglazultak viszonyaik Hollanddal, Schweizzal s Németország protestansaival; azonkivül ők szivből gyülölték Spanyolország királyát, ki támogatta a frondistákat. Szóval, a hugonották részéről semmi jele annak, hogy a polgárháborut megkezdeni s a Fronde zavargásait előnyükre felhasználni akarnák.

A reformatio s a katholicismus mellett a gallican egyház szabadságainak egy iskolája emelkedett fel, melly mintegy közép és engesztelő állást akart elfoglalni, s örökös viszályokra adott okot a két hatalom között. Már Luther föllépése óta egy harmadik párt keletkezett az Egyház keblében, mellynek czélja volt, engedmények utján, gátat vetni a katholicismus ellen üzent háboru elömeneteleinek; most e párt átalakult. Függetlenül a szabad vizsgálattól, a Reformatio által megoldott kérdés főleg a világi hatalomnak elkülönitése, annak az egyházitól teljes függetlenitése körül forgott. Volt egy pont, mellyet nehezen lehetett tisztába hozni az egyház és állam, a pápai és királyi egység együttlétezésében; a parlamentaristák vitat-

kozásokba bocsátkoztak a két hatalom fölött; s iskolájok, törvénykezési és szőrszálhasogató szellemtől vezéreltetve, bizonyos püspöki előjogok mellett szállott sikra, mellyeket a püspökök maguk is viszszautasitottak, s nagy kiváltságokat követelt a francziaországi egyháznak, mellyekről maga ez egyház sem akart tudni. A pápával való egység, Róma fenhatósága első alapföltéte volt a katholikus létnek. Képtelenek lévén behatolni az Egyház roppant szervezetének szellemébe, a jogtudósok különböztetésekkel, egyetemi és sorbonnei tételek vitatásával töltötték az időt. Mik voltak a gallican egyház szabadságai? félénk protestantismus; Luther igehirdetése annak bátorsága nélkül; következetlen Reformatio s szabad vizsgálat merészség nélkül; [1]) miért is a gallicanismus mind e vitái csak ürügyül szolgáltak egy nagyobb reformatióra; fegyverül használtattak, nem czélul tüzettek; czélnak gyermekes és lehetetlen czél voltak, mellyet józan eszü emberek nem érthetnek és nem fejthetnek meg.

Dogmaticai tan gyanánt a parlamentaris iskola a jansenismust fogadta el. A jansenismus tételei is a Reformatio szörnyszülötte, benső támadás a kegyelem tana ellen, anyagi szakitás Rómával, kis egyház, miként nevezték, ellentétben a nagygyal, egy harmadik párt az ő hátsó gondolataival és lehetetlenségeivel. Nagy elmészek, minők Nicole, Pascal, abbé Arnauld buzgó apostolai lettek a jansenismusnak, mellynek tanait a Port-Royal, a régi Fronde, s a parlamentaris iskola nagyobb része elfogadta.

Mi különbözteti meg őket a reformátoroktól? a csekélyebb bátorság véleményeikben; könyvecskéket irtak, nem a köztéren szónokoltak. Pascal és Nicole szinten megtámadták a pápa nagy fensőbbségét s a jezsuiták iskoláit, vagyis az Egyház egységét és küzdő rendét; Port-Royal menhelye lett az elégületleneknek, a haragos társulatnak, melly a Fronde helyét foglalta el; a szellem tevékenysége leszorittatván a politika teréről, természetesen vallási kérdésekre irányult. E reformba minden iskolából vegyült valami; Port-Royal a luheran iskolából a kegyelemre vonatkozó nézeteket vette át; Luther és Kálvin szónoklataiból a pápagyülöletet; a puritanoktól az erkölcsök, elvek, szokások szigorát; az anabaptistáktól a rögtönös meg-

[1]) Nem szükség ismételnünk, mikép másoknak itt felhozott nézetei nem a mi itéleteink. Mindenki tudja, hogy a szent-szék nem helyteleniteite a gallicanismust, s hogy Nicole, Pascal stb., kik itt mint a jansenismus harczosai emlittetnek, nem voltak kárhoztatva, magán személyeknek tehát nincs joguk követ dobni rájok. C.

világittatások, az ördögtől megszállott lelkekben való hitet, a galvános rángatódzás jeleneteit, a Szent-Medard temetői csodákat, vagy a gyógyulásokat egy Szent sirjánál, miként a kereszténység első napjaiban. Sok, tudományosan müvelt és nagy értelmiségü egyén csatlakozott a Port-Royalhoz, és ez természetes volt, mert az emelkedettebb szellemü emberekben van valami féktelenség és pártütési viszketeg, mellynélfogva minden föltétlen tekintély tagadásában találják kedvöket; azonkivül a szellem müvei által élénken felizgatott képzelmek előtt folytonosan feneketlen mélységek tátongnak, minő Pascal, mert ama mélység nem egyéb mint alakja a végtelenségnek, melly zavarba hozza az elmélkedő lelkeket.

A Port-Royal ellenszenve a jezsuiták iránt onnan van, mert Loyola társulata alapul az engedelmességet, az összesek hierarchiájának egyetlen fő alá vetését tette; ámde a nyugtalan és érvelő ész nehezen békül ki a föltétlen és parancsoló intézkedéssel; mert mi mostanában a népek szivében nincs meg, az a hit, mi annyi zivatart kelt, annyi forradalmat okoz, az a hit hiánya, a hierarchia nem léte; az emberek szakadatlanul ásnak, hogy ez ürhöz jussanak; rettentő igazság a büszke észre nézve.

A bölcsészet, melly minden tanulmánynak első és alapforrása, akkoriban kizárólag a kereszténységre volt fektetve. A Reformatio által okozott nagyszerü rázkódás meghonositotta az erkölcsi világban a vizsgálat iszonyatos jogát; az értelem törvényei növekedtek Bacoval; Gassendi és Cartesius lerázták a scholasticismus igáját; a cartesianismus katholikus módszer lett, ép ugy miként Baco tudománya a Reformatio bölcsészete. Cartesius a tudomány összes elemeit bölcsészeti bizonyitásainak körébe vonta; felhasználta a betüszámtant, a mértant, a természettant, mellyet ő állandó szabályokra vitt vissza; mindent okadatolt, mestere volt a Port-Royalnak, előfutója Pascalnak s a katholikus iskolának, melly akkor minden bizonyitékát a bölcsészetből vette; nagyszerü iskola volt ez, mellynek egyrészt az angol illuminatusok mozgalma, másrészt Baco tanitványainak skepticismusa ellen kellett sikra szállnia, melly skepticismusnak később Bayle lett tevékeny és tüzes képviselője. Holland és Genf voltak a kétely classikus földei; egy epikur felekezet vezérül Gassendit, buzgó és tüzes tanitványokul Bachaumont-t és Chapellet s utánok Chaulieut és La Faret birta.

Illymódon a politikai kérdések sokkal nagyobb zajjal vitattatnak a Reformatio után, és pedig nem csupán mint elméleti tételek, hanem mint népszerü valóságok; s roppant változások történtek az

államok szervezetében. A közép-korban a köztársaság eszméje a helyhatóságokban s a kereskedelmi társulatokban központosult; csupán Olaszország városai, Velencze, Genua, Pisa birtak köztársasági alkotmánynyal; s maga e szabadság is egy legtágabb értelemben vett helyhatósági rendszernek volt következménye, mert akkor a köztársasági eszme typusául a község s a szövetség tekintetett. Az egyeduralmi elv s a hübérség teljes birtokában voltak a társadalomnak; a legkorlátlanabb egyeduralom mint az öröklés és isteni jog következménye ismertetett el; s a katonai jog a legnagyobb kiterjedésben érvényesitette a tulajdonjogot, midőn életbe léptette a hübért, a szolgaságot, az ember földhözkötését.

A társadalom e politikai állapota teljesen átalakittatott a Reformatio által; a kalvinista, presbyterian, anabaptista iskolák minden régi tant felforgattak; nem tartattak többé tiszteletben a törzsörökösödések s az uralom isteni joga; Holland köztársasággá alakult át, az angol egyeduralom protecturatussá lett Cromwell alatt. A katholikus iskola nem maradt hátra a Reformatiótól a fejedelemség jogainak kétségbevonásában; a Liga ép ugy democratiai volt mint a presbyterianusok s az anabaptisták szervezete. A XVII. században a köztársasági eszme legalább is olly hatalmas mint az egyeduralmi gondolat; a vizsgálat elve nem kevésbbé alkalmaztatik az államok szervezetére mint a vallási anyagokra; a hollandi kalvinisták s az angol presbyterianok könyvei olly élénkséggel ostromolják az egyeduralmat, minővel a Fronde könyvecskéi.

E harcz közepett a parlamentaristák némi vegyes eszméket, kiegyezési elemeket hintenek el, czéljok lévén olly egyeduralmat hozni létre, melly közvetitő testületek által ellensulyoztassék. E kisérlet még korai volt vagy nem értetett meg; a nemzeteknek nagyon előhaladottaknak kell lenniök a kormányzati tanulmányokban, hogy felfoghassák az egyezkedés eszméinek hatalmát; s addig jobban szeretik a határozott rendszereket, az átalános véleményeket. Miként a bölcsészetben Cartesius termékeny és hivő egysége s Baco tudományos és kevély kételgése között folyt a harcz, ugy a politikában a XIV. Lajos alatt óriásivá növekedett korlátlan egyeduralom elve a köztársasággival áll szemközt, melly a hollandi közrendekben (General-Staaten) van személyesitve.

Az irodalom bizonyos szint kezd ölteni, felhagyván a rendetlen gúnyiratokkal, mellyek nagyon lábra kaptak a mult zavargásokban. Midőn valamelly nagy tény uralma alatt áll a társadalom, alig lehetséges, hogy az irodalom, habár még tisztán szemlélődő, némi részt

ne vegyen az értelmek mozgalmában; nincs olly csendes magány, hol ment maradhatna az ember az idő szenvedélyes benyomásától, mellyben él. Az irodalom tehát gunyorossá vált a politikai zavargások korában; a jobb tehetségek, Balzactól Bussy-Rabutinig és Scarronig, a politikai vitákban forgatták tegyvereiket; ki gunyiratokat tett közzé, ki felelt azokra, naplókat, hirmondókat szerkesztettek, fejtegették a nagy ujdonságokat, szóval, foglalkoztak koruk politikájával, miként Rómában és Athenben, a köztársaság szép napjaiban.

E politikai irodalom oldalán két másnemü tényező is fel kezd tünni a harctéren: a szini előadások s a gyöngéd érzelmekkel és pásztori gyermetegséggel elegy regény. A tulzó vélemények, zavarok, politikai zúgolódások korai nagy szükségét érzik az előadásoknak; a nép szereti az utczai jeleneteket a szomoru vagy vigjáték szükebb szinterével változtatni; kedvét leli Corneille férfias, megkapó jelenetekben gazdag, ékes gondolatoktól és szavaktól visszhangzó szomorujátékában; tetszik neki a Moliére-féle vigjáték, melly majd látványokat és jeleneteket nyujt, majd gunyolódó s Menandert és Plautust utánozza, elmés vágásokat mérve a tartományi Frondera, a polgári és nemesi szellemre.

A regény, Tempe völgyének mosolygó rajzaival, arcadiai pásztorjeleneteivel, üditőleg hatott e társadalomra, melly kifáradt a folytonos izgatottságokban. Midőn szüntelen polgári háborukat kell vivni, jól esik visszavarázsolni az ártatlanság korát, mellyben az emberek játékokban és gyermeteg érzelmekben testvéresülnek. A herczeg vagy nemes, ki párbajban át meg át verte ellenfelét, kimondhatlan boldogsággal vett kezébe pásztorbotot s szavalta Thirsis szerepét a szinpadon, mesterkélt erdőben, rögtönzött vizesés alatt; s uj Melibeus sohajtozott valamelly hálátlan és kemény szivü Cloris után. Scuderi kisasszony szövevényes regényei gyönyörrel töltötték el e nemzedéket, s az érzelmek elemzése, a szív részletes bonczolása jól összhangzottak egy ifju udvar szerelmes hajlamaival.

Mit ama korban a franczia szellem nem nyujthatott, idegenektől vétetett; Spanyolország szolgáltatta a szigoru irodalmat, a finom és lovagias érzelmek kifejezését; Olaszország a bohózatot, Scarron komikus regényeinek gúnymását, a vidéki szinészek élénkségét, melly szegény nép szánalomra inditana, ha nem tudnók, hogy Moliére is illy módon járta be a tartományokat ama kocsikon, mellyeken Scarron rajzolta Ragolint.[1])

[1]) Ide sorozhatók a travestált müvek is, minők Scarron *Virgil*-je, s Assoney *Metamorphosis*-a.

A szellemek e hajlékonyságának okvetlen befolyással kellett lennie a társadalom különböző osztályaira, felforgatván a középkor jól kimért és körülsövényzett létállapotait. A nemesek nagy erőt fejtettek ki a Fronde alatt, hogy visszaszerezzék az egykori politikai fontosságukat; a tartományi és nemesi szellem nem voltak egymástól elválaszthatók, miért is egyidejüleg fogtak fegyvert, hogy ujból helyreállitsák a nagy családok hübériségét, a kitünő házak patricziatusát. Megbukván a kisérlet, a nemesek ős szelleme módosuláson ment át: a nemesség fegyelmetlenből engedelmes lett, lemondván a helyi függetlenségről, alávetette magát az udvarnak; ama vár-patricziusok, kiknek ősei a hires háborukban tüntették ki magukat, a guiennei Larochefoucauldok, a languedoci Montmorencyak, a dauphinei Lesdiguiéresek, a bretagnei Rohanok hü udvaronczai lettek XIV-dik Lajosnak. Illy átalakulás szivén sujtotta a nemességet, melly többé nem volt hatalom az államban, nem ellenzék a politikai rendben; egy fényes sugarát képezte a koronának, de minden hatalmat elvesztett, a sulyos mellvérteket szalagos nadrággal és himzett öltönynyel cserélvén fel; elhagyta magányos palotáit, el pártázott falakkal és sáncokkal körülvett nagyszerü kastélyait, s Versailles pompás berkeit, s a királyi lakok részarányos parkjait kereste fel.

A nemesség unatkozott a vidéken, ama roppant erdőkben, hol százados fák árnyalták be a kő-czimert a kastély vonóhidja fölött; kerülte a keresztes hadjárat jelvényeivel beaggatott téres termeket, hol minden jelkép és emlék volt, még a béka kuruttyolása is, melly állatot a vár urnője hübérnökeivel vagy a parasztokkal ostoroztathatta meg a hübérengedmény-levél értelmében.[1]) Ez emlékek türhetlenekké váltak a kicsiszolt udvaronczoknak, kik testőr-kapitányok, gyalogsági ezredesek, vagy egyszerü kamarások lettek, s hivataluk abból állott, hogy gyertyát tartottak a király ágya körül. A tartomány nem birt többé rájok nézve vonzerővel, s elvesztették a befolyást, mellyet ott őseik szereztek.

A városi polgárok a Fronde alatt mérsékelten vettek részt a mozgalomban; a XIV. század óta mindinkább emelkedtek erkölcsileg, fontosságuk minden téren érezhetővé vált; érzületeik mérsékeltsége s érdekeik megóvásának szüksége arra birták őket, hogy közép állást foglaljanak el, s különösen hogy a parlament pártjára álljanak.

---

[1]) E kötelezettség olly kor valóban rájok rovatik az alattvalókra.

A Fronde-féle zavarok alatt a polgárok testülete a monarchiához csatlakozott, s annak visszaállitását ohajtotta; féltékeny és bizalmatlan lévén a felsőbb osztályok iránt, kivánta ugyan a reformok előkészitését, fokozatosan növelni igyekezett kiváltságait, fontosságra akart szert tenni az állam alkotmányában; de ép olly körültekintő lévén, amennyire ohajtotta az ujitásokat, mindjárt gyanakodó lett, mihelyt az alsó néposztályt a küzdtérre lépni, s létét és vagyonát fenyegetni látta; hiuságánál fogva szeretett volna felemeltetni s a nemesekhez hasonlónak tartatni, s e végre a népet is felhasználta; de mihelyt látta, mint kap az általa felizgatott nép kedvet a szabadossághoz, a rabláshoz, megijedve önként a király védelme alá menekült, s ez mindig kegyesen fogadta az ő jó polgárait, tetszett neki szellemök, bármennyire bohó és gunyoros volt az, bármennyire nehéz volt kielégiteni mindezen posztó-, füszer-kereskedőket és kézmüveseket, kik sohasem szüntek meg panaszkodni, s kik ünnepi szép ruhákban szerettek pompázni. De biztos lehetett, hogy polgárokkal a forradalmárok nem mehetnek valami messzire; fölkelvén a nép, minden dolog függőben maradt, a tulajdonos nem adhatta bérbe szép házait, a zsibárus, a czimerkereskedő hasztalan lestek a vevőre, senki sem vásárolt, mert szük volt a pénz s csak a király visszahelyezésével juthattak ahhoz. Ugyanazért a polgárok mindig hajlandók voltak egyezkedni, s a helyhatósági tanács a királyi kegyelemhez folyamodni, de végzetszerünek látszott ez egyezkedésekben, hogy alig jöttek létre, a hiu polgárok mindjárt elégedetlenek voltak velök.

Az alsó nép két osztályra vált, városokban és vidéken lakókra Nagy városokban a köznép roppant sokaságot képezett, mert a közép osztály kevéssé volt számos, s a társadalmi lépcső alsó és felső foka között nem létezett közép. A városok népe neveletlen, roszul ruházott, szennyes volt; koldus-tömeg, melly keresztutakon és zsákutczákban huzta meg magát, kész fellázadni, szomoru zsákmánya a szegény-házaknak és kórodáknak. Némileg jobb sorsra tett szert, midőn belépett a kézmüves testvérületekbe, mert a társulat minden egyedre, a czéh minden kézmüvesre kiterjesztette figyelmét; s a középkor legbámulatosabb intézménye e társulás és testvérülési szellem volt, mellynélfogva kölcsönösen védték egymást az élet minden viszontagságaiban.

A parasztok a földhöz voltak kötve, de sokan községekben csoportosultak, örökös harczban az urakkal, pörlekedve a parlament előtt legelő-kiváltságuk vagy mentességökért. Szolga már csak kevés helyen volt a paraszt; s ha szolgálatokra köteleztettek, ez földenge-

délyezések következtében történt. A XIII. század után igen gyakoroltatott a felszabaditás és mentesités, majdnem az egész parasztság községekbe tömörült, mellyek megállapitott járadékot fizettek és senkitől nem függtek, kivéve a birósági ügyekben a kormányzótól, s végmegkeresésben a parlamenttől.

A hübérrendszer, mint nagy katonai szervezet, nem létezett többé, de a föld még mindig a hübériség által megállapitott joghatóságnak volt alávetve, voltak hübérek és majorságok, s e hierarchia illeték-fizetésre, forbátolásra kötelezte a birtok-élvezőket, gyakran készpénzben, ollykor természetben, vagy pedig testi kötelezettségeket rótt, millyenek a szolgálmányok, vagy a katonáskodás. Az ur fensőbb vagy alsóbb joghatósággal birt uradalmában vagy azon kivül, kastélya előtt pelengért állittathatott a teljes igazságszolgáltatási jog jeléül. E jog ollykor csupán uradalmi portáira szoritkozott, s nem volt gyakorolható azon kivül, ha viszályban állott az ur a községiekkel. Vadászat, ebek, szarvasok miatt keletkezett perekben a tartomány-kormányzó itélt nagy szigorral; legtöbbnyire halállal lakolt, ki az erdőkben vadászott, mellyeknek, mint régi bölcsőjének, őrzése egyike volt az ős szabad és nemes törzs kiváltságainak. Hajdan az erdő az volt a nemesi földre nézve, mi a hosszu haj a nemeseknek; jele a nemes eredetnek, emléke a hóditás korainak, a büszkeség és győzelem napjainak.

A vadászati jog tehát kizárólag a földesuraságot illette; a nemesnek szabadságában állott bejárni a földeket ebeivel; nem lehetett falat emelni, hogy akadályoztassanak az agarak a keresésben; minden kastély körül voltak közös kemenczék, galambházak, vol de chapon-ok[1]), hogy jelezzék az uraság kiterjedését; minden parochiában ormos kastély és harangláb emelkedett, forbátolt és tizedet fizetett, kettős adó, melly a polgári és egyházi alárendeltséget jelzi.

A személyállapotot kánoni törvények, szokások s a király rendeletei szabályozták. Népesség-lajstromról szó sem volt, kivéve a parochián, hol bejegyezték a születést, melly kereszténynek adott létet, a házasságot mint szentséget, s a halált, melly gazdagokat és szegényeket a sir egyenlő községében vegyitett össze, fényes ünnepélyek között bocsátván azokat utra a mennyországba, a tisztitóhelyre s a pokol tornáczába, melly helyek minden templomban ezerféle fest-

[1]) Igy neveztetett egy darab föld a kastély körül, melly többnyire az elsőszülöttet illette, s ép olly kiterjedésü volt, mennyire a kappan képes repülni.

mények által ábrázoltattak. Illyen a pokol iszonyatos képe is, miként a közép-kor kicsided és fresco festményein mai napig látható, melly az ördögök legióit, a tüzes fogóval csipkedett lakmározót, fajtalan életü nőket, s a szegények iránt könyörtelen falánkokat állitja elénk; megkapó erkölcsi képek, mellyek vasárnaponkint prédikáczio alatt vigaszt nyujtottak a szegény szolgának, s az elcsigázott parasztnak.

Franczia ország majdnem minden déli tartománya, Provence és Languedoc helyhatóságaival együtt, Bordeaux, Guienne, Dauphiné és Grenoble a római jog által szabályoztatott. Az északiakban a szokástörvények kerekedtek felül; Normandiában, Bretagneban, Bourgundban, Champagneban, s főleg a párizsi kerületben statutumok voltak; s Páris statutuma az ország nagy részének magánjogát képezte, melly a házasfelek vagyonközösségét, az örökségek megosztását, mérsékelt atyai jogot, észszerü engedelmességet, s a hübéri szokásnak megfelelő elsőszülöttségi jogot hirdette. Normandiában az ifjabb fivéreknek világgá kellett menniök szerencsét keresni, mert csupán az elsőszülött örök ölte a földet, a leány csak egy rózsa-koszorut, kelengyét és ékszereket kapott. Provence és Dauphine római joga tulságos hatalommal ruházta fel az atyát; az atya ura volt fiának, szentnek tartott végrendelete mindenben föltétlen engedelmességet követelt. A közjog alapja az egyenlőség volt; de az atya összes örökségét egyetlen fiunak hagyhatta, s a többiek nem követelhettek egyebet tartásnál. A szokástörvények értelmében semmiféle földet sem lehetett gazdátlannak feltételezni; mig délen az uri jogot ki kellett mutatni a vasallusok ellen, a föld szabadnak nyilvánittatott, mig ellenbizonyitékok nem hozattak fel.

Franczia ország földe apró falvakkal volt benépesitve. Minden öt hat mérföldnyire egymás mellé épitett alacsony házacskák csoportját lehetett találni a síkon; a magaslaton nagyszerü épület emelkedett, félig középkori, félig XV. és XVI. századbeli olasz izlésben; keveréke a tornyocskáknak és ormoknak, négyszög házak, középen a nagy órával s a fatoronynyal. Ha a kastély lapályon állott, legtöbbnyire viz vette körül, melly a tornyocskák lábait mosta s mellyben visszatükröződött az uri lak; hátul tágas park terült el százados fákkal; valamivel távolabb a folyó vagy patak kigyózott, melly táplálta a faiskolát. A főkapun czimerek pompáztak a bitófa mellett. A czimerek, e látható ismérvei a családnak, a vér tisztaságát, az eredet dicsőségét, egy egész nemzetség nyilt vallomását hirdették: őszinte vallomás, mellyet a nemes nemcsak jelesen viselt dolgairól, hanem botlásairól is tett; a korcsszületéseket a hárántvonalak, a szenny-

foltot a zománczok jelezték; ép ugy miként fel lőnek tüntetve a szép rokonságok, a ház büszke czimei. Ah, kik szétzuzták e családi czimereket, nem tudták, hogy a nemesek egész nemzedéke közéletének jelképét semmisitették meg, azt, mi megtartotta a becsület utján a nemzet történelmi családait. S milly gyalázat volt az, midőn megfosztatott a család czimereitől, kivágattak a park nagy fái, megcsonkittattak a tornyok ormai, sóval hintetett be a mező, jelétül a nagy törzsek által elkövetett árulásnak és vétségeknek!

És ne higyétek, hogy a szép tények ezen symbolizálása csak a nemeseknél volt szokásban; minden polgár, minden kézmüves birt szerényebb törzse valamelly eltörülhetlen ismérvével! A füszer-, a posztókereskedő, a selyemszövő jelvényt vett fel, melly akadály nélkül atyáról fiura szállott; czélzás a névre, egy fényes madár, uszó hatytyu, arany serleg, kard, korona, illyenek voltak a szokott jelvények. E polgári czimert ép olly tisztelettel vették át őseiktől a fiak mint a nemesek sajátjukat, s nagy erkölcsi felelősség volt szenytelenül megőrizni az ezüst kard, aranyos nap, megezüstözött csere galagonya jó hirnevét, melly jelvények hiresek voltak Párizsban a XVII. században.

A franczia monarchia, tartományok, kapitányságok, kormányzóságok halmaza lévén, nem kezeltetett egy közös szabályzat szerint s nélkülözte az egységet; az egyes tartományok, elvesztvén nemzetiségöket, megtartották kiváltságaikat, s ugy védték azokat mint az ország törvényét. A közigazgatási egység, melly annyira magasztaltatik korunkban, alkalmasabb a kormányra mint az alattvalókra nézve; a régi szokástörvény az alapból, a helyi viszonyokból indult ki, hogy a tetőre jusson; mig a mostani törvény felülről lefelé halad, vagyis minden áron átalános eszmét szab a szokások elé, mellyeknek ellenkezés nélkül alkalmazkodniok kell ahhoz. Minden tartománynak megvolt a maga parlamentje, főfelügyelete; a hatalmak nem voltak olly szabatosan elkülönitve, hogy a parlamentnek egyedül az itélésre s a felügyelőknek kizárólag a kezelésre kellett volna szoritkozniok. A parlament megszorittatott mint politikai hatalom, de szilárdul ragaszkodott a tartományok közigazgatási jogához; s nagyon nehéz volt különválasztani e két eszmerendet, mellyek ugyanazon érdekeket érintik. A felügyelők tehát a parlament joghatósága alatt állottak; sok tartományban a tanács a parlament elnökeire bizta a felügyeletet, mi által éle vétetett ama viszályoknak és versenygéseknek, melyek olly gyakran akadályozták az ügyek menetét.

A törvény, melly a mostani társadalmakban minden engedel-

mességnek alapja, nem különböző hatalmak közmegegyezéséből folyt ki, s átalános szabály-elv volt: A mit a király akar, a törvény akarja; a kibocsátványok, rendeletek és nyilatkozatok között azonban különbség létezett. A rendeletek nagyszámu intézkedéseket foglaltak magukban, s mintegy teljes codexet képeztek; a kibocsátványok különleges anyagot szabályoztak; a nyilatkozatok bővebben kifejtették, mit az edictum nem látott eléggé előre, értelmezték a határozatlan és csonka czikkelyeket. A beczikkelyezés kérdése, hogy mennyiben tartozik az a parlament jogköréhez, soha sem volt véglegesen szabályozva; valódi elsőbbségi vitát képezett, melly folytonosan megujult és soha sem döntetett el. A parlamentaristák a régi szokásokra hivatkoztak; a monarchia jogára, melly fensőbb és ősrégi, és nem türt ellenmondást. A parlament vitatta, hogy legalább az adó-kivetés dolgában nélkülözhetlen az ő beczikkelyezése, képviselője lévén a régi országos rendeknek; a király azt felelte, hogy a parlament alaptalanul azonositja magát az országrendekkel; s hogy a beczikkelyezés csupán irott forma volt, átirása az udvar kiadványainak és rendeleteinek, a végből, hogy fentartassék azok emléke.

Az adó-kezelés a farm-rendszerre volt fektetve, mellynélfogva bizonyos meghatározott összeg lefizetése mellett bérlő-társulatok maguk részére szedték be az adókat a rendeletek által kiszabott határok között. Az előlegezések szüksége előnyösnek tüntette fel a bérlet-rendszert, melly rokon volt amaz idők hübéri kezelésével, midőn az ur zsidókra vagy uzsorás olaszokra bizta a járulékok behajtását.

A helyett hogy garasonkint szedték volna be az uj adót, a király vagy az ur közvetlenül nagy pénzösszeget kapott, melly tornajátékokra, költséges ünnepélyekre, harczi készülődésekre, keresztes hadjáratokra volt szánva. A lovag igy szólt a zsidóhoz: „Én átengedem neked ezt vagy azt a hidvámot, ezt vagy azt a halászati jogot hübéremben; mennyit adsz érte hitetlen?“ Ez szép csendesen kikapcsolta bőrtáskáját, s megvásárolta a bevételt öt vagy tiz évre. A bérlet nagyobb mérvbeni, nagyobb területekre kiterjeszkedő alkalmazása volt a pénzügyi kezelés e módjának. Azonban sok adó egyenesen a pénzügyi fő registrator által szedetett be; mint szintén ha uj parlament, udvari hivatalok, vagy közigazgatási tisztségek állittattak, az illy hivatalok ára az országos pénztárba folyt be, s az ekként megvásárolt állomások mint valódi tulajdon erkölcsi felelősség alatt atyáról fiura szállottak. Az adókhoz hozzájárultak a kölcsönök; a

tartomány és a helyhatóság járadékokat szereztek maguknak; Olaszországtól eltanulták a sorsjátékokat; s a játékok mindezen combinatiókba bevonattak.

A bevételek és kiadásokban kevés volt a szabályosság, s nem állapittatott meg az előleges költségvetés; a pénzügyi registrator sohasem tudta az év elején, vajjon az eszközök meg fognak-e felelni a hadügy és tengerészet rendes szükségleteinek. Szükség állott elő? jó szerencsére egyezkedtek a városokkal, tartományokkal, testületekkel, áruba bocsátottak egy kiváltságot vagy mentességet; a papság önkénytes ajánlatokat tett; a nemesség karddal szolgált és saját költségén szerelt fel csapatokat; a harmadik rend segélypénzeket és adókat fizetett; szóval, mindenki megtette kötelességét, miként azt a régi alkotmány kiszabta, melly alkotmány nem irott, de hatalmas volt, mert az erkölcsökben és szokásokban gyökerezett. Szabatosan körülirt rendszer nem létezett akkoriban, hanem természeti ösztönből, s a bevett szokások erejénél fogva haladtak a dolgok rendes kerékvágasukban.

Capefigue, *Richelieu, Mazarin és a Fronde.*

B) 73-ik laphoz.

XIV. Lajos jogigényei a spanyol monarchia több államára.

A pompa, mit a nagy király mindenben szeretett kifejteni, csillogva tárul elénk ama, 1667-röl kelt, 4-ed rétben 270 lapot tevő Értekezésben, melly a legkeresztényebb királynő jogait tárgyalja a spanyol monarchia különböző államaihoz, s mellyet ő a külföldi udvarokhoz menesztett. Jónak láttuk mutatványnyal szolgálni abból olvasóinknak, hogy tapasztalják, miként kendöztetnek a bitorlások. Másrészt mi ezt egyikéül tekintjük a legszebb okmányoknak, mellyeket a megelőző századok diplomatiája reánk hagyott.

Igy kezdődik:

„Ce n'est ni l'ambition de posséder de nouveaux États, ni le désir d'acquérir de la gloire par les armes, qui inspire au roi Très-chrètien le dessein de soutenir les droits de la reine son épouse.

„Si la voix du sang et la disposition des coutumes n'appelaient

cette illustre princesse aux souverainetés qu'on lui retient, il n'y aurait ni raison de bienséance, ni prétexte de politique qui fût capable de le tenter de la moindre injustice; car, quelque estime qu'il fasse de ces riches provinces, son honneur lui est encore plus cher, et il aimerait mieux perdre le titre de roi que celui de juste.

„Il sait qu'une conquête illégitime ne peut accroître les limites d'un État sans diminuer la réputation de son souverain. Il sait que la véritable grandeur d'un prince chrétien est de se borner par la raison, plutôt que de s'étendre par la puissance. Il sait enfin que la justice est la reine des rois, et qu'il n'y en a point qui ne doive tenir á gloire de lui mettre son sceptre entre les mains, de descendre du trône pour l'y faire monter, et de lui porter son diadéme en hommage. C'est dans cette pensée, si digne de la piété du fils aîné de l'Église, qu'avant que de faire éclater son droit, il en a voulu avoir le sentiment de toutes les fameuses universités de l'Europe; et voyant que toute la jurisprudence conspire unanimement en sa faveur, il a sujet de croire qu'un accord si universel est comme un oracle qui le sollicite et qui l'intéresse dans la défense d'une cause si juste et si légitime.

„En effet, n'y aurait-il pas de la honte qu'un roi laissát violer, en sa personne, en celle de son épouse et de son fils, tous les priviléges du sang et de la loi? et comme il ne manque ni de puissance pour soutenir son droit, ni d'affection pour le conserver, ni de courage pour l'assurer, son silence ne donnerait-il pas lieu de croire qu'il serait tombé dans une espéce de léthargie, contraire au bien de ses États et honteuse á sa gloire? Comme roi, il se sent obligé d'empêcher cette injustice; comme mari, de s'opposer á cette usurpation; et comme pére, d'assurer ce patrimoine â son fils.

„Ce n'est point pour conquérir des peuples qu'il agit, mais c'est pour se les conserver. Ce n'est point pour subjuguer des États par les armes, mais c'est pour soumettre les peuples aux droits du sang et de la nature par l'autorité de leurs propres lois. Il ne désire point que la force lui ouvre les portes, mais il souhaite d'y entrer comme un soleil bienfaisant par les rayons de son amour, et de répandre dans les campagnes, dans les villes et dans les maisons particuliéres, toutes les douces influences de l'abondance et de la paix qui l'accompagnent.

„Quiconque l'a vu poser si généreusement les armes dans le plus haut point de ses victoires pour le seul amour du repos de la chrétienté, ne doutera pas qu'il ne lui fût extrêmement désagréable

de les reprendre, et de voir rallumer un embrasement qu'il a éteint. Mais aprés tout, Dieu l'ayant fait roi pour défendre le bien de ses peuples, ce serait une chose injuste qu'il laissât en proie ceux de sa propre famille, et qu'il se refusât á lui-même la protection qu'il donne aux autres.

„Quel tribunal faudrait-il qu'il réclamât contre des sujets, qui seraient sourds á leurs propres lois, insensibles á l'amour de leur souverain, et rébelles aux décrets de la nature et de la Providence, qui distribue les sceptres et les couronnes? Le ciel n'ayant point établi de tribunal sur la terre, á qui les rois de France puissent demander justice, il ne la peut chercher que dans son cœur oú il l'a toujours fait régner, ni l'attendre que de ses armes qui n'ont jamais manqué de la lui rendre: mais il espére de la fidélité de ces anciens peuples qu'ils seront transportés de joie, aprés une si longue éclipse, de revoir cette lumiére qui leur était naturelle.

„Ce motif plein d'amour et de bonté pour ces peuples, est le seul qui a fait naitre dans l'esprit du roi Trés-chrétien la pensée de faire publier cet écrit; car, encore qu'il ne doive compte de ses actions qu'á Dieu seul, néanmoins, comme l'ignorance de ses droits leur pourrait laisser des impressions contraires á leur propre inclination, il a bien voulu informer le public de la justice de ses prétentions, afin que le droit étant connu, la victoire commencát par les esprits, et que l'amour ne fit qu'achever dans le cœur ce que la raison aurait commencé dans l'áme.

„Une conduite si loyale pourrait-elle manquer du suffrage de toutes les nations du monde, et la peut-on pénétrer sans en admirer également et la modération et la prudence? Si les peuples se rendent á la justice de ses droits, il triomphera par l'amour sur leurs cœurs; et s'il manquent á ce qu'ils lui doivent en violant leurs propres lois dans sa sacrée personne, il aura cet avantage, qu'á l'imitation de ce grand capitaine du peuple de Dieu, qui ne combattait jamais qu'á la vue de l'arche et sous les auspices de la loi qui y était renfermée, il aura fait marcher le droit á la tête de ses armes, pour ne vaincre que d'aprés la justice et la raison.

„Ainsi, de quelque sorte que les choses succédent, son amour ou sa valeur sont assurés de triompher; et pour blâmer une résolution aussi juste que l'est celle de ce grand prince, il faudrait auparavant blamer la loi de Dieu qui adjuge á chacun le sien, et celle de la nature qui inspire aux rois aussi bien qu'aux autres hommes l'amour de leur famille; en un mot, il faudrait être ennemi de l'humanité pour

favoriser vn procédé aussi étrange que celui du conseil d'Espagne en cette occasion, oú, pour dépouiller la reine des souverainetés qui lui sont échues par le décés de sa mére et de son frére, il a exigé pendant sa minorité une renonciation á tous ses droits et á toutes ses espérances en cas qu'elle eût des enfants de son mariage: c'est-á-dire, qu'il a changé par cette injuste prévoyance les bénédictions du ciel en des malédictions sur la terre, en stipulant qu'une même princesse ne pourrait êtne mére et reine tout ensemble, et que la fécondité, qui est la source des patrimoines, la dégraderait des droits de sa naissance, pour ne les conserver que dans la stérilité, qui est l'affliction des mariages, aussi bien que la fin des familles. Mais si cette injuste politique blesse l'honneur du sacrement, la loi souffre encore davantage dans les autres circonstances de cette renonciation, dont l'injustice est si étrange, qu'on se pourrait presque assurer que le conseil d'Espagne la désavouera lui-même lorsqu'il la verra dépouillée de toutes les fausses couleurs, dont il en a voulu couvrir la difformité."

Itt következett története XIV. Lajos házasságának Mária Teréziával, s a házassági szerződésbe iktatott záradéknak, mellynélfogva a királyné lemondott az örökségről, s a király érdemet csinált belőle, hogy okadatolta jogigényeit a közönség előtt:

„Il ne veut pas imiter en cette occasion l'exemple de Philippe II roi d'Espagne, qui pour toute raison de son entreprise sur le royaume de Portugal, se contentait de dire qu'il connaissait la justice de ses prétentions, et que les rois n'avaient point d'autre tribunal sur la terre que celui de leur conscience.

„Ce serait faire tort au droit de la reine que de la traiter de la sorte, et offenser sa piété, que de faire naitre des scrupules contre la justice de ses prétentions. Toute cause qu'on refuse d'éclaircir se rend suspecte, et il n'y a point de sceptre que cette grande princesse voulût acquérir au prix de sa réputation."

Római-, hübér-, kanon-jog, Francia-, Spanyolország törvényei, jogtudományi tekintélyek, mind igen szép csatarendbe állittattak, hogy bebizonyitsák a lemondás érvénytelenségét, s megczáfolják az ellenvetéseket, mellyeket Spanyolország tanácsa felhozhatna; melly jogigények aztán következőleg ismételtettek rövidletben:

„Aprés cela, que le conseil d'Espagne dise tout ce qui lui plaira, ses subtilités sont désormais inutiles contre des principes et des vérités si clairement établies; et ce n'est plus par autorité ni par impression qu'il faut agir sur la volonté d'une jeune princesse, mais c'est par justice et par raison qu'il faut persuader tous les esprits de l'Europe.

„Si l'on examine notre renonciation par le droit civil, constamment les renonciations n'y sont point reçues, et on les y rejette comme des injustices et des outrages faits á la nature.

Si on l'examine par le droit canon, la décrétale de Boniface VIII ne les autorise que pour les successions futures dans les cas d'une dot constituée par le pére sur ses biens, et lorsqu'il n'y a point de grande lésion, de force, ni de dol, et que la chose ne porte point de préjudice á un tiers, comme il arriverait dans l'aliénation des souverainetés.

„Si on l'examine par le droit d'Espagne, il n'y a point de loi particuliére qui approuve les renonciations; au contraire celle qui vient d'être citée, les condamne formellement: et le droit commun du royaume étant le droit civil, il faut s'y arrêter lorsqu'il n'y a point dans l'État d'ordonnance contraire.

„Si on l'examine par la qualité des personnes, le roi Catholique était tuteur, ou du moins légitime administrateur de l'infante; il était remarié en secondes noces ayant, des enfants de ce dernier mariage; et la reine Trés-chrétienne était ensemble une pupille, une sujette et une fille mineure, qui traitait avec son pére, son tuteur et son roi.

„Enfin, si on l'examine par les raisons d'équité et de faveur, qu'est-il au monde de plus juste, de plus spécieux et de plus favorable que les droits de la reine? Puisqu'une fille qui demande son patrimoine, agit selon la nature; une pupille qui demande son bien á son tuteur, agit selon les lois; et une princesse qui veut rentrer dans des ‚souverainetés que sa naissance lui donne, agit selon les ordres du ciel. Ne peut-on pas dire sans exageration qu'il n'y eut jamais exemple d'une renonciation si étrange, puisqu'il ne s'y rencontrait rien de pére que la supréme autorité, ni d'enfant que la profonde obéissance?

„L'intérét y a effacé l'amour, l'ambition y a détruit la justice, l'autorité y a supprimé la liberté, le dol y a caché le droit; elle blesse la nature, la justice et la religion, et l'on peut dire même avec beaucoup d'apparence, qu'elle a blessé le cœur du feu roi Catholique; car doit-on douter qu'il ne l'eût executée, si elle eût été selon ses vœux, ou qu'il y eût reconnu quelque justice? La médiocrité de la somme pour la personne d'un si puissant roi, la facilité du payement en trois termes, la qualité de la dette, qui est une dot, une légitimé et une restitution tout ensemble, ne laissent aucun scrupule que s'il eût voulu, il ne l'eût pu trés-facilement effectuer. Mais comme il n'avait

vraisemblablement accordé cet acte qu'á l'ambition injuste et déréglée de ses ministres, son cœur de pére protesta contre sa main de roi qui le signait; et ne pouvant plus solennellement le condamner qu'en ne l'exécutant point, non-seulement il n'a pas payé la somme, mais il n'a jamais demandé la ratificaton conjointe du roi Trés-chrétien et de la reine son épouse, quoique cela ait été stipulé par le contrat; il n'a point envoyé la sienne, bien qu'il fût obligé de la faire dans trente jours; en un mot, il a affecté de faire connaitre par son silence, que la nature condamnait en lui ce que la politique avait tiré de lui, qu'il désavouait comme pére ce qu'il avait fait comme souverain, et que s'il avait sacrifié cette illustre infante comme sa sujette, il la voulait délivrer comme sa fille."

A felhozott érvek a közjogból levezetett észokokkal is támogattattak, mellyeknél fogva a nemzetek egész utóivadékukkal együtt a fejedelmek családaihoz kötik magukat, kik születésöknél fogva parancsolni vannak hivatva, miként a nemzetek engedelmeskedni. Ki lévén mutatva a polgári és politikai jogból vett érvekkel, mikép Mária Terezia nem mondhatott le a spanyol örökségről, következett, mi XIV. Lajos előtt fő dolog volt, a tartományok reászállása, mellyek a brabanti szokás szerint szabályoztattak. Felhozván e szokást, s észszerünek találván azt, mert méltányos fékezni a második házasságokat, a mennyire lehet kiforgatni igyekszik a számos ellenérveket, mellyek felhozhatók voltak, s röviden ismétli az infansnő jogigényeit a spanyol monarchia különböző államaihoz:

„La France les demande par la loi du mariage; l'Espagne les doit par la loi du sang; et les Etats y sont obligés par la loi de leurs coutumes. Elle est l'épouse du premier, elle est la sœur du second, elle est la souveraine des autres; et nul des trois ne lui peut manquer, qu'il ne viole ou les obligations d'un sacrement, ou les devoirs de la naissance, ou les principes de la fidélité. Toute l'Europe a les yeux ouverts pour voir comment un mari si illustre, un frére si puissant, des sujets si fidéles s'acquitteront envers une princesse si auguste de droits si sacrés et si inviolables.

„Sans doute qu'un prince moins modéré que le roi Trés-chrétien aurait pu se prévaloir de quelques avantages que lui donnait la conjoncture des temps pour exercer ses droits: mais il a mieux aimé que ses armes allassent triompher dans les pays étrangers pour le secours de ses alliés, que de les employer á vaincre pour ses propres intéréts; et il s'est persuadé ne pouvoir donner á la reine son épouse une marque plus essentielle de son amour, au roi Catholique son beau-frére

une preuve plus sincére de ses affections, au public un témoignage plus certain de son inclination pour la paix, et aux peuples de toutes ses provinces une démonstration plus indubitable de sa bienveillance, que d'informer toute la terre de l'équité de ses droits, afin que ne restant ni prétexte á l'injustice, ni couleur á la rébellion, la nature et la loi terminent toutes choses entre les deux couronnes, et que des Etats si judicieux ne se révoltent pas, faute de connaissance, contre l'autorité de leur propre coutume, ni des peuples si sages contre les lois du ciel et de la terre, en refusant leur obéissance et leurs hommages á leurs véritable et légitime souveraine.

„C'est dans cette pensée qu'il a voulu que les nullités de la renonciation fussent connues de toute la terre. C'est encore dans cette même pensée, qu'aprés avoir prouvé l'autorité des coutumes sur les souverainetés, il a voulu qu'on justifiât d'article en article chaque chef de ses prétentions par autant d'articles de coutume."

Végül a népek érzelmeire történt hivatkozás, mellyek akaratát megkérdezni elöbb senkinek sem jutott eszébe:

„Ils peuvent se conserver une paix éternelle, et la fixer pour jamais entre les deux États: aimeraient-ils mieux choisir la guerre, et se livrer avec leur postérité á l'intamie et aux miséres d'une rébellion capitale?

„Ils doivent, par toutes les lois du ciel et de la terre, reconnaitre et honorer leur souveraine: aimeraient-ils mieux, en confondant tous les sentiments de la nature et de la religion, vivre sous le gouvernement d'un simple lieutenant d'Espagne, privés pour jamais de la vue de leur souverain, que de se soumettre á une princesse que la nature leur a fait naître, que le ciel leur envoie, que leur loi appelle, que le roi Trés-chrétien améne á leur porte, et que toutes les vertus du monde leur rendent aussi sacrée par son mérite qu'elle leur doit être par sa naissance?

„Ils ont intérêt de se rapprocher du cœur et de l'âme de leurs États pour en recevoir les secours et les influences nécessaires; aimeraient-ils mieux demeurer éternellement attachés á l'Espagne, de qui la nature les a entiérement divisés, et á qui le ciel les réunit par les artifices et par la violence, que de se réunir á la France, dont ils sont membres naturels?

„En un mot, ils sont obligés de se procurer la paix et á leur postérité: aiment-ils mieux être le théâtre éternel de la guerre des deux couronnes, et demeurer plutôt les esclaves d'Espagne que de devenir les enfants de la France?

„Ceux qui violent leurs coutumes jusque dans le point de la souveraineté qui en est l'unique fondement; ceux qui violent leurs libertés jusqu'á les mettre comme des esclaves dans le commerce des contracts et des renonciations; ceux enfin qui violent tous les droits du sang et de la religion, seront-ils préférés á une auguste princesse, qui ne fonde son droit que sur l'autorité de leurs lois et sur la défense de leur propre liberté?

„Encore un coup: le roi Trés-chrétien ne peut croire que des peuples si sages tombent jamais dans un aveuglement si prodigieux. Il croira bien plus volontiers que, si la reine se relâchait au point de dissimuler l'injure et l'oppression du conseil d'Espagne, ces provinces que l'on veut soustraire á la domination d'une si illustre héritiére, ne demeureraient pas insensibles á l'intérêt de leur souveraine offensée et de leur liberté opprimée.

„Mais puisque les choses sont dans une autre disposition, et que cette princesse est aujourd'hui á leur porte, qui leur tend les bras pour les recevoir comme ses fidéles sujets, il l'assure que ces peuples n'oublieront pas dans une si heureuse conjoncture que les rois de France étaient leurs seigneurs naturels avant même qu'il y eût des rois de Castille, et qu'ils aimeront mieux rentrer dans le sein de cette anciene patrie, qui leur sera un port assuré de paix et de bénédictions, que de faire naufrage dans une rébellion, dont la fin ne pourrait être que tragique á leurs États et funeste á leur réputation."

C) 172-ik laphoz.

A gallikán szabadságok.

A gallikán szabadságok soha sem voltak alakilag megállapitva és irásba téve, mert valójában nem nyert vagy követelt kiváltságok, nem fölmentvények azok a közjog alól, hanem akadályok, mellyek a szent-szék ugynevezett usurpatiói ellenében állittattak fel, a nélkül, hogy sértenék annak kiszabott jogait.

Francziaországban tehát azt tartják, vagy inkább tartották,

I. Hogy a pápák a király hatalma alá vetett tartományokban sem ollyast nem parancsolhatnak átalánosságban vagy részletesen, mi világi érdekeket érintene; ha azt teszik, semmiféle alattvaló, még ha egyházi személy volna, sem tartozik nekik abban engedelmeskedni;

II. Ámbár a pápa souverain a lelki dolgokat illetőleg, mindazáltal Franczia országban hatalma az Egyház régi zsinatainak szabályai és rendeletei által korlátoztatik.

E két alapelvből sok következmény foly, mellyeket mi Pier Dupuy szerint adandunk elő, s mellyek történelmileg ki fogják mutatni, milly hatalmat gyakoroltak a pápák más országokban, s okadatolandják a viszályokat, mellyekre e jogok olly gyakran alkalmat szolgáltattak:

1) Franczia ország királya, hódolván a pápának, ezzel nem tesz egyebet, mint a főpap kegyeibe ajánlja magát, az Istentől fölségjoggal neki adott országot, s a gallikán egyházat.

2) Franczia ország királyai, minden időben és a hányszor szükséges volt, tartományi és nemzeti zsinatokat hivtak össze az egyházi rendet és fegyelmet érdeklő dolgok elintézése végett, melly zsinatokon nevökben és tekintélyökkel capitulumok, törvények, rendeletek, országos szerződések hozattak.

3) A pápa csak a király kérelmére és beleegyezésével küldhet Franczia országba a latere követeket felhatalmazással ujitani, itélni, javádalmakat osztogatni, fölmentvényeket adni, s más egyéb, felhatalmazási bullájokban részletesen megnevezett, joghatósági cselekvényeket gyakorolni. Felhatalmazásaival a követ nem él előbb, mig irásban meg nem igéri s esküvel nem erősiti, hogy csak annyiban érvényesiti azokat, mennyiben a királynak tetszik, s csak azon ügyekben, mellyekre nézve ez beleegyezését adja; hogy semmit nem tesz, mi a határozatok, átalános zsinatok, a gallikán egyház, s az ország egyetemei szabadságainak és kiváltságainak rövidségére szolgálna.

4) A gallikán egyház főpapjai, a pápa által bármi okból megidéztetve, el ne hagyják az országot a király parancsa vagy engedélye nélkül.

5) A pápa semmiféle adót nem szedhet az országból kölcsön, üresedés, megfosztás, örökösödés, tized, évdij, egyházi adomány, járulék vagy más czimen, a király tekintélye s a papság beleegyezése nélkül; nem követelhet pénzt vagy alamizsnát bucsukért, s nem igényelheti kamrájának a felmentvényekért járó pénzeket.

6) A pápa nem fosztbatja meg Franczia ország királyát az országtól; s a kiközösitések, intő levelek, egyházi tilalmak nem menthetik fel az alattvalókat az engedelmességtől.

7) A pápa nem közösitheti ki a király hivatalnokait hivatalok gyakorlatát érdeklő dolog miatt.

8) Az In coena Domini bullába beszött záradékok nem birnak érvénynyel Francziaországban arra nézve, mi a gallikán szabadságot s a király és az ország jogait érinti.

9) A pápa nem itélheti, sem kiküldött bíróság által vizsgálat alá nem vetheti a franczia udvar jogait, rangelsőségeit, kiváltságait.

10) A pápa által nevezett palota-grófok nem gyakorolják hatalmukat Francziaországban.

11) Szintén nem az apostoli jegyzők.

12) A pápa törvényesitése nem képesiti a házasságon kivül szülötteket világi hivatalok és állomásokra, hanem csak a szent rendek fölvételére s egyházi javadalmak nyerésére.

13) A pápa nem oldhatja fel a becsületvesztés itélete alól a világiakat, az egyháziakat is csak azon esetben, ha fölmentetnek és egyházi hivatalokra alkalmaztatnak.

14) Nem engedheti el a tisztességes elégtételt, hamindjárt egyházi biró által hozatott is az itélet.

15) Nem hoszabbithatja meg az időt, melly a végrehajtóknak az utolsó akaratok teljesitésére engedtetett.

16) Nem fordithatja a hagyományokat más czélra mint mellyet azoknak a hagyományozók kitüztek, ha nem volna is teljesitheti akaratuk.

17) Nem hatalmazhat fel egyháziakat, hogy végrendeletileg intézkedhessenek Francziaországban fekvő javaikról vagy ottani javadalmaik gyümölcseiről, sem az egyháziak rokonait nem akadályozhatja, hogy egészben örökösödjenek.

18) Senkinek nem adhat engedélyt vagy fölmentvényt, hogy a törvények és szokások ellenére javakat birjon Francziaországban.

19) Nem engedheti meg valamelly egyházi személynek, hogy bármi ürügy alatt és körülmények között a Francziaországban fekvő javadalmakat s az egyházak ingatlan jószágait elidegenithesse.

20) Javadalmi betöltésekkel nem röviditheti meg a világi alapitványokat s a kegyurak jogait.

21) Kérvény, jegyajándék, a házasfelek közötti vagyon-elkülönzés, házasságtörés, pénzhamisitás, eskütszegés, uzsora, közcsendháboritás, uj lázongó vagy eretnek felekezetek behozása tárgyában sem személyesen, sem a latere követek által nem gyakorolhat joghatóságot a király alattvalói fölött, még ezek beleegyezésével sem; s illy esetekben fölmentvényt a király alattvalóinak csak annyiban adhat, mennyiben az a lelkiismeret s a bünbánati joghatóság körét tul nem lépi.

22) A pápa nem rendelhet birói zárlatokat Franczíaországban egyházi okokból.

23) Sem nyomozást nem indithat nem-egyházi vétségekben; s ezekben sem itélhet pénzbirságra.

24) Lázadás vagy más esetben a szerzetes-rendek, akár koldulók, akár nem, a világi karhatalomhoz, s a királyi rendeletek megsértése által elkövetett visszaélés tárgyában a parlament törvényszékéhez folyamodhatnak.

25) Az intőlevelek s az elégtételi záradékokkal ellátott kiközösitések szabályellenesek.

26) Az intőlevélnek mint szabályellenesnek közzétevése ellen beadott fölebbezés alatt, a királyi törvényszék elrendelheti, miszerint a felebbezőnek, legyen az egyházi vagy világi, ovatolt fölmentvény adassék.

27) A hitvizsgáló csak világi karhatalom utján tartóztathat le valakit.

28) A király hivataluk gyakorlatában elkövetett botlásaikért megbüntetheti tisztviselőit, ha azok papok volnának is.

29) Senki nem birhat javadalommal az országban, ha nem benszülött, vagy honositott, vagy arra kifejezetten engedélyt nem kapott.

30) A pápa nem tartatik feljebbvalónak az egyetemes zsinatnál, hanem alá van vetve a zsinat határozatainak s az Egyház kárhoztató itéleteinek.

31) A gallikán egyház nem ismer el egyéb decretalisokat és szabályokat azokon kivül, mellyek az ugynevezett Corpus canonum-féle régi gyüjteményben foglaltatnak.

32) A pápa nem adhat fölmentvényt olly dolgokban, mellyek isteni és természeti jogon alapulnak, sem ollyanokban, mellyek a zsinatok által eltiltattak.

33) Az apostoli Cancellaria szabályai nem kötelezik a gallikán egyházat, hacsak ez önkényt el nem fogadja azokat.

34) Idéző, végrehajtó, kárhoztató vagy másféle apostoli bullák vagy levelek nem hajtatnak végre Franczíaországban a király pareatis-a nélkül.

35) A pápa vagy a latere követe egyházi ügyekben csak első biróságilag dönthetnek s nem gyakorolnak joghatóságot Franczíaországban idézés, birórendelés utján vagy más módon, még azon esetben sem, ha a felek beleegyeznének. Azon ügyekben, mellyek törvényesen a szent székhez tartoznak, birákat ez csak ott rendelhet,

hol amaz ügyek a közjog szerint tárgyaltatnak; a felebbezéseket e biráktól az ország e végre kiküldött birái döntik el.

36) Ugyanez áll a metropoliták felebbezéseire nézve is lelki ügyekben.

37) Ha a pápától valamelly franczia Francziaországban fekvő, üresedésbe jött javadalmat kér, a pápa köteles annak kiadatni az aláirást ugyanaz nap, mellyen a kérelem benyujtatott, a királyi birák elé tartozván aztán annak vitatása, érvényes-e a kérelem?

38) A pápa a király vagy a gallikán egyház beleegyezése nélkül nem növelheti a taksákat azon kinevezésekért, mellyek francziaországi javadalmakra nézve a római udvarnál történnek.

39) A pápa nem egyesithet javadalmakat az országban a javadalmazott életében vagy máskor.

40) Az ország javadalmainak terhével nem létesithet nyugdijakat, csak összhangban a zsinatok rendeleteivel.

41) Nem egyezkedhetik a javadalmak bitorlóival az illetéktelenül fölszedett jövedelmek iránt.

42) A betöltési utalványok, várományi kegyek, fentartások, viszkeresetek (vagyis engedélyek ismét elfoglalhatni a javadalmat, mellyről valaki lemondott) Francziaországban el nem ismertetnek; a királyi kinevezéstől, vagy világi kegyurak ajánlási jogától függő egyháznagyi hivatalok, méltóságok és javadalmak át nem változtathatók.

43) A pápa nem bir óvásjoggal, ha nem ismeri el azt részére a concordatum.

44) A pápa követei nem adhatnak fölmentvényt a tanulmányok folyamára megkivánt időre nézve.

45) A követek nem ruházhatják át saját hatalmukat a király engedélye nélkül.

46) Hogy javadalom-osztogatási jogukkal élhessenek az országban a pápai hónapok alatt, szükséges, hogy Francziaországban tartózkodjanak.

47) Elhagyván Francziaországot, a követeknek ott kell hagyniok jegyzőkönyveiket.

48) A pápa nem adományozhatja, sem nem egyesitheti az ország kórodáit.

49) Nem nevezhet székesegyházi vagy társas kanonokokat sub expectatione futurae praebendae.

50) Francziaországban a javadalom az egyszerü aláirás erejénél fogva is birtokba vehető, a nélkül, hogy be kellene várni a bullákat.

51) A fölségi jog elsőségénél fogva a királyt illeti.

52) Ugyszintén a jog is engedélyt adni a választásra és megerösitésre.

53) Nemkülönben a kinevezési jog.

54) Semmiféle kolostor, templom, collegium ki nem vétethetik ordinariusa joghatósága alól a király engedélye nélkül.

55) Habár a javadalmak többsége türetik, a pápa nem adományozhat több javadalmat ugyanazon személynek.

Ime ezek a gallikán szabadságok, azaz a franczia egyház tökéletes alávetése a királynak, mellyek egész az 1830-ki forradalomig tartották magukat, s mellyeket egyidöben Lajos Fülöp uralkodása alatt ugy látszott vissza akart követelni a heves kamra.

D) 361-ik laphoz.

Türelmetlenségi törvények Irlandban.

Az Inquisitió törvénykönyveivel szemben helyén valónak látjuk elösorolni a törvényeket, mellyeket a szabad Anglia 1778-ig a katholikus Irland ellen bocsátott ki. Carey, Amerikába menekült irlandi, 1819-ben Philadelphiában „Vindiciae Hibernicae, or Ireland vendicated; an attempt to develop and expose a few of the multifarious errors and falsehoods respecting Ireland, in the histories of May, Temple, Whitelock, Borlase, Bushevorth, Clarendon, Cox', Carte, Laland, Warner, Macaulers, Hume and others, particularly in the legendary tales of the conspirous and pretended, massacre of 1644" czimü munkát tett közzé. Könyvét „azon emelkedett szellemeknek ajánlja, kik gyülölik az álnokság, a csalás, az álszenteskedés, az ámitás igáját; kik az igazság oltárán legmegrögzöttebb elöitéleteiket is feláldozzák, ha megvilágitja öket annak fényes fáklyája; s kik birtokában lévén a legszentebb és tiszteletre legméltóbb igazságnak, mellynek ismeretére egy még alig kezdödő zsarnokság ellen vivott fáradságos küzdelem utján jutottak, rokonszenvvel tartoznak azoknak, kik hévvel de kevés eredménynyel küzdenek egy nemes és nagylelkü nemzetre suly osodó példátlan elnyomás ellen, melly nemzet Leonidas, Epaminondas, Brutus, Orange herczeg, Tell, La Fayette, Hancork, Adams, Franklin, Washington

ügyének védelmét vállalta magára.“ Ajánlva van továbbá „Desmand, O'Nial, O'Danuelle, Moore, Preston, Mountgarret, Castelhaven, Fitzgerald, Sheares, Tone, Emmete, s a kitünő irlandok ezrei halhatatlan emlékének, kik életöket és vagyonukat hozták áldozatul a szerencsétlen vállalatnak, hogy felszabaditsanak egy országot, mellyet az ég nem kevésbbé áldott meg a többieknél, de melly századok óta minden reménytől megfosztott áldozata egy lényegileg vészhozó kormánynak.“ A XXI. fejezetben Robins nyomán, Exact abridgement of all the Irish Statutes (Dublin 1735) összeszedte az irlandi katholikusok ellen kibocsátott zsarnoki törvényeket.

E törvények mesterileg ki vannak fejtve Beaumont Gusztáv „L'Irland sociale, politique et religieuse“ czimü, 1839-ben közzétett kitünő munkájában, melly történelmi bevezetésül szolgál.

Mi ugy soroljuk elő azokat, a mint Carey, Robins hiteles gyüjteményéből kiszedte, idézve annak lapjait; s olvasóink tudják, hogy egész napjainkig érvényben maradtak, sőt némellyek még most is fenállanak:

I. Érsekek, püspökök, átalános helynökök, pápista dékánok, jezsuiták, szerzetesek, barátok, s bármilly tagja a pápista szerzetes papságnak s az összes pápisták, kik valami egyházi joghatóságot gyakorolnak, 1698 május 1-seje előtt elhagyandják az országot, s ha a nevezett nap után, bármikor, azok közöl valaki az országban találtatik, fogságra vettetik és fogva marad, a jótállásnak helye nem lévén, mindaddig, mig a tengereken tul a király birodalmából ki nem szállittatik oda, hova a király vagy ez ország kormányzói jobbnak fogják látni; s ha a kiutasitottak valamellyike visszatér, fölségsértőnek tekintetik, s mint illyen fog bünhődni. Robins, 451. lap.

II. A legközelebbi évnegyedes ülések alkalmával, mellyek a községekben s a grófságokban mindjárt az 1704-ik év szent János napja után fognak tartatni, minden pápista áldozár, ki az országban találtatik, be fogja jelenteni nevét, tartózkodási helyét, korát, a parochiát, mellyhez mint pápista áldozár jogot tart, hol, mikor vette fel a pápista rendeket és kitől; akkor, hogy elismertessék, két alkalmas kezest fog állitani, kiknek mindenike öt lira büntetés terhe alatt felelősséget vállal annak békés magaviselete s az iránt, hogy a vidéket, hol tartózkodik, el nem hagyja s az ország más részébe nem költözik. 458.

III. Semmiféle pápista áldozár nem gyakorolhatja tiszti foglalkozásait vagy hivatalát, csak azon parochián, mellyben akkor hivata-

loskodott, midőn a pápista papság számba vétetett, s a melly parochia részére ő maga bejegyeztetett; és semmiféle más parochián, a szerzetes papokra kiszabott büntetések terhe alatt. 464. (E büntetések számüzés, s visszatérés esetén akasztófa voltak.)

IV. Mindaz, ki pápista papi hivatalt vagy ténykedéseket gyakorol, ha 1705. junius 24-ke után az országban találtatik, kivéve a bejegyzetteket, a pápista érsekekre és püspökökre kiszabott büntetéseknek és pénzbirságoknak lesz alávetve. 462.

V. Minden egyházi pápista, ki 1703. január 1-seje után az országba bejön, a pápista érsekekre és püspökökre rótt büntetésekkel és pénzbirságokkal fog sujtatni. 459.

VI. Minden pápista áldozár-plébános, ki pápista lelkészt, segédet vagy káplánt tart, elveszti a belajstromozás jótéteményét, s a szerzetesekre hozott büntetéseknek vettetik alá, s mint illyen fog üldöztetni; minden illy lelkész, segéd, káplán pápista szerzetes gyanánt tekintetik, s mint illyen fog üldöztetni. 462.

VII. Ha pápista áldozár, kit illyennek hisznek, vagy ki magát annak tartja, vagy egy, hivatalából letett egyházi vagy világi, ki a törvény által megállapitott irlandi egyház tagjának vallja magát, 1726. april 25-ike után házassági frigyet áldana meg két protestans, vagy vélt protestans között, vagy protestans és pápista között, mint fölségáruló halállal fog lakolni, minden tekintet nélkül papi állására. 389.

VIII. 1695. január 20-ika után semmiféle pápista sem birhat vagy tarthat otthon vagy másnál, saját használatára és rendelkezésére, öt font sterling vagy nagyobb értékü ép ménlovat vagy kanczát; s ha illy vétség valamelly protestans vallásu személy által eskü alatt akár a békebiráknak, akár a városi vagy községi legfőbb hatóságnak bejelentetik, ezek, joghatóságuk körében, általuk aláirt és megpecsételt rendelettel, hatalmat adhatnak a feljelentőnek, hogy az efféle lovakat még az nap kikutassák és letartóztassák, ellenállás esetén az ajtót betörhessék, s az illető lovakat elővezethessék, s ki a följelentést tette, ha protestans, az igazság szerint lefizetvén vagy megajánlván a tulajdonosnak vagy birtokosnak az illy lóért járó öt lira összeget, visszautasitás esetén, magának itéltetheti a lovat vagy lovakat, mintha rendes vásárban adattak volna el és vásároltattak volna meg. 451.

IX. Minden szerződés, mellyet 1703. január 1-seje után valamelly földbirtokra nézve pápista, vagy protestans, ki a mondott nap után pápistává lett, vagy egy pápista akkoriban még protestans, de

később pápistává lett nejével köt, s melly által protestans egyén valamelly birtokból kizáratik, hamindjárt a protestans fel volna is hatalmazva annak kötésére, semmisnek nyilvánittatik a protestansra nézve. 460.

X. Mindenféle biztossági tény, melly egy katholikus előnyére történt eladás vagy más szerződés megerősitése és érvényesitése czéljából eszközöltetett, semmisnek nyilvánittatik, ha a protestans ugy kivánja. 464.

XI. 1704. január 1-től, protestans leány vagy nő, ki ingók vagy ingatlanokban ötszáz lirányi vagy több értékkel bir, nem mehet férjhez parochiájának lelkésze, az egyházmegye protestans püspöke, vagy azon helynek, hol a jegyes tartózkodik, békebirája által aláirt, a jegyes protestans vallását bizonyitó igazolvány nélkül. Ha a házasság ez alakiság nélkül történik, a férfi és nő örökre képtelenek lesznek birni ama javakat egészben vagy részben s élvezni azok jövedelmeit, s az összes birtok a legközelebbi protestans örökösre száll. 385.

XII. Deczember 29-től, semmiféle halott nem temettethetik el egy eltörölt szerzetházban, apátságban vagy kolostorban, melly a megállapitott törvény által az irlandi egyház szértartása szerint végzendő isteni tisztelet helyéül nincs kiszemelve; büntetés: tiz lira. 452.

XIII. 1708. Szent-Mihály napjától, katholikus nem lehet esküdt, csak ha a megkivánt szám protestánsokból ki nem telnék; s a perlekedőnek jogában álland visszautasitani az esküdtet pápista minősége miatt. 459.

XIV. Ha katholikus fiu az országból kivitetik, hogy valamelly perjelségben, férfi vagy nő-apátságban, katholikus egyetemen, collegiumban vagy iskolában, jezsuiták vagy áldozárok házában, katholikus egyesületben vagy családban neveltessék, vagy ha ennek neveltetési czéljából, vagy, keresztény szeretet czimen, valamelly vallásos ház részére pénz vagy más valami küldetik ki, ki ezt teszi, örökre képtelennek fog nyilvánittatni törvénykezni, gyám, végrehajtó vagy kezelő tisztet teljesiteni, hagyományt vagy adományt elfogadni, vagy valamelly hivatalt viselni; egész életére elveszti javait, örökségét, jövedelmeit. A kiküldött egyén, tizenkét hónap alatt visszatérése után, vagy tizenkét hónappal huszonegyedik évének elérése után sürgölheti, hogy megengedtessék neki távolléte okának ártatlanságát bizonyitani, s ha fölmentetik, jövőre visszahelyeztetik realis vagyonának

élvezetébe, a mult sérelme s a nélkül, hogy személyes javait visszanyerné. 185—186.

XV. A katholikus házak lakói helyettest tartoznak állitani szolgálatba. Ha elhanyagolják vagy megtagadják, kétszeresét fizetik a protestansokra kiszabott pénzbirságnak. 407.

XVI. Katholikus nem vásárolhat vagy vehet bérbe elkobzott birtokrészt. 26.

XVII. 1702. után, katholikus nem vásárolhat saját vagy mások nevében, harminczegy évnél hosszabb időre, házat, földet, örökséget vagy évjáradékot, sem bérbe nem veheti azokat. 454.

XVIII. Egy törvény I. György uralkodásának második évéből számtalan hivatalból kizárja a katholikusokat.

XIX. 1715-ben megállapittatott, hogy a házasság, melly két protestans, vagy egy protestans és katholikus között, katholikus pap által áldatnék meg, minden törvényes eljárás nélkül semmisnek, meg nem történtnek tekintetik.

XX. A békebirák hatalmat kaptak maguk elé idézni és nyomozás alá vetni minden olly egyént, ki felől gyanu keletkezik, hogy katholikus áldozár által adatott össze, vagy hogy jelen volt az illy házasság-kötésnél. Ha meg nem jelenik, vagy megtagadja az elégtételt, három évre letartóztathatik. 389.

XXI. Martius 1-seje előtt az ország összes pápistái minden, birtokukban lévő fegyverkészletet és lőszereiket a békebiráknak fogják átadni. E határidő eltelte után, két vagy több békebiró az ő kerületeikben, s az összes ügyviselők és városi főnökök az ő városaikban, személyesen vagy általok aláirt és megpecsételt rendeletek előmutatói utján kereshetik, lefoglalhatják, vagy kerestethetik és lefoglaltathatják és maguknak tarthatják a található összes fegyvereket. 448.

XXII. Két békebiró vagy egy testület tisztviselő kara fel vannak hatalmazva bárkit maguk elé idézni, s eskü alatt kényszeriteni, hogy följelentsék azokat, kik a törvény ellenére fegyvereket rejtegetnek. Ha az idézett vonakodik megjelenni vagy utasitással szolgáini, a legszigorubb büntetésekkel sujtassék. Ha az pair, vagy annak neje, a büntetés első esetben háromszáz lira pénzbirság, második esetben élethossziglani börtön és minden jószágának elkobzása. Alsóbb állásu egyének első esetben harmincz lira birságot fizetnek, második esetben emlitett büntetés alá esnek. 459.

XXIII. Egy katholikus atyának angol vallást követő fia, jövő örökségét már atyja éltében egészen élvezi, hatalmában állván azzal mindjárt rendelkezni s azt elidegeniteni még a család sérelmével is.

E) 384-ik laphoz.

Harrington.

— Harrington, miután látta volna a forradalom alatt, miként fizet a társadalom azoknak, kik szerepelni vágynak a világ szinpadáu, mélyen kezdette érezni egy, a jelenleg uralkodónál jobb állapot szükségét; s talán a legujabb jele net olly hajlamokat hagyott hátra lelkében, mellyek hasonlitanak a rögeszméhez, s mellyek, bár nem birnak az elmezavar jellegével, mindazáltal más olly minőségü benyomásoknak nyitnak utat, mellyek semmi rokonságban nem állanak a mindennapi józan észszel. A közönséges értelmekre nézve a lángész kivétel, melly nagyon közeledik az eszelősséghez. A jelen dolgok megvetése, az ismeretlen után való heves vágyódás, mi osztályrészök szokott lenni a nagy gondolkodóknak, nem mindig nyerik meg életökben ama nevet és becset, mellyet az utókor tulajdonit azoknak, s inkább az egyedi tévedés jelét, a nem teljesen egészséges képzelem szökdeléseit akarják ama sajátságokban látni. Ez történt Harringtonnal is, habár ő sem Socrates, sem Galilei nem volt. Ekkor ő kiszakasztotta magát a realis világból, hogy álmainak világában éljen; föltalálta az emberi rendeltetések kulcsát, a politikai összhang titkát s az örök béke feladványát, s ez elég volt neki, hogy egész életén át elfoglalja magát, s hiressé tegye nevét. Alap-véleménye oda ment ki, hogy egy kormány nem olly önkényes és esetleges intézmény, a minőnek azt közönségesen föltételezik, s hogy ugy a társadalmi mint a természeti tüneményeket illetőleg, bizonyos okoknak eredményeket kell szülniök, mellyeket ép olly könnyü előre látni mint uralkodni fölöttök. Ez alaptételt a rendetlenségekre alkalmazván, mellyeknek akkoriban Anglia szinhelye volt, hozzátette, mikép azokat nem annyira a fejedelem botlásai s a nép tévedései eredményezték, mint inkább bizonyos körülmények, mellyek megváltoztatták a nemzeti életet s módositották az uralkodó és alattvalók között létezett viszonyokat; a honnan kikerülhetlen összeütközés, szükségképi küzdelem keletkezett, mellynek okát nem az embereknek, hanem az eseményeknek kell tulajdonitani. Mi módon akadályozandó az illy véres átalakulások és fájdalmas szakadások megujulása? Harrington készen birta a gyógyszert egy eszményi köztársaságban, mellyet ő Oceana-nak czimezett, s a hiánytalan kormány mintájául tüntette fel.

Oceana nem más mint Angolország, mellynek megujulását Harrington következő módon véli eszközölhetőnek. Anglia szabad ország, jól biztositott politikai egyenlőség törvénye alatt. Néhány jelszó és néhány alapelv elég, hogy teljesen boldoggá tegyék azt; de e jelszavak valóban megbecsülhetlen értékűek. Harrington tehát elvül mondja ki, mikép egy állam benső helyzetében tükrözi vissza a tulajdonnak állapotát, a szerint a mint ama helyzet egyetlen hatalom-birtoklón, vagy kisebb, vagy nagyobb számon nyugszik. Toland[1]) erősiti, mikép e fölfedezés semmivel sem kisebb és terméketlenebb, mint a vérforgás, a sajtó, a lőpor, az iránytü, a láttani lencsék föltalálása; s ha néhány évvel később ir, a newtoni vonzást is bizonyosan hozzáadta volna. Harrington e szerint az ő politikai egyenlőségét a hatalom és a tulajdon mérlegelésére alapitotta. Az ő rendszerében minden egyed rangfokozatához mért s változhatlan uj földfelosztásnak kellene akadályoznia, nehogy az egyedek és kasztok a területi egyedáruság segélyével elnyomják a tömeget. Hite szerint, Európa összes államai, mellyek hübéri intézmények utján kormányoztattak, s a góth uralom jellegét viselték magukon, a mérlegelés hiánya következtében sodortattak örökös zavarokba. E hiány, az egyetlennek főuralma alatt a zsarnokságot, a kisebbségé alatt az oligarchiát, a sokaságé alatt a fejetlenséget és a lázadást szülte. Az egyensuly minden hiánya, minden változás e szükséges mérlegelésben, végtelen hányattatásoknak, bajoknak és rendetlenségnek tette ki az államokat. Állitásának támogatására Harrington mind a megszünt, mind a tapasz talati folyamatban lévő kormányok történelmét felhozta. E vizsgálatban olly mindenre kiterjedő és figyelmes gonddal járt el, hogy sikerült neki bebizonyitania, mikép Anglia királyai, a Magna Charta kihirdetése után, harminczszor tettek kisérletet e politikai szerződés megdöntésére, s I. Károly alatt e majdnem észrevétlen alkotmánysértés nem kevesebb mint kilenczszer ismételtetett. Hozzá lehet adni, hogy minden Charta hasonló sorsban részesült.

Megállapitván e szükséges mérlegelést a tulajdont illetőleg, s annak áthághatlanságát tévén a köztársaság alapjává, Harrington a felsőbb törvényszékeket egy egészen sajátos módon szervezett tiszt-

---

[1]) E Toland (1670—1722), egyike ama kor legkülönczebb szellemeinek, szemtelen skepticismus, botrányos kéjenczség és eszelős pazarlás által tette magát nevezetessé. Kiadója volt Harrington Jakab munkáinak, mellyekhez saját ábrándjait is mellékelte. Mint irlandi katholikus a protestans vallásra tért s hittagadásának zálogául gúnyiratokat tett közzé a római vallás ellen.

viselői karból akarná alakitani, melly titkos szavazással választatnék, s részenkint ujittatnék meg. Egy, mindig szabad és őszinte szavazatok többségével nevezett tanács ruháztatik fel a hatalommal; s meghatározott időkben a tagok egyharmada kilép, hogy másoknak adjon helyet. E kötelező kiküszöbölések s ez egymásutáni belépések utján ama gyülekezet levetközi a régi elemeket, hogy uj életet vegyen fel magába; s a legfőbb hatalom, a mellett hogy változhatlan és állandó, ifju arczot ölt, és megőrzi erőteljét. Ez volt Harrington eszméje; s a rendszeres egyenlőségre alapitott eme kormányforma mellett semmiféle párt sem keletkezhetnék, hogy magának követelje a hatalmat és gazdagságokat, mert amazt a választás mérsékelné, ezeket pedig a törvény korlátozná. Többé tehát sem lázadások, sem egyenetlenségek nem lennének; valóban mi is adhatna azokra okot? A nép nem veszélyezteti nyugalmát ok nélkül, s nem kárhoztatja magát haszontalanul öngyilkosságra. Midőn a közérdek van tulsulyban, a törvények uralkodnak; midőn a magán, az emberek. Harrington visszautasitotta az emberek uralmát, s a törvényekét kivánta. Kitünik ebből, hogy az ő pásztorkölteményéhez semmi, még bizonyos éleslátás sem hiányzott.

Harrington, miként hihető, nem volt bámulója a mérsékelt egyeduralomnak, s nem fölösleges ismételni néhányat ama nagyon igazságos szemrehányások közől, mellyeket ő e kormányformának tesz: „Egyeduralmi kormányforma mellett, melly aristocratia által mérsékeltetik, (mondja ő) a nemesség mind a királyra, mind a népre nyomást gyakorolván, a király kénytelen ugyanegy időben küzdeni a nemesség ellen a nép, s a nép ellen a nemesség érdekében. A népnek ismét két ellensége van, a nemesek t. i. s a fejedelem, s ezek ellen fellázad. A harcz mindaddig tart közöttök, mig e hatalmak egyike elnyeli a másik kettőt, vagy mind a három meggyengül a folytonos villongásokban, annyira, hogy zsákmányává lesznek egy jobban alkotmányozott és hatalmasabb államnak. A mérsékelt egyeduralom tehát nem jó kormányforma; de ha igaz, hogy illy elerőtlenedés és hanyatlási állapotok nem fordulhatnak elő a mi Oceanánkban, be kell ismerni, hogy az kitünő, tökéletes, halhatatlan köztársaság!“ Milly szerzői lelkesültség!

Azonban csalódnék, ki Harrington egyenlőségét ama póriassal tévesztené össze, mellyet a demokrata társadalmi szintezők czéloznak. Az Oceana szerzője a helyett különféle kikötésekkel áll elő, s bizonyos különbségeket akar fentartani a társadalmi fokozatokban. Sőt tovább megy és erősiti, mikép Mózestől kezdve minden köztár-

ság alapitója nemesember volt, mert, mondja Harrington, a költészet, a törvényhozás, a müvészetek és tudományok szelleme akármelly állapotot fölkereshet, de a politikai szellem kizárolag a nemesember öröksége. S alább hozzáteszi: „A milly lehetetlen katonákból álló hadsereget képzelni tisztek nélkül, vagy tiszteket katonák nélkül, ép olly képzelhetlen a köztársaság, melly e névre méltó volna, csupán népből nemesség nélkül, s nemesség nép nélkül.“ Csodálatos ellenmondás! Az a merész elme, melly semmit nem kimél a politika körében, melly a vagyont zsákmányul dobja oda a törvény önkényének, ugyanaz a hatalmat a folytonos rotatio rendszerének veti alá; semmi tisztelettel nem viseltetik a létező intézmények, erkölcsök, előitéletek iránt, s mindazáltal közepette az általa okozott romoknak, e kérlelhetlen ujitó megemlékezik róla, hogy ősi családból származott, hogy nemesember, s ez eszmék behatása alatt kinyilatkoztatja, miszerint köztársaság nem létezhetik nemesek nélkül. Különös egyezkedései az emberi szivnek!

Egy illy vázlatú s eredeti leleményesség által élénkitett könyvnek okvetlen föl kellett költenie a közérdekeltséget. A szerző, ugy hozván azt magával lényeges fogamzatának természete, a legapróbb részletekre kiterjeszkedett, s egy történelmi rajzban hozzáfogott a mult idők összes intézményeinek rövidletezéséhez, kezdve Mózses istenuralmi községétől egészen Hollandia uj köztársaságáig; kimutatta azok előnyeit és hátrányait, jótéteményeit és fogyatkozásait; az irott törvénynyel az értelmezés tévedéseit állitotta szembe; egész a világ eredetétől s a társadalom bölcsőjétől kezdve lépésről lépésre követte az emberi nemet tapogatózó és bizonytalan járásában. Innen Anglia évkönyveire térvén át, nagyobb kiterjedésben és tekintélylyel vette azokat birálat alá, miközben elmés itészettel helyenként érdekes tanultságot elegyitett, s folytonosan mély és éles elmének adta bizonyitványát. E tanulmány öt saját eszméinek kifejtésére vezette, mellyeknek, hogy nagyobb érdeket keltsen iránt ok az olvasóban, költelmi alakot (fictio) kölcsönzött. A különféle kormányformák védői a törvényhozók egy nagy gyülekezete előtt jelentek meg, melly előtt az Oceana köztársaságnak is elő kellett adnia rendszerét. E vitatások, természetesen, olly módon intéztettek, hogy az előny a kedvencz combinatiónak biztositatott; habár a vélelmek bizonyos mérséklettel és látszólagos részrehajlatlansággal fejtettek ki.

Azonban daczára az érdekeltségnek, mellyet az Oceana kelthetett, a könyv csak nagy habozás és hosszas halogatás után jelent meg. Harrington vonakodott közzétenni müvét, mellyet tökéletlennek

tartott, s melly amaz ábrándos kormányforma képével felkölthette az egyformán megdöbbent két párt szenvedélyeit. Mindazáltal a mü idő előtt ismeretes lett, mert Harrington barátai a közönség tudomására hozták annak egynémelly helyeit és főbb fejezeteit; illy módon a könyv tartalma főbb vonalaiban közszájon forgott a városban, s ki volt téve az értelmezéseknek. E vigyázatlanság hátrányára szolgált a munkának. Megtudván, hogy a hatalom és tulajdon között megállapitandó egyensulyról van szó, nagynak találták a zajt, mellyet illy csekély fölfedezésért csaptak; holott mig a titok megőriztetett, s csodákat igérő kormányformáról beszélgettek, nagy lelkesültség nyilatkozott ugy a győzők mint a legyőzöttek politikai pártjaiban. Az uj szultán basái, a protector lordjai és vezér-őrnagyai, inogni érezték maguk alatt bitorlott székeiket; mig a lovagok, kik ismerték Harrington köztársasági rokonszenveit, komoly szemrehányásokat tettek neki, a miért nyilvánosan ragaszkodott illy felforgató tanokhoz. Igy ment a dolog, mig az Oceana rejtély maradt; de a mint kihiresztelteteti, többé senkit sem hozott zavarba. Mindenki inkább egy utopista mint politikus müvét látta abban, megszünt a félelem, alászállott a kiváncsiság. De most már nem lehetett többé késlekedni közzétételével, miután nyilvánosságra hozatott a titok; Harrington barátai és ellenfelei egyformán követelték, becsületének és saját dicsőségének érdeke kötelességévé tették azt. Engedett tehát a körülményeknek, s kéziratát, több darabra osztva, különböző nyomdáknak adta át kiszedés végett. S az Oceana első kiadása (1656) magán viseli e bizonyos tekintetben rögtönzött kivitel jellegét, mert a római és olasz nyomdabetük és jegyek különös zagyvalékát tünteti elénk, s a mü befejezéséül negyedrét és kétszer hasábozott több lapnyi sajtóhibák lajstroma van hozzá mellékelve. Cromwell pártbivei lesték a zsákmányt, sóvárogva, hogy elnyelhessék azt. Harrington maga balcsillagzat alatt született kötetének szerencsétlenségeit az erdei vadéival hasonlitotta össze, mellyet a vadászok erdőről erdőre üldöznek. A protector fogdmegeinek, miután nyomdáról nyomdára kutatták, végre sikerült azt megragadniok, s azon-nedvesen diadallal vitték a Whitehall asztalára. Harrington minden sürgölése és kérelmei, hogy lefegyverezze a birálókat és megmentse müvét, gyümölcstelenek maradtak.

Midőn e könyv közzététetett, az elmék még mindig telve voltak a köztársaság szó által ébresztett ábrándokkal, habár már érezhető kezdett lenni bizonyos határozatlan visszahatás. Óriásivá növekedett a nyomor, s a bukott egyeduralom által hátrahagyott emlékek nem voltak veszély nélkül az uj kormányra nézve, melly nem

állhatta ki azokkal a szembesitést. Harrington bizalmas hangon amaz idők nyugtalan lelkiállapotát az ebkölykökéhez hasonlitja, mellyek zsákba kötve s ott magukat kényelmetlenül érezve, egymás lábait harapdálják, mintha kölcsönösen egyik a másiknak tulajdonitaná az alkalmatlanságot, mit érez. Egy szenvedő nép előtt üdvösnek kellett feltünni a körrendszernek a hatalomban, mert urat cserélve semmi veszteni valója nem volt. Miért is Harrington R o t a-ja rövid idő alatt olly népszerüségre tett szert, hogy e néven titkos gyülde alapittatott, melly a közönségnek is megnyitotta ajtait. A politikai gyüldék szinterül szolgáltak, mellyen a kor legnagyobb elméi mutatták be magukat; azokban kaptak hirre annyian, kik dicső nevet hagytak hátra a történelemben. A Rota-gyülde csakhamar nevezetessé vált. Tagjai egy nagy kerek asztal, azaz a régi lovagság s a mostani egyenlőség asztala körül ültek, melly körületének egy pontján félhold alaku nyilással volt ellátva, mellyen át kávét szolgáltathattak maguknak a nélkül, hogy megszakitották volna a szónok beszédét, ki a nemzet állapotáról értekezett. Bármilly rendszabályt kellett hozni amaz ábrándos köztársaság ügyei érdekében, csalástól ment titkos szavazás utján hozatott az, miként maga a rendszer feltalálója bizonyitja, ugy hogy Harrington már felekezetet alkotott.

Választás- és rotatio-elve különösen gyülöletes volt a parlamentaristák előtt, kiknek sehogy sem tetszett megfosztatni a hatalomtól, melylyel birtak. Mindazáltal Neville Henrik, a P l a t o r e d i v i v u s szerzője, Harrington benső barátja és legmelegebb párthive, ugyanaz, kiről Hobbes, az O c e a n á r ó l beszélvén, ugy nyilatkozott, hogy ugyanazon rendszerből meritett, egy napon ama hihetlen bátorságot vette magának, hogy a képviselők kamrája elé terjesztette a rotatio-rendszert, mellyről akkoriban annyit beszéltek; nyiltan kijelentvén, hogy ha e kormányzat-minta el nem fogadtatnék, rövid idő alatt Angliában nem lesz egyéb az intézmények romjainál. Az alsóház tagjai, természetesen, nem fogadták el egy jövendőbeli öngyilkos tanácsát; megköszönték a szónok jó szándékait, s határozottan fent artották törvényeiket.

Harrington rendszere mások szemében távolról sem birt amaz érdemmel, mellyet annak bizonyos rajongó párthivek tulajdonitottak. Egy, illy ellensulyok által mozgatott politikai óramü, illy viszon-váltakozó darabokból összerakott értelmi gépezet, első tekintetre elmés szerkezetnek látszhatott, de a kevésbbé mélyreható elmék is könnyen fölismerhették, hogy ez az egész dolog nem volt egyéb mint a képzelem játéka, mellyet lehetetlen alkalmazni. Kisérletet téve vele ez

óra ingái gyakran összebonyolulnának, s a gép mozgása többször megakadályoztatnék vagy széttöretnének a kerekek. Mindjárt a mü első megjelenése óta szemére vetették a szerzőnek, hogy az örök mozgás agyrémét akarja bevinni a politikába. Melly vád ellen Harrington nagy élénkséggel védte magát; azt mondá ö, igen jól tudja, hogy az anyag hatálya mindig a tartósságtól föltételeztetik, s hogy az örök mozgás összeférhetlen olly tárgyakkal, mellyek bármi változásnak vannak alávetve; de hozzátette: „Egész máskép áll a dolog az egyenlőség köztársaságát illetőleg, melly egy nép értelmére alapittatik. A nép nem aljas anyag, az sohasem vesz el; a törvény, mellynéltogva mozog, Istenből foly ki, s azért ép olly örök mint maga az Isten.“

Daczára szembeötlő életrevalótlanságának, Harrington politikai románcza szerencsés volt kitünő szavazatokat kapni és pedig nemcsak a kortársak, hanem a mult század tiszteletre legméltóbb értelmiségei között is. Hume például az angol irodalom dicsőségei egyikének nevezi ama könyvet; a benne foglalt ábrándos tervet pedig az egyedüli köztársasági mintának, melly megérdemli, hogy elmélkedjünk fölötte. Lehet, hogy a hires bölcsész szavaiban guny rejlik, de valószinü, hogy annál jobbnak itélte azt, minél ártatlanabb volt. Egyébiránt megjegyzendő, hogy a politikai kiadványok ellen 1688-ban Oxfordban rendezett nagy végrehajtás (auto-da-fé) alkalmával, mig Baxter Szent Köztársasága (Holy common wealth) elégettetett, melly mü czáfolata volt a Pogány köztársaságnak (Heathen common wealth), miként az Oceaná-t Baxter, Milton és Hobbes nevezik, a végrehajtók egyikének sem jutott eszébe ugyanazon büntetést szabni Harrington árnyára s máglyára kárhoztatni munkáját. A románcz kegyelmet talált szemeik előtt, s a költelem jellege lefegyverezte szigorukat. Mindazáltal a köztársasági párt nagyrészt az Oceaná-ból meritette programját, s ugyanezért akart Toland annak kiadója lenni. Mint Harrington bámulója, Toland sokkal tovább ment, mert Milton életrajzá-ban az Oceaná-t ugy mutatta be mint a tökéletes, gyakorlatiasitható kormány mintáját, melly megszentelte az igazi egyenlőséget. Végre egy századdal később Hollis Tamás,[1]) ki Corsicában köztársaság alapitását kisérlette

[1]) E Hollis egy másik példánya az Angliában olly közönséges bizarr főknek. Ö gazdagságai nagy részét azon népek segélyezésére forditotta, mellyek a szabadságért küzdöttek; nagy pénzösszegeket küldött az angol-amerikaiaknak, hogy támogassa öket küzdelmökben honfiai ellen; nyiltan köztársaságinak val-

meg, nyilvános hódolatot hozott az Oceaná-nak, kijelentvén, miszerint abban találta fel a valóban tökéletes és szabad kormány typusát.

Mindemellett az Oceana nem egyéb álomnál; de nincs-e ollykor az álmokban is valami valóság? Mennyi tünékeny és titokteljes jelenségek vonulnak el ollykor szemeink előtt, mellyeket nem lehet megragadni, sem megállitani! Azonkivül Harrington ábrándos képei szilárd alapon nyugodtak, s hosszas és komoly tanulmányok gyümölcse voltak, melly tanulmányok Aristotelestől kezdve Macchiavelliig, s Machiavellitől Hobbesig az összes bölcsészeti és politikai tudományokra kiterjeszkedtek. Ama könyv sok helyén eröteljes okoskodással s bámulandó elmeéllel találkozunk, sok és fontos igazság mély meggyőződéssel van abban kimondva. Harrington irálya ollykor nélkülözi a világosságot és választékosságot; de egyetlen iró sem multa őt felül a kifejezés könnyedségében és hevében; s elméje, bár mindig komoly tárgyakkal van elfoglalva, fáradság nélkül talál képeket s fényesen öltözteti fel azokat.

Csodálatos az emberi ész gyengesége! Harringtontól senki sem tagadhatja meg az éles, ollykor prófétai elmét,[1]) melly szellemi adományoknak igen sok helyütt kétségbevonhatlan bizonyitványait adja; mindazáltal éleslátása cserben hagyja őt ollykor. El lévén telve utazásainak emlékeivel, folytonosan magasztalja a velenczei aristokraczia titokzatos hatalmát, ugy tekintvén ez államot mint „köztársaságot, melly a felbomlás semmiféle csiráját nem rejti magában.“ Dicséri a tanács tagjainak körváltakozását, s ama titkos és fölebbezést kizáró hatalom eljárási módját. Harrington itélete szerint, ama kormánynak örökké kellett volna tartania, melly itéletet a tiz százados békés lét

---

lotta magát, s kamrájában Milton hét arczképét tartotta néhány butordarabbal együtt, mellyek a nagy költőé voltak, s mellyeket ő vallásos tisztelettel őrzött.

[1]) Harrington, ugy szólván, előre megérezte a franczia forradalmat:

„Midőn egy nép halálos ágyán izeg-mozog, kell, hogy meghalljon, vagy visszanyerje egészségét. Ennek daczára a világ népei, még mindig a góth kormányzat sarába merülve, nyugtalankodnak mint betegek, mellyek sem meghalni, sem meggyógyulni nem tudnak. Ha Franczia-, Olasz-, és Spanyolország mindharman betegek és romlottak nem volnának, egyikök sem maradhatna illy állapotban, mert a beteg birodalmak nem állhatnának ellen az egészségeseknek, s az egészséges birodalmak meggyógyitanák a betegeket, hogy megóvják magukat a ragálytól. *E nemzetek közöl, hitem szerint a franczia lesz első, melly felgyógyul bajából, s az, ha visszanyeri egészségét, kormányozni fogja a világot.*“

igazolni látszott. De ah, milly kevéssé szilárd alapon állanak a szemléleti vélemények! Egyetlen árulás elég volt, hogy megdöntse, mit Harrington leronthatlannak tartott; egyetlen nap bevégezte ama köztársaság bukását, egyetemben titkos szavazatával és hatalmi körforgásával, iszonyu és rejtélyes dictaturájával és conclavejával, mellyben a Tizek rettenetes és kérlelhetlen tanácsa tartotta üléseit. Milly botlásokat követ el a bölcs ember is, ha képzelmének szolgálójává teszi az igazságot! A szabad kormány védője, ki annak alapjává a nepfönséget tette, ügyvédeül lépett fel a legravaszabb zsarnokságnak, a millyen csak valaha létezett! Ha még élne Harrington, előrelátásai hitelének érdekében milly sok lapot kellene kitépnie az Oceaná-ból. De már életében is sok jóslatát látta meghazudtolva a tények által, mint például azt, melly szerint az akkoriban köztársasággá lett Angliában nem kaphatnak többé lábra az egyeduralmi intézmények.

Egyébiránt Harrington ez egész utópiájában semmi sincs, mi szilárd alappal birna. Az ujitó nagy értéket látszik tulajdonitani a birtok korlátok közé szoritásának, s az összhang legbiztosabb zálogát találja a földfelosztásnak, ha nem is föltétlen, legalább viszonylagos egyenlőségében. Ábrándok ezek, mellyeket csak a gazdászati tudomány állapota a XVII. században menthet némileg. A területi gazdagság bizonyára kiszámitható, de sok más épen nem. Mit használ megállapitani az egyenlőséget a földbirtokban, ha továbbra is fenmarad a pénzleti, ipar és kereskedelmi javak egyenlőtlensége? Miként ismerhetné, állapithatná és becsülhetné meg szabatosan az állam az összes értékeket, hogy aztán uj egyensuly szerint osszza ki azokat? Ha illy fajta census kiséreltetnék meg, a létező gazdagságoknak legalább fele eltünnék. Az emberben igen erös az egyedárusági hajlam, s hogy annak eleget tegyen, ha szükség, álnoksághoz és mindenféle szinleléshez kész folyamodni, csalni fog, kijátszand bármilly éberséget. Lesz tehát ismert és elrejtett vagyon. Mi több, a megtakaritás szeretete egyike lévén az emberi tevékenység legerősebb rugóinak, az illy módon csupán a napi szükségletekre szoritott termelés csakhamar annyira alá szállana, hogy majdnem semmivé lenne. A magán-gazdagság elé gördített bármilly akadály a közvagyonosodásra is mindig károsan hat, s most már hogy növeljék az egyedek jólétét, kevesbiteni kezdik az általános jólét összegét.

A tisztviselőknek rotatio utján való ujitása is inkább elmésnek mint elfogadhatónak találtatott. Mert e rotationak, némi kor-föltételek mellett, vagy az egész népességre ki kell terjesztetnie, vagy valamelly

kiváltságos osztályra szorittatnia. Ha az egész nemzetre kiterjesztetik s rákerülvén a sor minden polgárnak joga van a hatalom gyeplöit kezébe ragadni, a közügy a szenvedélyek és képtelenség zsákmányává válik; midön mindenki kormányoz, senki sem kormányoz. Ha ellenkezőleg az ujitásnak csak egy kiszabott körben van helye, rögtön viszály keletke zik az illy kiváltságot élvezők s azok között, kik abból ki vannak zárva; épen ez az európai társadalmak tényleges állapota. Daczára Harrington békés kilátásainak, mindenki előtt tudva van, hogy az illynemü kormányzat még eddig nem létesitett összhangot a földön. Egyébiránt az Oceana szerzőjének egy más, sokkal különösebb igénye is van, t. i. a nemesség fentartása mellett hozni be az egyenlőséget. Mindig igy járnak a merész elmék; egész határozottan előtételeket állitanak fel, s nem kevésbbé határozottan lerontják azokat következtetéseikkel. Azt kell-e hinnünk, hogy a következetlenség elválaszthatlan a lángésztől?

A megzavarhatlan bizalom, mellyet Harrington rendszerébe helyezett, soha sem hagyta öt el, s a monarchiának 1660 ban történt visszaállitása csak meglepte, de le nem verte. Ő ugy nyilatkozott, hogy a köztársaság fájába lehetetlen lesz többé valamelly egyeduralmi intézményt beoltani; mit felelhetett most, midön a tények meghazudtolták előrelátását? Harrington nem hagyta magát illy csekélység által lehangoltatni, s kijelenté, hogy, ha a király, bár a legtekintélyesebb családok közől választott tagokból parlamentet alakitana, hét év leforgása alatt maguk e nemesek kikiáltanák a köztársaságot!

Hobbes és Harrington, különböző szempontból mindkettő eredeti szellem, szemlélkedésök tárgyává tették a társadalmi kérdést, s megfejtését bátorkodtak annak adni. Egyik a rabszolgaságban találja azt, másik a szabadság egy nemében, melly libegve halad, s mindkettő nagyon távol áll az igazságtól. Hobbes erőteljesebb elme; Harrington termékenyebb az eszmékben. A Leviathan szerzője mélyebb, az Oceana szerzője elmésebb. Hobbesnak csak egy eszméje van, de ez az erők legnagyobbikát, az egységet foglalja magában; elmélete gyeplőit csupán egy kézzel tartja, folytonosan ura annak, oda vezeti hová akarja. Harrington kénytelen megkettőztetni erőit, mert különböző, inkább ellenálló és kevésbbé ismert eszközöket kezel; hisz egy hatalom foganatosságában, mellynek elemei megujulnak, s melly ép ezen mozgóságánál fogva önkényt kezébe esik annak, ki képes azt használni, s futja azt, ki vissza akar vele élni. Hobbes szervezni akarja a kényuralmat; Harrington lefegyverezni reméli azt.

Hobbes egyike a legnagyobb életkort elért hires gondolkozóknak; s kilenczvenkét éves korában eszének és tehetségeinek teljes birtokában hal meg. Ennek oka világos: felállitván elvét, Hobbes elméje zavartalanul nyugodott azon, s ez elv kizárta az ész küzdelmét, nem kevésbbé volt egyszerü mint erőszakos, nem kevésbbé világos mint félelmetes. Egész más volt Harrington állapota: az ő mérlegelés és egyensúlyeszméi folytonos izgatottságban tartották elméjét; védenie kellett rotatio-rendszerét mások és saját ellenvetéseivel szemben; folytonosan igazolni volt kénytelen amaz ollyannyira bonyolult gépezet értékét, s egyengetni a kivitel nehézségeit. Sok tekintetben munkája a regeköltők által kigondolt büntetések egyikéhez hasonlitott; vizet töltögetett feneketlen hordóba. Nem csoda tehát, ha agya nem viselhette el sokáig a fáradságot, s hogy csakhamar ábrándos látások által zavartatott. Egészben véve Harrington sokkal nemesebb jellem mint Hobbes.

Halála után, kiadója Toland, müvei élére egy gúnyiratot bigygyesztett, a Monarchia alapjairól és okairól czimlalatt, mellyben utálatos módon támadtatik meg I. Károly. Ez azonban ocsmány rágalom Toland részéről, mert Harrington soha sem irt ilyesmit, nem is irhatott: ő jelen volt a szerencsétlen fejedelem végperczein, s őszintén siratta halálát; s lehetetlen, hogy képes lett volna meggyalázni emlékét. Ama gúnyirat valódi szerzője John Hall, egyike azon idők legmerészebb demokratikus iróinak. Harrington szivében volt valami lovagias, mi Hobbesnél mindig hiányzott; de ez jobban ismerte a gyakorlati élet titkát, s még tulzásaiban sem sértette meg a határokat, mellyeket büntetlenül át nem lehet lépni.

D'Israeli, *Egyvelegek.*

F) 405-ik laphoz.

Mohammed, III Amurat fiának körülmetéltetési ünnepélye. 1582-ben

Amurat soha nem látott fénynyel, s Kelet és Nyugat összes fejedelmeinek vagy legalább azok követeinek jelenlétében akarta megünnepelni fia, Mohammed körülmetéltetését. Egy évnél több idővel jelentetett előre a körülmetéltetés, melly az 1582-ik év junius havára volt kitüzve, s e végből küldött követek meghivták arra Európa, Ázsia és Afrika fejedelmeit. A bel- és külföld minden részére

csausok (állam-követek), muteferrikák (udvari futárok), seikek (csaschuedzsiri) és kamarások (kapidzsibashi) menesztettek, hogy meghivják az ünnepélyre a fentérintett fejedelmeket, s a különféle kormányzókat, kik személyes megnemjelenésöket csak ugy menthették ki, ha követek által tekintélyes ajándékokat küldöttek. A készülödések is egy évvel előbb kezdődtek. A császári konyha régi felügyelője Karabalibég a körülmetélési ünnepély intézőjévé (emin) s a régi nisandzsi Hamzabeg annak felügyelőjévé (nazir) neveztetett. Ez utóbbi egyelőre félmillió aspert kapott a közkincstárból a költségek födözésére. Több konyhát épitettek; a hyppodrom, hol Soliman idejében is nagy fénynyel ünnepeltetett növérének Ibrahimmal való egybekelése s fiainak körülmetéltetése, most ujból ugyanazon czélra fordittatott, de olly nagyszerüséggel és pazarlással, melly minden előbbi ünnepélyt felülmult. A kimenetel megfelelt az előkészületeknek, s a körülmetélési ünnepélyhez, mellyet III. Amurat fia Mohammed részére rendezett, soha nem fordult még elő hasonló az ottoman államban, s annak emelésére a legnagyobb pompa s az erötani müvészeteknek, mennyire azok a fővárosban ki voltak fejlödve, virága egyesültek. Látni lehetett ott nemcsak a szemfényvesztőket, büvészeket, tánczosokat, énekeseket, küzdőket, vivókat és bohóczokat, hanem a müvészek és követek testületeinek, a birodalmi kormányzók s a külhatalmak ajándékainak menetét is.

A négyszáz lépés hosszu és száz lépésnyi széles hyppodrom következőleg volt elkészitve. Felső részén, hol most a tébolyda áll, egy, száz lépésnyi négyszögtér rekesztetett be deszkákkal főzési helyiségül. Ibrahim basa palotájában több nyilt kéjlak és födött páholyok voltak a sultán, a korona-örökös s a sultánák részére. A palotán alul ugyanazon vonalban egy, kilenczvenöt rőf hosszu épület emelkedett, melly hat lábnyi magasságban kőből s aztán három emeletre fából épült; az alsó emelet a keresztény hatalmak követeinek volt szánva; a középső a belső és külső udvar agáinak; a felső a bégeknek, beglerbégeknek és vezireknek, szobákkal és termekkel. Ezen alul egy hét láb magas és tizenkét láb hosszu csarnok épült köből a kapudan basa s a tengerész bégek részére. Szemben az Ibrahim palotával, azon helyen, hol akkoriban az utolsó nagyvezir Ahmed basa palotája állott, s most Ahmed sultán mosheája emelkedik, voltak felállitva a mesterkélt pálmák vagy ugynevezett nász-gyertyák, s a sultán kápolnájának zenekara. Alább ugyanazon oldalon a perzsa követség részére rendelt állvány emelkedett egy csillárral, melly kötelekről füg-

gött s száz meg száz gyertyából volt összeállitva. Aztán a franczia követ páholya következett, ki a császári küldött mellőzésével első helyet igényelt magának, s kivánságának elég nem tétetvén, meg nem jelent, okul adván, mikép a legkeresztényebb fejedelem követének nem illik pogány szertartásokon jelen lenni; e páholy akkor a tatár és lengyel követek által foglaltatott el. Tovább, szemben a kapudán basa csarnokával, egy nagy sátor volt, hol szörböket és egyéb frissitöket lehetett kapni. A tér közepén két magas rúd emelkedett, egyik veresre festve, másik olajjal bevonva; csúcsukon nagy lámpa volt ezer meg ezer fénynyel, melly éjjel meggyujtva lebocsáttatott. A rend és biztonság gondozásával megbizattak: Ibrahim basa rumilii beglerbég, a nász-ünnepélyek felügyelője (d u g u n d z s i b a s h i); Dzsafer basa, Anatoli berglerbégje, Sókollí veje, nagyszörbös (s h e r b e t d z s i b a s h i); Uluge Ali kapudan basa, a csarnokok és páholyok épitészeti főnöke (m i m a r b a s h i); Ferhad basa, a janicsárok agája, testőrfőnök. A rend s a tér tisztaságának közvetlen fentartása ötszáz öntözőre (t u l u m b a d z s i) bizatott, kik nevetséges módon különféle bőrökbe öltözve, kecskebőrből készült szennyes és felfútt tömlővel voltak fölfegyverezve s azzal verték a zajongókat; kapitányuk, szalma-csótárral fedett szamáron ülve, egyszersmind a nép bohóczául szolgált.

Junius 1-én a sultan, s más nap a korona-örökös ünnepélyes menetben vonultak ki a szeraljból, s Ibrahim basa palotájába tértek, melly a hyppodromban készült. Elül mentek a csausok és muteferrikák, arany szövetbe öltözve; aztán következtek az udvar és a csapatok agái; ezek után a mesterséges pálmák vagy nász-gyertyák tizével vagy huszával, a nagyobbak közepette, mellyek közől négy husz röfnyinél is magasabb volt, s nyolczvan s több janicsár által vitetett. A korona-örökös öt ujnyi széles aranyhimzéssel szegélyzett vörös atlasz öltönyt viselt; turbánján két kócsagtoll, jobb fülében rubin, jobb kezén smaragd diszlett, oldaláról drága kövekkel ékitett szablya és egy aczél buzogány csüggött, mellynek gömbje több lapra metszett és aranyba foglalt kristály volt. Mihelyt megérkezett s atyjának kezet csókolt, a nász-pálmák felállittattak szemben a palotával, s zajos zene töltötte be a levegőt. Három nappal később jöttek a sultánák a csemegék kiséretében, miként a sultán a roppant pálmák között érkezett; amazok a női szelidséget, ezek a férfiui erőt jelezték. A menetet tiz vagy tizenkét fogoly zárta be Magyarország és Bosznia határairól, mindnyájan koczkáztatott egyének, kik szablyákkal marczangolták és nyársakkal szurkálták magukat; egyikök a test és bőr közé szúrva

nyelét, vitt egy lobogót, karjai nyilakkal voltak átverve, hátán hat szöggel oda erősitett néhány lópatkót viselt, a vér mindenfelől bugyogott belőlök: fájdalmas látványa a kétségbeesett türelemnek. Rangjok szerint pénzajándékot kaptak, s a fő közöttök négy ezer asper jutalmat nyert. De minthogy kettő meghalt az önmagukon elkövetett embertelen kinzások következtében, az ünnepély további folyamára eltiltattak az illy látványok. A czukrosságok kilencz elefántot, tizenhét oroszlánt, tizenkilencz leopárdot, huszonkét lovat, huszonegy tevét, tizennégy zsirafot, kilencz szirént, huszonöt kerecsent, tizenegy gólyát, nyolcz varjut, nyolcz réczét s egy szökő-kutat ábrázoltak egészen fehér czukorból, mellyet husz ember vitt. Más husz ember egy kastélyt, egy diwet vagy erdei ördögöt, öt pávát, ugyanannyi karos gyertyatartót, tizenhat korsót tizenhat kannával, nyolcz majmot, két sakk-táblát, harmincz-három tálat gyümölcsökkel, hetet tengeri halakkal, emelt, melly ábrák mind czukorból de durván voltak készitve. Végül az ehető édességeket tizenöt teherhordó ló vitte, mellyek közől nyolcz veres damaszkkal és hét ezüst damaszkkal volt födve. Mialatt a csemegék osztogattattak, néhány arab és más merészek életveszély között felállitott rudakat, a hyppodrom lobrát és támoszlopait mászták meg és csúszkáltak le azokról. Azután a nagy pálmák érkeztek meg, mellyek magasságban jóval felülmulták az első menetéit; husz-harmincz rőfnyi magasságban, hét emeletre voltak osztva s különböző szinü hét, nagy üres viasz-gömb által képeztettek. A legalsó négy-öt rőfnyi körülettel birt s egymásfelé helyezve fokozatosan kisebbedtek; rajtok köröskörül madarak, állatok, gyümölcsök, tükrök voltak, ugy hogy mindenik pálma egy kis világot képezett, jelve volt a világ-erőnek, melly folytonosan termel s áthatja a hét kört. A pálmamenethez szükséges tér megnyerése végett néhány utcza kiszélesbittetett, a tetők leemeltettek, több ház lerontatott. Másnap a vezirek mutatták be ajándékaikat; a nagyvezir Sinan az atya-sultánnak gazdagon fölszerelt, aranytól fénylő, gyöngyökkel kivarrt csótárokkal diszitett öt, a fiunak három lovat s negyvenezer zechino értékü ruhát ajándékozott; Siawus basa, másod-vezir, nyolcz lovat s huszezer zechino értékü arany szövetü három öltönyt ajánlott fel; Mesih basa, a harmadik herélt vezir, négy lovat, azok közől kettőt nyereggel és szerszámokkal, és százötven öltönyt harminczezer zechino értékben: Mohammed basa, a gerrah, azaz sebész, ki azért neveztetett igy, mert mint a sultan borbélya emeltetett vezirségre, körülbelül tizenötezer zechino értékü lovakat, öltönyöket, rabszolgákat és ezüstnemüeket; Osman kiajabég vagy belügyminister sok ezüstkészletet, mellyek az

azokat vivő georgiai és cserkesz ifjakkal együtt tizezer zechinóra becsültettek.

Az ünnepély napjai alatt száznál több görög, albán és rhätiai jelentkezett az islam fölvételére; födetlen fővel egy ujjukat tartották fel, s a szeraljba vezettetvén, körülmetéltettek; a körülmetélt keresztények e nyája mintegy előjátékul szolgált a fejedelem körülmetéltetésének. Esténként a piaczra ezernél több rizszsel telt tál tétetett ki, mellyek mindenike egy kenyérrel volt befödve, s tizenhat—husz egészben megsütött ökör, szarvakkal, körmökkel. A nép rárohant a kitett eleségre, s a tér egyszerre rizszsel s a széttört tálak cserepeivel lett behintve. Az arsenal kétszáz rabszolgája rögtön megtisztitotta azt, s félszázad tömlő hordár felöntözte, mihelyt legkisebb por keletkezett. Beállván az éj, százötven nagy lámpás s az emlitett világitó fa gyujtatott meg; a tüzjátékok nappali fényt vetettek a hyppodromra s a városra. Következő napon megjelent az ötszáz tömlős ember, grotesk alakokban és csoportokban. Dervisek, szemfényvesztők, küzdők, kötéltánczosok, majomvezetők, mindenféle zenészek szórakoztatták és mulattatták a népet hempergésökkel, ugrálásukkal, küzdés és másféle gyakorlatokkal. Este szinlelt rohamot rendeztek egy magyar czölöpzet ellen, a hol is lándzsák helyett botokkal és tárcsák helyett vánkossal fegyverzett ostromlók támadtak, visszaverettek, eltörték nyársaikat, kardot ugrottak; végre a czölöpzet bevétetett, felgyujtatott, leromboltatott. Következő napon a császári követ, Preyner ur, tizenkét kamarás által hivatott meg az ünnepélyre, kik egy czukorsüteményekkel telt tálat vittek neki A perzsa már két nappal előbb elfoglalta helyét, hasonlóképen a lengyel Philippovszky.

A császári követ hat köteg czoboly-bört vitt ajándékba, mellyek mindenike negyven darabot tartalmazott ezer zechino értékben, és négy szelindeket; az erdélyi követ, Szalánczy László, tizenkét kettős alju ezüst serleget, tizenkét szép müvü ezüst tálat, két medenczét, négy karos gyertyatartót, mellyek részben aranyozottak voltak; Moldva, Oláhország és a ragusaiak vajdái ezüst serlegeket, csészéket, órákat; a tatár khan hat köteg czobolyt, ugyanannyi prém-öltönyt, öt köteg nyest-bört, hat hermelin-öltönyt a nők részére, hat tengeriló-fogat, és husz keresztény ifjut foglyokul. Fez és Marokko sultánjának követei gyöngyházzal kirakott ládácskában, egy gyöngyökkel ékesitett beretvát, két aranyhimzésü szőnyeget és négyet selyemből fa és virág himzésekkel, egy zabolát arany és drágakő gömbökkel, egy gyémántoktól tündöklő fekete kocsag-forgót, egy vizilócséket, gyöngyökkel és drágakövekkel kirakott kengyelvasakat, sok

köteg selyem, négy köteg arany szövetet, sok aranyba foglalt gyöngyöt, és negyvenezer adópénzt. A dervisek több órán át folytatták tánczukat, a mórok mint Satirok lejtettek, mások álarczban, szarvakkal és bőrbe öltözve a piacz körül hevertek. Éjjel igen szép mesterséges tüzes tornyokat, sátrakat, szökőkutakat, repülő-lovakat világitottak meg, s azalatt medvéket, rókákat, ebeket bocsátottak szét a nép között farkukon és hátukon égő fáklyákkal és röppentyükkel, nagy mulatságukra a nemes uraknak, kik jót nevettek a megijedt nép háta mögött. Az égő és pattogó röppentyük között költők nászénekeket olvastak fel a nagyvezír előtt, mellyek tulzásain és nagyitásain meglátszott az őket környező tüz lázas hatása. A mórok tánczai s a zsidók bohóskodásai egész éjfélig nyujtották az ünnepélyt. A következő nap a janicsár tisztek lakmározására volt szánva, kik százhetven asztalnál vendégeskedtek, mellyek mindenike tizennégy teritékkel volt ellátva. A nagyvezir s a janicsárok agája vitték a házi ur szerepét, s a fegyvergyár kovácsai szolgáltak ki az asztaloknál. A solak-ok és a peiki-k, azaz a sultán ijász és alabardas testőrei, ügyességet fejtettek ki a nyilak és nyársak röpitésében, s vasba és bronzba voltak öltözve, mellvérttel és sisakkal. A császári követ kiséretével lóháton a piaczra ment és elfoglalta páholyát, honnan szemlélője volt a medve- és majom-vezetők ugrálásainak, a dervisek és sofik körtánczának, a spahik lovag-müvészetének, s a héberek és egyiptomiak büvészi mutatványainak. Junius 9-kén a theologus jogtudósok, a muftik és kadiaskerik, a kadik és naibok, a muderrik, chodzsák, a seikek és imámok vendégeltettek meg hetven asztalnál. Majd hetven kocsi érkezett megrakva apródokkal, kik mint sipalgok elhagyván drinápolyi kamráikat, a sultan kézcsókolására jöttek. A téren két várkastély emelkedett; az egyik nagyobb, melly mint a muzulmanoké szerepelt sárga és vörös lobogókkal, szemközt a sultan páholyával; a másik kisebb, keresztény lobogóval, mellyen több kék és veres kereszt volt látható fehér mezőben. E kastélyok kölcsönösen bombázták egymást; az első őrsége egészen a másodiknak falaiig tolta előre futóárkait és tüzérségét; ennek falai összeomoltak s négy sertés rohant elő belőle, mellyekkel a keresztény hatalmakra czéloztak, kiknek követei jelen voltak az ünnepélyen; s hogy még nagyobb legyen a gúny, a császári követ házából egy sertést vezettek elő, mellyet három oroszlánnal tépettek szét. Héberek és mórok bohó tánczokat jártak. Másnap a császári követ akarta benyujtani ajándékát, melly három drága gyürüből, öt más ékszerből és két pompás éremből állott, az egész negyvenezer zechino értékü; de értésére esvén, hogy a

velenczei Soranzo megelőzte, az ünnepély utánra hagyta a dolgot, s akkor nagy kihallgatáson adta át a sultánnak azokat. Velencze ajándékai ezüstnemüek és aranyszövetek voltak, mellyek értéke ötödrészét tette a fentebb emlitett összegnek.

Junius 11-én, midőn a spahik vendégeltettek meg, kezdődtek a müvészi testületek ünnepélyes menetei, mellyek huszonegy napon át tartottak, minden jót kivánván a sultánnak imáikkal és áldásaikkal. A különböző testületek müveik egy-egy példányával kedveskedtek s viszonzásul két marok uj aspert kaptak. Mindnyájan vetélkedtek a szép ruhákban és bizarr diszitésekben, de különösen tanonczaik felékesitésében, mellyek rendben mutattattak be a sultánnak. A mint a dervisek, kiknek testvérületéhez tartozott e vagy ama testület, kifejezték szokott jókivánataikat a nagyurnak, a chodzsa beszéde zajos és átalános A m i n! a m i n! kiáltásokkal fejeztetett be. A menetet a női föveg- és lábbeli-készitők nyitották meg, mi talán bók akart lenni a sultánák iránt. A föveg- és csizma-készitők arany-ezüst szövetü lobogókkal, szines mennyezetek alatt lépdeltek, mellyek neve (baldachin) mutatja, hogy a középkorban Baldachnak nevezett Bagdad városból származtak. Egy veres arczu csizmadia-legény, arany szövetbe öltözve, egy aranynyal himzett piros szattyánból készült nagy csizmát adott át a sultánnak. Aztán több hordozható bolt következett árny- és chinai modoru bábjátékokkal, s néhány héber német és spanyol katonának öltözve, mások pedig teknőczök módjára paizsokkal fedve. Éjjel egy kötélen sok lámpást gyujtottak meg olly módon elrendezve, hogy Pythagoras ötszögét képezték, mellyet ők Salamon pecsétjének neveztek. A gyapot-munkások gyapotból alakitott oroszlánokat és tengeri szörnyeket, buzogányokat és csillagokat hordoztak, illy módon e puha anyagban a legkeményebb tárgyakat utánozván. Másnap a tüzérek és fegyverkovácsok vendégeltettek meg. A férfilábbeli-készitők és nyereggyártók elül mentek, egy roppant szattyán csizmát, sárga papucsokat s néhány, levelekbe göngyölt póznát emelvén, mintha lomb-botok lettek volna. A nyereggyártók hat keréken egy járdaló boltot huztak, mellyben néhányan mindenféle nyergek és lószerszámok készitésével foglalkoztak. A kaftán és selyem öltöny-redőzök vörös és sárga-vörös damaszk lobogó alatt lépdeltek; mintegy ötven, selyembe öltözött gyermek egy kocsit vett körül, mellyen egy gyermek a kerek márványasztal helyett mestere beretvált fején fáczolta a selymet. Leszállván az éj, Uluge Ali kapudán basa tüzijátékot rendezett, melly hajókat, tornyokat, kastélyokat és elefántokat ábrázoló szép rajzaival minden előbbit felülmult. A

büvészek és kötéltánczosok ügyességök és veszélyes ugrásaikkal bámulatba ejtették a népet, melly összecsoportosulván tátott szájjal szemlélte őket. Junius 14-én a spahik rendeztek tornajátékot; s miként a keresztények illynemü játékain török és mór fők vétetnek czélba, ugy itt frank és keresztény fők, német sisakok és magyar kalpagok használtattak czélpontul. Sokolli özvegyének rabszolgái, kik körülbelül kilenczszázan voltak, kardok és ijak között járt tánczban szent György csatáját ábrázolták a sárkány ellen. Azután két gálya következett, mellyek ugy tüntettek fel, mintha a tengeren usztak volna; az egyik megcsáklyáztatott, s elfogatván diadalban vitetett, maga után huzva lobogóját. Ugyanazon özvegynek házi zenekara egy mythologiai mimjátékfélét is adott elő; a harsonák, flóták és hegedük zajában egy olasz viaskodó Cupidónak öltözött gyermeket támadott meg, előbb hizelgésekkel, azután erővel; ekkor egy lándzsával fölfegyverzett leány, melly Dianna egy nympháját vagy Amazont ábrázolt, elüzte a merész ellenséget s megszabadította a gyermeket; kétszeresen szellemes inventio, mert egy sultana haremből került ki. Következő reggelen az arany és ezüst-fonók s a czukrászok tartottak menetet; előbbiek a nevezett fémeket fonták, utóbbiak czukor és méz szálakat nyujtottak, utánozni igyekezvén szinben az arany és ezüst fonalakat. A spahik és silidarok a közben szabályos négyesben futottak szembe egymással, megütötték az arany gombot, melly egy magas rúdra volt feltüzve, s páronkint távoztak; kettő közülök, aranyozott régi görög fegyverzetbe öltözve, egyetlen lovon ült, miként a keresztes háboruk idején a templariusok és fegyverhordozóik szoktak volt; előbb az egyik fölemelkedett, a másik fejére állott; aztán egyszerre mindkettő a nyeregbe vetette magát; és sok játékát adták elő a mameluk lovarságnak, melly jóval régibb az angolnál.

Következő napon a dervisek orditás, körtánez, tüzevés, törvetés s más egyéb gyakorlataikkal felülmulni igyekeztek a szemfényvesztők mesterségeit, a vivók cselfogásait s a tornákat. Folytonos A l l a h és H u ! kiáltások között tánczokat jártak, izzó vasat fogtak szájukba, kést nyeltek stb., ugy hogy az utczákon, mellyeken elhaladtak, a nők, kiknek tiltva volt a téren megjelenni, sohajtoztak, sirtak, kiáltoztak ajtatosság és megindulásból. Egy a dervisek közől kigyókkal telt hordóba vetette magát, s nyugodtan maradt ott; másik követ tétetett mellére, mellyet nyolcz ember alig birt fölemelni, s kalapácsokkal törette szét magán; egy harmadik csekély távolban felállitott kések és kardélek között tánczolt. A tüzjáték ez éjjel egy erdőt és kertet ábrázolt ciprusokkal, mellyet egy görög áldozár készitett és vitt ki.

Napfeljöttével a selyemfonók, a kötél- és háló-gyártók jelentkeztek aranynyal áttört és szegélyzett furesa és különféle szabásu kalapokkal, sapkákkal. A pástétom és szörbkészitők menetközben hajlongtak, s mindenféle szinü szörböket osztogattak; a szövők a legfinomabb vásznat ajándékozták a sultánnak; a vargák nagy és kerek bőr asztaltakarókat, mellyek aranynyal voltak varrva, s varrás nélküli vizes palaczkokat ajándékoztak szintén bőrből. A következő napon a rumilii beglerbég, mint dugundzsi vagy az ünnepély igazgatója, vendégeltetett meg egy sátor alatt. A gyümölcskereskedők hosszu rudakra füzve hozták a gyümölcsöket; a czérnaárusok s a bőrkötény-gyártók elhomályositattak a fény és pompa által, mellyet az aranymüvesek és ékszerészek kifejtettek, kik őket követték s kik háromszáznál több aranyszövetbe öltöztetett ifjut vezettek; a csótárók és viaszgyertyák gyártói a bemutatott tárgyak nagysága által tüntették ki magukat. A lakoma napján, melly, a fazekasok s a lótakarógyártók után, a kapudan basa s a flotta kapitányai tiszteletére rendeztetett, a perai és galatai görögök tartottak menetet négy szinü, vörös, sárga, kék és fehér, négyszegü lobogó alatt. Legelül ötven pár lépdelt veres mellényben, melly alól kinyulott az ing, phrygiai szabásu égszin sapkában, czombjaikon apró csengetyükkel, s kezökben meztelen karddal. Egy elkülönitett csapat egy görög testvérületet ábrázolt; harmincz gyermek e nemzetből, arany szövetbe öltözve, gyöngyökkel és drágakövekkel szegélyzett fekete bársony sapkákkal, s ugyanannyian leányoknak öltözve, előzték meg a jegyesek fölött vitt mennyezetet, mellyet ismét az előbbiekhez hasonlóan öltözött gyermekek követtek. A két rész ekkor egy sajátságos tánczot kezdett járni; az első száz az alexandriai szemérmetlen tánczot adta elő, melly a dőzsölő papok tivornyáinak emlékét tartja fen; a második rész a szemérmes romaikát, mellynek bonyolult fordulatai a tömkeleg összevisszaságát utánozzák. Azután a dsebedsek vagy fegyverkovácsok jöttek, száz régi aranyozott fegyverzettel, gyártván és tisztogatván a fegyvereket; a könyvkötők éz papirszinezők, papir-lobogók s különféleképen szinezett papirba öltöztetett százharmincz ifju kiséretében, egy hordozható boltot emeltek, mellynek alsó részében egy gyermek papirt simitott, felsőbb részében pedig három más a Korant olvasta; ezeket követték a matrácz-készitők, ötven gyermekkel, kik mind arany szövetbe voltak öltöztetve s arany párnákon s vánkosokon ültek; a tükör- és csésze-müvesek szintén ötven gyermeket vezettek, kik tükrökkel voltak körülvéve, miért is az azok által visszavert napfény miatt

alig lehetett rájok nézni; ezután a fésü-gyártók következtek, melly eszköz minden öltöző-szoba asztalán nélkülözhetlen.

Huszonegy napon át tartottak e szemlék a kézmüves testületek fölött, a következő tizenhét alatt a gyapju- és len-festők, a lándzsa és dárdanyél-készitők, az ócskaruha-árulók, a héber szabók, nyereggyártók, a czigány kovácsok, a lőpor-gyártó héberek, a rézmüvesek, a mandula-árusok, halászok mutatták be magukat. A damaszkból dolgozók harminczhét rudon különféle gazdag szöveteket tartottak felemelve; a könyvárusoknak nem volt zenéjök, miként a többi testületeknek, hanem a helyett derviseket alkalmaztak, kik Allah! Hu! kiáltásokat hallattak. Azután a hüvelykujjon viseltetni szokott csontgyürük készitői voltak láthatók, melly gyürük az ijak ravaszának felvonására használtattak; továbbá a szövők és földmüvesek, a rostások és czinöntők, a szücsök, nyil-készitők, a gyógyszer, fü és virágárusok; a sajt vagy széna-árusok, lobogó nélkül, egy felkantározott ökröt vezettek. Azután következtek a kötélgyártók, a nemez, tü, bőr, kés, hüvely, erszény-készitők, a papirban metszők, a szikso és terjékkereskedők, a vizhordók, a kengyelvas-ezüstözők, sátor-készitők, varrók, lakatosok, czigányok, gyárosok, csizmadiák, kéményseprők, a kis badsestan s a buzatej-árusok, a turbán-készitők. E menetek közepette a budai kormányzó basa nyujtotta be ajándékát, melly ötven ifjuból, kilencz kocsiból, kilencz szablyából, kilencz buzogányból, kilencz órából állott, a tatárok e kedvencz számát fogadván el. Azután jöttek az üvegesek, hordárok, a csizmához szükséges vasmunkák készitői, a reszelő és fejszemetszők, a szórólapát és seprőkészitők, a foltozók, vaskereskedők, a görög nőczipészek, mosók, üstkészitők, fürészgyártók, a borbélyok hordozható bolttal, mellyben gyermekek nyirták egymást; a turbán-árusok, mérleg-készitők, zsirkereskedők, a közönséges szakácsok, pástétom-készitők, fagygyúgyertyamártók, s a gyümölcsárusok. Azután az iskolás gyermekek mestereikkel, a fapapucs-készitők, esztergályosok, puskamüvesek, borjuláb-főzők, szögkovácsok, mészárosok, kefekötők. E napon a Goletta (szorosut) megrohanásának látványa rendeztetett Sinan basa által. A következő napon jöttek a szállitmányok és átkelések vezetői; az olló, sarkantyu, lámpa, tentatartó-készitők; az épitészeti-fa-fürészelők, szalagszövők, füszedők, pintérek, pásztorok, madarászok, a fördőszolgák, a fürdéshez kivántató készülékekkel, minők a török kötény, tükör, üstök, lámpások, vödrök, korsók, tojás, beretválkozó eszközök s más hasonlók. Azután a moldvai pásztorok, a csizmavarráshoz szükséges eszközök készitői, a pénzverők, az olaj és sertészsir-árusok, az albá-

niai szappan-kereskedők. A héberek egy nagy kastélyt hordoztak, visszanyerni remélvén a már előbb birt jogot, mellynélfogva sárga turbánt viselhettek. Következtek a tollfestők, épületfakereskedők, öszvérhajtsárok, szabók, aprólék-kereskedők, ácsok, az uti-böröndök bevonói, a tánczosok, zenészek, kávésok, játékház-tartók, lókupeczek, egyiptomi kereskedők, napszámosok; az épitésznek alávetett munkások, minők a kőmüvesek, vésnökök, ácsok, kútásók, vakolók, vizvezető-készitők, kályhások, hajóépitők; azután a szemüveg-árusok, festők, turbán-készitők, egyiptomi sajkamesterek, kosárfonók, s végre a bormérők.

Egy harczjáték Csataldzse falu és Drinápoly között, ezer zechino jutalommal, s ezüst és arany pénzek osztogatása, tették az ünnepély összes napjai között kiválóvá julius hetedikét, a mellyen Mohammed ifju sultán a hyppodromon felállitott seraljban Mohammed basa vezir gerrah által körülmetéltetett. A körülmetéltetés eredménye arany tálczán a kasseki sultánának, a fejedelem anyjának, a bevérzett kés pedig a valide sultánának, a sultán anyjának küldetett. A vezir müködéseért nyolczezer zechinónyi összeggel jutalmaztatott pénzben és drágaságokban. A következő napon egy megszeliditett zsiraff és elefánt mutatták be mesterségeiket; a lakomák megszüntek, s minthogy a következő napokon nem rendeztettek többé látványosságok, a nép szétoszlott. De tizenkettedik napon a körülmetéltetés után nagy és igen kellemetlen zavart okoztak a janicsárok között néhány részeg ember és egy szabad személy. A rendőrbiztos bántalmaztatott, mert janicsáraival meg akart büntetni néhány dőzsölő spahit, s a zavarban egyet közülök agyonütött. A többi spahi a biztost megkötözte, s illy állapotban a hyppodromra a sultán elé hurczolták. A janicsárok és spahik kölcsönösen fenyegették egymást, ugy hogy csak nagynehezen sikerült a nagyvezirnek, a rumilii agának és beglerbégnek lecsendesiteni a zavargásokat. A janicsárok dühösebbek voltak, mert a sultán megtagadta tőlök a körülmetéléskor nekik kijárni szokott ajándékot, okul a pénz szükét hozván fel, holott két nappal előbb ablakon át is szórta azt. Csupán azok, kik az ünnepély tartama alatt őrt állottak a téren, jutalmaztattak meg egy erszény zechinóval, és tiz kaftánnal tisztjeik részére. E zavar után való napon a sultának födött kocsiban a hyppodromból a császári seraljba tértek vissza, másnap pedig az apródok tették ugy anazt. Azután a csausok fölött tartatott szemle, kik a jó kivánatok kifejezése után, mellyekre hosszas A m i n! a m i n! hangzott fel, elutaztak. Ugyanazt tette az ötven tömlőhordár is, kik a rend s a tér tisztaságának fentartásával voltak megbizva. Ötven

napra az ünnepélyes menet után, melly a seraljból a hyppodromba vonult, a sultán fiával együtt titokban és korán reggel tért vissza palotájába, attól félvén, nehogy a visszatérési ünnepélyt megzavarja a janicsárok és spahik nagy bajjal lecsillapitott egyenetlensége.

A terjedelmességet, melylyel e nagy ünnepélyt leirtuk, ki fogják menteni a bő források, mellyeket követtünk, az egyenesen e tárgyról irott munkák, s még inkább azon körülmény, hogy több évvel megelőzőleg Amurat követségeinek és diplomatiai érintkezéseinek czélpontja lévén e körülmetélés, mintegy gyúpontul szolgált az, mellyben a külhódolat s a belső müveltség sugárai mind összefutottak. A legnagyobb világot vetik ezek az ottoman birodalom nagyságára és hatalmára, melly akkoriban még méltán félelmet kelthetett az összes keresztény államokban; szemeink elé állitják az udvar fényüzését s a nagyok gazdagságát; megismertetnek a nép izlésével és mulatságaival, a müvészeteket előmozditó ipar állapotával, s a különböző munkák alosztályozásával, mit világosan mutat a menet, mellyben legalább is kétszáz, saját törvényeik által szabályozott testület vett részt. —

De Hammer, II. könyv.

G) 422-ik laphoz.

Török ünnepélyek 1675-ből.

A sultán elfeledte a chotzimi vereséget a kettős nász, vagyis fia körülmetéltetése s leánya kiházasitása ünnepélyeinek előkészületei közepett, mellyek nagyszerüségével akarta a legközelebbi tavaszon meglepni Drinápoly lakosait. De bármilly fényesek lettek légyen is azok, mind tartamra mind pompára nézve jóval hátrább maradtak a III. Amurat alatt rendezettektől. Akkoriban egyenesen e végből Bécsbe, Velenczébe, Franczia országba és Lengyelhonba küldött követek által kérettek fel a császár, a király, a doge személyes megjelenésre, kik mindnyájan kimentvén magukat, rendkivüli követeket küldöttek. Ez alkalommal illy követségek nem menesztettek, vagy az idő rövidsége miatt, vagy hogy ne látszassék, mintha nászajándékokat akarnának kérni, s talán mert attól is féltek, hogy a meghivás nem fogna rendkivüli követ küldésével viszonoztatni. E szerint az európai királyok megmenekültek e kellemetlenségtől; de a birodalom keresztény alattvalói, adókkal terheltetvén az ünnepélyi költségek fedezése

végett, szánalomra méltó állapotba jutottak; minden görög család harmincz aspert tartozott befizetni, s Drinápolyban minden, fejadóköteles tiz családtól hat tyúkot, két hizott ludat és négy réczét kivántak; azonfelül az összes keresztény és héber családoknak hozzá kellett járulniok egy czinezett nagyszerü réz üst költségeihez. Konstantinápolyból a legügyesebb mesterek, perzsa küzdők, kötéltánczosok, büvészek, bohóczok hivattak meg; a kéjhajók és csolnakok épitése végett a bagnóból szállitottak nagy számmal gályarabokat; sőt Velenczéből is akartak szinészeket és énekeseket hozatni egy nagyszerü dalmüi előadásra, de a kormányzó, Quirini, kivonta magát ez adó alól, azt hozván fel mentségül, miszerint legalább egy év kivántatnék azok előkeritése és fölszerelésére.

A nagyvezir, ki a defterdárral együtt az ünnepély rendezésével megbizatott, intézte a császári sátor kivonulását a seraljból harsona, dob, tárogató-szó között. A kiséret félholdat képezett a seralj előtt, mellyhez közel, a félhold egyik végén, a fekete heréltek sátorai voltak felállitva, egész a császári sátorokig, hol hat láb magas két kis kioszk emeltetett a sultán és Mustafa herczeg részére. Azután a nagy vezir, a kedvencz vezir, a kaimakan és defterdár sátoraik, végre a janicsárok törzstisztsége következtek, s ez képezte a félhold másik végét. Az ünnepély első napja a vezirek menetének és azok lakomájának volt szentelve. A nagyvezir, a kedvencz vezir, a kaimakan, a defterdár, a nishandzsi basa ünnepies prémruhákban voltak, fehér atlasz alsó öltönynyel és nagy turbánnal, mellyet széles arany csik vett körül, mint arany kigyó. A császári sátorok előtt felállitott testőrök, az alabárdasok és ijászok, a poroszlók és futárok, a csausok és kamarások a legnagyobb tisztelettel hajtották meg magukat. A vezirek nagy kerek sátorokban tartották lakomájukat; lakoma után más hosszukás sátorok alatt, mellyek a szófákat árnyékozták, a tánczokat, ugrásokat, küzdéseket, büvészeti játékokat szemlélték, éjjel pedig a tüzjátékokat, miközben medvék, ebek, szamarak bocsáttattak el, mellyek testökhöz kötött rakétákkal a nép között futkostak, nagy mulatságára a nemességnek. Következő napon a mufti környezve a kadiaskerek és mollâhk által, a Korán egy tudományos értelmezését olvasta fel a sultán előtt; harmadik nap a chadzsa szónok Wani a kolostorok és szerzetes rendek seikjeit vezette elő, kiknek mulatságára néhány teriak, vagyis mákony-ittas által versenyt futtattak: kissé sértő mulatság, mert a dervisek között sok kedvelője volt e vidámitó szernek. A negyedik, ötödik, hatodik, hetedik napon a spahik, a janicsárok tisztjei, a kengyeltartók s a császári istállók

urai vendégeltettek meg; nyolczadik napon az irodák, a diván s a kamarák felügyelői; kilenczediken a tüzérek s a fegyvergyár kovácsai. Tizedik napon Mustafa herczeg s trónörökös a vezirek s különösen a főbb ulemák által nagy pompával a régi seraljból atyja kézcsókolására vezettetett, melly alkalommal a mufti a szokott imát mondotta; tizenegyedik napon a város népessége vendégeltetett meg; a tizenkettediken, melly a próféta születésnapja volt, a mosheában megtartott isteni tisztelet s a vezirek puskatüze után, egy ágyulövés jelezte a körülmetéltetést.

A nagyvezir s a kupola vezirei a sultán által prémöltönyökkel és lovakkal ajándékoztattak meg, mellyek szerszámai egyenként ezer tallért értek. A körülmetéltetés a belső kamrában történt, a nagyvezir és mufti, a vezirek és kadiaskerek jelenlétében. A kislaraga karjain tartotta a herczeget, a nagyvezir és a kedvencz vezir kezeit fogták, a kaimakan szemeit födte el. A jól sikerült körülmetélés bizonyitéka a sebész által egy drágaköves arany tálczán nyujtatott át a sultánnak, ki dicséretben és jutalomban részesité azt. A kislaraga aztán e becses zálogot a sultánák kamrájába vitte, hol szemlére tétetett ki; a sultánák a herczeg vigasztalására siettek fájdalmaiban. Az anya-sultana, a nagy kasseki sultana, a kis kasseki sultana, az uj kegyencz, könyeket hullattak, de különböző okokból; a valide félelmében, nehogy a körülmetélés másodszülötte, Suleiman megöletését vonja maga után, melly már rég óta terveztetett; a gyermek anyja, örömében, hogy az a koronaörökös; a kis kegyencz boszuságból és irigységből, hogy neki nincs trónörökös fia. Egy ágyulövés a seraljból jelezte a mütét szerencsés kimenetelét a sátoroknak és a városnak. A következő három nap késő éjig nyuló lakomák, látványok, menetek, ajándékozások és tüzjátékok között telt el. Legszebb látványt nyujtottak Érsekujvár, Candia és Kaminiec erődök, mellyeket a nagyvezir magyar, velenczei és lengyel hadjáratában hóditott meg, s mellyek most élethüen ábrázoltattak, a mosheákat és bástyákat is ki lehetvén azokon venni; ez áleródök ostrom alá fogatván, bevétettek, s részint a légbe röpittettek, részint épen megmaradtak a lángok között. Látni lehetett néhány maltai hajót is, mellyeket a berberektől fogtak el, s másokat, mellyek mesterkélt tüzben égve verseket tüntettek fel a sultán dicséretére. Minden ebéd után a város különféle kézmüves-testületei tartottak meneteket, miközben mesterségök szerszámait hordozták, s ajándékaikat egy e végre rendelt szőnyegre hányták, miért is az illy ajándékok *alomnak* neveztettek. A csizmadiák egy pár himzett és drágakövekkel kirakott csizmát ajándékoztak; a sütők és mészárosok

bársony párnákat és drága perzsa szöveteket; az aranymüvesek ajándéka egy kertet ábrázolt, mellyben ezüst ciprusokon fülemilék zengtek; a kovácsok ezüst lópatkót adtak; az üstkészitők ezüst medenczéket; a selyemmunkások szőnyegeket; a fegyvergyártók négy szablyát aranyozott ezüst tokkal, s agát, aloe és tengeri-ló-fogból készült markolattal; a kőmüvesek egy ólommal födött hordozható kioszkot három szökőkuttal; a szabók nem ruhákat ajándékoztak, hanem négy medenczét, négy illat és négy füstölőszer tehelyt.

A nagyszerü ajándékokhoz méltók voltak a menetek, mellyek közől szépségök által leginkább kitüntek az aranymüvesek, kereskedők és szücsökéi. Az elsők örményeknek, hébereknek és perzsáknak voltak öltözve; s egy, négy öszvér által vont bolt elvakitotta a szemet fényes köveivel; a kereskedő-segédek, számra kétszázan, tigris bőrbe voltak öltözve, oldalukon szablyával s hátukon paizszsal, harczi phalanxot képezvén; a szücsök gyapjuval kitömött állatbőrö ket vittek hátukon, mellyekkel kereskedni szoktak; s igy lehetett ott látni oroszlánokat, tigriseket, párduczokat, medvéket, farkasokat, rókákat, hiúzokat, nyestet, czobolyt, közönséges menyéteket, erdei és házi nyulakat, ebeket és macskákat. Tigris bőrbe öltözött harminczhat ember egy kamarát hordozott, melly egészen czoboly és más drága bőrökkel volt födve, s ez képezte a fényüzés diadalát a török udvarnál, melly annyira kedvelte a prémbőröket. E testületi menetek legnagyobb részét papirba vagy szalmába öltözött bohócz követte, kezében bottal, melylyel üdvözölte a nézőket, s különösen a nőket, kik fátyolukkal födték be szájukat, hogy elrejtsék nevetésöket, vagy szétnyitott ujjaikkal takarták el szemöket, hogy lopva annál jobban láthassanak. Huszonnégy nagy és kis nászgyertya jelképezte az ünnepélyt; a két nagyot, mellyek árbocz magasságuak voltak, száz rabszolga vitte két lobogóval ellátott hat rudon, s tizenhat más átvető rudon. E pálmák a seralj előtt állittattak fel mint obeliskek; mindegyik tizenkét emelvényből és félholddal diszitett sapka alaku aranyozott oszlopfőből állott, melly alatt két oldalt egymás fölé hat zászló helyeztetett el tizenkét repkedő lobogócskával. Az alsó osztályban tizenkét edényben váltakozva hat ciprus és hat mesterkélt virágszál állott; a második egy, virágok és zöldágakból font védkalapot képezett, különböző szinü tizenkét ötszöggel, mellyek tizenkét roppant nagy drágakövet ábrázoltak; a harmadik osztály ollyan volt mint az első, a negyedik ollyan mint a második; az ötödiket meggyujtott tizenkét viaszgyertya-gyürü képezte; a többi hét mindmegannyi virág és gyümölcs-kalap volt, mellyek fölfelé fokozatosan ki-

sebbedtek, egy virágokkal és gyümölcsökkel terhelt, igen magas és vastag fényes pálmát képezvén, melly jelve a termő és termékenyitő erőnek. A vezirek és birodalmi kormányzók ajándékai, mellyek az állami szertartáskönyv lajstromában vannak bejegyezve, bizonyitják ama kor pompaszeretetét és izlését. De a mufti és nagyvezir szemében bizonyosan legszebb ünnepély volt, a hit és a birodalom üdvét tekintve, a körülmetélés, melly háromezer keresztény gyermeken vitetett végbe, kik a hadsereg részére raboltattak: rendkivüli katona-állitás, maradványa a réginek, melly a janicsárokra nézve volt szokásban.

Tizenöt napra a herczeg körülmetéltetési ünnepélye után Kadishának, a sultán leányának nász ünnepeltetett, kit a második kegyencz vezir Mustafa basa vett nőül, s ez ünnepélyek ismét tizenöt napon át tartattak bevonulások, menetek, lakomák és látványokkal. A defterdar vezir a sultán egy hattisherife által a jegyes bevezetői tisztségével ruháztatott fel. A nyár leghosszabb napjának előestéjén a seraljba vitetett a jegyajándék, mellyet a jegyes adott, s melly n i s h a n-nak vagy jelnek neveztetett. Egy csapat janicsár tizennégy ezredessel s a kiajabéggel nyitotta meg a menetet; ezeket követte a csausbasa hatvan csaussal; azután a tüzérség és táborszerek generalisai, tovább száz udvari futár, s a kamarások harminez, befőzötteket vivő emberrel; azután husz janicsár, mindenik szörbedénynyel, mellyből fa emelkedett ki czukrozott gyümölcs ágakkal. Más negyvenen hatnégyszöglábnyi két kertet emeltek fejökön, mellyek arany kioszkokkal s ezüst forrásokkal voltak diszitve, s virágokkal födött tiz kosarat, telve csemegékkel; husz csaus ismét selyem, csalán szövetekkel, fürdő-sálok és arany himzésü ruhákkal telt husz nász-kosarat, és harmincznégy más kosarat, mellyek mindenikében három darab drága ruhaszövet volt a jegyes számára. Az ékszereket husz csaus vitte ezüst tálczákban himzett posztókon; állottak pedig egy finom bársony főkötőből, gyémánt szárnyakkal, mellyek korona módra emelkedtek, négy gyémánt övből a valide, a nagy és kis kasseki s a jegyes herczegnő részére; három gyémánt forgóból, mellyek ez utóbbinak, a trónörökös herczegnek, s a sultánnak voltak szánva; három gyémánt homlokdiszből a jegyes, a kasseki s a kis kasseki leánya számára, ki Mustafa kaimakánnak volt jegyesül kiszemelve; két Koránból arany himzésü és drágakövekkel kirakott kötésben, a jegyes s a trónörökös testvére részére; egy pár száz karatos smaragd fülbevalóból, három pár gyémánt karpereczből az anya-sultana, a kegyencz sultana s a jegyes részére; gyémánt gombokból a padishahnak; ezo-

boly, hermelin és hiúz bőrökből, három kézi lóból gyöngyök, zafirok, rubinok és törökkövektől csillogó csótárokkal. A reiseffendi s a defterdár száz lovas apróddal zárták be a menetet, melly a hárem ajtajánál a jegyes nevében a kisláraga által fogadtatott.

A lakadalom helyéül Mustafa basa palotája rendeztetett be, hol hét napon át a vezirek, ulemák, sheikek, a janicsárok, spahik és silihdarok tisztjei s a császári kengyel-tartó urak vendégeltettek meg. Nyolczadik napon a jegyajándék közszemlére tétetett ki a császári kamrában, s ugyanaz nap a kaimakan Kara Mustafa czobolylyal diszittetett, s mint a sultan második veje tiszteltetett. Tizedik napon a seraljba hivattak meg a vezirek és kadiaskerek, hol a mufti az eljegyzési szertartást hajtotta végre s mindnyájan prémöltönyt kaptak, mellyben a kupola-vezirek a vőlegény lakába szállitott jegyajándék elé vonultak. Két, czukorból készült kert emlékeztetett a görögök és rómaiak kerti istenének régi berkeire; negyven pálma jelképezte amaz istent; nyolczvanhat öszvér vitte a női pipere-darabokat, mellyek részben fölfedve lévén, látni lehetett a gyöngyös vánkosokat, az arany fátyolokat s a tündöklő drágaköveket. Végül tizenkét kocsi, rabszolganőkkel s harminczhat, fekete heréltekkel, zárta be a menetet. Három napig tartottak a bűvészek és kötéltánczosok mutatványai, melly utóbbiak közől ketten a Selimije minarettől a vőlegény palotájáig kifeszitett kötélen mentek végig, miközben karjaikon gyermeket tartottak s három izben több nyilat löttek el. Negyedik napon a jegyes, kisértetve az összes vezirek és nagyok által, a császári seraljból a vőlegényébe vezettetett; két pálma, magas mint az árbocz, s vastag mint a körülmetélési ünnepekéi, ezüstből készült két más kisebbel, tette nagyszerüvé a menetet. A menyasszony ezüsttel bevont kocsin ment, mellyet libegő aranylemez-szalagokkal diszitett hat fehér ló vont; ezt négy más hatlovas és huszonegy négylovas kocsi kisérte, mellyek mindenikében két herélt ült, kiknek főnöke a menyasszony kocsija előtt lovagolt; némi távolban a kasseki sultana, a menyasszony anyja következett ezüsttel bevont kocsiban, kisérve tiz más kocsitól, mellyekben rabszolganői és heréltjei foglaltak helyet. A menyasszony csak szertartásilag vezettetett be a nászkamrába, mert igen fiatal lévén, most még csak oda igértetett, zálogul a sultán magas kegyének, vagy pedig érdek-hajhaszatból, mert a vőlegény, hamindjárt a házasság végrehajtása előtt halt volna is meg a menyasszony, a jegyajándék visszatéritése mellett özvegyi járulékot tartozott fizetni a császári kincstárnak. A nagy és

tudós vezirek és emirek, a kadiaskerek és mollâhk megfüstöltettek, ámbra és rózsaviz, kávé és szörb ajándékokat kaptak s prémöltönynyel és kaftánokkal tiszteltettek meg.

De Hammer, XLVI. könyv.

H) 452-ik laphoz.

Spanyol örökösödési háboru.

— A spanyol örökösödés megváltoztatta Európa két fő hatalmának állapotát s a többiek viszonyait. Megzavartatott akkor a politikai sulyegyen, mellynek rendszeresitése kétszáz év óta képezte a kormányzók czélpontját; a Bourbonok Spanyolország és Nápoly trónjaira ültek; az osztrák ház Német-Alföldre és Milanóra terjesztette ki uralmát; amazok a dynastiák szaporitásával növelték erejöket, ez területe nagyobbitásával. Amaz örökösödés Francziaország politikai rendszerének elfogadására vezette Spanyolországot; s véget vetett a régi és heves küzdelmeknek, mellyek a szomszédság által keltettek s ketté nem vágathattak. A házasságokban, mellyek osztrák Eleonora és I. Ferencz, francziaországi Erzsébet és II. Fülöp, osztrák Anna és XIII. Lajos, Maria Terezia és XIV. Lajos között köttettek, inkább az érdekek szerepelnek mint a hajlamok, s mig béke jött létre a családok, megörökittetett a háboru az országok között. Szükséges volt, hogy a két állam egyike legyőzze vagy szövetségesévé tegye a másikat. Lehetetlen lévén a bekeblezés hóditás utján és mulékony az egység a házasságok által, más módhoz folyamodtak, melly vegyüléke volt az erőszaknak és jognak, t. i. az erősebb dynastiáját állitani fel a gyengébb országban.

E mód, álczázott leigázás által állitani helyre a XVI. század elején Franczia és Spanyolország között megzavart egyetértést, kölcsönösen megkiséreltetett a két család által, mellyek amaz országok fölött uralkodtak. E két ország mindegyike, midőn erejének teljével birt, saját dynastiáját akarta a másikra tolni annak gyenge korában. II. Fülöp Spanyolország érdekében tett az iránt kisérletet, a Liga zavargásai alatt, midőn kihalt a Valois-k ága; XIV. Lajos Francziaország javára érvényesitette azt, midőn magvaszakadt V. Károly férfi ivadékának, egyik is másik is a vérség jogát hozván fel ürügyül. Fülöp e jogot a franczia monarchia alaptörvényének daczára tolta

előtérbe, melly a nőket s azok maradékit kizárja a trónból; s forradalommal akarta azt megsérteni. Lajos szintén azzal lépett elő, mindamellett hogy atyja és ő formaszerint lemondottak a jogról, mellyet a spanyol törvény a nőknek ad, s győzelemmel sértette meg a kettős lemondást.

E szerint a két párt ugyanazon czélt tartotta szem előtt, a szomszéd ország függősitését; ugyanazon eszközt használták, a gyengébb dynastiának az erősebb általi helyettesitését; ürügyül ugyanazon vérségi jogot hozták fel, melly házasságokból származott; nagy akadályok állottak előttök. Franczia országban egy alaptörvény, melly a nőket kizárta az örökösödésből, Spanyolországban a hazájokat elhagyott királyi herczegnők lemondása a koronáról. Honnét van, hogy két nép közől, mellyek kölcsönösen egymás fegyveres legyőzésére törekedtek, két család közől, mellyek megkisérlették egymást kifosztani a jog ürügye alatt, két ország közől, mellyek felváltva erőt és ravaszságot használtak, az egyik nem ad testet a tervrajznak, a másik kiszinezi azt? Honnét van, hogy XIV. Lajos elérte a czélt, mellyet meg nem közelithetett II. Fülöp? Ügyesség, szerencse volt az? Nem. Hogy két azonos terv olly különböző kimenetelének okát adhassuk, valami hathatósb körülmény után kell néznünk, melly uralg a képesség fölött s erőt vesz a szerencsén. Két ország s azok egymás elleni kölcsönös vállalatainak különböző sorsa nagy részben helyzetöknek tulajdonitandó.

Az események, mellyek foglalkoztatják egy nép életét, a szellem, mellyet sajátjává tesz, a jellem, mellyet felölt, az erkölcsök, mellyeket elfogad, a tevékenység, mellyet folytat, vagy a tétlenség, mellybe esik, a külbefolyás, mellyet gyakorol vagy mellynek alá van vetve, nagyban függnek a földrajzi helyzettől. Ha ez igy van, Spanyol- és Franczia ország között, mellyek egyike az európai szárazföld végső részén, másika annak központjához közel fekszik, egyik a többi népektől távol, másik azokkal folytonos érintkezésben áll, nem keresendő hasonlatosság sem történelmöket, sem szellemöket illetőleg.

Spanyolország egy félsziget Európa nyugati határán. Egy roppant hegyláncz, csupán két átjárással Európa felé, zárja azt el azon oldalon, mellyen a szárazfölddel összefüggésben van. Csupán e két kapu s a partok által érintkezik Spanyolország a világ többi részével. De, a Pyreneken kivül, mellyek a szárazföldtől választják el, bensejében is hegyláncok által szakgattatik meg, mellyek, némileg nagyobb hajlással délfelé, szintén keletről nyugatnak futnak, s elvá-

lasztják egymástól különböző vidékeit. E fő hegylánczok, mellyekből oldalt, ágak módjára, sok más, ellentétes irányokat követők futnak ki, s miként a fő lánczolatok szintén Sierra-knak neveztetnek, öblös medenczéket képeznek, mellyekben meredek partok között folynak az ország vizei. E hegylánczok határozzák az Ebro, Duero, Tago, Guadiana, Guadalquivir folyását, mellyek mind ugyanazon hárántos irányt követve az Oceanba ömölnek, kivéve az Ebrot, melly a Földközi-tengerbe szakad. E területi helyzet befolyással volt az államok felosztására.

Illy elszigetelt szárazföldi helyzet, illy hegyes területi alak kevéssé kedvező a közlekedés és mozgásra nézve; Európából nehéz Spanyolországba hatolni, mert a Pyrenek zárják el utját; egyik tartományból nem könnyü a másikba jutni, mert a benső hegylánczok akadályul szolgálnak. Továbbá sok ott a hegy összehasonlitva a síksággal, kevés a viz a kiterjedéshez képest; a folyók, a téli patakok kiszáradnak nyár idején. Belső és külső elszigeteltség képezik tehát Spanyolország átalános jellegeit. Hogy összeköttetésbe hozassék a világ többi részével, a betörésekre volt szükség, hogy egyesittessenek tartományai, a hóditásra. Félreeső helyzeténél fogva, nem szolgálhatott a népek nagy utjául, sem a nagy eszmék központja nem lehetett. miért is oda csak azon eszmék és népek jutottak el, mellyek, ellenállhatlan ösztön által hajtatva, egész ama véghatárokig folytatták utjokat és kiterjesztették hatásukat. Illymódon Spanyolország kilépett az elszigeteltségből, s a tétlenségből, melly azzal együtt jár.

Betörtek oda a carthagóiak, kik partjain telepedtek meg; a rómaiak, kik az egész félszigetet elfoglalták; a német népek s az arabok, kik ellenkező pontokról indulva ki, a régi világ nyugati és keleti részeit árasztották el, s utjokban amazok Spanyolországból Afrikába, emezek Afrikából Spanyolországba mentek át. A carthagóiak gyarmatokat alapitottak ott; a rómaiak, legyőzvén az ellenállást, melly hosszabbra nyult mint bárhol másutt, hatalmas egységöket és müvelt ségöket vitték be; a german népek ujjászülő erejökből kölcsönöztek annak egy keveset; de jelenlegi léte főleg az araboknak köszönhető.

Az arabok, elhagyván félszigetöket, hogy meghóditsák a földet hitöknek, a terjeszkedés és téritès kettős szükség-érzetétől hajtatva, mohó vágygyal a hóditás után, telve a hit lelkesültségével, birtokában a rendnek, melly a hadseregtől, s az engedelmességnek, melly Istentől jő, kezökben fegyverrel, szivökben bizalommal indultak a világ meghóditására, egy fő alatt, ki vezér és főpap volt egy sze-

mélyben. Hatalmasabb egység alatt ellenállhatlanabb lökést még nem látott a világ.

Egyébiránt ama kor roppant fontossággal birt. A régi világ romba dőlvén, az Isten eszméje alatt kezdette magát ujra rendezni; két vallás, ugyanazon haladásnak különböző alakjai, a kereszténység s az izlam, terjeszkedett mindenfelé, rendeltetésök lévén megosztani maguk között a világot. A térítgetési buzgalom, ez uj rugó, mert a régi hitfelekezetek a legnagyobb gonddal szigetelték el magukat, a kereszténveket Ázsiában és Európában, a musulmanokat Ázsiában és Afrikában sarkalta folytonos előnyomulásra. A hóditási szellem az anyagi rendből az erkölcsibe ment át.

De a keresztények egyedül az igehirdetés eszközére voltak szoritva; az arabok erőszakot párositván a hittel, kevesebb idő alatt inkább kiterjeszkedtek; miután meghóditották volna Ázsia főbb államait, északi Afrikát foglalták el, honnan, folytatva győzelmes menetöket, a VIII. század elején Spanyolországba hajóztak át.

Ezt a góthok által találták elfoglalva, kik kétszázötven év előtt lettek annak uraivá, s már csak névleg voltak germánok. A távolság miatt nem nyervén uj erőt törzsükbeli emberek uj betöréséből, hasonlókká váltak a legyőzöttekhez. A Gondviselés, az által, hogy egy időben eszközöltette a kereszténység behozatalát s a barbárok vándorlásait, a világ két szükségletének akart eleget tenni, visszaadván annak a hitet és erőt, mellyeket elvesztett; de Spanyolországban e czél nem éretett el; a két nagy elem nem vegyült a szükséges arányokban, mellyeknél fogva a kereszténység az erőt kimüvelhette, s a betörés a kereszténységet megerősithette volna. A betörés megszünt az V-ik század után; termékenyitő hullámai, feltartóztatva a Pyrenek gátja által, nem árasztották el elég gyorsan ama kimerült földeket. Miért is a góthok csakhamar áthasonittatván a keresztények által, nem voltak képesek megvédeni a félszigetet az araboktól, s egyetlen csatában elvesztették azt.

Miután majdnem egész Spanyolországot leigázták, az arabok Franeziaországba törtek, s egész Európa meghóditását forgatták eszökben, mit bevégezve, Konstantinápolyon keresztül akartak visszatérni keletre; de Martell Károly keresztülhuzta ábrándos tervöket.

Galliában Kelet barbárai az északi barbárokkal jöttek összeütközésbe, s fegyverrel osztották fel egymás között a polgárosult világot. Poitiers mezőin lett eldöntve (732), hogy Európa a german népeké maradjon. Visszanyomatván a spanyol félszigetre, az arabok

üldözőbe vétettek a frankok által, kik elzárták előlök Galliát s feltartóztatták győzedelmes előnyomulásukat. A Carolingok egész az Ebróig bocsátkoztak le, s a Pyrenek déli lejtőjén keresztény telepeket alapitottak, mellyek aztán megkönnyitették a félsziget visszaszerzését. Létesitették a barcellonai grófságot, Jacában az aragoniai, Pampelonában a navarrai királyságnak vetették meg alapjait; de a keresztény Spanyolország fő bölcsője Asturia hegyei voltak, mellyek menhelyet nyujtottak a góthok megtörhetlen maradványainak, kik ama hegyekből indulva ki, s lassanként északról délnek nyomulva előre, kiüzendők valának az arabokat a meghóditott tartományokból.

Az arabok, mielőtt elvesztették volna Spanyolországot, megváltoztatták annak arczulatát, bevivén oda polgárosultságukat, mellyet, nemkülönben mint vallásukat, más népektől kölcsönöztek. Kereskedés utján érintkezésbe jövén Palaestina hébereivel és Syria keresztényeivel, az islamot hozták létre; a hóditás a görögökkel, indiaiakkal, chinaiakkal hozván össze őket, ama vegyes müveltséget teremtették meg, melly nem eredeti, nem mély, de nem nélkülözi a fényt és gyümölcsöt, s melly három elszigetelt müveltség fölfedezéseit egyesitette magában, s helyreállitotta a középkorban az emberi szellem fenakadt tevékenységét. A görögöktől a csillagászatot, mértant, erőmü- és természettant, a bölcsészetet, gyógytant, épitészetet vették át; az indiánoktól a számtant és algebrát; a chinaiaktól az irópapirt, iránytüt és löport; s Bagdad és Cordova voltak nagy központjai e közvetitő müveltségnek.

A VIII. században Spanyolország arabjai elszakadtak a nagy birodalomtól, az Ommajadok trónvesztett dynastiájának egy tagja alatt a cordovai kalifaságot alapitván, melly függetlenittetett az Abassidák által elfoglalt bagdadi kalifaságtól. A cordovai kalifaság tartama alatt, 756-tól 1031-ig, az arab uralom fényének délpontját érte el. De ki megállapodik, hátra marad. Miként a cordovai kalifaság elvált a bagdaditól, Spanyolország különböző részei szintén elváltak a cordovaitól. Megszakadozván a hóditás köteléke, ujra előtérbe lépett a helyzet hatalma, s a természet szétválasztotta, mit a hóditás rövid időre összekötött. A kalifaság eltörültetett (1031) az emirek által, kik országokká változtatták át tartományaikat. E területi felosztást negyvenhárom évi fejetlenség és pusztitás előzték meg, melly idő alatt tizennégy kalifa emeltetett trónra és taszittatott le arról, mig a megelőző 232 év alatt mindössze kilencz uralkodott. Ek-

kor keletkeztek Cordova, Toledo, Murcia, Malaga, Granada, Sevilla, Almeria, Badajoz, Valenza és Saragozza országok.

A keresztények felhasználták e szakadást, hogy terjeszkedjenek. Alig telepedtek le az arabok a félszigeten, amazok, makacs és kalandor hajlamuknak megfelelőleg, nyolczszázados harczot kezdettek ellenök, miközben ollykor megállittattak ugyan, de mindig előbbre nyomultak.

A tizedik század végén, az első hóditó arabok már nem voltak képesek szembeszállani velök, s Calat Anazor legyőzetése (998) az arab uralom végét jelezte. Akkor a mórokat hivták segélyül Afrikából, kik a XI. században Almoravidák, a XII-ben Almoadák név alatt törtek a félszigetre, két felekezet, mellyek a musulmanok között ujra fölélesztették a hóditás és téritgetés szellemét. Eleintén győztek, amazok Zalakanál (1086), ezek Alarcos mellett (1195); de a keresztények megerősittetve az európai keresztesek, miként a musulmanok az afrikai felekezetesek által, leküzdötték az Almoravidakat és Almoadakat, miként legyőzték az arabokat. Az afrikai betörések csak arra szolgáltak, hogy nagyobb erőt és rohamosságot kölcsönöztek a keresztény hóditásnak. A Las Navas da Tolosa-i teljes győzelem után (1212) a spanyolok egész Granadáig visszafoglalták a félszigetet.

A mórok még kétszáz évnél tovább megtartották amaz országot, melly menhelyül szolgált a musulmanoknak, kik Spanyolország egyéb részeiből kiüzettek. A szám védte tehát őket, s az ország hegyes természete, melly utolsó sánczukat képezte. Hozzájárul, hogy az aragonok Olaszországra fordították figyelmöket, a castiliaiak pedig megoszoltak. A mórok ritkán adtak okot ellenségeiknek fegyveres fellépésre; s ezek megelégedtek vele, hogy elvették tőlök a gibraltári sziklát, s Algesiras szigetét, melly kikötőn át uj erősitéseket nyerhettek volna Afrikából, hogy megrohanják Spanyolországot.

Aragoniai Ferdinand és castiliai Izabella házassága által egyesittetvén a két ország, mellyek a félszigeten visszaállitották a keresztény uralmat, ujra megkezdődött a hóditási mozgalom; Granada ország, az arab betörés utolsó maradványa, elbukott 1492-ben, s véget ért a 711 óta folytatott küzdelem, mellyben két vallás harczolt egymás ellen szakadár hordákkal és keresztes csapatokkal, s a két nép minden erejét megfeszitette, egyik Afrikára támaszkodván, hogy megtartsa a félszigetet, a másik Európára, hogy meghóditsa azt. A kettő közől az, melly saját szárazföldén vethette meg lábát, mellynek

hátát erősebb tömeg képezte, melly az ázsiainál hatalmasabb európai szellem által lelkesittetett, s daczára lassuságának, arra volt rendeltetve, hogy mindig előbbre nyomuljon, végre legyőzte a másikat s elvette tőle az egész félszigetet, mellynek eleintén csak északi szélét tartotta elfoglalva.

A lassuság képezte a hóditás szilárdságát. A fegyverszünetek időt engedtek a spanyoloknak jól megfészkelni magukat hóditott birtokaikban, s erőt nyertek a tovább nyomulásra. Eljutván a félsziget végrészeire, nem gyengült ama benső ösztön, melly őket eddig vezérelte; sőt előbbre sarkalta, s a visszahóditás szükségérzetét a terjeszkedésé követte nyomban. De mi módon, hol, kinek kárával tegyenek annak eleget? A népek, miként a viz, a lejtőket követik. Az aragonok elérvén a Földközi-tenger partjait, Olaszországot találták szemben, s áthajóztak oda. A castiliaiak és portugalok miután északról délfelé nyomulva elérték volna az Oceant, keresztül vágtak rajta, azok, hogy fölfedezzék Amerikát, czek hogy megkerüljék Afrikát s hatalmukba ejtsék az Indiákat. Illy roppant távolságokat kellett befutniok, hogy kihüljön hevök, véget érjen mozgalmuk.

De a Pyrenekhez is eljutottak, hol Katholikus-Ferdinand Navarra országot hóditotta meg (1512) kárával egy családnak, melly Franczia országgal volt összeköttetésben. Ekkor a földrajzi érintkezés e hatalommal, s a birtoklás Olaszországban, hol ismét találkoztak azzal, a szárazföld átalános ügyeiben is szerepet juttatott a spanyoloknak.

A mozgalom, melly által lelkesittettek, a félszigetről minden uton, a Földközi-tengeren, az Oceanon, a Pyreneken keresztül kifelé hajtotta őket, s Olaszországban, Amerikában, Indiákban, Franczia- és Németországban csakhamar kimeritendők voltak az erőket, mellyeket századokon át összegyüjtöttek. Hatalmuk és tevékenységöknek annyi irányban és olly sok országra való eme kiterjeszkedésében az arabokkal vivott küzdelem által adott lökésen kivül egy dynastialis esetlegességnek is volt okozati része.

A dynastiák s az örökösödési törvények, mellyek azok fentartását vagy helyettesitését szabályozzák, rendesen a különböző országok szükségeihez vannak alkalmazva. A spanyol törvény különbözött a francziától, miként Spanyolország érdeke is különbözött Franczia-országétól. Amaz trónra hivta a nőket, kik férjhez menvén, más házakba vitték a koronát. E házasságok a félsziget különböző részeinek egyesitését eszközölték, s megszerezték annak a szárazföld segélyét, külföldi fejedelmeket ültetvén a trónra, kik eleintén Európa

erőit kölcsönözték az országnak, hogy diadalra segéljék vallási és faj-harczaiban, azután pedig eszméiket vitték be oda, hogy kiragadják a tétlenségből, mellybe vissza kellett volna esnie; ezt eszközölte a fölemelt navarrai uralkodóház a XI. században, a burgundi a XII-ben, az osztrák a XVI ban, a Capeteké a XVIII-ban.

Ellenkezőleg Francziaország, elfogadván a nők ö rökösödését, lemondott volna nemzetiségéről. Ez ország tevékenységének elég alkalmat szolgáltattak az európai folytonos surlódások, és saját benső erejénél fogva szervezhette magát. Miért is különleges eszközökről gondoskodott, hogy örökitse uralkodóházát, királyi sarjadékokat ültetve a tartományokba a mint azokat lassanként meghóditotta, hogy szükség esetén az ágak pótolják a törzset. A herczegi évpénz-törvény (apanage) a sali törvénynek volt következménye. Az egységénél fogva legkiválóbb ország, dynastiájának tartósságát illetőleg is ollyan volt.

A spanyolok, női örökösödés utján, végleg egyesitették Castiliát Leonnal 1217-ben, s Castiliát és Aragoniát 1479-ben; az elsőt donna Berengariának IX. Alphonssal, a másodikat castiliai Izabellának aragoniai Ferdinanddal való házassága által. De ez utóbbi házasságból csak egyetlen leány maradt: Juana la Loca (eszelős Johanna).

Nélkülözvén a félsziget a fentartási eszközöket, mellyeket a Capet-uralkodóház alkalmazott vagy talált Francziaországban, a spanyol dynastia kihalóban volt; s nem maradt egyéb hátra mint a szárazföldön ujitani meg magát. De melly részen keresett fejedelmet ez alkalommal? Talán Francziaországban miként a XII. században? Nem. Francziaország a Pyrenekben szomszédja, Olaszországban vetélytársa, és igy két részről ellensége volt; tehát Austriához folyamodott, melly dynastia ellensége volt az ő ellenségének.

E család a schweizi Alpesekből bocsátkozván le Németországba, hogy szerencsét keressen, császári trónt talált ott, és szép birtokokat a Duna völgyében; azután erővel és ravaszsággal, győzelmek és házasságok utján kiemelkedett, nagygyá növekedett. Burgundi Mária, Németalföld örököse, Miksának, ama ház herczegének[1]), védnöksége alá helyezte államait Francziaország bitorlásai ellen. Ugyanazon okokból Johanna, Spanyolország örököse, Szép-Fülöphöz, Miksa és Mária fiához adatott nőül (1496). E rendszeres házasságok utján

1) Mária, államai óhajára, 1477-ben Miksa főherczeghez ment nőül.

négy nagy-ház központosittatott egyetlen emberben; összes államaik egyetlen fejedelem, V. Károly alatt, köttettek össze.

E fejedelem alatt, közepette legnagyobb fényének kezdődött Spanyolország hanyatlása. Károly növelni akarta már ugyis óriási birodalmát; itt is igaznak bizonyulván, mikép a vágyak nem ismernek mértéket s a tevékenységnek nincsenek határai, s hogy a nagyság okvetlen bukásra vezet, épugy miként a tulcsigázott élet halált okoz. V. Károly elfoglalta Afrika partjait, meghóditotta Milanót, s még a császári koronát is föltette koronákkal tulterhelt fejére. E pontra jutva, a spanyol hatalom igen tekintélyes és igen szétszórt vala. Hogy ne is szóljunk Amerikáról, melly szép csendesen gyarmatokkal árasztatott el, miként volt lehetséges fentartani és megvédeni olly nagy egységét a sem nem szomszédos, sem egymáshoz nem hasonlitó államoknak, mellyek közöl némellyek Németország keleti határain feküdtek mint Austria, mások a szárazföld közepette elszigetelve állottak mint Német-Alföld, mások ismét ellenzéket képeztek mint Milano és Nápolyország? Ő terjeszkedés által akarta azokat védeni; de hogy ezt tehesse, Spanyolország föltétlen engedelmességére volt szüksége, mellyet már lázongásba hoztak a nagy hübéresek, kiket megsértett Ferdinand politikája, s a városok, mellyeket boszantott a flamand uralom. Szükséges volt elejét venni minden belső diversiónak, nehogy akadályul szolgáljon a külső vállalatban; vagyis gyengiteni kellett a félszigetet, máshová vivén át annak tevékenységét, hogy hóditson és kormányozzon; s megsemmisitvén szabadságát, kioltani a szellemet, melly azt lelkesitette. Mindazon osztályok, mellyek a középkor társadalmát képezték, összemüködtek Spanyolország felszabaditásában: a papság lovagrendü szerzeteseivel, a nemesség fegyverrel, a városok katonával és pénzzel. Jutalmul egy német élvezték a souverain függetlenségnek; minden osztálynak megvoltak a maga jogai, Spanyolország minden része saját kiváltságokkal birt; Castilia kiváltságai különböztek Aragoniaéitól; Aragoniaéi ismét Catalonia, Navarra s a bask tartományokéitól, mellyek szintén eltértek egymástól. Az osztrák dynastia azon volt, hogy leküzdje e szabadságot, melly fentartotta Spanyolország belső tevékenységét, s könnyitette a hóditást.

Példával Katholikus-Ferdinand ment elül. A nélkül, hogy feloszlatta volna a Calatrava, Alcantara, Monteza, Szent-Jakab lovagrendeket, mellyek főczélja a mórok kiüzetése után megszünt, elvette tölök a függetlenséget az által, hogy nagymesterökké választatta magát. Függővé tette magától a papságot, midőn kinyerte a pápától,

hogy nevezhesse az érsekeket, püspököket, praelatusokat, apátokat. A hitnyomozó törvényszéket (inquisitio) a kényuralom legfélelmesebb eszközévé változtatta át. A szükség, vissza állítani a vallás-egységet egy olly országban, melly hosszu időn át más vallást követett, hozta létre e törvényszéket a héberek és mórok ellen; aztán terjedtebb hatalommal ruháztatván fel az ujitó protestansok ellen, félelmet öntött a korona ellenfeleibe, s egyidejüleg a szellemi tevékenységet is megállitotta, elkülönitvén a félszigetet Európa általános mozgalmától. Mig a szárazföld előre haladt, Spanyolország tétlenül vesztegelt.

Katholikus-Ferdinand a papságot, V. Károly a városokat vetette alá. A községek lázadása kedvezett terveinek. Ximenes bibornok egyenetlenséget hozott létre a két osztály között, mellyek e függetlenségi mozgalomban részt vettek; a comunerokat legyőzte Villalarnál (1522) a nemesek segélyével, kik viszont kardjokkal kényszerittettek szolgálni a koronát. Leveretvén a községek s megfékeztetvén a nemesek, V. Károly megfosztotta Castiliát kiváltságaitól. A cortesek gyülése, mellyben előbb a hóditást, dynastiát, törvényhozást érdeklő legfőbb kérdések szellöztettek, s melly az állam összes rendeiből alakult, most a városok procuradoraira s az adó-megszavazásra szorittatott.

Aragoniát 1591-ben II. Fülöp alatt érte a sors, melly Castiliának V. Károly alatt jutott ki. Perez Antal pere alkalmából fellázadván az inquisitió királyi biterlásai ellen, megrohantatott és megfosztatott kiváltságaitól. Catalonia és Navarra IV. Fülöp alatt vesztették el kiváltságaik egy részét. Csupán a bask-tartományok őrizték meg azokat egész napjainkig.

A nemesség iránt sem voltak nagyobb kimélettel, melly kizáratott a kormányból s a cortesekből. A nagy családok, minők a Gusmanok, Mendozak, Enriquezek, Pachecok, Gironek stb. roppant vagyonnal birtak, a középkori hübérurakéinak mintájára rendezett udvarokat, testőröket tartottak, nagyszámu alattvalók, és alsóbb nemesek fölött rendelkeztek. E családok elhanyagoltattak, s a spanyol hóditók fiai, nem lévén már egyebek mint csupán nagybirtokosok, legfeljebb azon kiváltság után áhitoztak, hogy föltehessék kalapjukat a király jelenlétében, vagy annak kápolnájában. Az alsó nemesség elhagyta öket, s az akkori közmondás szerint, tengerre kelt, felöltötte az egyenruhát, azaz a király zsoldjába állott.

Igy ért véget a középkor pezsgő élete és általános függetlensége. Ama városok, mellyek ugyszólván mind megannyi köztársaságot képeztek, ama vallásos lovagtestületek, mellyek mintegy külön népek

voltak saját alkotmányukkal, a nemesség fejedelmi jogokkal és ténytől környezve, ama nemzetgyülések, mellyek közvetitésével az egész ország résztvett felszabaditásának és szervezésének munkájában, időszerütleneknek látszottak, midőn többé nem Spanyolország meghóditásáról, hanem a világ egy részének közigazgatásáról volt szó. De e monarchikus forradalom nagyban segitette végkép kioltani a tevékenységet, mellyet annyi állam birása már előbb igen meglankasztott az által, hogy szétforgácsolta azt.

Az eredmények már V. Károly alatt mutatkoztak, ki daczára nagy tehetségeinek, elégtelen volt egy illy nagyszerü és bonyolult vállalatra, gondoskodni annyi ország szükségeiről, ellenállni annyi ellenségnek. Leigázni Spanyolországot, elfoglalni Berberia partjait, ellenállani a törököknek, meghóditani és megtartani Olaszországot, gyarmatokat alapitani Mexikóban és Perúban, leküzdeni Franczia-országot, féken tartani Németországot, eleget tenni Német-Alföldnek, mindezt akarta; de nem adatott meg neki mindennek végére járni. Nem lehetett absolut királylyá örökös tartományaiban, nem mindenható császárrá egy szabad szövetségben, nem vethette magát kereszttültörhetlen gátként kora ujitó szelleme elé; nem lobogtathatta mindenfelé győzelmesen zászlaját. Harmincz éven át mindezt megkisérlette.

Flandriából, birtokainak megközelitő központjából, honnan a többieket kormányozta, szünet nélkül Spanyolországba, Spanyolországból Olaszországba, Olaszországból Franczia-országba, Franczia-országból Németországba kellett futkosnia, hogy elnököljön a gyülésekben, kiváltságokat raboljon, csatákat intézzen. Eleintén minden jól sikerült neki; a felláz adt castiliaiak legyőzettek Villalarnál, a fölkelő flamandok Gentnél, a franczia k Olaszországban, a németek a Duna és az Elbe mellett. De folytonosan mozognia és győznie kellett; s e nyugtalan élet, e végnélküli győzelmek elgyengitették és kifárasztották; haja idő előtt megőszült; az anyjától öröklött buskomolyság, melly lelke mélyében volt elzárva a szórakozások és győzelmek közepett, kitört éz erőt vett rajta; lassuvá, elzárkozottá vált. Ez, egykor olly tevékeny ember, kinek parancsait a világ egy része leste, többé nevét sem volt képes boszankodás nélkül aláirni. Kereste a magányt; órákon át elzárkozott szobájában, melly fekete posztóval volt behuzva s hét fáklya által világittatott; [1]) azon gon-

---

1) **Galuzzi**, *Storia del granducato di Toscana*, t. 1. pag. 208. — **Ranke**, *Für-*

dolkodott, hogy élve elhagyja a világot, s letegye az őseitől reáhagyott terhet, mellyet ő maga tett súlyosabbá. Egy baleset elég volt terve megérlelésére, s a baleset nem késett. Meglepetvén Innsbruckban (1551) s futásra kényszerittetvén Móricz szász választó-fejedelem által, ki a protestans Németország élén támadta meg őt, s legyőzetvén a püspökségekben II. Henrik franczia király által, fölismerte, hogy elérkezett a percz szándéka kivitelére. Ő többé nem kormányozhatott bent, s nem győzhetett kint: országainak jövedelmei el voltak zálogositva; az adósság többet tett harmincz millió aranynál.[1]) Szövetkezett ellenségeinek rendelkezésökre állottak Franciaország eszközei s Németország lelkesültsége. Kénytelen lévén önmaga keresztülhuzni saját terveit 1552-ben a passaui egyezkedés által, ujra fölemelni a nemzeteket, kiket eleintén lenyomott, eltürni Franciaország nagyobbodását, mellyet kifosztott, lemondott.

Visszavonulási jel volt ez Spanyolországra nézve. Az osztrák örökös tartományok s a német császárság elkülönittettek a spanyol monarchiától V. Károly alatt, ki Ferdinand testvérének adta át azokat. Ugy látszott, elég volt e tehertől megszabaditani II. Fülöpöt; de Spanyolország nem volt többé megállapodandó, hanyatlásában. V. Károly Németországban talált akadályra, II. Fülöpre Németalföldön várakozott az.

II. Fülöp, midőn atyja után átvette a kormányt, Spanyolországba vonult vissza, mellyet nem is hagyott el többé. V. Károly összes államainak valódi souverainje vala; mindenikben idözött ollykor, s gyakran bejárta azokat. Minden népéből volt benne valami: flamand születésre, spanyol komolyságra, olasz jó érzékre, német okosságra nézve; képes mindent igazgatni, mert mindent saját szemével látott, s mindent jól fel tudott fogni. Nem igy fia. Ez nem elégedve meg azzal, hogy a Pyrenek mögé vonult vissza, elzárkozott az Escurial-ban mint valami klastromban; idegen az olaszok és flamandokra nézve, magoknak a spanyoloknak is láthatlan lett. Az atyja által egyenlő képességgel üzött két dolog, a háboru és politika közöl, ő az utóbbira szoritkozott. A Saint-Qentini ütközet után, hol kényelmetlenül érezte magát a fütyülő golyók között, soha sem

---

sten und Völker von Süd-Europa in sechszehnten und siebenzehnten Jahrhundrt, I. köt. 112. és 113. lap.

[1]) Tiepolo velenczei követ, egy kéziratos értesitésben a velenczei signoriához, következőleg nyilatkozik II. Fülöp kormányának kezdetéről: „Olly szorgalmas a pénz-gyüjtésben mint bármelly más, s bizonyára igen nagy oka van rá, 35 millió arany erejéig lévén elzálogositva jövedelmei."

jelent meg többé csatatéren, s csak vezérei által harczolt; a kormányt ő maga s irásban vezette. Bármi csekély dolog sem fordulhatott elő a nélkül, hogy arról tudomással nem birt volna; átolvasta tanácsának minden értesitését, döntött ministereinek minden ügyében, oldaliratozta követeinek minden sürgönyét. De lassu lévén, bár fáradhatlan s határozatlan, jóllehet makacs, nem döntött elég gyorsan, s az ügyek lassan haladtak. A monarchia gyengült miként az ország.

A helyett, hogy atyja lemondásán okult volna, Fülöp még növelni igyekezett spanyol birtokait. A portugal dynastia kihalván, Portugaliát Spanyolországhoz csatolta. Europa vallási villongásai azon eszmét keltették fel benne, hogy Angliának urává tegye magát, s Francziaország trónjára ültesse leányát. E tervek egyike a spanyol tengerészet romlását okozta, melly tönkre ment a győzhetlen hajóhadat ért szerencsétlenségben (1588); a másik Spanyolország pénzügyeinek bukását vonta maga után. Mialatt ez ábrándos terveket meg akarta testesiteni, elvesztette a német-alföldi tartományokat; minek oka a spanyolok fenhéjazó magukviselete és véleménytürelmetlenségök volt. E nép jelleme az arabokkal vivott hosszas harcz alatt alakult. Nemcsak visszahóditania kellvén elfoglalt területét, hanem meg is tisztitania azt egy más vallástól, s diadalmaskodnia egy más törzs fölött, önzővé és kérlelhetlenné vált; kitartás lőn sajátja, megfelelő a hosszas vállalatnak, mellyet végre kellett hajtania. Vallásos hite nemzetiségével olvadt össze, s rendeltetéseül tüzte a katholikus rendszer legmakacsabb képviselőjének lenni Európában. Ismételt győzelmei nyugodt büszkeséget és természetes nemes érzületet keltettek fel benne; nagyságának ellenségei isteni tiszteletének is ellenségei lévén, nem egyezkedett velök mint legyőzött népekkel, hanem kiüzte öket mint hitetleneket. Európa egyéb népei, utjokban az egység felé, önálló tartományokat, nem különböző nemzeteket találtak, egy más fejedelmiséget, egy más vallást; de a spanyol nép megtanult győzni a nélkül, hogy tudott volna kormányozni, nagyobbitani területeit a nélkül, hogy képes lett volna hasonitani a népességeket.

Illy szellem, mellyet a hóditás megszokása vállalkozóvá, a hosszas küzdelem makacscsá, a folytonos győzelem kevélylyé, az ellenállás sajátos természete engesztelhetlenné tett, szóval, melly nélkülözte a mérsékletet az erőben, a képességet a kormányzásban, vezette a spanyol népet Európában és Amerikában; mindig csak karddal akart dönteni, ritkán bocsátkozott egyezkedésekbe, rombolt és el-

nyomott. Mig más népek mint gyarmatosok telepedtek le Amerikában, a spanyol hóditva sőt irtva terjeszkedett ott; Német-Alföldön, Siciliában, Nápolyban, Milánóban csupán csak az erődök és őrségek segélyével uralkodott.

Nem elégedve meg amaz országok anyagi elnyomásával, a még keményebb erkölcsi igát is nyakukba akarta vetni; s bevitte az inquisitiót. A siciliaiak eltürték azt, de kiüzték a spanyol ügyviselőket; a nápolyiak és lombardok fellázadtak e félelmes intézmény ellen, ugy hogy II. Fülöp kénytelen volt letenni annak gondolatáról. Daczára e sikertelen kisérletnek, létesiteni akarta Flandriában, mit meg nem türt Olaszország, s ime a flamandok is fellázadnak. Hogy visszatérittessenek az engedelmességre, az öldöklés szokott eszköze vétetett használatba, de eredménytelenül. Német-Alföld hét tartománya elveszett egy spanyol, Alba herczeg, hibája miatt; a többi tizet egy olasz, Farnese Sándor herczeg tartotta meg (1579).

A hátrálás tehát, melly V. Károly alatt kezdődött, folytattatott II. Fülöp alatt; Németország elvesztését Hollandé követte. Fülöp, ki a spanyolokat saját eszméik szerint és eszközeikkel kormányozta, ki nehézség nélkül kinyerte azok engedelmességét és szeretetét komoly modorával, hallgatag parancsolásával, másithatlan szilárdságával, a monarchiát eladósodva és tehetetlen állapotban hagyta. Tönkretette a tengerészetet Anglia ellenében, kimeritette a pénztárt, hogy elnyomja a német-alföldi lázadást s szitsa Franczia ország zavargásait, mindenfelé lerontotta hatalmának varázsát.

De nemcsak az ország anyagi eszközeit meritette ki, mellynek V. Károly erkölcsi eszközeit tette semmivé; hanem a királyi tekintélyt is kioltotta miként atyja kioltotta a nemzetét; esztelen magányba zárta, láthatlanná, mogorvává, érzéketlenné tette, az eseményeket értesitések utján, az embereket a bizalmatlanság szemüvegén át ismertetvén azzal. Annyira gyanakodó volt, hogy fiát szolgai félelemben és elszigeteltségben neveltette; nem engedte meg neki, hogy nővérével társalogjon,[1]) az egyedülivel, kinek Fülöp feltárta keblét, s ki egyedüli vigasztalója volt öregségének, mellyet betegségek és szerencsétlenségek sulyosbitottak. Midőn le kellett tennie a hatalmat, mellyet ki akart terjeszteni, s attól félt, hogy el fogja veszteni, a Gondviselést okozta fia képtelenségeért, mi pedig az ő müve volt. Ő, ki a lepantói győzelem hirét a megelégedés legkisebb jele nélkül

---

1) **Ranke**, I. köt. 129. lap.

fogadta, kiből az Armada teljes megsemmisülése egy borzus hangot nem volt képes kicsalni, fájdalommal telt el, ha a spanyol monarchia jövőjére gondolt: Isten, mondá ő, kegyes volt annyi államot adni nekem, de megtagadta tőlem az örökőst, ki képes lenne azokat kormányozni. Az örökös, ki lehanyatló kezeiből átvette a már megmásitott letétet, az ő rendszerének müve volt, sarjadéka egy törzsnek, melly elfajult a tétlenségben.

Az ügyes V. Károlyt a rendszeres II. Fülöp, a rendszeres II. Fülöpöt a képtelen III. Fülöp követte, ki az ügyek vitelét egészen kedvenczére Lerma herczegre bizta. E kedvencz alatt számüzetett II. Fülöp rendszere; általános béke tette nyugodtá az uj század kezdetét, s elhalasztotta a spanyol monarchia bukását. Osztrák Anna házassága XIII. Lajossal s franczia országi Erzsébeté Fülöppel némi barátságos kötelékekkel füzték akkoriban össze Franczia- és Spanyolországot. Tizenkét évre szóló fegyverszünet (1612) felfüggesztette a hollandok ellen félszázad óta folytatott háborut, melly nép nemzeti méltóságra emelkedett forradalmának hosszu tartamánál s az anyaország képtelenségénél fogva alávetni azt. A többi hatalmakkal való viszonyaiban husz éven át békét élvezett a monarchia.

De a nyugalom ez ideje alatt nemcsak hogy nem erősbödött, hanem még gyengült. A béke tartama alatt nem veszthetvén tartományokat, népességének egy részét s jólétének maradványait vesztette el. A hitetlen törzsek s a félsziget régi legyőzőinek ivadékai mindig üldöztettek az utolsó mór ország bukása után. Katholikus-Ferdinand és castiliai Isabella 1492-ről kelt rendeletben a héberek teljes kiüzését parancsolták meg, kik tőkéikkel és iparukkal gazdagitották Spanyolországot, melly e rendszabály következtében nyolczszázezer lakostól fosztatott meg. 1502 ben a mórok, egy fölkelés után az Alpuxarrákban, a megtérés vagy a félsziget elhagyása között kénytelenittettek választani. Engedelmeskedni látszottak; de csak V. Károlynak egy, 1526-ról kelt uj rendelete, s a Sierra Espadanban kitört uj lázadás után szüntek meg nyiltan vallani Mahomed vallását.

Itt még nem állapodtak meg a katholikus királyok követelései. Lerontván a mórok uralmát s számüzvén isteni tiszteletöket, szokásaikat vették czélba. II. Fülöp 1566-ban megparancsolta nekik elfeledni nyelvöket, elhagyni öseik neveit és szokásait, lemondani nemzetök régi szertartásairól, szétrombolni a fürdőket házaikban, szóval,

azt kivánta tőlök, hogy változtassák meg erkölcseiket. Ők ekkor, mit sem használván fölterjesztéseik, ujolag fellázadtak az Alpuxarrákban; de legyőzetvén 1570-ben, egy részök Afrikába szállittatott át, a többiek meghajtották magukat, s ujra hozzáláttak dolgaikhoz.

Az uralom és vallás után erkölcseiket is elvesztvén, az volt még hátra, hogy hazájuktól is megfosztassanak, mi csakugyan bekövetkezett III. Fülöp alatt. Azon ábrándos félelemből, nehogy ujolag Afrika berberjeit hivják fel Spanyolország megrohanására, egy minden előbbinél kegyetlenebb és kevésbbé megérdemelt rendeletet bocsátott ki, mellyben megparancsolta, hogy három nap alatt Spanyolországot mindnyájan odahagyják, halállal fenyegetvén a mórokat, kik kiköltözni vonakodnának, s a régi kereszténeket, kik nekik menhelyet adnának. A szerencsétlenek, számra egy milliónál többen, utolsó istenhozzádot mondva ősi lakhelyeiknek, Afrika felé vették utjokat, de háromnegyedrészök elveszett az utban vagy az áthajózás után. A héberek kiüzetése meglankasztotta az ipart a félszigeten, a mórok kiutasitása teljesen megbuktatta. E számüzött törzs nem hagyott hátra egyebet régi győzelmeinek szinterén a világ legvirágzóbb földmüvelésének emlékénél. Kath.-Ferdinandtól III. Fülöpig Spanyolország többet elvesztett három millió hébernél és mórnál. E tevékeny és munkás népesség elvesztése annál érzékenyebb volt az országra nézve, mert az amerikai gyarmatok még nagyobb részt vontak el tőle, s mert őrizni és védenie kellett szárazföldi birtokait.

Az országnak béke idején történt eme gyengitése érezhetővé vált, midőn IV. Fülöp alatt ujra kitört a háboru, melly szünetelt előde alatt. IV. Fülöpöt Olivares herczeg kormányozta, ki azt vette fejébe, hogy visszaadja Spanyolországnak régi fontosságát vagy nagyságát; be nem látván, mikép Spanyolország nyugalma szélhüdés volt, s hogy ama beteg országot ujolag mozgásba hozni, annyit tett, mint azt elbuktatni. Háborut kezdett Hollanddal és Francziaországgal, miből sulyos szerencsétlenségek származtak; Spanyolország Rocroynál, Lensnél, a Düná-knál elvesztette az egyedüli dolgot, mivel még birt, hadseregét. Holland elvette tőle Brabant, Flandria, Limburg északi részét, portugali-India egy részével; Francziaország az Artois grófságot, Roussillont, s Flandria és Hennegau délibb részét; Anglia Dunkerquet és Jamaikát. A monarchia bukófélben volt; a németalföldi tiz tartomány köztársasággá akarta magát átalakitani 1635-ben; Portugalia elszakadt tőle 1640-ben; Nápoly fellázadt 1647-ben; Catalonia egész a pyrenei békekötésig lobogtatta a forradalom zászla-

ját. Mindez IV. Fülöp alatt történt, kit Olivares herczeg a Nagy melléknévvel ékesitett fel, s ki árokhoz hasonlittatott, melly annál nagyobb lesz, minél több földet vesznek ki belőle.

Ugy látszott, Spanyolország már nem szállhat alább, de még nyomorultabb volt II. Károly mint IV. Fülöp alatt. Nélkülözte a hajóhadat, a hadsereget, a pénzt; azon ország, melly százná1 több hajót küldött Lepantóhoz a törökök ellen, s melly százhetvenötöt állitott ki 1588-ban[1]) Anglia ellen, a genuaiaktól volt kénytelen néhanyat bérelni, hogy közlekedhessék az uj világgal. Mig előbb a szárazföldön mindenfelé félelmes hadseregekkel rendelkezett, most nem volt képes huszezer embert hadi lábon tartani. Mint Amerika bányáinak birtokosa aláirásokhoz kénytelenittetett folyamodni, hogy védje és tengesse magát. Nem volt többé kereskedelme; a sevillai és segoviai gyárak legnagyobbrészt megbuktak; [2]) százhatvanezer külföldi ragadta magához az összes ügyeket; kibérelték az országnagyok és püspökök jószágait, s a hivatalok jövedelmeit; az Amerikából évenként befolyni szokott nyolczvanöt millióból hetvenhét jutott nekik; s az ott szükségelt ötvennégy millió értékü élelmiszereket és kereskedelmi czikkeket ötven millió erejéig ők szolgáltatták[3]). A földmüvelést tönkretették a holt kéz[4]), a nemesi majoratusok,[5]) a legeltetési jog (m e s t a) s a nemzeti közönyösség. A népesség, melly az arabok alatt husz millióra emelkedett, s később tizennégyre fogyott, ekkor hat millióra szállott alá.[6]) Az értelmiség elnyomatott az inquisitio által, és Spanyolország, melly Cervantesben a legeredetibb szellemet, Lope de Vegaban és Calderonban a legtermékenyebb dráma-irókat mutat-

---

[1]) **Ustariz**, párizsi 4-ed rét kiad. 1753. 223. l.; **Ulloa**. amsterdami 12-d rét kiad. 1753. II. rész, 103. és 104. l. s a franczia követek sürgönyei a szövegben.

[2]) **Moreau des Jonnès**, *Spanyolország statistikája*, 114. és köv. lap.

[3]) **Damiano di Olivares**; **Sancho de Moncada**, *Restauracion politica de Espana*; **Capmany**, *Memorias*; **Laborde**, *Bevezetés a spanyolországi utleiráshoz*. 33. és 34. l. **Penchet**, *Földrajzi általános szótár*, Páris, VII. év III. 751. lap.

[4]) 1817-ben a papság földjeinek jövedelme 150 millió frankra becsültetett.

[5]) Az 1723-iki összeirás szerint 625 ezer nemes volt, tehát minden tizenkét lakosra egy jutott. A majoratusi rendszer, melly a XVI. században fejlett ki, a földekről a pénzre, a nemességről a polgárságra is kiterjesztetett. III. Károly volt első, ki megszoritotta a majoratusok alapitásának jogát. A két Castilia és Andalusia nagyré zt hitbizományi földekből állott.

[6]) 1702-ben a népesség, Ustariz szerint 5.700,000-re ment: 1726-ban az első hivatalos összeirás 6.025,000-et tüntetett fel; s 1825-ben a parochiai lajstromok szerint, mellyek eredményeit Miliano ismertette meg, már 14 millió lelket számlált az ország.

hatta fel, melly néhány történészt és sok casuista irót szült, Spanyolország semmi részt sem vett többé az emberi szellem folytonos mozgalmában; nem voltak bölcsészei, nem tudósai, sem publicistái; semmivel nem járult a nagy eszmék és nagy emberek összegéhez.

A halál mindenüvé behatolt: a nemzetbe, mert megfosztatott szabadságaitól; a kormányba, mert tönkrementek hadseregei, tengerészete, pénzügyei; a tulajdonba a munka szünetelés, a helyettesitések s a holt kéz által; a népességbe a tunyaság és szegénység által; magát a dynastiát is tehetetlenség fogta el. Mi bukásra vezeti a nemzeteket, a királyoknak is vesztét okozza; ugyanazért a fejedelmek, kik romlásba viszik országukat, saját törzsüknek is vesztén dolgoznak. Egy család hanyatlása soha sem volt szembeötlőbb mint Spanyolországban. Lassankint amint a királyi hatalom tevékenysége szünik, a királyok képességei is hanyatlanak. V. (I.) Károly hadvezér és király volt; II. Fülöp csak király; III. és IV. Fülöp sem hadvezér, sem király; II. Károly már ember sem. Egy korhadt törzs beteg sarja, ki öt éves koráig dajka emlőin táplálkozott, s ez idő alatt sem járni, sem beszélni nem volt képes, nemcsak hogy a kormányzáshoz nem értett, de örököst sem adhatott az országnak. A dynastia képtelenből tehetetlenné vált, és Spanyolország részére nem maradt egyéb hátra az öröködés törvényénél, hogy kiemeltessék elaljasodásából. Szükséges volt, hogy ujból a szárazföld siessen segélyére, s hogy az európai szellem behatolván oda egy uj dynastia nyomain, lelket öntsön beléje s fölrázza a mozdulatlanságból, mellybe esett.

Ez alkalommal Franciaországból jött a dynastia és az ujjászületés. Franciaország nem ugyanazon uton haladt Spanyolországgal; hóditói nem az arabok, hanem a germánok voltak; ez áradat termékenyitő vizei forrásuktól való kiindulásuk óta folytonosan öntözték azt; három századon át több izben elöntetvén általok, megtermékenyittetett.

A IX. és X. század területi felosztása, melly a germán hóditásnak volt következménye és végeredménye, szerepet játszott a mai Europa alakitásában. A régi kor polgári, a kereszténység vallási, s a hóditás katonai társadalmai jobban szervezkedtek, s inkább közeledtek egymáshoz a korlátolt területeken. De midőn e második müvelet, mellynek elkülönzötten kellett rendeznie, mit az első korvonalozatlanul létesitett, bevégeztetett, egy harmadikra volt szükség, hogy mind e területek egyetlen országgá, mind e társadalmak egyetlen nemzetté tömörittessenek.

E harmadik müvelet, melly befejezte a mai társadalom szerve-

zését, a királyi hatalom által hajtatott végre, melly mindenre kiterjeszkedvén, okvetlen olvasztólag kelle hatnia. E hasonitás Franczia-országban rendszeresebben eszközöltetett mint másutt; a Capet uralkodóház müve volt az, melly hét századon át fáradozott, hogy megállapitsa a terület, a szellem, a nyelv, a kormány becses egységét. E dynastia addig tartott, a meddig küldetése, s annyi nagy fejedelmet adott, a hány fontos dolog volt elintézendő. A tevékenység fentartja a családokat, s a nehézségek képezik a nagy embereket.

Ez egységesitési hóditást véghezviendő, a Capet dynastia az ország központjából, Párisból a Szajna mellett, Orleansból a Loire mellett, indult ki, hogy a Pyrenekig, az Alpesekig, a Földközi-tengerig, a Rajnáig nyomuljon előre; de előbb saját különleges birtokaiban vetette meg jól lábát, s hagyta, hogy képződjenek a különböző osztályok, mellyek a mai társadalom elemeiül voltak szolgálandók.

A XII. században, Vastag-Lajos, bevévén örökös uradalmaiban a nagyok várait s elkobozván hübéreiket, a királyi hatalmat saját különleges hübérnökei fölé emelte. A XIII. század kezdetén Fülöp August megszerezvén Normandiát, Turennet, Anjout, Mainet, a nagy hübérnököket vetette alá. Az egyik a királyi hatalmat a hübéri fölé emelte a dynastia területén; a másik a központi dynastiát az összes tartományi dynastiák fölé emelte Franczia-ország területén.

Az idő óta szakadatlanul folytattattak a terület-szerzések, hóditás, adományozások, örökösödés és házasságok utján. Sz. Lajos alatt Languedoc és Poitou; Szép-Fülöp alatt Champagne és Lion vidéke; Valois Fülöp alatt a Dauphiné; V. Károly alatt Saintonge és Limousine; VII. Károly alatt Guyenne; XI. Lajos alatt Provence, Bourgogne és Gascogne nagyobb része; VIII. Károly alatt Bretagne; I. Ferencz alatt Bourbonne, Marche, Auvergne; II. Henrik alatt Metz, Toul és Verdun püspökségek; IV. Henrik alatt Navarra, Bearne, Foix és Comminges grófságok, a Pyrenek északi lejtőjének majdnem összes völgyei, és Bresse; XIV. Lajos alatt Elsass, Roussillon, Artois Franche Comté, Luxemburg, Flandria, Brabant, Hennegau egy része; XV. Lajos alatt Lotharingia, kapcsoltattak egymás után Franczia-ország megnagyobbodott magvához.

E hóditasi utjában a dynastiának nemcsak az volt feladata, hogy területeket kapcsoljon össze, és uralkodó családokat vessen ki birtokaikból, hanem egyes osztályokat is alá kellett vetni, törvényhozásokat módositani, nyelveket kiküszöbölni, a nemzeti tömegbe nép-

fajokat olvasztani. A dynastia mindenüvé magával vitte Franczia-ország központjának erkölcseit, nyelvét, monarchikus szervezetét; megfosztotta a nemességet hübéri fenség-jogától, a papságot külső függetlenségétől, a polgárságot városainak köztársasági alkotmányától. Mielőtt e czéljait elérte volna, sok és erős ellenállásra talált; mindazok, kiknek megröviditette jogait, fellázadtak ellene, kilesvén a királyi hatalom gyengeségének és balszerencséinek perczeit, hogy visszavegyék tőle, mitől megfosztotta őket erejének korában.

A régi tartományi dynastiák szövetkeztek ellene, sz. Lajos kiskorusága alatt. Azok helyettesitői, az évpénzzel ellátott dynastiák, ugyanazon küzdelmet ujitották meg az eszelős VI. Károly és XI. Lajos idejében. A városok János király fogságát és VI. Károly ifjuságát használták fel lázadásra. A nemesség a protestans reformatio alkalmát ragadta meg, hogy visszaszerezze függetlenségét a IX. Károly kiskorusága alatt kitört polgárháboruban; a papság pedig támaszkodva a katholicismusra előbbi supremátiájának akart ismét birtokába jutni a Liga utján III. Henrik szeszélyes uralkodása alatt. Az udvar XIII. Lajos kiskorusága alatt lázadt fel, a parlament XIV. Lajosé alatt.

E kisérletei a tartományoknak a központ ellen, a részleges hatalmaknak az átalános hatalom ellen, tehetetlenek voltak. A királyi méltóság felülkerekedett a vidéki hübérnökökön, a városok republikánusain, a papság ultramontánjain, a parlament jogtudósain; e kisérletek mindenike uj erőt kölcsönzött neki, mellyet előbb nélkülözött; s végre is a küzdelmekből egy nagy fejedelem segélyével és jobban szervezve lépett ki. Ile de France apró hübérnökeinek rablásai Vastag-Lajost szülték, ki megalapitotta a királyi tekintélyt; az angolokkal való küzdelem Normandia, Anjou, Guyenne birtokaért Fülöp Augustot, ki nemzeti területet adott a koronának; a bárók harcza Szent-Lajost, ki a parlamentek intézményével uj törvénykezési rendszert hozott be; a városok helyhatósági fejetlensége V. Károlyt, ki uj pénzügyi rendszert létesitett, megállapitván a közvetett adót, melly az egész XIV. század alatt villongás tárgyát képezte a korona és az ország között; az armagnacok és burgundok harcza VII. Károlyt, ki uj katonai rendszert állapitott meg az állandó csapatok behozatalával; az évpénzt huzó dynastiák küzdelme XI. Lajost, ki mindazokat elnyomta, visszaadván a koronának elidegenitett területeit; a Liga IV. Henriket, ki meghódoltatta a vallási pártokat; a nagyok lázadása Richelieut, ki alávetette az udvart; a Fronde XIV. Lajost, ki leigázta a parlamenteket. A királyi méltóság mindig győzött, s méltán, mert

Franczia-országnak általa eszközölt egységesitése előnyösebb volt a tartományok elszigeteltségénél; egy átalános s ugyanazért békéltető hatalom előnyösebb a részleges és rendezetlen hatalmaknál; egy nemzet jobb volt az egyes osztályoknál. E hosszas előkészületi munka, mellyre a dynastia inkább szükségből mint tervszerüleg adta magát, a nélkül, hogy számitásba vette volna annak fontosságát s akarta volna következményét, az 1789 ki nagy változáshoz vezetett, a midőn a dynastia müvét a nemzet müve fejezte be.

De folytonos előnyomulásában a terület és hatalom-egység felé, melly czélját képezte, a dynastia ügyes mérsékletet tanusitott. Nem volt önző, nem élt vissza győzelmeivel; bekeblezte a tartományokat a nélkül, hogy megsemmisitette volna azokat, meghagyván nekik polgári szokásaikat, létök alapját, s egy részét a politikai kiváltságoknak, mellyekkel birtak. Rendezte az országot a nélkül, hogy elnyomta volna; a rendek mindenikét beléptette a nemzeti egységbe, elvévén tőlök a függetlenség azon részét, melly rendetlenségre vezetett, s melly akadályozta az összeolvadást. Nemcsak nem félt a nemesség bátorságától, a papság képességétől, a polgárság szellemétől, hanem a monarchia alatt is bizonyos demokratikus tevékenységnek engedett tért, melly egyedül alkalmas embereket képezni; a nemességből hadvezéreket, a papságból politikusokat, a polgárságból birákat és közigazgatókat alkalmazott. Miért is a monarchiát az egyedi szellem szeliditette, a hatalmat az erkölcsök mérsékelték, a rendet a mozgalom lelkesitette. Sőt fejetlenségi perczek is fordultak elő, mellyek fentartották és megerősitették a nemzeti jelleget, hogy aztán annál nagyobb erélylyel és jobb renddel hajtassanak végre a még elintézésre váró nehezebb dolgok.

Franczia-ország, a szárazföld központját foglalván el, az volt Európára, mi a Franczia-ország központjára helyezett királyi méltóság magára az országra nézve. Minden néppel érintkezésben, minden nagy eszmének székhelye vagy véghatára lévén, örökös mozgalomban és tevékenységben volt ott a szellem. Nagy-Károly alatt az olaszokkal közlekedett, és visszaállitotta a birodalmat; a német népekkel Németországot rendezte; az arabokkal, miután megállitotta volna őket Galliában, Spanyolországba ment, hogy megvesse ott romlásuk alapját. Fentartója lévén a vallásos szellemnek épugy, miként a katonai erőnek, clunyi szerzeteseivel különösen közremüködött VII. Gergely pápai monarchiájának megalapitásában. A XI. századtól a XIII-ikig kelettel tette magát összeköttetésbe, hová Bouillon Gottfried, Saint-Gilles Rajmund, flandriai Balduin, VII. Lajos, Fülöp August, Szent-

Lajos vezették egymásután Európa keresztes hadait. 1066-tól 1452-ig a háboru által majdnem folytonosan érintkezett az angolokkal; 1302-től 1477-ig a flamandokkal; 1496-tól 1700-ig a spanyolokkal és osztrákokkal. A mozgalom, mellyet kivülről nyert, igen változatos volt és soha meg nem szakittatott.

Saját eszméin kivül, Francziaország illymódon mindazokat fölvette magába, mellyek más népeknél szülemlettek. A XII. és XIII. században székhelye volt az értelmi mozgalomnak, melly főleg az arabok befolyása által indittatott meg; megalapitotta az iskolás bölcsészetet s az egyetemek rendszerét. A XV. században Olaszország volt rá ujitó befolyással; a XVI. században Németországból hatolt oda be a reformatio. Az időtől fogva minden közlekedésnek megnyitva, az értelmiség nem nyugodott többé, s Francziaország talán az egyedüli, melly egymásra következő négy nagy értelmi századot mutathat fel, s egész nemzedékeivel dicsekedhetik a tudósoknak, költőknek, iróknak, bölcsészeknek, kik szakadatlan sorban következnek a nélkül, hogy hasonlitanának egymáshoz, s még az utánzásban is eredetiek.

Innét kezdve, kellett, hogy a franczia nép ellenfele legyen a spanyoloknak. Annyi dolog végrehajtása, annyi akadály legyőzése, annyi terület egyesitése, annyi tartomány összeolvasztása, annyi nemzet találkozása, annyi eszme elfogadása szükségessé tették, hogy lemondva az előitéletekről és nyugalomról, folytonosan ébren és tevékeny legyen. Szakadatlanul annyi irányban lévén elfoglalva, kellett, hogy mindig készen legyen és mindig gyorsan végezzen. Éles belátás, következetes szellem, melly gyorsabb a fontolgatónál, jellem, melly inkább társadalmi mint ravasz, inkább heves mint kitartó, sok jó érzék, melly kiigazitja a logica tulzásait, egység a területben, összesség a nemzetben, szabályosság a nyelvben, rendszeres szervezet az intézményekben, nyilt, mindenre alkalmas értelmiség, melly minden nemzet eszméinek megközelithető, s melly négy századot nagy eszmékkel és nagy emberekkel tölt be, munkásság az egyedben, erő a társadalomban; ime ezeket köszönhette Francziaország helyzeti hosszas befolyásának.

Könnyü belátni, mikép illy népnek végre is felül kellett kerekednie a spanyolon. Egy kétszázados küzdelemben az marad győző, ki nem lankad és nem hátrál. A spanyolok rövid időre Párizsban ütöttek tábort a XVI. század végén; a francziák Madridba mentek letelepedni a XVIII-ik kezdetén. Mig Spanyolország fokozatosan hanyatlott, s a katholikus királyok mindinkább alászállottak, Francziaország, nagy fejedelmek vagy nagy emberek által kormányoztatva,

folytonosan erősbödött. A két nemzet között kitört harcz kezdetétől annak végéig Spanyolország irányában különböző szerencsével mindig ugyanazon rendszer követtetett.

Francziaország gyors növekedése VII. Károly és XI. Lajos alatt és hóditási mozgalma VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferencz idejében, félelembe ejtették a többi európai hatalmakat, ugy hogy szövetséget kötöttek ellene, mellynek élére Spanyolország állott. I. Ferencz védendő magát, ekkor tette le alapjait ama politikai rendszernek, melly az osztrák ház ellen volt foganatositandó. Hogy szembeszállhasson ellenfelével, ki Németország császára, a katholikus pártnak Európában feje és Spanyolország királya volt, a német fejedelmek s a protestans párt szövetségét kereste. E rendszernek eleintén nem volt eredménye.

Francziaország királyai meggondolatlanul bebonyolitották magukat Olaszországban. Mindenekelőtt ez országot kellett odahagyni, mi három izben és három kormány alatt történt; XII. Lajos odahagyta Nápolyt, mellyet VIII. Károly hóditott meg; I. Ferencz Milanót vesztette el, mellyet XII. Lajos hajtott franczia uralom alá; II. Henrik Piemontot engedte át, mellyet I. Ferencz foglalt el. Ez utolsó kiürités, melly teljessé tette a visszatérést Francziaországba, a chateau-cambresisi békekötésnek volt eredménye 1559-ben.

E béke, melly a saint-Quentini vereség után köttetett, egy szerencsés erőfeszités által előztetett meg az osztrák ház ellen. II. Henrik egy lépéssel tovább ment atyjánál a protestans szövetségek rendszerében. I. Ferencz kereste a Schmalkaldban szövetkezett fejedelmek barátságát; II. Henrik szövetkezett és küzdött velök együtt. E szövetség szerencsés következményei voltak Toul, Metz és Verdun elfoglalása, V. Károly terveinek meghiusulása, az ő lemondása, s az osztrák háznak két ágra oszlása, melly ház tekintélyes egységével akkorig elnyomva tartotta Európát. De 1559-ben egyike jött létre ama nagy fegyverszüneteknek, mellyek felfüggesztették a harczot Franczia- és Spanyolország között; a két nép szünetet tartott, hogy kipihenjék magukat, s a két dynastia között házasságok köttettek.

II. Henrik halála, gyermekeinek kiskorusága, vagy gyengesége, a polgárháboruk, mellyek kormányukat zavarták s mellyekre a XVI. századot izgatottságban tartó vallási eszmék szolgáltattak okot, véget vetettek ama fegyverszünetnek. Spanyolország, távol esvén a reformatio székhelyétől, s az ellenkező szellem által lelkesittetvén, nem engedett bemenetet az uj tanoknak. A régi hit mélyen gyökerezett a spanyol uralomnak alávetett két félsziget földében. Olaszország a

világ erkölcsi uralmát, Spanyolország saját nemzeti létét azonositotta a katholicismussal. Lehetetlen volt tehát ott egy más vallás magvának elhintetnie vagy rögtön el nem fojtatnia. Máskép állott a dolog Francziaországban. Ez ország képződésének főelve az egység, a szellem, melly elvének tevékenységét fentartotta, az ellenmondás volt, miért is a reformatiónak be kellett oda hatolni, de nem uralkodni; be kellett oda vitetnie, hogy éleszsze a mozgalmat és növelje az értelmiséget; de nem uralkodnia, mert kellett, hogy minden eszme, melly Francziaországba hatolt, alárendeltessék intéző elvének.

A hosszas és véres küzdelem a két vallás között bátorságot öntött a spanyolokba megtörni az 1559-iki fegyverszünetet. Támogatva a franczia katholikus párt által, melly nem akarta megengedni a koronának, hogy türje a reformatiót, annál kevésbbé aztán, hogy vallja azt, egyidőre fölényt vivtak ki maguknak a spanyolok. Francziaországot II. Fülöp kormányozta; őrségeket helyezett el Párisban, Rouenban, s az ország sok más nagyobb városában; mi több, megkisérlette leányát Izabellát ültetni a franczia trónra.

Ösztönzésére az országrendek 1593-ban a sali törvény megváltoztatása s egy uj dynastia behozatala fölött tanácskoztak; de az ország szelleme olly nemzeties, az alaptörvény ereje olly hatályos volt, hogy a katholikus párt nem bátorkodott e végletig menni. Azonban hamindjárt a katholikus eszme uralomra juttatta volna is rövid időre Francziaországban a spanyol házat, miként a hübéri eszme százötven év előtt trónra emelte ott az angol házat, IV. Henrik sokkal könnyebben megbuktatta volna Izabellát mint VII. Károly megbuktatta VI. Henriket. Egyike volt ez ama válságoknak, mellyeken a monarchia mindig diadalmaskodott, s mellyek annak mindig egy egy nagy fejedelmet és erőteljesebb alkotmányt adtak.

Legyőzvén a Ligát, IV. Henrik békés együttélésre kényszeritette a vallási pártokat; Spanyolországot illetőleg II. Henrik és I. Ferencz rendszeréhez tért vissza, nagyobb mérvben alkalmazva azt. Szövetségre lépett Hollanddal, Angliával, Schweizczal, Németország protestans fejedelmeivel; s uralkodása alatt a spanyol pártot gyengeség fogta el, mellyből nem is lábbadt fel többé. Az 1598-ban kötött vervinsi béke, s XIII. Lajos házassága osztrák Annával és francziaországi Erzsébeté Fülöppel, a spanyol monarchia örökösével (1612), uj szünetet jeleztek a küzdelemben. A gyenge III. Fülöp, s a kiskoru XIII. Lajos nem elevenithették fel ama régi viszályt a két ország között; de a mint ez utóbbi nagykoruságot ért, Richelieu bibornok, IV. Henrik és I. Ferencz nyomdokaiba lépve, sokkal tovább ment

náloknál. I. Ferencz kitartással, de sikertelenül küzdött az osztrák ház ellen; IV. Henrik dicsteljesen szállott szembe vele; Richelieu bibornok megalázta.

E minister kivitte, mit királyának, magára hagyatva, nem kellett és nem lehetett volna végrehajtania. Erős szellemmel és határozott jellemmel lévén megáldva, minden tettének tiszta tudatával birt, mi nem mindig sajátjuk a nagyembereknek. Eljárása összhangzott terveivel. Igérem a királynak, mondá ő, miszerint minden igyekezetemet, egész tekintélyemet, melylyel engemet felruháznia tetszett, oda fogom forditani, hogy megbuktassam a hugonotta-pártot, megalázzam a nagyokat, engedelmességre szoritsam az alattvalókat, s az idegen nemzetek között azon magaslatra emeljem nevét, melly azt megilleti.[1])

S a mit tervezett, el is érte. Lefegyverezte a protestansokat mint politikai pártot, elvévén tőlök az addig megvihatlan Rochellet, s a biztonsági helyeket, mellyeket a nantesi kibocsátvány után elfoglaltak, s csak mint vallás-felekezetet hagyván őket létezni. A legbüszkébbekkel is főt hajtatott a királyi felség előtt, s leverte, kik ezt tenni vonakodtak. Szövetségre lépett Hollanddal, a német fejedelmekkel, Svédország királyával s Savoya herczegével Austria ellen, mellyre a legsulyosabb csapásokat mérte. Négy milliót fizetett[2]) szövetségeseinek, kik elégséges csapatok fölött rendelkeztek, de szükét érezték a pénznek. Százötvenezer gyalogot és harminczezer lovast tartott hadi lábon, és hatvan milliót költött évenkint háborura.[3]) IV. Henrik alatt Franczia országnak egyetlen hajója sem volt, s Richelieu tekintélyes tengerészettel látta azt el, melly husz gályából és husz kerek-hajóból állott a Földközi-tengeren, és hatvan hajóból az Oceanon[4]); s mind e dolgokat cselszövények és veszélyek közepett vitte véghez, kénytelen lévén folytonosan küzdeni a király anyjával, testvérével, és kegyenczeivel a hatalomért, mellyet arra használt, hogy

---

[1]) Richelieu bibornok politikai végrendelete; a *politikai végrendeletek gyüjteménye* II. köt. 9. lapján, 12-ed rét kiadás, Amsterdam 1749.

[2]) Ugyanott 67. és 68. lap.

[3]) Ugyanott, 68. lap. 1600-tól 1610-ig IV. Henrik alatt a hadseregre tett összes kiadás nem multa felül a hat milliót (mostanában 13 millió) s a csapatok száma nem haladta a tizezret, miből háromezer lovas, hétezer gyalog volt. **Grimoard**, általános helytartó, *Kutatásai a franczia hadsereg eredetére vonatkozólag*. Páris, 1806. 8 ad rét, 2—5 lap.

[4]) Richelieu bibornok politikai végrendelete. 67. lap.

emelje az állam tekintélyét. Sőt, a király ellenzéseit és csüggetegségét is le kelle győznie, ki csak azért tartotta meg őt, mert nem nélkülözhette.

Richelieu bibornok előbb meghalt, mintsem bevégezhette volna művét, de folytatását Mazarin bibornokra bizta, kit ő maga választott utódául. Mazarin helyzete még több nehézséggel járt, mert idegen volt, s mert kormányzóság idején kellett országolnia. Mindenben elődе nyomdokait követte, ügyesen és kitartással végezvén be annak vállalatait, miáltal megszilárditotta a hatalmat, s az államot a nagyság tetőpontjára emelte. Tehát két egyházi férfiu övezte fénynyel egy nagykoru fejedelem gyengeségét s egy kiskoru gyermekségét, betöltvén a küldetést, mellyet az ország szüksége követelt a koronától, de melly felülmulta a fejedelem akaratát vagy korát. Akkoriban az egyház képezte a nagy politikusokat, kifejtette az ember tulajdon értékét, s összekapcsolta azt a rang hatályával.

Mazarin azt szokta mondani, hogy ki a szivet birja, mindent bir;[1]) s azért biztositotta magának a kormányzónő szivét. Richelieu XIII. Lajos józan eszéhez fordult, ki fölismerte az ő nélkülözhetlen hasznosságát; Mazarin austriai Anna szenvedélyére támaszkodott, ki sohasem határozhatta el magát, hogy megváljék tőle. Hogy kormányozzon, egyik tiszteletet, a másik szeretetet keltett maga iránt.

Mazarin nagy, előrelátó, termékeny elmével, józan, helyes itélőtehetséggel és hajlékony természettel birt, melly inkább hirtelen volt mint gyenge, inkább kitartó mint erős. Az idő és én,[2]) ezt tüzte Mazarin jelszaváúl. Működésében nem vonzalom vagy ellenszenv, hanem számitás vezette; a nagyravágyás erősebb volt nála az önszeretetnél, s nem törődött vele, bármit beszéltek felőle, csakhogy hagyták legyen őt cselekedni. Érzéketlen a sérelmek iránt csak arra ügyelvén, nehogy valamikép sarokba szorittassék, ellenfeleit nem tekintette ellenségeknek; ha gyengének érezte magát, szégyen nélkül hátrált, ha hatalmas volt, gyülölet nélkül börtönre vetette őket. Richelieu megölette azokat, kik ellenszegültek neki, Mazarin megelégedett vele, hogy fogságba vetette őket; a bitófát a Bastille helyettesitette. Ritka éleslátással itélte meg az embereket, de figyelembe vette, milly itéletet hozott már felőlök a közvélemény. Mielőtt bizalmával valakit megajándékozott volna, kikérdezte: szerencsés-e?

---

1) *Mazarin bibornok levele XIV. Lajoshoz*, 1659. aug. 28-ról, a „Mazarin levelei“ czimü gyüjtemény I. kötetének 308-ik lap, Amsterdam 1745.

2) Bevezetés a Fronde-ot érdeklő emlékiratokhoz, **Petitot**, XXXV. köt. 41. lap.

Nem mintha vakon hódolt volna a szerencse esetlegességeinek, hanem mert szerencsésnek lenni szerinte annyit jelentett, mint olly elmével birni, melly előkésziti a szerencsét, s olly jellemmel, melly uralg a fölött. Csüggedést nem ismerve, páratlan volt az állhatatosságban, daczára látszólagos változékonyságának.

Ellenállni némelly esetekben s némelly embereknek nem tartotta szilárdságnak, hanem ügyetlenségnek; miért is csak azért engedett, hogy ujra kezdje a dolgot, csak azért hátrált, hogy ujra visszatérjen. La Rochefoucauld, egyike legszellemdusabb elleneseinek, azt mondotta felőle, hogy bátrabb volt szivében mint elméjében, ellenkezőleg Richelieu bibornokkal, kimerész elmével birt, de félénk szivvel.[1])

Ha Richelieu bibornok, kinek ollykor csüggeteg perczei voltak, elveszti a hatalmat, soha vissza nem szerezte volna azt; mig Mazarin két izben menekülni kénytelenittetvén, soha sem vesztette el bátorságát, számkivetéséből is kormányzott, s visszatért, hogy a nagyság és hatalom legmagasabb polczán végezze életét.

Mazarin folytatta az osztrák ház gyöngitését, daczára a nehézségeknek, mellyekkel odahaza kellett küzdenie. XIV. Lajos kiskorusága, hasonlóan az előbbiekhez, szintén megzavartatott. Franczia-ország, meghajolva Richelieu keze alatt, mint hosszasan összenyomott aczélrugó pattant fel; s előállott a Fronde. Nem ujitási kisériet, hanem egy sajátságos jellegző mozgalom volt ez. A régi osztályérdekek nem birtak többé elég erővel, s az átalános érdek még nem nyilvánult elég határozottan arra, hogy valódi polgárháborut vagy komoly forradalmat támaszszon. Az átalános helynök nem támaszthatta fel a Ligát, Condé herczeg nem kezdhette ujra Guise herczeg szerepét, a parlament nem helyettesithette a királyi méltóságot. Ugyanazért a szereplők csakis kolomposok voltak, kik mi kedvet sem érezve a polgárháboruhoz, pártokat alakitottak, mellyek addig tartottak, mig valamelly cselszövény ugy kivánta, és egyesületeket hoztak létre, mellyeket szeszélyeik állhatatlansága vagy érdekeik mozgékonysága szerint oszlattak fel. Ez oktalan izgatások közepett, mellyek egy perczre megzavarták a bölcs Turenne okosságát, s a nagy Condé kezében Franczia-ország ellen forditották a rocroyi kardot, s mellyek olly nyomoru szerepet játszattak a szellemes Retz bibornokkal, csak egyetlen akarat volt erős, az osztrák Annáé; csak egyetlen józan eszü ember volt, Mazarin.

---

[1]) La Rochefoucauld emlékiratai, a Petitot gyüjt. 51. köt. 374. lap.

A Fronde négy éven át tartotta magát. Mazarinnak volt ideje végrehajtani az osztrák ház német ágának megalázását. Hosszas és ügyes alkudozások után, mellyeket Svéd- és Francziaország együttes győzelmei könnyitettek, megkötötte a westphaliai békét (1648). E dicsőséges szerződés osztrákellenesen rendezte Németországot, s a birodalomnak rendelte alá a császárt; Francziaországot megerősitette Metz, Toul, Verdun püspökségek birtokában, s hozzácsatolta Elsasst.

A spanyol ág megaláztatása, melly Rocroynál és Lensnál kezdődött, félbeszakittatott a polgárháboru által. Azonban Mazarin sohasem tévesztette e czélt szem elől, még akkor sem, midőn ugy látszott, hogy önfentartásának érdekéből végkép le kellett volna arról mondania. Midőn pedig 1652-ben véglegesen visszatért a kormány rudjához, szerencsés hévvel fogott ujra vállalatának e második részéhez. A spanyolok megveretve a Düná-knál, feladásra kényszeritve Dunkerqueben, megfosztatva Cataloniától, fenyegettetve Német-Alföldön, békét voltak kénytelenek kérni. A pyrenei szerződés (1659) az volt Spanyolországra, a mi a westphaliai Austriára nézve, gyengeségének bevallása.

Az ügyes Mazarin Elsass megszerzésével a Rajnáig terjesztette ki Francziaország határait; Roussillon és Cerdanna északi partjának hozzákapcsolásával pedig egész a Pyrenek csucsáig tolta azokat előbbre; hadseregeinek megnyitotta Német-Alföldet az által, hogy átengedtette Artoist s Luxemburg és Hennegau egy részét. Meg nem elégelve, hogy Francziaországnak biztositotta Európában a tulsulyt, még hatalmasabbá teendő azt jövőre, a rajnai szövetséget hozta létre Austria ellen, s XIV. Lajosnak ürügyet szerzett Spanyolország örökségére, Maria Terezia herczegnővel házasitván öt össze. Bevégezvén e nagyszerü dolgokat, mellyek feljogositották öt mondani, hogy ha nyelvre nem volt is franczia, az volt szivre, meghalt 1661-ben.

A nagy ministert a király váltotta fel. Mazarin megalázta az osztrák házat Spanyolországban, XIV. Lajos végkép megbuktatta azt. E fejedelem huszonkét éves volt, midőn önállóan uralkodni kezdett. Nevelése elhanyagoltatott; gyermekségében komornoka teljesitette nála a történettanár szerepét, ki ősei életének elbeszélésével altatta öt el.[1]) Mint ifju nem szerette Mazarin bibornokot, s királyi lelke

[1]) La Porte, XIV. Lajos első komornokának Emlékiratai, 248—251. lap. Genf, 1756.

sértve érezte magát, midőn a ministert testőrségtől látta környezve, mig ő elhanyagoltatott, s Nagytöröknek nevezte azt.[1]) De aztán letette vagy eltitkolta az ellenszenv ez érzelmeit, midőn meg tudta becsülni a szolgálatokat, mellyeket ama nagy minister a koronának tett, s képes volt tiszteletet érezni nagy tehetsége iránt; s akár elismerés, akár megszokás lett légyen oka, egész haláláig föltétlenül hagyta magát általa vezettetni. Kerülte az országos ügyeket, mulatságoknak adta át magát, ministerének tekintélye iránti hosszas engedékenység alá rejtvén jövendő akaratát,[2]) s udvara távolról sem hitte, hogy valaha nagy király válhassék belőle. De Mazarin felismerte őt.

Grammont maréchal, látva, mikép Lajos semmivel sem törődve csupán mulatságokat keres, azt mondá a bibornoknak, hogy a hatalom biztositva van neki a meddig élni fogna; de Mazarin azt felelte: Ön nem ismeri őt, négy királyra való anyag van benne![3])

Élete végén, Mazarin átalános politikai utmutatásokkal szolgált XIV. Lajosnak. Tanácsul adta neki: fékezni szenvedélyeit, hogy mindig mint király járjon el, lehetőleg rövidre fogni a királyi vérből származott herczegeket, nem bizalmaskodni az udvaronczokkal, az államügyeket illetőleg áthatlanul megőrizni a titkot, melly egyedül viheti azokat jó végre, müvelni természetes hajlamát a szinlésre, nem tartani első ministert.[4])

A Mazarin halálát követő napon Lajos mint ur lépvén fel, kezébe vette a kormányt, s kinyilatkoztatta, mikép ezután mindent ő maga fog intézni. Megállapitotta, miszerint naponként kétszer fog ministereivel tanácskozni, s hat órát szentelend az államügyeknek. Megtiltotta a négy államtitkárnak aláirni valamit, mielőtt arról vele beszélnének, a cancellárnak használni pecsétjét az ő rendelete nélkül, a pénzügyi

---

[1]) Ugyanott, 256. lap.

[2]) A király semmibe sem avatkozott. A bibornok soha sem ment hozzá, de ő naponként kétszer kereste fel a bibornokot, ugy járva körülte mint valami egyszerü udvaronez. A bibornok minden hódolatnyilvánitás nélkül fogadta, alig állott fel, midőn belépett vagy távozott, és soha sem kisérte ki a szobából. *Monglat emlékiratai*, Petitot idézett LI. kötetének 111. lapján.

[3]) *Choisy Emlékiratai*, Petitot LI. köt. 191. lap. Más alkalommal XIV. Lajosról beszélvén, a bibornok következőleg nyilatkozott: *Kissé később kel útra, de messzebbre jutand másnál.* Ugyanott 192. l.

[4]) Ugyanott, 189. és 190. l.

főfelügyelőnek pénzt adni ki a nélkül, hogy őt értesitené.[1]) Három egymásra következő napon át tartotta egybegyüjtve tanácsát, hogy értesitést nyerjen az ország közigazgatásáról.[2]) Ez elhatározása, melly nem volt ment némi félelemtől, mindenkit bámulatba ejtett. Anyja nevetett, az udvaronczok szalmatüznek hitték, a ministerek azt várták, hogy majd beleún a dologba,[3]) de ő ötvennégy éven át kitartó maradt.

XIV. Lajos határtalanul nagyravágyó volt és mérték fölött szerette a dicsőséget; törzsének egyetlen fejedelme sem multa őt felül a hatalomban. Nagy ember volt, de sokkal nagyobb király; azt hitte a királyi méltóság Istentől jő, s hogy ez a királyt kötelmeihez mért belátással ajándékozza meg. Amint ő tartotta: a kormányzás munkálkodással jár; a király tiszte abban áll, hogy engedje müködni a józan észt; a királynak önmagától kell elhatározásra jutnia, mert az elhatározás uri szellemet igényel; azon esetekben, midőn az ész megszünik tanácsokat adni, az ösztönökre kell támaszkodni, mellyeket Isten minden emberbe, s főleg a királyokba oltott.[4])

Ez elveknek megfelelőleg munkás és határozott volt. Kétségbevonhatlan akarat-nagysággal birt, a legkisebb körülményeket is számitásba vette, s a legnagyobb ügy essséggel hajtotta végre elhatározásait. De jóllehet helyes itélő tehetséggel volt megáldva, nem birt Mazarinnak és Richelieunek sem magas különböztető képességével, sem éleselméjével. Szenvedélyét igen gyakran kötelességével, gyóntatóját lelkiismeretével tévesztette össze; értelmiség hiányából nem igen tudott az önmérsékléshez, s bár igen féltékeny volt tekintélyére, egész életén át azok által hagyta magát vezettetni, kik nagyobb szellemmel birtak nálánál. Lionne, Louvois, Maintenon asszony egymásután nagy befolyást szereztek maguknak elhatározásaira; de ugy tudták azt leplezni, hogy az elsőben tanácsadásnak, a másodikban hizelgésnek, a harmadikban ragaszkodásnak tünt fel. Miért is különböző szinezeteket adtak kormányának, mellyre ő maga jelleme egyforma irányzatának bélyegét nyomta. A spanyolországi örökösödés volt a vezérgondolat, melly XIV. Lajos egész kormányzatán átvonul; ötven évnél tovább foglalkoztatta az külpolitikáját és hadseregeit; az képezte uralkodása kezdetének nagyságát, az okozta élte végének nyomorait.

---

[1]) *XIV. Lajos emlékiratai*, I. köt. 19—24. lap.

[2]) *Choisy emlékiratai*, a fentebbi munka idézett helyének 222-ik lapja.

[3]) *XIV. Lajos emlékiratai*, I. köt. 36. és 37. lap.

[4]) Ugyanott 19. 21. 43. 44. lap

Miként láttuk, Spanyol- és Franczia-ország uralkodó házai között másfél század óta, vagyis azon időtől fogva, midőn határaik találkoztak, dühös küzdelem folyt, melly ollykor a nyugalom perczei által szakittatott meg. Az 1659-ik év egyike volt e szünidőknek. A pyrenei szerződés s Maria Terezia házassága XIV. Lajossal békét hoztak létre a két ország között, kiengesztelték a két családot; de e béke sem volt tartósabb mint a vervinsi és a chateau cambresisi. Sőt ama házasság csak siettette a háborunak ujbóli kitörését, anyagot szolgáltatott utolsó felvonásához ama drámának, melly a két ház között hosszu idő óta előadatott. I. Ferencz erőfeszitve küzdött az osztrák ház ellen, IV. Henrik diadalmasan visszaverte támadásait, Richelieu és Mazarin megalázták; csak az volt még hátra, hogy kifosztassék, s ezt XIV. Lajos vitte véghez.

Ettől tartva, föltételek köttettek az ő házasságához Mária Teréziával (1659) s atyjához osztrák Annával (1612). A XVI. században történt mértéktelen hatalom-terjeszkedések, s az azok eszközlése vagy akadályozása végett folytatott háborúk, a következő század embereiben az egyensuly bölcs eszméit keltették fel, mellyek ellenezték két olly nagy monarchiának, minő Franczia- és Spanyolország, egy fő alatt való egyesitését. S minthogy a spanyol törvény örökösödési jogot engedett a nőknek, a Franczia-országba férjhez ment herczegnőknek forma szerint le kellett mondaniok spanyol örökösödési jogukról házassági szerződésükben, melly módositotta rájok nézve az állam alaptörvényét. XIII. és XIV. Lajos aláirták e lemondást, de utóbbi el volt tökélve megsérteni azt, ha az előre látott eset bekövetkeznék.

Midőn ő az állam kormányát kezébe vette, egész Európa békében volt; a nagy kérdések, mellyek majdnem ötven éven át izgatottságban tartották, megoldattak; a westphaliai szerződés véget vetett a háborunak a császár és a birodalom között, biztositván Németország függetlenségét Austria bitorlásai ellen; s lecsendesitette a szárazföld központját; a pyrenei béke visszaadta a nyugalmat déli Európának, megszüntetvén a területért folytatott háborut Franczia- és Spanyolország között, s szabatosabban megállapitván azok határait; a kopenhagai s az olivai helyreállitották a békét északon, szabályozván Svéd-, Dán- és Lengyelország viszonyait.

Franczia-országtól annál kevésbbé lehetett volna várni a nyugalom megzavarását, mert az ő politikája érvényesült leginkább az európai rendezésben. A Német-Alföld rovására megnagyobbitott Hollandot De Witt János franczia pártja kormányozta, Németország

Austria rövidségével szerveztetett, Svédország Dánia és Lengyelország fölé emeltetett, Spanyolország a Pyrenek mögé szorittatott vissza; a belső egyenetlenségek elfeledtették Angliával a szárazföld ügyeit, s két év óta olly fejedelmek alá esett vissza, kik hajlandóbbak voltak Franczia ország mint saját országuk igáját viselni. XIV. Lajosnak nem kellett semmitől félnie, semmit merészelnie; de mindez Mazarinnak volt müve és dicsősége, az ifju fejedelem pedig égett a vágytól személyesen müködni és személyesen tenni szert hirnévre.

Czéljai kivitelében bámulandó eszközök állottak rendelkezésére; hadvezérei Gustáv Ádolf iskolájában képeztettek, s Rocroy és a Dünák babérai diszité homlokukat; diplomatái és közigazgatói Mazarin keze alól kerültek ki; mindezek birtokában voltak az erélynek, mit a polgárháboruk adnak, s fárasztó csaták vagy nagyfontosságu államügyek közepett nevelkedtek. Illyenek voltak Condé, Turenne, Lionne, Colbert és Le Tellier, maradványai egy nagy mozgalomnak, öröksége egy nagy embernek.

XIV. Lajos a nagyravágyás fensőbb ösztönével rögtön fölismerte, hogy nagyságának eszközét, kormányának sarkpontját Spanyolország képezi, ugyanazért 1661-től fogva szünetlenül e monarchia öröklése foglalkoztatta, s azon volt, hogy keresztül huzassa a lemondási okmányt. Egyszersmind erőt gyüjtött, melylyel sulyt vessen az egyezkedések mérlegébe. Gondja volt az ország rendezésére, mit elhanyagolt Mazarin; [1]) rendbeszedte az ország pénzügyeit, mellyeket a legnagyobb zavarban talált; helyreállitotta és emelte a tengerészetet, melly hanyatlásnak indult Richelieu után: bevitte a külföldi ipart országába; hadsereget alkotott, melly még kitünőbb volt fegyelmezettségénél, mint számánál fogva, s a mi fő, javitotta a hadügyi igazgatást. Az ur éber szeme és intéző keze alatt mindenfelé rend, titoktartás és munkásság uralkodott, minek eredménye az ország felvirágzása s az állam megerősödése lett.

De XIV. Lajos uralkodásának e korszakát még nevezetesebbé tette az alkudozásokban kifejtett ügyesség. Ezek majdnem kizárólag a spanyolörökösödés körül forogtak, s Lionne által vezettettek. E ministert Mazarin szemelte ki, miként Mazarint Richelieu; Mazarin XIV. Lajosnak hagyta, miként Mazarint Richelieu XIII. Lajosnak és osztrák

---

1) „Kétségen kivül áll, hogy Mazarin bibornok a milly jól ismerte a külügyeket, ép olly keveset tudott a belsőkről.“ *Colbert politikai végrendelete*; a politikai végrendeletek gyüjteménye III. kötetének 12-ik lapján.

Annának. 1643-tól 61-ig bizalmasa volt ama nagy ministernek; részt vett a westphaliai értekezletekben, létrehozta a rajnai szövetséget, közreműködött a pyrenei szerződésben. Ama kor levelezései mind tőle vannak s ravasz, éles, beható és kisegitő eszközökben igen termékeny szellemről tanuskodnak; látkörének emelkedettsége hatványozta józan eszét; ügygyakorlata szabályozta képzelmét. Kortársai között nagyobb hirnévnek örvendett mint a történelemben; Mazarin és XIV. Lajos, kiknek egymásután felajánlotta szolgálatait, oda kölcsönözvén nekik gondolatait, s munkálkodásaival növelvén nagyságukat, elhomályositották, minden dicsőségtől megfosztották őt; mert a dicsőség nem annak jut, ki tanácsokat ád, hanem annak, ki parancsol és müködik. A történet látványát szemlélő nemzedékek csak azokat vehetik észre, kik első sorban állanak az események távoli szinpadán. 1661-ben IV. Fülöp még élt, s nem fizette le a jegyajándékot, melly Mária Tereziának a spanyol örökséghez való jogaiért cserében megszavaztatott; minélfogva a lemondási okmány legfontosabb záradékának elég nem tétetett. XIV. Lajos, ki azt tartotta, hogy egy részleges szerződés nem vetköztetheti ki erejéből az alaptörvényt, ez okmányt már magában véve is semmisnek tekintette; s e véleményében még inkább megerösödött, midőn látta, mint sérti azt meg a madridi udvar azon részében, melly rá nézve tartalmazott kötelezettséget. Ekkor egyezkedést kezdett azzal, hogy visszavonassa ez okmányt, s a különböző európai kabinetekkel, hogy utjába ne álljanak.

Ez alkudozások annál időszerübbek voltak, mert az örökösödés minden perczben fölmerülhetett. IV. Fülöp meghalt (1665) s utóda a négy éves gyenge II. Károly lett, ki folytonosan a sir szélén állott. De XIV. Lajos halasztás nélkül müködni és terjeszkedni vágyván, nemcsak előkészitette a többi hatalmakat terveinek a spanyol trón teljes öröklését illetőleg, ha az megürülne, hanem egy korai terjeszkedés-eszközt is kutatott fel a jószágvisszaszállási jogban (jus devolutionis), mellyre mindjárt IV. Fülöp halála után támaszkodhatott, a nélkül, hogy bevárná a II. Károlyét. E jog Német-Alföld néhány tartományában divott ama szokásból eredt, melly az atyai örökséghez elsőbbséget adott az első házasságból született gyermekeknek a második házasságból származottak fölött. Lajos e szokást a polgári térről a politikaira vitte át, a koronák vagy legalább az egyes tartományok átszállására is alkalmazván azt. Neje, Mária Terézia az első házasságból született, Károly a másodikból: ugyanazért neje javára Német-Alföld egy részét követelte, mivelhogy ott a jószágvisszaszál-

lási jog érvényben volt. Miután előbb barátságosan kérte volna s meg nem nyerte, fegyvert fogott, betört Flandriába, s meghóditotta Franche Comtét. Ez első háboru, melly egész uralkodását mozgalmassá tette, 1667-ben kezdődött s 1668-ban az aacheni békével végződött. Eredetet annak a spanyol monarchiában való részleges örökösödés kérdése adott.

E korszak folytonos alkudozások korszaka volt; alkudozás folyt Spanyolországgal eleintén, hogy visszavegye a lemondási okmányt, azután, hogy beleegyezését adja a jószágvisszaszállási joghoz; Hollanddal, hogy elismerje XIV. Lajos átalános igényeit a spanyol monarchiához, s részleges követeléseit Német-Alföldre vonatkozólag, habár növekedése épen Hollandra nézve leendett legveszélyesebb; a német birodalommal, hogy meghosszabbitsa a rajnai szövetséget; a regensburgi gyüléssel, hogy megvonja védelmét a burgundi kerülettől; alkudozások folytak és szerződések köttettek Mainzr Köln, Brandenburg választó-fejedelmeivel, Neuburg herczegével s a münsteri püspökkel, hogy elvágják a császár előtt Német-Alföld utját, ha segélyt akarna vinni Spanyolországnak; Portugaliával, hogy támadást intézzen Spanyolország ellen a félszigeten, mialatt XIV. Lajos Flandriát veszi el töle; Schweizczal és Angliával, hogy szövetkezzenek vagy semlegesen viseljék magukat; végre alkudozás és titkos szerződés a spanyol monarchia esetleges felosztásáról Leopold császárral. Ezek voltak e kor nagy diplomatiai tényei.

Ez alkudozások majdnem kivétel nélkül czélt értek; s ki tudja, mi módon vezette azokat Lionne, nem fog csodálkozni. E ministe, sastekintete Európa politikai ügyeinek egész tág mezejét egyszerre átfogja, s annyira ismeri azokat, hogy bámulatos vonzó könnyedséggel tárgyalja, habár ollykor kissé hosszadalmassá válik. Rendeleteiben és intézéseiben az emberek s az állami dolgok legmélyebb ismeretét tanusitja; minden valószinü nehézséget előre lát, s böven jelzi az eszközöket, mellyekkel le lehessen azokat győzni; gyakran önállólag gondolkozik, tesz, intéz, királyának csupán a jóváhagyást tartván fel, mi sohasem maradt el. Öntudatával birván erejének, ritka okosságának, tekintélyének ura szelleme fölött, nem kétli, hogy véleményei meghallgatásra találnak, elfogadtatnak, követtetnek. Gyors fesztelen, s némileg önhitt eljárása sohasem volt durva és sértő, hacsak nem Lajos rendeletéből, kinek beavatkozása könnyen felismerhető a minister eljárásában és nyelvezetében.

Az 1661-töl 68-ig terjedő időköz volt e fejedelem politikájának legszebb korszaka. Gonddal ápolta szövetségeit, semlegességben tar-

totta az irigy vagy gyanakodó hatalmakat; versenytársával a spanyol örökség követelésében a leghasznosabb osztozkodási szerződést kötötte II. Károly halála esetére, mint a mellynek eredménye Német-Alföldnek egyesitése lett Francziaországgal; háborut kezdett, melly olly jól volt előkészitve, hogy egyetlen ellenséget sem talált a sikon, habár ő zavarta fel a világ békéjét. Csapásainak gyorsaságával és követeléseinek mérsékeltségével egyformán meglepett; megszerezte Charleroi, Binch, Ath, Douai, Tournai, Oudenarde, Lille, Armentiéres, Courtrai, Berques, Furnes erősségeket területeikkel együtt, s illymódon tovább vitte Francziaország határát észak felé, melly részről igen gyenge és közel volt a fővároshoz.

De 1671-ben meghalálozván Lionne, vele együtt elenyészett a szellem is, melly addig XIV. Lajost vezette és mérsékelte. Az ügyes királyból szenvedélyes király lett; a jószágátszállási háboru a hollandi háborut vonta maga után; egy terjeszkedési vállalat a mértéktelen boszu tényére vezetett. Daczára a kiméletnek, mellyet Lajos az Egyesült-tartományok köztársasága iránt, melly az ő családjától nyerte uj életét és nagyságát, folytonosan tanusitott; daczára annak, hogy támogatta azt utolsó tengeri háborujában, mellyet Anglia ellen viselt, e köztársaság, félelembe ejtetve Német-Alföldnek a francziák által történt elfoglaltatása, Francziaország szomszédsága s ifju királyának nagyravágyása által, fel akarta öt tartóztatni utjában, megkötvén Angliával és Svédországgal a hármas szövetséget, mellynek parancsoló közvetitése mellett jött létre az aacheni béke, s melly eredete volt a Lajos ellen később szervezett szövetségeknek.

A hollandok saját érdeköket eléje tették Francziaország barátságának; félelemből, melly talán időnkivüli volt, felmondtak egy régi szövetséget, mellynek mindent köszönhettek, hogy Angliával, vetélytársokkal szövetkezzenek, s elvonták Svédhont Francziaországtól. XIV. Lajos, haragra gerjesztve ez eljárás által, meg akarta őket büntetni elhamarkodott hálátlanságukért; Lionne segédkezet nyujtott neki büntetésök előkészitésében, mit, ha tovább él, valószinüleg nem engedte volna egész végromlásukig vinni. Svédország ismét megnyeretett Francziaországnak, Anglia királya pénzzel elvonatott Hollandtól; megtöretvén a hármas szövetség, Lajos 1672-ben az Egyesült-tartományokba rontott.

Eleinte semmisem állhatott ellen seregeinek, mellyeket Condé és Turenne vezettek. A hollandok reszketve huzták meg magukat, a legfényesebb elégtételeket ajánlották neki s készeknek nyilatkoztak mindazon szerzeményekről lemondani részére, mellyeket 1621 óta

hóditottak el a spanyoloktól, s átengedni neki a Generalatus összes tartományait, mellyek huszonöt várost foglaltak magukban; többek közt Maestricht-ot, Bois-le-Duc-öt, Bredat, Ravensteint, Bergop-Zoomot, stb.; de Louvois mindez ajánlatokat visszautasittatta vele. Egy erőszakos ügyvezető[1]) váltotta fel az ügyes politikust. Louvois tekintélyt vivott ki magának XIV. Lajos fölött, hizelegvén az ő dicsőség és hóditás-szenvedélyének; mint valami nagy érdemet magasztalta benne, hogy egymaga egész Európával kikötött,[2]) s elszigeteltségét a szárazföldön a hatalom jeléül tüntette fel előtte. De, amilly utálatos politikus, ép olly rosz katona lévén, irigységből akadályozta[3]) Turennet és Condét Holland megbuktatásában, mig urát visszatartotta a hollandokat mélyen megalázó föltételek elfogadásától. Durva politikája és fonák irigysége egyebet sem eredményezett, mint hogy megbuktatta De Wittet anélkül, hogy leverte volna Hollandot, s az oraniai herczeg pártját De Witt testvéreinek hulláin és a franczia párt romjain keresztül emelte hatalomra. Ő vele a mérséklet és ügyesség megvetése vitetett be a kormányba.

Hollandban elveszett a régi politika, melly IV. Henrik, Richelieu, Mazarin és Lionne alatt folytonosan követtetett. XIV. Lajos Német-Alföld megtámadásával gyanut keltett az Egyesült-tartományokban; ezek megtámadásával pedig Németországban; ama támadás a hármas szövetséget, emez Leopold császár, a brandenburgi választó-fejedelem, s a birodalom államai legnagyobb részének nagy szövetségét hozta létre, mellyhez Spanyolország királya is csatlakozott.

E háboruban legyőzetett Svédország, melly akkor megszünt szövetségese lenni Franciaországnak; Anglia elvált Franciaországtól, szintugy a kölni választó s a münsteri püspök. Lajos maga maradt miként Louvois ohajtotta. A nimwegi béke (1678), melly véget vetett a holland háborunak, csak annyiban volt előnyös Franciaországra nézve, hogy Spanyolország is résztvévén abban, ez által Franche Comté, s Német-Alföld tizennégy városa engedtetett át neki.[4])

---

[1]) Mercurio Siri *az ügyvezetők legnagyobbikának és legdurvábbjának* nevezte őt. Louvois annyira erőszakos volt, hogy egykor a nyugalmazott Heinsiust, kit Orange herczeg irigyelt XIV. Lajostól, a Bastilleba záratással fenyegette.

[2]) „Ha valaha volt helyes jelszó, ugy az az, mellyet Felséged testesitett meg: *Egy mindenki ellen!*“ Louvois politikai végrendelete, a politikai végrendeletek gyüjteménye IV. kötetének 257-ik lapján.

[3]) Lásd politikai végrendeletét a 95-ik lapon.

[4]) Visszaadattak: Charleroi, Binch, Ath, Oudenarde és Tournai, mellyek az aacheni szerződésnél fogva engedtettek át Franciaországnak.

XIV. Lajos engedni kénytelenittetvén a spanyol örökséget illetőleg, melly kormányát mozgásba hozta, s melly távolodni látszott, mert az ifju király bár gyenge volt, keresztül gázolt a gyermekség korán és betegségein, folytatta nagyravágyó utját. Németországnak nem bocsátotta meg a beavatkozást Hollandban, miként nem bocsátotta meg ennek beavatkozását Flandriában.

Kedvező alkalomra várva, hogy éreztethesse fegyverei és haragja sulyát a birodalommal, s az alkalom 1688-ban a palatinatusi örökösödés kérdése által megadatván, merészen követte terjeszkedési politikáját. A visszacsatolási kamrák (Reunionskammern), mellyek Metz, Besançon, Breisach városokban állittattak (1679—84), kizárólagos értelmezőiül tolván fel magukat a szerződéseknek, az ő tetszése szerint jártak el, s neki ítélték Strassburg, Kehl, Courtrai, Dixmunde, Luxemburg stb. birtokát. A regensburgi fegyverszünet 1684-ben lecsillapitotta Európa haragját, melly mindazáltal Agostában nagyobb mérveket adott szövetkezéseinek, s Lajos ellen, azon esetre, ha ujból megsértené a szerződéseket, szövetséget hozott létre a császár, a spanyol király, a hollandi országos rendek, Németország, Svédország királya és a savoyai herczeg között.

Lajos egymásután minden szövetségesét elvesztette; Hollandot a flandriai háboru, Németországot a hollandi betörés, Svédországot a visszacsatolási vállalatok következtében; még csak az volt hátra, hogy Angliát veszitse el, mi be is következett az 1688-iki forradalom által, melly egyike volt az 1672-iki háboru folyományainak. Az által, hogy Orange herczeget a holland függetlenség védnökévé tette, Lajos utat nyitott neki, hogy a protestans vallás védőjévé legyen Angliában; az 1672-iki lázadó helytartót az 1688-iki királyi bitorlóvá képezte. A protestans és franczia szövetség, melly IV. Henriktől Mazarinig és Lionneig tartott, végkép felbomlott.

E teljes elhagyatottságában, midőn egész Európát ellenségesen állitá vele szembe az 1689-iki nagy szövetség, melly a birodalmat, Angliát, Hollandot, Spanyolországot, Savoyát, Svédországot egyesitette ellene, s melly tovább ment mint az ágostai, miként az ágostai tultett az 1673-iki nagy szövetségen, s ez 1668-iki hármason, Lajos a németországi háborut inditotta meg, melly nyolcz évig tartott. E háboru még dicsőségesen folyt, s megőrizte Franciaország fegyverbecsületét. Luxemburg és Catinat tábornagyok, Condé és Turenne növendékei, győzelmes csatákat vivtak, az első Fleurusnál, Steinkerquenél és Neerwindanal Német-alföldön; a második Staffardanál és Marsaglianál Olaszországban. Tourville ujabb dicsőségeket

vivott ki a franczia tengerészettel, s Vauban folytatta Franczia ország megerösitését a szerencsétlenségek napjaira. Ezek még a nagy század maradék nagy emberei voltak, kik megdicsöitették annak végét.

De ha e háboruban Lajos nem szünt is meg győzni, megszünt nagyobbodni. Daczára győzelmeinek, békét csak hóditmányai árán nyerhetett, s a ryswicki szerződés (1697) semmi uj szerzeménynyel nem gazdagitotta öt. Visszaadta Lotharingiát, kivéve Saarlouist és Longwyt; lemondott egy részéről a birtokoknak, mellyeket a megelőző korszakban a birodalom kárával kapcsoltatott országához. A németországi háboru végét jelezte, ha nem is dicsöségének, de szerencséjének.

A ryswicki béke után egész komolyan a közelgő spanyol örökösödéssel kezdett foglalkozni. II. Károly csak nagy ügygyel bajjal hatolt ki csztül a gyermeki koron. Tekintve veleszületett gyengeségét, ideje korán szönyegre hozatott örökségének kérdése, s már 1668-ban felosztották azt egymás között XIV. Lajos és a császár. Az előhaladó kor s az ifjuság szokásos humora nem voltak képesek erőt önteni ama testbe, melly el volt használva mielött fáradott volna. Károly két izben nősült, de gyermekeket egyik házasságból sem kapott. A nimwegi béke után XIV. Lajos unokaöcscsének, Orleans herczegnek leányát Mária Lujzát vette nőül, ki 1689-ben mult ki, s halála némellyek által mérgezésnek tulajdonittatott.

Kevéssel azután neuburgi Mária Annával, Leopold császár sógornőjével kelt egybe, ki nagy tekintélyre tett szert férje fölött, s teljes odaadással viseltetett az osztrák ház iránt. Harminczhat éves korában megöregedve, Károly a közelgő halál minden előjelét egyesitette magában. Elérkezett az idő gondoskodni örökségéről. Állapotának tudata s örökségének reménye volt részben oka a mérsékletnek, mellyet XIV. Lajos a ryswicki szerződés alkalmával tanusitott. Ujra fölvette szálait ama titkos terveknek, mellyeket 1661-től 68-ig olly ügyesen szött; de a spanyol örökséget illetőleg előbb inditott alkudozások s azok között, mellyeket most készült szönyegre hozni, harmincz év folyt le; megváltoztak az európai viszonyok, az örökség követelők számát szaporitotta az időközben született bajor választóherczeg, unokája Mária Margaritának, Mária Terézia franczia királyné növérének, kinek nem kellett miként emennek lemondania a spanyol monarchiáról. Leopold császár eszméi is módosultak; midön megkötötte az 1668-iki osztály-szerződést, nem voltak gyermekei, s békés lábon állott XIV. Lajossal; azóta Margarita Terezia herczegnő

Maria Antonietta nevü leánynyal ajándékozta meg, ki 1685-ben a bajor választóhoz ment nőül, a neuburgi Eleonora herczegnő pedig két főherczeget, Józsefet és Károlyt szülte neki; azonkivül a hosszas háboruk mélyen gyökerező ellenségeskedéseket támasztottak XIV. Lajos és ő közötte.

Megváltozván családi körülményei, a császár érzelmeit és rendszerét is megváltoztatta; s azt hivén, hogy átalános örököse lehet a spanyol monarchiának, az egészet természetesen eléje tette a részneк. 1668-ban érvényteleneknek ismerte el a XIII. és XIV. Lajosra rótt lemondásokat, késznek nyilatkozván ez utóbbi fejedelemmel megosztani a közös örökséget; most azonban már a lemondások törvényességét vitatta, minden jogot megtagadván XIV. Lajostól osztrák Anna, a dauphintől Maria Terezia részéről; s ugy vélte, mikép Európa bizalmatlanságai támogatni fogják az ő uj nézeteit. Francziaország minden régi szövetségesét elvesztette, gyülöletté változott át Holland barátsága, a rajnai szövetség régóta feloszlott, Németország irigységből és félelemből Francziaország iránt Austriával egyesült, Svédország észak ügyeivel volt elfoglalva, Anglia trónján a Stuartok helyett a nassauiak ültek; XIV. Lajos, ki 1668-ban olly nagy tekintélyt gyakorolt Európában, most egészen el volt szigetelve. Mind e körülmények befolyással voltak arra, hogy a császár uj ösvényre lépjen, s más szemmel tekintse saját érdekeit.

Saját leányára is kiterjesztvén a lemondási rendszert, mellyet elfogadott, a spanyol örökségről való előleges lemondásra kötelezte azt, midőn a bajor választóhoz adta nőül. Illy módon, miután a IV. Fülöptől származó nők mindnyájan elvesztették, szerinte, jogaikat, azokhoz kellett visszamenni, kik III. Fülöptől származtak. S minthogy ausztriai Anna, XIV. Lajos anyja, lemondott jogairól, mig Mária Anna, az ő anyja, megőrizte és reá hagyta azokat, azt tartotta, hogy ő II. Károlynak egyetlen és törvényes örököse, s terve volt másodszülött fiának, Károly főherczegnek adni át ez örökséget.

Nem igy gondolkozott Spanyolország királya. Nem ismervén el a bécsi udvar hatalmát lemondásokat szabni, mellyek nem követeltettek a madridi által, semmisnek tekintette a Mária Antoniettától kicsikart lemondást, s örököséül ennek férjét a bajor választó-fejedelmi herczeget fogadta el. Miért is végrendeletet készitett javára, mellyet Porto Carrero bibornok, toledói érsek és Spanyolország primásának kezei közé tett le. De a császár, ki mindent tudott és mindent tehetett Madridban, legyőzte sürgetéseivel II. Károly gyenge akaratát, s a végrendelet széttépetett. Miután kizáratta volna az

örökségből Bajorország királyi herczegét, a császár, ki II. Károly fölött a királyné, a madridi udvar fölött követe gróf Harrach által uralkodott, s ki elfoglalta Cataloniát, hol a hessen-darmstadti herczeg német őrséget tartott, azt kivánta, hogy Károly főherczeg mint a korona praesumtiv örököse haladék nélkül Spanyolországba hivassék. Károly megunva követeléseit, s elkeserittetve üldözései által, ellenállott, de lehetséges volt, hogy ujból legyőzetik. Igy állván a dolgok' XIV. Lajos, kinek követe Harcourt marquis a ryswicki béke után három hóig időzött Madridban a nélkül, hogy Károly által kihallgatáson fogadtatott volna, most már a spanyol örökség szabályozása végett sem a madridi udvarhoz, sem a bécsi kabinethez nem találhatta okszerünek fordulni; semmit sem remélhetett Károlytól, ki titkon Bajorország felé hajlott; még kevésbbé számithatott a császárra, ki az egész spanyol monarchiát másodszülöttének ohajtotta, s azt családja részére már biztositottnak hitte. Ha Károly szabadon rendelkezik, utódául unokaöcscsét, a választó fejedelmi herczeget szemeli ki; ha enged az erőszaknak, Károly főherczeget nevezi ki. Sem egyik, sem másik rendelkezés nem tetszett Lajosnak, ki jogairól sem Bajorország, sem Ausztria javára nem akart lemondani. Nem remélvén az egész örökséget, legalább egy részét akarta megszerezni, ép azon hatalmakhoz fordulván, mellyek legkitartóbb ellenségei voltak nagyságának, t. i. Hollandhoz és Angliához, melly országokat akkoriban egyetlen szellem lelkesitette, és egyetlen ember kormányozta. III. Vilmos ama szövetségek élére állitotta azokat, mellyek czélja volt fékezni XIV. Lajost s akadályozni az egyensuly megzavarását a szárazföldön. Lajos nem csalódott, midőn ugy vélekedett, mikép III. Vilmos mint ügyes politikus el fogja ismerni jogainak egy részét, kikerülendő, nehogy fegyverrel kezében mind visszakövetelje azokat, s hogy a spanyol örökségből ki fogja adni illetékét, félvén, nehogy, ha maga veszi azt ki, nagyon is sokat találjon venni. Valóban III. Vilmos a béke és egyensuly érdekében beleegyezett a spanyol monarchia előleges felosztásába a három vetélytárs között, kik követelendők valának azt II. Károly halála után.

1698. oktober 11-én Nagy-Britannia, az Egyesült-tartományok és XIV. Lajos teljhatalmazottjai Haagában osztály-szerződést irtak alá, melly a bajor választó-fejedelmi herczegnek Spanyolországot, Indiákat, Német-Alföldet és Sardiniát, Francziaország dauphinjának Nápoly és Siciliát, a Spanyolországhoz tartozó kikötőket Toscana partjain, Finale őrgrófságot és Guypuscoát, Károly főherczegnek Milanót jelölte ki osztályrészökül. Ez osztály-szerződés nem elégitette

ki a bécsi udvart, és teljességgel nem tetszett a madridinak, mellynek megsértette büszkeségét, és feldarabolta államait. II. Károly mihelyt hirét vette, visszatérvén előbbi elhatározásához, mellyről az osztrák párt sürgetésére már letett, uj végrendelettel a bajor választó-fejedelmi herczeget tette általános örökösévé, azt remélvén, hogy meg fogja őrizni a monarchia épségét, ha olly herczegre szállitja azt, ki senkiben nem kelt féltékenységet, s ki a természet jogával a végrendeleti jogot párositja magában.

De ez örökös, kinek Európa előrelátása a spanyol államok legnagyobb részét, Károly gondoskodása pedig az egész monarchiát odaitélte, nem vehette annak hasznát, elragadtatván a halál által 1699. febr. 8-án. E halál olly rögtönös és annyira kedvező volt, hogy gyanut keltett az osztrák ház ellen, mint a mellynek legtöbb előnyt látszott az igérni. Bármint legyen a dolog, uj intézkedésre volt szükség Európa, uj végrendeletre Károly részéről.

XIV. Lajos, III. Vilmos és Heinsius, kik az első osztály-szerződést kötötték, most egy másikat hoztak létre, melly 1700 martius 25-én Londonban aláiratván, amaz örökséget Ausztria és Franczia-ország között osztotta meg, ugy hogy Károly főherczegnek Spanyol-országot, Indiákat, Német-Alföldet és Sardiniát adta; a dauphinnak megelőzőleg kijelölt részt pedig Lothringen és Bar herczegségekkel toldotta meg; a lothringeni herczeg örökös államaiért kárpótlásul Milanót fogta volna kapni. Ez intézkedés nem szaporitotta a franczia dynastiákat, de növelte Francziaország birtokait; ha Németalföld nem kapcsoltatott a koronához, miként 1668-ban, s nem volt rendeltetése kiegésziteni észak felé a nemzeti határt, XIV. Lajos megszerezte Lotharingiát egy másik oldalon, melly hasonlóképen védtelen volt, s mellyet erősiteni kellett. Németalföldet meg lehetett kapni 1668-ban Leopold császártól, ki közömbös lehetett Francziaország terjeszkedése iránt Holland felé; de miként lehetett volna most azt Hollandiától és Angliától kivánni, mellyek hosszas háborut folytattak, hogy akadályozzák Francziaország terjeszkedését határaik, vagy a tenger felé? Lajos tehát nem is gondolt erre, de kárpótlásul az 1700-diki szerződés egy elszigetelt herczeget ültetett Milano birtokába, s ugyanazon ház két különböző fejedelmének adta a spanyol és osztrák monarchiákat, mellyeket az 1668-iki egyetlennek itélt oda.

XIV. Lajos az összes európai államokkal alkudozásba lépett, hogy megnyerje azokat a második osztály-szerződésnek. Savoya herczegének, ki jogokat igényelt magának a spanyol örökséghez, Nápoly országot ajánlotta fel cserében Nizza grófságért és Savoya herczeg-

ségért. Ha ez alkudozás szerencsés véget ér, miként elején remélni lehetett, s ha a szerződés lelkiismeretesen hajtatik végre Lajos által, Francziaország alpesi határait már akkor megnyerhette, s észak felé terjeszkedhetett volna.

De fő dolog volt elfogadtatni a császárral saját részét, s II. Károlylyal az osztály-szerződést. Ezt nem lehetett remélni, s nem lehetett kinyerni.

A császár, ki az utolsó háboru után Hollandot és Angliát szövetségesei gyanánt tekintette, igen megharagudott rájok, a miért XIV. Lajossal titkosan alkudozva fenségileg akartak rendelkezni olly örökséggel, mellyhez ő kizárólagos jogot tartott, s mellyet számára említett hatalmak az 1689. május 12-iki szerződés titkos czikkelyével biztositottak.[1]) Ez eljárás árulás színében tünt fel előtte; miért is megvetésből iránták s azon reményben, hogy jobb részt nyerend, magához Lajoshoz fordult, s ennek bécsi követe, Villars marquis, s az ő párizsi követe, gróf Zinzendorff utján azon ajánlatot tette neki, hogy nyiltan jóvá fogja hagyni az 1700-iki osztály-szerződést, ha egész titokban egy másikat kötnek, biztositván az által Milanót az osztrák háznak, melly kárpótlásul Francziaországnak Indiákat és Német-Alföldet engedné át. A bécsi udvar minden áron akarta Milanót, melly az 1668 iki szerződés által neki volt szánva, s hogy megnyerje, kész volt a legnagyobb engedményekre.

De Lajos attól félt, mikép ez ajánlatok, mellyek igen valószinüleg őszinték voltak, csak azért tétettek, hogy egyenetlenséget támaszszanak közte s Anglia és Holland között, mert az elsőnek nem igen tetszett volna, hogy ő birja Indiákat, s a másodiknak, hogy megszerezze Németalföldet. Elfogadván amaz ajánlatokat, bizonyos háborunak teendette ki magát e két hatalom részéről; mig, szigoruan ragaszkodva az osztályhoz, mellyet azok, ugyszólván, rá akartak erőszakolni Francziaországra és Ausztriára, biztositotta magának segélyöket ez utóbbi ellenében a szerződés életbeléptetése végett. S annál alaposabb oka volt bizni őszinteségökben, mert épen e szerződés miatt szakitottak végkép a császárral. Lajos tehát visszautasitotta a titkos alkudozásokat Leopolddal, értésére adván neki, hogy ha valami változtatást ohajt az osztály-szerződésben, erre nézve az aláiró három hatalom együttes hozzájárulása szükségeltetik. Azt remélte, hogy az egyenes és titkos alkudozás határozott visszautasitása meg-

[1]) Dumont, *Corps diplomatique*, VII. k. II. rész 230. lap.

félemliti a bécsi udvart, s rábirja a három hatalom által megállapitott osztály elfogadására; de csalódott reményében. Letelvén a meggondolásra engedett három havi határidő, a császár, látva hogy nem birhatja Lajost külön alkudozásra, kinyilatkoztatta, miszerint nem járul az ajánlott szerződéshez, s jobbnak látta a jövő esélyeire hagyni magát. II. Károly gyenge lelkétől kitelhető fájdalommal és boszusággal értesült ez uj merényletről öröksége ellen; remélte, mikép az illy felosztást megorvosolhatja egy uj végrendelettel, s monarchiájának feldaraboltatását kikerülheti, ha egyetlen örökösre szállitja azt át. De honnan vegye a herczeget, kit utódául nevezzen? az osztrák házból, miként szive sugallta? vagy Francziaországból, miként a politika javasolta? Osztrák herczeget választva, a felosztás veszélyének tette ki a monarchiát; franczianak adva előnyt, kizárta saját családját. Egy részről a rokonság szava, másrészről országának érdeke által sarkaltatva, kénytelen volt vagy népét áldozni fel családjának, vagy családját népének.

Némi habozás után végre is a nemzetiesebb elhatározás kerekedett nála felül, mire a spanyol párt által biratott, mellynek élén Porto-Carrero bibornok állott. E párt iszonyodott a monarchia felosztásától, melly azt mélyen megalázta s megfosztotta volna a tekintélyes alkirályságoktól, s a számos flandriai, indiai, olaszországi tanács-testületektől, mellyek egyedül tártották még fen a nemesség nagyságát és munkásságát; utálta az osztrákokat, mert olly régtől fogva voltak már Spanyolországban, szerette a francziákat, mert még nem voltak ott. Azoknak elég idejök volt meguntatni velök uralmukat: emezeknek távollétök is előnyükre szolgált.

A gyülölet és rokonszenv ez érzelmeihez, mellyeknek később olly nagy részök volt az örökösödési háboruban, hozzájárult még a valódi ragaszkodás az alaptörvényhez, s a szilárd hit, miszerint csupán Francziaország lesz képes megvédeni a monarchia területi épségét. Valóban, Francziaország az összes spanyol birtokoknak szomszédja volt, mig Ausztria távol feküdt tőlök; amaz északi határán át Németalföldre, a délin a félszigetre, a keletin Milanóba, s partjairól a Két-Sicilia országba és Indiákba hatolhatott. Nyolcz éven át egymaga harczolván egész Európa ellen, legyőzte azt, mig Ausztria egész Európával szövetkezve sem volt képes megtörni Francziaországot. Miért is a spanyol párt ugy gondolkozott, hogy ha a monarchia Ausztriának adatnék, ez nem lenne képes akadályozni Francziaországot a betörésben, s egy részének elsajátitásában, s hogy egyedüli utja a területépség megőrzésének, ha Francziaország védelme alá helyezik azt.

De mind Spanyolország függetlenségét mind a szárazföld biztonságát megóvandó, akarta, kogy a két korona, bár ugyanazon családra száll, egyetlen főre soha ne helyeztessék; ez által. ha nem is alakilag, szellemét tekintve, érvényben maradt a lemondási okmány, nem lévén annak egyéb valódi czélja mint a két állam elkülönitése.

II. Károly. közelegni érezvén élete végét, Porto-Carrero bibornok sürgetésére megkérdezvén az állam- és a castiliai tanácsot, a papság főbb tagjait és a pápát, kik mind egy véleményen voltak, tudtán kivül a franczia udvarnak, melly sem tényekkel, sem ohajaival nem folyt be elhatározására, 1700. okt. 2-án, öt és fél hónappal a második osztályszerződés létrejötte után, aláirta a hires végrendeletet, melylyel átalános örökösévé Anjou herczeget, a dauphin második fiát tette; Anjou herczeg nem létében Berry herczeget, ennek nem létében Károly főherczeget, s ennek nem létében Savoya herczegét hivta a spanyol trónra. Huszonnyolcz nap mulva meghalt.

A végrendelet Spanyolországban átalános helyesléssel találkozott, de nem tudták miro fogja magát határozni a franczia udvar: vajjon elfogadja-e Lajos az egész monarchiát unokája részére, vagy ragaszkodik a tartományokhoz, mellyeket az osztály-szerződés szakitott ki az ő számára. E fejedelem értesittetett a végrendelet czéljáról Lanson bibornok utján, ki Rómában nyert arról tudomást, s a korai bizalmas nyilatkozatok által, mellyeket a spanyol nagyok Blécourtnak tettek, ki a franczia ügyek vezetésével volt megbizva Madridban Harcourt marquis távolléte alatt. Ez félvén a második osztályszerződés hatásától, okosan visszavonult Madridból s néhány hónappal előbb Bajonneba küldetett, hol egy hadsereg élén várta az örösödés pillanatát. XIV. Lajos, bár ismerte lényegileg a végrendeletet, mellynek azonban helyettesitési intézkedéseiről nem birt tudomással, hajlandó volt végrehajtani az osztály-szerződést, s készen tartotta seregeit; Hollandia rendeitől és Angolország királyától hajókat és csapatokat kért, mellyekre szüksége lehetett, hogy birtokba vegye kiszabott részét, s a hollandok tiz, az angolok tizenöt hajót igértek neki. E két hatalom őszintén járt el az igért hajók fölszerelésében, II. Károly egészségének lassu hanyatlásához szabva intézvén azt, s biztositották Lajost, hogy készen állanak csapataik.

Ez volt a dolgok és szellemek állapota, midőn nov. 9-én II. Károly végrendelete Fontainaibleauba érkezett, hol akkor a franczia udvar tartózkodott. XIV. Lajos egy tanácsot gyüjtött össze annak meghányása végett mi lenne teendő. E tanácskozásban csupán négy személy vett részt vele: a dauphine mint Anjou herczeg atyja; Beau-

villiers herczeg, a pénzügyi tanács elnöke s az ifju herczegek kormányzója; Torcy marquis, külügyi minister; és Ponchartrain cancellár.[1]) A század legnagyobb elhatározásáról volt itt szó. Lajosnak határoznia kellett, a koronát akarja-e, melly unokája részére felajánltatott, vagy államai növekedését, melly Európa által támogattatott; kiterjeszsze e rendszerét a Pyreneken és Alpokon tulra az által, hogy családja egy ágát helyezi be Spanyol- és Olaszországba, vagy saját hatalmát növelje; a királyi méltóság tisztességét válaszsza-e, vagy országa előnyét; családját tegye-e előbbre vagy Francziaországot. Mindkét elhatározás háborut okozhatott; de az egyik rövidet kétségtelen kimenettel, a másik hosszas tartamút bizonytalan sikerrel.

Torcy, ki első szólt, a végrendelet elfogadása mellett nyilatkozott, a nélkül hogy elhallgatta volna a kellemetlenségeket és veszélyeket, mellyekkel ez elhatározás járt. Előadta, hogy a király szószegésről fog vádoltatni; hogy bizonyos háborunak teszi ki magát; hogy a szomszéd fejedelmek nem türendik, mikép unokája neve alatt nyugodtan oszszon törvényeket az ó és uj világban a spanyol korona alá vetett nagy államoknak; hogy népei még alig pihenték ki magukat a ryswicki béke után, s ki nem heverték a károkat, mellyeket az előbbi háboruk okoztak. De másrészről figyelembe kivánta vétetni, miszerint nem a béke és háboru, nem Anjou herczeg királyi méltósága s a Francziaország részére kijelölt tartományok, hanem háboru és háboru, az egész spanyol monarchia, vagy a semmi között kellett választani; hogy a végrendelet az osztrák házat jelölte ki a franczia helyére, ha ez azt visszautasitaná; hogy Francziaország nem követelhetné jogosan az örökség egy részét, miután visszautasitotta az egészet; hogy erőszakosan kellene azt elvenni az osztrák háztól, melly jogos birtokossá lenne s támogattatnék a spanyolok által, kik mélyen megsértve a visszautasitás által, s a francziák ellenségeivé válva, hévvel védenék monarchiájuk területi épségét; hogy az angolok és hollandok gyengén támogatnák, s talán magukra is hagynák a francziákat; hogy ujolag osztrák fejedelem uralkodnék a Pyreneken; s hogy végre kikerülhetlen lévén a háboru, jobb azt a zért inditani, hogy Anjou herczeg helyeztessék Spanyolország trónjára s tartassék fen azon.

Beauvilliers herczeg ellenkező véleményen volt, az osztály mellett s a végrendelet ellen nyilatkozván: a végrendeletet elfogadni —

---

[1]) *Torcy Emlékiratai*, a Petitot gyüjtemény LXVII. köt. 95. lapján.

mondá ő — annyi mint egész Európával háborut kezdeni; s a háboru egész Európával Francziaország romlása. Pontchartrain cancellár ismételte a különböző véleményeket a nélkül, hogy dönteni bátorkodott volna. A dauphin, indittatva atyai szeretetétől, s nem lévén érzéketlen a dicsőség iránt király fiának és atyjának lenni, nyiltan a végrendelet mellett nyilatkozott. XIV. Lajos hosszas hallgatás után mondotta ki végszavát. Határozata, melly rá nézve annyi szerencsétlenségnek s Európára nézve annyi hányattatásnak lett oka, három napon át tartatott titokban. Ama nyugodt nagysággal hozta azt, melly neki sajátja volt, s Castel dos Rios marquis, spanyol követ jelenlétében, következő szavakkal adta tudtára Anjou herczegnek: Seigneur, Spanyolország királya önt királylyá tette. A nagyok kérik önt, a nép ohajtja, s én beleegyezem. Csak ne feledje, hogy ön franczia herczeg.[1]) Azután udvarának mutatta be, mondván: Urak, ime Spanyolország királya.[2]) Minden el volt döntve.

Ez elhatározás lelkesedést keltett a spanyoloknál. V. Fülöp deczember 4-ikén vált meg nagyatyjától, s 1701. april 21-én tartotta ünnepélyes bevonulását Madridba a nép üdvkiáltásai között, melly ugy tekintette őt, mint monarchiájuk megmentőjét. De Európa egyéb államai bámulattal és félelemmel értesültek ez eseményről. Anglia, Holland s a többi államok nagy része semmi különbséget sem találtak Anjou herczeg és XIV. Lajos uralkodása között. Habár ez uralom meg volt osztva, itéletök szerint a családi érdeknek össze kellett zavarnia a két ország politikáját. Lajos, kinek hatalmát olly félelmesnek, nagyravágyását olly mértéktelennek, eljárását olly gőgösnek tartották, s ki a nantesi edictum visszavonásával elvesztette a protestans államok bizalmát, a németországi háboruval a birodalom barátságát, most a végrendelet elfogadásával egész Európát maga ellen zúditotta.

Nemcsak az Angliával és Hollanddal kötött szerződést sértette meg, hanem az igéreteket is, mellyeket az összes fejedelmeknek tett, kiknek hozzájárulását ama szerződéshez melegen kérte volt.

Lajos igazolni igyekezett elhatározását, ugy tüntetvén azt fel mint szükséges tényt, mint a világ-béke fentartásának az osztályszerződésnél biztosabb eszközét, mint áldozatot, melly Francziaország érdekének rovására a köznyugalomnak hozatott. Angliához és az

---

[1]) *Lamberty Emlékiratai*, hágai kiadás, I. k. 235. l. 1731. 4 ed rét.

[2]) *Dangeau Naplója*, XVII. k. in fol. 627. l.; *A külügyi levéltár kéziratai.*

Egyesült-tartományok köztársaságához, mellyeket elhatározásának mélyen kellett sértenie, igy szólt: „A dolgok állását teljesen megváltoztatta Spanyolország királyának végrendelete. Ha a franczia herczegek visszautasitják a koronát, miután a katholikus király igazságot szolgáltatott a dauphinnak, örököseivé tévén annak fiait, ama monarchia alattvalói, urok királyuk rendelete szerint kötelességöknek fogják tartani engedelmeskedni a főherczegnek, s ép olly hük lesznek ahhoz, a millyenek voltak annyi éven át Spanyolország előbbi királyához. Hogy a szerződés végrehajtassék, szükséges lesz nemcsak egyes erődöket, hanem államokat, egész országokat meghóditani, s hosszas és nehéz háborut kezdeni az egységes spanyol monarchia ellen, mellyet szövetségesek fognak támogatni, kiknek érdekökben áll a végrendeletet fentartani, s melly olly királynak leend alávetve, kit az törvényesnek fog itélni, miután az első örökösök lemondottak jogaikról; már pedig ez homlokegyenest ellenkezik az osztályszerződés szellemével, és lehetetlenné teszi amaz áldásos nyugalmat, mellynek fentartását a király, összhangban szövetségeseivel, feladatává tüzte. Elfogadván ő Felsége a végrendeletet, a franczia és spanyol monarchiák elkülönitve fognak maradni, miként olly hosszu idő óta voltak. A súlyegyen, melly egész Európára nézve olly kivánatos, sokkal jobban fenáll igy, mint ha Francziaország a spanyol határokkal, Lotharingiával, végre Nápoly és Sicilia országgal nagyobbittatnék. Ő Felsége mérsékletének fényes bizonyitékát hiszi adni, midőn lemond a nagy előnyökről, mellyeket koronája részére ama szerződés biztositott, s meg van győződve, mikép elhatározása, régi fényében tartani fen a spanyol monarchiát, sokkal inkább megfelel Európa közérdekének.“

Anglia és Holland a végrendeletet nem II. Károly végakarata önkénytes tényének, hanem XIV. Lajos hosszas fondorkodásai gyümölcsének tekintették. Nem akarták elhinni, hogy Európa súlyegyene meg fogna őriztetni, ha az összes spanyol államok egyetlen franczia herczeg alatt egyesittetnének. Lajos nagyszerü igéreteinek teljességgel nem voltak hajlandók hitelt adni, sőt attól féltek, hogy hatalma növekedését régi terveinek kivitelére fogja felhasználni; hogy megkisérlené Spanyolországhoz kapcsolni Portugaliát, visszahelyezni a Stuartokat Anglia trónjára, ujra egyesiteni spanyol-Németalfölddel az Egyesült-tartományok köztársaságát; vagy legalább megnyitni a szerződések értelmében elzárt Scheldet s Antwerpenbe tenni át Amsterdam kereskedelmét. Továbbá attól féltek, hogy jövőben a két monarchia koronája ugyanazon főn fog egyesittetni. Azon-

ban, bár nem ismerték el az uj spanyol királyt, ellenségeinek sem nyilvánitották magukat. Csupán a császár vetette vissza a végrendeletet, s háboruhoz készült, hogy meghóditsa a spanyol örökséget, vagy feldarabolja azt.

Európa békéje Angliától és Hollandtól függött. E hatalmak Lajosnak ép olly békés igéreteket tettek, a millyeneket tőle kaptak; nem lévén még elhatározva háborut kezdeni, mellynek ki nem számithatták következményeit. Lajosnak azon kellett volna lennie, hogy fentartsa, elömozditsa e hangulatot, a helyett azonban időszerütlen expedienseivel, hihetlen oktalanságaival és óriás tévedéseivel csak növelte Anglia és Holland bizalmatlanságát és ingerültségét.

Első tévedés volt V. Fülöp jogainak elismerése a franczia trónhoz. 1700. deczemberről kelt nyilt levéllel a burgundi és berryi herczeg közötti fokot tartotta fen számára; tehát reményt adott neki a franczia koronára. Ama nyilt levélben prófétai szavakkal látszott érinteni jövendőbeli szerencsétlenségeit: „Áthatlanok a Gondviselés itéletei, melly minket kormányzatunk folyamában szerencsével halmozott el. Csak annyit engednek azok láttatni, hogy nem kell elbiznunk magunkat erőinkben, nem államaink kiterjedésében, nem számos maradékunkban, s hogy e kegyek, mellyeket kizárólag Isten jóságának kell köszönnünk, csak annyiban birnak állandósággal, mennyiben neki azt engedélyezni tetszik.“[1]) Gondoskodása, melly tévesztett gyöngédségből és tulzó királyi büszkeségből származott, nem volt alkalmas elejét venni ama szerencsétlenségeknek; ezen rendelkezésével ő egy alap-záradékát semmisitette meg II. Károly végrendeletének, lehetségessé tévén jövőre a két monarchia egyesitését, mellyek elkülönitését örökiteni akarta ama fejedelem; s illymódon jövőre veszélynek tette ki Spanyolország függetlenségét és Európa biztonságát.

Anglia és Holland, melly hatalmakat a császár nyilatkozásra ösztönözte, s mellyek félelmei talán nem voltak megnyugtathatók, nagyobb erélylyel készülődtek a háboruhoz, a nélkül hogy elhatározták volna azt megkezdeni; a hollandi országos rendek csapatokat toborzottak, megtöltötték a magtárakat, kijavitották az erődöket, növelték hajóik számát, kiterjesztették szövetségeiket; Lajos ugyanazt tette a maga részéről. E kölcsönös bizalmatlanság, melly tekin-

[1]) XIV. Lajos nyilt levele, mellyben V. Fülöp részére fentartja annak a franczia koronához való esetleges jogait; *Lamberty emlékiratai*, I. k. 388. l.

télyes fegyverkezésekre vezetett, egy uj lépést tétetett Lajossal, melly még inkább nehezitette a háboru kikerülését.

A ryswicki szerződés óta a hollandok őrizték Németalföldet, mellyet a spanyolok nem voltak többé képesek maguk védeni, s melly korlátul szolgált nekik Franciaország ellenében, s az erődök egész sorában őrségeket tartottak. Lajos, látva, hogy nem ismerték el unokáját, és fegyverkeznek, észszerütlennek találta továbbra is egyedül hagyni őket Németalföldön, mellynek háboru esetén már urai leendettek a nélkül, hogy meghóditották volna azt; ugyanazért váratlanul s ugyanegy napon mindazon városokba franczia csapatokat vonultatott be, mellyekben a hollandok őrséget tartottak. Ezek kiüritették Németalföldet; s mi csupán elővigyázat volt az ő föltételezett ellenséges szándéklataik irányában, ugy tekintetett mint ujabb bizonyitéka XIV. Lajos hitszegésének és nagyravágyásának. Lajos az osztály-szerződést megsértette a végrendelet elfogadásával, a végrendeletet a nyilt levéllel, most pedig Németalföld megszállásával a ryswicki szerződéseket s az azok megtartása iránt tett igéreteket szegte meg.

A háboru kitörőben volt, mindazáltal Haagában összejöttek a hollandi országos rendek követei, Stanhope angol küldött és Avaux gróf, hogy kisérletet tegyenek a megingott béke helyreállitása iránt.

A hollandok és angolok kereskedelmi érdekből elismerték V. Fülöpöt, de azt kivánták, hogy a franczia csapatok rögtön elhagyják Németalföldet, a határvárak adassanak vissza a hollandoknak, s az angoloknak legyen szabad őrséget tartani Neuportban és Ostendeben. Lajos, a nélkül hogy megvitatta volna, hallgatag büszkeséggel utasitotta vissza e követeléseket, s Avaux gróf utján csupán a ryswicki szerződésnek ujból érvényre emelését ajánlva fel, várakozó állást foglalt el. Igaz, hogy aközben szövetségre lépett Portugal királyával, Savoya herczegével, a bajor és kölni választókkal, a münsteri püspökkel, Mantua herczegével, s a lengyel királylyal, ki egyszersmind szász választó-fejedelem volt; de ellenfelei is szorosabban szövetkeztek Leopold császárral, s követelőbbek lettek, mire nézve mind visszautasittatásuk, mind egyesülésök befolyással volt. Egy, 1701. sept. 7-én kötött szerződés szerint abban állapodtak meg Leopold császárral, hogy a határ-korláton kivül Holland részére, Milanót, a Két-Sicilia országot s Németalföldet fogják kérni alkudozások utján a császárnak, vagy hóditják meg fegyverrel. Mig előbb csak védelmi biztositékokról volt szó az Egyesült-tartományok, s kiszállitás és fel-

ügyelcti eszközökről Anglia részére, most már Austria számára is kárpótlások követeltettek. Nemcsak Holland biztonságát tartották szem előtt, hanem a császár követeléseit is; nemcsak védelemről gondoskodtak Francziaország ellen, hanem Spanyolország feldarabolását is akarták.

E föltételek, mellyek aztán az utrechti általános béke alkalmával főszerepet játszottak, még kevésbbé tetszhettek XIV. Lajosnak az előbbieknél, minélfogva még csak alkudozásba sem akart bocsátkozni a császárral, visszautasitását egy ujabb lépéssel sulyosbitván, melly csatlakoztatta az angol nemzetet a III. Vilmos által már megkötött szövetséghez. Emlitett év sept. 18-án meghalálozván II. Jakab Saint-Germainben, Lajos Anglia királyául ismerte el ama trónvesztett fejedelem fiát. E királyi oktalanság merényletnek tünt fel az angol nép szemeiben jogai ellen, s hévvel vett részt a háboruban, melly egy idegen ellen indittatott, ki urat akart rájok erőszakolni. Ez utolsó botlás megkoronázta a müvet: kitört a háboru, melly hosszas, általános, dühödt volt leendő.

Millyen volt Francziaország állapota e zivataros időben? A nagy század elmult; elmult nemcsak az időt, hanem a szellemet, a szerencsét, a nagy embereket tekintve is. Ezek egymásután letüntek, magukkal vivén a mozgalmas nemzedékek szellemét és erejét. Kialudtak a Corneille, Racine, Moliére, La Fontaine, Pascal-féle csillagok; Bossuet, Boileau, Malebranche, Fenelon megszüntek irni, habár a halál még nem vetett véget életöknek. Egy találomra kilött golyó megfosztotta életétől Turennet, a legeszesebb hadvezért, ki valaha a csatatéreken feltünt. A nagy Condé futva a halált, mellynek ugy látszott csatatéren kellett volna őt érnie, Bossuet-nál töltötte el utolsó napjait életének, melly Rocroynál kezdődött. E hires hadvezérek két növendéke közül az egyik, Luxemburg maréchal, megszünt élni, az okos Catinat pedig azon ponton állott, hogy elveszitse az udvar kegyét. Meghaltak Duquesne és Tourville, kik a tengeren ellenállottak Anglia és Holland hatalmasabb flottáinak, s győzelmeikkel dicsőitették Francziaországot. Lionne, Mazarin rendszerének örököse, egyidőre megfosztotta XIV. Lajos tanácsát tapasztalatának bölcs ujjmutatásaitól. Colbert, ki helyreállitotta a pénzügyeket, megalapitotta a gyáripart, védője volt a nagyelméknek, megsemmisitve látta békés befolyását Louvois erőszakos fölénye által; s kegyvesztetté lévén, szivfájdalmában halt el. Louvois viszont hátrálni volt kénytelen türelmes, szük és ravasz szelleme előtt ama szerencsétlen befolyásu nőnek, kit Lajos, azzal végezvén, mivel kezdeni akarta,

egyenlőtlen házassággal, nőül vett.[1]) Lajos egymaga maradt századából; öregen, elszigetelten az uj nemzedékek közepett, megfosztva nagy kortársaitól, kényszerülve Chamillarddal pótolni Colbert-t és Louvoist; Marsinnel, Tallarddal, Villeroival Turennet, Condét, Luxemburgot; azt hivén, hogy választása a szellemet is megadja, s választásaiban vezettetni, intézkedéseiben sugaltatni engedvén magát Maintenon asszony által, szerencséjének lejtőjéhez, szerencsétlenségeinek kezdetéhez jutott. A nantesi edictum visszavétele tönkretette az ország szülemlő iparát; Colbert halála zavarba hozta a pénzügyeket, Louvoisé meggyengítette a hadügyi kezelést; a hosszas háboruk elvonták a földmiveléstől a karokat és tőkéket. A hadseregek gépies tevékenysége még tartott ugyan, de már vége felé járt, mert megfogyatkozván a tüz, megfogyatkoznak a katonák, kihalván a szellem, megszünnek a vezérek; megfogyatkozván a katonák, a vezérek, a pénz, megszünnek a győzelmek. Ki voltak meritve az állam hatalmának tápláló forrásai; Franciaország talaja semmit sem termett többé. XIV. Lajos önsulylyal nehézkedett országára, elfojtván annak életcsiráit, mellyeknek csak egy kis mozgásra van szükségök, hogy kifejlődjenek, egy kevés szabad légre, hogy növekedjenek. Illy körülmények között gyult ki az örökösödési háboru.

A dolgok még mindig követvén félszázadon át kapott irányukat, az első két év szerencsétlenségek nélkül folyt le. A megszokás mindenben tuléli egyidőre a szellemet. 1702. és 1703-ban a háboru kimenetele kétes volt, s Lajos Németországban, Németalföldön, Olasz- és Spanyolországban tartotta hadseregeit. Minde csatatérek még Franciaországon kivül voltak; s habár a hatalmak nagy része ellenségesen állott vele szemben, egyik-másik még segitette őt, mellyeknek hüsége azonban nem volt ollyan, hogy tulélte volna az ő szerencséjét.

1704 ben megkezdődtek a végtelen szerencsétlenségek. Tallard maréchal Hochstett mellett Marlborough és Eugen herczeg által tönkre veretett, amikor is harminczezer foglyot vesztett, kik között ő maga is volt, s megsemmisitette Franciaország jó hirnevét. Az idő óta nyilvánvalókká lettek a fejedelem rosz választásai s az ország meddősége. Ama csata következtében Németország kiürittetett, a bajor és kölni választók, mint XIV. Lajos szövetségesei, államaiktól meg-

[1]) Lásd Mazarin bibornok leveleit XIV. Lajoshoz, mellyekben lebeszélni igyekszik őt a házasságról az ő unokahugával Mancini Máriával, s főleg 1659. aug. 28-ról kelt hosszu levelét.

fosztattak; Portugalia királya és a savoyai herczeg elhagyták őt, hogy rovására növekedjenek. Lajosnak Anglia, a birodalom, Holland, Piemont, Portugalia, Dánia, Poroszország, Lotharingia egyesült seregeivel kellett szembeszállania, mellyeket a ma kor két legnagyobb hadvezére vezényelt. E kiterjedt szövetség a legnagyobb ügyességgel és bámulatos összhanggal kormányoztatott a Heinsiusból, Marlboroughból és Eugen herczegből állott triumviratus által. Mindazzal birt az, mi Lajosnál hiányzott, számmal, melly kiegészitse, pénzzel, melly mozgásba hozza, előrelátással, melly vezesse, katonai lángésszsel, melly diadalra juttassa.

1706-ban a nem kevésbbé szerencsétlen ramilliesi és turini csaták, mellyek elsejét Villeroi vesztette el Marlborough ellen Brabantban, másikát Marsin maréchal Eugen herczeg ellen Piemontban, Németalföld és Olaszország kiürítését vonták maguk után. Spanyolországban V. Fülöp szorittatva a portugalok, osztrákok és angolok által, a félszigetet kénytelen volt oda s a főherczegnek hagyni, ki Madridban Spanyolország királyául kiáltatott ki a győzelmes szövetségesek által. Nápolyországba vonulván vissza, onnan is cakhamar elüzetett.

Illy módon Franczia országon kivül minden országot elvesztvén, Lajosnak saját országa megvédéséről kellett gondoskodnia, főleg 1708-ban a Vendome herczeg által Oudenarde mellett Marlborough ellen elvesztett csata után, melly vereség azt a keveset is a szövetségesek hatalmába juttatta, mi még addig Németalföldön megmentetett. És pedig a védelmet, vesztő tábornokokkal, ujoncz csapatokkal, kimerült kincstárral, elalélt és éhenhaló nemzettel kellett eszközölni, mert a háboru szerencsétlenségeihez természeti csapások is járultak.

A malplaqueti csata (1709), mellyet Villars vesztett el Marlborough ellenében, tetőpontra juttatta Lajos szerencsétlenségeit; a szövetségesek betörtek Franczia országba; Tournay, Menin, Ypern, Lille ellenség kezébe kerültek; s a király félni kezdett, hogy csakhamar maga Versailles sem fog neki biztos tartózkodási helyül szolgálni.

E szerencsétlenségek nem egyedül érték őt. Megaláztatva a sors csapásai alatt, legkedvesebbjeinek elvesztésével is sujtatott. A halál pusztitva hatolt be királyi lakába; egyrészről államait, másrészről gyermekeit vesztette el. Fia, kinek tul kellett volna élnie, megelőzte őt a sirban; unokái, kik utóda utódaiul voltak szánva, előtte haltak meg. A burgundi fiatal herczegnő, ki felviditotta komor öreg-

ségét, s lelket öntött szomoru udvarába, hirtelen halállal mult ki. Ennek fiai közöl egyik elragadtatott az élők sorából, a másik gyenge gyermek egyedüli maradványa volt a még nem rég olly számos ivadéknak. XIV. Lajos, egyedüli maradványa századának, családjából is majdnem egyedül maradt. Az öreg monarcha meghajtotta fejét az Isten keze alatt. Megalázódva, le nem veretve, kereste a békét, sokáig kérte azt, mielött megnyerte volna. Az 1704. és 1706-ki balesetek után tapogatózott a hollandoknál, kiket 1672-ben meg akart semmisiteni, s kik Európa békebiráivá lettek, felszólitván Heinsius helytartójukat a spanyol monarchia megosztására Károly főherczeg és V. Fülöp között, kinek Nápolyország és Toscana kikötői jutottak volna; de ez ajánlatok nem fogadtattak el. A hollandok előzményül az egész spanyol monarchia odahagyását, s Németalföldön egy erős korlát emelését kivánták köztök és Francziaország között.

Lajos ujból kisérleteket tett, s ajánlatai növekedtek a szerencsétlenségek növekedésével. Az oudenardei vesztesége után, s a malplaquet-it megelőzőleg alkudozásba bocsátkozott, alapul az előbb visszautasitott föltételeket vévén. A szövetségesek kivánták: Austria részére, hogy az egész spanyol monarchia Károly főherczegnek adassék át; Anglia részére, hogy ismertessék el Anna királynő, fogadtassék el a protestans örökösödés, utasittassék ki Francziaországból a trónkövetelő, hányassék be Dunkerque kikötője, rontassanak le erődítményei; a hollandok részére, hogy védvonal huzassék, melly a Francziaországtól elveendett Lille, Menin, Ypern, Furnes, Condé, Maubeuge erődöket foglalja magában; a savoyai herczeg részére, hogy adassék neki vissza államainak Lajos által elfoglalt része, s tartsa meg, mit ettől elvett.

E kemény föltételek közöltetvén Lajossal, meghányattak tanácsában; elnyomók voltak azok. Beauvilliers herczeg és Pontchartrain cancellár elgyötrött népei, a bukott pénzügyek, a felbomlott hadseregek nevében kérték a királyt, nyugodjék bele mindenbe, hogy megnyerje a békét. A király meghatva rábirta magát, s Torcy Haagába ment, hogy megvigye e terhes engedményeket. „Mindig meghajoltam (mondá Lajos utnak eresztvén azt) az Ur akarata előtt, s a bajok, mellyekkel uralkodásomat tetszett neki sujtani, kétségtelenné teszik előttem, hogy mindannak feláldozását kivánja tőlem, a mi csak kedves volt nekem. Elfeledem tehát dicsőségemet.“[1])

---

[1]) Lásd XIV. Lajos levelét Rouillé elnökhöz, 1709 apr. 29-ről. *Hollandi levelezés*, 213. k. és *Torcy emlékiratai*, a Petitot gyüjtemény LXVII. köt. 205. lapján.

De ez áldozatok még nem voltak elégségesek. A szövetségesek visszaélvén szerencséjökkel, azt is követelték Lajostól, hogy mondjon le Strassburg, Breisach, Landau városokról a birodalom részére; hogy Elsass fölött csupán a münsteri szerződés által engedélyezett védnökségi joggal elégedjék meg; hogy megnyissa e tartományt Németország hadseregeinek, lerontván az erődöket, mellyeket ő Baseltől Filippsburgig emeltetett; s hogy egyetértve a szövetségesekkel, minden szükséges lépést megtegyen, hogy elvétessék V. Fülöptől a spanyol monarchia. Lajos visszautasitotta a haagai értekezlet e megalázó előczikkelyeit. Ujból megkisérlette a fegyver-szerencsét Malplaquetnál, de az uj vereség ujabb áldozatokat, uj követeléseket vont maga után. A gertrüydembergi értekezletek a haagai előczikkelyeknél is kegyetlenebb próbáknak vetették alá a nagy király büszkeségét; nem csupán azt kivánták tőle, hogy leromboljon néhány erődöt, elhagyjon néhány határvárat, igéretet tegyen segédkezet nyujtani a szövetségeseknek Fülöp megfosztásához a spanyol monarchiától, mellyet ő fogadott el részére; hanem követelték, hogy lemondjon Elsassról, adja vissza mit Németalföldön a pyrenei béke óta meghóditott, trónvesztettnek nyilvánitsa unokáját. A szerencsétlen monarcha oda jutott, hogy illy föltételeket kelljen hallania és vitatnia, megajánlotta Elsass átengedését, s havonkint egy millió fizetését, hogy segitse a szövetségeseket kiüzni Fülöpöt Spanyolországból, azon esetre, ha nem akarná azt elhagyni. E kétségbeesett ajánlat szerencsére visszautasittatott.

XIV. Lajos meg volt alázva; ellenségeinek keménysége s az események ujra fölemelték őt. Európa, bár kevésbbé volt nyomva a háboru által mint Franeziaország, érezte annak sulyát s belefáradt; ismerte az áldozatokat, mellyekre ama monarcha szánta magát, hogy véget vessen az ellenségeskedésnek, s a büszke és politikátlan visszautasitásokat, mellyekkel azok fogadtattak. A béke párthivei napról napra szaporodtak; a szövetség czélja nemcsak eléretett, hanem tul is volt haladva; a fejedelem, ki annak okául szolgált hatalma mértéktelen növelésével, nem volt többé félelmes; nem reszkettethette többé mint egykor Hollandiát, nem lázithatta a császár ellen a birodalmat, nem fenyegethette Angliát, hogy akaratja ellen királyt erőszakol reá; kevélysége meg volt alázva, seregei a Dunától, a Tagotól, a Pótól Franeziaország szükebbre vett határáig nyomattak vissza; a hatalmas fejedelem nem létezett többé, hanem csak a szükséges fejedelem.

Engedve ama szenvedélyek egyikének, mellyek felemelnek

vagy mélyen sülyesztenek, Austria és Franczia ország a westphaliai szerződést megelőző állapotba helyeztettek vissza, egyik uralom a másikkal helyettesittetett, egy uj veszélyt teremtettek, hogy eloszlassák a félelem utolsó maradványait; a szenvedély szem elől tévesztette a biztonságot. Előbb mint bárhol kellett ezt belátni Angliában, hol a rendszer a körülmények szerint változhatik, s minden szükség esetére akad egy-egy párt; valóban amaz ország uj fordulatot adott az eseményeknek.

1688 óta a whigek állottak a kormány élén, szükség lévén ott rájok, hogy védjék az uj dynastiát a Stuartok trónvesztett törzse ellen, mellyet XIV. Lajos pártfogolt, s hogy támogassák a szárazföldön a protestans párto a katholikus párt ama tulhatalmas feje ellenében. A ryswicki béke s a második osztály-szerződés után, megszünvén e párt hasznos lenni, a bukás szélén állott: de az örökösödési háboru megakadályozta bukását, vagy jobban mondva, ismét lábra állitotta azt. Mindaddig folytatta a kormányzást, mig szükséges volt biztositani a szövetség diadalát, s XIV. Lajos hatalmával együtt megsemmisiteni a Stuartok reményeit; eléretvén e czél, megszünt küldetése; nem volt többé szükséges az országra nézve, kifárasztotta Anna királynőt, s azért Godolphin ministerrel és Marlborough hadvezérrel együtt elbukott. E politikai változás udvari szeszély látszatával birt, de szükséges volt, nem esetleges.

A háborut a békével kellett felváltani, tehát a whigeket is a torykkal. E változást még nélkülözhetlenebbé tette I. József császár halála, s Károly főherczegnek a császári trónra emeltetése; ha e fejedelem, az osztrák tartományok urává s Németország császárává lévén, Spanyolországnak is királya marad, V. Károly félelmes hatalmát egyesitendette személyében. Ugyanazért XIV. Lajos megaláztatása, s a főherczeg felmagasztaltatása nagy változást okoztak a szerencsében.

A Haagában roszul sikerült béke-értekezletek titokban Londonba tétettek át. A helyett hogy az egyesült hatalmakkal alkudoznék, XIV. Lajos mindenikkel külön egyezkedett, miből a legnagyobb hasznot húzta. Az alkudozások jó eredményére azonban nem csupán a toryk diadala s a természetes félelem folytak be, mellyet az uj császár tulságos hatalmának kellett keltenie, hanem könnyitették azt az előnyök is, mellyeket unokája Spanyolországban a szövetségesek ellen vivott ki.

V. Fülöp, indittatva a spanyolok ragaszkodása és saját makacssága által, soha sem volt hajlandó lemondani jogairól; két izben

menekülve Madridból, nem esett kétségbe szerencséje fölött; két izben vitetett vissza fővárosába, 1707-ben Berwick herczeg által az almanzai, 1710-ben Vendome herczeg által a villaviciosai győzelem után. Ez utóbbi visszatérés elhatározó vala, s Fülöp lassanként minden országát visszaszerezte.

A londoni előleges megállapodások, mellyek 1711. október 8-án irattak alá, képezték Francziaország külön szerződését Angliával, s felbontották a szövetséget, melly hasztalan igyekezett azt akadályozni. Anglia példája Hollandot is maga után vonta, s négy hónappal utóbb a londoni előzetek alapul szolgáltak az utrechti alkudozásoknak, mellyek 1712 februárban vették kezdetöket. Mielőtt bezárattak volna a hires szerződéssel, melly emlitett várostól veszi nevét, a denaini győzelem némi fényt kölcsönzött azoknak, s a dicsőség néhány sugarával jelezte a szerencse visszatérését.

E szerződésben, melly 1713. april 11-én iratott alá, mint az európai jog alapszabályainak egyike állapittatott meg Francziа- és Spanyolország örökös különválasztása. Utóbbi elvesztette Németalföldet, Nápolyországot, Toscana kikötőit, s a milanói herczegséget, mellyek a császárnak itéltettek oda; Sardinia a bajor választónak adatott kárpótlásul saját államaiért; Siciliát Savoya herczege kapta, ki azonkivül megtartotta Exillest, Fenestrellet és a Pragelas völgyet, mellyeket Francziaországtól vett el. A hollandok megnyerték az olly hön ohajtott hires védvonalt, mellyhez XIV. Lajos Menin, Tournay, Furnes, Furnes-Ambacht, Knocke és Ypern erősségeket engedte át. Az angolok Spanyolországtól Gibraltárt és Minorcát, Francziaországtól a Hudson öblöt, Acadiát, Szent-Kristóf szigetet, és Neufundlandot kapták. Francziaország továbbá kötelezte magát megszüntetni Dunkerque kikötőjét, elismerte a protestans örökösödést s kiutasitotta a trónkövetelőt.

A császár, kitöl Villars tábornagy Landaut és Freiburgot foglalta el, csakhamar kényszeritve lett szintén aláirni e föltételeket. A rastadti és badeni szerződések értelmében, mellyek az utrechtinek voltak következményei, 1714-ben elfogadta a neki kijelölt részt s Sardiniát kapta cserében Bajorországért, mellyet visszaadott a választónak. Azonban jóllehet a spanyol örökösödést érdeklő követelések átalában véve tisztába hozattak az utrechti és rastadti szerződések által, mindazáltal maradtak még némi vitás pontok, mellyek kigyujtották a háborut a katholikus király és a császár között. E pontok iránt csak a bécsi 1731. és 1737-iki szerződések alkalmával jött létre végmegállapodás. Előbbi don Carlosnak, V. Fülöp fiának, Parma és

Piacenza herczegségeket adta, s biztositotta számára Toscana herczegségét. A második, cserében e három herczegségért, a Két-Sicilia országát engedte át neki, melly fölött mar adéka mint a Bourbon-ház külön ága uralkodott. Ez volt az utolsó rendelkezés a spanyol örökségre vonatkozólag; s két évvel később az osztrák örökösödés került szőnyegre, melly uj combinatiókat és uj háborukat idézett fel. Ennek daczára déli Európa egész 1789 ig az utrechti szerződés által szabályoztatott, s kevés kivétellel, még most is az áll ott érvényben.

Igy végződött e hosszas viszály, melly teljesen elfoglalta egy század végét, s megzavarta egy másik kezdetét; melly Spanyolországnak szárazföldi dynastiát adott, s megfosztotta azt összes birtokaitól, mellyek még Európában számára megmaradtak; melly Utrechtben határt szabott Francziaországnak, miként a westphali béke határt szabott Austriának; melly olly osztálylyal végződött, minőt mindegyik ajánlott, midőn az okosság hallgatást parancsolt a nagyravágyásnak; s melly az egyensuly és jogtisztelet korlátai közé szoritotta az osztrák és franczia házakat. Ki ellen akart szegülni az általános nyugalomra néz ve szükséges eme megoldásnak, visszatartatott az események ereje által. XIV. Lajos, mert mindent akart, majdhogy mindent el nem vesztett; ellenségei, mert mindentől meg akarták őt fosztani, visszaadták neki, mit a szerencse elvett tőle. Lajos megtartotta a tartományokat, mellyeket átengedni késznek nyilatkozott; életének borus végnapjaiban ujra felragyogni látta egykori dicsőségének néhány sugarát; s midőn bevégezvén kormányának e nagy és utolsó ügyét, meghalt (1715), Francziaország koronája békésen szállott át az agg monarcha homlokáról a gyermek fejére, ki egyetlen maradványa volt ivadékának.

Ez utolsó tényszaka a Franczia- és Spanyolország között két századdal előbb kezdődött küzdelemnek megerősité a franczia nép diadalát, mellynek előnyös helyzete és folytonos szellemi tevékenysége fölényt biztositott a spanyol fölött; melly fölény az általános okok mindenhatóságának volt szüleménye, jóllehet az örökösödési és dynastialis másodrendü okokból látszott az származni. Francziaország joga Spanyolországhoz olly természetesnek tünt fel, hogy mindenki által elismertetett; elérkezvén az örökösödés percze, V. Károly utolsó spanyol utóda az egész örökséget reáhagyta.

Egy franczia fejedelem behelyezkedése a félszigeten megszerezte ennek Francziaország barátságát, s elfogadtatta vele utóbbinak nézeteit.

A családi szerződés (1761) ugyanazon politikát érvényesitette

a két országban, mellyeket XIV. Lajos egykor ugyanazon korona alatt akart egyesiteni; megóvta az egyik biztonságát, s előmozditotta a másik ujjászületését. E befolyás következtében Spanyolország egy századnál kevesebb idő alatt javitotta a földmüvelést, helyreállitotta a tengerészetet, ujra szervezte a hadsereget, megkettőztette a népességet. Igaz, hogy e változás nem volt gyökeres; a fölszinen állapodott meg, nem hatolt be az országtest bensejébe. De midőn a királyi tekintély teljesen megalakitotta Francziaországot, midőn a monarchikus egység a nemzeti egységhez vezette azt, midőn uj szellem által lelkesitve kilépett a mult romjai közől s meginditotta nagy forradalmát, hogy társadalmi állapotához alkalmazza kormányát, akkor ismét Spanyolországba ment, hogy eszméinek hatásával megujitsa és kiterjeszsze ama mozgalmat, mellyet egy századdal előbb dynastiájának bevitelével inditott ott meg.

Mignet.

I) 471-ik laphoz.

Fenelon levele XIV. Lajoshoz.

A következő levélnek névtelenül s 1695 felé kellett kelnie. Legelőször D'Alembert tette közzé Histoire des membres de l'Academie française czimü munkája III. kötetének 351-ik lapján, Fenelonnak tulajdonitván azt, de hitelessége kétségbe vonatott. Nem régiben az eredeti kézirat is fel lett mutatva; ez azonban nem elég arra, hogy kételyeinket végkép eloszlassa. Mindazáltal közöljük azt a rajz miatt, mellyet Francziaország helyzetéről nyujt:

Sire!

— Ki szabadságot vesz magának e levelet irni önhöz, semmiféle önérdek által nem vezettetik; nem inditotta azt gyülölet, nem nagyravágyás vagy a fontos ügyekbe való avatkozás viszketege. Szereti önt a nélkül, hogy ön által ismertetnék, s Istent látja Felséged személyében. Felséged minden hatalma mellett sem tehet vele valami jót, mit az ohajtana; és nincs olly rosz, mit jó szivvel el nem viselne, hogy megismertesse önnel az ön üdvére nézve szükséges igazságokat. Ha keményen szól önhöz, ne csodálkozzék Felséged, mert az igazság kemény és szabad. Ön nincs hozzászokva hallani azt; a hizelgéshez szokott egyének könnyen gyülölségnek, darabos-

ságnak vagy tulzásnak veszik azt, mi nem egyéb egyszerü igazságnál. Árulás lenne az igazság iránt fel nem tárni azt egész kiterjedésében Felséged előtt. Isten látja, hogy ki önhöz szól, szivből teszi azt, melly telve van buzgalommal, tisztelettel, hüséggel és részvéttel mindaz iránt, mi Felséged valódi érdekét érinti.

Ön, Felség, a természettől egyenes és igazságos szivvel van megáldva; de kik nevelését intézték, kizárólagos kormányzati tudományul csak bizalmatlanságot, féltékenységet, kevélységet, önérdekhajhászatot csepegtettek bele; hozzászoktatták távol tartani magától az erényt, félni a kitünő érdemet, kedvét lelni a hajlékony és csuszómászó emberekben.

Mintegy harmincz év óta Felséged első ministerei az állam minden régi alapelvét felforgatták és érvényen kivül helyezték, hogy tetőpontra emeljék az ön hatalmát, melly az övék lett, mert kezeikbe volt letéve; többé nem volt szó az államról, sem szabályokról, hanem csak a királyról és annak akaratáról; végtelenig csigázták Felséged bevételeit és kiadásait; az egekig emelték önt, mert, miként mondák, elődeit együttvéve elhomályositotta nagyságában, azaz egész Franciaországot szegénységbe döntötte, hogy szörnyeteg és gyógyithatlan fényüzést vigyen be az udvarba. Az állam összes rendeinek romjai fölé akarták önt emelni, mintha nagygyá lehetne a fejedelem alattvalói megbuktatásával, kiken nagysága alapszik; igaz, hogy ön a külügyekben talán tulságosan is féltékeny volt tekintélyére; de alapjában véve a dolgot, minden egyes minister ur volt saját közigazgatási körében. Azt hitte ön, hogy kormányoz, mert kiszabta a határokat, mellyek között amazok kormányoztak; de ők kimutatták hatalmukat a közönség irán yában, melly nagyon is érezte azt; kemények, nagyratartók, igazságtalanok, erőszakosak, rosz hiszemüek, sem az állam beligazgatásában, sem a külügyek intézésében nem ismertek egyéb szabályt mint a fenyegetést, elnyomást és megsemmisitését annak, ki ellen mert állani. Önhöz csak azért beszéltek, hogy minden érdemes egyént eltávolitsanak köréből, ki féltékenységet kelthetett bennök; hozzászoktatták önt a folytonos dicséretekhez, mellyek a bálványozásig tuloztattak, s mellyeket önnek jó hirneve érdekében bozsuággal kellett volna visszautasitania; Felséged nevét gyülöletessé, s egész Franciaországot kiál lhatlanná tették szomszédaink előtt; egyetlen szövetségest sem tartottak meg, mert csak rabszolgákat akartak; miből husz évnél tovább tartó véres háboruk származtak. Például, Felség, 1672-ben a hollandi háborut indittattak önnel dicsősége érdekében s a hollandok megbüntetése végett némi csekély

sértésért, mellyet boszuságból követtek el a miatt, hogy áthágattak a Richelieu által megállapitott kereskedelmi szabályok.

E háborut azért emlitem különösen, mert minden más háborunak magva volt, s mert alapját csupán a dicsőség és boszuvágy képezte, mi soha sem teheti igazságossá a háborut; a honnét következik, hogy mindazon határok, mellyeket ön e háboru által nyert, eredetileg igaztalanul szereztettek. Igaz, Sire, hogy a bekövetkezett békeszerződések befödni és jóvátenni látszanak ez igaztalanságot, miután önnek adták azok az elfoglalt erődöket; de egy igaztalan háboru nem szünik meg ollyan lenni azért, mert szerencsésen üt ki. A legyőzöttek által aláirt békeszerződések nem szabadakarat kifolyásai; kényszerüségből kedv ellen iratnak alá, hogy nagyobb bajok kerültessenek ki, ép ugy, miként az ember odaadja tárczáját a rablónak, ki azt, vagy életét kivánja. Tehát, Felség, e hollandi háboruhoz kell visszatérni, hogy Isten előtt megvizsgáljuk az ön hóditmányait.

Nem mondható, hogy szükségesek lettek volna azok az ön államára nézve; mások vagyona soha sem szükséges nekünk, hanem igenis szükséges lelkiismeretesen tisztelni az igazságot. És senki nem vitathatja, hogy önnek joga van megtartani bizonyos erődöket, mert biztositják azok határait; önnek e biztonságot jó szövetségekkel, mérséklettel, vagy államán belül épitett erődökkel kell megszereznie; de a saját biztonságáróli gondoskodás szüksége semmi esetben sem adhat önnek jogot elfoglalni szomszédja területét. Kérdezze meg Fölséged azokat, kik értenek a dologhoz és tisztelik a jogot, s ugyanazt fogják mondani.

Ez elég arra, hogy Felséged beismerje, mikép egész életében az igazság és jogosság, s következőleg az evangelium ösvényén kivül járt. Az a sok siralmas zavargás, mellyek husz év óta egész Európát elpusztitották, a kiontott tenger vér, az elkövetett számtalan botrányok, a kirabolt temérdek tartomány, az elhamvasztott városok és faluk mind az 1672-iki háborunak voltak következményei, melly dicsvágyból s azért indittatott, hogy megfenyittessenek Hollandia ujságirói és érem-metszői. Vizsgálja meg Felséged önaltatás nélkül jóravaló egyénekkel, ha vajjon megtarthatja, mit olly szerződések következtében bir, mellyekre ellenségeit illy indokolatlan háboruval kényszeritette.

Ugyane háboru forrása azon bajoknak is, mellyek Franciaországra nehezednek. Ama háboru után ön mindig mint ur akarta megszabni a békét s megállapitani a föltételeket, a helyett, hogy mél-

tányossággal és mérséklettel szabályozta volna azokat; miért is nem lehetett tartós a béke. Felséged ellenségei, szégyenletesen elnyomatva, csak arra gondoltak, hogy lerázzák az igát, s egyesüljenek ön ellen. S mi csoda? Ön a békét sem tisztelte, mellyet olly fenhéjázólag engedett; teljes béke idején háborut inditott és bámulatos hóditásokat tett; visszacsatolási kamrákat állitott fel Felséged, hogy biró és peres-fél legyen egyszersmind, bántalommal és gunynyal tetőzve a bitorlást és erőszakot. A westphaliai szerződésből kétes kifejezéseket halászott ön ki, hogy meglepje Strassburgot, holott annyi éveken keresztül soha egyetlen ministere sem bátorkodott valamelly alkudozás alkalmával előhozni azokat, hogy kimutassa, mikép ön bármi csekély igényt tart ama városhoz. Illy viselet egész Európát ön ellen lázitotta és egyesitette; még azok is, kik nyilt sisakkal nem mertek fellépni, türelmetlenül várták az ön hatalmi gyöngülését és megaláztatását, mint egyedüli mentő eszközét az összes keresztény nemzetek szabadságának és nyugalmának. Önt, Felség, ki annyi szilárd és ócsárolhatlan dicsőséget arathatott volna, ha alattvalóinak atyja és szomszédainak birája gyanánt viseli magát, közös ellenségévé tették szomszédainak, oda vitték, hogy zsarnoknak tartassék saját országában.

E rosz tanácsok legkülönösebb eredménye az ön ellen alakult szövetség hosszu tartama; a szövets égesek inkább akarnak háboruskodni veszteséggel mint békét kötni önnel, mert saját tapasztalásukból tudják, hogy e béke nem lenne őszinte, hogy ön nem tisztelné azt jobban mint a többieket, s arra használná, hogy elválasztván a szomszédokat, egyenként verje le őket. Minél hatalmasabb tehát ön, annál inkább félnek töle s annál szorosabban szövetkeznek ellene, hogy kikerüljék a szolgaságot, melylyel fenyegetve hiszik magukat; nem győzhetvén le önt, legalább a háboru huzavonásával akarják elerőtleniteni; végre biztonságot csak ugy remélnek, ha képtelenné teszik önt árthatni. Tegye ön magát, Sire, egy perczre az ő helyzetökbe, s lássa, mit ér az önérdeket eléje tenni az igazságnak és jó hiszemnek.

Aközben népei, kiket mint gyermekeit kellene önnek szeretnie, s kik eddig szenvedélyesen ragaszkodtak önhöz, éhen halnak; a földmüvelés majdnem végkép abbanhagyatott; elnéptelenednek a városok és vidékek; szünetelnek a gyárak, s nem tápláljak többé a munkásokat; minden kereskedelem tönkre van téve. Következésképp ön fölemésztette a valódi erők felét államán belül, hogy kint hiú hóditásokat tegyen és védjen; a helyett, hogy pénzt csikar e szegény

néptől, alamizsnát és táplálékot kellene annak adni. Egész Franciország egy nagy, pusztulásnak indult kóroda, melly nélkülözi az eleséget; a tisztviselők elaljasodtak és kimerültek; a nemesség, mellynek minden vagyona csak d ecretumokban létezik, pusztán állampapirokból él; önnek tömegestül alkalmatlankodnak az egyének, kik kérnek és zúgolódnak. E bajokat, Felség, önmaga idézte elő, mert az egész országot megbuktatván, mindent saját kezében egyesitett, és senki sem élhet, hacsak nem az ön adományaiból. Ime, a nagy, az annyira virágzó ország egy király alatt, ki naponkint ugy festetik mint a nép gyönyörüsége, s ki valóban az is lenne, ha a hizelgő tanácsosok el nem rontották volna.

Maga a nép (mindent ki kell mondani), melly annyira szerette önt, melly annyira bizott önben, kezdi veszteni barátságát, bizalmát, sőt tiszteletét is ön iránt. Felséged győzelmei és hóditásai nem örvendeztetik azt többé, telve lévén elkeseredéssel és kétségbeeséssel. A lázadás lassanként minden részről kigyul; azt hiszik, hogy semmi részvét nincs önben bajaik iránt, hogy ön csak saját hatalmát és dicsőségét szereti.

Ha a király, mondják, atyai szivvel viseltetnék népe iránt, nem inkább abba helyezné-e dicsőségét, hogy kenyeret adjon és pihenést engedjen alattvalóinak annyi bajok után, a helyett hogy néhány határeröd megtartásában keresi azt, mellyek háborunak szolgálnak okául? Mit lehet ezekre felelni, oh Felség? A néplázongások, mellyek olly hosszu időn át ismeretlenek voltak, gyakoriakká válnak; maga Párizs, melly közel van önhöz, sem ment a forradalmi szellemtől; a tisztviselők kénytelenek türni a lázongók garázdaságait, s kéz alatt pénzt osztani ki közöttök, hogy lecsillapitsák őket, fizetvén, kiket büntetni kellene. Azon siralmas és meggyalázó végletre jutott ön, hogy büntetlenül kell hagynia a lázadást, vagy növelni azt a büntetlenség által, vagy kegyetlenül öldököltetnie a népeket, mellyeket Felséged maga döntött a kétségbeesésbe, kiragadván a hadi adók által kezeikből a kenyeret, mellyet arczok verejtékével igyekeznek megszerezni.

Mig a nép nélkülözi a kenyeret, ön nélkülözi a pénz, s nem akarja belátni, milly végletre jutott; mert mindig szerencsés volt ön, nem tudja képzelni, hogy megszünt az lenni; fél ön felnyitni szemeit, nem akarja, hogy felnyissák, fél a gondolattól, hogy engedni kelljen valamit dicsőségéből. E dicsőség, melly megkeményiti Felséged szivét, kedvesebb önnek mint az igazság, mint saját nyugalma, mint népeinek élete, kiket naponként pusztitanak az éhségből szár-

mazott betegségek; a dicsöség e bálványával Felségednek örök üdvössége sem egyeztethető össze.

Ime, Felség, hová jutott. Gyászos vakság fogja el szemeit, a szerencse egy napi kegyeivel altatja magát, s nincs átható tekintete, melylyel belátná, miként hanyatlanak feltartóztathatlanul az ügyek zömükben tekintve. Mialatt egyes heves ütközetekben csatatéreket és ellenséges ágyutelepeket foglal el[1]), mialatt erődöket vesz be, nem gondolja meg, hogy olly térségen harczol, melly süllyed lábai alatt, s hogy bukik ön, daczára győzelmeinek.

Mindenki látja ezt, és senki nem meri önnek értésere adni; Felséged aligha későn nem fog eszmélni. A valódi bátorság abban áll, hogy az ember ne hizelegjen magának, s határozott állást foglaljon a szükséggel szemben. Ön, Felség, csak azokra hallgat szivesen, kik hiu reményekkel táplálják; az egyéneket, kiket szilárdabb jellemüeknek tart, kerüli és féli. Önnek mint királynak kötelessége volna keresni az igazságot, hajtani az embereket, hogy szépitgetés nélkül mondják meg azt s felbátoritani erre a félénkeket; ön ellenkezőleg egyebet sem akar, mint hogy fátyol vettessék arra; de Isten csakhamar le fogja tudni tépni a köteléket Felséged szemeiről s eléje tartandja, mit nem akar látni. Az Ur régidő óta fölemelve tartja karját ön fölött, de késik a csapással, mert könyörületet érez egy fejedelem iránt, ki teljes életén át hizelgők által környeztetett, s mert másrészről illyenektől az ön ellenségei sem mentek. Azonban ő el fogja tudni választani az igaz ügyet Felségedétől, melly nem az, s megalázza önt, hogy jó utra téritse, mert ön kereszténynyé csak megaláztatva válhatik; ön nem szereti az Istent, nem féli öt csak szolgai félelemmel; a poklot féli, nem az Istent. Az ön vallása csupán babonákból, apró felületes gyakorlatokból áll; ollyan ön mint a zsidók, kikről azt mondja Isten: Szájjal tisztelnek engem, de szivök távol van tőlem (Isaiás XXIX. 13.); kicsinységekben töprengős ön, s az iszonyu bajok iránt érzéketlen. Ön csak saját dicsőségét és kényelmét szereti, mindent önmagára visz vissza, mintha a föld Istene volna, s minden egyéb azért teremtetett volna, hogy önnek feláldoztassék. Ellenkezőleg, Isten nem egyébért, hanem csupán népeért szólitotta önt e világra. De fájdalom! az illy igazságokat ön nem fogja fel; s hogyan is tetszhetnének azok önnek, ki nem ismeri,

[1]) Czélzás a steinkerquei (1692) s a nerwindai (1693) csatákra, melly utóbbi helyütt a győzelem az ellenség táborterének és ágyuinak elfoglalásából állott.

nem szereti, nem imádja I stent szivből, és semmit nem tesz, hogy őt megismerje?

Van önnek egy érseke, ki romlott, botrányos, javithatlan, kétszinü, ravasz, ármányos, minden erénynek ellensége, s ki elnyomja a jóravaló egyéneket; [1]) s ez ember kegyben áll, mert csak arra gondol, hogy kinyerje az ön tetszését hizelgéseivel; s husz éve, hogy meggyalázva méltóságát, örvend az ön bizalmának; feláldozza ön neki a derék embereket, zsarnokoskodni hagyja őt az Egyházon, s egyetlen erényes főpapot sem tüntet ki hozzá hasonlóan.

Felséged gyóntatója[2]) nem romlott erkölcsü, de idegenkedik a szilárd erénytől, s csak a világias érzelmü és táglel kiismeretü egyéneket szereti, féltékeny lévén tekintélyére, mellyet ön minden mértéken tul megnövelt. Egykor a királyok gyóntatói maguktól tették a püspököket, s döntöttek el minden lelkiismereti ügyet. Francziaországban csak ön nem veszi észre, hogy gyóntatója mit sem tud, hogy szelleme szük és durva, mi azonban nem akadályozza, hogy ne értsen a szineskedéshez; magok a jezsuiták is megvetik, boszusággal látva, milly engedékeny családja nevetséges nagyravágyása iránt. Államministerré tett ön egy szerzetest, ki ép olly kevéssé ismeri az embereket mint egyéb dolgokat; játéklabdája mindannak, ki hizeleg vagy apró ajándékokkal kedveskedik neki. Nem haboz, nem kétkedik, bármi nehéz kérdésben kelljen határoznia; midőn a legbecsületesebb és legtudósabb sem bátorkodnék egymaga dönteni, ő azon van, hogy jól értesült egyének tanácsát ki ne kelljen kérnie. Mindig merészen halad a nélkül, hogy félne a tévedéstől; s czélja mindig a fegytelenség s önnek tudatlanságban tartása leend; szabályszerü elhatározásokra legfelebb akkor lesz hajlandó, ha félnie kell, hogy különben felkelti az ön haragját. E szerint vak vakot vezet, s mindketten a verembe esnek.

Az ön érseke és gyóntatója szerezték önnek a fenség-jogügyi nehézségeket, s a Rómával való egyenetlenségeket; ők hagyták önt Louvois által a Szent-Lázárféle ügybe bonyolittatni; [3]) melly igazságtalanságban halni engedik önt, ha Louvois tovább élt volna.

---

[1]) François Harley de Champvallon.

[2]) La Chaise atya.

[3]) A Szent-Lázár rend nagymestere elhagyván a rendet, Lajosnak ajánlotta fel méltóságát, ki nem tartván jónak elfogadni azt, Louvois-t nevezte általános helynökül, ki az egyházi hatalom közbejötte nélkül önkényes intézkedéseket tett, mellyeket később meg kellett semmisiteni.

Azt remélte a világ, hogy Felséged tanácsa le fogja önt téríteni e hamis ösvényről; de nincs ereje, sem erélye a jóra. Legalább Maintenon asszonynak és Dr. Beauvilliersnek kellett volna az ön által belé-jök helyezett bizalmat felhasználniok, hogy kiábrándítsák önt; de gyengeségök és félénkségök gyalázatjokra válnak nekik s mindenkit megbotránykoztatnak. Franciaország válságos helyzetbe jutott; mire várnak tehát még, hogy nyiltan szóljanak? talán arra, hogy minden elveszszen? Félnek az ön nem tetszésétől? nem szeretik tehát önt, mert készebbeknek kell lennünk inkább haragjukat vonni magukra azoknak, kiket szeretünk, mintsem hizelegni nekik, vagy elárulni őket hallgatagságunkkal. Mire valók ők, ha nem figyelmeztetik Felségedet, hogy kötelessége visszaadni a tartományokat, mellyek nem önéi, eléje tenni népei életét a hazug dicsőségnek, helyrehozni a hibákat, mellyeket az Egyház ellen elkövetett, s arra gondolnia, hogy jó kereszténynyé váljék, mielőtt a halál elragadná? Jól tudom, hogy az illy keresztényileg szabad beszéddel el lehet veszteni a királyok kegyét; de hát a kegy kedvesebb előttök, mint az ön üdve? Jól tudom, hogy szüksége van önnek a részvétre, a vigasztalásra, az enyhitésre, hogy odaadással, szeliden, tiszteletteljesen kell önhöz szólani, de elvégre is ki kell mondani az igazságot. Jaj azoknak, kik meg nem mondják azt, s jaj önnek, ha nem méltó azt hallani! Szégyenletes, hogy annyi idő óta élvezik az ön bizalmát minden haszon nélkül; vissza kellett volna vonulniok, ha ön igen gyanakodó, s hacsak hizelgőket akar maga körül. Talán azt kérdi, Felség, mit kellene önnek mondaniok? azt, hogy meg kell alázódnia az Isten hatalmas keze alatt, ha nem akarja, hogy Ő alázza meg önt; hogy kérni kell a békét, s e gyalázattal bünhődni a dicsőségért, mellyet ön bálványává tett; hogy vissza kell utasitania a hizelgő politikusok igazságtalan tanácsait; végre hogy az állam üdvének érdekében mielőbb vissza kell téritenie ellenségeinek a hóditmányokat, mellyeket jogosan meg nem tarthat. Nem nagy szerencse-e az ön szerencsétlenségei között, hogy Isten véget vetett a jólétnek, melly önt megvakitotta, s hogy üdvössége szempontjából elkerülhetlen visszatéritésekre kényszeriti önt, mellyekre békés és diadalmas helyzetben soha sem lett volna ön képes magát elhatározni?

Ki ez igazságokat mondja önnek, óh Felség, nemcsak nem ellensége az ön érdekeinek, sőt életét adná oda, hogy ollyannak lássa önt, minőnek Isten akarja, s nem szünik meg önért imádkozni. —

L) 497-ik laphoz.

Conti-nak lengyel királylyá választatása.

A levelezés, melly ez ügyben XIV. Lajos és Polignac bibornok között folyt, látni engedi, milly roppant fokra hágott a vesztegetés a lengyel király-választásban. Végre Francziaország törekvései sikerülni látszottak, s Polignac és Châteauneuf, kik ez ügyet vezették, következőleg értesitik a királyt Conti megválasztatásáról:

Junius 28.

— Legközelebbi kedden az összes palatinatusok, számra mintegy százötvenezer ember, a választási téren gyültek össze; s a ploski palatinatus volt első, melly egyhangon kiáltotta: Éljen Conti! Majd mások is követték, olly számmal, hogy barátaink eléggé tekintélyeseknek hitték magukat sürgölhetni a bibornokot, hogy hirdesse ki a választást, daczára az elleneseknek, miután a választók többi része a királyi ház, Neuburg és Lothringen között volt megoszolva; de hogy meg ne szegessék a szabály, melly szerint a kikiáltásnak az utolsó napon kell történnie, s azon reményben, hogy éjjel megnyerjük, kik még megnyerendők voltak, a bibornok más napra halasztotta a dolgot. Ez éj romlásunkra szolgált; mert Culen várnagy, egyike legbensőbb meghitteinknek, ellenségeinkhez pártolt, kikről tudta, hogy hajthatlanok irányunkban, s titkon alkut kezdett velök Szászország javára, mit is azok rögtön elfogadtak részint boszuságból, látva, hogy a mi pártunk rontotta meg az övéket, részint mert érdemet akartak maguknak szerezni a választó előtt az által, hogy nyilatkoznak elsők mellette.

Másnap csakugyan javaslatba hozták azt. E jelöltség ujdonsága, miről a nemesség addig mitsem tudott, rögtön szárnyra kapatta a választó nevét az összes palatinatusok között; Javarin püspökének egy bizonyitványával állottak elő, melly szerint rokona, a választó, a legközelebbi Szentháromság vasárnapon tette le kezeibe a kath. hitvallást. A nuntius elég szemtelen volt, hogy többet ne mondjunk, támogatni ez állitást, irásbelileg bizonyitván a püspök jelentésének hitelességét, a nélkül, hogy hozzátette volna, mikép egész másféle próbák szükségeltetnek a megtérésről illy fontos ügyben. Rögtön elterjesztették, hogy Róma jótáll a választó katholicismusáról, hogy az Egyház nem is csinálhatott volna nagyobb szerencsét, hogy ez előre nem látott fölléptetés annyira magán viseli a csoda szinezetét,

miszerint lehetetlen abban az Isten ujját fel nem ismerni. Ezekhez járult még ellenségeink cselfogása, kik hamisan elhiresztelték, mikép a mi legbuzgóbb palatinatusaink is a választó javára nyilatkoztak. Szóval, hat órán át már királynak tartottuk öt.

De barátaink, megboszankodva Culen várnagy árulásán, ki a szász választót használta fel Conti megrontására, a helyett, hogy az egyezmény szerint másodiknak tartotta volna öt fen, meg akarták öt ölni, s elkezdték felvilágositani a nemességet, miként akarták öket meglepni, egyszersmind előadván nekik, hogy az ország első alaptörvénye szerint a királynak és királynénak katholikusoknak kell lenniök; hogy a választó-fejedelemnő még mindig kalvinista; hogy a választó legfelebb titkos katholikus, tehát istentelen, mert nem tesz nyiltan vallomást hitéről olly országban, hol korlátlanul uralkodik; hogy hallatlan dolog volna annyi jelölt közől németet választani.

Erre szakadás állott be; huszonnyolcz palatinatus egy oldalon sorakozott Conti herczeg javára, s mi már csak kikiáltatásának perczét lestük; midőn meghallottuk, hogy ujra elhalasztatott, mert a bibornok egyhangunak akarta azt.

Az egész éjet nyeregben töltötték, mert az országgyülés csak hat hétig tarthat. Ez éjjel elvesztettük egy részét néhány palatinatusnak, mert mi szükölködtünk pénzben, azok pedig bővében voltak annak; s másnap a dolgok annyira egyensulyozódtak, hogy értekezletet kellett tartani, hol ellenségeink, követeik által készeknek nyilatkoztak lemondani a királyi házról, és a németekről, ha Conti herczeg elejtetnék; s mint észszerü dolgot javasolták feladni a hét jelöltet, egyet szemelvén ki közülök. E perczben vettük a hirt Sapiha fővezér elpártolásáról, kinek háza nyolczvanezer tallért kapott tölünk, tehát tizenöttel többet mint a mennyit magának kikötött, s kit egyedül állithattunk volna szembe a többi hárommal, kik ellenünk voltak; barátaink megrendültek e hirre, s mindjárt Badenre gondoltak.

Hogy tévutra vezessék elleneinket, Baden urát hozták javaslatba, jól tudván mikép a krakói várnagy soha nem fogadná azt el; s e fogás által elszakitottak töle néhány palatinatust, mellyek a mieinkhez csatlakoztak, ugy hogy látván, miszerint a mieink száma huszonkilenczre emelkedett, ugy vélték, nem kell továbbra halasztani a kikiáltást.

A többiek észrevévén ezt, hük maradtak Szászországhoz, mint a melly egyedül volna képes öket fentartani, könnyü lévén annak csapatokat hozni be az országba; s Cujavia püspöke a helyszinén

kikiáltotta a választót, el őbb mintsem a bibornok kikiáltotta volna a magáét a Koloban; tehát hármas szabálytalanság követtetett el. A mi választásunkat Te Deum fejezte be a Szent-János templomban s a tüzérség üdvlövései kisérték, ugy hogy minden szükséges formaság megtartatott.

Ime, Felség, enny it tettünk, daczára három tábornok ellenzésének s a negyedik hütlenségének.

Röviden egybefoglalva a dolgot, Conti herczeg a köztársaság háromnegyed része által választatott meg; a negyedrész kétségbeesésből egy fejedelmet választott, k inek jelöltségét előre nem lehetett látni, s ki képes elnyomni a vallást és szabadságot.

Felséged be fogja látni, hogy nem könnyen vivtuk ki ez eredményt, s hogy sok fortélyunkba került elhitetni barátainkkal, mikép a Danzigra intézvényezett milliók valódiak, mellyek czélja fentartani a szakadást s lehetségessé tenni Conti herczeg mielőbbi bejövetelét. Mindent el fogunk követni, hogy megtartsuk őket e reményben, mi végből mindenfelől pénzt veszünk fel kölcsön; igéreteinket mindenesetre kézzelfogható bizonyiték ok kal kellend támogatnunk; akadályozni a szász választó megkoronáztatását, ki az ország kapuja előtt áll, lehetetlen, ha nincs pénzünk, hogy szövetkeztethessük a hadsereget néhány főbbjeink alatt, miután az összes tábornokok ellenünk vannak.

M) 569-ik laphoz.

Ossuna herczeg kormánya.

A következő okmány, bármennyit tulajdonitunk is abból a tényleg szenvedő tulzásának, ki fogja tüntetni, nem annyira Ossuna herczeg gonoszságát mint inkább nyomoruságát egy kormánynak, melly alatt olly kihágásokat lehetett elkövetni. Egyébiránt semmisem jellemezhetné azt jobban Zazzera naplójánál, mellyet többször idéztünk a szövegben:

Folyamodvány Spanyolország királyához, 1620-ból, azon sanyaru és veszélyes állapot tárgyában, mellybe Nápoly város és ország sodortatott.

I. Vége a tiszteletnek Isten és a vallás iránt; uj felekezetek kapván lábra, lelkiismere ti szabadosság uralkodik; erőszak, meg-

félemlités vagy érdek segélyével megrabolják a főbb házakat becsületüktől, sőt a nő kolostorok ellen is erőszakot követnek el; elhanyagoltatik a szentségekhez való járulás; a királyi kápolnában nem mondatik többé mise, és nem adják ott a kereszténységnek semmi példáját; most már csak a gazoknak és kerítőknek van keletök.

II. Több házban, sőt nyilvánosan is közmegbotránykozásra üzetik a crescite; ugy állván a dolog, hogy nyilt tengeren és sokak kocsiján, az utczákon látható éjenként a becstelen és szerencsétlen Dorottya, olly dolgokat művelve, mellyek miatt mindenki attól fél, hogy meg kell nyilnia a földnek.

III. Tegnap reggel, a méltóságviselők és ministerek szemeláttára, a kihallgatási termen keresztül, két gyalog-hintó szállittatott a palotába négy nővel, kiket a bünrészes hordárok, nagy megbotránkozásra, nyilvánosan az előcsarnokba zártak; s azt beszélik, hogy most jöldalatti menetet készitenek, mellyen légyottra járjanak egy nőkolostorba; s azok, kik nem akarják magukat becsületüktől megfosztatni, ugy üldöztetnek, mintha felségsértést követtek volna el.

IV. Mindinkább fogy a királyunkat megillető szeretet és tisztelet, ugy a kormányzó zsarnoksága mint annak következtében, mit királyi nevének gyalázatára nyilvánosan és a ministerek között beszélnek. Különösen, egyizben összegyülekezvén a Collaterale és a Sommaria, s értekezvén ez ország romlásáról és pusztulásáról, minek oka a katonáknak engedett szabadosság, melly pestis ellenében nincs ótalom, sem gyógyszer (annyira növekedett már s növekszik naponként), azt felelte, hogy rá nézve fő dolog megnyerni a katonaság jó akaratát, mellynek segélyével félelembe ejtette a királyt s kényszeritette az ő akarata szerint járni el, s hogy nem áll neki érdekében fentartani Nápolyországot, miután fia nem fogja azt örökölni.

V. Kikutatják a leggazdagabb embereket, hogy aztán hamis tanubizonyságok folytán megfoszszák vagyonuktól, miként ez közrémülésre naponként tapasztalható; s hazugságokat és rágalmakat kohólnak, hogy elnyomják azokat, kik nem akarnak beleegyezni e gazságokba.

VI. Nyilvánosan dicsekszenek vele, hogy többeket megöltek, kik ellenállottak az ő szeszélyeiknek; s hogy különösen Lemos gróf idejében egy spanyol zászlótartót tettek el láb alól, ki Siciliából jött Nápolyba; s ez utóbbi napokban Campolattaro marchesának egy gyermekét találták derékon ketté fürészelve, kiről azt hiresztelik, mintha a sultánnal vivott volna párbajt Isten és királya dicsőségeért; s mindent elkövetnek, hogy félelmet és rémületet keltsenek, s meg-

mutatja a kormányzó, hogy büntetlenül rabolhatja el az életet és vagyont.

VII. Elárasztva tartja az országot kapitányokkal; itt van többek között Conca herczeg, a katonaság és Nápolyország fő vizsgálója, aztán Campolattaro marchese egy lovas csapattal, s Santa Agata marchese (kit az ördög mielőbb vigyen el!), kiket nyilt és szabad levelekkel látott el az ország rablására és pusztitására, hogy az ország annyi árvájának, özvegyeinek és szerencsétleneinek vérével jutalmazza és kárpótolja őket a szégyenért és gyalázatért, mi rájok tapad, mindegyiköknek száz arany élelmi-összeget engedvén naponként. S a mi még roszabb, átalános adókat és sarczokat vetettek ki olly nyomasztó mennyiségben, mintha mindmegannyi királyok volnának saját országukban: olly eljárás, mit a király saját javára soha sem engedett meg a parlamentben vagy országgyülésen egybegyült népek nyilt beleegyezése nélkül; miért is egyebet sem lehet hallani az elégületlenek nyögésénél, kik Istenhez sohajtoznak igazságért.

VIII. Arena marchese egy évnél tovább tartott egy lovas csapatot, szintén száz arany napi fizetéssel, s azonfelül havonként ezerötszáz arany sarczczal ellátva; s csak kevés ideje, hogy a kormányzó ezt megszüntette, s a marchesenek nyilvánosan szemébe mondotta, mikép igen jól tudja, hogy negyvenezer aranyat tett félre, s hogy csak bizonyos tekintetek tartották őt vissza megbüntetésétől.

IX. Az ország összes hivatalai gonosztevők, gazemberek és mindenre kész csuszómászók között osztatnak ki, s minthogy nem elégségesek, naponként uj hivatalokat és szabadleveleket találnak ki, s ha az egyetemek és községek igazságért és könyörületért esedeznek, gályára kergetik azokat; ugy hogy Istenen kivül senkibe sem vethetjük reménytinket.

X. A király öröksége egészen ki van meritve, végkép tönkre van téve, miként ezt a királyi kamara által beküldött számadási mérlegekből eléggé ki lehetett venni; s napról napra alább száll minden reménye nélkül a javitásnak és orvoslásnak; mert nem veszik figyelembe, mikép az örökség, mellyet ő Felsége ez országban bir, nem arany és ezüst bányákon, nem is a gyöngyhalászaton alapszik, miként Indiákban, hanem egyedül az embervéren, melly azért bocsáttatik a király rendelkezésére, hogy támaszául szolgáljon monarchiájának s magának az országnak, nem pedig hogy Isten és ő Felsége sérelmével kicsapongólag ontassék és vesztegettessék az.

XI. A kereskedelem romlásnak indul, mert a kereskedők kiveszik a forgalomból értékpapirjaikat és áruikat s elhagyják az

országot, félve az erőszaktól, melly rajtok elkövettetik; különösen sokat tett erre az utolsó zárlat, melly az idegen nemzetek ellen alkalmaztatott.

XII. A kormányzati rend teljesen fel van forgatva, mert nincs egyetlen hivatal sem, melly rendes uton kezeltetnék; s mindez azért történik, hogy a zavarosban halászhassa nak s mindenre rá tehessék kezöket, a nélkül hogy rajta kapathatnának; és megsértetnek a törvények és hatályon kivül helyeztetnek a szerződések, kivéve a rögtönzötteket, mellyeket erőszakkal vagy igazságtalanul hajtanak végre a nélkül, hogy kikérnék a Collateralenak vagy bárkinek másnak véleményét; s kegyelmet a kormányzó csak kegyencznöi és más hasonló nyomorultak és vétkesek kérelmére ad valakinek; s nincs többé szám-, kincstári vagy felügyelői hivatal az országban; minden dolog söszevissza van zavarva, e lhanyagolva.

XIII. Az igazságszolgáltatás székei az igazságtalanság és séremek székeinek nevezhetők; mert illy nagy zürzavar kapván lábra al vagyon-, vér- és becsület-ügyekben, az igazságot a szerint adják vagy tagadják meg, a mint érdekeik kivánj ák. Az irodából vagy a jegyzői hivatalból a lehető legkülönczebb rendeletek kerülnek ki; s a kormányzó, látva az elkövetett igazságtalanságokat, hogy ne legyen kénytelen jóvátenni azokat, zárva tartja a kihallgatási terem ajtaját, s ha kihallgatást ad is, csak menésk özben teszi azt, midön elhagyva belső szobáit az alsó termen keresztül az örszobáig halad; s olly roszul bánik mindenkivel, hogy tisztességes és müveltember nem mer vele szóba állani.

XIV. A nemességet ki nem beszélhető és képzelmet felülmuló megvetéssel lökdösik, taszigálják a palota folyosóin, s midön beszélhetni remélnek vele, gyalog-hintóba menekülve fut át közöttök, senki iránt sem tanusitva figyelmet; a becstelenek és érdekeltek türik öt önzésből, de a tisztes urak csak kényszerüségből mennek a palotába s viselik mind e méltatlanságokat; mert ha megtörténnék, hogy üldözőbe venné öket amaz ember, ki fogná majd pártjukat?

XV. A nemesség legnagyobb része elhagyta a várost, mert vele egy városban veszélyeztetve hiszik becsületöket; a kereskedők, főleg pedig az aranymüvesek s az aranyszövet-árusok vagy készitők semmiféle értékesebb tárgyat nem tartanak boltjaikban, mert vagyonuk erőszakkal elvétetik tőlök a nélkül, hogy valaha fizetést látnának; ugyan igy járnak el az élelmi szereket illetőleg is.

XVI. Az egész városban csak háborgó, lázongó embereket lehet látni; ugy hogy az egész nép fegyverekről gondoskodott a jövő eshe-

tőségeivel szemben; s a forrongás már kezdetét vette az okt. 3-iki csődülettel. S mi több, látva, mint raboltatik el b ü n t e t l e n ü l a vagyon, az élet és becsület, kétségbeesve fenhangon kiáltozzák, miszerint csak azt várják, hogy élökre álljon valaki, s koczkára teszik, a mijök még megmaradt. Ha ez megtörténnék (mit ne engedjen a végtelenül jó Isten), a király kénytelen lenne vért ontani ez utczákon (és pedig leghübb alattvalóinak vérét), hogy védje fő kapitányát.

XVII. Az ország összes erődei és határai meg vannak fosztva a fegyverektől, s a legjobb és legvirágzóbb tüzérségtől, melylyel valaha monarchia birt; s mindez azért, hogy egy kis hajó szerelt essék fel, mellyet a legelső zivatar tönkre tehet, a mikor aztán minden védelem nélkül marad az ország. Az utczákon lecsüggesztett fővel járnakkelnek az emberek, siratva az elvesztett becsületet és jó hirnevet, mert az egész világ csak a megbecstelenitett, a szégyennel és gyalázattal betöltött, a tönkretett Nápolyról beszél.

XVIII. A spanyol nemzetbeliek a legnagyobb megvetésbe jutottak, s nemcsak a méltatlan szavakból jut ki részök, hanem tényleg is bántalmaztatnak, mert már nagyrészöket számüzte, s igen sokat közülök gályára küldött, az árulás és hütlenség bélyegét sütvén rájok; s e kicsinylését irányukban az által is kimutatja, hogy a franczia nemzetet kegyeli, azt alkalmazza és becsüli inkább mint a spanyolt, melly most végkép lenézetik. Máskor a franczia volt számüzve kegyeiből; de most a kik spanyolokkal érintkeznek, vagy beszélnek, ugy tekintetnek, mintha valami vétséget követtek volna el.

XIX. Olly nagy e kormány kicsapongása, hogy mindenki csak annak végét várja és ohajtja; s látva, mint fosztja meg az országot tüzérségétől, s a spanyol nemzetet jó hirnevétől, sokan ugy vélekednek és beszélnek, hogy ha, miről ő gyakran és minden a propos nélkül beszél, fellázadnának az országban levő idegen és izgága emberek s a franczia korona régi párthivei, ő szándékozik az ország királyául magát feltolni; én azonban ama véleménynek soha nem adtam helyet lelkemben, s nem képzelhetem, hogy ő arra gondolna, nemcsak azért, mert nem állanak rendelkezésére az erők, hanem azért is, mert illy esetben az ország megkövezné őt, mind hüségénél fogva, melylyel királyához viseltetik, mind gyölölet és dühből, mellyet ellenében táplál; mindazáltal már az magában véve is különös dolog, hogy egy alkirály okot szolgáltat illynemü beszédre és gyanusitásra.

XX. Végre egész idejét és minden óráját arra forditja, hogy sértegesse Istent és a királyt, s végromlást hozzon ez országra, melly panaszkodik s elámulva és megfélemlitve kérdi önmagától: mit tett

királya ellen, hogy igy kelljen türnie elpusztittatását? mit mulasztott, hogy kimutassa szerctetét és hüségét király a iránt? micsoda kéréssel járultak valaha hozzá a király érdekében, mellyet nem teljesitett volna? nem volt-e mindig kész nyilt mellel, megmaradt vagyonának és vérének feláldozásával sikra szállni a mi urunk királyunk nevében?

XXI. Igaz, hogy a régi történetekben zsarnokságokról s Néró, Vitellius és más hasonlók romlott kormányának iszonyatos eseményeiről olvasunk; de azok császárok voltak, nem ismerték az Istent, nem semmi felsőbbséget a földön; de h ogy most, midőn ismerjük az Istent, midőn egy annyira katholikus és keresztény monarcha uralkodik, ki védi az Isten törvényét, s szivén viseli alattvalóinak javát, egy alárendelt minister bátorságot vegyen magának olly féktelenül vétkezni Isten és a király ellen, elpusztitván a világ legszebb országát, a spanyol korona szemeinek fényét, ez nagy nyomoruság, nagy csapás, nagy szerencsétlenség és siralmas eset!

XXII. Mindenki tudja ezt, mindenki erről beszél, de senkinek nincs bátorsága orvoslást keresni ő Felségénél, sőt még csak gondolni sem erre, attól félvén, hogy neszét veszi ama zsarnok és boszut áll rajtok, s igy csupán Istentől kérik, vajha sugallná Felségedet, hogy hatalmas és királyi kezével mielőbb orvosszert alkalmazzon bajainkban.

XXIII. Ezeket azért terjesztem Felséged elé, hogy teljesitsem egy igaz és hü alattvaló kötelességét, nem gondolva a veszélylyel, mellynek kiteszem magamat, ha lépésem tudomásra jönne. Hogy kellő értesitéseket szerezzen, küldjön Felséged egy szenvedélytől ment és független ministert, ki szivén viselje Felséged szent szándékait, s ez bizonyára ugy fogja találni, hogy a mik itt elmondatnak, csak csekélységek és apróságok azokhoz képest, mik Isten és Felséged sérelmével naponként növekedő mérvben elkövettetnek."

Eddig a folyamodvány. Conca herczegről s Campolattaro marcheseről, kiket a VII. vádpontban emlit, azt beszélik az akkori lapok, hogy Ossuna herczeg az ország összes erődeinek megvizsgálását bizta rájok, melly körutjokban kétszázezer aranyat szedtek fel a maguk részére; és figyelembe nem vették a felszólalásokat, mellyeket ellenök e rablásokért 's egy szerzetes megöletéseért benyujtottak, mi Campolattarónak volt müve; sőt utóbbi tábornokká neveztetett ki Flandriába a lázadók ellen. Campolattaro örgróf neje volt a csatorna, mellyen át az ajánlatok a herczeghez jutottak, s mellyekért ezrével szedte fel az aranyokat. Egykor néhány török gályát fogtak el, és

sok láda czukrot találván azokon, egy füszerárusnak adták el ezeket. Az elfogott törökök egyike, hogy kiszabaditsa magát, azon fölfedezéssel állott elő, miszerint a czukor közé nagymennyiségü pénz, ékszerek és öltönyök rejtettek el, mellyek ajándék gyanánt a nagyurnak voltak szánva. A füszerész felszólittatván, azt mondotta, hogy részben másoknak adta el a czukrot, részben maga használta fel, de semmit sem talált közötte. Fogságra vettetvén, Campolattaro őrgrófnéhoz egy, ezer aranyra szóló czédulát küldött, hogy eszközölné megszabadulását. A herczeg ekkor maga elé hivatta a füszerészt, s felmutatván neki a czédulát, a csalás bizonyitványául vette azt; s habár a kereskedő esküvel erősitette, mikép övéi rakták össze amaz összeget megszabaditása végett, gályára küldötte azt. „Néhány szolga megkötözte, s megkötözve a gálya árboczára függesztették fel; s hogy nagyobb fájdalmat okozzanak neki, uj kötelre kötötték, melly nyujtatván a suly által, mindig körben forgott; miután másfél órát töltött e kinos helyzetben, mialatt folytonosan a boldogságos szüzhöz kiáltozott segélyért, s a hozzá intézett kérdésre mitsem felelt volna, leoldatott s kevéssel azután szabadon bocsáttatott.“

Midőn azután Ossuna felváltatott, a következő vádak adattak be ellene az udvarhoz:

„Először, ő Felsége akarata ellen Nápolyországban és magában a városban nagyszámu katonákat tartott, kik gonosz magukviseletökkel az ország romlását okozták; s elnézte nekik, hogy lopjanak, öljenek, házasságtöréseket és feltünő paráználkodásokat kövessenek el s ha némellyek panaszt tettek, a katonákat nem büntette, hanem a panaszkodókat szidalmazta, s gályarabsággal, botozással és más szigoru büntetésekkel fenyegette.

II. Megröviditette a király és Nápoly város jövedelmeit, miként ez a királyi kamarának ide vonatkozó irataiból, szám-mérlegeiből és levelezéseiből kitünik.

III. Katona csapatokat szállásolt el az ország helységeiben, mi az első fejezetben megirt kegyetlenkedésekkel járt; s a szegények meg akarván szabadulni e terhektől, barátnéjához fordultak, ki ajándékokért kieszközölte a katonák kivonását s más helységekbe szállásolását, mellyek ismét, hogy meneküljenek tőlök, ugyanazt cselekedték; s illy módon az egész országot elpusztitotta.

IV. Felséged sok alattvalójára iszonyu vétségeket koholt, mi által a halálbüntetéstől való félelembe ejtette őket; s illy módon azt érte el, hogy a gyanusitottak, megmentendők magukat, egyezkedtek s nagy pénzösszegeket fizettek; s ha egyik-másik ki akarta mutatni

ártatlanságát (miként a Felségedhez beküldött pöriratokból kitünik), az illyenek, több másokkal együtt, kiknek az önigazolás meg sem engedtetett, pör nélkül végeztettek ki mint háboru idején.

V. Barátnéja férjét királyi biztossá nevezte az országban, mi által megrontotta az alattvalókat; mert ez minden pörbe beavatkozott, önhatalmulag megfosztotta a tanácsokat joghatóságuktól, s ugy intézkedett, hogy minden az ő javára és érdekében ütött ki, melly uton nagyon meggazdagodott és tönkretette a helységeket.

VI. Midőn don Gabriel Sanchez főkáplán lemondott a káplánságról, azt mondotta neki, hogy nem fogja betölteni helyét, mert neki sem misére, sem egyéb isteni tiszteletre nincs szüksége; ebből biztosan következtetik, hogy nem hisz Istenben, mit az is bizonyit, hogy soha sem látták öt gyónni és áldozni.

VII. Az Annunziata templomból elvitte a szentségtartót, s a nélkül, hogy megfizetett volna érette, sajátjává tette.

VIII—XI. (Sok ocsmányság, mellyek tiszteletből a szemérem iránt elhallgattatnak.

XII. Santa Luciaba Giovanna Mariaval, egy nyilvános kéj hölgygyel vonult be; s igy kettesében tartottak sétakocsizást sok tisztességes egyén szeme láttára, kik bámulták öket.

XIII. Mindig egy mórt tartott magánál, ki közlekedésben állott a törökkel; s gyakran sok törököt hivott be az országba, kik sokat érintkeztek vele.

XIV. Nagy pör folyván Santa Chiarában Scilla és Andria herczegek között, erőszakosan akarta öket az igazság rovására kiegyeztetni.

XV. Bizonyos Giulio Genuinoval összebeszélvén, meghagyta annak, hogy a nemesek ellen lázitsa a népet; ki is e rendelet folytán sok forrongást okozott és vétségeket követett el, mellyek az e tárgyról beadott jelentésekben beszéltetnek el, s mellyekre itt utalunk.

XVI. Ezen összebeszélés szerint bejárva Nápoly utczáit, arra ösztönözte a népet, hogy uroknak kiáltsák öt ki, s hogy annál könnyebben sikert arasson, pénzt osztogatott.

XVII. Ugy szintén rábeszélni igyekezett a népet, hogy üzze ki a városból azon egyéneket, kik ellene akartak neki mondani.

XVIII. Hogy nem hisz Istenben, az is bizonyitja, hogy mise alatt, midőn Jézus Krisztus legszentebb teste felemeltetett, egy kettős aranyat nézegetett, mellyet kezében tartott.

XIX. Egy török nőtől fia született, ki a palotában halt meg, s nem akarta, hogy megkereszteltessék, hanem a mahomedán szertar-

tásokat hajtatta rajta végre; s meggyujtott lámpák közé a földre helyezvén, imádtatta; meghalálozván a gyermek, a meccai imaházba vitette, a hová is két lámpást küldö tt, hogy Mahomed sirja előtt égjenek; miről bizonyitványaink vannak: s a török hálairatot intézett hozzá.

XX. Azon éjjel, midőn Borgia bibornok átvette a kormányt, ostrom alá fogta azt.

XXI. Camillo della Marra utján sok czimeres lovagtól aláirt üres leveleket szerzett magának, miként ez a lovagok nyilatkozatából kitünik.

XXII. Ugyanazon Camillo közvetitésével nagy pénzösszegeket vett fel a vámhivataltól ajándékképen, s ebben sok nápolyi büntársul szolgált. A mondottak és más igen becstelenitő vádak alaposságáról, mellyeket csak azért hallgatunk el, mert roppant számmal vannak, elégséges bizonyitékokkal birunk.

N) 585-ik laphoz.

Bedmar összeesküvése.

A párizsi nemzeti könyvtárban, 101130. sz. alatt, egy másolt Rövidlet olvasható a fenséges velenczei köztársaság ellen szött összeesküvésről. (Sommario della congiura fatta contro la serenissima Republica di Venezia). Vittorio Siri Titkos emlékirataiban (Memorie recondite) törvényszéki kihallgatásokat és leveleket közöl ez ügyre vonatkozólag. Tiepolo igen sok okmányt hozott fel jegyzeteiben vagy inkább czáfolataiban, mellyeket P. Daru Storia veneta czimü munkájához irt (Capolago, 1834. XI. k.) A Tizek tanácsában akkoriban meg lett vitatva, vajjon helyes volna-e közzétenni az összeesküvésre vonatkozó nyomozást, s az ellenkező véleménynek kellett felülkerekednie, mert nem tették közzé, daczára annak, hogy frá Paolo már megirta azt ugy, miként Párizs levéltárában olvasható. A terjedelmesebb hivatalos értesités egy közlemény, mellyet a Tizek tanácsa intézett a collegium hoz, s melly következőleg hangzik:

1618. oktob. 11.

Akarjuk, hogy e tanács egy titkára, előbb kellő titokt artást ajánlva, a misekönyvre letett eskü s mindenki nevének jegyzékbe

vétele után, közölje s másolatban hagyja ott a collegiumnál, s ha az jónak fogja látni, a senatusnál, a következőket:

Miután történhetik, hogy jóra fog vezetni, ha a kormány bővebben megismertetik azon áruló tervekkel, mellyek ugy Nápolyban, mint Milanóban s e városban köztársaságunk ellen szövettek, a Tizek tanácsa elhatározta tudatni:

Miszerint a mult marczius hó elején e városba bizonyos Gabriel Moncassino érkezett, nemzetiségére franczia, Languedocból, körülbelül harmincz éves, polgári születésü, éles elméjü, lelkes és minden vállalatra igen alkalmas, ki (miként mondá) Franczíaországból öt hóval előbb indulván el, Genuán, Florenczen, Román keresztül vette utját, csalogatva a mult háborus hirek által, s kevés nappal megérkezte után a collegiummal tette magát érintkezésbe, hogy katonai alkalmaztatását eszközölje, késznek nyilatkozván egy, háromszáz franczia gyalogból álló csapatot szervezni. Giacpier kapitány, egyike az összeesküvés főbbjeinek, alkalmasnak itélvén ez embert gonosz tervei előmozditására, midőn egykor észrevette öt a Szent-Márk templomban, hozzá közeledett, s elkezdette öt behálózni amaz édesgetésekkel, mellyek szorosabbra füzik és bizalmassá teszik a társalkodást, meghiván azt magához étkezésre és hálásra; s titoktartási igéretet, sőt esküt is vévén tőle, közlötte vele gonosz szándékát, s lebeszélni igyekezett azon gondolatról, hogy e köztársaság szolgálatába lépjen, felhozván neki, milly sokáig kell itt várni az előléptetésre, s hogy sokan, kik ez okból jöttek ide, elégedetlenül távoztak; az a csoda, folytatá tovább, hogy e város olly hosszu időn át szüzen maradhatott; s dicsőséggel és haszonnal kecsegtetve igyekezett öt megnyerni, könnyünek tüntetvén fel elötte e város birtokba keritését, mert itt kevés a katona, s azt mondá, hogy csupán bottal felfegyverkezve is meg lehetne szalasztani az összes lakosságot, s hogy neki kedve volna kisérletet tenni az uralom megszerzése iránt, mert Törökországban ugyanazt nehezebb körülmények között vitte végbez, a nélkül, hogy egyetlen embert vesztett volna, és sértő kifejezésekkel élt, miszerint itt csak hosszu ruhás személyek és olly emberek vannak, kik mitsem érnek a háboru dolgokban. E Giacpier övéinek társaságában a Szent-Márk harangtornyába vezette fel Moncassinót, a honnan megmutatta neki a tengeri két bejárást, s azt mondotta, hogy nem mindenki ismeri azokat olly jól, mert nem lehet egyenesen bejönni, hanem kerülni kell, s hogy neki van jártassága és bátorsága jó hajókkal minden nehézség nélkül egész a Szent-Márkig hatolni; ugyancsak a harangtoronyból a pénzverdét is megmutatta neki,

mondván: Nem kár-e, hogy e pénzekkel nem egyetlen fejedelem rendelkezik? a katonák bizonyára több hasznát vennék azoknak, mint mostes öpredék alatt (igy mondá), melly többre nézi a hordárokat mint a tisztességes egyéneket. Hozzátette, mikép az erődökben vannak ugyan őrségek, mellyek az ő figyelmeztetésére helyeztettek ott el, mert előbb nem voltak, de semmit érő szemet népségek azok; hogy a spanyol követtől pénzt kért katonák tartására, azon negyvenen vagy ötvenen felül, kikkel már rendelkezett, s hogy a követ olly igéreteket tett, mellyek jóval felülmulták a kért összeget; hogy továbbá Giacpier megkereste a követet, miszerint, a szerződés leplezése czéljából, irjon Nápolyba, hogy neje szoros őrizet alatt tartassék, s e szigor kibireszteltessék, a mi ugy is történt; melly nő aztán, midőn férje halálának hire Nápolyba érkezett, jó bánásmódban részesült, szabad lábra helyeztetett s hazájába Maltába küldetett. Folytatva rábeszélését, tulzólag rajzolta a velenczeiek gyávaságát s csupán eszem iszomra való hajlandóságukat; s beszélte, mikép egy körmenet alkalmával a piaczon némi zaj támadván, a nép annyira megijedt, hogy egymást törték futtokban árulást kiabálva, s hogy akkor terveiknek megfelelőleg háromszáz puskással nagy dolgokat vihettek volna véghez; elmondá továbbá, hogy itt neki hitele van, s hogy bizonyos vállalatról tett jelentést, mellyet Ossuna herczeg tervezett volna, hogy hatalmába keritse e várost, a dolog azonban ép ellenkezőleg állott mint a hogy ő jelentette; hogy Ossuna herczeg kész bármelly perczben két vagy három hajót küldeni neki ötszáz emberrel, kik mind rendes katonák, s midőn innen hatvan mérföldnyi (miglia) távolságban lesznek, egy bárka jövend azt tudatni, s az első alkalmas éjjel ott fognak e hajók kikötni, hol legalkalmasabbnak látszik; hogy az uj telepitvényeken két helyütt fognak jelt adni, s a várost több részében felgyujtják, hogy zavarba hozzák a népet. Langlada kapitány, ki a mesterséges tüzszerek készitése végett volt a kormány által felfogadva, azon ürügy alatt, hogy gyakorolja magát a mondott tüzszerek készitésében — mellyek tulajdonképen a hajóhad megrontására voltak szánva — sajátlag pedig hogy alkalmas helyet keressen hová tüzet vethessen, a fegyvertárba fog menni, s illy módon lőport és ként viend be a fegyvertárba, melly petárdáztatni is fog; ugyanazon órában a pénzverdére is négy petárda vettetik. Ha hogy a szárazföldi helyőrségek huszonnégy óra alatt ellenök jönnének s a herczeg katonái segély érkeztéig nem volnának képesek magukat fentartani, akkor a hajókkal tisztességesen visszavonulnak, az első északi

széllel elérvén az öblöt. Hogy ezt tenni még most korai volna, hanem szeptemberig vagy oktoberig kell várni; mert — mondá — ez emberek biznak benne, tehát barátságukat meg kell őrizni; s mert vállalatra akarta birni Franeziaország királyát a törökök ellen, melly esetben a király a köztársasághoz folyamodnék segélyért, közbevetvén magát, hogy ő bizassék meg a vezérlettel, s hogy akkor ő, hatalmat nyervén a katonák fölött, tudatni fogja azt Ossuna herczeggel, ki elküldheti hajóhadát s birtokba veheti a várost.

Kérdeztetvén Giacpier Moncassino által, mi módon lesz végrehajtható a szerződés, tisztában látszott az iránt lenni, mondván, hogy a fegyvertermek kulcsai a fejedelemnél szoktak lenni a tanácsülés napján; hogy a fegyverek használatkészen állanak, s a következő szavakkal élt: Van ezeknek itt a palotában néhány kamrájok telve fegyverekkel, mellyek elégségesek tizezer ember fölszerelésére, s mellyek puskákból, kardokból, lándzsákból s más mindenféléből állanak; ezeket fogjuk használni, s a Tizek tanácsa említett termeinek ajtajára mutatott, mondván, hogy a fegyverek teljesen készek s még a lőpor is rajta van a töltött puskák tüzserpenyőin; hozzátévén, mikép a puskák és pisztolyok minden három hónapban ujra töltetnek, s istentelenül igy szólt: Barmok ezek, mert igy tartva a fegyvereket, inkább ellenségeik mint a maguk számára tartják azokat. Könnyűnek mondogatta a sikert, s hallgatásra intette őt, mondván: Ez embereknek kémeik vannak; és szivére kötötte, hogy soha se irjon neki. Egy izben azt is mondotta, hogy a köztársaságnak olly szép tüzérsége van, millyennel egyetlen fejedelem sem rendelkezik. Langlada, egyike a főbbeknek, szintén azt mondotta neki, hogy nem kell a dologtól olly nagyon félni, mert a velenczeiek egy meztelen kard láttára mindnyájan megfutamodnának; s továbbá: Ez emberek megkötve akarják tartani az oroszlánt; mire Giacpier igy válaszolt: Ollykor az oroszlán felfalja kormányzóit, s főleg a gazdát, ki nem szereti azt. Langlada azt is mondotta, hogy elfoglalván a várost, olly gazdag foglyot találnának ott, ki annyit adna nekik, mennyivel három éven át tizezer embert fizethetnének. Akarták, hogy köpenye alatt minden katona pisztolyt és kardot rejtsen el, s két ör vigyázzon a Szent-Márk harangtornyán. A merénylet végrehajtásának idejére nézve két vélemény volt közöttök, végre egy harmadiknál állapodtak meg, melly szerint a kivitel akkorra volt halasztandó, midőn a két ör észreveszi, hogy Ossuna

herczeg két hajója a kikötőbe jutott, mellyeknek addig kellendett a nyilt tengeren tartózkodniok, hogy megérkezésök összeessék a nagy tanácsülés napjával; ugy hogy összegülvén a tanács, a herczeg háromszáz katonája s mások, kik adott jelre a piaczon gyülekeznének, petárdával rohamot intéznek a gyülésterem ajtaja ellen, s kit elő utó találnak, mind darabokra vagdalják; ugyanazon időben a fegyvertárakba is betörnek, s telfegyverzik a katonákat; mindazáltal figyelmeztetni fogják a katonákat, hogy ne öljék a kereskedőket, mert ezek s tiz vagy tizenöt nemes, kik egyetértenek a dologban, elő fogják azt mozditani, s mondják, mikép Carlo Bulleo, a lázadók egyike, oda nyilatkozott volna, hogy sok velenczei be volt ez ügybe avatva. Ugyanazon időben mesterséges tüzet kellett volna vetni a fegyvertárba, s elfoglalván azt, a Szent-Márk piaczra szállitani a tüzéri eszközöket, s ott foglalni erős állást, mert, mint mondák: Ki birja Szent-Márkot, mindent bir, nem lévén más piacz, hol a velenczeiek összeszedhették volna magukat; elhatározták továbbá egy csapat puskást küldeni a Rialto hidra, hogy hatalmukba keritsék ez átjárást; a herczeg — mondák — megelégszik a várossal, s a pénzverdét azoknak hagyja, kik végrehajtják a vállalatot, miként ezt Giacpier igérte; s elfoglalván a piaczot, azon fenyegetésre, hogy ágyúztatni fogják a házakat, mindnyájan nyakukon kötéllel fognak jönni hódolni, bizonyosak lévén benne, hogy nincsenek szárazföldi helyőrségek, mellyek mind elutaztak. Hogy minderről értesittetvén a herczeg, huszonöt vagy harmincz gályát fog küldeni segélyül, melly gályák a két hajót voltak követendők, de csak igen távolról, s hogy nevezett Giacpier, nagyobb bizalmat keltendő maga iránt, csalárdul értesitette a kormány tagjait, mikép bizonyos milanói ember, ki magát Visconte kapitánynak nevezte, azon ajánlatot tette Ossuna herczegnek, hogy ő tiz bárkával, mellyek három arasznál nem járandnak mélyebben s egyenként harmincz embert fogadnak be, Velenczébe jő elfoglalni a pénzverdét s leégetni a fegyvertárt, s mondják, hogy e Visconte nem tudni mi végből csakugyan járt e városban; az igazság az, hogy illy bárkák valóban készittettek Nápolyban s az angol Alió kapitány vezérlete alá voltak szánva.

Ezek voltak lényegben a beszédek, mellyekkel Giacpier és más lázadók Moncassinót megnyerni igyekeztek. De egy iratból, melly olasz nyelven, hanem franczia szavakkal és kiejtéssel volt szerkesztve, s jó érzelmüek által a fenséges Nicolo Donato (doge) kezéhez játszatott, kitől mi azt kaptuk, s mellyet a lázadók capitulumoknak czimeztek, habár valójában nem egyéb mint a szött és tervezett dol-

gok fejtegetése, sok részletet lehet megtudni a tervről, mellyet Nápolyban Ossuna herczeg más kapitányokkal s egy bizonyos velenczei Domenicóval is szőtt (miként amaz iratból kitünik) e város meglepetése iránt ugy nyár mint télnek idején, melly részletek alább el fognak soroltatni.

Moncassino a mult april hó közepe táján a Trombetta vendéglőben lévén szállva, hol Baldissera Juven kapitány is lakott, nagy ovatossággal és visszatartással mondá ennek, hogy nagy és komoly dolgokat akarna vele közleni; s habár Juven késznek nyilatkozott kihallgatni őt, mindazáltal vonakodott leleplezéseket tenni; azonban titoktartást igérve, Moncassino által Giacpier szállására vezettetett, melly nem messze feküdt, s hol a petárdás Langlada, Nicoló Rinaldi, Carlo és Giovanni Bulleo testvérek, egy Comba nevü katona, s (mint hiszik) Giovan Berardo, egyike a két bünösnek, kik a Tizek tanácsa által már halálra itéltettek, voltak egybegyülve; itt Giacpier, Moncassino s Baldissera kapitány a többiektől félrevonulván, Moncassino elmondta, hogy Juven minden tőle telhetőre kész s meg fogja a titkot őrizni, de hogy szavát csak azon föltétel alatt adta, ha megmutatják neki a capitulumokat s mindent hüségesen közölnek vele és másolatot kap azokról, a mi ugy is történt; minélfogva tisztába jött a dologgal, s elhatározván magában, hogy fölfedi az összeesküvést a köztársaságnak, azon ürügy alatt, hogy századának ügyeiben akar eljárni, Moncassinót, a nélkül, hogy ez észrevette volna, a herczegi ház termébe vezette, hol más egyének s különösen Marco Bollani által, ki aztán közvetitőül szolgált nekik e leleplezés eszközlésében, feltartóztatta, s mondhatni őriztette. A fenséges Donato szobájába először Baldissera Juven kapitány vezettette be magát, a hol is élő szóval jelentést tett az ügyekről, mellyek az előbb nevezett iratban foglaltatnak, melly iratot aztán ő fensége átadta, hogy a pörrel együtt megőriztessék; de midőn Moncassinót — miként mondva volt — a terembe vezette, ez azt kérdezte tőle, hová mennek, s ekkor Baldissera kapitány szabadon és nyiltan azt válaszolta: a dogehoz megy engedélyt kérni, hogy petárdáztathassák a pénzverdét és fegyvertárt s átadhassák Cremát a spanyoloknak. Moncassino e gunyra elsápadt, félholt lett, s igy szólt: Ah, mindnyájunkat el akar ön veszteni! Juven azonban bátoritotta őt, mondván, mikép azt fogja mondani a dogenak, hogy ő e tények jelentése végett jött ide s hogy őt is be fogja vezettetni, a mi ugy is történt; s mindketten jutalom igéreteket vettek ő fenségétől. Moncassino kötelezte magát, hogy az egész dolgot titokban fogja tartani s mindenről jelentést teend, mit

Spanyolországból vagy másfelől fog hallani; Baldissera kapitány, kinek századához kellett menni, nem gondolván többé a történtekkel, elutazott s Cremába ment; de Moncassino, figyelmeztetve lévén (miként hihető) állapotának veszélyességére, a nevezett Marco Bollani közvetitése utján mindjárt a kapitány eltávozása után az állam-inquisitor urakhoz vezettette magát, a hol is az egész ügyet s annak minden részletét leleplezte; s miként számos előterjesztéseiből kitünik, sok napon át igen érdekes dolgokat hozott a közönség tudomására, mi annál könnyebb volt neki, mert megszokott fordulni a spanyol követ házában, kivel többször beszélt ez ügyben, s mert barátságot kötött a burgundi Bruillard Roberttel, nevezett követ régi és benső meghittjével, ki közvetitőül szolgált ez árulási ügy vezetésében, ő irván a leveleket Ossuna herczeghez s kapván annak válaszait, mellyek nagy mennyiségben voltak nála; s itt is ő érintkezett mindazokkal, kik a köztársaság megrontására Spanyolországnak megnyerettek.

Ezen Robert, midőn a holland katonák fellázadtak a Lazarettoban, ő maga ment s egy Rocchia nevü katonát is küldött hozzájok, rá akarván azokat beszélni, hogy tartsák magukat néhány napon át, mi alatt segély érkeznék Nápolyból, s Lovenstein gróf egy kayitányával is értekezett ez ügyben, kit ama lázadók fejökül választottak, s ki elutazott; a követ maga, miként a kivégzett Carlo Bulleo Giacpiernek mondotta, szintén táplálta a lázadást, azzal kecsegtetvén a forrongókat, hogy a spanyol hajóhadtól, melly az öbölben volt, s mellyet a dologról értesiteni igyekezett, segély fog érkezni. E lázadás alkalmával Giacpier is egyetértésben állott a két főbb kapitánynyal, kik be voltak avatva a szerződésbe, s el akarták foglalni a két hajót, mellyek itt őrszolgálatot teljesitettek. Moncassino ajánlkozott, hogy levelezéseivel és irataival együtt kezünkbe szolgáltatja Robertet; de a kivitel módja, minthogy erőszakosnak s a követi ház szabadságával s következőleg a nemzetközi joggal ellenkezőnek találtatott, el nem fogadtatott; mindazáltal egy más házba csalta őt, hol az összeesküdtek voltak egybegyülve; de szerencsétlenségre, s talán, mert egy gyilkosság miatt, mellyet bizonyos Schiavoni kapitány személyén vitt véghez, ad contumaciam el lévén itélve, félt és vigyázott magára, nem került hatalmunkba, miként ohajtottuk. Szóval, Gabriel Moncassino jó akaratunak és őszintének bizonyitotta magát, nemcsak mert irásban jelezte a rendszabályokat, mellyeket a jelenlegi cselszövények ellenében foganatositani kell, hanem főleg az által, hogy lehetségessé tette, miszerint egy igen eszes, okos, kétségtelen hitelü, a franczia nyelvben jártas egyéniség lesbe állittatván, rejtekéből szinről szinre

láthatta az árulókat, és saját szájukból hallhatta ismételtetni szándékaikat, mellyek teljesen egyeznek az előbb mondottakkal. Ez egyén, nyilvános veszélyben forgónak tartatván itt élete, miután a franczia követ családja és párthivei rosz szemmel nézték, Candiába küldetett, ajanló levéllel az ottani fő gondnokhoz, a hová csakugyan el is jutott, s a Tizek tanácsától havonként száz arany jutalmat húz.

Az előbb idézett iratban foglalt részletek a következők: Nápolyban a herczeg s mások között szóba jött, mikép tél idején e vállalat igen könnyü lenne válogatott kétezer puskással, kiket jó kapitányok hajókon szállitanának olly módon, hogy a hajók teherszállitóknak adnák ki magukat; födélzetökön kereskedelmi áruk helyeztetvén el, hogy láthatók legyenek, mig a födél alatt katonák rejtőznének, kik napközben ott lappanghatnának, éjjel pedig friss levegőt vehetnének, hogy felüditsék magukat, s igy várnák be a malamoccoi kikötőben az alkalmas időt, midőn bárkákra téve szert partra léphetnének, a katonák egy részét a Szent-Márk téren, másikát a fegyvertár mellett, ötszázat a Muran csatorna s ama hidak és házak hosszában helyezvén el, mellyek az uj telepeken a Canareggio hidig s a nagy csatorna mellett találtatnak, ötszázat pedig a Rialto hidnál; aztán torlaszokkal megerősitvén magukat, mindazon szomszéd házakat elfoglalnák, mellyek a Rialtóra néznek; a hátralévő ötszázból, háromszáz a piaczon állana csatarendben, s kétszáz a herczeget, a palotát s a hivatal helyiségeket ejtené hatalmába. Mondák, hogy Velenczében sokakkal egyetértésbe tették magukat, s hogy két vagy három száz embernél is több áll rendelkezésökre, kiknek segélyével a város minden kiválóbb egyéneit hatalmukba ejthetik; a mikorra Ossuna herczegnek husz fölszerelt hajót kellendett készen tartania, hogy elősegélyje a vállalatot, mellynek marczius vagy oktober vagy november hóban kellett volna végrehajtatnia: s a herczeg elitélt rabszolgáknak szabadságot és pénzjutalmat igért, ha ide vezetnék a hajókat, mit azonban ezek nem igen tartottak lehetségesnek a viz sekélysége miatt. Elvégezték, hogy minden hajó négy nagy bárkát s négy más jól fölfegyverzettet hozzon magával, mellyek a Zudeccatól csatornán jönnének be s a nagy csatornán foglalnának helyet, akadályozandók, nehogy egyik városrész segélyt vigyen a másiknak; azután minden bárkát és gondolát hatalmukba kellett volna keriteni, elvágván a hidakat, és felszólitván a népet, hogy senki ne mozduljon, mert sem a személyeket, sem a javakat nem akarják bántani; sőt inkább Spanyolország királya védőjük akar lenni, senkinek kárt nem okoz, fentartja a régi szabadságot, s fel szándékozik őket szabaditani a nagy

elnyomás alól, mellyben eddig voltak; ugyanez volt hirdetendő a nemességnek is, azon igérettel, hogy a király csak reájok fogja bizni a hivatalokat és kormány-tiszt ségeket, nagyobb haszonnal és javadalmakkal az előbbieknél; ez megtörténvén jel volt adando a tanácsház harangjával, hogy mindnyájan előjövén hüséget igérnének a királynak; s a szegény nemeseket jó szavakkal s azon igérettel kellett volna kecsegtetni, hogy fölemelik őket, a főbbeket pedig, ugymint ő Fenségét, a procuratorokat, a tanácsosokat és senatorokat fogságra vetik. Továbbá Nápolyban bárkákat akartak készittetni, mellyekkel Velencze vizeire szándékoztak jönni, miként ezt a felebb emlitett Domenico tanácsolta, kiről azt mondják, hogy egykor Barlettában fogoly volt, igen határozott és képes ember, s ki most kormányos Ossuna egy főbb hajóján; éjnek idején szándékoztak meglepni az erődöket, s maga Ossuna herczeg is személyesen akart megjelenni. Ime ezen részletek foglaltatnak némileg amaz iratban több másokkal, mellyeket mind elsorolni igen hosszas és unalmas dolog lenne.

E dolgok a mult január hóban forogtak szőnyegen Nápolyban, miként ezt bizonyos burgundi Lorenzo Nolo levelei bizonyitják, ki a cselszövények ügyében küldetett oda; melly Lorenzo január ötödikéről és tizedikéről két levelet irt bizonyos Piven urhoz, mellyek Carlo Deboleosnál találtattak, s álnevekkel és leplezett kifejezésekkel voltak szerkesztve. Miként Carlo halála előtt megvallotta, az ál Pietro név alatt Ossuna herczeg, Briando kapitány alatt Giacpier értendő. E levelek fölfedik az árulási egyezkedést, s mutatják, hogy a szerződés közel állott a megkötéshez; miért is Robert azon levelében, mellyet marczius 13-án irt Ossuna herczeghez, s melly a követnek egy másik, a Bulleo testvéreket ajánló levelével együtt megtaláltatott, fájlalja, hogy elszalasztatott az alkalom azon ügyre nézve, melly végett a nevezett Lorenzo Nápolyba küldetett, mondván, hogy ha Lorenzo idejében elbocsáttatik, ő, Robert, szorgalmasan eljárt volna a dologban, s hogy most a Bulleo testvérek indittatnak utnak, kiktől meg fogja a herczeg tudni az ügy állását. E helyütt nem hallgathatjuk el, hogy midőn a mi hajóhadunk elfogta Ossuna herczeg San Francesco és Santa Caterina nevü hajóját, melly Triestből utazott, hol sót rakott le, a mi fő tengeri kapitányunk, szokott okossága és ébersége által figyelmeztetve, letartóztatta és hozzánk küldötte Michiel Valentini kapitányt, annak egy szolgáját s a ragusai Marin Matteit, ki mestere volt a mondott hajónak; s kinpadra vonván Valentinit, kivette belöle, mikép Ossuna hajói, mellyek elfogták a mi kereskedő hajóinkat, Ossuna herczeg rendeletéből

azért jöttek akkor, hogy megkerülve Istriát, meglepjék Piranót, Capodistriát és Mugiát, s állást foglaljanak a nevezett három helyen; hogy ötszáz gyalog katonát szállítottak, kiket amaz állomásokon szándékoztak elhelyezni, megerősítvén, s a főherczeg nevében elfoglalva tartván azokat; azután Brindisiben akartak egyesülni a többi hajóhaddal, melly harminczöt gályából és tizenhat egy árboczos hajóból állott, s Brindisiből kiindulva egész Piranóig jönni s otthagyni a nagy hajókat, mint jó kikötőben, míg a gályák egyik felét Capodistriában, másikát Mugiában hagyták s aztán értesitették volna erről a főherczeget; és illymódon, elfoglalván e három fő helyet, békét eszközlendettek a főherczeg és e köztársaság között; ez megtörténvén, a mi hajóhadunkkal akartak találkozni és megütközni, a katonaság egy részét partra tévén, másikát a hajóhadon hagyván, melly (miként nevezett kapitány mondotta) hatvan—hetven gályából állott, beleértve a spanyol, genuai és más gályákat s harminczkettőt egy árboczosból. Hogy midőn a kereskedelmi hajókkal találkoztak, Piranóba tartottak, ott állást foglalandók; de minthogy tábornokuk elfogta ama hajókát, elhatározta visszatérni; a tábornoknak Ossuna herczeg által adott rendelet az volt, hogy ha a velenczei hajóhad nem akarna ütközni, a spanyol se bocsátkozzék csatába, hanem menjen Piranóba, hová rendeltetve volt. S midőn a herczeg visszatérni látta a hajóhadat Nápolyba, a helyett hogy Piranóba ment volna, a mint ő parancsolta, rosz néven vette a dolgot, s don Pedro de Leva, a mondott tábornok, azzal mentegette magát, hogy összetalálkozott ama gályákkal, s nem akarta elszalasztani az alkalmat. E vallomás felnyitotta a közönség szemét a veszélyek iránt, mellyekkel a gonosz befolyás és ellenséges ármánykodások mindenfelől fenyegettek. Valentini kapitány, mialatt gályáink üzőbe vették, minden irományát egy ládába zárta, és sulyt kötvén arra, a tengerbe vetette. Az emlitett három fogoly még most is szigoru őrizet alatt tartatik elitéletlenül, mi csakhamar be fog következni. A Bulleo testvéreknek ép akkor kellett volna a szerződés megkötése végett Nápolyba utazniok, midőn le lettek tartóztatva, s Carlo vallomásában azt mondotta, hogy értekezvén a szerződésről Spanyolország követével, ez ugy nyilatkozott, miszerint ő minden lehetőt megteend, s ha Nápolyban elhatározzák magukat, emberekkel és más egyéb szükséges dolgokkal fogja itt az ügyet előmozditani, nem lévén szükében a különféle eszközöknek; s kérdezte Carlotól, nincs-e honfitársa vagy más megbizható barátja, kit illynemü vállalatban használni lehetne.

A mi Cremát illeti, az ottani cselszövények fő és egyetlen szer-

zője Giovan Berardo, helytartó és czimleg Baldissera kapitány titkára volt, ki e városból vitte oda magával a lelki fertőzetet, mert bizalmasa és komája volt Giacpiernek, s körülbelül két hónapon át együtt szállásolt vele e városban, s hirét vévén halálának könyeket hullatott, egyszersmind félelmet is mutatván, hogy majd baja lesz ez ügy miatt, s azt mondják, hogy együtt lett volna az összeesküvőkkel, midőn Moncassino Juvent hozzájok vezette, hogy beszéljen velök. Cremába érvén (miként maga vallotta) összeköttetésbe lépett Milano kormányzójával, s azon beszélgetésből, mellyet, mielőtt innen elutazott volna, a követtel tartott, s mellyet vallatása alkalmával pontosan előadott, kitünik, mikép a követ azt mondotta neki, hogy irni fog don Pedróhoz, s ajánlani fogja őt neki, és hogy minden szükségében ahhoz forduljon, s jegyzékbe vette vezeték- és keresztnevét. És Giovanni késznek nyilatkozott mindent megtenni, hogy Crema erőd a király kezére jusson, miért a követtől köszönetet kapott, s midőn aztán Cremába érkezett, tudtára adta Milano kormányzójának készségét, s azt, mit itt a követtel beszélt, mire a kormányzó, Giovan Forniero által, ki halállal lakolt, megüzente, hogy örvend a dolognak, s több izben pénzt küldött neki. E Berardo egészen letartóztatásáig élénk érintkezésben állott a kormányzóval, a nevezett Fornierót használván fel küldönczül. Mindketten megvallották vétköket s a Tizek tanácsa által, miként mondva volt, halálra itéltettek, melly itéletek a Tizek tanácsa belátása szerint a körülményeknek leginkább megfelelő módon hajtattak végre.

Hogy a cremai cselszövény fölfedeztetett, annak valódi oka az igazságszolgáltatás volt, melly e városban a Rinaldik s a Bulleo testvérek ellen foganatosittatott, mert oda érkezvén annak hire, bünösségének tudatában annyira hatott az Berardóra, hogy nem volt képes eltitkolni. Több más franczia is, kik bele voltak keverve e bünbe, rögtön elutaztak s futással mentették meg életöket; nagy részt Nápolyba vonultak vissza, hol jól fogadtattak és jutalomban részesültek a herczeg részéről. A Tizek tanácsa parancsából kint Giacpier kapitány, Langlada és Rossetti, Giacpier titkára, ölettek meg. E városban eddig Nicoló Rinaldi, a két Bulleo testvér, s utoljára Giovan Berardo és Giovan Forniero vegeztettek ki; szabadon bocsáttattak Baldissera Juven, neje Arsilia, s négy franczia, kik mindnyájan a cremai szerződés miatt fogattak el. Még hatan vagy heten vannak gyanura bebörtönözve, kiknek szintén mielőbb le fog járni pörük. A pörben még többen is vannak megnevezve és gyanusitva, de minthogy elmenekültek hatalmunkból, jól meg kell fontolni a dolgot, mielőtt fellépés

történnék ellenök. E nemzet Achilles fegyverével élt, mert megsebzette és meggyógyitotta köztársaságunkat; s minél nagyobb és nemtelenebb volt vétke, midőn sujtotta, annál nagyobb volt erénye és nemeslelkűsége, midőn meggyógyitotta.

Excelsi Consilii Decem Secretarius
Petrus Darduinus.

O) 615-ik laphoz.

Messina odahagyása.

A szövegben jeleztem a messinai lázadásra vonatkozó becses okmányokat, mellyeket a franczia levéltárakból Sue Jenő hozott napfényre, ki mielőtt a regényszerü hazudozásra adta volna magát, a történeti igazság kutatásával foglalkozván, drámailag adta elő amaz eseményt Histoire de la Marine czimü munkájának III ik kötetében. Amaz okmányok közől leforditunk itt egy párt, mellyek az utolsó tényre vonatkoznak, s nem lecnd szükség értelmezésekre, hogy megvilágittassék az akkori hütlen politika.

La Feuillade, miután alakoskodva a csapatokat és élelmi szereket egy, Palermo ellen intézendö hadjárat s a betegeket a dögvésznek állitólag észlelt kórtünetei ürügye alatt hajóra szállitotta, a megcsalt város tapsai között maga is hajóra szállott, s egy szemtanu a következőket beszéli:

„La Feuillade herczeg, visszavonulván a város ágyuinak hordtávolából, megparancsolta az esküdteknek, hogy menjenek Janson ur fregatjára, hol ő ebédelt; kik is midőn megütődve és bámulva oda érkeztek, azt mondá nekik, hogy: az ő ura királya soha sem hagyott fel a szándékkal továbbra is védelmében részesiteni Messina városát, és soha sem érzett olly nagy kedvet mint most az egész sziget meghóditásához; mi végből egy, gyalogokból és lovasságból álló tekintélyes hadsereget szervezett, mellynek marczius végén kellendett megérkeznie; ámde Angolország a király ellenségeivel szövetkezett, s tudván ő Felsége, mikép a békeajánlatok, mellyek neki tétettek, csak arra valók, hogy időt engedjenek az angoloknak harmincz hajóval a spanyolokhoz és hollandokhoz csatlakozhatni, parancsot adott neki hajóra szállitani a csapatokat s Ponza szigethez menesztcni a gályákat, nehogy az ellenségek Messina és a Franciaországból érkező

csapatok közé vessók magukat; ha hogy — folytatván — két hóna pon át fentarthatnák városukat, egyesülvén ő Felsége hajói, eljönnének, hogy megkiséreljék a harcz szerencséjét; ha meg nem őrizhetik városukat, tegyék azt, mit jobbnak látnak, mert ő el van határozva szigoruan követni a kapott rendeleteket.

„E váratlan nyilatkozat villámcsapás volt az esküdtekre nézve, kik látva, hogy hasztalan minden ellenelőterjesztés, kérték, legalább vegye fel hajóira azokat, kiket hüségök Francziaország királyához a legnagyobb büntetéseknek tesz ki. A herczeg, a nélkül hogy visszautasitotta volna ez ollyannyira igazságos kérelmet, kijátszotta azt, csupán huszonnégy órai időt engedvén nekik, hogy családjaikkal és pénzökkel, mit összeszedhetnek, hajóra keljenek. Illy rövid határidő teljességgel nem lévén elég, az esküdtek lábai elé vetették magukat, figyelmeztetvén őt, mikép ennyi időköz igen csekély olly egyéneknek, kiknek egész életökre el kell hagyni hazájukat; de a herczeg megtagadta a halasztást, s ők a városba mentek, hogy megvigyék a szomoru ujságot. E tudósitás kimondhatlan rémületbe ejtette a lakosokat, s tetőpontot ért a kétségbeesés és félelem; férfiak, nők, gyermekek megszámlálhatlan sokasága tódult a partra, megrakva holmikkal, mellyeket elszállithatóknak véltek, hogy idegen földön tengessék életöket; a lég megtelt e nyomorultak nyögéseivel és jajjaival, kik tengerre akartak kelni, hogy meneküljenek a spanyolok elől, kik olly borzasztóan valának őket megboszulandók, lázadásuk és Francziaországhoz való ragaszkodásuk miatt. Sirva kérték felvétetésöket a sajkákba, mellyek néhány senator-családot fogadtak be s rögtön elutaztak; s látva, hogy visszautasittatnak, némellyek a tengerbe akarták magukat vetni, ha nem könyörülnek rajtok, mások kérés és szitkozódások között kapaszkodtak a sajkákba, s csak kardcsapásokkal választathattak el azoktól; sokan a vizbe fojtották magukat kétségbeesésből; s végre a herczeg, miután nyolczvanezer messinai közől, kik a spanyolok dühének hagyattak zsákmányul, körülbelül száz családot felvett volna, elindult, néhány napot töltvén utközben Agostaban, hol fölvettette az Avalos erődöt, beszegeztette a vaságyukat, hajóra rakatta az öntötteket, sőt a harangokat is elszállittatta. A flottára fölvettek szomorusága megkétszereződött, midőn Marseillebe értek, hol ujabb rendeletre kellett várakozniok; azonban vigasztalták magukat, azt hivén, hogy mielőbb meg fog nekik engedtetni az udvarhoz menni, hol jelenlétökkel fölébreszthetni remélték a király könyörületét, de különböző helyeken szórattak szét s nagyrészt nyomorban vesztek el.

„Alig hogy a francziák elutaztak, don Vincenzo Gonzaga alkirálylyá neveztetett ki Spanyolország részéről, s Messinába érkezve a legnagyobb szigorral járt ott el, három napon át mindenféle kihágásokat megengedett csapatainak, a tekintélyesebb messinaiakat nagyrészt bebörtönözte és kivégeztette, s egész Siciliát hódolatra kényszeritette Spanyolország iránt, melly inkább tönkre akarta tenni e szép országot, mint kielégitetlenül hagyni boszuját.“

Ez esemény hire elterjedt, de nem akarták hinni. Estrée herczeg, követ a római udvarnál, igy irt Pomponne urhoz:

Uram!

„Nápoly alkirálya egy röpsajkát Spanyolországba s egy másikat ide küldött, hogy tudassa, mikép La Feuillade herczeg, miután a franczia kereskedőknek, hogy tizenöt nap alatt Francziaországba visszavonuljanak, megparancsolta, az erődöket a messinaiaknak átadta, s férfiakat, nőket, gyermekeket, betegeket s néhány senatornak, kik nem akartak ott maradni, ingóságait hajóra rakatta volna, marczius 10-én elhagyván Messinát, Francziaország felé vette utját; hogy a messinaiak aztán követeket küldöttek Barbo grófhoz és Reggio püspökéhez, kik ágyudörgések között bevonulván Messinába, kitűzték a spanyol király arczképét és czimereit, s bünbocsánatot hirdettek .....

„A követ egy kikallgatáson a pápánál hozta nyilvánosságra e tudósitást, s egész pártját értesitette arról, fogadva annak bókjait. Kiküldöttei különféleképen beszélik a dolgokat ... Ez eltérések s azon körülmény, hogy uj futár nem érkezett, nagy bizonytalanságban tartanak e hir iránt, valódi-e vagy költött, s a közvélemény azok részére kezd hajolni, kik mitsem hisznek az egészből, tapasztalásból tudván, milly szemtelenséggel bocsátanak világgá a spanyolok illynemü hazug tudósitásokat ....

„E jelentés, azon kivül hogy eltérőleg adatik elő, feltünőleg valószinütlen. Valóban, ha a király az angolok miatt el akarta volna hagyni Messinát, ez iránt már tisztában volt, mielőtt La Feuillade kiindult Francziaországból; miért is ő Felsége nem küldött volna egy uj franczia marechalt az elhagyás eszközlése végett, hanem Vivonne urnak parancsolja azt meg. Hogy ha ez elhatározásra La Feuillade kiindulása után jutott ő Felsége, ugyanazon futár, melly e rendeletet hozta, egy másikat Toulonba is vitt volna, hogy utnak ne indittassék a hadszállitmány .... Ugyanazért habár ollykor rendkivüli és véletlen tények a józan ész és valószinüség alapjaira fektetett okoskodásokat is megdöntik, mindazáltal e tudósitás annyira magán viseli a kohol-

mány színét, annyira ellenkezik minden valósziuüséggel, hogy csupán terjesztőinek szemtelensége, s azok párthiveinek nagy száma voltak képesek azt néhány órára elhitetni....“

Néhány nappal később maga a herczeg is egészen természetesnek találta egy olly távol fekvő és népes város elhagyását, melly csak távolról kaphatott élelmi szereket, mellynek népe minden perczben fellázad védői ellen, mellyet hasonlóan a szigetlakókhoz könynyelmüség és hütlenség jellegez, s melly sem szelid, sem szigoru bánásmóddal nem tartható engedelmességben.

XIV. Lajos aztán következőleg irt a követhez:

„Kedves rokon!

„Hő buzgalmam a kereszténység java iránt, s a fájdalom, mit éreznék, ha látnám, hogy valamelly tér nyilik uj vállalatokra, mellyeket engesztelhetlen ellensége hajthatna az ellen végre, kényszeritenek engem e külön futárt küldeni önhöz. Messinából tudósitást kaptam, melly szerint ama sziget népeit, mellyek érzékeny fájdalommal tértek vissza Spanyolország igája alá, midőn az én ügyeim állapota nem engedte nekem továbbra is védeni őket az ellen, minden lehető eszközhöz készek nyulni, hogy lerázzák azt magukról. Hogy menynyire gyülöletes és elviselhetlen rájok nézve amaz uralom, meg lehet itélni a rendkivüli elhatározásból, mellyre rábirták magukat; mert ugy tudom s nincs okom kétségbe vonni, miszerint titkon Konstantinápolyba irtak, nem csupán hogy segélyt kérjenek, hanem hogy átadják magukat a törököknek. A boszuság, mit éreznék, ha egy, eddig ollyannyira keresztény várost hitetlenek hatalmába látnék jutni; a veszély, melly egész Siciliát fenyegeti, s egy olly hatalmas ellenség fegyvereinek félelmessége Olaszország egyéb részeire nézve, arra birtak engemet, hogy valami védelmi módról gondolkodjam. És legalkalmasabbnak látszik nekem tudatni ezt a pápával, kinek buzgalma és szeretete fog találni módot a lehető legalkalmasabban használni azt fel e nagy veszély elháritására; mit is én az ön okosságára bizok. Ő szentsége megfontolandja, mit kelljen e tárgyban kezdenie a spanyolokkal, s talán be fogja látni, mikép az erőszakos utak, mellyeket Spanyolország követ, hogy lakoltassa a messinaiakat büneikért, melyekbe hite szerint estek, inkább képesek elmérgesiteni mint meggyógyitani az illynemü bajokat.

„Kell, hogy megelőzzek itt egy ellenvetést, mellyet Spanyolország ministerei talán fel fognak hozni, hogy kijátszák ő szentsége bölcs tanácsait, kivált ha megtudják, hogy tőlem került ki az értesités; azon vágynak foghatják azt tulajdonitani, hogy enyhülést szerez-

zek a hátramaradt messinaiaknak, s megkönnyitsem a visszatérést azoknak, kik Francziaországban huzták meg magukat; de ez utóbbiakat illetőleg csak a békére van szükségem, melly közel áll a megkötéshez s mellyben határozott föltételként tüztem ki visszatérésöket. Biztositsa tehát ön a pápát, hogy az intéssel, mellyet neki adok, nincs egyéb czélom, mint képessé tenni őt megelőzni egy veszélyt, melly Olaszországra s az egész kereszténységre nézve annyira félelmes; ha jónak látja ő szentsége, megőrizheti a titkot, miként ön fog tenni, s gyors orvoslás eszközeiről gondoskodhatik; csak arra kérem, legyen meggyőződve, hogy a dolog ugy áll, amint én mondom, s hogy csupán a kereszténység érdeke birt engem e lépésre. Akarom hinni, miszerint Ő szentsége különösen kedvesen veendi tőlem a figyelmet, melylyel egy illy fontos s neki, mint tudom, annyira szivén fekvő ügy iránt viseltetem.

U. i. A fentebbiekhez hozzáadom még, miszerint a siciliai vállalatra nézve Konstantinápolyban tett ajánlat partraszállási helyül Agostat tüzi ki, hol néhány eröditmény leromboltatott; a törökök tehát e helyütt huznák meg magukat stb.“

P) 617-ik laphoz.

Genua és XIV. Lajos.

XIV. Lajos durva viselete Genua követe iránt inkább azon modornak volt eredménye, mellyet Genua az ő küldöttével Pidou de Saint-Olonnal szemben használt. Lajos ennek megparancsolta, hogy hagyja el a nevezett várost, s minthogy parancsát rögtön nem teljesitette, szemrehányásokat tett neki, mikre Saint-Olon a következő levéllel válaszol, melly a párizsi levéltárban találtatik, Külügyek, Genua 1683—84, 411. lap:

Sire,

á Gênes le 15 avril 1684.

Ce que votre majesté m'a fait l'honneur de m'écrire le 12 avril, me donne bien de la confusion et du chagrin en me faisant connaitre combien j'ai su mal interpréter ses royales intentions dans celle du 17 mars; et quoique je présume assez de ses grandes bontés pour me flatter qu'elle voudra bien ne point donner d'explication contraire á la sincére ingénuité des motifs qui ont retardé les effets de ma prompte

obéissance, je veux, pour m'en punir moi-même et pour marquer un plus grand respect á votre majesté, supprimer toutes excuses qui pourraient donner á ma conduite une légére justification, et tâcher á réparer par la diligence de mon retour le crime innocent et involontaire du retardement de mon départ.

Il eût été néanmoins, sire assez difficile de l'avancer suivant les termes des premiers ordres de votre majesté, qui ne m'enjoignaient que de repasser incessamment dans son royaume avec toute ma famille, puisque, outre les embarras nécessaires et difficiles du déménagement et du transport des meubles d'une maison entiére, le peu de sûreté des chemins de terre et de mer n'ont pu me permettre encore, ainsi que votre majesté l'aura appris par mes précédentes dépêches, de faire partir avec mes ballots, prêts et embarqués, il y a plus de quinze jours, ceux de mes gens que j'avais destinés pour les accompagner; et que suis même obligé de laisser ici toutes mes hardes jusqu'á ce que les batimens français se puissent croire á couvert des courses et des prises des Majorquins.

Mais quel qu'en doive être l'événement, je dois, sire, et suis résolu d'en abandonner tout le soin pour n'en prendre plus d'autre que celui de me conformer entiérement aux volontés de votre majesté; aussi est-ce en cette vue que, n'en ayant recu qu'avant-hier assez tard ses derniéres explications, je me portai dés le soir méme á l'audience des colléges pour m'en congédier, ayant cru, puisqu'il plaisait á votre majesté de m'en laisser le choix, qu'il était bon de faire voir á la République que je n'ai pas moins d'honnêteté sur ce qui regarde les devoirs de bienséance, qu'elle aurait trouvé de désintéressement en moi sur ce qui aurait pu m'engager en quelques obligations envers elle, si elle m'en eût donné l'occasion par l'offre de quelque présent; mais soit pressentiment, épargne, manque de temps ou défaut de volonté, elle ne s'est point mise en état de l'éprouver, et a seulement répondu á ma civilité par l'envoi de quatre gentilshommes, dont je refusai la visite; parce que n'ayant plus de meubles, et ne songeant qu'á partir, je n'étais plus en commodité de les recevoir. Je fus au sortir de lá chez monseigneur l'archevêque, je fis faire le lendemain des complimens á l'envoyé d'Espagne et au prince D'Oria, lesquels m'ont aussi rendu visite et complimens, et je me suis mis en état de partir infailliblement demain matin, sous la bonne foi d'un passe-port authentique que j'ai obtenu du comte Melgar, pour me rendre incessamment et par la voie la plus courte aux pieds de votre majesté.

Cependant, sire, pour ne pas manquer de rendre compte a votre majesté, comme je le dois, de ce que j'apprends et de ce qui se passe ici pendant que j'y suis, je me donnerai l'honneur de lui dire qu'il n'y parait pas moins de terreur que de certitude d'une prochaine attaque de Gênes ou de Savone par l'armement naval de votre majesté, et que les différens avis que ces gens-ci en recoivent, joints á ce que le sieur de Marini leur écrit de la réponse peu satisfaisante que votre majesté a nouvellement faite aux instances réitérées de milord Preston en leur faveur, les ont jetés dans une consternation si grande et si subite, que rien n'est pareil á la précipitation de leurs conseils et á l'aveuglement de leurs résolutions. Ils s'assemblent soir et matin depuis cinq ou six jours; ils ont fait quantité d'officiers pour l'artillerie, pour la marine, pour leurs murailles et pour le commandement des troupes qu'ils prétendent employer á leur défense; ils ont dépêche á Milan, et envoyé prier le résident d'Espagne de joindre ses offices á leurs instances pour hâter la venue des galéres de sa majesté catholique; et les colléges ont enfin fait passer au grand conseil la dérogation si souvent tentée par le doge et la faction d'Espagne, de la loi qui ne permettait pas au consigliette de faire aucunes ligues, traités, confédérations et autres choses de cette nature, qu'elles ne fussent autorisées par le concours de quatrecents des leurs suffrages, en sorte que les deux tiers y suffiront dorénavant. Comme ceux qui sont opposés á cette faction, ne composent pas ce nombre, il est constant qu'ont peut dire que la république est aujourd'hui sous l'entiére disposition du parti d'Espagne; mais il y a beaucoup d'apparence que sous un chef qui lui sera moins dévoué, cette nouvelle loi, qui donne au consigliette une autorité trop étendue et trop importante aux intérêts généraux et particuliers de toute la noblesse, pourra bien recevoir des atteintes préjudiciables á l'union et á la tranquillité de ce gouvernement.

Ses galéres qui étaient allées en Corse, en sont revenues avanthier, et ont tiré la république par leur retour d'une grande appréhension qu'elle avait conçue sur leur sujet.

Voilá, sire, toute l'information que le peu de temps qui me reste encore á être ici me permet d'en donner á votre majesté, que je supplie trés humblement ecc. —

Tudósitás arról, mi Genua elôtt történt május 17-tôl, midôn a hajóhad odaérkezett, 28 ig midôn onnan elutazott.

A párizsi Nemzeti könyvtárból; Clairembt Egyvelegjei, V. 257, pag. 319, ap. Sue, IV. 191.

M. le marquis de Seignelay étant arrivé devant Genes avec quatorze vaisseaux, dix galiottes, deux brûlots, deux frégates, huit flûtes, vingt-une tartanes, trente chaloupes, trente-huit bateaux, dix felouques et vintg-galéres, aprés les saluts et les cérémonies accoutumés du sénat, qui députa á M. de Seignelay, le 18 sur les neuf heures du matin, aprés leur avait fait connaître les intentions du roi et les sujets de plaintes qu'ils ont donnés á sa majesté, leur demanda de sa part les quatre corps le galére qu'ils firent construire l'année derniére et armer pour les Espagnols, l'une des quelles serait armée et en état de naviguer; l'entrepôt du sel á Savone; et que quatre sénateurs iraient demander pardon au roi de leur conduite á son égard, et le prier d'oublier le passé.

Les deputés du sénat demandérent avec beaucoup de soumission du temps pour assembler le conseil et en délibérer; M. de Seignelay leur accorda jusqu'á cinq heures du soir, et leur dit que s'ils passaient cette heure, ce ne serait plus les mêmes conditions ; et qu'ils devaient s'attendre á la désolation de leur ville s'ils n'accordaient pas ce qu'il leur demandait de la part de sa majesté. Cependant l'armée se mit en état, et les galiottes se portérent sous le canon de la ville, et si prés que le commandant des galéres de Genes envoya prier M. de Seignelay de faire retirer ces bâtimens qui étaient sous son canon: á quoi l'on ne fit aucune réponse.

Sur les quatres heures et demie, les Genois, au lieu de venir rendre compte de leur déliberation, tirérent sur nos galiottes, lesquelles commencérent á jeter ses bombes dans la ville, et ont continué jusqu'au 22, que M. de Seignelay fit cesser le feu et envoya le major des váisseaux leur dire qu'il était informé du désordre que les bombes avaient fait dans leur ville, qu'ils étaient encore á temps de répondre aux propositions qu'il leur avait faites; ils demandérent jusqu'au lendemain, ne pouvant pas répondre sur l'heure sans s'assembler.

Le lendemain matin, M. de Seignelay ne recevant point de réponse, fit recommencer de jeter des bombes. Quelque temps aprés, ils envoyérent un homme sans caractére dire qu'il ne pouvaient pas s'assembler sous le feu et á la chaleur des bombes; que leur consolation était qu'ils n'avaient point mérité le traitement qu'ils recevaient, et que toute la chrétienneté se plaindrait. On recommença á tirer de part et d'autre, et á résoudre la descente qui avait été projetée.

Le 24, deux heures avant jour, M. le marquis d'Amfreville, chef d'escadre, fit une fausse attaque du côté de l'est, proche les infirmeries, avec six-cent hommes, et M. le duc de Mortemart fit une

descente á la pointe du jour á Saint-Pierre d'Aréne, avec deuxmille cinqcents hommes, et sous lui M. le chevalier de Jourville, lieutenant-général, MM. les chevaliers de Lery et de Berthomas, chef d'escadre, avec plusieurs capitaines et officiers subalternes, le major des galéres, les gardes et officiers de la compagnie de M. le duc de Mortemart.

L'on débarqua proche un pont du coté de l'ouest, vis-á-vis une enceinte de murailles, oú on trouva une forte résistance, d'oú les ennemis firent un trés-grand feu: s'y étant retranchés, ils en furent vigoureusement chassés par les ordres que M. le duc de Mortemart donna si á propos dans le commencement et dans la suite de l'action, qu'il s'est fait admirer dans le succés d'une entreprise aussi dangereuse.

M. le chevalier de Lery se fit porter proche un marais rempli de roseaux et un petit bois couvert, oú une partie des ennemis s'était retirée, et d'oú ils continuérent de faire un trés-grand feu, pour leur ôter la communication d'un pont qui leur était fort avantageux; quelquesuns se cachérent dans les palais, et nous tuérent assez de monde, sans pouvoir découvrir d'oú venait le feu. Une autre partie des ennemis gagna du coté de l'est, vers la fanal; MM. les chevaliers de Jourville et de Berthomas, avec d'autres officiers des vaissaux et des galéres, les suivirent, et coupérent le chemin á ceux qui pouvaient venir du coté de la ville.

M. le duc de Mortemart ayant fait poster le reste de ses troupes en divers endroits du faubourg du coté de la ville, et ayant donné les ordres nécessaires pour s'en rendre le maitre, ordonna qu'on fit débarquer les artifices, et qu'on commençat de mettre le feu au faubourg du coté de la ville, toujours en se retirant jusqu'au lieu oú l'on avait fait le débarquement, et d'oú il fit sa retraite aprés que le feu eut été mis par tout le faubourg.

M. le chevalier de Noailles, lieutenant-général des galéres, et M le comandant de la Bretesche, chef d'escadre, furent commandés, avec dix galéres, pour canonner les batteries du fanal, et pour favoriser la descente et la retraite de nos troupes; six galéres par M. le chevalier de Breteuil, chef d'escadre, pour soutenir les galiottes, et les quatre autres par M. le comte de Beuil, capitaine de galére, pour la fausse attaque de M. le marquis d'Amfreville.

Cette action ne se fit pas sans une perte considérable de part et d'autre. —

Egy másik tudósitás a párizsi levéltárból, Külügyek, Genua 1683—84. 203. lap:

— Sur les premiéres nouvelles qu'on reçut á Genes que l' armée navale du roi venait de ce côté-lá, les marchands français y furent menacés par le peuple, et ne purent depuis sortir quoi que ce soit de leurs maisons, parce que leurs voisins les en empechérent; lorsque la flotte parut, les menaces devinrent plus violentes, et les Français ne voyant pas de sûreté pour leur vie, prirent le parti d'abandonner leur biens et leurs familles pour se retirer les uns dans la ville, les autres dehors dans des couvents de religieux. D'abord qu'on eut tiré les premiéres bombes, on pilla les principaux, sans même épargner le sieur Aubert, consul de la nation, on enfonça les portes de leurs boutiques, on prit leur argent, leurs marchandises; et leurs papiers, aussi bien que leurs livres de compte, furent brûlés ou déchirés.

Le lendemain il se forma dans la ville un corps d'environ quatrecents hommes du peuple, lesquels, agissant de leur chef et de concert, se divisérent en quatre troupes, et achevérent d'enlever tout ce qu'ils découvrirent appartenant aux Français. Ils en usérent de meme á l'égard de plusieurs Piémontais; et, sous prétexte de chercher ceux de l'une ou de l'autre nation qui se cachaient, ils entrérent dans les maisons de quelques Genois et les pillérent: mais le sénat, pour prévenir la suite de ces désordres, commit le sieur Charles Japis, maitre de champ-général, avec une pleine autorité de se servir des voies qu'il jugerait á propos pour cela, lequel fit publier une défense générale, sous peine de la vie, de porter des armes, et commanda quelques détachemens des troupes d'Espagne, qui arrétérent en deux jours trente ou quarante de ces voleurs, qu'il fit arquebuser, et par lá il dissipa entiérement les autres; ce qui donne lieu aux Espagnols de se vanter qu'ils ont sauvé Genes, autant de ses propres habitans que des armes des Francais. Le sénat fit ensuite publier que tous ceux qui avaient pillé les effets des Genois et des étrangers, eussent á les rapporter au palais neuf, á peine de la vie; mais il y en eut si peu qui obéirent, qu'ont peut dire que cet ordre demeura sans exécution. Cependant la perte des Français a été fortgrande, et les Génois même tombent d'accord qu'elle va a plus de cinqcentmille écus.

Il serait long et inutile de faire ici les détails des insultes, qui ont été faites presque á tous les Français qui ont paru en ce temp-lá dans les rues; il suffira de dire qu'il y en a deux qui ont été tués, l'un avec une barbarie sans exemple, l'autre avec une perfidie qui fait horreur. Le premier fut avec une troupe de Genois, qui en le menant

lui donnaient á l'envi des coups de bayonette, et qui l'ayant conduit sur le môle, lui coupérent la tête, mirent son corps en quartiers, et en jetérent les piéces dans les canons qu'on tirait sur la flotte du roi. L' autre s'étant refugié avec tous ses effets chez un Genois qui se disait son ami, et qui lui avait offert sa maison, fut tué par cet homme d'un coup de pistolet par derriére.

On n'a point su encore précisément les noms des Genois qui ont été maltraités pour avoir été soupçonnés d'etre d'inclination française, si ce n'est le sieur Christophe Centurion, qui fut pris, attaché et battu par une troupe de canailles, des mains desquels Hippolite Centurion, son parent, qui commandait au môle, ne le put tirer qu'en les assurant que c'était pour le faire mourir plus ignominieusement; mais il ne le garda qu'un jour ou deux, aprés quoi il le laissa aller pour lui donner le moyen de se remettre en sûreté á la campagne. On pourrait encore comprendre dans ce nombre le capitaine Pallavicini de la Valtelline, lequel, accusé d'intelligence avec les Français pour avoir supposé, á ce qu'on dit, un ordre qui ne lui avait point été donné de changer de poste, fut mis en prison, et y est encore.

On n'a point appris que les nobles aient aucune part aux mauvais traitemens qui ont été fait aux sujets de sa majesté; ils ont, au contraire, aidé á les sauver; ils les ont fait recevoir dans leurs maisons de campagne, et leur ont fait donner des escortes pour sortir de l' État, aprés en avoir retenu une partie dans les palais pour les mettre á couvert de la fureur du peuple. Les deux couriers ordinaires de Rome, qui dans les commencemens s'étaient malheureusement engagés dans la ville, ont assuré aussi que le doge et les officiers de la république leur avaient accordé tout ce qu'ils avaient demandé pour se garantir d'insulte. On a su même que Dominique Spinola ayant été accusé d'avoir donné asile á quelques Français en son château de Campi, comme il était vrai, le sénat ne l'a point désapprouvé.

A l'égard de l'effet des bombes, il a été terrible de toute maniére. Les premiéres qui tombérent dans la ville, y mirent partout d'abord une confusion incroyable, et elle augmenta considérablement lorsque la nuit fit voir plus distinctement les feux dont le palais public et ceux des particuliers étaient embrasés. Ce fut alors que la plupart des gens, même ceux de la noblesse, abandonnérent leurs maisons pour mettre leurs personnes en sûreté, et se sauvérent sur la montagne: le doge s'y retira avec sa femme, et fut logé avec le conseil á l'Albergo; ce qui a fait dire que le roi a mis le sénat á l'hopital. Mais le lendemain chacun ayant pensé á enlever de chez-soi ce qu'il y avait

de meilleur, ce fut une autre manière de confusion ; les hommes et les femmes de toutes sortes de conditions allaient criant et courant confusément dans les rues, chargés de tout ce qu'ils pouvaient porter, sans savoir même où ils le devaient mettre ; et ce fut en ce temps-là que, sous l'escorte d'un détachement d'Espagnols, on fit transférer à l'Albergo le trésor de Saint-Georges, et que les juifs qui se refugiérent hors de la ville, se mirent sur une colline, où ils étaient campés sous des tentes en fort-grand nombre ; il semblait que ce fût une nouvelle ville.

Enfin la perte est si considérable, que, parmi ceux qui la connaissent davantage, les uns disent qu'elle est de soixante millions d'écus, monnaie de France ; les autres qu'on ne saurait presque l'estimer si l'on fait réflexions aux batimens, aux marbres, aux peintures, aux meubles et aux marchandises qui y ont péri ; un marchand joaillier a même dit qu'il s'y était fondu nne quantité óonsidérable de perles, dont on fait un grand commerce dans cette ville-lá.

Mais, quelques désordres qu'il y ait dans la ville, il n'y en a pas moins dans le gouvernement. Le doge, quatre sénateurs et quatre nobles, tous attachés á l'Espagne par leurs intérêts particuliers et qui ont été nommés dans cette conjointure par la république, pour la direction générale des affaires, avec une autorité entiére et indépendante des conseils, en forment un qu'ils appellent la Junte, et sont les maitres absolus de toutes les déliberations ; en sorte qu'il ne faut pas s'étonner s'ils ont fait, depuis le départ de l'armée navale du roi une nouvelle ligue offensive et défensive avec l'Espagne, et s'ils ont donné un decret portant défense á tous les Genois de proposer de s'accomoder avec la France, que du consentement de l'Espagne. Ils ont envoyé leurs dix galéres, commandées par Jean Marie Doria, á la rencontre de celles d'Espagne, lesquelles étant arrivées le 16 de ce mois devant Genes, au nombre de vingt-sept ; et ayant été saluées, selon sa coutume, n'ont répondu que par trois coups de canon, et ont commencé par-lá á traiter les Genois comme leur sujets. Ces galéres n'ont pas été plustôt dans le port, que les officiers qui les commandent y ont choisis les lieux oú ils ont voulu se placer, et ont mis en chacune de celles de la république une compagnie de Napolitains pour en être les maitres comme des leurs : dans la méme temps on a remis aux troupes du Milanais qui étaient dans la ville, les postes du palais public, du Castellet, de la lanterne, la porte du Pont-réal et celle de Saint-Thomas : de sorte que ce jour-lá a paru celui d'une véritable prise de possession, et que les Espagnols commencent á

dire que l'acquisition de Genes peut bien les consoler de la parte de Luxembourg.

Cependant la Junte a résolu de faire construire encore trois galéres, lesquelles, avec les dix autres et les vingt-sept d'Espagne, feront une flotte de quarante. Par un decret qu'elle a fait publier, elle accorde le titre de noblesse á qui armera un vaisseau pour aller en course contre les Français, et promet des récompenses á ceux qui voudront armer des barques á meme fin. Pour subvenir aux dépenses nécessaires, cette Junte a résolu de faire de nouvelles imposítions, outre la taxe de trois pour cent qui fut faite il y a un mois sur tous les sujets de la république; et parce que quantité de noblesse et de bourgeoisie avait quitté la ville dans le commencement du désordre, on a publié un decret par lequel il est ordonné aux absens de revenir, et défendu á tous autres d'en sortir, á peine de confiscation de leurs biens.

Le terze Espagnol de don Francisco de Cordova, celui des Napolitains du marquis de Grottolé, celui de Lombardie de Capotroppa capitaine Barile, sont du nombre des troupes que le compte de Melgar a admis dans Genes; mais c'est la république qui les paie et qui fournit le pain de munition. —

Q) 631-ik laphoz.

Florenczi szokás-változások 1600 ban. — Házasság.

A mint az eljegyzés megtörtént, mindkét fél érdekeltjei tudaták azt vagy személyesen a legközelebbi rokonokkal, vagy szolga által a távoliabbakkal; aztán megállapittatván a nap, mellyen a leánynak jegyesi ruhában ki kellett mennie, a rokonok bezárólag a harmadik fokig meghivattak, hogy misére kisérjék a menyasszonyt, s midőn kiléptek a házból, egy csoport ifju állotta utjokat (melly szokás serraglio-nak neveztetett), kik örömüket fejezték ki a jegyes szerencséjén, s ugy tettették magukat, mintha el nem akarnák bocsátani, mig valamit nem ad nekik; mire a jegyes udvariasan válaszolt, s gyürüt, karpereczet vagy más hasonló tárgyat ajándékozott nekik, s ekkor az ifjak szóvivője (ki mindig egyike volt a legfiatalabb és legtekintélyesebbeknek) megköszönte az ajándékot s szolgálatát ajánlotta fel a jegyesnek, karját nyujtván annak a kocsiig, vagy pedig az

egész utat gyalog tették meg, mi többnyire ugy történt, s visszatérvén a házba, a meghivott rokonok ott maradtak lakmározni, az ifjak pedig elbocsáttattak. A gyürü-váltás másnap történt, a mikor is nagy csemege-uzsonnát adtak, s ha volt alkalmas terem, bált rendeztek, vagy pedig, ugy hozván magával az évszak, giulét (kártya-játék) játszottak. Midőn a lakomák alkalmával asztalhoz ültek, egy ember a terem felső végén kezében névsorral szólitotta a vendégeket rokonsági fok-rend szerint, s igy minden zavar nélkül foglalta el kiki helyét, a nők egyik, a férfiak másik oldalon. Mialatt a nászasztalnál ültek, rendesen megjelent az ifjak szószólójának egy követe, ki virágtálczában vagy illatos keztyükkel visszavitte az ajándékot, mellyet a jegyestől kaptak; s a vőlegény, tehetsége szerint, harmincz, negyven, hatvan scudóval küldötte vissza a tálczát, melly összegből az ifjak maguk között vacsorát, vagy álczás mulatságot, vagy más hasonló ünnepélyt rendeztek.

Később kiment szokásból a serraglio, mert némellyek saját használatukra kezdették forditani a kapott pénzt, miért e divat most már csak az udvarnál található fel, hol, midőn a fenséges nagyherczegnő hölgyei közől valamellyik mint jegyes hazamegy, a nagyherczeg apródai serragliót csinálnak neki s a palota kapujáig kisérik, a kapott pénzből pedig lakomát rendeznek maguk között.

Szintén kiment a szokásból nászlakomák alkalmával rokonsági fok-rend szerint szólitani asztalhoz a rokonokat, miből kettős rendetlenség származott; a meghivottak ugyanis nem tudják mindnyájan milly fokban rokonok egymással, s igen sok ceremoniát csinálnak, hogy másokat ültessenek felebb, mi zavart szül és kellemetlenséget okoz azoknak, kik már helyet foglaltak. A másik az, hogy sok rokon helyett barátok hivatnak meg, kik a rokonok közé vegyülve foglalnak helyet az asztalnál, s ollykor olly nagy számmal vannak, hogy sok rokont kizárnak a meghivásból (nem fogadhatván be a terem annyi személyt) s illy módon lanyhul a bizalmasság, mellynek a rokonok között lennie kellene.

Megszünt továbbá a szokás az eljegyzésről személyesen vagy mások által tudósitani a rokonokat, hanem a helyett divatba jött czédulát irni következő tartalommal: N. tudatja Uraságoddal, mikép N. leányát, vagy nővérét N. urral jegyezte el, ebben és ebben az utczában, melly czédulát szolgákra vagy más házi személyekre bizzák, kik azt a czimzettek lakására viszik, s mindeniknél otthagyják; s minthogy sokan, megkimélendők

a fáradságot, nyomatni kezdik a czédulákat, hihető, hogy e szokás átalánossá fog válni.

A gyürü-váltás rendesen odahaza történt, ollykor azonban egyikmásik ajtatosságból a templomban végezte azt, s a menyasszonyok az nap fehérbe öltöztek, s ruhájuk ujja olly bő volt, hogy a földig ért; később azonban mind a szin, mind a szabás kiment divatból, s most már a jegyesek is tetszés szerint választott szinü és közönséges szabásu öltönyt viselnek.

Gyászszertartások.

A mint valaki meghalt, rögtön tudtul adták a rokonoknak, s a halott nappalra egy földszinti teremben vagy nagy szobában teritették ki sok gyertya között, s fekete szövettel huzatott be nemcsak a mondott hely, hanem azon tér is, melly a ház kapujától az utczáig terjedt, mi jelül szolgált az arra menőknek, hogy beléphetnek szentelt vizzel meghinteni a halottat; s ugyanazon időben a rokonok, lettek legyen azok atya vagy fiu vagy testvér, egy szobában tartózkodtak, mellynek ablakai majdnem egészen el voltak függönyözve, s ott fogadták a rokonok és barátok részvétlátogatását, kiknek sem eléjök nem mentek, sem ki nem kisérték őket. Beállván az éj, a halottat négy vagy hat szerzetes rend s több világi pap kiséretében a templomba vitték, menetközben a kereszt s a sz. Mihály lova körül sárga fáklyákat égetve, mellyek száma rendesen tizennyolcz és tizenhat, huszonnégy és huszonkettő, s a temetkezők tehetsége szerint több vagy kevesebb volt; a templomban pedig mialatt a szokott imák végeztettek, sárga viasz-gyertyákból alakitott hajócska alatt nyugodott a test, melly aztán eltemettetett. Másnap reggel gyászmise tartatott, mellyre az összes rokonok meghivást kaptak, a mikor is a templom közepén sok sárga viasz-gyertyától körülvéve ravatal állittatott fel, mellynek egyik oldalán fekete posztóval bevont padokon a férfiak, másik oldalán a nők foglaltak helyet a rokonsági fokozat elsősége szerint. A szertartás végeztével, a halott legközelebbi rokonait házáig kisérték, ha közel volt lakásuk a templomhoz, ha nem, a templom ajtóban bucsuztak el tőlök; s illy gyászszertartások alkalmával a halott legközelebbi rokonai fekete fátyolt viseltek, melly kalapjuk béléséből függött le két oldalt s mellökig ért.

Később szokásba vették, hogy a halottat nem otthon teritették ki, hanem éjnek idején s egész csendben a halottas házhoz legközelebb eső parochialis vagy szerzetes templomba vivén, ott fektették ravatalra, s onnan temettetett el a fentebb leirt módon. Majd e szokás is módosulást szenvedett, mert azt kapták fel, hogy a halottat estig

egész csendben otthon tartották, akkor a templomba vitték, hol más nap reggel a misék alatt ki volt téve; hasonlóan kiment szokásból meghivni a rokonokat a gyász isteni tiszteletre; a sárga viasz fehérrel váltatott fel és a sok szerzetes rend helyett csak egyet, de nagyobb számu világi papokat alkalmaztak.

Mostanában mellőzve a nyilvánosságot, estig otthon tartják a halottat; akkor temetni viszik egy szerzetes rend, a plébános és nagy számu világi papok s körülbelül ötven fehér viasz fáklya kiséretében, mellyek a szerzetesek és papok között osztatnak ki; s minthogy a parochia és a templom, hová a halottat szállitják, osztoznak a viaszban, a pörlekedés kikerülése végett előre kiegyeztetik őket a keresztet és a koporsót illető gyertyák száma iránt, a kereszthez és koporsóhoz lévén kötve igényeik. A templomban a hullát feketével bevont emelvényre helyezik, mellyet tiz vagy tizenkét kétkaru gyertyatartó környez fehér viaszgyertyákkal. s bevégeztetvén a szertartások, megtörténik a temetés, melly után az örökösök a szerint a mint szeretetök és kedvök hozza magával, ugyanazon és más templomokban több vagy kevesebb gyászmisét szolgáltatnak. S a rokonok, épugy mint a menyekzők alkalmával, irott vagy nyomtatott levélkék által értesittetnek, mellyek végén ez áll: És ne okozzanak maguknak kényelmetlenséget, mi annyit tesz, hogy az értesitők nem várják tőlök részvétöknek a halottas háznál való kifejezését.

A folyó 1669-ik évben két nemes család halottját szállitották éjjel egész csendben fáklyák nélkül a templomba, hogy kiméljék a költséget, miután igen sok adóssággal terhelve hagyták családjaikat; mindazáltal a példa nem talált követőkre.

(1675) Ismét szokásba vették otthon gyertyák között teriteni ki a halottat, mialatt a földszinti szoba, hol a halott fekszik, sőt a szobától az utcza-ajtóig terjedő köz is feketével huzatik be.

Keresztelés.

A mint egy gyermek született, az atya egy nemes férfiut és egy nemes nőt hivott keresztatyának és anyának, s ezek a gyermekért mentek, ki dajka karjain vitetett a San-Giovanniba; elvégeztetvén a szertartás, a keresztatya és anya ajándékot tettek a gyermek nyakára, mi közönségesen arany nyakékből állott éremmel vagy ereklyével, s visszatérvén a gyermekkel, meglátogatták a szülő anyát, s ha a gyermek elsőszülött fiu volt, csemege-uzsonnához ültek.

Most már nem divat ajándékot adni (s csupán a nemes keresztapák gyakorolják még alsóbbrendüek irányában, azt is pénzben) s gyakran csak keresztapát hivnak keresztanya nélkül, s a gyermek

atyja megy a keresztatyáért és vezeti azt a San-Giovanniba, mig a gyermeket a keresztanya kiséri ha van, vagy pedig más rokonok; de a keresztelés után a keresztatya még most is meg szokta látogatni a szülő anyát.

Szerzetesnők beöltöztetése.

A beöltöztetésre minden rokon meghivatott. Mise közben felajánláskor a jegyes a misező pap mellett állott a nép felé fordulva, s két oldalt két pap egy-egy tálczát tartott, mellyekre a rokonok, üdvözölvén a jegyest, ajándékaikat tették. Azon kolostorokban, hol a fátyol-felvétel bent történt, az ajándékok a templom egy rostélyán keresztül nyujtattak át. Azután végkép megszünt ez ajándékozási szokás, s a rokonok irott vagy nyomtatott czédulák által hivattak meg miként más alkalmakkal.

Joghatósági czimek.

A század elején nem találkozott a városban, ki joghatósággal birt volna, hanem csak a Bardik családjának néhány tagja, kiknek ősei a régi Vernio-féle uri birtokot vásárolták meg, s Lorenzo, Jacopo Salviati fia, ki a mult század végén Anton Maria Salviati bibornoktól, nagyatyja testvérétől, a Róma körül fekvő Giuliano földet örökölte őrgrófi czimmel; de a Bardik csak a „Vernio urai" czimet használták. Vincenzo, Antonio Salviati fia, volt első, ki a nagyherczegtől őrgrófi czimet nyert, megvásárolván Montieri kastélyt Siena államban; s e példát csakhamar olly sokan követték, hogy most alig van nevezetesebb család, mellynek egyik vagy másik tagja őrgrófi czimet ne viselne; ki a nagyherczeg államában, ki Nápolyországban eszközlött vásárlás utján, ki Ő magasságának tett szolgálatok jutalmául nyerte e czimet; némellyek csupán a császártól, mások Spanyolország királyától, ismét mások a pápától eszközölték azt ki; végre annyira ment e hiuság, hogy egyiket másikat hizelgésből kezdik őrgrófnak czimezni, és sokan minden tiltakozás nélkül elfogadják e czimezést. A Bardik, Vernio urai, grófi czimet vettek fel; a Nero család tagjai pedig torcilianói bárónak hivatják magukat egy kis helységről, melly Róma vidékén fekszik, hol, miként rájöttek, már előbb is gyakoroltatott bizonyos joghatóság; ugyanilly czimet vettek fel az Alamannik egy Nápoly melletti helységről, mellyet a Riccio családtól örököltek; utóbbi időben Spanyolország királyától az őrgrófi czimet is kieszközölték; ollyanok is vannak, kik a császártól birodalmi gróf czimet nyertek; szóval, ha nem ugy állana a dolog, hogy a nagyherczeg semmi különbséget sem tesz a czimes és nem

czimes nemesek között, szerencsétlennek érezné magát, ki őrgrófi vagy grófi czimre nem tehetne szert.

Közönségessé válván az őrgrófi czim, Jacopo őrgróf, az emlitett Lorenzo Salviati őrgróf fia, hogy megkülönböztesse magát a többiektől, herczegi czimet kért és kapott VIII. Orbán pápától, melly példát Luigi őrgróf, Giovanni Battista Strozzi őrgróf fia is követte, ki szintén ugyanazon herczegi czimet nyerte X. Incze pápától.

Kocsik, lovak, gyaloghintók.

A mult század végén kezdődött a kocsik használata, de a következő elején még nem vált átalánossá, ugy hogy a nemesek közől is soknak nem volt; de lassan-lassan, lakadalmak alkalmával vagy más ürügy alatt mindenki használatba vette és sokan négyes, a gazdagabbak hatos fogaton járnak. Kezdetben a kocsik kicsinyek voltak, kivül-belül bőrből készültek s a tengelyhez erősittettek, miért is keves kényelmet nyujtottak; aztán szijakra kezdték alkalmazni, hogy kevésbbé legyenek rázósak; végre a szijakat jól edzett aczél-ivekre alkalmazták, mellyek engedvén a lökésnek, jóval kényelmesebbekké teszik a kocsikat. A gazdagabbak részére fekete, sőt szines bársonyból is készitik, kivül-belül rojtokkal, s belül aranyozott födéllel. A század közepéig néhányan a gazdagabbak közől városi ünnepélyek alkalmával belül többnyire rózsaszinü bársonynyal behuzott kocsit használtak, melly kivül violakék szint játszott, s elül nyolcz aranyozott gombbal volt diszitve; de aztán végkép kimentek divatból az illy járművek. 1670-ben hosszu szijak által tartott párizsi mintáju kocsikat kaptak fel, mellyek igen hintálóznak és nagyon kényelmesek; az aczél-ivekkel felhagytak, mert ki vannak téve az eltörés veszélyének.

Majd minden nemes háznál tartottak egy ugynevezett poroszka lovat, vagy öszvért azok részére, kik nem voltak képesek vagy nem akartak gyalog járni. Ez állatokat a városban selyem, bársony vagy bársonynyal szegélyzett posztó-teritők, s vidéken bőrnyereg alatt használták. De megszaporodván a kocsik, felhagytak velök, s most már csak kedvtöltésből tart egyik-másik nemesebb vérü lovat séta végett a városban, mit huszonöt év előtt igen sokan tettek; s napjainkban mindenféle szinü nyergek használtatnak.

Midön a nők nyaralóba mentek, lóháton tették meg az utat, mig a gyermekek öszvérre erősitett két kosárban szállittattak; most ha az ut jó, kocsit, ha rosz, bérelt gyaloghintókat használnak, mellyek most igen nagy számmal vannak, mig a század elején csupán egy volt, melly egyedül a betegeknek vidékről a városba szállitására szol-

gált. Némelly gazdagabbak és kényelem-kedvelőbbek maguk tartanak gyaloghintót vidéki használatra.

Épen most, midőn e sorokat irom, ugy látszik, uj párizsi divat kap lábra, mi nem egyéb mint egy födött szék, két hosszu hajlékony rudra helyezve, mellyek elül a ló keresztcsontján, hátul két kereken nyugszanak. E széknek calesse nevet adtak, s annyira felkapták, hogy 1667-ben körülbelül ezer találtatott a városban, mig a gyaloghintók nagyon megfogytak.

Czimezések levélben és szóbeszédben.

Nemeseink a század kezdetén egymás közötti levelezéseikben a feliratban m o l l t o i l l,re a levélszövegben V. S., s szóbeszédben a f f.mo s e r v.re czimet használtak; s ha nemes családfő irt egy másik nemeshez, ki ifju és családfi volt, i l l u s t r e czimmel élt, mig ő m o l t o i l l u s t r e-t kapott; ugyanilly módon czimezték egymást az első osztályu s az ujabb keletü nemes. Behozatván az örgrófi czimek, a feliratban az i l l u s t r i s s i m o-t kezdték használni, mit csakhamar minden nemes felkapott, s később a levélszövegben is használatba vétetett, o b b.mo, d e v o t.mo, u m.mo, s e r v.re, s e r v o s más hasonló aláirásokkal, a szerint a mint valaki többé vagy kevésbbé akart hizelegni vagy szolgálatkésznek mutatkozni. Végre szóbeszédben is annyira közönségessé vált az i l l u s t r i s s i m o, hogy az alsóbb rendü emberek is élnek azzal a nemesek irányában, sőt a koldusok is használják, midőn alamizsnát kérnek, s a m o l t o i l l u s t r e a kézmüvesek czime lett. Salviati és Strozzi herczeget irásban ugy mint élőszóval e c c e l l e n t i s s i m o-nak czimezik; de udvariasságból az első osztályu nemesség is hasonló czimezésekben kiván részesittetni.

Fegyverviselés.

A Szent-István és maltai lovagokon, s a nagyherczeg udvarának zsoldosain kivül senki sem viselt kardot oldalán, s azon (kevés) nemesek, kiknek erre ő Fenségétől engedélyök volt, csak tört hordtak. Ugo, Alessandro Rinaldi fia, volt első, ki 1616-ban kardot kötött, kinek példáját csakhamar más ifju nemesek is követték, miután az elüljáróság kevés figyelmet forditott a dologra, s ő fensége is könnyen megadta az engedélyt mindenkinek, ugy hogy rövid idő alatt a város tele volt kardviselőkkel; azonban lassanként kiment a divatból, ugy hogy mostanában nemcsak a nemesek, hanem a lovagok és udvari zsoldosok is elhagyták.

Még kevésbbé viselik a tört, habár ő fensége bizonyos taksa

lefizetése mellett mindenkinek megengedi azt; s ki bármi okból szükségesnek tartja a kardot, szolga által viteti azt maga után, minek rosz vége lehet. A puska csak a várostól nyolcz mértföldnyi (miglia) távolban engedtetett meg a nemeseknek; most azonban bizonyos taksáért ő fensége egész a város kapujáig megengedi azt használni mindenkinek; sőt a városban is elnézi némelyeknek, kik időtöltésből fecskék lövöldözésére használják. Kinek oka van életét félteni, pánczélinget visel, különösen éjnek idején, mit ő fensége most már mindenkinek megenged, mig előbb csak kevesen birtak illy engedélylyel. A különczebb nemes ifjak, kik szolgákkal kisértetik magukat, szokásba vették hosszu karddal látni el szolgáikat, kik hónuk alatt viszik azt urok után.

Férfi és nő-szolgák.

Legtöbbnyire két férfi-szolgát tartottak, egyet, ki sáfár czimmel bevásárolta a szükséges dolgokat és számolt a kiadásokról, s egy másikat, ki a házi dolgokat végezte, az urnőt ha kiment kisérte, s szükség szerint minden egyéb ügyet végzett a városban; e kettőn kivül, a hol hintó volt, kocsist is tartottak, kinek, mint szintén a sáfárnak is, havonkint tiz, s a másik szolgának nyolcz lirát fizettek havonkint, s minden szolga sajátjából ruházkodott. Lassanként szokásba jött az egyenruha s ruházni kezdették a kocsist és a szolgát, ki az urnőt kisérgette, s végre növelték a szolgák számát, ugy hogy mostanában az elsőrangu nemesek több egyenruhás szolgát tartanak; s a nők legalább kettő, a férfiak egy által kisértetik magukat; fizetésök, ruhán kivül, egy scudó havonként.

A nőszolgák rendesen hárman voltak, és pedig egy szakácsnő, ki a konyha-ügyeket végezte; egy másik, kit donna di mezzonak (kisegitő) neveztek, mert kisérte az urnőt ha kiment, szobát seprett, ágyat vetett s minden egyéb szolgálatot teljesitett, s ha a szükség ugy hozta magával, segédkezet nyujtott a szakácsnőnek a kenyérsütésben és más egyébben; e két nőnek fizetése, minden ellátáson kivül, fél scudo vagy négy lira volt havonkint. A harmadik nő némi müveltséggel birt, és matronának neveztetett; ez kint kocsin ugy mint gyalog kisérője volt az asszonynak, otthon vart részére, segitette öltözködni és hajzatát rendbeszedni, habár ez utóbbi foglalatosságra némelly urnő külön leányt tartott; s a matrona hat vagy hét lirát huzott havonkint, a leány pedig ha néhány év elteltével férjhez ment, száz vagy százötven scudo jegyajándékot kapott. A matronai állás végkép kiment divatból, mert az urnők nem visznek többé magukkal nőt, hanem kocsin egyedül járnak, gyalog pedig egyenruhás szolgára

támaszkodnak; de a gazdagabb czimes nők kocsin valamelly ifju leány által kisértetik magukat, kit kisasszonynak neveznek, gyalog pedig koros férfiu karjára támaszkodnak, ki nem visel egyenruhát s fekete embernek vagy karonvezetőnek neveztetik.

(1675) A kézmüvesnők, hogy ne kelljen egyedül kimenniök, legtöbbnyire valamelly kézmüvest fogadnak fel tiz lira havi fizetéssel, ki ünnepek alkalmával misére s máshová kiséri őket; s az illy embert a köznép vasárnaposnak nevezi, mert vasárnap teljesiti tisztét.

Ruházat.

A hiuság annyi mindenféle divatot hozott fölszinre e században, hogy lehetetlen azokat mind vagy csak nagyrészt is elbeszélni; mindazáltal megemlitünk néhány férfi és női divatot, előre bocsátván, miszerint a század elején az öltönyök szabásában a spanyol szokást követték, mig most egészen francziásan öltözködnek, s minden férfi és női divat amaz országból jön.

A férfiak mindig feketében jártak, de az ifjak szines mellényt és harisnyákat s arany vagy ezüst csipkés harisnyakötőket viseltek, a szerint a mint jobban illettek a mondott szinhez, s a harmincz-három—negyven éves emberek mellényt is feketét, de mindig szines harisnyákat hordottak. Az anyag évszakok szerint változott, s télen többnyire flórenczi rását vagy bársonyt, nyáron tafotát, selymet stb. használtak, himzett atlasz és tafota szegélyekkel, mellyek rendesen Milanóból kerültek. Az évszakhoz alkalmazva mindenkinek volt egy fekete selyemmel gazdagon himzett öltönye, mellyet nevezetesebb alkalmakkor viselt. Most egészen feketében járnak, s szines harisnyákat csak különczebb ifjak viselnek. Egészen kiment divatból himezni a ruhákat s a fentebb érintett himzett szegélyekkel disziteni azokat; mint szintén felhagytak a fekete selyem szegélyekkel is, mellyek a század közepén jöttek szokásba; a helyett azonban atlasz vagy tafota szalagokkal ékitik az öltönyöket olly nagy mértékben, hogy elbámul az ember ha látja, milly sok röfnyi megy egy ruhára. A korosabb emberek fekete, de az ifjak szines és gyakran sok szinvegyülékü szalagokat viselnek, mellyek virágos réthez teszik hasonlóvá a ruhát; s a kalap zsinórjára is ugyanolly szalagokat aggatnak. Télen az anyag bársony vagy hollandi posztó, nyáron selyem vagy atlasz tafota, a közbenső időkben gros de Tours vagy szőr.

Bálok, tornajátékok, tisztelgő lovaglások s más egyéb ünnepélyesebb alkalmakkor egész harisnyát, arany szövetü kabátot, szatytyán czipőket viseltek arany, ezüst vagy fekete sarkantyukkal, továbbá

fodros nyakkendőt, mit gyakran a mondott alkalmakon kivül is használtak. De a század közepén mind e dolgokkal fel kezdtek hagyni, s most már annyira kimentek szokásból, hogy nevetséget keltene, ki igy öltözködve jelennék meg.

(1667). Az ifjak majdnem kivétel nélkül gyöngyszinü harisnyákat kaptak fel, mellyekben ugy néztek ki, mintha egyenruhát viseltek volna; de e divat csakhamar megszünt.

(1672). Majdnem minden ifju cziczomázott parókát hord, tekintet nélkül a saját hajszinre, s mindnyájan beretválkoznak; a lábbelit is felszalagozva viselik, sőt akad, ki drága-kövekkel ékiti.

(1675). A fekete selyem öltönyszegélyek ismét divatba jöttek.

Mi a nőket illeti, a jegyesek egészen fehérben jártak, de a többiekre nézve semmi megállapitott szabály nem volt a ruha szinét vagy szabását illetőleg, mert egyik sárga ruhát viselt zöld kabáttal, a másik sárga kabátot zöld ruhával, és igy tovább minden tekintet nélkül a szinekre; s a korosabb nők ha férjesek voltak fekete kabátot, de szines ruhát viseltek; de minden öltöny gazdagon szegélyeztetett. Azután az összhang iránt kezdtek figyelemmel lenni, s minden darab öltönyük ugyanazon szinü volt. Most végre egészen francziásan öltözködnek, ugy hogy felül fekete kabátot, s az alatt szines szoknyát viselnek, aranynyal vagy czüsttel gazdagon szegélyezve; a felső ruha tisztán fekete s felemelve hordják, hogy látszassék az alsó. Előbb igen nagy hajfürtöket viseltek, most azonban csak halántékaikat környezik fürtök, s meztelen nyakkal járnak. Az özvegyek földig érő s vállaikon feltürt köpenyt viselnek; azután fejökre kezdettek alkalmazni azon részt, mellyet előbb feltürtek; végre felhagytak a köpenynyel, s egészen feketében járnak mint a férjesek, a fiatalok fürtökkel, s a mazoktól csak egy kis fátyol főkötő különbözteti meg őket. Az ifju nők szokásba vették homlokukon szőke hajkarikát viselni, mit parókának neveznek s mi igen roszul áll azoknak, kiknek más szinü hajok van.

Házi butorok.

A terem és szobák diszitésére a század kezdetén csak bőrt használtak, mi a fényüzőbbeknél aranyozva volt, s a szobák ajtófüggönyeire az ur czimere alkalmaztatott; azután lassanként szokásba vették a főbb szobák butorait, a székeket és ajtó-függönyöket fél selyem atlaszszal, később damaszkkal, végre a gazdagabbak bársonynyal, aranyszövettel, arany paszományos damaszkkal huzni be; s némellyek az ajtó-függönyöket mondva czimereikkel szövetik.

Mostanában a termekben nem helyeznek el butorokat, hanem festményekkel ékesitik, mellyek nagy rámái egészen aranyozottak, mig előbb csak fekete szinü rámákat használtak, legfeljebb két vagy három arany csikkal. A termekben rendesen egy nagy kandalló s egy kő csatorna volt, s ebben sárgaréz vizvödör, közelében pedig törülköző állott (melly szokás most is megvan a szerzeteseknél), hogy mielőtt asztalhoz ülnének, megmossák és megtörüljék kezeiket; később befalaztattak e csatornák és a kandallók, s növekedvén (miként mondottuk) a szolgák száma, ezüst medenczében a szolgák által öntetnek vizet kezeikre, s télen azok által tartatnak a teremben tüzserpenyőket. Asztalnál agyag vagy czin edényeket használtak, mi legtöbb helyt most is ugy van, de a tálczák, medenczék, villák, kanalak, sótartók ezüstből vannak; a gazdagabbaknál minden asztali készlet ezüst, s a szobákat is ezüst edényekkel és hasonló csecsebecsékkel ékesitik, mellyek kő és ébenfa asztalokon és szekrényeken állanak.

A termekben egykor börszékeket használtak, mellyek karjain az ur kis czimere diszlett, s diófa lábzsámolyokat; mostanában legtöbbnyire padokat alkalmaznak, mellyek karját az ur czimere vagy jelszava ékitik; s ha vannak lábzsámolyok, ezek arabeskekkel vagy aranyozott faragvanyokkal diszitvék.

Hütött italok.

A század elején szokásba vették (vagy csak felelevenitették) a hütött italok használatát, mikre ugy tettek szert, hogy néhány órával az étkezés előtt kutba bocsátották a boros üvegeket; s egyik-másik ház kutja, ha a hütésre alkalmasnak tartatott, a szomszédoknak is szolgált, kik oda küldötték boredényeiket, mellyek legtöbbnyire agyagból készültek. Azután felkapták télen eltenni a jeget, hogy nyáron át a viz, bor, gyümölcs és egyebek hütésére használják, s annyira divatba jött ez élvezet, hogy sokan télnek idején is folytatják, s méltó a feljegyzésre, milly nagy elterjedést vett; ugyanis 1609-ben Antonio Paolsanti, a fenséges nagyherczeg komornoka, évi négyszáz liráért bérelte ki a jeget (mit aztán tőle a fenséges herczegnő vett meg s a convertált apáczák fentartására ajándékozta), s a folyó 1665-ben négyezer háromszáz lirára emelkedett a bérösszeg. S hogy a külföldről is szóljunk valamit. Pisában 1605-ben nem találkozott, ki a jeget ötven scudóért kibérelte volna; s most ezerkilenczszázötven scudón felül fizetnek azért; megjegyzendő azonban, hogy a bérlő Livornót is ellátja. Midőn télen nem fagy, a bérlők, Florenczben ugy mint másutt, a hegyekből kénytelenek szállittatni a havat,

mit idejekorán e végre készitett vermekbe tesznek el, hogy a nyári idényre megtarthassák.

A gazdagok napközben használandó italúl czitrommal, jasminnal, fahéjjal s más egyébbel kevert illatos és czukorral édesitett vizeket készittetnek, s a város látogatottabb helyein boltok vannak, mellyekben jéghe hütött üvegekben árultatnak, mi nagy kényelem a közönségre.

(1668). Ez évben Florenczben egy spanyol ital kapott fel, melly csokoládénak neveztetik; a fentebb emlitett boltosok egyike ezitalt is árulja agyag-poharakban, s ugy látszik, hidegen melegen egyaránt jól izlik.

Mesterek.

Minden családatya, ki tehette, egy papot tartott házánál gyermekei oktatása és szemmel tartása végett; s e papok között tekintélyes tudományu és jó férfiak akadtak. Kik külön nem fogadhattak mestert, több illy pap által tartott nyilvános iskolába küldötték gyermekeiket egy szolga vagy mások kiséretében. Hirre kapván aztán a jezsuiták iskolái, költségkimélésből mindenki hozzájok fordult, s megszüntek a nyilvános iskolák; s a mi roszabb, most már senki sem tanul, vagy csak kevesen, hogy mesterekké képezzék magukat, mert megszünt ez állás, s a legtöbben csak annyit tanulnak, menynyi elég, hogy keresztül essenek a vizsgán s papokká lehessenek.

Látogatások az urnők között.

A nemességnél mindig szokásban volt, hogy a szülő nők, különösen pedig az első gyermekágyasok látogatásokat kapjanak, ugy szintén a jegyesek is az első három vagy négy napon át, minek hire könnyen elterjedt a városban; s eltelvén e napok, ha valamelly nemes nő tett látogatást, egy szolga kisérte azt ki az ajtóig, a nélkül hogy ez neveletlenségnek vétetett volna. Még most is igy mennek a látogatások, azzal a különbséggel, hogy eleintén a jegyesek személyesen, a gyermekágyasok pedig napájuk, anyjuk, sógornőjük, nővérük vagy mások által minden nőt a ház kapujáig kisértek; mi később nagy kényelmetlenségnek találtatván, szokásba vették nem menni le a lépcsökön; s igy tartják ezt a bálok és mulatságok alkalmával, mellyeket farsangban vagy más időben adnak; de egyéb alkalmakkor szem előtt tartják a kellő illemet s mint régen most is kikisérik a vendégeket.

Helyfoglalás a predikácziók alatt.

A század kezdetén olly föltétlen bizalommal és őszinte hüséggel viseltettek egymás iránt az emberek, hogy ki jó helyet akart magának biztositani a nagyböjti beszédek alatt és nem foglalhatta

azt el személyesen, mert misét akart hallgatni vagy más teendője volt, csak könyvét, kulcsot, zsebkendőt vagy más valamit hagyott a padban, s e jelről az időközben érkező tudta, hogy a hely el van foglalva, s tisztelettel viseltetett az iránt, ugy hogy a tulajdonos visszatérvén holmiját ott s a helyet üresen találta. E szokás később megszünt, mert talán megfogyatkozott a biztonság, s a folyó 1676 ik évben, midőn e jegyzéket irom, egy kapós szónok tartván beszédeket a dómban, sok ama nemesek közül jó helyet biztositandók maguknak, idejekorán egyenruhás szolgákat küldöttek előre, hogy elfoglalván a helyeket, megtartsák számukra.

Kéjhölgyek.

Egy időben a kéjhölgyek, jeléül becstelen életmódjuknak, sárga szalagot viseltek a kalap zsinórja mellett, melly föveget akkoriban nagyon használták; ha nem volt kalapjuk, hajfonatukba tüztek sárga jelt; s ha ezt elmulasztották, megbüntettettek. Lassanként bizonyos taksa lefizetése mellett felhagytak e szokással, ugy hogy most már teljességgel nincs gyakorlatban náluk s csak szemtelenségökről is merhetők fel.

Zsidók.

A zsidók előbb mindnyájan vörös föveget viseltek, kivéve néhány kereskedőt, kik kegyelem utján feketét hordhattak. Most nem tudom mi okból, mindnyájan feketét viselnek és nem különböznek a keresztényektől.

Hogyan jártak-keltek a városban és a vidéken?

A városban az első nagyherczegek két lovas nyilt kocsit s a nagyherczeg anyja s és a nagyherczegné szintén két lovas hintót használtak; de elül hat vagy nyolcz nemes ur lovagolt, kik testőröknek neveztettek. Ferdinand nagyherczeg elhagyta a nyilt kocsit, s négy lovas hintót és spanyol szokás szerint két lovagló kocsist kezdett használni; mit a fenséges nők szintén utánoztak, a városban is hat lovas hintót használván, de a testörök elmaradtak.

Városban a böröndre felügyelő apród a hágcsó mellett gyalog kiséri a nagyherczeget, de vidéken lóháton követi a hintót, s egy időben böröndöt vitt előre, mellyben egy öltözet-ruha s minden szükséges dolog el volt készitve azon esetre, ha a herczeg át akart volna öltözködni; de később ez elővigyázat mint fölösleges kiment szokásból. A fenséges nőket a városban szintén gyalog kiséri a böröndöt gondozó apród, kint pedig lóháton.

Rinuccini *Történelmi emlékeiből*, 70. és köv. lap.

Vége a tizenhatodik könyvnek.